

ग्रंथांक
१७८७१ १५३

विविध ग्रन्थमाला

वर्ष १३ सं.
सं. १९७९.

महात्मा टॉल्स्टॉय.

Bio. 11

अनुवादकः—

गोवर्धनदास कुशनदास अभीन.

प्रकाशकः—सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय.

कथक-
मुद्रा, २

कने
अभिलेख

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૦૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મરહુમ ડૉ(૨-૨૦) ૫

વિષય ૭૪૪૨:૩૫ ટૉલ્કોર

વિવિધ ગ્રન્થમાલા: અંક ૧૪૮ થી ૧૫૩: વર્ષ ૧૩ મું: સં. ૧૯૭૯
ચાલુ વર્ષનાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૩૧૧૫૫, પાં પૃષ્ઠાં ૪૮૮, પો. માફ.

મહાત્મા ટોલ્સ્ટૉય

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલયને માટે

અનુવાદક: ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન. મુ. સીનોર

સંપાદક અને પ્રકાશક: શિક્ષુ-અખંડાનંદ

સ્થળ અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

આવૃત્તિ પહેલી. પ્રત ૬૩૦૦. વિ. સં. ૧૯૭૬. ઈ. સ. ૧૯૨૩

મૂલ્ય અમદાવાદમાં રૂ. ૨, પાકું પૂઠું રૂ. ૧૧

અન્ય સ્થળે રૂ. ૨૧ અને રૂ. ૧૧૧ પો. ભુકું.

સરતું સાહિત્ય મુદ્રાલય ડે. રામખડ-અમદાવાદ
વિશ્વ-અખંડાનંદના પ્રખંધથી મુદ્રિત.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૬૦૨

સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન.

ખાસ વાંચો.

આવતું પુસ્તક વી.પી. થી મોકલવાની તથા ૧૯૮૦ ના વર્ષના કદ અને મૂલ્યમાં ફેરફાર કરવા વિષેની હકીકત આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં છે, તે પૂરેપૂરી વાંચશો.

મુ'ખકનું કાર્યાલય—કે જે કાલખાદેવીરોડપર કાથી બિલ્ડીંગમાં ત્રીજે માળે આવેલું છે, તે માત્ર સવારના ૧૦ સુધીજ ખુલ્લું રહેતું; તે દવેથી આખા દિવસ-એટલે કે સવારના ૮ થી ૧૧ અને બપોરના ૧ થી ૬ સુધી-ખુલ્લું રહેશે.

સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૨ ભાગ ૧ થી ૫; તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા; આ બંને ગ્રંથો બહાર પડી ચૂક્યા છે, અને આવતી વિજયા દશમી સુધી (આ પુસ્તક એથી મોડું બહાર પડે તો તે બહાર પડ્યા પછીના આઠ દિવસ સુધી) તેનું મૂલ્ય દર રૂપિયે બે આના એકાદ લેવાશે; માટે તે જોઇએ તેમણે તરતમાં મંગાવી લેવાં. એ વિષે વધુ હકીકત હવેનાં પૃષ્ઠોમાં આપેલી જણાશે.

દયાળુ માના અને સદ્ગુણી પુત્રી-આ પુસ્તક હવે ખાસ થયેલું સમજવું. તેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ છે, તેનું મૂલ્ય ૦૮ અને પાકા પ્રકાશ સાથે ૧૧ છે.

એન્ટીક કાગળોને રફ સમજવાની ભૂલ—રામતીર્થની નવી આવૃત્તિમાંના એન્ટીક કાગળ કે જે સામાન્ય ગ્લેઝ કાગળો કરતાં ઉંચી ગતના, મોંઘા, મજબૂત, ચળકાટ વગરના હોવાથી આંખો માટે પણ સારા, તથા છાપવામાં પણ વધુ ખચાળુ છતાં, કેટલાંકા તેને અણુમાદિતીને લીધે રફ કાગળો તરીકે-કે જે રફ કાગળો એન્ટીક કરતાં અરધીજ કિંમતના હોય છે-સમજી લઇને તે વાપરવા માટે કપકા પણ લખે છે; પરંતુ તે તેમની ચાખ્ખી ગેરસમજ છે.

સુધારો-ટુંકી વાતાં ભાગ ૭ માના રાફે ભાગના પૃષ્ઠ ૧૬ માં માં, તથા સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ માં (નવી આવૃત્તિ) ના પૃષ્ઠ ૭ માં “ રામદાસ કુંવરજી મોદી ” ને બદલે “ રતિલાલ કુંવરજી મોદી ” એમ સુધારીને વાંચવાનું છે.

જ્ઞાનયજ્ઞ ફંડ-મયા પુસ્તકમાં જ્ઞાનયજ્ઞની પહેલી આવૃત્તિ તરીકે “ એકાધ્યાત્મી ગીતા ” ની સવાલક્ષ પ્રત કેલાવવાની યોજના રજુ કરીને તે કામ માટે રૂ ૨૫૦૦ ની આવશ્યકતા દર્શાવેલી; તે ખાતે અત્યાર સુધીમાં રૂ. બે હજાર બરાબ ચૂક્યા છે.

એકાધ્યાત્મી ગીતા-આ ગીતાની સઘળી પ્રત ચાતુર્માસના ધાર્મિક દિવસોમાંજ ફેલાવી શકાય તેટલામાટે જ્ઞાનયજ્ઞ ફંડની સઘળી રકમ બરાબ રહેતાં સુધી ખોટી નહિ થતાં તેની સર્વ પ્રતો (હિન્દી સિવાયની) છપાવી દેવામાં આવી છે; અને જેઓ માત્ર પોસ્ટ ખર્ચનો ૦/- મોકલે તેમને તેની ૧૦ પ્રતો ખીજાઓમાં વહેંચવા માટે મોકલવાનું ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. માટે તે જોઇએ તેમણે બાહરવા સુદ ૧૫ અધીમાં મંગાવી લેવી. કાળજીપૂર્વક યોગ્યતા જોઇને વહેંચે એવા સમજના સા. પ્રત મંગાવશે તો તેમને રેલવે પાર્સલથી મોકલાશે.

નવાં નીકળેલાં પુસ્તકો.

સ્વામીરામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧થી ૫ની સંશોધિત નવી આવૃત્તિ. કદ ઇંચ ૫૫x૭૫, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૮૦, પૂંઠું પાકુ સળંગ કપડાવાળું, કાગળ એન્ટીક, મૂલ્ય અમદાવાદમાં રૂ. ૨) તથા અન્યત્ર ૨૫ છે. પોસ્ટેજ ૦૧=અને વી. પી. ખર્ચ ૦૧

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-આની આગલી આવૃત્તિ ખલાસ થયા પછી તે રૂ. ૧૫૫ ને બદલે ૨૦ સુધીની કિંમતે બજારમાં વેચાઈ હતી. આ આવૃત્તિ પુષ્કળ સંશોધનપૂર્વક અને તેટલા સરળરૂપમાં કહાડવાની હતી તેથીજ તે આટલી મોટી નીકળી છે.

આ આવૃત્તિનું કદ પણ સુગમતાથી પકડતાં તથા વાંચતાં પ્રાવે તેવું-એટલે કે ઇંચ ૫૫x૮૫-રાખેલું છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૭૪૦, કાગળ જ્વેજ અને પૂંઠું પાકુ સળંગ કપડાનું છે. મૂલ્ય અમદાવાદમાં રૂ. ૩, અન્યત્ર ૩૫ પોસ્ટેજ ૦૫ અને વી. પી. ખર્ચ ૦૧ છે.

એબનેમાં આવતી દશરા સુધી ૧૨૫૫ ટકા ઓછા લેવાશે.

દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-આ પુસ્તકની પણ નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ છે. પૃષ્ઠ ૧૪૦, મૂલ્ય ૦૧ અને પાકા પૂંઠા સાથે રૂ. ૦૫ છે. સામટી ૧૦૦ પ્રત ખાસ કિંદાયતે મળશે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર તથા સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧થી ૫, એ બંનેની નવી આવૃત્તિઓ છપાય છે, તે દીવાળી પછી તરતમાં બહાર પડનાર હોઈને તે વિષે આવતા પુસ્તકમાં જણાવાશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું આવતું વર્ષ.

૧-આવતું પુસ્તક વી.પી.થી મોકલારો.—આવતું (સં. ૧૯૭૮નું) છેલ્લું પુસ્તક—સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ) દીવાળી પછી અને તેમ તરતમાં વી.પી.થી મોકલી વિવિધ ગ્રંથમાળાનું સં. ૧૯૮૦ નું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ચાર અને પાંચ પૂંઠાનાં ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. પાંચ મંગાવી લેવાશે; માટે જેમને ગ્રાહકમાં ન રહેવું હોય, જેમના ઠેકાણામાં ફેરફાર થયો અથવા થવાનો હોય; અથવા જેમને સાદાં પૂંઠાંને બદલે પાંચ પૂંઠાંના ગ્રાહક થવું હોય, તેમણે તે વિષે આસો શુદ્ધ ૧૫ સુધીમાં લખી મોકલવા તસ્દી લેવી.

૨-કદમાં દોટો વધારો—ચાલુ ૧૯૭૮ ના વાર્ષિક મૂલ્ય કરતાં ઉપલું નવા વર્ષનું મૂલ્ય આઠ આના વધુ જણાશે; પરંતુ તેની સાથે વિવિધ ગ્રંથમાળાના લખાણમાં દોટો વધારો કરાયો છે તે જોતાં મૂલ્યનું પ્રમાણ ઘટેલું જ જણાશે. લખાણનો એ વધારો પૃથ્વી સંખ્યા ૧૫૦૦ કરતાં વધારીને અથવા અક્ષર ઝીણા કરીને નહિ, પરંતુ પૃથોનું કદ વધારીને—એટલે કે ઈંચ ૪ ૩/૪ x ૬ ૧/૪ ને બદલે ઈંચ ૫ x ૭ ૧/૪ ના કદનાં પૃથ આપવાનું રાખીને—કરવામાં આવ્યો છે; કે જે કદનાં પૃથોમાં રોયલ ૧૬ પેજ પૃથ કરતાં દોટું લખાણ સમાય છે.

કાગળ, છપાઇ, બંધાઇ, વગેરેના ખર્ચો ૧૯૭૮ ના જેવાજ ચાલુ રહેનાર છતાં ઉપર જણાવેલી દોટું લખાણ આપવાની જે ગ્રાહક કરવામાં આવી છે; તે નીચલાં કારણો અને સંજોગોને લીધે તથા માત્ર એક વર્ષ માટે અજમાયશ તરીકે જ કરવામાં આવી છે.

એક તરફ સસ્તા સાહિત્યની ખંધ પડેલી “ ચરિત્રમાળા ” જેવી ઉપયોગી માળા ચાલુ થવાની જરૂર, અનેક સંજોગોને તેને માટે આગ્રહ, અને કેટલાંક જીવન ચરિત્રોની કરાવી રાખેલી તૈયારીઓનું ખર્ચાણુ; તથા બીજી તરફ કાર્યના એ દરજ્જાત વધારાને પહોંચી વળવામાં રહેલી મુશ્કેલીઓના વિચાર; આ અને વચ્ચેની લાંબા સમયની ખટપટ પછી માત્ર લાગણીની પ્રબળતાએ જ ઉપલો કદ વધારવાનો રસ્તો લેવાનો છે. આને પરિણામે હવે ગ્રંથમાળામાં ઉપકરક ચરિત્રો પણ અપાતાં રહેશે.

એ અજમાયશને પરિણામે જો વિવિધ ગ્રંથમાળાની ગ્રાહક સંખ્યા વધીને કદના વધારાનો ખર્ચ વાળી આપશે; તેમજ ગ્રંથસંપાદન વગેરેનાં જોગો વહન કરી શકાશે; તો એ પ્રકાર વધુ સમય લાંબાશે; અને નહિ તો એક વર્ષ પછી વિવિધ ગ્રંથમાળાનું કદ પ્રથમના જેટલું જ ચાલુ કરાશે.

૩-આફ્રિકા વગેરે જે દૂરનાં સ્થળોએ વી.પી. જમ શકતાં નથી, ત્યાંનાં ગ્રાહકોએ પાકાં પહાંમાટે સિલિંગ આદ, અને સાદાં પહાંમાટે સિલિંગ સાડા ૭ "મેનેજર, સરતું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય-અમદાવાદ " એ શિરનાએ તરતમાં જ મોકલી આપવા. એ ઉપરાંત ખાતાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ મંગાવવાં હોય તો તેની કિંમત તથા પોસ્ટેજ ભેગાં નાણાં વધુ મોકલવાં. શીલીંગના ૧૧ આના અર્થે મળે છે.

૪-વી. પી. ન સ્વીકારવાનું પરિણામ-જેઓ ગ્રાહકમાં રહેવાની સવેળા ના લખશે તેમને ઉપરનું (૧૯૭૬નું) છેલ્લું પુસ્તક વી. પી. થી ન મોકલતાં સાદી રીતે જ મોકલાશે. પણ જેઓ સવેળા તેમ ન લખતાં વી.પી. આવેથી પાછું વાગશે તેઓ તેના પોસ્ટેજ, શ્રમ, ખિગાડ, વગેરે ખદલ તે પુસ્તક ઉપરનો સર્વ દક્ક ગુમાવશે.

ગ્રાહક રહેવાની ઇચ્છા છતાં કોઈ ખાસ કારણ કે ગફલતને લીધે જ જેમનું વી. પી. પાછું વળે, તેઓ તેમ લખી મોકલીને વાર્ષિક લવાજમ તથા રદ ગએલા ખર્ચ ૪૦ ખદલના આઃ આના મોકલી આપશે એટલે તેમનું નામ નવા નંબરે ફરીથી નોંધી ૧૯૭૬ નું છેલ્લું પુસ્તક પણ તેમના પર મોકલી અપાશે.

૫-નળ અમદાવાદનાં ગ્રાહકો વી. પી. બહુ પાછાં વળે છે; માટે જેઓ પોતાનું લવાજમ આવતી દિવાળી અગાઉ કાર્યાલયમાં પહોંચ્યાડશે તેમને જ નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલાશે. રજીસ્ટર ખર્ચવાળા એ આના તેમની પાને કમી લેવા ઉપરાંત મ. ઓ. ખર્ચના પણ વજ તેમને ગચશે.

૬-લાયબ્રેરીઓ-લાયબ્રેરીઓ તરફથી લવાજમ આવેથી અથવા ગાયકવાડી લાયબ્રેરીઓના સંબંધમાં ત્યાંના લાયબ્રેરી ખાતા તરફથી લખાઈ આવેથી તેમને નવા વર્ષનાં પુસ્તકો મોકલાશે; અને ૧૯૭૬ નું છેલ્લું પુસ્તક તો નીકળેથી તરતજ તેમને જી. પો. થી મોકલાશે.

૭-જવાબદારી-પુસ્તકો પહોંચવાની સર્વ જવાબદારી સંસ્થા ઉપર રાખવા ઇચ્છનારે રજીસ્ટર ખર્ચ માટે આઃ આના જુદા મોકલી આપવા જોઈએ. નહિ તો પુસ્તક પોસ્ટ ખાતામાં ગેરવહેલે જતાં અહીંથી રવાનગીની તારીખ જણાવવા તથા પોસ્ટખાતા પર અરજી મોકલવાનું સચવવા ઉપરાંત વધુ ખર્ચ શકશે નહિ.

સં. ૧૯૮૦ નાં પુસ્તકોઃ-સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧૦ મો, (આ ભાગ આ વરસે અવસ્ય નીકળશે. સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, નેપોલીયનનું મોટું ચરિત્ર, યોગેશ્વર રામચરકનું આરોગ્ય વિષેનું ઉત્તમ પુસ્તક, ટુંકી વાતો, દષ્ટાંતસંગ્રહ, રૂશિયન વીર-મંડળ, સત્ય નિબંધાવલિ, બંકિમચંદ્ર ધર્મતત્ત્વ, લઘુલેખસંગ્રહ, ભગવાન જુદા, ટાગોરદ્વત ભારતધર્મ, સંતવાણી સંગ્રહ, ભજન પ્રકાશ, ભારતીય નીતિ કથાઓ, મુસલમાન મહાત્માઓ, એમાંથી તેમજ વધુ પસંદગી જરૂરી રહી તેમાંથી પણ ખર્ચ તે તે ગ્રંથો નીકળશે.

નિવેદન.

વિવિધ ગ્રન્થમાળાના આ ૧૪૮ થી ૧૫૩ મા અંકરૂપે મહાત્મા ટોલસ્ટોયનું જીવનચરિત્ર વાચકગ્રન્થની સેવામાં સાદર થાય છે. દરેક ચાલુ ૧૯૭૯ ના વર્ષે અંક આઠા રચ્યા તે એક પુસ્તકના રૂપમાં દીવાળી પછી તરતમાં વી. પી. થી મોકલવા વિશેની મુચના આ પૂર્વનાં પૃથોમાં અપાઇ છે.

કોઇ પણ ચરિત્ર કે કથા અલૌકિક અદ્ભુતપણાવાળી હોય છે તો તે ઉપરથી આપણને એમજ લાગે છે કે આપણાથી તો તેવા થવાયજ નહિ. વાસ્તવિક-રામાયણ વિશેષ ઉપકારક હોવાનું એક કારણ આ પણ મનાય છે, કે તેમાંનાં પાત્રોને તેના કરતાં મહામુનિએ દેવરૂપે દર્શાવવા કરતાં માનવરૂપે વધારે દર્શાવ્યાં છે. જગવાન રામચંદ્ર અને સીતાજીના જેવું ઉત્તમતમ માનવચરિત્રો આ જગતમાં દર્શાવજ છે; પરંતુ તે છતાં પણ એક વા ખીજા પ્રકારે ચારિત્ર્યના ઉત્તમ પંથ પર પ્રયાણ કરી રહેલા તેમજ દેશકાળ ઉપર અસામાન્ય અસર ઉપજાવનારા ચાલુ જમાનાના મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો માનવસમાજમાટે એવાં ઉપકારક નથી. એમાં પણ એક પામરતામાંથી પોતાના અવગુણોને દર્શાવતે દર્શાવતે સર્વવ્યાપી સ્થિતિએ પહેચિલા ટોલસ્ટોય જેવા અસામાન્ય પુરુષનું ચરિત્ર તો અનેક રીતે ઉપકારક છે.

એ મહાત્મા જે દેશમાં, જે સમયમાં અને જે સંયોગો વચ્ચે જન્મ્યા હતા; તેને લઇને શરૂ શરૂમાં તેઓ હલકી જાતનાં વ્યસનો અને ખીજા અવગુણોમાં ફસાયા હતા. એ દુર્દશામાંથી તેઓ કેવી રીતે છૂટ્યા અને કેવી રીતે એક મહાન વિચારક, પરાપકારી તથા સર્વત્રાગી મહાપુરુષ બન્યા; કે જેથી મહાત્મા માંધીજી જેવાના ગુરુસમાન તેઓ મણુયા; એ સર્વ ખીના ચારિત્ર્યપ્રિય વાચક અંદુજોએ અન્યત્ર મનન કરવા જેવી છે.

આ પુસ્તકનાં શરૂનાં પ્રકરણો કદાચ આપણા લોકોને માટે ખુબ આકર્ષક નહિ થાય; પરંતુ ચરિત્રનાયકના પાર્થિવજીવનનો ખ્યાલ તે વાંચ્યા વિના આવી શકે તેમ નથી. અને તે ખ્યાલ ન આવે ત્યાં સુધી તેમનું તે પછીનું જીવન પણ જોઇએ તેવું સમજાય નહિ.

આર્યદષ્ટિમાં “યોગબ્રહ્મ” આત્માનો દરજ્જો અન્ય સામાન્ય જીવો કરતાં ઘણો ઉંચો છે. નામરૂપાત્મક પદાર્થોની અસત્યતા, જડતા અને દુઃખરૂપતા સમજાઇ તેના ઉપર ઉપરામતા આવી હોય; અને સમ્યક્દાનંદ પ્રભુ પ્રત્યે આસ્તિકતા તથા પ્રાપ્તિય ભૂદિ ઉદ્ભવીને તે તરફનો અભ્યાસ ચાલુ થયો હોય; પણ અભ્યાસપૂર્ણ થવા પૂર્વેજ જેમનો દેહાન્ત થાય તેમને “યોગબ્રહ્મ” કહેવામાં આવે છે.

આવા યોગબ્રહ્મનો આમળનો અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય ગીતામાં કહ્યું છે તેમ

પુનર્જન્મમાં તેને પૂર્વજન્મની બુદ્ધિ અને વલણ પ્રાપ્ત કરાવી આપે છે; અને તેનાથી પ્રેરાઇને તે પોતાની સાધના આમળ વધારે છે. યોગ્ય ભૂમિમાં પડેલું બીજ ઉનાળામાં ધૂળમાં ધૂળ જેવું થવા છતાં પણ જેમ વૃદ્ધિનો સુયોગ થતાં તે અંકુર, છોડ અને ફળરૂપે પરિણમે છે; તેમ યોગબ્રહ્મ મનુષ્યનો તે આગલો વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ પુનર્જન્મમાં વિશેષ અનુકૂળતા અને બળ મેળવીને પરિણામે અનંત જન્મોથી ભવાટવીમાં અથડાઇ રહેલા તે પ્રાણીને તેજ જન્મમાં અથવા એકાદ વધુ જન્મ પછી ગીતામાં કહેવાયલા “ સા કાંક્ષા સા પરાગતિ: ” રૂપ પરમ સન્નિવૃદ્ધાનંદપદે પહોંચાડી આપે છે.

ટૉલ્સ્ટૉયને પણ પૂર્વના એવા યોગબ્રહ્મ જ કહી શકાય. એવા પુરુષોમાં સૂક્ષ્મબુદ્ધિ, સ્વશોધનવૃત્તિ, સરસતા, બીજનના દુઃખે દુઃખી થવું, પરાપકાર, વગેરે ગુણો સ્વભાવથીજ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલા હોય છે; અથવા તેવા ગુણો પોતામાં વિશેષ રૂપે પ્રકટાવવાની પ્રયત્ન આકાંક્ષા રહેલી હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની યુવાવસ્થામાં આસપાસના ખરાબ અને પ્રયત્ન વાતાવરણના સપાટામાં આવી ગયેલા; પરંતુ એવા સમયમાં પણ તેમનો યોગબ્રહ્મ આત્મા તેમના હૃદયમાં કેવી સરળતા અને પશ્ચાત્તાપ પ્રકટાવી રહ્યો હતો; તે વાત તેમને હાથે ૨૭ વર્ષની વયે તેમની નિત્યનોંધમાં લખાએલા નીચલી મતલબનાં વાક્યો દર્શાવી આપે છે.

“ હું કદરૂપો છું, સમાજના રીતરિવાજથી અજ્ઞાત છું, અને હું વિચિત્ર હોઇ અસ્વચ્છ પણ છું, મારો સ્વભાવ ચીડીયો છે, મારી સોજતથી લોકોને ઉદ્વેગ થાય છે, મારામાં સહનશીલતા નથી અને હું તદ્દન નિર્લજ્જ મનુષ્ય છું. હું કેવળ અજ્ઞાનની મૂર્તિ છું. મેં જે કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે કેવળ મારી લહેરથીજ મેળવ્યું છે. તેમાં કંઈ પદ્ધતિ નથી, અંકુશિતપણું નથી અને વળી તે ભાગ્યું તુટ્યુંજ છે. મારામાં ભારે કામવાસના વસેલી છે, બુદ્ધિ તદ્દન અનિશ્ચિત છે, હું અને કોઈ પૂર્ણ ભરેલાં છે અને એકંદરે રખડેલ માણસમાં રહેતા સર્વ અવગુણ મારામાં છે. હું શૂર નથી અને આળસુ તો એટલો છું કે, તે એક મારો જન્મસ્વભાવજ બની રહ્યો છે. મારામાં થોડુંક આતુર્ય છે, પણ અઘાપિ સુધી તેની પરીક્ષા થઇ નથી. કાંઈપણ સારા ધંધાને જરૂરની વ્યાવહારિક બુદ્ધિ મારામાં નથી. સદ્ગુણને હું ચાહું છું અને તેનાથી દૂર થાઉં ત્યારે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તે મેળવવા પુનઃ મહેનત કરું છું; પણ સદ્ગુણ કરતાં કીર્તિને હું વિશેષ ચાહું છું. કીર્તિમાન થવાની મહત્વાકાંક્ષા મારામાં એટલી બળવાન છે કે, સદ્ગુણ અથવા કીર્તિ એમાંથી એકજ મળે તેમ હોય તો મને ભય છે કે, હું સદ્ગુણને બદલે કીર્તિજ પસંદ કરીશ. ”

આવી આદર્શ સરળતા અને આત્મનિરીક્ષણ ઉગતી અવસ્થામાં અને ખરાબ

સંજોગે વચ્ચે પશુ હોવાં એ સામાન્ય વાત નથી. વૃક્ષવસ્થામાં પશુ ટાલ્કટાલની સરલતા અને આત્મનિરીક્ષણવૃત્તિ કાયમ હતી. પોતાની નિર્બલતા અને બુદ્ધિને તેઓ સરલતાથી કપ્પૂલ કરી દેતા અને તેને માટે પશ્ચાત્તાપ પશુ તેમને ક્યારેય કરતો નહોતો.

એવા પુરુષ પોતાને દોષવાળા જાણુવે છે તોપશુ જગતમાં તેમના જેવા થોડાજ હોય છે. તેઓ પોતામાં જે દોષ કહે છે, તે જગતમાંના સામાન્ય મનુષ્યોની અપેક્ષાએ નહિ પણ અવતારી પુરુષો અને પેગંબરો જેવાની અપેક્ષાએજ હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ બધીવાર તો તેમનું એવું કહેવું એ માત્ર પોતાના નાના જેવા દોષને પણ મોટા માનવાના કારણથી હોય છે. બાકી સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં તો તેઓ અનેક પ્રકારે ઉત્તમ થયેલા હોય છે. મૂળથીજ જગત-માત્રની બધાં ત્રિગુણાત્મક રચના રહી, ત્યાં બલબલ જીવન્મુક્ત પશુ સ્વપ્રકૃતિ માટે પૂર્ણ ઉત્તમતા-નિર્દોષતા-નો દાવો રાખતા નથી. એ આત્મ પ્રકૃતિમાં (ત્રિવિધ સ્તરીયોમાં) જેમને આત્મબુદ્ધિનો અમ હોય તેઓજ તેને નિર્દોષ માનવા-મનાવવાનાં મિથ્યા ફાંફાં માયાં કરે છે; અને “એરણી ચેરી ને સોયનું દાન” જેવાં કાર્યો કરી ફૂલાઇ જઇને જગતના પામર વિષયી માનવામાં પોતાને બેઠાંમાં અપાવતા કરે છે. આવા લોકોની મતિ-કૃતિ આવી હોય છે; ત્યારે સાચા મહાજનો બીજાઓને માટે પોતાનું સર્વસ્વ હોમવા તથા અનેક કષ્ટ સહેચા છતાં પણ પોતાના પંડને કનિષ્ઠજ કહે છે !

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી ટાલ્કટાલ જેવા પોતાને કામી અને કોપી કહેનારા તથા તુલસીદાસ જેવા પોતાને અધમ-પતિત કહેનારા અને માંધીજી જેવા પોતાને વૃત્તભંગ કરનાર તેમજ સત્યાદિના પાલનમાં પછત કહેનારા મહાત્માઓના કમન ઉપરથી તેમને માટે “આવ બાધ હરખા, આપણુ બેઠું સરખા” એવી ખાંતિમાં પડવા જેવું નથી. લૌકિક મહાપંડિતો, ધનકુબેરો અને સમ્રાટો કરતાં પણ આવાઓ કેટલા બધા ઉચ્ચ અને બાજ્યજ્ઞાણી છે; એ વાત જેના પણ સમજવામાં આવે તે ઉચ્ચજીવનનો માર્ગ લીધા વિના રહીજ ન શકે.

પોતાની ન્યૂનતાઓ સમજવા સ્વીકારવાની કે સાત્વિક જીવન માળવાની જરાપણ શક્તિ કે ઇચ્છા વિનાના માણસો બહારથી જમે તેટલા વિદ્વાન કે ધનવાન દેખાવા છતાં વાસ્તવમાં આન્તર સંપત્તિમાં તો તેઓ અચ્છાન અને નિર્ધન હોય છે. “ઠાજની કુતરી મરતાં આપું ગામ રમશાને ગયું અને ઠાજ પોતે મૂઝા ત્યારે કોઇ ન ગયું.” એ કહેવતની પેઠે એવા બેઠાઓની બધીજ પોષણ મોટાઇ તેમની આંખ મીચાવા સાથેજ મીચાઇ જાય છે; અને પોતાને પતિત અને દોષપાત્ર કહેનારા સાચા મહાજનોનાં ગુણગાન અને નામસ્મરણ જમાનાના જમાના સુધી ચાલુ રહીને જગતમાં લાખો માનવાને પવિત્રતા અર્પ્યાં કરે છે ! x

x ખરીવાત છે કે, -કેટલાક પાખંડીઓ પણ પોતાને મહાજનમાં અપાવવા મા

એવા અસામાન્ય પુરુષોના ઉપર જણાવ્યા જેવા સ્વદોષદર્શક શબ્દોને પકડી લઇ “ જુઓ તેઓ પંડેજ આમ કહે છે ” એમ કહીને તેમને હિતારી પાડનારા તેમજ તેમને ખીજ પશુ અનેક રીતે કનડનારા મનુષ્યો પશુ જન્મતમાં હોય છેજ. મં માંધીજ જેવાના સંબંધમાં પશુ એવાં પરાક્રમ (!) થતાં આપણે જોઇએ છીએજ.

મહાત્મા ટોલસ્ટોયને પશુ એવાઓ તરફની નિંદા અને કનડગત ઓછી નડી નથી; પરંતુ મહાજનોને તો એવી હરકતોમાં પશુ ધણી વખત ઉપકારજ રહેલો જણાય છે. વીશેક વર્ષપર ઉત્તરકાશીમાં (હિમાલયમાં ગંગોત્રીના માર્ગમાં એ એક યાત્રાનું સ્થળ છે.) ‘ રામાશ્રમ ’ નામે એક જીવન્મુક્ત મહાત્માના સમાગમનું સૌભાગ્ય આ લખનારને પ્રાપ્ત થયેલું. ઓત્રીયતા, બ્રહ્મનિષ્ઠા, વિરક્તિ, અષ્ટાંગ યોગમાં પશુ પારંગતપણું, સરલતા અને એકાંતપ્રિયતાનો દુર્લભ સંયોગ એમનામાં થયેલો હતો. જૂની ફાટલી ગોદડી, માટીનો ઘડો અને નાળિયેરનું ખપ્પર એ તેમની સ્થૂળ સંપત્તિ હતી. એકવાર પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં તેમણે કહેલું કે—“ અહીંના બ્રાહ્મણો આ શરીરતરફ બહુજ ભાવ રાખતા; પશુ તેમના જેવો બ્રાહ્મચાર અને આલડછેટનો ધર્મ પળાતો તેમણે ન જોયો એટલે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, સ્વામીજી, આવું રાખશો તો પછી આપના બ્રાહ્મણ શરીરને અમે (બ્રાહ્મણો) કેકાણે પાડીશું નહિ. મને તો તેમની એ સજ્જ સજ્જ નહિ પશુ મહેરબાની રૂપજ દેખાઇ; અને તેથી કખીરજીની પેઠે “મિટી ભરખે જનાવરાં, સદજ ભંડારા હોય. ” એવી મતલબનો ઉત્તર વાળો તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. ”

શ્રીયુત પ્રભાકર શ્રીપત ભસે તરફથી મરાઠીમાં પાંચ ખંડમાં નીકળેલા કાઉન્ટ ટોલસ્ટોયના ચરિત્ર ઉપરથી આ પુસ્તક શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીનને હાથે અનુવાદિત થયું છે. સંપાદકને એમાં ત્યાં ત્યાં સામાન્ય જેવું વિવેચન અને પુનઃકથન વગેરે જણાયું ત્યાં ત્યાં તેને ટુંકાવીને તેમજ કમી કરીને, તથા કડિન, અપરિચિત કે અસ્પષ્ટ જેવા શબ્દો તથા વાક્યો જણાયાં ત્યાં ત્યાં યથામતિ સંશોધન કરીને આ પુસ્તકને બે તેટલું સારજૂત, સરલ અને સ્પષ્ટ બનાવવા તેણે યત્ન કર્યો છે. જોડણીની બાબતમાં પશુ પ્રજા જોનારાઓ બનતી કાળજી રાખે છેજ; છતાં પૂર્ણતા તો એક પ્રભુમાંજ હોવાથી જે સજ્જનો દ્રષ્ટિદોષથી અને ખીજનાં કારણોથી એમાં રહેવા પામેલી ભૂલો વગેરેની સુધારણા લખી મોકલશે, તેમનો ઉપકાર માની તેનો યથાશક્ય ઉપયોગ પુનરાવૃત્તિ પ્રસંગે કરાશે.

આ પુસ્તક બહુ જાડું ન થાય તેટલામાટે તેનું કદ મોટું (રોયલ ૧૬ પેજ કરતાં દોઢું લખાણ આવી રહે તેટલું) રાખવામાં આવ્યું છે. આની પૂર્વનાં

પોતાને કનિષ્ઠ, દાસ, વગેરે કહે છે; અને આ સમયમાં સાચા મહાજનો કરતાં અનેક પ્રકારે તેમની નાટકી નકલ કરી લોકોનાં મન આકર્ષનારા સ્વાર્થસાધુઓ સેંકડો ગણા વધારે છે.

પૃષ્ઠોમાં આવતે વર્ષે વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ગ્રાહકોને દોડું વાંચન આપવાની જે ગ્રાહ-
વશ્ય જણાવી છે; તેમાં પણ ખનતાં સુધી આવા કદનાંજ પુસ્તકો અપાશે.

શ્રીયુત ભસે મહાશયે પોતાના પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાની પરવાનગી આનંદ-
પૂર્વક આપી છે, તેને માટે આ સ્થળે તેમનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.
આ બંન્ના ગૃહસ્થ મરાઠીભાષામાં “ ભારત ગૌરવ ગ્રંથમાળા ” ૧૦-૧૨ વર્ષથી
ચલાવે છે. એ માળાનાં પુસ્તકો મરાઠી વાચકવર્ગમાં સારો આદર પામેલાં હોય
તેનાં ચાર હજાર સ્થાયી ગ્રાહકો છે. આ ગ્રાહકો તેમનાં પુસ્તકોનું સારું જેવું મૂલ્ય
આપવા ઉપરાંત પ્રત્યેક પુસ્તક તેમને વી. પી. મળે છે તેનો ખર્ચ પણ ભોગવે છે.

મરાઠીભાષામાં ગ્રાહકોની સારી સંખ્યા ધરાવનારી બીજી પણ ગ્રંથમાળાએ
તેમજ માસિકપત્રો નીકળે છે; તે દર્શાવી આપે છે કે દૃષ્ટિ અને વ્યાપારકુશળ
ગુજરાતવાસીઓ કરતાં મહારાષ્ટ્રીય લોકો ઓછા ધનવાન હતાં પણ તેઓમાં
સાહિત્યની અભિરુચિ કેટલી વિશેષ છે.

શ્રીયુત ભસેનો શ્રમ, નમ્રતા અને સાદાઈ જોવા જેવાં છે. મુખ્યમાં વીસેક
રૂપીઆના ભાડાની એક નાની જેવી જગ્યામાં રહીને એવી જામેલી ગ્રંથમાળાના
લેખક, પ્રકાશક, પ્રૂફરીડર, કારફન અને વેચનાર તરફિનું સર્વ કાર્ય તેઓ
એક પણ નોકર રાખ્યાવિના પોતાના એ નાના ધરમાંજ રહીને બજાવ્યા કરે છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો ઉપરાંત છટક લેનારાઓને પણ આ પુસ્તક
છટકથી આપી શકાય તેટલા માટે તેની એકંદર પ્રત ૬૩૦૦ છપાવી છે. એમાંની
વધારાની પ્રતો પાછળ થનારી આર્થિક રોકાણ માટે મૂળ ઉત્તરસંડાના અને હાલ
મોઝાસાના નિવાસી પટેલ કુબેરભાઈ ઝવેરભાઈ તરફથી ઉછી દાખલ રૂ. ૧૫૦૦) ની
રકમ મળી છે. એ બદલ એ ભાષને તેમજ આ પુસ્તકનો અનુવાદ યથાશક્ય કાળજી
તથા નિષ્કામતાથી કરવા માટે અનુવાદક બંધુને પણ ધન્યવાદ થયે છે.

આ ચરિત્ર કાળજીથી વાંચનારને તેમાંથી સ્વચરિત્ર માટે વિચારવા તથા
અનુસરવા યોગ્ય પુષ્કળ મુદ્દાઓ અને પ્રેરણાઓ મળી આવ્યા વિના નહિ રહે.
કેમકે શેઠ તરીકે નોકરો પ્રત્યે, પતિ તરીકે પત્ની પ્રત્યે, પિતા તરીકે સંતાનો પ્રત્યે,
શિક્ષક તરીકે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે, બંધુ તરીકે બંધુઓ પ્રત્યે, પ્રજા તરીકે સમ્રાટ
પ્રત્યે, લેખક તરીકે જનસમાજ પ્રત્યે, મુસાફર તરીકે મુસાફરો પ્રત્યે અને દયાળુ
તરીકે દુઃખીઓ પ્રત્યે મહાત્મા ટોલસ્ટૉયના જેવું ઉત્તમ, પ્રેમાળ, સરળ અને નીડર
વર્તન વિરલ અનુભવોમાંજ હોય છે.

ટોલસ્ટૉયના ચરિત્રમાંના એવા અનેકવિધ ઉત્તમ અંશો વાચક બંધુઓના
લક્ષમાં આવી તેમને માટે ઉન્નતિદાયક થાઓ; એવી બાવના સહિત જે તત્ સત્
આપાદી પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૭૯

લિશુ-અખંડાનંદ

ગ્રંથ-સ્વીકાર.

નીચેનાં ભેટ મળેલાં પુસ્તકોની પહોંચ આભાર સહિત સ્વીકારવામાં આવે છે. ખરીદવા ઇચ્છનારે આ સંસ્થાપર ન લખતાં પ્રસિદ્ધકર્તાનેજ લખવું.

પૂર્ણચોગ-ખંડ ૧ લો-કર્મચોગ-અનુવાદક અંબાલાલ આળદૃષ્ય પુરાણી: પ્રકાશક. અરવિન્દતત્ત્વ કર્માલય. ભરૂચ. રોયલ આફપેશ ૫૪ ૪૦૦, ઝેન્જ કાગળ, પાકું પૂકું, મૂલ્ય ૩૧

શ્રીજ્ઞાન સૂર્યોદય-લેખક અને પ્રકાશક માણિક્યલાલ મદલાનજી. સુરત. ડેમી આફપેશ ૫૪ ૨૭૨, ઝેન્જ કાગળ, સામાન્ય પૂકું મૂલ્ય ૨૧

ચંદ્રલીખમપ્રતિજ્ઞા નાટક-લેખક પ્રેમચોગી, પ્રકાશક અંબાલાલ મોતીલાલ કોકર આણંદ, ડેમી આફપેશ ૫૪ ૧૦૦, ઝેન્જ કાગળ, સામાન્ય પૂકું મૂલ્ય ૧)

બુદ્ધ અને મહાવીર-લેખક કિશોરલાલ વનશ્યામલાલ મશરૂવાળા. સત્યા-મહાત્રમ-સાખરમતી, પ્રકાશક, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ, સોળપેશ ૫૪ ૧૧૪, ઝેન્જ કાગળ, પાકું પૂકું, મૂલ્ય ૧૧

ઈશુખ્રિસ્ત-લેખક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૮૦) ઝેન્જ કાગળ, પાકું પૂકું, મૂલ્ય ૧૪

રામ અને કૃષ્ણ-લેખક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૧૮૪, ઝેન્જ કાગળ, પાકું પૂકું, મૂલ્ય ૧૧

સ્વદેશીનાં ઘેરો-પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૬૮, ઝેન્જ કાગળ, સાદું પૂકું, મૂલ્ય ૧૧

હિમાલયનો પ્રવાસ અને ઉત્તરખંડની યાત્રા-લે. દત્તાત્રય ખાસદૃષ્ય કાલેલકર. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૧૭૨, ઝેન્જ કાગળ પાકું પૂકું મૂલ્ય ૧૧

સીતાહરણ-લેખક. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૧૮૮, ઝેન્જ કાગળ, પાકું પૂકું. મૂલ્ય ૧૧

દંપતિ આભારણ્ય-લેખક અને પ્રકાશક તંત્રી પ્રાતઃકાલ-વડોદરા. ૧૬ પેશ ૫૪ ૧૭૬, ઝેન્જ કાગળ, મૂલ્ય ૧૧

હિંદ કેમ પાયમાલ થયું? સંપ્રદાયક નરહરિ દારકાંદાસ પરિખ. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૧૬૦, ઝેન્જ કાગળ, સાદું પૂકું, મૂલ્ય ૧૧

ગુજરાતી પહોડી ચાપડી-પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ. ડેમી આફપેશ ૫૪ ૮૪, ઝેન્જ કાગળ, સાદું પૂકું મૂલ્ય ૧૧

ગુજરાતી બીજી ચાપડી-પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કાઠીન સોળપેશ ૫૪ ૧૬૨, ઝેન્જ કાગળ, સાદું પૂકું, મૂલ્ય ૧૧

રાયણ-લેખક મુગટરામ ચિમનલાલ દવે. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેશ ૫૪ ૧૪૪, ઝેન્જ કાગળ, સાદું પૂકું, મૂલ્ય ૧૧

ગુજરાતનું નૂર—લેખક કલ્યાણુજી વિદ્યભાષ. પ્રકાશક રાષ્ટ્રીય ગ્રંથમાળા કાર્યાલય. સુરત. કાઠન સોળપેજ ૫૪ ૨૬૬, ઝેલ કાગળ, સાદું પૂડું, મૂલ્ય ૧,

સંસ્કાર મુક્તાવલિ—લેખક અને પ્રકાશક કેશવવિનય ધાલકીયા—અંબર, કચ્છ. રોયલ સોળપેજ ૫૪ ૨૪૦, ઝેલ કાગળ, સાદું પૂડું, મૂલ્ય ૧)

શ્રીરંગનાં કાવ્યો—પ્રકાશક સાહિત્યકુંજ ગ્રંથમાળા આશ્રમ—નડિયાદ. રોયલ સોળપેજ ૫૪ ૧૨૦, ઝેલ કાગળ, સાદું પૂડું, મૂલ્ય ૦૧૧

મનકામના પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ—પ્રકાશક પ્રભુશંકર નરભેરામ વ્યાસ. અણબજી—સુરત. ડેમી ૧૨ પેજ ૫૪ ૧૬૦, ઝેલ કાગળ, પાકું પૂડું, મૂલ્ય ૨.)

પાકશાસ્ત્ર—લેખક તથા પ્રકાશક ગં. સ્વ. લલિતામૌરી શામરાવ તથા ગં. સ્વ. વિમલાગૌરી મગનલાલ—નડિયાદ. ૧૬ પેજ ૫૪ ૨૮૬, ઝેલ કાગળ, પાકું પૂડું, મૂલ્ય ૩) મળવાનું કે. એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની. મુંબઈ નં. ૨

મધ્યજીત—લેખક સ્વ. કિલાબાઈ બનસ્યામ. પ્રકાશક—કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી—મેનેજર લલિત વાડમય ગ્રંથમાળા—સાંકડીશેરી ખીજપ્રપોળ—અમદાવાદ—કાઠનસોળપેજ ૫૫ ૩૧૨, ઝેલ કાગળ, સચિત્ર પાકું પૂડું, મૂલ્ય ૩)

વજ્રનંદિની ગુલબેગમ—અનુવાદક મદાશંકર ઉદ્દજ દવે. પ્રકાશક—શા. ભથ્થકર જયરાજ નેશી. કે. આડીઆ—દેશાઈની પોળ—અમદાવાદ. રોયલ સોળપેજ ૫૫ ૪૬૮, ઝેલ કાગળ, પાકું પૂડું, મૂલ્ય ૨૧૧

હિંદનાહીરા—પ્રકાશક—ઉપર પ્રમાણે. રોયલ સોળપેજ ૫૪. ૨૨૪, ઝેલ કાગળ, પાકું પૂડું. મૂલ્ય ૩. ૧૧

શ્રી પાંતજલ યોગસૂત્રનો આશય—લેખક અને પ્રકાશક કવિ ઉદિરા-નંદ લલિતાનંદ પંડિત, નાગરહળીઆ—સુરત. ડેમી આડપેજ ૫૪ ૮૦, ઝેલ કાગળ, સાદું પૂડું, ૩. ૧)

નીતિધર્મ અને સર્વોદય—લેખક. મોહનદાસ કરમચંદ માંધી. પ્રકાશક—માંડીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત સોળપેજ ૫૪ ૧૦૪, ઝેલ કાગળ, સામાન્ય પૂડું ૦૧

આશ્રમયુગનું અંગાળા—પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. સોળપેજ, ૫૪ ૨૨૦, ઝેલ કાગળ, સામાન્ય પૂડું, મૂલ્ય ૧)

પ્રાણચિકિત્સા—પ્રકાશક વિશ્વન્યોત કાર્યાલય. અણબજી—સુરત. ૫૪ ૭૨, ઝેલ કાગળ, મૂલ્ય ૦૧

ખેડુતની ખરાબી—લેખક મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા. પ્રકાશક કેશવલાલ નગીનદાસ. મંત્રી, મહીકાંદા અને કડી પ્રાંત મદાસમા સમિતિ. મું. માણસા. સોળપેજ ૫૪ ૨૪, અમૂલ્ય.

ખાલસંવાદો—લેખક મધરલાલ કરજનજી નેશી—વડોદરા. પ્રકાશક, પુર-પોતમ શામળદાસ માતરવાળા, બલ્લભદ્ર સમાજ ખત્રાલય—વડોદરા. ડેમી આડ-પેજ ૫૫ ૪૪, ઝેલ કાગળ સાદું પૂડું. અમૂલ્ય.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૨	પ્રપાત્ર	પ્રપાત્ર
૪	૧૧	હલ્લો	કલ્લો
૧૫	૧૨	પાતાનું	પોતાનું
૧૭	૨૩	માક	માક
૧૯	૨૮	ગળવું	ગાળવું
૨૨	૨૯	અમ	અમે
૨૫	૭	ડીકસ	ડીકસ
૩૩	૬	મોજીલું પાણું	મોજીલા પાણું
૩૫	૩	પ્રાસે	પાસે
૩૮	૨૧	તેને	તેનો
૫૮	૨૩	ફક્ત સતાવીશ	સત્તાવન
૬૭	૧૪	ને	તે
૬૮	૧૮	હતો હતો	હતો
૧૦૫	૩	સંકુચિત અને	સંકુચિત-
૧૦૫	૪	ચવાની ઇચ્છા	પણાની રેખા
૧૦૫	૨૨	કાલાહલ	કોલાહલ
૧૨૩	૩૨	સૂચ	સૂચ
૧૨૩	૩૩	મળે	મેળવે
૧૫૭	૧૫	સર્વોત્કૃષ્ટ	સર્વોત્કૃષ્ટ
૧૬૦	૧૭	તરક	તરક
૧૬૨	૨	અને	તેમજ
૧૬૯	૨૮	કાતુક	કૌતક
૧૭૮	૨૫	જામ	જોમ
૧૭૮	છેલ્લી	તેમનો	તેમનો મત
૧૯૮	૩	હોય	હોય છે.
૨૧૬	૩૧	તને	અને
૨૧૯	૮	લાથું	લાગી
૨૩૮	૧૫	વતતા	વર્તતા

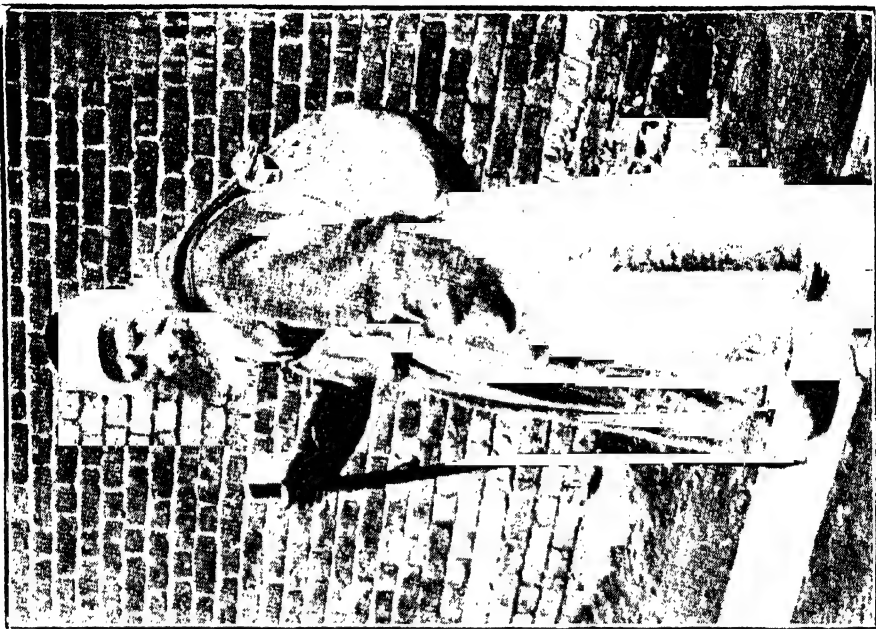
પૃષ્ઠ	પાંક્તિ
૨૩૯	૭
૨૪૩	૩
૨૫૨	૨૭
૨૫૯	૧
૨૬૩	૨૨
૩૦૮	૬
૩૧૩	૬
૩૨૧	૩૧
૩૬૪	૭
૩૮૬	૨૮
૪૦૩	૨૩
૪૦૪	૩૧
૪૦૭	૩૦
૪૧૯	૨૨
૪૩૬	૧૪
૪૬૩	૩
૪૭૯	૨૭
૪૯૮	૩૦
૪૯૮	૨
૪૯૮	૨૯
૫૦૫	૮
૫૧૩	૩૧
૫૧૭	૪
૫૨૩	૧૨
૫૫૪	૨૭
૫૬૪	૨૩
૫૬૪	૨૮
૫૬૬	૪
૫૭૯	૧૦
૫૮૧	૨૮

અશુદ્ધ
અતિને
ધમ
તેટલામાં
દૂર કરવામાં
પસા
બુદ્ધિ
કરવાનું
દરિદ્રો
ડાહ્યુ
ગારવથી
યાવન
આવ
રવાગત
ધૈર્ય
કીર્તિ
કંઈ
સાથી
અને
કે
ચાલાક અને
પૈસા ખર્ચ
જગતનું
ભૌતિક
તકતનશીન
પ્રાર્થનાં
ધર્મનાં
બૌદ્ધધર્મ
આષધપર
તારાજ
કર

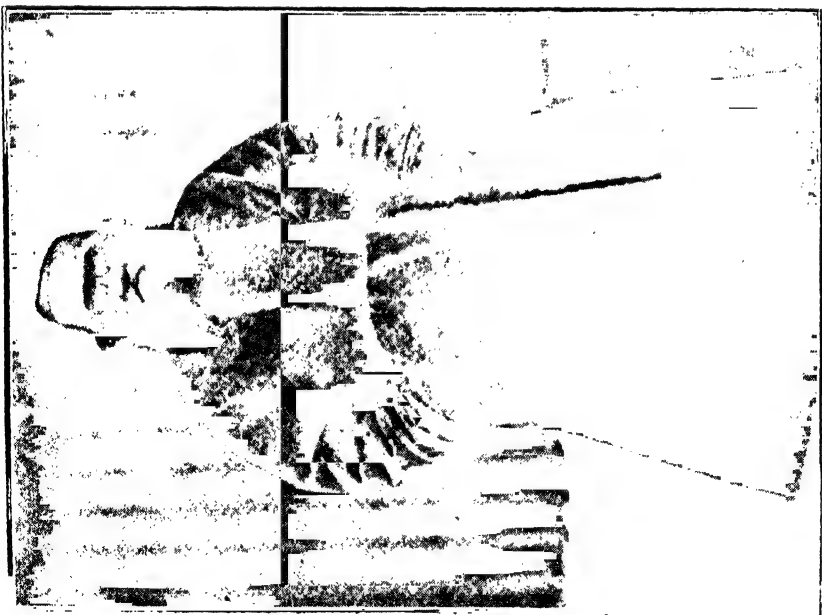
શુદ્ધ
અતિ
ધર્મ
તેટલા
દૂર
પૈસા
સ્થિતિ
કરવાનું
દરિદ્રો હિ
ડાહ્યુ
ગૌરવથી
યૌવન
આવી
સ્વાગત
ધૈર્ય
કીર્તિ
કંઈ થઈ-
સૌથી
વળી
તે
ચાલાક
પૈસા
જગતનું
ભૌતિક
તખ્તનશીન
પ્રાર્થના
ધર્મનાં
બૌદ્ધધર્મ
ઓષધપર
નારાજ
કર

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	પૂર્વવૃત્તાંત ...	૧
૨	ખાલ્ય તથા યુવાવસ્થા ...	૭
૩	કૌકેશસ ...	૩૩
૪	ક્રીમિયન યુદ્ધ ...	૪૯
૫	સેન્ટપીટર્સબર્ગ ...	૬૪
૬	પ્રવાસ ...	૭૬
૭	યાસનાયા પાલીયાના ...	૯૭
૮	શાળા ...	૧૧૫
૯	લગ્ન ...	૧૩૩
૧૦	ભાવી જીવનનો પૂર્વરંગ ...	૧૫૮
૧૧	આત્મનિવેદન ...	૧૯૭
૧૨	સંધિપ્રકાશ ...	૨૨૯
૧૩	તત્ત્વાનુસંધાન ...	૨૪૩
૧૪	બાદશાહને આદેશ ...	૨૬૮
૧૫	શ્રીમંત અને ગરીબ ...	૨૯૦
૧૬	ત્યાગની પૂર્વ તૈયારી ...	૩૨૮
૧૭	નવજીવન ...	૩૬૨
૧૮	હવે શું કરવું જોઈએ? ...	૩૮૦
૧૯	રૂશિયન વસાયત ...	૪૦૬
૨૦	મતપ્રચાર ...	૪૨૨
૨૧	અપ્રતિકાર ...	૪૪૪
૨૨	લગ્નની યોગ્યતા ...	૪૬૦
૨૩	દુષ્કાળ ...	૪૭૪
૨૪	સ્વદેશાભિમાન ...	૪૯૫
૨૫	કુખ્યાબાર ...	૫૧૭
૨૬	બહિષ્કાર ...	૫૪૪
૨૭	છેવટ ...	૫૫૭

અમારો રાહસીયા

કોન્ટ રાહસીયા

સુપ્રસિદ્ધ રુશીયન મહાત્મા ક્રાસ્ટ ટૉલ્ સ્ટૉય પ્રકરણ ૧ લું-પૂર્વવૃત્તાંત.

શીયન સરદાર ક્રુટુબ્નોના ઇતિહાસ ઉપરથી જાણાય છે કે, ઇ. સ. ૧૩૫૩ માં ઇડ્રીસ નામનો એક ગૃહસ્થ પોતાના ત્રણ હજાર અનુયાયીઓ સાથે ચર્નીગોફમાં આવ્યો હતો. એ ઇડ્રીસના પુત્રનો પુત્ર મોસ્કો રહેવા ગયો હતો. તેના ઉપર મોસ્કોના ઍન્ડ ડયૂક વેસેલીની અતિકૃપા હતી અને તેના તરફથી તેને કેટલીક જગીર તથા “ ટૉલ્સ્ટૉય ” એવો ખિતાબ મળ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૬૪૫ થી ટૉલ્સ્ટૉય ક્રુટુબ્નોના વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૪૫ માં એ ક્રુટુબ્નોમાં “ પીટર ટૉલ્સ્ટૉય ” નામે એક સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષ થઇ ગયો છે. એ વખતે આદેશાહ પીટર અને તેની બહેન સોફિયા વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. પીટર ટૉલ્સ્ટૉય પ્રથમ સોફિયાના પક્ષમાં હતો, પણ તેનો પક્ષ દુર્ઘટિ થતો જોઇ પછીથી તે આદેશાહના પક્ષમાં મળી ગયો હતો. તે પોતે સારી કાર્યશક્તિવાળો હોવાથી આદેશાહને પ્રિય પણ થએલો હતો.

આદેશાહે પોતાની ખાસ પાયગાનો મુખ્ય અધિકાર પીટરને સોંપેલો હતો અને ત્યાર પછી થએલાં યુદ્ધોમાં તેણે પોતાનું વીરત્વ પણ સારી રીતે બતાવી આપ્યું હતું. પછીથી આદેશાહની ઇચ્છાથી તલવાર છોડી દઇ તેવહાણ બાંધવાની ટી. ૧

કળાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં ટૉલ્સ્ટૉયનો પક્ષના તુર્કી દરબારમાં તેને વકીલ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં પાછો ફર્યો ત્યારે તેની નિમણૂક પ્રધાનમંડળમાં કરવામાં આવી હતી. આ પછી આદશાલ પીટરે હોલ્ડ અને ક્રાન્સમાં પ્રવાસ કર્યો તેમાં પીટર ટૉલ્સ્ટૉય સાથે હતો. એ પછી તેને હાથે એક અનુચિત બનાવ બન્યો. અદશાલ પીટર અને તેના પુત્ર અલેક્સીસ વચ્ચે અણબનાવ હતો. અલેક્સીસ રૂશીયામાંથી નાસી જઈ એક ઉપપત્ની સાથે નેપલ્સ તરફ રહેતો હતો. પીટર ટૉલ્સ્ટૉયે એ સ્ત્રીને વશ કરી હાઈ અલેક્સીસને રૂશીયામાં બોલાવ્યો અને શુભ રીતે તેનો વધ કરાવ્યો. એ કાર્યના અદલામાં આદશાલ તરફથી તેને પુષ્કળ જમીન જાગીર અને મોટા અધિકાર મળ્યા. એ પછી કૃથેરાઈન રાણીના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે તેને વંશપરંપરા માટે કાઉન્ટની પદવી મળી.

પીટર આદશાલના મૃત્યુ પછી કૃથેરાઈનને ગાદીપર લાવનારાઓમાં પીટર ટૉલ્સ્ટૉય મુખ્ય હતો. કૃથેરાઈન રાણીને ગાદી મળ્યા પછી જે મુખ્ય સાત અધિકારીઓના હાથમાં રાજ્યની સર્વ સત્તા હતી, તેમાં પીટર ટૉલ્સ્ટૉય પણ હતો. આ વખતે મેન્સીકોફ નામના એક મુખ્ય અધિકારી સાથે તેને અણબનાવ થવાથી, તેણે કાઉન્ટ પીટરને સ્વેત સમુદ્રના એક બેટમાં લદપાર કરી તેની સર્વ માલમિલકત સરકારમાં જમ કરી હતી અને એજ બેટમાં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે તેનું મરણ થયું. તે મેન્સીકોફને પણ પછી થોડાજ દિવસમાં લદપાર થઈ સૈબીરીયામાં મૃત્યુને શરણ થયું પડ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૭૭૦ માં આ કુટુંબની કાઉન્ટ પદવી પીટર ટૉલ્સ્ટૉયના પૌત્રને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ. પીટર ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રપાત્ર એલીયાસ ટૉલ્સ્ટૉય આપણા ચરિત્રનાયકનો દાદો હતો.

ઈંગ્લાંડમાં એવો કાયદો છે કે, ઉમરાવની પદવી પાટવી વારસજ ભોગવી શકે; પણ રૂશીયામાં કુટુંબના પ્રત્યેક પુત્ર પુત્રીને એ પદવી પોતાના નામ આગળ રાખવાનો હક્ક હોય છે. આથી એકજ સમયે તે પદવી ધારણ કરનારાં અનેક સ્ત્રી પુરૂષ હોય છે.

આપણા ચરિત્રનાયક “લીયો ટૉલ્સ્ટૉય” નો પ્રપિતા એલીયાસ ટૉલ્સ્ટૉય ઉદાર, ભોળો અને ખર્ચાળ હતો. તે ઉઝાઉ હોવાથી થોડાજ દિવસમાં તેણે પોતાના અને પોતાની ધનવાન પત્નીના ધનનો નાશ કર્યો. છેવટે નિર્વાહ માટે તેને સરકારી નોકરી કરવાની ફરજ પડી. ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબ રૂશીયામાં વજનદાર હોવાથી અને લાગવગ સારી મળવાથી એલીયાસને કઝાન પ્રાંતના ગવર્નરની જગ્યા મળી. આ વખતે રૂશીયામાં સરકારી અધિકારીઓ લાંચ ખાય તેમાં વિશેષ

ખોટું ગણાતું નહિ; પરંતુ એલીયાસ લાંચ લેતો નહિ.

એલીયાસ ટૉલસ્ટૉયની મોટી પુત્રીનું લગ્ન એક ઉમરાવ સાથે થયું હતું. લીયો ટૉલસ્ટૉયનાં માતા પિતાના મૃત્યુ પછી એજ સ્ત્રીએ લીયો અને તેનાં ભાઈ બહેનોની સંભાળ રાખી હતી.

એલીયાસ ટૉલસ્ટૉયના પુત્ર કાઉન્ટ નીકોલસ ટૉલસ્ટૉય વિષે જે હકીકત મળે છે, તે પરથી રૂશીયાના તે સમયના રીત રીવાજ જણાઈ રહે છે. નીકોલસ ટૉલસ્ટૉય સોળ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનાં માતા પિતાએ તેને માટે એક ઉપપત્નીની યોજના કરી હતી. આવા પ્રકારના સંબંધ પ્રકૃતિ સારી રહે તે માટે જરૂરના છે, એવી માન્યતા તે વખતે રૂશીયામાં હતી.

સુપ્રસિદ્ધ નેપોલિયને રૂશીયા પર ચઢાઈ કરી તે વખતે નીકોલસ ટૉલસ્ટૉયની વય ફક્ત સત્તર વર્ષની છતાં તેણે લશ્કરમાં દાખલ થવા હક પકડી હતી; અને ટૉલસ્ટૉય કુટુંબ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને સેનાપતિના લાથ નીચે જગ્યા મળી હતી; અને એ યુદ્ધનો અંત આવ્યા પછી તે લેફ્ટનન્ટ કર્નલની પદવી સુધી પહોંચ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૦ માં કાઉન્ટ એલીયાસ મરણ પામ્યો. તેણે પોતાની વડીલો-પાર્જિત મિલકતપર એટલું દેવું કરી દીધેલું કે, નીકોલસને સર્વ મિલકત લાલેણ-દારોને સ્વાધીન કરવી પડી. હવે કુટુંબનો સર્વ ભાર નીકોલસ પર પડ્યો. તે વખતે કુટુંબમાં તેની વૃદ્ધ માતા અને ટાશીયાના નામની એક દૂરની સગી હતી. એલીયાસના વખતથી વિવક્ષણ ખર્ચાગણપણાની ટેવ પડવાથી થોડા ઉત્પન્નમાં તેમનું પુરું થાય તેમ ન હતું. છેવટે નીકોલસે પ્રિન્સેસ મેરી વાલકોનસ્કી નામની એક સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી પુષ્કળ પહેરામણી મેળવી. લીયો ટૉલસ્ટૉયે પોતાના જીવનક્રમ વિષે નીચેની હકીકત કહેલી છે:-

“ લશ્કરી નોકરી ત્યજ્યા પછી મારા પિતાનું ઘણુંખરું જીવન વડીલોપાર્જિત મિલકતની વ્યવસ્થા જોવામાં વ્યતીત થયું છે. એ આગતમાં તેઓ બહુ સમજતા હતા એવું કંઈ નહતું; પરંતુ તેમના વહીવટમાં કુળ-ખેડુત વગેરેને ટોષ પણ જાતનો ત્રાસ થયો નથી, એ વાત તે દિવસોની સ્થિતિમાં મહત્ત્વની કહેવી જોઈએ. ખેડુતોને ગમે તેવા પ્રકારની શિક્ષા કરવાનો રિવાજ જમીનદારોમાં હતો; પરંતુ મારા પિતાએ ટોષવાર ટોષતે આંગળી સુદ્ધાં અડકાડી નથી. તેમનો સ્વભાવ બહુ માની હતો. સરકારી નોકરીમાં પોતાનું માન જળવાતું નથી એમ જણાતાંજ તેમણે તે ત્યજી દીધી. સરકારી અધિકારીઓમાં ટોષની સાથે તેમને વિશેષ પરિચય પણ નહતો. ગમે તેવા મોટા અધિકારી પાસે પણ તેમણે મસ્તક નમાવ્યું નથી, એટલુંજ નહિ પણ એવા પ્રસંગે તે લશ્કરી ધોરણથી બોલતા.

તેમના એવા સ્વભાવથી મારા હૃદયમાં તેમના માટે અત્યંત પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થએલો છે. ”

લીયો ટાલ્સ્ટોયની માતાનું કુટુંબ પણ રૂશિયામાં વજનદાર ગણાતું હતું. રૂશિયાના ઇતિહાસમાં પહેલા રાજ્ય તરીકે જે રૂરિકનું નામ નિયત થયેલું છે, તેની સાથે વોલકોનસ્કી કુટુંબનો સંબંધ જોડાયેલો હતો; તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ ટાલ્સ્ટોયનો દાદો (માતાનો પિતા) પ્રિન્સ નીકોલસ વોલકોનસ્કી મુખ્ય સેનાપતિના સ્થાન સુધી ચઢ્યો હતો; પણ કેથેરાઇન રાણીના કૃપાપાત્રમાંના એક સરદારની ભત્રીજી સાથે લગ્ન કરવાને તે નાકબૂલ થવાથી રાણીએ તેને નોકરીમાંથી દૂર કર્યો હતો. સરકારી નોકરીમાંથી છૂટ્યા પછી તે “ યાસનાયા પોલીયાના ” માં પોતાના વતનમાં આવી હલો હતો. ત્યાર પછી થોડા વખતમાંજ તેની પત્ની મરણ પામી હતી. તેને એકજ પુત્રી હતી અને એજ આપણા ટાલ્સ્ટોયની માતા છે.

પ્રિન્સ નીકોલસ વોલકોનસ્કીનું એક બુતું ચિત્ર ટાલ્સ્ટોય કુટુંબમાં છે. લીયો ટાલ્સ્ટોયનો ચહેરો તે ચિત્રની સાથે વિલક્ષણ સામ્યતા ધરાવતો જણાઈ આવે છે. ઉંચું અને વિશાળ કપાળ, ઘટ્ટ શુચ્છાદાર ભ્રમરો અને ઝીણી, ઉંડી તથા માંજરી આંખોમાં તેઓ વચ્ચે જલુજ મળતાપણું છે.

પ્રિન્સ નીકોલસ ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં મરણ પામ્યા પછી બે વર્ષે તેની પુત્રીનું લગ્ન નીકોલસ ટાલ્સ્ટોય સાથે થયું. પોતાની માતા વિષે લીયોએ નીચે પ્રમાણેની માહિતી આપી છે:-

“ મારી માતા વિષે મને વિશેષ કંઈ સ્મરણ નથી. તે મૃત્યુ પામી ત્યારે હું ફક્ત દોઢ વર્ષનો હતો. તેનું એકાદ ચિત્ર પણ મારા જીવમાં આવ્યું નથી; તેથી તેનો ચહેરો કેવો હશે તેની કલ્પના પણ મને નથી. મને લાગે છે કે, એક રીતે એ પણ ઠીક થયું છે; કારણ કે હવે માતા તરીકે મારા મનમાં જે મૂર્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં સર્વ સૌંદર્ય અને પવિત્રતાનો ભાવ હું ભરું છું. મારી માતાના વર્તન વિષે મને પ્રત્યક્ષ માહિતી લેશમાત્ર નથી, પણ તેના સંબંધી જે વાતો મેં કર્ણપરંપરાથી સાંભળી છે, તે પરથી મને લાગે છે કે તે સુશીલ અને હુશીયાર હોવી જોઈએ. ”

ટાલ્સ્ટોયની માતા સુશિક્ષિત હતી અને તેને પાંચ ભાષા બોલતાં આવડતી હતી. બાળકોને વાતો કહેવામાં તે નિપુણ હતી. વળી નવી વાતો જોડીકહાડવામાં તે એની તો હુશિયાર હતી કે, મોટી બાળાઓ અને સ્ત્રીઓ પણ તેની વાતો સાંભળવા કલાકો ને કલાકો સુધી બેસી રહેતી. સ્વભાવે તે ક્રોધી હતી પણ તેટલીજ તે આત્મનિશ્ચી હતી. ક્રોધથી તે લાલચોળ થઈ હશે પરંતુ તેણે કદિયે ક્રોધને

રાંકો શબ્દ કહ્યો નથી. અમુક માણસ ખરાબ છે એમ તે કદિ પણ બોલતી નહિ. કદિએ તેણે કાઠના દોપતો ઉચ્ચાર કર્યો નથી. કાઉન્ટ લીયો ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:— “ સંતકથામૃત ” નામનું પુસ્તક રાસ્ટોલ્સ્કી એ લખેલું છે, તેમાંની વાતોએ મને ઘણી ગમી છે. એ સાધુમાં ઘણાજ દોષ હતા. એ વાત તેના મઠના અન્ય વૈરાગીઓને અને ખુદ મહાધિપતિના પણ જાણવામાં હતી. એક દિવસે મહાધિપતિને સ્વપ્નમાં ઈશ્વરનો દરબાર દેખાઈ તેમાં તે સાધુ માનનીય સ્થાને બેઠેલો જણાયો. તેણે તેને એવા સ્થાને બેઠેલો જોઈ “ આ જગ્યાએ ક્યાંથી ? ” એવો પ્રશ્ન એક દેવદૂતને કર્યો. ત્યારે દેવદૂતે કહ્યું: ‘ તેણે કાઠનાએ દોપતો ઉચ્ચાર કર્યો નથી. ’ એ વાત કહી લીયો ટૉલ્સ્ટૉય આગળ કહે છે કે ‘ એ ગુણ માટે સ્વર્ગમાં ખરેખર સ્થાન મળતું હશે, તો મારી માતા અને બંધુને અવશ્ય તે સ્થાન મળેલું હોવું જોઈએ. ’

ટૉલ્સ્ટૉયની માતાનું નામ “ મેરી ” હતું. તે અતિ સત્યનિષ્ઠ અને સરળમાર્ગી સ્ત્રી હતી. નીકોલસ અને મેરી એ દંપતિને પાંચ બાળકો થયાં હતાં. આપણો ચરિત્રનાયક લીયો ટૉલ્સ્ટૉય એ સર્વમાં નાનો છે. તેનું ખરૂં રૂશીયન નામ “ લીયાફ નીકોલીવીચ ટૉલ્સ્ટૉય ” છે. નીકોલીવીચ એટલે નીકોલસનો પુત્ર. રૂશીયામાં બાપના નામને વીચૂ પ્રત્યય લગાડી અમુકનો પુત્ર એમ દર્શાવવાનો રીવાજ છે. લીયો ટૉલ્સ્ટૉયનો જન્મતા. ૨૮ ઑગસ્ટ સને ૧૮૨૮ ના રોજ યાસનાપોલીયાનામાં થયો હતો. તેના જન્મ પછી દોઢવર્ષે મેરીને પેટે એક પુત્રીનો જન્મ થયો પણ તેની પ્રસુતિની વેદનામાંજ તેનો કાળ થયો.

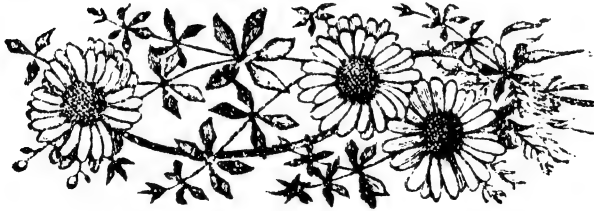
યાસનાપોલીયાનામાં ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર હમ્મેશ અનેક જાતના જતા આવતા યાત્રાળુ, વૈરાગી, યોગી અને ગાંડા ઘેલા લોકો પણ મુકામ કરતા; અને કેટલાક તો કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાંજ રહેતા. એવાં યાત્રાળુઓમાંની “ મરાયા ” નામની એક સ્ત્રી હમ્મેશ ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં આવતી. તેણે રૂશીયાનાં અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી હતી. મેરીને પહેલા ત્યારે પુત્રો થવાથી એકાદ પુત્રીનો જન્મ થાય તેવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તેથી તેણે મરાયાને પોતા માટે પ્રાર્થના કરવા કહ્યું; અને ચમત્કાર એવો થયો કે થોડાજ વખતમાં મેરીને પુત્રી થઈ. ત્યાર પછી મરાયા એક મઠમાં જઈ રહી હતી; તોપણ તે વચ્ચે વચ્ચે ઘણીવાર ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર આવી રહેતી હતી.

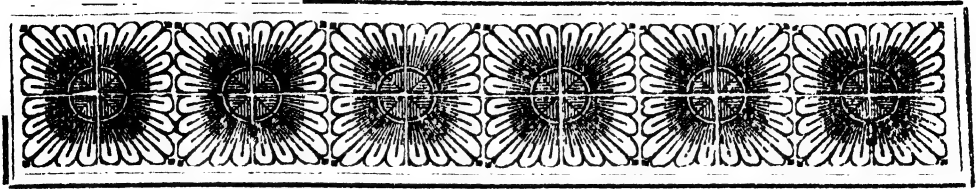
લીયો ટૉલ્સ્ટૉયે એક આત્મચરિત્ર લખવા માંડ્યું હતું અને તેનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં પ્રકટ પણ થયો હતો. તેમાં તેમણે પોતાની બાલ્યાવસ્થાનાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેનાં કેટલાંક સંસ્મરણો આપ્યાં છે:—

“ મારી બાલ્યાવસ્થામાં બનેલી વાતોનું કમવાર સ્મરણ નથી. અમારો જર્મન શિક્ષક થીયોડોર ઇવોનીચ મને સાંભરે છે. મને એવું પણ યાદ આવે

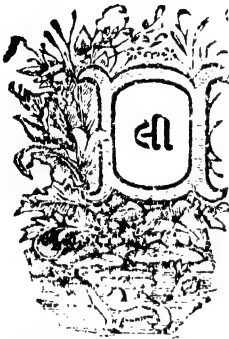
છે કે, અમારા ઘરના મેડે હું મારી ગહેનતો લાથ પડી ચઢતો અને ત્યાં અમે બંને ખૂબ ધીંગામસ્તી કરતાં. પછી મને થીયોડોર પાસે લઇ જવામાં આવતો. હું પાંચ વર્ષનો થયા પછી મને થીયોડોરને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો; પણ મને લાગે છે કે, એજ વખતથી મારો નૈસર્ગિક આનંદ કરમાવા લાગ્યો. થીયોડોર અને મારા મોટા ભાઈ મને સમજાવતા કે, હવે હું મોટો થયો છું તેથી મેંડ જઈ છોડરીઓ અને સ્ત્રીઓમાં રમવું ગોચ્ય નથી; પણ હું મોટો થયો છું એ વાત મારા મનમાં આવતી નહિ. તેજ વખતે માનવ જીવન એ ખરેખર સુખકર રમત ન હોઈ એક મોટો ગંભીર પ્રસંગ છે, એ કલ્પનાનું બીજ મારા ચિત્તમાં રોપાયું કે શું તે ફાળુ જાણે ? ”

આપણે આગળ જાણી ચુક્યા છીએ કે એલીયાસના મરણ પછી નીકોલસની માતા સિવાય ટાશીયાના નામની એક દૂરની આત્મ સ્ત્રી કુટુંબમાં હતી. એનું પુરું નામ ટાશીયાના અલેક્ઝાંડોના હતું. એને સર્વ બાળકો બાકીઈ કહેતાં. એ અત્યંત માયાળુ સ્ત્રી હતી. લીયો ટાક્સ્ટોયની માતાના મરણ પછી એણેજ સર્વ બાળકોને માતા પ્રમાણે ઉછેર્યા અને એને લીધેજ લીયો ટાક્સ્ટોયની બાલ્યાવસ્થા સુખમાં પસાર થઈ; એટલુંજ નહિ પણ એના અતિ શુદ્ધ વર્તનથી ટાક્સ્ટોયમાં કેટલાક સદ્ગુણનું બીજરોપણ પણ થયું.

પ્રકરણ ૨ જું-બાલ્ય તથા યુવાવસ્થા.

ચો ટાલ્સ્ટોયનો જન્મ મોસાજમાં (યાસનાયાપોલીયાનામાં) થયેલા હોઇ ત્યાંનું સર્વ વતન વારસાઇ હકથી તેમની માતા પ્રિન્સેસને મળ્યું હતું અને પાછળથી તે સર્વ ટાલ્સ્ટોયને મળ્યું હતું. યાસનાયાપોલીયાના એ દુલા શહેરથી દક્ષિણે દશ માઇલ પર આવેલું છે. ગામની ચોતરફ વૃક્ષરાજી સારી હોઇ લીંબુનાં વૃક્ષોની હારો પણ છે. ત્યાં આગળ એક નદી હોવા ઉપરાંત નજીકમાં ચાર તળાવ છે. ટાલ્સ્ટોય કુટુંબનું ઘર જુની પદ્ધતિથી બંધાયેલું હોઇ તેની ચોતરફ દીવાલ અને ચાર ખૂણે ચાર ખૂરજ છે.

લીયોના દાદાના સમયે દરવાજા પર અહર્નિશ લસકરી સિપાહીઓનો પહેરો રહેતો હતો. આખા ગામમાં આ એકજ કુટુંબ વિશેષ મહત્ત્વનું હોવાથી લીયોના મનમાં આત્માવસ્થાથીજ પોતાની મોટાઇનું અભિમાન અને નિશ્ચયી સ્વભાવનાં ખીજ રોપાયાં હતાં. ટાલ્સ્ટોયે પાછળથી નમ્રતા ઉત્પન્ન કરવા અતિશય પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં પણ રકતમાં ચોતપ્રોત થઈ ગયેલું આ અભિમાન કદિ કદિ ઠોડીયાં કર્યાં કરતું હતું.

ટાલ્સ્ટોયને ઉછેરનાર ટાશીયાના આ કુટુંબમાં ઘણાં વર્ષોથી આવેલી હોઇ લીયોની દાદીએજ તેને પોતાના બાળકની માફક ઉછેરી હતી. એ સ્ત્રી દૃઢનિશ્ચયી અને સ્વાર્થત્યાગી હતી. સર્વ બાળકો તેને બાફેલ કહીને બોલાવતાં. તેને માટે ટાલ્સ્ટોય પોતે કહે છે:-

“ અમારી ફોઇ ભર યુવાવસ્થામાં મને લાગે છે કે અતિ સુંદર દેખાતી હોની નોંધએ. લાંબા સુંવાળા કાળા કેશ, કાળી ચમકતી કાઠીયો અને વદન પર ઉપસતો યૌવનભાવ એ ખરેખર સૌંદર્યપોષક હોવાં નોંધએ; અર્થાત્ તે સુસ્વરૂપ કે કદરૂપ એવા અર્થથી મેં તેના તરફ કદિએ નોંધું નથી. તેના મુખ પર હર હમ્મેશ દેખાતું મંદ હાસ્ય અને તેનાં નેત્રોનું પાણીજ મારા સ્મરણમાં છે. ”

“ અમારી સગી ફોઇ એ હતી અને એક દાદીમા હતાં. વડીલો તરીકે અમારા પ્રેમપર એ ત્રણેનો વિશેષ હક્ક હતો, પણ ટાશીયાનાનો અમારા પર

નિષ્કામ પ્રેમ હતો; તેથી અમારો પ્રેમ પણ તેના પર વધારે અંધારો તેમાં નવાઇ નથી. બાળથી બેઠાએલો રાજહંસ દ્રષ્ટિએ પડતાંજ શુદ્ધતા મનમાં જેમ પ્રેમ ઉભરાર્થ આવ્યો, તેમજ ટાશીયાનાને જેતાંજ તેને ભેટી પડવાનું મન મને થઇ આવતું. વાસ્તવિક રીતે તેની સાથે અમારો શું સંબંધ હતો તે મને યાદ નથી; તથાપિ એટલું તો ખરું છે કે તે મારા પ્રાણ સમાન હતી. ”

“ ટાશીયાનાએ બાળપણમાં મને જે શિક્ષણ આપ્યું, તેનાથી મારા આખા જીવનક્રમપર ઘણી સારી અસર પડેલી છે. પ્રેમ અને દયામાં કેટલું ચેતન છે તે મેં તેનાથીજ જાણ્યું. તેણે મને એ વિષે કદિ ઉપદેશ આપ્યો નથી; પરંતુ એ તત્ત્વ તેની હસ્તેશની વર્તણૂકમાં મૂર્તિમંત ઉતરેલું હોવાથી તેની મારાપર આપોઆપજ દૃઢ અસર થઇ. તેના પ્રેમાળપણામાં આનંદ ઉત્પન્ન કરવાનું કેટલું સામર્થ્ય છે, તેનો મને હસ્તેશ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો અને એવી રીતે પ્રેમનું શિક્ષણ મને મળતું. ”

રશીયાનાં શ્રીમંત કુટુંબોમાં જર્મન અને ફ્રેંચ ભાષા શીખવા માટે તે તે જાતના શિક્ષક પોતાના બાળકો માટે રાખવાની રૂઠિ છે. એ રૂઠિને અનુસરી નીકોલસ ટૉલ્સ્ટૉયે જર્મન અને ફ્રેંચ ભાષા શીખવવા માટે થીયોડોર ડોસેલ નામના એક શિક્ષકની યોજના કરી હતી. આ શિક્ષકે ટૉલ્સ્ટૉયને ઉત્તમ પ્રકારે એ ભાષાનું જ્ઞાન આપ્યું. એની શિક્ષણપદ્ધતિ કેવળ પુસ્તકાયા ન હતી. તે નિત્ય સંભાષણ દ્વારાજ તે તે ભાષાનું જ્ઞાન પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આપતો. આ શિક્ષક પણ સત્યનિષ્ઠ, સરળ, અને પ્રેમી હોવાથી તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ એ ગુણોનું બીજરોપણ કર્યું.

ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના વડીલ અંધુને નીકોલેકા કહી બોલાવતા. એ અંધુપર તેમને ઘણો પ્રેમ અને આદર હતો. તેમના વિષે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:-

“ નીકોલેકા બાહ્યાવસ્થામાં પણ એક અસાધારણ બાળક હતો અને મોટપણે પણ તે એક અસાધારણ પુરૂષ થઇ ગયો. તેનામાં જે અમુક કેટલાક ખાસ દોષ હોત તો તે મોટો અંધકાર થયો હોત એમ પ્રસિદ્ધ અંધકાર દૂરજનને કહ્યું છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે. અભિમાનને મોટો દોષ માનવામાં આવે છે, પણ અંધકારમાં એ દોષ આવશ્યક છે. લોકો શું કહે છે તે તરફ લક્ષ નહિ આપવા જેટલું જેનામાં અભિમાન હશે તેજ અંધકાર બની શકશે. નીકોલસમાં અભિમાન બીલકુલ નહતું. લોકસ્તુતિ તરફ તેનું લક્ષ પણ નહતું. કોઇ તેને માટે સાફ બોલતું તો તેથી તેને કંઈ મોટો આનંદ થતો નહિ. સારા અંધકારને લાયકના ગુણો તેનામાં સારી રીતે હતા. તે અત્યંત રસિક હતો, તેની જીવિમાં પ્રમાણુબદ્ધતા હતી, તેની કલ્પનાશક્તિ વિશાળ હતી અને સ્વભાવ પણ આનંદી હતો. વિશેષ

આશ્ચર્ય જેવું એ હતું કે, આટલો ગુણુસમૂહ હોવા છતાં તેનામાં અભિ-
માનનું ટીપું પણ નહતું. તેની કલ્પનાશક્તિ એવી વિશાળ હતી કે, કોષપણુ વાતની
પૂર્વરેખા ચિત્તમાં નહિ હોવા છતાં, પ્રસંગાનુરૂપ નવી વાર્તા, તે વાત કરતાં
કરતાં રચતો; અને તેમાં ખૂબી એ હતી કે એવી રીતે વાત બનાવી કહાડતાં તેને
સમય કે શ્રમ લાગતો નહિ. તે એવી ચિત્તાકર્ષક વાર્તાઓ બનાવતો કે, તે બના-
વેલી ન હોય ખરેખર બનેલી વાત છે, એમ સાંભળનારને લાગતું. તેને ચિત્ર-
કળાનો પણ શોખ હતો. કદિ કદિ તે ભૂતનાં ચિત્ર કાઢતો અને તેમાં ભૂતને
શીંગડાં બતાવી તેમની મૂછો ગુચ્છાદાર બનાવતો.”

“ તે કહેતો કે સર્વ મનુષ્યને સુખી કરવાનો ઉપાય પોતાને જડયો છે;
અને એ ઉપાયનું અવલંબન મનુષ્યો કરશે તો સર્વ વ્યાધિ નષ્ટ થશે. કોષ કોષનો
દ્રેષ અને હિંસા ન કરે તો સર્વ મનુષ્યો સુખી જીવન ગાળે. વળી તે કહેતો કે,
મારું આ રહસ્ય મેં એક વૃક્ષની લીલી ડાળીપર કાતરાની રાખ્યું છે. એ ડાળી
જ્યાં રાખી છે ત્યાંજ મારા મૃત્યુ પછી મારું શબ પૂરવું એમ મેં કહી મૂક્યું છે.”

ખીજા ભાષ સર્જેસ વિષે પણ લીયોના મનમાં કૌતુક અને પ્રેમ વસતાં
હતાં. સર્જેસ અથવા સરોયા સરળ સ્વભાવનો અને અભિમાની વૃત્તિનો હતો.
તેના માટે ટૉલસ્ટૉય કહે છે:-

“ મને લાગે છે કે, મારે સરોયા જેવા થવું. તેનું મોહક વદન, તેનો ગીત
અને તેની આનંદી વૃત્તિથી મારામાં વિલક્ષણ મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે એટલે
સુધી કે, તેનો અહંકાર પણ મને પ્રિય લાગતો. મારા પોતામાં રહેલી ખામી હું
સારી રીતે જાણતો હતો. કદાચિત્ એથીજ મારા જીવનમાં જે આનંદી વૃત્તિ
સ્વાભાવિક રીતેજ દેખાવી જોઈએ તે નહતી. સરોયાને લોકો ચાહતા અને મને
ચાહતા નહિ; એથીજ કે પછી કોણ જાણે શા કારણથી, પરંતુ તેના જેવા થવું
એમ લાગતું. મારે તેના પર ખાસ પ્રેમ ન હતો. મારે ખરો પ્રેમ નીકોલેક
પર હતો; પણ એટલું ખરું કે, સરોયા વિષે મને ચમત્કારિક કૌતુક લાગતું.”

ટૉલસ્ટૉયે પોતાના ત્રીજા ખંધુ ડીમોટ્રીયસ અથવા મીટ્રેકા વિષે વિશેષ
માહિતિ આપી નથી.

ઉક્ત બાળકો સિવાય હુનચેકા-ટેમેશેક નામની એક છોકરી ટૉલસ્ટૉય કુટું-
બમાં રાખવામાં આવી હતી. લીયોના પિતાના એક સ્નેહીની ઉપપત્નીથી તેનો
જન્મ થયેલો હતો.

ટૉલસ્ટૉયના કુટુંબ અને ધરના તોકરવર્ગ વચ્ચે પણ સારો સ્નેહભાવ હતો.
રૂશીયાનાં સરદાર કુટુંબોનાં સર્વ કામકાજ તેમની જમીન ખેડનારા ખેડુતોએજ
કરવાં એવી રીતિ હતી. આ ખેડુતો અને વેચાતા લેવામાં આવેલા ગુલામો વચ્ચે

માત્ર નામ સિવાય કંઈજ ફેરફાર નહતો. એ લોકોની સ્થિતિ એવી હતી કે, જમીનદારની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું અને તે આપે તેજ ખાવું. સ્વેચ્છા પ્રમાણે તેમને કંઈ પણ કામ કરવાની છુટ નહતી; એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં લગ્નસુદ્ધાં જમીનદારની આજ્ઞાથી થતાં. તેમના હાથે કંઈ ચૂક થતી તો ઇચ્છામાં આવે તેવી શિક્ષા કરવાનો જમીનદારોને હક્ક હતો. આવી અવસ્થામાં જમીનદાર અને ખેડુ-તોમાં એક બીજા પ્રત્યે પ્રેમનું દર્શન ન થાય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નહતું; પરંતુ તેમાં ટાલ્સ્ટોય કુટુંબ અપવાદરૂપ હતું. ટાલ્સ્ટોય એક સ્થાને કહે છે:—

“ મારા પિતા, મારાં દાદી સાથે સોફાપર ફેટલીક વખત રમતા બેસતા. એ વાતનું સ્મરણ હજી પણ મને થાય છે અને મોટી ગમ્મત પડે છે. મારા પિતા સર્વસાથે નમ્રતા અને સૌજન્યથી વર્તતા. પોતાની વૃદ્ધ માતાની આજ્ઞાનું તેમણે કદિ ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. રમતાં રમતાં વચ્ચેજ તપકીરની ચપટી સુંઘનારી મારી વૃદ્ધ દાદીની મૂર્તિ અઘાપિ પણ મને યાદ આવે છે. એક વખત અમારો નોકર ટિબેન પગનો અવાજ થવા ન દેતાં પિતાની આરડીમાં ધીમે રહી પેસતો હતો. તેનું પ્રતિગિંય દીવાલપરના આરસામાં મારા પિતાએ જોયું. તે તેમણે દાદીને અને અમો સર્વને ધીમે રહી બતાવ્યું અને અમે સર્વ હસવા લાગ્યાં. ટિબેન પિતાની કોથળીમાંની તંબાકુ ચોરવા જતો હતો એ તે જાણતા હતા; પણ એવા અપરાધ માટે પણ તેમણે તેને કોઈપણ જાતની શિક્ષા કરી નહિ. મારા પિતાની આ દયાળુતાની મારાપર બહુ અસર થઈ છે. તેમના માટે મારા હૃદયમાં જે નિરોધી પ્રેમ અને આદરબુદ્ધિ ઉદ્ભવ્યાં, તેનું કારણ તેમની આવી કામગીરાજ છે. ”

ટાલ્સ્ટોયને ઘેર હમ્મેશ વૈરાગીઓ આવી ઉતરતા તે પહેલાં કહી ગયાજ છીએ. તેમના વિષે ટાલ્સ્ટોય કહે છે:—

“ અર્ધા ગાંડા, સાધુ, યાત્રાળુ, વગેરે અમારે ઘેર આવતા. વડીલો અમને કહેતાં કે તેમની સાથે સહલાવથી વર્તવું જોઈએ. તેમના એ કથનનું રહસ્ય મને તે વખતે સમજાયું નહતું; પણ હવે તે સારી રીતે મારા લક્ષમાં આવ્યું છે. એ વૈરાગીઓમાં ફેટલાક લુચ્ચા અને ફેટલાક અર્ધા ગાંડા પણ હોય છે એ ખરું; પણ એવી સ્થિતિમાં તે કયા સાધ્ય માટે રહે છે કે ભમે છે, તે પણ આપણે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. તેમનું ધ્યેય ભલે અશક્ય કોટીનું જણાય; પરંતુ તે અત્યુચ્ચ હતું એમાં તો શંકાજ નથી; અને એ વર્ગના સહવાસથીજ અજાણતાં એ ધ્યેય મારામાં પણ ઉત્પન્ન થયું, એ મારાપર તેમનો મોટો ઉપકારજ થયેલો હું સમજું છું. ” અતિ ઉચ્ચ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે કંઈ સહન કરવા ઉપરાંત લોકોનો ઉપહાસ પણ સહન કરવો પડે; તો એનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું

કંઈ નથી” એમ જે માર્કસ એરેલીયસે કહ્યું છે, તેનું પ્રત્યક્ષ રૂપ મને આ વૈરાગી-
ઓના વર્તનમાં જણાયું. કીર્તિની ઇચ્છા માનવ હૃદયમાં એટલી સખળ હોય છે કે,
તેને માટે પોતાને કલંક લાગે તેવું વર્તન પણ કેટલીક વખત માણસના હાથે
ચાય છે. કીર્તિની આટલી હદની ઇચ્છા મનના વિકાસને ધાતક હોય છે, પરંતુ
તેને મનમાંથી દૂર કરવી એ પણ સહેજ નથી. આવી સ્થિતિમાં કીર્તિના લોભને દૂર
કરવો એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગે લોકોના ઉપલાસનું પાત્ર પણ બની રહેવું, એ
કેટલું કઠિન છે એ પ્રત્યેકના લક્ષમાં આવશે.”

આ પ્રમાણે વૈરાગીઓની સોખતની અસર ટોલ્સ્ટોય પર કાયમની થઈ.
‘ મનુષ્ય પોતાનું જીવન કોઈ ઉપયોગી કાર્યમાં રોકે છે કે નિરૂપયોગીમાં
રોકે છે; એટલા ઉપરથીજ તેના જીવનનું ખરૂં મૂલ્ય નક્કી કરી શકાતું
નથી; પણ તે કેટલે સુધી ત્યાગી બન્યો છે અને નિરભિમાની બન્યો છે
તે ઉપરથીજ તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું જોઈએ. ’ પોતાનો આ વિચાર
ટોલ્સ્ટોયે અનેક પ્રસંગે કહી બતાવ્યો છે તેમજ અનેક સ્થળે લખી પણ રાખ્યો છે.
તેમનો આ વિચાર દઢ થવામાં વૈરાગીઓનો સહવાસજ વિશેષ કારણભૂત થયો.

લીયોના પિતા લશ્કરી પદ્ધતિના ગૃહસ્થ હોવાથી ઘોડા દોડાવવાના તથા
શીકાર વગેરેના શોખીન હતા. તે શીકારી કુતરા સહિત શીકારે જતા ત્યારે થણી
વખત પોતાનાં બાળકોને પણ જંગલમાં લઈ જતા. આવી રીતે ટોલ્સ્ટોયના જીવ-
નનાં શરૂઆતનાં ચઢિદ વર્ષ રમવા કુદવામાં અને ઘોડા દોડાવવામાં આનંદપૂર્વક
ગએલાં છે. બાળપણથી તે અંતર્મુખ હતા. અનેક પ્રકારની વાતોનો ચિત્તમાં વિચાર
કરતા એસી રહેવાનો તેમને શોખ હતો; પરંતુ બાલભાવને અનુસરી રમવા કુદ-
વામાં પણ તેમને આનંદ થતો. પોતાના બાલ્યકાળનું સ્મરણ કરી તે એક જગ્યાએ
કહે છે:—“ ચઢિદ વર્ષના આનંદી કાળનું મને હમ્મેશ સ્મરણ થાય છે. એ સમય
શુદ્ધ આનંદનો અને કાવ્યમય લાગે છે. ઉત્તમ ભૂમિમાં આરોપાએલું બીજ યથા-
કાળે જેમ જેસભેર ફૂટી નીકળી ફળદ્રૂપ થાય છે, તેમ એ સમયમાં મનોભૂમિમાં
પડેલાં બીજ લવિષ્યમાં ફળદ્રૂપ બને છે.”

બાળકો મોટાં થવા લાગ્યાં ત્યારે તેમના શિક્ષણનો વિચાર કરવાની નીકાલ-
સને જરૂર પડી તેથી શિક્ષણાર્થે એ કુટુંબ મોસ્કો ગયું. આ વખતે ટોલ્સ્ટોયની
વય ૮ વર્ષની હતી. ત્યાર પછી થોડાજ વખતે નીકાલસંપક્ષાઘાતથી ટૂલામાં મરણ
પામ્યા. એ વખતે પુષ્કળ રકમ લઈ તે મોસ્કો આવતા હતા પણ રસ્તામાંજ
તેમનો અંત આવ્યો અને સાથેની સર્વ રકમ ચોરાઈ ગઈ; પણ કેટલાંક ખતપત્રો
વગેરે હતાં તે એક ભિખારીએ મોસ્કો આવી આપ્યાં. નીકાલસના શરીરને યાસના-
પોલીયાનામાં દફનાવવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે લીયો ત્યાં હાજર નહિ હોવાથી

પુષ્કળ દિવસ તેમને એમજ લાગ્યું કે પિતા અઘાપિ મરણ પામ્યા નથી. રસ્તામાં તે કોઇપણ જગ્યાએ અચાનક મળશે, એવી આશાથી જનાર આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યના મુખતરફ નજર કરી જોતા. પણ છેવટે તેમના સમજવામાં આવ્યું કે ખરેખર તે આ જગતમાં નથી તેમના મૃત્યુનો સખત આઘાત તેમના હૃદય પર થયો તેમાં વળી ત્યાર પછી નવ મહિનેજ તેમની દાદીનું મરણ થયું તેથી તેમાં વધારો થઈ તેમની બુદ્ધિ વિશેષ અંતર્મુખ થવા લાગી. દાદીના મરણની હકીકત જણાવતાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે:-

“કાળા રંગનાં નવાં જાકીટ અમો સર્વ માટે શીવાયાં હતાં. પ્રેતવાહકોના અમંગલ ચહેરા ઘર આગળ ફરતા જોઇ કોઇને પણ ભીતિજ લાગી હોત. મારી દાદીને માથે ઘોળા ટોપી મૂકી તેપર ઘોળું સ્વચ્છ કપડું બાંધ્યું હતું. મારી ખંતે ફાઇઓને ફદન કરતી જોઇ મને પણ રડવું આવવા લાગ્યું. “બિચારાં છોકરાં એકલાં પડ્યાં. માથાપ તો ગયાં હતાં અને હવે બિચારાંની દાદી પણ ગઈ.” એવા પ્રકારનો ગણગણાટ ચોતરફ સાંભળી મને તે દુઃખમાં પણ એક પ્રકારનો સંતોષ જણાયો. દુઃખના પ્રસંગે લોકોની સહાનુકંપાથી ચિત્ત ઘણું હલકું થાય છે.”

આ પછી થોડાજ દિવસે બનેલી એક વિશેષ વાત તરીકે ટૉલસ્ટૉય કહે છે:-

“હું આશરે અગીયાર વર્ષનો હતો ત્યારે બેટડીમીર નામના અમારી શાળા-માંના એક છોકરાએ અમારે ઘેર આવી કહ્યું: ‘અરે, આજે મેં એક નવી શોધ સાંભળી છે. લોકો પ્રભુ, પ્રભુ, કરીને કહે છે, પણ તેનું અસ્તિત્વજ નથી. તેના વિષે આપણે જે સર્વ વાતો સાંભળીએ છીએ તે માત્ર કલ્પિત ગપ્પાં છે, એવી શોધ કોઇએ હમણાં કરી છે!’ તેની આ શોધ સાંભળી અમારા મંડળમાં તે વિષે ઘણો ઉહાપોહ થયો અને તે શોધ ખરી હોવાનો સંભવ છે એમ પણ અમારી બાળ કાઉન્સીલમાં ક્યું.”

એક વખતે ટૉલસ્ટૉય કુટુંબના એક સ્નેહીએ લીધેને અને તેનાં સર્વ ભાઇ-બહેનને નાતાલના તહેવાર નિમિત્તે પોતાને ઘેર બોલાવ્યાં હતાં. તે પ્રસંગે અન્ય શ્રીમંત કુટુંબનાં પણ કેટલાંક બાળકો આવ્યાં હતાં. તે ગૃહસ્થે ભેટ તરીકે સર્વ બાળકોને કેટલીક વસ્તુઓ આપી હતી; તેમાં શ્રીમંતનાં બાળકોને કિંમતી વસ્તુઓ અને ટૉલસ્ટૉય જેવાં મધ્યમ સ્થિતિનાં બાળકોને થોડી કિંમતની વસ્તુઓ આપી હતી. ટૉલસ્ટૉયને એ વાતનું સ્મરણ અંત સુધી રહ્યું હતું.

એકવાર મોસ્કોમાં નિવાસ હતો ત્યારે ટૉલસ્ટૉય એક સુંદર બાગ જોઇ તેના અંદરના ભાગમાં ગયા. બાગના માલીકે અતિ પ્રેમથી આ નાનકડા લીયો સાથે વાત કરી હતી, એ વાત પણ તેમના સ્મરણપટમાંથી ખસી નહતી.

ટૉલસ્ટૉયની આ વયની કેટલીક વાતો પરથી તેમના સ્વભાવ વિષે કંઈક

વિશેષ કલ્પના થઈ શકે તેમ છે. તેમની આઠ વર્ષની વય હતી તે વખતે તેમને પક્ષીઓની માફક આકાશમાં ઉડવાની પ્રબલ ઇચ્છા થઈ. ટુંટીયું વાળી બેસી ઘૂંટણની ચોતરફ હાથ રાખવાથી હવામાં તરી શકાશે, એવી કલ્પના લીધેના મનમાં આવી. તેમનો સ્વભાવ એવો હતો કે એકાદ વિચાર સૂઝ્યો કે તરત તેને આચારમાં લાવવો. એ સ્વભાવને અનુસરી તેમણે સુમારે પંદર પુટ ઉંચેથી કુદકા માર્યો અને તેથી બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં તેમને ઉંચકી ઘરમાં લાવવા પડ્યા. એકસરખા અદાર કલાક બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં પસાર થવા પડી ગયાં આવ્યું. એ સિવાય બીજું કંઈ વિશેષ ખરાબ પરિણામ આવ્યું નહોતું.

એ કાળની પોતાની મનઃસ્થિતિના વર્ણનના ટાલસ્ટૉય કહે છે:—“ હું કુરૂપ હતો, તે સારી રીતે હું જાણતો હતો. પણ મારા રૂપ વિષે કોઈ ટીકા કરતું તો મને ગુસ્સો આવતો અને માહું પણ જાગતું. મારા પોતાના કુરૂપ-પણાનો વિચાર મનમાં આવતાં હું ઘણી વખત હતાશ થઈ જતો. મારા મનમાં એવા વિચાર આવતા કે, જડા ઓઠ, પહોળા નાક અને ઝીણી આંખોવાળા માણસને માટે કોઈ પણ જાતના સુખનો સંભવ નથી. કંઈ પણ ચમત્કાર થઈને મારો ચહેરો સુંદર બની જાય તે માટે હું અનન્યભાવે પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો. હું તેને કહેતો કે મારો ચહેરો સારો થશે તો હું સર્વસ્વ તને આપી દઈશ.”

પોતાનો ચહેરો સુધારવા માટે લીધેલે કેટલાક પ્રયત્ન કર્યા પણ તેનું પરિણામ ઉલટું આવ્યું. જડી ભસ્મરો ઝીણી કરવા માટે કાપી નાખી, પણ તેથી તેમનો ચહેરો અધિકજ વિદ્રૂપ જણાવા લાગ્યો અને દુઃખ માત્ર વધ્યું.

એક વખતે ઘોડાગાડીમાં યાસનાયા જતાં ઘોડાની આગળ પોતાથી દોડી શકાય છે કે નહિ, તે જોવા માટે ગાડીમાંથી કુદી પડી લીધેલે ઘોડવા માંડ્યું. એવી રીતે સુમારે બે માઇલ દોડ્યા પછી થાકી જઈ તે રસ્તાપર પડ્યા. તે વખતે પુરતો શ્વાસ લેવાની પણ તેમનામાં શક્તિ નહતી. ટાલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ કેવળ વિલક્ષણ બળવાન હતી, તેથીજ આવો શ્રમ તેમને ધાતક થયો નહિ. ઉત્તરાવસ્થામાં મોટાં મોટાં દુઃખમાં તે નબી રહ્યા અને ગમે તેવાં શારીરિક સંકટ સહી શક્યા, તેનું કારણ પણ શરીરબળજ છે. જે કે કસરતી માણસના જેવું તેમનું શરીર પુષ્ટ નહતું, પણ શરીરનો આંધો મજબૂત અને બળવાન હતો.

બાળપણથીજ ટાલસ્ટૉયમાં કંઈક વિચિત્રતા હતી. સામાન્ય જનથી લીધેલો માર્ગ પ્રત્યેક બાળકમાં કંઈ જુદોજ રહેતો. કોઈને નમન કરવાનું આવતું તો તે મસ્તક આગળ નમાવવાને બદલે પાછળ નમાવતા ! એક વખત તદ્દન બાલ્યકાળમાં તેમણે ઘોડાપર બેસવાની હક લીધી ત્યારે તેમના પિતાએ કહ્યું કે, ‘ તું પડી જઈશ; ’ પણ તેમણે પોતાની હક છોડી નહિ ત્યારે તેમના પિતાએ

તેમને એક નાના વહેરાપર બેસાડ્યા. પિતાના કથન પ્રમાણે લીધો નીચે પડ્યા પણુ ‘ મને ફરી ઉપર બેસાડો ’ એમજ તે બોલતા રહ્યા. પોતાના આલ્પજીવનની કેટલીક વાતો કહેતાં ટાલ્સ્ટોય કહે છે:—

“ અમારી પાસે રેવન નામનો એક ઘોડો હતો. એક વખત તેના પર બેસી હું તેને ચલાવવા લાગ્યો પણ મારા મન પ્રમાણે તેણે પગ ઉપાડ્યા નહિ. તેને મારતાં મારતાં મારો ચાખુડ પણ તૂટી ગયો. મેં ઘોડાવાળાને ‘ બીજો ચાખુડ લાવ ’ એમ કહ્યું ત્યારે તેણે મને કહ્યું: “ સાહેબ, દયા શું છે તેની તમને ખબરજ નથી. બિચારો રેવન વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે થાકી ગયેલો છે, તેનાથી અરાખર શ્વાસ પણ લેવાતો નથી. શું તેની તમને જરીકે દયા આવતી નથી ? ” તોડરના આ શબ્દો સાંભળતાંજ હું ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી પડ્યો. તેનો શ્વાસ અરાખર ચાલતો નહોતો તેથી નસ્કોરાં કેવાં કુટ્યાં હતાં તે પણ મેં જોયું. તેણે પોતાનું પુચ્છ બે પગ વચ્ચે ઘાલી દીધું હતું. ઘોડાની આ દુર્દશા જોઈ મારા ચિત્તમાં ચણચણાટ થયો અને તે ઘોડાને કેટલીયે બચ્ચીઓ કરી ક્ષમા કરવા મેં તેની પ્રાર્થના કરી. હવે પ્રૌઢાવસ્થામાં કાઢને પણ ઘોડાને મારતો જોઈ હું કે, મને રેવનનું અમરણ થઈ મારા હૃદયમાં દુઃખનો ઉભરો આવે છે અને મારનારપર ગુસ્સો થાય છે. ”

આલ્પકાળમાં ટાલ્સ્ટોય ચપળ કે હુશીયાર વિદ્યાર્થી હોય એમ જણાતું નથી. નીકોલસે બાળકોને ઘેર અભ્યાસ કરાવવા માટે એક વિદ્યાર્થી રાખ્યો હતો. તે કહે છે: “ સર્જેસને શીખવાની ઇચ્છા છે અને બુદ્ધિ પણ છે; ડીમીટ્રીની ઇચ્છા પણ નથી અને બુદ્ધિ પણ નથી. ” માત્ર ફ્રેંચ શિક્ષક સેન્ટગ્રામસ લીધોને ઝોળખી ગયો હતો એમ લાગે છે. તે કહે છે, “ આ નાના બાળકમાં બુદ્ધિ છે. તે નાનો મોરીયરજ છે. ”

નીકોલસ ટાલ્સ્ટોયના જીવન પછી ટાલ્સ્ટોયની સર્વ મિલ્કત સરકારની દેખરેખમાં ગઈ હતી; તેથી સરકાર તરફથી નિર્વાહ માટે જે રકમ આંધી આપવામાં આવી હતી તે શહેરના જીવનને પહોંચી વળે તેમ નહતું. આથી દરાવવામાં આવ્યું કે, બે મોટા છોકરાઓએ મોસ્કો રહેવું અને બાકીના ત્રણે યાસનાયા જવું. મોટા છોકરાઓ સાથે કાઉન્ટેસ એલેક્ઝાંડ્રા રહ્યાં અને યાસનાયામાં ટાલીયાનાએ નિવાસ કર્યો.

નીકોલસની બહેન એલેક્ઝાંડ્રાનું લગ્ન એક શ્રીમંત કાઉન્ટ સાથે થયું હતું. તેના સાસરાનું કુટુંબ રશીયાના પ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં ગણાતું હતું; પણ પછી તેનો પતિ ગાંડો થઈ ગયો અને તેણે તેનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેથી તેને ગાંડાના દવાખાનામાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. બીજી તરફ થોડાજ દિવસે એલેક્ઝ-

ઝાંઝૂને પ્રસૂતિ થઇ પણ મૃત્યુ પામેલું યાળક જન્મ્યું. મૃત્યુ પામેલું યાળક અવતર્યાની ખખર જાણી તેને અત્યંત દુઃખ થશે એમ જાણી તેજ વખતે પડોશીને ત્યાં જન્મ પામેલી એક છોકરી લાવી મૂકવામાં આવી. આ છોકરી પણ પછી ટૉલસ્ટૉય દુકુંખમાં ઉછરી અને એલેક્ઝાંડ્રા હન્મેશને માટે ટૉલસ્ટૉય દુકુંખમાં રહી. એ એક ધાર્મિક સ્ત્રી હતી. તેના વિષે ટૉલસ્ટૉય કહે છે:-

“ મારી ફાઇ ખરેખર અતિ ધાર્મિક હતી. સંતચરિત્રો વાંચવાં અને સાધુ વગેરે યાત્રાળુઓ સાથે વાતો કરવી એજ તેનો ઉદ્યોગ હતો. અપવાસ અને જપ કરવા અને લોકોનાં ગળાં પણ કાપવાં, એવો ધંધો તેણે કદિપણ કર્યો નથી. તેણે કોઇની પાસે કદિ સેવા મેળવી નથી અને કોઇ જાતની મઝા મારી નથી. અને તેટલી રીતે તે લોકોને ઉપયોગી થતી. પતિની સર્વ મિલકત પર તેણે તુળશી-પત્ર મૂકેલું હોવાથી તેની પાસે પાતાનું ધન પણ બીલકુલ નહતું. વહેલી પ્રાતઃસમયે ઉઠી તે દર્શનાર્થે જતી ત્યારે ઘરમાંની નિદ્રાધીન દાસીની નિદ્રા ભંગ થશે એ ભયથી તે પગનો અવાજ પણ થવા દેતી નહિ. તેનો આહારવિહાર અને કપડાંલત્તાં એવાં સામાન્ય પ્રકારનાં હતાં કે, તેના દરજ્જાની કોઇને કલ્પના પણ થાય નહિ. કપડાંની સ્વચ્છતા તરફ પણ તે એટલું દુર્લક્ષ રાખતી કે પુષ્કળ વખત તેના પરસેવાની ગંધ છૂટતી. યાળપણમાં તેને કપડાંલત્તાંની અને બનવાડનવાની હોંસ હતી અને એકાદ નાયમાં તે લળી હોય તે વખતે લોકો તેના તરફ ટગરટગર જોઇ રહેતા, એવી વાતો અમે સાંભળી હતી; પણ એકજ દુઃખદ પ્રસંગથી તેની વૃત્તિમાં કેવું પરિવર્તન થયું ! સ્વભાવે તે અત્યંત નમ્ર અને માયાળુ હતી. તેની આ નમ્રતા કેવળ મોટા અને શ્રીમંતો તરફજ હતી એમ નહિ; પણ ગરીબ, દુર્બળ, ભિખારી અને નિર્ધન સાધુઓ તરફ પણ હતી. તેની ધાર્મિકતા વિષે કોઇ એજા કરતું તો તેથી તે ગુસ્સે ન થતાં એ વાત હસવામાં કાઢી નાખતી. તેનું હસતું મુખ અને તેના ચહેરાપરનું તેજ અદ્વાપિ મારી નજર આગળ ઉભું છે. તેણે કદિ લૌકિક અવહારની પરવા કરી નથી. સાંસારનાં લાભ-હાનિ તેની ગણતરીમાંજ નહતાં. ધાર્મિક વિચાર કરતાં સાંસારિક વિચારનું મહત્ત્વ તેને વિશેષ જણાયું નથી. ”

ષ. સ. ૧૮૪૦ માં રૂશીયામાં મોટો દુકાળ પડવાથી સર્વ નોકરચાકરનાં કુટુંબોના પોપણનો ભાર ટૉલસ્ટૉયપર પડ્યો. આથી તેમને પોતાની એક મિલકત વેચવાની ફરજ પડી. ઘરનાં જનવરો પણ ભૂખે મરવા લાગવાથી લીઓ અને તેમના ભાઇ આન્ડ્રુઆન્ડુનાં પરદાય ખેતરોમાંથી ઓટ એકત્ર કરી જનવરોને ખવડાવવા લાગ્યા. તેમાં કંઇ શુન્હો થાય છે એવી તેમને કલ્પના પણ નહતી.

ષ. સ. ૧૮૪૧ માં એલેક્ઝાંડ્રા એક મઠમાં મૃત્યુ પામી ત્યારે તેની નાની બહેન

પેલેગેયાપર કુટુંબના વડીલપણાનું કામ પડ્યું. પેલેગેયા અને ટાશીયાનાને ખરા-ખરા બનતું નહતું; પણ તેમનામાં દ્વેષ નહતો. પેલેગેયાએ યુસ્કોફ નામના જમીનદાર સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબનું પાલકત્વ તેના તરફ આવ્યું ત્યારે સર્વ બાળકોને તે કઝાન લઈ ગઈ અને ટાશીયાના યાસનાયામાં રહી.

લીથો ચઉદ વર્ષની ઉંમરે પદ્મવ્યા ત્યાંસુધીમાં જે પુસ્તકો તેમના વાંચવામાં આવ્યાં તેમાં, બાયબલમાંની જોસેફની વાત, અલીબાબા અને ચાળીસ ચોરની વાત અને કમરલઝમાનની વાત એ તેમની પસંદગી પામેલી વાતો હતી. કાઝોમાં પૂછીનતું ‘ નેપોલીયન ’ કાવ્ય તેમને ઘણું ગમ્યું હતું.

તેમનામાં નાનપણથીજ પ્રત્યેક બાબતમાં કાર્ય કારણભાવ શોધવાની વૃત્તિ હતી. પોતાની એ મનોવૃત્તિ વિષે ટૉલ્સ્ટૉય પોતે કહે છે:-

“ બાળપણમાં મારા મનમાં કેવા પ્રકારના વિચાર ઘોળાતા તે કહીશ તો કાઢને સાચું નહિ લાગે. મારી ચોતરફની પરિસ્થિતિને લીધે મારી તે ઉંમરને માટે એ વિચાર સર્વથા અનુરૂપ હતા; પણ મનુષ્યની પરિસ્થિતિ અને વિચાર-પદ્ધતિમાં એકવાક્યતા ન હોય એ તેની સત્યોન્મુખતાનું લક્ષણ છે એમ મને લાગે છે. ”

“ સુખ બાહ્ય સાધનપર અવલંબી રહેતું ન હોઈ આંતરવૃત્તિપર અવલંબી રહેતું છે, એવા વિચાર મારા ચિત્તમાં કદિ કદિ ઘોળાતા. દુઃખ સહન કરવાની ટેવ મનુષ્યને પડે છે એટલે પ્રકૃતિ તે મય થઈ જાય છે અને પોતે દુઃખી હોવાની લાગણી મનુષ્યમાં રહેતી નથી. માટે મનુષ્યે પોતાની સહનશક્તિ વધારવી જોઈએ એમ મને લાગતું, અને એવી શક્તિ વધારવા માટે ભારે વજનદાર સાંગ લઈ લાઈને ઝળુઝળાટ થતો તોપણ છોડતો નહિ; અથવા કેટલીક વખત યુક્ત રીતે જે ચોરડીમાં લાગેલો સરસામાન પડી રહેતો હતો તે ચોરડીમાં જતો અને પીઠપર ચાણક મારી લેતો; તે એટલાસુધી કે ચાણકના ફટકા છેવટે અસહ્ય થઈ મારાં નેત્રમાંથી અશ્રુ વહેતાં. ”

“ કેટલીક વખત મારા મનમાં મૃત્યુનો વિચાર ઉભો થતો. મને લાગતું કે, મૃત્યુ મારી પાછળજ ઉભું છે તેથી માણસે ભવિષ્યકાળનો વિચાર ન કરતાં રહેલા હવનનો પ્રત્યેક કલાક સુખમાં કાઢવો યોગ્ય છે. આવા પ્રકારની મન:-સ્થિતિમાં એક વખતે હું ત્રણ દિવસ સુધી બીછાનામાં આઝોટી રહ્યો હતો અને નિશાળના પાક તરફ પણ નજર કરી નહતી. નવલકથાઓ વાંચવી અને મીઠાઈ ખાવી એટલાજ ઉદ્યોગમાં મેં એ ત્રણ દિવસ વ્યતીત કર્યા હતા. ”

“ આજ અરસામાં મને એકવાર સંશયવાદે એટલે સુધી પહોંચ્યો કે, ખરેખર હું ગાંડો થવાની તૈયારીમાં આવી પડ્યો. જગતનું ખરેખર અસ્તિત્વ

છે કે કેમ તેનોજ મને સંશય થતો ! મને લાગતું કે મારા સિવાય જગતમાં અન્ય કંઈ નથી. સર્વ આજ વસ્તુઓ માત્ર મારી કલ્પનાનોજ ખજાનો છે અને એ કલ્પનાને જો હું બિલકુલ છોડી દઉં, તો જગત પણ દેખાતું અંધ થાય એમ મને લાગતું. હું જોઈ છું માટેજ જગત દેખાય છે; બાકી ખરી રીતે તેનું અસ્તિત્વ નથી એ કલ્પના મારા ચિત્તમાં એટલે સુધી દઢ થતી ગઈ કે, કેટલીક વખત આજુબાજુએ બંધું શૂન્યત્વ જણાય છે કે શું તે જોવા હું એકદમ આમતેમ જોવા લાગતો. ”

“ મેં તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક મોટી શોધ કરેલી છે અને હવે હું તત્ત્વવેત્તા-ઓની હારમાંનો છું, એ વિચારથી મારા ગાંઝ ચિત્તને અતિ અભિમાન થઈ સંતોષ પણ થતો. મારા મનમાં વારંવાર એવી કલ્પના આવતી કે, હું મનુષ્યનાં મુખમાં વૃદ્ધિ કરનારો એક દિવ્ય પુરૂષ છું. મને લાગતું કે, મારા સિવાયનાં અન્ય મનુષ્ય ક્ષુદ્ર પ્રાણી છે; પણ તેમાં ગમ્મત એ હતી કે બીજાં મનુષ્યની મને ભીતિ પણ લાગતી. તેમની આગળ મારા વિચાર ખુલ્લી રીતે બોલવાનું ધૈર્ય મારામાં ત્યારે નહતું અને એકાદ શબ્દ મુખમાંથી નીકળી જતો તો તે માટે મને અતિ શરમ આવતી. ”

ઇ. સ. ૧૮૪૧ થી ૧૮૪૭ સુધી ટૉલસ્ટૉય અંધુઓ કઝાનમાં હતા અને ત્યાંનાજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમનો અભ્યાસ થયો. માત્ર ઉનાળાની રજામાં તે યાસનાયા આવતા. ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં લીયો મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. આ વખતે તેમનું વય ૧૬ વર્ષ જેટલું પણ નહતું. તેમને આ પરીક્ષામાં ફ્રેંચ ભાષાની પ્રવીણતા માટે વિશેષ માર્ક મળ્યા હતા. જર્મન, અરબી અને તર્કી-તાર્કર એ ભાષામાં સારા માર્ક મળી ઇંગ્રેજી ભાષા, તર્કશાસ્ત્ર, ગણિત અને રૂશીયન સાહિત્યમાં પણ તેમની યોગ્યતા ઠીક જણાઈ હતી. લૅટીન ભાષામાં તેમની આવડત ઠીક જણાઈ નહિ અને ઇતિહાસ ભૂગોળમાં તો માત્ર એક એકજ માર્ક મળ્યો હતો. ઇતિહાસમાં તેમની વિશેષ તૈયારી નહતી અને ભૂગોળમાં તો તેથીએ ઉતરતી હતી. કોઈ પણ ફ્રેંચ-બંદરનું નામ કહેવા પરીક્ષકે તેમને જણાવ્યું ત્યારે એક પણ બંદર તેમને યાદ આવ્યું નહિ.

લીયો ટૉલસ્ટૉય કઝાનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમને એક આનંદી અને મોજાલા પ્રાણી તરીકે ઓળખવામાં આવતા હતા. તેમનું કુટુંબ સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી કઝાનના શ્રીમંતો તરફથી નાચ, પાર્ટીઓ અને ખાનગી નાટ્ય-પ્રયોગોમાં તેમને હમ્મેશા નિમંત્રણ આવતાં અને તે પણ એ સર્વ પ્રસંગે હાજર રહી સર્વ સાથે લહેરમાં રહેતા. આથી એ મંડળમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા; પરંતુ એવા પ્રસંગે પણ તેમનું તરણ બાળાઓ સાથેનું વર્તન બહુ નિકટનું નહોતું. ધર્મકાર્યને કંઈ સહાય તરીકે ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં કઝાનમાં બે ખાનગી નાટ્ય-

પ્રયોગ થયા હતા, તેમાં લીધો અને સર્જેસે નટનું કામ કર્યું હતું. લીધોનો અભિનય એ બંને નાટકમાં અત્યુત્તમ નીવડ્યો હતો. કઝાનમાં તેમની વર્તણૂક ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાક ચરિત્રલેખકો કહે છે તેમ અધોગતિના માર્ગે જતી હતી, ત્યારે કેટલાક તેથી વિરૂદ્ધ કહે છે. એ બંને અભિપ્રાયની એકવાક્યતા ખૂદ ટૉલ્સ્ટૉયે નીચે પ્રમાણે કરી છે.

“ કઝાનમાં માર્ક જીવન મોજ અને આળસમાં ગયું એ વાત ખરી છે; તથાપિ એ પણ એક રીતે સારું થયું કે, મારી પરિસ્થિતિની બહારનીજ કાંઈ જુદીજ બાબતમાં હાથ નાખી ભ્રમિત બનવાની સગવડ મને તે વખતે મળી નહિ. કાંઈ પણ જાતના ખરાબ પરિણામ રહિત, અને યુવાવસ્થાને માટે સ્વાભાવિક એવા સુખભોગ મેં તે વખતે ભોગવ્યા છે.”

ઉત્તર વયમાં ટૉલ્સ્ટૉયનું જે વૈરાગ્યયુક્ત જીવન બન્યું હતું, તે દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આ વખતના જીવનમાં પુષ્કળ અયોગ્ય ભૂલો થઈ હતી એ વાત તેમણે પોતે સ્વીકારી છે. તેમની વયના અન્ય સામાન્ય યુવકો કરતાં તે વધારે નીતિબ્રષ્ટ નહોતા.

ચોતરફ આવા પ્રકારની મોજલી પ્રવૃત્તિના પરિણામે તે વિશ્વવિદ્યાલયના પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં નપાસ થયા હોય તો નવાઈ જેવું નથી; પરંતુ એ સંજ્ઞામાં ટૉલ્સ્ટૉય પોતે કહે છે કે, એમાં તેમનો પોતાનો દોષ ન હોય પરીક્ષકની અનભિમતતાને લીધે એ પરીક્ષામાં પાસ ન થવાયું. આ પછી તે ઇ. સ. ૧૮૪૫માં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. આરંભના છ મહિનામાં તેમનું અભ્યાસતરફ લેશ પણ લક્ષ ન હતું. નાચ, ગાન, તાન વગેરેની ધમાલમાં તેમને પુસ્તકોનું સ્મરણ થયું નહિ; પરંતુ પછીના છ મહિના ચોક્કસ ચિત્તે અભ્યાસ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં કાયદાની પહેલી પરીક્ષા પસાર કરી બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો.

ટૉલ્સ્ટૉયની વિદ્યાર્થી અવસ્થા સંબંધી તેમના એક સહાધ્યાયીએ નીચે પ્રમાણે હકીકત આપી છે:-

“ કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉયનો ચમત્કારિક ચહેરો, કાંટા જેવા કેસ અને તીક્ષ્ણ પણ અર્ધી મીંચાએલી આંખો વગેરેને લીધે તેની સાથે મિત્રતા કરવાની શુદ્ધિ મને થઈ નહિ. તેના ચહેરાપર મને એક પ્રકારનું ઉગ્રપણું જણાતું. વિશ્વવિદ્યાલયમાં કાંઈએ મોટાઈ દાખવતી જોઈએ નહિ; પરંતુ ત્યાં પણ તે તેવો ભાસ કરાવતો હતો. હું પગે ચાલનારો અને તે ગાડીમાં ફરનારો, એવો ભેદભાવ તેણે અહીં પણ કાયમ રાખ્યો હતો. ”

એક વખત આ વિદ્યાર્થી અને ટૉલ્સ્ટૉય વિદ્યાલયમાં મોડા આવ્યા તેથી તે બંનેને એક ઝોરડીમાં પુરી રાખવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતેજ બંનેમાં વાર્તાલાપ શરૂ થયો. પોતાના સહાધ્યાયીના હાથમાં એક ઇતિહાસનું પુસ્તક જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું કે, “ ઇતિહાસ એ સર્વમાં લુપ્તો અને અતિ

નિરૂપયોગી વિષય છે. દંતકથાઓના સંગ્રહમાં બીજી નિરૂપયોગી વાતો ભેળવી તે પર અનાવશ્યક આંકડા અને વિશેષ નામોનો લેખ ચઢાવ્યો કે અન્યો ઇતિહાસ! અમુક એક સ્ત્રીનું લગ્ન અમુક એક પુરૂષ સાથે ૨૧ ઓગસ્ટના રોજ થયું, અને અમુક તમુક રાખની ચોથી રાણી ઇ. સ. ૧૫૬૨ માં મરણ પામી, એવી વાતોનો શા ઉપયોગ છે? એવી વાતો જાણવાની ઇચ્છા કોને છે? પણ બસ એવીજ વાતોને મગજમાં દણી દણીને લોટની પેઠે ભરવી જોઈએ, એવો પરીક્ષકનો આગ્રહ છે અને તે હું ન કરું તો હું નાપાસ !”

આટલી હડીકત કહી તે સહાધ્યાયી કહે છે:—“ ટોલસ્ટોયના આ ભાષણની અસર કેવળ મારાપરજ થઈને અટકી નહિ, પણ તેની છાયા વિશ્વવિદ્યાલયના સર્વ શિક્ષણક્રમપર પણ પડી. બોલતાં બોલતાં તેણે અમારા અનેક ગુરૂઓની એવી ઝાટકણી કાઢી કે, છેવટે હસતાં હસતાં મારું પેટ દુઃખવા લાગ્યું. કાઉન્ટે કહ્યું: “ અને એ ગુરૂઓને એવી આશા છે કે, આવી સ્થિતિમાં પણ આપણે અહીંથી ઉપયોગી જ્ઞાનનું પોટનું લઈને બહાર પડીશું! પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર પડતી વખતે મારી પાસે એવું કશું હોય અને તે બીજાને ઉપયોગી થાય, તે વિષે મને તો મોટી શંકા છે.”

આ પછી સોળ વર્ષે ટોલસ્ટોયે જે શિક્ષણવિષયક નિમંધ લખ્યા છે તેમાં પણ આજ વિચારનો અનુવાદ કર્યો હતો. વિષયમાટે અમુક પુસ્તક નક્કી કરી આપવાં અને પરીક્ષા લેવી એ અને વાતો ટોલસ્ટોયને પસંદ નહતી. એકાદ શાળા-ગુરૂ પોતાના વિષયમાં પ્રવીણ ન હોય તોપણ વિશ્વવિદ્યાલયના પંડિત તરફ તે પોતાના તરીકે કેટલાક વિચારો કહે અને વિદ્યાર્થીઓ સુપકીથી તેને પોતાના બનાવે એ વાત પણ તેમને સંમત નહતી.

પાઠશાળાના શિક્ષણક્રમ વિષે તેમની ભાવના આવા પ્રકારની હતી. તેમના વડીલ બંધુ અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને તે વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર પડ્યા. હીતો ટોલસ્ટોયને તો પ્રથમથીજ વિશ્વવિદ્યાલય અપ્રિય હતું અને તેમાં હવે બંધુની સોખત છુટી, એટલે આગળની પરીક્ષાની રાહ ન જોતાં તેમણે વિશ્વવિદ્યાલયને તિલાંજલિ આપી. પણ એમ કરવામાં તેમનો હેતુ એવો તો ન હતો કે રખડું જીવન ગળવું; અથવા તો યુવતીઓનાં ટોળાંમાં ગમ્મત કરવી. વિશ્વવિદ્યાલયની કોઈ પણ પદવી ન લેતાં પોતે અભ્યાસ ત્યજી દીધો તે વિષે તેમને કોઈવાર દીલગીરી પણ થતી.

ટોલસ્ટોયે આલ્પકાળથીજ નિત્યનોંધ લખવાની ટેવ રાખી હતી. પોતે કંઈલી અર્ધાટત બાબતો તે હમ્મેશ નોંધી લેતા. આવી નોંધ રાખવામાં તેમને એ રતુ હતો કે, પશ્ચાત્તાપથી અંતઃકરણશુદ્ધિ થાય અને પુનઃ તેવું વર્તન કરવાનો મોહ

થાય નહિ. આ વખતે પોતાના વર્તન માટે તેમણે નીચે પ્રમાણે નિયમ કર્યા હતા:-

૧ કોઇપણ અંતરાયની પરવા ન કરતાં સ્વીકારેલું કાર્ય પાર પાડવું.

૨ તે કાર્ય અને તેટલી ઉત્તમ રીતે કરવું.

૩ પુસ્તકમાં વાંચેલી એકાદ વાત ભૂલી જવાય તો પુસ્તકમાં તે ન જોતાં યાદ કરીને સ્મરણમાં લાવવી.

૪ મનની સર્વ શક્તિઓને ચૈતન્ય આપવું.

૫ મોટેથી વાંચવું અને મનના વિચાર મોટેથી બોલવા.

૬ કોઇના તરફથી આપણને કાંઇ અડચણ થતી હોય તો પ્રથમ તેને તેનો ભાસ કરાવવો, અને એટલેથી પણ તે ન સમજે તો તેને સ્પષ્ટ પણ નમ્રતાથી કહેવું.

વિશ્વવિદ્યાલય છોડ્યા પછી તેમણે યાસનાયા જમીને રહેવાનો વિચાર કર્યો; અને ત્યાં રહ્યા પછી અભ્યાસ કેવા પ્રકારે કરવો તે નક્કી કરી તેમણે નીચેની યાદી તૈયાર કરી હતી.

૧ વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી માટે આવસ્યક હોય તે તે સર્વ કાયદાનો અભ્યાસ કરવો.

૨ વેદકર્તા નિદાન અને ચિકિત્સા એ એ અંગનો અભ્યાસ કરવો.

૩ ફ્રેંચ, જર્મન, રશીયન, ઇંગ્લીશ, ઇટાલીયન અને લૅટિન એ ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવો.

૪ ખેતીના અભ્યાસ સરળ બનાવી તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવો.

૫ ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો.

૬ મધ્યમ પ્રતિભા ગણિત શીખવું.

૭ વિશ્વવિદ્યાલયના કમપર નિબંધ લખવા.

૮ ગામન અને ચિત્રકળામાં અને તેટલું પૂર્ણત્વ મેળવવું.

૯ પોતાના વર્તન માટે નિયમ તૈયાર કરવા.

૧૦ ભૌતિકશાસ્ત્રનો સાધારણ પરિચય કરી લેવો.

૧૧ જે વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે વિષયપર નિબંધ લખવા.

આ યાદી વાંચી જાતી ધડકી ઉઠે તેમ છે; પણ એવા પ્રકારના નિશ્ચય અને નિયમની એકંકેડો યાદીયો ટૉલ્સ્ટૉયની નિવ્યનેંધમાં મળી આવે છે. પુષ્કળ વખત તેમનો નિશ્ચય શિથિલ થતો અને કરેલા નિયમનું વિસ્મરણ પણ થતું; પરંતુ તે પુનઃ નવીન ઉત્સાહથી તેનું પાલન કરતા. આ વખતે તેમના ધર્મવિષયક વિચાર કેવા હતા તે નીચેના ઉત્તારા પરથી સમજી શકે.

“પ્રાચીન પદ્ધતિના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં હું નાનાનો મોટો થયો. મારા આલ્મ જીવન અને યૌવનજીવનમાં મને એજ વિચાર શીખવવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ મારી હિંમત અદ્યાર વર્ષની થઇ નહિ તેટલામાંજ મારા મનને એ વિચાર અશ્વિકર થયા.”

એવી રીતે આ વખતથીજ ધર્મવિચારમાં તે ચલિત થવા લાગ્યા. એ તો સ્પષ્ટ છે કે, આ સમયે તેમના પોતાના વિચાર કંઈ નિશ્ચિત પણ થયા ન હતા. તેમના ચિત્તને આ વખતે કોઈ પણ જાતની સ્થિરતા નહતી. તેમણે પોતાની એ સ્થિતિનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે.

“ આજપણમાં મને શીખવવામાં આવેલા ધર્મવિચાર નષ્ટ થયા લાગ્યા અને તત્ત્વવિષયક પુસ્તકોનો શોખ પંદર વર્ષની વયથીજ લાગ્યાથી હું જાણી જોઈ જુના વિચારોનો ત્યાગ કરવા લાગ્યો. દેવળમાં જવું અને ઉપવાસ કરવા એ ખંતે વાતો મેં સોળમા વર્ષેજ છોડી દીધી. આ પ્રમાણે મારા જુના ધર્મવિચારો ગયા હતા પણ હું અશ્રદ્ધાવાન બન્યો નહોતો. મારી ધર્મશ્રદ્ધા કોઈ પણ સ્થાને હતી; પરંતુ તે ક્યાં હતી એ હું તે વખતે કહી શક્યો નહોત. ઈશ્વર નથી એમ હું કહેતો નહોતો, પણ તે કેવા પ્રકારનો હશે તેનો પણ નિર્ણય હું કરી શકતો નહોતો. ખ્રિસ્તને મેં ત્યજ્યો નહોતો અથવા તેનો ઉપદેશ અમાન્ય પણ કર્યો ન હતો, પરંતુ તેમના ઉપદેશનું અર્થ રહસ્ય શું હતું તે માત્ર હું તે વખતે કહી શક્યો ન હોત. ”

“ તે વખતની મારા મનની સ્થિતિનું સ્મરણ કરી વર્તમાન બુદ્ધિના પ્રકાશમાં તેને તપાસું છું ત્યારે મને જણાઈ આવે છે કે, મનુષ્યે પૂર્ણત્વ અવશ્ય એળવવું જોઈએ. એ વિચારનો તે વખતે મારા મનમાં ઉદય થયો હતો; પરંતુ પૂર્ણત્વ એટલે શું અને તેનો શો ઉપયોગ તેનો હું તે વખતે ઉત્તર આપી શકું તેમ નહતું અને તેટલા વિષયોનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેવો પ્રયત્ન હું કરતો હતો, તેમજ સદ્વિચ્છા સિદ્ધ થાય તે માટે કેટલાક નિયમ કરી તદ્દનુરૂપ વર્તવાનો યત્ન પણ કરતો હતો. શરીરને પૂર્ણત્વ મળે તે માટે વિધિવિધ પ્રકારના વ્યાયામ પણ કર્યા કરતો અને સહનશક્તિની વૃદ્ધિ અર્થે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ કરી અપવાસ પણ કર્યા કરતો. એ અગાઉ મારો એવો હેતુ થયો હતો કે, મારી નીતિ પૂર્ણ શુદ્ધ થાય તેમ કરવું; પણ પછીથી મને લાગવા માંડ્યું કે, પૂર્ણતા તો સર્વાંગશુદ્ધ હોવી જોઈએ. વળી આપણે કેવળ આપણીજ દ્રષ્ટિએ ભલા હોઈએ તેટલું આલે નહિ, પણ લોકોની દ્રષ્ટિએ પણ આપણું ચારિત્ર્ય સાદું જણાવું જોઈએ; અને તેટલા સાદાજ મેં આ રીતે ચલાવી હતી. ત્યાર પછી મારી મનઃસ્થિતિનું રૂપાંતર થઈ મને લાગ્યું કે, લોકો કરતાં આપણામાં કંઈપણ અધિકતા હોવી જોઈએ. સામાન્યજનો કરતાં અધિક કીર્તિવંત, અધિક મહત્ત્વવાળા અને અધિક શ્રીમંત મારે થવું જોઈએ એમ પણ મને લાગવા માંડ્યું. ”

ટૉલસ્ટૉયનું આ સમયે સ્ત્રીઓ સંબંધીનું જે વર્તન હતું, તે માટે અહીં એક મુદ્દો લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. તે સમયે રશિયામાં તરૂણ પુરૂષોએ સ્ત્રીઓની

બાબતમાં વિશેષ અળગાપણું રાખવાની જરૂર લેશમાત્ર નથી એવો લોકમત પ્રચલિત હતો. ગણિકાના ઘરમાં જવામાં પણ દોષ જેવું નથી એમ એ સમયે પ્રત્યેકને લાગતું; એટલુંજ નહિ પણ વડીલોને લાગતું કે, તરૂણો માટે તો એ વાત આવશ્યક છે ! આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં ટાલ્સ્ટોયને તેવો નાદ લાગ્યો હોય તો તે માટે તેમને વિશેષ દોષ આપી શકાય નહિ. લીયોનો મોટો ભાઈ ડીમીટ્રીજ માત્ર આ બાબતમાં પૂર્ણ શુદ્ધ હતો. ખૂદ ટાલ્સ્ટોયને આ બાબતમાં અનેક વખત પશ્ચાત્તાપ થતો અને પાછું તેનું વિસ્મરણ પણ થતું. કેટલીક વખત તે નીચે પ્રમાણેનો નિયમ પણ કરતા.

“ સ્ત્રીઓથી મારે અને તેટલી રીતે દૂર રહેવું જોઈએ. સમાજમાં રહેવાનું થાય એટલે તેમનું દર્શન થાય અને તેમની સાથે સંઘટન પણ થાય; પરંતુ એ વાત અનિવાર્ય છે, માટે તેની અનિવાર્યતા સમજી અને ત્યાં સુધી મારે અગાઉથીજ તેમની સંગતિ ત્યજવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયજન્ય સુખની લાલસા, મનોદોષોદય અને ચિત્તનું અસ્થૈર્ય વગેરે દુર્ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ પુરૂષના ચિત્તમાં સ્ત્રીઓના સસર્ગને લીધેજ નથી થતો કે ? પુરૂષનો સ્વભાવ ગમે તેટલો મજબૂત, નિશ્ચયી, વિવેકયુક્ત અને ન્યાયી હોય છતાં તેના ભાવિક ગુણો નષ્ટ થાય છે તે સ્ત્રીઓને લીધે નહિ, ત્યારે કોનાથી ? પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓનું મન વધારે ગૂઢગૂઢકિતવાળું હોવાથી પૂર્વકાળની સમાજની સારી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં પણ સારી હતી; પણ તેજ નિયમે વર્તમાન અધોગતિના સમયમાં તેમની વ્યતરફ દુષ્ટ વાતાવરણ પ્રચલિત હોવાથી તેઓ પુરૂષવર્ગ કરતાં વિશેષ બગડી તેમાં પણ નવાઈ જેવું નથી. ”

વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસ સમયે વડીલ બંધુ ડીમીટ્રી સાથે લીયોને વધારે સહવાસ હતો. તેના સંબંધી તે કહે છે:-

“ મારો બંધુ ડીમીટ્રી જે પણ કાર્ય કરતો તે અંતઃકરણપૂર્વક કરતો. તેને દંભની તો ખબરજ ન હતી. વિશ્વવિદ્યાલયના નિવાસ દરમિયાનજ તેનું ચિત્ત ધર્મ તરફ વળ્યું અને પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને ધર્મમાં કહેલી સર્વ બાબતોને શુદ્ધ હૃદયથી પાળવા લાગ્યો. સર્વ પ્રાર્થનાઓમાં તે હાજર રહેતો અને ઉપવાસ વગેરે પણ કરતો. તેનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન અત્યંત પવિત્ર હતું; પણ તેની ધાર્મિકતા માટે તો ઘરનાં વડીલ માણસો પણ કદિ કદિ તેની મશ્કરી કરતાં ! અમે સર્વે તેની મશ્કરી કરતાં હતાં. અમ તો “ ~~અમદોહારક~~ ” નામ પાડ્યું હતું. એક વખતે એક સરદાર કુટુંબ તરફથી અમારા સર્વ કુટુંબને બાલ (નાચ)નું નિમંત્રણ થયું હતું. ડીમીટ્રીએ એ આમંત્રણનો પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને અસ્વીકાર કરવાથી અમે બધાંએ તેની પુષ્કળ મશ્કરી કરી. આ સર્વ હકીકતપરથી મેં એકજ બોધ લીધો પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવું, ધાર્મિક ગીત-બજન કરવાં અને

ઉપવાસ કરવો વગેરે આવશ્યક હોય તો પણ તે અંતઃકરણપૂર્વક કરવાં જોઈએ એવું કાંઈ જગતમાં સારા દેખાવા માટે જરૂરનું નથી. તેનો ફક્ત ખાલ દેખાવ કરવામાં આવે તોપણ જગતને તો ખસ છે. ”

“ કઝાનમાં અમે અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારથીજ ડીમીટ્રીની પ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન થયું હતું. સરોયા અથવા હું જેમ મોસ્કોમાં તરૂણ બાળાઓના સહવાસમાં રખડતા હતા, તેમ તેણે કદિએ કર્યું નથી. કાઠપિણુ જાતનો મોજશોખ તેને પસંદ નહોતો. કઝાનમાં આવ્યા પછી મારી નીતિમત્તા વિશેષ શિથિલ થતી ચાલી. કપડાં ટાપટીપટી પહેરી મને ઠાઠમાઠમાં રહેવાની ટેવ પડી. મોટેક (ડીમીટ્રી) ને એવી કાઠ પણ વાત પ્રિય નહતી. યુવાવસ્થાને સ્વાભાવિક એવો કાઠ પણ નાદ તેને નહોતો. તે હમ્મેશ વિચારમાં લીન રહેતો અને પવિત્ર તથા અત્યંત દૃઢનિશ્ચયી હતો. સ્વભાવે તે સહજ ઉગ્ર હતો. તે કવિતા રચવાનો શોખીન હતો અને તે પણ તરતજ રચતો. તેણે શીક્ષર કવિના એક કાવ્યનું સુંદર ભાષાંતર કર્યાનું મને યાદ છે. તે સામાજિક મંડળોમાં કદિપણુ ભળતો નહિ. તે શરીરે ઉંચો, સહજ પાતળો, સુકલો અને અશક્ત હતો. તેની વૃત્તિ ધર્મતરફ વળવાનું કારણ મારા જાણવામાં આવ્યું નહિ. ”

“ મારામાં જે ગુણનો અભાવ હતો, તે તેનામાં પૂર્ણ રીતે હતો. પોતાના વિષે લોકો શું કહે છે, તે તરફ તેણે કદિપણુ લક્ષ આપ્યું નથી. તેના વર્તનનું સુખ્ય તત્ત્વ “ વિચારપૂર્વકનું વર્તન ” હતું. લોકનિંદાથી જેમ તેને માહું લાગતું નહતું તેમ સ્તુતિથી ગર્વ પણ થતો નહોતો. આપણા મોંઢે કાઠ આપણી પ્રશંસા કરે છે તો સ્વાભાવિક રીતે આપણું વદન મલકે છે; પણ તેવું સ્મિત સુદ્ધાં મેં તેના ચહેરાપર જોયું નથી. હું અને સર્જેસ-સરોયા પોપાકના સંબંધમાં જેટલી ટાપટીપ રાખતા હતા તેટલીજ ડીમીટ્રી નિષ્કાળજી રાખતો હતો. એ સંબંધમાં અમે તેને કેટલીએવાર કહેતા પણ તે ઉત્તર આપતો નહિ તેમ પોતાનો ક્રમ ફેરવતો પણ નહિ. અમારા સ્નેહી સોખતી સરકાર કુટુંબોમાં હતા, ત્યારે તેનો સ્નેહી એક દારિદ્રપૂર્ણ અને મેલા પોપાકવાળો માણસ હતો. મશ્કરીમાં અમે તેનું નામ ‘ ભૂખ્યો દેવ ’ પાડ્યું હતું. અમારા ફાઇના ડીમીટ્રીના આવા વર્તનને સરદાર કુટુંબને કલંક લગાડનાર કહેતાં તો પછી અમે સર્વે તેમ કહીએ તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું. ”

વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસ પુરો થયા પછી ડીમીટ્રીયસ અને લીયોને વિશેષ સંબંધ રહ્યો નહિ. આ પછી સર્વે લાયક ઉંમરના થવાથી વહેંચણી થઇ દરેકના ભાગની મિલકત તેમના કબજામાં આવી. એ વહેંચણીમાં લીયોને યાસના પોલીયાનાની મિલકત મળી, વીરોઓવોની મિલકત નીકોલસને મળી અને ફૂસ્કની

મિલકત ડીમીટ્રીયસને મળી. ડીમીટ્રીયસની દેશહિત સાધવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી તેથી તે પીટર્સબર્ગ (પેટ્રોગ્રેડ) જઈ ફેટલાક મોટા અધિકારીઓને મળ્યો. તેણે તેમને પોતાના હાથે જનહિત થાય તેવી નોકરી અતલાવવા કહ્યું. તે અધિકારીઓને એ વાત બહુ નવાઈ જેવી લાગી; કારણ કે તેમની સમજ એવી હતી કે, સરકારી નોકરી જનહિતાર્થે કરવાની ન હોય પોતાનું માન વધારવા માટેજ કરવાની હોય છે અને તેથી તેમના મસ્તકમાં લોહિતનો ખ્યાલ સુધ્ધાં કદિ ઉદ્ભવ્યો નહોતો, તો પછી તેનો ઉત્તર તો ક્યાંથી સુઝે ? નોકરીની આગતમાં નિરાશ થઈ ડીમીટ્રીયસ પાછો ઘેર આવ્યો અને ટૉલ્સ્ટૉયને સર્વ હકીકત કહી. આ હકીકતથી ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં સરકારી નોકરી પ્રત્યે વિષમભાવ ઉત્પન્ન થયો. ‘ દેશના દ્રવ્યનો મોટો ભાગ પચાવી બેસનારા એ અધિકારીઓ કેવળ સ્વાર્થસાધુ હોય છે, ’ એવા ટૉલ્સ્ટૉયના અભિપ્રાયનું બીજનરોપણ અહીંથીજ થયું.

ડીમીટ્રીયસ વિષેના તે પછીની હકીકત ટૉલ્સ્ટૉય નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—
 “ મી’ટેકાની અને મારી મુલાકાત વારંવાર થતી નહતી; આપિ હું જાણુતો હતો કે તેનું વર્તન પહેલાંની માફકજ સખત હતું. તંબાકુ, દારૂ અને સ્ત્રીનો તે સ્પર્શ પણ કરતો નહિ. ખરી યુવાવસ્થામાં આવા આચાર રાખવાવાળો યુવક તે વખતના રશીયામાં લાગ્યેજ મળતો. એવી રીતેમાં પૂર્વવચ પસાર થયા પછી એકાએક ટ્રાણ જાણે તેને શું થયું કે તે દારૂ પીવા લાગ્યો અને દલકટ સ્ત્રીઓની સોગતે ચઢી ધનનો ધૂમાડો કરવા લાગ્યો ! એમ કેમ જાણું તે હું પુરેપુરું કહી શકતો નથી; પરંતુ મને એટલો યોક્તસ ખ્યાલ છે કે તેના મેક મિત્રે તેને બગાડ્યો. ”

“ આવી સ્થિતિમાં પણ તેના હૃદયમાં પ્રજગતી ધર્મજ્યોત તદ્દન લુપ્ત થઈ ગઈ ન હતી. કુંટણખાનાની એક સ્ત્રીને પ્રથમ કેવળ દયાળુતાથી તેણે બહાર કાઢી; પણ પછી તે તેનીજ સોગતમાં પડ્યો. આ સ્થિતિ લાગેો વખત ટકી નહિ. કરેલા દુરાચારની શરીરપર ખરાબ અસર થઈ. તેને ક્ષય લાગુ પડ્યો. આ અસાધ્ય રોગથી તેની શક્તિ અને શરીર દુર્બળ થવા લાગ્યું; પરંતુ તેનું મનોબળ ઘટ્યું નહતું. ઓરેલમાં હું તેને મળ્યો ત્યારે તે કેવળ પચારીવશ થઈ ગયો હતો. માત્ર હાડખીંજર રહ્યું હતું; પણ તેનાં નેત્રમાં વિલક્ષણ તેજ ચમકતું હતું. તે કૃશ શરીરમાંનું સર્વ ચૈતન્ય જાણે કે ફક્ત નેત્રોમાંજ આવી રહ્યું હતું. છેવટ સુધી તેને લાગતું નહતું કે પોતાનું મૃત્યુ થશે. અંતસુધી તેમાંથી આરામ થવાની તેને આશા હતી, પરંતુ થોડાજ દિવસે તે મૃત્યુ પામ્યો. ”

વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉયનું વાંચનકાર્ય ચાલુજ હતું, એ હકીકત પાછળ કહી ગયા છીએ. રસો, ડીક્સ, સ્ટર્ન, પુષ્કીન, શીલર,

ગોગોલ, ટૂર્જનેક, ડાઉઝીનીન, ગ્રીગોરોવીચ વગેરે પ્રખ્યાત ગ્રંથકારોના લેખ તેમણે વાંચ્યા હતા. તે કહેતા કે તેમાંના ઉત્કૃષ્ટ વિચારોની પોતાપર અતિ અસર થઇ છે. તેમાંના કેટલાક વિચારો તેમના પોતાના વિચાર સાથે મોટે ભાગે મળતા હોવાથી ટાલસ્ટૉયના અંતઃકરણમાં કદિ અસ્થિરતા ન આવતાં, વધતી વય સાથે અધિક્કર દઢતા આવતી ગઇ. સરકારી સંસ્થા વિષે ટાલસ્ટૉયનું મન પ્રથમથીજ કલુષિત થયું હતું; એટલે ડીકન્સ જેવા વિખ્યાત લેખકે પાર્લામેન્ટની કનેલી મરકરી તેમને સર્વાંગ પસંદ પડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નહતું. પાર્લામેન્ટ જેવી સંસ્થા એટલે અર્થ ખડખડાટ કરવાની જગ્યા, ડીકન્સનો એ વિચાર ટાલસ્ટૉયને પૂર્ણ રીતે રૂચ્યો હતો.

સામાન્ય રીતે ડીકન્સ કરતાં પણ રૂસોના લેખની ટાલસ્ટૉયપર વિશેષ અસર થઇ હતી. તે પોને કહે છે:—

“ રૂસોનાં વીસ પુસ્તકો મેં વાંચી નાખ્યાં. તે મને પ્રભુ જેવો લાગ્યો. હું પંદર વર્ષનો હતો ત્યારે રૂસોની એક નાની પ્રતિમા મેં ગળામાં બાંધી હતી. તેના પુષ્કળ વિચાર મારા વિચારો સાથે એટલું મળતાપણું ધરાવતા હતા કે, જાણે તે લીટીઓ મેંજ લખેલી છે એમ મને લાગતું. ”

વાલ્ટરવરનાં કેટલાંક પુસ્તક ટાલસ્ટૉયે વાંચ્યાં હતાં અને તેણે કરેલી ધર્મ-ચેષ્ટા વાંચી વિષાદ ન થતાં ઉલટી તેમને મઝાજ પડતી.

ટાલસ્ટૉયનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ હતો કે, કોઇપણ કાર્ય કરવું હોય તો તે પૂર્ણ અંતઃકરણથી કરવું અને પોતાની સર્વ શુદ્ધિ તથા શક્તિ તેમાં વાપરવી. એ સ્વભાવને અનુસરીને કોઇપણ પુસ્તક તે મનનપૂર્વક વાંચતા, આથી તેમાંનો એક પણ વિચાર તેમને રૂચતો કે તરતજ તે તેમના ચિત્તમાં દઢ થઇ રહેતો.

ઇ. સ. ૧૮૪૭ ના ઉનાળામાં ટાલસ્ટૉય યાસનાયામાં આવી રહ્યા. ત્યાં તેમની સાથે ટાલીયના પણ હતી. તેમનો એવો વિચાર હતો કે અહીં જીતે મિલકતપર દેખરેખ રાખવી, પોતાનું શીઘ્ર સુધારવું અને સ્વસત્તા નીચેના લોકોની સ્થિતિ સુધારવી. ખેડુત લોકોની આ વખતની સ્થિતિ વિષે પોતાના ગ્રંથમાં તેમણે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:—

“ મારી મિલકત તદ્દન અગ્યવસ્થિત બની ગઇ છે. તે સુધારવા હું પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો ત્યારે ખેડુતોની કંટાળાજનક દીન જવસ્થા મારા દ્રષ્ટિએ પડી. તેમની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી તે શબ્દથી વર્ણવવા નવી નથી. તેની કલ્પના આવવા માટે તે પ્રત્યક્ષજ જેવી જોઇએ. મારી સત્તા નીચેનાં સાતસા પ્રાણીનો હિસાબ પ્રભુ મને નહિ પૂછે કે ? એ પ્રશ્ન મારા મનમાં વારંવાર ખડો થવા લાગ્યો. મને લાગવા માંડ્યું કે, તેમના કલ્યાણનો ભાર મારા મસ્તકપર છે.

સરકારી નોકરીમાં પ્રવેશ કરી પોતાનું માન વધારી અહંકારનું પોષણ કરવામાં અથવા મોજમજાના વમળમાં ચક્રવ્યકર ફરતા રહેવામાં પાપ નથી કે ? એકાદ હલકા નોકરને આટલાં પ્રાણી સ્વાધીન કરી મારે સુખચેનમાં રહેવું એ ખરેખર મહાપાતક છે. લોકોને ઉપયોગી થવાની ઇચ્છા હોય તો, તેની તૃપ્તિ માટે મારે બહાર જવું પડે તેમ નથી. ખુદ મારા ઘરમાં તે ઇચ્છા તૃપ્ત થાય તેમ છે. ”

ટૉલ્સ્ટૉયના આ પ્રયત્નને વિશેષ યશ મળ્યો. હોય એમ જણાતું નથી. સેંકડો વર્ષથી શુલામીમય જીવનથી ટેવાય ગયેલા ખેડુતોને તેમનો માર્ગ પસંદ પડતો નહિ. ઉલટી તેમની દયાબુદ્ધિ માટે પણ આ ખેડુતોના મનમાં શંકા આવવા લાગી. ટૉલ્સ્ટૉયનો હેતુ ઉચ્ચ હતો પણ અનુભવમાં તે કાચા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના હાથે કેટલીક ભુલો પણ થઈ. તેને લીધે કેટલીક વખત ખેડુતોના સંશય વધતો.

ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં ટૉલ્સ્ટૉય વર્ષોન્મતુમાં પીટર્સબર્ગ આવ્યા અને ઈ. સ. ૧૮૪૮ ના આરંભમાં ત્યાંના વિશ્વવિદ્યાલયની એક પરીક્ષામાં દાખલ થયા. એજ વર્ષના ફેબ્રુઆરીમાં તેમણે સર્જેસને નીચેનો પત્ર લખ્યો છે;—

“ આ પત્ર હું તને પીટર્સબર્ગથી લખું છું. હવે અહીં હમ્મેશને માટે રહેવાનો વિચાર છે. અહીંની ધમાલ અને પ્રવૃત્તિ જોઈ મને એક પ્રકારનો સંતાપ થાય છે. મનુષ્યે હરહમ્મેશ ઉદ્યોગી રહેવું જોઈએ, એ પાક અહીંજ મને ખરાબર સમજાયો. અહીં આજસમાં કાળ નિર્ગમન થવો શક્યજ નથી. ચોતરફ ઉદ્યોગ અને ગરબડ અસ્પષ્ટિત ચાલ્યા કરે છે. હેતુરહિત જીવન ધરાવનારો એક પણ માણસ અહીં મળી આવતો નથી. આજસમાં કાળ ગાળવા માટે એકાદ પણ નિર્દ્યોગી મોખતી તો જોઈએ ને ? ”

“ કદાચિત તું કહી શકીશ કે, મારો એ વિચાર ક્ષણિક છે; પણ ખરેખર હવે પૂર્વનો લીધો રહ્યો નથી. જુના લીધોમાં અને મારામાં જમીન આસમાનનો ફેર પડ્યો છે. મારી પાકી ખાત્રી થઈ છે કે, કેવળ તાત્ત્વિક વિચાર અને ઉપપત્તિના ભ્રમણમાં કોઈ પણ ટકી શકે નહિ; માટે માણસે વ્યવહાર કરવોજ જોઈએ. આ કલ્પના, પૂર્વે મારા મનમાં કેમ આવી નહિ તેની મને નવાઈ લાગે છે. કોઈ યુવકને પોતાના જીવનનો ખરો ઉપયોગ કરવો હોય તો તેને આખા રશીયામાં પીટર્સબર્ગ જેવું અન્ય સ્થાન મળશે નહિ. ”

પરંતુ પીટર્સબર્ગની તેમની હોંસ હુંક વખતમાંજ નિષ્ફળ ગયેલી જણાય છે. તેજ વર્ષના મે મહિનાની પહેલી તારીખે તેમણે નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:—

“ સરોચા, તેં મારી ગણના તદ્દન મૂર્ખમાં કરી હશે, અને તેમ થયું હોય તો તેમાં તારી ચૂક પણ નથી. હું ખરેખર મહા મૂર્ખ છું. અહીં આવવાનો વિચાર

મારા મસ્તકમાં ક્યાંથી આવ્યો તે પ્રભુ જાણે. કંઈપણ કારણ ન હોવા છતાં, હું અહીં આવ્યો અને એકે ઉપયોગી કાર્ય કર્યું નહિ; ઉલટ પક્ષે ધનનો ઢગલો સાફ કરી કરજ માત્ર વધાર્યું. કેવી મૂર્ખતા! એ મૂર્ખાઈની સીમાજ રહી નથી. પશ્ચાત્તાપથી મને કેવી અસહ્ય વેદના થાય છે તે તને નહિ સમજાય. હવે એ દેવું પતાવવું જોઈએ અને તે પણ સત્વરે. કારણ, જલદી ફેડવામાં ન આવે તો પૈસાના પૈસા જઈ અપકીર્તિ પ્રાપ્ત થશે. આવી મૂર્ખાઈ આખા જન્મમાં એક વખતજ થાય છે. ખરે-ખર આ વખતે મારી પીઠપર ચાખૂક મારનાર કોઈ નથી, એ મારું કમલાગ્યજ છે; પણ હવે મને પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો છે. વિષ ખાવાને પણ પૈસો નથી અને દેવામાં ડૂબી ગયો છું. આ લયંકર સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવાનો કંઈ પણ રસ્તો કર.”

“ પ્રભુની કૃપા હશે તો હજી પણ સુધરી સારો થઈશ. હવે ઘોડેસ્વાર લશ્કરમાં ઉમેદવારી કરવાનો વિચાર છે. સૈન્યમાં દાખલ થઈશ એટલે આપોઆપ ઠેકાણે પડી મારી નબળાઈ દૂર થશે. અમારી ટુકડી યુદ્ધક્ષેત્રમાં જશે તો થોડાજ વખતમાં મને અધિકારપદ મળશે. મે માસની આખરે અમારી ટુકડી યુદ્ધમાં જશે એવું અનુમાન છે. લશ્કરમાં દાખલ થવા માટે જે જન્મપત્રકની જરૂર પડે છે, તે યાસનાયામાં રહ્યાં છે. અને તેટલી ઉતાવળથી તે મોકલી આપવાની તજવીજ કરજે.”

આ પછી થોડાજ દિવસે તેમણે પોતાના બંધુને લખેલા એક પત્રમાં નીચેની હકીકત છે:-

“ પાછલા પત્રમાં મેં ઘણી મૂર્ખાઈલરેલી વાતો લખી છે. ઘોડેસ્વાર લશ્કરમાં દાખલ થઈશ એમ લખ્યું હતું પણ તેને લગતી પરીક્ષામાં નિષ્ફળ થયો છું; તેથી હવે ચાલુ યુદ્ધ અધિક તીવ્ર બનશે, ત્યારેજ લશ્કરમાં દાખલ થઈ શકીશ.”

ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં હંગરીમાં જે બળવાની સ્થિતિ ઉભી થઈ હતી તે દૂર કરવા રૂશિયાએ પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું હતું. ઉક્ત પત્રમાં આ યુદ્ધનો નિર્દેશ છે. ‘ યુદ્ધ કરવું તે અત્યંત અનીતિભરેલું છે. ’ ટોલ્સ્ટોયના એ ઉત્તરાવસ્થાના અભિપ્રાયની છાયા આ વખતે સુધી જણાતી નથી. આ સમયે તેમના મનની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનું વર્ણન ટોલ્સ્ટોયે પોતે નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે:-

“ ટાશીયાના સાથે એકાદ ગામડામાં રહેવું અતિ સુખકારક હતું; પણ આ વખતે મારી જ્ઞાનક્ષુધા એટલી તીવ્ર બનેલી હતી કે એ સુખ છોડી હું બહાર ગયો. મારા માટે પીટર્સબર્ગમાં એ પંથ ખુલ્લા હતા. એક લશ્કરમાં દાખલ થઈ હંગરીના યુદ્ધમાં જવું અને બીજો વિશ્વવિદ્યાલયનો ક્રમ પૂર્ણ કરી મુક્તી નોકરીમાં દાખલ થવું. સૈન્યમાં દાખલ થયો હોત તો ચઢતી થઈ મારું માન જલદી વધ્યું હોત; પણ જ્ઞાન સંપાદનની ઇચ્છા બળવત્તર હોવાથી હું અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. કાયદાની બે પરીક્ષાઓ પણ આપી; પરંતુ છેવટે અનેક બાબતથી પીટર્સ-

બર્ગનો કંટાળો આવ્યો અને પુનઃ હું ગામડામાં આવ્યો. ”

ધણા ટીકાકારોએ એવો આક્ષેપ કર્યો છે કે, ટાલ્સ્ટોયના ચિત્તને કાષ્ઠ પણ પ્રકારની સ્થિરતા નહતી અને તેમનું વર્તન હમ્મેશ ગૃહત્યાગનું હતું. એ વાત ખરી છે કે, પૂર્વવચના વર્તનમાં તેવા આક્ષેપનું સ્થાન જળાય છે; તોપણ સ્વમત પ્રમાણે આવ્યાર રાખવામાં તેમણે કેટલી દૃઢતા રાખી હતી, એ વાત તેમના સર્વ જીવન-ક્રમમાં એટલી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉક્ત આક્ષેપને વિશેષ મહત્ત્વ આપવા જેવું રહેતું નથી. મનુષ્યની મનોઘટનામાં દુર્બળતા કેટલી ભરેલી છે, તેનો અનુભવ સર્વને છેજ. ટાલ્સ્ટોય સત્ પુરૂષ થયા તોપણ તે એક મનુષ્યજ હતા અર્થાત્ તેમનો નિશ્ચય હમમે તે તો માનવ સ્વભાવની વિરૂદ્ધ નથી. ફેરફાર એટલોજ કે, ગમે તેટલી વખત ભૂલો થતી પણ પુનઃ તે પોતાને આવ્યાર સુધારવા પ્રયત્ન કરતા. એક બે વખત નિષ્ફળતા મળતાં સામાન્ય માણસ પોતાનો તે પ્રયત્ન ત્યજ દે છે, પરંતુ ટાલ્સ્ટોયે તેવું કદિપણ કર્યું નથી. જે સદ્ગુણ પોતાની બધાર છે એમ તેમને લાગેલું, તેને તેમણે પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના બનાવ્યા. ચોતરફની પરિસ્થિતિ અત્યંત વિરૂદ્ધ હતી તોપણ તેની સામે ટક્કર ઝીલી તેમણે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ બદલી નાખ્યો. તેમનામાં જ્ઞાન અને ધર્મની તીવ્ર લાલસા હતી. આ લાલસા અન્ય પ્રાપચિક બાબતોથી અથવા મોટાઇના ડોળથી ઘટવા ન દેતાં સ્વપ્રયત્નથી તેને તેમણે તૃપ્ત કરી. સામાન્ય માણસને જગતમાં જેમ મોહના અનેક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તેમને પણ થયું હતું. તેમનું ફલ મોટું હતું, લાગવગ ભારે હતી; તેથી જો તેમણે લૌકિક મોટાઇ મેળવવા ધાર્યું હોત તો તેમ કરવાનાં સારાં સાધનો તેમની પાસે હતાં; પણ સાધારણ મનુષ્યોની ખેડે તે એવા પ્રકારની પોષક કીર્તિ અને દંભ કે ડોળને આધીન થયા નહિ એજ તેમની વિશેષતા છે. છેવટે તેમનું નામ સર્વ જગતમાં પ્રસર્યું તે કીર્તિની પાછળ પડવાથી નહિ, પણ કીર્તિએ તેમની પૂંક પકડ્યાથીજ થયું છે.

ઉપરના ઉતારાથી જળાય છે કે ટાલ્સ્ટોયને આ વખતે એવું જ્ઞાન થવા લાગ્યું હતું કે ધાર્મિક વિચારોને કેવળ બુદ્ધિમાં ઉતારવાથીજ ખરી શાન્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી; ધાર્મિક બુદ્ધિને આવ્યાર અને અનુભવનો સહ-વાસ અવશ્ય હોવો જોઇએ.

ટાલ્સ્ટોય પીટર્સબર્ગથી યાસનાયા પાછા આવ્યા તે વખતે રૂઝોલ્ફ નામના એક જર્મન ગવૈયાને સાથે લાવ્યા હતા. તેની બુદ્ધિમત્તા સારી હોઇ તે ગાનકળાનું રહસ્ય પણ સારી રીતે જાણતો હતો; પરંતુ તેને દારૂનું ભયંકર વ્યસન પડેલું હતું. પીટર્સબર્ગમાં રૂઝોલ્ફની સુલાકાત થતાં તેમને ગાયન કળાનો નાદ લાગ્યો હતો. આ કળામાં પણ થોડાજ દિવસમાં તે સારું જ્ઞાન સંપાદન કરી પીયાનો વગાડતાં

શીખ્યા. તેમના ચિત્તપર ગાયનની અસર જલદી થતી અને સ્વભાવતઃજ તે માર્મિક હોવાથી કોઈ સારૂં ગાયન ગાતું તો તરતજ તેમની વૃત્તિ તેમાં લીન થઈ જતી.

ટાશીયાના તરૂણ હતી ત્યારે પીયાનો વગાડતાં શીખી હતી; પણ ત્રીસ વર્ષથી તેણે એ વાદ્યને આંગળી પણ લગાડી નહતી. આ વખતે તેની ઉંમર ત્રેપન વર્ષની હતી; તોપણ ભત્રીજાના આગ્રહથી તે પુનઃ વાદ્ય વગાડવા લાગી. તેની વાદન-પદ્ધતિ એટલી સશાસ્ત્ર હતી કે તેથી કેટલીક વખત ટોલ્સ્ટોય તદ્દન ચક્રિત થઈ જતા.

આ પછી ત્રણ વર્ષ ટોલ્સ્ટોયે યાસનાયા અને મોસ્કો જવા આવવામાં ગાળ્યાં. અનેક વાતો વિષે નિશ્ચય કરવા, કેટલાક વખત સુધી તે પાળવા અને પાછા છોડી દેવા, એ રીત આ વખતે પણ ચાલુ હતી. તેમના બંને મોટા બંધુ-ઓની બે રીત હતી. ડીમીટ્રીયસ આ વખતે શુદ્ધ વૈરાગી જેવો હતો અને સર્જેસ પુષ્કળ મોજલો હતો. ટોલ્સ્ટોયની વર્તણૂક કદિ ડીમીટ્રીયસ જેવી તો કદિ સર્જેસ જેવી રહેતી. પુષ્કળ વખત એનઆઇ, શીકાર અને નાચનારી બાગાઓની સોખતમાં તે ભગ્ના કરતા. તેમના આખા જીવનમાં આજ કાળ તદ્દન વ્યર્થ ગયા જેવો હતો; તથાપિ એવા વમજમાં સપડાવા છતાં પણ તેમની વિવેકબુદ્ધિ છેક શૂન્યતા પામી નહતી. બે લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં તેમણે લખેલી નિત્યનોંધમાં આ વાતના પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેમણે ઉદ્ઘોષ કરેલો છે. પોતાના આચારના કેટલાક નિયમ પણ તેમણે નિયત કરેલા છે. પ્રત્યેક બાબત નિયમિત થવા માટે સમય નક્કી કરી રાખ્યાનું પણ જણાય છે; પરંતુ અનેક વખત તેમની વૃત્તિ ફરી જઈ પુનઃ પ્રજ્વલિત થઈ જતી.

ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં તેમણે યાસનાયામાં ખેડુનોનાં શિક્ષણ માટે એક શાળા સ્થાપી હતી; પરંતુ ધનની હરકતને લીધે તે થોડાજ વખતમાં બંધ કરવી પડી હતી. સરકારની સંમતિ સિવાય શાળા શરૂ કરી શકાય નહિ, એ વાત ઇ. સ. ૧૮૬૨ સુધી તેમના જાણવામાં ન હતી.

ટોલ્સ્ટોયને ઇચ્છા થઈ કે કામ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડીને જીવનને આદર્શમય બનાવવું. સ્ત્રીઓ સંબંધીતું તેમનું વર્તન શિથિલ હતું; તથાપિ કોઈપણ સ્ત્રીનો સંબંધ થતાં દ્રવ્ય દ્વારા તેનો હિસાબ તે બનતી ઉતાવળથી પુરો કરી દેતા. આ નિયમ તેમણે સખત રીતે પાળ્યો હતો. તેમનામાં કામવિકાર જન્યવદ્ય હતો. તેમની નિત્યનોંધમાં એવા ઉદ્દગાર છે કે, ‘દારૂ, ભુગાર, ખીડી અથવા અન્ય કોઈ પણ વ્યસન મારામાં આતપ્રોત થઈ ગયાં નથી, પણ કામવિકાર જીતવાને મારે ઘણા પ્રયત્ન કરવા પડ્યાં. એ વિકાર મનુષ્યની સદ્વૃત્તિને ધાતક છે એ હું જાણતો હતો તોપણ પુષ્કળ વખત હું નિરૂપાય બનતો.’ પ્રથમ કહીજ ગયા છીએ કે રૂશીયામાં વડીલજનોજ તેવા માર્ગ તરફ ઉત્સાહ આપતા હતા. આવી

સ્થિતિમાં અન્ય યુવકોની માફક તેમના હસ્તે કંઈ અત્યાચાર થયા નહિ તેમજ તેમની દ્રષ્ટિ સભ્ય કુટુંબમાં પ્રવેશી નહિ એજ તેમને માટે બૃષણ ગણાવું જોઈએ. તે વખતે રૂશીયામાં ખુલ્લી રીતે ખાનગી કુટુંબની ખાળાઓ સાથે સંબંધ થઈતેનું પર્યવસાન છેવટે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં આવ્યું. ટાલરટોય કદિ પણ એવા પ્રસંગમાં આવ્યા નથી. એ વિકાર ઘટાડવાને તે કેટલા બધા પ્રયત્નશીલ હતા તેની પ્રતીતિ તેમની તે વખતની નિત્યનોંધમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં તે પૈસાની મોટી મુશ્કેલીમાં આવ્યા હતા. જુગાર અને અન્ય ખરાબ નાદના પરિણામે, તેમની આવક સારી હતી તોપણ તેમના હાથમાં પૈસો રહેતો નહિ; તેથી પોસ્ટની ટપાલ પહોંચાડવાનો કંટાળેટ રાખી કંઈ દ્રવ્ય મેળવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ અનેક કારણથી તેમનો એ વિચાર પણ સિદ્ધ થયો નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૫૦-૫૧ નો શિયાળો તેમણે મોસ્કોમાં વ્યતીત કર્યો. આ વખતે ટાશીયાનાને લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે કે, “ ઘઉંની ચપાટી અને કોખીની દાળ પરજ હાલમાં મારો નિર્વાહ ચાલે છે. હોટેલમાં જઈને કંઈ પણ ખાવાની ઇચ્છા થતી નથી. તેં જુગાર નહિ રમવાનો ઉપદેશ આપ્યો તે માન્ય છે. એમાં લાભની એક પણ દિશા ન હોતાં મનુષ્યને સર્વ રીતે હાનિ થાય છે એમ તું કહે છે તે પણ સ્વીકારું છું. મને શ્રદ્ધા છે કે, હવે હું એ ટેવ છોડી શકીશ. ”

ત્યાર પછી થોડા દિવસ યાસનાયા રહી ટાલરટોય પુનઃ મોસ્કો આવ્યા. આ વખતે તેમના મનમાં ત્રણ હેતુ હતા. જુગાર રમવો, લગ્ન કરવું અને સરકારી મુલકી નોકરી મેળવવી. એ ત્રણ પૈકી એકે હેતુ સાધ્ય થયો નહિ. જુગાર પ્રત્યે તિરસ્કાર થયો, લગ્ન માટે પ્રેમબદ્ધ પત્ની મળી નહિ અને નોકરી માટે આવશ્યક લલામણ પત્રો તેમની પાસે ખીલકુલ નહતાં. મોસ્કોથી લખેલા એક પત્રમાં તે જણાવે છે:-“ મને લાગે છે કે વસંત ઋતુમાં માણસની નૈતિક સ્થિતિ સારી હોય છે. એ ઋતુમાં હું જે નિશ્ચય કરું છું તે કેટલાક દિવસ સુધી ટકે છે; પણ શિયાળો આવે છે કે મારી વૃત્તિમાં વિલક્ષણ ચળવિચળ થાય છે. ”

આ વખતે ધર્મવિચાર તેમના મસ્તકમાં ધીમે ધીમે પ્રબળ થવા લાગ્યા હતા. તેમને લાગ્યું કે, મનુષ્યમાં શાન્તિ અતિ આવશ્યક છે. વળી આ વખતે તેમણે ધાર્મિક ઉપવાસ વગેરે પણ કર્યા હતા.

વાંચકોને યાદ હશેજ કે, પીટર્સબર્ગમાં ટાલરટોયને માથે ઘણું દેવું થયું હતું. એ દેવું અઘાપિ સુધી પૂરું ચુકવાયું નહતું; તેથી બનતી કસર કરી ઋણ-મુક્ત કેવી રીતે થઈ શકાય તે વિષે તેમને મોટી શીકર થતી હતી. એજ સમયે તેમનો વડીલ બધું નીકાલસ કંકિસસ પ્રાંતની પોતાની સૈનિક નોકરી પરથી રજા

ઉપર આવ્યો હતો; તેથી કોકેસસ પ્રાંતમાં જઈ કંઈ નોકરીની તજવીજ કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. તેમણે પોતાની સર્વ મિલકત પોતાના બેનેવીને સ્વાધીન કરી તેના ઉત્પન્નથી દેવાનો નીકાલ કરવા કહ્યું. આવી રીતે પોતાના ભરથી દૂર જવામાં ટાલસ્ટૉયનો ખીજે પણ એક આશય હતો. યાસનાયામાં નાચનારી બાળાઓ વાર-વાર આવતી તેથી ટાલસ્ટૉય પોતાનો મોહ અટકાવી શક્તા નહિ; તેથી તેમને લાગ્યું કે, દૂર ચાલ્યો જઈશ તો એ મોહથી દૂર રહી શકીશ.

એ સમયની રૂશીયાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, ખેડુતો સર્વ રીતે પોતાના જમીનદારની સત્તામાં હતા, તેથી જમીનની ખેડજ નહિ પણ જમીનદારનું કામ પણ કામ અતિ અદ્ય ખર્ચમાં થતું. આવી સ્થિતિમાં જમીનદારોના હાથમાં થોડા ધણા પૈસા રમતા હોય તો નવાઈ જેવું નહતું. યુવાવસ્થા અને ધન એ બે એકત્ર થાય એટલે મોહલી વૃત્તિ પ્રવેશ કરેજ ! એક વખત એકાદ તરૂણ જમીનદાર પડતી સ્થિતિમાં આવી જતો તો એકાદ શ્રીમંત બાળા સાથે લગ્ન કરી તે પોતાના કુલના નામપર મોટી નોકરી મેળવી પોતાની સ્થિતિ સંભાળતો. ધર્મનાં બંધન પણ તે વખતના રૂશીયામાં નરમ હતાં. જુના લોકો શુદ્ધ કર્મમાર્ગી હતા અને નવાઓની સ્થિતિ ધોખીનો કુતરો નહિ ધરનો કે નહિ ઘાટનો, એવી થઈ હતી. જુનાં બંધનો તેમને લેલછા ભરેલાં લાગતાં અને સુધરેલા ધર્મ વિષે તેમની વૃત્તિ સંશયાત્મક હતી. આથી પૂર્વનું લાંગ્યું અને નવું ઉભું થયું નહિ. રૂશીયન યુવક વર્ગ એવી અર્ધદગ્ધ સ્થિતિમાં સપડાયો હતો. રૂશીયાની નીતિ-વિષયક કલ્પના કેવી હતી તે આગળ કહી ગયાજ છીએ; તેથી એ દિશાએ પણ તેમને કંઈ અટકાવ થવા જેવું ન હતું. રાજકીય બાબતમાં તેમનાં ચિત્ત દોરવી તેમનું લક્ષ્ય ગૂંથવાનું પણ રૂશીયામાં શક્ય નહતું. કોઈપણ હીલચાલમાં રાજકીય સ્વરૂપની ગંધ જણાતી કે સરકાર તેને તરતજ તોડી પાડતી અર્થાત્ લોકોપયોગી કાર્ય તરફ પણ તેમનું ધ્યાન જવા જેવી પરિસ્થિતિ નહતી. આવી રીતે એ વખતે રૂશીયન યુવકોપર ચોતરફ ઘેરો પડ્યો હતો.

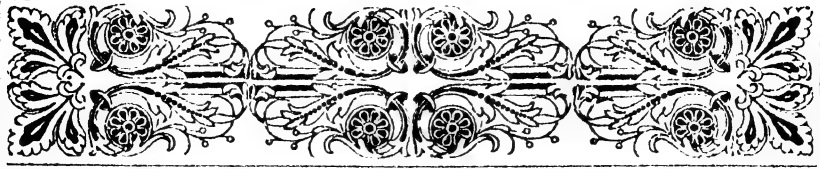
રૂશીયાનો શ્રીમંત અને તરૂણ જમીનદાર વર્ગ આવી રીતે સામાન્ય જન-સમાજથી અલિપ્ત થયો હતો. રૂશીયાની આંતરસ્થિતિ સુધરે અને પ્રજાજનને અધિક રાજકીય હક્ક મળે એમ તેઓ ઇચ્છતા હતા; પણ હમ્મેશના વ્યવહારથી તે દૂર હોવાથી કલ્પના અને વ્યવહારનું મિશ્રણ તેમનામાં રહ્યું નહતું.

ટાલસ્ટૉયના યૌવનકાળની પરિસ્થિતિ કેવી હતી તે લક્ષમાં આવશે તો પછી તેમની વિચારસરણી કેવી રીતે તૈયાર થઈ તે સમજવું સહેલું થશે. ટાલસ્ટૉય પણ અન્ય યુવકોની માફક વ્યવહારથી ધણા અંશે દૂર હતા તેથી પોતા સિવાય અન્ય કોઈ તરફ જોવાનું તેમને વિશેષ કારણ નહતું. એ વાત ખરી છે કે, તેમની

ફેરફારના માર્ગમાં એથી વ્યાવહારિક હરકતો વિશેષ આવી નહિ; પરંતુ વ્યાવહારિક સમાજને આપાઆપ જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અથવા આવશ્યકતાને અંગે તેમને પ્રાપ્ત કરી લેવું પડે છે, તે વ્યવહારજ્ઞાનનો ટૉલસ્ટૉયમાં અભાવ હતો. એટલે તેમના વિચારોથી અન્ય લોકોને માફું લાગે છે કે કેમ તેનો પણ વિચાર તેમને સ્પર્શ કરી શક્યો ન હતો. કલ્પનાસૃષ્ટિ અને વ્યવહારસૃષ્ટિના ભેદનું જ્ઞાન તેમને વિશેષ નહતું; આથી રાજ્યપદ્ધતિ, ધારા, પ્રચલિત ધર્મ વગેરે આખતમાં તે ચાલુ વ્યવહાર કરતાં જુદા પ્રકારના વિચારો બાંધતા અને કોઈની પરવા કે લાય ન રાખતાં તે પ્રકટ કરતા. સમાજથી તે અલિપ્ત હોવાથી સમાજમાં અનેક-વિધ રૂઢિઓ દૃઢ થઈ બેઠી છે તેનું પણ તેમને જ્ઞાન નહતું. સમાજમાં અનેક-વિધ માણસો હોય છે. પિંડે પિંડે મતિર્મિન્ના એ તત્ત્વ લક્ષમાં લઈને એ અનેકવિધ પ્રકૃતિમાં ભેદ ન ઉઠાવે તેવી રીતે કલ્પનામય તત્ત્વો વ્યવહારમાં લાવવા, એ સામાજિક નેતાનું કર્તવ્ય છે. તમારાં તત્ત્વો ગમે તેવાં સારાં હોય પણ વ્યાવહારિક પ્રજાને તે રૂઢિ શિવાય આચારમાં કેવી રીતે આવે ? ટૉલસ્ટૉય પોતાના અલગપણને લીધે એ વાતનો વિચારજ કરતા નહતા. તદ્દપિ તે પોતાનાં તત્ત્વો પોતાના આચારમાં લાવવા પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરતા. એ સંબંધમાં પોતાની પાછળ કોઈ આવે છે કે નહિ તે પાછું જાણીને જોતા નહિ. તેમને લાગતું કે, સ્વતત્ત્વાનુસાર આચાર રાખવો એક આવશ્યક કર્તવ્ય હોઈ અન્યનો તે સાથે સંબંધ નથી.

કોઈપણ આખત તરફ સામાન્ય લોકો જે દ્રષ્ટિએ જુએ છે, તેથી લિન્નજ દ્રષ્ટિએ તે જોતા અને પુષ્કળ વખત એમ પણ બનતું કે, સામાન્ય માણસને સહેલાઈથી સમજતી આખતો ટૉલસ્ટૉયને બીલકુલ સમજતી નહતી. એકાદ સામાન્ય વાતની સ્થાપના પણ તે તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ કરતા.

તેમને કોઈ જાતનું જાણ અંધન નહતું. છેવટ સુધી તે ઉચ્છ્રાંખણપણે વર્ત્યા હોત તો તેમને લગામ ધાલનાર પણ કોઈ નહતું. આવી સ્થિતિમાં તે કેવળ પોતાની વિવેકશુદ્ધિને જાગૃત રાખી સદ્પુરૂષના સ્થાને પહોંચ્યા એ વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. એ મદદસ્થાન તેમણે કેવળ પોતાની શક્તિથી મેળવ્યું છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીશું તો તેમના જે વિચાર અંધાયા તે તેવા કેમ અંધાયા તેનો નિર્ણય થશે.

પ્રકરણ ૩ જું-કૉકેશસ.

ન ૧૮૫૧ ના એપ્રિલમાં નીકોલસ અને લીયો ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયાથી નીકળી મોસ્કો તથા કઝાનમાં ત્રણેક અઢવાડીયાં ગુજરીને ત્યાંથી સર્ગટાક જઈ એક મોટી મોટ ભાડે લઈ વોલગા નદી દ્વારા અસ્ત્રાખાન ગયા.

ટૉલ્સ્ટૉયમાં મોજાલુંપણું અને નાના મોટાનો સામાજિક ભેદ વિશેષ નહતો; તેમ નીકોલસ પણ મિથ્યા-ભિમાની નહિ હતો એટલે બંને ભાઈઓનો સહવાસ એક બીજાને સુખરૂપ નીવડ્યો. નીકોલસ ટૉલ્સ્ટૉયના તોપખાનાનો મુકામ તે વખતે સ્ટારોગ્લાડોસ્કમાં હતો. આ ગામ અસ્ત્રાખાનથી આશરે પોણાત્રણસો માઈલ દૂર હોઈ રહેવું સાધન નહિ હોવાથી ઘોડાગાડીમાં લગભગ એક મહિનો મુસાફરી કરીને ઉભય બંધુ તે સ્થળે પહોંચ્યા.

કોકેશસ હુંગર નજીકનો જનજીયા પ્રાંત ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં સ્વખુશીથી રૂશીયાને સ્વાધીન થએલો હતો; પણ એ પ્રાંતની તોફાની હુંગરી જાતિને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના તાબામાં લેવાની આવશ્યકતા રૂશીયાને જણાઈ. આરંભમાં એ કાર્ય ધીમું ચાલતું હતું; પણ ટૉલ્સ્ટૉય બંધુઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે વખતે રૂશીયન સેનાપતિએ ભારે હુમલો કરી આક્રમણનું કાર્ય ઝડપી બનાવ્યું હતું. સૈન્યની મુખ્ય છાવણી ટેરેક નદીના કિનારે પડી હતી. સામા પક્ષનો “શામીલ” નામનો એક પ્રસિદ્ધ અને સાહસી આગેવાન રૂશીયનોના હાથમાં આવ્યો હતો. સ્ટારોગ્લાડોસ્કમાં આવતાંજ સેનાપતિની આજ્ઞાથી નીકોલસ મોખરાના એક સ્થાને પોતાના તોપખાનાસહિત ગયો. આ સ્થળે લીયોને પર્વતની વિશાળ વનશ્રીનું પ્રથમ દર્શન થયું અને તેમણે તેનું એક સુંદર ચિત્ર કોઝાક નામની નવલકથામાં આલેખ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના જુલાઈ માસમાં ટાશીયાનાને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે:—

“અહીં આવે ત્રણ અઢવાડીયાં થવા આવ્યાં છે. અમારો મુકામ એક તંબુમાં છે; પણ હવા અતિ આરોગ્યદાયક હોવાથી અને હવે ટેવ પડેલી હોવાથી

મારી પ્રકૃતિ ઠીક છે. આ ઠેકાણે ઉકળતા પાણીના ઝરા છે અને આનુબાનુ વિશાળ ડુંગરની હારો છે. પ્રચંડ ખડક જાણે એકપર એક ચઢી એકા હોય એમ લાગે છે. આ લાંબી—અતિલાંબી પર્વતરાજિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભગદાળાં પડી ખીણો ખની છે અને તેમાં ઉજળું પાણીના ઝરા ખળખળ વહે છે. પાણી તદ્દન ઉકળતું હોવાથી ખીણોનો ઉપલો ભાગ વરાળથી ઢંકાઈ ગએલો હોય છે. આ પાણી એટલું ખળખળતું હોય છે કે, તેમાં ઇંડું નાખવામાં આવે છે તો માત્ર ત્રણ મિનિટમાં ખડાઈ જાય છે. તાર્તર સ્ત્રીઓ અહીં કપડાં ધોવા માટે એક સરખી આવ્યા કરે છે. તે પોતાનાં કપડાં પગથી ધસીને ધુવે છે. દર ઉપર જેમ કીડીઓ હમ્મેશ કૂચા કરે છે, તેમ ડુંગરનો આ ભાગ હમ્મેશ માણસોથી ઉભરાતો હોય છે. તાર્તર સ્ત્રીઓ ખડુધા સ્વરૂપવાન અને મજબૂત બાંધાની હોય છે. અહીંની વસ્તી ગરીબ સ્થિતિનીજ છે, પણ તેમનો પહેરવેશ અતિસુંદર જણાય છે. ચોતરફ ડુંગરનાં ભવ્ય વનશ્રી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ફરતી સુંદર પોશાકથી સજ્જ થએલી સ્ત્રીઓનો દેખાવ એટલો મનોરમ છે કે, તે જોવામાં કલાકના કલાક વહી જાય છે તોએ તે મને જણાતા નથી. અહીંનું ઉજળું ઝરાનું પાણી અતિ આરોગ્યકારી છે. અહીં આવ્યા પછી મારા પગનો સંધીવા નષ્ટ થયો છે. ”

આ સ્થળે ટાલ્સ્ટોયને જે રૂશીયન લશ્કરી અમલદારો મળ્યા હતા, તેમાં અક્ષરશત્રુઓનીજ ભરતી મોટી હતી. આથી એવા પ્રકારના માણસો સાથે ટાલ્સ્ટોયનો ગાઢ પરિચય સંભવિત નહતો. આરંભમાં તેમની જડતાનો ટાલ્સ્ટોયને કંટાળો આવ્યો; પણ ટેવથી પછી તે તેમનામાં સહજ સહજ ભળવા લાગ્યા; પરંતુ કાંઈનાપર વિશેષ રસેહ ન રાખતાં અહંકારીનો આરોપ ન આવે તેવા ધોરણેજ મળતાપણું રાખતા. આ લશ્કરી કામદારોમાં નીકાલસના રસેહી પુષ્કળ હોવાથી ટાલ્સ્ટોય વિષે ખડુ ટીકા થતી નહતી. આ વખતે ટાલ્સ્ટોયની વૃત્તિમાં કેવી વિલક્ષણ ગતિ રહેતી હતી, તે તેમની નિત્યનોંધના નીચેના ઉતારાથી જણાઈ આવશે.

“ જુન, ૧૮૫૧ ”

“ કાલે આખી રાત મને બરાબર ઉંઘ આવી નહિ. નિત્યનોંધ લખી રહ્યા પછી મેં હૃદયપૂર્વક પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પ્રભુપ્રાર્થના કરતાંજે સાત્ત્વિક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન શબ્દથી થવું અશક્ય છે. વિનાંતિ કરવી અથવા એકાદ પ્રાપ્ત વસ્તુ માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનવો, એવો જે પ્રાર્થનાનો અર્થ હોય તો તે દ્રષ્ટિથી મેં પ્રાર્થના કરી નથી. લૌકિક સુખની પેલીપાર રહેલું સુખ મેં પ્રભુપાસે ચાચું. મને શાની જરૂર છે તે મારા ચિત્તને સારી રીતે જણાયું છે, પણ તે શબ્દથી કહી શકાતું નથી. મને ઇચ્છા થઈ કે, આ જગતનો જે સર્વ-મય પ્રાણ છે, તેમાં એકરૂપ થઈ જવું. મારા અપરાધની મેં ક્ષમા માગી, પણ

છટ્ ! છટ્ ! ક્ષમા શેની ? કારણ કે તેણે આવી કલ્યાણમય ક્ષણ આપી એજ તેની ક્ષમા છે. પ્રભુ પ્રાસે મારે કંઈ માગવું જોઈએ, પણ શું માગવું ? માગવા જેવી વસ્તુજ મને કંઈ સુઝી નહિ અને કેટલીક માગણી કયા શબ્દથી કરવી તે પણ સુઝતું નહિ. મેં પ્રભુનો આભાર માન્યો પણ તે શબ્દમાં વ્યક્ત થયો નહિ અથવા વિચારમાં પણ આવ્યો નહિ. સર્વ કંઈ ભાવરૂપેજ થયું. અને સર્વ ભાવના એકરૂપ થવાથી તેને પ્રેમ કહેવો, આશા કહેવી કે શ્રદ્ધા નામથી સંજોધવી, એ પણ મને કંઈજ સમજાયું નહિ. એ સર્વ ભાવનાઓ એકત્ર થઈ એકરૂપ બની હતી. પ્રભુના પ્રેમથી અંતઃકરણ ટોચ સુધી ભરાઈ જવાથી માત્ર સદ્ભાવનાજ શેષ રહી અને દુષ્ટ ભાવના નાશ પામી હતી. આ ઉચ્ચતમ વાતાવરણમાંથી નીચે તૂટી પડી માનવજીવનની બીજી ક્ષુદ્ર અને પાપમય બાબતોનું અવલોકન કરવું એ કેટલું લય-પ્રદ છે વાર ? છટ્ ! છટ્ ! એ દિશા તરફ મારા મનનો લેશમાત્ર પ્રવાહ નથી. પ્રભુ પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે એટલીજ મારી ઇચ્છા છે. મારા શરીરમાં હાડ-માંસ છે એ વાત સુઝ્યાં હું ભુલી ગયો. આહા ! એવું લાગ્ય ક્યાંથી હોય ? એ પછી મેં બાબતો જોયું તેની સાથેજ દંભ અને પાપનો લયંકર ધ્વનિ મારા કાનપર પડ્યો. માનવજીવનની પોકળ બાબતો મારી દ્રષ્ટિએ પડવા લાગી. એજ લયંકર ધ્વનિએ મારા આનંદનો નાશ કર્યો. તેનું પરાક્રમ મારાપર ન ચાલે તે માટે મેં ધણીએ મહેનત કરી, પણ છેવટે તેનોજ જય થયો. સ્ત્રીઓ અને લૌકિક કીર્તિએ પુનઃ મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કર્યો; અને એ વિચારમાંજ હું નિદ્રાધીન થયો, પણ એમાં મારો કંઈ અપરાધ છે કે ? હું ઉપાયહીન થવાથીજ જતાઈ ગયો.”

તા. ૨ જીલાઈની નોંધમાં નીચેની હકીકત મળી આવે છે:— “ મને કેટલીક વખત લાગે છે કે, આકાશ તૂટી પડશે અને પૃથ્વી રસાતળ જશે તોપણ મારું અંતઃકરણ ચલિત થશે નહિ. આપણી સર્વ મહેનત અને લાંગણેડનું અંતિમ પર્યવસાન મૃત્યુજ છે, એવી કોઈને પણ ખાત્રી થશે; પરંતુ એવી ખાત્રી હોવા છતાં પણ એક ક્ષણ પુરી થતી નથી તેટલામાં તો નવું જોગીર લેવાનો વિચાર થઈ આવે છે; અને હું કોઝાકનો ઝખ્મો પહેરી તે નવા જોગીર પર બેસીશ એ વિચારથી મને આનંદ થાય છે ! કોઝાક બાળાનું સ્મરણ થઈ ચિત્તને ગલીપચી થાય છે. જમણી મૂછ કરતાં મારી ડાબી મૂછ અધિક ઉંચી હોવાથી ચહેરામાં વિરૂપતા આવે છે, એ વિચારથી મને ખેદ પણ થાય છે; અને બંને મૂછો સરખી કરવા માટે બખ્ખે કલાક આયના સામે બેસું છું ! ”

ઑગસ્ટ મહિનામાં નીકોલસનું તોપખાનું સ્ટારોગલાડોસ્કમાં પાછું આવ્યું અને તે સાથે ટોલ્સ્ટોય પણ તે ગામમાં આવ્યા. તે આ ગામમાં હતા તે દરમિયાન ધણી વખત સરકેશીયન ટોળાઓ સામે લઢવાને જતા હતા. આ સ્થળે વડા સેના-

પતિ બેરીયાટિનસ્કીની ટાલ્સ્ટોયને મુલાકાત થઇ. જંગલી ટોળાં પરનાં કેટલાંક આક્રમણમાં લીધો ટાલ્સ્ટોય હાજર હતા એ વાત સેનાપતિના જાણવામાં હતી. તેમણે ટાલ્સ્ટોયનું શૌર્ય જોઇ ટાલ્સ્ટોયને લશ્કરમાં દાખલ થવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ વખતે તેમનો એક ઇલીયા ટાલ્સ્ટોય નામનો નજીકનો સગો લશ્કરમાં હતો, તે પણ ટાલ્સ્ટોયને લશ્કરમાં દાખલ થવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો. અકટોપર મહિનાની આખરે તે ટીફલીસ ગયા હતા. ત્યાં તેમને ઉમેદવારીમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા આપવી પડી. ટીફલીસથી લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે કે:—

“ મારે નવલકથાઓ લખવી એવી તારી ઇચ્છા હતી તે હવે પૂર્ણ થશે એમ લાગે છે. અહીં મેં એક વાત લખવા માંડી છે. તે કાંઈ કાળે પણ લોકો સમક્ષ આવશે કે કેમ તેની મને શંકા છે; પરંતુ તે લખવામાં મને પોતાને ગમ્મત પડે છે અને તે ઘણી ખરી લખાઈ ગઈ છે તેથી હવે વ્યભાંગ તેને છોડી શકતો નથી.”

ટાલ્સ્ટોયનો મુકામ ટીફલીસમાં બે મહિના રહ્યો હતો. આ દેકાણે તદ્દન શાન્તિ હોવાથી તેમનું લેખનકાર્ય ઝડપથી ચાલતું હતું. આ વખતે તે ‘આદ્ય’ નવલકથા લખતા હતા. લશ્કરમાં પ્રવેશ કરવાની ખટપટ તો ચાલતી હતીજ, પણ તેમની પાસે જન્મ તારીખ તથા બીજા કેટલાક આવશ્યક દાખલા નહતા તેથી હજુ સુધી દાખલ થવાનું બની શક્યું નહતું. ટીફલીસમાં તેમની પ્રકૃતિ અગડવાથી ઘણા દિવસ સુધી તે ઘરની બહાર નીકળી શક્યા નહતા; પરંતુ પ્રકૃતિ સુધરતાં શીકારનો શોખ લાગવાથી તે ઘણી વખતે શીકારે ગયા હતા.

લશ્કરમાં દાખલ થવાના સંબંધમાં તેમણે પોતાના મોટા ભાઈને લખ્યું હતું કે, તોપખાનામાં ડીસેમ્બરના અરસામાં પ્રવેશ થવાનો સંભવ છે. એજ પત્રમાં હાજી મુરાદ નામના એક આગેવાનના નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. સરકેશીયામાં તેનું મહત્ત્વ ખૂબ શામીલના જેટલુંજ ગણવામાં આવતું હતું. હાજી મુરાદ અતિ યુર અને સાહસી હતો, પણ તે થોડાજ વખતમાં રૂશીયાને તાબે થયો હતો.

તા. ૬ જુન ૧૮૫૨ ના રોજ ટીફલીસથી ટાલ્સ્ટોયે નીચે પ્રમાણેનો એક પત્ર લખ્યો છે, તે પરથી તેમના આ સમયના જીવનક્રમનો ખ્યાલ થાય તેમ છે.

“ તારો તા. ૨૪ નવેમ્બરનો પત્ર હમણાંજ મળ્યો. તારા સર્વ પત્રોમાં વત્સલતા એટલી ભરેલી હોય છે કે, તે વાંચતાં માંડે અંતઃકરણ ભરાઈ આવી નેત્રોમાંથી જળધારા વહેવા લાગે છે. જાણે કે હું પુનઃ બાલ્યાવસ્થામાંજ જતો હોઉં ! આરંભમાં મારી આ દુર્બળતાની મને શરમ આવતી અને અશ્રુ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતો; પરંતુ તારી વત્સલતા એટલી મધુર છે કે, અંતઃકરણને કઠોર બનાવી તે ભાવના દબાવી દેવા કરતાં મુક્ત અંતઃકરણથી તેના મધુરસનો આસ્વાદ લેવો એ મને ઘણું સાડે લાગે છે. એવો મીઠો રસ ચાખવાને મળે છે

તો પછી હું મોટી શરમ શા માટે રાખું ? તારા સિવાય મને સદુપદેશ કરનાર કોઈ નથી. અનેક પ્રસંગે તે પ્રમાણે મારા હાથે વર્તન થયું નથી; પણ જીવનપર્યંત તારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાની ઇચ્છા રહ્યાજ કરી છે. તું લખે છે કે સમાનાવસ્થાનાં સર્વ સંબંધીઓ આ જગત છોડી ગયાં છે અને હવે તારો પોતાનો વારો આવ્યો છે; પણ મને લાગે છે કે, એવું લખવાથી તું પ્રભુનો અપરાધ કરે છે. તારી એવી ઇચ્છાથી અમો સર્વને કેટલું દુઃખ થાય છે તેની તને કल्पના નથી. પ્રભુ પાસે તું જીવન મર્યાદા પૂર્ણ કરવાની યાચના કરે છે, પણ મારી દ્રષ્ટિએ તું અનુગ્રહ ન માગતાં શાપજ માગે છે. મારા પર તૂટી પડનારી સર્વ ઐહિક આપત્તિમાં જે મોટી આપત્તિ છે તે તારું મૃત્યુ એ છે. મારો વિશુદ્ધ પ્રેમ ધરાવનાર જેજ વ્યક્તિઓ આ જગતમાં છે. એક તું અને બીજો નીકાલસ. મારું આ કથન મુખનું છે એમ તું ન સમજીશ. પ્રભુની સાન્નિધ્યમાં હું આ સાચું કહું છું. આવી સ્થિતિમાં પ્રભુ તારી પ્રાર્થના સાંભળે તો મારા માટે આ જગતમાં શું રહ્યું ? મારે દિન પ્રતિદિન અધિક સારા થતા જવું જોઈએ એમ મને લાગે છે; તેનું કારણ એજ છે કે, તેથી તને સંતોષ થશે; પણ તારા ગયા પછી મારું લલાપણું મને શું કામનું ? મારી કીર્તિથી પછી કોણ સંતુષ્ટ થશે ? હું લવિષ્ય કાળનો વિચાર મનમાં યોજું છું તે વખતે તું મારી સાથે હોઈશજ એ વિચાર મારા મનમાં હમ્મેશ જગત હોય છે. એકાદ સદ્ગૃત્ય મારા હાથે થશે તો તેથી તને આનંદ થશે એવા વિચારથી મને સંતોષ થાય છે. મારા હાથે દુષ્કૃત્ય થશે તો તને દુઃખ થશે એજ એક મને મોટી બીતિ લાગે છે. તારા પ્રેમ જેટલા મહત્ત્વવાળી મારે માટે અન્ય એકે વસ્તુ નથી; અને તારે શું મૃત્યુની યાચના કરવી જોઈએ ? તારા વિષેના મારા મનના વિચાર વ્યક્ત કરવાને પુરતા શબ્દોજ મને મળી આવતા નથી. કદાચ તને લાગશે કે હું તને ફલાવવા કંઈ પણ લખું છું; પણ પત્ર લખતાંજ મારાં નેત્રામાંથી ઉજળું જળની ધારા વહેવા લાગી છે. ”

“ આજે એક ચમત્કાર થયો છે. હું પૂર્વે કદાચિત નારિતક હોત તોપણ આ વાતના દર્શનથી તેના પર મારો વિશ્વાસ બેઠો હોત. સર્વ અધિકારીઓ અહીં જુગાર રમવા સિવાય અન્ય કંઈજ કરતા નથી. મારી દ્રષ્ટિમક્ષ એવો જુગાર હમ્મેશ રમાય છે, છતાં પણ એક મહિના સુધી હું એ મોહનો ભોગ થઈ પડ્યો નહિ; પણ ગમ્મત ખાતર એક દિવસ મેં થોડા પૈસા નાખ્યા. પહેલાં દાવ હું જીત્યો પણ તેટલાથી ડાહ્યો ન બનતાં પુનઃ મેં રમત શરૂ કરી. દાવપર દાવ હારતો ગયો અને તેમાં એટલો લીન થઈ ગયો કે બે દિવસમાં મારી પાસે હતો તે સર્વ-મારા ભાઈ નીકાલસે આપેલા રૂ. ૨૫૦ અને તે ઉપરાંત રૂ. ૫૦૦ ગુમાવ્યા અને વધારાના ગુમાવેલા રૂ. ૫૦૦ જાનેવારી ૧૮૫૨ માં આપવાની વાયદાગીડી લખી

આપી કરજનો નિકાલ કર્યો.”

“ અમારી છાવણીની નજીકમાં ઔલ નામનું એક નાનું ગામ છે. ત્યાં સરકેશીયન લોકની વસ્તી છે. સૌડો નામનો એક સરકેશીયન યુવાન કોઈ કોઈ વખત અમારા મુકામ પર આવી જુગાર રમતો હતો. તે કેવળ અક્ષરશત્રુ હોવાથી અમારામાંના કેટલાક લુચ્ચાઓ તેને ફસાવતા, તેથી તેમાંથી તેને ખચાવવા તેના દાવ હું નાખવા લાગ્યો; એથી તેણે મોટો ઉપકાર જણાવ્યો અને પૈસાની એક થેલી મને અર્પણ કરી. કોઈ કંઈ વસ્તુ અર્પણ કરે તો તેને વળતી ભેટ આપવી જોઈએ એવો આ દેશમાં રિવાજ છે. એવી રીતે ઉભયની ભેટની અદલા-અદલ થાય છે ત્યારે તેમને એક બીજાના પકકા મિત્ર સમજવામાં આવે છે. એ લોકોમાં એવી રીત છે કે, કોઈને સ્નેહી કહ્યો હોય એટલે પ્રસંગ આવે તેને માટે જીવ પણ આપવો જોઈએ. હવે એ રીતિ અતિ વિશેષ અસ્તિત્વમાં નથી; પણ પ્રાચીન રીતનું સ્મરણ તેમના મસ્તકમાંથી ભૂસાઈ ગયું નથી. સરકેશીયન પ્રજાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્ત્રી, ધન, દોલત વગેરે મિત્ર માગે તો તે સર્વ તેને સ્વાધીન કરવાં જોઈએ. સૌડો મને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને તેણે રીતિ પ્રમાણે પકવાનોનું ભોજન મને આપ્યું. ત્યારથી અમે ત્યાંના રિવાજ પ્રમાણે એકબીજાના મિત્ર બન્યા. સૌડો મને પોતાના મકાનમાંની ગમે તે વસ્તુ લેવા આગ્રહ કરવા લાગ્યો; ત્યારે તેને વિશેષ આર્થિક નુકશાન ન થાય એ હેતુથી મેં એક જીનું ખાગીર માગ્યું; પણ તેથી તેને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેણે એક કિંમતી તલ-વાર મને બક્ષિસ આપી. ”

“ તેને પિતા શ્રીમંત છે, પણ તે પોતાનું ધન સંતાડી રાખી એક બદામ પણ એ છોકરાને હાથ લાગવા દેતો નથી. છોકરાને પૈસાની જરૂર પડે છે તો તે શત્રુના મુલકમાં પ્રવેશ કરી ઘોડા, ગાય વગેરેની ચોરી કરે છે. કાઢવાર તો નજીવી વસ્તુઓ માટે પણ તે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવામાં આધુંપાધું જોતો નથી. તે દ્રવ્યના લોભથી એવું કરે છે એમ કંઈ નથી, પણ તેમાં પોતાનું શૌર્ય જણાય છે એમ તેને લાગે છે. અહીં સર્વમાં જ પક્ષો ચોર હોય છે તેને ‘ જિગિત ’ અથવા શરની ઉપમાથી ઓળખવામાં આવે છે. તેણે મને અર્પણ કરેલી સામગ્રીના અદલામાં મેં તેને નીકાલસનું ચાંદીનું ઘડીઆળ આપ્યું; એટલા-થીજ અમે તેમના રીતરિવાજ પ્રમાણે જીવજન દોસ્ત બની ગએલા છીએ. કેટલીક વખત તેણે મારા માટે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખ્યો છે; કેમકે એવા પ્રસંગ માટે તેને ભયજ લાગતો નથી. ”

“ સ્ટારીઉટનું સ્થાન છોડીને હું ગયો ત્યારે સૌડો નીકાલસ પાસે આવવા જવા લાગ્યો. તે નીકાલસને કહેતો કે લીયો સિવાય મને ગમતું નથી. મારો ઘોડો

મોઢો થયો ત્યારે બીજો એક ઘોડો મોકલવા મેં નીકાલસને પત્ર લખ્યો હતો. એ વાત સોડોના કાને જતાંજ તે પોતાનો ઉંચો ઘોડો લઈ મારી પાસે આવ્યો અને હું ના ના કહેતો રહ્યો છતાં તેણે તે મને આપ્યો. ”

“ સ્ટારીઉર્ટમાં મોટી મોટી રકમો હારી ગયા પછી મેં ફરીથી પત્તાના સ્પર્શ પણ ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સોડોને જુગારનો વલક્ષણ શોખ છે. એ શોખ છોડી દેવા હું તેને વારંવાર ઉપદેશ આપું છું. તેને સારી રીતે રમતાં આવડતું નથી; પણ તેનું નસીબ બળવાન જણાય છે. કાલે સાંજે હું મારો હિસાબ જોતો હતો તે પરથી મને જણાઈ આવ્યું કે એ ત્રણ વર્ષ અતિ કરકસરથી કાઢીશ તો દેવું વળી રહેશે; પણ આજ મહિનામાં જે પાંચસો રૂપલતું દેવું આપવાનું છે તેનો શો માર્ગ કરવો, તે કંઈ સુઝ્યું નહિ. પાસે દમડી છે નહિ અને કરજ તો આપવું જોઈએ, એ વિચારવમળમાં હું ગુંચાઈ રહ્યો હતો. એ વિચિત્ર ફાંસામાંથી છોડવવા મેં પ્રભુ પાસે કંજણની યાચના કરી. હું બીજાનામાં પડ્યો ત્યારે પણ એજ વિચાર મારા મસ્તકમાં ભમી રહ્યો હતો. એ રકમ અચાનક હાથમાં આવી પડે તેવો ચમત્કાર થવાનાં કંઈ ચિન્હ જણાતાં નહતાં. મેં લખી આપેલું ખાતું મારા અધિકારી પાસે જશે અને ત્યાં તે પ્રશ્ન પુછી મને ફજેત કરી ચીડાઈ ઉઠશે, એવું ચિત્ર મારી દ્રષ્ટિ આગળ જણાવા લાગ્યું. ‘ પ્રભુ, હવે તુંજ છોડાવ, ’ એમ બોલતાં હું ઉંઘી ગયો. બીજા દિવસે નીકાલસનો એક પત્ર આવ્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું. ”

“ સોડો મને કાલેજ મળ્યો. નોરીંગને તેં લખી આપેલ ચીડી (પ્રોમીસરી નોટ) તેણે કાલના દાવમાં જીતી લઈ મને સોંપી છે ! મારા આ કાર્યથી લીયોને સંતોષ થશે ને ? એવો પ્રશ્ન તેણે સો વાર કર્યો હશે. ખરેખર, તારાપર તેની અતુલ ભક્તિ જણાય છે ! ”

“ પ્રભુએ મારો પોકાર આવી રીતે સાંભળ્યો, એ ખરેખર ચમત્કાર નથી કે ? મારામાં તેની કૃપા થાય તેવી કોઈ જાતની યોગ્યતા નથી; છતાં તે થઈ એનેા અર્થ એટલેજ છે કે, પ્રભુ ખરેખર કૃપાસાગર છે. સોડોની આ ભક્તિ પણ આશ્ચર્યજનક નથી કે ? તેણે એક વખત મારા મુખથી સાંભળ્યું હતું કે સર્જેસને ઘોડાનો શોખ છે. હવે તે મને કહે છે કે, સો વખત જીવ જાય તો ભલે, પણ આ આખા પ્રદેશમાં સર્વમાંજે ઉમદા ઘોડો હશે તે ચોરી લાવીને હું સર્જેસને આપીશ. ”

“ ગમે તેમ કરી એક જ બારી ઉત્તમ પીસ્તોલ અને એક વાજની પેટ્રી, જો તેની કિંમત બહુ બારે ન હોય તો વેચાતી લઈ મોકલી આપ. એ વસ્તુ સોડોને અતિ પ્રિય લાગશે. ”

“ કોકેશસ પ્રાંતમાં હું આવ્યો તે માટે ઘણા લોકો મારા પર અપવાદ મૂકે

છે; પણ હું સમજું છું કે પ્રભુએ મારા ભલા માટેજ તેવી બુદ્ધિ આપી. અહીં આવ્યા પછી હું ઘણાં સુધર્યો છું. સુધર્યો એટલે ઉત્તમ થયો એમ નહિ, પણ હું તદ્દન ખરાબ હતો તે ઝોછો ખરાબ થયો. અહીં અનેક કષ્ટ ભોગવવાં પડે છે અને પ્રસંગે ભૂખ્યા પણ રહેવું પડે છે; પરંતુ મને લાગે છે કે, પાછલાં પાપોનું એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એથી મને એવી વાતોથી દિલગીરી ન થતાં આનંદજ થાય છે.”

“ અહીંથી છૂટીને હું યાસનાયા આવીશ ત્યાં સુધીમાં મારું પ્રાયશ્ચિત્ત બહુધા પુરું થશે. પછી હું તારી સોખતમાં આનંદથી કાળ નિર્ગમન કરીશ. ટાઢના દિવસોના પ્રસંગે ક્રોડેશસની વાતો કહીશ ત્યારે કદિ તું લયથી ગભરાઈ ઉઠીશ અને કદિ આશ્ચર્યમાં લીન થઈ જઈશ. આપણાં ગત કુટુંબીજનોની વાતો કરી આપણે ખતે ચક્ષુમાંથી પાણી કાઢીશું, પણ એ દુઃખમાંએ સુખ છે. હું આજીવનના અમુક તમુકની ખીલકલ ઝોળખાણ નહિ કરું. નકામું કોઈ આપણે ઘેર આવે અને વ્યર્થ ગરબાં મારતું બેસે એ મને જરાએ ગમતું નથી. મારું આ ભાવી સ્વપ્ન અહીંજ પુરું થતું નથી. હું લગ્ન કરીશ, બાળ ખચ્યાં થશે અને દાદી કહી તે તારે ગળે વળગશે. પિતાના વખતમાં જેવી સ્થિતિ હતી, તેવીજ પુનઃ ત્યાં જણાવા લાગશે; પણ અમારા માટે તું જેવી ‘પ્રેમાળ કોઈ’ છે તેવી મારાં બાળકોના ભાવ્યમાં નથી. તારા જેવું પ્રેમી અંતઃકરણ અને તારા વાત્સલ્યની નેત્રી ક્યાં મળશે ? ”

“ મને કોઈ રૂશીયાનું બાદશાહી પદ આપે અથવા સોનાની ખાણોવાળો ખેડ દેશ આપે તોપણ તે ત્યજી દઈ, ઉક્ત સુખમય સ્વપ્ન સત્ય નીવડે એવું હું પ્રભુ પાસે માગીશ. ”

આ પછી થોડાજ વખતમાં તે સ્ટારોગ્લાદોસ્કમાં પાછા આવ્યા અને જંકર (શીલેદાર) તરીકે તેમનો ઐન્યમાં પ્રવેશ થયો. ફેલ્કુઆરીમાં થએલા આક્રમણમાં તે પોતાની ટુકડી સહ સામેલ હતા અને તે વખતે દર્શાવેલા શૌર્ય નિમિત્તે સેન્ટ-જર્જનો ચાંદ તેમને આપવા લલામણુ થઈ હતી; પરંતુ આ વખતે પણ જન્મ-નોંધ અને ધીમ આવશ્યક કાગળો થોડા દિવસ મોડા આવવાથી-તેમની પાસે નહિ હોવાથી તેમને તે મળ્યો નહિ. એ ચાંદ મેળવવાની દૌલત્સ્ટોયને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. અન્ય એક પ્રસંગે પણ એ બીલ્ડો મળવાની સંધિ આવી હતી છતાં તે તેમને મળ્યો નહિ; પણ આ વખતે નહિ મળવાનું કારણ જુદું હતું. સામાન્ય પાયદળમાં જેને આ ચાંદ મળતો તેને તે સાથે જીદંગીસુધીના પેન્શનનો હક્ક પણ મળતો હતો. એ માન માટે દૌલત્સ્ટોયનું નામ બાદશાહ તરફ મોકલવાનું હતું; તે વખતે તેમના મુખ્ય અમલદારે કહ્યું: “ જો આ બીલ્ડા માટે તમે ના પાડો તો, એક વૃદ્ધ અને શૂર પણ ગરીબ સિપાહીને તે આપવાનો મારો વિચાર છે; એથી તેના

જીવનપર્યંતના ઉદર નિર્વાહની સવડ થશે. ” અધિકારીના આ શબ્દ સાંભળતાંજ ટાલ્સ્ટોયે પોતાનો હક્ક ખુશીથી છોડી દીધો. ત્રીજા એક પ્રસંગે તે બુદ્ધિબળ-જેવંજ રમવાની ધૂનમાં ગુંથાયા હતા, તેથી નિયત સમયે પોતાની જગ્યાએ હાજર રહ્યા નહિ; આથી સેનાપતિએ તેમને નજરફેદની શિક્ષા કરી અને ચાંદની ચાદીમાંથી તેમનું નામ દૂર કર્યું. ટાલ્સ્ટોયને શેત્રંજનો ધણો શોખ હતો અને તે તે સારી રીતે રમતા હતા.

આ આક્રમણનું વર્ણન ટાલ્સ્ટોયે પોતાની એ નવલકથાઓમાં સારી રીતે કર્યું છે. તાર્તરોએ આ આક્રમણ અત્યાનંદ હલ્લા કરવાની રીતે શરૂ કર્યું હતું. દૂમલો આવવાની ખબર મળતાં જંગલમાં નાશી જવું અને રૂશીયન સૈન્ય પોતાનો મુકામ ફેરવે કે પાછળથી હલ્લો કરી તેમને પુષ્કળ નુકશાન કરવું એ તેમની પદ્ધતિ હતી.

આ (સ્ટારોગ્લાડોસ્ક) ભાગમાં ઘણીખરી કોઝાક પ્રજાની વસ્તી છે. એ લોકો પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવે છે, પણ એમનો પંથ રૂશીયાના પંથથી જુદો હોવાથી રૂશીયામાં તેમનો જીવ થતો; તેથી કંટાળીને તેઓ ટેરેક નદીના કિનારે સરકેશીયન મુસલમાનોમાં વસ્તી કરી રહ્યા. તેઓ શુદ્ધ રૂશીયન ભાષા બોલતા અને પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવતા; પરંતુ સરકેશીયન પ્રજા સાથે તેમનો શરીર સંબંધ થવાથી તેમના ધણા રીતરિવાજ તેમણે સ્વીકાર્યા હતા. ચોરીઓ કરવી, લૂંટ કરવી, શીકાર કરવો અને વનપશુની માફક ભટક્યા કરી આળસમાં કાળ વ્યતીત કરવો એટલોજ એમનો વંશપરંપરાનો ધંધો હતો. આજુબાજુના સરકેશીયન અને રૂશીયન લોકો કરતાં પોતે અધિક ક્રોધ છે એમ તેઓ સમજતા અને માનતા કે, દારૂથી મસ્ત થવું એ આપણા વંશનો ધર્મજ છે. સ્ત્રીઓ અને મજૂરોએ કામ કરવું અને પુરૂષોએ દારૂ પી ધૂમવું અથવા લૂંટફાટ કરવી, એ તેમના કાર્યની વહેંચણીનું રૂપ હતું. તેમની સ્ત્રીઓ સૌંદર્ય માટે વિખ્યાત છે.

એ લોકોના શૌર્ય, સાહસ અને શીકારચાતુર્ય વગેરે ગુણોને લીધે ટાલ્સ્ટોયનું અંતઃકરણ તેમના તરફ ખેંચાવા લાગ્યું. ધણાં કોઝાક કુટુંબો સાથે તેમનો ગાઢ પરિચય પણ થયો. મેરીઆવા નામની એક કોઝાક બાળાપર તેમનો પ્રેમ દૃઢ થયો હતો, પણ ટાલ્સ્ટોય જેવો પતિ તેને પસંદ પડે તેમ નહતું. ટાલ્સ્ટોય પાસે ચોરી કરવાની વિદ્યા નહતી. દારૂ પી કેવી રીતે ડોલવું તેની તેમને ખબર નહતી. તેમનાં કવિત્વ અને ગીતો તેમને આવડતાં નહતાં. કેવળ મોજની ખાતર એકાદનો જીવ કેવી રીતે લેવો તે પણ તેમના જાણવામાં નહતું. આવા પ્રકારનો ગુણહીન (!) પતિ તેને કેવી રીતે પસંદ પડે ?

આ પ્રસંગે અનુલક્ષીને ટાલ્સ્ટોયે કોઝાક નામની એક સુંદર નવલકથા લખી છે; તેપરથી આ વખતે ટાલ્સ્ટોયના મનમાં કેવા પ્રકારની ભાવના હતી, તેનો

નિર્ણય થાય છે. એક વખતે આ નવલકથાનો નાયક શીકારમાટે જંગલમાં ગયેલો હોતાં કહે છે:—

“ સુખી થવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ ? પહેલાં મને સુખ કેમ મળતું નહતું ? અન્યની સેવા માટે જીવન અર્પવું એજ સુખનો સાચો માર્ગ છે એમાં કંઈ સંશય નથી. સુખી થવાની આકાંક્ષા પ્રત્યેક હૃદયમાં જન્મતઃજ હોય છે. તે સંયોગોને લીધે ઉત્પન્ન થએલી નથી હોતી, માટે તે યોગ્ય છે એમજ કહેવું જોઈએ. એ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે કીર્તિ, ધન, મોજશોખ, વગેરેની પાછળ આપણે પડીશું તો તેને લીધે એ ઇચ્છા તૃપ્ત ન થવાનો પણ સંભવ છે; માટે એ વસ્તુઓની પાછળ પડવું વ્યાજબી જણાતું નથી. પરોપકાર કરી તે દ્વારા સુખી થવાનું કહીએ તો ત્યાં એવી પરિસ્થિતિઓ આંત આવી શકે તેમ નથી; માટે સુખી થવાનો સરળ રસ્તો પરોપકારાર્થે દેહ અર્પણ કરવો એજ છે. ”

નોકરી લશ્કરી હતી પણ ટાલ્સ્ટોય અન્ય અધિકારીવર્ગમાં જાડુ લગતા નહતા. એ મંડળમાં ધણાખરા મોજદાર અને વ્યસનીઓ હતા. ટાલ્સ્ટોય ઉમેદવાર હોવાથી સામાન્ય રીતેજ કામનો વિશેષ ભાર તેમના પર નહતો. તેમને કવાયતમાં જવું પડતું નહતું અથવા કારકુની કામ પણ કરવું પડતું નહતું; છતાં અધિકારીની જગ્યા આપવા માટે આ વખતે તેમને માટે લલામણુ થઈ હતી. ટાલ્સ્ટોય સરદાર કુટુંબના હોવાથી અન્ય સૈનિકો તેમની સાથે સખ્યતાપૂર્વક વર્તતા હતા; પરંતુ અન્ય અમલદારવર્ગમાં લગી જઈ મોજ કરવા વિષે તેમને એટલો પ્રયત્ન કંટાળો આવ્યો હતો કે, કોઝાક સ્વારમાં નામ નોંધાવી, એકાદ કોઝાક બાળા સાથે લગ્ન કરી ત્યાંની જંગલી વસ્તીની એકાદ ઝુંપડીમાં હસ્તેશને માટે રહેવું એવું પણ તેમને કદિ કદિ લાગતું; પણ એ વિચાર ક્ષણમાત્રજ ટકતો.

એક વખત એક કોઝાકે એક તાર્તરને માર્યો અને એ કાર્ય માટે તે કોઝાક પર સ્તુતિની વૃષ્ટિ થઈ. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશી ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું:—

“ કેવી મૂર્ખતા ? એક મનુષ્ય અન્યનો જીવ લે છે અને એ સત્કૃત્ય કરવા માટે આનંદથી નાયવા લાગે છે એ શું ? એ કૃત્ય સુખદાયી નથી એવો કોઈપણ ધ્વનિ શું તેના અતઃકરણમાં ઉદ્ભવતો નથી ? સુખની પ્રાપ્તિ તો અન્યને મારવાના કાર્યમાં ન હોઈ તેના માટે પોતાના દેહનો ભોગ આપવામાં છે. ”

આ વખતની પોતાની વૃત્તિ વિષે તેમણે નીચે પ્રમાણે પોતાની નિત્યનોંધમાં નોંધ કરી છે:—

૧ જુગાર રમવાની ઇચ્છા લોભમૂલક છે. દિવસે દિવસે તે વધતી જાય છે, પણ તે દુર્લભનીય છે એમ કંઈ નથી.

૨ સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા એ શારીરિક વાસના છે. એવું મુખ્ય જન્મસ્થાન

મનુષ્યની કલ્પનાશક્તિમાં છે. એનો જન્મ કલ્પનામાં થાય છે અને વૃદ્ધિ શરીરમાં થાય છે. જેમ જેમ તેનું દમન કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે વધતીજ જાય છે; એથી જીતાવી મુશ્કેલ છે. તેને અટકાવવાનો રસ્તો કહીએ તો શારીરિક કષ્ટ કરવું અને મનને બીજા વિષયમાં ગુંથી રાખવું એજ છે.

૩ પોકળ ડોળ, એ દુર્ગુણ અન્યને વિશેષ અપાયકારક નથી; પણ પોતાને તે અત્યંત નુકશાન કરે છે.

બીજા એક ઉતારામાં નીચેની હકીકત છે:—

“ મારા જીવનમાં ખરાં કર્તવ્યતાનાં વર્ષો વ્યર્થ ગયાં તે માટે મને અસંતોષ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એ વર્ષમાં હું કંઈ પણ સત્કાર્ય કરી શક્યો હોત એ વિચારથી તો મારો પશ્ચાત્તાપ અતિતીવ્ર બને છે. કેવળ સામાન્ય મનુષ્યની માફક જન્મવું, ઉછરવું અને મરવું એટલાજ માટે મારો જન્મ ન હોઈ; કંઈપણ વિશેષ કાર્ય થવા માટેજ મારો જન્મ થએલો છે, એ કલ્પના કેમે કરી મારા ચિત્તમાંથી અસતી નથી. ”

તે મહિનામાં તેમને સંધીવાનું દરદ થયું ત્યારે ત્યાંનાજ એક ગામે ઝરાના પાણીનો ઉપચાર કરવા માટે તે કેટલાક દિવસ રહ્યા હતા. આ ગામે રહેવા માટે તેમની બહેન પોતાના પતિ સહ આવી હતી, તેને પણ સંધીવાનો વિચાર લાગ્ય પડ્યો હતો. ટાલસ્ટોયને આ વખતે ભૂતવિદ્યાનો શોખ પણ લાગ્યો હતો, એમ તેમની બહેનના એક પત્રપરથી જણાય છે. આ ગામે એ અઢી મહિના રહી તે સ્ટારો-ગ્લાડોસ્કમાં પાછા આવ્યા. ઑગસ્ટ મહિનામાં તેમણે ટાશીયાનાને લખ્યું હતું કે:—

“ અહીંના અધિકારીવર્ગનું શિક્ષણ, તેમની ભાવના અને વિચારપદ્ધતિ મારી પદ્ધતિથી એટલાં ભિન્ન છે કે, તેમના સ્નેહસંબંધથી મને સુખ મળવું સંભવિતજ નથી. નીકોલસનું તેમની સાથે આ સંબંધમાં વિશેષ મળતાપણું છે એમ કંઈ નથી; પરંતુ તેમનામાં ભળીને વખત ગાળવાનું તેનાથી બને છે. તેની એ વિદ્યા મારામાં નથી, તે માટે મને કદિ કદિ દિલગીરી થાય છે. હાલમાં હું ઇતિહાસ ઘણો વાંચું છું. એ ઉપરાંત લેખનકાર્ય પણ હું કરું છું. એક વાત મેં ત્રણ ચાર વખત લખી કાઢી; પણ અઘાપિ તે મારા મન પ્રમાણે તૈયાર થએલી નહિ હોવાથી પુનઃ એકવાર તે લખવાનો છું. ”

“ હું બુદ્ધિશાળી છું તેમજ મોટા કુળનો છું, તે માટે પૂર્વે મને મોટું અભિમાન થતું હતું; પણ હવે મને જણાવા લાગ્યું છે કે, એ અભિમાન વૃથા છે. અભિમાન રાખવા જેવી જો એકાદ વસ્તુ મારામાં હોય તો તે શુદ્ધ અંતઃકરણ એજ છે. પ્રેમની ભીનાશવાળું અંતઃકરણ પ્રભુએ મને આપ્યું અને એ આદ્રીતા તેણે કાયમ રાખી છે, એ તેનો કેવો મહાન ઉપકાર છે ! ”

તા. ૨૯ જુનની નોંધમાંથી નીચેનાં વાક્યો મળી આવે છે:-

“ જેને પોતાના સુખ સ્વાર્થની પેલીપાર કંઈ જણાતું નથી, તે ખરાબ માણસ છે. બીજા પોતાને સારો કહે, એટલીજ ઈચ્છા ધરાવનારનું મન દુર્બળ છે ! અન્યને સુખી કરવાનીજ ઈચ્છાવાળો માણસ સદ્ગુણી છે; અને પ્રભુપ્રાપ્તિ એજ જેનું ધ્યેય છે તેજ ખરો મહાન છે. ”

તેમણે પોતાની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથા પુરી કર્યા પછી તે સેન્ટપીટર્સબર્ગના એક ઉત્તમ માસિક તરફ મોકલી હતી. માસિકના સંપાદકને તે પસંદ પડવાથી તેણે સ્તુતિના ઉદ્ગારયુક્ત પત્ર લખ્યો હતો. એ પછી તેણે એવોજ બીજો એક પત્ર લખ્યો હતો તે સંબંધમાં ટાલ્સ્ટૉયે પોતાની નિત્યનોંધમાં જણાવ્યું છે કે, “ નેરાસૉતરફથી પત્ર આવ્યો. સ્તુતિ પુષ્કળ કરે છે, પણ પૈસાનું નામ નથી. ”

તા. ૩૦ અક્ટોબરના દિવસે નેરાસૉતરફથી બીજો એક પત્ર આવ્યો, તેમાં તે લખે છે: “ કોષ્ઠપણુ અંચકારને તેના પહેલા પુસ્તકના બદલામાં પૈસા આપવાનો રિવાજ નથી; પણ તમારા તરફથી બીજો લેખ આવશે તો દરસોળ પાને ૫૦ રૂબલ (શુમારે સો રૂપીયા) આપીશું. અમારા ઉત્તમ લેખકોને એજ ધોરણે બદલો મળે છે. તમારી નવલકથાનો પ્રસિદ્ધ થએલો પહેલો ભાગ લોકોને ઘણોજ પસંદ પડ્યો છે. ”

આ વાત લીધો ટાલ્સ્ટૉય લખે છે એ તેમના ભાઈ નીકોલસ અને ટાલી-યાના સિવાય અન્ય કોઈના જાણવામાં નહતું. આ વખત તેમની બહેન મેરી પોતાને ઘેર પાછી ગઇ હતી. તેના ગામ પાસેજ સ્પાસ્કી નામનું એક ગામ છે. અહીં સુપ્રસિદ્ધ અંચકાર દૂરજીનેફ રહેતો હતો. એક દિવસે તે તે માસિકનો તાગે અંક લખતે તેને ઘેર આવ્યો. ટાલ્સ્ટૉયની વાર્તા તેને અતિ પ્રિય લાગવાથી તે એ વાત મોટેથી વાંચવા લાગ્યો. તે સાંભળતાં પૂર્વે અનેલી ઘણીએક વાતો મેરીને યાદ આવવા લાગી; ત્યારે તેણે તર્ક કર્યો કે એ વાત ટાલ્સ્ટૉયે લખી હોવી જોઈએ.

આ વાત પ્રસિદ્ધ થતાંજ તેના લેખકની જીવિની ચોતરફ પ્રશંસા થવા લાગી. આ વખતે ડોસ્કોવેસ્કી નામના પ્રસિદ્ધ અંચકારને સૈમીરીયા મોકલી દેવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં આ અંક પહોંચતાંજ આ વાત તેની નજરે પડી. તે વાંચીને તેને એટલો આનંદ થયો કે, તેનો લેખક કાણ છે તે વિષે તપાસ કરવા માટે તેણે તરતજ પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખ્યો.

ટાલ્સ્ટૉયનું લશ્કરી શિક્ષણ ધીમેધીમે આગળ વધતું હતું. લશ્કરમાં કાયમની નિમણૂક થયા પછી કવાયતમાટે અને યુદ્ધનું શિક્ષણ મેળવવા સાફ તેમને ઘણું ફરવું પડતું; આથી તેમના હમ્મેશના વ્યવસાયમાં હરકત આવવા લાગી. થોડાજ વખતમાં આ પ્રવાસ પુરો થઇ તે પોતાની ટુકડી સહ સ્ટારોગલાડોસ્કોમાં આવ્યા અને ત્યાં પુનઃ સ્થિર થયા; અને પોતાની નોંધપોથીમાં લખ્યું કે, ‘ સર્વ ગુણો કરતાં પ્રથમ

સાદાઈ મેળવવાની હું આકાંક્ષા રાખું છું. ’ આ વખતે તેમને શીકારનો ધણો શોખ લાગ્યો હતો. રોજ તે બધે ત્રણ ત્રણ કલાક જંગલમાં રખડી શીકાર કરતા હતા. જંગલની ખુલ્લી અને સ્વચ્છ હવાની અસર તેમની કૃતિને હિતકારક થતી હતી. આ વખતે લખેલા એક પત્રમાં તે કહે છે:—“ મારી કૃતિ બહુ સારી નથી. હું મદિા છું એમ નથી; પરંતુ કદિ કદિ લુખી ખાંસી થાય છે. કદિ દાઢ દુઃખવા લાગે છે, અથવા તો કદિ સાંધા દુઃખે છે; પણ જંગલની હવાથી મને ધણું સાફ લાગે છે.”

લશ્કરમાં પોતાની ચઢતી જલદી થવા જેવાં કંઈ ચિન્હ નહિ જણાવાથી ધીમે ધીમે તેમને લશ્કરનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. તે ઘેરથી કોકેશસ જવા નીકળ્યા ત્યારે લશ્કરી નોકરી કરવાનો તેમનો કાયમનો દઢ વિચાર ન હતો; તેથી સૈન્યમાં દાખલ થવાને આવશ્યક એવા કાયદેસર દાખલા પણ સાથે રાખ્યા નહતા. એ કાગળો જો તેમની પાસે હોત તો વર્ષ દોઢ વર્ષમાં તેમને કાયમની અમલદારી મળી હોત; પણ દશ મહિનાની નોકરી થઈ ગયા પછી ‘ હજુ ત્રણ વર્ષની નોકરી થયા પછી તમને અમલદારી મળશે ’ એમ સૈનિક કચેરી તરફથી જણાવવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારની વાતોથી લશ્કરી ધંધા માટે તેમનું મન વિશેષજ વિમુખ થતું ગયું અને એ ધંધો છોડવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો.

ડીસેમ્બરની આખરે તેમણે બીજી બે વાતો લખી પ્રથમના માસિક તરફ મોકલી, અને તે ઇ. સ. ૧૮૫૩ ના માર્ચના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. એમાંની એક વાતમાં તેમણે નીચે જણાવેલા વિચાર સ્થાપિત કર્યા છે:—

“ યુદ્ધ માટે નીકળેલું સૈન્ય હુંગરાળ પ્રદેશમાં આગળ વધવા લાગ્યું. સૃષ્ટિ-દેવી પોતાના સંપૂર્ણ સૌંદર્યથી વિભૂષિત થઈ હતી. વૃક્ષવેલી, હુંગરી હવા અને પશુ પક્ષી, એ સર્વમાં વિલક્ષણ એકતા દગ્ગોચર થતી હતી. અનંત આકાશ ઉંચે પ્રસરેલું હોઈ તેમાં અસંખ્ય તારલા ચમકતા હતા. આ અતિ વિશાળ જગતમાં રહેવા જેટલી જગ્યા મનુષ્યને માટે દુર્લભ થઈ છે કે શું? માનવ સમાજ સિવાયની સર્વ સૃષ્ટિ શાન્તિનાં ગીત ગાયા કરે છે. મનુષ્યો માત્ર પરસ્પર શત્રુત્વ ઉત્પન્ન કરવા, એક બીજા પ્રત્યે વેર લેવાની ઇચ્છા કરવા અને પરસ્પર નાહક પ્રાણ લેવા જેટલે સુધી શા માટે પહોંચે છે? કાંઈને પણ લાગશે કે, સુંદર અને શાન્તિમય એવી વિશાળ સૃષ્ટિનો પરિચય થતાં મનુષ્યના મનના દુર્વિકાર નષ્ટ થવા જોઈએ ? ”

ટોલસ્ટોયની બુદ્ધિશક્તિની વાહવાહ સર્વત્ર થવા લાગી હતી; અને તેની વૃદ્ધિ અચાનક થવા લાગી હોત તો પોતાના સંપૂર્ણ તેજથી ઝળકી તેમણે લોકોનાં ચક્ષુ આંજ નાખ્યાં હોત, પણ રૂશીયામાં એમ બનવું શક્ય નહતું. સરકારી પરી-ક્ષક (સેન્સર)ની જડ ખેડી કાંઈપણ લેખકના પગમાં પડવા સાટે હમ્મેશ મુખ

પહોળું કરી બેસી રહી હતી. એ શૂંખલાએ રૂશીયાના મોટામોટા ગ્રંથકારોને હેરાન કર્યા છે. તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ ટાલ્સ્ટોયને જણાવવા માટે પ્રથમથીજ શરૂઆત કરી. મે મહિનામાં સર્જેસને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:—“ સરકારી પરીક્ષકના પરાક્રમથી ‘ આદ્ય ’ નવલકથા મરણતોલ થઈ અને ‘ આક્રમણ ’ નવલકથાનો પૂર્ણ નાશ થયો. તેમાંના વિશેષ સારા ભાગને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં આવ્યા. કેટલોક ભાગ નષ્ટ કરવામાં આવ્યો અને બાકી રહેલો ભાગ તદ્દન વિરૂપ ગયો. ” ટાલ્સ્ટોયના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો પર પાશ્ચાત્ય ટીકાકાર પુષ્કળ વખત તૂટી પડ્યા છે; પણ તેમના પુસ્તકમાં પરીક્ષકના ધરતો વધારો કેટલો છે અને તેમના પોતાના વિચારને કેવાં બચકાં ભરવામાં આવ્યાં છે, તે નક્કી કર્યાં સિવાય ટીકા કરવી એ ન્યાનપુરઃસર નથી. ટીકાકારે જૂલમી રાજ્યપદ્ધતિના આ રાહુથી ટાલ્સ્ટોયને કેટલો ત્રાસ સહન કરવો પડ્યો અને પ્રસંગે ભાંગફોડ સ્વીકારવી પડી, એ વાતનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

૪. સ. ૧૮૫૩ના જાનેવારીમાં શામીલપર થયેલી સ્વારીમાં ટાલ્સ્ટોય પોતાના તોપખાનાસહ હાજર હતા. આ ચઢાઈમાં ટાલ્સ્ટોયપરનો એક જીવ જવા જેવો પ્રસંગ ટળ્યો હતો. તે પોતે જે તોપ છોડતા હતા તે તોપના ગાડાપર અચાનક શત્રુનો ગોળો પડી ગાડાનો ચુરો થઈ ગયો. ચમત્કારની વાત એટલીજ હતી કે, ટાલ્સ્ટોયને લેશમાત્ર પણ જખમ થયો નહિ. એપ્રીલના આરંભમાં આ ચઢાઈનું કામ પૂર્ણ થઈ સૈન્યનો મુકામ પુનઃ સ્ટોરોગ્લાડોસ્કમાં પડ્યો. મે મહિનામાં ટાલ્સ્ટોયે પોતાની સૈનિક નોકરીનું રાજીનામું બાદશાહ તરફ મોકલ્યું. સૈનિક નોકરીનો કંટાળો આવી જવાથી થોડાજ વખતમાં ઘેર જઈ પડીશું એ વિચારથી તેમને ધણો આનંદ થયો; પણ લશ્કરી નોકરીમાં પ્રવેશ કરવાને જેટલો વખત લાગ્યો તેથી વધારે વખત તેમાંથી છૂટા થવાને લાગશે, એમ તેમને સ્વપ્નમાં પણ જણાઈ નહતું.

તા. ૧૩ જૂનના દિવસે બીજો એક જીવપરનો પ્રસંગ તેમના પર આવ્યો હતો. સૈનિક છાવણીની આબુબાબુનો પ્રદેશ શત્રુનાં ટોળાંથી વસેલો હોવાથી કંઈએ એકલદુકલ કરવાની સવડ નહતી. એક સ્થાનેથી બીજો સ્થાને જવાનું થતું અથવા ખોરાકી પહોંચાડવી પડતી ત્યારે હથિઆરખંધ માણસો સિવાય આમળ વધવાને કોઈ હિંમત કરતું નહિ. પાયદળની ચાલ સ્વાભાવિક રીતેજ ધીમી હોય, અને તેમાં પણ ઉનાળાના દિવસમાં તે વિશેષ ધીમી થતી; તેથી તેમનાથી કંટાળી કેટલાક સાહસિક સ્વારો પાયદળ છોડીને ઝપાટાથી આગળ ચાલ્યા જતા. એવાજ એક પ્રસંગે ટાલ્સ્ટોય, તેમનો મિત્ર સૌડો અને ત્રણ સ્વાર પાયદળ છોડીને આગળ નીકળી ગયા. આબુબાબુ કંઈ શત્રુ છે કે કેમ તે જોવા ટાલ્સ્ટોય પોતાના મિત્ર સહ એક હિંમતી ટેકરીના શિખર પર ગયા; પરંતુ ત્યાં તે પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા

તેટલામાંજ વીસ સરકેશીયન સ્વાર ઝપાટાખંધ દોડતે ઘોડે આવતા જણાયા. પાછળ રહેલા ત્રણ સ્વારને પાછા જઈ મળવાનો અવકાશ નહિ રહેલો જોઈ દગો છે, એવા અર્થની નિશાની કરી ટાલ્સ્ટોય અને સૌડો ગ્રેઝનીના કીલ્લા તરફ ઝડપથી નીકળી પડ્યા. પાછળના ત્રણ સ્વારોની સમજમાં ઘોડાળો થવાથી તે જોવાને તેવા આગળ આવ્યા અને શત્રુના હાથમાં સપડાયા. આ તરફ ટાલ્સ્ટોય અને સૌડોની પાછળ સાત સ્વારો પડ્યા. ગ્રેઝનીનો કીલ્લો હજુ ત્રણ માઇલ દૂર હતો. તે દિવસે સૌડોના ઘોડાપર ટાલ્સ્ટોય બેઠેલા હોય સૌડોએ ટાલ્સ્ટોયનો ઘોડો લીધો હતો. સૌડોનો ઘોડો યુવાન અને વિલક્ષણ ચાલાકીવાળો હતો અને ટાલ્સ્ટોયનો ઘોડો હજુ નવો હોવાથી દોડની ચાલથી અજ્ઞાત હતો. ટાલ્સ્ટોયે જે પોતાનોજ ખયાલ કરવાનું ધાર્યું હોત તો તેમ સહેલાઈથી થઈ શકત; પણ મિત્રને શત્રુના મુખમાં મૂકી પોતાનો પ્રાણ ખયાવવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. સૌડોપાસે બંદુક હતી પણ કમનશીમે તે આ વખતે ભરેલી નહતી; તેથી તેણે ફક્ત બંદુક તાકી શત્રુને ખીવડાવવાનો યત્ન કર્યો. તે સાત સ્વારોના મનમાં આ બંનેને જીવતા પકડવાની ઇચ્છા હોય એમ જણાતું હતું; કારણકે તેમના તરફથી પણ ગોળીખાર ન થયો. કર્મધર્મસંયોગે આ દોડાદોડ ગ્રેઝનીના કીલ્લાપરના એક પહેરાવાળાની દ્રષ્ટિએ પડવાથી તેણે ઈશારત કરતાંની સાથે ડોઝાક સ્વારોની એક ટોળી નીકળી આવી; અને એ સ્વારો નજરે પડતાંજ પેલા સરકેશીયન સ્વારો જંગલમાં નાસી ગયા !

“ હરમેશ નવા વિચાર કરવા, નવા નિશ્ચય ઠરાવવા અને તેનો ભંગ કરવો, એ ટાલ્સ્ટોયનો ઉપક્રમ અદ્યાપિ જોવાને તેવોજ ચાલુ હતો. ”

કોકેશસ પ્રાંતમાં આવતાં ટાલ્સ્ટોય પોતાની સાથે બુલ્ક નામનો એક બુલ્ક જાતિનો કુતરો લાવ્યા હતા. એ કુતરાને સાથે લઈ જવાનો તેમનો વિચાર નહતો; પણ ધરમાંથી બહાર નીકળી ગયા પછી ઓરડીમાં પુરી રાખેલો કુતરો ખારીના કાચ લાગી નાખી બહાર કુદી પડી પોતાના સ્વામી પાછળ દોડી આવ્યો.

કુતરો પાછળ આવે છે એ વાત પહેલા મુકામપર પહોંચતાં સુધી ટાલ્સ્ટોયના જણવામાં ન હતી. પ્રથમના મુકામે ઘોડાપરથી નીચે ઉતરી તેમણે સહજ પાછળ નજર કરી તો તે રસ્તે કોઈ જનનવર ઝપાટાથી દોડી આવતું જણાયું. થોડીજ વારમાં બુલ્કની સ્વામી આગળ આવી તેમના શરીરની ચોતરફ ફરી તેમના હસ્ત ચાટવા લાગી. પોતાના સ્વામીને પકડી પાડવા બુલ્ક ઉનાળાના સખત તાપમાં ચઢિ માઇલ દોડ્યો હતો. કુતરાની આ એકનિષ્ઠાથી ટાલ્સ્ટોયનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું અને તે તેને પોતાની સાથે કોકેશસ લઈ ગયા.

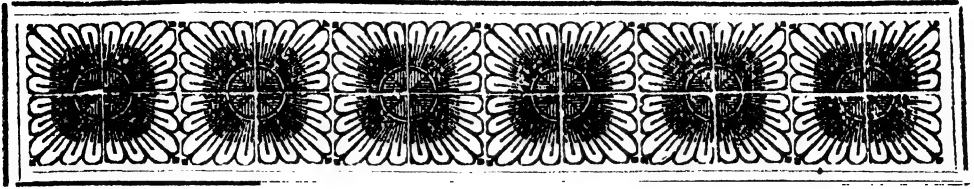
એક પ્રસંગે એ કુતરાએ એક જંગલી હુકરપર નિર્ભયતાથી હુમલો કર્યો તે સાથેજ હુકરે પોતાની દાઢ કુતરાના પેટમાં ભોકી, હુકરને મારી કુતરાને સાથે

લઈ ટાલ્સ્ટોય મુકામપર આવ્યા અને ડૉક્ટર પાસે તે જખમપર ટેલા મરાવ્યા. ટેલા મારતી વખતે કુતરો આનંદથી ટાલ્સ્ટોયનો હાથ ચાટતો હતો. ખીજા એક પ્રસંગે તે એવીજ રીતે એક વરૂની પાછળ પડ્યો હતો પણ આ વખતે તે વિશેષ ધવાયો નહોતો.

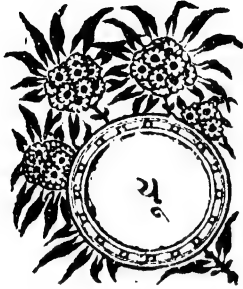
ટાલ્સ્ટોયનો નિવાસ પેટીગાર્ડ્સ નામના ગામમાં હતો ત્યારે ગામનાં ભટકતાં કુતરાં મારવા માટે તુરંગના કેટલાક ફેદીઓની યોજના થઈ હતી. માત્ર પટાવાળાં કુતરાંને મારવાનો હુકમ નહોતો. દુર્દૈવે શુદ્ધતા ગળાનો પટો તે દિવસે ટાલ્સ્ટોયે કાઢી લીધો હતો. સામે ફેદીયોનું ટોળું આવતું જોઈ શુદ્ધ ઝપાટાથી ઘરની બહાર પડી એક ફેદીપર ધસી ગયો. તેના ગળામાં પટો નથી એમ જોઈ તે ફેદીએ કુતરાંને પકડવાની આંકડી તેની જાંઘમાં નાખી; પણ શુદ્ધ એવા જોરથી ફેદી માર્યો કે, જાંઘની ચામડી ચીરાઈ જઈ તે છૂટી ગયો અને ઘેર આવી ટાલ્સ્ટોયની ખૂંટી નીચે બેસી ગયો. આ જખમથી તેને કંઈ વિકાર થયો કે વરૂના કરડવાથી તેને કંઈ થયું, એ કહી શકાતું નથી; પણ એક દિવસે શુદ્ધ ઘરમાંથી અદૃશ્ય થયો અને ત્યારથી પુનઃ તેના સ્વામીને તેનું દર્શન થયું નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૫૪ ના જાનેવારીમાં અમલદારીની પરીક્ષામાં બેસવાની પરવાનગી ટાલ્સ્ટોયને મળી અને તેની તૈયારી માટે રજા મળવાથી તા. ૨ ફેબ્રુઆરીના દિવસે તે યાસનાયા આવી પહોંચ્યા. અહીં આશરે પોણો મહિનો રહ્યા એટલામાં રૂશો-ટર્કીશ યુદ્ધ અધિક તીવ્ર બનવાથી અચાનક ડાન્યુબ નદીપરના લશ્કરમાં જઈ પહોંચવાનો હુકમ ટાલ્સ્ટોયને મળ્યો.

ક્રીકશસ પ્રાંતમાં વ્યતીત કરેલા સમય માટે ટાલ્સ્ટોયે પોતાના મિત્રો પાસે બે બુદ્ધા બુદ્ધ પ્રકારના ઉદ્દગાર કાઢેલા છે. કદિ તે હુંગરમાં અને જંગલમાં ફરવામાં પોતાના દિવસ અતિ સુખમાં ગયાનું કહેતા, ત્યારે કદિ તેથી વિરૂદ્ધ વર્ણન કરતા. અહીં ખ્યાનમાં રાખવા જેવું એટલુંજ છે કે, ટાલ્સ્ટોયની વૃત્તિ આ વખતે વિલક્ષણ રીતે અસ્થિર થએલી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું-ક્રિમિયન યુદ્ધ.

રૌપના એક મહાયુદ્ધમાં સામેલ થવાનો પ્રસંગ ટોલસ્ટૉયને પચીસ વર્ષની વયેજ પ્રાપ્ત થયો. આ યુદ્ધમાં તેમને જે કંઈ અનુભવ મળ્યો તે પરથી તેમના જીવનક્રમને તદ્દન જુદા પ્રકારનુંજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

એ યુદ્ધને અંગે સીલીસ્ટ્રીયાના કિલ્લાપર ઘેરો નાખનારા રશીયન સૈન્યમાં ટોલસ્ટૉય હતા. પાછળથી એ ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો હતો. એ સ્થળેથી પાછા આવ્યા પછી લખેલા એક પત્રમાં ટોલસ્ટૉય નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ અમારી છાવણી ડાન્યુષ નદીના દક્ષિણ કિનારે પડી હતી. અમારી આજુબાજુ સીલીસ્ટ્રીયાના ગવર્નર મુસ્તફા પાશાના બાગબગીચા પ્રસરેલા હતા. છાવણીનો ચોતરફનો દેખાવ અતિ રમ્ય હતો. અહીંથી ડાન્યુષ નદીનો દેખાવ અને તેમાં ડેકાણે ડેકાણે નીકળેલા ખેટો સ્પષ્ટ જણાતા હતા; તેવીજ રીતે સીલીસ્ટ્રીયાનો મુખ્ય ગટ અને ચારેતરફના નાના કિલ્લા પણ સપાટી પર ઉભા હોય તેવા દેખાતા હતા. રાતદિવસ તોપોનો ધનધોર અવાજ અને બંદુકોનો કડકડાટ કાનપર અસ્ખલિત અથડાયા કરતો. રાતના સમયે અમારા સિપાઇઓ ખાંધાં ખોદવાનું કામ કરતા અને તેજ વખતે તુર્કી સિપાઇઓ બંદુકો સહ તેમના પર ધસી આવતા. પહેલીજ રાત્રે એ વિલક્ષણ કડકડાટથી હું ચમકી જાગી ઉઠ્યો. મને લાગ્યું કે, મોટો હલ્લો શરૂ થયો. મેં તરતજ થોડા ઉપર જીન નાખ્યું; એટલામાં એક અધિકારીએ આવી કહ્યું: “ ક્યાં ચાલ્યા ? આ તો હમ્મેશની રીત છે. તમે ખુશીથી સૂઇ રહો. ” તેનું આ કથન સાંભળી હું પલંગ પર જઈ પડ્યો, પણ નિદ્રા આવી નહિ; તેથી હાથમાં ધડીઆળ લઈ બંદુકના અવાજ ગણવા લાગ્યો. એક મિનિટમાં એકસોદશ અવાજ થયા. એક ખીજ તરફ એટલે દારૂગોળો વપરાતો હોવા છતાં તેની વિશેષ અસર થાય છે એવું કંઈ નથી. ઉભય પક્ષનાં બહુ તો પચાસેક માણસ ઓછાં થાય છે. ”

“ વચ્ચે વચ્ચે શત્રુના ગોરવા નીચે અમે મોટી મુરંજો ભરી ઉઠાવતા. ટા. ૪

અમારો વડો સેનાપતિ અતિ સજ્જન છે. સર્વ સૈનિકોનો તેના પર પ્રેમ છે. આજે સવારે તે ખામ્બોની સમીપમાં એટલે સુધી ગયો હતો કે તેની ચોતરફ ગોળા પડતા કરતા હતા. તેની લાંબા સોટા જેવી ઉંચાઇ, પીઠ પાછળ હાથ રાખવાની પદ્ધતિ અને ખોલવાની ઢબ એ ખરેખર હાસ્ય ઉપજાવનાર છે. યુદ્ધના વિચાર અને યોજના એટલે સુધી તેના મગજમાં ઘુમે છે કે આજુબાજુ ગોળા ફુટે છે એ પણ તેના લક્ષમાં આવતું નથી. તે અતિ ચાલાક અને સરળ હૃદયી છે. તેની વૃત્તિ એટલી સાદી છે કે, ખીખ દિવસનો સવારનો હુમલો પોતાની પ્રત્યક્ષ આગ નીચે થાય તે માટે તેણે આખી રાત સૈનિકો સાથે સૂઈ રહી વ્યતીત કરી હતી. ”

“તે રાત્રે અમારામાંના કોઇને ખરેખર નિદ્રા આવી નહિ. મોટો હુમલો સવારમાં શરૂ થશે એ વિચાર અમે સર્વના ચિત્તને ભડકાવતો હતો. ત્રણ વાગવાનો વખત પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ઉત્સુકતા વૃદ્ધિ પામતી ગઇ અને ભીતિ દૂર થતી ગઇ. મનની આ ચલિત સ્થિતિ કેવી ચમત્કારિક છે ? છેવટે મારી ઉત્સુકતા એટલે સુધી વધી ગઇ કે, કોઇએ મને હુમલો કરવાનો નથી એમ કંચું હોત તો ખરેખર હું અતિ નિરાશ થયો હોત. અરે કેવો ચમત્કાર ! થયું પણ તેમજ. હુમલાની આગની નિશાની તરીકે આકાશમાં દારૂનાં ખાણુ જેવાની આશામાં અમે આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી બેઠા હતા; એટલામાં સેનાપતિ શીઠ પારકેવીય તરફથી ઘેરો ઉડાવવાનો હુકમ આવી પહોંચ્યો. એ હુકમથી સાધારણ સૈનિકથી તે ઠેક સેનાપતિ સુધી સવને નિરાશા થઇ. એ દિલ્લો હાથમાં આવ્યો હોત તો સીલીસ્ટ્રાયાનાં ખીખ ચાણું અમે એ ત્રણ દિવસમાં તાબે કર્યાં હોત. અમારા સેનાપતિને તો અતિશય દિલ્લગીરી થઇ, પણ પુષ્કળ માણુસોની કતલ અટકશે એ વિચારથી તેણે આનંદ પ્રદર્શિત કરી પાછા ફરવાની શરૂઆત કરી. છેવટેનો સિપાર્થ ડાન્ડુબ ઉતરી રહ્યો ત્યાં સુધી સેનાપતિ પોતે પાછળ રહ્યા હતા. તુર્કીના જીલમથી ત્રાસી ગએલાં સાત હજાર બદગર કુટુંબો સ્વદેશ છોડી અમારી સાથે આવવા નીકળ્યાં. અમે છોડેલા એક ગામમાં તુર્કીએ પ્રવેશ કરીને ફક્ત યુવાન બદગર કન્યાઓને પોતાના ઝનાના માટે રાખી બાકીનાં માણુસોની કતલ કરી હતી. આવી સ્થિતિમાં અમારા સેનાપતિ તરફથી સંમતિ મળતાંજ હજારો બદગર કુટુંબ અમારી સાથે રૂશીયામાં આવવા કબૂલ થાય તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? કેટલાક સ્વાભાવિક રીતેજ પાછળ રહી ગયા; કારણકે સર્વની વ્યવસ્થા અમારાથી ખતે તેમ નહતી, પણ તેથી અમારા સેનાપતિને કેટલું દુઃખ થયું તે લખી શકાય તેમ નથી. સર્વ સાથે તેમણે મીઠા અવાજે વાત કરી પોતેજ નિરૂપાય હોવાનું જણાવી બેદ પ્રદર્શિત કર્યો. પુષ્કળ વહાણોવાળાને ભાડું આપવામાં તેમણે પોતાના

પૈસાનો પણ ઉપયોગ કર્યો. ખરેખર, એવાજ મનુષ્યોની સાથે નોકરીમાં રહેવાની મારા અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. ”

અન્યુષ્ઠ નદીપરનું સૈન્ય સીલીસ્ટ્રીયા છોડી બુખારેસ્ટ આવ્યું. અહીં જોશ-કોફની મુલાકાત થતાંજ ટોલસ્ટોયે કોઈ અધિક મારાની જગ્યોએ પોતાની બદલી કરવા વિનંતિ કરી; પરંતુ ૧૩ નવેમ્બર સુધી હાથોહાથની ઝપાઝપીનો પ્રસંગ જોવા તેમને મળ્યો નહિ. તે દિવસે તેમની નિમણૂક કિમિયા પ્રાંતના લશ્કરમાં થઈ અને તા. ૨૦ નવેમ્બરના રોજ તે સેમોસ્ટોપલ આવી પહોંચ્યા. આ સ્થળની ઉત્તરે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લંડનું લશ્કર ઉતર્યું અને આત્માની લડાઈમાં રૂશીયાનો પરાજય થયો. ક્રાન્સ અને ઇંગ્લંડના લશ્કર પાસેની યુદ્ધસામગ્રી અને બીજાં સાધનો રૂશીયાનાં સાધનો કરતાં ઉંચી જાતનાં હતાં; તોપણ સેમોસ્ટોપલનો કિલ્લો અગીયાર મહિના સુધી ટક્યો હતો. આ ઘેરાનું ટોલસ્ટોયે એક પુસ્તકમાં અતિસુંદર વર્ણન કર્યું છે અને ત્યાં બનેલા બનાવો વર્ણવ્યા છે. સેમોસ્ટોપલ પહોંચ્યા પછી પંદર દિવસે નીચેની હકીકત તેમણે પોતાના બંધુને જણાવી હતી.

“ આ વર્ષે મને એટલા બધા અનુભવ થયા છે કે તેનું વર્ણન કેવી રીતે કરવું, પ્રથમ શું કહેવું અને પછી શું કહેવું, એ સુદ્ધાં મને સમજતું નથી. સીલીસ્ટ્રીયાની રાત હવે જુની થઈ ગઈ છે અને તેના સ્થાને સેમોસ્ટોપલ આવ્યું છે. અહીં અનુભવાતા વિવિધ પ્રકાર વિષે શું કહું? એ વાતો યાસનાયામાં આપણે મળીશું ત્યારે કહીશ. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ વર્તમાનપત્રદ્વારા પણ સર્વને કહેવાનો મારો વિચાર છે. ”

“ શહેરની દક્ષિણે કિલ્લેબંદી નદિ હોવાથી શત્રુએ ત્યાં પડાવ કરી તે ભાગમાં ઘેરો નાખ્યો છે. હવે અમે એ બાબુએ અમેઘ મોરચો ખાંધ્યો છે. શત્રુસૈન્ય આગળ આવવાનો પ્રયત્ન કરશે તો પાંચસો જંગી તોપોના મારામાં તેનો ચૂરો થઈ જશે. મુખ્ય કિલ્લાપર હું એક અઠવાડિયું રહ્યો હતો; અને ત્યાંથી રોજ મારા તોપખાનાપર આવતો હતો. જંગલમાંનાં વૃક્ષોની માફક તોપો ઠેર ઠેર એવી રીતે જોડવી દેવામાં આવેલી હતી કે, ચક્રવ્યૂહમાં સપડાયો હોય તો તેમ હું રોજ મારા તોપખાનાનો માર્ગ ભૂલતો હતો. ”

“ સૈન્યનું ધૈર્ય ખરેખર અપ્રતિમ છે. એવું શૌર્ય પ્રાચીનકાળમાં કદિ પ્રકટ થયું નહિ હોય. ડોર્નિલોફ લશ્કરમાં ફરવા નીકળે છે ત્યારે સાદી સલામીના શબ્દોના બદલે તે સૈનિકોને કહે છે, “ વીરો ! તમે મરવાને તૈયાર છોને ? ” સિપાહીઓ પણ એકી સાથે “ હા ” એવો ઉત્તર આપે છે. “ ફ્રેંચોનું ચોવીસમું તોપખાનું આપણે તોડી પાડ્યું હતું; પરંતુ સમયસર બરપુર સહાય નહિ આવવાથી તે શિકાર હાથમાંથી ગયો ” એમ કહી તે છૂટે મોઢે રડવા લાગ્યો. બધાસીઓની એક

ટુકડીને જમીનપરનું તોપખાનું છોડી જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે આખી ટુકડી ખંડ કરવાના વિચારમાં આવી હતી. મોરચાપર સિપાહીઓ તોપો ફેંકે છે ત્યારે ગામની સ્ત્રીઓ તેમના માટે પીવાનું પાણી લઈ જાય છે. તેમાંની કેટલીક મરે છે અને ઘણી ધાયલ થાય છે. ધર્માધિકારી પણ પ્રાર્થનાગીત ગાવા તોપોપર જાય છે. એક નાની ટુકડીમાં ૧૬૦ માણસો ધાયલ થયાં હતાં, તોપણ તે ટુકડી પોતાની મોખરાની જગ્યા છોડવા કબૂલ થઈ નહતી. હમણાં શત્રુનું તોપખાનું ચૂપ થઈ બેઠું છે. સેમેસ્ટોપલ પોતાના હાથમાં આવે તેમ નથી, એવી તેમને ખાતરી થઈ હોય એમ જણાય છે અને તે ખરું જ છે. યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ ધૂમયક્ષીમાં પ્રવેશ કરવાની તક હજી સુધી મળી નથી; પણ તેવા શરવીરો મારી દ્રષ્ટિ આગળ ફેરે છે, અને આવા પ્રકારના ઉજ્જવલ સમયમાં પ્રભુએ મને જન્મ આપ્યો એજ મારાપર મહાન ઉપકાર છે.”

“ અમારા તોપખાનામાં એક લશ્કરી વર્તમાનપત્ર શરૂ થવાની તૈયારી થાય છે. એ વિષેના અમારા સર્વ વિચાર પ્રિન્સ ગ્રેટશ્કોફને જાણાવવામાં આવ્યા છે. એ કલ્પના તેમને અતિપસંદ પડી અને તેમણે તે આદેશાલ આગળ સાદર કરી સંમતિ પણ માગી છે. એ પત્રના સળ એડીટર તરીકે મારી નિમણૂક થઈ છે. એને માટે જરૂરની થાપણ હું અને સ્ટોલીપીન આપનાર છીએ. એમાં અમે યુદ્ધનાં વર્ણનો, સૌર્યપૂર્ણ કૃત્યો અને સારાં માણસોના મૃત્યુલેખ પ્રકટ કરીશું. એ ઉપરાંત લશ્કરી આધિકારની હકીકત, તોપખાના વગેરેની માહિતી પણ આવશે. હજી એ વાતને પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ મળ્યું નથી. તે પ્રાપ્ત થવું આદેશાલની ઇચ્છાપર આધાર રાખે છે. એમાં આદેશાલની સંમતિ મળશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે. નમુનાની એ નકલ પીટર્સબર્ગ મોકલી છે; તેમાં એક લેખ મારો છે અને બીજો રોસ્ટોવફનો છે. એ કામ માટે ૧૫૦૦ રૂબલની જરૂર પડવાથી તે મોકલવા મેં વેલ્કીરીયનને લખ્યું છે. ”

“ તુર્કી સરહદ છોડી ત્યારથી મારી પ્રકૃતિ ઉત્તમ છે. હાલમાં મારું લેખન કાર્ય બીલકુલ ચાલતું નથી. આજે ચાર વર્ષથી હું સ્ત્રીમંડળથી અપરિચિત રહ્યો છું તેથી અને દુર્ગુણી લોકોમાં દીર્ઘકાળ વહી જવાથી મારી રીતભાત તદ્દન બગડી જશે કે શું, એમ પણ કદિ કદિ મને લાગે છે. ”

ઉપરોક્ત બનાવ બન્યા પછી થોડા દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયનું તોપખાનું સેમેસ્ટોપલની ઉત્તર તરફના એક ગામડામાં ગયું. આ સ્થળ પ્રત્યક્ષ મારાની બહાર હતું.

એ પછી મેં મહિનામાં તેમણે એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

“ કિમિયામાં બદલી કરવા મેં વિનંતિ કરી તેમાં મારો એવો આશય હતો કે, કંઈક પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ જોવું; અને બીજું એ કે, તે વખતે દેશાભિમાનના બુરસામાં

હું સપડાયો હતો; એ પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. સેઓસ્ટોપલમાં હું તોપ-ખાનાના કામપર હતો. ત્યાં એક મહિનો સુખમાં ગયો. ડિસેમ્બર મહિનામાં અમારું તોપખાનું સીંદૂરોપલ ગયું. ત્યાં દોઢ મહિનો મેં મઝામાં ગાળ્યો. જનતેવારી મહિનામાં અમલદારોની પુનઃ ફેરફારી થઈ તેમાં મારી નીમણુક એલએક નદીના કિનારે સેઓસ્ટોપલથી શુમારે સાત માઇલપર થઈ. આ સ્થળે મને ઘણું દુઃખ પડ્યું. અધિકારીવર્ગ જંગલી જેવો અને સેનાપતિ પણ તેજ જાતનો. વળી ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા પણ સારી નહતી. વાંચવાને એકે પુસ્તક પાસે નહિ અને વાતો કરવા યોગ્ય એકે માણસ નહિ; એવી સ્થિતિમાં એ દિવસ ગયા. વર્તમાનપત્ર કાઢવાના અમારા વિચાર વિષે અગાઉ મેં જણાવેલું છેજ. તેના ખર્ચ માટે આશરે ૧૫૦૦ રૂબલ (તે વખતના આશરે ૧૮૦ પૌંડ) ની રકમ મારા હાથમાં આવી; પણ સરકાર તરફથી પરવાનગી મળી નહિ એ તમારા જાણવામાં છેજ. એ રકમ મારા હાથમાં પડી રહેતાં તે સર્વ જુગારમાં જવા ઉપરાંત ઘણી રકમ ધરની ગઈ. એકંદરે પહેલાંની માફકજ હું મહામૂર્ખ છું, તે મેં જગતને સારીરીતે સિદ્ધ કરી ખતલાવ્યું છે. માર્ચ મહિનામાં એક નવો અધિકારી અમારા તોપખાનામાં આવ્યો. એ ગૃહસ્થ ઘણો સારો હોવાથી મારા મનની ખગટેલી સ્થિતિ ધીમે ધીમે ઠેકાણે આવવા લાગી. એપ્રિલની પહેલી તારીખે પુનઃ અમારું તોપખાનું સેઓસ્ટોપલમાં ગયું અને ત્યાં માઈ મન ફરીથી પહેલાંના જેવું બન્યું. સેઓસ્ટોપલમાં મારો જીવ ઘણા જોખમમાં હતો. અકવાડીયામાં ચાર દિવસ ચોથા નંબરના તોપખાનાપર મારે કામ કરવું પડતું. સેઓસ્ટોપલની રણભૂમિમાં ચોથા નંબરનો મોરચો એટલે પ્રત્યક્ષ મૃત્યુનું દ્વાર છે. આ સ્થળે છ અકવાડીયાં મેં આનંદપૂર્વક વ્યતીત કર્યાં; એટલામાં ગેર્ટશકોફની કે સેનાપતિની મરજી ફરવાથી મારી બદલી તા. ૧૫ મી મેએ સેઓસ્ટોપલથી ચઉદ માઇલપર આવેલા એક થાણામાં થઈ. અહીં પણ એકંદર પરિસ્થિતિ સામાન્ય રીતે સારી છે. ”

ટોલ્સ્ટોયની આ વખતની બદલી બ્રહ્મની લહેરથી થઈ નહતી, પણ તેનું મૂળ ખૂદ એલેકઝાંડર બાદશાહ તરફથી ઉદ્ભવ્યું હતું. ટોલ્સ્ટોયે ‘ સેઓસ્ટોપલનો ડિસેમ્બર માસ ’ એવા મથાળા નીચે એક લેખ એક પત્ર તરફ મોકલ્યો હતો. આ લેખનો કાચો મુસદ્દો બાદશાહના નજરે પડ્યો અને ‘ આ તરફ લેખકને ખરા મારાની જગ્યાએ રાખવો નહિ ’ એવો હુકમ તેણે સેનાપતિ તરફ મોકલ્યો હતો. કહેવાય છે કે, એ લેખ વાંચી બાદશાહની માતા ખુલ્લે મોટે રડી પડી હતી.

ટોલ્સ્ટોય સેઓસ્ટોપલ આવ્યા ત્યારે તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ વિશેષ સંતોષકારક નહતી, એ વાંચકોની જાણ બહાર નથીજ. આથી દેવું ચુકવવા માટે તેમને પોતાનું જીવું રહેવાનું ધર વેચવું પડ્યું. એક કાટમાલના વ્યાપારીએ તે વેચાતું

લઈ તોડી પાડ્યું અને તેના સામાનવડે તેવુંને તેવું પોતાની માલિકીની જમીનમાં ખીજી મકાન ઉભું કર્યું. તે અદાપિ પણ ત્યાં લાગીતૂટી સ્થિતિમાં છે.

સેઓસ્ટોપલમાં નિવાસ હતો તે વખતે ટાલ્સ્ટોય સાથે તેમના પોતાના ઘરનો નોકર એલેક્ઝીસ હતો. તે તોપખાનાપર રહેતા ત્યારે તેમનું તે ખાણું લઈ જતો હતો. ટાલ્સ્ટોયે પોતે એ એવા નંબરના તોપખાનાનું વર્ણન સેઓસ્ટોપલ નામની નવલકથામાં અત્યુત્તમ રીતે કરેલું છે. તે વખતની નિત્યનોંધમાં નીચેના વાક્યો છે.

“ પ્રભુ, આજ સુધી તેં મારું રક્ષણ કર્યું છે, તે માટે હું તારો કેવી રીતે આભાર માનું ? તું મારો હાથ પકડી સન્માર્ગે દોરે છે. તેં મને છોડ્યો હોત તો મારી શી દશા થઈ હોત ? પ્રભુ, તારા ચરણથી કદિપણ મને દૂર થવા દઈશ નહિ. મારી આકાંક્ષા તૂમ થાય એવી માગણી હું કરતો નથી. માનવજન્મનું સાર્થક્ય શેમાં છે તે મને સમજતું નથી. એ વાત મારી હુદ્દિમર્યાદા બહારની છે. તોપણ મારા જન્મનું સાર્થક્ય થાય તેવાજ રસ્તે મને પાડ. ”

આ સમયે ટાલ્સ્ટોયની બદલી ખૂદ સેનાપતિની પાસે થઈ હતી; પણ એ જગ્યાનો તેમણે બતેજ અસ્વીકાર કર્યો. તેમની એવી સમજ થઈ હતી કે, યુદ્ધની એકંદર સ્થિતિમાં સેનાપતિની આબુખાબુ રહેનારો વર્ગ હમ્મેશ દોટાળા ઉભા કરે છે. આરમારપરના વડા અધિકારી કોનીલોફે દર્શાવેલા શૌર્યની સ્તુતિ ટાલ્સ્ટોયે અનેક પ્રસંગે કરી છે, પણ સેનાપતિ માટે તેમનો બહુ સારો અભિપ્રાય નહોતો.

તા. ૧૬ ઓગસ્ટના રોજ ચર્નાયા નદીના કિનારે મોટું યુદ્ધ થયું અને તેમાં રૂશિયાને પરાજય મળ્યો. આ પછી સેઓસ્ટોપલનું સંરક્ષણ કાર્ય ધીમેધીમે અશક્ય થવા લાગ્યું. સંયુક્ત સૈન્ય એકપછી એક ચાણું સર કરવા લાગ્યું અને છેવટે મેલાહોફનું ચાણું શત્રુના હાથમાં ગયું; ત્યારે રૂશિયાનોએ સર્વ યુદ્ધસામગ્રી ખાળી મૂકી પાછા હટવાનો વિચાર કર્યો. આ પછી ક્રિમિયાના યુદ્ધમાં રૂશિયાન તોપખાનાઓ શું શું કાર્ય કર્યું તેનો એક સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવાની ટાલ્સ્ટોયને આજ્ઞા થઈ. આ કામમાં એકંદર મુખ્ય વીસ અધિકારીઓ તરફથી આવેલા ટાંચણોની હકીકત એકત્ર કરવાની હતી. આ વખતે ટાલ્સ્ટોયને સમજાયું કે, યુદ્ધના ઇતિહાસની નોંધ કેવી રાખવામાં આવે છે. પરિણામે યુદ્ધના ઇતિહાસ સંબંધી તેમના મનમાં વિલક્ષણ અનાદર ઉત્પન્ન થયો. એ ઇતિહાસ સંબંધી વાત કરતાં એક પ્રસંગે તેમણે કહ્યું છે કે; “ તે લેખની એક પ્રત મેં સંભાળી રાખી નહિ તે માટે હું દીલગીર થાઉં છું. શુદ્ધ અસત્ય વાતો કેવી રીતે ભરી દેવામાં આવે છે, તેનું એવું એકદ પ્રત્યક્ષ દર્શાંત મારી પાસે રહ્યું હોત તો સાફ થાત. તે વખતના કામ કરનાર અમલદારો એ ઇતિહાસ હમણાં વાંચે તો ખરેખર તેમને હસવુંજ આવશે. કેવળ સેનાપતિના હુકમથી પોતાની જાણ બહારની વાતો તેમાં લખેલી હોવાનું

સ્મરણ થયા પછી હસવું આગ્યા સિવાય કેમ રહે ! ”

ટૉલસ્ટૉયે લખેલો ઇતિહાસ પીટર્સબર્ગ પહોંચાડવાનું કાર્ય પણ તેમનેજ (ટૉલસ્ટૉયને) સોંપવામાં આવેલું હતું. અહીંથીજ ટૉલસ્ટૉયનો યુદ્ધનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પુરો થયો. તેમને આશા હતી કે, યુદ્ધના અંત સમયે કંઈ ખટતી મળશે, પણ તે વિકલ થઈ; કારણ કે તે વખતે જે નવીન ગીતોનો રૂશીયન સૈનિકોમાં પ્રચાર થયો હતો તે ટૉલસ્ટૉયે રચ્યાં હોવા જોઈએ, એવી શંકા સરકારને થઈ હતી. આ ગીતોમાં સરકારની એકંદર કૃતિપર સારા ફટકા લગાવેલા હતા. અનેક વખત સૈનિકોને નાહક ભોગ કેવી રીતે આપવામાં આવે છે અને તોપોનો ગડગડાટ પણ ન સાંભળ્યો હોય તેવા એકાદ ટ્રંડડૂકને શૌર્યની કદર નિમિત્તે ચાંદ અને પદક કેવી રીતે મળે છે, તેનું વર્ણન ખૂબીથી કરેલું હતું.

આ વખતે રૂશીયામાં અસંતોષનાં બીજા વિશેષ રોપાયાં હતાં અને તેનો એક સૈનિકોને પણ લાગ્યો હતો. એજ અસંતોષનું દિગ્દર્શન ઉપરોક્ત ગીત અને કવિતમાં થયું હતું. લશ્કરના કેટલાક અમલદારો પોતાના તોપખાનાના મુખ્ય અધિકારીને ઘેર ઠંડા પહોરનાં ગપ્પાં મારવા રોજ સાંજે એકત્ર થતા. ત્યાં પીયાનો રહેતો હોવાથી પ્રસંગે ગાયનવાદન પણ થતું. એવાજ પ્રકારના પ્રસંગમાં ઉપર કહેલાં ગીત-કવિત જન્મ પામ્યાં. આવી એકાદમાં ટૉલસ્ટૉયની પણ હાજરી રહેતી અને તેમની લેખક તરીકેની ખ્યાતિના કારણે એ ગીતના કર્તા પણ તેજ ગણાવા લાગ્યા. ખરી રીતે એ ખંધાં ગીત એમણે રચ્યાં નહતાં, પણ એટલું તો સત્ય હતું કે તેમાં પ્રકટ થએલા વિચારોને તેમની પૂર્ણ સંમતિ હતી.

ટૉલસ્ટૉયને ખટતી નહિ મળવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. રૂશીયામાં ઉપરી અધીકારીઓને ભેટ વગેરે મોકલીને તથા રાજકીય પક્ષને લાગવગ પહોંચાડીને ખટતી મેળવવાની રીત ચાલતી હતી. એવા અવળા માર્ગે ખટતી મેળવવાની ટૉલસ્ટૉય ઇચ્છા રાખતા નહતા. અધિકારીને ત્યાં જઈ તેઓ મુખસ્તુતિ પણ કરતા નહિ. આવી સ્થિતિમાં તેમને ચઢતે દરજ્જે લઈ જવા કોણ ભલામણ કરે ?

જુદા જુદા લશ્કરી ખાતાના અમલદારો અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ ખરીદતા અને તેની કિંમત બીજા માણ પર ચઢાવી તેનો બોજો સરકાર પર નાખતા હતા. એ કિંમત ચઢાવી લેવામાં કેટલીક વખત અધિકારીઓના હાથમાં સારી રકમો ફાળવ પડતી. એક વખતે ટૉલસ્ટૉય તોપખાનાની એક ટુકડીના મુખ્ય અધિકારીના સ્થાને હતા, તે વખતે એવીજ કંઈ રકમ તેમના હાથમાં આવી; ત્યારે તેમણે એ રકમ ખીસામાં નહિ રાખતાં સીધક ખાતામાં જમા કરી. આ વાત અન્ય અમલદારોના જાણુવામાં આવતાંજ તે સર્વ તેમના પર તૂટી પડ્યા; અને નવાઈ જેવી વાત એ થઈ કે, વડા સેનાપતિએ પણ લાંબા વખતની રૂઢિનો લંગ કરવા

માટે તેમને ઠપકો આપ્યો. હવે તેમના વિષે ખીજાઓની શી ધારણા હતી તે જોઈએ. તેમના હાથ નીચેના એક અધિકારીએ પોતાનો જાતિ અનુભવ નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે.

“ નવાં ગીત અને વાતો રચવામાં ટાલ્સ્ટોય નિપુણ હતા. યુદ્ધ જેવા વિકટ પ્રસંગે વાતો કહી તથા ગીતો સાંભળાવીને અમોને કેવા રીઝવતા તેનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. તેમનાં કવિત એવાં શૌર્ય અને વીરતાથી ભરેલાં હતાં કે, તે સાંભળી એકાદ મહદાલ સિપાહીના અંગમાં પણ વીરત્વનો સંચાર થતો. ટાલ્સ્ટોય અમારા તોપખાનાના આત્મારૂપજ હતા ! તે મંડળમાં હોય ત્યારે અમારો સમય કેવી રીતે વહી જતો તે સમજાતું નહતું. તેમની હાજરી દરમીયાન કોઈ પણ વદનપર દુઃખ કે ચિંતાની છાયા દેખાઈ નથી. તેમની બદલી સીંદ્રોપોલના ચાણુપર થઈ ત્યારે અમે સર્વને ધણું માહું લાગ્યું. તેઓ પોતાની પૂર્વ હકીકત પણ કદિ કદિ કહેતા. કદિ કદિ તે પીટર્સબર્ગમાં જુગારમાં પૈસા કેમ ગુમાવ્યા અને સ્ત્રીઓની હતે કેવી રીતે ચઢ્યા હતા, તેનું વર્ણન પણ કરતા. આ જૂની વાત કહેતાં તેમનું મુખ એટલું મ્હાન બનતું કે, તેથી અમારા મનમાં પણ ચણુચણાટ થતો. આવી સામાન્ય બાબતમાં પણ તેમને જાણે મોટું પાપ કર્યું હોય તેમ લાગતું. એકંદરે તેમનો એક વખત કોઈની સાથે પરિચય થતાં તે જીવનપર્યંત તેમને વીસરી જઈ શકે તેમ નહતું. ”

આવાજ પ્રકારનાં ખીજા અનેક વર્ણન કર્યાં છે. કેટલાકોએ તેમની અદ્ભુત શક્તિની વાતો પણ કહી છે. આ વખતની પોતાની મનઃસ્થિતિનું વર્ણન ટાલ્સ્ટોયે પોતાની નિત્યનોંધમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

“ મારામાં શાલીનતા ખીલકુલ નથી એ એક મોટો દુર્ગુણ છે. માફ સ્થાન શું ? એક પેન્શનર સૈનિક અધિકારીના ચાર પુત્રોમાંનો એક પુત્ર ! સાત વર્ષની ઉંમરે માખાપ વગરનો થઈ સ્ત્રીઓ અને આડોશી પાડોશીઓના હાથ નીચે ઉછરેલો યુવક ! મારામાં વિદ્વતા નથી અને વ્યાવહારિક રીતભાત પણ નથી. ૧૯ વર્ષની વયે હું સ્વતંત્ર થયો તે વખતે મારી પાસે વિશેષ પૈસા નહતા, લોકોમાં માન નહતું અને મોટી ખામી તો એકે મારાપર કોઈનો દાખ ન હતો; તેથી હું તદ્દન સ્વચ્છંદી બન્યો અને પાસે હતું તેટલું બધું સાફ કર્યું. જીવનના ખરા મહત્ત્વના સમયે મેં મોજ લોગવી એમ કહું, પરંતુ તેમ પણ બન્યું નથી; અથવા એકાદ મહદ્દં કાર્ય કર્યું કહું, તો તે પણ કર્યું નથી. દેવાના દબાણથી હું કોંકે-શસ નાસી ગયો. ૨૬ વર્ષની વયે આસિસ્ટન્ટ લેફ્ટેનન્ટ થઈ ડાન્યુબના લશ્કરમાં નોકરી કરી. પગાર ઉપરાંત વધારાની એક પાંચ પણ મારા હાથમાં આવતી નહતી; કારણકે ધરતું ઉત્પન્ન દેવાના નીકાલમાં જતું હતું. બુદ્ધિહીનનો કોઈ બેલી

થતું નથી. જનસમાજમાં કેવી રીતે ચાલવું તેની મને અકલ્પ નથી. નોકરીમાં પણ તેવુંજ અજ્ઞાન છે. વ્યવહારશૂન્યતાથી પૂર્ણ બનેલો છું અને એવી સ્થિતિમાં પણ અહંમન્યતા છુટતી નથી. મારું શબ્દચિત્ર હુંજ આલેખું છું.”

“હું કંઈપો છું, સમાજના રીતિરીવાજથી હું અજ્ઞાત છું, હું વિચિત્ર હોઈ અસ્વચ્છ પણ છું, મારો સ્વભાવ ચીડીયા છે, મારી સોબતથી લેહિાને ઉદ્વેગ થાય છે. મારામાં સહનશીલતા નથી અને હું તદ્દન નિર્લજ્જ મનુષ્ય છું. હું કેવળ અજ્ઞાનતાની મૂર્તિ છું. મેં જે કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે કેવળ મારી લહેરથીજ મેળવ્યું છે. તેમાં કંઈ પદ્ધતિ નથી, અંકુશિતપણું નથી અને તે પણ ભાગ્યું તુટ્યું છે. મારામાં ભારે કામવાસના વસેલી છે. બુદ્ધિ તદ્દન અનિશ્ચિત છે. માત્ર હઠ અને ક્રોધ પૂર્ણ ભરેલાં છે. એકંદરે રખડેલ માણસમાં રહેતા સર્વ ગુણ મારામાં છે. હું શર નથી અને આળસુ તો એટલો છું કે, તે એક મારો જન્મતઃ સ્વભાવજ થઈ પડ્યો છે.”

“મારામાં થોડું ચાતુર્ય છે, પણ અઘાપિ સુધી તેની પરીક્ષા થઈ નથી. કાંઈપણ સારા ધંધાને જરૂરની વ્યવહારિક બુદ્ધિ મારામાં નથી. સદ્ગુણને હું ચાહું છું અને તેનાથી દૂર થાઉં ત્યારે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તે મેળવવા પુનઃ મહેનત કરું છું; પણ સદ્ગુણ કરતાં કીર્તિને હું વિશેષ ચાહું છું. કીર્તિ-માન થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા એટલી બળવાન છે કે, સદ્ગુણ અથવા કીર્તિ એમાંથી એકજ મળે તેમ હોય તો મને લય છે કે, હું સદ્ગુણને બદલે કીર્તિજ પમંદ કરીશ.”

ટૉલસ્ટૉયે પોતે આપેલા શબ્દચિત્રથી કાંઈને પણ લાગશે કે તે દુર્ગુણના પૂતળારૂપજ હોવા જોઈએ; પણ કહેવું જોઈએ કે એ ચિત્ર આલેખવામાં તેમણે અતિશયોકિત કરેલી છે. સર્વ સદ્ગુણોમાં પોતાની જાત માટે એવા પ્રકારની તીવ્ર તુચ્છબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. સદ્ગુણના નમુના તરીકે તેઓ પોતાની સમક્ષ જે કલ્પનાચિત્ર મૂકે છે, તે ચિત્ર સાથે પોતાને સરખાવવાનો તેઓ હમ્મેશ ઉદ્યોગ કરે છે; અને સાધારણ માનવી મનને સુલભ એવો કાંઈપણ દુર્ગુણ તેમને પોતામાં જણાય છે કે, પૂર્ણત્વની તૂલનાથી તેમને પોતાનું સ્વરૂપ બહુજ હલકું લાગે છે. ધોળાની સાથે મૂકી જોવાથી કાળાની કાળાશ જેમ અધિક લાગે છે, તેમ પૂર્ણત્વની તુલનાથી સામાન્ય અવગુણ પણ અધિક લાયકર જણાય છે. સત્પુરૂષની દ્રષ્ટિ હમ્મેશ પોતાની સુધારણા તરફ રહેતી હોવાથી પોતાના ગ્રીણા ગ્રીણા દુર્ગુણ પણ તેમનાથી છુપા રહી શકતા નથી. ખરી રીતે ટૉલસ્ટૉયની પોતાની સ્થિતિ તેમણે પોતે વર્ણવ્યા જેવી નહતી. વડીલોપાર્જિત મિલકત તેમણે હીન સ્થિતિમાં લાવી મૂકી ન હતી. તેમને કરેલા ધોરણ પ્રમાણે શિક્ષણ મળ્યું

મહત્ત્વ; પણ તેમનું વાંચન વિશાળ હતું તથા બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હોવાથી સંપાદન કરેલું જ્ઞાન તેમનામાં ઓતપ્રોત થઈ રહેલું હતું. તે દેવ અને જર્મન ભાષા ઉપર માતૃભાષાની માફકજ કાણુ ધરાવતા હતા. એ ઉપરાંત ઈંગ્લીશ, લેટીન, એરેબિક અને તર્ક-તાર્ક ભાષાનું પણ થોડું ઘણું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. વળી તેમણે ઇટાલીયન, ગ્રીક અને હીબ્રુ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. તેમણે લખેલી વાતો વિદ્વાન સંપાદકોની પુર્ણ પસંદગી પામી તેના બદલામાં તેમને વેતન પણ સાડાં મળ્યું હતું. તેમનામાં રીતભાત નહતી એ વાત ખોટી છે. કેટલીક વખત તેમનામાં મુખદુર્ગળતા જણાઈ આવતી તેનું કારણ અજ્ઞાનતા ન હોઈ હમ્મેશ ઉચ્ચ મનોવૃત્તિમાં રહેવાની ઇચ્છાઆડે વિક્ષેપ કે અંતરાયો આવતાં જે એક પ્રકારનો કંપ બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે તથા સામાન્ય જનસંગમાં મુખ જણાતું નથી, તે છે.

તા. ૫ માર્ચ ૧૮૮૫ ની નિત્યનોંધમાં નીચેની હકીકત દ્રષ્ટિએ પડે છે:-

“ ઈશ્વર અને શ્રદ્ધા વિષે વાત કરતાં કરતાં મારા મનમાં એક મહત્ત્વનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. મને લાગે છે કે, હવે પછી એ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા તરફ મારું લક્ષ સ્થિર રહેશે. તે વાત એ કે હાલની સ્થિતિને અનુસરી નવો ધર્મ એટલે સંશોધિત ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. હાલના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રહેલાં હકવાદ અને અંધશ્રદ્ધા નષ્ટ થવાં જોઈએ. આ નવો ધર્મ મૃત્યુ પછી સ્વર્ગસુખ મળશે એવો ડોળ દેખાડશે નહિ. તે આ જન્મમાં અને આજ દેહમાં કલ્યાણ કેમ થાય તે કહેશે. મને આશા છે કે, મનુષ્યજાતિનું ઐક્ય કોઈ પણ કાળે થવાનું હશે તો ધર્મની એકતાના પાયા ઉપરજ થશે. ”

ઉક્ત વાક્યો ટૉલ્સ્ટૉયની લેખિનીમાંથી ઉતર્યાં ત્યારે તેમનું વય ફક્ત સત્તાવીસ વર્ષનું હતું. તેમની પચાસ વર્ષની વયથી ધર્મનો જે આચાર તેમના વર્તનમાં સ્પષ્ટ થયો હતો, તેનું ખીજરોપણ લગલગ ચાળીસ વર્ષ પહેલાંજ થયું હતું. લેખક તરીકે તેઓ ઘણી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. સેમોસ્ટોપલના ઘેરા વખતે તેમણે સેમોસ્ટોપલ નામની એક નવલકથાના એ ભાગ લખ્યા હતા અને તે સિવાય તાર્કિક નામની નવલકથાનો આરંભ કર્યો હતો. સેમોસ્ટોપલની નવલકથાથી તેમની કીર્તિ સર્વ યુરોપમાં પ્રસરી. એક માસિકના જૂન મહિનાના અંકમાં એ વાર્તાનો પ્રસિદ્ધ થએલો કેટલોએ ભાગ બાદશાહના વાંચનામાં આવ્યો અને તેણે તેનું દેવ ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું. જુલાઈ મહિનામાં સેમોસ્ટોપલનો આગળનો ભાગ માસિક તરફ રવાના થયો; પણ પરીક્ષકે (સેન્સર) તેનું મૂળ રૂપ છિન્ન બિન્ન કરી નાખ્યું. આ સંબંધી તેમના એક મિત્ર તરફથી પીટર્સબર્ગથી નીચે પ્રમાણેનો પત્ર આવ્યો હતો.

“ સરકારી પરીક્ષકે પરવાનગી આપી છે. લેખના છેવટના ભાગમાં એક એ

મીઠાં વાક્યો મેં ખાસ દાખલ કર્યાં છે તે માટે ગુસ્સે થશો નહિ. લેખની કડકતા દૂર કરવા માટે તેમ કરવાની મને ફરજ પડી છે. લેખની ત્રણ હજાર પ્રત છપાઈ ગઈ હતી, તેટલામાં પરીક્ષકે તે લેખ પુનઃ પાછો માગ્યો અને માસિક પ્રકટ થતું અટકાવ્યું. તેણે એ લેખ પુસ્તકીન તરફ મોકલ્યો. એ ગૃહસ્થને આપ પણ જાણો છોજ; અર્થાત્ આપના લેખની શી દશા થઈ હશે તે કહેવાની જરૂર નથી. પુસ્તકીને જે ફેરફાર કર્યો તે જોઈ માફ અંતઃકરણ ચીરાઈ ગયું. મને લાગ્યું કે, એવો લેખ છાપવો નહિ પણ પુસ્તકીને તે છાપવાનો આગ્રહ પકડ્યો છે તેથી હવે તે છાપ્યા સિવાય છુટકો નથી; પરંતુ તે નીચે તમારું નામ આવશે નહિ. એવો લેખ તમારો ગણાય એ મને અસહ્ય લાગે છે.”

“ તમારો હસ્તલેખ મેં જેમને જેમને ખતાવ્યો તેમને તેમને ખરેખર તે બહુજ ગમ્યો છે. પ્રત્યક્ષ મૃત્યુ આગળ ફરનારા લોકોના મનમાં જે વિચારો પ્રવર્તે છે, તેનું તમે આલેખેલું ચિત્ર અપ્રતિમજ છે. ટુંકામાં કહીશ કે, કોઈના પણ મનમાં આવશે કે, આ લેખ અસાધારણ બુદ્ધિશાળી લેખિનીમાંથી ઉતરેલો હોવો જોઈએ; પણ વચ્ચે વચ્ચે તેમાં જે કાંટા ભરાયેલા છે તેનાથી કેટલાકને માફ લાગવાનો પણ સંભવ છે.”

સેમોરટોપલના ત્રીજા ભાગ સંબંધી ટોલસ્ટૉયને નીચેનો પત્ર મળ્યો હતો.

“ આ લેખમાં પરીક્ષકે જે ભયંકર કાપકાપ કરી છે, તે જોઈ માફ મસ્તક કોથથી ભરી ગયું છે. ખરેખર એવા પ્રકારની જૂઠ્ઠામી સત્તામાં પણ તમે આવા વિચાર રપટ કરો છો, તે માટે ભવિષ્યની પ્રજા તમારા તરફ અતિ આદરથી જોશે. વર્તમાન રૂશીયન સાહિત્યમાં સત્યને કંઈ પણ સ્થાન રહ્યું નથી. લોકો જાણે કે તેને પરિચયજ વીસરી ગયા છે; આથી તમારાં શબ્દચિત્ર સામાન્ય જનોને તદ્દન નવીન રૂપમાં જણાય છે. તમારા વિચારો સાથે વાંચકોનું તાદાત્મ્ય એટલું જલદી અને એટલું પૂર્ણ થાય છે કે, તેના આવેશમાં તેઓ પોતાના વિચાર પણ ભૂલી જાય છે. ખીજના ચિત્ર પર આવી છાપ બેસાડવાની નિપુણતા અન્ય કોઈપણ ગ્રંથકારમાં મેં જોઈ નથી. મને ભય એટલોજ છે કે, આપની ચોતરફ બહેરાં મૂંગાંનો બજાર ભરાયેલો જોઈ આપની બુદ્ધિ હતાશ થઈ વિરામ પામશે કે શું? અઘાપિ આપ તરૂણ છો. ક્ષણે ક્ષણે રૂશીયાની પરિસ્થિતિ બદલાય છે. આપણે ઇચ્છીશું કે અંતે સર્વ સાફ થશે; અને આશા રાખું છું કે આપની બુદ્ધિ હમણાં થોરાઈ રહેલી હશે, પણ મોઝાં વહેલાં તેને સ્વતંત્રતા મળશે.”

“ આપની ખીજ વાર્તાનો એક ભાગ પરીક્ષકની દ્રષ્ટિમાંથી પાર પડ્યો છે; પણ તેમાં સુદ્ધાં કેટલાક અવયવો છેદાયા છે. આવાજ પ્રકારના ખીજ લેખ પણ મોકલવાની કૃપા કરશે.”

પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર ટૂરજીનેફે સેમોસ્ટોપલ માટે પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે.

“ ટૉલ્સ્ટૉયની સેમોસ્ટોપલ વાંચીને હું દોંગ થઈ ગયો. આનંદાશ્રુથી મારાં નેત્ર ભરાઈ આવ્યાં અને આવેશમાં હું હુરરે ! હુરરે ! કરવા લાગ્યો. આ કથા મને અર્પણ કરવાની લેખકની ઇચ્છા સાંભળી એ માનને હું પાત્ર છું કે કેમ તેની મનેજ શંકા થવા લાગી છે ! ”

એવોજ અભિપ્રાય કોપેટકીને પ્રકટ કર્યો હતો.

ક્રિમિયન યુદ્ધ વિષે ઇતિહાસકાર કીંગલેક અને ટૉલ્સ્ટૉયમાં ઘણો મતભેદ છે. કીંગલેક કહે છે કે, એ યુદ્ધ વિનાકારણ થયું છે અને ત્રીજા નેપોલીયનની મહત્ત્વાકાંક્ષા સિવાય અન્ય કંઈ પણ સમજા કારણ નહતું. તે આમ કહે છે પણ રૂશીયાના શાન્તિપ્રિય પક્ષે યુદ્ધ વિરુદ્ધ કરેલો પોકાર પણ તેને પસંદ નથી. તે કહે છે કે, એવા પોકારથી બાદશાહ ચીડાઈ ગયો અને લોકોનું સાંભળવું નહિ એજ હતી તેણે યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. જ્યાં એકદશ્ય સત્તા પ્રમળ હોય છે અને પ્રધાનમંડળને ખરી રીતે કંઈજ અધિકાર હોતો નથી, ત્યાં એવા ઘોઠાળા થયા- સિવાય રહેતાજ નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયનો મત એવો છે કે, જ્યાં સામાન્ય જનસમાજ સ્વાર્થને ખાતરજ દેશાભિમાનાદિ ભાવનાને વશ વર્તે એમ હોય છે, ત્યાંજ નેપોલીયન જેવી એકાદ મહત્ત્વાકાંક્ષી વ્યક્તિ ગમે તેવું વર્તન કરવામાં ફાવે છે. બાકી સૈનિકા તૈયાર કરવા, દારૂગોળો વગેરે યુદ્ધોપયોગી સાહિત્ય એકઠું કરવું, એ વાતો તો મૂળમાંથીજ અત્યંત અનીતિમય છે. એ તત્ત્વ સામાન્ય જનસમાજના મનમાં દબ થાય તો નેપોલીયન જેવી એક એ વ્યક્તિએને વખતોવખત પાંચપાંચ રાષ્ટ્રમાં યુદ્ધાગ્નિ ભડકાવવાનો અવકાશજ મળે નહિ.

વસ્તુસ્થિતિ કેવી છે, એટલુંજ જોઈ તેની બીજી બાજુનું તત્ત્વ કીંગલેક જોતા નથી; ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉય કેવળ તાત્ત્વિક રીતેજ વિચાર કરે છે. આથી તેમના વિચારોમાં આટલો વિરોધ જણાય છે. જે સરકાર પોતાના પડોશીસાથે પ્રમાણિકપણે, સમાનબુદ્ધિથી અને ઉદારતાથી ચાલે નહિ, તેવી સરકારને ટકવાજ ન દેવી, એવો નિશ્ચય પ્રજાએ જ્યારે કરશે ત્યારેજ ભાવી યુદ્ધો જગતમાંથી દૂર થશે. એ સિવાય હાલની સ્થિતિમાં યુદ્ધ ટાળવાનો અન્ય ઉપાય જણાતો નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો અને ભવિષ્યમાં સારી પદવી મેળવવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા ધરાવતા હતા. વડા સેનાપતિના આસવર્ગમાંના તે હતા અને કારણપરતે તેમનું નામ ખૂબ બાદશાહના કાનસુધી પહોંચેલું હતું. આવી

સ્થિતિમાં યુદ્ધ સંબંધી પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવાની તેમણે હિંમત કરી, તેમાંજ તેમની મોટાઇનું ખીજ છે. વસ્તુમાત્ર સાથે તદ્દૂપ બની તેનું હૃદય જાણવાને જરૂરની તીવ્ર બુદ્ધિ તેમનામાં હતી; તેજ પ્રમાણે સત્ય બોલવામાં આવશ્યક અપૂર્વ ધૈર્ય પણ હતું. ટૉલસ્ટૉય જગવિખ્યાત પુરૂષ ગણાયા તેનું કારણ પણ એજ છે. ધણુના મનમાં સદ્વિચાર ઉદ્ભવતા હશે, પણ વિરૂદ્ધ પરિસ્થિતિમાં સ્પષ્ટતાથી તેનો ઉચ્ચાર કરવાનું અથવા આચારમાં મૂકવાનું ધૈર્ય કેટલામાં દ્રષ્ટિએ પડે છે? સેઓસ્ટોપલનો નીચેનો ઉતારો જોવા જેવો છે:-

“ એક ખીજની સંમતિથી આજનો દિવસ યુદ્ધ મુલતવી રહ્યું છે. ગદપરના મોરચા અને શત્રુની ખાઇઓ પર સંકેદ ધ્વજઓ ફરફરે છે. લતાકુંજથી સુશોભિત બનેલી નજીકની ખીણો મનુષ્યના શબથી ખીચાખીચ ભરાઇ ગઇ છે. સૂર્યનું આરક્ત ખિંબ પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ મંદગતિથી ગમન કરી રહ્યું છે. સરોવરની માફક શાન્ત જણાતો સમુદ્ર તે સૂર્યનાં આરક્ત કિરણોમાં સુવર્ણસમાન ચળકે છે. ઉભય પક્ષના થોડા પરસ્પર ભેટી હસ્તે મોટે એકબીજાની કુશળતા પૂછે છે, કે જેઓ ગઇ કાલેજ એક બીજાનો જીવ લેવા ટાંપી રહ્યા હતા ! એ સર્વ પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયી કહેવડાવે છે. સ્વાર્થત્યાગ અને પરસ્પર પ્રેમ એ ખ્રિસ્ત સૂત્ર તેઓ સ્વીકારે છે; છતાં જેમણે તેમને જન્મ આપ્યો તેને ભૂલી જઇ હજારો પ્રેત સમક્ષ હોવા છતાં પોતાના ચિત્તમાં તેઓ પશ્ચાત્તાપની મંદ જ્યોતિ પણ પ્રકટ કરતા નથી, એ શું નવાઇ જેવું નથી ? ”

“ જુઓ ! પેલી શુભ્રધ્વજઓ અદ્રશ્ય થઇ. હજારો મૃત્યુહતોનું ભયંકર નૃત્ય પુનઃ આરંભાયું ! રક્તની નદીઓ પુનઃ વહેવા લાગી ! સર્વ વાતાવરણ ભયંકર ચીસો અને શાપિત શબ્દોથી પુનઃ ગાજી ઉઠ્યું ! ”

ક્રિમયન યુદ્ધમાં ઈંગ્રેજ ઘોડેસ્વારોએ જે શૌર્ય બતાવ્યું હતું તેનું વર્ણન ટેનિસને પોતાના એક કાવ્યમાં કર્યું છે. કોઇપણ જાતનો વિચાર ચિત્તમાં ન લાવતાં કેવળ અધિકારીની આદાથી મૃત્યુના વિકરાળ મુખમાં ઘોડેસ્વારોએ નિર્ભયતાથી ઝંપલાવ્યું તે માટે એ રાજકવિએ તેમની અપૂર્વ સ્તુતિ કરી છે. એ રાજકવિએ સ્વનેત્રે યુદ્ધ નીહાળ્યું નહતું. તેમણે યુદ્ધનું જ્ઞાન સાંભળીને અથવા પુસ્તકો વાંચીને મેળવ્યું હતું; ત્યારે ટૉલસ્ટૉયે યુદ્ધનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યો હતો અને પોતાનો વિચાર યુદ્ધની વિરૂદ્ધ પ્રકટ કર્યો હતો.

ક્રિમયન યુદ્ધને ત્રાવીસ વર્ષ થયા પછી તે સંબંધી પોતાનાં કેટલાંક સંસ્મરણો એક રશીયન અધિકારીએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ટૉલસ્ટૉયે લખી હતી તેથી ટૉલસ્ટૉયના એ સંબંધી વિચારો સ્પષ્ટ થાય તેમ છે; જેથી તેમાંનો એક ઉતારો આપી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

“ લેખક પોતે યુદ્ધમાં હતો. અહીં એક એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, તે પોતે એ ભયંકર કાર્યમાં કેમ જોડાયો ? સૈનિક નોકરી છોડી તે એ કૃત્યથી દૂર કેમ ન થયો ? કંઈ ખાનગી દ્વેષ કે વેરથી તે રક્તપાત કરવા પ્રવૃત્ત થયો હતો એમ તો હતુંજ નહિ; ઉલટું શત્રુના સૈનિકો પ્રત્યે તેનું વર્તન સુલેહ ભરેલું જણાઇ આવે છે. ”

“ ધર્મધેણીથી એ કૃત્યમાં તે પ્રવૃત્ત થયો એમ પણ કહી શકાતું નથી. ખ્રિસ્તની જન્મભૂમિ જેરુસેલમ પોતાની સત્તામાં હોતી જોઇએ એવી ધર્મધેણી પણ તેના હૃદયને આગતી નહતી; ત્યારે તેણે એ કૃત્ય કેમ કર્યું ? આ પ્રશ્નનો તે પોતેજ ઉત્તર આપે છે કે હું યુવાવસ્થામાં હતો ત્યારથીજ સૈન્યમાં દાખલ થયો હતો. તે વખતે મને કોઈ જાતનો અનુભવ નહતો તેથી પ્રસાદને હું એવા ચક્રરમાં સપડાયો છું કે, તેમાંથી મારો છૂટકો થવો સંભવિત નથી. મારા માનવજંદુઓને મારવાનો હુકમ મારા અધિકારીએ કર્યો ત્યારે હું સ્વતંત્ર નહોતો; બંધનમાં પડેલો હતો. ”

“ આ ઉત્તર લેખકે કોઈપણ સ્થાને સ્પષ્ટ કર્યો નથી તેથી હું દીક્ષગીર થાઉં છું; પણ તેનો ખ્વનિ માત્ર તેણે કાઢ્યો છે. માનવપ્રાણીની બેહાલીનું ઉત્તમ ચિત્ર તેણે ઉભું કર્યું છે; પણ તેમ થવામાં કારણભૂત કોણ છે તે માત્ર તેણે કહ્યું નથી. એ વાતને આજે પાંત્રીસ વર્ષ થઇ ગયાં છે. હવે તો એ કારણની મીમાંસા થઇ તેનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થવો જોઇએ. એ કારણ પ્રત્યેકના જાણવામાં આવતું જોઇએ. એમ થશે તોજ એ કારણનો નાશ થઈ જાવી યુદ્ધ અદ્રશ્ય થશે. ”

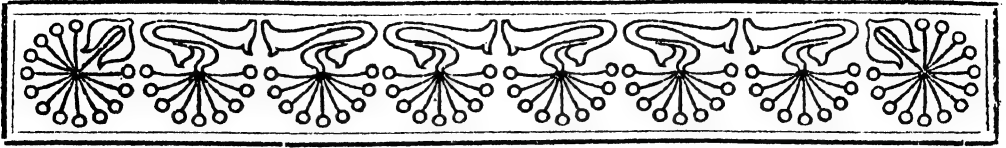
“ યુદ્ધનાં નામ સાંભળતાંજ લોકોનાં અંગ ભયથી કંપે છે. હજારો શબ અને લાખો જખમી તેમની દ્રષ્ટિ આગળ તરે છે અને તેઓ થરથર ધૂંજે છે. પછી એ યુદ્ધનાં આનુષંગિક દુઃખ ઓછાં કરવા કોઈ રેડક્રોસ સોસાયટી કાઢે છે અને કોઈ ધર્માદા ફંડ ઉભું કરે છે; પણ યુદ્ધમાં જે ખરેખરી ભયંકરતા ભરાયેલી છે, તે જખમમાં પણ નથી, મૃત્યુમાં પણ નથી. દુઃખ અને મૃત્યુ એ તો માનવપ્રાણી પાછળ હંમેશથી લાગેલાં છે. યુદ્ધ નથી હોતું તોપણ દુષ્કાળ, રોગ, મહાપુર વગેરે સૃષ્ટિદોષથી કેટલાંએ માણસ મૃત્યુમુખમાં પડે છે. તેવા સમયે આવો પોકાર કોઈ કદિ પણ કરતું નથી. દુઃખ અને મૃત્યુ ભયંકર નથી; પણ જે મનઃસ્થિતિને લીધે મનુષ્ય એક બીજાનો પ્રાણ લેવા તત્પર થાય છે, તે મનઃસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવી, એજ અતિ ભયંકર છે. ”

“ મનુષ્યનો દેહ છિન્નભિન્ન થઇ તેને અતિ કલેશ થાય અને હેવટે તેનું મરણ થાય એ ખરેખર અતિ ભયંકર નથી. તેમાં દેહને કલેશ થાય છે અને મરણ પણ દેહનુંજ થાય છે; પરંતુ જે મનઃસ્થિતિથી યુદ્ધનો ઉદ્ભવ થાય છે તે મનઃસ્થિતિ તો આત્માને પણ છિન્નભિન્ન કરી તેને અધોગતિમાં નાખે છે. દેહનું પતન

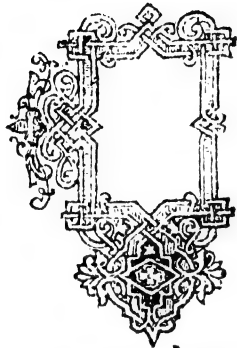
ચાલી શકશે પણ આત્માનું પતન કેમ ચાલી શકે ? એ આત્મિક પતન ટાળવામાં રેડક્રોસ સોસાયટીઓનો કંઈ પણ ઉપયોગ થવાનો નથી. એ સ્થળે તો ખ્રિસ્તનો લાલ ક્રોસ નહિ પણ સાદો ક્રોસજ વિશેષ કાર્ય કરશે. દગલખાજ અને દંભનો નાશ કરવાનું કાર્ય ખ્રિસ્તના સાદા ક્રોસનું જ છે.”

“ આ લાવના હું લખતો હતો તે વખતે લશ્કરી પાઠશાળાનો એક વિદ્યાર્થી મને મળવા આવ્યો. હમણું તેનું લક્ષ ધર્મતત્ત્વોના અભ્યાસ તરફ વિશેષ લાગેલું હતું; તેથી આ બાબતમાં કંઈ શંકાનું સમાધાન કરવા તે મારી પાસે આવ્યો હતો. મારું કોઈ પણ પુસ્તક તેણે વાંચેલું નહતું. હું તેને આયબલનાં તત્ત્વોના અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે કહેતો હતો. વાત પુરી કરતાં કરતાં મેં તેને દારૂના ગેરફાયદા અને દુષ્પરિણામ વિષે કંઈક કહી, દારૂ નહિ પીવાનો ઉપદેશ કર્યો. આથી તેણે કહ્યું: ‘ પણ લશ્કરી નોકરીમાં કદિ કદિ દારૂ પીવાની ફરજ પડે છે. ’ પોતાની પ્રકૃતિને લક્ષમાં રાખી તે વાત કરે છે એમ સમજી દારૂ પ્રકૃતિહિતકારક નથી, એવા અર્થનાં અનેક પ્રમાણ હું તેને આપવા લાગ્યો, પણ મને વચ્ચેજ અટકાવી તેણે કહ્યું: “ છટ્ ! છટ્ ! પ્રકૃતિ માટે હું કહેતો નથી. મારો અર્થ જુદોજ છે. જોકેટીપ ગામમાં શું થયું છે તે તમે નથી જાણતા ? સેનાપતિ સ્કોપલેફે હુકમ કર્યો કે એ ગામના સર્વ લોકોની કતલ કરવી. એ કૃત્ય કરવા કોઈપણ સૈનિક તૈયાર થયો નહિ. આથી તેણે સૈનિકોને પુષ્કળ દારૂ પાચો. પછી શું પૂછો છો ? તે નિશામાં અમે * * * * *” એમ કહી તેણે જે હાથના ચાળા કર્યા તે જોઈ હું ચમક્યો. એટલા એકજ વાક્યમાં યુદ્ધની સર્વ નિષ્ફુર ભયંકરતા મારી નજર આગળ ઉભી થઈ રહી. આ કામળ યુવકના અંતઃકરણમાં તે ભયંકરતાનું પ્રતિબિંબ મને પૂર્ણ રીતે જાણાય છે. તેનો સુંદર લશ્કરી પોષાક, તેના સ્વચ્છ ખૂટ, તેનાં નેત્રોનું પાણી અને તેના ચહેરાની તેજઃપુર્ણતાના સુંદર દ્રશ્યની પાછળ કેવું ભયંકર હલાહલ ભરેલું છે તે જૂઓ ! મનુષ્યની કર્તવ્યપૂર્ણતા માટે આટલી વિચિત્ર કટપના અન્ય કોઈ પણ સ્થળે મળી આવશે નહિ. યુદ્ધની ખરી ભયંકરતા તે આજ !”

“ બાળપણથી મળેલા શિક્ષણના કારણે આત્માને વિકૃત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ તેને જે ભીષણ જખમ થાય છે, તે રૂઝવાને હજારો રેડક્રોસ સોસાયટીઓનો શ્રમ પણ શા ઉપયોગનો છે ? ”

પ્રકરણ ૫ મું--સેન્ટપીટર્સવર્ગ (પેટ્રોગ્રેડ).

મિયન યુદ્ધનો પુરેપુરો અંત આવતા પહેલાંજ એક યુવાન બુદ્ધિશાળી લશ્કરી અધિકારી પીટર્સબર્ગ આવ્યો અને ક્રાન્ટેમપરરી નામક માસિકના સંપાદકમંડળમાં દાખલ થયો. એ અધિકારીની બુદ્ધિ વિષે તેના સમકાલીન પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોએ પોતાના જે અનુભવ નોંધી રાખ્યા છે, તે પરથી તે વખતે ટોલ્સ્ટોયની કેવી સ્થિતિ હતી તેની આપણને ઠીક કદપના થાય તેમ છે.

ક્રાન્ટેમપરરી નામનું માસિક ઇ. સ. ૧૮૩૬ માં પુસ્કીન અને પ્લેટનેક્ નામના બે લેખકોએ પ્રથમ શરૂ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૭ માં એ માસિકનું સ્વામિત્વ પેનેક્ અને નેકસેક્ તરફ ગયું. નેકસેક્ પોતે સારો કવિ હતો. આ માસિકમાં ટોલ્સ્ટોયના લેખ આવતા હતા; ત્યારે તે સર્વ માસિકોમાં મોટું વજનદાર ગણાતું હતું. તેના લેખકવર્ગે રશીયાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોનો હતો અને તેઓએ એક નાનું સરખું મિત્રમંડળ સ્થાપ્યું હતું. રશીયાની સ્થિતિ સુધારવા માટે જે હિલચાલ પ્રબળ થવા માગતી હતી તેને આ મંડળનો સારો ટેકો હતો. એ લેખકોના ઘણાખરા લેખ ક્રાન્ટેમપરરીમાંજ પ્રસિદ્ધ થતા હતા. એ સર્વનો રશીયાની સ્થિતિ સુધારવામાં અંતઃકરણપૂર્વક અનતી સહાય આપવાનો નિશ્ચય હતો. ટોલ્સ્ટોયે એ મિત્રમંડળમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના લેખ પ્રસિદ્ધ થએલા જેવાની ટોલ્સ્ટોયને પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી એ મંડળમાં તે નામપુરતાજ દાખલ થયા. ચાર માણસમાં ઐક્યતાથી વર્તવાની વાત આવી કે આપણે તરત આપોઆપ ઉઢીભલે છે. મંડળમાંના કોઇનો વિચાર પોતાને પસંદ ન પડે તોપણ પ્રસંગાનુસાર સંમતિ આપી ચલાવી લેવું પડે છે; પરંતુ એવી રીતે પોતાનો વિચાર દાખી રાખવો અથવા અન્યના ભૂલ ભરેલા વિચારનો સ્વીકાર કરવો એ ટોલ્સ્ટોયથી ખતે તેમ નહતું; તેથી તેમની સાચી મૈત્રી કોઇની સાથે રહેવાનો સંભવ નહતો. વિશેષતઃ બર્નીસેસ્કી, મીહૈલૉર્ વગેરે સોશીયાલીસ્ટ સમાનવાદી પક્ષના અભિમાની માણસો સાથે ટોલ્સ્ટોયને કદિપણ અન્યું નહિ.

ફેટલાક કહે છે કે, ટોલ્સ્ટોય જન્મતઃ સરદાર કુટુંબના હોવાથી તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ સરદારી અભિમાન વસેલું હતું; અને ઉપર જણાવેલા મનુષ્ય સામાન્ય કુટુંબના હોવાથી તેમની સાથે મિત્રતા રાખવાનું ટોલ્સ્ટોયને ગમ્યું નહિ; પરંતુ ટોલ્સ્ટોયના ચારિત્ર્યનું બીજ એ કારણમાં ન હોય અતિ ઉંડાણમાં હતું. મોશીયાલીસ્ટ કે ઇમોક્રેટીક એ ઉભયને સરકારની સત્તાજ જોઈતી નહતી એમ કંઈ નહતું; અને ટોલ્સ્ટોય તો સરકારી સત્તાજ ન જોઈએ એમ કહેનાર હતા. ટોલ્સ્ટોયનો દૃઢ અભિપ્રાય એ હતો કે, દેશનો કારભાર એકલો રાજ ચલાવે અથવા એ સત્તા પાંચદશના હાથમાં હોય તેમાં ઝાઝો ફેર શું ? એવી રીતના કારભારથી સામાન્ય જનસમાજનું કલ્યાણ થતું નથી; અર્થાત્ તેઓ લગભગ અરાજકજી બન્યા હતા. ટોલ્સ્ટોયને લાગતું કે કોષ્ટપણ પક્ષ સાથે હળીમળીને ચાલવું એ પોતાના નિશ્ચિત થએલા વિચારોને ત્યજ દેવા જેવું છે. આથી તેઓ કોષ્ટપણ પક્ષમાં સામીલ થયા નહિ.

આજ અરસામાં ફેટ નામના એક તરૂણ કવિનો ટોલ્સ્ટોયને પરિચય થયો. ફેટ પણ ફેટલાક વર્ષ સૈનિક નોકરીમાં વ્યતીત કર્યા હતાં. તેણે યાસનાયા પાસે એક વતન ખરીદ્યું અને ત્યાંજ હસ્તેશનો નિવાસ કર્યો. આથી ટોલ્સ્ટોય સાથેના પરિચય દૃઢ બની ઉભયમાં સારો સ્નેહ બંધાયો. ટોલ્સ્ટોયના આખા જીવનમાં કુટુંબ બહારનો સ્નેહી કહીએ તો માત્ર એ એક ફેટ જ હતો.

ઉભયની ઓળખ પ્રથમ દૂરજીનેફને ઘેર થઈ. દૂરજીનેફ પીટર્સબર્ગમાં રહેતો હતો; તે વખતે તેને મળવા ફેટ તેને ઘેર ગયો. તે વખતે દિવાનખાનામાં એક લશ્કરી તલવાર તેની નજરે પડી, તે પરથી તેણે દૂરજીનેફને એ તલવાર ફાની છે એમ પૂછ્યું. જવાબમાં દૂરજીનેફે કહ્યું:—એ કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયની છે. આ વખતે ટોલ્સ્ટોય બાબુની એક ઓરડીમાં શાન્ત નિદ્રામાં હતા. ત્યાર પછી ફરીથી દૂરજીનેફની મુલાકાત થતાં ફેટ ટોલ્સ્ટોય વિષેની વાત પૂછી, ત્યારે દૂરજીનેફે કહ્યું:— “ આખો દિવસ એવીજ રીતે તે ઉંઘ્યા કરે છે. સેઓસ્ટોપલથી આવ્યો ત્યારથી મારે ત્યાં છે. એને નાચ, ગાન, જીગાર અને નાચિકા એ સિવાય કંઈ સૂઝતુંજ નથી. રાતોની રાતો એ એની બાબતોમાં પસાર કરી સૂર્યોદય પછી આવે છે અને એ બે વાગ્યા સુધી પ્રેતની માફક ઘોર્યા કરે છે. આરંભમાં મેં તેને ઉપદેશ કર્યો પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ થતો નથી એમ જાણીને હવે મેં તેમ કરવાનું છોડી દીધું છે.” ટોલ્સ્ટોયનો આરંભનો પરિચય ફેટને આવી રીતે થયો.

આ પછી ટોલ્સ્ટોયનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો; ત્યારે ફેટને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જણાયું કે, ટોલ્સ્ટોય એક ખરા મતાગ્રહી હોઇને કોષ્ટના વિચારને માન આપનારા નથી. કોષ્ટએક વિષય સંબંધી દૂરજીનેફ અને ટોલ્સ્ટોયનો વાદવિવાદ ચાલતાં

તે એટલો વધી પડ્યો કે, ઉભય તુંતાંપર આવી ગયા અને ભારે તકરાર થઇ. પરિણામે દૂરજીનેફ ગુસ્સે થઇ કહ્યું: “ તને મારા જેવાને ઘેર ઠીક નહિ લાગે. વેશ્યાઓના મેળામાં જઇને ખેસ ! ”

તરતજ ટૉલ્સ્ટૉયે ઉત્તર આપ્યો: ” અમુક સ્થળે જ એમ કહેનાર તું કાણુ ? મને કાવશે ત્યાં હું જઇશ. હું ગમે ત્યાં જતો હોઉં તેથી તમે તમારા ખરા વિચાર જણાવો છો એમ થતું નથી. પોતાના સાચા વિચાર સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરવાનું ધૈર્ય તમારામાં નથી. ”

આ તકરારમાં ફ્રેડ પ્રેક્ષકની માફક માત્ર તમાસો જોતો હતો; પરંતુ તેને ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર ગ્રાહ્ય લાગ્યા. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનો મુકામ પિટર્સબર્ગમાં થોડાજ દિવસ રહેવાથી તેને વિશેષ પરિચય થયો નહિ. એવાજ પ્રકારની બીજી એક તકરારની વાત ગ્રીગોરોવીચ નામના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકારે કહી છે. એ તકરાર નેકસૉફને ઘેર થઈ હતી. કેટિમ્પરરી માસિકનું સર્વ કામ નેકસૉફ જોતો હતો અને ટૉલ્સ્ટૉય તથા દૂરજીનેફ એ બંને સારા લેખક હોવાથી પોતાના માસિકનો એક સારો લેખક ઝોછો થાય એ લયથી તેનાથી એકેનો પક્ષ લેવાતો નહતો; તેથી તે બંને થાક્યા ત્યાં સુધી તકરાર ચાલુ રહી હતી.

એવાજ પ્રકારની બીજી અનેક વાતો બીજાઓએ કહી છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, તાર્કિકે ખરું અને માર્કસે ખરું એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી અન્ય સાથે હળીમળીને ચાલવું એ ટૉલ્સ્ટૉયને બીલકુલ પસંદ નહતું. તેમના આ વર્તનનો મુદ્દો એટલોજ હતો કે પોતે જે પ્રમાણે પોતાનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરે છે, તે પ્રમાણે અન્ય કોઈ પણ કરતો નથી એમ તેમને લાગતું. પોતે સરદાર કુળમાં જન્મ્યા છે એ અભિમાનથી તેમ થતું હતું એમ કંઈ નથી. તેમની તોછડાઈનું કારણ કુળનું અભિમાન નહિ પણ વિચાર—અભિપ્રાયનું અભિમાન એ હતું. દૂરજીનેફ પોતે સરદાર કુટુંબનોજ હતો; તથાપિ વિચારની બાબતમાં ટૉલ્સ્ટૉયે તેની પણ શરમ રાખી નહતી. એ સિવાય સુશિક્ષિત તરીકે જે વર્ગ આગળ આવવા ઇચ્છતો હતો, તેની સાથે પણ ટૉલ્સ્ટૉયને સારું નહતું. એ નવા વર્ગે ખેડુતવર્ગની ઉન્નતિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એ સુશિક્ષિત સમાજના ઉચ્ચ હેતુ માટે કંઈ શંકા નથી; પણ એ સમજ ઉત્સાહના આવેશમાં જમીનદારવર્ગના સામાન્ય હક્ક ઉપર પણ તરાપ મારનારા વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યો; તેથી ટૉલ્સ્ટૉયનું લોહી તપી ગયું હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. એ રીતે જુના અને નવા પક્ષથી દૂર થઇ તે એકલા પડ્યા હતા.

આ વખતે પ્રસિદ્ધ લેખક ગ્રીગોરોવીચ અને ટૉલ્સ્ટૉયની પીટર્સબર્ગમાં મુલાકાત થઈ. ટૉલ્સ્ટૉયે ત્યાં સ્વતંત્ર જગ્યા લઇ નિવાસ કર્યો હતો. કેટિમ્પરરી

માસિકના સર્વ લેખક ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર ભોજનાર્થે એકત્ર થયા હતા અને તેમાં ત્રીગોરોવીચ હાજર હતો. આ ભોજનની હકીકત તેણે નીચે પ્રમાણે આપી છે:-

“ જૉર્જ સેન્ડ નામના એક લેખક વિરૂદ્ધ તમે તમારી લેખિની કદિપણ ચલાવશો નહિ એમ મેં ટૉલ્સ્ટૉયને કહ્યું હતું. જૉર્જ સેન્ડ ટૉલ્સ્ટૉયના અપ્રિય લેખકમાંનો એક હતો; પણ કેટિમપરરીના ઘણા લેખકોને તે પ્રિય હતો. ભોજન પૂરું થવા આવ્યું ત્યાં સુધી ટૉલ્સ્ટૉય તદ્દન સ્વસ્થ હતા; એટલામાં કોઈએ જૉર્જ સેન્ડના નવીન પુસ્તકની સ્તુતિ કરી તે તેમણે સાંભળી. તે સાંભળતાંજ તેમનું રક્ત ઉછળ્યું અને ટીકાતો મારો શરૂ થયો. તેમણે કહ્યું: ‘ જૉર્જ સેન્ડની નાયિકા ખરેખર અસ્તિત્વમાં હોય તો તેને બપોરે બાર વાગે ફાંસી આપવી જોઈએ. મને લાગે છે કે, સ્ત્રીઓ સંબંધી તેમના જે વિચારો પછી બહાર પડ્યા છે તેનું બીજ અહીં-થીજ રોપાયું હતું. ”

કોઈ પણ નહિ કહી શકે કે, ટૉલ્સ્ટૉયનું વર્તન આ સમયે નૈતિક દ્રષ્ટિએ શુદ્ધ હતું; ઉલટા આ સમયે તે બ્રહ્મતાનોજ ભોગ બની રહેલા હતા. દારૂ, જીંગાર અને વેસ્થાના સંગમાં રાત્રિની રાત્રિ કાઢનાર ટૉલ્સ્ટૉય સ્ત્રીઓની નીતિસંબંધી સખત ઉદ્દગાર કાઢવા ધૈર્ય કરે, એ ખરેખર નવાઈ જેવું છે. તેમના આ વર્તનનું મૂળ તેમના એક પુસ્તકના નીચેના ઉતારા પરથી વ્યક્ત થવા જેવું છે.

“ એમાં કંઈ પણ શંકા નથી કે, માનવ સ્વભાવમાં પશુત્વનો જે ભાગ છે તે અતિ તિરસ્કરણીય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તેનું સ્વતંત્ર નસ અને સ્પષ્ટ દેખાતું નથી ત્યાં સુધી તેને અગત્ય અપાતી નથી. તેની ખીલતસતા ખુલ્લી થવાથીજ આપણે તેનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ. મનુષ્યના હરને વખતે પશુત્વ ભરેલું વર્તન થઈ જાય; પણ તેને તેની લાગણી હોવી જોઈએ. તેના લક્ષમાં આવવું જોઈએ કે, એ વર્તન પશુત્વનું છે; પણ જ્યારે એ પશુત્વ કાવ્યમય શૃંગાર સજી આપણા સમક્ષ આવે છે, ત્યારે તેનું મલીન રૂપ છુપાઈ જાય તે મોહક દેખાવા લાગે છે. તેના મોહની એવી સત્તા પોતાના ચિત્તપર થવા દેવી અયોગ્ય છે; કેમકે તેથી તે ખરાબ હોવાની કલ્પના ધીમે માનવહૃદયમાંથી નષ્ટ થાય છે; અને તેના નષ્ટ થવાથી પછી તે પશુત્વનો પુરો અંધભક્ત બને છે અને ખરા ખોટાનું તારતમ્ય તેની બુદ્ધિથી અગમ્ય બને છે. મનુષ્યના ઉત્ક્રાંતિમાર્ગમાં એજ ખરો અંતરાય છે. ”

એક વખત કેનીલેસ્કી નામનો એક નવલકથાકાર એક મૂર્તિકારને ઘેર ગયો હતો ત્યારે ત્યાં ટૉલ્સ્ટૉયનો મેળાપ થયો. હરએમ નામના એક લેખકની તુરતની પ્રસિદ્ધ થએલી એક નવલકથા કોઈ મોટેથી વાંચતો હતો. વાંચન ચાલતું હતું ત્યાં સુધી ટૉલ્સ્ટૉય કંઈ બોલ્યા નહિ, પણ વાંચન પૂર્ણ થતાંજ હરએમના વિચારો ઉપર તેમણે એવો મારો ચલાવ્યો કે સર્વની માન્યતા થઈ કે, હરએમ ખરેખર મહામૂર્ખ

હોવો જોઈએ. તે વખતે હરએમના વિચારો સારી રીતે લોકપ્રિય થયા હતા; પણ ટૉલ્સ્ટૉયની રીકાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, તે મૂર્તિકારને ત્યાં ત્યાર પછી કદિ પણ હરએમનું પુસ્તક જણાયું નહિ.

દૂરજીને ટૉલ્સ્ટૉય વિષે પોતાનો અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે:-

“ ટૉલ્સ્ટૉયના વર્તનની જે ઘટના ઉત્તરકાળમાં તેમના સર્વ જીવનમાં દ્રષ્ટિએ પડી, તેનો પ્રારંભ આજથી થયો હતો. તેમને કદિપણ લાગતું નહતું કે લોકોમાં અંતઃકરણની શુદ્ધતા હશે. કોઈ ધાર્મિક હીલચાલ શરૂ કરતો તો તેમાં તેમને દાંભિકતા જણાતી. તેમની નજર એટલી તીક્ષ્ણ હતી કે, તેમના આગળ કોઈપણ સામાન્ય માણસ ગભરાઈ જતો. ઘણી વખત તે લાંબીસૂચ રીકા કરતા નહિ; પણ જે એ ત્રણ શબ્દ ઉચ્ચારતા તે એવા તો આકરા નીકળતા કે, તે સાંભળીને કોઈને પણ ગુસ્સો આવ્યા સિવાય રહે નહિ. ”

માનવપ્રકૃતિનાં અનેક અંગો હોય છે. તે સર્વ અંગોનો વિકાસ કોઈનામાં પણ સરખી રીતે થતો નથી. તેમાંના એકાદ અંગને વિશેષ પોષણ મળ્યું હોય છે તો અન્ય એકાદ અંગ સાધારણ કરતાં પણ વધારે નિર્બળ હોય છે. વ્યવહારમાં માણસને અંગત અને સાર્વજનિક એવાં બે પ્રકારનાં કર્તવ્ય અગત્યવાં પડે છે. માનવજનમની સફળતા માટે પરોપકાર એ ફરજ રૂપ છે, એવી સમજણ થયા પછી મનુષ્યો પોતાના અંગત સ્વાર્થની પરવા મૂકી દે છે; એ તો ઉચ્ચ કક્ષાનાં વિરલ મનુષ્યોની જ વાત હોઈને સામાન્ય મનુષ્યો કે જેઓ અંગત સ્વાર્થને ખાતરજ પરોપકારના કાર્યમાં પડે છે, તેઓ તો સાર્વજનિક નીતિ અને કાયદા કાનુને તરફજ ખૂબ ધ્યાન આપે છે ત્યારે પોતાની અંગત નીતિમાં બેદરકાર બનીને દારૂ અથવા સ્ત્રીઓના મોહમાં પણ બેધડક પડે છે અને કેટલાક તો પરોપકારનાં કામોદ્ધાર પોતાને જે જાહેરાત અને ઝોળખાણ પીછાણ વધે છે, તેના પૈસા કમાવા પાછળજ ખૂબ ઉપયોગ કરે છે. એકાદ માણસ નૈતિક આખતમાં સારો હોઈ પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર વિષયક કાર્ય બરોબર રીતે ચલાવે છે, તો સાર્વજનિક કર્તવ્યનું તેને સ્મરણ પણ થતું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે, મનુષ્યનાં જીવન અવયવોનો વિકાસ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પિટર્સબર્ગમાં ટૉલ્સ્ટૉયને જેમનો પરિચય થયો હતો તે સર્વ પોતાને સમાજસુધારક કહેવડાવતા હતા. સમાજને વિકાસ સર્વ ખાબુથી સરખી રીતે થાય તે માટે તેઓ પોતાથી બનતો પ્રયત્ન પણ કરતા; પરંતુ કમનશીબે એમાંના ઘણાખરા દુર્વ્યસનના ઝપાટામાં સપડાએલા હતા. ખાણીપીણીમાં કોઈ જાતનો નિર્બંધ ન રહેતાં, દારૂ, ભુગાર અને કુમાગી સ્ત્રીઓના યમળમાં તેમનો સમય વહી જતો હતો. આવા વર્તનમાં ટૉલ્સ્ટૉય પોતે અપવાદ રૂપ નહતા, પણ પોતાનું એ વર્તન નિંદ છે એ માન્યતા કદિ નષ્ટ થએલી નહિ

હોવાથી તે એવા વર્તનવાળાઓ પ્રત્યે તિરસ્કાર ધરાવતા હતા. પોતાની જાતનું એવું નિંદા વર્તન હોવા છતાં જનસમાજને સુધારવા બહાર પડવું એ વર્તન તેમને દંભભરેલું લાગતું અને તેથી તે સમાજસુધારક તરીકે બહાર આવ્યા નહિ. આવી સ્થિતિમાં આવા પ્રકારના કાષ્ટપણ માણસ સાથે તેમને રહેલ થવાનો ઝંભવ નહોતો.

ક્રિમિયન યુદ્ધમાં સખત પરાજય થવાથી ઝારશાહી-એકલથ્યુ સત્તાને ભારે ફટકો પડ્યો. હવે બાદશાહ ઝારને સ્પષ્ટ જણાયું કે, સરકારની સત્તા થોડાઘણા પ્રમાણમાં પણ પ્રગ્નતા હાથમાં મૂક્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. પરિણામે મુલકી અને ફોજદારી કાયદામાં સુધારો, ગુલામ (ચાકર, ખેડૂત) લોકોની મુક્તતા, જ્યૂરીની સંમતિથી ગુન્હાની તપાસ ચલાવવી, વર્તમાનપત્રોપરનો અંકુશ શિથિલ કરવો, વગેરે સુધારાનો આરંભ થયો. ટોલ્સ્ટોય પીટર્સબર્ગમાં આવ્યા ત્યારે રૂશિયાના આ આંતરિક સુધારાનો પાયો તાજેજ પડેલો હતો; પરંતુ એ સુધારાનો ટોલ્સ્ટોયના આ વખતનાં પુસ્તકોમાં કાષ્ટપણ સ્થળે ઉલ્લેખ નથી, તેમજ ખાનગી રીતે પણ એ વિષે પોતાનો કાંઈ વિચાર તેમણે જાહેર કર્યો નથી, તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે સમયે તેમની શુદ્ધિ સાર્વજનિક કાર્ય તરફ પ્રેરાઈ ન હતી. તેમનો સ્વભાવ આ સમયે એકમાર્ગી હતો. તેમની મનઃપ્રવૃત્તિ કહેતી હતી કે ગાદી તકીઓ કે દોરી લોટો. આથી સાર્વજનિક કાર્યમાં ફૂટછાટની નીતિની જરૂર પડે છે તે તેમનામાં ન હતી. એકાદ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતાં એક ધાથી બે દુકાના ન્યાયથી તે મનમાં મનમાં તેનો નિર્ણય કરી નાખતા; પણ વિચારસૂષ્ટિ અને આચારસૂષ્ટિમાં જમીન આસમાનનો તફાવત હોય છે એ વાતનો તેમને અનુભવ થયો નહોતો.

આ પછી કેટલાંક વર્ષોએ ટોલ્સ્ટોયે ડીસેંબરિસ્ટ નામની નવલકથા લખી, તેમાં ઉપરોક્ત સુધારાના સમયનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે; એ ઉપરથી એ રાજકીય સુધારા તરફ ટોલ્સ્ટોય કેટલો તિરસ્કાર રાખતા હતા તે જણાય છે.

“ જે સમયે રૂશિયન સૈન્ય સેઓરોપલ શત્રુને સ્વાધીન કરી પાશ્વું કર્યું, તે સમયથી રૂશિયામાં આ સુધારાના શકનો પ્રારંભ થયો. રૂશિયન સંસ્કૃતિ, રૂશિયાની ઉન્નતિ, રૂશિયાનો પુનર્જન્મ એવા પ્રકારના નામથી જનસમાજમાં આ જમાનો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. કાળા સમુદ્રના અનર્થમાંથી રહ્યા સહ્યા રશિયન કાફલાના ખજાસીઓ મોસ્કો આવ્યા ત્યારે લોકોએ સામે જઈ તેમના ચરણમાં વંદન કર્યા અને તેમને નેઘએ તેટલો દારૂ પા્યો. એવા શુભ મુહૂર્તે આ જમાનાનો જન્મ થયો. રૂશિયાના બે મહાપુરોનો આજ વખતે અસ્ત થયો. એક મહાપુરે સ્વાશેની બે ટૂંકડીઓ સહ વોલેશીયાની રણભૂમિપર શયન કર્યું; એજ તેમની મહાનતાનું કારણ હતું. અને બીજો મહાપુર જખમી સિપાહીઓને બીજાઓએ આપેલો પૈસો

અને ખીન્નઓએ આપેલી ચાલ મફત વહેંચતો હતો. એવા મહાત્માઓ (!) નો અસ્ત થતાં આ નવીન જમાનાનો ઉદય થયો. રશીયામાં આ વખતે મહાપુરુષો ઓમાસામાં ઉગી આવતી કુતરાની કાનટોપીની માફક ઠેકાણે ઠેકાણે ઉગી નીકળતા હતા. સેનાપતિ તથા મુત્સદ્દીઓનો રાફડો ફાટ્યો હતો અને લેખક તથા વક્તાની સંખ્યા તો ગણી પણ ન શકાય એટલી વધી પડી હતી. એ સિવાય કેવળ મોટા હતા તે તો બુદ્ધાન્ત. કેવળ મોટા એટલે કોઈપણ જાતનો ગુણ નહોવા છતાં જે પોતાને મોટા કહેવડાવતા તે. આજ પ્રસંગે મોસ્કોના એક લોકપ્રિય નટની જ્યુમ્પીલી ઉજવવામાં આવી. સરકારને ધાન્ય વગેરે પુરું પાડવા નિમાએલા અધિકારીઓની લખાડીઓ બહાર પડી પુષ્કળને શિક્ષાઓ પણ થઈ. જેઓ પોતાના હાથ પગ ગુમાવી સેમોસ્ટોપલથી પાછા આવ્યા હતા તેઓ તરફ ફેટલાક શ્રીમંતો અતિ ઉદાર મનથી એકાદ બે તાંબાના કકડા (ત્રાંબાનું નાણું) ફેંકતા હતા. અને તેમનામાં ઔદાર્ય તો જનણે ઉભરાઈ જતું હતું. એક દારૂનો ઈન્જરદાર એવો મોટો વક્તા થઈ પડ્યો હતો કે તે રસ્તે રસ્તે લાપણો આપતો. છેવટે નગરરક્ષકોએ તેના મોંદે તાળુ માર્યું. હજારો વર્તમાનપત્રો અને માસિકો ભિન્ન ભિન્ન વાવટા નીચે એકત્ર થયાં. વર્તમાનપત્રો એટલાં તો નીકળ્યાં કે, નવું પત્ર કાઢનારને નવું નામ મેળવવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી. કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન પર લેખ લખવા લાગ્યા તો કોઈ શાસ્ત્રી વિષે બોલવા લાગ્યા. કોઈ અરણ્ય, સૂર્યોદય અને વિદ્યુતના ગડગડાટનાં સુંદર વર્ણન કરવા લાગ્યા તો કોઈ પ્રેમકથાના આલાપ કાઢવા લાગ્યા. વળી ફેટલાકોએ રશીયન સરકારી કામદારોની મૂર્ખાઈ પર હથિઆર ઉંચક્યાં. તેમને લખવાના વિષયનો તોટો નહતો. ખેતી, શિક્ષણ, વિશ્વવિદ્યાલય, સરકારી સાહિત્યપરીક્ષક. મહેસુલ, બેંકો, પોલીસ વગેરે અનેક વિષયનો ભારે પાક ઉતર્યો હતો; તો પણ નવાનવા વિષય માટે પત્રકારો તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. લેખકોની તાણુ તો કદિ પડીજ નહિ. ગમે તે ઉકેતો અને કલમ હાથમાં પકડી પંડિતાઈ કરવા લાગતો ! આ રીતે રશીયાનો ઉત્સાહ આ વખતે પૂર્ણ જોરમાં વહેતો હતો. ખહેલા નેપોલીયનના જળનો નાશ થયો ત્યારે પણ આવોજ કાળ આવી ગયો હતો. જેમણે એ સુંદર સમયનું દર્શન કર્યું નથી તેમનો જન્મ વ્યર્થજ ગયો છે ! પ્રસ્તુત લેખક તે વખતે જીવતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ સેમોસ્ટોપલના મોખરે હાજર હતો; તેથી તે સમયનું ગોચર વર્ણન થઈ શક્યું છે. ”

ઇ. સ. ૧૮૫૫ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉય સેમોસ્ટોપલથી સેન્ટપીટર્સબર્ગ આવ્યા ત્યારે દૂરજીનેકે તેમને પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયની શુદ્ધિ અને લેખનકૌશલ્ય માટે દૂરજીનેકને આદર હતો, પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયમાં જે ફેટલાક વિશિષ્ટ ગુણ હતા, તેની તેને કહપના પણ નહતી. આથી એ બે પ્રસિદ્ધ લેખકમાં

વારંવાર મતભેદ ઉડતો તે હકીકત આગળ કહીજ ગયા છીએ. તેઓમાં ગાઢ સ્નેહ બંધાયોજ નહિ. થોડા દિવસ સલાહ શાન્તિના જતા ન જતા અને પુનઃ તકરાર થતી; અને એ રીત છેવટ સુધી ચાલુ રહી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના આરંભમાં ટોલ્સ્ટૉયનો ત્રીજો બંધુ ડીમીટ્રીયસ ઓરેલમાં ગંભીર સ્થિતિમાં હતો. તેને મળવા માટે ટોલ્સ્ટૉય ઓરેલ ગયા હતા, પણ તેમના વર્તનની ઉચ્છ્રંખલતા એટલે સુધી વધી ગઈ હતી કે, પોતાના પથારી વશ બંધુની સારવારમાં ન રહેતાં તે ત્યાં પણ જુગાર અને અન્ય રમતોમાં તદ્દલીન રહેતા. ઓરેલથી તે પાછા ફર્યા પછી થોડાજ દિવસમાં ડીમીટ્રીયસનું મરણ થયું. એ પ્રસંગે ઉદ્દેશી ટોલ્સ્ટૉય પોતે કહે છે: “મીટૅકના મરણથી મને ખરાબ લાગ્યું, પણ વિશેષ દુઃખ થયું નહિ. હું તે વખતે મહામૂર્ખ બનેલો હતો. જ્યારે તેના મૃત્યુ સમાચાર મને પીટર્સબર્ગમાં મળ્યા ત્યારે મને ખરાબ એટલાજ માટે લાગ્યું કે, તે દિવસે રાજદરબારમાં થનારા એક ખાનગી નાટકમાં હું જઈ શક્યો નહિ!”

માર્ચ મહિનામાં ટોલ્સ્ટૉયે પોતાના ભાઈ સર્જેસને નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:—

“હવે મને કાંઈ પણ દિશાએ સાત વ્યાઠ મહિના ફરી આવવાનું મન થયું છે. નીકોલેકા અને તમે મારી સાથે આવશો તો કેટલો આનંદ થશે! આપણે દરેક હજાર હજાર રૂબલ સાથે રાખીશું તો આખો પ્રવાસ આનંદથી પૂર્ણ થશે.”

ઇ. સ. ૧૮૫૬ના મે મહિનાના અંતમાં ટોલ્સ્ટૉયે પીટર્સબર્ગ છોડ્યું. રસ્તામાં મોસ્કોમાં બર્સ નામના એક ગૃહસ્થને ત્યાં થોડા દિવસ મુકામ રાખ્યો. મોસ્કોમાં તે દશ દિવસ રહ્યા. અહીંથી સર્જેસને લખાએલા એક પત્રમાં તે કહે છે: “અહીં દશ દિવસથી છું. એ સમય અતિ સુખમાં ગયો છે અને મહત્વની વાત એ છે કે અહીં શેપેન કે એક પણ વેશ્યાનો મેં સ્પર્શ કર્યો નથી.”

મોસ્કોથી તે યાસનાયા ગયા અને ત્યાર પછી તેમણે કેટલાક દિવસ આબુ-ખાબુનાં ગામોના સ્નેહીઓને મળવામાં ગાળ્યા. ટૂરછનેફનું ગામ નજીક હોવાથી ત્યાં પણ ગયા. આ વખતે ત્યાં ટોલ્સ્ટૉય કુટુંબના ઘણા ખરા માણસો એકત્ર થયા હતા. એકવાર વાર્તાવિનોદ કરતાં મંડળમાં એક રમત શરૂ થઈ. તેમાં વિજયી થઈ નગર પ્રવેશ કરનાર એક રાજાનો પાંડ ટોલ્સ્ટૉયે લીધો. પુષ્પ, પત્ર, વગેરે જે પદાર્થ હાથમાં આવ્યા તે પદાર્થનો મુકુટ બનાવી ટોલ્સ્ટૉયના મસ્તકપર મૂકવામાં આવ્યો; તેટલામાં એક નવીન અતિથી આવતો હોવાની ખબર મળી. એ અતિથી ત્યાં એકઠા થએલામાંના કાંઈને પણ પ્રિય નહિ હોવાથી એ કાંટા દૂર કેવી રીતે કરવો તેનો સર્વ વિચાર કરવા લાગ્યા. તરતજ ટોલ્સ્ટૉયે પોતાના બનેલીને આજ્ઞા-રીતે વેશ આપી બીજાના પર સુવાડયા અને પોતે દુઃખી મુદ્રા કરી ખારણામાં

ઉભા રહ્યા; એટલા ઉપાયથી અતિથીનો કાંટો તરતજ સત્વરે દૂર થઇ ગયો એ કહેવાની આવશ્યકતા નથીજ.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના નવેમ્બરમાં ટાલ્સ્ટૉય લશ્કરી નોકરીમાંથી છુટા થયા. એ અરસામાં ટાલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિ કેવી હતી એ તેમના પોતાના નીચેના લેખપરથી જણાઇ આવે છે:—

“ એ સમયે મને વારંવાર માફ શીઘ્ર સુધારવાની દૃઢ ઇચ્છા થતી; પણ હું યુવાન હોઇ પ્રવૃત્તિથી ઉગ્ર હતો. તેમાં મારો કોઈ સ્નેહી સોજતી નહિ હોવાથી હું એકલો પડ્યા જેવું થયું હતું. આજીવનમાં મંડળ પણ વિલક્ષણ હતું. હૃદયમાં સુશીલતા આવવી જોઈએ એવા પ્રકારના વિચાર પ્રકટ કરતાંજ એ મંડળ મારી મસ્કરી કરતું; અને મારા મલિન મનોવિકારને સ્વચ્છંદે વિચરવા દેતો ત્યારે તે તેમ કરવાને ઉત્તેજન આપી મારી સ્તુતિ કરતું.”

“ મારા મનમાં પ્રયત્નપણે મોટા સત્તાધીશ થવાની ઇચ્છા થતી. લોભથી હું છુટ્યો નહતો. સ્વભાવમાં ઉગ્રતા ભરાઇ રહી હતી. કામવિકાર પ્રયત્ન હતો. તે કાળમાં મને સ્મરણ થાય છે તો હું લયથી ધ્રુજું છું અને પશ્ચાત્તાપથી અંતઃકરણ દગ્ધ થવા લાગે છે. યુદ્ધ સમયે મનુષ્યવધ કર્યો, જીવારમાં સંપત્તિનો નાશ કર્યો, ગરીબ જેવોતોના પરસેવા પર મેં મારી ઇંદ્રિયોનું પોપણ કર્યું અને તે બિચારાઓને પુષ્કળ વખત શિક્ષાઓ પણ કરી. અસત્ય વચન, ચોરી, પરદારાગમન, મદ્યપાન વગેરે પ્રકારના મેં કેટલા ગુન્હા કર્યા હશે તેની શી ગણતરી કરવી ! તેની ગણના સંભવિતજ નથી ! છતાં લોકો મારા એ વર્તનની સ્તુતિ કરતા તથા અન્યની તુલનામાં ‘તું પવિત્ર છે’ એમ કહેતા !”

“ એવી રીતે મારા જીવનનાં દશ વર્ષ ગયાં. એ સમયમાં મેં લેખનક્રમ પણ શરૂ કર્યો; પરંતુ તેના તળીયે મિથ્યા ડોળ, લોભ અને અભિમાન હતાં. મેં લખ્યું છે તે કીર્તિ અને પૈસા માટેજ ! આથી લોકોને ગમે તેવી ખરી ખોટી વાતો લખીને મેં સત્યને પાછળ રાખ્યું. છતાંજ ખૂબી એ છે કે તેને માટે મારા પર સ્તુતિની વૃદ્ધિ થઇ અને લેખનકાર્યને નહિ કદગેલો એવો યશ મળ્યો.”

“ જીવીસ વર્ષની વયના અરસામાં હું પીટર્સબર્ગ આવ્યો અને ત્યાં કેટલાક કક્ષમ બહાદુરોની મુલાકાત થઇ. એ મંડળે પણ મારી પુષ્કળ સ્તુતિ કરી. મારી બુદ્ધિ અપરિપક્વ હોવા છતાં એ લેખકમંડળમાં સપડવાથી મારી માનસિક સ્થિતિ સુધારવાની જે ઇચ્છા હતી તે પણ નાશ પામી. મેં અંધ બની તેમના વિચારોનું અનુકરણ કર્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે, મારા વર્તનની શિથિલતા અયોગ્ય નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું. એ મંડળના વિચારોનો સામાન્ય નિર્દેશ ટુંકામાં આ પ્રમાણે હતો:—“ સામાન્ય મનુષ્યોના વિકાસનું મુખ્ય શ્રેય લેખકવર્ગને હોય

છે; તેમાં પણ નવલકથાકાર અને કવિનું જનસમાજપર વિશેષ વજન-છાયા પડે છે. મનુષ્ય માત્રને ડાહ્યા બનાવવાનો અધિકાર અમોને છે. અમોને પોતાને કેટલું જ્ઞાન છે તેની તપાસ કરવાની જરૂર નથી. અમારા પોતાના જ્ઞાનનું તોલન કરતાં મનુષ્યને જ્ઞાનદાન આપવા માટેજ અમારો જન્મ છે.” આટલા પરથી એ મંડળની વિચારદિશા સમજાશે. મને પોતાને લોકો અંધકાર અને કવિ કહેતા. એવી સ્થિતિમાં એજ વિચારપ્રવાહનો મેં સ્વીકાર કર્યો હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? એ પ્રકારે હું મને પોતાને અંધકાર અને કવિ કહેવડાવી લોકોને જ્ઞાનદાન આપવા લાગ્યો; પણ લોકોને હું શું શીખવતો હતો તે તો પ્રભુજી જાણે છે. એ જ્ઞાનદાનના બદલામાં મને પૈસો મળતો, સુંદર ભોજન મળતું, રહેવાંને વિશાળ ઘર હતું, ચોતરફ સ્ત્રીઓનું ટોળું ભેગું થતું અને લોકો મને ચહાતા હતા. આ ઉપરથી મને સ્પષ્ટ જણાતું કે હું જે કંઈ શીખવતો તે સાફજ હતું.”

“આ પ્રમાણે મેં એ મંડળના વિચારોનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમના એ ધર્મનો આચાર્ય બન્યો. એ નવા વિચારના આચાર્યપદમાં મને એવડો ફાયદો હતો. લોકો સ્તુતિ કરતા તેથી આનંદ મળતો અને ભરતક દ્રવ્ય પણ ચરણમાં પડતું. એ નવા વિચારમાં વાસ્તવિક રીતે કંઈ તત્ત્વ છે કે નહિ તેનો વિચાર કર્યા વગર ઘણા વખત સુધી મેં તેનો અનુવાદ કર્યો; પરંતુ પછી એ ત્રણ વર્ષે એ વિચાર માટે મને શંકા થઈ. સ્વચ્છંદિની કસોટીપર તેની પરીક્ષા કરવાની મને ઇચ્છા થઈ. આ નવા વિચારના આચાર્યોમાં પરસ્પર એકવાક્યતા નહતી, એ મારી શંકાનું પહેલું કારણ છે. આચાર્યત્વનું પ્રથમ માન મેળવવા માટે તેઓજ જ્યારે પરસ્પર વદવા લાગ્યા, ત્યારે મને આપોઆપ શંકા થઈ. એ ઝગડામાં તેઓ એક બીજાનાં છિદ્રો કાઢતા અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એક બીજાને ફસાવવામાં પાછા પડતા નહતા. એમાં કેટલાક એવા પણ હતા કે, ખરાખોટાની વિશેષ પંચાત ન કરતાં તેઓ પોતાનાં ખીસમાં ભરવા તરફજ લક્ષ રાખતા. એવાં અનેક કારણથી એ વિચારથી માફ મન દૂર થવા લાગ્યું.”

“એ ઉપરાંત બીજું પણ એક કારણ હતું. અમારા એ આચાર્યોનાં નૈતિક વર્તનનું હું અવલોકન કરવા લાગ્યો ત્યારે મને જણાયું કે નીતિનો તેમને પરિચયજ નથી. તેમનામાં પવિત્રતા જેવું કંઈ ન હતું. મારા લશ્કરી કાળમાં મને પુષ્કળ વ્યસની અને બદચાલના માણસોનો અનુભવ થયો હતો; પણ અમારા આ આચાર્યો તેમનાથીએ આગળ વધેલા હતા. પોતાનું વર્તન અશુદ્ધ છે એવી તેમને શંકા પણ નહિ આવતી હોય એમ જણાતું. જે ખરો પવિત્ર હોય છે તેને જેમ પોતાને માટે શંકા આવતી નથી, તેમજ જેને નીતિ એટલે શું તેનું ભાન નથી હોતું તેવા માણસને પોતા વિષે શંકા આવતી

નથી. મને વિચાર થઈ પડ્યો કે એ આચાર્યોને શ્રેષ્ઠ કે પામર એ બે પૈકી કય પંક્તિમાં ગોઠવવા? છેવટે એ લોકોથી હું પૂર્ણ રીતે કંટાળ્યો અને મારા પોતાના વર્તન માટે મને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. મારી ખાત્રી થઈ કે એ નવા વિચાર એટલે ફસાવવાનું એક સાધન છે.”

“આટલું થવા છતાં એક ખામી તો રહીજ. ગ્રંથકાર, કવિ અને ગુરૂની પદ્ધતી વિભૂષિત કરી એ લોકોએ મને બહુમાનની જે ગાદીપર બેસાડ્યો હતો, તેનો ખુદ્દી રીતે ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા હું કરી શક્યો નહિ. અન્ય આચાર્ય ખરાબ હશે પણ હું સારો છું એ મિથ્યાભિમાન ગયું નહિ. એ લોકોના સહ-વાસથી મારામાં એ એક દુર્ગુણ દાખલ થયો. વ્યર્થ અભિમાની વિચારો મેં તેમની પાસેથી લીધા. મને પોતાને કંઈ સમજતું નહતું છતાં લોકોના ગુરૂ બનવાની મૂર્ખાઈ/ભરેલી હિંમત મેં જળવી રાખી.”

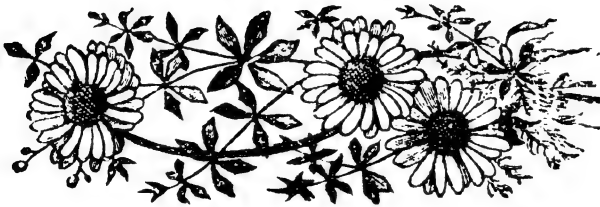
“તે વખતનું સ્મરણ થાય છે અને તે સમયની મારા મનની સ્થિતિનું અવલોકન કરું છું, તો મને કોઈવાર અતિશય દુઃખ થાય છે, કદિ ભય લાગે છે અને કદિ હાસ્ય પણ થાય છે. એવા વખતે ગાંડાનું દવાખાનું જેતાં જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવીજ મારી સ્થિતિ થાય છે.”

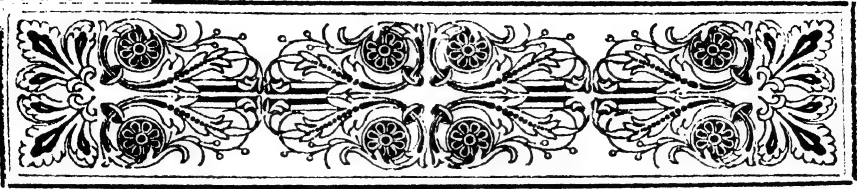
“એ વખતે મારી એમજ ખાત્રી થઈ હતી કે, લખાય તેટલું લખવું અને બોલાય તેટલું બોલવું એજ મનુષ્યને માટે કલ્યાણદાયક છે. અમે સેંકડો સુધારકો પરસ્પરનાં છિદ્રો કાઢતા, એક બીજાના વિચારોનું ખંડન કરતા અને એ રીતે જ્ઞાનદાન કરતાં સાઈ શું અને ખોટું શું એ વિચારે કદિ અમને સ્પર્શ કર્યો નહતો. અરે, એ શબ્દનો અર્થ શા છે તેનો વિચાર પણ અમે કર્યો નહતો. ગાંડાના દવાખાનામાં નિવાસ કરનારાઓ જે પ્રમાણે કેટલીક વખત એક બીજાની સ્તુતિ કરે છે અને કેટલીક વખતે એક બીજાનાં ગળાં દાખવા તૈયાર થાય છે, તેવુંજ અમારું વર્તન હતું.”

“છાપખાનાના હજારો માણસો અમારી સેવામાં તત્પર હતા. અમોએ લખેલા લેખોનાં બીબાં ગોઠવતાં ગોઠવતાં બિચારાઓનો દમ નીકળી જતો. રૂશી-યાના ટપાલખાતાથી ઉંચકી જવાય તેટલો ભાર અમે તેના પર નાખતા હતા; પણ જ્ઞાનદાનના કાર્યને માટે એટલો શ્રમ પણ અધુરો રહેતો. અમારા કોઇનું મુખ્ય કારણ એ પણ હતું કે, એ પવિત્ર કાર્ય તરફ લોકો જોઈએ તેટલું લક્ષ આપતા નહતા.”

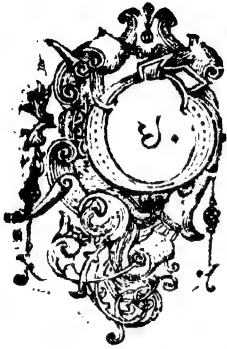
“લોકોને ઘેર બેઠાં જ્ઞાનગંગા મળે અને તેમાં તેઓ સ્નાન માત્ર પણ કરે નહિ, એ શું ખરેખર વિચિત્ર નહોતું કે? પણ તેમાં વિશ્વક્ષણતા શી છે? અમારા ચાવવાના દાંત જુદા અને દેખાડવાના જુદા! લોકો પાસેથી બને તેટલું દ્રવ્ય કઢાવવું

અને મળે તેટલું માન મેળવી અભિમાનથી ફૂલાવું એજ અમારો આંતરિક માર્ગ હતો. એ માર્ગ સાધવા માટે પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો એ એકજ માર્ગ અમારા હાથમાં હતો. ત્યારે તે સિવાય અન્ય શું કરવું? અમારી ઇચ્છા એવી હતી કે, લોકો એવા નિરૂપયોગી કાર્યને મહત્ત્વ આપે; તેથી તેવું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા અમે એક નવી યોજના ઉપસ્થિત કરી. ‘જગતનું સર્વ અસ્તિત્વ ઉત્ક્રાંતિના માર્ગમાં છે.’ ઉત્ક્રાંતિની પાછળ માનસિક સંસ્કૃતિ અવશ્ય આવે છે અને સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિનું માપ વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો છે. એ બંનેની ઉન્નતિ થવી એ વિકાસ પામતી સંસ્કૃતિનું ચિન્હ છે. અમે પુસ્તક તથા વર્તમાનપત્ર લખીએ છીએ અને તેના બદલામાં લોકો અમોને માન તથા પૈસો આપે છે; તેથી અમારું કાર્ય ઉપયોગી અને સંસ્કૃતિને ઉન્નત કરનારું હોય અમે ગ્રંથકાર એટલે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુરૂષ છીએ; એવી પણ અમારી ઉપપત્તિ હતી. અમે સર્વ જો એક્યતાથી વર્ત્યા હોત તો એટલી ઉપપત્તિથી પણ ચાલ્યું હોત; પરંતુ તેમ ન કરતાં એકબીજા સાથે ઝગડો કરતા હતા. એકે એક વિચાર બહાર પાડ્યો કે બીજે તેની વિરૂદ્ધ લખવા બેસે; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં પણ અમારી યોગ્યતાની પરીક્ષા કરવાની અમોને છુદ્ધિ સુઝી નહિ. લોકો તરફથી દ્રવ્ય મળતું હતું અને સ્તુતિ પણ મળતી હતી, પછી અધિક વિચારનું પ્રયોજન શું હોય?”

પ્રકરણ ૬ ટું-પ્રવાસ.

સ. ૧૮૫૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦ મી તારીખે ટાલસ્ટોય મોસ્કોથી વોર્સો આવવા નીકળ્યા. આગગાડી થએલી નહિ હોવાથી પ્રથમ ટપાલગાડીમાં તથા પછી રેલ્વેદારના તા. ૨૧ ફેબ્રુઆરીના દિવસે તે પેરિસ પહોંચ્યા. અહીં તેમને દૂરછનેફ અને નેફસેફનો મેળાપ થયો. હજુ પણ દૂરછનેફ અને ટાલસ્ટોય વચ્ચે મતભેદના કારણે વિશેષ યતન નહતું. પેરિસમાં પણ હમ્મેશ ઉભયમાં તકરાર થતી. એક વખત તો તકરાર એટલે સુધી વધી પડી કે, ટાલસ્ટોયે ગુસ્સે થઈ દૂરછનેફને દંદ લુફ્ફું આપ્હાન કર્યું. પછી જોમ તેમ કરી નેફસેફ ઉભયને શાન્ત કર્યા. ત્યાંથી એક વખત ‘ગીલોટિન’ જોવા ગયા હતા. તે સમયે ફ્રાન્સમાં મૃત્યુદંડની શિક્ષા પામેલા મનુષ્યને ગીલોટિન નામના યંત્રમાં રાખી ગરદન કાપવાની રીત હતી. તે દિવસે એ શિક્ષાનો અમલ કેવી રીતે થાય છે તે ટાલસ્ટોયે જોયું. આ પ્રસંગની તેમણે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે:—

“સવારે સાત વાગે ઉઠી અમે વધ જોવા ગયા. કેદી શરીરે હજુપુછ અને ગોરા હતો. તેણે બાયબલ હાથમાં લઈ તેને ચુંબન કર્યું અને તરતજ મૃત્યુના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. કેવી મૂર્ખાઈ! રાજકાર્ય એટલે શું તે હું સમજી શકતો નથી. નીતિ અને સાહિત્યને હું થોડાં ઘણાં સમજું છું અને એ વિષય પર થોડી ઘણી ચર્ચા પણ કરી શકું છું; પરંતુ રાજનીતિ એટલે શું તે મને લેશમાત્ર સમજતું નથી.”

“તેનું શિર ધડથી દૂર થએલું જ્યારે મેં જોયું ત્યારે મારા રોમેરોમમાંથી એક એજ લાવના નીકળી કે, ગમે તેમ હોય પણ સંસ્કૃતિને આ આસુરી કૃત્ય અંધમેરતું નથી. જગતના આરંભકાળથી મનુષ્યવધની શિક્ષા અસ્તિત્વમાં છે; પણ મારી તેજ ક્ષણે ખાત્રી થઈ કે, એ કૃત્ય અનાવશ્યક અને દૂરતાભરેલું છે. કોઈપણ કૃત્યનું ખરાખોટાપણું અન્યના માપથી માપવું એ ઠીક નથી. તે અંધધી

આપણા અંતઃકરણને પૂછવું અને તેનોજ નિર્ણય સાચો સમજવો, એ પાકું હું તે દિવસે શીખ્યો.”

તે મે મહિનામાં પેરિસથી નીકળી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ ગયા અને જીનીવાથી તેમણે ટાશીયાનાને નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

“લગભગ દોઢ મહિનો પેરિસમાં રહ્યો. એ સમય એટલો સુખમાં ગયો કે, મને લાગ્યું કે હું અહીં આગ્યો તે ઠીક થયું. અહીં હું નૃત્યાલયોમાં જતો નહતો અથવા કોશીની હોટેલોમાં પણ જતો નહતો; પરંતુ મને અહીં એટલી નવીન વસ્તુઓ મળી આવી કે, તે વિષેનો વિચાર કરતાં કરતાં દિવસ ક્યારે પુરો થઈ જતો તે પણ મારા લક્ષમાં રહેતું નહિ.”

“સ્વીટ્ઝર્લેન્ડનું સૌંદર્ય લેપિનીથી લખવાનો વિચાર વ્યર્થ છે. ખારીના સુખ આગળ ખેસી બહાર નજર ફેંકીએ છીએ કે, કલાકના કલાક કંઈપણ ન સમજતાં નીકળી જાય છે. માંડે કેવું મહદ્ભાગ્ય કે, પેરિસ છોડી આ વખતે અહીં આવવાની શુદ્ધિ થઈ!”

જીનીવાથી ક્લેરેન્સ જઈ ત્યાંથી બોટદ્વારા તે માંડ્રો ગયા. અહીંથી પણ જુલાઈ મહીનામાં તે અનેક સ્થળે ફર્યા. તેમણે આ પ્રવાસની જે નોંધ કરી રાખી છે તે પરથી તે સૃષ્ટિસૌંદર્યના કેવા પુનરી હતા તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે એક ઉતારો આપીશું.

“મારી ચોતરફ પ્રસરી રહેલું સૃષ્ટિસૌંદર્ય અપ્રતિમ કોટિનું હતું. જેને લોકો સૃષ્ટિના ઉત્તમોત્તમ દેખાવ સમજે છે, તેમાં માંડે ચિત્ત વિશેષ લાગતું નથી. લોકોને એકાદ ભયંકર દશ્ય પણ સાંઝે લાગે છે; પરંતુ એવા પ્રકારનો દેખાવથી હું પણ આ અનંત સૃષ્ટિનોજ એક અંશ છું એવી ભાવના મારામાં ઉત્પન્ન થતી નથી. મારી આંખોઆંખો સર્વ રીતે જ્યારે સૃષ્ટિ પ્રસરેલી હોય છે, મારા ચરણ નીચે ચગદાઈ જતાં ઘાસનાં પાન સામેની પર્વતરાજિને લીલાશ આપે છે, એવો વિચાર જ્યારે મારા મનમાં આવે છે ત્યારે તે અને પાન એકજ છે અને એજ સૃષ્ટિનો હું એક અંશ છું, એમ મને લાગે છે અને માંડે ચિત્ત અપૂર્વ આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. જે હવા હું શ્વાસથી અંદર લઉં છું, તેજ ઉપર આકાશ પર્યંત પ્રસરેલી છે, એમ મનમાં આવતાંજ મસ્તક જાણે આકાશનો સ્પર્શ કરી રહ્યું હોય એમ લાગે છે. મારી આંખોઆંખો ગણગણ કરતા અને પુષ્પોપરથી આમતેમ ભટકતા ભ્રમરો જેઊં છું ત્યારે મારા આનંદના એ અનંત ભાગીદારોને જોઈ આનંદમાં ઘટાડો ન થતાં વધારોજ થતો જાય છે.”

ટોલસ્ટૉયે દ્યુસર્ન ગામથી એક સૃષ્ટિવર્ણનાત્મક લેખ ક્રૉટ્સપરરી માટે મોકલ્યો હતો. તે પરથી સંપત્તિમાન લોકોના વર્તન સંબંધી તેમના જે વિચારો

અધાયા હતા તેનો આરંભ અહીંથી થએલો જણાય છે. તે જણાવે છે કે:—

“તા. ૭, જુલાઈ ૧૮૫૭ ના દિવસે લ્યુસર્નની એક સુપ્રસિદ્ધ અને સરદારી હોટેલ સામે એક લિખારી સતાર વગાડી ગાન કરતો હતો. આ હોટેલમાં ધનિક વ્યાપારી અને શ્રીમંત અમીર ઉમરાવોની વસ્તી હોય છે. લિખારીનું ગાન સાંભળવા સૌ સવાસો શ્રીમંતો એકત્ર થયા હતા. આશરે અર્ધો કલાક ગાન થયા પછી તે લિખારીએ પોતાના ઉદર માટે કંઈ આપવા વિનંતી કરી. ત્રણ ત્રણ વખત તે સર્વના ચરણમાં પડ્યો. પણ એ લક્ષ્મીપુત્રો તરફથી તેને એક કાડી પણ મળી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક તો તેની મસ્કરી કરી ખડખડ હસવા પણ લાગ્યા. હવે એમાં સુધરેલો કોણુ અને જંગલી કોણુ ? ફાટયાં તૂટયાં કપડાં પહેરેલા લિખારીનું ગાણું અર્ધો કલાક સાંભળી, લિખારીએ પોતાનો હાથલાંબો કરતાંજ પોતાની સંપત્તિનો ફાટયાંશ પણ જે કુબેરપુત્ર તેના હાથમાં મૂકતો નથી અને પોતાના તે વર્તન માટે મગફળીથી સંતુષ્ટ થાય છે, તથા પોતાના ઓરડામાં બેસી ચીનના રાજકારભારનાં ગપ્પાં હાંકે છે, તે જંગલી કે ખીસામાં ફૂરી બદામ નથી, એવી સ્થિતિમાં કાષ્ટને પણ ન દુઃખવતાં શેરીઓમાં ભટકી પોતાના ગીતથી જે સેંકડો માણસોને આનંદ આપે છે તે જંગલી ? તે બિચારાને ટાઢના તણકામાંથી છૂટવાને સાધન ન આપતાં, અથવા તેના ભૂખથી ટળવળતા પેટમાં અન્નનો દાણો પણ ન નાખતાં, ઉકરડાપર વિશ્રાંતી લેવા જેઓએ તેને ધક્કા મારી હાંકી મૂક્યો, તેમને શું સુધરેલા કહેવા ? અરે આ સામાજિક ઇતિહાસકારો ! હું જે કહું છું તે ધગધગતા અગ્નિમય અક્ષરોથી તમારા ઇતિહાસમાં નોંધી રાખો ! ”

લ્યુસર્નમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી તે સ્ટેટગર્ટ, બરલીન અને સ્ટેડીન જઈ પીટર્સબર્ગ પાછા આવ્યા. અહીં આશરે અડવાડીયું રહી સ્ટેડીઓને મળી તે મોસ્કોના રસ્તે ઓગસ્ટમાં વાસનાયા આવ્યા. આ વખતે તેમણે લખેલી નિત્ય-નોંધમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે:—

“પ્રવાસ દરમિયાન મેં નીચેના વિચાર કર્યા છે. પ્રથમ સાહિત્ય સેવા કરવી, કુટુંબકાર્ય બરાબર ચલાવવું, ઉત્પન્નમાંથી આવશ્યક જેટલી રકમ લઈ બાકીનું ઉત્પન્ન સરક (યુલામ) લોકોની ઉન્નતિ માટે વાપરવું. રોજ મારા હાથે એકાદ સદ્કાર્ય થશે તો તે હાલમાં બસ છે. સ્વાર્થત્યાગનો એવો અર્થ નથી કે આપણી પાસેથી કોઈ કંઈ લઈ જાય તો તેની દરકાર કરવી નહિ; પણ ખીજા માટે શ્રમ કરી તેમની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પુરી કરી શકાય, તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે ચાલવું એજ ખરો સ્વાર્થત્યાગ છે.”

અક્ટોબર મહિનામાં પોતાના બંધુ નિકોલસ અને બહેન મેરી સાથે ટાલ્સ્ટૌય

મોસ્કો આવ્યા. મોસ્કોમાં કેટલાક દિવસ રહી તે પુનઃ પીટર્સબર્ગ આવ્યા. આ વખતે નવીન રાજકીય સુધારાની ધામધુમ ચાલતી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે લેખક-વર્ગ તરફ જનસમાજનું દુર્લક્ષ થયું હતું. આ કાળની સ્થિતિ વિષે ટોલ્સ્ટોય નોંધમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“પીટર્સબર્ગ આવ્યા પછી પૂર્વની માફક મારા પ્રત્યે જનસમાજનો પ્રેમ નજરે નહિ પડવાથી મને ઘણું ખરાબ લાગ્યું. થોડાજ કાળપૂર્વે જે વિચારનો મેં જ્યઘોષ કર્યો, તેનો મંદ પ્રતિધ્વનિ કંઈપણ ન થતો. જોઈ ખરાબ ઢાળે તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? પણ પછી હું ટુંક વખતમાંજ ટાટો પડ્યો. લોકોને ચાર આવશ્યક વાતો કહેવાનું ધૈર્ય મારામાં આવેલું છે, એ લાગણીથી મારું દુઃખ દૂર થયું. હવે મારે જે કંઈ કહેવાનું છે તે હું વિવેકબુદ્ધિનું સ્મરણ કરીને સ્પષ્ટતાથી કહીશ. મારા મનની સર્વ શક્તિનો એજ કાર્ય તરફ ઉપયોગ કરીશ; પછી લોકો ભલે નિંદા કરે.”

અકોટાખર મહિનામાં ટોલ્સ્ટોયે મોસ્કો આવી લાંબા વખત સુધી રહેવાનો વિચાર કરી એક મકાન ભાડે રાખ્યું. અહીં તે, તેમના બંધુ નીકોલસ અને બહેન મેરી એ પ્રમાણે ત્રણ જણ રહ્યાં હતાં.

અઘાપિ ટોલ્સ્ટોયને ટાપટીપથી રહેવાનું પસંદ હતું. ઝગઝગતો પોપાક, હાથમાં હાંચા પ્રકારની સુંદર સોટી, અને મસ્તકપર ઉત્તમ પ્રતિની ચક્રચક્રીતટોપી ધારણ કરીને તથા વાળના ગુચ્છા પાડીને ટોલ્સ્ટોય બહાર ફરવા જતા હતા. આ વખતે કસરત કરવી એ શોખીન લોકોનું એક લક્ષણ ગણાતું હતું અને ટોલ્સ્ટોય પણ બપોરે એક બેના અરસામાં કસરતશાળામાં જતા હતા. થોડાપરથી કુદકા મારવા વગેરે પ્રકારમાં તે સારા નિપુણ હતા. તેમને થોડાનો શોખ હોવાથી તે ઉત્તમ થોડેસ્વાર બન્યા હતા. તેજ પ્રમાણે તરવાની કળા પણ સારી રીતે જાણતા હતા. અહીં તેમને ઘણા લેખક મળવા આવતા હતા. તેમાં ફ્રેટ નામના કવિ સાથે તેમને સારી મૈત્રી થઈ હતી. એ એકજ ગૃહસ્થ સાથે તેમનો છેવટ સુધી સારો સંબંધ રહ્યો હતો. ફ્રેટ એક સારો કવિ હોવા ઉપરાંત ઉત્તમ નવલકથાકાર પણ હતા. એની લેખિનીમાં ચૈતન્યનો ગુણ વિશેષ હતો. એણે પહેલા નીકોલસની કારકીર્દીમાં સાત વર્ષની હૃદયપારની શિક્ષા ભોગવી હતી. એ સિવાય તત્ત્વવેત્તાઓ, શાસ્ત્રકારો અને મોસ્કો ગેઝેટ, રશીયન મેસેન્જર વગેરે પત્રોના સંપાદકો હમ્મેશા ટોલ્સ્ટોયને મળવા આવતા. તેમાંનાં કેટલાંક માસિકપત્રોમાં ટોલ્સ્ટોયના લેખ પણ પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ના જાનેવારી મહિનામાં ટોલ્સ્ટોયની ફ્રાઈ કાઉટેસ એલેકઝાન્ડ્રા મોસ્કો આવી. તેને અનેક સરદાર કુટુંબો સાથે મૈત્રી હોવાથી સર્વ

શહેરનાથી ખચરો તેના દ્વારા ટૉલ્સ્ટૉયના જાણવામાં આવતી. તે પીટર્સબર્ગ જવા નીકળી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉય તેને પહોંચાડવા ક્લીન ગામ સુધી ગયા હતા. અહીં તેમની માશીનું ઘર હતું તેથી ઘણા દિવસ તે ત્યાંજ રહ્યા. આ ગામ શહેરના કાલાહલથી મુક્ત હતું તેથી મળેલા વિશ્રાંતિકાળમાં ‘ત્રણ મૃત્યુ’ નામની એક સુંદર નવલકથા તેમણે લખી કાઢી.

તેમને ગાવાની હોંસ હતી. અન્ય કાર્યના વ્યવસાયને લીધે એ તરફ તે વિશેષ લક્ષ આપી શકતા નહિ. તેપણુ તેમની ગાનકળાની પ્રિયતામાં ઘટાડો થયો નહોતો અને તેના પરિણામે તેમણે મોસ્કોમાં કેટલાક મિત્રોની સહાયથી ગાયનવિદ્યામંદીરની સ્થાપના પણ કરી.

વસંતઋતુના આગમન સાથેજ ટૉલ્સ્ટૉયની ચિત્તવૃત્તિ ઉલ્લાસિત બનતી. તેમનો નીચેનો પત્ર એ સંબંધમાં લક્ષમાં લેવા જેવો છે:—

“વસંતઋતુનું આગમન થયું છે. જગતના સારા માણસોને એ કાળ અત્યંત સુખકારક છે અને મારા જેવા ગૌણ પંક્તિના માણસોને પણ કદિ કદિ તેનો લાભ મળે છે. આ વખતે સર્વ સૃષ્ટિ આશામય અનેલી જણાય છે. ભવિષ્યકાળ સુખમાં જશે એ આશાની પ્રભા તેના વદનપર પ્રસરેલી જણાય છે. તેનો પ્રતિધ્વનિ મનુષ્યના અંતઃકરણપર પણ ઉપસે છે અને ત્રાંતરફ પ્રસરેલી સૃષ્ટિ પ્રમાણેજ પોતે પણ સુખી થશે એવી કલ્પના તેના ચિત્તમાં આવે છે. હાલમાં મારી સ્થિતિ તેવીજ છે. ખરી રીતે મારામાં શી યોગ્યતા છે ? હવે હું જડ અને દયાહીન ગમેલા તથા હિંમતીમાં ચીમળાઈ ગમેલા નાના બટાટા જેવો છું. હવે મારી ઉન્નતિ કેવી રીતે થવાની છે ? આજુબાજુનું આશામય આવરણ જોતાં મને લાગે છે કે, હું પણ ભવિષ્યમાં સુખી થઈશ. હું પણ એક નાનો છોડવો હોઈ પ્રભુની સૃષ્ટિમાંના અન્ય છોડવાઓની માફક પુણ્યફલભારથી લગ્ન જઈશ એમ મને લાગે છે. આ વખતે સર્વ દુષ્ટ વિકારો મારા ચિત્તમાંથી દૂર થઈ જાય છે. લોકેષણનો દંભ, આળસ, અસત્ય પ્રેમ, કલ્પિત દુઃખ, પશ્ચાત્તાપ વગેરે કોઈપણ પ્રકારના વિકારને ત્યાં સ્થાન મળતું નથી; અને એ રીતે નવીન ફૂટેલા છોડવાનાં પુષ્પોને રહેવાને જગ્યા મળે છે.”

એપ્રિલ મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા અને લગભગ આખો ઉનાળો ત્યાંજ પસાર કર્યો. આ વખતે મોસ્કો અને ટૂંકા વચ્ચે આગગાડી થએલી નહતી અને પુષ્કળ કર્યાઓમાં તાર પણ નાખવામાં આવેલા નહતા. ચુલામો (સરક) સમજતા હતા કે, તારના થાંભલા આવશે તો તારપરથી આપણી સ્વતંત્રતા દોડી આવશે. ટૉલ્સ્ટૉયની ફાઈ ટાશીયાના સાધારણ બજેલી ગણેલી હોવા છતાં, તેને પણ તારદ્વારા સંદેશ ચલાવવાની રીત સમજાતી નહતી. એક દિવસે રસ્તે જતાં તેણે ટૉલ્સ્ટૉયને તારથી પત્ર કેવી રીતે મોકલવામાં આવે છે, એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

ટાલ્સટોયે બની તેટલી સરળ ભાષામાં વિદ્યુતચંત્રની સર્વ હકીકત કહી. તેણે પણ એ સર્વ પોતે બરોબર સમજી હોવાનું જણાવ્યું; પણ પછી અર્ધા કલાકે તે બોલી: “બેટા, અર્ધા કલાકમાં એક પણ પત્ર તારપરથી જતો મેં જોયો નહિ !” આ ઉપરથી તે વખતે રૂશીયામાં શિક્ષણની કેવી સ્થિતિ હતી, તેનું કીક અનુમાન થાય છે.

ટાલ્સટોયેનો મિત્ર ફ્રેડ પોતાની પત્નીસહ ઘણી વખત યાસનાયામાં આવી રહેતો. આ વખતનાં સ્મરણો ટાલ્સટોયે પુષ્કળ વર્ષ પછી લખ્યાં છે. તેમાં તે કહે છે:—“આ વખતના મારા જીવનની વિશેષ મહત્ત્વની વાત કહું તો સંસારની ચિંતાથી હું તદ્દન મુક્ત હતો. ધરનો સર્વ કાર્યભાર ટાલીયાના બેતી અને મારા વૃદ્ધ નોકર તેને એ કામમાં મદદ કરતા. હું શાંતિપૂર્વક આરામખુરશીપર પડી કદિ પુસ્તક વાંચતો અથવા કદિ ટાલીયાના ફેંદની વાતો સાંભળતો. માત્ર દૂલા જતો ત્યારે નિરંકુશ બની જીગર અને વેશ્યાના વમળમાં સપડતો. ત્યાંથી પાછો આવતો ત્યારે ટાલીયાના પોતાની હમ્મેશની રીત પ્રમાણે મને પાસે લેતી. મારા દૂલાના અત્યાચારથી તે અજાણી હતી એવું કંઈ નહતું; પણ તેણે કદિએ કઠોર શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી અથવા પોતાની હમ્મેશની શાંતવૃત્તિ તથા પ્રેમમાં ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી. એક દિવસે કાંઈ એક ગૃહસ્થની સ્ત્રી કાંઈની સાથે નાશી ગયાની વાત ટાલીયાનાને જણાવી મેં કહ્યું: ‘પંચાત ગઈ, તે ગૃહસ્થની પાછળનો એક ત્રાસ ઓછો થયો.’ મારા આ શબ્દો સાંભળતાંજ ટાલીયાના એ કહ્યું: “અરે, પણ તેના આખા જીવનનું નુકશાન થયું તેનું શું?”

“અમારી ફેંદમાં કાંઈના પણ ચિત્તને આકર્ષી લેનારો મોટામાં મોટો ગુણ દયારીલતાનો હતો. ધરના માણસો વિષેજ નહિ પણ, નોકર ચાકર અને ખેડુતો માટે પણ તેના હૃદયમાં અદ્ભુત દયા હતી. આખા ત્રીસ વર્ષની મુદતમાં તે કાંઈના પર ગુસ્સે થઈ અથવા કાંઈને માફા શબ્દ બોલી હોય તેવા દાખલાનું સ્મરણજ થતું નથી. અમારી ખરી ફેંદએ તેને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો હતો; પરંતુ તેના માટે સુદ્ધાં તેણે કદિ એક પણ માઠો શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી. મારી સ્વચ્છંદતા તે પૂર્ણ રીતે જાણતી હતી; પરંતુ તે વિષે તે તપાસ પણ કરતી નહતી. મારો અન્ધુ સર્જેસ એક વેશ્યાને ઘેર લાવ્યો હતો; પરંતુ અમારી ફેંદએ તેની સાથે કદિ બેદલાવ દર્શાવ્યો નહતો. અમારા વર્તન વિષે તેણે કદિ પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કર્યો નથી. તેણે કંઈ મોટાં કીર્તિદાયક સદ્કૃત્ય કર્યાં છે એમ પણ નથી; તથાપિ તેના સામાન્ય વર્તનની દ્રષ્ટિ એવી હતી કે, તેમાં પવિત્રતાની છાયા સ્પષ્ટ ઉપસી આવતી હતી. સંસારનાં સંકટોથી કદિ પણ નહિ કંટાળનારી વૃત્તિ અને કદિ પણ ભંગ નહિ થતી શાંતિના ગુણથી પ્રત્યેકને તેનો સહવાસ સુખકર થતો. અમારા પરિચયમાં એવો એક પણ માણસ નહતો કે, જે તેનાપર પ્રેમ ન રાખતો હોય. પોતા વિષે કે

પોતાના ધર્મ વિષે તે એક શબ્દ પણ બોલતી નહિ અથવા અમારે કેમ ચાલવું તે સંબંધી હુકમ પણ કરતી નહિ. માત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મના હમ્મેશના નર્કવાસ તરફ તેની પૂજ્યશુદ્ધિ નહતી. તે કહેતી: “પ્રભુ દયાથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કોઈપણ પાપ માટે અખંડ યાતના આપે એ સંભવિત નથી.” મારાપર તેનો પ્રેમ હોવાથી તે મને પૂજ્ય જણાતી હતી એમ નહતું, પણ તેની ચોતરફનું વાતાવરણ પ્રેમમય હોવાથી અન્યને પણ તે પૂજ્ય જણાતી.”

“તે પોતાની ઓરડીમાં અંજીર, ખજૂર વગેરે સુકો મેવો ભરી રાખતી. કોઈ પણ રંક માણસ આવતાં તેના હાથ પર કંઈ પણ મીઠો પદાર્થ મૂકવાની તેના રીત હતી. એ માટે તે મારી પાસે પૈસા માગતી ત્યારે ઘણી વખત હું તે આપવામાં આનાકાની કરી જતો. એ વસ્તુઓની જરૂર તેને પોતાને હતી એમ કંઈ નહતું. પુષ્કળ વખત તે નાસ્તા તરીકે મને પણ આપતી; પરંતુ હું હમ્મેશ પૈસાની તાણમાં રહેતો હોવાથી તેટલી રકમ પણ આપી શકતો નહિ. હવે એ વાતનું મને સ્મરણ થાય છે ત્યારે મારું હૃદય દુઃખથી ભરાઈ આવે છે. હું પૈસા નથી એમ કહેતો કે, તે ખેદનો એક નિઃશ્વાસ છોડી સ્વસ્થ રહેતી. મારી એ પરમ પવિત્ર સ્વર્ગસ્થ કોઈ પાસે દુઃખપૂર્ણ અંતઃકરણથી ક્ષમાની યાચના કરવા સિવાય હવે મારા હસ્તમાં શું છે? એટલું અલ્પ સુખ પણ મારા તરફથી તેને મળ્યું નહિ.”

યાસનાથાના નિવાસ દરમિયાન ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના ખેડૂતોના કુટુંબમાં ફરી તેમની સંસારસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. આજ વખતે તેમણે ખેતીનો અભ્યાસ કર્યો. શ્રીમંત જમીનદારોની માફક તેમણે પહેલાં ખેતી તરફ લક્ષ આપ્યું નહતું.

છ. સ. ૧૮૫૮ માં તેમણે ફ્રેંચ નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:—

“પ્રિય મિત્ર, આ પત્રદ્વારા તને ભેટવા સિવાય અન્ય કંઈપણ ઉદ્દેશ નથી. અહીંના સર્વ મંડળે તને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કહ્યા છે. આ વસંતાગમન સમયે અમારા ઘરની આબુઆબુ કેવું સૌંદર્ય પ્રસરેલું છે તે વિષે તને શું કહું? આ મહિનામાં તને મળવા આવવાનો વિચાર છે. હાલમાં તારાથી અવાય તેમ હોય તો જરૂર આવ. મારો બંધુ ફર્દોસી (નિકોલસ) આવે તો છેવટે તેને પણ મોકલી દે. થોડાજ વખતમાં ડ્રૂઝીનીન આવનાર છે માટે મારી ખાતર નહિ તે તેની મુલાકાત માટે અવશ્ય આવ.”

રાજકીય બાબતમાં હજીસુધી ટૉલ્સ્ટૉયનું વિશેષ લક્ષ નહતું; તથાપિ ગુલામોની મુક્તતા માટે આ વખતે જે હીલચાલ ચાલતી હતી તેમાં તેમનું થોડું ઘણું લક્ષ હતું. કિમિયન યુદ્ધ પછી બીજા એલેક્ઝાંડરે એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે, “સર્ક-ખેડુત-ગુલામ પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિ ભવિષ્યમાં ચાલુ રહી શકશે નહિ. ગુલામો પોતાના હાથે પોતાનો છુટકો કરે તેના કરતાં આપણેજ તેમ ફરીએ

એ મને અધિક ઠીક લાગે છે. તે માટે શું કરવું તેનો વિચાર સરદાર અને જમીનદારે અવશ્ય કરવો જોઈએ છે. એ સંબંધીના તેમણે પોતાના વિચારો અમને નિવેદન કરવા. ” બાદશાહની આ વિનંતિનો ધણી દિવસ સુધી જમીનદારો તરફથી કંઈપણ ખુલાસો મળ્યો નહિ. એ અરસામાં પોલેંડના જમીનદાર મંડળે ખેતીના કાયદામાં સુધારો કરવા બાદશાહને વિનંતિ કરી; એ તક સાધી સરકારે ગુલામ પ્રબળને છૂટકો કરવાના પોતાના વિચાર આગળ કરી, જમીનદાર વર્ગે સ્થળે સ્થળે કમીટીઓ સ્થાપી એ વિષય હાથમાં લેવો એવું આગ્રાપત્ર કાઢ્યું. પોલીશ જમીનદારોએ તેવી માગણી કરી હતી એમ નહતું, પણ રશીયન સરકારે પોતાની સવડ માટે તેનો તેવો અર્થ કર્યો. ત્યાર પછી થોડા દિવસે અંતર્ગત વ્યવસ્થા જોનાર પ્રધાને એક ઢંઢેરો કાઢી જમીનદારવર્ગને જાહેર કર્યું કે, પોલીશ જમીનદારોની કૃતિથી બાદશાહ ખુશ થયા છે અને તેમની ઇચ્છા છે કે, અન્ય પ્રાંતના જમીનદારો પણ તેમનું અનુકરણ કરે. આથી સર્વ જમીનદારોને સમજાઈ ચુક્યું કે, ગુલામોને સ્વતંત્રતા આપવાનો બાદશાહનો ઉદ્દેશ છે. આથી જમીનદારોએ બાદશાહની ઇચ્છા પ્રમાણે કમીટીઓ સ્થાપન કરી પોતાના હિતને હરકત ન થાય તેવું ધોરણ ઠરાવવાનો વિચાર કર્યો. ટૂંકા પ્રાંતના જમીનદારોની સભા તા. ૧ સપ્ટેમ્બરના રોજ મળી હતી અને તેમાં ટૉલસ્ટૉય હાજર રહ્યા હતા. આ સભાએ પોતાની અરજી શહેનશાહ તરફ મોકલી તેમાં જણાવ્યું કે, “ ગુલામ ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવા માટે સરકાર જે પ્રયત્ન કરે છે, તે અમોને માન્ય છે. અમારો એવો મત છે કે, જમીનદારોની મિલકત સુરક્ષિત રહે અને ગુલામોની સ્થિતિ સુધરે, તે માટે સર્વ લોકોને વંશપરંપરાના હક્કથી થોડી થોડી જમીન જમીનદારોએ આપવી; અને તેની કિંમતનો નીકાલ અમુક મુદતમાં કરવો. જમીન જે દિવસે આપવામાં આવે તેજ દિવસથી ખેડુતો મુક્ત થયા સમજી જમીનદાર અને તેમની વચ્ચે ગુલામ તરીકેનો સંબંધ રહેવો જોઈએ નહિ. ”

આ સભામાં ટૉલસ્ટૉયે કોઈપણ રીતે વિશેષ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધાનું જણાતું નથી. કૉર્ટેમ્પરરી વગેરે પત્રોએ પણ એ સંબંધીના લેખ પ્રકટ કરી જોસભેર હીલચાલ ચલાવી હતી; તથાપિ ટૉલસ્ટૉયનો એ વિષે કોઈ સ્થળે લેખ પણ પ્રસિદ્ધ થયાનું જણાતું નથી.

તા. ૨૪ અક્ટોબર ૧૮૫૮ ના રોજ તેમણે ફ્રેંચને નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:-

“ મને લાગે છે કે, વાતો લખવી એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. તને કવિતા લખવાનો શોખ છે તો તું તે લખ; પણ સજ્જન સાથે મૈત્રી કરવામાં મને જે આનંદ છે, તે એ વાતોમાં નથી. કોઈપણ વાત લખવાનો ડ્રોવૂઝીનીન આગ્રહ કરે છે; પણ હવે હું એકાદી વાત લખીશ તો તે ધડ અને માથા વગરની રચાશે. તું હાંસીઝું

ભાષાંતર કરતો હતો તેનું શું થયું ? ગમે તેમ હો, પણ લોકકાવ્યનો રસાસ્વાદ લેવામાં મને જે આનંદ થાય છે તે મારી પોતાની એકાદ વાંકીચુકી કૃતિ કરવામાં થતો નથી. ગમે તેમ કરી દાંડીઝનું એકાદ સુંદર કાવ્ય સત્વર મોકલી આપ. તે એવું હોવું જોઈએ કે, મારા મુખમાં પાણીજ દૂટે. તારી કવિતા આવતા સાથેજ હું તારા તરફ નમુનેદાર થઈ મોકલીશ. શિકારનો હવે મને કંટાળો આવ્યો છે. હવા ઉત્તમ છે, પણ કાઈ સ્નેહી સોજતી હોવા સિવાય હું કદિપણ એકલો શિકારે જતો નથી.”

આપણે જાણીએ છીએ કે, ટાલ્સ્ટોયને શિકારનો શોખ હતો. એ શોખના કારણે ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ડીસેમ્બર મહિનામાં શિકારમાં તેમનો અંત આવવાનો વખત આવ્યો હતો.

ટાલ્સ્ટોય, તેમનો બંધુ નીકોલસ અને ઓમેકા નામનો એકમિત્ર, એ પ્રમાણે ત્રણ જણા શિકાર માટે પીટર્સબર્ગ મોસ્કો રેલ્વેના રસ્તાપર આવેલા જ્હેલોવોડ નામના ગામે ગયા. સર્વ મંડળ આજુબાજુના ખેડુતો સહ જંગલ આગળ આવ્યું. ખેડુતો જંગલને ઘેરી લઈ શિકાર જગત કરવા લાગ્યા. જ્યાં ત્યાં ઝરફના થર જામતા જતા હતા તેથી ખેડુતોએ પગથી ઝરફ લાગી નાખી ઉભા રહેવા જેટલી જગ્યા તૈયાર કરવા સૂચના આપી હતી; પણ ટાલ્સ્ટોય તે તરફ દુર્લક્ષ કરી ઉભા હતા તેથી છેવટે તેમની જગ્યા સુધી ઝરફનો ઢગ જામી ગયો. તેટલામાં શિકારીઓની ચીસોથી એક રીંછ પોતાની ગુહામાંથી બહાર આવ્યું. પ્રથમ તે ઓમેકા તરફ વળ્યું પણ કંઈ કારણથી તે તે રસ્તો છોડી એકદમ ટાલ્સ્ટોય તરફ ફર્યું. રીંછને જુદા રસ્તે જતું જોઈ ટાલ્સ્ટોય સહજ ખેસાવધ રહ્યા હતા તેટલામાં લગભગ પાર ચઉદ ફૂટપર તે રીંછ આવી પહોંચ્યું. તેને જોતાંજ ટાલ્સ્ટોયે ગોળી છોડી પણ નિશાન ખાલી ગયું. છેવટે એ વારને છોટે આવતાં તેમણે બીજી ગોળી મારી; તે તેના મુખ પર લાગી પરંતુ તેટલાથી તેનું મૃત્યુ ન થવાથી તે સીધું ધસી આવ્યું અને ટાલ્સ્ટોયને ઝરફ પર પાડી દીધા. ધીમે ધીમે ટાલ્સ્ટોયની શુદ્ધિ જવા લાગી. તેમને લાગ્યું કે, છાતીપર કંઈ વજન પડે છે અને મુખપર કાંઈ બચકું ભરે છે. આથી તેમણે મુખ ફેરવી ટોપી આડી ધરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ હીલચાલમાં રીંછે તેમના ડાયા નેત્ર આગળ બચકું ભર્યું; તેટલામાં એક શિકારી ખૂમો પાડતો દોડી આવ્યો. તેથી રીંછ ગભરાઈને જંગલમાં જતું રહ્યું. આરંભમાં ટાલ્સ્ટોયને ધા મોટા થએલો હોવાથી અશુભ પરિણામ આવશે કે શું એવો ભય હતો; પરંતુ તે વિશેષ ઉંડો નહિ હોવાથી એ આપત્તિમાંથી તેઓ ટુંકી મુદતમાં સારા થયા. બીજે દિવસે એ શિકારીમંડળે તે રીંછને માર્યું અને તેનું ચામડું અઘાપિ ચાસનાયામાં છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના આરંભના કેટલાક મહિના તેમણે મોસ્કોમાં વ્યતીત કર્યા. એ નિવાસ દરમિયાન મોસ્કોમાં એક રશીયન સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ હતી; તેમાં

તેમણે એક ભાષણ આપ્યું હતું અને તેમના બહેર ભાષણમાં એજ પહેલું હતું.

સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ માનવજીવન સાથે કેવા પ્રકારનો છે, એ પ્રશ્ન ઘણાં વર્ષથી ટૉલસ્ટૉયના ચિત્તમાં ઘોળાતો હતો. પરિણામે ઘણાં વર્ષે તેમણે સાહિત્ય વિષે એક નિબંધ લખી પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ નિબંધની ખ્યાતિ ઘણી છે અને યુરોપના અન્ય દેશોમાં પણ તેની પ્રસિદ્ધિ છે.

એપ્રિલના અંતે ટૉલસ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા અને આબુખાબુનાં ગામોનાં બાળકોને એકત્ર કરી શાળા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રશીયન ખેડુતની અનેક આપત્તિનું મૂળ તેમની નિરક્ષરતામાં છે એ સ્પષ્ટ તે સમજી શક્યા, તેથી રશીયન ખેડુતને પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે એ હેતુથી એ પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ આ વખતે તેમના ચિત્તને જોઈએ તેટલી શાંતિ નહિ હોવાથી એ પ્રયત્ન ક્ષણભૂત થયો નહિ. ‘મિલકતની વ્યવસ્થાના બોજને લીધે તથા વિવિધ પ્રકારની કુશકા અને નિરાશામય ભાવનાના પરિણામે મારા ચિત્તને વિશ્રાંતિ શું છે તેની ખપ્પર નથી’ એવી એક નોંધ તેમની આ વર્ષની નિત્યનોંધમાંથી મળી આવે છે.

તે વખતે ધર્મ સંબંધમાં તેમના મનની કેવી સ્થિતિ હતી તે વિષે તેમની નિત્યનોંધમાંના નીચલા ઉતારાપરથી કલ્પના થાય તેમ છે.

“જડવાદીઓનું એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા થઈ; પણ પ્રાર્થના કેવી કરવી? પ્રભુ એટલે શું? તેની પ્રાર્થના કરતાંજ તે સામે ઉભો રહે છે એવા સ્વરૂપની કલ્પના કરીએ તો પછી તેના વૈભવ ક્યાં રહ્યા? તેની મોટાઈ મારી દ્રષ્ટિએ તો નાશ પામશે! પ્રભુની કલ્પના એ માનવ મનની દુર્બળતાનું ચિહ્ન છે—સાક્ષી છે. તેના ચરણમાં પડવું અને પ્રાર્થના કરવી એ કૃતિનો અર્થ એજ કે, તેના સ્વરૂપને ઓળખવાનું મારામાં બુદ્ધિબળ નથી. પ્રભુનું અમુક નિશ્ચિત રૂપ નથી, પણ તે નિયમ અને શક્તિનું સમવાયી રૂપ છે.”

ટૉલસ્ટૉયનો ભાઈ નીકોલસ ક્ષયના વ્યાધિમાં સપડાવાથી ટૉલસ્ટૉયની સલાહ પ્રમાણે જર્મનીના સોડન ગામે ગયો હતો; પણ હજી સુધી તેની પ્રકૃતિને સારો આરામ જણાતો નહતો. આ તરફ ટૉલસ્ટૉય સ્ટેડીન આવવા નીકળ્યા. ત્યાંથી તેમનો અરલીન જવાનો વિચાર હતો. તેમણે આ પ્રવાસ નીકોલસની પ્રકૃતિ સુધારવા માટે સ્વીકાર્યો હતો; પરંતુ એ સિવાય તેમાં બીજો પણ એક આશય હતો. તેમને યુરોપની શિક્ષણપદ્ધતિનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હતી. તેમને લાગ્યું કે લોક-શિક્ષણનું કાર્ય પાર પાડવાના સંબંધમાં યુરોપે શું કર્યું છે તે જોવું જોઈએ. અરલીન પહોંચ્યા પછી દાઢના દરદથી ટૉલસ્ટૉય ચાર દિવસ પીડાયા હતા તેથી ઉપચાર માટે તે ત્યાંજ રહ્યા, અને તેમની બહેન નીકોલસની તખ્તીયત જોવા સોડન ગઈ.

ટૉલસ્ટૉય અરલીનમાં થોડાજ દિવસ રહ્યા, પણ તેટલા સમયમાં ઇતિહાસ

અને ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનવિષયક સુપ્રસિદ્ધ પંડિતોનાં તેમણે વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં. તેજ પ્રમાણે સાયંકાળે મજૂરો માટે ભરાતી શાળાઓ પણ જોઇ. અહીં તેમણે એકાદ વિષયનો રસ એ નિરક્ષરવર્ગમાં ઉત્પન્ન કરવાની એક નવી રીત જોઇ. અહીં કલાકના અંતે વર્ગના કોઇપણ માણસને જે તે વિષય પરત્વે ગમે તે પ્રશ્ન પુછવાની છૂટ હતી. આ પદ્ધતિથી શિષ્યવર્ગમાં મીઠાશ ઉત્પન્ન થઇ શિક્ષક અને શિષ્યનો સંબંધ અધિક દૃઢ કેવી રીતે થાય છે તે ટૉલ્સ્ટૉયને સમજાયું. આ શિક્ષણપદ્ધતિ તેમણે પ્રથમજ જોએલી હોવાથી તેમને તે વિષે ઘણું કૌતુક થયું. ત્યાર પછી લંડનમાં પણ તેમણે એજ પદ્ધતિ જોઇ.

બરલીનથી તે લીપઝીગ ગયા. ત્યાં કેટલાક દિવસ શાળા જોવામાં કાઢ્યા. અહીંની શાળાથી તેમને સંતોષ થએલો જણાતો નથી. આ વિષે તેમની નિત્ય નોંધમાં નીચે પ્રમાણેનું ટાંચણ છે.

“શાળામાં ગયો હતો. શી ભયંકરતા ! રાજસ્તુતિ, સોડીના ફટકા, ગોખણુ-પટ્ટી, ભય પામેલાં અને જાણે કે પક્ષ ધાત થયો હોય તેવાં બાળકો.”

લીપઝીગથી તે ડ્રેસડન ગયા. અહીં આરજોશ નામના એક નવલકથાકારની ભેટ થઇ. તેણે એક ‘નવજીવન’ નામની સુંદર નવલકથા લખી હતી અને તે ટૉલ્સ્ટૉયને અતિ પસંદ પડી હતી. કથાનો નાયક કાઉન્ટ ફલ્કનવર્ગ એક લશ્કરી અધિકારી હોઇ કંઇ લશ્કરી કારણથી તે તુરંગમાં પડ્યો, અને ત્યાંથી નાશી જઇ યુજન ઝોમન નામના એક શિક્ષકનો સરકારી પરવાનો લેવાતો લઇ, એક ગામ-ડામાં ખેડુતનાં બાળકોને ભણાવવાનો ધંધો કરવા લાગ્યો. લેખક આરજોશને મળવા માટે ટૉલ્સ્ટૉય તેના દિવાનખાનામાં જઇને બેઠા, અને તે લેખક જ્યારે ધરમાંથી ત્યાં આવ્યો ત્યારે તરતજ ટૉલ્સ્ટૉયે તેને કહ્યું: ‘હું યુજન ઝોમન છું.’ આ શબ્દ તેમણે એટલા ગંભીર સ્વરે ઉચ્ચાર્યા અને મુદ્રાપર એટલી ઉદાસીનતા બતાવી કે તે જોતાં લેખક બિચારાના ચિત્તમાં ચળચળાટ થઇ પડ્યો. તેને લાગ્યું કે આ આખરની નુકશાની માગશે; પણ તેટલામાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: “નામથી નહિ, પણ મનથી હું યુજનઝોમન છું. આપે ગ્રામ્ય બાળકોની લખેલી વાત મને ધણી ગમી છે.”

ત્રણ દિવસ ડ્રેસડન રહી તે કિસીનજેન ગયા. નીકોલસ સોડન ગામે હતો પરંતુ તેને ડોક્ટરે અહીં રહેવા આવવા સલાહ આપ્યાથી તે અહીં આવી રહ્યો હતો. અહીંથી ટાશીયાના પર લખાએલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખીકત છે:—

“ખેતીવાડી કેમ ચાલે છે, પાકનો અંદાજ કેવો છે અને જનવરોની સ્થિતિ કેવી છે તેની સવિસ્તર લખીકત મારા તરફ લખી મોકલવા મુકાદમને કહેશે. શાળામાં કેટલાં બાળક આવે છે અને તે બરાબર ભણે છે કે નહિ તે માસ્તર પાસે અવશ્ય લખાવશે. ચોમાસાના અરસામાં ત્યાં આવી હું પુનઃ એ શાળા હાથમાં લેવાનો

છું. મારી ગેરહાજરીમાં શાળાની સ્થિતિ ખગડવા દેશો નહિ, કારણ કે, મારી ધમ્મ્યા છે કે દૂરનાં ગામડાંનાં પુષ્કળ બાળકો આપણી શાળામાં આવે તેમ કરવું. ”

કિસીનજેનમાં તેમણે એકન અને દ્યૂથરનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં. તેજ પ્રમાણે જૂલીયસ ક્રોએલ નામના એક લેખકનો પરિચય પણ કરી લીધો. એ લેખકના કાકાએ પ્રથમ ટ્રાંડરગાર્ટનની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આણી હતી. જૂલીયસે પણ શિક્ષણ સંબંધી ઘણો વિચાર કર્યો હતો અને ટૉલસ્ટૉયને એ વિષય પ્રિય હોવાથી ઉભયમાં જલદી રતેહ જમ્યો હતો. ઉભય રોજ સંધ્યાકાળે સાથે ફરવા જતા અને તે વખતે અનેક વિષયની ચર્ચા કરતા. થોડાજ વખતમાં ક્રોએલની ખાત્રી થઇ કે ટૉલસ્ટૉય થોડાક આગ્રહી-હડીલા માણસ છે; તેમજ એમ પણ જણાયું કે સ્લાવ પ્રજાપર તેમનો ઘણો પ્રેમ હોવો જોઇએ. રૂશીયા સંબંધી વાત કરતાં ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું: “ સમગ્ર રૂશીયામાં શિક્ષણનો પ્રચાર થયા સિવાય ત્યાં કોઇપણ સુધારામાં જીવ આવશે નહિ. રૂશીયાનો સામાન્ય જનસમાજ સુશિક્ષિત થશે તો અવશ્ય તે સંસ્કૃતિની બાબતમાં જર્મનીથી પણ આગળ આવશે; કારણ કે ઘણાં વર્ષોથી જર્મનોનાં મન ખરાબ શિક્ષણથી ખગડ્યાં છે, તેથી પ્રથમ તે દૂર કરવાની જરૂર છે; પરંતુ રૂશીયામાં તેમ નથી. રૂશીયાના ખેડૂતનાં મન અઘાપિ કોરાં હોવાથી તેમાં કોઇપણ પદ્ધતિનું બીજ સત્વરે પોષણ મેળવશે. એ સાર્વાત્રિક શિક્ષણ ફરજિયાત ન હોવું જોઇએ. શિક્ષણ જો ખરેખર કલ્યાણપ્રદ હશે તો લોકો આપોઆપજ તેની માગણી કરશે. કડકડીને ભૂખ લાગ્યા પછી બેળે બેળે ખાવાની જરૂર પડતી નથી. ”

ટૉલસ્ટૉયે આ પછી કિસીનજેનની આબુખાબુના પ્રદેશ તથા ગામડાંમાં મુસાફરી કરી હતી. એ પ્રદેશમાં સૃષ્ટિની વિપુલતા વિશેષ છે તેમ ઐતિહાસિક સ્થળો પણ વિપુલ છે. ફરતાં ફરતાં વર્ટબર્ગ જઇ તેમણે દ્યૂથરની જેલ જોઇ. દ્યૂથર વિષે તેમના મનમાં અતિ પૂજ્યભુક્ષિ હતી. પાદરીઓના હાથમાંથી ખ્રીસ્તી-ધર્મને છોડાવવાના હેતુથી ટૉલસ્ટૉયે ઉત્તર વયમાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો ત્યારે તેમણે માર્ટીન દ્યૂથરનું દષ્ટાંત પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યું હતું.

બીજી તરફ નીકોલસની પ્રકૃતિ દિનપ્રતિદિન ખગડતી જતી હતી તેથી ટૉલસ્ટૉયને ચિંતા થયા કરતી હતી. નીકોલસને ઉજ્જુ હવાવાળા સ્થળે રહેવાની સલાહ મળી હતી તેથી તે ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે ટુલોન પહોંચી નજીકના એક ગામે રહેવાનો વિચાર કરી સર્વ ફેંકફોર્ટ ગયા. અહીં તેમની ફોઇ કાઉટેસ ટૉલસ્ટૉય રહેતી હતી. એ મુલાકાતની હકીકત કાઉટેસે નીચેના શબ્દોમાં જણાવી છે:—

“ એક દિવસ હેસે સંસ્થાનના પ્રિન્સ ઍલેક્ઝાંડર અને તેમનાં પત્ની અને મળવા આવ્યાં હતાં. અમે ત્રણે દિવાનખાનામાં વાતો કરતાં હતાં તેટલામાં દિવાન-

ખાનાનું મુખ્યદ્વાર ઉઘાડી ટાલ્સ્ટોય અંદર આવ્યો. તેનો પોષાક સ્પેનના એક લૂંટારા જેવો હતો. એવા વિચિત્ર પોષાકમાં તેને જોતાંજ મને ખરેખર ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું તેમ તેને પણ મારી સાથે જોડેલા ગૃહસ્થને જોઇ ઠીક લાગ્યું નહિ હોય. તે તરતજ દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળી ગયો. ”

“ આથી પ્રિન્સે પ્રશ્ન કર્યો, ‘ એ વિચિત્ર ગૃહસ્થ કાણુ છે ? ’ ત્યારે મેં કહ્યું કે એ લીયો ટાલ્સ્ટોય છે. તે સાંભળી પ્રિન્સે ચકિત થઇ કહ્યું, ‘ અરેરે ! મને પહેલેથી કેમ ન કહ્યું ? તેનાં સુંદર પુસ્તકો વાંચીને તેને પ્રત્યક્ષ જોવાની મારી તીવ્ર ઇચ્છા થઇ હતી. ’ ”

આ પછી સર્વ ટાલ્સ્ટોય મંડળ ફેંકફોર્ટથી હાયરેસ આવ્યું અને નીકોલસની પ્રકૃતિ છેક લથડી જઇ તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરના રોજ તેનું મરણ થયું.

નીકોલસ મીલનસાર સ્વભાવનો હોવાથી તે સર્વને પ્રિય હતો. ઈકિશસમાં તે જ્યારે લશ્કરી નોકરીમાં હતો ત્યારે તેને દારૂનું ભારે વ્યસન પડ્યું હતું ખરું; પણ ત્યાંથી ઘેર આવ્યા પછી તેણે તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. લીયો ટાલ્સ્ટોયનો તો નીકોલસપર અતિશય પ્રેમ હતો. તેમની સદ્વિવેકશક્તિને ઉત્તરાવસ્થામાં જે માર્ગ મળ્યો તેનું ઘણુંખરું શ્રેય નીકોલસને ઘટે છે. દૂરજીતેક કહે છે, “ ટાલ્સ્ટોયે તો માત્ર મનથીજ ઠરાવ્યું હતું કે, માણસમાં શાલીનતા હોવી જોઈએ; પણ નીકોલસ એ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ આચારમાં રાખતો હતો. મોસ્કોમાં તે લિખારી માણસ પણ રહે નહિ તેવી એક કંગાલ કોટડીમાં આનંદથી રહેતો હતો. કોઇ પણ લિખારીની યાચના તેણે ખનતાં સુધી તિરસ્કારી કાઢી નથી. ”

નીકોલસના મરણથી ટાલ્સ્ટોયને પુષ્કળ દુઃખ થયું. તેમણે તા. ૧૩ અક્ટોબરની નિત્યનોંધમાં લખ્યું છે:—“ નીકોલસનું મૃત્યુ થયે આજે લગભગ મહિનો થવા આવ્યો છે. તેના મરણથી મારું જીવન શૂન્યમય લાગે છે ! કંઈ કરવાનું કહ્યું કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન મનમાં ઉભો થાય છે. વય વધતી જાય છે તેમ મૃત્યુ સમીપ આવતું જાય છે; પણ મૃત્યુ પછી શું ? કંઈ નહિ ! હું લખવાનો પ્રયત્ન કરું છું, મનને જખરાઇથી તે તરફ વાળું છું; પણ મારા હાથમાં શક્તિજ રહેતી નથી ! મને લાગવા માંડે છે કે, મનને ધીરજ અને બળ મળે તેવો ગુણ લેખનક્રિયામાં નથી. નીકોલસનું શય દેશનાવ્યું ત્યારે મારા મનમાં ખ્રિસ્તનું જડવાદાત્મક ચરિત્ર લખવાનો વિચાર આવ્યો હતો ! ”

લવિષ્યમાં ટાલ્સ્ટોયના હસ્તે જે મહદ્દકાર્ય થવાનું હતું તે માટે તેમનું ચિત્ત ખાત્યાવસ્થાથી કેવી રીતે તૈયાર થતું હતું તે, આ પુસ્તકના અત્યાર સુધીના ભાગ ઉપરથી વાચકના લક્ષમાં આવ્યું હશેજ. તદ્દન ખાત્યાવસ્થામાં નીકોલસનો ત્યાગી સ્વભાવ, ટાશીયાનાની ધાર્મિક શુદ્ધિ અને સાધુ, યાત્રાળુ વગેરેના પરિચયના કારણે

તેમનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ. યુવાવસ્થામાં વૌલટેયર પ્રભૃતિ સંશયવાદીનાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવ્યાથી ક્રાઇસ્ટના ચમત્કારિક વૃત્તાંતપરથી તેમનો ધણો ખરો વિશ્વાસ હઠી ગયો. આ પછી સેમોસ્ટોપલની સૈનિક નોકરીમાં એક મહાયુદ્ધ અને ભયંકર રક્તપાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો. આ વખતે તેમને સુધરેલા ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક પંથ કાઢવાનો વિચાર થવા લાગ્યો હતો. પછી પ્રસિદ્ધ સુધારક માર્ટીન લ્યૂથરનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને ઇ. સ. ૧૮૬૦ના અરસામાં ક્રાઇસ્ટનું ચરિત્ર લખવાની નવી કલ્પનાનો તેમના મનમાં ઉદય થયો. તા. ૧૯ અક્ટોબરના પત્રમાં તેમણે ફ્રેંચને લખ્યું છે કે, “અહીં બનેલો બનાવ તમારા જાણવામાં આવ્યો હશેજ. તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરના દિવસે નીકોલસ અમને છોડી ગયો ! તેણે કહ્યું હતું કે મૃત્યુ જેવું અન્ય કંઈ પણ ખરાબ નથી અને એ વાત સત્યજ છે; પણ આપણા સર્વ જીવનનું તથા તેની હીલચાલનું પર્યાવસાન જ્યારે મૃત્યુમાં થવાનું છે ત્યારે જીવનમાં પણ મૃત્યુ કરતાં અધિક શું છે ? જીવિતાવસ્થામાં વિધવિધ જાતની પંચાત શા માટે કરવી ? ધન મેળવવાનાં ફાંફાં શા માટે મારવાં ? નીકોલસ જેને પોતાનું કહેતો હતો તેમાં હવે તેનું શું રહ્યું ? તે જાણી ચુક્યો હતો કે મરણ પાસે આવતું જાય છે. મરણ પૂર્વે થોડો વખત તેને ઉંઘ આવી હતી; તેટલામાં ચમકી જાગૃત થઈ તેણે કહ્યું : ‘ પેલું શું છે ? ’ તેને જાણાયું કે પોતે શન્યમાં પ્રવેશ કરે છે. તે વખતે પણ તેને શન્ય સ્વરૂપ સમજાયું નહિ, તો પછી હું શી રીતે સમજી શકું ? મરણ પહેલાં એ દિવસપરજ મેં તેને કહ્યું : ‘ તારી ઓરડીમાં એક શૌચ જવાનું વાસણ રાખવું જોઈએ. ’ તરતજ તેણે કહ્યું : ‘ કંઈ જરૂર નથી, હજી મારામાં ઉઠવાની શક્તિ છે. ’ લગભગ મૃત્યુ આવતાં સુધી તે જાતેજ પોતાનાં કામ કરતો હતો. તેણે મારા લેખ વિષે પણ પૂછ્યું ! તે સંબંધી કેટલીક સૂચનાઓ પણ કરી. આ જીવનનો છેવટે શો ઉપયોગ ? કદાચ એનું મૃત્યુ આવતી કાલે પણ થાય, અને એવું છે તો પછી જીવન-પર્યાંત કરેલી અનીતિ અને લોકો સાથે પોતાને પણ જાળમાં ફસાવ્યાનો અર્થ શો ? કેવી મજાની વાત છે ! લોકોને ઉપયોગી થાવ, ઉપકાર કરો, સુખી થાવ વગેરે શબ્દો સમાજમાં પરસ્પર બોલાય છે; પણ સુખનો નિવાસ તો ફક્ત સત્યમાંજ હોય છે. મારી બત્રીસ વર્ષની કારકીદીમાં જે એકજ સત્ય મારા સમજવામાં આવ્યું છે, તે એ છે કે, માનવજીવન એ એક અતિ ભયંકર સ્થિતિ છે. માણસ મોટી વયે પહોંચતો જાય છે તેમ તેને સ્પષ્ટ જણાવા લાગે છે કે માનવજીવન એ માયા અને ચોરીનો બજાર છે સત્યની શોધનો પ્રયત્ન કરતાં તેને અંતે જે સત્ય મળે છે તે આવું ભયંકર હોય છે. એ સત્ય દષ્ટિ સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે કે ચમકીને ‘ અરે, આશું ? ’ એવા શબ્દ તેના મુખમાંથી પ્રકટ

યાય છે અને લયથી તેના હાંજ ગગડી જાય છે. મૃત્યુમુખમાં પડેલા મારા ખંધુને પણ એમજ લાગ્યું છે.”

“ત્યાં સુધી સત્ય બોલવું અને સત્ય જાણવું એવી દૃઢ ઇચ્છા છે ત્યાં સુધી હું તેજ માર્ગે જમશ. મારી દષ્ટિ આગળથી જડ જગત નષ્ટ થઇ એકલું ચૈતન્યજ ખાકી રહ્યું છે, એથી અધિક ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાની યોગ્યતા અઘાપિ મારામાં આવેલી નથી. હું એજ માર્ગે ચાલીશ પણ મારે તમારું સાહિત્ય નથી જોઈતું. તેની કૃત્રિમતા કંટાળાભરેલી લાગે છે. એ કૃત્રિમતા સુંદર હશે પણ એ નાહ્યું અંતે ખોટું હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.”

એ સિવાય ટૉલ્સ્ટૉય ખીજ એક પત્રમાં લખે છે:—

“કાલે ક્ષયવિકારથી એક તેર વર્ષનો છોકરો મૃત્યુ પામ્યો. તેને એટલું કષ્ટ કેમ ભોગવવું પડ્યું? લોકો કહે છે કે, સ્વર્ગમાં તેને નવજીવન મળશે અને એ સર્વ દુઃખનો ત્યાં બદલો મળશે એવો વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા રાખો; પણ તમારા તે સ્વર્ગનું અસ્તિત્વજ નહિ હોય તો તેનો બદલો ક્યાં મળશે? ત્યારે તો કહેવું જોઈએ કે જગતમાં કોઈપણ સ્થળે ન્યાય નથી અને તે છતાં ન્યાયની લાલસા સર્વને છે; તો પછી એ લાલસાને પોકળજ કહેવી જોઈએ.”

ટૉલ્સ્ટૉયના આવા આવા વિચારોનો વિશેષ પરિચય નીકાલસના મૃત્યુ પછી વીસ વર્ષે તેમણે લખેલા એક પુસ્તકના નીચેના ઉતારાપરથી થાય તેમ છે. તે લખે છે:—

“અર્વાચીન પંડિતો ઉપદેશ છે કે, માણસે પોતાનો જીવનક્રમ ઉન્નતિ અને સંસ્કૃતિને લક્ષીને રાખવો જોઈએ; પણ એ ઉપદેશ સર્વથા ભ્રમ ભરેલો છે, એની સ્પષ્ટ ખાત્રી મારા ખંધુના મૃત્યુ સમયે થયેલી છે. તે શાણો હતો, સારો હતો અને નિર્બીસની પણ હતો. યુવાવસ્થાની ખરી આશા વખતે તે ખીજાને પડ્યો, એક વર્ષ સુધી ભયંકર કષ્ટ વેઠ્યું અને એજ દુઃખી સ્થિતિમાં તે મૃત્યુ પામ્યો. આપણો જન્મ કેમ થયો અને હવે મરણ કેમ આવે છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેને મળ્યો નહિ. ભિન્ન ભિન્ન જાતની ઉપપત્તિ મેં શોધી પરંતુ એ પ્રશ્નના નિર્ણયથી હું પણ અઘાપિ અજાત છું.”

ટૉલ્સ્ટૉય ક્રાન્સમાં હતા ત્યારે તેમના મનમાં શિક્ષણવિષયક વિચાર ચાલ્યાજ કરતા હતા, અને તેના પ્રત્યક્ષ અવલોકન માટે તેઓ અનેક સ્થળે ફર્યા હતા. એ વિષય સંબંધી તેમનાં પુસ્તકોમાં અનેક ઉલ્લેખ છે. આ વખતે તેમની મનોવૃત્તિ કેવી હતી તે તેમની ભગિનીએ જણાવેલી નીચેની હકીકતપરથી સમજાય તેમ છે.

“એક મોટા જમીનદારે ભોજન સમારંભ કરવાનો વિચાર કરી, તે પ્રસંગ નિમિત્તે સર્વ મોટા અમીર ઉમરાવોને નિમંત્રણ કર્યા હતાં, તેમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો પણ સમાવેશ થયો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયના આગમનની વાત સાંભળી સર્વ મોટા મોટા

માણસો આવીને તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા; પરંતુ ધણો સમય થઈ જવા છતાં ટોલસ્ટોય આઘ્યા નહિ, આથી સર્વ મંડળ નિરાશ થયું અને નિમંત્રણ કરનાર ગૃહસ્થ પણ વિચારમાં પડ્યો. છેવટે ધણીજ વારે ટોલસ્ટોય પ્રવાસીના પોષાકમાં આવી પહોંચ્યા ! તેમના પગમાં ખૂટ પણ લાકડાના હતા અને તેથી એ વિચિત્ર દેખાવ જોઈ સર્વને આશ્ચર્ય થયું ! ટોલસ્ટોય પ્રવાસી પોષાક પહેરી ફરવા ગયા હતા અને ફરવાની લહેરમાં તેમને આ સમારંભનું સ્મરણ રહ્યું નહતું. ધણો વખત જતાં એકાએક સ્મરણ થઈ આવવાથી તે એજ પોષાકમાં ત્યાં ચાલી આઘ્યા હતા. સર્વને આશ્ચર્યચકિત થએલા જોઈ તેમણે કહ્યું : “ મારો આ પોષાક અને આ ખૂટ ખરેખર મને સુખ અને સવડજ આપનાર હોય તો પછી મને પ્રતિકુળ પડે તેવો પોષાક કેવળ લોકલજ્ઞ સાફ જ મારે શું કરવા વાપરવો ? ”

નીકોલસના મૃત્યુ પછી ટોલસ્ટોય પોતાની બહેન અને તેનાં ત્રણ બાળકો સહ ક્રાન્સના દક્ષિણ કિનારે આવેલા એક ગામમાં જઈ રહ્યા. તે જો ઘરમાં ઉતર્યા હતા તેજ ઘરમાં પ્લાસ્કીન નામની એક સ્ત્રી પોતાના પુત્રસહ રહેતી હતી. દાકતર કહેતો કે એ છોકરાને ક્ષય લાગ્યું પડ્યો છે; પરંતુ પ્લાસ્કીનનો પુત્ર સર્જ ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષ સુધી જીવ્યો અને તેણે ટોલસ્ટોય વિષેનાં પોતાનાં સ્મરણો પ્રકટ કર્યાં છે; તેમાં ટોલસ્ટોયનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—

“ ટોલસ્ટોય સુદૃઢ બાંધાના, વિજ્ઞાન છાતીવાળા અને હસમુખા ગૃહસ્થ હતા. તેમણે દાદી વધારેલી હતી. તેમના કપોળ પ્રદેશના નીચલા ભાગમાં બાજુએ એક ધા જણ્યોતો હતો. તેમનું દર્શન થતાંજ કોઈને પણ લાગતું કે, તે એક મહાન દયાળુ પુરૂષ હોવા જોઈએ. અમો સર્વને તે વિવિધ પ્રકારની વાતો કહી રીઝવતા હતા. તે પ્રાતઃકાળે વહેલા ઉઠીને લખવા બેસતા અને જાતે અતિ ખડતલ હોવાથી ફરવા હરવાથી અથવા કામથી કદિ કંટાળતા નહિ. તે અમો સર્વને લઈ ફરનાં સ્થળોએ ફરવા સાફ અથવા વનભોજન માટે જતા. રસ્તામાં નવી નવી વાતો બનાવી સંભળાવતા અને ચાલતાં ચાલતાં હું ચાકી જતો ત્યારે મને બાંધપર પણ ઊંચકી લેતા. એવા ગ્રેમી પુરૂષ માટે પ્રસંગે અમે જીવ પણ આપીએ તો તેમાં શી નવાઈ છે ? ”

“ અહીંનાં ભોજન થયા પછી ગાયનવાદનનો જલસો થતો. આ વખતે તે બાળકોને ગમે તેટલી ખૂમો પાડવાની છૂટ આપતા. મધ્યાહ્નકાળ થઈ ગયા પછી તાલીમ આપવાનો આરંભ થતો અને ટોલસ્ટોય તાલીમમાસ્તરનું કામ કરતા. બારણાની આગળની બાજુએ એક દોરનો હીડોળો બાંધ્યો હતો અને તેના પર તે જાત જાતની કસરત કરી બતાવી સર્વને આનંદ આપતા. જે બાળકો અતિ ઘોંઘાટ મચાવતા તો તે તેમને રૂશીયાનું વર્ણન અથવા એવાજ કોઈ વિષય પરત્વે નિબંધ લખવા કહેતા. નિબંધ લખાઈ રહેતાં સારા લેખકને તે ઇનામ આપતા. એ ઇના-

મમાં કેટલીક વખત રંગની પેટીઓ આપી ચિત્રકળાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરતા. દિવસનો ઘણો ભાગ એવી રીતે બાળકોના સહવાસમાં ગાળતા. કદિ કદિ તે બાળકોને અભ્યાસ કરાવતા તો કદિ કદિ તેમની સાથે રમતા. બાળકોમાં ટંટો થતો તો તેનો નિર્ણય બાળકો પાસેજ કરાવતા.”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનું જીવન ગાળતાં કેટલાક દિવસે તે પોતાની ભગિની સહ જીવીવા ગયા. ત્યાં કેટલાક દિવસ રહી નાઇસ, લેગહર્ન, ફ્લોરેન્સ, રોમ અને નેપલ્સનો પ્રવાસ કરી નેપલ્સથી માર્સેલ્સ આવી ત્યાંથી પેરિસ આવ્યા. એ સર્વ પ્રવાસમાં તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય શિક્ષણક્રમ કેવો છે અને બાળકોની બુદ્ધિના વિકાસ માટે શિક્ષકો શી યોજના કરે છે તે તરફજ હતું. ઘણીખરી શાળાઓ જોયા પછી પ્રચલિત શિક્ષણક્રમ વિષે તેમનો સારો અભિપ્રાય થયો નહિ. ઇતિહાસનું સામાન્ય વાંચન, સાલો મુખપાઠ કરવી, ગણિતના નિયમો મોઢે રાખવા અને નામું જાણવું એટલું સામાન્ય રીતે શીખવવામાં આવતું હતું; તેથી એકાદ દાખલાની ભાષા થોડી ઘણી બદલીને તેજ દાખલો કરવા કહેતાં વિદ્યાર્થી તે કરી શકતા નહતા. ઇતિહાસના સામાન્ય રીતે નક્કી થએલા પ્રશ્નોના જવાબ તે ઝપટાબંધ આપે જતા, પરંતુ વચ્ચેજ એકાદ આડો પ્રશ્ન કરતાં ‘ચોથા હેત્રાને જીલીયસ સીઝરે માર્યો’ એવા ઉત્તરો આપતા; અર્થાત્ અમુક પ્રશ્ન પુછાયો છે તેનો વિચાર ન થતાં અમુક પછી અમુક વાત આવે છે એજ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એવી સમજ થાય છે. મીશનરીઓ શાળાઓ ચલાવતા હતા તે પણ તેમણે જોઈ; પરંતુ તેથી કંઈ સંતોષ થયો નહિ.

લોકશિક્ષણ સંબંધી લખતાં તેમણે આ સમયનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે:—

“ચાર પાંચ વર્ષનાં બાળકો પણ આજ્ઞાની સાથેજ જાતજાતની કવાયત કરી ખતાવતા હતા; અને તેજ પ્રમાણે સીટી વાગતાં તેઓ પોતાના હાથ છાતીપર કોસની માફક રાખી કંપિત સ્વરે સ્તોત્ર લખતા અથવા ગુરૂનું સ્તવન કરતા. એવી પદ્ધતિ જોઈ એ શિક્ષણસંસ્થા વિષે મારો તદ્દન જુદો અભિપ્રાય થયો.”

“એ શાળા જેતાંજ કોઇને પણ કલ્પના થશે કે, ફ્રેંચ પ્રજા અજ્ઞાનાંધકારમાં ડૂબેલી છે, રીતભાતથી હીન છે, દંભ વધી પડ્યો છે, ધર્મમાં ઘેલી બની ગઈ છે અને લગભગ જંગલી જેવી છે; પરંતુ કોઇપણ ફ્રેંચ સાથે વાત કરશે તો તમારી ખાત્રી થશે કે, ફ્રેંચ પ્રજા બુદ્ધિશાળી છે, હુશીયાર છે, મીલનસાર છે, નીખાલસ વિચારની છે અને ખરેખર સુસંસ્કૃત છે. ૨૫-૩૦ વર્ષની વયના એકાદ ફ્રેંચ મજૂર તરફ જોવામાં આવે છે તો જણાય છે કે તે બહુ ભૂલો ન કરતાં પત્ર લખી શકે છે; રાજકીય વાતાવરણમાં થતી ભાંગફોડાનું તેને સાધારણ જ્ઞાન હોય છે અને ઐતિહાસિક નવલકથાદ્વારા પૂર્વકાળની પણ તેને થોડી ઘણી માહિતી

હોય છે. તે મોટા આંકડાશાસ્ત્રી હોતો નથી પરંતુ તેના ધંધાપુરતું તેને ગણિતનું જ્ઞાન હોય છે; પરંતુ એ સર્વ જ્ઞાન તેને શાળામાંથી તો મળેલું હોતું નથી, ત્યારે તે ક્યાંથી મેળવે છે ? ”

“ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મને માર્સેલ્સમાં મળ્યો. માર્સેલ્સના રસ્તામાં હું બહુ ભટકતો હતો. દારૂનાં પીકાં, હલકા લોકોની હોટલો, પદાર્થસંગ્રહાલયો અને કારખાનાં પણ મેં જોયાં. ચોથા હેત્રીને જીલીયસસીઝરે માર્યો એવો ઉત્તર જે વિદ્યાર્થીએ આપ્યો હતો, તેજ વિદ્યાર્થીને ત્રણ સ્વાર અને મોટેક્રીસ્તોના ઇતિહાસનું સાદું જ્ઞાન હતું. ”

ઉક્ત અનુભવને પરિણામે ટૉલ્સ્ટૉયે નક્કી કર્યું કે, ફરજિયાત શાળાઓના શિક્ષણ કરતાં લોકોને ફરતાં હરતાંજ સાદું શિક્ષણ મળે છે; કારણ કે તપાસ કરતાં તેમને જણાયું હતું કે, ફ્રેંચ પ્રજાએ એલેકઝાંડર ડુમાસની પ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ વાંચી નાખી હતી. વળી હોટેલોમાં તથા દારૂનાં પીકાંમાં અનેક વિષયપર ચર્ચા થતી તથા નાનાં વિનોદી નાટક પણ થતાં. તે પરથી તેઓને દેશની જે સ્થિતિ સમજાતી કે જ્ઞાન થતું, તે નિશાળની પદ્ધતિથી થતું નહતું.

પૅરિસમાં આવ્યા પછી તેમણે લોકસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તે આખો દિવસ દ્રામમાં ર્યા કરતા હતા અને તેમ કરતાં સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ નવલકથાકાર પૉલ ડી કૉકે આલેખેલાં ઘણાંખરાં પાત્ર તેમની દ્રષ્ટિએ પડ્યાં. ડુમાસના જેટલોજ એ લેખકપર પણ ટૉલ્સ્ટૉયનો પ્રેમ હતો. અંગ્રેજોએ એ લેખક અનીતિનો પ્રસાર કરે છે એવો આરોપ મૂકતા હતા; પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉય એ સંખ્યામાં કહે છે કે;” એ લેખક અનીતિનો પ્રચાર કરે છે એમ કહેવું એ કેવળ મૂર્ખાંધ છે. એ વાત ખરી છે કે, અંગ્રેજોની શાલીનતાની જે કલ્પના છે તે કલ્પના વિરૂદ્ધ તે લખે છે; પરંતુ તેનું લખાણ સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં અનીતિની છાયા કદિપણ હોતી નથી. તેની રીત કેટલીક વખત વધારે પડતી હોય છે પણ તેના લેખનો પ્રવાહ તો નીતિપ્રવર્તકજ હોય છે. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ડિકન્સનું જેવું સ્થાન છે તેવુંજ ફ્રેંચ સાહિત્યમાં તેનું છે. ડુમાસ માટે કહું તો પ્રત્યેક લેખકે તેનાં પુસ્તક મોટે કરવાં જોઈએ. તેની વાર્તાનું મુખ્ય સૂત્ર જેવું આલ્હાદજનક હોય છે, તેવું રચનાકૌશલ્ય પણ અનુપમ હોય છે. હું વારંવાર તેની કથાઓ વાંચું છું.”

ટૉલ્સ્ટૉય પૅરિસથી લાંડન ગયા હતા અને ત્યાં લગલગ દોઢ મહિનો રહ્યા હતા; પરંતુ એ સર્વ સમય દાંતના દુઃખથી સુખમાં ગયો નહિ. તેમને દાંતનું દરદ વારંવાર થતું હતું પરંતુ તેમણે કદિ વૈઘનું ઘર જોયાનું જણાતું નથી. તેમનું માનવું એવું હતું કે, દાંતવૈઘ કહેવડવનારા કેવળ ઠગ હોય છે. દાંતનું દુઃખ થોડો વખત સહન કરવામાં આવે છે તો તે આપોઆપ શાંત થાય છે. વળી જ્યારે દાંતવૈઘનું

અસ્તિત્વ નહતું ત્યારે તેમના સિવાય માનવ સમાજનું કંઈ અટકી પડતું નહતું; માટે એ દુઃખ શાંતિથી સહન કરવું એજ કહાપણુ ભરેલું છે, એમ તે સમજતા.

આ વખતે લંડનમાં એલેક્ઝાંડર હર્જેન નામનો એક રૂશીયન લેખક એક વર્તમાનપત્ર ચલાવતો હતો. એ પત્રની ગણના મોટા વજનદાર પત્રમાં થતી હતી. તેમાં ટૂરજોડેના લેખ ઘણા પ્રકટ થતા હતા, પણ ટૉલ્સ્ટૉયનો એક પણ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો નહતો. હર્જેન રૂશીયાની રાજકીય ચળવળનો મોટો હિમાયતી હતો અને તેના કારણે તે હદપાર થએલો હતો; તેમજ તેનો એક ખાસ મિત્ર કવિ ઑગેરીયાફ હતો. તેપણુ રાજકીય ખાખતમાં હદપાર થએલો હતો. ઑગેરીયાફ જેવો બુદ્ધિશાળી હતો તેવોજ વર્તનમાં ઉદાર અને મીલનસાર હતો; તેથી તે પોતાના મિત્રમંડળમાં અતિ પ્રિય હતો. એવા મંડળમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો લેશ માત્ર સંબંધ ન હોય એ આશ્ચર્યજનક છે, પણ તેમ નહિ થવાનો ખુલાસો નીચેના ઉત્તારાપરથી થવા જેવો છે. ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:-

“ હમણાંજ મને એક સારા સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ મળ્યા. તેમણે તેમનાજ જેવા ખીજા એક સુશિક્ષિતને લખેલો એક પત્ર મારા અવલોકનમાં આવ્યો. એ પત્રમાં તેમણે જણાવેલા વિચારો અતિ ઉચ્ચ છે. તેમાં તે કહે છે કે, માણસે જાતે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાને હમ્મેશ પ્રયત્નશીલ રહેવું, લોકસેવા કરવી અને સ્નેહ પવિત્ર રાખવો; પરંતુ એજ ગૃહસ્થ ઘણી વખત દારૂથી લદ્દુ બનીને ઘેર આવે છે. પોતાના એ વર્તનથી જીવન પર્યાંતના સ્નેહીને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેની કલ્પના પણ એ સુશિક્ષિત ગૃહસ્થને થતી નથી. રાતોની રાતો એકાદ પ્રિયપાત્રની સોખમતાં વ્યતીત કરવામાં તેને સંકેચ થતો નથી. પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીને પ્રમુતિ થવાને સમય નજીક આવ્યો છે છતાં તેને એકલી મૂકી એ દયાળુ અંતઃકરણ ધરાવનારા, બુદ્ધિશાળી અને સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ રાત્રે કલાકના કલાક બહાર વ્યતીત કરે છે અને ઘેર ખેલાન બનીને આવે છે; પણ તેમાં તેમને પોતે ખોટું કરે છે એવો વિચાર પણ આવતો નથી. ઈંદ્રિયસંયમ સિવાય જનસેવા કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી એ તત્ત્વ તેમના જાણવામાં નથી. પોતાના મનને છૂતવાનો તેમણે કદિ પ્રયત્ન કર્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ એવા વર્તનમાં તે ભૂષણ જીએ છે. એ વર્તનથી પૂર્ણત્વ મેળવવાના માર્ગમાં કંટક આવે છે એમ પણ તેમને લાગતું નથી.”

“ અર્ધી સદી પૂર્વે રૂશીયામાં એવી સ્થિતિ હતી. ઑગેરીયાફ, હર્જેન વગેરેને મેં પ્રલક્ષ જોએલા છે. તેમનાં વર્તન નૈતિક દ્રષ્ટિએ કદીએ સારાં નહતાં. તેઓમાં લોકસેવાની પ્રખળ ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેમને પોતાનું વર્તન પવિત્ર હોવું જોઈએ તેની ખબર નહતી. જેની દાનત શુદ્ધ હોતી નથી તેનાથી

કદિપણ મહદ્કાર્ય સાધ્ય થતું નથી, એ તત્ત્વથી તેઓ અજ્ઞાત હતા. તેમને લાગતું કે ઘડિનો લોટ પાણીમાં પલાળી કંડા તવાપર નાખ્યો કે રોટલી બની ગઈ ! રાહ જોઈને ચાક્યા પછી અર્ધો પર્ધો નરમ બનેલો ગોળો જેવો તેવો પડી રહેલો જણાતાં તેમને આશ્ચર્ય થયું; અને તેમ થવા માટે તેઓ પોતાના ભાખ્યો અથવા લોકોનો દોષ કાઢે છે. ”

આ ઉપરથી તેમની સાથે ટોલસ્ટોયને મૈત્રી કેમ નહિ થઈ તે સમજાય છે. હર્જેન વગેરે લેખકમંડળ તરફ લેખકની દ્રષ્ટિથી તેમને માન હતું. તેજ પ્રમાણે તે એ પણ જાણતા હતા કે, તેમના લેખોથી રશીયન પ્રજાને ઘણું જાણવાનું મળ્યું છે; પરંતુ તે માનતા કે અધોગતિમાં પડેલા પછાત વર્ગ પર તેમના લખાણની કંઈ અસર થએલી નથી.

ઈંગ્લાંડમાં દેશબંધુ હર્જેનના મંડળમાં નહિ મળી જતાં તેમણે પોતાના મૂળ હેતુ પ્રમાણે શિક્ષણપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું હતું. અહીં તેમણે એક વખત પાર્લામેન્ટમાં જઈ ત્રણ કલાક સુધી ચાલેલું પાર્મરટનનું ભાષણ સાંભળ્યું હતું; પરંતુ તે વખતે તેમને ઈંગ્રેજી ભાષાનું વિશેષ જ્ઞાન નહતું, તેથી તે તેનું રહસ્ય સમજી શક્યા નહતા.

છેવટે તા. ૩ માર્ચના રોજ લંડનથી નીકળી તે ઍસેલ્સ આગ્યા. અહીં પ્રાઉડન નામના લેખકની મુલાકાત થઈ અને તેના સંબંધી તેમનો એવો અભિપ્રાય થયો કે, એ લેખક દૃઢ મનનો હોઈ સ્વમત પ્રતિપાદન માટે ગમે તેવું સંકટ સહન કરનારો છે. જમીનની વહેંચણી સંબંધી તેના જે કંઈ વિચારો હતા તેની અસર ટોલસ્ટોય પર તે વખતે થઈ નહિ; પણ પચીસ વર્ષના અનુભવ પછી તે પ્રાઉડનનું પૂર્ણ અનુકરણ કરતા થયા હતા. ઉભયનો એવો મત હતો કે, એક વ્યક્તિ માટી મિલકત પોતાની પાસે રાખી મૂકે તે ચોરી છે. માણસોને માટે કાયદાનાં બંધન નહિ, પરંતુ તેમની નૈતિક સ્થિતિ સુધારીને સદ્-સદ્વિવેક બુદ્ધિ જગૃત કરી તેમને છુટા મૂકી દેવા એજ સંસ્કૃતિને પોષક છે; અને પૈસાનું વ્યાજ મેળવવું તે અનીતિમય છે. ઍસેલ્સમાં તેમને લેલવેલ નામનો એક પોલીશ ગૃહસ્થ પણ મળ્યો હતો. એ લેલવેલે ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં પોલ લોકોએ બળવો કર્યો હતો તેમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો; તેથી બળવો સમ્યા પછી તે ઍસેલ્સમાં નાશી આવ્યો હતો અને અતિ ભયંકર દરિદ્રા-વસ્થામાં જીવન વ્યતીત કરતો હતો.

ઍસેલ્સથી નીકળી તે વીમર ગયા. ત્યાંના રશીયન વકીલદ્વારા તેમણે ગ્રેંડ ડયૂકની મુલાકાત લીધી. સુપ્રસિદ્ધ જર્મન કવિ ગેટેનું ઘર પણ જોયું. એ ઉપરાંત ત્યાંની શિક્ષણપદ્ધતિનું તથા વિદ્યાર્થીઓએ લખેલા નિબંધની ચોપડીઓ કેટલીક

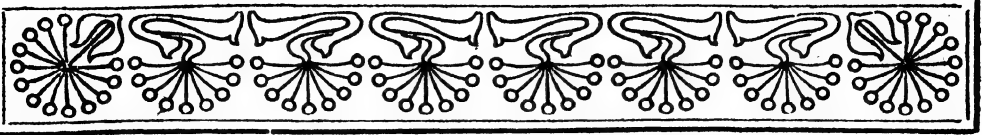
શાળાઓમાંથી મેળવી તેનું પણ અવલોકન કર્યું. આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં બાળકોની વિચારસરણી કેવી હોય છે અને તેમના વિચાર અધિક સ્વતંત્રતાથી પ્રકટ થાય તે માટે શું કરવું જોઈએ. એ વિચાર ગુંથાયા કરતો હતો.

ચીમર છોડી તે જેના ગયા અને ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ ગણિત શાસ્ત્રીને પોતાની સાથે યાસનાયા આવવા વિનંતિ કરી. કેલરની પણ માન્યતા એવી હતી કે, શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કેટલોક ફેરફાર થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે તેથી તે પણ તેમની સાથે જવા કબૂલ થયો.

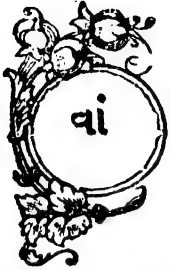
જેનાથી તે ડ્રેસડન આવ્યા અને જર્મન લેખક અર્પાંશને મળ્યા. અર્પાંશે એકાદ માટે નાની નાની સુંદર વાતો લખી હતી. એ વાતો ટૉલ્સ્ટૉયને બહુજ ગમી; પરંતુ જર્મનપ્રજા લેખકપ્રિય નહિ હોવાનું જાણી તેમને ધણી નવાઈ લાગી. તેમણે કહ્યું: “આવી વાતો વાંચીને ખરેખર અમારા રશીયન એકાદ તો રડીજ પડ્યા હોત.” તેમણે ડ્રેસડનથી ટાશીયાનાને જણાવ્યું છે કે, “મારી પ્રકૃતિ સારી હોઈ ધર તરફ ચિત્ત લાગી રહ્યું છે; પણ પુનઃ યૂરોપમાં અવાશે કે કેમ એ શંકાભરેલું હોવાથી હમણાંજ મેળવાય તેટલી માહિતી મેળવી લઉં છું. આ પ્રવાસમાં મેં એટલી માહિતી મેળવી છે કે, અને મારા મસ્તકમાં એટલા નવા વિચાર ઉદ્ભવ્યા છે કે, તે સર્વની સંકલના કરવામાં મારા ઘણા દિવસ જશે. હું શિક્ષણવિષયક માસિક કહાડવા ધારું છું તેથી તેની પરવાનગી માટે સેન્ટ પિટર્સ-બર્ગ જઈને પછી યાસનાયા આવવા ધારું છું.” આ ઉપરથી ટૉલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત ખરી રીતે કંઈ તરફ વળતું હતું તેની કદપના થઈ શકે છે.

તે તા. ૨૨ એપ્રિલના રોજ બરલીન ગયા. અહીં તેમણે શિક્ષક તૈયાર કરવાની એક શાળા જોઈ. એ શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક ઉત્કૃષ્ટ મર્મજ ગણાતા હતા; પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રસંગમાં ટૉલ્સ્ટૉયને જણાયું કે, તે કેવળ હૃદયશૂન્ય અને મિથ્યા-ભિમાની હોઈ નિયમના બંધનથીજ બાળકોને ઉત્તમ શિક્ષણ અપાશે, એવું માનનારો છે.

તા. ૨૩ એપ્રિલના રોજ તેમણે રશીયાની હદમાં પગ મૂક્યો. તે યૂરોપના મોટા મોટા ગ્રંથકારોનાં ઘણાં પુસ્તકો સાથે લાવ્યા હતા. એ સર્વ પુસ્તક સરકારી પરીક્ષકની તપાસ માટે કસ્ટમની ઓફીસમાં રાખવાં પડ્યાં. એ બનાવને લગભગ પચાસ વર્ષ થયા પછી એ વાત કરતાં ટૉલ્સ્ટૉય બોલ્યા હતા કે “હજી સુધી એ પુસ્તકોનું પરીક્ષણ થઈ રહ્યું નથી !”

પ્રકરણ ૭ મું-યાસનાયા પાલીયાના.

ચક અંધુના જાણુવામાં હશેજ કે રૂશીઆમાં તાઢ ભારે હોય છે. શિયાળાનો સમય આવતાં સર્વત્ર ખરફનો વરસાદ પડી તે પથ્થર જેવો બની જાય છે અને ઠંડીમાં ઘટાડો થતાં એ ખરફ સહજ નરમ બની કેટલાક દિવસ તેજ સ્થિતિમાં રહે છે. આ ઋતુમાં ગાડીમાં પ્રવાસ થઇ શકતો નથી. જ્યારે ખરફનું પાણી થઈ જાય છે ત્યારેજ ગાડીનો વ્યવહાર શરૂ થઇ શકે છે.

હજી ખરફ નરમ સ્થિતિમાં હતો તેવા સમયે ટોલ્સ્ટૉય મોસ્કો પહોંચ્યા અને થોડા દિવસે ગાડીનો વ્યવહાર શરૂ થયા પછી તે દૂલા મયા. થોડાજ વખતમાં તે દૂલાથી પોતાની જન્મભૂમિ યાસનાયા પાલીયાનામાં સુખરૂપ પહોંચ્યા.

યાસનાયા આવ્યા પછી કેટલાક દિવસે ટોલ્સ્ટૉયને દૂરજીનેફનું નિમંત્રણ મળ્યું. એ નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરી ટોલ્સ્ટૉય તેમને ગામ ગયા. થોડી વાર અહીં તહીંની વાતો થયા પછી તુરતમાં પૂરી થએલી ‘પિતા-પુત્ર’ નામની નવલકથા દૂરજીનેફે ટોલ્સ્ટૉયને વાંચવા આપી. એક મોટા સોફાપર પડી ટોલ્સ્ટૉય ને વાંચવા લાગ્યા. વાંચનમાં હરકત ન આવે તે માટે દૂરજીનેફ બહાર ગયો. એ નવલકથા ટોલ્સ્ટૉયને એટલી કૃત્રિમ લાગી કે, વાંચતાં વાંચતાં ચોપડી બાજુએ રહી અને તે નિદ્રાવશ થયા.

થોડીવારે ટોલ્સ્ટૉય જાગૃત થયા ત્યારે તેમણે પોતાના કાચ આગળથી દૂરજીનેફને ચાલ્યો જતો જોયો. આ સંબંધી કંઇ વાત તેમણે એક બીજા સાથે કરી નહિ. બીજે દિવસે સવારે બન્ને રોહી ફેટના ગામે ગયા. તેમના આ ગમન વિષે અગાઉથી કંઇ પણ ખબર નહિ મળેલી હોવાથી ફેટને સહજ આશ્ચર્ય થયું, પણ અચાનક બેઠથી તેને આનંદ પણ થયો. ત્રણે સારા લેખક, રસિક અને વક્તા હોવાથી ભોજન સમયે બિન્ન બિન્ન વિષયપર ચર્ચા શરૂ થઇ. ફેટની પત્નીએ ભોજન વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની રાખેલી હોવાથી ચર્ચા અધિકજ રસિક બની.

બીજે દિવસે સર્વ નાસ્તા માટે બેઠા હતા તે વખતે ફેટની પત્નીએ સામાન્ય રીતે દૂરજીનેફની પુત્રી વિષે વાત કરી. ત્યારે દૂરજીનેફે કહ્યું: “તેની ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષિકા

ધણીજ સારી છે. તે મારી પુત્રીનું મન પરોપકાર તરફ દોરે છે. હાલમાં તે ગરીબ માણસોનાં ફાટયાં તૂટયાં કપડાં શીવવાનું કામ શીખવે છે. ”

આ વાત સાંભળી ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું, “ તમારી પુત્રી પરકીય ભાષા બોલે છે: પણ માતૃભાષા તેને ખરાખર બોલતાં આવડતી નથી. એ એવી રીતે સ્વત્વ ભૂલે છે તે તમોને પસંદ છે ? ”

“ અલખત ! પસંદ છે. એવી રીતે પરોપકારને પંથે વળતાં તે ગરીબોની જરૂરીઆત શી છે તે અત્યારથીજ સમજતી થશે. ”

“ મને લાગે છે કે, સુખી બાળા પગપર ફાટેલાં કપડાં લઇ એસે એ તો પરોપકારનું એક ખરેખર નાટક છે. એવા પરોપકારથી અંતઃકરણ દ્રવિત થતું નથી તેથી તો પરોપકાર દૂર રહી ‘ પરોપકાર કરું છું ’ એટલો દંભ માત્ર રહે છે. ”

સ્વાભાવિક રીતે દૂરજીનેકને આ ફટકો રૂચ્યો નહિ. તેણે ભ્રમર ચઢાવી કહ્યું: “ કૃપા કરી એવા શબ્દ મુખથી ઉચ્ચારશો નહિ. ”

“ મારા અભિપ્રાય માટે, મારી ખાત્રી થઇ ચુકેલ છે; તો પછી આ માટે હું ચોકખું ન કહું ? ”

“ ત્યારે તમને મારી પુત્રીનું સર્વ શિક્ષણ બૂલભરેલું લાગે છે એમજ ને ? ”

“ અલખત ! એજ મારો મત છે. ”

આ તકરારને પ્રબળ થતી જોઇ ફેટ વચ્ચે પડવા જતો હતો. હતો તેટલા-માંજ લાલચોળ બની જઇ દૂરજીનેકે કહ્યું: “ તમે એમ કહેશો તો તમારું માથું ફોડી નાખીશ ” એટલું કહી તે તરતજ લાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવ બન્યા પછી ફેટને લાગ્યું કે, આ બે મહેમાન એકત્ર રહે એ સંભવિત નથી. આથી તેમને રજા આપવા સંબંધી તેને ભારે વિચાર થઇ પડ્યો. ઉભય સાથેજ દૂરજીનેકની ગાડીમાં આવ્યા હતા અને ફેટ પાસે સારા ઘોડા નહતા. છેવટે નજીકના એક ટપ્પા સુધીજઇ ફેટે ટૉલ્સ્ટૉયને ટપાલગાડીમાં રવાના કરી દીધા.

પહેલા મુકામે પહોંચતાજ ટૉલ્સ્ટૉયે દૂરજીનેકપર પત્ર લખી ક્ષમા માગવા જણાવ્યું. આગળના મુકામે પહોંચતા સુધીમાં દૂરજીનેક તરફથી કંઇ પણ ઉત્તર આવ્યો નહિ; આથી ટૉલ્સ્ટૉયનું મગજ ભડકી ગયું અને પરિણામે ખાસ એક માણસ સાથે પત્ર મોકલી દેંદ્રયુક્તનું આજ્ઞાન કર્યું. તે દિવસની આખી રાત ટૉલ્સ્ટૉયને બીલકુલ ઉંઘ આવી નહિ. બીજે દિવસે સવારે દૂરજીનેકનો નીચેનો પત્ર તેમને મળ્યો.

“ લીયો નાકોલીવ્ચ,

તમારો પત્ર મળ્યો છે. તમારી અને મારી વચ્ચે કંઇ વેર નથી. તે વખતે મને કોઇ ચઢી આવવાથી મારાથી વિનાકારણ બૂઝ થઈ. હવે મને સ્પષ્ટ જણાયું છે કે, તમારા અને મારા સ્વભાવમાં જમીન આસમાનનો ભેદ હોવાથી ઉભયમાં સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી. તમારી મારી વચ્ચેનો આ પત્રબ્યવહાર

બાણું કરી છેવટનોજ છે, એમ સમજી આ પત્રદ્વારા હું તમારી ક્ષમા માગું છું.

દૂરજીનેક”

ઉક્ત પત્ર આવતા પહેલાં ટૉલસ્ટૉયે ફ્રેંચ પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે, “દૂરજીનેક સાથે તમારી ગમે તેવી મૈત્રી હશે, પણ મને તેનાપર તિરસ્કાર આવ્યો છે. તેની સાથેનો મારો સર્વ સંબંધ હવે મેં તોડી નાખ્યો છે. તેને મેં દંડ યુદ્ધ માટે આવહાન કર્યું છે પણ અઘાપિ તેણે તેનો જવાબ આપ્યો નથી; તેથી તેજ અર્થનો ખીજો એક પત્ર આજે તેના તરફ મોકલ્યો છે.” ટૉલસ્ટૉયના એ ખીજા પત્રનો દૂરજીનેક તરફથી નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આવ્યો હતો:—

“મારા પ્રથમ પત્રમાં મેં આપની ક્ષમા માગીજ છે. આખી જીંદગીમાં કદિ નહિ થએલી વાત તે દિવસે મારાથી થઈ ગઈ છે. તમારી અને મારી વચ્ચે રહેલા મતભેદને લીધેજ તે પ્રસંગે મને લાન રહ્યું નહિ એમ લાગે છે. મારું વર્તન ખરાબર હતું એવું લેશમાત્ર મારું કહેવું નથી. તમારું વર્તન મારું હોવા છતાં તે દિવસે મારાથી જૂલ થઈ ગઈ એ હું ખુલા દીલથી કબૂલ કરું છું. તે માટે ક્ષમા કરવી અથવા ન કરવી એ તમારી ઇચ્છાની વાત છે. તમારી તેવીજ ઇચ્છા હશે તો હું દંડ માટે તમારી સમક્ષ ઉભો રહીશ.

દૂરજીનેક”

આટલું થવા છતાં આ તકરારનો અંત જલદી આવ્યો નહિ. ફ્રેંચ બંણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ટૉલસ્ટૉયનો ક્રોધ ઓછો થયો નહિ. આ કારણથી ફ્રેંચ સાથે તેમનો વ્યવહાર ચાર મહિના સુધી રહ્યો હતો; પણ ત્યાર પછી ટૉલસ્ટૉયને પોતાની કૃતિનો અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. ટૉલસ્ટૉયનો મૂળથીજ એવો સ્વભાવ હતો કે અવિચારી કૃત્ય કરવું અને પછી પસ્તાવું. છેવટે ઉલટ તેમણે દૂરજીનેકને એક પત્ર લખી તેની ક્ષમા માગી. આ પત્ર લગભગ ત્રણ મહિને દૂરજીનેકને પેરિસમાં મળ્યો. એ સંબંધમાં દૂરજીનેકે ફ્રેંચને એક પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે, “ટૉલસ્ટૉયનો હમણાંજ એક પત્ર આવ્યો છે; તેમાં તેમણે મારી મારી માગી છે. હવે એ જુની તકરાર હમ્મેશને માટે પુરી થઈ છે એમ મને લાગે છે. ટૉલસ્ટૉયનો પત્ર મેં ફાડી નાખ્યો છે.” દૂરજીનેકે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું ખરું પરંતુ એટલાથી તકરારનો અંત આવ્યો નહિ. તેણે ફ્રેંચને જાનેવારી મહિનામાં ટૉલસ્ટૉયના નિવાસ વિષે પુછતાં ખીજો એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે, “મને લાગે છે કે અમારા બન્નેના ગ્રહ શત્રુસ્થાને પડેલા છે. ટૉલસ્ટૉય વિષે હું પૂન્યપુદ્ધિ ધરાવું છું પણ અમો બન્નેનો કેાઈ સ્થળે મેળાપ ન થાય તો ઠીક. અમો બન્ને જાણે જુદા જુદા દેશના હોઈએ તેમ હવે ઉમરે પરસ્પર વર્તવું જોઈએ.”

ટૉલસ્ટૉય અને દૂરજીનેક બન્ને ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથકાર હતા. ટૉલસ્ટૉય કરતાં

દૂરજીનેકની ઉમ્મર દસ વર્ષ વધારે હતી. લેખક તરીકે ટૉલ્સ્ટૉય જાહેરમાં આવ્યા તે પહેલાં કેટલાંક વર્ષથી દૂરજીનેકની કીર્તિ એ કાર્ય માટે સ્થિર થએલી હતી. આવી સ્થિતિમાં પોતાથી વડીલ અને જાણીતા થએલા અંચકાર સાથે ટૉલ્સ્ટૉયે માનપૂર્વક વર્તવું જોઈતું હતું; પણ તેમ ન કરતાં ગમે તે પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉય તેના પર ટીકાનો વરસાદ વરસાવતા. દૂરજીનેક સ્વભાવે ખરાબ નહોતો તેમ તકરારી પણ નહોતો. ટૉલ્સ્ટૉયે તેની સાથે થોડી નમ્રતા રાખી હોત તો આ પ્રકાર આટલે સુધી આવી પહોંચ્યો નહોત; પણ ઉપદેશકે પ્રથમ પોતે પૂર્ણત્વ મેળવવું જોઈએ એવી તેમની માન્યતા હોવાથી કાંઈપણ મોટા માણસમાં સહજ ખામી જણાતી કે, તેમનું લોહી ઉછળી ઉઠતું. કાંઈપણ વ્યક્તિ માટે તેમને દ્રેષ નહોતો. તેમની દૃષ્ટિ હમ્મેશ તત્ત્વમય રહેતી. ટૉલ્સ્ટૉયનું પોતાનું જ વર્તન શુદ્ધ નહોતું. જે વર્તન માટે બીજા પર તેઓ દોષ મૂકતા, તેજ વર્તન પોતે રાખતા ન હતા; તેથી ખરી રીતે અન્યને કહેવાનો તેમને અધિકાર નહોતો. અર્થાત્ દૂરજીનેકને ટૉલ્સ્ટૉય પર ગુસ્સો આવે તો તે સ્વાભાવિક હતું. જે કે ટૉલ્સ્ટૉય દાંભિક નહતા પણ મનસ્વી વર્તન ધરાવનારા તો હતાજ.

ટૉલ્સ્ટૉયને એવી ટેવ હતી કે, કાંઈપણ વાતની તેમના ચિત્તપર અસર થાય કે પછી તેને અંત સુધી ઊડવી નહિ. જે વાત તરફ એક વખત તે ખેંચાતા તે વાત સિવાયનું બીજું કંઈ તે ભાળતાજ નહિ. જગતમાં ખનતા અનેક ખનાવો તરફ આપણે સામાન્ય માણસો જે પ્રમાણે કેવળ પ્રસંગ પુરતી દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, તે દૃષ્ટિ તેમનામાં નહતી. પ્રત્યેક બાબતનું તે તત્ત્વદ્રષ્ટિથી અવલોકન કરતા અને તેનું તત્ત્વ સાધ્ય થતા સુધી શાંત રહી શકતા નહિ. તેમનું પોતાનું વર્તન શુદ્ધ નહતું; પરંતુ તેમના મનની ધચ્છા એવી હતી કે તે શુદ્ધ હોવું જોઈએ. વર્તનશુદ્ધિ માટે તે અતિ પ્રયત્ન કરતા, પણ પોતાનું વર્તન બરાબર છે એવો તેમણે લેશ માત્ર દાવો કર્યો નથી. સામાન્ય માનવકોટિમાંથી ટૉલ્સ્ટૉય જગદ્ગ ધ બન્યા તેનું કારણ એજ છે.

આ વખતે રૂસીયામાં ખેડુતોની હીલચાલ જોરમાં હતી તે આગળ આપણે જાણી ગયા છીએ. આવી હીલચાલમાં ટૉલ્સ્ટૉય ભાગ લેતા નહિ તે વિષે ધણાને આશ્ચર્ય થતું. ઇ. સ. ૧૮૬૦-૬૪ માં ખેડુતોને સ્વતંત્રતા મળી હતી.

જાહેર આગેવાનો પર ટૉલ્સ્ટૉયને પ્રેમભુક્તિ ન હતી તેમ પોતાની પંક્તિના સરદાર તથા જમીનદારો પર પણ પ્રેમ નહોતો. ખેડુતોને સ્વતંત્રતા મળી તે સાથે તેમને થોડી થોડી જમીન પણ આપવામાં આવી હતી. એ જમીન પર સરકારે સાડ વર્ષની મુદત સુધી ઝાંઝા ધારાની સવડ આપી હતી. એ રીતથી જમીનદારની માલિકીમાંથી જેટલી કિંમતની જમીન ઝાંઝી થઈ હતી, તેટલી કિંમતના

સરકારી કરજપત્ર તેમને આપવામાં આવ્યાં હતાં; છતાં ખેડુતોને જમીન આપવાના કામમાં કેટલાક માલિકોએ ઠગાઇ કરી હતી. કેટલાકોએ ખેડુતોને જમીન આપી હતી, પણ ખીડનો ભાગ આપ્યો નહતો તેથી ધાસ મળી શકતું નહિ. પરિણામે તે જમીનદારો ધાસની મોં માગી કિંમત લેતા અને નુકશાન પુરું કરી લેતા. આ રીતથી ટૉલસ્ટૉય અળખ્યા નહતા, તેથી તેમણે જમીનદારોનો પક્ષ પણ લીધો નહતો અને તેથી જમીનદારો તેમનાથી ખુશી નહતા.

ઉપલા નવીન ખેડુત કાયદાને વ્યવહારમાં મૂકવા સરકાર તરફથી દૂલા પ્રાંત માટે ટૉલસ્ટૉયની નીમણૂક થઇ હતી. એ નીમણૂક ન થાય તે માટે જમીનદારોએ ગવર્નર તરફ પુષ્કળ અરજીઓ મોકલી હતી; પરંતુ ગવર્નરે “ કાઉન્ટ ટૉલસ્ટૉયને હું જાતે ઓળખું છું. તે સુશિક્ષિત હોઈ ચાલુ બાબત તરફ તેમની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હોવાનું મારા જાણવામાં છે. એ જગ્યા માટે તેમની યોગ્યતાનો કાંઈ પુરૂષ મને મળી આવતો નથી ” એવો જવાબ આપ્યો હતો.

જમીનદારો અને ખેડુતોને અદલ ન્યાય આપવાની ટૉલસ્ટૉયની ઇચ્છા હતી; પણ તેમને પધ્ધતિસર કામ કરવાની ટેવ નહિ હોવાથી કેટલીક વખત વિચિત્ર ગુચ્ચવણો ઉપસ્થિત થતી હતી. તેમણે પોતાના કાર્યનો જે પહેલો રીપોર્ટ સરકાર તરફ મોકલ્યો હતો, તેમાં ‘ તડગ્નેડ થએલા ખેડુતોનાં નામ નીચે આપ્યાં છે ’ એવા શબ્દો લખ્યા હતા; પણ રીપોર્ટના અંતે એક પણ નામ નહતું. તે રીપોર્ટ પર પુનઃ વાંચ્યા સિવાયજ તેમણે સહી કરી હતી.

ખેડુતવર્ગ અલણ હોવાથી પુષ્કળ વખત તેમને સમજવવાનું મુશ્કેલ બનતું. એક વખત તેમની પાસે ત્રણ ખેડુત ગયા હતા ત્યારે થએલા સંવાદ ઉપરથી તેની કંલપના થઇ શકશે. એ સંવાદ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ ભાઇઓ, તમોને શું જોઇએ છે ? ”

તેમણે કહ્યું કે, “ અમુક જમીનનો ટુકડો જોઇએ છે. ” ત્યારે ટૉલસ્ટૉયે જણાવ્યું કે, “ હું તેમ કરી શકું એમ નથી; તેમાં તમારા જમીનદારને ભારે નુકશાન થાય છે. ” જવાબમાં ખેડુતોએ કહ્યું: “ માબાપ, તમે ધારો તો બધું થાય ! ” ટૉલસ્ટૉયે પુનઃ નકારમાં જવાબ વાળ્યો; પરંતુ તે ખેડુતોને સંતોષ થયો નહિ. છેવટે ટૉલસ્ટૉયે પોતાના કારકુન તરફ ફરી કહ્યું: “ અહીંનો પર્વત ત્યાં મૂકી શકાશે પણ આ ખેડુતોને સમજાવી શકાશે નહિ. ” જો કે આવી રીતે ખેડુતોએ તેમને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો, તથાપિ તેમણે ખેડુતોને એક પણ કઠોર શબ્દથી દુઃખી કર્યા નહોતા.

ખેડુતો ગમે તેવા તોપણ અલણ, એટલે તેઓ ન સમજે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નહતું; પણ સુશિક્ષિત જમીનદારવર્ગ કેટલીક વખત ખેડુતો કરતાં પણ ભારે

થઈ પડતો. તેમના વિરૂધ્ધ ફેટલાક પત્રો જમીનદારોએ સરકાર તરફ મોકલ્યા હતા, અને એક ગૃહસ્થે તો યુદ્ધનું આવ્હાન કર્યું હતું. ફેટલાકોએ સરકારી હુકમને ડાગળના હુકમ સમાન ગણી ખેડુતોને મુક્ત પણ કર્યા ન હતા. આવી રીતે સુમારે એક વર્ષ કામ કર્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉયે કરેલા રીપોર્ટમાં નીચેની હકીકત છે.

“મારા નિર્ણય વિરૂધ્ધ પુષ્કળ તકરારો થાય છે, પણ તે સર્વ ગેરકાયદે છે. ફેટલીક વખત ઉપરી અધિકારી કાયદાનું ધોરણ નહિ સાચવતાં મારા નિર્ણય ફેરવે છે. મધ્યસ્થના ચુકાદા એવી રીતે ફેરવવાથી ખેડુત અને જમીનદાર ઉભયનો તેપર વિશ્વાસ રહેતો નથી, માટે મારા જે દરાવો ફેરવવામાં આવ્યા છે તેની સરકારને તપાસ કરવા વિનંતી કરું છું. આ બાબતનો નિર્ણય થતાં સુધી આ કામપર હવે પછી ચાલું રહેવું મને યોગ્ય જણાતું નથી.”

ઉપરનો રીપોર્ટ ગયા પછી આશરે એક મહિને તે એ જગ્યાએ હાજર થયા; પણ ત્યાર પછી થોડા દિવસે પ્રકૃતિ સારી નહિ રહેતી હોવાના કારણે ઇ. સ. ૧૮૬૨ ના મે મહિનાની આખરે તેમણે પુનઃ રાજીનામું આપ્યું અને તે મંજૂર પણ થયું.

સરકારી નોકરી સંબંધી તેમને આ વખતે જે અતુલ્ય મળ્યો તે ‘પરથી સરકારની એકંદર શાસનપદ્ધતિ વિષે તેમનો અભિપ્રાય પ્રતિફળ થયો. સરકારી કાયદા સંબંધી લખેલા એક લેખમાં તે કહે છે: “મધ્યસ્થનું કામ કરતી વખતે મેં સરકાર તરફ જે તકરારો મોકલી તે સર્વ વ્યર્થ ગઈ, એ વાતની લાગણી થઈ સરકારના મહેસુલી કારભાર વિષે મને દીલગીરી થયા સિવાય રહી નહિ. પદ્ધતિ, જનહિત, ન્યાય વગેરે તત્ત્વના નામથી ગમે તેવી વાતોની ચુંચવણ કરી મહેસુલ: ખાતું એ તત્ત્વોને કચડી નાખે છે. બળીયાના બે લાગનો ન્યાય જગતમાં ખુદી રીતે પ્રવર્તે છે. એવી અનિષ્ટ બાબતોને અટકાવવા સરકારનો જન્મ થાય છે; પણ છેવટે ગરીબોને પીડી નાખી શ્રીમંતોની સંખ્યામાં વધારો કરવામાંજ તે પાતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયનો આ નિશ્ચિતાર્થ સત્ય છે કે નહિ તેનો ઉદાપોહ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એટલુંજ છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય સત્ય અને તત્ત્વના બોક્તા હોવાથી ‘આપ લે’ ના વ્યવહારિક તત્ત્વ સાથે તેમને ખનતું આવવાનો સંભવ નહતો. વ્યવહારનું લક્ષ ઉડાં તત્ત્વ તરફ હોતું નથી. પ્રાંત પ્રસંગ કેમ પાર પડે એટલુંજ વ્યવહાર જૂએ છે. વ્યવહારિક મનુષ્યમાં ધૈર્ય, શાંતિ અને વખતે કાને હાથ દેવાના ચાતુર્યની પણ જરૂર હોય છે. સત્યભક્ત વ્યવહાર સમજી શકતો નથી એમ નહિ; પણ સત્યથી છૂટવા કરતાં તે વ્યવહારનેજ ત્યજવાનું પસંદ કરે છે. લોહા તેને ભલે વ્યવહાર શન્ય કહે, પણ તેની તે

દરકાર રાખતો નથી, ટૉલસ્ટૉય જાતે સત્યભક્ત અને બુદ્ધિશાળી હોવાથી સરકારી વડાને વશ રહી સકે તેમ ન હતું. આથી તેમણે રાજનામું આપ્યું તે વાસ્તવિકજ હતું. કીડીના વેંગે ચાલી જનસમાજ અને પોતાના ઉત્પત્તિ કરવા કરતાં સમાજનો સંબંધ તથા સત્યમાર્ગ તરફ પક્ષીની માફક ઠેકડા મારવા યા ઉડવામાં તેમને વિશેષ શ્રેય જણાતું હતું.

ટૉલસ્ટૉય જે વખતે સરકારી મધ્યસ્થની જગ્યાએ હતા, તે વખતે તેમણે એક બીજું કામ પણ હાથમાં લીધું હતું. પકવ થએલા વૃક્ષને જેમ પાણી પાવામાં અર્થ નથી તેમ વયોવૃદ્ધ મનુષ્યને શિક્ષણ આપી નવીન માર્ગે દોરવાનું શક્ય નથી; એમ માનીને ટૉલસ્ટૉયે ખેડુતોનાં ઉછરતાં બાળકોને હાથમાં લઈ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી ઇ. સ. ૧૮૬૧-૬૨માં યાસનાયામાં શાળા સ્થાપી, અને આબુખા-જુનાં ગામડાંનાં બાળકો તેમાં દાખલ પણ થયાં. ટૉલસ્ટૉયનો યૂરોપનો પ્રવાસ કરવામાં યૂરોપમાં બાળકોને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે જ્ઞેવાનો મુખ્ય એકજ આશય હતો. યૂરોપથી પાછા ફર્યા પછી ઉપર જણાવેલી શાળા યાસનાયામાં ઉઘાડી અને અન્ય અગીયાર સ્થળોએ કેટલાક શિક્ષણપ્રેમીઓને ઉત્સાહ આપી શાળાઓ સ્થપાવી. એ સર્વ શાળાઓને ટૉલસ્ટૉય થોડી ધણી સહાય આપતા હતા અને એજ વખતે તેમણે યાસનાયા પાલીયાના નામનું માસિક શરૂ કર્યું. એ માસિકમાં ટૉલસ્ટૉયના શિક્ષણવિષયક વિચાર અને શિક્ષણ દૃષ્ટિએ યાસનાયાની શાળા કેવી રીતે ચાલે છે, તેનું વર્ણન પ્રસિદ્ધ થતું.

યાસનાયાની શાળામાં ટૉલસ્ટૉયે લીધેલા શ્રમમાં તેમના મનની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પ્રકટ થાય છે. એ કાર્યમાં તેમના દોષ અને ગુણની જાણતું દર્શન થાય છે. કોઈપણ કાર્ય હાથમાં લીધા પછી તેમનો તે સંબંધી ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ બનતો કે તે કાર્ય આગળ આખા જગતને તે વિસરી જતા.

ટૉલસ્ટૉયના સર્વ પ્રયત્ન જોઈએ તેવા સફળ થયા નહિ હોય, અને અનેક પ્રસંગે ભૂલો પણ થઈ હશે; પરંતુ એમાં તો શંકા નથી કે, અપૂર્વ ઉત્સાહ અને સ્વીકારેલા કાર્યની અડગ ભક્તિ, એ જ ગુણથી તેમણે મોટાં મોટાં કાર્ય પાર પાડ્યાં છે.

ટૉલસ્ટૉય પોતાના માસિક શિક્ષણ વિષયક પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં કહે છે:— “કાંઈ પણ માતાપિતા પોતાના બાળકને તેના કુદરતી ગુણોનો વિકાસ થાય એ હેતુથી શાળામાં મોકલતાં નથી. વર્તમાન સમયની શાળાઓ તો બિન્ન બિન્ન પ્રકારની શક્તિ અને બિવિધ ધરાવવાવાળાં બાળકોને એકજ જાતના બીબામાં નાખીને સરખા માપનાં પૂતળાં બનાવવાનું યત્ર છે; અને માબાપો પણ પોતાનાં બાળક પોતાની વિશેષતા વિસરી જઈ સામાન્યજનોનો માર્ગ

પકડે એજ ઇચ્છાવાળાં હોય છે. એવી રીતે સર્વ માણસને એકજ સંચામાં નાખવા ઇચ્છતું શિક્ષણ નિરર્થક, અયોગ્ય અને તેટલા માટે અશક્ય તથા નુકસાનકારકજ હોય છે.”

“શાળામાં થતી પરીક્ષામાં શિક્ષકોની મગરૂરી જણાઈ આવે છે અને શિષ્યોમાં ઇગ્ગુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકમાં જ્ઞાનલાલસા સત્વર કેવી રીતે વિકાસ પામે, એ વિચાર કરવા જેવો પ્રશ્ન છે. સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રત્યેક બાળક અને મનુષ્યમાં ગ્રાહકશક્તિ રહેલી હોય છે. એ ગ્રાહકશક્તિ જાગૃત હોય છે ત્યારેજ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, અને બાળક રમતગમતમાં તથા આનંદમાં હોય છે ત્યારેજ તેની ગ્રાહકશક્તિ જાગૃત હોય છે, માટે બાળકોની રમતગમત, તેમની આનંદવૃત્તિ અને એવા પ્રસંગે તેમણે કરેલી ભૂલો ને કાર્યપદ્ધતિના નામ નીચે તોડી પાડવી, એ અત્યંત ભયંકર અને અક્ષમ્ય ભૂલ છે.”

“વિદ્યાર્થીઓના મનની સ્થિતિ ઉત્તમ પ્રકારની હોવી, એ શિક્ષણના ફળદ્રુપપણાનું પહેલું બીજ છે. તેનું ચિત્ત દબાએલું; ખિન્ન અથવા ઉદાસ હશે તો તે કોઈપણ જ્ઞાન ગ્રહણ કરી શકશે નહિ. તેનું મન મુકત સ્થિતિમાં હશે તોજ તમારા શિક્ષણને ઉત્તમ ફળ આવશે. બાળકની શીખવાની ઇચ્છા ન હોય અથવા એકાદ વિષય તરફ તેનું વલણ ન હોય, તો તેનાપર શિક્ષણનો ભાર નાખવો એ તો કેવળ જીલમજ છે.”

“એકજ બાળકનું નિરીક્ષણ આપણે લિન્ન લિન્ન સ્થળે અને જુદા જુદા સમયે કરીશું તો શું જણાશે? એકજ બાળક ઘેર હોય છે ત્યારે અને શાળામાં હોય છે ત્યારે કેવો જણાય છે? ઘેર હોય છે ત્યારે ખુલ્લા દીલથી તે વિવિધ જાતના પ્રશ્નો કરે છે અને તેની જિજ્ઞાસા પુરેપુરી જાગૃત હોય છે, મનના વિચારોને તે મુક્તપણે મુખ્યમહાર વિચરવા દે છે, તેના વદનપર આલ્સહાસ્ય વિલસે છે, તેનાં નેત્રોમાં તેજ ચમકે છે, પ્રત્યેક બાળતની માહિતી પોતાને મળવી જોઈએ એમ તે સ્પષ્ટ જણાવે છે અને એ માહિતી મેળવવામાંજ પોતાનું સર્વ મુખ્ય સમાએલું હોવાનું તે પોતાના વર્તનથી ખતાવે છે. હવે એજ બાળક શાળામાં કેવો જણાય છે? ત્યાં જોતાંજ તમારા મનમાં આવશે કે, એ કોઈ થાક્યો પાક્યો પ્રાણી છે, તેના વદનપર ભયનો નિવાસ હશે, પોતાના હોઠથી તે અન્યના શબ્દ, વિચાર વગેરેનો જેમ તેમ બડબડાટ કરે છે, એ બડબડાટનું કાર્ય પૂર્ણ થાય છે કે ‘હટ્યો હવે’ એમજ તેને લાગતું હોય એમ તેના વદનપરથી પ્રકટ થાય છે, પોતે શું બડબડે છે તે તરફ તેનું લક્ષ હોતું નથી પણ જો બડબડવામાં નહિ આવે તો માર પડશે એવા ભયથીજ તે બડબડે છે, ગોકળગાયની સીંગડીને

સ્પર્શ કરતાંજ તે જેમ પોતાની પીઠપરના ગૃહમાં સંકુચિત થવા લાગે છે અને ભયથી પોતાનો અચાવ કરે છે; તેવીજ રીતેતેના વદનપર હરહરમેશ સંકુચિતઅને થવાની ઇચ્છા ઉપસેલી રહે છે. એકજ બાળકનાં આ બે ચિત્ર જોયા પછી તેમાંની કંઈ રિચિતિ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી છે, અને કયા બાળકનો વિકાસ અધિક વેગથી થશે, તેનો વિચાર કરવાની જરૂરજ રહેતી નથી. જે બાળકો એવી સ્થિતિની શાળાનો અનુભવ ઘણાં વર્ષ સુધી મેળવે છે, તે બાળકોપર તેની અસર તેમની ઉત્તર વયમાં પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. એવાં બાળકોની કલ્પનાશક્તિ નષ્ટ થએલી હોય છે અને તેમનામાં સ્વત્વનું તો દર્શન પણ થતું નથી. તેમની વિચારશક્તિ નષ્ટ થએલી હોય છે તેથી પોતાની જાતે કાંઈપણ પ્રકારનો વિચાર અથવા કલ્પના કર્યા સિવાય તે આખી જીદગી સુધી પરકીય વિચારોતોજ ગણુગણુટ કર્યા કરે છે. એ શિક્ષણપદ્ધતિથી આવી રીતે બાળકનો માનસિક વિકાસ અટકી જાય છે ત્યારે ઘણીવાર એકજ ચમત્કારિક દેખાવ નજરે છે. તે એ કે, મૂર્ખ વિદ્યાર્થી પહેલા નંબરે બેસતો જણાય છે ત્યારે હુશીયારબાળક સર્વથી છેલ્લો પડી રહે છે.”

“કથનનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે, જે વખતે બાળકના મનપર કાંઈપણ પ્રકારનું બાહ્ય દબાણ હોતું નથી—તેનું મન તદ્દન ખુલ્લું હોય છે, તેજ વખતે તેની ગ્રાહકશક્તિ પૂર્ણ ખીલેલી હોય છે. જ્ઞાનસંપાદન કેમ કરવું તે તેજ વખતે તેને સમજાય છે; માટે શિક્ષણપદ્ધતિ તદ્દન નિશ્ચિત અથવા નક્કી કરેલી હોય તો તે ઉપયોગી નથી. તે પદ્ધતિ હરમેશ પ્રયોગાવસ્થામાં હોવી જોઈએ. અનુભવ થતો જાય તેમ તેમ તે બદલાતી જવી જોઈએ અને તેના મૂળ પાયામાં મુક્ત વૃત્તિ હોવી જોઈએ. બાળકો પોતાની આજ્ઞાનો સંપૂર્ણ અમલ કરે અથવા તે કાંઈ જાતનો કાલાહલ ન કરે તે માટે કડક નિયમ કરી તે આચારમાં મૂકવાથી, શાળાગૃહ બાળકોના જીવનું એક સ્થાન થઈ પડે છે અને તેમની શુદ્ધિ મંદતાના પંથે વળે છે.”

“જર્મનીની પ્રાથમિક શાળામાંથી અભ્યાસ કરી બહાર નીકળેલા સેંકડે તેનું વિદ્યાર્થીઓ શાળાથી એટલા કંટાળેલા હોય છે કે, તેનું નામ કાઢતાંજ તેમનું રક્ત ઉછળી આવે છે. એમ થવાનું કારણ શાળાનો કડવો અનુભવ એજ છે. મારા આ કથનની પ્રતિતિ પછાતવર્ગના લણેલા લોકો કયા પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચે છે તે જોવાથી થઈ શકશે. કેવળ રૂશીયામાંજ નહિ પણ સર્વ યુરોપમાં વર્તમાન સમયે જે શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રચારમાં છે, તેનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ જેમણે કર્યું હશે, તેમના લક્ષમાં એ મુદ્દો આવ્યા સિવાય નહિ રહ્યો હોય કે, સામાન્ય મનુષ્યોમાં જે જ્ઞાન દૃષ્ટિએ પડે છે, તે તેમની શાળાના શિક્ષણનું ફળ નહિ હોઈને તે તેમણે ભિન્ન રીતેજ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે; અને તેઓ શાળામાં

જે મૂળભૂત તત્ત્વો શીખેલા હોય છે તે તેમના વ્યવહારમાં કોઈપણ સ્થળે જણાતાં નથી. ”

“ સાંપ્રતની શાળાઓની રચના જોઈશું તો જણાઈ આવશે કે, તે બાળકની સગવડ લક્ષમાં રાખીને કરેલી નથી પણ શિક્ષકની અનુકૂળતા માટે કરેલી છે. બાળકોને બોલવા બહુ જોઈએ છે, તેમને નિશ્ચિંત બેસી રહેવાનું પસંદ હોતું નથી અને તેમની આનંદવૃત્તિ પ્રત્યેક પળે ઉપસી આવવા આતુર હોય છે. વાસ્તવિક રીતે તેમની એ વૃત્તિજ શિક્ષણને કૂળરૂપ બનવા માટે અનુકૂલ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે વૃત્તિની અત્યંત આવશ્યકતા પણ હોય છે; પરંતુ બાળકોનું એ વર્તન શિક્ષકોને પ્રતિકૂળ હોય છે તેથી તેમની સવડ માટે વર્તમાન સમયની શાળાઓ પુરંબનો બદલો વાળવા સારૂજ સ્થપાઈ છે. શિક્ષક પ્રશ્ન કરે, બાળકો યંત્રની માફક ઉત્તર આપે જાય અને હાથપગ જોડી લાકડાના પુતળાની માફક બેસી રહે, એજ વર્તમાન શાળાનું વર્ણન છે. હાલની પદ્ધતિમાં બાળકો માટે શિક્ષકો નથી પણ શિક્ષકોને માટે બાળકો ઉત્પન્ન થએલાં છે. ”

“ કોઈ પણ પદાર્થની આપણે માહિતી મેળવવી હોય તો તે પદાર્થનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય તે મળી શકતી નથી. શિક્ષણપદ્ધતિનો વિચાર કરતાં જણાશે કે, તેનું મુખ્ય અંગ બાળક છે, માટે બાળકની માનસિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે; પરંતુ હાલના મિથ્યાભિમાની શિક્ષકોને તેનું ભાન પણ હોતું નથી. પોતાને ગમે તેવા માર્ગે તે શિક્ષણ આપે છે અને શિક્ષણનો ઉપયોગ થતો નહિ હોવાનું જણાઈ આવે છે છતાં પોતાના માર્ગમાં ફેરફાર ન કરતાં બાળકોનો સ્વભાવ બદલવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. તેમનો એ પ્રયોગ વર્ષોવર્ષ ચાલ્યા કરે છે અને શિક્ષણશાળા એ સ્વભાવમાં પરિવર્તન કરવાની પ્રયોગશાળા બને છે. ”

“ બોર્ડીંગશાળા-વસતીગૃહવાળી શાળા સંબંધી પણ મારા વિચાર વિશેષ અનુકૂળ નથી. બાળકોને સ્વગૃહે સુખ-આનંદ જણાય છે તેનું કારણ એ છે કે, ત્યાં માતાની કાળજી અને સર્વ કુટુંબના પ્રેમની તેમના પર વૃષ્ટિ જણાય છે. સારું અન્ન, સ્વચ્છ પાણી, સુયોગ્ય વ્યવસ્થા, એકંદરે કુટુંબ અને વિશેષતઃ માતાની દક્ષતાને લીધે બાળકને પ્રજ્ઞાવ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે એવું કોઈ પણ જગ્યાએ બનતું નથી કે, માતા પોતાના બાળક સંબંધી દુર્લક્ષ કરતી હોય અથવા તેના ખાનપાનની ચિંતા ન કરતી હોય. જેટલી તેની કાળજી અને ટાપટીપ વધારે હોય છે, તેટલુંજ બાળકને અધિક સુખ હોય છે અને તેથી વિરૂદ્ધ સ્થિતિ હોય છે ત્યાં તેટલુંજ ઓછું સુખ હોય છે. કોઈને લાગશે કે એ વાત વિશેષ લક્ષમાં લેવા જેવી નથી, પણ ઇતિહાસ અને ભાષાઓના જ્ઞાન કરતાં પણ એ નજીવી જેવી દેખાતી વાતો શિક્ષણની દ્રષ્ટિએ અધિક મહત્ત્વની છે. વસતીગૃહયુક્ત શાળામાં

એ ઝીણી વાતોપર ફેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે, તે સૂક્ષ્મ અવલોકનથી સમ-
જન્ય તેમ છે. ત્યાં રહેતા નોકરચાકરો ઠરાવી આપેલા ધોરણે ચાલે છે. તેમાં કંઈ
પણ સારો નરસો ફેરફાર કરવાનો તેમને કદિ વિચારજ થતો નથી. આથી તે
સ્વચ્છતા રાખે તેટલી ખરી અને જે અન્ન પીરસવું હોય તે પીરસે, એમજ બહુધા
નજરે પડે છે. નક્કી કરેલી યાદી પ્રમાણે પદાર્થ તૈયાર કર્યા એટલે તેમનું કાર્ય
પૂરું થયું! પછી તે પદાર્થ કાચા છે કે પાકા તે વિષે પણ કોઈ કંઈ પુછતું નથી. ”

“ વિચાર કરતાં હાલની શિક્ષણપદ્ધતિ એકજ દુષ્ટ તત્ત્વપર ચાલતી જણાય
છે. હજારો બાળકોનો જીવનપંથ ઉત્પન્ન કરવાનો હક્ક એક મનુષ્ય અથવા એક
મનુષ્યમંડળને સોંપેલો હોય છે; એ દષ્ટિએ જોતાં સર્વ શાળા, વસતીગૃહ અથવા
વિશ્વવિદ્યાલય સરખાજ છે. ”

“ બાળકનો જન્મ થતાંજ તેના શિક્ષણનો આરંભ થાય છે. ઘેર તે જે
પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર જુએ છે, તેમાં પણ તેનું શિક્ષણકાર્ય ચાલતુંજ હોય છે. હાલની
શાળાઓ એવા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણમાંથી બાળકના જીવનના રોજના પાંચ છ કલાક
બાદ કરી તેને એક સ્થાને પુરી રાખવાનુંજ કાર્ય કરે છે. માનવજીવનનો એ કાળ
અતિ મહત્ત્વનો છે, પણ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ એટલાથી પણ તૃપ્ત થએલી
જણાતી નથી. ત્રણ ત્રણ વર્ષનાં બાળકો માટે પણ શાળાઓ સ્થાપવાની તૈયારી
થતી જણાય છે. હવે તો ધાવતાં બાળકોને માટે પણ, એ-જીનની મદદથી તેમને
દૂધ પાઈ તે સાથેજ શિક્ષણ આપવાની એકાદ શાળા ન નીકળે તો મોટું ભ્રામ્યજ
કહેવું જોઈએ. હાલની શાળાઓમાં કંઈ ખામી છે એમ લોકને લાગવા માંડ્યું
છે, પણ મારી તો ખાત્રી થઈ છે કે હાલની શાળાઓ ખરેખર ઝેરી છે. ”

“ હું સમજી શકતો નથી કે કોઈ પણ એક વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિના
સમૂહને, પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે વિષયનો બોજો અન્યપર નાખવાનો અધિકાર
ફની રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદ બાળકને એકાદ વિષય પસંદ પડતો ન હોય અથવા
તેને રૂચે તેવો ન હોય, તો જબરજસ્તીથી તે તેના મરતકમાં ભરવાનો શિક્ષકને
શો અધિકાર છે? અમે અમુક પ્રકારે શીખરીશું અથવા અમુક પદ્ધતિથી નહિ
શીખરીએ એમ કહેવાને સાંપ્રત સમયની શાળાઓને શી સત્તા છે? મને સમજતું
નથી કે, બાળકની ખુશી હોય કે ન હોય તોપણ ગમે તે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાની
ફરજ પાડવાની સત્તા અમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ? અને લોકો પણ અધિજાની માફક
કેમ કબૂલ કરે છે? એવો અધિકાર પ્રાપ્ત થવા જેવું કંઈ ઉત્તમ કોટિનું અમોને
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું છે? એ સ્થિતિ પ્રાચીન સમયમાં એક વખત શામે તેવી હતી.
આયબલ ઇશ્વરપ્રણીત છે એવી માન્યતા જે સમયે હતી, તે સમયે તેનો અભ્યાસ
કરવોજ જોઈએ, એમ કહેનારા લોકો ઉત્પન્ન થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી; પણ

જે સમયે તેવા હઠીલા તત્ત્વપર ક્રોધનો પણ વિશ્વાસ ખેસતો નથી, અને જે સમયે સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થએલું છે, તેવા હાલના જમાનામાં એ પૂર્વની હઠવાદી શિક્ષણપદ્ધતિ જીવતી કેમ રહી છે તેજ મને નવાઈ જેવું લાગે છે. ‘મનુષ્યને આત્મા છે અને ગાયને નથી’ એ વાક્યનું વિવરણ એક વર્ગમાં ચાલતું હોય છે, તેજ વખતે પાસેના વર્ગમાં ‘સર્વ સેન્દ્રિય પ્રાણીની રચના એકજ તત્ત્વપર થઈ છે’ એવો તેથી ઉલટો પણ ઘોષ થતો હોય છે !! હાલના એક પણ શિક્ષકને અમુક એક વાત નિઃશંક સત્ય હોવાની શ્રદ્ધા નથી હોતી; કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે કે, નવીન શોધથી જીના સિદ્ધાંત ઉંધા પડી ગય છે. આવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાનો હઠવાદી રસ્તો છોડતા નથી. જે તે કહે છે કે, આગળ પગલું ભરવું એ સાફ છે અને પાછળ હઠવું એ ખરાબ છે; પણ સંસ્કૃતિ વિકૃતિનાં મૂળતત્ત્વ શાં છે તેનો વિચાર કાર્જ કરતું નથી. દ્યથર કહે છે કે, બાયબલનો અભ્યાસ કરવો હોય તો ધર્માધિકારીઓની સંદેશિક આવૃત્તિઓ બાબુએ મૂકી મૂળ ગ્રંથ વાંચવો. બેકન કહે છે કે, સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવો હોય તો ખુદ સૃષ્ટિનોજ પરિચય કરીને કરવો. રૂસો કહે છે કે, જીવનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પૂર્વાનુભવ નિરૂપયોગી છે; કેમકે નવીન પડિતો જીના સિદ્ધાંતને નામશેષ કરી નાખે છે તેથી પૂર્વની સથાસ્થ વાતો આજે અસાસ્થ ઠરે છે. આવી સ્થિતિમાં શિક્ષણપદ્ધતિ પૂર્વની માફકજ ચાલ્યા કરે એ શું યોગ્ય છે કે ? ”

“ માતા પિતાની મૂર્ખાઈ, બાળકોને ખેતીના કામમાં નાખવાની ઉતાવળ અને ગામડાંના અસ્થિર જીવનક્રમથી શિક્ષણમાં વ્યત્યય આવે છે, એવો આક્ષેપ હમ્મેશ સાંભળવામાં આવે છે; પરંતુ હવે આપણા લક્ષમાં આવવું જોઈએ છે કે, અહંમન્ય પડિતોએ નિયત કરેલી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉપરોક્ત કારણોથી હરકત આવતી હશે ખરી; પણ ઉપર કહેલી પરિસ્થિતિ ખરા શિક્ષકને માટે પ્રતિકૂળ નહિ પરંતુ અનુકૂળજ છે. ઘરમાં કે રસ્તામાં બાળકો ફરતાં હોય છે ત્યારે તેમના મનમાં જે અનેક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, તેના ઉત્તર આપી તેમને તેની સમજ આપવી એજ શાળાનું પ્રથમ કાર્ય છે. ઘરના સામાન્ય જીવનક્રમમાં ઉદ્ભવતા પ્રશ્નના ઉત્તર જો શાળા ન આપી શકે તો તેના અસ્તિત્વની જરૂરજ શી છે ? માનવજીવન સંબંધી બાળકના મનમાં નવા નવા પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરી તેમની તે વિષેની કુતુહલબુદ્ધિ જાગૃત કરવી અને તેનું સમાધાન કરવું એજ શાળાનું કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય તો તે કરતીજ નથી, પરંતુ બાળકોને આપોઆપ સૂઝતા પ્રશ્નોના પણ ઉત્તર તે આપતી નથી ! શાળામાં બાળકો મુખજ ખુલ્લુ ન કરે તે માટે હાલની શાળાઓ નિયમ કરે છે. બાળકને ક્ષણવાર

ખહાર જવાની જરૂર હોય તો તે બિચારાએ મુખ ન ઉઘાડતાં એક આંગળી આગળ કરવી જોઈએ, એ એક નિયમનો નમુનો છે; કેમકે ખાળક પ્રશ્ન પૂછે અથવા મોટેથી બોલે તેથી શાળાની શાંતિનો ભંગ થાય છે અને માસ્તર સાહેબને ગુસ્સો ચઢે છે.”

“આ બાબતમાં શું શીખવવું અને કેવી રીતે શીખવવું એ બે મુદ્દાનું અતિ મહત્વના છે. પ્રાચીન સમયે ધર્મ અને શિક્ષણને પાકી ગ્રંથિ બંધાએલી હોવાથી તે સમયે એમજ સમજવામાં આવતું કે, શિક્ષણ એટલે બાયબલનો અભ્યાસ. આ કારણથી તે વખતે શું શીખવવું અને કેવી રીતે શીખવવું એ પ્રશ્ન ઉઠવા સંભવજ નહોતો. ઇસલામી દેશમાં ધર્મ અને શિક્ષણની ગ્રંથિ હજી પણ ઉઠેલાઈ નથી. શીખવું એટલે કુરાન વાંચવું અને તે માટે અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો. યુરોપમાં હવે ધર્મ અને શિક્ષણનો સંબંધ ધીમે ધીમે છૂટી જતાં તેમાં પરસ્પર કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન રહેલું નથી. આવી સ્થિતિમાં શું શીખવવું અને કેવી રીતે શીખવવું એ પ્રશ્ન આપણી આગળ ખડો થયો છે અને તેનો ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. આજ સુધીમાં એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ પંડિત કે જ્ઞાનીએ આપ્યો નથી. કેટલાક કહે છે કે, ઉચ્ચ પંક્તિની શાળામાં પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવો; પણ બીજાઓ કહે છે કે, ત્યાં અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રો શીખવવાં. પ્રાથમિક શિક્ષણની પણ એવી સ્થિતિ છે. આવા સંયોગોમાં બાળકોની અથવા તેમનાં માબાપની જરૂરીઆતો પૂરી પડે તેવું શિક્ષણ તેમને આપવું, અને તે તેમની સવડ પ્રમાણે આપવું એજ કર્તવ્ય છે.”

“હવે શીખવવું કેવી રીતે, એ પ્રશ્નનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ગુરૂ અને શિષ્યનો સંબંધ સંતોષકારક નીવડે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિ ઇષ્ટ છે, એ વાતનો કોઈ પણ માણસ અસ્વીકાર કરી શકશે નહિ. ગુરૂ અને શિષ્યનો સંબંધ જીલમી નહિ પણ પ્રેમી હોવો જોઈએ. સાંપ્રતકાળની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ગુરૂશિષ્યસંબંધ કેવો હોય છે તેનું વજન નક્કી કરવાનો એજ અદ્દલ કાંટો છે. જે પદ્ધતિમાં બાળક-પર જીલમ વિશેષ હોય છે તે પદ્ધતિ તેટલાજ પ્રમાણમાં અયોગ્ય છે; અને જેમાં જીલમનું પ્રમાણ ઓછું છે તે તેટલા પ્રમાણમાં યોગ્ય છે. એ સિદ્ધાંત એટલો સ્પષ્ટ છે કે તેને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. સર્વના જાણવામાંજ છે કે, શરીરની વૃદ્ધિ માટે અન્ન, ઔષધ અને વ્યાયામની જરૂર છે; પણ જે અન્ન, ઔષધ અને વ્યાયામથી મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, તે અન્ન, ઔષધ અને વ્યાયામ શરીરની વૃદ્ધિને પોષક નથી પણ ધાતક છે. શરીરની વાત મનને પણ લાગુ પડે છે. મનને પ્રિય ન હોય તેવી પદ્ધતિ અથવા એવા વિષયનો બોલો નાખવાથી તેની વૃદ્ધિ થવાને સ્થાને તેનું મન માત્ર અધિક વિકૃત બને છે. બાળ-

કને શીખવા માટે જીલમની આવશ્યકતા હોય, તો તે પરથી નિઃસંશય તમારી શિક્ષણપદ્ધતિ જીલમરેલી છે એજ અનુમાન નીકળે છે. કોઇપણ માણસ જોઇ શકશે કે, એકાદ શિક્ષકને એકાદ વિષયનું પુરું જ્ઞાન ન હોતાં અથવા એકાદ વિષય તેને પ્રિય નહોતાં તે શીખવવાનો તેના પર પ્રસંગ આવે છે, તો તે કેવો દુરામલી અને ચીડીયો બને છે. એવા શિક્ષકને જીલમી પદ્ધતિ ચલાવવી બહુ ગમે છે. જેમ તેમ કરી તે પોતાને સોંપાએલું કાર્ય પાર પાડવાનું નાટક કરે છે. આથી તેની પદ્ધતિની સ્વાભાવિકતા નષ્ટ થઇ ત્યાં કૃત્રિમતા ઉદ્ભવે છે અને તે સાથે જીલમી પદ્ધતિ પણ આવે છે. ઉલટ રીતે એકાદ શિક્ષકને માથે તેની પસંદગીના વિષય શીખવવાની ફરજ હોય છે તો, તેની ભાષાપદ્ધતિ પણ કેવી સ્વાભાવિક સુંદર વહે છે, અને શિષ્ય તથા શિક્ષક કેવી તત્લીનતા અનુભવે છે તેનો અનુભવ પણ ધણાને હશેજ. ”

“ કેટલાક પૂછે છે કે, બાળકોને શાળામાં સ્વતંત્રતા હોવી જોઇએ એ વાત સ્વીકારીએ, પણ તે કેટલે સુધી હોવી જોઇએ તેની હદ કેવી રીતે નિયત કરવી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો છે કે, એ વાત શિક્ષકના હાથની છે. જે શિક્ષકને પોતાના વિષયનું પૂર્ણ જ્ઞાન હશે અને જેનામાં શાળા ચલાવવાની શક્તિ હશે, તે તરતજ બાળકોને પોતાનાં બનાવી દેશે. ત્યાં કેટલી સ્વતંત્રતા આપવી એ પ્રશ્ન થશે નહિ. સ્વતંત્રતા કાટલાં-વજનથી તોળી આપી શકાય તેમ નથી. શિક્ષકના પોતાના બદલાયુરાપણા પર તેનો આધાર છે. એ શાળાની તુલના આપણે કરવાની હશે તો કઇ શાળાનાં બાળકોને વિશેષ સ્વાતંત્ર્ય છે અને કઇમાં વિશેષ જીલમ છે, તે જોઈ તેને તારતમ્યભાવ આપણે ઠરાવી શકીશું. જે શાળામાં જીલમ અને કાયદા વધારે છે તે શાળા નિઃસંશય ખરાબ છે; અને જ્યાં ધરની માફક છૂટથી બાળકો રહી શકે છે તે શાળા ઉત્તમ છે. ”

આજ નિર્બંધાવલિમાં શિક્ષણ સિવાય અન્ય બાબતો પર પણ ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના અતિ માર્મિક વિચાર પ્રકટ કર્યા છે. ધણા ખરાયૂરોપી પાંડિતો “વિશેષતઃ પશ્ચિમ યૂરોપ અધિક સુસંસ્કૃત છે” એ બાબતમાં એક મત છે; પણ ટૉલ્સ્ટૉયે એ વિષે સ્થળે સ્થળે શંકા પ્રકટ કરી છે. ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, “સર્વ ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી સંસ્કૃતિની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ આપણને મળી આવતું નથી.” તેમણે મોકાલે, બેકન વગેરે પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારો પર સન્નજડ ટીકા કરી છે; તેજ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તા હેગેલ પણ તેમના તડાકામાંથી મુક્ત નથી. ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:—

“ હેગેલના સમયથી “ઐતિહાસિક દષ્ટિ” એ એક નવુંજ સૂત્ર ઉત્પન્ન થયું છે અને ધણા ત્રિદાનોને તેણે ગાંડા બનાવ્યા છે. જેમકે, ‘પ્રત્યેક મનુષ્યને

સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, માનવ સમાજની અનુમતિથી ધડાએલા કાયદા પ્રમાણે ન્યાય થવો જોઈએ. આ સૂત્ર સર્વને માન્ય છે; પણ ઐતિહાસિકદષ્ટિએ સંબંધમાં વળી પાછી કહે છે કે, એ તત્ત્વ સર્વ કાળે સર્વત્ર લાગુ થવું શક્ય નથી. સમયાનુસાર કાયદામાં ફેરફાર કરવો પડે છે અને તે કાયદાને અનુસરી માનવ પ્રાણીના એ જન્મસિદ્ધ હક્કને કેટલીક વખત દાખી પણ દેવો પડે છે. પડિતો કહે છે કે ઇલીયડ ગ્રંથ વીરરસાત્મક કાવ્ય છે; એ સંબંધમાં ઐતિહાસિકદષ્ટિ કહે છે કે, એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક સમયની પ્રજાની મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ માત્ર એ કાવ્યમાં છે. ઐતિહાસિકદષ્ટિ તત્ત્વનો વિચાર કરતી નથી. તે એ પણ નક્કી કરી શકતી નથી કે, મનુષ્યને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ કે નહિ, પ્રભુનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ અને અમુક કાવ્ય ઉત્તમ છે કે અધમ ? ”

“ તમે કોઇપણ તત્ત્વની વાત કરો પણ તેનો ખરો મર્મ નષ્ટ કરીને તે અમુક સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યું, તે કહેવાનું કાર્ય તો એ ઐતિહાસિકદષ્ટિ જ કરે છે. ”

તાર, રેલ્વે વગેરે શાસ્ત્રીય શોધ વિષે ટાલ્સ્ટોય કહે છે:—

“ માનવપ્રાણી પોતાનું પ્રભુત્વ સૃષ્ટિપર વિશેષ પ્રસારે છે તે માટે અર્વાચીન પ્રજાને મોટું ગૌરવ હોય છે. પોતે દિનપ્રતિદિન અધિક સુધરે છે એવી બહુમતી મારવામાં તેઓ એ વાત આગળ કરે છે. તેઓ મોટા અભિમાનથી કહે છે કે, વિદ્યુત્ વેગથી અમારા વિચાર જગતના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી દોડે છે, અને એવી રીતે કાળની ગતિપર પણ અમે મોટો વિજય મેળવ્યો છે. ”

“ એ સર્વ શોધ કૌતુક કરવા જેવી છે એ વાત ખરી છે; પણ તેથી લાલ કાને થાય છે તે પણ જોવું જોઈએ. તારની શોધ થઈ પરંતુ તેનો ઉપયોગ ઉચ્ચ પંક્તિના સુકીબર લોકોને થાય છે અને નવદશાંશ વસતીને એ શોધ કંઈ ઉપયોગી થતી નથી. અમુક વસ્તુની માગણી વધી છે, ભાવવધારો! અમુક મહારાણી પ્રભુકૃપાથી બીજાનેથી હી છે! અમુક રાજાને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો! એવી વાતોનો આખા જગતમાં પ્રસાર કરવા સિવાય એ તાર સામાન્ય પ્રજા માટે શું કરે છે ? ”

“ સર્વ તારની હકીકત જોઈ તેનું વર્ગીકરણ કરવાની મને જરૂર નથી; પરંતુ ઉપર જણાવેલું દષ્ટાંત એકંદર માલનો સામાન્ય નમુનો છે, એમ કહેવાને હરકત નથી. કોઇપણ દેશની લોકસંખ્યાનો મોટો ભાગ ખેડૂતોનો જ હોય છે. એ ખેડૂતોની સંસ્કૃતિ તથા સ્થિતિપરથી દેશની સંસ્કૃતિ અને સ્થિતિ ઓળખવાની છે. એ ખેડૂતો તારનો કેટલો ઉપયોગ કરે છે ? તેના માથાપર થઇને દોડતો સમાચારપ્રવાહ શું કહે છે, તે સાંભળવાની ઇચ્છા પણ તેને થતી નથી. ગ્રામીસરી નોટોના ભાવ ચઢ્યા કે ઉતર્યા તે જાણવાની તેમને જરૂર હોતી નથી; ઝાંટો

રાજ્યએ રાજનામું આપ્યું કે નહિ અથવા પામસ્ટને શું ભાષણ કર્યું, તે પણ જાણવાની તેમને આવશ્યકતા હોતી નથી. એવા વિચારો વિદ્યુદ્ગે જગતના એક છેડેથી બીજા છેડે ધસી જાય તેથી તેમની જમીન અધિક ફળદ્રુપ થતી નથી અથવા તેમના કુવાતું પાણી વધુ ઓછું થતું નથી ! એવા સુધારા ગમે તેટલા થાય પણ જંગલખાતાના સખત કાયદા નરમ થતા નથી, અથવા તેમનાં કાંડાંમાં વિશેષ બળ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી ! કેટલીક વખત તો એવા મહત્વના સુધારાથી તેમના ભાણામાં એક રોટલાને સ્થાને પોણો રોટલો રહે છે. અર્વાચીન સુધારાવાદીઓને એ વાતનું મોટું કૌતુક લાગે છે અને તેના પક્ષ પકડી તેઓ મોટો કોલ્લો ઉભો કરે છે. એ સુધારાથી થતા ફાયદાનો હું અસ્વીકાર કરતો નથી; પણ મારા કથનનો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે, જે વાત એકને આનંદદાયક હોય છે તે સર્વ જગતને સંતોષકારક છે એમ કોઇએ સમજવું નહિ. ”

“ ફશાયન કે બીજી કોઈપણ પ્રજાને ખરો સુધારો થયો છે એમ ક્યારે લાગશે ? કે જ્યારે ખેડુતોની જમીન અધિક ફળદ્રુપ થશે, જે સમયે તેમનાં ઢારની વૃદ્ધિ થશે, જે વખતે ધાન્ય સસ્તું થશે, જે વખતે જંગલમાંથી લાકડું, ઘાસ છૂટથી મળશે અને જે વખતે નાટક તમાસા જેવા શહેરના મોહક ખનાવો નષ્ટ થશે. ધાન્ય મોંઘું થવાથી ખેડુતને વિશેષ ધન મળે છે એ પાશ્ચિમાત્ય પંડિતોનું અર્થશાસ્ત્ર ખેડુતવર્ગને કદિ માન્ય થાય તેમ નથી. પૈસો અધિક મળવાથી મોજલી અને મોહક વસ્તુઓ તેઓ મેળવી શકે ખરા; પણ તેવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ તેમને પ્રિય નથી. અર્થાત્ એ દ્રષ્ટિએ એ અર્થશાસ્ત્ર પોકળ જણાય તો આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ”

“ દેશમાં રેલ્વે થઇ પરંતુ તેથી ખેડુતની સ્થિતિમાં પરિવર્તન થયું છે ? તેણે તેનું શું કદ્યાણ કર્યું છે ? આગગાડીથી જંગલનો ઉચ્છેદ થઇ લાકડાંની અછત થઇ, મજૂરીના દર વધ્યા, અનાજ મોંઘું થયું અને ભપકાદાર મોહક વસ્તુનો પ્રચાર વધ્યો ! દેશની નવદશશ પ્રજાને એ આગગાડી પ્રિય નથી. તમે જે સુધારો કરો છો તેમાં એ નવદશાંશ પ્રજા આવી જતી નથી કે ? લોકસંખ્યાના એટલા મોટા ભાગનો તિરસ્કાર કરવો તે લગભગ આખા દેશની અવગણના કરવા જેવું છે. પછી તમે સુધારો ક્યાં કરશો ? લોકસંખ્યાનો દશમો ભાગ આગગાડીથી સુધારો થયાનું કહે છે, ત્યારે બાકીનો સર્વ ભાગ સુધારાની ગતિ અવળી થયાનું કહે છે. ”

ટૉલસ્ટૉયે આવા પ્રકારના અનેક મનનીય લેખ તે વખતે લખ્યા છે. યાસનાયા પાલીયાના માસિકમાં તે એવા ઉપયોગી વિષયની ચર્ચા કરતા હતા; પણ તેના જોઈએ તેટલા ગ્રાહક મળ્યા નહિ તેથી પહેલાજ વર્ષના અંતે તે બંધ

કરવું પડ્યું. આ વખતે પોતાના શિક્ષણવિષયક પ્રયત્નનું શું થયું તેનું વર્ણન કરતાં એક સ્થળે તે કહે છે:-

“ મારા શિક્ષણવિષયક પ્રયત્ન સંબંધી તે સમયે મને કાઠપિણ વર્તમાન-પત્ર તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું નહિ અથવા તે વિષે પ્રતિકૂલ ટીકા પણ થઈ નહિ. એ વિષયનો લોકો વિચાર કરે તે માટે એ પ્રશ્ન હતું વારંવાર જનસમાજ સમક્ષ લાવતો પણ પત્રકારોએ કેવળ તેની ઉપેક્ષા જ કરી. ક્વચિત્ એકાદ પત્રમાં એકાદ ક્ષુલ્લક બાબત વિષે કાઠ મતભેદ દર્શાવતું; પરંતુ તે વખતે તેનો જોષએ તેવો ઉઠાપોહ થયો નહિ. સાંગોપાંગ ચર્ચા કરવા જેવો મહત્વનો એ પ્રશ્ન નથી એમ તેમને લાગતું હતું કે કેમ તે તો પ્રભુ જાણે? તે વખતે હું યુવાન હતો અને ઉંમર પણ હતો; તેથી લોકોની ઉપેક્ષાથી હું ધણો ચીડાયો. એવી એક વાત ચાલે છે કે, કેટલાક તુર્કપાશા એકઠા થઈને લોકોપર કર કેવી રીતે વધારવો તેનો વિચાર કરતા હતા; તેટલામાં એક પ્રજાજને ત્યાં આવી કહ્યું: “મહેરબાન, લોકો-પર ગમે તેવો કર નાખવાની સત્તા તમોને છે કે નહિ તેનો તમે પ્રથમ વિચાર કર્યો છે કે ?” સ્પષ્ટ છે કે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાની પાશાને જરૂર ન હતી અર્થાત્ તેમણે પોતાનો વિચાર ચાલુ જ રાખ્યો. મારી વાત પણ તેવીજ થઈ પડી. શિક્ષણ ખાતાના પ્રધાનને લાગ્યું કે મારા પ્રશ્ન ઉપેક્ષણીય છે. ”

ટૉલસ્ટૉયનું દ્રવ્ય સંબંધી વર્તન એટલું ચોક્કસ હતું કે તે સંબંધી કાઠએ તેમનાપર આક્ષેપ કર્યો નથી. તે જ્યારે સેમોસ્ટૉપલમાં સૈનિક નોકરીમાં હતા ત્યારે સીલક રહેતા પૈસા તે લઈ શક્યા હોત; પણ તેમણે તેમ કર્યું નહતું એ વાત વાચકના સ્મરણમાં હશેજ. તેમની શાળાના એક વિદ્યાર્થીએ એક લશ્કરી સિપાઈની વાત તેમના તરફ લખી મોકલી હતી, અને તે તેમણે માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ વાતનો નાયક યુદ્ધનો અંત આવ્યા પછી પોતાની સ્ત્રીને તે સમયની વાત કહેતાં કહે છે, ‘હું સૈન્યમાં એક નાનો અમલદાર હતો અને સૈન્યના ચાલુ ખર્ચ માટે મળતી રકમમાંથી જે રકમ વધારાની રહેતી તે હું ખીસામાં નાખતો હતો.’

આ વાતપર ટીકા કરતાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે:- “આ વાતમાં સૈનિક અધિકારીઓ કેટલી સહેલી અને સરળ રીતે શ્રીમંત થાય છે, તે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અધિકારીઓજ નહિ પણ સર્વ જગતનો એજ માર્ગ છે. સરકારી અથવા અન્ય એકાદ વ્યક્તિનો પૈસો સુદૈવે હાથમાં પડવાની સંધિ પ્રાપ્ત થતાંજ તે પચાવી પડી લોકો શ્રીમંત થાય છે. એવી રીતે ધન મેળવવું એ અનીતિમૂલક હોવાનું મુખથી કહેનારા ધણો છે; તેવીજ રીતે એવા પ્રકારની હકીકત વાતોમાં હોવી ન જોઈએ એમ કહેનારા વાચકો પણ છે; પરંતુ એવી રીતે લોકો શ્રીમંત થાય છે એ વાત જાણી છે કે ? ”

“ ખેડુત અને શિક્ષિત એ ઉભયની પ્રમાણિકપણા વિષેની કલ્પના પણ બિન્ન બિન્ન હોય છે. ખેડુતોની દ્રષ્ટિ સંકુચિત હોય છે. તેમની દ્રષ્ટિ પોતાના કુટુંબ, સ્નેહી અને બહુ તો ગામથી વધારે આગળ પહોંચતી નથી. સ્વદેશ, સ્વરાજ્ય, પરદેશી વગેરેને લાગુ પડતા પ્રમાણિકપણાના નિયમ તેમની દ્રષ્ટિથી બિન્ન હોય છે. આ સંબંધમાં જે નિયમ તેઓ પોતાના ગામમાં પાળશે તે બહારના વ્યવહારમાં પાળશે નહિ. પોતાના ગામના એકાદ ખેડુતનો તેઓ છળ નહિ કરે, પણ પ્રસંગે તેને માટે જીવ પણ આપશે અને બદલામાં તેની પાસેથી એક કોડી પણ નહિ ઇચ્છે; પરંતુ એકાદ શહેરી કે પરદેશી તેમના હાથમાં સપડાશે તો તેને પીલી નાખવામાં પણ તે પાછા નહિ પડે. સરકારી અધિકારી સમક્ષ તે ગમે તેટલું ખોટું બોલશે. તેઓને લાગે છે કે સરકારનો પૈસો હાથમાં આવે તો તે પચાવી નહિ પાડવો એમાંજ પાપ છે. સુશિક્ષિતવર્ગની દ્રષ્ટિ એથી તદ્દન બિન્ન હોય છે. સરકારી ધનનો તેઓ સ્પર્શ નહિ કરે પણ ગામડાના ગરીબ માણસને ખુશીથી કચડી નાખશે. નૈતિકદ્રષ્ટિએ એ બન્નેમાં કાણ શ્રેષ્ઠ છે તે હું નક્કી કરતો નથી, પણ મને જે જણાયું તે કહ્યું છે. ”

ખેડુત વર્ગનું ટૉલ્સ્ટૉયે આ જે સામાન્ય ચિત્ર આલેખ્યું છે તે બહુ અંશે બરાબર છે. બીજાઓને છળ્યા સિવાય શ્રીમંત થઈ શકાતું નથી એ કલ્પના મૂળ પૌર્વાત્યોની હોવા છતાં ટૉલ્સ્ટૉયે તે આટલા ધૈર્યથી આગળ કરી તે માટે પાશ્ચિમાત્યોને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે. નવી નવી યુક્તિઓ, સુસંઘટિત વ્યવહાર, શ્રમવિભાગ, પરસ્પર સહકારી વગેરે તત્ત્વોના બળપર પાશ્ચિમાત્યોએ સંપત્તિનો પ્રવાહ પોતાની તરફ ફેરવ્યો છે; તેથી અન્ય કોઇને છળ્યા સિવાય શ્રીમંત થઈ શકાતું નથી એ સિદ્ધાંતપર તો તેઓ વિશ્વાસ નહિ કરી શકે.

પ્રકળ ૮ મું-શાળા.

લસ્ટોએ યાસનાયા પાલીયાના નામનું જે માસિક શરૂ કર્યું હતું, તેમાં અન્ય વિષયના નિબંધો સાથે તે પોતાની શાળાની હકીકત પણ આપતા હતા; એ ઉપરથી આપણને તેમની શિક્ષણપદ્ધતિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ અને શરૂશિષ્યના સંબંધ વિષે ઠીક જાણવાનું મળે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર ડિસેમ્બરના અંકમાં તે કહે છે:-

“કોઈપણ વિદ્યાર્થી પુસ્તક, પાઠી ઘેરથી સાથે લાવતો નથી. અમે ઘેર તૈયાર કરવા માટે કોઈપણ જાતનો અજ્ઞાસ આપતા નથી. જે પ્રમાણે તેમના હાથને પુસ્તકોનો ભાર સહન કરવો પડતો નથી, તેજ પ્રમાણે તેમના મગજ ઉપર પણ અમે કોઈ જાતનો બોજો નાખતા નથી. કાલે શીખવેલી વાત આજે તેમણે યાદ રાખવીજ જોઈએ એવો જુલમ પણ અમે કરતા નથી. નવો પાઠ આપતાં હવે શું થશે એવી ચિંતાથી અમારી શાળાના વિદ્યાર્થી કદિ પણ હેરાન થતા નથી. અમે માત્ર એટલીજ અપેક્ષા રાખીએ છીએ કે, બાળકો પોતાનાં ગ્રાહક અંતઃકરણ સાથે લાવે એટલે બસ. અમે હમ્મેશ એવી યોજના કરીએ છીએ કે, શાળા તેમને કંટાળા ભરેલી ન લાગતાં આનંદનું સ્થાન લાગે. કોઈ છોકરો નિશાળમાં મોડો આવે છે તો અમે તેને શિક્ષા કરતા નથી; પણ ક્વચિતજ મોડો આવનાર મળી આવે છે. ઘેર કંઈ વિશેષ કામકાજના કારણે માઆપ કોઈને ઘેર રાખી લે છે ત્યારેજ મોડું થાય છે; પણ તે શાળા તરફ આવવા નીકળે છે ત્યારે દોડતો આવે છે અને શાળામાં દાખલ થતાં તેનો શ્વાસ મટતો નથી. આ ઉપરથી તેની શાળામાં આવવાની આતુરતા જણાઈ આવે છે. શિક્ષક આવતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ એક બીજા સાથે ધક્કા મુકી ક્રીંચા કરે છે.”

“તેટલામાં એકાદ શિક્ષક આવે છે કે, કેટલાંક બાળકો દોડી આવી તેને વંદન કરે છે, કેટલાંક પોતાની તકરારોનું નિવેદન કરે છે અને શાળાનું દાર ઉઘાડી

શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી અંદર જાય છે. શિક્ષક કળાટમાંથી પુસ્તકો બહાર કાઢે છે ત્યારે બાળકો તેમની ચારે બાજુ ફરીવળી પુસ્તકો માગે છે; અને જ્યારે પુસ્તકો વહેંચાઈ રહે છે ત્યારે આપોઆપ કોલાહલ શીત થાય છે તથા શાળાના કાર્યને આરંભ થાય છે. હવે ધર્મચક્રીનું ચિન્હ પણ નહિ દેખાતાં સર્વ બાળકો વાંચવામાં લીન થઈ ગયેલાં જણાય છે. સામાવાળાના વાળ ખેંચવા એક છોકરો જેટલી ચપળતા બતાવતો હતો, તેટલીજ ચપળતાથી હવે તે વાંચવામાં મંડી પડેલો દેખાય છે. તેના તરફ જોનારને હવે પુસ્તક સિવાય અન્ય જગતનું તેને ભાન રહ્યું છે કે કેમ ? એ વિશે શંકાજ થશે.”

“ બાળકોને બેસવાનું સ્થાન નિયત કરી આપવામાં આવેલું હોતું નથી. બાંકડાપર, ટેબલપર, ખારીપર, આરામખુરશીના હાથપર અથવા જમીનપર તેને ગમે ત્યાં તે બેસી શકે છે. વિશેષ પરિચય ધરાવનાર બાળકો એક બીજાની સાથેજ બેસે છે. આ વખતે તેમના મુખ તરફ જોઈએ છીએ તો પૂર્ણ સુખની ભાવના પ્રત્યક્ષ થાય છે. મોટી આરામખુરશીપર બેસવાને ઘણા આતુર હોય છે. એક બીજાની ખેંચતાણ કરતાં કરતાં એકાદ શિષ્ટ વિદ્યાર્થી તેપર બેસે છે અને વાંચનમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. શાળાને અભ્યાસ ચાલતી વખતે એક બીજાને ચૂંટીઓ ભરવી, એક બીજાના કાન ફૂંકવા, ગણગણાટ કરવો અથવા હસવું વગેરે કાષ્ઠપિણુ પ્રકાર મારા જોવામાં આવ્યો નથી. બાળકોનાં મન અભ્યાસમાંજ પૂર્ણ રીતે સ્થિર થયેલાં હોય છે. ”

“ ઉપરના વર્ગના સર્વ વિદ્યાર્થી શિક્ષકની ચોતરફ બેસે છે. લેખનસમય હોય છં તો તેઓ પોતાની મેજેજ એક બીજાથી દૂર બેસે છે. અભ્યાસપત્રક પ્રમાણે સવારે ચાર વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે, તોપણ કેટલીક વખતે બે કે ત્રણ વિષયોનોજ અભ્યાસ થાય છે અને તે પણ અભ્યાસપત્રક પ્રમાણેજ થાય છે એમ કંઈ હોતું નથી. એકાદ ઐતિહાસિક બાબત કહેતાં વિદ્યાર્થીઓને તેમાં રસ પડી જાય છે તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ તેમાં એટલા વહી જાય છે કે તે એકજ વિષયમાં ત્રણ કલાક પુરા કરે છે. વાત કહેતાં કહેતાં કલાક પૂર્ણ થવાથી શિક્ષક અટકી પડે છે તો વિદ્યાર્થીઓ ‘આગળ કહો, આગળ કહો’ નો પોકાર ચલાવે છે. એકાદ વિદ્યાર્થી ના કહે છે તો બાકીના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ તેને બહાર જવા કહે છે. ”

“ બહારથી જણાતી આ ગડબડ અને ઘોરળો ઉપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેની આવશ્યકતા પણ છે. બહારના પ્રેક્ષકોને એ ચમત્કારિક લાગશે અને કદાચિત્ શિક્ષકને પણ અડચણ થતી હશે; પણ વિદ્યાર્થીની દ્રષ્ટિથી તે અતિ લાભકારક છે. તેનાથી શા ફાયદા છે તેનો વિચાર બીજા કોઈ પ્રસંગે કરીશ; પણ

ઉપદ્રવક દ્રષ્ટિએ શી હાનિ જણાય છે તેનો વિચાર અહીં કરીશ. ”

“ આવા પ્રકારનો ઘોટાળો દ્રષ્ટિએ પડતાં આપણને ચમત્કાર અને ભય પણ લાગે છે. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે, આપણને પોતાને એથી તદ્દન વિરુદ્ધ પદ્ધતિથી શિક્ષણ મળેલું હોવાથી આ નવીન પદ્ધતિથી આપણે ધક્કારાઈ જઈએ છીએ. કોઈપણ કારણ માટે શિક્ષક વિદ્યાર્થીપર જીલમ કરે છે ત્યારે તે મનુષ્ય-સ્વભાવ ભૂલી ગએલો હોય છે. આળેકો સહજ એક બીજા સાથે બોલે છે તો ભારે ગરબડ થઈ માની તે શિક્ષા કરવાને ઉતાવળો બને છે. તેને ભય રહે છે કે, જો તરત શિક્ષા કરવામાં નહિ આવે તો એ પદ્ધતિ હમ્મેશ ચાલુ રહેશે; પણ તેનો એ ભય આધારરહિત છે. આવા પ્રસંગે જણાઈ આવશે કે જો તે થોડી ધીરજ રાખે છે, તો વિદ્યાર્થી આપોઆપ શાંત પડી અભ્યાસ તરફ લક્ષ આપે છે.”

“ અમારી શાળા આ તત્ત્વપર શરૂ થઈ હતી. શાળાની મુખ્ય જવાબદારી શિક્ષકપર હોય છે અને વિદ્યા તથા વયના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીપર તેનું વજન પડે છે; છતાં વિદ્યાર્થીએ શાળામાં આવવું કે નહિ અને શાળામાં આવ્યા પછી શિક્ષક શીખવતો હોય તે સાંભળવું કે નહિ, તે નક્કી કરવાનું અમે વિદ્યાર્થીઓનેજ સોંપ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે એકાદ વિદ્યાર્થી તોફાની હોય તો તેને શાળામાં દાખલ નહિ કરવાની સત્તા શિક્ષકને હતી.”

“ કોઈ પણ બાબતમાં પોતાપર અયોગ્ય જીલમ થાય છે, એવી ભાવના આળેકના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તો તેનો મૂળ સ્વભાવ જંગમ થાય છે, અને એવા જીલમ સામે બળવો કરવાની ઇચ્છા તેને થવા માંડે છે. ઘંટ થતાંની સાથે શાળામાં આવવું અને ઠરાવેલા અભ્યાસપત્રક પ્રમાણે યંત્રની માફક કામ કરવું એ તેના ચિત્તને રૂચતું નથી. એમ શા માટે કરવું એ તેને સમજતું નથી. આળેકો મારામારી કરે છે ત્યારે જાણે કોઈ જન્મનાં શત્રુ હોય તેવો ભાવ તેમના મુખપર જણાય છે; પરંતુ મારામારી પુરી થયે પાંચ મિનિટ પણ નથી થઈ હોતી, તેટલામાં તે બંને એક બીજાની પાસે બેસી હસવા રમવા માંડે છે.”

“ એવાજ પ્રકારની એક મારામારી અમારી શાળામાં થઈ હતી. જો આળેકો એક બીજાને મારવા લાગ્યાં. બાકીનાં સર્વ ચોતરફ ઉભાં રહી તમાસો બેતાં હતાં. લઢનારાં આળેકોમાં એક છોકરો સહજ નાનો હતો તેથી સ્વાભાવિક રીતે તે પાછો પડવા લાગ્યો; પરંતુ બીજાં ઉભેલાં આળેકો તેમને છૂટાં પાડવા વચ્ચે પડ્યાં નહિ. છેવટે તે મોટા આળેકને લાગ્યું કે, પોતે કંઈ ખોટું કરે છે. તેનો હાથ ધીમે ધીમે શિથિલ થવા લાગ્યો. તે નાના આળેકને છોડી થોડાક પાછો હઠ્યો; તેટલામાં નાના આળેકે તેને જોરથી ધક્કો મારી પાડી નાખ્યો. આથી મોટા આળેકને પુનઃ ગુસ્સો આવ્યો અને તે તેને મારવા ધસી ગયો; પણ તરતજ

ખીજાં બાળકો વચ્ચે પડ્યાં અને ‘સરખા ઉતર્યા છો, હવે તકરાર પુરી થઇ’ એટલું કહી સર્વ પોતપોતાની જગ્યાએ જઈ બેઠાં. તે બંનેને પણ સારી રીતે સમજાયું કે, મારામારી કરવી એ ખોટું છે.”

“એ બનાવમાં આબુબાબુનાં બાળકોમાં ન્યાયશુદ્ધિ ફેટલી જગૃત છે તે હું સારી રીતે જોઈ શક્યો. ઉભય સમાનત્વ પામ્યાથી સંતુષ્ટ થઇ પોતાના સ્થાને પાછા ગયા. હવે વર્તમાન સમયની પદ્ધતિથી એવા બનાવનો નિર્ણય કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ:—એક બાળક ખીજાને મારે છે તે સાથેજ શિક્ષક બંનેને પોતાની સમક્ષ ઉભા કરે છે અને ઉભયને સરખીજ શિક્ષા કરે છે; પણ ખરી રીતે શિક્ષકની તેમાં ભૂલ થાય છે. અપરાધીને યોગ્ય શાસન ન થતાં નિર્દોષને વિનાશરણુ શિક્ષા થાય છે, તે શિક્ષકના લક્ષમાં આવતું નથી. એ ઉપરાંત શિક્ષક એક માનસિક તત્ત્વ પણ ભૂલી જાય છે. બાળકના મનમાં જગૃત થએલી ક્રોધવૃત્તિને ઉભરો આપોઆપ શાન્ત થાય ત્યાં સુધી તે રાહ ન જોતાં તે તે વૃત્તિને વચ્ચેજ દાખી દે છે; તેથી તેનું ખીજ બાળકના હૃદયમાં તેવું તેવું ઘૂમ્યા કરે છે.”

“શિક્ષણનાં અવયવોમાંના શિક્ષક પાસે ફેટલાં અવયવ હોવા જોઈએ તેનો પણ નિર્ણય કરવાની આવશ્યકતા છે. ફેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે, તેનો અધિકાર માબાપના હાથમાં હોવાની જરૂર છે. મારી પૂર્ણ ખાત્રી થઈ છે કે, એવી બાબતોમાં પોતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરી શિક્ષક પોતાની સત્તા વધારે તે અતિ અનિષ્ટકારક છે. મને લાગે છે કે, બાળકને શારીરિક શિક્ષા કરવી અથવા તેને ઇનામ આપવું એ શાળાના અધિકાર બહારની વાત છે. શાળાનું તો એટલુંજ કર્તવ્ય છે કે, બાળકની સ્વતંત્ર વૃત્તિને પૂર્ણ છૂટ આપી તેની આહકશક્તિ જગૃત કરવી, તેનો વિકાસ કરવો અને તે શીખે તે પદ્ધતિથી શીખવા દેવું. આ તો તત્ત્વ-વિચાર કર્યો, પણ ટેવનું બળ કેવું વિલક્ષણ હોય છે તે જુઓ! કેવળ પૂર્વની ટેવને લીધેજ અમે અમારી શાળામાં ઘણી વખત એ નિયમનો ખુશીથી ભંગ કરતા હતા.”

“ચાહા ઉનાળામાં શાળાનું મકાન દુરસ્ત કરવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે ફેટલીક વસ્તુઓની ચોરી થયાનું જણાયું. પુસ્તક અને પેન્સીલો પણ વારંવાર અદશ્ય થવા લાગ્યાં. સુથાર, કડીયા અને મજૂર કામપર નહોતાં ત્યારે પણ વસ્તુઓ જતી તે જોઈ અમને નવાઇ લાગી. આ સંબંધી ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અમે પ્રશ્ન કર્યો. અમારા પૂર્ણ વિશ્વાસના જે ફેટલાક જુના વિદ્યાર્થી હતા, તે બિચારા ગભરાઇ ગયા જેવા જણાયા. તેમનાં મુખ એટલાં ઢીલાં બન્યાં કે તે જોઈ એકાદ સરકારી વકીલે તેજ અપરાધનો પુરાવો છે માની ખટલો ઉભો કર્યો હોત: પણ હું ચોરી કરું એ સંભવિત હોય તો વિદ્યાર્થીઓ તે કરી શકે એવી

મારી ખાત્રી હતી. તેઓ પોતાના વિષે ગુરૂને આવી શંકા આવે એ ઠીક નહિ એ વિચારથી ગમરાષ્ટ ગયા હતા. તેમાં એક વિદ્યાર્થી અતિ મૃદુ હૃદયનો હતો. તેને તો એટલું લાગી આવ્યું કે તે છૂટા મુખે રડવા લાગ્યો. ચોર મળી આવશે તો તેને મારી સમક્ષ ઉભો કરવાનું તેણે મને વચન આપ્યું, પણ પોતાના સાથીઓની ઝડતી લેવા તે તૈયાર થયો નહિ. પછી થોડા દિવસે ચોરીનો પત્તો લાગ્યો. એક દૂરના ગામડાના એક ખેડૂતના છોકરાએ તથા તેજ ગામના તેના એક ખીજ સાથીએ મળી શાળાની વસ્તુઓ ચોરી એક પેટીમાં ભરી રાખી હતી. ચોર જણાયા! જણીનેજ વિદ્યાર્થીઓને અત્યાનંદ થયો. ચોરને શી શિક્ષા કરવી તે ઠરાવવાનું કામ વિદ્યાર્થીઓનેજ સોંપવામાં આવ્યું. છેવટે પુષ્કળ ઉદાપોહ થતાં થતાં વિદ્યાર્થીઓએ એક શિક્ષા નક્કી કરી. તે એવી કે, ઉભયના ગળામાં ‘ચોર’ શબ્દ લખી કાગળ લટકાવી આખા ગામમાં તેમનો વરઘોડો કાઢવો અને એ ઉપરાંત જ મહિના સુધી તે ચોરાએ તે કાગળ પોતાના ગળામાં રાખી મૂકવો. વિદ્યાર્થીઓની ન્યાયસભાએ આ ઠરાવ સંભળાવતાંજ તે બંને ચોર બાળક એકદમ રડવા લાગ્યાં. તેમનાં મુખ લેવાઈ ગયાં. દીનમુદ્રાથી તેઓ પોતાના સર્વ સોખ્તાઓ તરફ જોવા લાગ્યાં. પોતાના સોખ્તાઓ તેમને તિરસ્કાર દ્રષ્ટિથી જોતા જોઈ તેમને અતિશય દુઃખ થયું હોય તેમ જણાયું. છેવટે તેમાંનો એક વિદ્યાર્થી પોતાનું મુખ નીચું કરી ધર તરફ જવા લાગ્યો ત્યારે બધા વિદ્યાર્થીઓએ તેના તરફ દોડી જઈ તેના ગળામાં ચોર શબ્દવાળો કાગળ બાંધ્યો. મારા મનને લાગ્યું કે આ કંઈ ઠીક થયું નહિ, પણ હું કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી એ વિદ્યાર્થીઓનું અભ્યાસમાંથી ચિત્ત ખસતું જણાયું. શાળાની બહાર અન્ય વિદ્યાર્થી સાથે તેમણે બોલવાનું પણ છોડી દીધું.”

“આ બનાવને ટૂંકલાક દિવસ થયા પછી પુનઃ તેજ બાળકે ખીજ એક ચોરી કર્યાની ખબર વિદ્યાર્થીઓએ મને કહી. મને એ વાતથી ઘણું આશ્ચર્ય થયું. તે જૂનો કાગળ પુનઃ તેના ગળામાં બાંધ્યો અને પહેલાંની માફક તમાસો ઉજવ્યો. નિયત શબ્દોથી હું તેને ઉપદેશ આપવા લાગ્યો, તેટલામાં ખીજે એક મજબૂત છોકરો ઉભો થયો અને તેણે પણ ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે અપરાધીનો ચહેરો કાળો પડી ગયેલો જણાયો. તેના ચહેરા પરથી મને જણાયું કે, સેંકડો વીંછીના ડાંખની તેના અંતઃકરણને વેદના થતી હોવી જોઈએ. મને લાગ્યું કે તેને આવી રીતે જણા હું મહાપાતક કરું છું. ઉતાવળે ઉતાવળે મેં તેના ગળામાંથી પેલો કાગળ કાઢી નાખ્યો. મનુષ્યના અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ એટલી વિલક્ષણ ગૂઢ અને ઉંડી હોય છે કે, ઉપદેશ અથવા શિક્ષાથી તેનો નાશ થતો નથી. આ પ્રસંગથી મારી એવી ખાત્રી થઈ કે, મનુષ્યને તદ્દન નવીન માર્ગે લઈ જવાનું

મામથર્ ડ્રાઇનામાં નથી. ”

લિખ્ત લકીકત પરથી ટૉલ્સ્ટૉયના શિક્ષણવિષયક વિચાર કેવા પ્રકારના હતા તે જણાઈ આવે તેમ છે. પ્રથમ દર્શને તો એવુંજ લાગવાનો સંભવ છે કે, પૂર્વનો સર્વ અનુભવ ભૂલી જઈ તદ્દન નવીન માર્ગ દોરવાનો તેમનો વિચાર હતો; પરંતુ પૂર્વનું સર્વ તોડી પાડવાનો તેમનો હેતુ ન હોઈ તેમનું કહેવું એટલુંજ હતું કે, સહાનુભૂતિ અને માનસિકશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત તેની સાથે જોડવા. આ નવી પદ્ધતિથી તેમની શાળા સારી રીતે ચાલતી હતી. તે વખતે જેમણે એ શાળા જોઈ હતી તેમણે તેને માટે સારા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા; તે પરથી તેમનો માર્ગ તદ્દન ભૂલ ભરેલો હતો એમ કહી શકાશે નહિ. શિક્ષણ અને બાળકોનો સંબંધ મિત્રભાવથી અને તદ્દન ખુલ્લા હૃદયથી થાય છે, એ વાત અનેકે સ્વીકારી છે.

ઘણું ખર્ચ ઉનાળામાં શાળા ખંધ રહેતી. એ દિવસોમાં ખેતીકામનો આરંભ થતો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં જવું પડતું. ટૉલ્સ્ટૉયનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, આવા પ્રસંગે શાળામાં રહી પુસ્તકીજ્ઞાન મેળવવા કરતાં ખેતરમાં કામ કરી મનનો કરેલો વિકાસ અધિક મૂલ્યવાન છે. ઉનાળામાં થનારા અભ્યાસની ખામી દૂર કરવા માટે શિયાળામાં હમ્મેશ કરતાં વધારે કલાક શાળા ચાલતી. જે વિદ્યાર્થીઓને ખેતરમાં કામ કરવાનું નહોતું અથવા જેમને ઘેર બીજો કંઈ ઉદ્યોગ નહોતો, તેઓને લઘુ પુષ્કળ વખત શિક્ષક જંગલમાં રખડવા જતા હતા. આવા અનેક પ્રસંગોનું વર્ણન ટૉલ્સ્ટૉયે અતિ મજાનું કર્યું છે. બાળકોની નિરીક્ષણશક્તિ, તેમની કલ્પનાશક્તિ, તેમનું સાહસ વગેરે અનેક ગુણ એવા સમયે કેવી રીતે જણાઈ આવે છે, તે તેમણે સારી રીતે સમજાવ્યું છે. અનેક વખત વિદ્યાર્થી એવા ચમત્કારિક પ્રશ્ન પૂછતા કે, તેના ખુલાસા આપવાનું કામ શિક્ષકને ભારે થઈ પડતું. ચિત્રકલાનો ઉપયોગ શો ? વૃક્ષ કેમ વધે છે ? એવા પ્રકારના અનેક પ્રશ્નો પુછી તેઓ પોતાના શિક્ષકને ગભરાવી નાખતા; પરંતુ એવા અનેક પ્રશ્નો થવા છતાં ટૉલ્સ્ટૉય તેમને ધાક ખતાવી ચૂપ કરતા નહિ.

આ પ્રમાણે શાળાનું કામ ચાલતું હતું તેજ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં સાહિત્યકળાના એક આગેવાન તરીકે સાહિત્ય એટલે શું, અને કળાની દ્રષ્ટિથી માનવજીવનનો તેની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે વિષે પણ ખૂબ વિચાર આવતા હતા. એક વખત એ સંબંધી વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, “સાહિત્ય અને માનવજીવનનો પરસ્પર કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ, તેનો વિચાર કરતાં મારા ચિત્તમાં એટલો ગભરાટ થઈ રહે છે કે, એ સંબંધમાં મારા વિચાર સુસંબદ્ધ અને સ્પષ્ટ થાય તે માટે મેં એકવાર એક લેખ લખવાનો આરંભ કર્યો; પણ મારા વિચારની સ્થિરતા ન રહેતાં તેમાં ખળભળાટ ફેટલો ઉભો થયો છે તેજ માત્ર જણાયો. આવા

પ્રકારનો નિબંધ લખવાનો મેં સાત વખત પ્રયત્ન કરી જોયો પણ તે અપૂર્ણ રહ્યો.”

પણ એ કાળ પછી પંદર વર્ષે તેમણે “ સાહિત્ય એટલે શું ? ” એ મથાળા નીચે એક નિબંધ પ્રકટ કર્યો. આ નિબંધથી સર્વ સાહિત્યસંવેદકોમાં ખળભળાટ થઇ ઉઠ્યો. કેટલાકાએ તેને તદ્દન નિરૂપયોગી જણાવ્યો ત્યારે કેટલાકને તેમાં અત્યંત મ ગુણ જણાયા.

ટૉલસ્ટૉયની શાળાનો આરંભ થયો ત્યારે તે ચાલશે કે કેમ એ વિષે આબુ-આબુના ખેડુતોને શંકા હતી; પણ પછી થોડાજ સમયમાં તેમનો એ ભય દૂર થવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ વખતના વહેવા સાથે તેમણે પોતાની કલ્પનાથી વિશ્વવિદ્યાલય કરતાં પણ અધિક ઉંચું સ્થાન એ શાળાને આપ્યું, અને એ શાળામાં જગતના સમગ્ર વિષયોનું જ્ઞાન મળે છે એવી વાતો ચોતરફ થવા લાગી ! બાળકોને લખતાં વાંચતાં આવડે છે અને હિસાબ કરતાં આવડે છે એ જાણીને ખેડુતને કૌતુક અને આશ્ચર્ય થતાં. આબુઆબુના સર્વ ખેડુતોએ ઠરાવ્યું કે, નિશાળમાં મળતા શિક્ષણમાંની કેટલીક બાબતો આપણા જેવા ખેડુતોને ઉપયોગી નહિ હોય, પણ બાળકોને ત્યાં મોકલવામાં કંઈ હાનિ નથી.

ટૉલસ્ટૉયને શારીરિક બળ કુદરતી રીતે પ્રિય હોવાથી આ વખતે પણ તે કસરત કરતા. બાળકોને કસરતમાં રસ પડે તે માટે તેમણે શાળામાં એક કસરત-શાળા બાંધી, કસરતનાં સાધનો પણ રાખ્યાં હતાં. ધણા ખેડુતોને શારીરિક શિક્ષણની આ પદ્ધતિ નવીન હોવાથી તેનાથી કંઈ અપાય થશે કે શું એવો ભય લાગતો. બાળકોને કંઈ દુઃખાવો થતો કે તેનો તેઓ કસરતને દોષ આપ્યા સિવાય રહેતા નહિ; પરંતુ કાળાંતરે એ ગેરસમજ પણ દૂર થઈ.

શાળામાં એકંદરે ચાલીસ વિદ્યાર્થી હતા, પણ રોજની હાજરી ત્રીસ સુધી રહેતી. તેમાંના ધણા ખરા સાતથી દશ વર્ષની વય સુધીનાજ હતા. કેટલીક વખત મોટી વયના છોકરા પણ કેટલાક દિવસ રહી જતા. નાની વયના વિદ્યાર્થી માટે ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે અનુભવથી જણાયું છે કે, છથી આઠ વર્ષની વય સુધીના બાળકો વાંચતાં સારી રીતે શીખે છે.

શાળામાં એકંદરે ચાર શિક્ષક હતા અને રોજ પાંચ છ વિષય શીખવવામાં આવતા હતા. પ્રત્યેક પોતાના કાર્યની નોંધ રાખી દર રવિવારે સર્વ શિક્ષક એકત્ર થઈ અડવાડિકક્રમની ચર્ચા કરતા; પરંતુ નક્કી કરેલો ક્રમ બીનચુક પાર પડતોજ એવું નહતું. કારણકે આજે કયો વિષય શીખવો એ વિદ્યાર્થીઓની ઇચ્છાપર રાખેલું હોવાથી પુષ્કળ વખત ક્રમ બદલાઈ જતો હતો.

રવિવારે શાળા બંધ રહેતી અને તે દિવસે આબુઆબુની અન્ય શાળાઓના

વિદ્યાર્થીઓને ટૉલસ્ટૉય યાસનાયા બોલાવી વિદ્યાર્થીસંમેલન ભરી અનેક પ્રકારની રમતો કરતા.

શિક્ષણ સંબંધીના પૂર્વ સંસ્કાર એટલા બળવાન હોય છે કે, ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં અપ્રત્યક્ષપણે તેની અસર શિક્ષકપર થાય છે; તેથી ટૉલસ્ટૉયનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, શિક્ષકોમાં બાળકોની સવડ કરતાં પોતાની સવડ તરફ લક્ષ રાખવાની પ્રવૃત્તિ વિશેષ હોય છે. જે પદ્ધતિમાં શિક્ષકની સવડ સચવાય છે તે પદ્ધતિજ ભૂલભરેલી છે. શિક્ષણક્રમમાં બાળકોને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંતનો ટૉલસ્ટૉયે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કર્યો ત્યારે તેમને જણાયું કે, બાળકો વાંચન વિષયમાં છેક કાચા રહે છે; પરંતુ તેમણે તેમાં બાળકોજ પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢશે એવી શ્રદ્ધાપર કંઈપણ ફેરફાર કર્યો નહિ.

છેવટે વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે વાંચતાં કેમ શીખ્યા, તે સંબંધી તેમણે નીચેની હકીકત આપી છે:—

“વર્ષાઋતુના આરંભમાં ટી. નામનો એક હુશીયાર અને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી અમારી શાળામાં આવ્યો. એનો જે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પ્રથમથી પુરો થયેલો હોવાથી તે સારી રીતે વાંચી શકતો હતો. તે આપણે મોટા માણસો વાંચીએ છીએ તેવી રીતે વાંચતો હતો. તેના વાંચનથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સાફ વાંચન એટલે શું તે સમજવા લાગ્યું. આ વખતે તેમના હૃદયમાં થયું કે, પોતાને સારી રીતે વાંચતાં આવડતું નથી. ટી. વાંચવા લાગતો કે સર્વ વિદ્યાર્થીઓ નિઃસ્તબ્ધ બની તેડું વાંચન સાંભળતા. બીજા વિદ્યાર્થીનો વારો આવતાં તે ખરાબ રીતે વાંચતો કે, સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં ગણગણાટ અતિશય વધી પડતો, વિદ્યાર્થીઓ હસવા લાગતા અને તેને ખરાબર વાંચવા દેતા નહિ. આ પ્રમાણે ચતાં વાંચનાર વિદ્યાર્થી પણુ શરમાઇને ખેસી જતો. આ પ્રમાણે લગભગ આઠેક દિવસ ચાલ્યું, પણ પછી એક દિવસે એક છોકરો બોલી ઉઠ્યો, ‘આઠ દિવસમાંજ હું પણુ એટલીજ ઉત્તમતાથી વાંચીશ.’ તેની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળતાંજ ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ઈર્ષ્યા થઇ અને તેમણે પણ તેવોજ નિશ્ચય કર્યો. કલાક દોઢ કલાક સુધી એક સરખું વાંચન ચાલતું. તેઓ પુસ્તકની સર્વ હકીકત સમજતા હતા એવું કંઈ નહતું; પણ હાથમાંથી પુસ્તક છોડતા નહિ. છેવટે શાળાનો વખત અપૂર્ણ લાગવાથી પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકો પણ ઘેર લઇ જવા લાગ્યા, અને ત્રણ અઠવાડીયાંની મુદતમાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે વાંચતાં શીખ્યા.”

“ધાકધમકીથી વિદ્યાર્થીને આપણે વાંચતાં શીખવવા માંડીએ છીએ તો ઘણી વખત તેની હકીકત તે સમજી શકતા નથી, તેમને વાંચનમાં રસ પડતો નથી અને છેવટે હાથમાંથી પુસ્તક ફેંકી દેવાની બુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે. અમારા વિદ્યા-

ધર્મોનાનું વર્તન તેથી ઉલટું થયું. વાંચવામાં કંઈ પણ વિશેષતા હોવાની તેમની અગાઉથી ખાત્રી થવાથી તેમને વાંચતાં શીખવાની ખાસ આવશ્યકતા આપોઆપ જણાવા લાગી. વાંચનમાં પોતાને કંઈ સમજાતું નથી એ દોષ હકીકતનો ન હોઈ પોતાના અજ્ઞાનનો છે, એ વાત તેમના ચિત્તમાં અગાઉથી ઉત્પન્ન થવાથી તે અજ્ઞાન દૂર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તેમને વિજય પણ મળ્યો.”

“આ સર્વ અનુભવમાં મને એક મોટી ખાત્રી જણાઈ આવી. રૂશીયન ભાષામાં આળકાને વાંચવા જેવાં પુસ્તકો નથી તે મારા લક્ષમાં આવ્યું. સારાં પુસ્તકો છે પણ તે એવી શાસ્ત્રીય અને કઠિન ભાષામાં લખાએલાં છે કે, તે સામાન્ય જનોને સમજાતાં નથી. લોકોને સમજાય તેવી ભાષામાં પુસ્તકો લખાએલાં હોવાં જોઈએ અને તેના વિષય પણ લોકપ્રિય હોવો જોઈએ.”

“એકાદ વિદ્યાર્થી અથવા એકાદ માણસ શાળામાં આવે છે, ત્યારે વયના પ્રમાણમાં તેને તે પૂર્વે જગતનો જે થોડો ધણો અનુભવ થયેલો હોય છે, તે પણ તેની સાથે હોય છે જ. એટલે શીખવાની રૂચિ ઉપજવા માટે ‘પોતાનું જ્ઞાન અધુરું છે’ એની તેને ખબર હોવી જરૂરની છે. જગતમાં હજી અનેક વાતો મારે જાણવી જરૂરની છે; અને તે તેના જાણવામાં આવે તો કેવો મહત્વનો લાભ થશે તેની ઝાંખી કલ્પના પણ તેને ઉપજવી જોઈએ. હું જે કાંઈ શીખું છું તે ભવિષ્યમાં મને ઉપયોગી થશે કે કેમ? એવી સંશય બુદ્ધિને શિષ્યમાં હશે તો તેને કદિ પણ શીખવાનો ઉમંગ થશે નહિ અને તેના મનનું બળ પણ ટકી રહેશે નહિ. તેજ પ્રમાણે જે શિક્ષકના હૃદયમાં જગતના અંતિમ હેતુની કલ્પનાનો વિદ્યાર્થી કરતાં સેકંડો ધણો વિકાસ થયેલો નહિ હોય, તે શિક્ષક પણ શિષ્યને કદિ પણ શીખવી શકશે નહિ. શિક્ષકમાં રહેલા જ્ઞાનનો લાભ મળવાથી પોતાને ખાસ ફાયદો થશે, એમ શિષ્યને નહિ લાગે તો શિક્ષક વિષે તેના ચિત્તમાં કદિ પણ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિક્ષકની યોગ્યતા ઓછી જણાય છે તો તે એમજ કહે છે કે એ અમારા શિક્ષકજ નથી. છેવટે પોતે અમુક સ્થાને પહોંચશેજ, એવું શિષ્યને લાન રહે છે તોજ તે માર્ગે જવા માટે તે પોતાની સર્વ ઇચ્છાશક્તિને એકત્ર કરી, તે માર્ગે આગળ વધવાને અથાગ શ્રમ કરવા માંડે છે.”

“ગુરૂની પાસે જ્ઞાનની થાપણ છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે, એ ભાવના આળકાના મનમાં ઉત્પન્ન કરવા માટે ગુરૂ પાસે શાં સાધન છે? જે કલ્પનામય જગતમાં હું વિચરતો હતો, જેનાથી હું સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો હતો, તે જગતમાં આળકાનો પણ પ્રવેશ થાય એવી મારી ઇચ્છા હતી; પણ તે સાધ્ય શી રીતે થાય? સય કેમ ઉગે છે, વૃક્ષો કેમ વૃદ્ધિ પામે છે, વાદળાં કેમ ઉત્પન્ન થાય છે વગેરે સૃષ્ટિદર્શ્યો હું તેને સમજાવવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ આનંદ મળે

છે, એવાં અંધવાક્ય પણ મેં તેમને સંભળાવ્યાં; પરંતુ મારા કથન તરફ તેમનું લક્ષ એવાનું જણાયું નહિ. પછી મેં આયબલ હાથમાં લઈ તેમાંની પ્રાચીનકથા વાંચી સંભળાવવાનો આરંભ કર્યો. તરતજ સર્વ રીત બદલાઈ ગઈ. એ વાત વાંચતો કે આળોકો ચિત્ર સમાન સ્તબ્ધ થઈ જતાં. પુસ્તક વિષે, વાંચન વિષે અને મારા વિષે તેમનામાં પ્રેમનો ઝરો ફૂટવા લાગ્યો. હવે તેમની વૃત્તિને યોગ્ય દિશાએ દોરવાનુંજ કામ મારી પાસે રહ્યું. અનુભવથી મને જણાયું કે આલ્યકાળથીજ પ્રાચીન પૌરાણિક કથા આળોકોનાં કર્ણપર પડ્યા કરતી હોય છે. પૌરાણિક વ્યક્તિ વિષે તેમના મનમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થએલું હોય છે અને તે વિષે ટાંઠ અધિક માહિતી કહે છે તો તે તેમને ગમે છે.”

“ આળોકના ચિત્ત સન્મુખ સામાન્ય જગત કરતાં એક ભિન્ન અને નવીન જગત ઉભું કરી, તેના ચિત્તમાં જ્ઞાનપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરવા માટે, આયબલ જેવું પૌરાણિક પુસ્તક ઈશ્વરદત્ત છે કે નહિ તે પ્રશ્નનો કંઈ સંબંધ નથી. તે પુસ્તક ગમે તેવું હોય પણ ખ્રિસ્તીધર્મનાં આળોકોના ચિત્તમાં જ્ઞાનપ્રિયતા ઉત્પન્ન કરવામાં તેના જેવું એક પણ પુસ્તક હોવાનું મારા જાણવામાં નથી. માનવહૃદયની અનંત કલ્પના કાવ્યમય ભાષાથી આલેખવાનું કાર્ય આયબલ જેવા જુનાપુરાણ પુસ્તકે જેવું કર્યું છે, તેવું પશ્ચિમના અન્ય ટાંઠપણુ અર્વાચીન પુસ્તકે કર્યાનું મારા જાણવામાં નથી. મનુષ્યોનો પરસ્પર સંબંધ, કૌટુંબિક સંબંધ, રાજવ્યવસ્થા, ધર્મ, નીતિ વગેરે અનેક વિષયોનો પ્રથમ જ્ઞાનાંકુર એજ અંધારા ખ્રિસ્તીધર્મ પાળનારા લોકોના ચિત્તમાં ઉદ્ભવે છે. તદ્દન સહેલી અને આળશુદ્ધિ પણ ગ્રહણ કરી શકે તેવી રીતે ઉચ્ચ સિદ્ધાંતની સ્થાપના એ અંધે કરેલી છે. આથી તેની છાપ આળોકના મનપર સત્વર ખેસે છે; તેમાં રહેલા સાદા પણ બળવાન વિચાર જોઈ, નાનાં મોટાં સર્વનાં ચિત્ત આકર્ષાય છે. એમાંની એકાદ કંઈજાનક કહાણી આળોકો સાંભળતાં હોય છે ત્યારે તેમાંના ઘણાંનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગે છે. શરીરના ઉછેર માટે આલ્યાવસ્થામાં જેમ માતાનું દૂધ ઉપયોગી થાય છે, તેમજ મનની આલ્યાવસ્થામાં તેના વિકાસ માટે પૌરાણિક અંધ જેવું અન્ય સાધન નથી.”

“ ઘણાને લાગે છે કે, હવે એવા પૌરાણિક અંધ વાસી થયા છે અને તે સમય કરતાં જગત ઘણું આગળ વધી ગયું છે; પરંતુ આળોકના શિક્ષણ માટે એના કરતાં વિશેષ છાપ પાડે તેવાં પુસ્તક લખાશે ત્યારેજ એ વાત સ્વીકારી શકાશે.”

ટૉલ્સ્ટૉયનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, પ્રાચીન અવિદ્વાનોએ રચેલાં ગીત, પદ, કવિત અને ઐતિહાસિક કથાઓ સામાન્ય લોકો તથા આળોકોને માટે જેટલાં પ્રિય અને છે, તેટલાં અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં પુસ્તકો તેમને પ્રિય થતાં નથી. ઇશ્રેજ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે, જુનાં પુરાણાં ગીતો અને કથાઓની આળોકો તેમજ

સામાન્ય હોકોપર જેટલી અસર થાય છે, તેના શતાંશ જેટલી અસર અર્વાચીન પુસ્તકોથી થતી નથી; માટે હાલના વિદ્વાનોએ પોતાની વિદ્વાતાની કસોટીપર પ્રાચીન પુસ્તકોને કસી તેને હલકાં ઠરાવવાં એ કેવળ મૂર્ખતા છે. સામાન્ય સમાજ અને અર્વાચીન સુશિક્ષિત-વિદ્વાન વચ્ચે જે અંતરાયનો મોટો ઢાટ ચણાયો છે તેનું કારણ એજ છે. અર્વાચીન પુસ્તકોની કૃત્રિમતા સામાન્ય સમાજની શક્તિ બહારની હોવાથી તેમાં રહેતી જ્ઞાનસંપત્તિ સુધી તેમની દ્રષ્ટિ પહોંચી શકતી નથી. બહારના કૃત્રિમ વેશથી ચમકી જઈને સામાન્ય માનવ બુદ્ધિ ત્યાંથીજ પાછી ફરે છે. ટોલસ્ટોયને એવો અનુભવ થવાથી તેમણે પ્રાચીન દંતકથા, પાદ-રીઓની વાતો, કવિત, છંદ વગેરેનો સંગ્રહ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમના એ સંગ્રહનો પ્રચાર પણ પુષ્કળ થયો; અને એમ પણ કહેવાને હરકત નથી કે, અન્ય પુસ્તકો કરતાં એ સંગ્રહથી જ્ઞાનદાન અધિક વિસ્તારમાં થયું. ટોલસ્ટોયને વાંચન વિષે જેવો અનુભવ થયો તેવોજ લેખન વિષે થયો. આ સંબંધમાં તે પોતાનો અનુભવ જણાવતાં કહે છે:—

“અમારી શાળાના બાળકોના અક્ષર તદ્દન ખરાબ હતા; અને પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમના અક્ષર સુધર્યા નહિ ત્યારે એક નવીન શિક્ષકે ડાપીબુકો મંગાવી. જુની પદ્ધતિ નીચે ઉછરેલા શિક્ષકને બીજી યુક્તિ સૂઝવાનો સંભવજ નહતો; છેવટે અચાનક એવોજ એક ખનાવ બન્યો અને ડોકડું ઉઠેલ્યું. ઉપરના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ બાયબલની વાતો લખી કાઢતા હતા. તેઓ એક વખત પોતાનાં વડીલ-જનોને એ વાતો વાંચી સંભળાવવા ચોપડીઓ ઘેર લઈ ગયા; પરંતુ તે ચકુલી મરઘીના પગ જેવા અક્ષરોમાં લખાએલી હોવાથી તેઓ પોતાનું લખાણ પણ વાંચી શક્યા નહિ. પરિણામે તેમાંના એક વિદ્યાર્થીએ શાળામાં આવી એ સર્વ વાતો સ્વચ્છ અક્ષરે લખવાની શરૂઆત કરી. તે જોઈ અન્ય સર્વના મનમાં પણ સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને તેમને લાગ્યું કે, સ્વચ્છ અને શુદ્ધ મરોડહાર અક્ષર લખવાની આવશ્ય-કતા છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજેજ છાપેલી ડાપીઓ લઈ તેના જેવા અક્ષર કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; અને લગભગ પંદર દિવસમાં લેખનકાર્યમાં પુષ્કળ સુધારો થયો.”

બ્યાકરણ સંબંધી ટોલસ્ટોય કહે છે:—

“એ વિષય બાળકોને ઘણો ભાર થઈ પડતો. શુદ્ધ કથન અને લેખનનો બ્યાકરણ સાથે શો સંબંધ છે, તે અઘાપિ સ્પષ્ટ થયું નથી. નાનાં બાળકો મનમાં આવે તેવું લખે છે. દૈનિક વખત બેચાર બાળકો એકઠાં થઈ એકેક વાક્ય બનાવે છે અને તે લખી કાઢે છે. એક બાળક લખવા માંડે છે કે, આલુઆલુનાં બાળકો આપસ આપસમાં ગણગણાટ કરી તેની ભૂલોપર ટીકા કરે છે. તે વાક્ય તે લખી

રહે છે એટલે એક તે મોટેથી બોલે છે અને બાકીનાં ભૂલે બતાવી હસવા લાગે છે. બાળકોને અન્યની ભૂલ બતાવવામાં ધણો આનંદ થાય છે અને એવી રીતે પોતે શુદ્ધ લખવું નેહાયે, એવી ભાવના ઉદ્ભવે છે. આવી રીતે શુદ્ધ રચનાની તેમને ટેવ પડે છે; પણ વ્યાકરણના નિયમ શીખવાની શરૂઆત થતાંજ કેટલાંક બાળકો વર્ગમાંથી ઉઠી જાય છે અને બાકીનામાંનાં ધણાં ઉંઘવા લાગે છે.”

ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, ઇતિહાસમાં પણ બાળકોને વિશેષ રસ પડતો નથી. કેટલેક કેટલેક વિશેષ ભાગ રસિક ભાષામાં કહેવામાં આવે છે તો તેમને ધણો સારો લાગે છે. ઇ. સ. ૧૮૧૨માં સુપ્રસિદ્ધ નેપોલીયને રશીયાપર ચઢાઈ કરી પણ તેમાં તેને અપયશ મળી તેના ધણાખરા સૈન્યનો નાશ થયો; એ વાત ટૉલ્સ્ટૉયે બાળકોને કહી ત્યારે વર્ગમાં દેશાભિમાનનું એવું પ્રચંડ મોજું ઉછળ્યું હતું કે, કેટલીકવાર સુધી વર્ગ બંધ રાખવાની ફરજ પડી હતી. બાળકોને ઇતિહાસ શીખવવામાં સાલ કે તારીખો યાદ કરાવવામાં કંઈજ અર્થ નથી; વાર્તારૂપેજ તે તેમની સ્મરણશક્તિમાં ઝટ ઉતરી જાય છે. તેઓ કહે છે:—

“મનુષ્યની અંતર્ગત સર્વગ્રાહક ઈંદ્રિયો સમાનતાથી જગૃત રહેતી નથી. વિચારશક્તિ ધણી મોડી જગૃત થાય છે. ઇતિહાસપ્રવૃત્તિ કરતાં સૌંદર્યગ્રાહકતા પ્રથમ જગૃત થએલી હોય છે. બાળકોનું લક્ષ પ્રથમ દેશની વર્તમાન હીલ-ચાલ તરફ જાય છે અને વર્તમાનપત્રોના પ્રચારથી તેમની પ્રવૃત્તિને બળ મળે છે. આ પછી ધીમે ધીમે ગતકાલીન ઇતિહાસ જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; માટે શિક્ષક ચાલુ રાજકીય પરિસ્થિતિ મૂળભૂત તરીકે લઈ તેના આધારે ગત ઇતિહાસ શીખવવાનો પ્રયત્ન કરશે, તો તે વિશેષ ફળદાયી થશે. કેવળ સાલ અને તારીખોનો બોલો નાખવામાં આવશે તો બાળકોના મગજપર વિનાકારણ ભાર લાદવા જેવું થશે.”

ભૂગોળ સંબંધી ટૉલ્સ્ટૉયે એક નાટકનું અવતરણ આપ્યું છે, તેપરથી તેમના એ વિષય સંબંધી વિચાર સ્પષ્ટ થાય છે.

“વોન વીઝીને ‘અજ્ઞાન બાળક’ નામનું એક વિનોદી નાટક લખ્યું છે; તેમાં એક સ્ત્રીનો તે બાળકના શિક્ષક સાથેનો સંવાદ છે. તે સ્ત્રી કહે છે, માસ્તર સાહેબ, મારા બાળકને આટલા દેશ અને આટલા ગામનાં નામ શા માટે શીખવો છો? કોઈ પણ સ્થળે જવાનો પ્રસંગ આવશે તો ગાડીવાળાને કહેવાથી તે તેને લઈ જશે.”

“એ સ્ત્રીની વાત ખરેખર મને અતિ યોગ્ય લાગી. એ આક્ષેપનો સ્પષ્ટ ઉત્તર જગતના કોઈપણ વિકાસે અદ્યપિ સુધી આપ્યો નથી. મારા લક્ષમાં પણ આવતું નથી કે, ખ્રિસ્તીયો કંઈ નહીના કિનારે આવેલું છે તે જાણવાથી મને

શા લાભ છે. અન્યની માફક મેં પણ એ વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે; પરંતુ તેનીસ વર્ષમાં તેનો ઉપયોગ થવાનો એક પણ પ્રસંગ આવ્યો નથી. આર્સિલોનનાં અત્યંત મોહક વર્ણન વાંચવાથી ઢાઢ માનસિક શક્તિને વિકાસ કે પોષણ પ્રાપ્ત થશે એમ પણ લાગતું નથી. વર્તમાનપદ્ધતિથી શીખવાતો ઇતિહાસ કે ભૂગોળ વ્યર્થ છે, એટલુંજ નહિ પણ હાનિકારક છે.”

બાળકોમાં લેખનપ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ટોલસ્ટોયે અનેક યુક્તિઓ યોજી નેધ; પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ થયો નહિ. એક વખતે તેમણે એક રૂશીયન કહેવત કહી, એ કહેવત પ્રચારમાં કેમ આવી તે વિષે લખવા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું; પણ બહુખરને લાગ્યું કે તેમ થવું પોતાની શક્તિ બહાર છે. આથી તેઓ બીજા કાર્ય તરફ વળ્યા. છેવટે એક વિદ્યાર્થીએ ટોલસ્ટોયને કહ્યું તમેજ લખી બતાવો. ટોલસ્ટોયે તરતજ તે વાત લખવા માંડી અને તેમની ચોતરફ વિદ્યાર્થીઓ ફરી વળી વાંચવા લાગ્યા. થોડીવારે લખેલી હકીકત તેમને વાંચી સંભળાવી બાકી રહેલા ભાગની રૂપરેખા દર્શાવવામાં આવી. તે પરથી કેટલાક ટીકા કરવા લાગ્યા, કેટલાક તે હકીકતમાં વધારો કરવા લાગ્યા અને કેટલાક સંકલના ગૂંથવા લાગ્યા. વિશેષતઃ બે વિદ્યાર્થીઓ એટલી ઉત્તમ સૂચના કરવા લાગ્યા કે, લેખનકૌશલ્યના અનેક ગુણ તેમની બુદ્ધિમાં જન્યત થતા જણાયા. છેવટે ટોલસ્ટોય પોતાની હકીકત લખવાનું છોડી દધ તે બે વિદ્યાર્થીઓ કહેતા ગયા તેટલું લખતા ગયા. વાતમાં રંગ આવવા લાગ્યો, વિદ્યાર્થીઓ ભૂખ તરસ ભૂલી ગયા અને લગભગ ચાર કલાક લેખનકાર્ય ચાલ્યું.

આ હકીકત જણાવી ટોલસ્ટોય કહે છે:-

“હું પોતે મોટો લેખક કહેવાતો હોય લેખક તરીકે રૂશીયામાં મેં પ્રથમથી સારી કાંતિ મેળવેલી હતી અને સુશિક્ષિતો પણ મારા લેખ વાંચી મસ્તક ડોલાવતા; છતાં બે ખેડૂતનાં બાળકોએ મારાથી અધિક કુશળતા બતાવી તે નેધ મને આશ્ચર્ય થયું. ત્યાર પછી આ વાત લખવાનું કાર્ય બે ત્રણ દિવસ ચાલ્યું હતું; તેમાં રચનાશૈલી, પ્રમાણ્યશીલતા, સુબદ્ધતા વગેરે ગુણ એ બાળકોમાં જણાઇ આવ્યા. આ ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થઈ કે, લેખનકળા બીજરૂપે બાળકમાં હોય છે; તેથી તેની યોગ્ય ખરદાસ્ત કરનાં તેના વિકાસ થાય છે.”

બાળકોએ લખેલી ઉક્ત વાત કંઇ અકસ્માતથી નાશ પામી તેથી ટોલસ્ટોય બહુ દીલગીર થયા હતા; પરંતુ એ વાત તે બે વિદ્યાર્થીઓની નજરમાં આવતાંજ તેમણે તે પુનઃ લખવાનું કબૂલ કરી ટોલસ્ટોયને ત્યાં જઇ બે રાત્રિ જગરણ કરી પુનઃ લખી કાઢી. એ અને એવીજ બીજી વાતો માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઇ અને તે ઉત્તમ ગણાઇ. ટોલસ્ટોયે પણ નમુના તરીકે બાળકોએ લખેલી વાતોને

નજર આગળ રાખીને બીજી કેટલીક વાતો લખી પ્રસિદ્ધ કરી. ટૉલ્સ્ટૉયની એ વાતો દૂરોપની ઘણી ખરી બાપામાં અનુવાદિત થઇ લોકપ્રિય થએલી છે.

બાળકમાં લેખનકળા પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટે શું કરવું જોઇએ તે વિષે સૂત્રરૂપે ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે:—

૧ બાળકને અનેક કથાસૂત્ર કહી, તેની મતક્ષય તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને લખવા દેવી.

૨ બાળકે લખેલી વાત બાળકને વાંચવા આપવી.

૩ બાળકે લખેલી વાત તપાસવામાં અશુદ્ધલેખન, મરોડની ભૂલ અથવા અન્ય ખાલ દોષ વિષે લેશ માત્ર ટીકા કરવી નહિ; તેજ પ્રમાણે તેના તર્ક કે વાક્ય-રચનાપર પણ કદિ ટીકા કરવી નહિ. આ બાળક પ્રત્યેક શિક્ષકે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવી.

૪ લેખ ટુંકો છે કે લાંબો, વિષય કયા સ્વરૂપનો છે અને બાપા કેવા પ્રકારની છે, એ વાતો મહત્વની ન હોઇ તેમાં એટલુંજ જોવાનું હોય છે કે વિચાર-વિકાસ, સૂત્રસંગતિ, અનેક વિચારોમાંથી એક વિચાર ઉદ્ભવતાં તે પ્રત્યક્ષ કરવા માટે વપરાએલા શબ્દો, વિચારયોજનાનું સ્થાન, પુનરાવૃત્તિ, આગલા પાછલા વિચારોની સંકલના, ભિન્નત્વ, અસંગતતા છે કે કેમ, વગેરેનો વિચાર કરી, વિચાર અને લેખન પ્રવાહ સાથેજ ચાલે છે કે એક બીજાને આડે આવે છે તે પણ જોવાનું છે.

“આરંભમાં હું બાળકોને વિચાર પુરા પાડવાનું કામ કરતો હતો. જોકે મારા ચિત્તમાં અનેક કથાસૂત્રો હતાં, પરંતુ તેમાંથી મારી દ્રષ્ટિએ જણાતું એકાદ સારૂં સૂત્ર ચૂંટી કાઢી હું તેમને કહી સંભળાવતો. પછી તેમાં મુખ્યત્વે કયા વિચાર આવવા જોઇએ, તેની યોજના કયે કયે સ્થળે કરવી અને એકંદર વાતનો સંબંધ કેવી રીતે ગોઠવવો, તે સારરૂપે કહેતો. વચ્ચેની હકીકત પુરી કરવાનું તથા એ સૂત્રને શબ્દમાં સ્થાપવાનું કામ વિદ્યાર્થીઓનેજ સોંપી દેતો.”

ટૉલ્સ્ટૉયને વિશેષમાં એવો અનુભવ થયો છે કે, બેકુત અને અન્ય સામાન્ય જનોનાં બાળકોમાં સાહિત્યકળાનું બીજ સ્વાભાવિક રીતે રહેલું હોય છે. તેમના એ બીજને પાણી પાઇ અંકુર ઉગાડવો તથા તેની સંભાળ રાખી તેનો વિકાસ કરવો, એટલુંજ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. અતિ બેદુર્બલ કહેવું પડે છે કે, સામાન્ય જનસમાજમાં વાંચનની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે જે પુસ્તકો લખાય છે, તે એ કાર્યને લેશ માત્ર ઉપયોગી થતાં નથી. વર્તમાન સમયે બહાર પડતાં કાવ્ય, નાટક અને લેખ બહુધા આળસુ, મોજલા અને ઉઘોગહીન માણસો માટે લખા-એલાં હોય છે. એવા લોકોના જીવનક્રમમાં કૃત્રિમતા અતિશય ભરેલી હોય છે.

તેમાં વળી તેમના માટે લખાએલાં પુસ્તકો વધારે કરે છે; આથી એ પુસ્તકો સામાન્ય સમાજને કદિપણ ઉપયોગી થશે નહિ. જે કરોડો માણસને એ કળા ઉપયોગી થવી જોઈએ તેને તે બીલકુલ ઉપયોગી ન થતાં અલ્પ સંખ્યાના લોકોમાં ચાળા અને ચટકા વધારવા પાછળજ હાલ તો વિદ્વાનોની લેખિની રોકાઈ રહેલી છે. આથી એક નિશ્ચિત અનર્થ એ ઉભો થાય છે કે, સામાન્ય જનસમાજના નેતા કહેવડાવનાર ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસો અને જનસમાજ વચ્ચેનો ચીરો દિનપ્રતિ-દિન અધિક પહોળો થતો જાય છે. અર્વાચીન કાળના કવિ અથવા સંગીતકારો પણ સામાન્ય સમાજને ઉપયોગી પુસ્તકો તૈયાર ન કરતાં શુશિક્ષિતોને ખુશી કરવાજ પ્રયત્ન કરે છે. એ વિષે ટોલ્સ્ટોય કહે છે:-

“ મારી ખાત્રી થઈ છે કે, કાવ્ય અને સંગીતની દિશામાં અર્વાચીન સમયે જે પ્રયત્ન થાય છે તે સર્વ બૂલભરેલા છે. ઘણાને લાગશે કે મારા એ વિચાર સાહસપૂર્ણ છે; પરંતુ મને એમાં કંઈપણ શંકા નથી કે વસ્તુસ્થિતિ એવીજ છે. કેટલાંએ વર્ષોથી પ્રાચીનકાળનાં ભજન, કવિત અને પરંપરાથી ચાહ્યાં આવતાં ગીતોથી સામાન્ય સમાજ ડોલે છે; પણ અર્વાચીન કાવ્યની એક પણ લીટી દાઢને મુખે હોવાનું જણાતુ નથી. એમ કેમ થાય છે ? અર્વાચીનો કહે છે કે, સામાન્ય સમાજમાં અર્વાચીન કાવ્યનો રસ ઝીલવાની શુદ્ધિજ નથી. હું તેમને પુછું છું કે, આપણીજ શુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ નથી એમ નિશ્ચયાત્મક કહી શકાશે કે ? આપણને અર્વાચીન કાવ્ય પસંદ પડે છે તો તે અતિ રમણીય અને શુદ્ધ છે એ કારણથી નહિ, પણ આપણી શુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ છે તેથીજ ભ્રષ્ટ કાવ્યો પસંદ પડે છે. આપણી કૃત્રિમતા, આપણો ડોળ, આપણા ચટકા વગેરે દુર્ગુણો સામાન્ય સમાજમાં પ્રવેશ થએલો નહિ હોવાથી તેમનાં મન અદ્યાપિ આપણા કરતાં શુદ્ધ રહ્યાં છે. આથી પ્રાચીન કાવ્યોની માધુર્યતા અને શુદ્ધ રસાવિર્ભાવનો સ્વાદ તેઓ જેમ લઈ શકે છે તેમ આપણે લઈ શકતા નથી.”

“ અર્વાચીન કાવ્યોનો સ્વાદ મારા શિષ્યો સમજી શકે તે માટે મેં કેટલાંક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ તેમાં મને જરીકે થશ મળ્યો નહિ. એવાજ પ્રકારના પ્રયત્ન અન્ય દેશમાં પણ પુષ્કળ થયા છે; અને તેઓ જે પોતાનો અનુભવ પ્રમાણિકતાથી જાહેર કરશે તો મારા જેવોજ અભિપ્રાય આપશે. સામાન્ય સમાજને અર્વાચીન કાવ્યમાં મીઠાશ મળતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેના તરફ તેમને તિરસ્કારજ થાય છે. ”

“ કાવ્ય અને સંગીતનો સ્વાદ લેવા માટે મનને તૈયારી કરવી પડે છે એ કથન તો મને તદ્દન બૂલભરેલું લાગે છે. મનુષ્યમાત્રમાં એ કળાનું માધુર્ય જન્મ-ટા. ૯

સિદ્ધ વસેલું હોય છે; તેમાં સ્ત્રીપુરુષ કે કાળા ગોરાનો પ્રભુએ ભેદ રાખેલો નથી. માટે તમારાં કાચો લોકપ્રિય થતાં ન હોય તો તેના દોષનો ટોપલો સમાજને માથે નાખવા કરતાં, તમારીજ દિશાબૂલ થાય છે કે નહિ તેનો પ્રથમ તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. ”

“ સામાન્ય અને ઉપયોગી થાય તેવી ગ્રંથસંપત્તિ ભાષામાં ન હોય તો, લોકોએ તે ભાષા વાંચતાં શીખવું કે નહિ એ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. હાલની શિક્ષણપદ્ધતિથી બાળકોના મનમાં જે મૂળતત્ત્વો જળરજસ્તીથી દાખલ કરી દેવામાં આવે છે, તેનાથી હિત કરતાં અહિતજ વિશેષ થાય છે. સ્મરણ-શક્તિનો વિકાસ તેમનામાં પ્રમાણરહિત થયેલો હોય છે, તેથી અર્વાચીન ભૌતિક શાસ્ત્ર અને કળા વિષે તેમનામાં મિથ્યાભિમાન રકુરે છે. શિક્ષણનું અંતિમ પર્યાવસાન થું હોવું જોઈએ તે વિષે તેમના મનમાં દોષયુક્ત વિચાર પ્રવેશ છે, ભુદ્ધિ મંદ થાય છે અને નિયત શિક્ષણક્રમ પૂર્ણ થયા પછી કોઈપણ નવો ઉદ્યોગ સ્વીકારવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય રહેતું નથી. એ ઉપરાંત વિદ્યતાનું મિથ્યાભિમાન ઉદ્ભવે છે તે જુદુંજ. ”

“ સામાન્ય સમાજને ઉપયોગી થાય એવા ગ્રંથ લખવા જોઈએ એમ કહેવું સહેલું છે, પણ તેવી કૃતિ કરવી એ મુશ્કેલી ભરેલું છે. કેવળ રૂશીયામાંજ નહિ પણ ઘણા દેશોમાં તેવા ગ્રંથોનો અભાવ છે. આપણામાંના અનેક પરોપકારી સજ્જનો લોકોપયોગી કામો પાછળ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચે છે, પણ આ મહત્ત્વની બાબત તરફ અઘાપિ સુધી તેમનું લક્ષ ગયેલું નથી તે માટે અતિ ખેદ થાય છે. ”

“ હું પ્રથમથીજ કહી ચુક્યો છું કે, વિદ્યાર્થીના ચિત્તને સ્વતંત્રતા મળ્યા સિવાય અને વિષયની પસંદગીનું કામ તેનેજ સોંપ્યા સિવાય, શિક્ષણપદ્ધતિ મજબૂત પાયાપર ઉભી થઈ શકશે નહિ. મારી શાળામાં એ તત્ત્વને વ્યાવહારિક રૂપ આપતા માટેનો દાષપણ પ્રસંગ મેં વ્યર્થ જવા દીધો નથી; અને હું ખાતરી પૂર્વક કહું છું કે, મારી એ પદ્ધતિથી શિક્ષક અને શિષ્ય એ બન્નેને લાભ થયો છે. સૈકંડો માણસો મારી શાળામાં આવી મારાં તત્ત્વો વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉતરે છે તે જોઈ ગયા છે; અને તેમનો એવો વિચાર બંધાયો છે કે, એ તત્ત્વો ખરેખરજ પૂર્ણ વ્યવહાર હોય છે. ”

“ અમારી શાળાનો શિક્ષકવર્ગ કદિ પણ જુની પદ્ધતિને પકડી બેઠો નથી. પોતે જાણે છે તેજ પદ્ધતિ ઉત્તમ હોવાની હક ન લઈ બેસતાં તેઓ નવી નવી પદ્ધતિ શોધી કાઢે છે. એ સબંધમાં શિષ્યવૃત્તિથીજ તેઓ નવી પદ્ધતિ શીખવાનો અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેઓ એકાદ પદ્ધતિ નિષ્ફળ થતાં કદિ કહેતા નહિ કે, તેમાં શિષ્યોનો દોષ છે. તેઓ શિષ્ય આજસુ,

હડી કે રમતીયાળ છે એમ કદિ પણ ન કહેતાં પોતાનીજ પદ્ધતિમાં બૂલ હોવી જોઈએ એમ સમજી, નવો માર્ગ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા. ”

“ શિષ્યની દ્રષ્ટિથી પણ એ પદ્ધતિ યશસ્વી નીવડી છે. અમારાં બાળકો અતિ ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરતાં; અરે, સમય થઈ જતો તોપણ તે એમજ કહેતાં કે હજી શીખવો. વર્ગ ચાલુ હોવા છતાં તેમના ચિત્તની સ્વતંત્રતા ગઈ નથી અને મારા વિચાર પ્રમાણે એજ વાત અતિ મહત્ત્વની છે. શિષ્ય અને ગુરૂનો સંબંધ પ્રેમપૂર્ણ મિત્રત્વનો હતો. એવો સંબંધ ઉત્પન્ન થયા સિવાય શિષ્યના ચિત્તની સ્થિરતા કે શ્રદ્ધા ગુરૂને કદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી; અને તેના અભાવે તેને ગુરૂ કદિ સુમાર્ગે લઈ જઈ શકતો પણ નથી. ”

“ એકાદ શિક્ષણપદ્ધતિ શિક્ષકને ગમે છે કે નહિ તે પર તેની યોગ્યતા અયોગ્યતા અમે નક્કી કરતા નહિ, પણ તે પદ્ધતિથી બાળકો સ્વતંત્રતાથી શીખે છે કે નહિ તે અમે જોતા. એવીજ પદ્ધતિથી મારા સિવાય જેમણે જેમણે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમને તેમને મારા જેવોજ અનુભવ થયો છે. એ પદ્ધતિમાં શિક્ષકને પણ શિષ્યવૃત્તિ રાખવી પડે છે. તે પોતે સર્વજ્ઞ હોવાનું અભિમાન રાખી શકતોજ નથી. શિષ્ય એકાદ વિષય સમજી શકતો નથી તો શિક્ષકને તે કંઈ રીતે સમજાવવો, તેના વિચાર પ્રત્યેક વખતે કરવો પડતો હોવાથી તેની શિક્ષણપદ્ધતિ દિનપ્રતિદિન સુધરતી જાય છે, એ કામદો પણ કંઈ જેવો તેવો નથી. ”

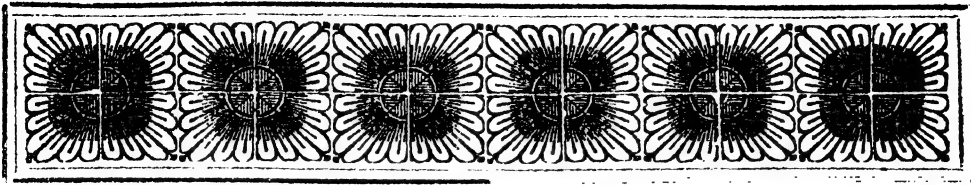
ટૉલસ્ટૉયની શાળામાં શી અથવા બીજો કોઈ પણ જાતનો ખર્ચ નહતો. ગુરૂશિષ્યનો સંબંધ પણ કેવળ સ્નેહભાવનો હતો. કેટલીક વખત ગુરૂ શિષ્ય કેટલીક રમતો એકત્ર થઈ રમતા. બાળકોના ગુરૂ તરીકે ટૉલસ્ટૉય જગવિખ્યાત થયેલા છે; પરંતુ તેની સાથે કહેવું જોઈએ કે, ગુરૂમાં જરૂરના એવા સર્વ ગુણ તેમનામાં હતા. સાંપ્રતની જુલમી શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાળકની જિજ્ઞાસાશુદ્ધિ જાગૃત થવાને બદલે દિવસે દિવસે અધિકાધિક સંકુચિત થતી જાય છે એ સૂત્ર ટૉલસ્ટૉયે જાહેર કર્યું છે તે ખોટું નથીજ. જે જે શિક્ષકોએ શાળામાં બાળકોનું નિરીક્ષણ કર્યું છે તે તે શિક્ષકોએ વિચારને સંમત થયા સિવાય રહેશે નહિ. શાળાના શિક્ષકોની રાક્ષસ જેવી બચકર મુખમુદ્રા—જે વખતે શિક્ષકના હાથમાં નેતરનો કટકો નાચી રહે છે તે વખતની સ્થિતિ—ની અસર કામળ મનના બાળકપર કેવી થાય છે, તે કોઈપણ માણસને સ્વાનુભવથી સમજાય તેમ છે.

વળી એકાદ વર્ગમાં બે ત્રણ શિક્ષક હોય છે તો તેમાં પ્રત્યેકની રીત જુદી હોય છે. એક ગોખણપટ્ટીની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે બીજો તેને તિરસ્કારે છે, તો ત્રીજો જુદોજ માર્ગ ખતાવે છે. એકને કંઈ ખાનગી કામ કરવાનું હોય છે તે

વાંચવાની આજ્ઞા કરી પોતે વર્ગમાંજ કામ કરવા માંડે છે; તે બીજાં વિદ્યાર્થીઓને પરસ્પર પ્રશ્નોત્તરી ચલાવવાનું કહી શાન્તિથી ખૂંટીપર હોલાં ખાય છે. કેટલાક તો વળી એટલા ક્રોધી હોય છે કે શિષ્ય શંકા પ્રકટ કરે છે, તો તેની સાથેજ ‘કેમ તારી અક્ષલ મારી ગઈ છે?’ વગેરે શબ્દપ્રહારથી ગિચારા શિષ્યને ભેડાંજ પાડે છે; તેવીજ રીતે વ્યાકરણ જેવા વિષયમાં કેવળ નિયમ મોટે રખાવવામાં ઇતિહાસવ્યતી સમજે છે.

આવા પ્રકારની દુષ્ટ અને બુદ્ધિહીન શિક્ષણપદ્ધતિની બાળકોપર કેવી અસર થતી હશે, તેની વાંચકોજ કલ્પના કરશે તો ઠીક થશે.

પ્રકરણ ૧ મું-લમ.

લસ્ટોયના શિક્ષણ સંબંધી વિચારો પરથી તેમની વિચારણા અને યોજના કેવી શુદ્ધ અને સરળ હતી તે દોષ પણ સહેલાઈથી જાણી શકે તેમ છે; પણ તેમની ઉંડી વૃત્તિ છેવટના સાધ્ય તરફ જ રહ્યા કરતી. તેમના ચિત્તમાં એક એવી લાગણી રહ્યાજ કરતી કે અમુક કંઈક કરવાનું રહી જાય છે; આથી એકાદ સત્કાર્યનો સાધારણ અંશ

પણ પોતાના હાથથી થતાં એક સામાન્ય માણસને જે સંતોષ થાય છે તેમ તેમને થતું નહતું. તેમની વૃત્તિ હુમ્મેશ અત્યંત રહેવાથી પોતાના ગુણો કરતાં તેમને પોતાના દોષ વિશેષ ત્વરાથી દેખાતા હતા. કેટલીક વખત તો એ દોષની છાયા તેમના ચિત્ત પર એટલી ગાઢી પડતી કે, તેનાથી તેમના પોતામાં રહેલા ગુણ તેમના લક્ષમાં જ આવતા નહિ; આથી તેમના પોતાના હાથે થતાં સારાં કાર્યોમાં પણ તેમને દોષ દેખાતા. પોતાના દોષ ઢાંકી રાખી કેવળ ગુણ આગળ રાખવાની કળા તેમને કદિ પણ સાધ્ય થઈ નહતી. તે પોતાના દોષ ખુલ્લી રીતે જણાવતા અને એક ન્યાયાધીશની માફક તેના પર કડક ટીકા પણ કરતા. ગુણદોષનાં ચિત્ર આલેખવામાં તેમની લેખિની નિપુણ હોવાથી વર્ણનના આવેશમાં કેટલીક વખત તે જરૂર કરતાં પણ વિશેષ દોષ વોરી લેતા; માટે વાંચકોએ આ પુસ્તકમાંની તેમની પોતાના સંબંધી ટીકા વાંચતાં એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે.

ટોલસ્ટોય એક સ્થળે લખે છે કે;—“યુરોપનો પ્રવાસ પુરો કરી મેં હુમ્મેશને માટે યાસનાયામાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં મેં ખેડૂતોનાં બાળકો માટે એક શાળા શરૂ કરી હતી. અશિક્ષિત ખેડૂતવર્ગને ઉપયોગી શિક્ષણ મળે એવી શાળાઓ મારા પ્રાંતમાં ગામે ગામે સ્થાપવાનો મારો હેતુ હતો. એ કાર્ય મારા અંતરની ઇચ્છા પ્રમાણેનું હતું. વર્તમાનપત્રોમાં લેખ લખી લોકોને શિક્ષણ આપવાની યુક્તિ મેં આ પહેલાં અજમાવી જોઈ હતી; પણ તે માર્ગમાં રહેલી અસ્થિરતાથી માફ

મન એ ઉદ્યોગમાંથી સર્વ રીતે ખસી ગયું. મને લાગે છે કે, શાળામાં તેવું કંઈ ખનવાનો સંભવ નથી. આ ઉદ્યોગ પણ પછાત પડેલા અશિક્ષિત વર્ગની ઉન્નતિ થાય એ હેતુથીજ કરવો ધાર્યો હતો, પણ ઉન્નતિ અથવા સુધારો એટલે શું? તેજ મારા મનમાં હું હજીસુધી નક્કી કરી શક્યો નહિ. વર્તમાન સમયના સુધારાની દૈહિક દિશા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે એમ મને લાગવા માંડ્યું. આપણી દ્રષ્ટિથી જે સુધારો જણાય છે તે ખેડુત જેવા હકીલી પ્રકૃતિવાળા માણસોને ગમશે કે કેમ, અને તે તેમને માફક આવી ઉપયોગી થશે કે કેમ, તેનો નિર્ણય હું કરી શક્યો નહિ; તેથી મારા મનમાં એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે, એ સંબંધીની દિશા ઠરાવવાનું કામ તેમનેજ સોંપી દેવું. લેખનદ્વારા હું લોકસેવા કરતો હતો તે વખતે જે હરકતોનો અનુભવ થયો હતો, તેજ હરકતો આ કાર્યમાં મારી નજર આગળ ઉભી થઈ. ખેડુતવર્ગ અને આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ એક બીજાથી તદ્દન બિન્ન છે. તેઓ એક બીજાની જરૂરીઆત સમજી શકતા નથી. આવી સ્થિતિમાં તેમને શેની જરૂર છે તેજ સમજાવું ન હોય તો પછી હું તેમને શું શીખવું? અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓનો અનુભવ લેતાં જણાયું છે કે, પ્રત્યેકના શિક્ષણની દશા ભુદી છે અને શિક્ષકનો ધંધો કરનારાઓ પરસ્પરની શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે વાદવિવાદદ્વારા તત્ત્વભ્રમો મેળવવાને બદલે માત્ર અજ્ઞાનનેજ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; આથી વર્તમાન સમયની સર્વ શિક્ષણપદ્ધતિ બાળુએ રાખી વિદ્યાર્થીની ઈચ્છામાં આવે તે શીખે એમ મેં ઠરાવ્યું. આવી રીતે ખેડુતોને જણાવવાનો હું ડોળ કરતો હતો ખરો, પણ મારા ચિત્તની લાગણી કદિ પણ ઝાઝી થઈ નહિ. તેમને ઉપયોગી થાય તેવું શિક્ષણ મારા તરફથી તેમને મળતું નથી, એ વિચાર મારા મનને ખૂંચતો હતો; કારણ તેમને શું ઉપયોગી છે તેજ હું જાણતો નહતો.”

“આવી રીતે એક વર્ષ એ કામ કર્યા પછી પુનઃ એકજ વખત યૂરોપનો પ્રવાસ કરવાનો વિચાર કરી લોકોને કેવી રીતે કેળવવા, એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લઉં એમ મને લાગ્યું.”

“યૂરોપનો પુનઃ પ્રવાસ કર્યો અને એ વિદ્યાનું સર્વ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરી લઈ હું રૂશીયામાં પાછો આવ્યો. પાછા આવી ખેડુતોનાં બાળકોને જણાવવાનો તથા માસિકપત્રદ્વારા સુશિક્ષિતોના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાનો ઉદ્યોગ મેં આદર્યો. કેવળ ઉપર ઉપરથી જોનારને આ કાર્યમાં ખામી જણાઈ આવે તેમ નહતું. બહારથી સર્વ વાતો સુસંગત જણાતી હતી; પણ મારા અંતઃકરણમાં શાન્તિ ન હતી. મને એમજ લાગ્યા કરતું કે, એમાં કોઈ પણ જગ્યાએ ખાસ ઉણપ હોવી જોઈએ. આવી સ્થિતિમાં હું તદ્દન હતાશ બની જવાની તૈયારીમાં આવ્યો; પણ મારા

મનમાં એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે મારા જીવન પ્રદેશનો જે એક ભાગ-અશો-
ધિત છે તેનો શોધ કરી જોવો. મને લાગવા માંડ્યું કે, લગ્ન કરીશ તો મારા
જીવનને પૂર્ણતા મળશે.”

“ ગત વર્ષમાં કરેલા ઉદ્યોગોથી માઈ ચિત્ત ચક્રાંતે ચઢ્યા જેવું થયું હતું.
તરતમાંજ સર્ફ-ગુલામોને મુક્ત કરવાનો કાયદો પસાર થયો હતો, અને જમીનદાર
તથા ગુલામો વચ્ચે મધ્યસ્થ તરીકેનું કામ મને સોંપાયું હતું. એ કામ અત્યંત
પ્રાસન્નક હતું. એ કામથી માઈ મન તદ્દન જડ બની ગયું. અમારી શાળા બહુ
ઉન્નત દશામાં હતી એમ નહતું. તેની સ્થિતિ મને ઉત્સાહી બનાવે તેવી નહતી.
માસિકના લેખોની પણ એજ સ્થિતિ હતી. લેખોદ્ધાર માઈ અજ્ઞાન જીવાવવા
તથા હું સર્વજ્ઞ છું, એવો ભ્રમ લોકોમાં ઉત્પન્ન કરવા સિવાય હું અન્ય
કંઈજ કરતો નહોતો. આવી સ્થિતિમાં મને માનસિક રોગ લાગુ પડ્યો હોય તો
તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી; આથી કેટલોક વખત એ કાર્ય બાબુએ રાખી
જંગલોમાં ભટકી થોડા દિવસો પશુની સ્થિતિમાં ગાળવાનું મેં હરાબ્યું.”

આવી રીતે કામથી કંટાળી ટૉલસ્ટૉયે યાસનાયા છોડવાનો વિચાર કર્યો.
તેમના જે વડીલ બંધુ ક્ષયરોગના ભોગ થઈ પડ્યા હતા અને એજ રોગની છાયા
તેમના પોતાના પર પડે છે એવી શંકા થવાથી હવાફર કરવાનો નિશ્ચય કરી ઇ.
સ. ૧૮૬૨ ના મે મહિનામાં એલેક્સીસ નામનો એક નોકર તથા જે શિષ્યને
સાથે લઈ સમારો તરફ જવા નીકળ્યા.

યાસનાયાથી તે પ્રથમ મોસ્કો ગયા. અહીં તેમને ખપ્પર મળી કે તેમના
ભાઈએ જુગાર રમી પાંચ છ હજાર રૂપિયા ખોયા છે. ભાઈના આ કૃત્યથી
યુસ્સો આવવાથી તેમણે કહ્યું:—‘ માણસોના હાથે એવાં કૃત્યોજ કેમ થાય છે ? ’
પણ એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી અર્ધા કલાકમાંજ જુગાર રમી ટૉલસ્ટૉયે પોતે એક
હજાર રૂપિયાનું પાણી કર્યું. એ રકમ પુરી કરવા જેટલા પૈસા તેમની પાસે
નહતા તેથી છેવટે કોઝાક નામની નવલકથા એટલીજ કિંમતથી તેમણે એક પ્રકા-
શકને વેચી દીધી. આ નવલકથા તૈયાર થઈને તેમની પાસે પડી રહી હતી અને
તેમાં કંઈ ફેરફાર કરી સુધારો કરવાનું ધાર્યું હતું તેમજ તેનો બીજો ભાગ
લખી તે પૂર્ણ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ ઉક્ત ગોટાળાથી એ પુસ્તક
તેવીજ અપૂર્ણ દશામાં પ્રકાશકના હાથમાં પડ્યું. એ પછી એ નવલકથા ટૉલસ્ટૉયે
પુરી કરી નથી. તેમને તેનું કદિ સ્મરણ થતું પણ તે સાથેજ તેમને પોતાનાં
દુષ્કૃત્યો યાદ આવતાં અને ચિત્ત ખળભળી ઉઠતું.

અહીંના નિવાસમાં તેમને બર્સ નામના એક કુટુંબ સાથે ઝોળખાણ થયું.
એ કુટુંબ સાથે તેમનો એટલો ગાઠો સ્નેહ બંધાયો કે પરાણા તરીકે કેટલાક

દિવસ તેઓ તેમને ઘેરજ રહ્યા. થોડા દિવસ અહીં રહી તે દ્વેર ગયા અને ત્યાંથી હોલગા નદીમાં આગમોટનો પ્રવાસ કરી સમારા જમ પહોંચ્યા.

અહીંથી તેમણે ટાશીયાનાને નીચેનો પત્ર લખેલો છે:—

તા. ૨૭ મે, સન ૧૮૬૨

“આજે કારાલિક જવા માટે સમારાથી નીકળીશ. તે અહીંથી નેવું માઇલ દૂર છે અને એ સર્વ પ્રવાસ પગ રસ્તે થવાનો છે.”

“મને આ પ્રદેશ અતિ આલ્હાદક લાગે છે. ખાંસી વણી ઓછી થઇ ગઇ છે. ઍલેક્સીસ અને મારા બે શિષ્ય સારા છે. તેમનાં કુટુંબીઓને તેવી ખબર આપશો. શાળાના મારા બાળમિત્રોને પ્રણામ કહી મને પત્ર લખવા તેમને કહેશો.”

તા. ૨૮ જુનના પત્રમાં તે લખે છે:—

“આજે મહિનાથી મને ઘર તરફની ખબર મળી નથી. ઍલેક્સીસ હવે અતિ લઘુ બન્યો છે. મારા શરીરમાં પણ થોડું માંસ વધ્યું છે. હજુ થોડી ખાંસી છે. અહીં મને એક લેખક મળ્યો છે પણ મારાથી બહુ કામ થતું નથી. કુમીસ (ધોડીના દુધની ખાટી છાસ) પીવાથી માણસ આબસુ બનતો હશે કે શું? પંદર દિવસ અહીં રહ્યા પછી જુલાઇની આખરે ગામ આવવાનો વિચાર છે. તમારા તરફની ખબરોનો અહીં દુષ્ટાળ પડેલો છે તેથી મને એવું લાગે છે કે, હું જગતની બહાર કાઢી પણ રહ્યાને જઈ પડ્યો છું કે શું?”

ટૉલ્સ્ટૉય કારાલિકમાં હતો ત્યારે યાસનાયામાં તેમને ઘેર એક જુદોજ બનાવ બનતો હતો. છુપી પોલીસના એક માણસે ટૉલ્સ્ટૉયના ઘરમાં ગુપ્ત દાર હોવાની શોધ કરી પોતાના અધિકારીના ધન ફૂંક્યા. આ બાબતમાં તેણે પોતાના ખીરસાની અનેક વાતો ઉમેરી હતી. પરિણામે તેણે ટૉલ્સ્ટૉયના મકાનની તપાસણી કરવા પોતાના દૂત મોકલ્યા. એક દિવસે સવારે સૂર્યોદય થવાની તૈયારીમાં એક કર્નલ, કેટલીક પોલીસ, કેટલાક પહેરગીર, અમલદાર અને કેટલાક લશ્કરી સૈનિક વગેરેએ યાસનાયામાં પ્રવેશ કર્યો. શસ્ત્રોનો ખડખડાટ સાંભળી બિચારા ગ્રામ્યજનો ગભરાઇ ગયા. શાળાના મકાનમાંથી એક કેમેરા-છાયાયંત્ર હાથમાં આવ્યું. અજ્ઞાન પોલીસને લાગ્યું કે એ એકાદ પ્રાણવાતક યંત્ર હોવું જોઈએ; તેથી તેઓ એ શું છે તેની તપાસ કરવા લાગ્યા, ત્યારે શાળાના શિક્ષકે તેનો ખરો ઉપયોગ કહી સંભળાવ્યો.

શાળાનું મકાન તપાસી પોલીસને દરોડો ટૉલ્સ્ટૉયના રહેવાના ઘર તરફ વળ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે ખોદી તથા છત તોડી નાખી આખું ઘર તેમણે તપાસ્યું; પણ શંકા ભરેલું કંઈ પણ મળી આવ્યું નહિ. કપાટો, પેટીઓ, ટેબલનાં ખાનાં વગેરે સર્વ તેમણે જોઈ કાઢ્યાં ત્યારે ટેબલના એક ખાનામાંથી તેમને ટૉલ્સ્ટૉયની એક નિત્યનોંધ અને કેટલાક ખાનગી કાગળો મળી આવ્યા. તે નજરે પડતાંજ

હાથમાં લઇ એક અધિકારીએ મોટેથી વાંચવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે ટૉલ-સ્ટૉયની બહેન કાઉન્ટેસ મેરી ત્યાં હતી. પોતાના બંધુની ખાનગી વાતો પોતાના કાને પડે નહિ તે માટે તે ત્યાંથી જવા લાગી; પણ પોલીસ અમલદારોએ સખ્તા-ઇથી તેને છેવટ સુધી ત્યાં બેસાડી રાખી.

યાસનાયામાં કંઇજ પુરાવો મળી આવ્યો નહિ ત્યારે આ કાયદાના તથા શાંતિના રક્ષકો આબુખાબુનાં ગામડાંમાં પેડા. એ ગામડાંની શાળાઓ ટૉલસ્ટૉયના તંત્રથી ચાલે છે એટલુંજ કારણ પોલીસને ઝડતી માટે પુરતું થઇ પડ્યું હતું. તેમણે એ ગામડાંમાં પણ કપાટો તોડી, ખૂરશીઓ ઉંધી ચતી કરી અને જમીન બોદી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ તપાસણી કરી. શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની કૉપીઓ અને પુસ્તકો જપ્ત કરી કેટલાક શિક્ષકોને તેમણે અટકમાં લીધા. આ બનાવથી સર્વ ગામડાંના અજ્ઞાન ખેડુતોમાં વિવક્ષણ ગભરાટ પથરાયો. એ સર્વ હકીકત ટૉલસ્ટૉયના જાણવામાં આવી ત્યારે તેમણે કાઉન્ટેસ ટૉલસ્ટૉયને નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

“ આ પ્રકરણનો પુરેપુરો નીકાલ થતાં સુધી મારાથી શાંત બેસી રહેવાશે નહિ. મારા સર્વ મિત્રોને એ હકીકત જરૂર જણાવશો. મારા સુખનો અને વિશ્રાંતિનો જે એકજ ઉદ્દોગ હતો તે ધસી પડ્યો છે. ટાશીયાના ફોર્ષ લયથી પથારી-વશ થઈ પડી છે. એમાંથી ઉભી થશે કે કેમ તે પ્રભુજ જાણે ! આજસુધી સર્વ ખેડુત સમજતા હતા કે હું એક સાચો માણસ છું. તેમનો એ અભિપ્રાય મારા કેટલાક વર્ષના સફર્તનથી બંધાયો હતો; પણ હવે તે સર્વ પર પાણી ફર્યું છે. હું એક ખૂની, આગ લગાડનારો અથવા મોટો લામટો છું એવી તેમને શંકા થાય તો તેમાં તેમનો કંઇ દોષ નથી. તેઓ એમ પણ કહેતા હશે કે, હું એક ઉસ્તાદ લામટો હોવાથીજ અત્યાર સુધી કાયદાના તડાકામાંથી છૂટો રહ્યો છું. ”

“ જમીનદારો તો આશ્ચર્યથી મોઢામાં આંગળાંજ ધાલી રહ્યા છે. બાદશાહને અરજ કરવાનો મારો વિચાર છે માટે કેવી અરજ કરવી તેની તપાસ કરી મને જણાવશો. મારો પત્ર ખુદ બાદશાહના હાથમાં જાય તેવી વ્યવસ્થા થઈ શકશે કે કેમ તેનો પણ વિચાર કરશો. જે થયું તે ખરું ? હવે તે નહિ બન્યું થઇ શકે તેમ નથી; પણ મારા જાહેર અપમાનનો બદલો તેટલીજ જાહેર રીતે મળવો જોઈએ. તેમ ન થાય ત્યાં સુધી શાન્ત નહિ રહેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હું દેશ ત્યાગ કરીશ નહિ તેમ છુપાઈ બેસીશ નહિ. કેટલાક દેશભક્તોએ પરદેશમાં વાસ કર્યો છે પણ મને એ માર્ગ પસંદ નથી. ”

પોલીસના કર્નલ સાહેબ પોતાનું ઝડતીનું કાર્ય પૂરું કરી પાછા ફર્યો ત્યારે ટૉલસ્ટૉયના કુટુંબીઓને તેમણે ધમકી આપી કે, “ સંભાળીને રહેજો ! હું ફરીથી થોડાજ વખતમાં આવવાનો છું ” એમ કહેલું તે વાત ટૉલસ્ટૉયના કાને આવી

ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યા: “ ઠીક છે ! આવવા દો તેને મારી પાસે. પીસ્તોલો તૈયાર છે. એનો નિકાલ કેવો આવે છે તે હું પણ જોઈશ. ”

આ વાત કહ્યા પછીથી ટૉલ્સ્ટૉયે એક વખત જણાવ્યું છે કે, “ તે વખતે હું ઘેર નહોતો તે ખરેખર સદ્ભાગ્યજ ગણાવું જોઈએ. નહિ તો ખૂનના આરોપ માટે કેદી તરીકે કોર્ટમાં ઉભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત. ”

આ બનાવ બન્યા પછી એલેક્ઝાંડર બાદશાહની સ્વારી મોસ્કો આવી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે અરજ કરી નુકશાનનો બદલો મળવા માગણી કરી હતી. એ અરજના ઉત્તર તરીકે દૂલા પ્રાંતના ગવર્નરે બાદશાહ તરફથી આવેલો એક ખેદપ્રદર્શક ખરીતો ટૉલ્સ્ટૉયને પહોંચાડ્યો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉય જેવા સાંસ્વિક વૃત્તિના તથા અતિ તેજસ્વી ગૃહસ્થને એવા પ્રસંગ માટે કેવી લાગણી થઈ હશે તેનો કોઈ પણ માણસ વિચાર કરી શકે તેમ છે. ટૉલ્સ્ટૉયના કાને એવા બનાવોનું વર્ણન ઘણી વખત આવતું હતું; પરંતુ આ વખતે તો તેમને પોતાનેજ તેનો અનુભવ થયો હતો. આથી એકંદરે સરકાર વિષે તેમનું મન કલુષિત થવા લાગ્યું.

સમારાથી પાછા આવ્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉય વારંવાર બર્સ કુટુંબની મુલાકાતે જવા લાગ્યા. ટૉલ્સ્ટૉયની બહેન મેરી અને મીસીસ બર્સનો પ્રથમથી સ્નેહ સંબંધ હતો. ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની બહેનને ઘેરજ આવતા હતા અને ત્યાં બર્સની પુત્રીઓને વારંવાર મળવાનું થતું હતું. આજ રથે તેમનાં ભાવી પત્નીનો તેમને પ્રથમ પરિચય થયો હતો. આ વખતે તેમના મનની કેવી સ્થિતિ હતી તે તેમની નોંધ-પોથીન: નીચેના ઉત્તારા પરથી સમજાશે.

“ મારી જાતનોજ મને પોતાને મોટો લય લાગ છે. મારી આ પ્રેમભાવના ખરી છે કે ઉપર ઉપરની છે, તે હું પોતેજ સમજી શકતો નથી. આનંદ અને દુઃખની લહેરો મારા મનમાં એક પછી એક આવે છે અને જાય છે. કોઈ જીવ-જન મિત્ર પણ રહેલો નથી. વ્યસનમાં સમયનો દુરપયોગ કરી હું ધન પાછળ પડ્યો હતો ત્યારે મારી જોતરફ કેટલા મિત્રો એકઠા થતા હતા; પણ ધનનો નાદ છોડીને હું સત્યની શોધ કરવા લાગ્યો ત્યારે મારા પડછાયે પણ કોઈ ઉભું રહેતું નથી. હું કેવો કદરો છું ? લગ્નનો તો વિચાર પણ મારે કરવો જોઈએ નહિ ! ”

આ વખતે બર્સનું સર્વ કુટુંબ કેટલાક દિવસને માટે પોતાના મોસાળમાં ગયું હતું. મીસીસ બર્સનું પીયર ઇવીટસા નામના ગામમાં હતું. એ ગામ યાસ-નાયાની પાસેજ હોવાથી સર્વ મંડળ રસ્તામાં યાસનાયા આવી પહોંચ્યું. અહીં સર્વ એ ત્રણ દિવસ રહ્યાં અને એજ વખતે મીસ સોફ્યાના તેના પિતા બર્સ

પાસે માગણી કરવામાં આવી. સોફાયાના પિતાએ એ માગણી એકદમ સ્વીકારી નહિ; કારણ કે સોફાયાની મોટી બહેનનું અઘાપિ લગ્ન થએલું નહતું, પણ ટાલ્સ્ટૉયના આગ્રહથી તેમણે એ માગણી છેવટે સ્વીકારી અને એક અઠવાડી-આમાં લગ્નનો દિવસ નક્કી થયો.

પોતાની એકદર રીતભાત-વર્તન સંબંધી સર્વ માહિતી ન્યાયના ધોરણે પત્નીને હોવી જોઈએ એમ લાગવાથી ટાલ્સ્ટૉયે પોતાની નોંધપોથી સોફાયાને આપી. એ નોંધમાં તેમણે પોતાના એક પણ ખરાબ આચારનું કોઈ પણ અંગ ગુપ્ત રાખ્યું ન હતું. યુવાવસ્થામાં તેમના હાથે જે અત્યાચાર થયા હતા તે સર્વની નોંધ તેમાં હતી. સોફાયાની સમજ એવી હતી કે પોતાનો ભાવી પતિ સદ્ગુણનું પુતળું જ છે; પણ તેણે જ્યારે નોંધ વાંચી હશે ત્યારે તેની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે તેની કલ્પનાજ કરી લેવી જોઈએ. તેણે એક આખી રાત રડી રડીને કાઢી; પણ પછી તેણે વિચાર કરી તે નોંધ ટાલ્સ્ટૉયને પાછી સોંપી અને ગત-કાળની વાતો ગતકાળમાં જ ડૂબી ગઈ.

તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૨ ના રોજ ટાલ્સ્ટૉયનું લગ્ન મોસ્કોમાં કરવામાં આવ્યું. આ વખતે તેમની ઉપર ૩૪ વર્ષની હોઈ સોફાયાની ઉંમર ૧૮ વર્ષની હતી. લગ્ન થયા પછી એ નવવિવાહિત જોડું યાસનાયા આવ્યું અને ત્યાર પછી એ અઠવાડીએ પોતાના મિત્ર ફ્રેંટને ટાલ્સ્ટૉયે નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો:—

“પ્રિય મિત્ર ! મારું લગ્ન થયાને બે અઠવાડીયાં થયાં છે. હું પૂર્ણ સુખમાં છું અને હવે પૂર્વનો લીયો રહેલો ન હોઈ હું એક નવોજ માણસ બની ગયો છું.”

“મારી પત્નીપર મારો પૂર્ણ પ્રેમ છે. આજે મારી ૩૪ વર્ષની ઉંમર થઈ છે, પણ શુદ્ધ પ્રેમમાં કેટલું સુખ હોય છે તેની કલ્પના પણ મને થએલી નહતી. ખરેખર હું એટલા સુખને પાત્ર છું કે નહિ તે વિષે વારંવાર મારા મનમાં વિચાર ઉદ્ભવે છે અને મનમાં કેલાહલ થઈ રહે છે. તમોએ અને મારી પત્ની જેવાં સુશીલ માણસોએ મારા પર આટલો પ્રેમ શા માટે કરવો જોઈએ, તેજ મને સમજતું નથી.”

ટાલ્સ્ટૉયનું ચિત્ત માસિક તરફ હવે જોઈએ તેવું રહ્યું નહિ. માસિકના ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ સારી ન હતી અને તેમાંના લેખો તરફ આગેવાન પત્રો પૈકી કોઈએ વિશેષ લક્ષ પણ આપ્યું નહિ. વળી વર્ષની આખરે સુમારે એ માસિક પાછળ સાત હજાર જેટલી ખોટ ગએલી જણાઈ; એટલે છેવટે બારમો અંક નીકળ્યા પછી તે બંધ કરવું પડ્યું. તેમનો ધણો ખરો સમય શાળામાં જતો અને ધરતું કંઈપણ કામકાજ જોવાને તેમને અવકાશ મળતો નહતો; તેથી તેમને શાળા પણ બંધ કરવી પડી.

ટાલ્સ્ટોય અને સોફ્યાના પરસ્પર સંબંધ પ્રેમભર્યો હતો. કોઈવાર કોઈ કારણસર તેમનામાં કલહ થતો; પરંતુ તેથી પ્રેમમાં ઘટાડો નહિ થતાં કાલાતરે એ બંધન અધિક દૃઢ થતું ગયું. ટાલ્સ્ટોય વિશે સોફ્યાના પ્રેમ સાથે આદર પણ હતો. પોતાનો પતિ ઉત્તમ લેખક હોવા માટે સોફ્યા ઘણી મગફર રહેતી, તેમજ તેની ખુદ્દિ કુશળ હોવાથી તેના તરફથી ટાલ્સ્ટોયને લેખનકાર્યમાં પુષ્કળ સહાય મળતી હતી. ટાલ્સ્ટોય તદ્દન સ્વતંત્ર લેખક હોવા સાથે તેમના અક્ષર સારા નહિ હોવાથી સ્વચ્છ નકલ કર્યા સિવાય તેમના લેખ પ્રકાશક તરફ મોકલી શકાતા નહિ. કેટલીક વખત તો પોતાનું લખેલું તે પોતેજ સમજી શકતા નહિ; કેટલીક વાર લેખની હકીકત સૂત્રમય અને ખંડિત રહેતી; કેટલીક વખત વાક્ય પણ અપૂર્ણ રહેતાં. એવા લેખોની શુદ્ધ પ્રત તૈયાર કરવાનું કામ સોફ્યા સારી રીતે બજાવતી.

ટાલ્સ્ટોયના ગ્રહસ્પર્શમાં ખામી હોય તો તેમની અનારોગ્ય પ્રકૃતિની હતી. તે પોતે ચપળ હતા. તેમનું શારીરિક બળ ઓછું નહતું; પણ કોઈને કોઈ વિકારથી તેમની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહ્યા કરતી હતી. તેમના ખાનગી પત્રોમાં ઘણી જગ્યાએ ‘પ્રકૃતિ સારી નથી’ એવા ઉલ્લેખ મળી આવે છે. યુવાવસ્થાના આરંભમાં તેમને ઉદરનો કંઈ વ્યાધિ થયો હતો અને ક્રિમિયન યુદ્ધમાં તેમને પુષ્કળ દુઃખ સહન કરવું પડ્યું હતું; તેથી તેમની પાચનક્રિયા એક વખત જે બગડી તે છેવટ સુધી સુધરી નહિ.

ટાલ્સ્ટોયનો સ્વભાવજ એવો હતો કે તેમને શહેરમાં રહેવું ગમતું નહતું. અમીર ઉમરાવો, શ્રીમંત વ્યાપારીઓ અને સરકારી અધિકારીઓનાં મંડળોમાં ભળવાનું તેમને અપ્રિય હતું. તે કહેતા કે ‘આબુઆબુએ મોટા લોકો નજરે પડતાંજ માફ ચિત્ત ચમકે છે.’ વળી તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ પણ શહેરમાં સુખથી રહી શકાય તેટલી સારી નહતી. તેમનું કુટુંબ સરદારના દરબજાનું હોવાથી નામને શાભે તેવા ઠાઠમાઈથી મોટા કુટુંબ સહિત શહેરમાં રહેવાનું પરવડે તેમ ન હતું. આથી પોતાનું મુખ્ય સ્થાન યાસનાયા રાખી તે કદિ કદિ મહિનો પંદર દિવસ મોસ્કો રહી આવતા.

આવાજ એક પ્રસંગે મોસ્કોથી પાછા યાસનાયા આવતાં તેમના બાળકોમાં આવ્યું કે ફેટ આગલાજ દિવસે આવીને પાછો ગયો છે. તે વખતે તેમણે ફેટને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:—

“એકજ દિવસ ખાતર તમારો મેળાપ થઈ શક્યો નહિ તે માટે દિલ્લગીર થયો છું. આપણે કેટલીએ વાતો કરવાની હતી. એક પણ દિવસ એવો નથી જતો કે જે દિવસે તમારું નામ દશ પંદર વખત ન નીકળ્યું હોય. તમારો મત એવો છે કે, સ્ત્રીઓ ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત સિવાય અન્ય કંઈ કરી શકતી નથી; પણ મારી પત્ની માટે એ સાચો નીવડી શકે તેમ નથી. મને તે ઘણી સહાયકારક

યઈ પડે છે. અમે થોડી થોડી ખેતી શીખીએ છીએ. હવે હું હળ સારી રીતે પકડી શકું છું. જ્યારથી ખેતી કરવા લાગ્યો છું ત્યારથી હું એક નવીજ શોધ કરી શક્યો છું. તે શોધ એ છે કે, નોકર ચાકર પર કદિ આધાર રાખવો નહિ. એ લોકો માલીકને લાભને બદલે નુકશાનજ કરે છે. તમારા નોકર ચાકરોને એકદમ રજા આપી દો અને પછી તમે ભલે ઉંઘ્યા કરો. એથી તમને કાઠીનુંએ નુકશાન નહિ થાય. આ પ્રયોગ મેં જાતે કરી જોયો છે અને તેની સત્યતા વિષે મને ખાત્રી થયેલી છે.”

“હવે તમારો મેળાપ ક્યારે થશે? જાણવામાં આવ્યું છે કે તમે મોસ્કો જવાના છો તો રસ્તે જતાં આ તરફ આવશો. નહિ આવો તો મને અને તેને તમારા પર ધણુંજ માહું લાગશે. આ વાક્ય તેના કહેવાથીજ લખ્યું છું. હજી કેટલુંએ લખવાનું છે પણ હવે સમય નથી. લાભીને કહેશો કે ઘણું ઘણું કહીને બચ્ચર પૂછી છે.”

“તમે જોરેલ જવ ત્યારે મારા માટે દોરડાં ખરીદી મોકલજો.”

ટોલ્સ્ટોયનો પત્ર હાથમાં પડતાંજ ફેટ પણ મળવા માટે તરતજ ત્યાં ગયો. તે આવ્યો ત્યારે ઘર પાસેના તળાવનો ગાળ કાઢવાનું કામ ચાલતું હતું અને ટોલ્સ્ટોય તેપર દેખરેખ રાખતા હતા. ફેટ નજરે પડતાંજ તે દોડી ગયા અને ભેટી પડ્યા. આ મુલાકાતનું ફેટે કરેલું વર્ણન અતિ આનંદપૂર્ણ છે. ઘરનું સર્વ કાર્ય ટોલ્સ્ટોય અને તેમના પત્ની જાતે કરતાં. ફેટને જણાઈ આવ્યું કે કામ નોકરલોકોપરજ કદિ પણ પડી રહેવા દેવામાં આવતું નથી. ફેટ કહે છે કે લીથોનો સંસાર જોઈને ટાશીયાના બહુજ રાજ થતી હતી.

વળી તે કહે છે કે ટોલ્સ્ટોયનું આ કુટુંબસુખ જોઈને કાઈ પણ પરોણો બીડીબર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ હતું.

તા. ૨૮ જુનના રોજ ટોલ્સ્ટોયનો પ્રથમ પુત્ર જન્મ્યો. તેનું નામ તેમણે સર્જેસ રાખ્યું. ટોલ્સ્ટોયને એકંદર છન્નીસ વર્ષમાં તેર બાળક થયાં.

સોફ્રાયાના સંબંધમાં ફેટ પરના એક પત્રમાં ટોલ્સ્ટોય લખે છે કે “સોફ્રાયા કામથી દયાઈ જાય છે. અમારે ત્યાં વિશેષ નોકર ચાકર નથી તેથી ઘણું ખર્ચ કામ તેનેજ કરવું પડે છે. હમણાં મધમાખીઓ પાળી છે, ઘેટાંનું ટાળું રાખ્યું છે અને થોડો બાગબગીચો પણ ઉભો કર્યો છે.”

“ટોલ્સ્ટોયની લખેલી “ક્રાઝક” નવલકથા વિષે દૂરજીનેકે કે જેની સાથે ટોલ્સ્ટોયને બનતું નહતું, તેણે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે:—

“ક્રાઝક વાર્તા મેં વાંચી જોઈ અને હું આનંદથી તદ્દન ખેહોશ બની ગયો. બાટકીનની પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ. પોલીકુષ્ટા વાંચીને ટોલ્સ્ટોયના શુદ્ધિ-

વૈભવ વિષે મને ઘણુંજ કૌતુક અને આશ્ચર્ય થયું. તેમાંના કેટલાક વિચાર મનને છક કરી નાખનારા છે.”

ઈ. સ. ૧૮૬૪ થી સુમારે પંદર સોળ વર્ષ સુધી ટૉલસ્ટૉયનું જીવન એક-માર્ગી રહ્યું હતું. કામકાજ અને ખેતી સિવાય બીજો કોઈ મહત્ત્વનો ઉદ્યોગ તેમણે હાથમાં લીધો નથી. એ સમયમાં તેમણે માત્ર એ મોટી નવલકથા અને એક નાનાં બાળકો માટેનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું; અને યાસનાયાની મિલકતને સારી સ્થિતિમાં સ્થાપી પોતાનો બાગ જગીરો વધાર્યો તથા વોલગા નદીને પૂર્વ કિનારે એક નવી જમીન ખરીદ કરી.

સોફાયાનો ભાઈ અગીઆર વર્ષનો હતો ત્યારથી, ઈ. સ. ૧૮૬૬ થીજ ટૉલસ્ટૉય પાસે દરેક ઉનાળાની રમ્મમાં યાસનાયામાં ઘણા દિવસ સુધી રહેતા હતા. તેણે ટૉલસ્ટૉયનાં સ્મરણો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે; તેમાં તેમનો ખાનગી જીવનક્રમ સારી અને સુંદર રીતે આલેખ્યો છે. તેણે ઘણી જગ્યાએ ટૉલસ્ટૉયે આજીવનના તૂટી ગયેલા જગીરદારોની સ્થિતિ જોઈ પોતાનું ઉત્પન્ન વધારવા કેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. તેમણે પોતાનાં બાળખંડો પર એવો પ્રસંગ ન આવે તે માટે ખેતીમાં અધિક લક્ષ આપી તેનું ઉત્પન્ન વધાર્યું, જનવરોની નવી પેદાશ શરૂ કરી અને મધમાખી પાળવા જેવા બીજા ધંધા પણ હાથમાં લીધા હતા. યાસનાયામાં વ્યતીત થયેલા સમય વિષે ટૉલસ્ટૉય પોતે કહે છે:—

“યૂરોપનો પ્રવાસ પુરો કરી મેં હમ્મેશને માટે યાસનાયામાં નિવાસ કર્યો. યાસનાયા આવ્યા પછી લગ્ન કર્યું અને એ લગ્ન સંબંધ અતિ આનંદદાયક નીકળવાથી, તેના થોડા જીવનક્રમમાં ઉદ્ભવેલી નવીનતાને લીધે કેટલાક વર્ષ હું તેમાંજ લીન થઈ રહ્યો. માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ શો છે? એવા પ્રકારના અતીન્દ્રિય પ્રશ્નોથી મારું મન એ સમયમાં તદ્દન પરાવૃત્ત થયેલું હતું. એ કાળમાં “હું અને મારું કુટુંબ” એટલાની હદ બહાર કદિ પણ મારી દૃષ્ટિ ગઈ નથી. સ્ત્રી પુત્રોનો વ્યવહાર ચલાવવો અને ઉત્પત્તિ વધારવી એજ માત્ર મારું રાત્રિ-દિવસનું લક્ષ્ય હતું; અને પૂર્વની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા આ વખતે દબાઈ જઈને તેને ઠેકાણે શુદ્ધ ઐહિક-જડ સુખની ઇચ્છા બંધાઈ ગઈ હતી.”

“આવી રીતે મારા જીવનનાં પંદર વર્ષ ગયાં. અંચકારનો ધંધો કંઈ અતિ મહત્ત્વનો નથી એમ ખરેખર મારા મનને લાગતું હોવા છતાં મારું લેખનકાર્ય એ સમયે ચાલુજ હતું. એ ધંધામાં હું લલચાયેલો હતો. તેની મીઠાશ મેં એક વખત આખી હતી. પોતાનામાં ગુણ હોવા છતાં અને લેખમાં કોઈ પણ પ્રકારનું મહત્ત્વ નહિ હોવા છતાં, કીર્તિ અને ધન એ બંનેનો મક્કનો લાભ મળે છે, એવો મને અનુભવ થયેલો હોવાથી એ ધંધાનો મોહ હું ત્યજ શક્યો નહિ.

સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાના આશયથીજ મેં કલમ પકડી હતી. મારા જીવનનો હેતુ શો છે એ પ્રશ્ન કોઇ વખત ઉત્પન્ન થતો તો હું તરતજ તેને દાખી દેતો.”

સર્જ લોકોને સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી જમીનદાર અને સર્જ ખેડુતો વચ્ચે અનેક પ્રકારના કલહ ઉત્પન્ન થઈ જમીનદારવર્ગ માટે સમય કઠિન બન્યો હતો. સર્જ લોકોની એવી સમજ થઈ હતી કે, બાદશાહે સર્વ જમીન આપણને આપવા ધાર્યું હતું; પરંતુ સરકારી અધિકારીઓએ તેમાં વિધન નાખ્યું. આથી વારંવાર જમીનદારો સાથે મારામારી અને તોફાનો થતાં હતાં. જો કે ટૉલ્સ્ટૉયને એવી આપત્તિ ભોગવવી પડી ન હતી, પણ તેમને ખેડુતો બીલકુલ ત્રાસ આપતા નહતા. એમ કંઈ ન હતું. ફેટલીક વખત નજીવા કારણસર પણ તેઓ તેમનું કાર્ય અટકાવી પાડતા. એક વખતે તેમણે ધાસના પુળા બાંધવાને ના પાડી. ધાસ કાપવા લાયક થઈ ગયું હતું; હવામાં વરસાદનાં ચિન્હ દેખાવા કાગ્યાં હતાં તેથી જો તેની તરતજ વ્યવસ્થા ન થઈ હોત તો સર્વ ઉત્પન્ન નષ્ટ થયું હોત; પણ ટૉલ્સ્ટૉયે સમય ઓળખી આબુઆબુની શાળાના શિક્ષકોને એકત્ર કરી પોતે કુટુંબસહ એ કાર્યમાં રોકાઈ કામ પુર્ણ કરી લીધું.

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનું લક્ષ આર્થિક બાબત તરફ વિશેષ હોવાથી સમાર પ્રાંતમાં ફળદ્રુપ જમીન સસ્તી મળતી સાંભળીને તે ઇ. સ. ૧૮૬૪માં જમીન જોવા માટે તે પ્રાંતમાં ફરી વળ્યા. આ પ્રવાસ ચાલતો હતો તે વખતે યુદ્ધ અને શાંતિ નામની નવલકથાના અગાઉના વિચારો તેમના ચિત્તમાં ભમ્યા કરતા. ફેટને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:-

“ હાલમાં મારી વૃત્તિ તદ્દન ઉદાસ બનેલી છે. એક પણ લીટી હું લખતો નથી છતાં મસ્તકના વિચારભ્રમણાનો ત્રાસ ઓછો થતો નથી. વાવેતર કરતા પહેલાં જમીનને ફેટલી વખત ખેડવી પડે છે તેની તમને કદપના પણ થઈ ચક્રશે નહિ. હમણાં મારા મસ્તકમાં રમતી નવલકથાનાં પાત્રો ઉમાં કરવામાં હું લીન થઈ ગયો છું. ચિત્તમાં લાખો પ્રકારની ભાંગફોડ ઉભી કરી તેનો એક લક્ષાંશ ભાગ ચુંટી કાઢવાનો હોય છે એ કામ ખરેખર અતિ કઠિન છે. હમણાં હું એજ કામ કરું છું.”

“ ગયા ચોમાસામાં મેં મારી નવલકથાનો ઘણો ભાગ લખ્યો છે. મસ્તકમાં આવે છે તેનો સોમો ભાગ પણ હાથે થાય તો ફેટલું કાર્ય થાય એવા એવા વિચારો આવે છે. પ્રત્યક્ષ આચારમાં હજારમો ભાગ પણ ઉતરતો નથી; તથાપિ અમુક એક કાર્ય સિદ્ધ કરવાની સત્તા મારામાં છે એટલા વિચારથી પણ મારા જેવા માણસને આનંદ થાય છે. તમને પણ એ અનુભવ હશેજ. ”

ટૉલ્સ્ટૉયના સર્જ લેખોની પહેલી સમગ્ર આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૬૪માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ થી ૧૮૬૩ સુધીમાં તેમણે નાનાં મોટાં એકંદરે વીસ

પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. લેખક તરીકે એ લેખોથી તેમનું નામ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. ટાલ્સ્ટોયે પોતે જ કે જનહર કર્યું છે કે એ લેખોમાંના ધણા ખરા અપકવ વિચારોની ફલગોરૂપ છે, પણ ખરી રીતે તે કંઈ અપરિપકવ ન હતા. ટાલ્સ્ટોય જન્મથીજ પ્રતિભાવાન હોવાથી તેમની વિચારસામગ્રી બહારથી ઉછીની મેળવેલી ન હતી. એમાંના ધણાખરા લેખોનાં અંગ્રેજી વગેરે યૂરોપની અન્ય ભાષાઓમાં ભાષાંતર થએલાં હોય તે અતિ લોકપ્રિય નિવડેલાં છે.

અક્ટોબર મહિનામાં એક દિવસે ટાલ્સ્ટોય ઘોડાપર બેસી બહાર ફરવા નીકળ્યા હતા. સાથે બે શિકારી કુતરા પણ રાખ્યા હતા. ધરથી ધણેજ દૂર જંગલમાં ગયા પછી જળામાંથી એક સસલું બહાર નીકળી દોડી ગયું. સસલાને જોતાંજ કુતરા તેની પાછળ પડ્યા. ટાલ્સ્ટોય જો કે શિકાર કરવાના ઉદ્દેશથી નીકળ્યા ન હતા પણ કુતરા દોડ્યા તે સાથે તેમણે પણ ઘોડાને એડી મારી. ઘોડો જાતિવાન હોવાથી તે ચારે પગે ધસવા લાગ્યો. તે દિવસ હવા બીનાસવાળી હોય જમીન પણ સહજ નરમ બની હતી. દોડતાં દોડતાં એક ઢોળપર ઘોડાનો પગ લપસી ગયો અને તે એકદમ સ્વારસહ પડી ગયો; આથી ટાલ્સ્ટોયનો હાથ ભાગી ગયો અને તે બેલાન થઈ પડ્યા. ઘોડો તો તરતજ ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. ટાલ્સ્ટોય શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે પાસે ઘોડો કે કુતરા દાખ પણ ન હતાં. ધરથી તે કેટલાએ માઈલ દૂર આવી પડ્યા હતા. ગાડીનો સરીયામ રસ્તો પણ ત્યાંથી અર્ધો પોણો માઈલ દૂર હતો. લથડતા લથડતા તે ત્યાં સુધી ગયા અને રસ્તાની બાજુએ પડી રહ્યા. રસ્તે ખેડૂતોનાં કેટલાંક ગાડાં ગયાં, પણ ટાલ્સ્ટોયમાં ખૂબ પાડવાની શક્તિ રહી ન હતી તેથી દાખનું લક્ષ તેમના તરફ ગયું નહિ. છેવટે એક ખેડુતને તેમણે પાસે બોલાવી નજીક રહેતી એક વૃદ્ધ બાઈને ઘેર પોતાને લઈ જવા કહ્યું. એ બાઈ હાડકું બેસાડવાના કાર્યમાં પ્રખ્યાત હતી. તે બાઈએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો પણ હાડકું બેસી શક્યું નહિ.

એટલા વખત દરમિયાન આ અકસ્માતની ખબર ટાલ્સ્ટોયને ઘેર પહોંચવાથી સોફ્યા નોકરો સાથે ત્યાં આવીને ટાલ્સ્ટોયને ઘેર લઈ ગઈ. બીજો દિવસે દૂલાથી એક દાકતરને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે બેશુદ્ધિનું ઔષધ સુધાડી હાડકું બેસાડી સંપૂર્ણ આરામ થવા માટે દોઢ મહિનો બીજાના પર પડી રહેવા આજ્ઞા કરી. એ મુદત પુરી થતાંજ ટાલ્સ્ટોયે બંદૂક મંગાવી એક અવાજ કર્યો. અવાજ થતાંજ બંદૂકના ધક્કાથી તેમના હાથમાં કળતર થવા લાગ્યું. હાથ પૂરી રીતે સારો નહિ થએલો જોઈ ટાલ્સ્ટોય મોસ્કો ગયા. અહીં બે નિપુણ શસ્ત્રવૈદ્યોએ તેમના હાથપર પુનઃ શસ્ત્રક્રિયા કરી; અને આ વખતે થોડાજ દિવસમાં ટાલ્સ્ટોયનો હાથ પૂર્ણ રીતે સારો થયો.

૫. સ. ૧૮૬૫ના મે મહિનામાં ફેટના એક પત્ર પરથી જાણાય છે કે ટૉલ-સ્ટૉયનો એક પુત્ર બણે માંદો હતો તેમજ તે પોતે પણ ત્રણ દિવસ બીજાનાવશ રહ્યા હતા. એ મે મહિનામાં ટૉલસ્ટૉયની સાળી તથા તેમની બહેન કાઉટેસ મેરી પોતાનાં બાળકો સહ યાસનાયા આવી રહ્યાં હતાં. આ સમયે ફેટને લખેલા પત્રમાં ટૉલસ્ટૉય જણાવે છે:-

“મારો લેખનવ્યવસાય થોડો થોડો ચાલે છે. હજુ જંગલી પક્ષીઓનો શિકાર કરવાનો શોખ છુટ્યો નથી; પણ કેટલાએ બાર કરવા છતાં એક પણ પક્ષી મરતું નથી. ખેતીનું કામ સારું ચાલે છે. સારું એટલે એમ કે, તેનાથી હવે મને પહેલાં જેટલો ત્રાસ થતો નથી. હાલમાં એટલું થશે તો બસ છે.”

“એકાદ કંપનીના શેરની બજારમાં કંઈ કિંમત રહેતી નથી તો તેના ભાગીદારોની જેવી સ્થિતિ થાય છે, તેવીજ આજે મારા ખેડુતોની સ્થિતિ થઈ છે. અમારો સર્વ વર્ગ હવે તદ્દન ખાલી થઈ ગયો છે. મારા પોતા વિષે કહેશો તો મારું સર્વ લક્ષ ખેતી તરફ રોકી રાખવાની જરૂર ન પડે તો ઠીક એટલીજ ઇચ્છા છે. મારી પોતાની દ્રષ્ટિએ જેતાં મારો સર્વ વ્યવહાર સંતોષકારક છે; પણ દુષ્કાળની ધારતી ઉભી થએલી હોવાથી વારંવાર ચિંતા થાય છે. મારી પોતાની અને આબુઆબુની સ્થિતિની તુલના કરી જોઈ જુ' તો મને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે. અમારા ભાંજામાં સુંદર પદાર્થોના ઢગલા પડે છે. તાબું માખણ, ઉત્તમ રોટલી અને સુંદર શાકપાન અમારા થાળમાં હમ્મેશ તૈયાર હોય છે. મારી આબુઆબુનો બગીચો લીલોજમ રહે છે અને સુંદર યુવતી મજલીનનો પોષાક ધારણ કરીને તેમાં ફરે છે. પણ સહજ પેલી તરફ દ્રષ્ટિ કરો ! બૂખથી ખેડુતોનાં પેટ ચોટી ગયાં છે, ખેતરોમાં પાક બરાબ થઈ ગયો છે અને ઠેર ઠેર પડેલા ઢાંટાઓથી તેમનાં સ્ત્રી પુત્રોના તથા તેમના પોતાના પગોમાંથી રક્ત વહે છે. અમારા તરફની ખેતી અને છોડવા ભયંકર દેખાય છે. મને તો ખેતરમાંજ જવાનું મન થતું નથી. ખેતીમાંથી મન કાઢી લખવા વાંચવામાં પરોવવું એજ મારા માટે શાન્તિનું સ્થાન છે. તમારા તરફ ખેતીની કેવી સ્થિતિ છે ? મને લાગે છે કે, તમે પણ હાલમાં ખેતી છોડી લેખનકાર્યમાં પડશો તો ઠીક થશે.”

ટૉલસ્ટૉયના વડીલ બંધુ નીકોલસના ભાગમાં નીકોલસકીનું વતન આવેલું હતું. નીકોલસના મૃત્યુ પછી એ વતનનો વારસો લીધો ટૉલસ્ટૉયને મળ્યો હતો; તેથી ટૉલસ્ટૉય તેની વ્યવસ્થા કરતા માટે ત્યાં ગયા. અહીં તેમણે બે ત્રણ મહિના મુકામ રાખી ઘરની દુરસ્તી કરાવી હતી.”

ટૉલસ્ટૉયનું નાનાં બાળકો સાથે કેવું વર્તન હતું તેનું વર્ણન તેમના સાળાએ નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે:-

“ ટૉલ્સ્ટૉયને ખાળકા ઘણાં ગમતાં. તેમને હમ્મેશ એમજ થતું કે, આજુબાજુ ખાળકો રમ્યા કરે તો ઠીક. ખાળકોને આકર્ષી લેવાની કળા ટૉલ્સ્ટૉયને ઠીક સાધ્ય થએલી હતી. એક અળગુડું ખાળક પણ જોતજોતામાં તેમનું મિત્ર બની જતું. ખાળકની ઇચ્છા શી છે તે જાણે કુદરતી રીતેજ તે જાણી જતા હોય એમ લાગતું. કેટલીક વખત તેમનાં પોતાનાંજ ખાળકો ‘અમારા મનમાં શું છે તે કહો!’ એમ કહી તેમની પાછળ પડતાં; અને નવાઈ જેવું એ હતું કે તે પણ ખાળકોને ખરો-ખર ઉત્તર આપતા. ”

“ અળગુડાઓની સાથે શાન્તિથી વર્તી, પણમાં તેમને પોતાના કરી લેવાનો ગુણ ટૉલ્સ્ટૉયમાં કુદરતી રીતે જન્મની સાથેજ વસી રહેલો હતો. એવો એક પણ પ્રસંગ મને યાદ આવતો નથી કે એકાદ નોકરના હાથે અપરાધ થયો હોય તે વખતે ટૉલ્સ્ટૉયે તેના તરફ મુખ ચડાવ્યું હોય. તેમના નોકરો પણ તેમની સાથે અત્યંત અદબથી વર્તતા અને તેમના પર પ્રેમ રાખતા. ટૉલ્સ્ટૉયનો આ પ્રેમ કેવળ મનુષ્યો પ્રતિજ હતો એમ કંઈ નહતું. તેમને શિકારનો શોખ હતો તોપણ ઘોડા કે કુતરા પર તેમણે કદિ ચાખૂક ઉગામી હોય એવું બન્યું નથી.

તેમને ઘેર વીસ વર્ષ રહેલા એક નોકરે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ હું નાનપણથીજ નીકોલીચ્ચ પાસે ઉછર્યો છું. હું તેમને મારા પિતા પ્રમાણે માનતો અને તેવોજ પ્રેમ રાખતો હતો. કાઉંટનું વદન સદજ ઉગ્ર હતું, પણ નોકરો સાથે તે ઘણી સારી રીતે વર્તતા હતા. કોઈ પણ પરકીય માણસને તે તેમને ત્યાં આવતો તો તેને એ દિવસમાંજ પોતાના ઘર જેવુંજ લાગતું. તેમનું અંતઃકરણ અતિ દયાળુ હતું. મારા હાથે એકાદ જૂલ થતાં તે ખીજવાતા તો હું તરતજ તેમની પાસેથી ખસી જતો હતો; અને પછી પાંચ દશ મિનિટે હાંક મારતા એટલે ત્યાં જતો ત્યારે પૂર્વનો અપરાધ તેમના મનમાં લેશ માત્ર નહિ હોવાનું જણાઈ આવતું. ”

વૃદ્ધાવસ્થામાં કાઉંટ લીયો ટૉલ્સ્ટૉયનો વૃત્તિમાં અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. આરંભમાં તેમને ખેતીનો શોખ લાગ્યો હતો. ગાયોનાં ટોળાં રાખવાં, ઘેટાં પાળવાં વગેરે કાર્ય તેમને અતિ પ્રિય થઈ પડ્યું હતું. આ વખતે તેમનો સ્વભાવ કંઈક ક્રોધી અને ઉચ્છ્રંખલ હતો. શિકારે જવાની ઇચ્છા થતાંજ ગાડી તૈયાર કરી શિકારના ખૂટ લાવવા આજ્ઞા કરતા અને નોકર એલેક્સીસ ખૂટ લઈ આવતો કે ખૂસ પાડી કહેતા, ‘તું કેવળ મફતનો માલ ઉડાવનાર છું. ખૂટ લૂંછી સાફસુફ કેમ કર્યા નથી?’ એલેક્સીસ પોતાના સ્વામીનો સ્વભાવ સારી રીતે જાણતો હતો. તે મૂંઝે મોઢે બહાર જતો અને થોડી વારે તે ખૂટ જેવાને તેવા લઈ પાછો આવતો; એટલે ટૉલ્સ્ટૉય ‘ઠીક, હવે જો કેવા સ્વચ્છ

થયા. તું ઘણો હુશીયાર માણસ છે. 'એમ કહી તેની પીઠ થાપડતા.

ટાવસ્ટાય સૃષ્ટિદેવીના પરમ ભક્ત હોવાથી શહેરમાં નહિ રહેવાના કારણમાં તે પણ એક મુખ્ય કારણ હતું. નાના ગામડામાં રહી આબુખાબુના જંગલમાં ફરવાનો તેમને ભારે શોખ હતો. એકના એક જંગલમાં પણ તેમને હરમેશ નવી શોભા જણાતી અને તે કહેતા: 'પ્રભુની સંપત્તિ કેટલી અગાધ છે, બુઓ! તે રોજ નવાં નવાં રત્ન પોનાના ભંડારમાંથી બહાર કાઢે છે.' જાતે શિકાર અને ખેતીના શોખીન હોવાથી ખેડૂત વર્ગ પર તેમનો પ્રેમ ઉતરેલો હતો. તે કહેતા કે શિકારી અને ખેડૂત લોકોનેજ સૌંદર્યનું સાચું ઝોળખાણુ હોય છે.

ગમે તેવી ખરાબ હવા હોય ત્યારે પણ તે જંગલ તરફ હરમેશ ફેરે માયાં સિવાય રહેતા નહિ. તેમની પ્રકૃતિ કદિ પણ સંપૂર્ણ રીતે સારી રહી નથી. કસરતનો અને ઘોડાપર ખેસવાનો શોખ જારી રહેવા છતાં પગે ફરવાની હોંશ પણ વિશેષ હતી. કોઈ વખત લેખનકાર્ય ખરોખર ચાલતું નહિ અથવા સંસારની કચકચથી મન અસ્વસ્થ થતું, તો લાંબા આંટા મારવા રૂપી ઔષધનો તે ઉપયોગ કરતા. ચાલવાની તેમને એટલી ટેવ પડેલી હતી કે આખો દિવસ ચાલ ચાલ કરવા છતાં તેમને થાક લાગતો નહિ. તેજ પ્રમાણે ઘોડાપર ખેસી એકી સાથે દશખાર કલાક તે સહેલાઈથી પ્રવાસ કરતા. તેમની ઝોરડીમાં કસરતનાં અનેક પ્રકારનાં સાધન જોવાએલાં રહેતાં.

કાંઈ પણ પ્રકારના મોજશોખનો તેમને તિરસ્કાર હતો. સામાન્ય લોકોને જરૂરની જણાતી વસ્તુઓ તેમને મોજની લાગતી. એવા પ્રકારની વસ્તુઓથી મનુષ્યના શરીરને, મનને અને આત્માને હાનિ થાય છે એમ કહી, કેવળ જરૂરની વસ્તુઓ સિવાય તેમણે કોઈપણ મોજાલી વસ્તુનો સંગ્રહ કર્યો નથી. ઘરનો સર સામાન જરૂર પુરતો અને તે પણ સુંદરતારહિત છતાં મજબૂત રાખતા. ખાનપાન તરફ તેમનું વિશેષ લક્ષ ન હતું. તેમને જીલના સ્વાદની ખૂબ નહતી. તેમને પીર-સાએલું ચૂપકાથી ખાઈ લેવાનીજ માત્ર ટેવ હતી. એકાદ વસ્તુ ઘણા દિવસો સુધી પણ નહિ પીરસાવા છતાં તેનું રમરણ પણ તેમને થતું નહિ. સ્ટ્રીંગ કે નરમ ગાદીનાં બીજાનાં પણ તેમને પ્રિય નહતાં. કેવળ લાકડાના કાંચ પર સાદડી નાખીને પડી રહેવાનો નિયમ પણ તેમણે કેટલાક દિવસ સુધી રાખ્યો હતો.

પોષાકના સંબંધમાં પણ તેમની તેટલીજ સાદાઈ હતી. અઘડ ઇસ્તરીનાં કપડાં ખાસ વિશેષ પ્રસંગ સિવાય તેમણે કદિ વાપર્યાં નથી. ઘેર હાથે સીવેલાં ખેડૂત પદ્ધતિનાં કપડાંજ તે ઘર આગળ વાપરતા. બહાર જતા ત્યારે પણ થોડાં ફેરફાર વાળાં પણ ખેડૂત પદ્ધતિનાંજ કપડાં પહેરતા. કપડાંમાં ભપકાનું નામ રહેતું નહિ. રૂશીયામાં ઠંડી વિશેષ પડતી હોવાથી શોભા કરતાં શરીરરક્ષણ તરફજ

અધિક લક્ષ રાખવાની ફરજ પડે છે. ટાલ્સ્ટોયની પદ્ધતિ મુજબનાં કપડાંથી શરીર-રક્તણુનું કાર્ય ઉત્તમ રીતે સાધ્ય થતું હોવાનો ધણુઓને અનુભવ થવાથી કેટલાકોએ તેમનું અનુકરણ પણ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં ટાલ્સ્ટોય કુટુંબ સહ મોસ્કો જઈ એક સ્વતંત્ર ધર રાખી દોઢ મહિના સુધી રહ્યા હતા; અને એજ સમયે યુદ્ધ અને શાન્તિ એ નવલકથાનો બીજો ભાગ છાપવાનું કાર્ય આરંભાયું હતું. મોસ્કોના આ નિવાસ દરમિયાન તે ચિત્રશાળામાં જવા લાગ્યા અને ત્યાં તેમણે પૂતળાં ઘડી ગેવાનો ચત્ન કરી ગેયો; પણ એ શોખ બહુ દિવસ ટક્યો નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ ના મે મહિનામાં તેમને ઈલીયા નામનો બીજો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો.

આ વખતે માસનાયા પાસે એક લશ્કરી ટુકડીનો મુકામ પડ્યો હતો. એ પલટણનો કોલ્ટસેફ નામનો એક અમલદાર કાઉન્ટેસના ઓળખાણનો હતો. તે કદિ કદિ ટાલ્સ્ટોયને ઘેર આવતો હતો. તેણે કર્નલ ઉનોશા નામના પોતાના ઉપરી અમલદાર સાથે ટાલ્સ્ટોયને પરિચય કરાવ્યો હતો અને સ્ટોમોલોવીચ નામનો બીજો એક અમલદાર પણ ટાલ્સ્ટોયને ઘેર આવતો જતો હતો. એક દિવસે એ એક અમલદાર ટાલ્સ્ટોયને ઘેર આવ્યા અને એક સૈનિકની લશ્કરી ડોર્ટ આગળ તપાસ થવાની છે એવી ખબર આપી. એ સૈનિક પર કેપનીના મુખ્ય અમલદારને માર્યાનો આરોપ હતો. ફ્રાંસીની શિક્ષા માનવજાતિને કલંક લગાડનારી છે, એવો ટાલ્સ્ટોયનો મત હોવાથી એ સૈનિકનો ખયાવ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શીશુનિન નામનો એક અર્ધો ગાંડો સૈનિક હતો. તે બહાર જનારા લશ્કરી રિપોર્ટની નકલ કરવાનું કામ કરતો હતો. તેને દારૂનું ભયંકર વ્યસન હતું. થોડાક પૈસા હાથમાં આવતા કે તે ખીડા તરફ દોડતો. તેની ટુકડીનો અમલદાર પોલ જીતિનો હોઈ કેટલાંક કારણથી શીશુનિન વિષે તેના મનમાં વૈષમ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો; તેથી તેના લખાણમાં જુલો કાઢી વારંવાર તેની પાસે નકલો કરાવતો. આથી શીશુનિન પણ ચીડાઈ ગયો હતો. એક દિવસે તે દારૂ પીને આવ્યો હતો તે વખતે તેની અને એ પોલ અમલદારની વચ્ચે ગોલાચાલી થઈ પડી. તેમાં શીશુનિને તેને એક ઠોસો લગાવ્યો. આ અપરાધ માટે કાયદામાં મૃત્યુની શિક્ષા જણાવેલી હતી.

એ સૈનિકની તપાસ પણ લશ્કરી અમલદારો આગળ શરૂ થઈ. આ ખાટ-ભામાં શીશુનિન તરફે ટાલ્સ્ટોયને વકીલાત કરવાની પરવાનગી મળી. આ વખતે ટાલ્સ્ટોયે આરોપી તરફે અત્યુત્તમ ભાષણ કર્યું. ટાલ્સ્ટોયે પોતાના આખા જીવનમાં ફક્ત ચારજ બહાર ભાષણ આપેલાં છે. તે સર્વમાં ઉત્તમ ભાષણ થયું હોય તો તે આજ હતું એમ કહેતા. પરિણામે એ પણ અમલદારોમાં મતભેદ થયો પણ અંતે ટાલ્સ્ટોયનો પ્રયત્ન ફળીભૂત ન થતાં કોર્ટે તે સૈનિકને ગાળાથી દાર કરવાનો

ઠરાવ આપ્યો. આથી ખૂદ બાદશાહ તરફ દયા દર્શાવવા ટૉલસ્ટૉયે અરજ કરી; પરંતુ પોતાના હમ્મેશના સ્વભાવને અનુસરી તેમણે તે અરજમાં પલટણું નામ દર્શાવ્યું નહતું. એટલી એક બૂલનો લાભ લઈ યુદ્ધખાતાના પ્રધાને તે અરજ બાદશાહ તરફ મોકલી નહિ; તેથી કૉર્ટની શિક્ષા અમલમાં મૂકાઈ.

લશ્કરી કૉર્ટે તથા પ્રધાને એટલી નિર્દયતા બતાવેલી; પણ આળુઆળુના ખેડુતો શીશુનિન માટે નાના પ્રકારની મીઠાઈ લઈ આવ્યા. શીશુનિનને વધતંત્ર આગળ લઈ જવામાં આવ્યો તે વખતે તેના મુખ પર કોઈ ખતનો વિકાર દેખાતો નહતો. આળુઆળુ પુષ્કળ ખેડુતો એકત્ર થઈ રહ્યા હતા. એ ખેડુત મંડળે શીશુનિનની કબર આગળ એક ધર્મોપદેશકને અહોરાત્ર બેસાડી પ્રાર્થના કરાવી, અને તેની કબર પર ફૂલો પાથરી એતરફ મીળુબત્તીઓ લગાડી. ખીજે દિવસે પુનઃ સર્વ ખેડુતો એકઠા થયા અને પ્રાર્થના શરૂ કરી ત્યારે પોલીસે ત્યાં આવી તેમના સર્વ સમારંભ પોતાના દંડાથી તોડી પાડ્યો અને શીશુનિનની કબર પણ જમીનદોસ્ત કરી.

આ બનાવથી પ્રજા અને સરકારની મતોવૃત્તિનો ફરક ટૉલસ્ટૉયની નજરે આવ્યો અને તેની અસર તેમના ચિત્ત પર થયા સિવાય રહી નહિ. ટૉલસ્ટૉયની એવી માન્યતા હતી કે સરકાર, કાયદો અને કાયદાનો અમલ એ સર્વ વાતો દુર્બુદ્ધિમૂલક છે. તેમની એ સમજને આ બનાવથી પુષ્ટિ મળી. ટૉલસ્ટૉયનો છેવટનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, સરકાર એ નામની સંસ્થા લોકોને સારા માર્ગે લઈ જનારી ન હોઈ, હિંદી દિનપ્રતિદિન તે પ્રજાને બગાડવાનું જ કામ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૬ ના અરસામાં મોસ્કોથી દક્ષિણ રશીયામાં જતો રેલવેનો ટ્રાંટો દૂધા શહેર સુધી તૈયાર થયો હતો તેથી યાસનાયાથી મોસ્કો અને ત્યાંથી યૂરોપમાં ગમે ત્યાં જવાની સવડ થઈ હતી; પરંતુ એ સવડનો લાભ લેવાનો ટૉલસ્ટૉયને વિચાર થયો નહિ. ગામડાના શાન્ત વાતાવરણમાં રહી શારીરિક તથા માનસિક કાર્ય અને તેટલું કરવું એજ તેમને પસંદ હતું. આ વર્ષે તેમણે પોતાની પડતર જમીનમાં અર્ચ વૃક્ષોનું નવું જંગલ બનાવવા માંડ્યું હતું. તેનું લાકડું સાફ અને કિંમતી હોવાથી ટૉલસ્ટૉયે ઉત્પન્નનો એક નવો માર્ગ ઉભો કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના ઉનાળામાં ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ પુનઃ ઘણીજ બગડી ગઈ. દાકતરી વિદ્યા વિષે તેમના મનમાં આદર કદિ વસ્યો નહતો અને કોઈપણ દાકતર પર તેમને લેશ માત્ર વિશ્વાસ નહતો; પરંતુ પત્નીના અત્યાચરથી મોસ્કોના એક પ્રસિદ્ધ અનુભવી દાકતરની સલાહ લઈ તેના કહેવા પ્રમાણે કેટલાક ઔષધી ઝરાનું પાણી તેઓ ઘણા દિવસ સુધી પીતા હતા.

યુદ્ધ અને શાન્તિ એ નવલકથા પુરી થતાં સુધીમાં ટૉલસ્ટૉયને એકંદર આર બાળક થયા હતા. તે વખતે રશીયામાં આરંભથીજ બાળકોને દાઈને સ્વાધીન

કરવાની રીત હતી; પરંતુ ટાલ્સ્ટોયને ઘેર કદિ દાદતો પ્રવેશજી થવા પામ્યો ન હતો. બાળકોને ઉછેરવાનું સર્વ કાર્ય તેમની પત્નીજી કરતી હતી. બાળકની દશ વર્ષ જેટલી ઉંમર થતા સુધી સોફાયા જાતેજ તેને રૂશીયન ભાષા અને ગીત શીખવતી હતી, અને બાળકોનાં કપડાં પણ તે જાતેજ શીવતી. એ ઉપરાંત અનેક પ્રકારનું ગૃહકાર્ય પણ તેને પોતાને કરવું પડતું હતું. એટલી ગડબડમાં પણ સુદ્ધ અને શાન્તિની તેમણે સાત સાત વખત નકલો કરી હતી. ટાલ્સ્ટોય કહેતા કે, રેતીનો પ્રત્યેક કણ જોવામાં આવે છે ત્યારેજ સોનાનો એકાદ કણ મળે છે. પોતાનું કોષ પણ પુસ્તક છાપખાનામાં જતા સુધીમાં તે અનેકવાર નજર નીચે ફેરવતા અને પુષ્કળ વખત તેમાં ફેરફાર પણ કરતા. આથી હોવટની શુદ્ધ અને સ્વચ્છ પ્રત તૈયાર થતા સુધીમાં પુસ્તક કેટલીયે વાર લખાતું. અંકગણિત અને ક્રંચ ભાષા એ બે વિષય બાળકોને ટાલ્સ્ટોય જાતે શીખવતા.

બાળકોના શિક્ષણ સંબંધીતો ઘણોખરો ભાગ ટાલ્સ્ટોયની પત્નીપરજી હતો અને તે પણ બંને તેટલી રીતે તેમનાજ વિચારોને અનુસરી બાળકોને શિક્ષણ આપતી. અત્યાર સુધી શિક્ષણ પરત્વે એ જોડામાં વિશેષ મતભેદ નહોતો, પણ ખંડીથી ટાલ્સ્ટોયના વિચારો બદલાવાથી મતભેદનો આરંભ થયો હતો.

બાળકોને કોઈપણ પ્રકારનાં રમકડાં આપવાનો વિશેષ રિવાજ નહોતો; પરંતુ કરવા હરવાની, ખૂમો પાડવાની અને રમવાની તેમને સંપૂર્ણ છૂટ હતી. ટાલ્સ્ટોયે કદિ પણ બાળકોને કોઈ જાતની ભારે શિક્ષા કરી નથી. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, સૌમ્ય અને પ્રેમ ભરી રીતે બાળકો સાથે વર્તી તેમનો વિશ્વાસ મેળવવાથી તે વિશેષ નીતિવાન થાય છે. એકાદ બાળક જૂઠું બોલતું ત્યારે તે મોઢામાં મોટી શિક્ષા તેની સાથે બોલવાનું બંધ કરવાની કરતા; પણ પોતાની કૃતિ વિષે તેને પશ્ચાત્તાપ થતાંજ તે તેની સાથે પ્રેમથી વર્તતા. ટાલ્સ્ટોય કદિ પણ ‘હું મારી માથું છું’ અથવા ‘હું ફરીથી કદી એમ કરીશ નહિ’ એવા શબ્દ બાળક પાસે ઉચ્ચારાવતા નહિ. તે ધરતી સર્વ મંડળોને હમ્મેશ કહેતા કે, બાળકોની કૃતિ અતિ અનુકરણશીલ હોય છે; માટે ધરનાં વડીલ માણસોએ તે હમ્મેશ કાળજી-પૂર્વક લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. મોટા માણસો બેસતા ત્યાં નાનાં બાળકોને જવાને પ્રતિબંધ રહેલો નહોતો. ટાલ્સ્ટોય હમ્મેશ બાળકો ઉંઘી જતાં કે ‘હવે છૂટાં થયાં’ એવા ઉદ્ગાર કાઢતા. તેમણે બાળકોને અંગ્રેજી શીખવવા માટે એક અંગ્રેજ સ્ત્રી શિક્ષક રાખી હતી. તેમનો એવો મત હતો કે, યૂરોપના અન્ય દેશો કરતાં ઈંગ્લાંડની શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિશાળતા વધારે છે. વળી પોતાની માફક સૃષ્ટિરચના-સૌંદર્યપ્રિયતા બાળકોમાં ઉદ્ભવે તે માટે તથા જનવરો, પશુપક્ષી અને કીડા વગેરે પ્રાણીપર તેમના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી, તે બાળકોને સૃષ્ટિ-

નિરીક્ષણની ટેવ પાડવાનો યત્ન હમ્મેશ કરતા.

નોકર ચાકરોપર હુકમ કરવાની બાળકોને બીલકુલ રગ્ન હતી નહિ. તેમની પાસે નમ્રતાથી માગણી કરવાની તેમને સૂચના હતી, અને એ બાળકમાં બાળકોને યોગ્ય ટેવ પડે તે માટે ઘરનાં અન્ય માણસોને પણ તે તેવુંજ વર્તન રાખવા કહેતા. રૂશીયન જમીનદારોમાં એટલી હલકી બુદ્ધિ પ્રવર્તી રહી હતી કે તેઓ સર્ફ લોકો માણસજ નથી એમ ગણતા. નોકર ચાકરને બેસવાના સ્થાને મલીકા પગ પણ મૂકતા ન હતા; તેમજ એ બેઠબુદ્ધિ એટલી પ્રબળ હતી કે ઉભયના પોપાકમાં પણ ભિન્નતા રાખવામાં આવતી હતી; છતાં કહેવું જોઈએ કે ટોલસ્ટોય કુટુંબ જેવાં કેટલાંક કુટુંબોમાં સ્વામી અને સેવક વચ્ચે કલહ ન હતા પરંતુ પ્રેમ-ભાવ હતો. ઇંગ્લાંડમાં તે કાળે પણ નોકરોની સ્થિતિ રૂશીયન સર્ફના જેવી નહતી. ત્યાં નોકરોને સ્વતંત્રતા હતી પણ રૂશીયાના સ્વામી અને સેવક વચ્ચે જે સ્નેહભાવ જણાતો, તે ઇંગ્લાંડમાં જણાતો ન હતો. માલીકોની વાતચિતમાં કંઈ બોલવાની હિમ્મત ઇંગ્લાંડનો નોકર કરી શકતો નહિ; પણ રૂશીયાના એકાદ કુટુંબમાં કૌટુંબિક ચર્ચા ચાલતાં નોકર તેમને ખુશીથી સૂચના કરી શકતો. એકંદરે ટોલસ્ટોય કુટુંબમાં તો ઉપર જણાવ્યા કરતાંએ નોકરોને વધારે સુખ હતું.

ટોલસ્ટોયે યાસનાયાની શાળામાં એવી પદ્ધતિ રાખી હતી કે, બાળકની ઇચ્છામાં આવે તે વિષય શીખે અથવા શીખવે; તથાપિ તેજ પદ્ધતિ તેમણે પોતાને ઘેર રાખી ન હતી; છતાંએ કહેવું જોઈએ કે, તેમણે બાળકોપર અમુક વિષય શીખવેજ જોઈએ એવો બુદ્ધિમંત્ર કદિ પણ કર્યો નથી. પાઠ તૈયાર ન થવા બદલ તે બાળકોને કદિ પણ શિક્ષા કરતા નહિ; પરંતુ એકાદ બાળક પોતાનો પાઠ સારી રીતે તૈયાર કરી બતાવતો તો તેને ઇનામ આપતા. બાળકો કંઈ પૂછતાં તો તેમનાપર લેશ માત્ર ચીડાયા વગર હમ્મેશ યોગ્ય ઉત્તર આપતા. શાસ્ત્રીય અથવા તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષય સંબંધી પણ ખુદલા દિલથી વાત કરતા. કોઈ બાળકની તેમને પોતાને માહિતી ન હોય તો ગમે તેવો કોણ જવાબ ન આપતાં પોતાની અજ્ઞાનતા ચોક્કસ રીતે કબુલ કરી તે વિષય તૈયાર કરતા. તેમનો સાળો બર્સ અગીઆર આર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કેટલાક વખત સુધી તેમની પાસે રહ્યો હતો. તેને તે હમ્મેશ સાથે લઇને ફરવા જતા અને ફરતાં ફરતાં અનેક વિષયોપર તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતા. બર્સ પણ ઘણી વખત તે વય, જ્ઞાન, વગેરેમાં પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તેવું જાન ન રાખતાં વિતંડાવાદ કરતો; તથાપિ તેવા સમયે પણ પોતાની શાન્તિ ન ગુમાવતાં તેની સાથે સ્વસ્થતાથી વાત કરી તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કરતા. વળી બાળકોને પણ તેમની સાથે ફરવા જવાનું ઘણું ગમતું. તેજ પ્રમાણે તે કસરત કરતા ત્યારે સર્વ બાળકો પણ તેમની

પાસે એકઠાં ઘઘ કસરત શીખતાં. ઠંડીના દિવસોમાં ખરફના થરના થર જામે છે, ત્યારે ગરમડીવાળા ખૂટ પહેરી ખરફ પર ચાલવાનો રૂશીયનોને ઘણો શોખ હોય છે. તે રમત પણ ટોલ્સ્ટોય સાથે યાળકો આનંદથી રમતાં.

સવારનો નાસ્તો લેતા પહેલાં ખર્સને સાથે લઈ ટોલ્સ્ટોય ફરવા જતા. ધરની નજીકમાંજ એક નાની નદી હતી, તેમાં તે અનેક વખત સ્નાન પણ કરતા. સવારે ફરીને તે ખર્સે ઘેર આવતા એટલે સર્વ નાસ્તો માટે એકત્ર થતાં અને એ વખત ઘણા આનંદમાં જતો હતો. તે સમયે ટોલ્સ્ટોય યાળકોને અનેક વાતો કહેતા અને સાથે સાથે પુષ્કળ હા મરકરી પણ કરતા. નાસ્તો પુરો થયા પછી તે ચકાથી ભરેલું એક વાસણ લઈ પોતાની લખવાની ઝોરડીમાં જતા. એ ઝોરડીમાં તે કામ કરતા હોય તે વખતે યાળકોને ત્યાં આવવાની રજા નહતી, તેમજ તે વખતે તેમનાં પત્ની પણ કદિ પગ મૂકતાં નહિ; પરંતુ તેમની મોટી પુત્રી આલ્યાવસ્થામાં હતી ત્યારે વારંવાર એ નિયમનો ભંગ કરતી. તે જમ્યા પછી એકદમ લખવા ન બેસતાં એકાદ નવલકથા થોડીવાર વાંચતા. છેવટે કામથી પર-વારી સંધ્યાકાળે તે અનેક પ્રકારની રમત રમતા.

તે જ્યારે યાસનાયામાં રહેતા હતા ત્યારે તેમને ઘેર તેમના પોતાના કુટુંબનાં માણસો અથવા ખર્સ કુટુંબના માણસો સિવાય કોઈ આવતું નહિ. તેમના સ્નેહી મંડળમાં કવિ ફ્રેટ, લંગોડીમિત્ર ડયાફોફ, સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર સ્ટ્રોહોફ અને પ્રિન્સ ઝોર્ઝોફ એટલાજ કવચિત આવતા. પોતાને ત્યાં ઘણા મિત્રો આવતા નથી તે માટે તેમને વિશેષ વિષાદ થતો નહતો, અને એક રીતે તે વખતે તેમને લખવાનું કામ ઘણું હતું તેથી પરાણાની સેવામાં વખત ખોવાનું તેમને ઠીક પણ લાગ્યું ન હોત.

આ વખતે રૂશીયામાં ફ્રેટના રાજકીય વિચારો સંખંધી ઘણા ખરાબ અભિપ્રાય અંધારો હતો. સર્જ લોકોને સ્વતંત્રતા આપવા સંખંધી કાયદો પસાર થતી વખતે ફ્રેટ તે વિરુદ્ધ કેટલાક લેખો લખ્યા હતા, તેથી સામાન્ય સમાજને તે અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. દ્વેરજીનેજ જેવા ગ્રંથકારને પણ ફ્રેટને માટે ખરાબ લાગ્યું હતું; પરંતુ ફ્રેટ એ કંઈ ફેંકી દેવા જેવો માણસ નહતો. તેના રાજકીય વિચારો ઘણાંએને નાપસંદ હશે પણ તેણે રૂશીયન સાહિત્યની સારી સેવા કરી હતી. તેનું ખાનગી વર્તન પણ ચોક્કસ હતું. ફ્રેટ વિષે ટોલ્સ્ટોયે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો છે.

“પ્રત્યક્ષ વર્તન કરતાં કેટલાકોના ભાષણમાંજ નીતિનું મોટું પ્રમાણ જણાય છે. મુખથી નીકળતી નીતિ આચારમાં રાખવીજ બેધએ એવો તેમનો આગ્રહ હોતો નથી. ત્યારે કેટલાકોની નીતિ ભાષણ કરતાં વર્તનમાં વિશેષ જણાય છે. પોતે કેવળ વાક્યાંકિય અતલાવનાર છે એવી લોકોની સમજ થશે, એ ભયથી ફ્રેટ ઘણું ખર્સે નીતિની વાતો કરતો નથી; પરંતુ તેનું વર્તન અતિ શુદ્ધ છે.”

“ ફૂટ સૈન્યમાં ધોડેસ્વાર હતો ત્યારથીજ તેને કવિતા લખવાનો શોખ લાગુ પડ્યો હતો. કુદરતી રીતેજ કવિત્વશક્તિ તેનામાં ઉદ્ભવેલી હતી. સૈનિકસેવા છોડ્યા પછી તેણે ભક્તિપૂર્વક સાહિત્યની ઉપાસના કરી છે. તેણે ઘણા જીવન કવિઓનાં કાવ્યોનાં ભાષાંતર કર્યાં છે તેમજ ટોલ્સ્ટોયની સૂચના પરથી શોપન-હારના એક પુસ્તકનું તથા ગેટેના ફ્રોસ્ટનું ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. માત્ર રાજકીય આમત તરફ તેને અતિ તિરસ્કાર હતો. એ વિષયમાં તેની ખુદ્દિ વિશેષ ચાલતી નહતી એમ કહીશું તો હરકત નથી. તેજ પ્રમાણે પશ્ચિમના દેશોમાં ગયાં સો દોઢસો વર્ષમાં જે મોટી ઔદ્યોગિક હીલચાલ થઈ ધંધાનો વિકાસ થયો છે, તે પણ તેને પસંદ ન હતો. ફૂટને લાગતું કે, પશ્ચિમના લોકો અભિમાન-પૂર્વક માને છે કે એવી રીતે ઔદ્યોગિક ધંધાનો વધારો થયો તે અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો મોટો વિજય છે; પણ એ પ્રમાણે ઉદ્યોગ ધંધાનો વધારો યવાથી સંપત્તિની વહેંચણી અસમાન થઈ કરોડો લોકો દારિદ્ર્યમાં ડૂબી જાય છે. આ સંબંધમાં ટોલ્સ્ટોયના વિચાર તદ્દન મળતા હતા અને તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વ-ગુણી સાહિત્ય માટે ઉભયને સરખોજ પ્રેમ હતો. શહેરના નિવાસનો કંટાળો અને ગામડાના નિવાસની મધુરતા જેવામાં પણ જાને સરખા હતા. જાનેને ખેતી પ્રિય હતી; તેવીજ રીતે અન્ય માણસોની ભાંજગડ કરી સર્વ જગતને સુધારવાનું બીડું ઝડપવા કરતાં પોતાની આત્મિક ઉન્નતિ કરવા તરફ ઉભયનું સંસ્કૃતિ લક્ષ હતું. જેમાં સ્વદેશભક્તિ હતી; પણ તે ભક્તિની ઘેલછા નહતી. જગતની કેવી સ્થિતિ છે તેની દરકાર કરવાની જરૂર નથી. આપણો દેશ સુખી રહે તો ખસ છે એમ તે માનતા નહતા. એ તત્ત્વની વિચારસરણી પણ એક બીજાને મળતી હતી. કેવળ સ્વદેશની સાંકડી મર્યાદામાં તેમની દ્રષ્ટિ રોકાઈ ન રહેતાં તે અખિલ જગત તરફ વહેવાને ઉત્સુક રહેતી હતી; અને આ પ્રમાણે ગુણની સમાનતા હોવાથીજ ઉભયમાં સારો મિત્રભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો.

ઘર છોડીને ગમે ત્યાં ભટકવાનું ટોલ્સ્ટોયને લેશ માત્ર ગમતું નહતું. કંઈ ખાસ કારણ પરત્વે મોસ્કો જવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે તેમને પોતાનાપર મોટી આકૃત આવી પડ્યા જેવું લાગતું. શહેરમાં રહેવાનું થતું ત્યાં સુધી તેમની આનંદવૃત્તિ નષ્ટ થઈ તે ચીડીયા બની જતા. પ્રવાસ પુરો થઈ ઘર તરફ સુખ વળતું કે ઘેર પહોંચતાં સુધી તેમને સ્વસ્થતા મળતી નહિ; પણ ઘેર આવ્યા પછી સર્વ કુટુંબ સુખરૂપ હોવાનું જણાતાં તેમની આનંદવૃત્તિ પુનઃ જાગૃત થઈ જતી, અને પછી તે સર્વ પ્રવાસમાં બેસી જનારોનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો કરતા.

અત્યાર સુધીમાં જણાવી ગયા છીએ કે ટોલ્સ્ટોયનો જન્મસ્વભાવજ એવો હતો કે, જે કાર્ય હાથમાં લીધું તેની પાછળ તન મનથી મંડી પડતું.

છતાં એ સંબંધી પ્રિન્સ આબોલેન્સ્કીના તેમના વિષેના વિચાર અહીં ઉતારીશું તે અશક્ય નહિ ગણાય. તે કહે છે:-

“ કાઉન્ટ ટાલ્સ્ટોયના સ્વભાવની પરીક્ષા મેં અનેક રીતે કરી છે. તે જે કાષ્ટ વધો હાથમાં લે છે તે ધંધામાંજ તેમનું સર્વ લક્ષ લાગી જાય છે અને તેમને એમજ લાગે છે કે, સ્વીકારેલા કાર્યની સિદ્ધિપર સર્વ જીવન અવલંબી રહેલું છે. એક વખત એક નાય વખતે તે મને મળ્યા હતા ત્યારે તે બોલ્યા હતા કે, ‘ જુઓ, સ્ત્રીઓના નૃત્યના પોષાકમાં પણ કેટલી રસિકતા ઓતપ્રોત થઈ રહેલી છે. રચના અને શોભાની દ્રષ્ટિએ દરજીએ કેવું ચાતુર્ય ખતાવ્યું છે ? ’ શિકારના સમયે પણ તે તે કાર્યમાં તદ્દલીન થઈ જતા હતા. ખાગાયત, ફળાઉ વૃક્ષોનો ઉછેર વગેરે વગેરે અનેક ખાખતમાં મેં તેમનો ઉદ્યોગ જોયો છે અને તે ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે, કાષ્ટપણ કાર્યમાં તેમના અંતઃકરણની એકાગ્રતા વિલક્ષણ હોય છે.”

ટાલ્સ્ટોયની ધરગથુ રહેણી માટે તેમનો એક નોકર કહે છે:-

“ ધરની સર્વ વ્યવસ્થા કાઉન્ટ જાતે જોતા. પ્રત્યેક ઝીણી ખાખત તરફ પણ તેમનું લક્ષ રહેતું. જનવર ખાંધવાનાં કાઢીયાં ધર સ્વચ્છ રાખવાને તે ધણી કળજી રાખતા. તેમની પાસે ત્રણસો હુકકર હતાં, એ ગલીચ્છ પ્રાણીની જગ્યામાં સુઠ્ઠાં દુર્ગંધિનું નામ નિશાન મળતું નહિ. એટલાં પ્રાણીને રોજને રોજ નવડાવવા અને કાઢીયાં ધરની જમીન તથા દિવાલો સાફ કરવા માટે તેમણે બે નોકરની નિમણૂક કરી હતી. સવારે ઉઠીને તરતજ તે જાતે ફરીને સર્વ કાઢીયાં જોતા અને કાષ્ટપણ જગ્યાએ સહજે દુર્ગંધ જણાતી તો અતિ ગુસ્સે થઈ જતા. તેમનો સ્વભાવ અતિશય ઉગ્ર હતો. એક વખત એક દાકતર શાસનાયા આવ્યો હતો તેણે તેમનો ક્રોધ જોઈ ‘તમે આટલા તપી જાવ નહિ, એ ક્રોધ પ્રકૃતિને અતિ અપાય-કારક છે’ એમ કહ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે, ‘હું શું કરું ? મને અંતઃકરણ-પૂર્વક લાગે છે કે, મારે શાંત રહેવું; પણ મારો ઉપાયજ ચાલતો નથી. પ્રભુએજ તેને તેવો ખનાવ્યો છે એટલે તે માટે કંઈ હલાજ નથી.’ ખેતી અને ફળની પેદાશથી તેમની આવક સારી જની હતી. હુકકર ઉપરાંત તેમણે એંસી ગાય અને પાંચસો મેઠાં રાખ્યાં હતાં. તેનું માખણ પુષ્કળ થતું અને મોસ્કોમાં તેનો ભાવ પણ સારો આવતો.”

પોતાની મિલકતની વ્યવસ્થા જાતે દેખરેખ નીચે રાખવાને તે અતિ દક્ષ રહેતા હતા. તેમણે કાષ્ટપણ લીમીટેડ કંપનીમાં પૈસા રોક્યા નહતા. પોતાની સર્વ ખચતને તે જમીન તરફજ ઉપયોગ કરતા અને ઘોડાની પેદાશ પણ પુષ્કળ કરતા. સાથે સાથે ફળાઉ ઝાડો પણ પુષ્કળ ઉછેર્યાં હતાં જે વતનપર જાતિ દેખરેખ રાહી શકે તેમ લાગતું તેજ વતન તે ખરીદ કરતા. મોટાં મોટાં કારખાનાં

અને કંપનીઓ માટે તે હમ્મેશ શાંકાશીલ રહેતા. તે કહેતા કે એવી કંપનીઓથી હિત થવા કરતાં હાનિજ વિશેષ થાય છે.

પોપાકની બાબતમાં તે વિશેષ લક્ષ આપતા ન હતા. કેટલીક વખત ગમે તેવો પોપાક પહેરીને તે ગમે ત્યાં જતા. તે કહેતા કે સ્વચ્છતા કે વ્યવસ્થિતપણું ખોટું નથી; પણ નબરાબાજી તરફ વિશેષ લક્ષ હોવું એ ઉચ્છ્રંખલતાનું લક્ષણ છે. પોપાક વગેરે સંસંધી વ્યવસ્થા જળવવાનું તેમનાથી કદિ બન્યું નહતું. ઘેર આવ્યા પછી તે જ્યાં ઉભા રહી કપડાં ઉતારતા ત્યાંજ તે પડી રહેતાં; અને કપડાં કાઢતા કાઢતા બીજી ઓરડીમાં જતા તો ઉતરેલાં કપડાં તે પાછળની ઓરડીમાંજ જ્યાંને ત્યાં પડી રહેતાં. પ્રવાસે નીકળતી વખતે તેમની સ્થિતિ કેવી રહેતી તેનું વર્ણન ખર્સે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:-

“ સામાન બાંધવા છોડવાનું કામ તેમને જીવ જવા જેવું લાગતું. જ્યારે જ્યારે હું તેમની સાથે હોઉં ત્યારે એ સર્વ વ્યવસ્થા હુંજ કરતો, અને તેથી તે ધણુ ખુશી થતા. એક વખતે કંઈક કારણ પરત્વે મેં તેમનો સરસામાન બાંધ્યો નહતો તેથી છેવટે તેમણે જરૂરની સર્વ વસ્તુઓનો ઢગલો કરી પાકીટમાં દાખી બાંધ્યો હતો. વળી તેમની બીજી એક ટેવ એ હતી કે ઉંઘમાંથી કોઈ ઉઠાડે તો તેમનાથી સહન થતું ન હતું. તે પોતે પણ સૂઘ ગએલા કોઈ પણ માણસને ઉઠાડતા નહિ. બહુજ અગત્યનું કામ આવતું તો સૂઘ રહેલા નોકરોને ઉઠાડવાનું કામ તે બીજાને સોંપતા. કેટલીક વખત રાત્રે મોડા સુધી જાગતા ત્યારે કોશી વગેરેની જરૂર પડતી તો કોઈ નોકરને જાગૃત ન કરતાં પોતેજ પાકખાનામાં જતા; અને તે વખતે કોઈની નિદ્રા ભંગ ન થાય તે માટે અતિ કાળજી રાખી ચોરની માફક પગને અવાજ પણ થવા દેતા નહિ. આવા પ્રસંગે તેમનો સાજો ખર્સ તેમની સાથે કોશી વગેરે પીતો; પણ તેને પ્યાલા રકાબીનો ખડખડાટ ન થાય તે માટે ખાસ તાકીદ કરતા. એક વખત એ સંબંધમાં ટોલસ્ટૉય બોલ્યા હતા કે, ‘ મનુષ્યનો સર્વ જન્મ પાપાચરણમાં વહી જાય છે; પણ નિદ્રા વખતે તે એક પણ ખરાબ કામ કરતો નથી. ’

તા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૦ના રોજ ટોલસ્ટૉયે ફ્રેંચ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે:-

“ તમારો પત્ર મળ્યો છે. તમે ત્યાં આવવાને લખો છો પણ હાલમાં મારાથી અવાય તેમ નથી. તમે લખો છો કે, ‘ હું તદ્દન એકાંતવાસમાં છું ’ અને એ એકાંત જીવનનો તમને કંટાળો આવ્યો હોય એમ જણાય છે; પરંતુ મારી વર્તમાન સ્થિતિનું મને સ્મરણ થાય છે ત્યારે મને લાગે છે કે તમે ખરા લાગ્યશાળી છો. અમારા ઘરમાં મારી પત્ની, ત્રણ સમજણાં બાળક, એક ધાવણું

બાળક, બે વૃદ્ધ ફોષ અને બે દાસી એટલાં માણસ છે અને તે સર્વ માંદાં પડ્યાં છે. કોઈ તાવથી ફફડે છે, કોઈનું માથું દુઃખે છે અને કોઈ આખી રાત ખું ખું કર્યા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં તમારો પત્ર મારા હાથમાં પડ્યો છે તો પછી, તમે તમારા એકાંતવાસમાં ભાગ્યશાળી છો એમ મને લાગે તેમાં નવાઈ શું ? હમણાં ધરનાં દશ માણસો પૈકી હું અને વૃદ્ધ ફોષ બેજ જણ સાથે બેસી શકીએ છીએ. કાલથી મારી છાતી પણ દુઃખવા લાગી છે. હમણાં શેક્સપીયર, ગેટ, પુષ્કીન, ગોગોલ અને મોલીયરનાં પુસ્તકો વાંચું છું. હું કોઈ પણ પત્ર અથવા માસિક મંગાવતો નથી. ખરેખર, એવા સાહિત્યમાં મન ન ધાલવું એજ મને સાફ લાગે છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયને વર્તમાનપત્ર વાંચવાની ટેવ ન હતી. તે કહેતા કે વર્તમાનપત્રો નિરૂપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખત ખોટી હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી તે હાનિકારક પણ બને છે. વર્તમાનપત્રકારો તદ્દન મુદ્રાંત્રકાર સાથે તુલના કરવાને પણ યોગ્ય નથી. નિરૂપયોગી, બીનજરૂરી અને તુકશાનકારક હકીકત છાપવી એનો અર્થ મુદ્રણકળાનો દુરુપયોગ કરવો એજ છે. સાચો અંત્રકાર એવી રીતે કેવળ ધન માટે પોતાની બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કર્તિ પણ કરવા તૈયાર નહિ થાય. આ ઉપરથી જણાય છે કે વર્તમાનપત્રકાર તથા ટીકાકારપત્ર લેખના મનમાં તિરસ્કાર વસેલો હતો. તે પોતાનાં પુસ્તકોપર પત્રોમાં થતી ટીકા પણ કદિએ વાંચતા નહિ. વળી તે કહેતા કે, અર્વાચીન સુધારામાંનો ઘણો અંશ ભાગ કેવળ ઉપેક્ષણીયજ નહિ પણ ત્યાજ્ય છે. તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ ફેટ્સે કબ્રેલા પત્રમાં તે લખે છે:-

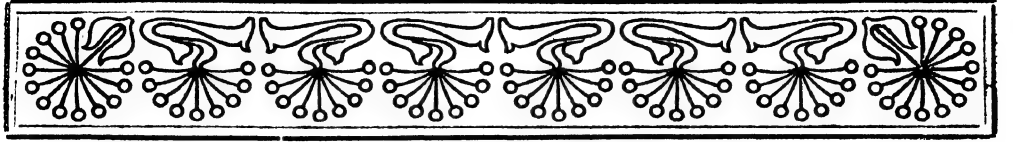
“તા. ૧૪ના રોજ તમને મળવા આવવાનો વિચાર હતો પણ ધરનાં માણસો તથા હું પોતે માંદો હોવાથી તેમ બની શક્યું નહિ. આટલા દિવસમાં કાલેજ હું ધરની બહાર નીકળ્યો હતો. જંગલોને લીધે મારી આંખો અતિ દુઃખતા હતી. આંખો ખતાવવા તથા અન્ય ધરકામ માટે હવે પ્રથમ મોસ્કો જવું પડશે.”

“તમારે ત્યાં આવવામાં બીજી પણ એક હરકત છે. શાન્ત વાતાવરણથી ભરચક અને દૂધપાનના-બીડીના દૂમાડાથી ભરાએલી ગાડીમાં એક રાતનું જંગલ સહન કરું ત્યારે તમારું ઘર નજરે પડે. તમે લખેલી નવી નવલકથા મને વાંચી સંભળાવવાનું ઇચ્છો છો પણ તેનો અદલો આપવા માટે મારી પાસે કંઈ નથી; તોપણ શેક્સપીયર અને ગેટનાં નાટકો વિષે તમારી સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે. ગયા આખા શિયાળાના વાંચનકાર્યમાં મેં કેવળ નાટકોજ વાંચ્યાં છે. તેમાંથી મને ઘણી નવી વાતો મળી છે. ચાળીસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં જેણે કોઈ નાટક વાંચ્યું ન હોય તેને હવે નવીનતા જણાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

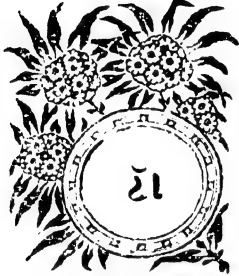
શિયાળાનો ધણોખરો ભાગ રમતમાં જ ગાળ્યો છે. ઉંઘવું અથવા લાંબા થઈ પડી રહેવું, બીજીક રમવી નહિ તો ખરફ પર ફરવું એ ઉદ્યોગમાં મેં ડેટલાએ મહિના અતીત કરી નાખ્યા છે. તેમાંના કેટલાક દિવસ માંદગીમાં પણ ગયા છે. હું જાણું છું કે નાટકની આખતમાં તમારી જુદી તીવ્ર છે અને તમે મર્મી છો. એથી જ એ વિષે તમારી સાથે વાતો કરવાની ઇચ્છા થાય છે. સોફોકલીસ અને યુરિપિડીસનાં પુસ્તકો પણ એક વખત વાંચવાની ઇચ્છા છે. ”

આ વખતે નાટ્યકળાએ ટૉલસ્ટૉયનું વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું એમ ઉપરના પત્ર પરથી જણાય છે. તેમનામાં એકાગ્રતાનો ગુણ જન્મસિદ્ધ હોવાથી કોઈ પણ આખતમાં તે તદ્દલીનતા અનુભવી શકતા હતા. અર્થાત્ જે આખત તરફ તેમનું ચિત્ત ખેંચાતું, તે તેમના સ્મૃતિપટમાંથી ભાગ્યેજ ખસતી હતી. તેમની કદપનાશક્તિ તીવ્ર હોવાથી અન્ય વ્યવસ્થામાં વ્યગ્ર રહેવા છતાં નાટકનાં પાત્રો તેમની મનોભૂમિ પર પોતાનું કામ ઉપસાવે જતાં હતાં. તે નાટકના પ્રયોગ જોવાને બહુ ગયા નથી, તથાપિ એવા પ્રકારની રંગભૂમિનો વિશેષ પરિચય નહિ હોવા છતાં તેમણે જે સર્વોદ્કૃષ્ટ નાટકો લખ્યાં છે; તે પરથી તેમની જુદી અને કદપનાશક્તિની સારી ખાત્રી થાય છે. તેમનાં નાટકો રૂશીયામાં એટલાં પ્રિય થઈ પડ્યાં છે કે, અદ્યાપિ તેના ગામેગામ વારંવાર પ્રયોગ થયા કરે છે; એટલું જ નહિ પણ યૂરોપની ઘણી ખરી ભાષામાં તેનાં ભાષાંતરો થઈ તે દેશોમાં પણ પ્રિય થઈ રહ્યાં છે.

લગ્ન થયા પછી સોળ વર્ષ સુધીમાં ટૉલસ્ટૉયના જીવનક્રમમાં અથવા મનોવૃત્તિમાં વિશેષ ક્રાંતિ થઈ નથી. એક સામાન્ય સંસારી માણસ પ્રમાણે તે નાસનાયામાં કેવળ સાદી વૃત્તિથી રહ્યા હતા. એ કાળમાં તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય સાહિત્ય તરફ હતું. વતનવાડી સંભાળની, અને તો તેમાં વધારો કરવો એને તેમાંથી મળતા સમયનો ઉપયોગ સાહિત્યસેવામાં કરવો, એ ક્રમ સોળ વર્ષ સુધી અસ્પષ્ટિત ચાલ્યા કર્યો હતો. ખાળકોની વૃદ્ધિ થઈ કુટુંબ મોટું થતું જતું હતું, પણ તે સાથે ઉત્પન્ન પણ વધતું જતું હતું તેથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ તેમને ચિંતા રાખવી પડી ન હતી. ટૉલસ્ટૉયમાં ઉત્તરાવસ્થામાં જે ધાર્મિકપણું આવ્યું હતું તેના પૂર્વરંગને આરંભ આ કાળ પછીજ થયો હતો. જે વૃત્તિ તેમની ઉત્તર વયમાં સ્પષ્ટપણે જગતની દ્રષ્ટિએ આવી છે, તેનાં બીજા પૂર્વકાળમાં રોપાતાં જતાં હતાં તે વાંચક અત્યાર સુધી ઉપલબ્ધ થએલી હકીકતથી સમજી શક્યો હશે. અત્યારસુધી એ બીજને અંકુર કુટયા ન હતા. માત્ર અંકુરની પૂર્વ તૈયારી થઈ રહી હતી. એ અંકુર બહાર આવવાનો સમય સમીપ આવવા લાગ્યો અને અહીંથી તેમનો જીવનક્રમ હવે નવીન પંથે વળવા લાગ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું--ભાવી જીવનનો દર્વરંગ.

લસ્ટોય ઉમ્મરે વધતા જતા હતા તેમ તેમ તેમની મેદાની રમતો અને ખુલ્લી હવામાં ફરવાની ટેવ પણ વધતી જતી હતી. આરંભમાં તેમની એ ટેવનું સ્વરૂપ શિકાર કરવો અને ઘોડાપર બેસી ફરવું એ એ વાતોમાંજ જણાતું હતું; પણ વખતના વહેવા સાથે તેનું રૂપાંતર ઉપયોગી ધંધામાં થવા લાગ્યું. તા. ૧૧ મે ૬. સ.

૧૮૭૦ના રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:-

“તમારો પત્ર મળ્યો ત્યારે હું તરતજમાં કામપરથી ઘેર આવેલો હતો. લાકડાં ફાડી હું પરસેવાથી જાળજાળ થઈ ગયો હતો. એવી સ્થિતિમાં હું ઘેર આવ્યો ત્યારે મારા મસ્તકમાં સાલિત્યકળાનો વિચાર પણ ન હતો; જાણે કે તેનાથી હજારો ગાઉ દૂર હતો. તમારો પત્ર ઉઘાડતાં આરંભમાંજ એક કાવ્ય કુસુમ નજરે પડ્યું અને તેના મકરંદથી મારી ઘ્રાણેન્દ્રિય જગૃત થઈ. મારી પત્નીને તે પત્ર વાંચી સંભળાવવાનો વિચાર હતો પણ તેના આસ્વાદથી મારું હૃદય એટલું ભરાઈ ગયું હતું કે, મુખમાંથી શબ્દ નીકળવાને બદલે ચક્ષુમાંથી પાણી વહેવા લાગ્યું. તમારી એ નાનકડી કવિતા અત્યંત રમ્ય છે. એક શબ્દ પણ આમથી તેમ ફેરવવાની સવડ નહિ આપનારાં કાવ્ય ઘણાં થોડાંજ મળી આવે છે. જીવંત મનુષ્યના અવયવમાં જેમ કાંઈ ઓછુંવતું કરી શકાતું નથી, તેમ એવા કાવ્યના અવયવમાં ઘટાડો વધારો કરવાનું શક્ય હોતું નથી. તમારું કાવ્ય એવા ચૈતન્યયુક્ત કાવ્યમાંનું છે.”

તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૧ના ટોલસ્ટોયને એક પુત્રી થઈ અને તેનું નામ મેરી રાખવામાં આવ્યું. ટોલસ્ટોયની ધાર્મિક વૃત્તિ તથા તાત્ત્વિક શિક્ષણની અસર સર્વ બાળકો કરતાં આજ બાળાપર વિશેષ થઈ હતી.

કં. સ. ૧૮૭૧ના શિયાળામાં ટોલસ્ટોયે ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ મહેનતથી કરવા માંડ્યો. ફેટ ખાત્રીપૂર્વક માનતો હતો કે ટોલસ્ટોયને ગ્રીક ભાષા આવડવાની નથી. આ સંબંધી તેની એટલી નિશ્ચિત ખાત્રી હતી કે તેણે ટોલસ્ટોયને

એક વાર લખ્યું હતું કે, તમે એ ભાષામાં પ્રવીણ થશો તો તેના અર્થનું સર્વોચ્ચ ક્રેટ મળવા હું મારા શરીરની ચામડી ઉતારી આપીશ. એ પત્રનો ઉત્તર ડિસેમ્બર મહિનામાં ટોલસ્ટોયે નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:-

“ તમારો પત્ર મળે અઠવાડિયાં થયું છે; પણ સવારથી સાંજ સુધીને બધા વખત ગ્રીક શીખવામાં જતો હોવાથી તેનો ઉત્તર લખવા વખત મળ્યો નહિ. હાલમાં લેખનકાર્ય તદ્દન બંધ કરી બધો વખત અભ્યાસ કરવામાં કાઢું છું. હવે તમારી ચામડી રહેશે કે નહિ તેની મને ચિંતા થાય છે. તમે સાચું નહિ માનો; પણ ઝેનોફોનનાં પુસ્તક હું કડકડાટ વાંચવા લાગ્યો છું. હોમરની કવિતા વાંચવામાં માત્ર કોશની મદદ લેવી પડે છે. આટલી ઉમ્મરે ગ્રીક શીખવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કદાચ મૂર્ખતા હશે; પણ પ્રભુએ એ ઘેલછા મારા મસ્તકમાં ઉભી કરી છે તેને માટે મને ફટલો આનંદ થયો હશે ? પહેલું તો એ છે કે અભ્યાસમાં માફ મન તક્ષીન થઈ જાય છે, અને બીજું એ છે કે માનવ શબ્દથી ખરું અને સાદું સૌંદર્ય ફટલે સુધી વ્યક્ત થઈ શકે છે તે આજ સુધી હું જાણી શક્યો નથી. અત્યાર સુધી મને ખરા સૌંદર્યની કલ્પના છે, એવો માત્ર ભ્રમજ હોતો. મારી માફક ઘણાઓને એવો ભ્રમ હોય છે; પણ તેમને સાચું જ્ઞાન થયેલું હોતું નથી. ત્રીજું એ છે કે, હવે પછી હું સંકટ કાગળો ભરી શાબ્દિક રહાપણુ નહિ કરું. એ સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં મારા હાથે પુષ્કળ પાપ થયું છે; પણ પ્રતિષ્ઠાથી કહું છું કે હવે પુનઃ એ પાપ કરીશ નહિ. ધસપની વાતો અથવા આનંદદાયક ઝેનોફોનની માહિતી કોઈને કેમ ન હોવી જોઈએ તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી. જો તેનીજ માહિતી ન હોય તો પછી પ્લેટો અને હોમર વિષે બોલવાનું જ શું રહે ? જર્મન ભાષાના ધોરણપર હોમરનાં ભાષાંતર હાલમાં આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેથી હોમરની શોભા ઉડી ગઈ છે. ઉકળેલા વરાળીયા પાણી અને તાજા ઝરાના પાણી વચ્ચે જે ફરક હોય છે, તેજ ફરક આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં ભાષાંતર અને મૂળ સંલિતામાં છે. તાજું ઠંડું પાણી મુખમાં રેડતાંજ તે પોતાનું અસ્તિત્વ ત્વરાથી જણાવે છે; પણ ઉકળેલા પાણીથી તેમ બની શકતું નથી. ગ્રીક ભાષાથી અજ્ઞાન રહેનારને હું કદિ સુશિક્ષિત સમજીશ નહિ. જ્ઞાન એટલે શું, તે કેવી રીતે મેળવવું અને તેનો ઉપયોગ શા છે એ પ્રશ્નના ઉત્તર સ્વચ્છ પ્રકાશની માફક મારી દ્રષ્ટિ સમીપ હવે ચઝકી રહ્યા છે.”

ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાના વિચારો અને તેમના પોતાના વિચારોમાં તેમને વિલક્ષણ વિરોધ જણાતાં, તેમના હૃદયમાં એ એ તત્ત્વોનું પ્રચંડ યુદ્ધ શરૂ થયું હતું. તેમાં ખરો પક્ષ કયો છે તેનો નિર્ણય તેમની શુદ્ધિ કરી શકતી નહતી. તેમનું પોતાનું અંતઃકરણ તેમને એક તરફ ખેંચતું હતું ત્યારે ગ્રીક સાહિત્ય તેટલાજ બળથી

વિરુદ્ધ દિશાએ ખેંચતું હતું. આ માનસિક ખેંચતાણુની અસર તેમના મન અને શરીરપર પણ થવા લાગી હતી. તે વખતે તેમની વૃત્તિ ઉદાસ અને ગર્ભ હતી અને શરીર છેક ઉતરી ગયેલું જણાતું હતું.

નમ્રતા, શાન્તિ અને સ્વાર્થત્યાગ એ ખ્રિસ્તના ત્રણ મુખ્ય ગુણ ટૉલ્સ્ટૉયની વૃત્તિને સર્વ રીતે સમજાવેલા હતા. તેમનો દૃઢ અભિપ્રાય થયો હતો કે, માનવજીવનનો વિકાસ એ ત્રણ ગુણપરજ થવો જોઈએ; ત્યારે ગ્રીક સાહિત્યનો દ્રષ્ટિકાણ તેનાથી તદ્દન ભિન્ન હતો. ઐહિક સુખ, સૌંદર્ય અને સામર્થ્ય એજ માનવજીવનનો પાયો છે એ વિચાર ગ્રીક સાહિત્ય મધુર કંઠે કહેતું હતું.

સાહિત્યકળા પર લખેલા એક નિબંધમાં ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે;—“૧૬૦૦ વર્ષના ખ્રિસ્તી ધર્મના શિક્ષણથી જ્યારે આપણા ખોયમાં કંઈજ પરિવર્તન થયું નથી, ત્યારે તેનો શો ઉપયોગ ? એ હજાર વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા અને લોકોપર ગુલામીનો ખોળે નાખનારા ગ્રીક લોકોનેજ હજુ પણ ગુસ્સાને આપણે મુકીએ, તો કહેવું પડશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો આગણીસો વર્ષનો પ્રયત્ન વ્યર્થજ ગયો છે.

ગ્રીક સાહિત્યના અભ્યાસની ટૉલ્સ્ટૉયના શરીરપર એટલી ભારે અસર થઈ કે, તે જોઈ તેમની પત્નીને તેમના વિશે ઘણી ચિંતા થઈ પડી. આથી તેણે ગ્રીક સાહિત્યમાંથી તેમનું મન નીકળી જઈ લેખન તરફ ખેંચાય તે માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. છેવટે જ્યારે તેમની પ્રકૃતિ ઘણીજ લથડી ગયેલી જણાઈ ત્યારે ચાર દિવસ પ્રવાસે જવાની પણ સૂચના કરી.

મોસ્કો ગયા પછી ટૉલ્સ્ટૉયને સમારા જવાનું નક્કી થયું. કારણ કે તે પૂર્વે એક વખત તે પ્રાંતમાં ગયેલા હોવાથી એ પ્રદેશ તેમનો જાણીતો હતો અને ત્યાંની લવા પણ માફક આવેલી હતી.

આગગાડીનો પ્રવાસ ટૉલ્સ્ટૉયને જીવ જવા જેવો લાગતો. સુધારામાં ઉદ્દભવેલો એ સુધારો તેમને અપ્રિય હતો તેથી પોતાના શિક્ષણવિષયક નિબંધમાં તેમણે કરેલી ટીકા વાંચકોના લક્ષમાં હશેજ. આગગાડીમાં બેસતાંની સાથેજ સર્વ વાતાવરણ હુટપણુથી ભરેલું લાગી તેમને બેચેની લાગવા માંડી. રેલ્વેના નોકરોનો અહંભાવ અને ઉતારોઓનું એક બીજ સાથે શંકાભરેલું વર્તન જોઈ તેમનું ચિત્ત ભિન્નભિન્ન થઈ જતું. તે પોતે બહુધા ત્રીજ વર્ગમાં અને કવચિત્ પ્રસંગે પહેલા વર્ગમાં પ્રવાસ કરતા. રશીયાનો પણ ત્રીજ વર્ગનો પ્રવાસ અતિશય કષ્ટકારક હોય છે; પરંતુ એજ વર્ગમાં પ્રવાસ કરવા માટે ટૉલ્સ્ટૉયે ખેડુનોથી ભરાયેલો એક જાણે શોધી કાઢી આખા પ્રવાસમાં તેમની સાથે વાર્તાવિનોદમાં વીતાવ્યો.

મોસ્કોથી રેલ્વેમાં નીકળી તે પ્રથમ નીઝની-નોવોગ્રોડ ગયા અને ત્યાંથી વાલગા નદીના માર્ગે નાની હોડીમાં બેસી સમારા ગયા. લોકોનાં ચિત્ત આકર્ષી

છપ તેમને પોતાની સાથે છૂટથી વાતો કરતા બનાવવાની કળા ટૅલસ્ટૉય સારી રીતે સાધ્ય કરી શક્યા હતા; તેથી આ હોડીના બે દિવસના પ્રવાસમાં સર્વ ઉતાર ટૅલસ્ટૉયના સ્નેહી બની ગયા, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ ખલાસીઓ તેમની સાથે જાણે કે જુના સ્નેહી હોય તેમ વર્તવા લગ્યા. હોડીના નાળના ભાગમાં ખલાસીઓને સુવાની જગ્યા હોય છે તે ખલાસીઓએ ટૅલસ્ટૉયને સોંપી દીધી અને તેમણે બે રાત ત્યાં વિના અડચણે નિદ્રા લીધી. કાંઈ અબોલો અને અહંમન્ય માણસ ટૅલસ્ટૉયને મળી આવતો તો તે પણ બે ઘડીમાં છૂટથી ટૅલસ્ટૉય સાથે વાતો કરવા લાગતો. ટૅલસ્ટૉયના સ્વભાવમાં ડોળાનો અંશ લેશ માત્ર ન હોઈને તેઓ છોકર સામાન્ય માણસની માફક વર્તતા; તેથી ગમે તેની સાથે મહેલાઈથી તેઓ સંબંધમાં આવી જતા હતા.

સમારાથી એરી માર્શલ દૂર કારાલીક નદીના કિનારે કાનાલીક નામનું એક ગામ છે ત્યાં ઘોડા પર બેસીને તે ગયા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં પણ એક વખતે એ ગામે નિવાસ કર્યો હતો અને તે વખતે બાબ્કીર (પથર તોડનાર) લોકોમાં તેમણે પુષ્કળ સ્નેહી સોબતી મેળવ્યા હતા. બાબ્કીર લોકો તાર્તર ભાષા બોલતા હતા અને ટૅલસ્ટૉયે વિશ્વવિદ્યાલયમાં એ ભાષાને સારો અભ્યાસ કર્યો હતો; તેથી પણ પોતાની જન્મભાષા બોલનાર રશીયન કાઉન્ટ તેમને પ્રિય થઈ પડ્યો હોય તો કંઈ નવાઈ નથી.

કારાલીક આવ્યા બાદ થોડા દિવસ પછી તેમના આનંદી સ્વભાવનો પુનઃ ઉદય થયો અને લાંબે સુધી ફરવા જવાનું તથા ગાંધાં હાંકવાનું શરૂ થયું. ઘોડીના ફરવાની છાસનું ઔષધ લેવા માટે બીજા પણ કેટલાક માણસો આ વખતે કારાલીકમાં આવી રહ્યા હતા. તે લોકો બાબ્કીર પ્રજા સાથે વિશેષ હળી મળીને રહેતા નહતા; પણ ટૅલસ્ટૉયનો ઘણો ખર્ચ વખત બાબ્કીરોનીજ સોબતમાં જતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ખાનપાનની રીત પણ તે લોકોની મફતરાખી લાકડાની ઘાળીમાં તેમના પ્રમાણેજ તે હાથથી ભોજન લેતા હતા. કારાલીકમાં રહેલા અન્ય માણસોનો પણ તેમણે થોડા વખતમાં પરિચય કરી લીધો અને તેમના મળતાવડા સ્વભાવથી તે નાના ગમડામાં આનંદ આનંદ જાણવા લાગ્યો, વળી અહીં તેમને કેટલાક શિષ્ય પણ મળ્યા. ગ્રીક ભાષાનો એક પ્રોફેસર ટૅલસ્ટૉય સાથે દોર પર આસતાં શીખવા લાગ્યો. એક વકીલનો એક કરકુન તેમની પાસે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો અને સમારાનો એક ખેડુત તેમનો પાકો ભક્ત બની ગયો.

બાબ્કીરોના આગેવાનમાંના એક મહમદખાન નામના ગૃહસ્થ સાથે ટૅલસ્ટૉયને સારી મિત્રાચારી થઈ હતી. આબુપાબુના રશીયન ખેડુતો મહમદખાનને માયકેલ ક્રવાનોવીચ નામથી ઓળખતા હતા. એ ગૃહસ્થ શરીરે પાતળો, અતિચપળ અને

વિલક્ષણ વિનોદી હતો; અને ક્રાફ્ટ નામની જીલ્લિયનની રમત રમવામાં નિપુણ મનાતો હતો.

એક વખતે બાબ્કીર લોકોની ઘોડીઓના ટોળામાંની એક સુંદર જુવાન ઘોડી ટોળામાંથી નીકળી એક બાજુએ ઉભી રહેતી હતી, તે તરફ સામાન્ય રીતે ટૉલ્સ્ટૉયની દ્રષ્ટિ જતાં તેમણે બસને કહ્યું: ‘વાહ, કેવું સુંદર પ્રાણી છે!’ આ જાણ તે ટોળાના માલીકના કને પડ્યા. સુમરે એક ઘડી પછી ટૉલ્સ્ટૉય આગળના મુકામે જવા નીકળ્યા તે વખતે તે માલીકે ઘોડી લાવી ટૉલ્સ્ટૉયની ગાડી સાથે બાંધી દીધી. થએલી બક્ષિસનો અસ્વીકાર થતો તો બાબ્કીર લોક ચીઝર્ષ જતા, તેથી ટૉલ્સ્ટૉયને એ ભેટનો મુંઝે મોઢે સ્વીકાર કરવો પડ્યો; પણ પાછા ફરતી વખતે જ્યારે તે એ ગામે આવ્યા, ત્યારે તેમણે પણ તેને એક કિંમતી વસ્તુ બક્ષિસ આપી.

સમારા પ્રાંતની હદમાં આવેલા પેટ્રોસ્કી નામના ગામે દરસાલ એક મોટો મેળો ભરાતો હતો. એ ગામ કારાલીકથી આશરે પચીસ ગાઉ દૂર છે. ટૉલ્સ્ટૉય કારાલીકમાં હતા તે વખતે એ મેળો ભરાયો હતો તેથી તે પણ ત્યાં ગયા. એ મેળામાં રશીયન, બાબ્કીર, ઓરલ પ્રાંતના કોઝાક, કીરગીઝ વગેરે અનેક જાતિના લોકો એકઠા થાય છે. એ સર્વ જાતિના લોકો સાથે પણ ટૉલ્સ્ટૉયે જોતજોતામાં ઓળખાણ કરી લઈ વાર્તાવિનોદ શરૂ કરી દીધો.

સમારાથી યાસનાયા આવ્યા પછી ટૉલ્સ્ટૉયે પુનઃ પેતાનું મન શિક્ષણના વિષય તરફ લગાડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ માંજ ટૉલ્સ્ટૉય સારી રીતે જાણી શક્યા હતા કે, ખેડુત વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી નીવડે તેવી સહેલી ભાષામાં લખાએલાં પુસ્તકો હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યાં નથી. પ્રતિષ્ઠિત અને સુશિક્ષિત ગણાતા માણસોજ જ્ઞાનનો સર્વ ઈજ્જરો રાખતા તેને માટે ટૉલ્સ્ટૉયને ઘણું ચીડ હતું. તેમના વિચાર એવો હતો કે કેવળ શબ્દના આડંબરથી ભરેલાં પુસ્તકો નિરૂપયોગી તો શું પણ નુકશાનકારક છે. તેમણે ઓછા પુસ્તકોના વાંચન વખતેજ એવાં આડંબરી પુસ્તક નહિ લખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; અને એ પછી તેમણે સામાન્ય માણસો માટે સહિત્ય તૈયાર કરવાના હેતુથી એક સાદું અને સહેલું પુસ્તક લખવાનું શરૂ કર્યું.

આ વખતે પોતાના વધતો જતા કુટુંબની જરૂરીયાત પુરી પડવા જોઈ એક ઘર પણ તેમણે વધાવ્યું. તેમના સાંગા મર્સની ઉમ્મર આ વખતે સોળ વર્ષની હતી. તે કેટલાક મહિના માટે યસનાયા આવેલો હતા. બર્સના મનમાં ધર્મવિષયક વિચારોનું પ્રચંડ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. સર્વ ઉદ્યોગધંધો છોડી મડગસી થવાની ઇચ્છા પણ તેના ચિત્તમાં રમતી હતી. એ સંબંધમાં ટૉલ્સ્ટૉયના

શા વિચારો હતા તેનું દિગ્દર્શન ખર્ચે નીચના શબ્દમાં કરાવ્યું છે.

“ ધર્મવિષયક વાતો કરતા ટૉલસ્ટૉય મારી સાથે ઘણી સાવચેતી રાખતા હતા. મારા મનમાં ઉદ્ભવતી અનેક જાતની શંકા અને જીદા જીદા પ્રકારના પ્રશ્નો હું તેમને પૂછતો; પણ એ વિષે તદ્દન નિશ્ચિત ઉત્તર તેમણે કદિ આપ્યો નહતો. અથવા પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય અમુક છે એમ પણ કહ્યું નહતું; અને એ બાબત સર્વ રીતે તેમણે મારાપરજ છોડી દીધી હતી. એક વખત અમે ઘેડા પર બેસી ફરવા ગયા હતા ત્યારે સ્મશાન તરફ ખુલ્લા મેદાનમાં બે ઘેડા ચરતા હતા. તે વખતે મારા મનમાં ધર્મ સંબંધી વિચારો રમ્યા કરતા હતા તેથી મેં કાઉંટેને પૂછ્યું: ‘ પોતાના ભાવી જીવન સંબંધી કંઈ પણ નિશ્ચયાત્મક વિચારો બંધાતાં સુધી માણસ સ્વસ્થ કેમ કરીને રહી શકે ? ’ એના જવાબમાં કાઉંટે મને કહ્યું: ‘ સામે ઘેડા કેવા ચરે છે તે તરફ જો ! એ પણ આવ દ્વારા પોતાના ભાવી જીવનની તૈયારી કરી રાખતા નથી કે ? ’

મેં કહ્યું, “ હું પારલૌકિક જીવન વિષે કહું છું. ”

કાઉંટે કહ્યું: “ તે સંબંધી તો હું કંઈજ કહી શકતો નથી અને મને નથી લાગતું કે, હું કંઈ નિશ્ચયાત્મક કહી શકું. ’

આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, એ વખતે ટૉલસ્ટૉયના ધર્મવિચાર નિશ્ચિત થએલા ન હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં ટૉલસ્ટૉયે પુનઃ પોતાની શાળા શરૂ કરી. આ વખતે એ શાળા પહેલાંની માફક જીદા રથજે ન ચલાવતાં પોતાના ઘરના મેટા દિવાન-ખાનામાં ભરતા હતા. શાળામાં ભગભગ ત્રીસ આઘીસ છોકરાં એકઠાં થયાં હતાં. સવારમાં ટૉલસ્ટૉયની પત્ની પોતાનાં બાળકને ઘેરજ શીખવતી અને બપોરે તે, ટૉલસ્ટૉય અને તેમનાં બાળકો બેડુતોનાં છોકરાંને લાણાવતાં. શાળા ફક્ત બપોરેજ ભરાતી હતી. આ વખતે પહેલાંની માફક તેમણે બહારના શિક્ષક રાખ્યા ન હતા; પરંતુ ટૉલસ્ટૉય જાતે શુદ્ધ અંતઃકરબથી કામ કરતા હોવાથી વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ સારો થતો હતો.

બાળકો માટે રચેલી પહેલી ગ્રંથપીઠમાં ટૉલસ્ટૉયે પોતાના બાળપણની અનેક વાતો સાંઢી અને સરળ ભાષામાં લખી હતી; તેથી ભાષા તદ્દન સહેલી, વાક્યો નાનાં અને ભાષાશૈલી તદ્દન બોલચાલ પ્રમાણની હતી. એ ઉપરાંત બીજી પણ નાની નાની ઐતિહાસિક વાતો, ઇસપની વાતોનું ભાષાંતર અને હિંદુ, હિંદુ તથા આરબી ગ્રંથોમાંની પણ કેટલીક વાતો લખી હતી. વળી સામાન્ય જનોનાં મુખ-માંથી નીકળતાં કવિત અને ગીતનો પણ પાછળથી એ પુસ્તકમાં તેમણે સમાવેશ

કર્ચો હતા. લોકોનાં ગીત અને કવિતોનો ખની શકે તેટલો સારો, શુદ્ધ અને અર્થ-
બોધક પાઠ મળે, તે માટે એકેક ગીત તે અનેકની પાસે બોલાવતા હતા.

અંકગણિત શીખવવામાં તેમને વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો. છાપેલા
અંકગણિતમાં આપેલી ઉપપત્તિ અને રીતિ અપૂર્ણ અને બાળકોને ન સમજાય
તેવી હોવાનો તેમને અનુભવ મળ્યો હતો; તેથી તેમને નવી નવી રીતો શોધી
કાઢવી પડતી હતી.

એ પહેલી ચોપડીમાં તેમણે કેટલાક સૃષ્ટિશાસ્ત્રના પાઠ પણ દાખલ કર્યા છે.
એ પાઠ તૈયાર કરતી વખતે તે તે વિષયનાં છાપેલાં પુસ્તકોપર આધાર ન રાખતાં
તેમણે જે તે શાસ્ત્રોના પંડિતોની મુલાકાત લઈ પુષ્કળ પ્રયેગ જાતે કરી જોયા
હતા. એ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં ખગોળવિદ્યા વિષે એક બે પાઠ દાખલ કરવાનો
તેમના મનમાં વિચાર આવતાં એ શાસ્ત્રનો પણ તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો;
અને તેમાં તેમને એટલી મધુરતા લાગી હતી કે, તે રાતોની રાતે આકાશ તરફ
જોતા બેસી રહેતા.

બાળકો માટેની એ પહેલી ચોપડી માટે નાની નાની વાતો ટૉલ્સ્ટૉય લખે
છે, એ વાત બહાર પડી ત્યારે તરતજ અનેક માસિકપત્રોના સંપાદકોએ એ વાતો
માટે તેમની પાસે માગણી કરવા માંડી હતી. રોજ સંકટો પત્રો આવવા લાગ્યા
ત્યારે છેવટે બે વાતો બે માસિકપત્રો તરફ મોકલી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરાવી હતી.

એ બન્ને વાતો સાહિત્યકળાની દ્રષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ છે પણ તે માટે તેમને
કંઈ પણ ઇનામ મળ્યું નહિ. એ અને તેમણે લખેલી બીજી અનેક વાતોનાં ભાષા-
તર અનેક ભાષામાં થએલાં હોઈ તે લોકપ્રિય પણ ખૂબ થએલ છે.

આ સમયના પોતાના જીવનક્રમ વિષે બોલતાં ટૉલ્સ્ટૉય એક વખત બોલ્યા
છે કે, “મારો જીવનક્રમ ખરેખર અતિ સંતોષકારક હતો. તે વખતે મેં લખેલી
વાતો રશીયન બેકુતોને ઘણીજ ગમી જવાથી પુષ્કળ બેકુતો શિયાળાના દિવસો-
માં બેઠા બેઠા સંભળતા હતા.” એ વાતોની અનેક આવૃત્તિ નીકળી તેની લાખો
પ્રત ખપી ગઈ છે. એ ઉપરાંત તે વાંચનમાળામાં તથા ટૉલ્સ્ટૉયના સમગ્ર
મંથ્રમાં પણ છપાઈ છે.

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના ધર્મવિચાર કેવા હતા અને કંઈ દિશાએ વહેતા
હતા, તે તેમના તા. ૩૦-૧-૭૨ ને રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાંના નીચેના ઉતારા
પરથી જાણી શકાય છે:-

“મુક્તિ—નિર્વાણને વિષય કંઈ હસી કાઢવા જેવો નથી. આપણે સર્વ
જાણીએજ છીએ કે, જીવન કરતાં મૃત્યુનો પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો છે; પરંતુ એ વિષે
ગમે તેટલો વિચાર કરે છું છતાં નિર્વાણ એટલે શું-વાવરથા એટલુંજ મને સમ-

જાય છે. માફ મન અઘાપિ એથી આગળ કંઈ જોઈ શકતુ નથી; તેથી નિર્વાણનો વિચાર ઉત્પન્ન થતાંજ ચિત્ત રતબ્ધ અને લયાકુલ બની જાય છે. ”

“ હું થોડા વખતપરજ ભાઈને મળવા ગયો હતો. હું ત્યાં હતો તે દરમિયાન તેમનું એક બાળક મૃત્યુ પામ્યું. તેની સ્મશાનયાત્રાની તૈયારી થઈ, ધર્મોપાધ્યાય એકઠા થયા અને તેમણે સર્વ વિધિનો આરંભ કર્યો. તે વખતે મને ખાત્રીપૂર્વક એવું લાગ્યું કે, આ સર્વ વિધિ નિરૂપયોગી અને ત્યાગ કરવા જેવી છે; પણ પછી મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, બાળકના એ સડી જનારા શરીરની બીજી શી વ્યવસ્થા કરવી? ચિત્તને શોક કે દીલગીરી થાય નહિ તેવી રીતે શયને ઘર બહાર કાઢવું જોઈએ; ત્યારે એવા પ્રસંગે ધર્મોપાધ્યાય જે કંઈ કરે છે તેમાં ખોટું શું છે? એ કામ જે ફાઈએ મને સોંપ્યું હોત તો મેં વધારે શું કર્યું હોત? એવા પ્રસંગની ગંભીરતા અને તેનું મહત્ત્વ આજુબાજુના માણસોના ચિત્ત પર ઠસાવવું એજ ઇષ્ટ છે. એવા સમયે ચિત્તમાં જે ગંભીરતા આવે છે તેનું સ્મરણ માણસને આખી જીંદગી સુધી ઉપયોગી થઈ પડે છે. ચિત્તમાં ધાર્મિક તત્ત્વો સ્થિર કરવા માટે વિધિ અને આચારની આવશ્યકતા હોય છે. મને નથી લાગતું કે આબાલવૃદ્ધના ચિત્તમાં એ તત્ત્વો સ્થિર કરવાનું કાર્ય કોઈ મને સોંપે તો એકાદ નવીન માર્ગ હું શોધી કાઢી શકું. ઉપાધ્યાય જ્યારે તે પ્રાચીન શબ્દો ઉચ્ચારે છે ત્યારે માફ ચિત્ત કેવળ તેમના ધ્વનિથીજ ગંભીર બની જાય છે. નિર્વાણનો વિચાર કરતી વખતે જે ગંભીરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેજ આ પ્રસંગે પણ મળે છે. આજે યુગોના યુગથી ધર્મ આવી રીતે લાખો માણસોનાં ચિત્તને ગંભીર બનાવવાનું કામ કરતો આવ્યો છે. ધર્મકાર્યમાં જે મહાન અસર છે તે એજ છે. ”

એક વખતે થોડા દિવસ નજીકનાં સ્થળોમાં જઈને પાછા યાસનાયા આવતાંજ તેમને પોતાનાં ઘરમાંના આખલાએ એક માણસને મારી નાખ્યાની ખબર મળી. મનુષ્યહાનિ થવાથી કાયદા પ્રમાણે સરકાર તરફથી તપાસ શરૂ થઈ અને તે કામ એક તરૂણ બીનઅનુભવી મેજસ્ટ્રેટ પાસે રજૂ થયું. એ મેજસ્ટ્રેટ માહિતી વગરનો હતો, એટલુંજ નહિ પણ ઉદ્ધત પણ હતો. તેણે ટોલરેંસની નિષ્કળજીથીજ માણસ મરણ પામ્યાનું ઠરાવી તેમના પર ફોજદારી કામ ચલાવવાનો ઠરાવ આપી, ટોલરેંસ પાસે યાસનાયાની હદ છોડી કંઈ ન જવા બાબત ખત પણ લખાવી લીધું. ટોલરેંસનો સ્વભાવ સહજ ક્રોધી હોવાથી એ પ્રકરણની તેમના ચિત્તપર ઘણી અસર થઈ. તેમણે પોતાના મિત્ર પ્રિન્સ એબોલેનસ્કોને કહ્યું હતું કે, “ એ મેજસ્ટ્રેટ નિદાન એક વર્ષ માટે પણ મને જેલમાં મોકલશે. સરકારી અધિકારીઓ કેવા સુલતાની છે તે એનાપરથી જણાય છે. ઘણી વખત મને એવો વિચાર થાય છે કે રૂશિયાની સર્વ માલમિલકત વેચી દઈ ઈંગ્લાંડ જઈને રહેવું.

છંગાંડમાં માણસની કંઈ પણ કિંમત ગણવામાં આવે છે. રૂશીયાના એક પોલીસનો સિપાઈ પણ બાદશાહની પ્રતિનિધિતિ બનેલો છે. તેને પગે નહિ પડનારને તે ક્યારે અને કેવા કાવાલાવામાં નાખી દેશે તે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. ”

આ વખતે ત્યાં બીજા પણ કેટલાક માણસો એકઠા થએલા હતા. પ્રશ્ન નીકળતાં એ પ્રકરણ પર ઘણો વાદવિવાદ થયો અને તેમાં ટૉલસ્ટૉયે પણ પોતાની થોડીક ભૂલ હોવાનું કબૂલ કર્યું.

એ ખટલાની તપાસ લગભગ મહિનો દોઢ મહિનો ચાલી છેવટે ટૉલસ્ટૉય અને તેમનો કારભારી એમ બન્ને દોષમુક્ત થયા; પણ તપાસ ચાલતી હતી તે વખતે આખા રૂશીયાનાં વર્તમાનપત્રોએ અધિકારીઓ માટે વિતક્ષણ ચર્ચા શરૂ કરી હતી; તેના પણ ટૉલસ્ટૉયને થોડાઘણો લાભ મળ્યો હોવો જોઈએ.

કેટલાક દિવસો વહી જતાં નવેમ્બરની આખરે તેમણે તૈયાર કરેલી બાળ-પોથી-પહેલી ચોપડી પ્રસિદ્ધ થઈ. શરૂઆતમાં તેનું વેચાણ વિશેષ થયું નહિ અને કેટલાકોએ તેના પર પ્રતિકૂળ ટીકાઓ પણ કરી; તથાપિ તે માટે તેમને કંઈ માહું લાગ્યું નહિ. તે કહેતા કે મેં શિક્ષણ વિષેનાં પુસ્તકમાં ક્રાંતિ કરી છે અને એજ પુસ્તક માફે 'બર્ડ' સ્મારક બનશે. છેવટે એ પુસ્તકને જે વિજય મળ્યો છે તે ઉપરથી કહી શકાશે કે, તેમના એ કથનમાં ઘણું તથ્ય હતું. રૂશીયન ભાષામાં નાનાં બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવું એ પુસ્તકના જેવું સાદું પુસ્તક એકે નથી; એટલુંજ નહિ પણ યૂરોપની કે જગતની બીજી કોઈ ભાષામાં તેની અરોબરી કરે તેવું પુસ્તક હશે કે કેમ, તેની પણ શંકાજ છે. હાલમાં તો એ પુસ્તકનો પ્રચાર સમગ્ર રૂશીયામાં થઈ ગયો છે અને તેની લાખો પ્રતો વેચાયા કરે છે.

ઉપરોક્ત પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી ચાસનાયાની શાળામાં વિજયી નીવડેલી શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રચાર બીજાં કેટલાંક સ્થળોએ થઈ શકે એ હેતુથી તેમણે આબુઆબુની શાળાના દસ પંદર શિક્ષકોને પોતાને ઘેર આવવાને આમંત્રણ આપ્યું. તેમણે એ શિક્ષકોને રહેવા માટેની સગવડ પોતાના નવા મકાનમાં કરી અને આબુઆબુનાં ગામડાંમાંથી મળ્યાં તેટલાં નિરક્ષર બાળકોને પણ એકઠાં કર્યા. પોતાનો શિક્ષણપ્રયોગ શિક્ષકોની સમક્ષ કરી બતલાવ્યો. આ વખતે તેમના મનમાં કેવળ ખેડુતો માટે એક વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાનો વિચાર ગૂંચાયા કરતો હતો. એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ખેતીનું કામ સંભાળી શિક્ષકનું કામ પણ કેવી રીતે કરવું, તે શીખવવાની તેમની ધારણા હતી. એ હેતુ વિષે તેમના હૃદયમાં ઘણા કાળ સુધી થોડેઘણો વિચાર થયા કરતો; પણ અનેક કારણોને લીધે છેવટે સુધી તે ફળદ્રુપ થયો નહિ.

ખીટર ધી ઝેટની કારકીર્દીને અનુલક્ષા એક મોટી નવલકથા લખવાને ટૉલસ્ટૉયે

વિચાર કર્યો હતો. હવે તેમનું બાળપોથીનું કાર્ય પતી ગયું હતું તેથી એ કથા માટે આવશ્યક સાધનોની તે ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. તા. ૧૯ નવેમ્બર ૧૮૭૧ના રોજ બર્સને લખેલા પત્રમાં કાઉન્ટેસ સોફાયા લખે છે:—

“ હાલમાં અમારે ત્યાં લેશ માત્ર વાર્તાવિનોદ ચાલતો નથી. લીયોની ચોતરફ પુસ્તકો, ચિત્રો અને છબીઓના ડગલે ઢગલા પડેલા છે. વાંચવું, નિશાનીઓ કરવી અને ઉતારા કાઢવા એ કાર્યમાન તેમનો આખો દિવસ જાય છે. સાંજે છોકરાં ખાઈ પી સુઈ જાય છે એટલે તે પોતાના સર્વ વિચારો મને જણાવે છે. નવી નવલકથા વિષે તેમનું ચિત્ત અઘાપિ અતિ અસ્થિર છે. સર્વ મહેનત વ્યર્થ જશે એમ લાગતાં એકાદ દિવસ તે ઉદાસ બની જાય છે તો વળી ખીજે દિવસે અત્યંત ઉસાહથી કામે લાગી જાય છે; પણ હજી સુધી પૂર્વ તૈયારીજ ચાલે છે. વાતની કંઈ પણ હકીકત હજી તેમણે લખી નથી. ”

આ પછી એક મહિને લખેલા પત્રમાં નીચેની હકીકત છે:—

“હમ્મેશની માફકજ અમે પોતપોતાના વ્યવસાયમાં લીન રહીએ છીએ. ખેડુ-તોનો ઉનાળો હોય છે તેમ અમે જમીનદારોનો શિયાળો હોય છે. હજી પણ ટૉલસ્ટૉય પીટર ધી ગ્રેટના સમયના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો વાંચવામાં તલ્લીન રહે છે. એ વાંચનમાં તેમનું ચિત્ત તદ્રૂપ થઈ ગયેલું જણાય છે. ખૂદ પીટર બાદશાહ અને તેની ચોતરફના માણસોના જીવનક્રમ, તેમના વિચાર અને તેમનાં વર્તન વિષે પુષ્કળ ટાંચણ કાઢવામાં તે ગુંથાઈ ગયા છે. તેજ પ્રમાણે તે વખતના ખેડુતોની કેવી સ્થિતિ હતી તેની પણ ધણી સામગ્રી એકત્ર કરી છે; છતાં એ નવલકથા વિષે તેમનો વિચાર અઘાપિ અનિશ્ચિત છે. હું ધારું છું કે યુદ્ધ અને શાન્તિના જેવીજ પીટરના સમયની રસિક નવલકથા આપણને વાંચવા મળશે. ”

ઉપરની વાતને કેટલાક મહિના થઈ ગયા પછી ટૉલસ્ટૉયે પોતાનો વિચાર તદ્દન માંડી વાળ્યો. સર્વત્ર એવી માન્યતા હતી કે, પીટર એ એક મહાન પુરૂષ થઈ ગયો છે અને એજ સમજથી તેનો સમય નવલકથા રૂપે આલેખવાની ઇચ્છા ટૉલસ્ટૉયને થઈ હતી; પરંતુ તે જેમ જેમ તે સમયના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમના અભિપ્રાયમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. તેમને લાગવા માંડ્યું કે લોકો કહે છે તેમ પીટર મહાન ન હતો, અને તેથી તે સમયની એકંદર પરિસ્થિતિ વિષે તેમના મનમાં લેશ માત્ર માન ન રહેતાં ઉલટું પીટર દુર્ગુણી હોઈ તેણે એક પણ મહદ્દુત્તય કર્યું નથી એવો નિશ્ચિત અભિપ્રાય બંધાયો. તેમને લાગ્યું કે તેણે કરેલા સુધારા લોકહિતની ઇચ્છાથી કરેલા ન હતા પણ કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા કર્યા હતા.

આવા આવા વિચારોને લીધે ટૉલસ્ટૉયના મનમાં પીટર વિષે જરા પણ

પ્રેમ રહ્યો નહિ અને ઉલટો તરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો.

આ પ્રમાણે એક કાર્યથી તે છૂટા થયા ન થયા કે તરતજ એના કેરનીના નામની મોટી નવલકથાનું કામ તેમણે હાથમાં લીધું. એ નવલકથા માટે તેમણે કોઈ જાતની પૂર્વ તૈયારી કરી ન હતી.

મે મહિનામાં તે સર્વ કુટુંબ સહ સમારા પ્રાંતમાં ગયા. ત્યાં મુકામ કર્યા પછી તેમણે મહમદશાહ નામના એક બાબ્કીરને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. મહમદશાહ સ્વભાવે આનંદી, સખ્ય, વખતસર કાર્ય કરનાર અને રૂવાળદાર હતો. આજીવન રૂશીયન ખેડૂતો તેને રોમેનીયમ નામથી ઓળખતા. તેની સ્ત્રી પડદાનો રિવાજ પાળનારી હતી. કોઈ પણ માણસ આવતો કે તરતજ તે પડદા પાછળ જતી રહેતી.

અત્યાર સુધી તેમની ઘણી ખરી જમીન પડતર રહેલી હતી તેથી તેમણે તે જમીન ખેડાવવાનું કામ શરૂ કર્યું; પણ તેમના હસ્તે આ રથળે બીજું એક અતિ મહત્ત્વનું કામ બન્યું. આ વર્ષે આ પ્રાંતમાં અનાવૃષ્ટિથી સર્વ પાક નાશ પામી બચાવકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. જો એ વખતે ટાલ્સ્ટોય ન હોત તો પ્રજાને સહાય કરનાર બીજું કોઈ પણ મળી આવે તેમ નહતું; કારણ કે રૂશીયાના સુસંસ્કૃત ભાગથી આ પ્રાંત તદ્દન અલગ આવેલો હોવાથી એ દુષ્કાળની ખબર પણ પશ્ચિમ ભાગના લોકોને પડી નહોત, અને તેમના તરફથી કોઈ જાતની સહાયના અભાવે ત્યાંના લોકો ભૂખેજ મૂઆ હોત. પરંતુ ટાલ્સ્ટોયે પશ્ચિમ રૂશીયાનાં મોટાં મોટાં પત્રોને દુષ્કાળની ખબર આપી સહાયની યાચના કરી. વિશેષતઃ મોસ્કો ગેઝેટમાં વારંવાર લેખો લખી તેમણે જનસમાજમાં સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરી; તેથી શહેરોમાંથી વખતસર મદદ આવી દુષ્કાળની ઉગ્રતામાં સારો ઘટાડો થયો.

લોકસ્થિતિ જોવા માટે તે એકવાર નજીકના એક ગામમાં ગયા અને ત્યાંના પ્રત્યેક કુટુંબની દશા જોઈ તો સેંકડે પોણોસો કુટુંબો કરજદાર હોવાનું જણાયું. તે કુટુંબો દુષ્કાળનું વર્ષ કેવી રીતે પસાર કરવું તેની ચિંતામાં પડેલાં હતાં આખા પ્રાંતમાં દુષ્કાળ હોવાથી કામ થોડું અને ભૂખ્યાં ઘણાં જેવી સ્થિતિ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી; અને મજૂરોની સંખ્યા વધી જવાથી મજૂરીના દર રૂપીયે ચઉદ આની ઘટી ગયા હતા. ટાલ્સ્ટોયે બીજાં કેટલાંક ગામોમાં તપાસ કરી તો ત્યાં પણ તેવીજ સ્થિતિ જણાઈ. એ કામ પુરું કરી તે સમારા આવ્યા અને મોસ્કો ગેઝેટ દ્વારા દુષ્કાળફંડ ઉઘાડી તેમણે પોતેજ આરંભમાં આશરે બસો રૂપીઆની રકમ ભરી. જો કે જાહેર રીતે તેમણે આટલીજ રકમ ભરી હતી, પરંતુ ખાનગી રીતે તેમણે ઘણો પૈસો ખર્ચી નાખ્યો હતો.

એ ફંડને લોકો તરફથી પણ સારી મદદ મળી હતી. ટાલ્સ્ટોયની સગી ફ્રાંક

કાઉન્ટેસ એ. એ. ટૉલ્સ્ટૉયની લાગવગ રાજગૃહમાં હોવાથી તેણે ખૂદ મહારાણીને એ વાત કહી; ત્યારે તેમણે પણ એક સારી રકમ આપી હતી અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ઘણા રાજકીય માણસોએ રકમો આપી હતી. એકંદરે એ ફંડની રકમ આશરે ચાલીસ લાખ રૂપિયાથી વધુ થઈ હતી. ટૉલ્સ્ટૉયને દુષ્કાળનો અનુભવ પહેલોજ હતો; પરંતુ તેની અસર એવી થઈ હતી કે ત્યાર પછીના પ્રત્યેક દુષ્કાળમાં તેમણે ઘણાં મહત્વનાં કામ કર્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૩ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં તે યાસનાયા પાછા આવ્યા તે વખતે તેમણે ફેટને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“અમે સમારાથી મુખરૂપ આવી પહોંચ્યા છીએ. આ વર્ષે સમારા પ્રાંતમાં વૃષ્ટિના અભાવે ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો અને તેમાં અમને પણ પુષ્કળ નુકશાન થવાથી કેટલીએ હરકતો સહન કરવી પડી; પરંતુ એકંદરે એ પ્રવાસ સંતોષકારક નીવડ્યો છે. હવે અમે અમારું પૂર્વકાર્ય શરૂ કરી લીધું છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયને ગમે તે રીતે પ્રસિદ્ધ થવાની લાલસા નહિ હોવાથી તે કોઈને પણ પોતાનું ચિત્ર કાઢવા દેતા નહતા. ફેટો પડાવવાનો પ્રસંગ આવતો તો તે તેનો મૂળ કાચ ફેડી નાખતા; પરંતુ કેમસ્કાય નામના એક ચિતારાએ એ માટે તેમનો પૂરો પીછો પકડ્યો હતો; એ ચિત્રકારે મોસ્કોના સરકારી ચિત્રસંગ્રહાલય માટે કેટલાંક નવાં ચિત્રો તૈયાર કરવાનું માથે લીધું હતું; તેમાં રૂશીયાના મોટા મોટા મુત્સદ્દી, કવિ અને ગ્રંથકારોનાં ચિત્રોનો પણ સંગ્રહ થવાનો હતો. કેમસ્કાય ટૉલ્સ્ટૉયનો ફેટો મેળવવા આખા મોસ્કોમાં ફરી વળ્યો; પણ તેને તેમના ફેટાની એક પ્રત પણ મળી શકી નહિ. કેમસ્કાયને માટે હવે એકજ ઉપાય રહ્યો હતો. તે ઉપાય એજ હતો કે ટૉલ્સ્ટૉયની પાસેથીજ ફેટો મેળવવો. તે જાણતો હતો કે ટૉલ્સ્ટૉય યાસનાયામાં એક વાનપ્રસ્થ વૃત્તિથી રહેતા હોઈ કોઈને ચિત્ર કાઢવા દેતા નથી. આથી યાસનાયાથી ત્રણ માઈલ છેટે તેણે એક ઝુંપડું લીધું. એ ઝુંપડું યાસનાયાથી આવતા સરીયામ રસ્તાપર હતું. ટૉલ્સ્ટૉય એ રસ્તે ઘણી વખત ઘોડા પર બેસી ફરવા જતા તેથી તેણે ઝુંપડામાં છુપાઈ રહી તેમનો ફેટો લેવાનો વિચાર કર્યો. કર્મધર્મસંયોગે તેની એ વાત ફરી ટૉલ્સ્ટૉયના કાને પહોંચી. આથી પછી તેમણેજ કાતુક થવાથી એ ચિતારાને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. કેમસ્કાયનો પ્રયત્ન અને આગ્રહ જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનું ચિત્ર આલેખવાની સંમતિ આપી; તેથી છેવટે કેમસ્કાય તેમના ચિત્રની બે પ્રત તૈયાર કરી શક્યો. તેમાંની એક મોસ્કોના ચિત્રસંગ્રહાલયમાં છે અને એક ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબમાં યાસનાયા ગામમાં છે. આ પછી કેમસ્કાયને સંમતિ આપી હતી એટલે તે બીજા ચિત્રકારોને પણ ના કહી શક્યા નહિ અને આખા રૂશીયામાં તેમની છબીઓ પ્રસરી ગઈ.

તા. ૧૧ નવેમ્બરના રોજ ફેટને લખેલા પત્રમાં તે નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

“ હાલમાં અમે દુઃખી છીએ. સર્વથી નાનો બાળક પીટર છાતીના વિકારથી બે દિવસ માદા રહી મૃત્યુ પામ્યો છે. ગયાં અગીઆર વર્ષમાં અમારા કુટુંબપર એ પહેલોજ મરણનો ધા છે; એથી મારી પત્ની ધણીજ દુઃખી થઇ છે. લોકો ‘નાતું બાળક મર્યું તેમાં શું થયું?’ એમ કહી મને તથા મારી પત્નીને શાન્ત કરવા ઇચ્છે છે, પણ એ વિચાર તેના અંતઃકરણને શાન્તિ આપી શકતો નથી. અંતઃકરણ વિવેચકબુદ્ધિનો સ્વાર્થ સમજતું નહિ હોવાથી લાલહાનિ ઠરાવવાનું કાર્ય તેનાથી બનતું નથી. તેમાં પણ માતાનું દૃઢ્ય તો પ્રભુની દયાનું ઐહિક પ્રતિરૂપજ છે; એટલે તેને સ્વાર્થનો વિચાર કેવી રીતે સ્પર્શ કરી શકે? આથી લોકો વિચારતી ગમે તેટલી વાતો કહે છે પણ તેનાં નેત્રમાંથી નીકળતું પાણી બંધ પડતું નથી. ”

યાસનાયા શાળાની અનુભવી શિક્ષણપદ્ધતિનો પ્રચાર કરવા માટે તેમણે થોડા વખત પર ફેટલાક શિક્ષકોને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા હતા; પણ તેથી કાર્ય સફળ થયું નહતું. ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં તેમણે એ માટે પુનઃ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. બ્યાખ્યાનો આપવાનું તેમને પસંદ નહતું પણ તે વિચાર સુદ્ધાં ક્ષણવાર બાળુએ રાખી હેતુની સફળતા માટે મોસ્કોના સાહિત્યમંડળ સમક્ષ બ્યાખ્યાન પણ આપ્યું.

એ મંડળના લબ્ધ દિવાનખાનામાં જ્યારે તેમનું બ્યાખ્યાન થયું ત્યારે તે સર્વ જગ્યો ઓતાઓથી ચિકાર ભરાઇ ગઇ હતી. તે મંડળના અધ્યક્ષ શાટીલોફે ટાલ્સ્ટોયને બ્યાખ્યાન શરૂ કરવા વિનંતિ કરી, પણ પોતે એકલા લાંબુંલયભાષણ આપે તેના કરતાં પ્રશ્નરૂપે ચર્ચા થાય તો ઠીક એવી સૂચના ટાલ્સ્ટોયે કરી. એ વાદવિવાદ ઘણો વધી પડી છેવટે ત્યાં આગળ શિક્ષણવિષયક ઘણા ખરા પ્રશ્નોની ચર્ચા થઇ. એ ચર્ચામાં રૂશિયાના ઘણા વિદ્વાનો તથા શિક્ષકોએ ભાગ લીધો હતો. જે શિક્ષણ અને જે સંસ્કૃતિ સામાન્ય પ્રજાને અનુકૂળ બની પથ્ય થતી નથી, જેને માટે તેઓમાં આતુરતા નથી, એવી સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ બળાત્કારે આપતું તે અતિ હાનિકારક છે. હાલનાં નવીન શોધનાં શાસ્ત્રો કાલે અવ્યવહાર ઠરવાનો સંભવ છે; માટે એવી વાતોનો બોજે બાળકોના કોમળ મગજ પર નાખવો તે ધાતક છે. ખરી રીતે ભાષા અને અંકગણિત સિવાય અન્ય કંઇ તેમને શીખવવાની જરૂર નથી; વગેરે પ્રકારના મત પ્રકટ કરી બાળકોને વાંચતાં કેવી રીતે શીખવવું તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરવાનું સ્વીકારી ટાલ્સ્ટોયે મોસ્કોની એક મીલમાં તે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ અને અન્ય અનેક સભાસદોની દ્રષ્ટિએ એ પ્રયોગ એટલો ફતેહમંદ થયો કે, શાટીલોફની સૂચના પરથી પૂર્ણ રીતે એ પ્રયોગ અજમાવી જોવા માટે ત્યાં સાહિત્યમંડળે બે મહિના માટે બે શાળાઓ

ઉધાડી. એકમાં જુની પદ્ધતિથી શીખવવાનું શરૂ કર્યું અને બીજામાં ટૅલસ્ટૉયની પદ્ધતિનો અમલ કરવા માંડ્યો. શાળા શરૂ થયે સાત અઠવાડીયાં થયા પછી બંને શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા માટે એક કમીટી નીમાઈ. પરીક્ષા લેવાઈ પણ કમીટીના સભાસદો એકમત થયા નહિ અને લિન્ન લિન્ન રિપોર્ટ થયા. આ સંબંધમાં ટૅલસ્ટૉયે જણાવ્યું હતું કે, શાળામાં પરીક્ષા ચાલતી હતી તે વખતે બહારના પ્રેક્ષકોનું આગમન અસ્ખલિત ચાલુ રહ્યું હતું તેથી બાળકોનું પ્રશ્ન તરફ વારંવાર દુર્લક્ષ થયું હતું. અર્થાત્ પરીક્ષાનું કાર્ય યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં થયું નહતું; છતાંએ એ પદ્ધતિ જુની પદ્ધતિ કરતાં થોડા ઘણા અંશે ઉત્તમ ઠરી છે. આથી ટૅલસ્ટૉયે તેની માહિતી રૂશિઆમાં પ્રસારે તે હેતુથી શાટીલોફના નામે પત્ર રૂપે એક મોટો રિપોર્ટ તથા નિબંધ તૈયાર કરી છપાવ્યો અને તેની પ્રતો ગામે ગામ વહેંચી.

પીટર્સબર્ગમાં ફાધર લૅંડ જર્નલ નામનું એક મોટું વજનદાર માસિક નીકળતું હતું. એ માસિક ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં નેકસૉફ પોતાના હસ્તમાં લીધું હતું. નેકસૉફનો સંબંધ ઘણાં વર્ષથી ટૅલસ્ટૉય સાથે રહ્યો નહોતો; પણ તેના દ્વારા શિક્ષણ વિષે ચર્ચા શરૂ કરવા માટે તેમણે નેકસૉફ સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. ખરી રીતે કૉન્ટેમ્પરરી માસિક સાથે ટૅલસ્ટૉયને પ્રથમથી સંબંધ હતો એટલે તે દ્વારા તેમના લેખો બહાર આવવા જોઈતા હતા; પરંતુ તે માસિક ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં સરકારની આપખૂડીનો ભોગ થઈ પડ્યું હતું તેથી તેમને આ બીજું દ્વાર શોધવું પડ્યું; અને ફાધર લૅંડ જર્નલના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં ‘સામાન્ય લોકોનું શિક્ષણ’ એ મથાળા નીચે એક નિબંધ પ્રકટ થયો.

ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં ટૅલસ્ટૉયે પોતાના યાસનાયા માસિકમાં એ વિષયની ચર્ચા કરી હતી પણ તે વખતે લોકોએ તેની કંઈ દરકાર કરી નહતી; પરંતુ આ વખતે તે સમય કરતાં તે વધારે જાણીતા થયા હતા અને વળી ફાધર લૅંડ જર્નલ વજનદાર ગણાતું હતું; તેથી તેમાં એ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાની સાથે ઘણાં પત્રોએ એ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરી. ટૅલસ્ટૉયના લેખપર અતુદ્દૂષ પ્રતિદૂષ ઘણી ટીકાઓ પ્રકટ થઈ અને જે કે તેથી જુની શિક્ષણપદ્ધતિમાં તરત કંઈ વિક્ષેપ ફેરફાર થયો નહિ; તોપણ એમાં તો કંઈજ શંકા નથી કે લોકશિક્ષણ વિષેનું પોતાના તરફ નેતૃત્વ રાખી રહેલા મિથ્યાભિમાનીઓ એથી ઘણા પાછા પડી ગયા. પરિણામે શાળામાં બાળકો બાળકો મેંઠાં હોઈ તેમના શિક્ષક-બરવાડ તેમને જેમ દોરે તેમ તેમણે દોરાઈ જવું જોઈએ, એ સમજમાં ઘણો ઘટાડો થયો અને ટૅલસ્ટૉયે નકામાં ઠરાવેલાં કેટલાંક પુસ્તકો અબ્યાસપત્રકમાંથી કમી થયાં.

આ પછી ઇ. સ. ૧૮૭૫ ના જન્યુઆરી પછી પણ કેટલાક વખત સુધી

શિક્ષણની ચર્ચા જોરમાં આવી ગઇ હતી અને તેમાં ધણા વિદ્વાનોએ પોતાના લેખોથી વધારો કર્યો હતો.

આ વખતે યાસનાયાની શાળાના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પુરું થયું હતું અને તેમની આગળ અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હતી. બીજા ગણિતાદિ કઠિન વિષય ટૉલસ્ટૉયે તેમને ખાનગી રીતે શીખવ્યા હતા અને તેમાં તે ફત્તેહમંદ નીવડ્યા હતા; તેથી પૂર્વે એક વખત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાનો જે વિચાર થયો હતો તે પુનઃ ઉદ્ભવ્યો અને એજ વિદ્યાર્થીઓથી એ પ્રયોગ શરૂ કરવાનો ઇચ્છા થઇ. સમય શિક્ષણવિષયક ચર્ચાનો હતો એટલે તેમણે એ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન પણ કરી જોયો.

પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખેડુતોમાં જોઇએ તેટલો પ્રચાર થતો નથી તેનું બીજું પણ એક કારણ તેમણે પોતાના લેખમાં જણાવ્યું હતું. તેમને લાગતું હતું કે, પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકોનો ભારે પગાર ગરીબ ખેડુતોને પરવડતો નથી; તેથી મધ્યમવર્ગના શિક્ષકોને બદલે ખેડુત વર્ગમાંથીજ શિક્ષક ઉભા કરવામાં આવે તો શિક્ષણ કાર્યને વિશેષ સહાય થાય. આ હેતુથી તેમણે પોતાની જાતિ દેખરેખ નીચે યાસનાયામાં એક ટ્રેનીંગ કોલેજ શરૂ કરવાનું ઠરાવ્યું.

તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૮૭૪ના રોજ ખર્ચને લખેલા પત્રમાં કાઉન્ટેસ જણાવે છે:-

“અમારી ખેતીનું શિયાળાનું કામ ઝપાટાથી ચાલે છે. હમણાં લીયોનું લક્ષ ખેડુતોનું શિક્ષણ, પ્રાથમિક શાળા, પાઠશાળા વગેરે તરફ સંપૂર્ણ રીતે ગૂંથાઈ ગયેલું છે. એજ કામમાં સવારની સાંજ થાય છે.”

ટૂંકા પ્રાંતના સરદાર અને જમીનદારમાં આગેવાન ગણાતા સુમારીન નામના એક ગૃહસ્થ હતા. એ ગૃહસ્થે ટૉલસ્ટૉયને સારી મદદ કરવાનું આશ્વાસન આપી, તે પ્રાંતની લોકલૉર્ડે શિક્ષણ માટે એક સારી રકમ મંજૂર કરી હતી તેથી તે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા તેમણે ટૉલસ્ટૉયને સૂચવ્યું. આથી ટૉલસ્ટૉય નવી યુન્ટાઈમાં ઉમેદવાર તરીકે બહાર પડ્યા અને યુન્ટાઈ આવ્યા. પછી સર્વ સભાસદોએ એકમત થઈ તેમની શિક્ષણ કમિટિના પ્રમુખસ્થાને નીમણુંક કરી.

આ તકનો લાભ લઈ ટૉલસ્ટૉયે બોર્ડના હાથમાં રહેલી રકમ નવી પદ્ધતિની ટ્રેનિંગ કોલેજ પાછળ ખર્ચવા સૂચના કરી, અને ધણાખરા સભાસદોનો મત પણ તે કાર્ય માટે અનુકૂળ થયો; પરંતુ રશીયાના ખેડુતોનું કમનશીબ હતું પુરું થયું નહતું તેથી એક વૃદ્ધ સભાસદે એવી સૂચના રજૂ કરી કે, કૃષેરાઈન રાણીના સ્મારક નિમિત્તે ફંડ એકઠું કરવા આખા દેશમાં હીલચાલ ચાલે છે; માટે એ રકમનો ઉપયોગ તે તરફ કરવો. આ સૂચના વિરૂદ્ધ કાંઈથી બોલી શકાય તેમ નહતું તેથી સ્વાભાવિક રીતે તે પસાર થઈ, અને ટૉલસ્ટૉયના વિચાર જ્યાંના ત્યાં રહી ગયા.

ટૉલસ્ટૉય જે શિક્ષણવિષયક પ્રયત્ન કરતા હતા તેમાં તેમનો ફાઇ પણ પ્રકારે સ્વાર્થ નહતો. ગરીબ ખેડૂતવર્ગનું પોતાનાથી અને તેટલું હિત કરવું એટલીજ માત્ર તેમની પ્રવળ ઇચ્છા હતી; પણ રૂશીયન સરકારે એવી ફાઇ પણ દીલગ્યાલજ નહિ થવા દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેથી અધિકારીઓ ટૉલસ્ટૉયના પ્રત્યેક કાર્યમાં વિધન નાખવાનો ઉદ્દેશ કર્યા કરતા. ટૉલસ્ટૉયે સૈનિકો માટે એક પત્ર શરૂ કર્યું તો અધિકારીઓએ તે પણ તરતજ બંધ કર્યું; ટૉલસ્ટૉય કંઈ વાતો લખતા તો તરતજ અધિકારીઓ પોતાની કરપીણ કુલાડીથી તેને છિન્નભિન્ન કરવા મંડી જતા. ગમે તેવા આધારરહિત સંશયપરથી તેમના ઘરની તથા શાળાની ઝડતી પણ તેમણે લીધી. તેમના શાળાપત્રકને પણ દરકત કરવામાં તેમણે આજીવ ક્યું નહિ. આવી સ્થિતિમાં ટૉલસ્ટૉયનું ચિત્ત સરકાર વિરુદ્ધ ખળભળી ઉઠ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? ટૉલસ્ટૉયની બુદ્ધિ એવો નિશ્ચય કરવા લાગી કે, સરકાર એટલે સામાન્ય જનસમૂહને અજ્ઞાનરૂપમાં નાખનારી સંસ્થા. રૂશીયન સરકાર આવી રીતે વિષવ્રજનું બીજરોપણ કરી રહેલી હતી તેને ફળ આવવાનો આશંક આજ અરસામાં થયો. ધીમે ધીમે રૂશીયન યુવક-યુવતીઓનાં મન પણ ભડકવાનો સંભવ જણાવા લાગ્યો. રૂશીયાની દુર્દશાનું કારણ એકંદરે સમાજ-વ્યવસ્થામાંજ છે. એવી સર્વ યુવકવર્ગની માન્યતા દૃઢ થઈ; અને તેઓએ નિશ્ચય કરવા માંડ્યો કે, રૂશીયન સમાજની સર્વ વ્યવસ્થાનું ધોરણજ ફેરવી નાખવું. એ કાર્ય માટે અનેક સુશિક્ષિત યુવકો આજેવાન થયા અને મનુરવર્ગ તથા ખેડૂતો તેમની સંખ્યામાં વધારો કરવા લાગ્યા.

જન્મ મરણની ભરતી એટ થવી એ સૃષ્ટિનો અખંડ નિયમ છે. ટૉલસ્ટૉયનું કુટુંબ એ નિયમને અપવાદ રૂપ કંઈ નહતું. થોડાજ મહિનાપર ટૉલસ્ટૉયનું એક ધાવણું બાળક મૃત્યુ પામ્યું હતું અને હમણાં બીજો એક ધા પડ્યો. તા. ૩૦ જુનના દિવસે ટાશીયાના ફાઇ મરણ પામી અને ત્યાર પછી થોડાજ વખતમાં ટૉલસ્ટૉયની એક સગી ફાઇ તેની પાછળ પાછળ ગઈ. ટાશીયાનાપર ટૉલસ્ટૉયનો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ છેવટ સુધી જેવો ને તેવો રહ્યો હતો. જ્યારે પણ તેનું સ્મરણ તેમને થતું ત્યારે તરતજ તેમનો કંઠ ભરાઈ આવતો. એક વખતે તેના મુખથી કંઈ વાતો નીકળી ત્યારે ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું:-

“જ્યારે અંતિમ દુઃખથી તેની શક્તિ ક્ષીણ થતી ચાલી ત્યારે તે જાણી ગઈ કે મૃત્યુ હવે સમીપ આવ્યું છે. એક દિવસે મને પાસે બેલાવી તેણે કહ્યું: ‘એટા, આ ઓરડો સારો અને મોટો છે અને તમોને ભવિષ્યમાં કામ લાગશે. જો હું આ ઓરડામાં મરણ પામીશ તો તમને આ ઠેકાણે મારું સ્મરણ થયા સિવાય નહિ રહે અને તમે દુઃખી થશો; માટે મને બીજા એકાદ ઓરડામાં લઈ

જા. ' આ હકીકત પરથી તમને સમજશે કે તેને અમારી કેટલી શીકર હતી. હું ન્યારથી સમજણો થયો ત્યારથી તેને એવીજ જોતો આવ્યો છું. લોકોને કેવી રીતે ઉપયોગી થઇ શકાય એ સિવાય અન્ય કોઇ પણ વિચાર તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતો નહોતો. તેનું સર્વ જીવન પરહિતના ચિંતનમાંજ ગયું છે ”

“ તે તદ્દન શાંત વૃત્તિથી મરણશરણુ થઇ હતી. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે અમે તેને એક બાજુની ઓરડીમાં લઇ ગયા હતા. મરણુ વખતે તે ઐશુર્ય થતી જતી હતી. તે અન્ય કોઈને ઓળખી શકતી નહતી પરંતુ મને તો છેવટ સુધી ઓળખતી હતી. મને જોતાંની સાથે તેના મુખપર તેજ આવતું અને તે પોતાના હોઠ હલાવતી. તે ‘નિકોલસ’ શબ્દ ઉચ્ચારવા પ્રયત્ન કરતી હતી. આ પ્રમાણે અંત-કાળ સુધી તેનો મારાપરનો પ્રેમ કદિ પણ ઘટ્યો ન હતો અને તેમાં કદિ અંત-સય પણ પડ્યો ન હતો. ”

ટાશીયાનાની સ્મશાનયાત્રા નીકળી ત્યારે યાસનાયાનાં સાઠે ધરનાં માણસો સ્મશાન જવા નીકળ્યાં હતાં, અને તેના આત્માને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ખ્રિસ્તીધર્મે કહેલાં સૂત્રો યોજતાં હતાં. આ ઉપરથી સામાન્ય ખેડૂતો પણ તેના પર કેટલો પ્રેમ રાખતા હતા તે જણાઇ આવે છે. ટાશીયાનાએ આખી જીંદગીમાં કોઈને એકે કડવો શબ્દ કહીને પણ દુઃખી કર્યું નથી. તેની ઓળખાણમાં આવેલો પ્રત્યેક માણસ તેનાપર પ્રેમ કરે એ સ્વાભાવિકજ હતું.

તા. ૨૪ જુનના રોજ રૂટેને લખેલા પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય જણાવે છે:-

“ ટાશીયાના કોઈનો અંત્યવિધિ કર્યાં એ દિવસ થયા છે. તેના મરણુ પહેલાં ઘણા દિવસોથી મને જણાવા લાગ્યું હતું કે હવે તે થોડાજ વખતમાં અમને ત્યજી જશે. આથી દુઃખની મને અગાઉથી સૂચના થઇ હતી; તથાપિ જ્યારે તે અમોને અંરંખર છોડી ગઇ ત્યારે મારા દુઃખની તીવ્રતામાં રતિભાર પણ ઘટાડો થયાનું જણાયું નહિ. આકીનાં સર્વ ખુશીમાં છે. હમણાં હવામાન પણ મારું હોવાથી હું આજણુ ખનતો જઉં છું. ”

આ વર્ષે ટૉલ્સ્ટૉયની બાળપોથીની બીજી આવૃત્તિ નીકળી હતી; તેમાં તેમણે ઘણો ફેરફાર કર્યો હતો. પ્રથમ બાળકને અક્ષરઓળખ થયા પછી તેને વાંચનમાં રસ પડે તે માટે તેમણે તદ્દન સહેલાં, નાનાં અને રસુજ વાક્યો આરંભમાં મૂક્યાં હતાં. આપણે જણીએ છીએ કે, ટૉલ્સ્ટૉયના કોઈ પણ પ્રયત્નને સરકારનો ટેકો મળતો ન હતો; છતાં શિક્ષણ ખાતાના પ્રધાને આ પુસ્તક પસંદ કરી તે સર્વત્ર ચાલુ કરવાની ભલામણ કરી હતી; એ ઉપરથીજ આ વાંચન-માળાનું મહત્ત્વ જણાઈ આવે છે.

આ વર્ષના ઉનાળામાં ટૉલ્સ્ટૉયનું સર્વ કુટુંબ સમારાના પોતાના વતન

ઉપર રહેવા ગયું હતું. પૂર્વની મિલ્કતમાં વધારો થઈ આ વખતે તે ૧૬ હજાર એકર જેટલી થઈ હતી. આ વર્ષે પણ મહમદશાહ ટૉલસ્ટૉયની નોકરીમાં રહ્યો હતો.

પાંચ અથવા છ જેડી બળદ જેડી ખેડ કામ ચલાવવામાં આવતું. એ બળદના મળે મંજુલ નાદ કરતી ધૂધરમાળ તથા ઘંટ બાંધાતા. દહાડે આખું ટૉલસ્ટૉય કુટુંબ હળ પકડવા જતું અને તે સમયે બળદના કંઠની ધૂધરમાળથી થતા ધ્વનિથી અને સૂર્યના સ્વચ્છ પ્રકાશથી તેમનું ચિત્ત રમમાણુ બની જતું. અજવાળીયાના દિવસોમાં રાત્રે સફેદ ચાંદરણું પથરાતું ત્યારે પણ ટૉલસ્ટૉય ખેતરમાં જઈ કુટુંબ-સહ બેસતા. આળુઆળુ વસી રહેલી સૃષ્ટિસૌંદર્યની અપૂર્વતા અને તેમાં ટૉલસ્ટૉય જેવો રમિક હૃદયનો વકતા ભળતો, એટલે આખી રાત કેવી રીતે પુરી થઈ જતી તે પણ શ્રોતાઓના ધ્યાનમાં રહેતું નહિ.

સમારાના નિવાસ દરમીયાન ટૉલસ્ટૉયે કેટલીક ઘોડીઓ ખરીદ કરી ઘોડાની એક નવી જાત ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એક દિવસે એ ઘોડીનું ટોળું અને મહમદશાહના ઘોડાઓનું ટોળું એક જગ્યાએ ચરતું હતું ત્યારે કીરગીઝ જાતિની એક ભટકતી ટોળીએ એ બધું ટોળું નસાડી લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ મહમદશાહના કેટલાક સ્વારો તેની પાછળ પડી સર્વ જાનવર પરત લાવ્યા હતા.

આળુઆળુનાં ગામડાંમાં કેટલાક સુખી રૂશીયનો ખેતી કરવા રહેતા હતા. તેઓ સર્વ ખાધે પીધે સુખી હોવાથી ઉતરતા ખેડુતવર્ગ સાથે ભળવાની તેમને ટેવ નહતી અર્થાત્ તેમનામાં એકલપેટાપણું આવેલું હતું; પરંતુ મુંગાને પણ બોલતો કરવાની શક્તિ ટૉલસ્ટૉયમાં સારી હોવાથી એ સર્વ ટૉલસ્ટૉયને ત્યાં આવતા જતા થયા હતા, અને તેમની સોજતથી ઉતરતા વર્ગના ખેડુતોના શ્વાસનું આભડછેટપણું ઓછું થતું જતું હતું. ટૉલસ્ટૉય જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં તે સદાય અને અનુકંપાના પાઠ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી શી ભવતા જતા હતા.

સમારા પ્રાંતમાં બે લિન્ન લિન્ન ધર્મના લોકોની વસ્તી છે. બાબ્કીર લોક ઇસલામી હોઈ બાકીની સર્વ વસ્તી જુના ખ્રિસ્તી પંથની છે; તથાપિ એ બન્ને જાતિમાં પૂર્ણ મિત્રભાવ હોઈ ધર્મમાર્ગમાં ઉલાપેહ ન કરતાં પૂર્ણ શાંતિ અને સુલેહથી આનંદપૂર્વક રહે છે, તે જોઈ ટૉલસ્ટૉયને ઘણો સંતોષ થયો. વળી ત્યાં એટલે સુધી શાંતિ હતી કે, ખ્રિસ્તી પંથના કદા ઉપાધ્યાયો પણ ઇસલામીઓ સાથે સ્નેહથી વર્તતા હતા.

એક દિવસે એક ધર્મોપાધ્યાયને ઘેર ટૉલસ્ટૉય અને બર્સ લાંબી રાત સુધી વાર્તાલાપ કરતા બેસી રહ્યા હતા. રાત અંધારી હતી અને વળી વરસાદ પડતો

હતો તેથી અંધકારમાં બીજાનુતાએ વધારો કર્યો હતો. ટાલ્સ્ટોય અને અર્સ મોડી રાતે ઘેર આવવા નીકળ્યા પણ તે અંધકારમાં રસ્તો ભૂલ્યા. અંધકાર એટલો હતો કે તેમના ઘોડાનાં ડોકાં સુધ્ધાં તે જોઈ શકતા નહતા. તે અનુમાને ચાલ્યા જતા હતા. અર્સ એક ખેડુતના વૃદ્ધ ઘોડાપર બેઠો હતો. જતાં જતાં તે ઘોડો ડાબા હાથ તરફ વળવા લાગ્યો પણ અર્સને લાગ્યું કે રસ્તો જમણા હાથ તરફ હોવો જોઈએ. તેણે ઘોડાને તે તરફ વાળવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યો પણ ઘોડાએ પોતાની હઠ છોડી નહિ. આ જોયતાણુ જોઈ ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું કે, ખરો રસ્તો આપણે જાણતા નથી માટે લગભગ ઢાંલી મૂક અને ઘોડાને ફાવે તેમ જવા દે. તે ઘોડો ખેડાએલા ખેતરના એક પગરસ્તે પડ્યો અને ફેટલીકવારે પરિચિત મોટે રસ્તે આવી પહોંચ્યો. ઘોડાની બુદ્ધિથી ટાલ્સ્ટોયને આનંદ થયો.

પેટ્રોસ્કીમાં દર વર્ષે એક મોટો મેળો ભરાતો હતો અને ટાલ્સ્ટોયનો ત્યાં જવાનો નિયમ હતો. ત્યાં એક જૂનો મઠ હતો. ટાલ્સ્ટોયનો મુકામ પણ એજ મઠમાં થતો હતો. આ મઠમાં એક વૈરાગી રહેતો હતો. એ વૈરાગી પૂર્ણ ત્યાગી હતો અને તે મઠના ચોકમાં જમીન નીચે તૈયાર કરેલા એક ભોંયરામાં તદ્દન એકાંતમાં દિવસ કાઢતો હતો. તે કદિ કદિ બહાર આવતો ત્યારે તેણે પોતે ચાલીસ વર્ષે પર વાવેલું એક વૃક્ષ લોકોને બતાવતો હતો. એ જ ઝાડ નીચે યાત્રાળુઓને મળી ફેટલીક વાર સુધી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો. ટાલ્સ્ટોયે એ વૈરાગીની મુલાકાત લીધી અને તેણે પણ તેમનું સાદું સ્વાગત કરી પોતાનું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું. પોતાને યુવા માટે એક ખટુલી તૈયાર કરી રાખી હતી અને તેના પર જ તે નિદ્રા લેતો હતો. પેટ્રોસ્કી આવનારા ભાવિક યાત્રાળુ તેમજ મેળા વખતે આવતા ખેડુત અને અન્ય માણસ તેને અતિ પૂજ્ય માનતા હતા. તેના સંબંધમાં ટાલ્સ્ટોય કહેતા કે સર્વસંગપરિત્યાગનું ઉત્તમ દર્શાવતું જેણે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું છે; વ્યવહારના કલહથી મુક્ત કેવી રીતે રહેવું એ જે પોતાના હૃવનથી શીખવી રહ્યો છે; તેના તરફ પૂર્ણ આદરવૃત્તિ રાખવી એજ યોગ્ય છે. સંસારીઓને ત્યાગનો પાઠ શીખવનાર પ્રત્યક્ષ ગુરૂની આવશ્યકતા છે. તા. ૨૬ ઓગસ્ટના રોજ ટાલ્સ્ટોય યાસનાયા પાછા આવ્યા અને તેજ દિવસે તેમણે ફેટને નીચેના પત્ર લખ્યો:—

“અમે સુખરૂપ ઘેર આવી પહોંચ્યા છીએ. પાક વગેરે સામાન્ય રીતે ઠીક છે; પણ મજૂરીના દર એટલા બધા ભયંકર થઈ પડ્યા છે કે, છેવટે જમાખર્ચના સરવાળા મેળવતાં કંઈતું કંઈ થઈ જાય છે !”

“નશીબ સમારો તરફ કેમ જોવી ગયું તે હું સમજી શકતો નથી. ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટનાં ભાષણો અતિ મહત્ત્વનાં હોય છે એવું સાંભળીને તે સભાની

ફેટલીક બેઠકોમાં હાજર રહી મેં બાપણો સાંભળ્યાં હતાં, પણ મને તો તે બાપણો તદ્દન નીરસ અને ક્ષુદ્ર લાગ્યાં હતાં; ત્યારે સમારાના ખેડુતોની વાર્તાઓ સાંભળવામાં હું કલાકના કલાક પસાર કરી શક્યો છું. આજુબાજુ દુર્ગંધ પ્રસરેલી હોઇ તેના પર માખીઓ યજુબજુ રહી હોય છે, તેવી જગ્યાએ બાપકો પોતાની જંગલી ભાષામાં વિચાર પ્રકટ કરતા અને તે વિચાર હું આદરપૂર્વક સાંભળતો. પાલમિટની શબ્દજાળ કરતાં આ ગરીબ લોકોના વિચાર મને સેંકડો ગણા મહત્ત્વના લાગે છે. લાખો માણસો જે પરિસ્થિતિમાં રહે છે અને કેવળ જીવન માટે તરફડીયાં મારે છે, તે પરિસ્થિતિમાં જાતે જઈને રહ્યા સિવાય, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ અક્ષુથી જોયા સિવાય ખેડુતોનાં તરફડીયાંનું મહત્ત્વ શું છે તે કદિ પણ સમજાશે નહિ. ”

આ પછી ટૉલસ્ટૉયના કુટુંબમાં સર્વને ઉડીયા ખાંસીનો વ્યાધિ લાગ્યું પડ્યો. કાઉન્ટેસ સોફાયા તેમાં એટલી પટકાઇ પડી કે, તેને અકાળે પ્રમુતિ થઇ અને જન્મ પામેલી પુત્રી જે કલાકમાંજ મરણ પામી. આ વખતે ટૉલસ્ટૉયનો મોટો પુત્ર સર્જેસ બાર વર્ષનો થયો હતો. બાળકોના શિક્ષણ માટે એક અંગ્રેજ અને એક સ્વીજ શિક્ષકની ગોઠવણ હમ્મેશને માટે કરી હતી. એ ઉપરાંત એક સ્વીજ, એક ફ્રેંચ અને એક જર્મન શિક્ષકને પણ વચ્ચે વચ્ચે રાખ્યા હતા. તેઓ ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલતાં શીખવાડતા હતા. સર્જેસને ગાવાનો શોખ ઘણોજ હતો તથા તેનો અવાજ પણ સારો હતો; તેથી ટૂંકાથી એક ગવૈયાને પણ બોલાવી રાખવામાં આવ્યો હતો. ટૉલસ્ટૉય બાળકોને ચિત્રકળાનો શોખ થાય તે માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરતા હતા. એ કળામાં તેમની મોટી પુત્રી ટાશીયાનાએ સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમની પ્રબળ ઇચ્છા એવી હતી કે બાળકોને ચિત્ર આલેખતાં આવડે, પણ પોતાના તત્ત્વને અનુસરી તે શીખવવા તેમણે કદિ કોઇ પર જીલમ કર્યો નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે રશીયાની પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિ તેમને બીલકુલ પસંદ નહતી; પણ પોતાનાં બાળકો માટે વિશ્વવિદ્યાલયનાં દ્વાર બંધ ન થાય તે સારૂ તેમણે અભ્યાસ-ક્રમનું ધોરણ શાળાની પદ્ધતિ પ્રમાણેજ રાખ્યું હતું.

બાળકો અને કુટુંબીઓ સાથે ટૉલસ્ટૉયનું સામાન્યતઃ વર્તન કેતું હતું તેનું વર્ણન ખર્સે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

“ યાસનાયામાં અમારો સમય કેવા આનંદમાં જતો તેનું વર્ણન કરવું એ મારી શક્તિની બહારની વાત છે. અમારી એ આનંદી મનોવૃત્તિના કારણમાં ટૉલસ્ટૉયજ હતા. કોઇ પણ વિષય પર તે બોલતા તો તેમાં કંઈને કંઈ નવીનતા જરૂર મળી આવતી. શિક્ષણ, રાજકીય અથવા ખેતી જેવા શુદ્ધ ઐહિક વિષયથી તે શુદ્ધ ધાર્મિક સ્વપ્ના તથા તાત્ત્વિક વિષય સુધીના તેમના કોઇ પણ પ્રશ્નના ટા. ૧૨

અભિપ્રાયમાં નવીનપણ્ય જણાઇ આવતું. અમે બાળકો સાથે તે રમતા અથવા અમે ફરવા જતા ત્યારે તે એટલી મઝાની વાતો કહેતા કે, અમારો વખત કેમ નીકળી જતો તેજ અમે જાણી શકતા નહિ. ”

“ રમતાં રમતાં ફેટલીક વખત તે એવી નકલો કરતા કે હસી-હસીને અમારું પેટ દુઃખી જતું. અમે ફરવા જતા ત્યારે કોઈ કોઈ જગ્યાએ ધાસની કાપ-ણીતું કામ અમારી નજરે પડતું; એવા વખતે એકાદ બેકુત થાકેલો જણાતો તો તરતજ તે તેની પાસેથી દાતરડું લઇ જતે ધાસ કાપવા બેસી જતા; અને જ્યારે ત્યાંથી ઉઠતા ત્યારે એક કદલો લઇ તેનો ફૂલની માફક વાસ લેતા. તાજા કપાએલા ધાસનો વાસ તેમને અતિ પ્રિય હતો. ”

ટાલ્સ્ટોયના સ્વભાવમાં કપટને લેશ માત્ર સ્થાન નહતું, તેથી તેમની કોઇ પણ વૃત્તિ કદિ પણ મુઘ્ધ ન રહેતાં તરતજ બહાર આવતી. પ્રસંગે તેમને ક્રોધ થતો, પણ તેની શાંતિ તરતજ તેટલી જ ગતિથી થઇ જતી. ફેટલીક વખત તે કોઇ ગામ જવા સ્ટેશન પર આવતા તો આવતાં આવતાંજ ગાડી ઉપડી ગએલી જણાતી. આવા વખતે તેમનું મુખ એવું ચમત્કારિક બની જતું કે આજુબાજુના માણસોને એમજ લાગે કે તેમના પર કંઇ મહાન સંકટ તૂટી પડ્યું હોવું જાઇએ; તથાપિ એ ભાવ ક્ષણ વાર રહેતો તેટલામાં ગાડી ચૂક્યામાંજ તેમને ગમ્મત થતી; અને તે એટલી છૂટથી હસી પડતા કે ચોતરફનાં માણસો પણ તેમની સાથે હસી પડતાં. એક વખતે તેમણે એક ગૃહસ્થને મળવા જવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મળવા માટેનો સમય થઈ જતાં સુધી તે વાત તેમને યાદ આવી નહિ; પણ સ્મરણ થતાં જ તે હાથમાંનું કાર્ય જેવું ને તેવું પડતું મૂકી ગભરાઇ ઉઠ્યા અને કપડાં શોધવા લાગ્યા. આ પ્રકાર જોઇ તેમની પત્નીએ પુછ્યું કે ‘ શું છે ? ’ જવાબમાં ખડખડાટ હસી પડી ‘ એક ગૃહસ્થને મળવા જવાનું ભૂલી ગયો ’ એમ કહી નાના બાળકની માફક પત્ની આગળ હાથ જોડી કહ્યું: “ હવે એવું કરીશ નહિ. ” તેમની હસવાની પદ્ધતિ એવી વિલક્ષણ હતી કે તેમને હસતા જાઇ જીજ્ઞાસે હસવું આવ્યા સિવાય રહેજ નહિ. હસતાં હસતાં તેમનું આખું શરીર હાલી ઉઠતું. તેવીજ રીતે કોઇના પર ગુસ્સો ચઢતો ત્યારે તે તેના પ્રત્યે એવા પ્રકારની ભાષા વાપરતા કે, સાંભળનારને ખોટું ન લાગતાં અથવા ગુસ્સો ન ચઢતાં તેના ચિત્ત પર એવી જ અસર થાય કે તેણે પોતાનું વર્તન સુધારવું જોઇએ. તેમને વાંચનકળા પણ અત્યુત્તમ રીતે સાધ્ય થએલી હતી. કઠિનમાં કઠિન વિષય પણ તે પોતાના વાંચનથી ધોતાઓને સરળ કરી આપતા હતા. ડૉક્ટરો વિષે તેમના અંતઃકરણમાં તિરસ્કાર વસતો હતો. યુદ્ધ અને શાંતિ અને એના ફેરેનીનામાં તેમણે પોતાનો એ મત અનેકવાર રપટ કરી બતાવ્યો છે. તેમનો એવો હતો કે, વૈદ્યકનો વિષય

ખાસ ધંધાવાળાના હાથમાં ન રહેતાં એ વિદ્યાનો પ્રચાર સામાન્ય સમાજમાં વિશેષ થવો જોઈએ અને ઔષધક્રિયા પણ તેમના હાથમાં જવી જોઈએ. આ સંબંધમાં તેમણે રૂસોના વિચારનો જ અનુવાદ કર્યો હતો અને તેથી સામાન્ય ધરગથુ ઉપચારો તરફ તેમને સારું માન હતું; તથાપિ કુટુંબમાં કાષ્ટના દુઃખની હદ વધી પડતી ત્યારે તે ડોક્ટરની સલાહ લેવાને તદ્દન ના પાડતા એમ કંઈ નહતું. આજ વર્ષના અંતે કઝોનની તેમની સગી ફ્રાંસ એંશી વર્ષની વયે મરણ પામી હતી. તે પતિ સાથે અણુખનાવ થવાથી જીવી રહેતી હતી. તેની વૃત્તિ અતિ ધાર્મિક હતી તેના પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં પતિનું મૃત્યુ થયા પછી તે બોગિની બની આંધીનના મઠમાં રહેવા ગઈ હતી. ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા પછી તે ટૂંકાના મઠમાં રહી હતી અને કદિ કદિ ત્યાંથી યાસનાયા પણ આવતી હતી. તે અંતસમયે યાસનાયામાંજ હતી. તેનો સ્વભાવ સુશીલ હોય જીની પદ્ધતિના આચાર વિચાર અતિ દક્ષતાથી પાળતી હતી. દર મહિને એક ઉપાધ્યાયને બોલાવી તે તેની પાસે ધર્મવિધિ કરાવતી. એ ઉપાધ્યાય ધરમાં આવતાં જ ટોલ્સ્ટૉય બહાર જતા રહેતા અને તે જતા સુધી ગમે ત્યાં વખત વીતાવતા હતા.

આ અરસામાં ટોલ્સ્ટૉયના ચિત્તમાં એકંદરે તત્ત્વવિચાર સંબંધી ઘણો ખળભળાટ થઈ રહેલો જણાય છે. એ સંબંધમાં તેમની સેવામાં રહેતા નોકરે નીચે પ્રમાણે હકીકત જણાવી છે:-

“ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં વૉસીલી ઇવોનોવીચ નામનો એક ગૃહસ્થ ટોલ્સ્ટૉયનાં બાળકોને ખાયખલ શીખવવા માટે આવતો હતો. ટોલ્સ્ટૉય તેની સાથે કદિ વિશેષ છૂટથી વાતો કરતા નહતા. એક દિવસે એ ગૃહસ્થ અમારે ઘેર આવ્યો હતો તે વખતે તોફાન થઈ ખરફનો વરસાદ વરસવાથી તેને અમારે ત્યાં જ રાત રહેવાની ફરજ પડી, તેથી કાઉંટે તેની સાથે વાર્તાલાપની શરૂઆત કરી; પણ તેમની વાતોનો સવાર થતાં સુધી અંત આવ્યો નહિ. આખી રાત બન્નેએ વાતોજ કર્યા કરી. ”

“ તે દિવસથી લીયોની વૃત્તિમાં વિલક્ષણ ફેરફાર થયો. તેમનામાં ગાંભીર્ય વધવા લાગ્યું અને ત્યાર પછી તે રોજ વૉસીલી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. એક ઉપવાસના દિવસે સવારમાં વહેલા ઉઠી તેમણે મને કહ્યું: ‘ મારે પ્રાર્થના કરવી છે, તું સ્મરજ. ઘોડાવાળાને કહે કે ઉઠીશ નહિ. હું જ આજે ઘોડાપર જીન નાખી લાઇશ. સર્જ ! (નોકરનું નામ) મેં તને કંઈ વાંકુચું કંઈ હોય તો તે માટે ક્ષમા કરજો ’ એટલું કહી તે દેવળ તરફ ચાલ્યા ગયા. ”

“ તે દિવસથી આશરે બે વર્ષ સુધી તે પ્રત્યેક રવિવારે પ્રાર્થના માટે ગયા હતા. કાઉંટની વૃત્તિમાં એકાએક આટલું પરિવર્તન થએલું જોઈ આખા ગામનેજ નવાઈ જેવું લાગ્યું. ”

“ એક દિવસે સવારે હું મારા પુત્રને પ્રાર્થનાનું એક સ્તોત્ર શીખવતો હતો, તેટલામાં કાઉન્ટસાહેબે ખારણામાં આવી મને પૂછ્યું: ‘શું ચાલે છે?’ મેં ઉત્તર આપ્યો, ‘છોકરાને સ્તોત્ર શીખવું છું.’ ત્યારે કાઉન્ટે કહ્યું: ‘ડીક ડીક! જે માણસ મરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો નથી તે માણસજ નથી!’ ”

એ પછી તા. ૧ માર્ચ ૧૮૭૬ ના રોજ ફ્રેંચને લખેલા પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય લખે છે:-

“ હમણાં અમારી સ્થિતિ ડીક નથી. કાઉન્ટેસની માંદગી અઘાપિ દૂર થતી નથી. તેને ખાંસી આવે છે અને કદિ કદિ તાવ આવે છે તથા માથું પણ દુઃખે છે; તેથી દિનપ્રતિદિન તે સૂકાતી જાય છે. આ કારણથી આખું ઘર ઉદાસ ખની ગયા જેવું થયું છે. મારા મનને પણ શાંતિ નથી. હવે મને આ નવલકથાને કંટાળો આવવા લાગ્યો છે. તેને ગમે તેમ કરી એક વખત પુરી કરી નાખવી જોઈએ. તમને મળવાની ઘણી ઇચ્છા છે. તમે આ તરફ આવતા નથી તેથી તે જોમને તેમ દાખી દેવી પડી છે. મને કદિ કદિ એવી પણ ઇચ્છા થાય છે કે, તમારું એકાદ યાંત્ર ખગડે અથવા તમારો એકાદ દાંત ખરી પડે. કારણ કે તેમ થાય તો તમને મોસ્કો જવાની જરૂર પડે અને પછી રસ્તામાં સ્ટેશને હું તમોને પકડું. ”

ટૉલ્સ્ટૉયે ઉપરનો પત્ર લખ્યો ત્યાર પછી ખીજા મહિનામાંજ ફ્રેંચ માંદો પડ્યો અને તેને એ માંદગીમાંથી બચવાની આશા રહી નહિ તેથી તેણે પત્ર લખી ટૉલ્સ્ટૉયને જણાવ્યું કે, ‘છેવટનું મુખ જેવા આવ્યો.’ પણ એ માંદગીમાંથી થોડા વખતમાંજ તે સારો થયો. એપ્રિલની ૨૬ મી તારીખે ટૉલ્સ્ટૉયે તેને નીચેના પત્ર લખ્યો છે:-

“ છેવટની મુલાકાત માટે તમે મને બોલ્યો તે માટે તમારો આભારી છું; અને મારા અંત સમયે જો મારી વિચારશક્તિ કાયમ રહેશે તો હું પણ તેમજ કરીશ. તે પ્રસંગે તમારી અને મારા લાઈ સિવાય કોઈની પણ મુલાકાતની મને આવશ્યકતા નથી. જેઓએ મૃત્યુની મર્યાદાની પેલા તરફ દૃષ્ટિ પહોંચાડી છે તેઓની સમીપતા અંતસમયે અમૂલ્ય હોય છે. તમારા જેવા જે થોડા અને કવચિત્ નજરે પડતા માણસો હોય છે, તે જીવન અને નિર્વાણને ભિન્ન ખાતી મર્યાદા-હદ ઉપર હમ્મેશ ઉભા રહે છે. તેઓ એક ચક્ષુથી સંસારનું અવલોકન કરે છે અને ખીજા ચક્ષુએ અતિ ગૂઢ અને અજ્ઞેય એવા નિર્વાણની શોધ કરે છે. તેમનું એક ચક્ષુ નિર્વાણ તરફ રહેતું હોવાથી તેમની દૃષ્ટિ શુદ્ધ અને તીવ્ર થએલી હોય છે. શુદ્ધ સંસારી મનુષ્ય પ્રભુ વિષે ગમે તેટલો વ્યર્થ ખડખડાટ કરશે; પણ તમારા અમારા જેવાને તેની સોખમ કદિ પણ પ્રિય થશે નહિ. તેમાં પણ એવા માણસો અંત સમયે પાસે હોય એ મહાન દુર્ભાગ્યજ કહી શકાય;

કારણ કે તેમની અને આપણી દૃષ્ટિ એક બીજાથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે. આથી આપણને જે દેખાય છે તે તેમને દેખાતું નથી. તમે માંદગીમાં છો તેથી મૃત્યુનો વિચાર કરો છો અને હું સારો છું તોપણ હમ્મેશ તેજ વિચાર કર્યા કરું છું; તેને માટે મારા મનની તૈયારી કરું છું!”

તા. ૧૨ ના રોજ ફેટને ટૉલસ્ટૉય લખે છે:—

“હાલમાં વસંતનો આરંભ થયો છે અને અમારા ઘરમાં પણ અતિથી-જોતી ભીડ થઈ પડી છે. આ દિવસોમાં મારાથી વિશેષ કામ થઈ શકતું નથી; તેથી જીવનક્રમ સ્વપ્ન સમાન લાગે છે.”

આ વખતે ટૉલસ્ટૉયની સત્રીજી પોતાના સર્વ કુટુંબ સહ તેમને ત્યાં મહેમાન તરીકે આવી હતી. પ્રત્યેક ઉનાળામાં એ પાંચ છ માણસ ટૉલસ્ટૉયને ત્યાં આવતાં હતાં. આવાં અનેક કારણોથી ઉનાળામાં તેમનાથી લેખનકાર્ય વિશેષ થતું નહતું, તેથી એના કેરેનીનાનું લેખન પણ આ વખતે ધીમું પડ્યું હતું; તથાપિ ઉનાળો પૂર્ણ થતાંજ એ નવલકથા પુરી કરવાના ઉદ્દેશથી તરત હાથમાં લીધી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓને એ નવલકથાની એટલી તાલાવેલી લાગી હતી કે, મોસ્કોમાં જે છાપખાનામાં તે છપાતી હતી, ત્યાં કંઈ તેના કાચા મુસદ્દા મળી આવે તો તે મેળવવા ઘણી સ્ત્રીઓ છાપખાનાની ચોતરફ આંટા મારતી હતી.

ટૉલસ્ટૉયને ગાયનકળાનો શોખ હતો એ વાત વાંચકોના સ્મરણમાંથી દૂર ગઈ નહિજ હોય. અન્ય અનેક મહત્ત્વના વ્યવસાયના કારણે તેમને એ કળા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાને અવકાશ મળ્યો નથી; તથાપિ એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે તે તેને કદિ ભૂલી ગયા તો નહોતાજ. ગમે તે વખતે તેમને પીયાનાનું સ્મરણ થતું અને તે કદિ કદિ તે પર એસી ગાતા પણ હતા. ગીતોમાં બહુધા તે તાત્ત્વિક ગીતજ પસંદ કરતા હતા. શૃંગારિક પદ તેમને બીલકુલ રસતાં નહતાં. તેમની ખુદ્ધિ જેમ જેમ અંતર્મુખ થતી ગઈ હતી તેમ તેમ તેમનો ગાનનાદ પણ વધતો ગયો હતો. વાંચકોને યાદ હશેજ કે, ઘણાં વર્ષ પર તેમણે મોસ્કોમાં એક સંગીત વિદ્યાલય સ્થાપવામાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. એ શાળા આ વખતે સારી ઉન્નત સ્થિતિમાં આવેલી હતી. આ સમયે શૈકોસ્કી નામનો એક ગાયન-પદુ ગૃહસ્થ તે શાળામાં મુખ્ય અધ્યાપકના સ્થાને કામ કરતો હતો; અને ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બરમાં ટૉલસ્ટૉયની એ ગૃહસ્થ સાથે મુલાકાત થઈ હતી.

શૈકોસ્કી ટૉલસ્ટૉયને ચહાનારામાંનો એક મુખ્ય ગૃહસ્થ હતો. માનવ અંતઃકરણની પરીક્ષા ટૉલસ્ટૉય જેવી અન્ય કોઈને નથી, એવો તેનો મત હોવાથી ટૉલસ્ટૉયના પરિચયથી તેને અત્યાનંદ થયો હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. ટૉલસ્ટૉય મોસ્કો ગયા ત્યારે તેમના માટે કેટલાક ગવૈયાઓને બોલાવી શૈકોસ્કીએ

મીજલસો કરાવી હતી એ ઉપરથી શૈકેસ્કીનું દીલ આપણે જાણી શકીશું. એ મીજલસમાં ઇંગ્લાંડનો એક પ્રસિદ્ધ ગવૈયો પણ હતો. વળી મોસ્કોથી પાછા ફર્યા પછી ટાલસ્ટોયે સામાન્ય જનસમૂહના મુખે રહેતાં પુષ્કળ ગીત એકત્ર કરી શૈકેસ્કી તરફ મોકલી આપ્યાં હતાં.

શૈકેસ્કીએ તેનો નીચે પ્રમાણે જવાબ લખ્યો છે:—

“તમે મોકલેલાં ગીત પહેાંચ્યાં છે અને તે માટે હું ધણો આભારી છું. મારે ખુદથી રીતે કહેવું જોઈએ છે કે, જોણે એ ગીત તાલસૂરમાં લખી લીધાં છે તે માણસ જડ હોવો જોઈએ. લોકોના મુખે રહેતાં સામાન્ય ગીતોમાં તાલમેલ વિશેષ હોતોજ નથી અને તે ગીતોને એકાદ ખાસ તાલ અને સૂરમાં દાખી દાખીને ભરવાથી તેનો મૂળ રસ બહુ અંશે નષ્ટ થાય છે; એ કારણથી તમે મોકલેલાં ગીતોનો ઉપયોગ શાસ્ત્રાનુસાર થઈ શકે એમ મને લાગતું નથી.”

શૈકેસ્કીના મનમાં આરંભમાં એવી વિશ્વક્ષણ સમજ ઉભી થઈ હતી કે, ટાલસ્ટોય અદ્વિતીય ગૃહસ્થ હોવો જોઈએ—સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ. ટાલસ્ટોયના લેખ વાંચી તેને એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો હતો કે, માનવમનનો કોઈ પણ ભાગ તેમની સમક્ષ ગુપ્ત રહેતો હોવો ન જોઈએ. હુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે શૈકેસ્કી ટાલસ્ટોયને દેવદેવતાની પદવીએ લદ્ધ ગયો હતો; પણ જ્યારે તેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું ત્યારે તેને જણાયું કે તે એક સામાન્ય માણસના જેવાજ છે અને તેથી તેનું ચિત્ત એકદમ ફરી ગયું. ટાલસ્ટોયની મુલાકાતની હકીકત કહેતાં તે કહે છે:—

“માનવહૃદયના ઉંડાણમાં ડૂબકી મારી સર્વ ગુપ્ત વસ્તુ બહાર કાઢનાર એ સાહિત્યાચાર્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું ત્યારે મને જણાયું કે, એ ગૃહસ્થ તદ્દન ભોળો અને નિખાલસ મનનો છે. મારી ખાત્રી થઈ કે પહેલાં મને જે ભય લાગતો હતો કે મને જેતાંજ મારા અંતઃકરણના સર્વ વિકાર ટાલસ્ટોય બહાર પાડશે તે નિરાધાર છે. તે વખતે તેમના મસ્તકમાં ગાયનવિદ્યા સિવાય અન્ય કોઈ વિષયજ નહિ હોવાથી તેજ વિષય પર મારી સાથે વાતો કરતા હતા.”

ખીટોવનનાં કાવ્યો વિષે એક પત્રમાં ટાલસ્ટોય લખે છે કે:—

“ખીટોવનનાં કાવ્યોનું રહસ્ય અન્ય લોકોની માફક હું પણ સમજું છું અને પુષ્કળ દિવસ સુધી તેની સરસ્વતીએ મારા ચિત્તને રંજન પણ કર્યું છે; પરંતુ એટલી એકજ વાત પરથી ખીટોવનનું સાહિત્ય શાસ્ત્રનું સ્થાન ઠરાવવાનું નથી. સામાન્ય લોકોમાં ગુપ્ત રહેલી સહૃદયતાને પ્રકટ કરવાનું સામર્થ્ય કવિમાં કેટલું છે, એ વાતનો વિચાર કરીનેજ હું કોઈ પણ કવિની પદવી ઠરાવું છું. કૃત્રિમ રચનાથી સામાન્ય જનસમૂહની વૃત્તિ અને તેની સહૃદયતા કંઈ જાગૃત થતી નથી.”

“ગણ્યા ગાંડ્યા સુશિક્ષિતોને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી તેમને વશ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં જે સાહિત્યાચાર્ય લાખો સામાન્ય મનુષ્યની ભાવના જાગૃત કરે છે, તેજ મોટો અંતકાર છે અને તેનીજ કળા સાહિત્યકળાના નામને પાત્ર છે એવો મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. એજ કારણથી કોઇ પણ દેશનાં સાદાં પણ ભાવવ્યંજક કવિત અને ગીતોને હું જે મહત્ત્વ આપું છું, તે શેકસપીયરનાં નાટકો અથવા ખીટોવનનાં કાવ્યોને આપતો નથી. એ વિચારપરંપરા મારા મનમાં જન્મ પામી છે ત્યારથી ખીટોવન વિષે રહેલી પૂજ્ય શુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે અસ્ત પામી છે. ”

ટોલસ્ટોયનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, કોઇપણ કળાનું હૃદય જાણવાની શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ગુપ્ત રીતે રહેલી હોય છે. ખેડુતનાં બાળકોને જાણાવતાં પણ જણાવું છે કે, અલણ, બટકેલ અને અજ્ઞાન બાળકોમાં પણ એ શક્તિ છે. કેટલાંક બાળકોમાં તો સાહિત્યકળા પણ જણાઇ આવી હતી; માટે ખરી રીતે લાખો માણસોના સમૂહના આંતરભાગમાં નિદ્રાધીન પડેલી શક્તિ જે સાહિત્યથી જાગૃત થાય, તેજ સાહિત્ય કળાની દૃષ્ટિએ ઐશ્વર્ય છે. માટેજ સામાન્ય સમાજના મુખે હૃદયેશ ગવાતાં પદ અથવા વાતોજ પસંદ કરવા જેવાં છે. તેઓ ધણુંખરું વર્તમાનપત્ર ભાગ્યેજ વાંચતા; એટલુંજ નહિ પણ પોતે પત્ર નહિ વાંચવામાં મગરૂરી માનતા. રાજકીય ચળવળમાં પણ તે મન રાખતા નહતા અને રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રમાં ચર્ચાતા વિષય તરફ પણ તેમનું લક્ષ નહતું; તથાપિ આ વખતે બનેલા એક બનાવથી રાજકીય વિષય તરફ તેમનું ચિત્ત સહજ આકર્ષાયું.

હર્જગોવીના પ્રાંતના બળવાનો અંત આવ્યો નહોતો તેટલામાં તો ઇ. સ. ૧૮૭૬ના મે મહિનામાં અલ્ગેરિયામાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. તુર્કીએ આ વખતે ખીલકુલ માણસાઇ ન રાખતાં, બાળાબાળા વિગેરે અત્યાચાર કરી આ બળવો દબાવી દીધો. આ વખતે શુમારે ૬૫ ગામડાં ભસ્મીભૂત થયાં અને હજારો માણસોની કતલ થઇ. આગળ જતાં બુલાઇ મહિનાના આરંભમાં સર્વિયા અને મોંટેનીઓએ તુર્કી વિરુદ્ધ યુદ્ધ ઉઠાવ્યું. તુર્કીએ આ યુદ્ધમાં પણ સારો જય મેળવ્યો; અને જે રૂશીયા વચમાં ન પડ્યું હોત, તો એ બન્ને રાજ્યોની તુર્કીએ ચટણી કરી નાંખી હોત; પણ તુર્કીને એટલા બધા ચઢી જવા દેવા, એ રૂશીયાને ઇષ્ટ ન હોવાથી રૂશીયાએ તા. ૩૧ ઓક્ટોબરને રોજ તુર્કીને આખરનો ખરિતો મોકલ્યો અને તુર્કીએ ઍલેક્ઝાંડરનું કહેવું સ્વીકાર્યું. તા. ૧૦ નવેમ્બરે મોસ્કોમાં બાદશાહ ઍલેક્ઝાંડરે બાપણુ કરી જણાવ્યું હતું કે, તુર્ક સામ્રાજ્યમાં સત્વરે સુવ્યવસ્થિત રાજપદ્ધતિનો અમલ નહિ થાય તો અન્ય યૂરોપી રાષ્ટ્રોનું કંઈ પણ નહિ સાંભળતાં આપણે યોગ્ય

માર્ગનું અવલંબન કરીયું. આથી આ વખતે તુર્કસ્થાન અને રશીયામાં જે ઝેર પડ્યું, તે દિનપ્રતિદિન વધતુ ગયું અને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના એપ્રિલમાં ઉલ્કા-યમાં યુદ્ધ શરૂ થયું.

આ યુદ્ધ શરૂ થતાં પૂર્વે ટાલ્સ્ટોયનો મુકામ મોસ્કોમાં હતો. ત્યાંથી ફ્રંટને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:—

“ યુદ્ધની હકીકત સમજી લેવા માટે હું મોસ્કો આવ્યો છું. હાલમાં ખતતા ખનાવોથી માંડે ચિત્ત અતિશય ગભરાઇ ગયું છે. જેઓ યુદ્ધ કદ પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયું છે તે બરાબર રીતે સમજી શકે છે, તેમની વાત જુદી છે; પણ મારા જેવાની વૃત્તિ તો તદ્દન ગભરાઇ જાય છે. એકાદ સરદારની મિથ્યાભિમાની સ્ત્રી અથવા ઝારનો એકાદ પ્રિય નોકર પણ ભવિષ્યના ઇતિહાસની રચના કેવી-રીતે કરી નાખે છે, તે જોઈ છું ત્યારે આ પ્રચંડ ઉથલપાથલના કાર્યકારણની મિમાંસા મારાથી થઇ શકતી નથી. એવી સ્થિતિમાં માંડે ચિત્ત તદ્દન અવ્યવસ્થિત બની જાય છે. ”

કંટકોફ નામનો એક રશીયન નેતા ધણો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. રશીયામાં સુધારા સ્થાપન કરાવવા માટે જે પક્ષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પક્ષમાં કંટકોફ ધણો આગળ પડતો હતો. ટાલ્સ્ટોયને કંટકોફની માફક લાગતું હતું કે, રશીયામાં અનેક પ્રકારના સુધારા થવા જોઈએ. આથી ઉલ્કામાં કેટલોક વખત સુધી સ્નેહ રહ્યો હતો; પણ આ યુદ્ધના કારણે તેમના સ્નેહમાં વિધ્ન ઉભું થયું. કંટકોફનો એવો મત હતો કે સ્લાવ લોકોની ગરદન પર તુર્કોનું જીસર પડેલું છે તે ફેંકી દઇ સ્લાવને મુક્ત કરવા જોઈએ; આથી લશ્કરમાં જોડાવાને જે સ્વયંસેવકો આગળ આવતા તેમની તે અત્યંત સ્તુતિ કરતો; પરંતુ એવા પ્રકારનાં યુદ્ધ ઉપસ્થિત કરવામાં મુત્સદ્દી મંડળનો દાવ શો હોય છે, તે વખતે તેમના ચિત્તની ભાવના કેવા સ્વરૂપની હોય છે અને પ્રત્યક્ષ રણભૂમિ પર યુદ્ધ કેવાં થાય છે, તેનો ટાલ્સ્ટોયને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો; તેથી તેમને, વર્તમાનપત્રોદ્વારા દેશમાં દેશાભિમાનનાં ઉછળતાં મોજાં, અને સ્વયંસેવક તરીકે સૈન્ય સાથે જનારા લોકો ખરેખર સ્વાર્થ-ત્યાગી છે કે કેમ તે વિષે ભારે શંકા રહેતી. વર્તમાનપત્રોના દેશાભિમાન વિષે તે વાત કરતાં બોલ્યા હતા કે; “ ખરું છે, એમના દેશાભિમાનનું કારણ મારા લક્ષમાં આવ્યું છે. યુદ્ધ ઉપસ્થિત થાય છે કે વર્તમાનપત્રોનાં ખીસાં તર બને છે, માટે યુદ્ધ આવશ્યક છે, તેના પરથી સ્લાવ પ્રજાના ભવિષ્યનો નિર્ણય થવાનો છે, ’ એમ તેઓ ન કહે ત્યારે શું કહે ? ” આથી સ્વાભાવિક રીતે મતભેદના કારણે કંટકોફ અને ટાલ્સ્ટોય જુદા થઇ ગયા અને પરિણામે રશીયન મેસેંજરનું તંત્રી પદ કંટકોફ પાસે હોવાથી તેમાં છપાતી એના ફેરેનીના નવલકથા પુરી થવા આવી

હતી છતાં તેના પર પણ અસર થઈ. રૂશીયન મેસેન્જરમાં છપાતી તે નવલકથાના છેવટના ભાગમાં આ યુદ્ધનો તેમાં પ્રસ્તાવ આવેલો છે અને તેમાં તેમણે પોતાના યુદ્ધ વિષેના વિચારો સ્વતંત્ર રીતે પ્રતિપાદન કરેલા છે. એ વિચારો કેટકોફને પસંદજ નહોતા તેથી તેણે ટોલસ્ટોયને જણાવી દીધું કે, એ વિચારોનાં સ્થળ કાઢી નાખ્યા સિવાય પોતે એ ભાગ છાપશે નહિ.

એક પેટલર કલમખલાદુર પોતાના લેખમાં એવી રીતે છેડછાડ કરવા તૈયાર થયો, તે ટોલસ્ટોયને સ્વાભાવિકપણે રૂચ્યું નહિ. તેમણે ચોકખો જવાબ આપી દીધો કે પોતે પોતાના લેખમાંનો એક શબ્દ પણ ફેરવશે નહિ. આથી પુરી રીતે અણુખનાવ થયો અને ટોલસ્ટોયે એના ફેરેનીનાનાં છેવટનાં પ્રકરણ મેસેન્જર પત્રમાં ન છપાવતાં નાની ચોપડીના રૂપે સ્વતંત્ર રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યા; અને કેટકોફે મે મહિનાના અંકમાં જેમ તેમ ઉપસંહાર લખી વાર્તા પુરી કરી.

તા. ૨૩ માર્ચ ૧૮૭૭ ના રોજ ફ્રેંચે લખેલા પત્રમાં તે કેટકોફ સંબંધી લખે છે:—

“ક્યારેય પણ તમારો પત્ર આવે છે તો મને ફેટલો આનંદ થાય છે, તેની તમોને કલ્પના પણ થશે નહિ. મારું લખાણ તમોને પસંદ પડે છે તે માટે મને અતિ સંતોષ થાય છે. રૂશીયન મેસેન્જરે તમારી કવિતા બાબુએ મૂકી બીજીજ એક રચના કવિતા છાપી છે એમ તમે લખો છો પણ તેમાં મને કંઈ નવાઈ લાગતી નથી. મને તો એનીજ શંકા છે કે તેના જેવો હૃદયશૂન્ય અને મૃતપુદ્ધિનો અન્ય કોઈ પ્રકાશક હશે કે કેમ? મને તો તેનું નામજ ગમતું નથી. હું મારા પોતાના માટે એમ કહેતો નથી; પણ તમારા પ્રમાણેજ ઘણા સારા લેખકો સાથે તે એવું વર્તન ચલાવે છે તે માટે મને ખોટું લાગે છે.”

“મારું મસ્તક હવે પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવ્યું છે. તે સુસ્થિતિમાં હોય છે ત્યાં સુધી તેના પર કામનો ભાર પણ ઘણો પડે છે. માર્ચ અને એપ્રિલ એજ મારા ખરા કામના મહિના છે. હાલમાં હાથમાં લીધેલો વિષય અતિ મહત્વનો છે એ ભ્રમ અઘાપિ પણ કાયમ છે. હું જાણું છું કે, મહિના પછી મારો એ ભ્રમ દૂર થશે અને મારા શુદ્ધ વિચારોને મેં એટલું મહત્ત્વ કેમ આપ્યું તે વિષે મનેજ આશ્ચર્ય થશે.”

“હમણાં એક નવી ધૂન અસ્તિત્વમાં આવી છે. એ ધૂન કવિતા રચવા વિષે છે. ઇચ્છા થતાંજ ગમે તેવા માણસો ગમે તેવી રીતે પ્રાસ જોડવા મંડી પડે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમાં કાવ્ય જેવું કંઈજ હોતું નથી. માત્ર જેને તેને એક પ્રકારનો નાદ-ધ્વજ લાગી છે. ગયા થોડા દિવસોમાં મને એવા પાંચ કવિ મળ્યા હતા.”

એ સમયમાં તુર્કસ્થાન અને રશીયા વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધ વિષે ટૉલસ્ટૉયના મનમાં આટલો અનાદર ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ હતું કે, તે યુદ્ધ વસ્તુતઃ રશીયન સરકારે ઉપસ્થિત કરેલું ન હોઈ વર્તમાનપત્રોએ કૃત્રિમ લેખોથી સરકારને યુદ્ધમાં ખેંચી હતી. આવી રીતે સામાન્ય જનસમાજ યુદ્ધ વિષે ઉત્સુકતા ખતાવે એ ટૉલસ્ટૉયને પસંદ નહતું. યુદ્ધ જેવી આપત્તિ ઉભી કરવામાં પત્રકારોનો સ્વાર્થજ કારણરૂપ હોય તે તેમને યુક્ત લાગ્યું નહિ. આ હકીકત પરથી જણાય છે કે તેમની ઉત્તરાવસ્થામાં તેમના હૃદયમાં જે ધાર્મિક સંગ્રામ મચ્યો હતો, તેનો આરંભ આ વખતથી થયો હતો. લોર્ડ રૅડસ્ટોક નામના એક ગૃહસ્થ આ સમયે ધર્મસુધારણા માટે આગળ આવ્યા હતા. તે વારંવાર રશીયામાં આવતા જતા હતા. રશીયામાં કેટલાંક નામાંકિત કુટુંબોમાં તેમને પ્રવેશ થઈ તેમને અનુયાયીઓ પણ ફીક મળ્યા હતા. એવાજ લોકોમાં કાઉન્ટ ઝોષ્ચિન્સકી નામના એક ગૃહસ્થ હતા. તે પ્રધાનમંડળમાંના એક હોઈ રૅડસ્ટોકના ધર્મવિચારોનો પ્રચાર કરવામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતા હતા. એ ઝોષ્ચિન્સકીને લાગ્યું કે ટૉલસ્ટૉય જેવા અદ્વિતીય શુદ્ધિશાળી પુરૂષ પોતાના પંથમાં દાખલ થાય તો પ્રચાર ઝપાટાબંધ થાય. આ હેતુથી તેમણે ટૉલસ્ટૉયની મુલાકાત લઈ તેમની સાથે વાતો કરવા માંડી. કોઈ પણ ધર્મ વિષેની હીલચાલમાં પડવાને ટૉલસ્ટૉય પાછા પડ્યા નહોતા; પણ તેમને આયબલના પ્રચલિત અર્થપર રચાએલા પંથ કરતાં વિશેષ શુદ્ધ અને શુદ્ધિપ્રાણ ધર્મની આવશ્યકતા જણાતી હતી. ઇસુના નામથી મઘપાન કર્યું કે સુકિત મળે છે, એમ કહેનારો પંથ તેમને જોઈતો નહોતો. તેમને તો એવા ધર્મની જરૂર હતી કે જે ધર્મ માનવ જીવનમાં હરહંમેશા અનતી વાતો ધ્યાનમાં લેતો હોય અને પ્રત્યેકને પેટલર રોટલો મળે એવી સમાજવ્યવસ્થા સ્થાપન કરતો હોય. તેમને એવો ધર્મ જોઈતો હતો કે જે ધર્મ, એક માણસ આખી જીંદગી સુધી હાડકાં ઘસી નાખે છતાં તેને પેટલર અન્ન મળે નહિ અને બીજા અહીંથી તહીં એક સળી પણ ઉંચકી ન જાય છતાં સુખસંપત્તિમાં પડી રહી જીવન અતીત કરે; એ વિપત્તિ તરફ દૃષ્ટિ કરી તે નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે. આયબલના પ્રચલિત અર્થપર ઉપસ્થિત થએલા કોઈ પણ પંથમાં એ શક્તિ નથી એવી તેમની ખાત્રી થઈ હતી; અને તેથી સર્વ પંથો પ્રત્યે તેમને કંટાળો આવતો.

તા. ૧૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ના દિવસે ફ્રેટને લખેલા પત્રમાં શહેર કરતાં ગામડામાં રહેવાનું કેમ વિશેષ પસંદ પડે છે તે વિષે લખતાં તેઓ જણાવે છે:

“ મસ્તકમાંથી જ અનેક અપરાધનો જન્મ થાય છે; પરંતુ તેથી કોઈ કંઈ પોતાનું મસ્તક ફેાડી નાખતો નથી. તમારી સાથેના વર્તનમાં હું પુષ્કળ અપરાધ કરું

હું. વિશેષતઃ હું મોસ્કો જેવા શહેરમાં હોઉં છું ત્યારે મારા પર કંઈ પણ જવાબ-દારી છે એવી સમજ જ નહીં થઈ જાય છે અને માંડે મન તદ્દન બેચેન રહે છે. આબુબાબુની ગડબડના કારણે વખત પણ ધણોખરો વ્યર્થજ વહી જાય છે અને તેમાં પણ જેને મળવાની ઇચ્છા હોતી નથી તેવા માણસો ઝડ લઈને મળવા આવે છે; અને જેમને મળવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા હોય છે તેમનું દર્શન પણ થતું નથી. આથી શહેર કરતાં ગામડાની શાંત વસ્તીમાં રહેવું મને વિશિષ્ટ ગમે છે. ”

આ વિશ્વના ઢોકડાનો ઉકેલ સત્યાર્થથી કરવાની આકાંક્ષા ટોલ્સ્ટૉય પ્રમાણેજ અન્ય કેટલાક આધિભૌતિક શાસ્ત્રજ્ઞોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. ડાર્વીનનો ઉત્ક્રાંતિવાદ બહાર પડ્યો ત્યારથી ધણાઓને એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે, જન્મ મૃત્યુનું રહસ્ય મનુષ્યના હાથમાં આવશે. સાહિત્યાચાર્ય તરીકે ટોલ્સ્ટૉયની કીર્તિ આ વખતે ધણીજ પ્રસરી ગયેલી હોવાથી એવા પ્રકારના શાસ્ત્રજ્ઞોનો પરિચય કરવામાં તેમને કંઈ મુશ્કેલી આવે તેમ નહતું અને જોતજોતામાં તેમને કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞોની મુલાકાત થઈ.

ખૂટલરૉફ નામનો એક પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી તેમને મળ્યો હતો. તે રસાયણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો પણ ટોલ્સ્ટૉયને જણાવ્યું કે, તે વિશ્વના ઢોકડાનો વિચાર કરતાં કરતાં છેવટે જાદુ અને છુમંતરમાં પડી ગયેલો છે. જન્મ મરણના રહસ્યની વાત બાબુએ રાખી એ પાંડિતને હાથચાલાકીની પાછળ પડેલો જોઈ ટોલ્સ્ટૉયને અતિ આશ્ચર્ય થયું. એવીજ રીતે અન્ય કેટલાક પાંડિતોની મુલાકાતના અંતે ટોલ્સ્ટૉયને એટલુંજ સમજાયું કે ખરા અંતઃકરણથી સત્યની શોધ કરનાર કોઈ વિરલજ હોય છે.

આ વખતે તેમની પ્રવૃત્તિ કેવી હતી તે નીચેના પત્ર પરથી જણાઈ આવશે:-

તા. ૧૪, એપ્રિલ, ૧૮૭૭.

“ તમારો કોઈ પણ પત્ર મને અમૂલ્ય લાગે છે, અને તેમાં પણ ગયા પત્ર જેવા પત્રની કિંમત તો આંકીજ શકાય નહિ ! પ્રભુના અસ્તિત્વ વિષે તમે પ્રકટ કરેલા વિચાર જાણી મને કેટલો આનંદ થયો છે તે તમને કહું તો તમે તે સત્ય માનશો નહિ. એ વિષય પર માંડે મગજ આજે કેટલાએ દીર્ઘકાળથી વિચાર કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ અન્ય સર્વ પ્રકારના વિચારો એજ વિચારની ઉપર આધાર રાખવાવાળા છે. એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાનું પ્રત્યેકનું આદ્ય કર્તવ્ય છે. પ્રત્યેક યુગના સર્વ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોએ એ વિચાર કર્યો છે અને એવાજ મનુષ્યોને ખરેખર મનુષ્યત્વની પદવી શોભે છે. તેમના પ્રમાણે આપણે વિચાર કરી શકતા ન હોઈએ તો તેનું કારણ આપણે અવશ્ય શોધી કાઢવું જોઈએ. હાલમાં મારા પર નવલકથાનો ભાર ન હોત તો હું તમને મળવા માટે તરતજ

દોડી આવ્યો હોત. ”

જુલાઇ મહિનાના અંતે ટાલ્સ્ટોય સ્ટ્રોહોફને સાથે લઇ કાલાગા પ્રાંતના આપ્ટીન ગામના મઠમાં ગયા હતા. ત્યાંના ક્ષાધર અનરોજ નામનો એક સંન્યાસી-પાદરી સર્વ મઠવાસી મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે તેમને મુલાકાત થઇ પુષ્કળ વખત સુધી સંવાદ ચાલ્યો હતો. એ મઠમાંના બીજા સંન્યાસીઓ પૈકી એક યુવાન સંન્યાસીએ પૂર્વે ઘોડેસ્વાર સૈન્યમાં અધિકારીપદ ભોગવી પછી સર્વસંગ પરિત્યાગ કર્યો હતો. ક્ષાધર સર્જેસ નામની એક નવલ-કથા કે જે ટાલ્સ્ટોયના મરણ પછી પ્રસિદ્ધ થઇ છે, તેમાં એ મઠમાં જણાએલી અનેક વાતોનો ટાલ્સ્ટોયે ઉપયોગ કર્યો છે. તેમના જુના મિત્ર પ્રિન્સ આબોલેન્સ્કીની મુલાકાત પણ તેમને અહીં થઈ હતી.

ટાલ્સ્ટોયને ત્યાં અનેક પરોણામાં કેટલાક ધર્મધેસા અને અર્ધધેસા માણસો પણ આવતા હતા. એક વખત તેમને એવા પરોણાઓમાંથી વાર્તાઓ કહેનાર એક મહેમાન મળ્યો હતો. તેની પાસે દંતકથાઓનો જથ્થો પુષ્કળ હતો, અને તેની વાત કહેવાની શૈલી એવી ઉત્તમ હતી કે સામાન્ય સમાજની મુખભાષા તે બહુજ સદ્ગાઇથી બોલી શકતો. એ માણસને ઘણા દિવસ સુધી રાખી ટાલ્સ્ટોયે તેના મુખની વાતો લખી લઇ તેમાંની કેટલીક પછીથી પ્રસિદ્ધ પણ કરી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં દૂક્ષા અને યાસનાયા વચ્ચે આવેલા એક સાકરના કારખાનામાં ટુર્ક કેદીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. ટાલ્સ્ટોયે તેમની મુલાકાત લઇ તેમની સાથે ધર્મવિષયક વાતો કરી હતી અને તેમાં તેમને જણાયું કે, પ્રત્યેક સૈનિકની થેલીમાં કુરાનની એક પ્રત હતી. આથી તેમને ધણુંજ આશ્ચર્ય થયું હતું. આ કાળે તેમના ચિત્તમાં ધર્મ વિષે તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું અને એ સ્થિતિની તેમના શરીરપર પણ અસર થઇ હતી. અમુક લખાણની તૈયારી કરવા માટે કેટલીક માહિતી મેળવવા સાડ તેમણે પીટર્સબર્ગ જઇ કેટલાક માણસોની મુલાકાત લીધી અને પીટરોપાલો નામના કીલ્લાના અધિકારીને પણ મળ્યા. રાજકીય કેદીઓને એ કીલ્લામાં રાખવામાં આવતા હતા. જે અંધારી કોટડીઓમાં તેમને રાખવામાં આવ્યા હતા તે જેવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી; પણ કીલ્લેદારે જણાવ્યું કે, “કીલ્લાના બીજા સર્વ ભાગ તમે જુઓ પણ એ કોટડીમાં પ્રવેશ કરવાની તો; ઇચ્છા પણ કરશો નહિ; કારણ કે ખુદ બાદશાહ, કીલ્લેદાર અને બાદશાહના અંગરક્ષકોનો મુખ્ય અધિકારી એ ત્રણ સિવાય એમાં ગએલો માણસ પુનઃ જગતની દૃષ્ટિએ પડતો નથી.”

તા. ૬ એપ્રિલ ૧૮૭૮ ના રોજ ફેટને લખેલા નીચેના પત્ર પરથી એ સમયે ટાલ્સ્ટોયના મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી તેનું ધણું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે:-

“તમારો લાંબોલય પત્ર વાંચી મને અત્યાનંદ થયો છે. તમે બીલીયડ રમો કે ન રમો પણ તમારી કાવ્યશક્તિ તો જોવીને તેવીજ રહેશે. મારો વાંધો છે તે જુદી વાતોમાં છે. જગત છે તેવું આપણને બરાબર દેખાતું નથી. આપણને તે વાંકું જણાય છે; પણ તેને બદલે તે સરળ અને સીધું જણાય એવા અર્થનો કંઈ નિર્ણય થઈ શકે કે નહિ? તેનો હું વિચાર કરું છું. જગતમાં જે કંઈ બને છે તે યોગ્ય છે એમ આપણે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી શકીશું તો પછી કોઈ ગમે તેટલી મૂર્ખાઈ કરશે તોપણ આપણને ક્રોધ થશે નહિ; કારણ કે તેની મૂર્ખાઈ પણ જગતના ક્રમથી વિરૂદ્ધ ન હતી એમ આપણે દર્શાવી શકીશું. તમને અને મને એક બલમાં એકઠા ફૂટી નાખી તેનો ગોળો બનાવી બે સરખી વ્યક્તિઓ બનાવવામાં આવી હોત તો કેવી ગમ્મત થાત? પણ તમે હાલ છો તેજ સ્થિતિમાં તમને જોઈં છું એટલે મને તમારામાં ઐહિક લાલસા વિશેષ હોવાનું જણાય છે. એ વિષય તમારી પાસેથી કુદરત લઈ લે તો તમારી કેવી સ્થિતિ થાય? મને ભય રહે છે કે અતિ ભયંકર થાય. તમારામાં એ પ્રકારનો અતિરેક છે ત્યારે મારામાં તેથી વિરૂદ્ધ પ્રકારનો અતિરેક થયો છે. સર્વ ઐહિક વિષયો માટે હું ઉદાસીન બની ગયો છું. એ અત્યંત ઉદાસીનપણાના કારણે મને જીવનું પણ સારું લાગતું નથી અને મારી એ ઉદાસીનતાની છાયા અન્ય પર પડી તે પણ ગિચારા કરમાઈ જાય છે. આકાશમાંથી શૂન્યમાં અને શૂન્યમાંથી પુનઃ આકાશમાં એમ મારું મન આવગળ કર્યા કરે છે. હું ગાંડો બની પથરા મારતો ફરું છું એમ માનશો નહિ; પણ એટલું તો ખરું છે કે મારા જીવને સ્વસ્થપણું નથી. હું આથી પણ વિશેષ બગડીશ, તોપણ મને આશા છે કે મારા પર તમારો પ્રેમ અખંડ રહેશે.”

૪. સ. ૧૮૭૪ થી ૧૮૭૮ સુધીનો ટાલસ્ટોયનો સમય અતિ તીવ્ર એવી માનસિક ઉદાસીનતામાં જ ગયો છે. તેમના ચિત્તમાં અનેક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતા હતા; તેના ઉત્તર મેળવવાને તે તરફડીયાં મારતા હતા અને જે સંતોષકારક ખુલાસો ન મળતો તો તે અધિક ઉદાસ બની જતા. એ રીતે તેમના પર વારંવાર ઉદાસી પહોંચતું સામાન્ય પ્રસરી જતું. ૪. સ. ૧૮૭૬ થી તેમની એ માનસિક સ્થિતિ એટલી સ્પષ્ટ થઈ હતી કે, આબુખાબુના માણસોના ખ્યાનમાં એ વાત આવતાં તેમને પણ મોટી ચિંતા થવા લાગી હતી તે દર રવિવારે પ્રાર્થના માટે દેવળમાં જવાનું કદિ પણ ભૂલતા નહતા. એ ઉપરાંત દરરોજ સવાર સાંજ પોતાની ઓરડીમાં પ્રાર્થના કરતા; પરંતુ તે છતાં પણ તેમના ચિત્તને સંતોષનું નામ મળતું નહતું. તેમની આનંદી વૃત્તિ તદ્દન ઉડી ગઈ હતી અને સ્વભાવમાં નમ્રતા સ્પષ્ટ જણાવા લાગી હતી. એ સર્વ સ્થિતિ એટલી સ્પષ્ટ બની ગઈ હતી કે હરકોઈના લક્ષમાં તે આવ્યા સિવાય રહેતી નહિ. આ વખતે તેમના ચિત્તમાં એવી ધ્રુજ

ઉત્પન્ન થઇ હતી કે, જગતમાં કોઇ પણ સાથે વેર હોવું ન જોઇએ અને તેવા અર્થનો તેમણે દૂરજીનેદને એક પત્ર પણ લખ્યો હતો. ટાલ્સ્ટોય અને દૂરજીનેદનો પરસ્પર કેવો વિરોધી સંબંધ હતો તે વાંચકના લક્ષમાં હશેજ. એ પત્રનો દૂરજીનેદે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે:—

પેરિસ તા. ૮, મે, ૧૮૭૮

“ પ્રિય લીયો નીકોલેવીચ,

આજેજ તમારો પત્ર હાથમાં આવ્યો, તે વાંચીને મને અત્યાનંદ થયો છે. આપણો પૂર્વનો રનેહ તાજે થાય એ ખરેખર મને પણ ઉત્તમ લાગે છે અને તે માટે હું એક પગે તૈયાર છું. મારા મનમાં તમારા વિષે કોઇપણ પ્રકારનો વેરલાવ નથી, એ કદપના સર્વ રીતે યોગ્ય છે. તમારા વિષે મારા મનમાં એકાદ દુષ્ટ કદપના કોઇ વખત ઉત્પન્ન થઇ હશે, પણ તે નષ્ટ થયે ઘણો કાળ થઇ ગયો છે. મારા મનમાં તમારા વિષે એટલીજ ભાવના રહેલી છે કે, ટાલ્સ્ટોય એક પ્રતિભાશાળી લેખક છે, જેની પ્રતિભાશક્તિ પ્રથમ મારી નજરે પડી અને જેની પ્રત્યેક નવી કૃતિ તરફ હું કૌતુક તથા આશ્ચર્યની દૃષ્ટિએ જોઇ રહું છું તેવા તે એક ગૃહસ્થ છે. તમારા અને મારા વચ્ચેની ગેરસમજ દૂર થઇ તે માટે મને સાચા દીલથી આનંદ થયો છે. આવતા ઉનાળામાં તમારા તરફ આવવાનો વિચાર છે અને તેમ જનશે તો તમારું પ્રત્યક્ષ દર્શન થશેજ. મારી એટલીજ ઇચ્છા છે કે તેમ થતાં સુધી પ્રભુ તમને પૂર્ણ સુખી રાખે. ”

આ વર્ષે પણ ટાલ્સ્ટોય દર વર્ષના નિયમ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી સમારા રહ્યા હતા. સમારાથી તે યાસનાયા આવ્યા કે તરતજ તેમને દૂરજીનેદ દ્વારા આવ્યાની ખબર મળી અને તે દ્વારા જઇ દૂરજીનેદને સાથે લઈ આવ્યા. દૂરજીનેદ યાસનાયામાં બે દિવસ રહ્યો હતો. આ સાહિત્યસેવકોનો ભેદલાવ સત્તર વર્ષે દૂર થયો તે માટે ઉભયને અત્યાનંદ થયો. એ મુલાકાત સંબંધી ખર્સ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ જમતી વખતે દૂરજીનેદે નાના પ્રકારની ગમ્મતની વાતો કહી, કેટલાક સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષોની નકલો કરી બતાવી અને કેટલાંક જનવરોના અવાજ પણ કરી બતાવ્યા. તે વખતે સર્વ મંડળમાં હાસ્યધ્વનિજ ગાળ ઉડ્યો. પીટર ધી ઐટના સમયનો દૂરજીનેદનો એક પૂર્વજ અનુકરણની બાબતમાં અતિ પ્રસિદ્ધ થએલો હતો. મારી ખાત્રી થઇ કે તેનો તે ગુણ એ વંશમાં સારો ઉતર્યો છે. ”

આ પછી ખર્સ થોડાજ સમયમાં સરકારી નોકરી પર હાજર થવા કોંકેશસ પ્રાંતમાં ગયો. ટાલ્સ્ટોયને ખર્સે સરકારી નોકરી સ્વીકારી તે વિશેષ પસંદ પડ્યું નહિ; અને ખર્સ જ્યારે જવા નીકળ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “ સમગ્ર દેશ સરકારી

તોફારથી ભરાઈ ગયો છે અને લોકો તેમની ગંધ સહન કરી શકતા નથી; તો તું વળી તેમાં શા માટે વધારો કરે છે ? ” પણ તેથી ખર્સ રોકાયો હોય એમ જણાતું નથી.

આ પછી સપ્ટેમ્બરના આરંભમાં દૂરજીનેક પુનઃ યાસનાયા આવ્યો હતો. તા. ૫ સપ્ટેમ્બરના રોજ ટૉલસ્ટૉયે ફેટને લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:—

“ દૂરજીનેક હમણાંજ આવી ગયો છે. તમારો પત્ર વાંચીને તેને પણ ધણો આનંદ થયો હતો. તેના મન કે વૃત્તિમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થયું નથી. તે પહેલાં જેવો હતો તેવોજ આજે પણ છે. તેના અને મારા વિચારોમાં કેટલે દરજ્જે સમાનતા રહેશે તે અમો ખૂબને હવે સારી રીતે સમજાઈ ચુક્યું છે; માટે એ બાબતમાં હવે અધિક ઉદ્ધાપોહકરવાથી કંઈજ લાભ થવાનો સંભવ નથી.”

“ કંઈ પણ લખવું એવી પ્રબળ ઇચ્છા મારા મનમાં થવા લાગી છે; પણ એ ક્ષુધા ખરી છે કે ખોટી તેનો નિર્ણય થતો નહિ હોવાથી મન ઉદાસ બની જાય છે. ”

એ સિવાય અક્ટોબર મહિનામાં લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત છે:—

“ તમને શું લખવું અને શરૂઆત કેવી રીતે કરવી તે પણ મને સમજાતું નથી. મને લાગે છે કે, ‘ સર્વ દોષ મારો છે ’ એટલું લખું તો તેમાં સર્વ આવી જાય. દોષ કબૂલ કરીએ એટલે કરેલા અપરાધની મિમાંસા કરવાનું બહુધા કારણ જ રહેતું નથી; તોપણ એ કારણો હું હવે કહેવાનો છું. એ કારણો તદ્દન સત્ય છે અને હાલમાં મારા મનની સ્થિતિ કેવી છે તેનું પણ તમને અનુમાન થશે. મયો આખો મહિનો, અરે તેથી પણ વધુ સમય મેં અધિકારમય સ્થિતિમાં કાઢ્યો છે. મારી હાલની સ્થિતિનું કારણ બાહ્ય ઉપાધિ નથી. કુટુંબનાં સર્વ માણસો આનંદમાં છે અને મને ચિંતા થાય તેવું એક પણ કારણ હમણાં જણાતું નથી; તોપણ મારા આંતરપ્રદેશમાં સંશયનું વાદળ ભરાઈ ગયું છે તેથી મારી આંતરદષ્ટિ અંધ બની છે. ‘ તને શું થાય છે ’ એમ મને કોઈ પુછે તો તેને હું ઉત્તર પણ આપી શકું નહિ. હું શિકારે જાઉં છું, વાંચું છું, કોઈ કંઈ પુછે છે તો તેને ઉત્તર આપું છું, ખાઉં છું, પીઉં છું અને નિદ્રા પણ લઉં છું; પણ મારાથી કંઈ પણ કાર્ય થતું નથી. ૨૦-૨૫ કાગળો મારા ટેબલ પર પડ્યા છે, પણ એકનોએ ઉત્તર લખવાનું મારાથી બનતું નથી. ”

આ સમય ટૉલસ્ટૉયના જીવનક્રમને કંઈ નવીનજ માર્ગ મળે તેવો હતો. અત્યાર સુધી તેમનો હૃદયવિકાસ એ તત્ત્વપર થતો જતો હતો. ભવિષ્યમાં એમાંનું કયું તત્ત્વ મુખ્ય હોવું જોઈએ અને કયું ગૌણ રાખવું તેનો નિર્ણય તેમની શુદ્ધિથી નહિ થવાથી શુદ્ધિને જે તીવ્રતા અથવા કંપ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના અનુ-

હવે આ વખતે તેમને થતો હતો. આથીજ તેમનું ચિત્ત ઉદાસ રહેતું હતું. સંસારથી તે છૂટવા ઇચ્છતા હતા; પણ પરમાર્થનો પ્રવાહ અઘાપિ પકવ થયો ન હતો તેથી તેમની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી થઈ હતી. સામાન્ય રૂશીયન માણસોમાં યુરોપના અન્ય દેશવાસીઓ કરતાં ધર્મબુદ્ધિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. રૂશીયાના ધર્મપંથમાં તર્કનું પ્રાધાન્ય નહિ હોય, પણ જીના આચાર વિચારની પ્રબળતા અન્ય યુરોપ કરતાં વિશેષ છે. ટૉલ્સ્ટૉયના ઘરથી થોડેજ દૂર એક મોટો રાજ-માર્ગ આવેલો છે; અને એ માર્ગ પર પગે યાત્રા કરનારાઓની આવ જા હમ્મેશ ચાલુ રહેતી હતી. કેવળ ધર્મ માટે જીવન અર્પણ કરી રહેલા ધણા માણસો ટૉલ્સ્ટૉયને હમ્મેશ મળતા. તેમાં કેટલાક દાંલિક, કેટલાક બોળા તો કેટલાક ગાંડાઓ પણ મળતા; તથા પિ તેમાં ખરા ત્યાગી હતાજ નહિ એમ કંઈ નહતું. અંતઃકરણપૂર્વક ઔદિક વિષયનો ત્યાગ કરી પોતાની સમજ પ્રમાણે કેવળ ઇશ્વરસેવામાં નિમગ્ન રહેનારા ખરા સંન્યાસી પણ ટૉલ્સ્ટૉયને ધણા મળ્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે સંસારી હતા અને સંસાર તરફનો મોહ તેમનાથી પૂર્ણ રીતે છૂટ્યો નહતો; પણ ત્યાગનું બીજ તો તેમના હૃદયમાં હતુંજ. માત્ર તેને યોગ્ય ધોષક તરફો મળવાનુંજ બાકી હતું. એ બીજ કંઈ મૂળથી સડેલું નહતું તેમજ તેમની હૃદયશૂનિ પણ સારી ફળદ્રુપ હતી, આથી એવા ખરા ત્યાગીના દર્શનથી ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તમાં સહાનુકંપા ઉત્પન્ન થતી. તેમને લાગતું કે એ ત્યાગીઓજ સાચા બંધુ છે. આવી રીતે તેમને નિવૃત્તમાર્ગ એક તરફ ખેંચતો અને પ્રવૃત્તિ માર્ગ બીજી તરફ ખેંચતો હતો. રૂશીયાના સામાન્ય જનસમૂહની સ્થિતિ ખરાબ થતી ચાલતી હતી. તેમાં પરિવર્તન કરવાની હીલચાલ બળવાન બનવા ઇચ્છતી હતી. એ સ્થિતિ ટૉલ્સ્ટૉયથી અજાણી નહતી. તેમને લાગતું હતું કે ચાલુ શાસન-પદ્ધતિનું મૂળમંથીજ પરિવર્તન થયા સિવાય સામાન્ય પ્રજા સુખી થશે નહિ. આથી લોકસ્થિતિ સુધારવા માટે જે જે હીલચાલ શરૂ થતી તે તરફ પણ તેમનું ચિત્ત આપોઆપ ખેંચાઈ જતું.

ઈ. સ. ૧૮૭૭ના માર્ચ મહિનામાં મોસ્કોના પચાસ માણસોને રાજદ્રોહના આરોપ માટે ન્યાયાસન સમક્ષ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. આ પહેલાં બેજ વર્ષ પર એવાજ પ્રકારનો બીજો એક ખટલો રૂશીયન સરકાર આગળ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો; પણ મોસ્કોના ખટલામાં એક વિશેષ વાત લોકદ્રષ્ટિએ મુખ્યત્વે આવી. કેટલાક શ્રીમંત અને સાગં કુટુંબોની યુવાન કન્યાઓ જુદાં જુદાં કારખાનામાં મજૂરી કરવા રહી હતી. એ તરફ બાળાઓ સામાન્ય મજૂરવર્ગની સ્થિતિ કેવી છે તેનો અનુભવ લેવા તથા મજૂરવર્ગમાં સામાજિક અને રાજકીય વિષયનું બીજ વાવવાના ઉદ્દેશથી કારખાનામાં દરરોજ ચઢેલા કલાકની કટકારક મજૂરી

કરવા તૈયાર થઈ હતી. મોરકાના ખટલામાં એ વાત ઉઘાડી થવાથી લોકોમાં મોટા ખળભળાટ થઈ પડ્યો. આ પછી ઇ. સ. ૧૮૭૮માં એવાજ પ્રકારના આરોપ માટે ૧૯૩ માણસ પર સરકારે એક ખટલો ઉભો કર્યો હતો.

આવા પ્રકારના ખટલાઓથી લોકોની ખાત્રી થતી ગઈ કે, પ્રચલિત સામાજિક અને શાસનપ્રણાલિ સંપૂર્ણ રીતે ફેરવી નાખ્યા સિવાય પ્રગ્ન કદિ પણ સુખી થઈ શકશે નહિ. દરિદ્રતા અને અજ્ઞાનને વર્તમાન પ્રણાલિજ સંપૂર્ણ જવાબદાર હોવા વિષે ટોલ્સ્ટોયની તો પ્રથમથીજ ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. તે સ્વાનુભવથી જાણી ચૂક્યા હતા કે, પોતાના પેટનું પાણી પણ ન હાલવા દેતાં ગણ્યા ગાંઠ્યા સત્તાવાદી લોકો એશિઆરામમાં ઝુક્યા કરે છે અને તેમનો એ વૈભવ પૂરો કરવા માટે કરોડો માણસો શ્રમના બોળ નીચે ચગદાઈ જાય છે; એ અસહ્ય વિપમતાનું કારણ આતુ શાસનપ્રણાલિજ છે. તેમનો એ અનુભવ અન્ય યુવક-વર્ગને પણ થયો અને તેમને લાગ્યું કે જે લાખો માણસોના અસ્પષ્ટિત પરસેવાથી આપણે સુશિક્ષિત બની એશિઆરામ ભોગવીએ છીએ, તેમના ન્હાણમાંથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો એ આપણું આદ્યકર્તવ્ય છે. તેમણે પોતાની શ્રીમંતાઈનો ડાળ છોડી દીધો, દાકમાઠ તથા ધરખારનો ત્યાગ કર્યો અને શુદ્ધ મજૂર પ્રમાણે જીવે કष्ट સહન કરી સાદાઈમાં રહેવા લાગ્યા. કેટલાકે તો લોકસેવા કરવાના ઉદ્દેશથીજ એ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો.

આવા પ્રકારની હીંસ્રચાલ એતરફ જોરમાં આવેલી હોય તેવા વખતે અનાધીના નાથ ટોલ્સ્ટોય તેનાથી તદ્દન અલિપ્ત રહી સંસારનો ત્યાગ કરે એ બનેજ કેવી રીતે ?

મીકેલોસ્કી નામના એક પ્રસિદ્ધ લેખકે ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં ‘ટોલ્સ્ટોયનો જન્મણા અને ડાખો હાથ’ એ મધ્યાના નીચે એક ઉત્તમ લેખમાળા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. મીકેલોસ્કીએ એ માળામાં ટોલ્સ્ટોયની મનોવૃત્તિ અનિશ્ચિત સ્વરૂપની હોઈ તેનો પ્રવાહ એ માર્ગે કેવી રીતે વહે છે તે દર્શાવી આપ્યું હતું. એ લેખકે કહ્યું હતું કે ટોલ્સ્ટોયનું અંતિમ ધ્યેય શું છે તેનો નિશ્ચય તેમના ગ્રંથ પરથી થતો નથી. આવા પ્રકારની મનોવૃત્તિનો અંત કેવો આવવાનો સંભવ છે તેનું અવિધ્ય બાંધતાં મીકેલોસ્કી કહે છે:—

“આવા પ્રકારની દ્વિમાર્ગી પ્રવૃત્તિ જ્યારે જાણાઈ આવે છે ત્યારે એ ગૃહસ્થનું છેવટ શું થશે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. એવી સ્થિતિમાં સપડાએલો માણસ સામાન્ય શુદ્ધિનો હશે તો તેનું પર્યાવસાન આત્મહત્યા અથવા નિશાપાત્રમાં થશે; પણ તે ખરેખરજ તેજસ્વી શુદ્ધિનો હશે તો તેની શુદ્ધિ કોઈ પણ સારા માર્ગે દૃઢતાથી વળશે અને અંતિમ ધ્યેય સાધ્ય કરશે. એ સારો માર્ગ

અમુક એકજ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હોવો જોઈએ એમ કંઈ નથી. અનેક વિકટ ધ્યેયમાંનું એકાદ ધ્યેય નક્કી કરી લેની તેજસ્વી બુદ્ધિ તે સાધ્ય થતાં સુધી લેશ માત્ર અટકશે નહિ.”

“એવા પ્રકારના માણસને કંઈ સૂચના કરવાની હોય તો એક એ વાતો કું કહી શકું તેમ છું. એક એ છે કે, તદ્દન સામાન્ય માણસોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું સાહિત્ય તેણે યોજવું. ટૉલ્સ્ટૉયમાં એ શક્તિ છે. ખીજો માર્ગ એ છે કે, ઉચ્ચવર્ગના સુશિક્ષિત સમાજ માટે પુસ્તકો ઉત્પન્ન કરવાં હોય તો સામાન્ય જનસમાજને ઉપયોગી થવું એ ઉચ્ચ વર્ગનું કર્તવ્ય છે; એ વાત એ વર્ગના લક્ષમાં આણવી જોઈએ. ઉચ્ચવર્ગના શિક્ષણનો ભાર સામાન્ય જનસમાજ પર પડેલો હોય છે. તેમનાં એશઆરામનાં સાધનો સામાન્ય જનસમાજના કામના પરસેવાથી ઉત્પન્ન થએલાં હોય છે; માટે કેવળ ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તોપણ ઉચ્ચવર્ગના મસ્તકપર સામાન્ય જનોના ઉપકારનો ખોળો વધારે હોય છે. છતાં પણ મોજમઝામાં લીન થઈ ગએલા ઉચ્ચવર્ગને એ ઝણુની વિસ્મૃતિ થઈ ગએલી હોય છે; માટે એ વાતનું તેમને સ્મરણ કરાવી તેમની ન્યાયબુદ્ધિ જાગૃત કરવી જોઈએ. આ બેમાંથી કોઈ પણ એક માર્ગ ટૉલ્સ્ટૉયે સ્વીકાર્યો જોઈએ.”

૧૯૩ માણસો પર ચાલેલા ખટલાની સર્વ વિગત ટૉલ્સ્ટૉયે વાંચી ત્યારે તેમના મન પર તેની અસર થયા સિવાય રહી ન હતી. એ વાત તરફ તેમનું ચિત્ત ખેંચાવાનું બીજું પણ એક કારણ બન્યું હતું. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનાં બાળકોને ગણિત શીખવવા માટે પિટર્સબર્ગ વિશ્વવિદ્યાલયના ઍલેક્ઝીક નામના એક પદવી-ધરને શિક્ષક તરીકે રાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના અરસામાં સમષ્ટિવાદ-સૌશ્લ-યાલીઝમનાં તત્ત્વોનો પ્રચાર કરવા માટે એક યુક્ત મંડળ સ્થપાયું હતું. ઍલેક્ઝીક એ મંડળનો સભાસદ હતો. એ મંડળના અસ્તિત્વની ખબર પોલીસને મળવાથી પોલીસે તેમના પ્રયત્ન તોડી પાડવા માટે કમર કરી. પોલીસનો દંડો એ મંડળના માર્ગમાં જ્યાં ત્યાં વિદ્યન ઉભાં કરવા લાગ્યો. આથી કેટલાક સભાસદ રૂશિયાની બહાર ગયા અને ત્યાં એક સંઘટિત મંડળ સ્થાપી ત્યાંથી હીલચાલ ચાલુ રાખી; પણ પછી એ મંડળમાં અંદર અંદર ફાટફૂટ થવાથી તેમનો પ્રયત્ન ધસી પડ્યો. આ કારણથી ઍલેક્ઝીક રૂશિયામાં પાછો આવ્યો અને બીજા કેટલાક ઈંગ્લાંડ વગેરે દેશોમાં ચાલ્યા ગયા. આથી પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ગમે તેવું કष्ट સહન કરવાનું ધૈર્ય ઍલેક્ઝીકમાં છે એમ ટૉલ્સ્ટૉયને જણાયું અને તેના વિષે તેમના મનમાં માન પણ ઉત્પન્ન થયું. આ વખતે સમષ્ટિવાદની હીલચાલ પુનઃ જરૂર પર આવવાની તૈયારીમાં હતી. ટૉલ્સ્ટૉયે પણ ઍલેક્ઝીક દ્વારા એ હીલચાલના

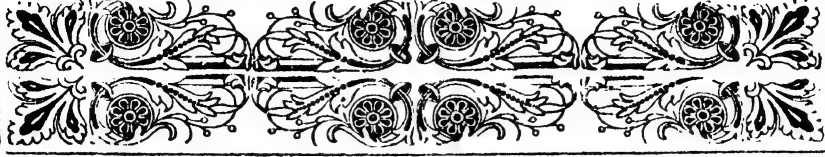
આગેવાનોનો પરિચય કરી લીધો હતો. વિચારનું સંક્રમણ જગતમાં ફેવી રીતે ચાય છે, તેની પ્રતીતિ રૂશીયાની આ હીલચાલપરથી સારી રીતે જોઈ શકાય છે. “ઝાગસ્ટ કામટી” એ પોતાના તત્ત્વદર્શી ગ્રંથ લખ્યા હતા અને તેના આધારે લૂથ અને જે. એસ. મીલે પોતાનાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. એ ગ્રંથનાં ભાષાંતરો પીટર્સબર્ગની શાળાના સાતમા ધોરણના ચઉઠ વર્ષની વયના શૈકોસ્કી નામના વિદ્યાર્થીના હાથમાં પડ્યાં હતાં. રૂશીયનકાંતિ નામના એક પુસ્તકમાં એ વિષય પર લખતાં શૈકોસ્કી કહે છે:—

“એ ગ્રંથોની મને એટલી ઘેલછા લાગી હતી કે હું વર્ગમાં ખેસતો હતો પણ માફ મન મારી ઓરડી તરફજ લાગી રહેતું. ક્યારે ઘેર જઈ અને એ પુસ્તક વાંચું એમજ મને થતું. જેમ જેમ એ પુસ્તકો અધિકાધિક વાંચવા લાગ્યો તેમ તેમ મારો નાદ વધતોજ ચાલ્યો. એ પુસ્તકોના વાંચનથી મારી વિચારમાળા સુવ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિસર થઈ. પછી થોડાંજ વર્ષે મને અનુકૂળ રહેતા યુવકોને મેં એકત્ર કર્યા અને નવીન વિચારોનું ખીખરોપણ કરવાની શરૂઆત કરી; પરંતુ એ વિચારનો વિકાસ જલદી થઈ શકે તેવી મૂમિકા રૂશીયામાં પ્રથમથી તૈયાર થએલી નહતી તેથી એ વિચારોનો પ્રચાર જોઈએ તેટલો વહેલો થયો નહિ. મને એવો અનુભવ થયો કે યુરોપના દેશોમાં વિચારપ્રચારનું કાર્ય જે પદ્ધતિથી ચાલે છે તે પદ્ધતિ રૂશીયામાં ઉપયોગી થતી નથી. પ્રભુ પાંચરો હશે તો બેઠાં બેઠાં આપશે એ મંત્રનો જપ કરનાર રૂશીયન ખેડુતોને નવા વિચારના ખનાવવા એ બહુ અઘરું કામ છે. પ્રાચીન રીતરીવાજ, પ્રાચીન ધર્મ, પ્રાચીન સમાજરચના અને પ્રાચીન રાજ્યધારણપર તેમની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય છે. તેઓ એમજ માને છે કે આપણો પ્રભુ અથવા આપણો રાજા ભલું કરશે તોજ આપણું ભલું થશે ! આવી સ્થિતિમાં તેમની એ જીતી કલ્પનાઓ નષ્ટ કરનાર વિચાર તેમને કેમ રચે ? છેવટે વિચાર કરતાં કરતાં મૂલે કુકાર : ના ન્યાયનું અવલખન કરી આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનાર અને કેવળ સ્વપરાક્રમથી ઉન્નતિ કરનારો ધર્મ ખનાવવાની મેં શરૂઆત કરી. અમે જાણુતા હતા કે એ વાત કેવળ કલ્પનાસૃષ્ટિની છે. પ્રત્યક્ષ સદ્ધિમાં તેનો અવતાર થશે કે કેમ તે વિષે અમને મોટી શંકા હતી; પરંતુ અમે હઘોગ કંઈ ત્યજ્યો નહિ અને રૂશીયામાં રહીને એ વાત સાધ્ય થવી સંભવિત નહિ હોવાનો અનુભવ થતાંજ અમે દેશત્યાગ કર્યો.”

સમગ્ર સમાજરચનાને મૂળમાંથીજ ફેરવી નાખવા માટે નવા ધર્મની યોજના કરવાની જરૂરીઆત શૈકોસ્કીને સ્વાનુભવથી જણાઈ હતી. સમાજરચનામાં વિવક્ષણુ પરિવર્તન થયા સિવાય સામાન્ય જનોની સ્થિતિ સુધરશે નહિ, એ ટાલ્સ્ટોયનો અભિપ્રાય પણ સ્વાનુભવથીજ બધાયો હતો. એ દૃષ્ટિએ જોતાં શૈકોસ્કી અને

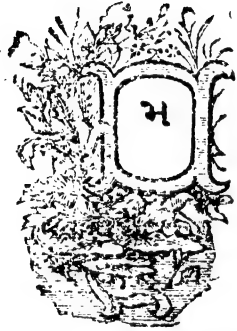
ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો ખરાખર મળતા આવતા હતા. કૉમરી અથવા મીલની વિચાર-પદ્ધતિ ટૉલ્સ્ટૉયને પસંદ ન હતી પણ એજ અંથોથી પોપાએલા શૈકોસ્કીના વિચાર તેમને મળતા આવતા હતા. ફેર માત્ર એટલોજ હતો કે, સમાજમાં એ પરિવર્તન કરવા માટે જરૂર પડે તો આચાર્યનું પણ અવગંધન કરવું, એ શૈકોસ્કીના અનુયાયીઓના વિચાર તેમને ખીલકૂલ પસંદ નહતા. શૈકોસ્કીના અનુયાયી કહેતા કે, અત્યાચાર અને રાજપ્રશીયા કરતા નથી પણ અમને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે. ટૉલ્સ્ટૉયના મન એવા હતા કે એવા વામમાર્ગનું અવગંધન કોઈ પણ સ્થિતિમાં સાફ નીરડનું નથી અર્થાત્ ઉત્તમના વિચારનો ભેદ વિચારમૂલક ન હોય આચાર-મૂલક હોય. જે કે આવી ભિન્નતા હતી પણ શૈકોસ્કીના અનુયાયીઓ પ્રત્યે તેમને ઘણુજ માન હતું. તે જાણતા હતા કે એ અનુયાયીઓનાં મનમાં પરહિત સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્વાથશુદ્ધિ નવા એવા પ્રકારની હીલચાલમાં જોડાવું તે આત્મ-લાલપર પાણી ફેરવા જીવનના એકાચારામ ધૂળમાં મેળવી દેવા તત્પર થવા જેવું છે. એમ તેઓ સારી રીત સમજતા હતા; છતાં તેઓએ એ કાર્ય માટે જીવન અપણ કર્યું હતું. પીટસર્ગોના ગવર્નર જનરલની પુત્રી સોફી પેરોસ્કી ૧૮૭૩ માણુના ખટતામાં સહાઈ છેવં ફ્રાંસીએ ચઢી હતી. ડીમીટ્રીયસ નામના એક જર્મીનદાર પોતાની છ લાખની મિલકત એ કાર્યને આપણું કરી દીધી હતી અને છેવટે તે પોતે પણ ઝાંડામાં ફ્રાંસીએ ચઢ્યો હતો. મજૂરી અને બેકુતોને જ્ઞાન-જ્ઞાન આપતા ગ્રિન્સ પીટર કોષ્ટકોને પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું અને છેવટે એ કાર્યમાં તેને સ્વદેશના પણ ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. આવી રીતે દેશવત્સર્ગ સ્વાથના આદ્યત આપતારાઓ માટે પ્રત્યેકના હૃદયમાં પૂજ્યશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા સિવાય કેમ શકે ? અર્થાત્ ટૉલ્સ્ટૉય ત્રિવ આચાર્યોદ્ધના કારણે એ સ્વજીવનમાં પ્રત્યક્ષ રીતે જોડાતા નહતા પણ તેના તરફ તેમની સહાનુશૂતિ તો હતીજ.

આ વખતે રશીયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ એકંદરે અતિ નાજુક સ્થિતિએ પહોંચી હતી પરદુર્ગે દુઃખી અને કોઈ પણ મનુષ્યને તે સ્વસ્થ બેસી રહેવા દે તેમાં નહતી. આ વખતે એકલા રશીયાનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી. પરદુર્ગે દુઃખી અવાળા સ્વભાવવાળા સહૃદયી માણસો કોઈ પણ કાળે અને કોઈ પણ દેશનાં જન્મ પચ્યાં હોય છે, તોપણ પરદુર્ગાનિવાસીઓએ તે પ્રયત્ન કર્યા વિનાય શકી શકતાં નથી. તે વખતની રશીયાની સ્થિતિ ટૉલ્સ્ટૉયનું હૃદય ધ્રોવી ચઢી હતી એવા પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયને શાંતિ મળી શકે તેમ નહતું; તથાપિ તેનું છેવટે પરિણામ કેવું આવશે તે તેમના પોતાના લક્ષમાં પણ અન્ય નહતું.

પ્રકરણ ૧૧ મું --આત્મનિવેદન.

૯૪૨

‘ધ્યવય સુધીમાં ટોલ્સ્ટોયનું જીવન કેવું બનતું’ ગયું હતું તેનું વર્ણન અત્યાર સુધીમાં થઈ ગયું છે; તથાપિ કહેવું જોઈએ કે એ વર્ણન તેમના જડસ્વરૂપનુંજ છે. તેમના મનનો વિકાસ કેમ થતો ગયો તે તો હજી હવેજ આપણે જોવાનું છે; અને એ વાત તેમણે પોતે આલેખલા ચિત્ર-પરથી જેવી લક્ષમાં આવશે તેવી અન્યના શબ્દચિત્રથી આવશે નહિ; તેથી એ ચિત્ર બને ત્યાં સુધી તેમનાજ શબ્દોથી આ પ્રકરણમાં આપવાનું ધાર્યું છે.

બાલ્યદશા પૂર્ણ થઈ જાય છે અને તાર્કિકનો બાહરવિ ઉદ્ઘાટનપર ડોકીયાં કરે છે, તેવા સંધ્યાસમયે પુષ્કળ મનુષ્યોની સ્થિતિ અતિ નાબુક બની જાય છે. જીવનના અમર્યાદિત પ્રદેશપર તેમની દૃષ્ટિ પરિભ્રમણ કરે છે ત્યારે અનેક માર્ગ તેમની દૃષ્ટિએ પડે છે; પણ તેમાંના કયા પંથનો સ્વીકાર કરવો તેનો વિચાર તેમની બુદ્ધિએ કરેલો હોતો નથી. તેમાં પણ જેમની બુદ્ધિશક્તિ તીવ્ર હોય છે, તેમને તો એ સંધ્યાસમય અધિકજ વિકટ થઈ પડે છે. આ વખતે તેમની નજર સમક્ષ ઐહિક અને પારમાર્થિક એ બન્ને માર્ગની પ્રતિભાઓ ઉભી હોય છે, અને તેમાંથી ત્યાજ્ય કઈ અને ગ્રાહ્ય કઈ એ બાબતનો માણસ વિચાર કરવા લાગે છે. પરિણામે તીવ્રબુદ્ધિવાળાની ઐહિક વસ્તુની આમંત્રિ ઉડી જઈ પરમાર્થ તરફ તેનું ચિત્ત ખેંચાતું જાય છે. ટોલ્સ્ટોયને માટે પણ તેમજ બન્યું હતું.

ટોલ્સ્ટોયની ધર્મવૃત્તિ ઘણી મોડી જાગૃત થઈ હતી. યુવાવસ્થાનો સમય પૂર્ણ થઈ વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં સુધી એ પ્રવૃત્તિનો ઉદય તેમનામાં બળવત્તર ન હતો; તેજ પ્રમાણે તેમનામાં એ જાગૃતિ ધીમે ધીમે અને ક્રમાનુસાર થતી ગઈ હતી.

કેટલાકમાં ધર્મજાગૃતિ અંતઃકરણની ભાવનાથી થએલી હોય છે. કેટલાક જગતનાં દુઃખ જોઈ અથવા જાતને દુઃખનો અનુભવ થતાં અંતઃકરણ મૃદુ થવાથી

ધધિર પ્રતિ વળેલા હોય છે. એવા માણસોના ચિત્તમાં અમુક એમ કેમ ? એવા પ્રશ્નો વિશેષ થતા નથી. તેમની પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિપ્રધાન ન હોયને ભાવનાપ્રધાન હોય દાલસ્ટોયની વાત તેથી બુદ્ધિ હતી. તેમની પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિપ્રધાન હતી તેથી અંધ શ્રદ્ધાનું તો ચિહ્ન પણ તેમનામાં જણાતું નથી. તેમનું અંતઃકરણ ભાવનામય ન હતું અથવા પરદુઃખથી તે દ્રવતું ન હતું એમ પણ નથી; પરંતુ તેમની બુદ્ધિ ભાવનામય અંતઃકરણ કરતાં વિશેષ તીવ્ર હોવાથી તે આગળ આવી અને ભાવના પાછળ રહી. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં તેમણે પોતાનું મનોમય ચરિત્ર લખી રાખ્યું છે, તે પરથી તેમની ધર્મબુદ્ધિનો વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો હતો તેનો સારો નિર્ણય થઈ શકે છે. એ ગ્રંથમાં તે કહે છે:-

“ એ વાતને આજે પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં છે. તે વખતે મારી વૃત્તિ ચમત્કારિકજ થઈ ગઈ હતી. કદિ કદિ મારું મન વિલક્ષણ વમળમાં પડી જતું હતું. મને લાગતું કે જાણે મારું જીવન ચાલતું અટકી ગયું છે. કદિ કદિ મારું જીવન કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ અને મારે કેવી રીતે વર્તવું તે હું પોતેજ સમજી શકતો નહોતો. એવા સમયે ઉદાસીનતાની પૂર્ણ છાયા મારા પર પડતી અને મને લાગતું કે, મારું સર્વ જીવન વ્યર્થ ગયું. તથાપિ એ ક્ષણ વહી ગયા પછી પાછો મારો જીવનક્રમ આગળ ચાલવા લાગતો. પછીથી તો એવી ક્ષણો વારંવાર આવવા લાગી અને તેનું સ્વરૂપ પણ એકજ પ્રકારનું હતું. કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં લેતો કે, તે કેમ કરવું અને તેનો અંત કેવો આવશે, એવા પ્રશ્ન મનમાં ઉદ્ભવી હું મોટા ગોટાળામાં પડતો અને લીધેલું કાર્ય જેમનું તેમજ રહી જતું. આરંભમાં એવા પ્રકારના પ્રશ્નો મુદારહિત હોઈ તેના ઉત્તર મળી શકે તેમ નથી એમ મારા મનને સમજાવી લેતો. એ પ્રશ્નોના નિર્ણય પૂર્વકાલીન લોકોએ પ્રથમથી કરી રાખ્યા છે; પણ તે જેવાને અવકાશ નહિ હોવાથી હું તે જોતો નથી, એમ મારા મનને સમજાવતો હતો. પણ તેટલાથીએ સંતોષ થતો નહિ. એ પ્રશ્નો વારંવાર ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને મને જણાવા લાગ્યું કે તેનો નિર્ણય શોધી કાઢ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. એકજ સ્થળે શાહીનાં ડીપાં પડતાં હોય છે તો તે જગ્યાએ જેમ કાળો ડાઘ પડે છે, તેમ મારા મનપર પણ એ પ્રશ્ન અસ્ખલિત અથડાયા કરતો હોવાથી તે પર તેની અધિકારમય છાયા પ્રસરી ગઈ. કોઈને કંઈ ભયંકર વિકાર લાગુ પડે છે તો આરંભમાં દુઃખનાં સૂક્ષ્મ ચિહ્ન વારંવાર થવા લાગે છે, અને અંતે તે સર્વ એકરૂપ થઈ તેનો એક મોટો રોગ બને છે; અને પછી તે દીર્ઘકાળ સુધી તેના શરીરમાં પોતાની છાવણી નાખે છે, તેનું દુઃખ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે અને છેવટે એ રોગનો પ્રભાવ એટલો તીવ્ર બને છે કે પોતાને શું થયું છે, તેનો પૂર્ણ વિચાર કરવાની સંવદ મળતાં પૂર્વેજ તે

માણસ કાળનો ભક્ષ્ય થઈ પડે છે. ”

“ માફે પણ તેમજ થયું છે. હું જાણી ચૂક્યો છું કે, મારા મનનો રોગ કેવળ આગંતુક નથી. એ પ્રશ્ન જ્યારે વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનો નિર્ણય કરવોજ જોઈએ અને મેં તે દિશામાં પ્રયત્ન પણ કર્યો. એ કાર્ય તરફ હાથ લાંબાવતાંજ એ પ્રશ્નનું પૂર્વનું સૌમ્ય સ્વરૂપ નષ્ટ થયું અને તેણે ભયંકર અને ઉગ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. જે પ્રશ્ન પ્રારંભમાં મને છોકરાંની રમત જેવા લાગતા હતા, તેજ હવે વિકટ જણાવા લાગ્યા. તે પ્રશ્ન બચ્ચાંની રમતનો નથી તેમ મૂર્ખપણાનોએ નથી; પણ માનવજીવનમાં રહેલો અત્યંત મહત્વનો પ્રશ્ન છે અને તે અતિ ઉંડો તથા ગહન છે એવી ખાત્રી થઈ. બુદ્ધિનાં તરફડીઆં ખાતાં ખાતાં હું થાકી ગયો અને મને લાગવા માંડ્યું કે, એ પ્રશ્ન મારી શક્તિ બહારનો છે. સમારાના વતનપર જવા નીકળ્યો, બાળકોને શિક્ષણ આપવું એમ લાગ્યું અથવા એકાદ ગ્રંથ લખવાનો વિચાર થયો; પણ તરતજ તેમ શા માટે કરવું એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ મારા હાથ જ્યાંના ત્યાં અટકી પડ્યા. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થતાં સુધી કોઈ પણ કર્મ થયું મારા માટે અશક્ય થતા લાગ્યું. અરે. મારે જીવવું પણ ન જોઈએ એમ થવા લાગ્યું. એકાદ વખતે વતનનો હિસાબ મારા મનમાં આવતો; પણ તે સાથેજ એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો કે, ‘ગાંડા, સમારા પ્રાંતમાં તને સોળ હજાર એકર જમીન મળશે, તારી પાંચગામાં ત્રણસો ઘોડા થશે, તને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળશે; પણ પછી શું ? તારી દોલતનો અંત શામાં આવશે ?’ એવી પ્રશ્નમાળા શરૂ થતી કે માફે ચિત્ત વિચારના ચક્રવ્યૂહમાં સપડાઈ ફરતાં ફરતાં પુનઃ પ્રથમના સ્થાને આવતું અને ગમે તેટલું ભટકતું પણ એ વ્યૂહમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગજ તેનાથી અદશ્ય થતો. આમ થતું એટલે તે ખિચાઈ ધૈર્યગલિત થઈ પોતાનું ચિંતનકાર્ય પણ ત્યજ દેતું. બાળકોને કંઈ પદ્ધતિથી શીખવવું એ વિષેનો વિચાર એકાદ વખત મનમાં આવતો કે, તરતજ પછી શું ? એ પ્રશ્ન ચટ લઇને આગળ ઉભો રહેતો. ખેડૂતોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો કે તેની પાછળ પાછળ તરતજ ‘તેની પંચાત તને શા માટે ?’ એ પ્રશ્ન પણ મનમાં આવતોજ ! મારાં પુસ્તક લોકપ્રિય થઈ મને યશ મળશે, એ વિચારથી માફે મન થોડું થોડું ફૂલાવા લાગે છે તો તરતજ ‘હા, ગોગોલ કરતાં, પુષ્કીન કરતાં, શેક્સપીયર કરતાં અથવા મોલીયર કરતાં તું વિશેષ કીર્તિશાળી થઈશ, એટલુંજ નહિ પણ જગતના સર્વ લેખકોનો તું મુકુટમણિ બનીશ; પણ પછી શું ? તારી કીર્તિનો અંત શામાં છે ?’ એ પ્રશ્ન વંજાખાતની માફક મારા મનપર પડે છે અને તેને હલું બનાવે છે. આ પ્રશ્નોને સખરી-ધીરજની ખખરજ નથી. ઉત્તર આપ, એવો ટકટકારો એક સરખો

મારી પાછળ પડે છે. તેનો ઉત્તર ન આપવો ત્યારે જીવનું કેવી રીતે ? પણ ગમે તેમ કરવા છતાં કંઈએ ઉત્તર-નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ”

“ મને જણાઈ આવ્યું છે કે મારા પગ નીચેનું પાટીયું ખસી ગયેલું હોઈ ત્યાં અન્ય કંઈ પણ આધાર નહિ હોવાથી હું અધવચ્ચ લટકી રહ્યો છું. જેના આધારથી હું જીવનકાળ આજસુધી વ્યતીત કરી ચૂક્યો છું તે આધાર નષ્ટ થયો અને તેના સ્થાને નવો આધાર આગ્યો નહિ. એવી રીતે મારું જીવન કેવળ શૂન્ય બની રહ્યું. હું ખાતો હતો, પીતો હતો, ઉંઘતો હતો અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ કરતો હતો; એ ક્રિયા ક્યાં સિવાય ચાલે તેમ નહતું તેથી તે થતી હતી; પણ તે સર્વ એક નિર્જીવ ચંત્રની માફક બનતી હતી. તેની પાછળ મારી પોતાની ક્રિયા-શક્તિ અથવા ચૈતન્યનું બળ નહતું. મારી બુદ્ધિને માન્ય થાય તેવું કોઈ પણ ધ્યેય રહેલું નહિ હોવાથી તે માટે કંઈ પણ હેતુપૂર્વક ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા કેવી રીતે થઈ શકે ? એકાદ દેવે પ્રસન્ન થઈ મને કંઈ ઇચ્છિત વસ્તુ માગવાનું કહ્યું હોત તોપણ હું કંઈએ માગી શક્યો નહોત; કારણ મને શેની જરૂર છે તેજ હું સમજી શકતો નહોતો. અમુક કરવું, તમુક ભોગવવું, એવા પ્રકારની ટેવ લાંબા સમયથી ચિત્તને પકેલી હોવાથી તેની ફેટલીક કેફ અદ્યાપિ બાકી હતી. એ કેફની લહેર એકાદ વખત આવતી તો કંઈ કર્મ કરવાની ઇચ્છા થતી; તથાપિ મને તરતજ જણાઈ આવતું કે તે ખરી ઇચ્છા નથી; અરે, સત્ય જાણવાની ઇચ્છા પણ મારામાં રહી નહિ. કારણ માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ અને તેનું સત્યસ્વરૂપ એ મેં જાણ્યો છે એમ મને લાગતું હતું. મને લાગતું હતું કે, માનવજીવન મૃગજીવ જેવું અર્થશૂન્ય છે અને તેજ તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે. પછી વળી અધિક સત્ય તે શું સમજવાનું હતું ? માર્ગક્રમણ કરી છેવટે બાબુમાં લયંકર ઉંડાણ ધરાવતી કરા-ડની ટોચે આવી માર્ગનો અંત લાવવા જેવી મારી સ્થિતિ થઈ હતી. એની આગળ પગ મૂકીને વિનાશની વિકાળ ખીણમાંજ પડવાનું ને ! તથાપિ જ્યાં ત્યાં ઉભા રહેવાનું પણ મારા માટે શક્ય નહતું અને પાછો પણ ફરી શકતો નહોત; અથવા આંખો મીંચીને ‘આગળ કંઈજ નથી’ એમ મને સમજાવવાનું પણ બને તેમ નહતું.”

“ મારું શરીરબળ સાઈ હતું, સંપત્તિ હતી, સંતતિ હતી અને કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં પણ મારા જીવનનો કંઈજ હેતુ રહ્યો નહોતો. કોઈ પણ ઉપાયે આ જીવનનો તું ત્યાગ કર એમ જાણે કે અંદરથી કોઈ એક સરખું મને કહ્યા કરતું હતું; પણ મારે કહેવું જોઈએ કે મારી આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા હતી એમ તો હું કહી શકતો નથી.”

“જે પ્રમાણે પૂર્વે ‘આપણે આપણું જીવન ઉજાડવડા સ્વરૂપનું કરવું જોઈએ’

એવી મને પ્રખળ ઇચ્છા થતી હતી, તેજ પ્રમાણે હવે જીવનજ ન જોઈએ એ ઇચ્છા તેટલીજ પ્રખળતાથી થવા લાગી. કોઈ બળતાજ પ્રસંગે હું જીવ પણ આપી દઈશ, એ ભયથી મારે મારી જાતનેજ સંભાળવી પડતી. એવું પણ મારા મનમાં થતું કે, આજે મારે જીવનક્રમ તદ્દન સંબંધરહિત જણાતો હશે પણ હજી ઘણો સમય છે. મારી ઓરડીમાં દોરીના ટુકડાનુંએ દર્શન ન થાય તેની કાળજી રાખતો. ખંદુક ભરી શિકારે જતો પણ અટકી ગયો. એમ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે કોણ જાણે કદાચ ઘેલછાની લહેરમાં કંઈનું કંઈ કરી ખેસું તેનો મને ભય લાગતો. મને શેની જરૂર હતી તેજ હું સમજી શકતો નહોતો. મને એટલુંજ લાગતું કે વર્તમાન જીવનની જરૂર નથી; તોપણ તેમાંથી કંઈએ સારો ભાગ હજી નીકળશે એવી આશા પણ રહેતી હતી.”

“એ સર્વ સ્થિતિ ક્યારે થઈ? જે વખતે ‘આ અતિ લાગ્યશાળી છે’ એમ મને લોક કહેતા હતા તેજ વખતે! પૂરી પચાસ વર્ષની પણ ઉમ્મર થઈ નહતી, સુશીલ, પ્રેમી અને :સંસારદક્ષ પત્નીનો લાભ મળેલો હતો, બાળકો આઠાધારક હતાં અને મારી પાસે વતન વગેરે પણ સાફ હતું. મારી મહેનત વિશેષ નહતી છતાં પોતાની ફળદ્રૂપતાથીજ મારી જમીન મારી સંપત્તિમાં વધારો કરતી હતી. મારા આપ્તવર્ગમાં મારા માટે પૂર્ણ આદરપૂર્વક ભુદ્ધિ હતી, અને સામાન્ય જનસમાજ મારી સ્તુતિ કરતો હતો. હું આગ્રહાર-કીર્તિમાન થયો હતો એમ કહેવામાં ખરેખર અતિશયેક્ષિત થઈ નહોત. હું ગાંડો બન્યો હતો અથવા માફ ચિત્ત સ્વકાર્યબ્રષ્ટ થયું હતું એમ પણ ન હતું. ઉલટો દેહ અને મનના સંબંધમાં અન્ય કરતાં હું અધિક બળવાન હતો. શરીરબળની વાત કરીએ તો કોઈપણ બળવાન ખેડૂતના જેટલું ઘાસ હું કાપતો હતો. માનસિક દૃષ્ટિએ જોતાં આઠ દસ કલાક સુધી હું અરુણલિત કામ સહેલાઈથી કરતો હતો; છતાં એટલી મહેનતથી કોઈ પણ દુષ્ટ અસર મારા પર કદિ થઈ નથી.”

“મારી આ માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર આલેખવાનું કહો તો કહી શકાશે કે, જીવન એ શુદ્ધ ઉપહાસ છે. કોઈએ મત્સરથી અથવા એંટાથી મારી ફજેતી કરવા માટે જન્મ આપ્યો; પણ એ કોઈ કોણ? તેનો નિર્ણય પણ હું કરી શકતો નહિ.”

“મને સહજ એવુંજ લાગવા માંડ્યું કે, હું ગમે ત્યાં દૂર અદૃશ્ય રહી મારા ત્રીસ ચાલીસ વર્ષના જીવનનો તમાસો જોનારો અને મનમાંજ હસનારો કોઈ પણ હોવો જોઈએ. હું ભણ્યો, ગણ્યો, નાનાનો મોટો થયો, શરીરે પ્રૌઢ થયો, મનથી પરિપક્વ દશામાં આવ્યો અને એ સ્થિતિમાં માનવજીવનના શિખરની છેવટની ટોચે પહોંચ્યો; અને તેટલી ઉંચાઈએ ઉભા રહી મેં સિંહાવલોકન કર્યું, ત્યારે મને જણાયું કે પાછળ સર્વત્ર શૂન્યકાર છે અને આગળ પણ

શન્મનોજ અમર્યાદિત વિસ્તાર છે. આવી સ્થિતિમાં મને ઉમેલો જોષ તે ઉત્પન્ન કર્તા એટલાથી તાળીઓ પાડતો હશે.”

“પણ એ કોષ ખરેખરજ અસ્તિત્વમાં છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય પણ મારી બુદ્ધિથી થતો નહિ. મારી કોષપિણ ક્રિયાનો અર્થ શા છે તે હું કહી શકતો નહિ અને સર્વ જીવનનો ઉદ્દેશ પણ સમજતો નહિ. મને હવે નવાઈ લાગે છે કે, આરંભમાંજ મને એવા પ્રકારની શંકાઓ કેમ ન થઈ. માનવજીવન અર્થ-શૂન્ય છે એ વાત આ પહેલાં ધણીઓના લક્ષમાં આવી ગઈ છે; છતાં તે સમજવા માટે મને આટલો કાળ લાગ્યો તે વાતનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. આજે માણસ હજુપ્રજા હોય છે, કાલે તેના પર એકાદ ભયંકર રોગનો હુમલો થાય છે અને પરમદિવસે તે શબરૂપ બને છે ! તેની પાછળ શું રહે છે ? સડી ગયેલું અને કીટકથી ભરાઈ ગયેલું શરીર ! આજે મેં મોટાં મોટાં સદ્ગુણ ક્યાં હશે પણ કાલે તે લોકોના સ્મરણમાંથી ખસી જશે; પછી મારી પાછળ શું રહેવાનું ? ત્યારે મારે કોષ પણ કાર્ય શા માટે કરવું ? એ સત્ય આટલું સ્પષ્ટ હોવા છતાં માણસના લક્ષમાં આવતું નથી તે શું આશ્ચર્ય જેવું નથી ? આવી સ્થિતિમાં તેણે શા માટે જીવવું ? જગતમાં સર્વથી મહાન્ આશ્ચર્ય કહીએ તો એજ છે. જીવનનો મદ નેત્ર પર હશે ત્યાં સુધી તેની કેફમાં માણસ જીવી શકશે, પણ એ કેફ ઉતરી ગયા પછી માનવજીવન પણ ઉપહાસ રૂપ છે, કેવળ મૂર્ખામીથી ભરેલી મશ્કરી છે, એ તેની નજરથી છુપાઈ રહે તે સંભવિત નથી. એ મશ્કરી એટલી ગર્હવ-પણાની છે કે તેને હાસ્ય પણ થતું નથી. તેનામાં લેશ માત્ર મોજ નથી. એ કેવળ દુષ્ટતા અને મૂર્ખામીથી ભરેલી છે.”

“એક વખતે એક પ્રવાસી અરણ્યમાંથી પસાર થતો હતો તેટલામાં તેને જણાયું કે સામેથી એક ભયંકર હિંસક પ્રાણી પોતા તરફ ધસી આવે છે. તરતજ તે તેની દષ્ટિ ચુકાવી નાસવા લાગ્યો. નાસતાં નાસતાં રસ્તામાં એક કુવો દેખાયો. તેણે તે કુવામાં ડોકીયું કર્યું તો તેમાં એક ભયંકર જલચર જણાયું. તે જલચરે પ્રવાસીને ગળવા માટે પોતાને જડખું પહોળું કર્યું. પ્રવાસી મહાન્ સંકટમાં સપડાયો. કુવામાં બૂરકો મારે તો જલચરનો ભોગ થઈ પડે અને પાછો ફરે તો પેલું ભયંકર પ્રાણી ફાડી ખાય. છેવટે કુવાની દીવાલના સાંધામાં એક વેલાનું જળું પથરાઈ ગયું હતું તેના પર તે ઉતર્યો અને તેની ડાળી પકડી લટકી પડ્યો. ધીમે ધીમે તેના હાથ દુઃખવા લાગ્યા. તેને લાગ્યું કે, જળચર કે પેલા ભયંકર પ્રાણીમાંના એકના પણ લક્ષ બન્યા સિવાય હવે છૂટકો નથી; તથાપિ જીવનઆશા બળવાન હોય છે. આથી તે જેવોને તેવો લટકી રહ્યો. તેટલામાં એક કાળો અને એક ધોળો એવા બે ઉંદર આવીને તે વેલાના મૂળની ચોતરફ

ફરવા લાગ્યા અને ફરતા ફરતા તે વેલાનું મૂળ કાતરવા લાગ્યા. હવે પોતે વેશો છોડી નહિ દે તોપણ તે મૂળમાંથી તૂટી પડી નીચેના જળચરના જડખામાં પડશે એવી તેની ખાત્રી થઇ; તથાપિ વેલાની મજબૂત પકડ તેણે છોડી નહિ. આજી-બાજી દષ્ટિ ફેરવતાં તે વેલાની એક ડાળીએ એક મધપૂડો જણાયો. તેમાંથી મધના ટીપાં પડતાં હતાં. તે પ્રવાસી પોતાનું મસ્તક તે દિશા તરફ નમાવી મધનાં ટીપાં જીભ ઉપર ઝીલી લઇ ચાટવા લાગ્યો. પૂર્વના દેશની આ વાત પ્રમાણેજ મારી પણ સ્થિતિ થઈ હતી. હું પણ જીવનની ડાળીને મજબૂત પકડી બેઠો હતો. મૃત્યુરૂપી ભયંકર પ્રાણી મને ગળવા મુખ પહોળું કરી બેઠું છે તે હું સમજતો હતો; પણ હું એવી સ્થિતિમાં કેમ આવી પહોં છું તે મને સમજાયું નહતું. જીવનમાં પ્રાપ્ત થતું મધ મેં ઘણી વખત ચાટ્યું હતું અને તેના આસ્વાદથી એક સમયે મને સંતોષ પણ થયો હતો; પરંતુ હવે સંતોષ આપવાની શક્તિ તે મધમાં રહેલી નથી. રાત અને દિવસ કાળા ઘોળા ઉંદરની માફક મારા જીવનની દોરીનું મૂળ કાતરતા હતા. મૃત્યુરૂપી જળચરનું પહોળું જડખું હમ્મેશ નજર આગળ રહેતું હોય તો પછી મધની મધુરતા ક્યાંથી ટકી શકે ? આ કેવળ દંત-કથા છે એમ સમજશો નહિ. આ વાત પ્રત્યેક વ્યક્તિના અનુભવમાં હમ્મેશ આવે છે છતાં એ કોયડો ઉકેલવાનો શ્રમ કોઇજ લેતું નથી.”

“ માનવજીવનક્રમમાં કદિ કદિ વહેતા આનંદવાયુની લહરી મહાન્ ડગ-બાજીથી ફસાવનારી હોય છે. એ લહેરથી પ્રત્યક્ષ દગોચર થતી મૃત્યુની ભીતિ ઓછી થાય છે; પણ તેથી મૃત્યુ કંઈ નષ્ટ થતું નથી. એ આનંદનું ફસાવનારું સ્વરૂપ મારા લક્ષમાં આવેલું હોવાથી હવે હું તેનાથી ફસાતો નથી. મારા મનને હું બાજીએ સમજાવું છું કે, ‘તું માનવજીવનનો ઉદ્દેશ સમજી શકતો નથી તો પછી વધારે માથાફાડ શા માટે કરે છે ? આયુષ્ય હોય ત્યાં સુધી જીવતો રહે અને બને તે જોયા કર;’ પણ તે સમજી શકતું નથી. એ સમજ તેને માન્ય થતી નથી. એ સમજથી પહેલાં પહેલાં તો મન સ્વસ્થ બેસતું હતું; પણ પછી તો તે બીલકુલ શાંત રહી શક્યું નહિ. મારી આંખોને એટલુંજ જણાવા લાગ્યું કે, દીનરાતની રેંટમાળ એક સરખી ફર્યા કરે છે અને મને પગલે પગલે અનિ-વાર્યપણે મૃત્યુ તરફ લઇ જાય છે. મને લાગવા માંડ્યું કે, જગતમાં સત્ય વસ્તુ માત્ર એટલીજ છે અને અન્ય સર્વ દેખાવ અસત્ય છે.”

“ આટલા દિવસ સુધી જે મધનાં ટીપાંથી ફમાઇ એ સત્ય તરફ મેં દુર્લક્ષ કર્યું તે ટીપાં બે પ્રકારનાં છે. એક કૌટુંબિક પ્રેમ અને બીજો સાહિત્ય-પ્રેમ. કુટુંબનાં માણસોને હમ્મેશ વળગી રહેવાની અને પુષ્કળ લખવાની લાલસા મારામાં પ્રબળ હોવાથી એ સત્ય તરફ મારી દષ્ટિ ગઇ નહિ; પણ હવે એ

વસ્તુનો પણ રસ લાગ્યો. ”

“ કુટુંબ ! કુટુંબ એટલે શું ? કુટુંબ એટલે મારી પત્ની અને મારા બાળકો; પરંતુ તે પણ મારા જેવાંજ માણસો. મારી અને તેમની સ્થિતિ એકજ. તેમણે પણ આંખ મીચીને આયુષ્યના દિવસ પસાર કરવા અથવા મારા પ્રમાણે આ ભયંકર સત્ય સમજી લેવું. એવી સ્થિતિમાં તેમણે પણ શા માટે જીવવું ? મારે તેમના પર પ્રેમ રાખવો, તેમનું સંરક્ષણ કરવું, તેમને ઉછેરવાં અને તેમના હિત તરફ નજર રાખવી; અને છેવટે એક દિવસે આ ભયંકર સત્ય તેમની દૃષ્ટિએ પડે એટલે તેમણે નિરાશાથી મારા તરફ જોવું એજ ને ! ત્યારે મારા પ્રેમ અને શ્રમનો શા ઉપયોગ થયો ? ઠીક, એ સત્ય તેમની દૃષ્ટિએ ન પડે તો શુદ્ધ મૂર્ખામીમાં તેમનું જીવન ક્ષીણ થતું જાય. હું તેમના પર પ્રેમ રાખું છું ત્યારે એ સત્ય-સ્વરૂપ તેમનાથી કેમ છુપાવી શકું ? તેમનું જ્ઞાન જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, તેમ તેમ તે તેમને સત્ય તરફ અધિકાધિક લાઇ જાય છે; અને તે સત્ય એટલે છેવટે મૃત્યુ અને શત્યકાર ! ”

“ સાહિત્ય ! કાવ્ય ! પહેલાં પહેલાં લોકોએ મારા લેખોની સ્તુતિ કરવાથી તે કીર્તિનો નીશો મારાં ચક્ષુ પર આવ્યો; તેથી જીવન રહે ત્યાં સુધી સાહિત્ય-સેવા કરી આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરવાનો બુદ્ધિભ્રમ ધણા લાંબા કાળ સુધી થયો હતો; પણ મારી બુદ્ધિને ભ્રમ થયો તેથી મૃત્યુ કંઈ અટકનાર હતું ? તે પગલે પગલે માર્ગક્રમણ કરતુંજ હતું. મૃત્યુ સર્વભક્ષક છે. તેના સપાટામાંથી કંઈપણ છૂટવાનું નથી. તે મારો ભક્ષ કરશે, મારા અંત આપી જશે અને એ અંશેનું સ્મરણ પણ અર્ચ રીતે નષ્ટ થઇ જશે ! આવો વિચાર મારી સન્મુખ સ્પષ્ટ ઉભો રહેતાં મારામાં સાહિત્યપ્રેમ ક્યાંથી રહે ? મને જણાઇ આવ્યું કે, સાહિત્ય એ જીવનનું એક ભૂષણ છે—એક અલંકાર માત્ર છે. એ અલંકારના દર્શનથી બુદ્ધિ મોહવશ થઇ મિથ્યા જીવનને મનુષ્ય વળગી રહે છે; પણ મૂળ જીવનનો પ્રેમ નષ્ટ થયા પછી એ અલંકારની શી કિંમત રહે ? જે દાગીનો મનેજ તુચ્છ અને ખરાબ લાગવા માંડ્યો, તે હું ધડાવું કેવી રીતે અને જનસમાજ સમક્ષ મૂકું પણ શી રીતે ? કદાચિત્ એવો એકાદ અલંકાર બનાવડાવું તોપણ લોકોને તેમાં શી મીઠાશ મળે ? ”

“ મારા પોતાના જીવનક્રમમાં મારા પોતા માટેજ રસ રહ્યો નહિ. સમુદ્રમાં પડેલો ચતુષ્પદ જેમ મોઝાની સાથે નિઃસહાય સ્થિતિમાં વહે છે, તેમ હું જીવન-સાગરપર ક્યાંએ વહેવાનો હતો. પૂર્વે એવો ભ્રમ થયો હતો કે, માનવજીવનનો હેતુ મને સમજાયો નહિ હોય પણ તેમાં કંઈ પણ હેતુ નિશ્ચિતપણે છે; આથી તે વખતે કાવ્યમાં અને કથાનકમાં પડેલું માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ મને મનોહર

લાગતું હતું, અને સાહિત્યકળાના દર્પણમાં માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ ખરાબર પડેલું જોઈ મારા ચિત્તને સંતોષ થતો હતો; પણ જ્યારે હું એ હેતુને શોધવા લાગ્યો તથા હવે પછી એ હેતુને સાધ્ય કરવાનો ઉદ્દેશ કરવાનું મેં ધાર્યું, ત્યારે સાહિત્યકળાનું એ દર્પણ મને નિરૂપયોગી, ત્યાજ્ય અને દુઃખદાયક જણાવા લાગ્યું. તે આરસામાં પડેલા પ્રતિબિંબ તરફ જોઈ મારા ચિત્તનું સમાધાન દૂર થવા લાગ્યું; કારણ તેમાં મૂર્ખતા સિવાય અન્ય કોઈ પણ ગુણ મને મળી આવતો નહતો. જ્યાં સુધી તેમાં કંઈ તથ્ય છે એવી ભાવના હતી ત્યાં સુધી તે તરફ જોઈ આનંદ મानी શકતો, અને તેમાં દેખાઈ આવતું હાસ્ય, દુઃખ, સહનિયતા, સૌંદર્ય અને ભયંકરતાની છાયા મને ગમ્મત આપતી; પણ માનવ જીવન અર્થશૂન્ય હોવાની ખાતરી થતાંજ એ આયનામાં રહેલો આનંદ મટી ગયો. એ ઉદરો જીવનની દોરીનું મૂળ અલર્નિશ કાતર્યા કરે છે એવું નજરે પડ્યા પછી મનની મધુરતાનો સ્વાદ ક્યાંથી રહે? ”

“ પણ એટલાથીજ કંઈ સર્વ પતી ગયું નહિ. માનવજીવન કેવળ અર્થહીન છે; એટલીજ જે મારા મનની માન્યતા ઘર્ષ હોત તો તો એ આઘાત મેં વિના અવરોધે સહન કર્યો હોત. ભાગ્યલિખિતને માટે ઉપાયજ નહિ હોવાના કારણે મૂંઝે મોટે હું ચૂપ રહ્યો હોત; પણ એટલીજ સમજથી માફ મન સ્વસ્થ રહેતું નહતું. જંગલમાં રહેતા કોઈ માણસને ત્યાંથી બહાર જવાનો માર્ગ નહિ હોવાની ખાતરી થાય છે તો પછી તે પોતાનું જીવન ત્યાંજ ગાળે છે; પણ મારી હકીકત તેવી પણ નહતી. ભૂલો પડેલો માનવી રસ્તો શોધવા આમ તેમ ગાંડાની માફક દોડ્યા કરે છે અને દોડતાં દોડતાં તે સાચા રસ્તાથી વિશેષ દૂર થતો જઈ અધીરો બની જાય છે; તેમ માફ થયું હતું. પોતે રસ્તો ભૂલે છે એમ તે બાણુતો હોવા છતાં પણ જેમ તેની દોડાદોડ બંધ પડતી નથી, તેમ હું પણ દોડ્યા કરતો હતો.”

“ એ સ્થિતિ ખરેખર અતિ ભયાનક હતી. એ ભયમાંથી મુક્ત થવાનો આત્મહત્યા સિવાય અન્ય માર્ગજ મને દેખાતો નહતો. એક દિવસે માફ હૃદય ભેદાઈ જશે અને હું પળવારમાં આ જગત છોડી જઈશ એવું મનમાં થતું; પણ તેવું અને ત્યાં સુધી તેની રાહ જોઈને બેસી રહેવાની ધીરજ પણ મારામાં નહતી. મૃત્યુ પછી પ્રવર્તનારો ધોર અંધકાર મને પ્રથમજ જણાતો હોય તેનો મને એટલો ભય લાગતો હતો કે, તે દશ્ય નષ્ટ કરવા માટે ફાંસો અથવા બંદૂકની ગોળા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય હું જોઈ શકતો નહતો. એ ભયથીજ આત્મહત્યાની કલ્પના મારા મનમાં બજવાન થતી ચાલી. ”

“ પણ એવું વિચારવામાંજે મારી ભૂલ તો થતી નહિ હોયને? કોઈ ખાસ મુદ્દો મારી દષ્ટિ બહાર તો રહી ગયો નહિ હોય ને? એકાદ વસ્તુનો હું વિપરીત

અર્થ તો કરતો નહિ હોતો ? માનવજીવનનો અંત આટલો હતાશ કરનારો હોય એ સ્વાભાવિક નથી, એમ પણ મારા મનમાં થવા લાગ્યું. જુઓ માણસ જેમ તૃણને પણ વળગે છે; તેમ મને એ વિચારોનો આધાર મળવા લાગ્યો અને એ ભયથી સુક્ત થવા જેવું સુરક્ષિત સ્થળ હું શોધવા લાગ્યો.”

“એ શોધ મેં અસ્પષ્ટિત ચાલુ રાખી. મેં પુષ્કળ વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. પંડિતો અને વિદ્વાનોના સહવાસમાં મેં ઘણા કાળ ગાળ્યો હતો. કેવળ પુસ્તકો દ્વારાજ નહિ પણ પ્રત્યક્ષ સંવાદથી પણ અનેક અંથોનું અવલોકન કર્યું હતું; અને તે મિત્રારાઓએ કંઈ પણ ગુપ્ત ન રાખતાં પોતાનું સર્વ હૃદય મને સોંપ્યું હતું; તેથી એ પ્રશ્નોના શા ઉત્તર ધર્મગ્રંથો આપે છે તે જોવાનું મારા માટે વિશેષ કઠિન નહતું.

“મારી પચાસ વર્ષની ઉંમર થયા પછી મારા મનમાં જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા તે તદ્દન નવીનજ હતા એમ કંઈ નહતું. ઉછરતા અગાન બાળકથી તે ઠેક મહાન બુદ્ધિશાળી પંડિત સુધીના સર્વ-આબાસ વૃદ્ધના અંતરાત્મામાં એ પ્રશ્ન જીવતોજ હોય છે. મને સ્વાનુભવથી જણાયું હતું કે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવ્યા સિવાય જીવન શક્ય નથી. એ પ્રશ્ન એ હતો કે, આજે હું જે કંઈ કરું છું તેનું કાલે શું થશે ? અને સમગ્ર જીવન સુધી જે કરીશ તેનું જીવનની સમાપ્તિ પછી શેમાં પર્યાવસાન થશે ?”

“એ પ્રશ્ન સહજ જુદી રીતે પણ ગોઠવી શકાશે. “મારે જીવવું શા માટે ? કોઈ પણ વસ્તુની ધૃષ્ટિ શા માટે કરવી ? અથવા કોઈ પણ કર્મ શા માટે કરવું ? મૃત્યુ પણ જેને નષ્ટ કરી શકતું નથી એવો કંઈ લાભ માનવજીવનમાં છે કે ?” સર્વ ઉપલબ્ધ માનવજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીએ તો સામાન્ય રીતે તેના બે ભાગ પડે છે. રસાયનશાસ્ત્ર, ગણિત વગેરે દૃશ્ય શાસ્ત્રો તો એ પ્રશ્નનો વિચારજ કરતાં નથી. એ શાસ્ત્રોમાં ચિતાકર્ષકપણું છે અને તેના સિદ્ધાંતોમાં નિશ્ચિતપણું પણ હોય છે; તથાપિ તે એ પ્રશ્નને સ્પર્શ પણ કરતાં નથી. સૂક્ષ્મેદ્રિય શાસ્ત્ર જેવા ગહન વિવેચનમાં પણ એ પ્રશ્નનો નિશ્ચિત નિર્ણય મળી આવતો નથી.”

“જે જે તત્ત્વજ્ઞોએ આજસુધી એ ગહન પ્રશ્નનો ઉડો વિચાર કર્યો છે, તેઓએ એકજ ઉત્તર આપ્યો છે. સૉક્રેટીસ, શૉપનહાર, સોલોમન અથવા બુદ્ધ એ સર્વનો ઉત્તર તેજ-”

“જીવનથી જેમ જેમ દૂર જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણે સત્યની વિશેષ નિકટ થતા જઈએ છીએ. જન્મથીજ આપણામાં સત્ય પ્રેમ રહેલો હોય છે. આખા જીવન સુધી આપણે શા માટે તરફડીયાં મારીએ છીએ ? દેહશૃંખલામાંથી સુક્ત થવા માટેજ ! આ દેહેજ અનેક દુઃખને જન્મ આપ્યો છે; ત્યારે મૃત્યુ

સમીપ આવતાં આપણને આનંદ કેમ ન થવો જોઈએ ? ”

“ સૌકેટીસે પોતે ખીજે દિવસે મૃત્યુ પામશે એવું નક્કી થયા પછી આવું બાપણુ કર્યું છે. ”

“ શૌપેનહાર કહે છે કે:— ‘ જીવન એ કેવળ કષ્ટપૂર્ણ વસ્તુ છે. ડહો ભાણુસ આખી જીંદગી સુધી મૃત્યુના આગમનની તૈયારી કરતો રહે છે અને તેથી તે મૃત્યુથી ભય પામતો નથી. ’ ”

“ સૌલોમન કહે છે:— મિથ્યા ! મિથ્યા ! જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં કેવળ મિથ્યાત્વ જ જણાય છે. આખી જીંદગી સુધી કરેલા શ્રમનું ક્યું ફળ માણુસના હાથમાં છેવટે પડવાનું છે ? આપણે પૂર્વે યર્ષા ગએલા માણુસોએ શું કર્યું છે તેનું જેમ સ્મરણ કરતા નથી, તેમ આપણે મૃત્યુ પામ્યા પછી ભાવી પ્રભુ આપણું પણુ નામ લેશે નહિ. ”

“ જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુનું ખરું સ્વરૂપ શાક્યમુનિ સમજ્યા ત્યારે તેમની બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો કે, માનવજીવન એ એક ભયંકર વસ્તુ છે. આથી તેમણે એ ઘોર વસ્તુથી હમ્મેશને માટે મુક્ત થવાનો યત્ન કર્યો. અન્યને પણુ તેમણે તેજ ઉપદેશ કર્યો છે. મૃત્યુ પછી આ જીવન પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ તેવી રીતે તેનો હમ્મેશને માટે અંત લાવવો એજ મનુષ્યને માટે શ્રેયસ્કર છે. શાક્યમુનિના અત્યુત્તમ જ્ઞાનનો નિષ્કર્ષ—તાત્પર્ય એજ છે. ”

“ આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, માનવજીવન સંબંધી માનવ જ્ઞાનની પરિસીમા છેવટે ક્યાં આવી રહે છે. સૌકેટીસ કહે છે:— શરીરમય જીવન એ પાપમય અને ભ્રમકારક છે, માટે આ દેહમય જીવનનો નાશ કરવો એજ કલ્યાણુદાયી છે અને આપણે તેનીજ ધગ્ગા કરવી. ”

“ શૌપેનહાર કહે છે, જીવન એટલે જેનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ તેવી વસ્તુ; અર્થાત્ તે વસ્તુ ત્યાજ્ય અને પાપમય છે. જીવનદારા મુક્તિ સાધી શકાય છે, એટલેજ તેમાં સારો અંશ છે. ”

“ સૌલોમન કહે છે, ડહાપણુ અને બેવકૂફી, દારિદ્ર્ય અને સંપત્તિ, આનંદ અને દુઃખ એ સર્વ લૌકિક વસ્તુઓ કેવળ મિથ્યા છે. એ ચોક્ખા પાણીપરના પરપોટા છે. મનુષ્ય મરણ પામે છે એટલે તેની પાછળ કંઈજ રહેતું નથી; ત્યારે જીવન એટલે વાયુની ફૂંક નહિ તો અન્ય શું ? ”

“ બુદ્ધ કહે છે, છેવટે જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુ નક્કી છે એ વિચાર અંતઃકરણને હમ્મેશ ડંખ્યા કરે તો જીવનકાળ નિર્ગમન થવો અશક્ય છે. માટે એવા જીવનથી પોતાને સ્વતંત્ર બનાવી તેવું જીવન પુનઃ પ્રાપ્ત ન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ”

“કરોડો મનુષ્યોને પ્રતિભાવાન પુરૂષોનો એ અનુભવ આજસુધીમાં પ્રાપ્ત થયેલો છે, અને મારો પોતાનો અનુભવ પણ તેવોજ છે. આ બાબતમાં મનને ગમે તેવી આડી અવળી વાતો કહી ફસાવવામાં શો અર્થ છે? માનવજીવન ફૂંક-પરપોટા જેવું મિથ્યા છે એ વાતનો અસ્વીકાર કરવામાં કંઈજ અર્થ નથી. જેનો જન્મ થાય નહિ તેજ સુખી છે, માટે એ વિકૃતિથી પ્રત્યેકે મુક્ત થવું જોઈએ.”

“જ્યારે મારા મનની એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે મારા જેવાજ બીજા માણસો એ પ્રશ્નનો કંઈ રીતે નિર્ણય કરે છે તેનું હું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. તેમનું સામાન્ય વર્તન કેવું હોય છે અને તેમાં તેમને એ ગૂઢનો કેવો ખુલાસો મળે છે તેની હું શોધ કરવા લાગ્યો ત્યારે મને અનુભવ થયો કે, મારા જેવા સામાન્ય માણસો તેના ચાર પ્રકારના નિર્ણય આપે છે.”

“પહેલો પ્રકાર પૂર્ણ અજ્ઞાન એ છે. ઘણી સ્ત્રીઓ, નાનાં બાળકો અને નિર્બુદ્ધ મનુષ્યોમાં આ પ્રશ્ન ઉત્પન્નજ થતો નથી, તેમને એ પ્રશ્નનું ભાનજ નથી; પણ મને તેનું ભાન થયું છે તેથી તેના તરફ મારાથી આંખમીંચામણી થવી શક્ય નથી. બીજો ચાર્વાકમાર્ગ છે. પ્રાણ વિખુટો પડ્યો એટલે કશુંજ રહેતું નથી; માટે કોઈ પણ રીતે ખાઈ પીને મજા લેવાય તેટલી લઈ લેવી, એજ માર્ગ સંકેતે નવ્વાણું માણસોને પસંદ પડ્યો છે. તેમાં વળી તેમનું અંત-કરણ પણ કોમળ ભાવના ઉત્પન્ન થવા જેટલું યોગ્ય નહિ હોવાથી તેમનામાં નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન વિશેષ ઉપરિચિત થતો નથી. પ્રત્યેકના ઉપભોગ માટે હજારો સ્ત્રીઓ મળવી અથવા રહેવાને લગ્ય રાજભુવન મળવાં શક્ય નથી, એ સિદ્ધાંત તેઓ ખુશીથી વીસરી ગય છે. હજારો બૂખ્યા મનુષ્યોના મુખમાંથી હજારો કોળીયા તેમના મુખમાં પડે છે એ વાત તરફ દુર્લક્ષ કરવાની તેમને સ્વતંત્રતા હોય છે. જે લગ્ય રાજમંદિરમાં તે રહે છે તે મંદિરના પાયામાં હજારો મનુષ્યોના શ્વેતો પરસેવો પડેલો છે તે દેશ જૂલો ન ગય? પણ જે કુદરતની ઇચ્છાથી હું આજે રાજ થયો છું તેજ કુદરતની ઇચ્છાથી કલે હું રાગનો શુદ્ધામ પણ નહિ બનું તેની શી ખાતરી છે? એ પ્રશ્ન પણ તેઓ વિસરી ગય છે. બુદ્ધિની ખામીથી એ પ્રશ્ન તેઓના સ્મરણમાંથી ખસી જવાનું અસંભવિત નથી. જે પ્રશ્ને બુદ્ધને આકુળઆકુળ બતાવી દીધો તે પ્રશ્ન આ ચાર્વાક-વાદીઓના ચિત્તને સ્પર્શ પણ કરી શકતો નથી. આજે તે મોજશોખમાં લીન રહે છે; પણ કાલેજ એ સર્વ પર હળ ફરશે, એ વાત તેમના લક્ષમાં આવતી નથી. મારામાં એટલી મંદબુદ્ધિ નહતી તેને હું શું કરું? મંદબુદ્ધિનું મૂળ સ્વરૂપ નહતું તો ભલે, પરંતુ તેની નકલ પણ મારાથી થવા જેવી ન હતી.”

“ત્રીજો માર્ગ પ્રયજ બુદ્ધિનો અને પ્રયજ દષ્ટાશક્તિનો છે. માનવ-

જીવનનું મિથ્યાપણું ઓળખી, ધૈર્યથી આગળ વધી તેનો નાશ કરવાના માર્ગને અનુસરનાર માણસો આંગળાંના વેઢા પર ગણાય તેટલા પણ મળશે નહિ. આ માર્ગ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ હતો અને એ માર્ગે જવાની મારી ઇચ્છા હતી.”

“એથી માર્ગ દુર્બળ મનુષ્યોનો. તેમની નજરે વસ્તુસ્થિતિ આવેલી હોય છે; પણ મનની દુર્બળતાના કારણે જીવનના પ્રવાહ સાથે વહી જવા સિવાય તેમનાથી અન્ય કંઈ પણ અનતું નથી. કોઈપણ સ્થળે અને કોઈ પણ કાળે આપણને કોઈ પણ મુક્ત કરશે, એવી ગાંડી આશાથી એ માણસો જીવનને વળગી રહે છે. હું પોતે એજ ક્રાંતિના માણસોમાંનો એક હતો.”

“સૌલોમન અને શોપેનહારના લક્ષમાં માનવજીવનની વિકૃતતા આવેલી હોવા છતાં પણ યદ્યચ્છાથી તેઓ જીવનના અંત સુધી જીવન રાખી રહ્યા હતા. નાવું, ખાવું, પીવું, ગપ્પાં મારવાં અને ઇચ્છા થાય તે: પુસ્તકો પણ લખવાં એ પરિસ્થિતિમાં એ બન્નેએ પોતાનો કાળ વ્યતીત કર્યો; પણ એ માર્ગ મારા માટે અતિ વિષાદોત્પાદક હતો, આથી હું કોઈ પણ જાતનો નિશ્ચય કરી શકતો ન હતો.”

“મારી વિચાર પરંપરામાં કોઈ પણ સ્થાને ખોટું નાણું હોવું જોઈએ એ સમજની છાયા મારા ચિત્તમાં જગૃત હોવાથી મેં આત્મહત્યા કરી નહિ. આપણી બુદ્ધિની દશા કેવી છે ? એ બાબતનો હું મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. માનવજીવન વિકૃત છે, તે મુસંગત નથી અને બુદ્ધિવાદને વળગેલી નથી એ વાત મારી બુદ્ધિએ સ્વીકારી. એથી અધિક ઉચ્ચબુદ્ધિનો નિવાસ મનુષ્યમાં નથી. ગૌણપક્ષે સામાન્ય બુદ્ધિથી ઉચ્ચતર બુદ્ધિ મનુષ્યમાં છે એ વાતનું શક્યપણું પણ કોઈએ સિદ્ધ કર્યું નથી; તેથી મારે કહેવું જોઈએ કે, મારું જીવન એટલે મારી સામાન્યબુદ્ધિના હાથનું રમકડું જ છે. હવે એવી કલ્પના કરી કે, મારી એ બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ દૂર થાય તો તેના નાશની સાથે મારું અસ્તિત્વ પણ સમાપ્ત થશે એ નક્કી છે; પણ બુદ્ધિજ અસ્તિત્વ નિર્માણ કરે છે ત્યારે તે પોતેજ તેની વિકલતા કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે ? આ ઉપરાંત એ પ્રશ્નનું ખીજું પણ એક અંગ છે. મારું જીવનજ અસ્તિત્વમાં આવ્યું ન હોત તો બુદ્ધિ પણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોત ? માટે બુદ્ધિ અને જીવનનો જન્ય જનક સંબંધ હોવો જોઈએ. બુદ્ધિ એ જન્ય હોઈ જીવન એ જનક હોવું જોઈએ; અર્થાત્ બુદ્ધિ એ પ્રધાન ન હોઈ જીવન એજ સર્વસ્વ છે એમ માનવાની જરૂર છે. હવે અહીં હરકત એ આવે છે કે, બુદ્ધિ એ જીવનનું ફળ હોય તો તેજ બુદ્ધિ જીવનને વિકૃત કેમ કરાવે છે ? એકંદરે મારા વિચારપ્રદેશમાં ઘોટાળો થયેલો હોઈ કોઈ પણ ઠેકાણે મારી વિલક્ષણ બુદ્ધ થાય છે એવી સમજ ઉત્પન્ન થઈ; અને એ સમજ ઉત્પન્ન થવાથીજ હું આત્મહત્યા જેવા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો નહિ.”

“જીવન કંટાળા ભરેલું લાગે છે તે ? ત્યારે તેને નષ્ટ કરી સુખી થવામાં

કાણે તારો હાથ પકડ્યો છે ? જીવનું છે અને કેમ જીવે છે, એ સમજે નહિ, એવી સ્થિતિમાં જીવવા કરતાં મરવું શું ખોટું ? જીવીને હું કેમ જીવું છું, કેમ જીવું છું એવો જપ જપ્યા કરવામાં અથવા લોકોના આગળ પણ એજ બડબડાટ કરવામાં શો અર્થ છે ? તારી ચોતરફ જે ચાર માણસો સંતોષથી રહે છે. તેમને ખરેખર એમ લાગે છે કે પોતે જે કંઈ કરે છે તેજ બુદ્ધિ સાથે સુસંગત છે. તને તેમ લાગતું ન હોય તો તેમનામાં રહી તેમના સુખને ધૂળ-ભેગું કરવા કરતાં તુંજ ત્યાંથી કેમ બહાર જતો નથી ? ”

“ ખરેખર, મારા જેવા માણસોની ગણતરી અતિ દુર્બળ અને મહા મૂર્ખ-માંજ કરવી જોઈએ. આત્મહત્યા સિવાય છૂટકો નથી એ વાત સ્પષ્ટપણે સમજાતી હોવા છતાં તે બની શકતું નથી. વિચાર અને આચારમાં આટલી લિનનતા ક્યાં મળી આવશે ? ખરેખર, સમગ્ર જગતમાં અમે મહામૂર્ખ છીએ. હીક, એ મૂર્ખાઈ અમારે અમારી પાસેજ રાખી મૂકવી જોઈએ; પરંતુ તેટલી અક્કલ પણ અમારામાં નથી. મુખપર પાવડર લગાડી બજારમાં ખેસતી એકાદ ગુણિકાને સાથે રાખી બનીઠનીને કાંઈ માણસ જગતને જેમ પોતાની અક્કલનું પ્રદર્શન કરી બતાવે છે; તેમ અમે પણ અમારી મૂર્ખાઈ સર્વ જગત સમક્ષ ખુલ્લી રીતે રજુ કરીએ છીએ. ”

“ મારા મનની આવી સ્થિતિ થવા છતાં એ મારી વિચારમાળામાં કોઈ પણ ઠેકાણે ભૂલ થાય છે, એ સમજ કદિ પણ નષ્ટ થઈ નહિ; પરંતુ એ ભૂલ ક્યાં છે તે જાણવાનો પણ કોઈ ઉપાય મને જડતો નહતો. આવા પ્રકારના અંધ-કારભર્યા વાતાવરણમાં ઘણો કાળ કાઢ્યા પછી એ ધૂમ્ર ધીમે ધીમે વીખરાઈ જવાનાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં અને હું પુનઃ મારો માર્ગ શોધવાની તૈયારીમાં પડ્યો. ”

“ હું શ્રીમંત, સુશિક્ષિત અને એશઆરામી માણસોમાં કાળ નિર્ગમન કરી, તેટલામાંજ સર્વ જગત આવી રહેલું જોનારો હતો, તે વાત ધીમે ધીમે મારા લક્ષમાં આવવા લાગી. ઉંખરના કીડાને ઉંખરમાંજ સર્વ જગત રહેલું લાગે તેવીજ મારી અવસ્થા થઈ હતી. મારા મંડળ બહારના કરોડો માણસો દોર જેવાજ હોવાની માન્યતામાં દીર્ઘકાળ સુધી હું ડુબકાં માર્યા કરતો હતો. કરોડો માણસો અનંતકાળથી જીવતાં આવ્યાં છે અને હમણાં પણ જીવે છે; એ માણસોએ પોતાના જીવનનું શું સાર્થક કર્યું છે એ પ્રશ્ન મારી બુદ્ધિને સુઝવામાં ઘણો કાળ વહી ગયો. ”

“ આવા પ્રકારની ભ્રમિષ્ટ સ્થિતિમાં મેં દીર્ઘ કાળ કાઢ્યો. પોતાને સુશિક્ષિત અને ઉદારમત વાદી કહેવડાવનારા અમારા જેવાઓના વર્ગની હમ્મેશ એવીજ કૃતિ હોય છે. માન મનમાં એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે, અમે જેને અશિક્ષિત અથવા પાતલવર્ગના માનીએ છીએ, તે જોડત કે મજૂર અમારી કલ્પના પ્રમાણે

ખરેખર મૂર્ખ છે કે તેમનું પણ કંઈ ધ્યેય છે, તેની ખાત્રી કરવી. એ વર્ગ મને ઉપયોગી થતો હતો, તેથી તેમના માટે મારા મનમાં એક રીતે જડ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. કદાચિત્ત એ જડ પ્રેમના કારણેજ તેની મનઃસ્થિતિનો અનુભવ લેવાની મને ઇચ્છા થઈ હશે; અથવા એ ઇચ્છાનું અન્ય પણ એક કારણ હશે. મારી ખાત્રી થઈ હતી કે, પોતાના ગળે ફાંસો નાખવા સિવાય ખીજા વિશેષ સારા માર્ગે હું જઈ શકીશ નહિ. એથી અન્ય ગૌણપક્ષે મારી સ્થિતિના માણસોમાં શોધ કરવાથી મને સંતોષ થવો શક્ય નથી; એટલું તો હું નિઃસશયપણે સમજી ચુક્યો હતો. માટે એ ગૂઢત્વનો નિર્ણય જાણવો હોય તો જે કરોડો માણસો યુગોના યુગોથી કેવળ પોતાનોજ નહિ પણ અમારા જેવા ઉચ્ચવર્ગનો ભાર પણ સહન કરતા આવ્યા છે; તેમનાજ મનની સ્થિતિ તપાસી જોવી જોઈએ, એવી મને ખાત્રી થવાથી એ ઇચ્છા મારા મનમાં ઉદ્ભવી હશે.”

“જ્યારે હું એ લોકોના મનની સ્થિતિની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો ત્યારે મને જણાયું કે, તેમના જીવનનો આધારસ્થંભ આજ સુધી એકજ છે. એ આધાર સ્થંભ તે એજ કે ધર્મગ્રંથોએ કહેલી વાતો પર પાકો વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા. ‘પ્રભુ એક છે, તે એક હોઈ ત્રિમૂર્તિ છે, તેણે જ દિવસમાં જગત ઉત્પન્ન કર્યું.’ એવી તેમની પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે; અને એ શ્રદ્ધાના આધારપરજ તેઓ પોતાનું જીવન સુખ સંતોષથી નિર્ગમન કરે છે એમ મને જણાયું; પણ એ આધાર મારા જેવાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે? મારી બુદ્ધિ પોતાનું સ્થાન છોડે નહિ ત્યાં સુધી એવા આધારનો મને તે સ્પર્શ પણ કરવા દે નહિ. આથી એ આધાર મારી દૃષ્ટિએ તો સર્વથા ત્યાજ્યજ ઠરે !”

“મારી સ્થિતિ અત્યંત ભયંકર થઈ. પ્રથમથીજ મને જણાઈ આવ્યું હતું કે, બુદ્ધિએ દર્શાવેલા માર્ગ પર હું ગમે તેટલું ચાલીશ; પણ મારું સમાધાન થવું શક્ય નથી. હવે રહી અંધશ્રદ્ધા; પણ તેનો છોડો પકડવો એટલે બુદ્ધિનો આધાર ત્યજ દેવા જેવું થાય. છટ્ છટ્ ! એમ તો ત્રિકાળે પણ મારાથી ખતે નહિ. એક વખત હું જીવનનો ત્યાગ પણ કરવા તૈયાર થઈશ; પરંતુ બુદ્ધિનો આધાર કદી પણ ત્યજીશ નહિ.”

“છેવટે મારી એક ભૂલ મને સમજાઈ આવી. હું અનંત અને અપરિમિત અસ્તિત્વને પરિમિત વસ્તુની સહાયથી જોવા ઇચ્છતો હતો, તે શું ભૂલ નહતી કે? અનંત વસ્તુનું પરીક્ષણ અનંત તત્ત્વના આધારેજ થાય. ત્યાં પરિમિત વસ્તુ શું કરી શકે? જે વસ્તુ અનંત નથી તે અનંતનો અર્થ મને કેવી રીતે કહી શકે? માટે એ પરિમિત વસ્તુનું જોડાણ અનંત સાથે કરીનેજ એ પશ્ચાત્ત નિરાકરણ કરવું જોઈએ. એ માર્ગેજ આ માનવજીવનનું ગૂઢત્વ ઉકેલાશે.”

“ કેવળ માનવપ્રાણીના લાગ્યા તૂટ્યા જ્ઞાનની અવધિ આવી રહે છે તો પણ છેવટે તે એકજ ઉત્તર આપે છે. શોષેનહારે જે ઉત્તર આપ્યો છે તે એજ છે કે, ‘માનવજીવન નિષ્ફળ છે એટલે લાન્ય છે;’ પરંતુ એ ઉત્તરનો હું અધિક સૂક્ષ્મપણે વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે તેનું પણ મિથ્યાત્વ મને જણાઈ આવ્યું. એ ઉત્તરમાં નિશ્ચયાત્મક અથવા વિધિ-અર્થ જેવું કંઈજ ન હોય તે કેવળ નકારાત્મક છે. પ્રાચીન ભારતભૂમિના ઋષિઓએ, સૌલોમને અને શોષેનહારે જે કંઈ કહ્યું છે તે પણ નેતિ નેતિજ ! આ ઉત્તરમાં નિશ્ચય નથી. બીજગણિતનો એકાદ દાખલો ગણુતાં ગણુતાં જેમ $ક=ક$ અથવા $૦=૦$ આવે તેવોજ એ ઉત્તર છે. એનો ખરો અર્થ એ છે કે, એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર અમે આપી શકતા નથી, અમે એ સર્વ કબૂલ કર્યું છે. સર્વ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનીઓને છેવટે નેતિ નેતિ કહી હાથ નાખી દેવા પડ્યા છે. હવે કેવળ શ્રદ્ધા તરફ જોઈએ છીએ તો તેણે આપેલા ઉત્તર વિપરીત અને બુદ્ધિથી માન્ય ન થાય તેવા છે. ”

“ એ પ્રશ્નની મેં અનેક પ્રકારે વિચારણા કરી, તેમાં મને નીચે પ્રમાણેના નિર્ણય મળ્યા. મારી હમ્મેશની પરિચર્યા કેવી હોવી જોઈએ ? ઈશ્વરી નિયમ પ્રમાણે. મારા જીવનનું અંતિમ પર્યાવસાન શું ? અખંડ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અથવા અખંડ નરકપ્રાપ્તિ. જેનો મૃત્યુ નાશ કરી શકતું નથી તેનું મારા જીવનનું સ્વરૂપ કયું ? અનંત પ્રભુ સાથે એકતા અથવા સ્વર્ગનિવાસ ! ”

“ શ્રદ્ધા એકલી બુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી, એ મારો પ્રથમનો અભિપ્રાય અઘાપિ પણ કાયમ હતોજ; તોપણ માનવજીવનનો હેતુ શો ? એ પ્રશ્નનો કંઈ પણ ઉત્તર ફક્ત શ્રદ્ધાએજ આપ્યો છે, એમ સ્વીકાર્યા સિવાય મારો ફટકોજ નથી. તેજ પ્રમાણે શ્રદ્ધાના અભાવે જીવનક્રમ પણ અશક્ય છે, એ પણ સ્વીકારવાની મને ફરજ પડી. આ ભૂમિતલપર મનુષ્યનો જન્મ થયો તે કાળથીજ શ્રદ્ધાનો પણ જન્મ થએલો હોય તેનાથીજ મનુષ્યનું જીવન શક્ય બને છે. એ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ લિન્ન લિન્ન દેશોમાં અને લિન્ન લિન્ન સમયે મૂળમાં એકજ પદ્ધતિનું છે. લાલમાં શ્રદ્ધાનો અર્થ એવો મનાય છે કે, કોઈ કંઈ કહે તો તેના પર આધિજાનો માફક વિશ્વાસ રાખવો; પણ એ ખરો અર્થ નથી. તેનો ખરો અર્થ એ છે કે, માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ શો છે તે સમજ નિશ્ચયથી તે પ્રમાણે વર્તવું. કેવળ શ્રદ્ધાથીજ મનુષ્ય પોતાના અસ્તિત્વને કાયમ રાખી શકે છે; અને શ્રદ્ધાના બળથીજ તે આત્મહત્યા કરવા પ્રવૃત્ત થતો નથી. શ્રદ્ધા એ માનવ જીવનનો આધારસ્થંભ છે. કોઈ પણ સ્થાને દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે તેથીજ મનુષ્ય જીવે છે. તેને દસ્ય જગત પાણીના પરપોટા જેવું લાગતું નહિ હોય અને તેનું મિથ્યાત્વ તે સમજી શકતો નહિ હોય; પણ તે દસ્યના સ્થાને તેની શ્રદ્ધા હોય

છે અને તેના આધારપર તે પોતાનો જીવનકાળ નિર્ગમન કરે છે. જો દસ્ય જગતનું ભ્રમિષ્ટ અને ક્ષણભંગુર સ્વરૂપ તેને સમજાઇ જાય છે, તો પછી તેની શ્રદ્ધા આગળ વધીને અનંતમાં ખીરાજે છે; અર્થાત કોઇપણ ઠેકાણે શ્રદ્ધા હોવા સિવાય મનુષ્યને માટે જીવન શક્ય નથી. ”

x

x

x

x

x

“ હું કોણુ ? હું અનંતનો અંશ એ ત્રણ શબ્દમાંજ સર્વ ગૂઢત્વ સમાએલું છે. ”

“ શ્રદ્ધા સંબંધી હું વિચાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેણે આપેલા ઉત્તરમાં અતિ ગૂઢ એવા સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંગ્રહી રખાએલું હોવાનો આછો પ્રકાશ મારા અધિકાર-મય ચિત્તમાં જણાવા લાગ્યો. ”

“ એ વાત મારા લક્ષમાં આવી ખરી; પણ તેટલાથી કંઈ મારા મનની સ્થિતિ સુધરી નહિ. મારી વિવેચકબુદ્ધિને તદ્દન વિસર્જન ન કરી દે તેવો ધર્મ આ વખતે જો મને કોઇએ બતાવ્યો હોત તો તરતને તરત તેનો સ્વીકાર કરવા જેટલે દરજ્જે તે સમયે મારું મન તૈયાર હતું; અને એ દષ્ટિએ મેં ઔદ્ધ અને મહામંદી ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો. તેજ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રંથ પણ હું અતિ કાળજીથી વાંચવા લાગ્યો અને ઐહિકનો ત્યાગ કરી ખ્રિસ્ત તરફ પહોંચવા ઇચ્છતા માણસોની મેં પ્રત્યક્ષ મુલાકાતો પણ લીધી. ”

“ મારા પરિચયના પુરાણમતવાદી પણ સુશિક્ષિત વિદ્વાનો, દેવળમાં નીતિનો ઉપદેશ આપનાર પાદરીઓ, સર્વસંગપરિત્યાગ કરી રહેલા સંન્યાસીઓ અને અર્વાચીન નીતિશાસ્ત્રોની સાથે અનેકવાર સંવાદ કર્યા. માનવજીવનનો છેવટનો હેતુ તેમની દષ્ટિએ શો હરે છે તેની હું તેમની પાસે જઈ તપાસ કરવા લાગ્યો. ”

“ તેમના વિચારો મારી વિવેચકબુદ્ધિના ચક્રમાં ટકે તેવા મજબૂત તો નહોતાજ; પણ તેમના કથનનો વણો ભાગ સ્વીકારી લેવા છતાં એ પ્રશ્નનો તેઓ નિર્ણય કરી શકતા નહતા, એટલુંજ નહિ પણ એ કોયડો ઉકલવાને બદલે તેમના ઉત્તરથી અધિકજ ગૂંચાતો જવા લાગ્યો. ”

“ જ્યાં સુધી એ લોકોનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ થયો ન હતો, ત્યાં સુધી સમાધાનની થોડી ઘણી આશા મને લાગતી હતી અને તેટલા આશાતંતુપરજ હું જીવી રહ્યો હતો; પણ હવે હું મારી પૂર્વની નિરાશામય તથા વિપાદકારક મનઃસ્થિતિમાં પુનઃ જઈ પડીશ કે શું એવો ભય થવા લાગ્યો. ”

“ તેઓ જેમ જેમ પોતાના વિચારોનું વિશેષ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેમની જૂઠ્ઠા અધિક ને અધિક સ્પષ્ટતાથી મારા લક્ષમાં આવવા લાગી. તેમણે જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું તે વિષયો મારાથી તદ્દન અપરિચિત નહતા. એ વિચારોમાં તેમણે પોતાનું ભિન્ન પણ કર્યું નહતું; પરંતુ

મને એ લોકોનો કંટાળો આવ્યો તે તેમણે દર્શાવેલા વિચારોને લીધે નહિ, પણ તેમના આચારના કારણે આવ્યો. એ લોકોના આચારમાં અને મારા આચારમાં કંઈજ તફાવત મને જણાયો નહિ. તેઓ જે વિચારોનું પ્રતિપાદન કરતા હતા તે પ્રમાણેનું આચરણ થોડું પણ મારા જીવનમાં આવ્યું નહિ. તેમનો કંટાળો આવવાનું કારણ એજ હતું.”

“અમુક તરવો ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા હોવાનું જણાવી તેઓ તે તરવોના પ્રતિપાદનાર્થે મારા આગળ અનેક પ્રમાણ રજૂ કરતા; પણ એવા સત્ત્વહીન લુખ્યા લુહિવાદથી મારા મનને સંતોષ થયો નહિ. મને તો એ તરવોના મૂર્તિમંત સ્વરૂપની જરૂર હતી. દારિદ્ર્ય, વ્યાધિ અને મૃત્યુનો ભય ચિત્તમાંથી કયા પ્રકારના આચરણથી નષ્ટ થાય; તે જાણવાની મારી ઇચ્છા હતી. એવા પ્રકારનું એકાદ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું હોત તો મને અવશ્ય સંતોષ થયો હોત; પણ મારી આબુખાબુના માણસોમાં મને તેવું એક પણ દૃષ્ટાંત મળી આવ્યું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખતે તો એવી પણ ગમ્મત થતી કે, નિરીશ્વરવાદી અને કલંકિત મનાતા માણસો સારાં કૃત્ય કરતા જણાતા અને પોતાને આસ્તિક કહેવડાવનારાઓમાં તેવો એક પણ મળતો નહતો. પોતાને શ્રદ્ધાળુ સમજનારા માણસોમાં ખરી શ્રદ્ધા લેશ માત્ર નહતી. એ લોકોની શ્રદ્ધા પણ એક રીતે ચાર્વાકવાદ હતો.”

“આવી રીતે મારો વર્ગ મને અપ્રિય થયો અને મારી દ્રષ્ટિ નીચેના વર્ગ તરફ વળી. અશિક્ષિત અને સાદા ભોળા ખેડૂતો તથા મજૂરોનો જીવનક્રમ હું તપાસી જોવા લાગ્યો; તેજ પ્રમાણે યાત્રાળુ અને સંન્યાસીઓનો મેં પરિચય કર્યો. એ લોકોમાં ખ્રિસ્તીધર્મના સત્યપ્રમેય સાથે ઘેલી કલ્પનાઓનો પ્રચાર પણ પુષ્કળ પ્રવર્તી ગયેલો જણાયો; તથાપિ તેમના જીવનક્રમનો વિચાર કરતાં એવા પ્રકારની કલ્પનાને ન્યાય મળ્યા સિવાય રહે તેમ નહતું. ભોળી કલ્પના સાથે તેમના જીવનની ગાંઠ એવી સજ્જડ પડી હતી કે, એકના ઉચ્છેદ સાથે બીજું પણ નષ્ટ થાય એવી કલ્પના સિવાય તેઓને માટે જીવવાનું પણ શક્ય નહતું. એવા પ્રકારની કલ્પનાથીજ તેમને લાગતું હતું કે, જીવનક્રમમાં કંઈ સાર્થક જેવું છે; અને તેટલાજ આધારથી તેઓ પોતાનો જીવનકાળ નિર્ગમન કરતા હતા. મારા વર્ગના આગસુ, રખડેલ અને હમ્મેશ અતૃપ્ત રહેતા માણસોના જીવનક્રમમાં અને આ બીજા ઉદ્યોગી રહેતા માણસોના જીવનક્રમમાં મને એક મોટો ફરક જણાઈ આવ્યો. મારા વર્ગના માણસોને ઉદ્ધરનિર્વાહ માટે કંઈપણ ઉદ્યોગ કરવો પડતો ન હતો, જતાં પણ તેમને સંતોષનું સ્થાન કદિપણ મળી આવ્યું નહતું; અને અહોનીશ મરણસુધી શ્રમની પરાકાષ્ઠા કરનારો વર્ગ સંતોષી જણાતો હતો. પોતાના સર્વ જીવનક્રમનો અંત મૃત્યુમાં આવશે એટલી કલ્પના ચિત્તમાં ઉભી થતી કે મારા

ઉમરાવવર્ગના માણસો ભયથી ધૂણી ઉઠતા, ત્યારે નીચેના વર્ગ દુઃખ અને તનતોડ મહેનતના કષ્ટ નીચે હુમ્મેશ દબાઈ ગએલો હોવા છતાં તેને મૃત્યુનો ભય કદિ થતો નહોતો. મૃત્યુ ગમે ત્યારે, ગમે તેવું અને ગમે તે સ્થળે આવતાં તેઓ હુમ્મેશ તૈયારજ રહેતા.”

“ નીચેના વર્ગની આ વૃત્તિ જોઈ મારે પ્રેમ તેમનામાં સ્થિર થવા લાગ્યો. જેમ જેમ હું તેમનો જીવનક્રમ ઉડી દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો તેમ તેમ એ પ્રેમ વધતોજ ગયો અને તેથી મારું જીવન પણ મને રસિક લાગવા માંડ્યું. આવી સ્થિતિમાં મેં લગભગ બે વર્ષ કાઢ્યાં. એ બે વર્ષ પછી મારી બુદ્ધિમાં મને એક વિશેષ ફેરફાર જણાઈ આવ્યો કે જે ફેરફાર યવાનાં ચિન્હ પ્રથમથીજ મારામાં હતો. એ ફેરફાર એ કે શ્રીમંત અને મુશિક્ષિત માણસો તરફ મારા મનમાં વિલક્ષણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. એ લોકોનો માનવજન્મ વ્યર્થ છે એમ મને ચોક્કસ લાગવા માંડ્યું, અને હુમ્મેશ તનતોડ મહેનત કરનારા લોકોના જીવનક્રમમાં કંઈપણ સાર્થકતા છે એવી મને ખાત્રી થઈ. મને જણાયું કે, એ લોકોમાંજ માનવજીવનનો અર્થ ખરી દૃષ્ટિએ મળી આવે છે. ”

“ આજ સ્થળે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ મળ્યો. મારી શંકાતું નિરાકરણ થયું. હું જેને માનની જીવનક્રમ કહેતો હતો તેમાં ફક્ત હું મારાજ જીવનક્રમનો વિચાર કરતો હતો અને એજ મોટી ભૂલ થતી હતી. મેંજ અને આજસમાં વહેતા જીવનક્રમનોજ વિચાર મારા મસ્તકમાં હોઈ તેનોજ અર્થ હું શોધતો હતો. એ ભૂલ હવે મારી દૃષ્ટિએ આવી. એવા પ્રકારનું જીવન વિદ્વજ અને ખરાબ હોય તેમાં આશ્ચર્ય થું છે ? એવા પ્રકારનાં માણસો જ્ઞાન કરતાં અજ્ઞાનનોજ છેડો પકડે છે અને પોતાનાં દુષ્ટતેઓ અજ્ઞાનના અધિકારમાં ડૂબાવવા ઇચ્છે છે. એકંદર જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં જોતાં મારા જેવા શ્રીમંતોનો વર્ગ એ ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસોનો વર્ગ છે. એટલા ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસો તરફ જોઈ તેટલા પરથી સર્વ માનવજાતિનો વિચાર કરવો એ ગાંઠાઈ છે. સમગ્ર મનુષ્યજાતિનો વિચાર કરવો હોય તો મહેનતુ અને દરિદ્રી એવા અધિક સંખ્યામાં રહેલા માણસોનીજ સ્થિતિ જોવી જોઈએ. જગતનું દશ્યચૈતન્ય એ વર્ગના માણસોદ્વારાજ વ્યક્ત સ્થિતિમાં આવેલું હોઈ તેનું રક્ષણ પણ એજ વર્ગ કરે છે; ત્યારે ગણ્યા ગાંઠ્યા શ્રીમંતોનો પક્ષ તે ચૈતન્યનો રક્ષક નથી પણ કેવળ બક્ષક છે. ”

“ કોઈને પણ હું ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થએલો જોઈ છું તો મને સ્વાભાવિક સ્તે આનંદ થાય છે. વૃક્ષોપર પક્ષીઓ ઉડે છે, પોતાના નિર્વાહ માટે તે આમ તેમ કરે છે અને માળા બાંધવાનો ઉદ્યોગ પણ કરે છે. આ અખંડ ઉદ્યોગમાં આનંદથી કાલક્રમણ કરતાં તે પંખીઓને જોઈ મને પણ આનંદ થાય છે. જંગ-

લનાં પશુઓને હું જોઈ છું અને પોતપોતાના ઠરેલા ઉદ્યોગમાં તેઓને લીન જોઈ તેમનું જીવન પણ સાર્યક છે એવો નિશ્ચય થાય છે. આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યે પણ તેમના પ્રમાણેજ ઉદ્યોગમય રહેવું જોઈએ; પરંતુ તેમણે કેવળ પશુની માફક સ્વાર્થી ઉદ્યોગ કરવો ન જોઈએ. સ્વાર્થી તરફજ જોવું એજ તેમના જીવનનું વિનાશક છે. એવા પ્રકારની સ્વાર્થાધિભાવીજ તેમનું જીવન સંકુચિત બની અધો-ગતિએ પહોંચે છે; માટે પોતાની સાથેજ બીજાઓનો પણ વિચાર કરી તેમણે હમ્મેશ ઉદ્યોગમાં તલ્લીન રહેવું જોઈએ. એવા પ્રકારના ઉદ્યોગમાં તે હમ્મેશ નિમગ્ન રહેશે તો તે પણ સુખી થઈ તેનું જીવન અર્થરૂપ બનશે. હું ઉમ્મરમાં આવ્યાને ત્રીસ વર્ષથી વધુ વખત થયો છે; એટલી મુદતમાં મેં શું કર્યું ? મેં બીજાઓ માટે તો શ્રમ ન કર્યો તે નજ કર્યો પણ મારી જાતના માટે પણ કંઈ ઉદ્યોગ કર્યો નહિ. અમરવેદનો વેલો જેમ બીજા જાડના જીવનપર પોતે જીવે છે, તેમ મેં પણ બીજાના શ્રમપર મારા શરીરને પોષ્યું અને એવા પ્રકારના મારા જીવનક્રમનો અર્થ હું શોધવા લાગ્યો; ત્યારે તેમાં કેવળ મિથ્યાત્વ અને અર્થશૂન્યતાજ જણાઈ આવી હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ? ત્રીસ વર્ષમાં મેં કદિપણ સમષ્ટિચૈતન્યને જીવંત રાખવાનો યત્ન કર્યો નહિ; એટલુજ નહિ પણ મારા ચૈતન્ય ઉપરાંત અન્યનું ચૈતન્ય પણ નષ્ટ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. આવી સ્થિતિમાં મારા પ્રશ્નને ‘ તારું જીવન વ્યર્થ છે, ’ એવોજ જવાબ મળવો યોગ્ય હતો. મારો જીવનક્રમ કેવળ અર્થહીન નહોતાં સાથે સાથે અન્યને હાનિકારક પણ હતો. ”

“ આ જીવનક્રમમાં ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ લેવામાંજ માનવજીવનનું ધ્યેય શું છે, તેનું જ્ઞાન કરી લેવાનું શક્ય બને છે, એવી મારી ખાતરી થયા પછી મારો પોતાનો જીવનક્રમ હું તપાસી જોવા લાગ્યો. મારા જીવનનો હું કંઈ ખરો ઉપયોગ કરું છું કે નહિ તેના વિચાર કરવા લાગ્યો. મારામાં કંઈ ખરોખર જીવન-પણું છે કે કેવળ શ્વાસોચ્છ્વાસજ લીધા કરું છું તે જોવા લાગ્યો. ફાંસી ખામને અથતા બંદુકની ગોળીથી આ નિરૂપયોગી અને કંટાળાભરેલા જીવનનો અંત લાવવાનો વિચાર જે વખતે મારા મનમાં ચાલતો હતો, તેજ વખતે મારા મનનો બીજો ભાગ મારી જાતના અને અન્યના નિરીક્ષણ તરફ યુગ્મિત થઈ હતો. તે વખતે મારા ચિત્તપર એક પ્રકારનું દુઃખદાયક વજન પડ્યું હતું. મારું ચિત્ત શેની શોધ કરતું હતું તે દુઃખમાં કહું તો કહી શકાશે કે, તે પ્રભુની શોધમાં હતું. ”

“ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થવું શક્ય નથી, એવા અર્થનાં કેટ તને શોષેનહારે પુષ્કળ પ્રમાણે ખતાવ્યાં છે. એ પ્રમાણે તપાસી તેને નષ્ટ કરવા તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થઈ. હું જીવું છું, તેનું કંઈ પણ કારણ હોવાનું જોઈએ અને એ

અનેક કારણોનું આદિકારણ પણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. એ આદિકારણનેજ પરમેશ્વર નામ આપ્યું છે. મારા મનની પાકી ખાત્રી થઈ કે, કોઈપણ મૂળ શક્તિના અસ્તિત્વમાંજ માફ અસ્તિત્વ છે; પણ અહીં મેં મારી જાત પ્રત્યે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે, એ આદિકારણનું અથવા આદિશક્તિનું સ્વરૂપ શું ? એ આદિશક્તિનું મારા ચિત્તમાં કઈ રીતે રમરણ કરવું ? જેને હું આદિકારણ, આદિશક્તિ અથવા પરમેશ્વરનું નામ આપું છું, તેનો અને મારો અન્યોઅન્ય સંબંધ કયા પ્રકારનો છે ? એ પ્રશ્નનો હમ્મેશના પરિચયનો અને નિયત થએલો એકજ ઉત્તર મારા મનમાં આવતો કે, પરમેશ્વર એટલે સૃષ્ટિનો ઉત્પન્નકર્તા અને પાલનકર્તા; તથાપિ એ નિયત ઉત્તરથી મારા મનનું સમાધાન થતું નહતું. માફ ચિત્ત અસ્થિર થવા લાગ્યું ત્યારે ભયથી મારા મનમાં ખળભળાટ થયો અને જેની હું શોધ કરતો હતો તેનીજ મને સહાય મળે તેવી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો; જેમ જેમ હું અધિકાધિક પ્રાર્થના કરતો, તેમ તેમ તે મારા તરફ વિશેષજ દુર્લભ કરતો હોવાનું જણાઈ આવતું. અન્ય કોઈની મદદ માગું પણ ખીજે કોઈ મળી આવતોજ ન હતો. પ્રભુ તુંજ મારાપર દયા કર, તુંજ મારો માલિક છે, તારા સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન થવા દે, એવી હું હમ્મેશ યાચના કરતો હતો; પણ કોઈએ મારાપર દયા કરી નહિ અને મારો જીવનક્રમ શન્યમય બની જ્યાંતો ત્યાંજ અટકી પડે છે કે શું ? એવો ભય થવા લાગ્યો. ”

“ આવી રીતે પ્રભુનું અસ્તિત્વ હું ભુદ્ધિગમ્ય માર્ગે સિદ્ધ કરી શકતો ન હતો; પરંતુ કોઈપણ કારણ સિવાય આ જગતમાં મારો જન્મ થયો નથી એ વિચાર મારા મનમાંથી કેમે કરતાં જતો ન હતો. હું આકાશમાંથી પડ્યો અને પૃથ્વીપર ઝીલાયો, એમ તો ખરેખર બન્યું નજ હોવું જોઈએ, એ વિચાર મારા મનમાં દઢ થઈ રહ્યો હતો. હું મારી માતાના ઉદરમાં પોષાયો, તેણે માફ લાલન પાલન કર્યું અને ઉછેર્યો; તેના પ્રેમની છાયામાં માફ શરીર હૃદયુષ્ટ બન્યું પણ તે માતા હવે ક્યાં છે ? તે મને છોડી ગઈ; પણ તેની પાછળ માફ જીવન-વૃક્ષ ઉખડી પડ્યું નથી. તેની પાછળ હું કોના પ્રેમના આધારે ઉછેર્યો ? મને ઉછેરનાર ‘એ કોઈ પણ’ કોણ હતો ! મારી ભુદ્ધિ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય એટલોજ કરતી કે, ‘ પ્રભુ. ’ ”

“ પ્રભુનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે, એવો મારા મનમાં નિશ્ચય થયો. એવો નિશ્ચય થતાંની સાથેજ મારા કરમાઈ જતા અંતઃકરણને જાણે નવજીવનજ મળ્યું. હવે પછી જીવવાનું તથા આનંદનો ઉપયોગ કરવાનું શક્ય છે એમ મને લાગવા માંડ્યું; પણ પરમેશ્વરનો મારી સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે એ પ્રશ્ન તો હજી પણ મારા ચિત્તને ડંખતો હતોજ. જેણે પોતાના પુત્રને જગતના ઉદ્ધાર માટે

પૃથ્વીપર મોકલ્યો તે પરમેશ્વર, મારાથી અને જગતથી તદ્દન એક બાબુએ રહેલો તે પરમેશ્વર, એવા પ્રકારની મારી બુદ્ધિની પરંપરા શરૂ થતી એટલે સૂર્યના તાપથી ખરફ ઓગળી જાય તેમ જાણે મારી બુદ્ધિના તાપથી તે પ્રભુ પણ પીગળી જતો તથા મારા જીવનનો ઝંરો પણ સૂકાઈ જતો; અને પુનઃ આત્મહત્યાનો વિચાર બળવાન બનવા લાગતો. પણ સર્વ જગતમાં મને જે વાત માટે ખોટું લાગતું હતું તે વાત એ હતી કે, આત્મહત્યા કરવાને જે ધૈર્યની જરૂર હોય છે તેનો મારામાં અભાવ હતો. ”

“ આવી રીતે મારા મનનું પરિવર્તન એક બે વખત નહિ પણ સેંકડો-હજારો વખત થયું. હજારો વખત એવી સ્થિતિ થઈ હતી કે, પ્રથમ આધાર મળી આવ્યો! એમ લાગી માફ મન આનંદાતિશયમાં તરવા લાગતું; તેટલામાં તે આધાર તૂટી પડી હું નિરાશાના ખાડામાં જઈ પડતો.”

“ અદ્યાપિ તે સમયનું મને પાકું સ્મરણ છે. વસંતઋતુનો આરંભ થયે થોડાજ દિવસ થયા હતા. એક નિર્જન વનમાં હું સ્વસ્થ પડ્યો હતો. ચોતરફ ક્યાંએ પક્ષીઓ સિવાય અન્ય સજીવ પ્રાણી નહતું. વચ્ચે વચ્ચે મંદ સુગંધ વાયુલહરીઓ આવતી હતી. પક્ષીઓ નાના પ્રકારના શબ્દ કરતાં હતાં. અરણ્યની એ ભાષા સાંભળતો હું સ્વસ્થ પડી રહ્યો હતો. આ વખતે પણ મારા ચિત્તમાં ગયાં ત્રણ વર્ષોથી ગુંચવાતા વિચારો ચાલુજ હતા. હું પ્રભુની શોધ કરતો હતો.”

“ મેં મારા પોતા પ્રત્યે કહ્યું, હીક છે, પ્રભુનું અસ્તિત્વ નથી. માફ અસ્તિત્વ જે પ્રકારે મને સત્ય લાગે છે, તે પ્રકારે જેના અસ્તિત્વનો મને અનુભવ થઈ શકે તેવો પરમેશ્વર અસ્તિત્વમાં નથી. ચમત્કારની વાતો કહી તેનું અસ્તિત્વ સિધ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તો વૃથાજ છે; કારણ કે ચમત્કાર એટલે મારીજ ઇન્દ્રિયોને દેખાતી વાતો. મારા ઇન્દ્રિયજન્ય ભાસ વગર તેવા ચમત્કારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી અને બીજું એ કે, એવી વાતો વિવેચકબુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરી શકતી નથી.”

“ તથાપિ પ્રભુનું અસ્તિત્વ મને ભાસે છે; પણ એ ભાસ ક્યાંથી આવ્યો ? એ વિચારથી ક્ષણવારમાં મારા જીવનસાગરમાં ભરતી આવી અને હું આનંદમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યો તથા ચોતરફનું અરણ્ય પણ ચૈતન્યમય બની આનંદના ઉદ્દગાર કાઢવા લાગ્યું; પણ શું કરું ? મારો એ આનંદ વિશેષ સમય ટક્યો નહિ. પુનઃ માફ મન ઝોલાં ખાવા લાગ્યું.”

“ કલ્પનામય ઈશ્વર એ કંઈ ખરો ઈશ્વર નથી. કલ્પના એટલે મારાજ ચિત્ત-સાગરમાં ઉદ્ભવેલો તરંગ. એ તરંગ મારીજ પ્રેરણાથી હું ઉત્પન્ન કરી શકું છું અથવા મારીજ ઇચ્છાથી તેનું વિસર્જન કરી શકું છું; ત્યારે એવા પ્રકારના કલ્પનાના તરંગને પ્રભુ શી રીતે કહેવો ? મને જેની જરૂર છે તે એ નથી. જેના સિવાય

વિશ્વતું ચૈતન્ય પણ જીવી શકે નહિ, એવા તે વિશ્વચૈતન્યના પણ અધિષ્ઠાનની મને જરૂર છે.”

“અસ ! માંહે મન પુનઃ સંશયના અધિકૂપમાં પડ્યું. અંદર અને બહાર પુનઃ મૃત્યુનું સામ્રાજ્ય આરંભાયું. જીવીને કરવું શું? એ વિચાર પુનઃ મારા મનમાં બળથી વહેવા લાગ્યો.”

“આલ્પજગતમાં ભટકીને જાણે ચાકી ગઇ હોય તેમ મારી ચિત્તવૃત્તિ થઇ. જ્યારે તે આલ્પજગતના ભાનથી પળવાર મુક્ત થઇ અંદર જોવા લાશું ત્યારે તેને જણાયું કે જે જે ક્ષણે પ્રભુના અસ્તિત્વનો ભાસ થાય છે, તે તે ક્ષણે હું પણ ચૈતન્યયુક્તજ હોઉં છું; અને જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ સંશયમાં પડે છે ત્યારે માંહે અસ્તિત્વ અચેત થવા લાગે છે અને જાણે પાશું પહેલાજ પગથીયે આવી પડાય છે. તાત્પર્ય એજ કે પ્રભુનું અસ્તિત્વ માન્ય કર્યા સિવાય મારા માટે જીવવાનું શક્ય નથી. તેને ભુલી જવો એજ માંહે મૃત્યુ ! હું જે શોધતો હતો તે એજ કે જેના સિવાય માંહે અથવા કોઇનું પણ અસ્તિત્વ રહી શકે નહિ. મને જણાયું કે એવી જે વસ્તુ છે તેજ પ્રભુ પોતે છે અને તેથી હું અને પ્રભુ એકજ છીએ ! હું જીવું છું એવો નિશ્ચય હોવો, એજ પ્રભુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ ! પ્રભુ એટલે ચૈતન્ય ! એ ચૈતન્યને ઝોળાવવા માટેજ જીવન ધારણ કરવાનું છે. એવા નિશ્ચયથી તું માર્ગભ્રમણ કરીશ તો તારું જીવન પરમાત્મવિહીન અને અર્થશૂન્ય બનશે નહિ. ચિત્તની એટલી ખાત્રી થયા પછી મને અંદર અને બહાર સર્વત્ર પ્રકાશ જ પ્રકાશ જણાવા લાગ્યો.”

“આત્મહત્યા જેવા ધોર કાર્યથી હું બચ્યો. મારા જીવનને પુનઃ નવું બળ મળ્યું. જે બળથી મેં મારા જીવનનાં પહેલાં કેટલાંક વર્ષો કાઢ્યાં, તે અસ્ત પામતું બળ હવે મને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું.”

“જાણે કે હું પુનઃ આદ્ય અને યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો. મને લાગવા માંડ્યું કે જે ઇચ્છાશક્તિએ મને જન્મ આપ્યો, તે ઇચ્છાશક્તિ મારી પાસે એવા કક્ષા-કની અવેક્ષા રાખે છે કે જે સર્વ વાતે સંપૂર્ણ હોય; અને એ પૂર્ણ વસ્તુની સાથે એકતા સાધી તદ્દરૂપ બની જઈ જાતે પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત થવું, એજ મારા જીવનનું અંતિમ ધ્યેય હોઇ મારો સર્વ જીવનક્રમ એ મૂળ ધ્યેયને પોષે તેવો રાખીને સર્વ પ્રકારે તેવી રીતેજ મારે ચાલવું જોઇએ.”

“મારી સ્થિતિના લોકોને મેં છોડી દીધા. મને ખાત્રી થઇ કે, તેમનો જીવનક્રમ સર્વ રીતે ત્યાજ્ય છે. એ ક્રમ ખરૂં જીવનકાર્ય ન હોઇ જીવનનો માત્ર ઉપહાસજ છે. પોતાનું એશઆરામીપણું ચલાવવા માટે જે હજારો વસ્તુ મારા જેવી સ્થિતિના માણસો એકત્ર કરે છે, તે વસ્તુના સંયોગથી

પ્રભુ અત્રિક્ષ્ણ દુર રહે છે. તે વસ્તુઓ તેનાં નેત્ર પર પડળ રૂપ બની જ્ઞાન-માર્ગ તેનાથી અદૃશ્ય રહે છે. મારી ચોતરફ દેખાતા મેલાધેણા મનૂરો અને ખેડુતો એજ ખરૂં રૂશીયન રાષ્ટ્ર છે ! હું પણ તેમનાજ માર્ગે વહીશ. મનુષ્ય પ્રાણી પ્રભુની ઇચ્છાથી અવતીર્ણ થએલો હોઇ પોતાનું ભલું કે બૂઝું કરવું એ તેના પોતાનાજ હાથમાં છે, એ ખેડુતભાવના મારા મનમાં કિત્પન્ન થઇ. આત્માની ઉન્નતિ કરવી એજ મનુષ્યનું અંતિમ સાધ્ય છે અને તે સાધ્યને મેળવવા માટે તેણે સન્માર્ગે ચાલવું જોઇએ. જગતની મોજમઝાઓનો ત્યાગ કરી સર્વ ભૂત માત્ર સાથે અત્યંત નમ્ર અને દયામય બનીને પોતાના ચરિતાર્થ માટે કષ્ટ ઉઠાવવું જોઇએ. ગરીબ અને ગાંડાધેણા ખેડુતવર્ગનો એ માનવજીવનનો અર્થ મારા મનને રૂચ્યો; પણ એ અર્થ સાથે મને નહિ સમજાય તેવી કેટલીક બાબતો ઉપસ્થિત થઈ હતી. તેનો અર્થ અને તેનું યથાર્થત્વ મારા ચિત્તને માન્ય થતું નહતું; એટલુંજ નહિ પણ તે વાત મારા ચિત્તને ત્યાજ્ય અને વિષાદ કિત્પન્ન કરનારી પણ લાગતી હતી. દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરવી, ઠરાવેલા દિવસોએ ઉપવાસ કરવો અને છપ્પી તથા મૂર્તિની પૂજા કરવી એ વાતોનો અર્થ મારી બુદ્ધિ સમજી શકતી; પણ સામાન્ય માણસોએ માનવજીવનનો આપેલો અર્થ અને એ વાતનો મેળ કોઈ પણ રીતે તૂટે તેવો જણાતો નહતો. સામાન્ય માણસોએ તેને તોડવાનો પ્રયત્ન કદી પણ કર્યો નથી અને મારાથી પણ તે બંને તેમ નહતું; આથી આનાકાની વગરજ મારે એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. કંઈ પણ ગરબડ કર્યા વગર સવાર સાંજ દેવળમાં જઈ હું પ્રાર્થના માટે ઘૂંટણીએ કેમ પડતો હતો, ઉપવાસ વગેરે વગર અવરોધે કેમ કરતો હતો અને ઉપાધ્યાયના હાથનો તીર્થપ્રસાદ કેમ લેતો હતો, એની મને પોતાનેજ નવાઇ લાગતી. પૂર્વે મને ખાત્રીપૂર્વક લાગતું હતું કે એવી વાત બનવી અશક્ય છે; પણ હમણાં મારા ચિત્તે તે વિરૂદ્ધ કંઈ પણ પ્રતિકાર કર્યો નહિ. ”

“મૃત્યુથી નષ્ટ થાય નહિ, તેવા પ્રકારનું જીવનતત્ત્વ મનુષ્યને આપવું એજ જગતના સર્વ ધર્મોનો સાર છે. એ દેહના મૃત્યુથી નહિ મરનારું અમર તત્ત્વ કયું ? એવો પ્રશ્ન લોકો ધર્મ પ્રત્યે કરે છે. એ પ્રશ્ન પૂછનારની અંતઃજાતિ છે. એશઆરામના કીચડમાં પડી રહી તેના બોળ નીચે ચઢાઇ ગએલો રાજા અને કામ કરતાં કરતાં થાકી ગએલો ગુલામ, એ બંને એજ પ્રશ્ન પૂછે છે. એ પ્રશ્ન કરનારાઓમાં યુવાનો છે, વૃદ્ધો છે, મૂર્ખા છે અને ડાહ્યા પણ છે; તેથી એ સર્વને સંતોષ થાય એવા ભિન્ન ભિન્ન સમર્પક ઉત્તર આપવાની ધર્મની ફરજ છે. છેવટનો ઉત્તર એકજ હોય; તોપણ પ્રશ્ન પૂછનારની યોગ્યતા ધ્યાનમાં લઇ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગ અને ભિન્ન ભિન્ન ભાષાની યોજના

ધર્મનેજ કરવી પડે છે. ધર્મના વ્યક્ત સ્વરૂપમાં પ્રતિમા પૂજન, ઉપવાસ વગેરે આચાર કેરી રીતે દાખલ થયા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ છે; તથાપિ અન્ય લોકોની દૃષ્ટિએ એ આચાર યોગ્ય હોય તોપણ એ વિષે મારું મન ઉદાસ બન્યા પછી મારે તેનો આચાર શા માટે કરવો તે મને સમજાતું નહતું. મારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા હતી કે, નીચેના વર્ગના વિધિ અને આચારનું પાલન કરી તેમની સાથે એકરૂપ બની જવું; પણ તેમ કરવાને મારું મન બળ આપતું નહતું. જે વિધિ આપણને નિરર્થક લાગે છે તેનું અવલંબન કરવું એટલે મનનેજ નહિ પણ ધર્મને સૂઝાં છેતરી તેની અવગણના કરવા જેવું મને લાગતું. મારા ચિત્તનો પ્રવાસ આટલે સુધી પહોંચ્યા છતાં હું ધર્મ અને નીતિનું સંધાન કરવા ઇચ્છતા અર્વાચીન પંડિતોનો આશ્રય ઝોળવા લાગ્યો. ”

“ એ અર્વાચીન પંડિતોનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ધર્મતત્ત્વોનું પોટલું દોષપણ એકજ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતું ન હોય પ્રેમસૂત્રથી બંધાએલા તથા એક ભાવનાથી ધર્મછત્ર નીચે આવેલા સમગ્ર મનુષ્યસંઘને પ્રાપ્ત થાય છે. હું એક-લોજ જઈને એ તત્ત્વ મેળવીશ એમ કાંઈ કહ્યું તો તે તેને પ્રાપ્ત થશે નહિ; અર્થાત્ સમાજથી વિલક્ષ્ય થવાથી સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ એક બીજાને સદાય કરી સુપંથે ચઢવાથીજ થઈ શકે છે. આ વિચાર મને ગ્રાહ્ય જણાયો. અન્યથી જુદા પડવાનું ન હોય તોજ તેમના દોષ નભાવી લેવાની દૂરજ પડે છે. સમાજનો કાંઈ માર્ગ આપણને પસંદ પડે નહિ તોપણ તે તરફ વલ્લ ન આપતાં સમાજમાં આપણે મળતા રહેવું જોઈએ. ”

“ પ્રેમપૂર્ણ અંતઃકરણમાંજ સત્ય વસ્તુનો પ્રકાશ પડે છે. અન્યની બૂલ નભાવી ન લેવી એજ પ્રેમશૂન્યતાનું લક્ષણ છે. બીજાના સાધારણ નજીવા આચાર આપણને રૂચે નહિ તે માટે તેનાથી લિન્ટ થવું એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું છે. એવું ઉલ્લંઘન કરવાથી સત્યવસ્તુની પ્રાપ્તિનો સંભવ દૂર થાય છે; આવી અર્વાચીન પંડિતોની વિચારપદ્ધતિ કેટલાક વખત સુધી મને રૂચી હતી. તે વખતે એ વિચાર પદ્ધતિનું યોગજ મારા સમજવામાં આવેલું નહતું. પ્રેમ-સૂત્રથી અંતઃકરણ એક સૂત્રમાં બંધાએલાં હોવાથી આપણને બળ મળે છે અને આપણો પ્રેમ દૃઢ બને છે એ વાત ખરી છે; પણ એટલાથીજ આપણને સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે એવો નિશ્ચય કેરી રીતે કરી શકાય ? તે વખતે મને એ પ્રશ્ન સૂઝ્યો નહિ; તેજ પ્રમાણે એકજ સત્ય એક વિશિષ્ટ માર્ગે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ એવો આગ્રહ પણ શા માટે ? તેજ સત્ય જુદા માર્ગે હું કહું તો તેમાં શું બગડ્યું ? પણ એ શંકાઓ તે વખતે મારા મનમાં ઉત્પન્નજ થઈ નહિ, અને તેમ બન્યું એ પણ એક રીતે ઠીકજ થયું; કેમકે તેથી કેટલાક વખત સુધી

મારું મન સ્થિર થયું અને પુરાણમતવાદી પંથના આચાર મારી માન્યતાને રૂચતા નહિ છતાં પણ સુપકીર્તી તે હું પાળ્યે ગયો.”

“અમારા પુરાણપંથે કહેલા સર્વ આચાર પાળતાં મેં મારી વિચાર શક્તિ બાબુએ મૂકી. હું ગાડરીઆ પ્રવાહની માફક ચાલવા લાગ્યો. મારા બાપ દાદા સાથે હું જનણે એકરૂપ થઇ ગયો, મારા પૂર્વજ અને બીજાઓ જેમના પર હું પ્રેમ રાખતો હતો તેવા લાખો સામાન્ય મનુષ્યોમાં લળી જઇ હું તેમની સાથે એકરૂપ બન્યો. દેવળની પહેલી પ્રાર્થનામાં લાજર રહેવા માટે હું અરણોદય પૂર્વે ઉઠતો હતો. એ વાતમાં બીજો કંઈ ફાયદો નહિ હોય પણ શરીરને કષ્ટ આપી હું મારા મનની કડકતા ઓછી કરતો હતો. ગમે તેવી રીતે કરતો પણ તેમાં મારો છેવટનો ઉદ્દેશ તો એકજ હતો. માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ સમજવા માટે આ સર્વ તરફડીયાં હતાં. મારું કાર્ય સારાસારવિચારશક્તિને અનુકૂળ થઇ શકે તેવું નહિ હોય અથવા મારો સ્વાર્થત્યાગ છેક નજીવો હશે, પણ તેમ કરવામાં મારો હેતુ મારો હતો. અમારા પંથે કહેલા ઉપવાસ વગેરે હું કરતો હતો અને ઉપાધ્યાય પાસેથી તીર્થપ્રસાદ પણ લેતો હતો. ઘેર અને દેવળમાં પ્રાર્થના માટે કરેલો સમય હું કદિ પણ ભૂલ્યો નથી. દેવળમાં પાદરી પ્રાર્થના કરતો. ત્યારે તેનો પ્રત્યેક શબ્દ લક્ષપૂર્વક સાંભળી બને તેટલી રીતે વખત મળતાં તેમાંથી બુદ્ધિને રૂચે તેવો અર્થ પણ હું કાઢતો હતો.”

“નિરર્થક શબ્દોમાંથી અર્થ ખેંચવાનું અથવા અનેક વિધિ અને આચારની ઉપપત્તિ તૈયાર કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન અને બુદ્ધિને અપ્રિય થાય તેવું છે. અમે ઝાર અને તેના આપ્તવર્ગ માટે વારંવાર પ્રાર્થના કરતા હતા. મારી બુદ્ધિને હું સમજાવતો કે, બાદશાહ જેવી પદવીએ પહોંચેલા અને સર્વતોપરિ અનુકૂળ સ્થિતિમાં પડેલા મનુષ્ય પર અન્યજનો કરતાં મોહના અનિવાર્ય પ્રસંગ વિશેષ આવતા હોવાથી તેના ઉદ્ધાર માટે વારંવાર પ્રાર્થના કરવાની જરૂર છે; પણ તે સાથેજ પ્રશ્ન થતો કે, ઝારના સર્વ શત્રુ તેના પગ નીચે ચગદાઇ જવ, એવી પ્રાર્થના કરવાનો અર્થ શો? મારી બુદ્ધિ તેનો નિર્ણય કરી શકી નહિ. ખ્રિસ્તની આજ્ઞા છે કે, શત્રુ માટે પણ પ્રાર્થના કરો અને શત્રુ પર પણ પ્રેમ રાખો; ત્યારે ઝારના શત્રુવિરુદ્ધ કરેલી પ્રાર્થના ખ્રિસ્તની વિરુદ્ધનું કાર્ય નથી કે? આ પ્રશ્ન થતાંજ મારી બુદ્ધિ ગૂંચવણમાં પડી જતી. એ પ્રાર્થનામાં કંઈ લાક્ષણિક અર્થ હશે એમ તેને સમજાવવા જતો કે તે તરતજ તેની સામે પડી કહેતી: ‘ભાઇ, તું રૂસાય છે. એજ રીતે તું મને આંજી નાખે છે અને પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ પણ તોડી નાખે છે. આવી છેતરપીંડીથી તારી શ્રદ્ધાનું શું થશે? તેનો તે વિચાર કર્યો છે કે?’”

“ ઉપાધ્યાય પાસેથી મેં તીર્થપ્રસાદ લીધો તે વખતે મારા હૃદયમાં જે ખડખડાટ થઇ રહ્યો તે હું કદિ પણ ભૂલીશ નહિ. ઘણાં વર્ષોમાં મેં એ તીર્થપ્રસાદ સ્વીકાર્યો નહતો. ઉપાધ્યાયે કરેલી પ્રાર્થના તે વખતે તો મને ગમી હતી. તેની પ્રાર્થનાના શબ્દોને જેમ તેમ સ્થિર કરી મેં મારી બુદ્ધિને તાત્કાલિક સંતોષ આપ્યો હતો; પણ ઉપાધ્યાયે મને વેદી પાસે બોલાવ્યો અને ‘ તારા હાથ પરનો આ પ્રસાદ ખિસ્તનું રક્ત અને માંસ છે, એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખ ’ એમ તેણે કહ્યું; ત્યારે મારા અંતઃકરણને વિલક્ષણ ઉદ્વેગ થયો. એ સર્વ દંભ છે, કેવળ ઢાંગ છે એવો એકજ અવાજ મારા અંતઃકરણે કર્યો. જે મહાત્માએ તીર્થપ્રસાદની આ યુક્તિ શોધી કાઢી હશે તેને ધન્ય છે. મેં તે તીર્થપ્રસાદ સ્વીકાર્યો. મારું અંતઃકરણ વીંધાઈ જતું હતું; પણ મારી બુદ્ધિનું અભિમાન ઓછું કરવું જોઈએ, તેને નમ્ર બનાવવી જોઈએ એ વિચારથી મારા તરફડતા અંતઃકરણનું સમાધાન કર્યું. મેં મારી બુદ્ધિને નમ્ર બનાવી તીર્થપ્રસાદનું ભક્ષણ કર્યું; પણ એક વખત મારા અંતઃકરણને જે આઘાત થયો તેનું પરિણામ જે આવવું જોઈએ તે આવ્યુંજ. હું પુનઃ કદિ પણ તીર્થપ્રસાદ લેવા વેદીપાસે ગયો નહિ. ”

“ અમારા ધર્મપંથે કહેલા સર્વ આચાર વિચાર હું સત્ય બુદ્ધિથી પાળતો હતો. કોઇ પણ સમયે તેમથીજ મને સત્ય મળી આવશે એવી આશા થવાથી હું તે પાળતો હતો; અને આ બનાવ બન્યો નહોત તો હજી ઘણા કાળ સુધી મેં તે પાળ્યા હોત. ”

“ એક દિવસે એક અભણ ખેડુત અને તેનાજ જેટલા સુશિક્ષિત વેરાગીનો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. તેઓ પ્રભુશ્રદ્ધા અને આત્માના ઉદ્ધાર વિષે બોલતા હતા. તેમના સંવાદ પરથી સામાન્ય જનસમાજના વિચારો એ બાબતમાં કેવા છે તેનો ખુલાસો મને મળ્યો; તેજ પ્રમાણે સદ્ગુણનાં ચરિત્રો મેં વાંચ્યાં તે પરથી પણ શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ મારા લક્ષમાં આવ્યું. તેણે કરેલા ચમત્કાર થયા નથીજ એમ માની લઇએ તોપણ તે પરની તેમના વિચારોની દિશા નિશ્ચિત થઇ શકે છે. એ સર્વ હકીકત પરથી એ સર્વમાં એકજ દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાનું મારા લક્ષમાં આવ્યું. તદ્દન અભણ પણ શ્રદ્ધાવાળા ઘણા માણસો મને મળ્યા. તે સર્વની શ્રદ્ધા એજ હતી કે મૃત્યુ એ માનવજીવનનો અંત નથી ! ”

“ એ લોકો તરફથી હું અર્વાચીન વિદ્વાનોના ગંથો તરફ વળ્યો; ત્યારે શંકા, નિરાશા અને અસંતોષે પુનઃ મારા હૃદયમાં વાસ કર્યો. એ ગ્રંથોના વાંચનથી મને એટલીજ ખાત્રી થઇ કે, તેની ઔદ્ધિક કસરતશાળામાં જેમ જેમ અધિક કસરત કરીએ છીએ તેમ તેમ સત્યથી વિશેષ ને વિશેષ દૂર થતા જઇ ધોર અંધ-

કારમય ગુફા પાસે આપણે જલદી પહોંચીએ છીએ. તેમનાં પુસ્તકોથી પૂર્વની શ્રદ્ધા નષ્ટ થાય છે અને તેની જગ્યાએ તેના જેવું કિંમતી એવું બીજું કંઈ પણ આવતું નથી. મારા મનની એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે અભાણ ખેડૂત ભાગ્યશાળી છે. મારી દૃષ્ટિએ મૂર્ખામી ભરેલી દેખાતી વાતો તેમને કદિ પણ મૂર્ખામી ભરેલી લાગી નથી. મારું કમનશીબ હોવાથી મારી નજરે એવું આવ્યું કે તેમાં સત્યાસત્યનું મિશ્રણ છે. એવું અસત્ય સાથે મિશ્રિત થયેલું સત્ય સ્વીકારવાને મારી બુદ્ધિ તૈયાર થતી નહતી.”

“આવી રીતે મારા જીવનનાં સુમારે ત્રણ વર્ષ ગયાં. ફેટલાક દિવસ સુધી મને લાગતું હતું કે કોઈ વાતનું રહસ્ય મને સમજતું નહોત્ય તેમનાં મારોજ અપરાધ કે પાપ હોવાં જોઈએ; પણ જેમ જેમ હું સત્યની શોધ વિશેષ કરવા લાગ્યો તેમ તેમ મારી બુદ્ધિની દૃઢતાને લીધે નહિ સમજતી વાતો અને ખરેખર છેતરપીંડીની વાતોમાં રહેલું અંતર મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું.”

“એ પ્રમાણે બુદ્ધિની ખેંચતાણુ થતી હોવા છતાં હું અઘાપિ અમારા રૂશીયાના જુના પંથને વળગી રહ્યો હતો; પણ મારા હૃદયમાં શરૂ થયેલી પ્રશ્ન-માળા મને શાંતિથી ખેંચી રહેવા દેતી નહતી. મારી બુદ્ધિએ એ પ્રશ્નના નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવાને મને વારંવાર આગ્રહ કરવા માંડ્યો. આવી સ્થિતિના કારણે મને જણાયું કે, આખો પર પડેલો નાખી જૂના પંથને વળગી રહેવાનું કાર્ય અશક્ય છે. ખ્રિસ્તીધર્મના અનેક પંથો સંબંધી મારા મનમાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થયો હતો કે, એ અનેક પંથોનો ચરસપરસ કયા પ્રકારનો સંબંધ છે? તે સમયે મારી વૃત્તિ ધર્મ તરફ વળેલી હોવાની વાત ઘણાંઓની જાણમાં આવેલી હોવાથી અનેક પંથના માણસોની મુલાકાત લઈ તેમની સાથે ઘૂંટથી ધર્મચર્ચા કરવાનું સરળ બન્યું હતું. આથી કૃથોલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ, પુરાણમતવાદી, મોલાકન અને બીજા પણ ફેટલાક પંથના સારા માણસોની મુલાકાત થઈ. તેમાં ફેટલાક માણસો ઉચ્ચપંકતિના, નીનિમાન અને સાચા અંતઃકરણથી ધાર્મિક વૃત્તિ ધરાવનારા પણ જણાયા. એવા માણસો સર્વ પંથમાં જણાઈ આવ્યા હતા. એવા માણસો સાથે બંધુત્વ સાધવાની પ્રયત્ન દૃઢ મને હતી, પણ તે ઇચ્છા બાજુએ રહી પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કંઈ જુદોજ પ્રકાર બન્યો.”

“જે ધર્મજ્ઞાનના બળપર મનુષ્યજાતિમાં પરસ્પર વિશ્વાસ અને ઐક્ય ઉત્પન્ન થઈ સર્વ માનવજાતિ એક પ્રેમબંધનમાં બંધાવી જોઈએ, તેજ જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ રૂપ ભેદભાવ વધારવામાંજ આવેલું જણાયું. પ્રત્યેક ધર્મમાંથી સેંકડો-હજારો પંથ નીકળ્યા અને તેમાં પરસ્પર કલ્લ માત્ર આરંભાયો. મને જણાયું કે તે પંથના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિને યાદ કરું તો બાકીનાઓએ ખરી ધર્મતાનું ઉલ્લં-

ધનજ ક્યું છે. સર્વ પર પ્રેમ રાખવો જોઈએ, એ ધર્માત્મા તદ્દન આજીવે મૂકી દઈ જેઓ પોતાના અંધુઓનો દ્રેષ કરતા હતા તેઓ પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવતા, અને પોતાના પંથની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા; પરંતુ તેમના વર્તનમાં પ્રેમ કરતાં લયનોજ અંશ વિશેષ હતો. ધર્માત્મા પ્રમાણે ચાલી સમગ્ર માનવસમાજ એક પ્રેમગાંઠમાં અંધાય, એવો એ આચારનો ઉદ્દેશ ન હોય પોતે તેમ નહિ ચાલે તો નરકપ્રાપ્તિ થશે એ લય એ આચારના કારણમાં રહ્યો હતો. પ્રત્યેક પંથવાળા એમજ ધારે છે કે, સત્યનું પોટલું પોતાની પાસેજ છે અને પોતાના વાડાની બહારના અન્ય સર્વ મૂર્ખ અને કાફર છે. કૃથેલિક પંથના માણસો અન્યને બહિષ્કૃત સમજે છે અને અન્ય પંથવાળાઓ કૃથેલિક પંથને બહિષ્કૃત સમજે છે. પોતાના પંથ વિષે આટલો દુરાગ્રહ રહે એટલે સામાન્ય તાત્ત્વિક બુદ્ધિ નષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પોતાના પંથના વિચાર અને વિધિઓનું જે પાલન કરતો નથી, તે તેમની દૃષ્ટિથી બહિષ્કૃત ગણાય છે અને તેમ થવું સ્વાભાવિક છે. એ સ્થિતિનું પ્રથમ કારણ માર્ગ તેજ સાઈ અને તાઈ તે નકાઈ, એ દુરાગ્રહજ છે. મારા સિવાય જગતમાં અન્ય કોઈ ડાહ્યોજ નથી એવી અંતઃકરણની માન્યતા થાય તો તે મૂર્ખાઈની પરમાવધિજ છે. એવી મૂર્ખાઈને મસ્તકમાં સ્થાન મળે છે એટલે તેની પાછળ અન્ય સર્વ ઘેલછાઓ આપોઆપજ આવી પહોંચે છે. આ સર્વ વાત મારી દૃષ્ટિએ પડ્યા પછી મને એ પંથનો કંટાળો કેમ ન આવે? મારી સમજ તો એવી હતી કે, સમગ્ર માનવકુલ એક પ્રેમગાંઠમાં અંધાય એજ ધર્મનો મૂળ ઉદ્દેશ છે; અને આ પંથ તો એજ મૂળ ઉદ્દેશ પર કુહાડી મારતો હતો. જે વૃક્ષના મૂળમાં પાણી રેડી તેને ઉછેરી મોટું કરવાના હેતુથી એ પંથનો જન્મ થયો હતો, તેજ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાનું કાર્ય માત્ર હવે તે કરતો હતો.”

“ મને જણાયું કે, એકજ ધર્મમાંના અનેક પંથવાળાઓ, પરસ્પર એવી રીતે વર્તે છે અને અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ પણ પોતાનાથી ભિન્ન ધર્મ માનનારા પ્રત્યે તેવીજ રીતે વર્તે છે. એવા વર્તનનું કારણ શું હોવું જોઈએ એવો પ્રશ્ન મેં ધણા ધાર્મિક કહેવડાવનારા ગૃહસ્થોને પૂછ્યો, અને એ સંબંધમાં ઉપલબ્ધ થએલાં સર્વ પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં; પણ તેનો ઉત્તર મને કોઈએ આપ્યો નહિ. લશ્કરની પ્રત્યેક ટુકડીને જગતમાં ઉત્તમ યોદ્ધા તરીકે પોતેજ છે એમ લાગવાનું જે કારણ હોય છે, તેજ કારણ આ સ્થિતિનું પણ છે. મોટા મોટા ધર્માચાર્યો, વૈરાગીઓ અને સંન્યાસીઓને હું મળ્યો; પરંતુ કોઈએ મારા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. છેવટે મને એક માણસ મળ્યો અને તેણે એ પ્રશ્નનો મને વ્યાવહારિક ઉત્તર આપ્યો; ત્યારથી મેં એ પ્રશ્નનો ઉદાપોહ ક્યારેય પણ કોઈની

સાથે કર્યો નથી.”

“ખ્રિસ્તી ધર્મના મુખ્ય તત્ત્વ વિષે કોઈનોએ વાદ નથી. વાદ છે તે માત્ર ઝીણી ઝીણી વાતો અને મુખ્યત્વે આચાર અને વિધિનો છે. આવી સ્થિતિમાં મુખ્ય તત્ત્વ પુરતા આપણે એકરૂપ બનવું અને આચાર વિધિની બાબત જોની તેની ઇચ્છા પર છોડી દેવી એ યોગ્ય છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન મેં તે ગૃહસ્થને કર્યો. ત્યારે તે ગૃહસ્થે મને કહ્યું: ‘તમારી વિચારપદ્ધતિ મને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે; પણ પંથના આચાર્યો એ વાત સ્વીકારતા નથી તેનું કારણ એ છે કે, બાપદાદથી ચાલતો આવેલો પંથ પૂર્વસ્થિતિમાં કાયમ રાખવા માટેજ તેમની નીમણુંક થએલી હોય છે. આથી એવા પ્રકારની સવડ તે પોતાના પંથના માણસોને આપે તો તેમના પેટમાંજ ખાડો પડવાનો તેમને ભય રહે છે. તેમ અને તો ગ્રીકો રૂશીયન પંથનું પ્રથમનું ગ્રામીન રૂપ નજર થઈ તેમાં કેવળ ઘોટાળો ઉભો થાય. ધર્મઆચાર્યોની નીમણુંક ધર્મશોધન માટે નથી પણ જીતકાવી રાખવા માટે છે; અર્થાત્ આવી સ્થિતિમાં તમારી વિચારમાળા ગમે તેટલી ગ્રાહ્ય હોય પણ તેઓ કેવી રીતે સંમતિ આપે?’”

“આ ગૃહસ્થના ઉપરોક્ત ઉત્તરથી મારા મનનું સમાધાન થયું. હું માનવ જીવનનો મૂળ ઝરો હાથ કરવાના ઉદ્દેશથી ધર્મશોધન કરતો હતો અને ધર્મવિધિઓ કેવળ બહારનોજ ડોળ કરવામાં ગુંથાયા હતા. તેમનો ધર્મ તેમના ઉદર પુરતો હતો. ધર્મના નામ નીચે એવો અત્યાચાર ચાલતો જોઇ મને તે તરફ તિરસ્કાર થયો અને એ જૂના પંથમાંથી હું ઘણી ખરી રીતે મુક્ત થઇ ગયો.”

“અમારા ધર્મપંથના યુદ્ધ અને મનુષ્યવધ સંબંધી વિચારો પણ મને માન્ય નહતા. તે વખતે રૂશીયા યુદ્ધમાં ગુંથાએલું હતું. ખ્રિસ્તના નામનીચે પોતાના માનવખંધુઓનો વધ કરવામાં રૂશીયન પ્રજા રોકાએલી હતી. આથી યુદ્ધ સંબંધી અમારા ધર્મપંથની દૃષ્ટિ કયા પ્રકારની છે, એ પ્રશ્ન મારા ચિત્તમાં ન ઉદ્ભવે એ અને તેમજ નહતું મારી તો પ્રથમથીજ ખાતરી થઇ ચુકી હતી કે માનવ ખંધુઓનો વધ કરવો એ કાઇ પણ રીતે સ્વીકાર્ય નથી. ધર્મ ગમે તે હોય પણ એવા પ્રકારના અમાનુષી કૃત્યને તેનાં તત્ત્વો કદિ પણ સંમતિ આપેજ નહિ. પ્રત્યેક ધર્મના પાયામાં પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે સમસાવ અને પ્રેમ રાખવો એ તત્ત્વ રહેલાં છે; એ વાત નક્કીજ હોવા છતાં અમારા શત્રુનો નાશ થઇ અમારી તલવાર વિજયી અને તે માટે દેવળોમાં ખુદ્દની રીતે પ્રાર્થના થતી મેં જોઇ. અમારા ધર્મગુરૂને ઉઘાડી રીતે યુદ્ધને સંમતિ આપતા જોયા. અરે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યવધ કરવો એ જાણે અમારા પંથનું એક તત્ત્વ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા સાંભળ્યા. આ વાત તો જાણે પરદેશ સાથે થતા યુદ્ધની થઇ. યુદ્ધ પૂર્ણ થયું અને દેશમાં બંધે:

શરૂ થયો ત્યારે બળવાખોરોનો ઉપરાજાપરી વધ થવા લાગ્યો. એવા પ્રકારના અસહાય અને ઉછરતા યુવાનોના વધની મોટા મોટા ધર્માધિકારીઓ પણ રજા આપતા હતા. પોતે ખ્રિસ્તનો સ્વીકાર કર્યો છે, એમ ગદ્ગદ કંઠે કહેનારાઓને આવા પ્રકારના અમાનુષ-રાક્ષસી-રક્તપાતને સંમતિ આપતા જોઇ માફ મસ્તકજ ખસી ગયું. ”

“ મારી શંકાનું નિરાકરણ થયું. મારી સર્વ રીતે ખાત્રી થઇ કે, જે પંથનો મેં સ્વીકાર કર્યો હતો તેમનું સર્વજ સત્ય નથી. મેં પહેલાં કહ્યું હતું કે, એ પંથ કેવળ ખોટોજ છે; પણ હવે માત્ર તેટલું હું કહી શકતો નથી. કારણ કે તેમાં પણ સત્યનો અંશ હોવાની મને પ્રત્યક્ષ ખાત્રી થઇ હતી; તોપણ એ સત્યના અંશની ચોતરફ ખોટી વાતોની ઝાડીજ જામી ગયેલી હોવાને! મને અનુભવ થયો હતો. અમારા પંથમાં મને જે પ્રકારનાં માણસો જણાયાં. શ્રીમંત અને જમીનદારવર્ગ પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવી જેટલું અસત્ય આચરતો હતો, તેટલું ગરીબ કે ખેડૂત વર્ગ આચરતો નહતો. છતાંએ એમ તો કહી શકતો નથી કે તેમના ધર્માચારમાં પણ ખોટી વાતોનું મિશ્રણ નથી. ”

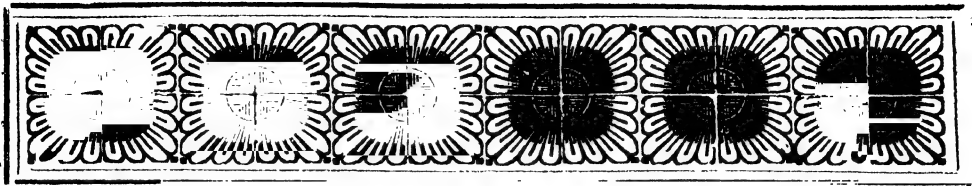
“ સત્યાસત્યનું એ મિશ્રણ જન્મ કેવી રીતે પામ્યું એવો પ્રશ્ન એ પછી મારા ચિત્તમાં ઉપસ્થિત થયો. મને જણાયું કે એ મિશ્રણ ગતાનુગતિકતાથી- ગાડરીયા પ્રવાહથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને પ્રજા પોતાના પૂર્વજોની હકીકતનું અનુકરણ કરે છે, પરંતુ ચિકિત્સક બુદ્ધિથી સત્યનું શોધન બીલકુલ કરતી નથી; તેથીજ અંધપરંપરા અખંડ ચાલુ રહે છે. ”

“ આટલું થયા પછી માફ મન અનિવાર્યપણે એ અંધપરંપરાનો પહેલો નેતા કાણ એ પ્રશ્ન તરફ ખેંચવા લાગ્યું. એવા ક્ષંદમાં આ પહેલાં હું કદિ પડ્યો નહોત; પણ હવે તેનો વિચાર કરવાની મને ફરજજ પડી. તેથી સમાજમાં ધર્મ સંબંધી પ્રચલિત દંતકથા અને પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં લખાએલા અનેક લેખનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું. ”

“ જે લેખોને મેં તુચ્છ સમજી કચરામાં ફેંકી દીધા હતા, તેજ લેખ હવે હું બિન્ન દૃષ્ટિએ વાંચી એવા લાગ્યો ત્યારે મને જણાયું કે તેમાં ખરેખર સત્યનો અંશ તો છેજ. જગતની પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ કાર્યકારણની કસોટીમાં ઉતરવી જોઇએ એવી મેં ધાન્ય રાખી નહતી. જગતનો આરંભ કયારે થયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જેમ અનંતમાં લીન થઇ ગયેલો છે તેમ પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ પણ અનંતના ઉદરમાં ડૂબી રહેલું છે. મારો ઉદ્દેશ એટલોજ હતો કે, તર્ક અને અતર્કનો ચોક્કસ નિર્ણય થવો જોઇએ. જે કંઇ તર્કની સીમા બહારનું નક્કી થશે તેના માટે વિશેષ વિચાર કરવાનું કારણજ રહેશે નહિ; પણ જે વાતતર્ક અને બુદ્ધિથી

સમગ્રય તેમ છે તે અસત્ય અને દંતકથાના પડદા પાછળ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રહે એ વાત માત્ર મારી બુદ્ધિ સ્વીકારી શકતી નહતી. આ ઉપરથી કોઈ એમ તો નહિ કહી શકે કે, મારી બુદ્ધિની માગણી અયોગ્ય હતી. જે અત્યર્થ છે તે મને કહો એમ મેં કદિ કહ્યું નથી. મેં પ્રથમથીજ સ્વીકાર્યું છે કે, માનવબુદ્ધિ મર્યાદિત છે, તેથી હું એ મર્યાદાબહાર જવાની ઇચ્છા કરતો નહતો; પણ બુદ્ધિથી સમગ્રય તેવી વાતો માટે ‘તું એવો પ્રશ્ન કરીશ નહિ’ એ જુલમ મારે શામાટે સહન કરવો તે મને સમજતું નહતું. આથી સત્ય અને અસત્યનું મિશ્રણ તોડી મેં તેમાંથી શુદ્ધ સત્યને શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચયથી આ પછી જે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં તેનો નિર્ણય મારી દૃષ્ટિએ કેવો થયો તે જાણવાની કોઈની ઇચ્છા હશે તો તેમને સંતોષવા માટે કોઈ વખત એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ પ્રકટ કરીશ.

પ્રકરણ ૧૨ મું-સંધિપ્રકાશ.

વનક્રમના મધ્યાહ્ન સુધી ટોલસ્ટોયના મનની સ્થિતિમાં કેવું પરિવર્તન થતું ગયું છે તે તેમના પોતાનાજ શબ્દથી ગયા પ્રકરણમાં વ્યક્ત કર્યું છે. હવે અહીંથી તેમના જીવનક્રમના ઉત્તરાર્ધનો આરંભ થાય છે. પૂર્વવયમાં માનપાન, શ્રીમંતાઇ અને કાર્તિની હોંસની તેમનામાં જે આછી છાયા હતી તે પણ હવે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા લાગી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વ અગ્રાહ્ય અને ત્યજવા જેવી તેમને લાગવા માંડી હતી. તેમને જાણાયું કે સંપત્તિનો ત્યાગ કરી ગરીબીમાં દિવસ કાઢવા, માનપાનનું પોટલું બાબુએ રાખી સર્વ સાથે નમ્રતાથી વર્તવું અને સ્વાર્થનું વિસ્મરણ કરી દમ્બ કેવળ પરમાર્થ અર્થેજ ઉદ્યોગ કરવો એજ સન્માર્ગ છે.

હા, એ તો સ્પષ્ટ છે કે, તેમના જીવનક્રમના ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં એ જમીન આસમાનનો ફરક એટલો સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યો નહતો; તોપણ તેમણે લખેલી વાતોમાં એ વિષેની છાયા દગ્ગોર થઇ છે. અર્થાત્ ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં તેમના બાહ્ય વર્તનમાં એકદમ પરિવર્તન થયું નહતું; પણ પૂર્વવયમાં તેમણે છાયા રૂપે દર્શાવેલ વિચારો આ વખતે પ્રત્યક્ષ આચારમાં આવવા લાગ્યા હતા. એ પરિવર્તન તેમનામાં એટલું મંદગતિથી અને ક્રમાનુસાર થતું ગયું હતું કે, તેમની નજીકમાં રહેતા માણસોના લક્ષમાં પણ એ વાત આવી નહતી.

એ પરિવર્તન તેમના લેખનકાર્યમાં અધિક સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું. તેમના આચારમાં એકદમ વિશેષ પરિવર્તન થયું નહિ પણ તેમના વિચારમાં થએલી ક્રાંતિ અધિક સ્પષ્ટ રીતે જણાય તેમ હતું. તેમણે આત્મનિવેદન લખ્યું તે પૂર્વે લખેલાં પુસ્તકોમાં ઘણું કરીને બાહ્ય સૃષ્ટિનું દર્શન થાય છે. તેમણે મનુષ્યના સામાન્ય જીવનક્રમનું અતિ ઉંડી દૃષ્ટિથી અવલોકન કર્યું હતું; તેના પ્રમાણે તેમના પોતાના મનનો વિકાસ પણ તેમના દ્રષ્ટિમાર્ગથી દૂર થયો નહતો. અહીં સુધી ચિત્તમાં ધર્મવિચાર વિશેષ રીતે ઉદ્ભવ પામ્યો નહતો-અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરફ

તેમની બુદ્ધિ વળેલી નહતી; અર્થાત્ આત્મનિવેદન લખતાં સુધીમાં તે અધ્યાત્મના ઉંડા પાણીમાં ઉતર્યા હોવાનું જણાતું નથી. જીવનક્રમના મધ્યાન્હના અરસામાં તેમનું ચિત્ત અધ્યાત્મદિશા તરફ વળ્યું. તેમણે પોતાનો ધર્મમાર્ગ સાફસફ કરી નિશ્ચિત કર્યો અને એ કાળ પછી લખેલા લેખમાં તેમણે એ નવા વિચારો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કર્યા. આથી તેમના સર્વ લેખનકાર્યના એ ભાગ પડે છે. પૂર્વ ભાગમાં તેમનું લક્ષ સાહિત્ય તરફ વિશેષ હોઇ, ઉત્તર ભાગમાં તે વિચાર-સૌંદર્ય તરફ વિશેષ વળેલું હતું. પૂર્વાર્ધમાં બાહ્ય પોષાક તરફ રોડાએલું લક્ષ ઉત્તરાર્ધમાં તે પોષાકના આંતર ભાગમાં રહેલા અમરત્વ તરફ અધિક વળ્યું.

આત્મનિવેદન પુસ્તક તેમણે ઉત્તરાર્ધના આરંભ કાળમાં કંઇ પુરું કર્યું ન હતું. એ લખાણ ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષોએ પુરું થયું હતું; તોપણ તેમના કાર્ય પરથી ઇ. સ. ૧૮૭૪થી ઇ. સ. ૧૮૭૮ સુધીના સમયમાં તેમના હૃદયમાં બુદ્ધિ-કમલ કેટલો તીવ્ર હતો તે જણાઈ આવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૮ના મે માસથી ટૉલ્સ્ટૉયે પાછો નિત્યનોંધ લખવાનો આરંભ કર્યો. વચ્ચે તેર વર્ષ સુધી તેમનો નિત્યનોંધ લખવાનો ક્રમ અંધ રહ્યો હતો. તેમનો વિચારપ્રવાહ તા. ૨૨ ની નોંધપરથી જાણી શકાય તેમ છે. તે લખે છે:—

“ રવિવારે હું પ્રાર્થનામાં ગયો હતો. ધર્મોપદેશકે કરેલી પ્રાર્થનામાંથી ‘ જારના શત્રુનો નાશ થવા દે ’ વાક્ય મારી બુદ્ધિને રૂચ્યું નહિ; કેમકે પ્રત્યેક ખ્રિસ્તીએ પોતાના શત્રુનું પણ કલ્યાણ કરવા પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ અને તેણે શત્રુનું પણ ખૂંદે છઞ્છવું ન જોઈએ. ”

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારમાં નવીન વલણ ઉમેરાતું ચાલી નવા તથા જુનાનું મિશ્રણ કેવી રીતે થતું હતું, તે તેમના એક સ્નેહીએ નીચે જણાવેલ લકીકત પરથી જણાઈ આવશે.

“ તે સમયે મારી સ્થિતિ અન્ન અને દાંતને વેર સમાન થઈ પડેલી હતી. ટૉલ્સ્ટૉયના એક સ્નેહીની લાગવગથી તેમનાં બાળકાના શિક્ષકની જગ્યા મને મળી. એ સ્થાન સ્વીકારવું કે કેમ એ વિષે આરંભમાં મને વિચાર થઇ પડ્યો. ‘કાઉંટ’ એ શ્રીમંત પદવીથીજ હું તદ્દન ગભરાઇ ગયો. છેવટે મારા સ્નેહીના આગ્રહથી એ કાર્યનો સ્વીકાર કરી હું યાસનાયા ગયો અને એક ખેડૂતના ઝૂંપડામાં સુકામ કરી રહ્યો. હું માત્ર કાર્ય પુરતો હગ્મેશ ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં જતો, પણ લીધોના પ્રેમાળ સ્વભાવની પહેલાજ દિવસે મારાપર અસર થઇ. ત્યાર પછી અમારા વચ્ચે સારો સ્નેહ બંધાયો. આ વખતે તે જુના ખ્રિસ્તી પંથના અનુયાયી હતા. હું પોતે નાસ્તિક પંથનો હતો; પણ એ વાત તેમનાથી છૂપી ન રાખતાં તદ્દન ખૂલ્લી રીતે મેં તેમના સમક્ષ નિવેદન કરી. લીધો શુદ્ધ જુના પંથને સંજ્ઞા વળગી

રહ્યા હતા તેમાં મને તેમનો એક હેતુ જણાયો. તેમનો ગરીબ ખેડુતવર્ગ પ્રત્યે અતિ પ્રેમ હતો. એ વગ જુના પંચનો કટો લક્ષ્મ હતો અને તેમની શ્રદ્ધા અંધ-ભક્તિની હદે પહોંચી ગઈ હતી. એ લોકોમાં લળી જતું, તેમનાં દુઃખ હલકાં કરવાં, તેમની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવું અને પોતાનાથી અને તેટલી તેમને સહાય કરવી એવી ઇચ્છા લીધોમાં પ્રખળ અનેલી હતી. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે જુના પંચનો છોડા પકડયો હતો. તેમની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે હું, તેમના જેવા બુદ્ધિશાળી અને તાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરાવનાર મનુષ્ય જુના પંચને વળગી રહી, તેના આચાર વિચારને આધીન થઈ, ઉપવાસાદિ કરે છે તે જોઈ, મને થતું આશ્ચર્ય સ્પષ્ટ રીતે તેમના આગળ વ્યક્ત કરતો હતો. એક દિવસ જ્યોરે ચાર વાગ્યાના સુમારે અમે વાતો કરતા હતા. તે દિવસે ધૂમસ અતિશય વરસેલું હોવાથી સૂર્યદર્શન પણ થતું નહતું. અમે એકા હતા તે ખારીના ખારણાપર સૂર્યનાં સવારનાં કિરણની શુભાખી છટા માત્ર દેખાતી હતી. એ દિશા તરફ આંગળી કરી લીધોએ મને કહ્યું: “ આ શુભાખી રંગ તરફ જુઓ. અહીં આપણને સૂર્યનાં ત્રાંસાં કિરણનું આશ્ચર્ય પ્રતિબિંબ માત્ર જણાય છે. હમણું આપણને સૂર્યનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું નથી; પણ એ રંગના અસ્તિત્વ પરથી તેનું કાંઈ પણ સ્થળે અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ, એટલો નિશ્ચય આપણે કરી શકીએ છીએ. આપણી સામે જે દસ્ય નજરે પડે છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ રીતે દ્રષ્ટિએ આવતું નથી; પણ તેનું આપણે નિશ્ચિત અનુમાન કરી શકીએ છીએ. ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું પ્રતિબિંબ સામાન્ય મનુષ્યના ધર્મમાં દેખાય છે. હવે મારા જેવો એકાદ માણસ અધિક બુદ્ધિશાળી હશે તો એ પ્રતિબિંબનું મૂળ બિંબ કદાચિત જોઈ શકશે અથવા બુદ્ધિથી તેનું નિશ્ચિત અનુમાન કરી શકશે. સામાન્ય માણસમાં અને અધિક બુદ્ધિશાળી મનુષ્યમાં ફરક છે તે એટલોજ; પણ એટલા ભેદથી એક ખીજની વિલક્ષ્ણ થવાની તેમણે શી જરૂર છે ? પ્રતિબિંબ ઉભયનેય જણાય છે. તે પ્રતિબિંબના પૃથ્થ ભાગપર એકની બુદ્ધિ થોડે સુધી પહોંચશે, ત્યારે ખીજની તેનાથી અધિક દૂર સુધી જશે, એટલુંજ.”

ટાલર્સ્ટોયે આત્મનિવેદન લખવાનો આરંભ કર્યો તે વખતે તેમનાં પત્નીએ પોતાની બહેનને લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે; એ ઉપરથી એ વિષે કલ્પના થઈ શકે તેમ છે:—

તા. ૮, નવેમ્બર, ૧૮૭૮

“ લીગો લખવાના કામમાં તદ્દન લીન થઈ ગયા છે. હમણું તેમની દ્રષ્ટિમાં વિલક્ષણ ફેરફાર થયો છે. તેમનાં ચક્ષુપરથી જણાય છે કે, તે ગમે ત્યાં જગતની બહાર જુએ છે. ખોલવા ચાલવાનું ધણું ધરી ગયું છે. સંસારની વાતો તો તદ્દન

છટી પડી ગઇ છે. જાણું કે એ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ તેમના મનમાં રહી નથી. તેમના વર્તન પરથી જણાય છે કે, આ જગત સાથે પોતાનો કંઈજ સંબંધ નથી એવી ભાવના તેમને થતી જાય છે. ”

ટોલ્સ્ટોયના મનની આ અસ્વસ્થતાની અસર તેમના શરીરપર પણ થતી હતી. તા. ૧૬ જાન્યુઆરી ૧૮૭૯ના રોજ ફ્રેંટને લખેલા પત્રમાં તે લખે છે:—

“ મારી પ્રકૃતિ હજી પણ ઠીક નથી; તેથી તમારા પત્રનો વખતસર ઉત્તર લખાયો નથી. તમે મોકલેલી કવિતા અતિ સુંદર છે. કાળના ઝપાટામાં એ કાવ્યના કકડા થઇ જશે તો તેનો વધેલો ભાગ નમુના દાખલ લોકો સંગ્રહાલયમાં અવશ્ય રાખશે. મારી પ્રકૃતિ સારી નથી તેમ ખરાબ પણ નથી; તોપણ મનમાં જે ઉત્સાહ હોવો જોઈએ તે તો બીજકૂલ નથી. આ વૃક્ષ હવે તદ્દન શુષ્ક થવાની તૈયારીમાં છે. ”

તા. ૧૭ એપ્રિલના પત્રમાં તે લખે છે:—

“ “ અમારી યોગ્યતાને અનુસરી નહિ, પણ તારી દયાના અમુક પ્રમાણથી તું અમારા પર દયા કર ’ એવા અર્થની એક પ્રાર્થના છે. એજ પ્રાર્થના આજે હું તમોને પણ કરું છું. તમારો લાંબો પ્રેમી પત્ર મને મળ્યો છે. હું જલદી કીક જવાનો વિચાર કરું છું અને ત્યાંથી પાછા ફરતાં જરૂર તમોને મળવા આવીશ. તે વખતે સર્વ હકીકત પ્રત્યક્ષજ કહીશ. હમણાં તો મુદ્દા પુરતુંજ લખું છું. ”

“ મેં ડિસેમ્બરીસ્ટ નવલકથાનો આરંભ કર્યો હતો, પણ હવે તે ક્યાં ધૂળ ખાતી પડી છે તે કહી શકતો નથી. તેના વિષે મારા મનમાં કંઈ વિચારજ આવતા નથી. કદાચિત તે પુનઃ લખવાની શરૂઆત કરું, પણ મારી હાલની મનોવૃત્તિની થોડી ઘણી જાયા પણ તેનાપર પડ્યા સિવાય રહે નહિ અને એ જાયા એવી છે કે, જેઓ રાષ્ટ્રકલ્યાણના નામથી માણસોને એકત્ર કરવાનો ધંધો કરે છે, તેઓ તેનો વાસ પણ સહન નહિ કરી શકે. વર્તમાનપત્ર તરફ હું નજર પણ કરતો નથી અને હું સમજું છું કે, એ હાનિકારક ટેવથી પ્રત્યેકને દૂર કરવો એ માફ કર્તાવ્ય છે. થોડો વિચાર કરો ! એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ ‘ બારોબેવકા ’ માં પોતાને ઘેર સુખે બેઠો છે, તે શાપેનહારનાં તરબોના રસનું પાન કરી તેને પુનઃ રૂશીયન ભાષામાં રજુ કરે છે, બીક્ષીયર્ડની એકાદ રમત તે રમે છે, બાળકો અને મિત્રો સાથે પ્રેમવાર્તા કરે છે, સર્વ પર તેનો પ્રેમ છે અને લોકો પણ તેને ચહાય છે. આવી રીતે પ્રેમનું વાતાવરણ ઓતપ્રોત હોવા છતાં એક કાઠી ગએલા દુર્ગંધીમય કાગળની થોકડી તેના હાથમાં પડે છે. એ કાગળ હાથમાં આવે છે કે હાથ કાળા થાય છે, વાંચતાં દષ્ટિ ખગડે છે અને મનને ત્રાસ થાય છે. સુખે બેસી રહેલો એ ગૃહસ્થ અંદરની હકીકત જોઈને સંતાપથી ખડખડવા લાગે છે અને એ ખડખડાટ

કેટલાએ વખત સુધી ચાલ્યા કરે છે. એવી ત્રાસજનક વાતોને દૂર કરવી એજ ઇષ્ટ છે. તેમ અને તોજ જગતનું ચાર દિવસનું મુખ મળી શકે તેમ છે. ”

ટૉલસ્ટૉય જીન મહિનામાં કીફ ગયા હતા. અહીં પુરાતન કાળનો એક મઠ અતિ પ્રસિદ્ધ હતો. દરવર્ષે હજારો માણસો એ મઠના દર્શન માટે જતા હતા. કીફની યાત્રા કરવામાં ટૉલસ્ટૉયનો શો હેતુ હતો, તેનીચેની હકીકત પરથી ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. એ પત્ર ટૉલસ્ટૉયના મિત્ર સ્ટ્રોહોફે પોતાના એક મિત્રને લખેલો છે.

“ મને ટૉલસ્ટૉય આનંદમાં અતિ લીન થઇ ગયેલા જણાયા. જ્યારે તેમનામાં બહારના કંઈ વિચાર હોતા નથી અને તેઓ કલ્પનાના સામ્રાજ્યમાં તલ્લીન હોય છે, ત્યારે તેમનામાં અપૂર્વ ઉલ્લાસ દષ્ટિએ પડે છે. કોઇ પણ કાર્ય કરવામાં આવશ્યક ઉત્સાહ યુવાનોમાં રહેલો હોય છે. ટૉલસ્ટૉય જો કે હવે તેવા યુવાન નથી; પણ સત્યની શોધ તો તે તેટલાજ ઉત્સાહથી કરે છે. હાલમાં તે કંઈ પણ લખતા નથી. મોટો રાજમાર્ગ તેમના ધરથી પા માઈલ દૂર છે. ત્યાં ઉભા રહીને તે યાત્રાળુની રાહ જુએ છે. એકાદ મનગમતો યાત્રાળુ મળે છે તો કેટલીએ વાર સુધી તેની સાથે તે વાર્તાલાપ કરવામાં તલ્લીન રહે છે. અહીંથી અર્ધા માઈલ પર એક નાના ગામ પાસે બે ધર્મશાળા છે. એક દિવસે અમે બંને તેમાંની એક ધર્મશાળામાં ગયા હતા. ત્યાં સાત આઠ યાત્રાળુ બેઠેલા હતા. તેમાંના કેટલાક ખાતા હતા અને કેટલાક વાતો કર્યા કરતા હતા. એ લોકોની વાતો સાંભળવામાં ટૉલસ્ટૉયને ઘણો આનંદ થયો. આવા પ્રસંગોથી ધર્મ સંબંધી અનેક વિચાર અને દંતકથા જાણવામાં આવે છે. આ સિવાય યાત્રાળુઓના સમૂહમાં જવાનો ટૉલસ્ટૉયનો બીજો પણ એક હેતુ છે. સામાન્ય લોકોની ભાષાપદ્ધતિ તેમને શીખી લેવી છે. આથી તેમને હંમેશા કેટલાએ નવા શબ્દો અને કહેવતો મળે છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો થતો ચાલ્યો છે કે, આપણી ખરી રૂશીયન ભાષા એજ હોઇ સુશિક્ષિત રૂશીયનોની ભાષા સ્પૅનિશ છે. ”

ટૉલસ્ટૉય કહેતા કે, “ પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનાર અથવા સમજનાર અન્ય કોઇ પણ રાષ્ટ્ર કરતાં ધર્મની બાબતમાં રૂશીયા વિશેષ ઉચ્ચ સ્થાને છે. પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવનાર પાશ્ચિમાત્ય રાષ્ટ્રો આચારમાં ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતાં નથી; માટે રૂશીયાએ કદિ પણ તે રાષ્ટ્રોનું અનુકરણ કરવું નહિ. સહનશીલતા અને ક્ષમાશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવી એજ ખ્રિસ્તીધર્મનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. સાંપ્રતની પરિસ્થિતિમાં જો અનેક આપત્તિ ઉત્પન્ન ચાલે છે તેને નિર્મૂળ કરવાએ બે શસ્ત્રજનક સમર્થ છે; માટે મનુષ્ય પ્રાણીએ એક બીજાપર સત્તા ચલાવવાનું છોડી દેઇએ બે ગુણનુંજ અવલંબન કરવું જોઇએ. અનેક કાયદા ઉપસ્થિત કરી તેના આધાર પર એક મનુષ્ય અથવા ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસો લાખો મનુષ્ય પર અમલ ચલાવશે, અથવા કાયદાના

અક્ષર લાખો મનુષ્યને નીતિપંથે દોરવાનો યત્ન કરશે, તો તેથી સામાજિક આપત્તિનું બીજ કદિ પણ દબ્ધ થશે નહિ.” પશ્ચિમ યૂરોપમાં ટાલ્સ્ટોયના આ વિચારનો પ્રચાર થોડા ધણા પ્રમાણમાં થયો છે; તથાપિ એ વિચાર યૂરોપીય સમાજને અઘાપિ વિશેષ રૂઝ્યા હોવાનું જણાતું નથી. વળી ટાલ્સ્ટોયના એ વિચાર ખરા હોય તો એમજ કહેવું જોઈએ કે, યૂરોપખંડ હજી અજ્ઞાનના અંધકારમાં ઘેરાયો કરે છે.

ઉપર કહી ગયા તેમ ટાલ્સ્ટોય કીફ ગયા હતા; પણ તા. ૧૪ ના પત્ર પરથી જણાય છે કે, તેમની એ યાત્રા વિશેષ રીતે સફળ થઈ નહતી. તે લખે છે:-

“આજનો આખો દિવસ મેં જુદાં જુદાં દેવળ અને મકાનાં દર્શન કરવામાં કાઢ્યો; પણ આ યાત્રાથી હું તદ્દન નારાજ થયો છું. હવે મને એવું લાગવા માંડ્યું છે કે, હું અહીં ન આવ્યો હોત તો કીક થાત. આજે સવારે હું અંધની નામના સુપ્રસિદ્ધ સાધુને મળવા ગયો હતો પણ તેની પાસેથી એક પણ ઉપયોગી શબ્દ મને મળ્યો નહિ.”

કીફમાં ટાલ્સ્ટોય એ દિવસજ રહ્યા હતા. ત્યાંનો એકંદર અનાચાર જોઈ તેમનું મન તદ્દન કંટાળી ગયું હતું. પ્રાચીન કાળમાં એ શહેર પવિત્ર ગણાતું હતું; પરંતુ અર્વાચીન કાળમાં વ્યસની મનુષ્યના પિતૃગૃહ તરીકે તે આખા યૂરોપમાં પ્રસિદ્ધ છે.

કીફથી પાછા ફરતાં તે ફ્રંટને વચન આપ્યા પ્રમાણે ફ્રંટને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી વાસનાયા આવ્યા પછી ફ્રંટને લખેલા પત્રમાં તે લખે છે:-

“હું તમારે ત્યાં હતો તે વખતે માફ ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું તે માટે ક્ષમા મગ્નું છું. હજી પણ માફ મન દેકાણે આવ્યું નથી. હમણાં હું બહુ વિચિત્ર અન્યો છું. કદિ કદિ મને લાગે છે કે, મારા જીવનપ્રવાહમાં કોઈ સ્થળે ખંડ પડ્યો છે. એ ખંડ શોધી કાઢવા માટે માફ અંતર્નિરીક્ષણ અસ્ખલિત ચાલ્યા કરે છે અને નવી નવી વાતો શીખું છું. પોતાના જીવનમાં કોઈ પણ સ્થળે ખંડ પડ્યાનો જમ બાટકીનને થયો હતો ત્યારે મરણ પૂર્વેના થોડા દિવસ પર એ ત્રુટિ દૂર કરવા સાફ તેણે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. મને ભય છે કે, દેહાવસાન થતાં સુધીમાં મારી પણ એવી સ્થિતિ થશે કે શું? પરંતુ કેટલોએ પ્રયત્ન કર્યું છું છતાં માફ મન અંતર્મુખ થયા સિવાય રહેવું જ નથી.”

“તમારા પત્રમાં તમે એક બાળપણની વાત નોંધી છે. એ વાતનું તાત્પર્ય હું સારી રીતે સમજી શક્યો નથી. સ્વતઃના દેહને આવશ્યક એવી વસ્તુની વ્યવસ્થા ન કરતાં બાળ જેમ અહીંથી તહીં વ્યર્થ ભટક્યા કરે છે, તેમ સામાન્ય વ્યવહાર વ્યજીને હું પણ મનના તરંગ સાથે પવનની માફક ફરું છું, એમ કહેવાનો તમારી વાતનો આશય હોય તો એ આક્ષેપનો સહજ ઉત્તર આપવાની જરૂર છે. મારી

દેહપરિચર્યા સુખી થાય તે માટે જરૂરના પદાર્થની યોજના હું કરતો નથી એવી તમારી માન્યતા હોય તો તે ભૂલભરેલી છે. આજે આપણે જે વસ્તુની ગણતરી આવશ્યક વસ્તુની યાદીમાં કરીએ છીએ, તે વસ્તુ સામાન્ય પરિચર્યા માટે જરૂરની ન હોઈ વ્યર્થ લાલનથી યગડેલી ઇન્દ્રિયની હાઝતને લીધે તેની આવશ્યકતા આપણે નિર્માણ કરી રાખી હોય છે. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિના કારણે આપણા મનને આપણે અનેક ખોટી ટેવો પાડી દીધેલી છે. એ ટેવો સ્વાભાવિક ન હોય કૃત્રિમતાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ ટેવની હાઝત પૂરી પાડવા માટે કરેલો શ્રમ એ નિષ્ફળ શ્રમ છે, એમ હું સમજું છું. વર્તમાન સમયના આપણા ઉદ્યોગનો નવદશાંશ ભાગ એજ પ્રકારનો છે. આપણે ખીજ લોકોને કેટલો બધો શ્રમ ઉપયોગમાં લઈએ છીએ, અને તેનો બદલો કેટલા શ્રમથી વાળાએ છીએ, તેના હિસાબ પરથી આપણા શ્રમની ઉપયુક્તતા ઠરાવવી નેહએ. મારી લાલની સ્થિતિમાં લોકોના શ્રમનો હું પૂરો બદલો આપી શકતો હોઉં એવી મારી ખાત્રી થતી નથી. જે કાંઈ મારી તેવી ખાત્રી કરાવશે તો મને અત્યાનંદ થશે; પણ તેમ થવાનો માર્ગ આજે દૃષ્ટિએ પડતો નથી. મારા પોતાના મનની સ્થિતિ નેહું છું તો, લોકોનું કાર્ય તુચ્છ છે અને હું જે કંઈ કરું છું તે અતિ કિંમતી છે એમ મને લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં હું જે કામ કરું છું તે વિશેષ પ્રમાણમાં કરું તો લોકોના અને મારા હિસાબના સરવાળા કદિ પણ મળશે નહિ અને તેમની ખાજુમાં નફા કરતાં નુકસાનજ વધારે જણાશે. વાસ્તવિક રીતે જેતાં લોકોનું કાર્ય અધિક મહત્વનું હોવા છતાં અહંપણાને લીધે મારું કાર્ય મને અધિક યોગ્યતાનું જ લાગશે. એવી સ્થિતિમાં મને ભય છે કે ઉભયનો મેળ કદિ પણ ન મળતાં છેવટે પરસ્પર લહેણું નીકળશે કે શું? આથી લોકોની સેવા બને તેટલી રીતે આછી મેળવી મારી પોતાની જરૂરીઆત જાત મહેનતથી પૂરી કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. લોકોનું ઋણ નહિ ચઢાવવાનો સહેલો માર્ગ મને તો એજ જણાય છે.”

તા. ૨૨ ઑગસ્ટ ૧૮૭૬ ના પત્રમાં તે કહે છે:—

“તમારા પત્રનો ઉત્તર અપાયો નહિ તે માટે દોષનું પોટલું હું સ્વીકારું છું; પણ એ ઉપરથી તમારા પર મારો પ્રેમ નથી અથવા તમને હું વીસરી ગયો છું એમ સમજશો નહિ? વિશેષ શું કહું, પણ ગયા બે ત્રણ દિવસ સ્ટ્રોહોફ અને મેં તમારા સિવાય અન્ય કોઈ વિષય પર વાતજ કરી નથી. તમારા ગુણદોષ વિષે અમે સતત ચર્ચાજ કર્યા કરી છે. તમારી મુલાકાતથી સ્ટ્રોહોફને અતિશય આનંદ થયો છે અને શાપેનહારનું તમે કરેલું ભાષાંતરતો તેને ધણુંજ ગમ્યું છે.”

“હવે તમે આરખી ભાષાની વાતો જરૂર હાથ પર લેશો. તમારા લેખન-કૌશલ્યને એ અતિ અનુકૂળ થશે. ખીજ એક પુસ્તક માટે પણ હું તમને સૂચના

કરું છું. એ મેં ગઈ કાલેજા જોયું છે. તેનું નામ ‘સાલોમનનાં વચન’ છે. તેનું એક અર્વાચીન રૂશીયન ભાષાંતર મેં જોયું પણ તેમાં અર્થનો અનર્થ થયેલો છે. અંગ્રેજીમાં થએલું ભાષાંતર પણ તેટલુંજ ખરાબ છે. તમે મૂળની ગ્રીક પ્રતજ્ઞ હાથમાં લેશો એટલે તે પુસ્તકનું સૌંદર્ય તમારા લક્ષમાં આવશે. ”

“ સ્ટ્રોલોફ અહીં આવ્યો છે ત્યારથી નાયરંગ, સંગીતપાર્ટી, ખાનગી નાટકો વગેરેનો જાણે રાફડોજ ફાટ્યો છે. વૈતાલનું સર્વ સૈન્ય છટયું હોય તેમ જણાય છે. મારે ત્યાં હમણાં ભોજનના ચોત્રીસ તાટ ગોડવાય છે. હાલમાં સર્વ મંડળ આનંદમાં મગ્ન છે અને હું પણ તેમનામાં ભળ્યો છું. ”

તા. ૨૮ અક્ટોબરની નિલનોંધમાં નીચેની હકીકત જણાય છે:—

“ કેટલાક લોક એટલે સુધી જડ વૃત્તિના હોય છે કે તેઓ ભોંયતળીયાથી વધારે આગળ જઈ શકતા નથી. તેમનું કાયદેસર કેવળ ભોંયતળીયા ઉપરજ હોય છે. એ કાઠિમાં કેટલાક શક્તિવાળા પણ હોય છે; દાખલા તરીકે નેપોલીયન. એ ગૃહસ્થ અદસ્થ થયો છે પણ પોતાનો ભયંકર વારસો પાછળ રાખી ગયો છે. તેનાં પાદચ્છિન્ન હજુ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એવા માણસો ખજાણાટ ખૂબ મચાવે છે પણ તે સર્વ જમીનપરના જમીનપરજ રહે છે. કેટલાક પાંખવાળા હોય છે. તેમને થોડી ધણી ખજાણા પાંખો ફૂટેલી હોય છે. તેઓ જમીન ત્યજીને ઉંચે ઉડવા પ્રયત્ન કરે છે અને ધીમે ધીમે પણ નિશ્ચયથી જમીનથી થોડે ઉંચે પણ જઈ શકે છે; દાખલા તરીકે સાધુઓ. અન્ય કેટલાક માણસનું શરીર એમનાથી પણ હલકું હોય છે. તેમની પાંખો અધિક ખજાણા હોય છે. સામાન્ય લોકો કરતાં તે એકે કપાટે ઉંચે જાય છે, પણ બિચારા તે માણસો પુનઃ નીચે આવે છે; દાખલા તરીકે કાદવનિક મનોરાજ્ય કરનારા માણસો. હું પોતે વળી જુદીજ જાતનો છું. પાંખમાં સાડું ખજાણા હોવાથી હું આસમાનમાં પહોંચી જઈ છું; પણ વિષયની પ્રખળ ઇચ્છાથી તેટલે ઉંચેથી એટલા કપાટાથી નીચે ખેંચાઈ આવું છું કે, તે તડાકામાં મારી પાંખો છિન્ન બિન્ન થઈ જાય છે. પછી મારી કાઠિના એવા માણસો પોતાની તૂટીફાટી પાંખોથી પુનઃ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે ફરી ફરીને નીચે પડે છે. મારી પાંખ પુનઃ પૂર્વસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે તો હું ફરીથી આસમાનમાં પહોંચીશ. પ્રભુ! એટલુંજ દાન હું તારી પાસે માગું છું. ”

“ કેટલાકને શુદ્ધ દૈવી પાંખ હોય છે. કેવળ મનુષ્ય પ્રાણીપર દયા આવવાથી પોતાના ઉચ્ચ વાતાવરણમાંથી તેઓ જમીન પર આવે છે અને મનુષ્યને ઉડવાની કળા શીખવે છે. તેમનું અવતારકાર્ય પૂર્ણ થાય છે એટલે પોતાની વિશાળ દૈવી પાંખ પહોળી કરી તે જમીનપરથી ચાલ્યા જાય છે; દાખલા તરીકે ઇસુ ખ્રિસ્ત. ”

અત્રાપિ પણ ટાલસ્ટોયના ધર્મવિષયક વિચારોમાં નિશ્ચયીપણ આવેલું નહતું;

તેથી તેમના આચારમાં વારંવાર ફેરફાર થયા કરતો. તેમણે અત્યાર સુધી પ્રાર્થના માટે દેવળમાં જવાનો નયમ નિયમિત રીતે પાળ્યો હતો; તેજ પ્રમાણે જુના ગ્રીક પંથે કહેલા ઉપવાસાદિ નિયમિત રીતે કરતા હતા. તેમની શરીરપ્રકૃતિ સારી નહતી તેથી ઉપવાસાદિ પથ્ય નહિ હોવાનું તેમના દાક્તરે જણાવ્યું હતું; છતાં તે ઉપવાસ છોડતા નહતા. છેવટે તે એ સંબંધમાં લીયોનીડ નામના એક સુપ્રસિદ્ધ સાધુની સલાહ લેવા માટે ટ્રોઇસ્ટા ગયા હતા. આ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૮૭૯ સુધી જુના પંથ તરફ તેમનું મન ફેલું હતું તે જણાઈ આવે છે; પણ ત્યાર પછી તેમની વૃત્તિમાં પરિવર્તન થતું ચાલ્યું અને છેવટે એ પંથથી તે પૂર્ણ રીતે છૂટા થયા. તેમના આ છૂટાપણાના સંબંધમાં અલેક્ઝાન્ડર કહે છે:—

“ લીયો સર્વ ઉપવાસ નિયમિત રીતે કરતા હતા, તે જોઇ તેમનાં પત્ની પણ સર્વ ઉપવાસ કરવા લાગ્યાં; એટલુંજ નહિ પણ તે બાળકો પાસે પણ ઉપવાસ કરાવવા લાગ્યાં. આ વખતે હું અને ફ્રેંચ શિક્ષક નીકો એટલાજ માત્ર ભોજન કરતા હતા. એક ઉપવાસના દિવસે અમારા સિવાય સર્વને ફરાળ પીરસવામાં આવ્યું અને અમારા તાટમાં માંસનું એક સુંદર પકવાન્ન મૂકવામાં આવ્યું. અમારું ભોજન શરૂ થયું તેટલામાં પોતાના વચલા પુત્ર તરફ જોઇ લીયોએ કહ્યું: ‘ મને પણ થોડું આપ જો!’ છોકરો તે લઇ આવ્યો તે સાથેજ ટોલસ્ટૉયે અત્યાનંદથી તેના પર હાથ નાખ્યો અને તે દિવસથી તેમના ઉપવાસ બંધ થયા. ”

નવેમ્બર મહિનામાં કાઉન્ટેસે પોતાની ભગિનીને નીચેનો પત્ર લખ્યો છે:—

“ હમણાં લીયો લખવામાં મગ્ન રહે છે, પણ શું કહું? તેમણે કંઈ ધાર્મિક વિષય હાથપર લીધો છે તે સતત વાંચ્યા કરે છે અને હમ્મેશ વિચારમગ્ન હોય છે. વિચાર કરતાં કરતાં છેવટે તેમનું મસ્તક પણ દુઃખી ઉઠે છે. ખ્રિસ્તે કહેલું જ્ઞાન અને અમારા પંથનો આચાર એકબીજાથી કેટલે સુધી લિન્ન છે તે દર્શાવવાનો તેમનો હેતુ છે. તેમના એવા લેખના વાંચકની સંખ્યા આખા રૂશિયામાંથી દસ જેટલી મળશે કે કેમ તે વિષે મને શંકા છે; પણ તેમના સ્વભાવનું ઔષધ નથી. તેમને એ એક જાતનો રોગજ લાગુ પડેલો છે; પણ મને આશા છે કે તેમાંથી તે જલદી મુક્ત થશે. તમે અમુક કરો ને અમુક ન કરો એમ ચોકખી રીતે કહેનારો મને તો કોઈ જણાતો નથી. અરે, એ સંબંધમાં તેમની પોતાની સત્તા પણ તેમના પોતા પર ચાલતી નથી. ”

ટોલસ્ટૉય અને તેમનાં પત્ની વચ્ચે મતભેદને અંગે આ પછી જે લિન્નત્વ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું તેની પૂર્વ છાયા તેમના આ વખતના પત્રમાં જણાય છે. આ પછી ટોલસ્ટૉયની ઐહિક આસક્તિ ઝપાટાથી ઓછી થતી ચાલી. તેમનાં પત્ની અને તેટલી રીતે પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા પ્રયત્ન કરતાં પણ

ટાલ્સ્ટોયની ત્વરિત ગતિ આગળ તે ટકી શક્યાં નહિ; તેથી છેવટે એ મતભેદ ઓછો થવાને બદલે વધવા લાગ્યો અને અંતે હદ વટાવી ગયો.

ષ. સ. ૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે કાઉંટેસને પેટે દસમું આળક જન્મ પામ્યું; તેનું નામ માયકેલ રાખવામાં આવ્યું. ટાલ્સ્ટોયનાં ત્રણ આળક બાલ્યાવસ્થામાં મૃત્યુ પામ્યાં હતાં તેથી આ નવીન આળકસદ કુલ સાત આળક તેમના ઘરમાં હતાં. ટાલ્સ્ટોયને ઘેર તેમની કોઇ સિવાય અન્ય માણસોની વિશેષ વસ્તી નહતી; પણ આળકો મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ તેમના સોખ્તી-ઓની આવ જાવ શરૂ થઇ. ટાલ્સ્ટોય પોતે પ્રથમથીજ નિરભિમાની વૃત્તિના હતા અને તેમાં વળી તેમનું લક્ષ ધર્મ તરફ લાગ્યું હતું; તેથી ઉંચ નીચપણાની ઘણી ખરી કલ્પના તેમના મસ્તકમાંથી દૂર થઇ હતી. છેક હલકા વર્ગના માણસો પણ તેમને મળવા આવતાં અને તે પણ તેમની સાથે સમાનતાના ભાવથી વાતો કરતા. તેમને ઘેર આવવાને હવે કોઇને અટકાવ રહ્યો નહતો; તથાપિ કહેવું જોઇએ કે, કેટલાક લોકો વિષે તેમને કંટાળો આવતો અને તેવાની સાથે તે તોછડાઇથી વતતા.

પ્રિન્સ આબોલેન્સકી નામનો ટાલ્સ્ટોયનો એક મિત્ર હતા. આબોલેન્સકી અને સેનાપતિ સ્કોબેલેફનો ઘણો ગાઢો સંબંધ હતા; તેથી પોતાના સેનાપતિ મિત્રનો ટાલ્સ્ટોય સાથે પરિચય કરવાની ઇચ્છાથી તેણે તે વિષે ટાલ્સ્ટોય પાસે વાત કાઢી. સેનાપતિ સ્કોબેલેફ આ વખતે ડીર્તિના શિખરે પહોંચ્યો હતો. રૂસો તુર્ક યુદ્ધ હમણાજ પૂરું થયું હતું. એ યુદ્ધમાં પ્લેવેનાનો ભયંકર મોરચો સ્કોબેલેફ તાબે કરી તુર્કીના સુપ્રસિદ્ધ સેનાપતિ ઉસ્માનપાશાને હરાવ્યો હતો. એવા સેનાપતિનો પરિચય કરવામાં કોઇને પણ માન અને ભૂખણ લાગ્યું હોત; પણ ટાલ્સ્ટોયે સેનાપતિની મુલાકાત લેવાને ચોકખી ના કહી. તેજ પ્રમાણે યુદ્ધવિષયક સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર વેરેસ્ટશાગીનને મળવાનું પણ નાકબૂલ કર્યું; કારણ કે યુદ્ધમાં પકડાએલા એ તુર્ક કેદીઓને ફાંસીએ ચઢાવવામાં વેરેસ્ટશાગીનનો હાથ હતો એ વાત તેમની જાણ બહાર નહતી; અને એ વખતથીજ તે ચિત્રકાર વિષે તેમનું ચિત્ત અતિ હુબ્ધ બની ગયું હતું.

એજ વર્ષના ડિસેમ્બર મહિનામાં દૂરજીનેફ તરફથી ટાલ્સ્ટોય પર એક પત્ર આવ્યો હતો. તેણે યુદ્ધ અને શાંતિનું ફ્રેન્ચ ભાષામાં ભાષાંતર થયાનું જણાવ્યું હતું; પણ આ વખતે ટાલ્સ્ટોયની મનઃપ્રવૃત્તિ અન્ય અનેક વિષયમાં વ્યાપ્ત થએલી હોવાથી એ વિષે તેમણે કોઇ પણ પ્રકારનો ઉદ્દગાર કાઢ્યો નહિ. કોઇ પણ પુસ્તક એકવાર હાથથી છૂટું પડતું એટલે તેનું શુ પરિણામ આવે છે તે તરફ બહુધા ટાલ્સ્ટોય લક્ષજ આપતા નહિ. લોકોને તે પુસ્તક પસંદ થયું કે નહિ, વર્તમાન

પત્રોએ તે પર કેવી ટીકા કરી છે અથવા તેનાં ભાષાંતર અન્ય ભાષામાં થયાં છે કે શું, વગેરે પ્રકારની તપાસ તે કરતાજ ન હોતા.

ખ. સ. ૧૮૮૧ના આરંભમાં દૂરજીનેકે પોતાના એક સ્નેહીને નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો છે:—

“લીયો ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની લેખિની પ્રભુચરણમાં અખીં દીધી છે એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. જગતને અતિને ઉપયોગી થઇ શકે તેવી કાટિનો એ ગૃહસ્થ છે, પણ હવે તેનો શો ઉપાય? તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પણ બહાર નીકળતો નથી અને ધર્મવિષયક કલ્પનાના ધૂમ્રમય વાતાવરણમાં તે ગુંથાઇ ગયો છે એ તો તેનાથી પણ વિશેષ શોકજનક છે. એવો સાહિત્યકલાનિપુણ અને ઉત્તમ પંક્તિનો પ્રતિભાસંપન્ન લેખક પૂર્વે આપણામાં કોઇ થયો નથી અને હમણાં પણ નથી. લોકો મને સારો લેખક માને છે; પણ ટૉલ્સ્ટૉય આગળ મારી શી કિંમત છે? વર્તમાન કાળના ચૂરોપી લેખકોમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉય જેવો કોઇ નથી. ગમે તે વિષય પર તેની લેખિની ફરે છે કે તેમાં ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેની બુદ્ધિ અતિ ઉંડી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે અતિ વિસ્તૃત છે. તેની બુદ્ધિનું વિજ્ઞાનત્વ જોઇ આશ્ચર્યથી મન દોંગ બની જાય છે. તે એકાદ ઐતિહાસિક વાર્તા હાથમાં લે અથવા એકાદ તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રિષયનું પ્રતિપાદન કરે કિંવા સામાન્ય ખેડુતની વાત લખે—ગમે તે આલેખે છે તોએ તે સર્વ સ્થળે તેની બુદ્ધિની પ્રતિભા એક સરખી તીવ્ર રહે છે. એકાદ ઉચ્ચ કુશીન સ્ત્રીનું ચિત્ર તે આલેખે છે તો જાણે કોઇ સરદાર કુટુંબની શીલવતી સ્ત્રી આપણા સમક્ષ ઉભી થઇ છે એમ લાગે છે; અને એકાદ સાધારણ જંગલી સ્ત્રીનું ચિત્ર પણ તેટલીજ અપૂર્વતા તાદન્ય કરે છે. અરે, એકાદ પશુનું શબ્દચિત્ર પણ તે દોરે છે તો તે કેવું હૃદયંગમ બને છે! પરંતુ એ સર્વ અફળ બન્યું. તે માટે શો ઉપાય થોજ્યો તેજ સમજાતું નથી. જગતની સર્વ ભાષાનાં ધર્મપુસ્તક, ખાચબલ અને જુના નવા કરારની ચોપડીઓના ઢગલામાં તે પડી રહે છે. કાગળના થોકડે થોકડા તેણે લખી રાખ્યા છે. જુના પુરાણા નીતિગ્રંથ તો એટલા એકઠા કર્યા છે કે, તેનાથી એક મોટો પટારો બરાબ જાય. એ પુસ્તકોમાંનો કેટલોક ભાગ તેણે મને વાંચી બતાવ્યો; પરંતુ તાત્પર્ય શું છે તે પણ હું સમજી શક્યો નહિ. મેં તેને એવી તુચ્છ વાતોની ધૂનમાં નહિ પડવા કહ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું: “મારે મન તો એજ ખરા મદત્તની વાતો છે.” હવે ટૉલ્સ્ટૉયના હસ્તે સાહિત્યમાં કાંઈ વધારો થાય એમ મને જાગતું નથી; અને કદાચિત્ તે કંઈ લખશે તો તેમા પેલા પટારાની ધણી મગ નિરૂપયોગી વસ્તુઓનો સંગ્રહજ આવશે! ગમ્મત એ છે કે ટૉલ્સ્ટૉયને એ ધધમાં પણ કેટલાક અનુયાયી મળ્યા છે! ગાર્શ્કિન જેવા ડાહ્યા માણસો પણ

તેના એલા બન્યા છે.”

આ પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉય જનનવરનું શબ્દચિત્ર પણ ઉત્તમ રીતે આલેખે છે એવી વાત આવી છે. એ સંખંધની હકીકત એવી છે કે એક વખત દૂરજીનેફનો નિવાસ યાસનાયા હતો તે વખતે ઉભય ફરવા ગયા હતા. રસ્તામાં એક ખેતરમાં એક વૃદ્ધ અને નિર્બળ ઘોડો ચરતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય તે ઘોડા પાસે ગયા અને તેને થાબડી તેના મનના વિચાર બહાર પાડવાની તેમણે શરૂઆત કરી. દૂરજીનેફને એ વિચાર એટલા ચિત્તાકર્ષક લાગ્યા કે તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો કે, “લીયો નીકોલીચ, મને તો લાગે છે કે પૂર્વે કાંઈ વખત તમે જરૂર ઘોડાનો જન્મ લીધેલો હશે !”

પહેલાં કહી ગયા છીએ કે, રૂશીયાના જુના પંથના આચાર અને ધર્મ-મતોમાં વિલક્ષણ બળભળાટ થઈ રહેલો હોય તેમાં અસત્યનું અતિશય મિશ્રણ થયાનો ટૉલ્સ્ટૉયને અનુભવ થયો હતો; આથી તેમણે જુના પંથના આચાર વિચારનું પૂર્ણ સંશોધન કરવાનો ઉદ્દેશ શરૂ કર્યો. ઉપરોક્ત પત્રમાં ધાર્મિક પુસ્તકોના ઢગલે ઢગલા લખ્યાનો જે ઉલ્લેખ છે તે આ લેખ સંખંધીજ છે. તે સમયે રૂશીયામાં એવા લેખની પ્રસિદ્ધિ થવામાં મુશ્કેલી હતી. સરકારી પરીક્ષકની નજરમાંથી એવા લેખ સુરક્ષિતપણે કદિ પણ બહાર નીકળી શકે તેમ નહેતું. પ્રસિદ્ધિ ખાતર લખવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનો હેતુજ નહતો. સ્વતઃની વિચારપદ્ધતિ શુદ્ધ થઈ સ્વતઃના મનનું સમાધાન થાય એટલા હેતુથીજ તે લખાયો હતો. કાંઈપણ લેખના પ્રકાશન વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે કદિ પણ વિશેષ શીકર કરી નથી. લેખ લખાઈ તૈયાર થયા પછી તે પ્રસિદ્ધ થયો કે નહિ તે વિષે તપાસ કરવાને તેઓ આતુરજ રહેતા નહતા. તેમને હમ્મેશ લાગતું કે, આજ નહિ તો કાલે પોતાના વિચારોનો પ્રચાર થશે. કેવળ પ્રસિદ્ધિ માટે તેમણે લેખિની હાથમાં લીધી હોત તો રૂશીયાની તે સમયની પરિસ્થિતિમાં તેમના હસ્તે એક શતાંશ અંચસંપત્તિ પણ નિર્માણ થઈ ન હોત. પ્રસિદ્ધિની બાબતમાં ઉદાસીનતા અને અંતર્યામી આત્મશ્રદ્ધાનું પ્રબળ તેજ રહેતું હોવાથીજ તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમની લેખિની અવ્યાહત વહી રહી હતી.

અન્ય સર્વ ઉદ્દેશ બાજુએ રાખી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનું સર્વ લક્ષ્ય એ એકજ કાર્યમાં આરોપ્યું અને ચાર પાંચ તાત્ત્વિક પુસ્તકો નિર્માણ કરી દીધાં. ટૉલ્સ્ટૉય પ્રથમથીજ જાણુતા હતા કે, એ ઉદ્દેશમાં કોડીનીયે પ્રાપ્તિ ન થતાં અનેક અડચણો અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે. અંચપ્રકાશનની સંમતિ સરકાર તરફથી કદિ મળશે નહિ એ તે ખુલ્લી રીતે જોઈ શકતા હતા; તથાપિ એવી સ્થિતિમાં પણ અન્ય કાંઈ દેશમાં પોતાના લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાની તજવીજ પણ તેમણે કરી નહતી. આ ઉપરથી એ વિષયનું મહત્ત્વ તે કેટલું માનતા હતા અને તેમની દૃઢતા કેટલી

હતી, તે કાષ્ઠના પણ લક્ષમાં આવ્યા સિવાય નહિ રહે.

એક વખત એવું બન્યું કે, યાસનાયા પાસેનો એક મોટો જમીનદાર નજીકનું સુમારે પોણાબસો એકરનું સામાઈક બીડ બથાવી પડ્યો હતો. એ તકરાર લઇને ગામના ખેડુતો ટોલસ્ટોય પાસે આવ્યા. તેમની હકીકત સાંભળી લઈ ટોલસ્ટોયે તરતજ પોતાના ધાર્મિક કાર્ય તરફના લક્ષમાં ઘટાડો કરી અનેક દિવસ સુધી પ્રયત્ન કરી ત્રાસ સહન કર્યો અને તે બીડ છોડાવી ખેડુતોને કબજે સોંપ્યું. ટોલસ્ટોયના આ ઋણુમાંથી મુક્ત થવાના હેતુથી તેમનાં બીડ અને ખેતરોની કાપણી એ ખેડુતોએ કરી. એ કામ તેમણે ઘણુંજ ઝડપથી કર્યું છતાં તેઓ થએલા કામના પૈસા લેવાને ના કહેવા લાગ્યા; પણ દેવટે ટોલસ્ટોયે અતિ પ્રયત્ન કરી પૈસા આપી એક મોટું જમણુ આપ્યું તથા વૉડકા નામનો દારૂ પણ પુષ્કળ આપ્યો.

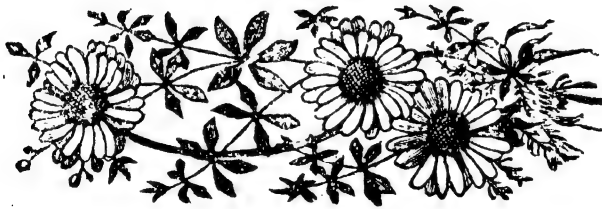
આ સિવાય બીજા પણ એક દાખલો આપી શકાય તેમ છે. એક વખત ટૂલાથી પ્રિન્સ ઓર્ડોફ યાસનાયા આવ્યા હતા. તે દિવસ કડકડતી ટાઢના હતા. એક દિવસે ટોલસ્ટોય અને પ્રિન્સ સવારમાં વહેલા બહાર ફરવા ગયા. ટોલસ્ટોયના ત્રણ પુત્રો પણ સાથે હતા. એ સર્વ થોડે દૂર પહોંચ્યા તેટલામાં બાળુના ખેતરમાં ખરફમાં કાંઈ પડ્યું હોય એવો ટોલસ્ટોયને ભાસ થયો. નજીક જઈ જોયું તો એક ખેડુત કોકડું વળી ગએલો જણાયો. તરતજ પોતાને ઘેરથી ગાડી મંગાવી ટોલસ્ટોય તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને અનેક ઉપાય કર્યા, પણ દૈવયોગે તે માણસ મરણુ પામ્યો; તેથી તેમણે તેની સર્વ ઉત્તરક્રિયા પોતાના ખર્ચે કરાવી.

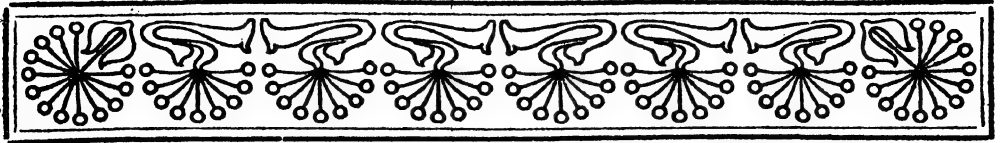
ટોલસ્ટોય જેવા સુશિક્ષિત, વિદ્વાન, મળતાવડા, અનાથોના નાથ અને વજનદાર મનુષ્યના પડોશથી બાળુબાળુના ખેડુતોને અતિ લાભ થતો હતો. ગમે તેવી આકૃત આવતાં ખેડુતો તેમના તરફ દોડી જતા ત્યારે તે તેમને બનતી મદદ આપતા હોવાનાં અનેક દૃષ્ટાંત મળી શકે તેમ છે; અને ટોલસ્ટોયનાં તેવાં કાર્યોથી ખેડુતપ્રજા તેમને પોતાનાં માતપિતા સમાન પૂજ્ય માનતી થઈ હોય તો નવાઈ જેવું નથી.

ટોલસ્ટોયનો સામાન્યતઃ નિયમજ એવો હતો કે, કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ હુલ્લક કે મહત્વના કામ માટે પોતાની પાસે આવે તો તેની હકીકત શાંતિથી સાંભળી લઈ તેના કાર્યમાં રાહત આપવી. તેમણે એ વર્ગ માટે કેટલી અરજીઓ લખી હશે અને કેટલા ભલામણપત્રો આપ્યા હશે તેની ગણતરી જાય તેમ નથી. એ કાર્યમાં તેમને કાયદાના કડવા અનુભવ પણ ઘણા મળ્યા હતા. ખેડુતોની વાત ખરી અને સર્વ રીતે ન્યાય તેમના પક્ષમાં હોવા છતાં દસ દસ અરજીઓ કરતાં પણ તેમને દાદ મળતી નહિ, તે જોઈ તેમનું ચિત્ત અતિ ઉદ્વિગ્ન થઈ

હિતું. ગરીબ, અજ્ઞાન અને પગ નીચે છુંદાતા વર્ગને કાયદાની સહાય મળતી નથી; પણ તેના ચરખામાં તેમનું રક્તજીવિત વિશેષ ચુસાય છે, એવો ટૉલસ્ટૉયનો દૃઢ અભિપ્રાય આ પછી બંધાયો હતો; તેનું કારણ કહીએ તો આ વખતે તેમને મળેલા અનુભવજ છે.

ટૉલસ્ટૉયના જીવનક્રમનો આ કાળ અતિ કટોકટીનો હતો; પરંતુ એ કાળ વિષે જોઈએ તેવી ખુલાસાવાર માહિતી મળતી નથી. તેમણે હજારો મનુષ્ય પર ઉપકાર કર્યા હતા; પણ તે સર્વ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રહેલા છે. વળી આ વખતે ધર્મ-ચર્યાત્મક અનેક નિબંધ તેમણે લખ્યા હતા; પરંતુ એ પણ અદ્યાપિ અપ્રસિદ્ધ રહેલા છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું--તત્વાનુસંધાન.

સુ ખ્રિસ્તે કહેલા ધર્મમાં ભેળસેળ થઇ જે ઢંગધડા વગરનો ધર્મપંથ રૂશીયામાં ચાલતો હતો, તેનું સંશોધન કરી શુદ્ધ ધર્મ નિર્માણ કરવાની ટોલ્સ્ટોયને પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી; અને તેમને સ્વાનુભાવથી જણાયું હતું કે, પોતાના અંતરંગનો વિકાસ સરળતાથી થાય એવી જેમની ઇચ્છા હોય તેમને માટે તે બાબત કેવળ તેમના પોતાનાજ બળથી સાધ્ય થાય એ અશક્ય નથી પણ કઠિન તો છેજ. આ બાબતમાં મનુષ્યને એકાદ સારા માર્ગદર્શકની મદદની આવશ્યકતા રહે છે. તેજ પ્રમાણે તેના જીવનક્રમનો વિગતપૂર્ણ નકશો પણ તેની સમક્ષ હોવો જોઇએ. નાવિકને સમુદ્રના નકશાપરથી ખડક વગેરે ભયંકરક સ્થળનું જ્ઞાન થાય છે તેમ જીવનક્રમના નકશાપરથી મનુષ્ય પણ પોતાના જીવનક્રમની દિશા નક્કી કરી શકે છે. માટે મનુષ્ય માત્રને કોઇ પણ નિશ્ચિત ધર્મ હોવાની આવશ્યકતા છે; પણ એવો પંથ હોવાની ગમે તેટલી જરૂર હોય તેટલાજ માટે હાથમાં આવે તેવા મલીન ધર્મનો સ્વીકાર કરવો એ ટોલ્સ્ટોયથી બને તેમ નહતું. તેમની બુદ્ધિ કુદરતી રીતે તીવ્ર અને શોધક હોવાથી કેવળ અંધપરંપરાથી ચાલતા આવેલા પંથની સત્ય-અસત્યતાનું નિરીક્ષણ થયા વિના તેનો હમ્મેશને માટે સ્વીકાર થાય એ સંભવિતજ નહતું. તેમને તો પોતાના અંતરાત્મા અને વિવેકબુદ્ધિને રૂચે તેવા ધર્મની જરૂર હતી. બીજા અનેક મનુષ્યમાં ટોલ્સ્ટોય જેવી શોધકબુદ્ધિ હશે; પણ એ બુદ્ધિની સાથેજ અંધપરંપરાનો તિરસ્કાર, પૂર્ણ સત્યભક્તિ, તત્વાનુસાર પ્રત્યક્ષ આચરણ કરવામાં આવશ્યક મનોધૈર્ય અને પોતાને રૂચેલાં તત્ત્વો યથાક્રમે સુબોધક માર્ગે લોકો સમક્ષ રજૂ કરવાને જરૂરનું ભાષાજ્ઞાન; એટલા અમૂલ્ય ગુણ ટોલ્સ્ટોયમાં રહેલા હોવાથી સર્વ જગતનું લક્ષ તેમના તરફ વળ્યું હતું. તે વખતે રૂશીયાની એટલી ભયંકર સ્થિતિ હતી કે, પ્રચલિત સરકાર કે ધર્મપંથની બાબતમાં એક શબ્દ માત્ર ઉચ્ચારનાર તરતજ એકાદ રાક્ષસી શિક્ષાને પાત્ર થતો. આ પ્રમાણે હોવા છતાં ટોલ્સ્ટોયનું ચિત્ત એક ક્ષણ માટે પણ કંપી ઉઠ્યું નહિ અથવા સ્વીકારેલા પંથથી તે લેશમાત્ર દૂર થયા નહિ એમાંજ તેમની મહત્તા છે. સામાન્ય મનુષ્ય અને ટોલ્સ્ટોય જેવા સદ્ગુણ વચ્ચે જે ભેદ છે તે એજ છે. હજારો

માણસોના મનમાં હમ્મેશાં સદ્‌પુરૂષો જેવા વિચાર આવે છે; પણ તેમાંના એકે વિચારને આચારમાં મૂકવાનું ધૈર્ય તેમનામાં હોતું નથી; ત્યારે સદ્‌પુરૂષોને સત્ય આગળ દેહની કશી કિંમત હોતી નથી. એકજ ઉપદેશ સામાન્ય મનુષ્ય અને સદ્‌પુરૂષના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે તોપણ સામાન્ય મનુષ્યના શબ્દની કંઠજ અસર ન થતાં તે હવામાંજ ઉડી જાય છે; ત્યારે સદ્‌પુરૂષનો તેજ શબ્દ શ્રીતાના હૃદય સુધી પહોંચે છે, તેનું કારણ તે શબ્દ પાછળ સદ્‌પુરૂષની રહેલી કર્તવ્યનિષ્ઠા છે.

તે વખત સુધીના જુના પંથ સંબંધીનાં સર્વ ઉપલબ્ધ પુસ્તકો ટાલ્સ્ટોયે વાંચી સર્વ ટીકાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. એ સર્વ ઉદ્ધોગમાં મુખ્યત્વે તેમને એટલુંજ જણાઇ આવ્યું કે સર્વ મતપરંપરા ભૂલભરેલી હોઇ ખ્રિસ્તે કહેલાં તત્ત્વોથી તે તદ્દન ભિન્ન છે. સામાન્ય વિવેકબુદ્ધિને પણ ન અનુકૂળ થાય તેવી વાતો ધર્મતત્ત્વ તરીકે તેમાં દાખલ કરી દીધેલી જોઇ એ પંથ સંબંધી તેમને અતિ તિરસ્કાર થયો હતો. તે કહેતા કે, કોઇપણ મૂર્ખતાભરેલો વિચાર મનુષ્યપર જોરબુલમથી નાખવો એ ઈશ્વરદત્ત બુદ્ધિનું અપમાન છે. આવી સ્થિતિમાં પોતાને ધર્માધિકારી કહેવડાવનારાઓએ ધર્મના નામ નીચે ગમે તેવી જોડી વાતો ગોઠવી દીધેલી જોઈ તેમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું હતું. તેમને એકંદર તપાસમાં જણાયું હતું કે, કેટલાક સત્તાધારીઓના ટેકાથી કેવળ ધર્મના નામ નીચે આ ઠગાઇ ખુલ્લી ન પડતાં આજ સુધી જીવતી રહી છે.

ટાલ્સ્ટોયે એ પંથ પર સ્પષ્ટ આરોપ મૂકતાં જણાવ્યું છે કે, પ્રચલિત ધર્મ-પંથે લોકોને ધાર્મિક જ્ઞાન આપ્યું નથી, ખ્રિસ્તનાં તત્ત્વો સમાજને સમજાવ્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ વિવેકબુદ્ધિને અંધાર કોટડીમાં પૂરી રાખી ધર્મપ્રચારના માર્ગમાં એ હીલા પંથે વિઘ્નજ માત્ર નાખ્યું છે.

ટાલ્સ્ટોય સ્વાનુભવથી વિશેષમાં જણાવે છે કે, અજ્ઞાન માણસો અંધશ્રદ્ધા થીજ એ મત-વિચારો પર વિશ્વાસ રાખે છે, મુખથી તેનો બડબડાટ કરે છે અને ઉપવાસાદિ કરે છે; પણ તેમાંની એકે વાત વિષે તેમના અંતરાત્માની ખાત્રી થએલી હોતી નથી. એ મૂળ મતમાંજ જ્યારે કંઈ તથ્ય નથી, ત્યારે તે લોકોના અંતરાત્માને રૂચે નહિ તો તેમાં નવાઇ જેવું શું છે? જે વાતની સત્યતા વિષે મનની ખાત્રી નથી તેના વિષે ખરી શ્રદ્ધા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? કાલે મને કોઇ કહે કે, એક માણસ નજીકની ટેકરીપર ગયો અને ત્યાંથી ઉડાણ કરી ઉપર સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાંનો રહેવાસી બન્યો; તો તે પર મારો વિશ્વાસ કેવી રીતે બેસે? જે કાળમાં પૃથ્વીની નીચે નરક છે અને ઉંચે સ્વર્ગ છે એવી કલ્પના રૂઢ હતી, તે કાળમાં એવાં મૂર્ખાઇભરેલાં ગપ્પાં પર કદાચિત લોકોને વિશ્વાસ આવ્યો હશે;

પણ પૃથ્વી એટલે શું, સૂર્યચંદ્ર એટલે શું અને ગ્રહમાળાની રચના કેવી છે, એ વાતો લોકોની હથેળીમાં રમતી થયા પછી એવી વ્યર્થ વાતો પર કાણુ વિશ્વાસ રાખે ?

શ્રદ્ધા એ એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે એ વાત ખરી છે; પણ શ્રદ્ધા એટલે અધ-વિશ્વાસ નહિ, એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. શ્રદ્ધા એ જેટલો સદ્ગુણ છે તેટલીજ અધશ્રદ્ધા એ દુર્યુણ છે. એક સિદ્ધાંત યુદ્ધિપૂર્વક આપણા ચિત્તને પૂર્ણ રીતે ગ્રાહ્ય અને અને તેનું આચરણ કરવાનું ધૈર્ય ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ શ્રદ્ધા. એવા પ્રકારની સાચી શ્રદ્ધા અધવિશ્વાસથી કે ભોળાભાવથી ઉત્પન્ન થતી નથી; પણ પ્રખર કસોટીમાંથી પસાર થઈ, પ્રયત્ન અગ્નિમાંથી તવાઈ શુદ્ધ થએલા મનોબળ-થીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં ‘ધર્મોધિકારીઓને ચરજ’ એ મથાળા નીચે લખેલા પત્રમાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે:—

“જેના તળીયાનાં પાટીયાં તૂટેલાં છે, તેવા કાકારમાં તમે ગમે તેટલું ધાન્ય નાખશો પણ તે ત્યાં રહી શકશે નહિ; તેજ પ્રમાણે પ્રભુનું ત્રિમૂર્તિત્વ, પ્રભુએ મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરી મનુષ્યના પાપ માટે દેહદંડ ભોગવ્યો અને પછી ત્યાંથી સ્વર્ગારોહણ કર્યું, એવા પ્રકારની વાતો રૂપી ફાયરો મારી જેમનાં મસ્તકમાંના જ્ઞાનતંતુઓને તમે વિદીર્ણ કરી નાખ્યા છે, તે મસ્તકમાં સાચી શ્રદ્ધા કેવી રીતે એકત્ર થશે તેનો વિચાર કરો. એવી રીતે વિદીર્ણ થએલા જ્ઞાનતંતુઓમાં ખરા-ખોટાની પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું હોતું નથી અને નિર્ખળ અનેલા જ્ઞાન-તંતુવાળા મસ્તકમાં તમે ગમે તેટલું જ્ઞાન ભરશો, પરંતુ તેનું આકલન કરવાની અથવા તેને ત્યાં સંગ્રહી રાખવાની શક્તિ તેમાં રહેતી નથી; માટે જ્ઞાનવાદ પણ છેવટે નિષ્પયોગી બને છે.”

ધણાઓનું કહેવું એવું છે કે ટૉલસ્ટૉયે પ્રચલિત ધર્મપંથપર આવા પ્રકારના જે દુમલા કર્યા છે તે થોડા ધણા અંશે વધારે પડતા અને કડક છે. આજ સુધી ચાલુ રહેલા ધર્મે મનુષ્યજાતિને ઉપકારક અને હિતકારક એવું કંઈ પણ કાર્ય કર્યું નથી એમ કહી શકાશે નહિ. વર્તમાન સમય સુધી ચાલી આવેલા ધર્મપંથે મનુષ્યજાતિને કેટલાક અંશે નુકશાન કર્યું હશે; પરંતુ તેનું હિત પણ ધણું કર્યું છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. કોઈપણ પ્રકારની ધર્મસંસ્થા અસ્તિત્વમાં ન હોત તો મનુષ્યજાતિ હાલના કરતાં અધિક સારી અવસ્થામાં હોત, એમ માનવા જેવું કોઈ પણ સખળ કારણ નથી. ચાલતા આવેલા ધર્મપંથે અનેક ભૂલો કરી હશે, પણ મનુષ્ય પ્રાણીએ નીતિથી વર્તી દૈવીબુદ્ધિનો વિકાસ કરી પરસ્પર ઐક્યથી સુખી રહેવું એજ ઉદ્દેશ એ સર્વ ધર્મસંસ્થાઓના સૂત્રમાં હોતો અને છે; એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. કેવળ પરોક્ષ તત્ત્વોનું આકલન કરવાને જરૂરની બુદ્ધિની

પ્રગલ્ભતા સામાન્ય જનસમૂહમાં નહિ હોવાથી તેને નીતિમાન રાખવા નર્કનો ભય અને સ્વર્ગની લાલચ બતાવવી પડે છે.

પરંતુ આવા પ્રકારનો ધર્મના વ્યાવહારિક અંગનો વિચાર ટૉલ્સ્ટૉયના ધ્યાનમાં આવેલો જણાતો નથી. તેમણે માત્ર એટલું જ જોયું કે ધર્મપંથે શીખવેલો આચાર અને તત્ત્વો શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિની કસોટીમાં ઉતરે છે કે નહિ ? અને તે નથી ઉતરતાં એમ જણાવતાંજ તેનો એકદમ બહિષ્કાર કર્યો. તે કહેવા લાગ્યા કે આવાં તત્ત્વો શીખવવાં એ લોકોને કેવળ ફસાવવા જેવું છે. પ્રત્યેક બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે એ ઠગાઇ જાહેરમાં લાવવી જોઇએ. એવા પ્રકારના કોઇપણ પંથ સાથે સંબંધ રાખવો તે ટૉલ્સ્ટૉયની દૃષ્ટિએ શરમભરેલું જણાવા લાગ્યું.

કેવળ બુદ્ધિવાદ કરી પ્રતિપક્ષીનાં ધર્મતત્ત્વને યુક્તિહીન બનાવી, જય મેળવી સંતોષ માનવા જેટલીજ ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રવૃત્તિ હોત, તો તેમની બુદ્ધિ એટલાથીજ સંતુષ્ટ થઇ વિરામ પામી હોત. વૉલટેયર કે ડેડલો જેવા સુપ્રસિદ્ધ નાસ્તિકોએ એજ પંથ સ્વીકાર્યો છે. તેમણે જુના ધર્મપંથ પર હુમલા કરી તેમના ભવ્ય મહાલયોને પાયામાંથી ઢીલા કરી નાખ્યા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચલિત પંથ પોતાના અનુયાયીઓનાં નેત્રમાં કેવળ ધૂળ ફેંકે છે એમ તેમણે સપ્રમાણુ સિદ્ધ કર્યું છે; પણ તેમની બુદ્ધિ એટલાથીજ સંતોષ મેળવી વિરામ પામી છે. તેમણે નવા પંથની રચના કંઈ કરી નથી. તેમનામાં ટૉલ્સ્ટૉય જેવી જાગૃત્ય ધર્મભક્તિજ નહતી. જુનાની ભાંગફેડ કરવી, એટલુંજ કાર્ય ટૉલ્સ્ટૉયનું ન હોઇ તેમને તેના સ્થાને બુદ્ધિશાળી ધર્મ યોજવો હતો અને એજ કાર્યમાં તેમણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થા અર્પણ કરી દીધી છે. ટૉલ્સ્ટૉયમાં જે વિશેષતા છે તે એજ છે. જુનું તોડી પાડવાને વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી અથવા વિલક્ષણ પ્રતિભાશાળી બુદ્ધિની પણ જરૂર હોતી નથી. એવી ભાંગફેડ કરનારા ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નવું મકાન બાંધવાને જરૂરનો અથાગ શ્રમ અને પ્રતિભાસંપન્ન બુદ્ધિવાળા માણસો વિરલાભ હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉય એ વિરલજ કાટિના હતા. તેમણે જુનાને તોડવાને જેટલો શ્રમ લીધો છે અને જેટલું બુદ્ધિબળ વાપર્યું છે, તેથી સેંકડો ગણો વિશેષ શ્રમ લઇ અને અધિક બુદ્ધિવૈભવ વાપરી શુદ્ધ કરેલો ધર્મ લોકોને આપ્યો છે.

જુના પંથનું પરીક્ષણ કરનારો તેમનો પહેલો લેખ ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં તૈયાર થયો હતો; પણ તે ઇ. સ. ૧૮૯૯ સુધી અભરાઇ પર રહ્યો હતો. એ વર્ષે તેની રશીયન આવૃત્તિ પ્રથમ જીનીવામાં પ્રસિદ્ધ થઇ; પરંતુ પ્રકાશક અને મુદ્રકની નિષ્કાળજના કારણે અથવા ઓછી સમજને લીધે એ આવૃત્તિ અતિદોષ ભરેલી નીકળી હતી. આ પછી ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં ટૉલ્સ્ટૉયના મિત્ર શરકોફે એજ લેખ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એ આવૃત્તિ સારી ગણાય છે. ટૉલ્સ્ટૉયના

પહેલાજ ધાર્મિક લેખને આવી રીતે લગભગ તેવીસ વર્ષ ગર્ભવાસ સહન કરવો પડ્યો તે પરથી તે વખતના રાજકીય પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ અનુમાન થઇ શકે છે.

ટૉલસ્ટૉયના આ લેખનો પ્રચાર જોઇએ તેવો થયો નહિ. એનાં ભાષાંતરો પણ થોડાંજ થયાં અને જે થયાં તે એવાં ખરાબ થયાં કે, તેમાં મૂળ લેખકની પ્રતિભા ચળકવાને બદલે કેવળ મલીન થએલી જણાઇ.

તેમણે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ ખ્રિસ્તે કહેલું જ્ઞાન અને જીના પંથના વિચારોનો મેળ નથી; એટલુંજ નહિ પણ ખ્રિસ્તે જે વાત મુખ્યત્વે કહી છે, તેનાથી માણસનાં મન દૂર કરવા માટેજ જાણે પુરાણ પંથનો ઉદ્ધવ થયો છે. પ્રેમ અને દયાનો નિવાસ મનુષ્યના હૃદયમાં અવશ્ય હોવો જોઇએ, એ વિષે ખ્રિસ્તનો ઘણો આગ્રહ હતો, એમ તેણે વારંવાર કરેલા ઉપદેશ પરથી જણાઇ આવે છે. મનુષ્યના પરસ્પર કર્તવ્ય અને ઈશ્વર તરફના કર્તવ્ય સંબંધી તેનો અતિ લાગણી ભરેલો ઉપદેશ છે. એજ વાતો મનુષ્યે શીખવી જોઇએ એવી તેની ઇચ્છા હોય એમ જણાય છે; અને માનવજાતિના મૂળ પુરૂષ આદમ વિષે તેણે એક શબ્દ પણ કાઢ્યો નથી. આત્માના ઉદ્ધાર માટે કઇ કવાયત માણસે કરવી જોઇએ, તેનો પણ નકશો તેણે દોર્યો નથી અથવા ઈશ્વર ત્રિમૂર્તિ છે એમ પણ કહ્યું નથી; છતાં પણ ખીજી પ્રકીર્ણ વાતોનેજ વ્યર્થ પ્રાધાન્ય આપી ખરી મહત્ત્વની વાતોને પુરાણ પંથે દષ્ટિથી દૂર રાખી છે. તેણે પોતાના શિષ્યોને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું શીખવ્યું અને પ્રભુ સમીપ પહોંચવાનો ઉપદેશ કર્યો; પણ એ વાતની છાયા પણ પુરાણ પંથના વિચારોમાં જણાતી નથી.

બાયબલમાં પુષ્ટકો સ્થળે રૂપકની ભાષા યોજેલી છે. એવાં સ્થળોનો અર્થ શબ્દશઃ લેવાનો નથી. તેમાંનું તત્ત્વ આપણે આપણી ભુદ્ધિથી શોધી કાઢવાનું છે એમ જણાવી ધર્મગ્રંથ કેવી રીતે વાંચવા તે વિષે ટૉલસ્ટૉય કહે છે:—

“ મહાત્મા અને સામાન્ય મનુષ્ય વચ્ચે મોટો ભેદ છે. સત્ય વસ્તુનું કથન મહાત્મા સ્પષ્ટ શબ્દ અને કૃતિથી કરી શકે છે, એમાંજ તેનું મહત્ત્વ છે. તે સત્ય વસ્તુ એવી છે કે, તેનો કોઇ પણ ભાગ તમારી દષ્ટિ બહાર છુપાઇ ન રહેતાં સૂર્યપ્રકાશની મારફતે તમોને સ્પષ્ટ જણાય છે. જે કોઇ પોતાને સત્ય સમજાય એવી ખરી ઇચ્છાથી બાયબલ વાંચશે તેને અવશ્ય તેમાં સત્ય જણાશે. તેમાં સામાન્ય માનવભુદ્ધિનું અગમ્ય એવું કોઇપણ ગૂઢ તત્ત્વ છુપાવી રાખેલું નથી. તેમાં એવું કંઇ ગૂઢ હશે એવી ખોટી સમજ કરી બેસશો નહિ. ધર્માધિકારીઓની સહાય વિના આપણે ધર્મરહસ્ય જાણી શકીશું નહિ, એ માન્યતા સર્વથા ભૂલ-ભરેલી છે. ”

“ મેં આ ભાવનાથી ખાયખલ વાંચ્યું છે અને મને જણાયું છે કે, તેમાં સત્ય વસ્તુનું કંઈન ખાળક પણ સમજી શકે તેવી સહેલી રીતે કહેલું છે. ખ્રિસ્તે ખરેખર શું કહ્યું છે એ જણવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો પહેલાંની સર્વ માન્યતા ખાળીને રાખી નિર્દોષ ચિત્તે મૂળ ગ્રંથ વાંચો. ખાયખલ પવિત્ર ગ્રંથ છે એ લક્ષમાં રાખી શુદ્ધ ભાવનાથી તમારે તે વાંચવું જોઈએ. એ ગ્રંથ કંઈ એક નવલકથા નથી. કંઈક ભાગ વાંચવો વળી કંઈક છોડી દેવો, એવી રીતે વાંચવું એ કંઈ ઉપયોગનું નથી.”

“ ખાયખલનો કયો ભાગ આપણને સમજાય છે અને કયો સમજતો નથી, તેનો પ્રથમથી નિર્ણય કરી રાખવો. આપણને સમજતો હોય તેવા ભાગનું પૂર્ણ અવલોકન થયા પછી નવી દૃષ્ટિથી કઠિન અને ગૂઢ ભાગ વાંચવો. મેં ખાયખલનો એવી રીતે અભ્યાસ કર્યો ત્યારેજ ખ્રિસ્તનો આશય મારી સમક્ષ આમેદુખ ઉભો થઈ ગયો હતો. એજ માર્ગ જે કોઈ ખાયખલનો અભ્યાસ કરશે તેને મારી ખાતરી છે કે, મારા જેવોજ લાભ થશે.”

“ આદમે કરેલા પાપથી સર્વ મનુષ્યજાતિ પાપી થઈ અને તે પાપનો નિવેડો કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની વાતોપર અધઞ્ચ દ્વારા રાખવાથીજ થાય છે; એમ જો ખ્રિસ્તને ખરેખર લાગ્યું હોય તો કહેવું જોઈએ કે, તે તે વાત સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહેવાનું બૂલી ગયો છે. સેન્ટ પોલે આ વાતને મહત્ત્વ આપ્યું છે, પણ પોલ અને ખ્રિસ્તનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ કદિજ થયો ન હતો; એ ઉપરથી ખ્રિસ્તે કહેલા ધર્મ અને ચાલુ ખ્રિસ્તીધર્મ વચ્ચે કેવું મોટું અંતર છે તે પ્રત્યેકને સહેલાઈથી જણાઈ આવશે.”

લક્ષ્મીને ધર્મની ખાખત હોય, પણ તેને બુદ્ધિની કસોટી તો જોઈએ એમ ટાલસ્ટોયની દૃઢ માન્યતા હતી. તે કહે છે: “ વિવેકબુદ્ધિ આપણા દરેકને મમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. એ વસ્તુ આપણે ખનાવેલી નથી. સારા નરસાનો નિર્ણય બુદ્ધિ પોતાની મેજેજ કરે છે. અમુક વાત સારી છે અને અમુક વાત ખરાબ છે, એવો નિશ્ચય આપણી બુદ્ધિ ક્યારે અને કેવી રીતે કરે છે તે આપણા લક્ષમાં પણ આવતું નથી. એ વારસો આપણા તરફ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે. આપણા સર્વનો આદિજનક જે પ્રભુ છે તેણેજ આપણને એ પ્રકાશ આપેલો છે. એ પ્રકાશના દાનમાં પ્રભુએ ભેદભાવ રાખ્યો નથી. આપણ સર્વને સરખોજ

xઆપણી ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને યોગસૂત્રોને પણ ખરાબર એજ શબ્દો લાગુ પડે છે. એમાંનાં સાદી સીધી રીતે કહેવાયેલાં સત્યો, જેમ જેમ લાંબી પહોળી ટીકામાં દસતાં જઈએ તેમ તેમ જોણ બનતાં ચાલી ખીજ પડિવાઈનું જ બળ વધતું ચાલે છે.

સંપાદક.

હિસ્સો આપેલો છે. આપણા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપની પાછળ એ આપણું ઉન્નત સ્વરૂપ રહેલું છે. કેટલાકોમાં એ ઉન્નત સ્વરૂપ અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે કેટલાકમાં તે નિદ્રાવસ્થામાં હોવાના કારણે સ્પષ્ટ જણાતું નથી. માણસ માણસમાં જે ફરક દેખાય છે, તે મૂળ સ્વરૂપનો નહિ પણ માત્ર ઓછીવત્તી સ્પષ્ટતાનો છે. આપણા સર્વનું મૂળ ચૈતન્ય એકજ છે; માટે જે આપણે આપણાં અંતઃકરણ ખુલ્લાં કરીશું તો જરૂર આપણા પોતાના આચાર પુરતો સારાનરસાનો વિચાર અંશતઃ પણ કરી શકીશું. મૂળ ચૈતન્ય તમારી તદ્દન સમીપમાં છે, અરે તમારા હૃદયમાંજ છે. આ પૃથ્વીપર આપણે જે જન્મ લીધો છે તેના હેતુ ઇન્દ્રિયલોભપતા પૂરી કરી પશુકોટિમાં જીવાનો નથી; પણ જેની સાથે આપણું સ્પષ્ટ સાધર્મ્ય છે, એવા આપણા મૂળ ચૈતન્યસ્વરૂપને પામવાનો છે. ઇસુખ્રિસ્તે એ ઉદ્દેશ પોકારી પોકારીને સ્પષ્ટ શબ્દમાં વર્ણવ્યો છે. આપણે સર્વ પ્રભુનાંજ બાળકો હોઈ પ્રભુની માફકજ પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાને હક્કદાર છીએ એમ ઇસુએ ચોકખી રીતે કહ્યું છે. મારા જીવનનો હેતુ શો, એનો ટુંકો ઉત્તર એ છે કે, સાઈ શું અને ખરાબ શું તે દર્શાવનાર મૂળ શક્તિ મારામાં રહેલી છે. મારી વિવેક બુદ્ધિના તંતુઓદ્વારા એ મૂળ શક્તિ સાથે મારો સંબંધ ગૂંથાએલો છે અને તે શક્તિની ઉપાસના કરવી એજ મારા જીવનનો હેતુ હોઈ મારું જન્મસાક્ષ્ય પણ તેજ છે. એ સેવા-ઉપાસના સદ્કર્મથીજ હું કરી શકયો છું. ”

ખ્રિસ્તે કહેલા ધર્મવિચાર કેવળ પુસ્તકમાંજ રાખવાના નથી પણ તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવાના છે. ખ્રિસ્તની જે દસ આજ્ઞા છે તે વિષે ટોલ્સ્ટોયે પુષ્કળ વિચાર કર્યો છે. એ દસ આજ્ઞામાં ‘ખરાબનો પણ પ્રતિકાર કરશો નહિ; અને તમારા જમણા ગાલપર કોઈ મારે તો ડાબો ગાલ પણ આગળ કરજો’ એવી જે એક આજ્ઞા છે, તેનો મેળ વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉતારવો તે વિચારમાં ટોલ્સ્ટોય ઘણા દિવસ સુધી ધુંચાયા હતા. તેમને લાગતું કે એ આજ્ઞા અવ્યવહાર છે. તેમનો જન્મ તલવાર ચમકાવનાર સરદાર કુટુંબમાં થયો હતો. ક્ષત્રીયત્વનું રક્ત તેમની નસોમાં વહેતું હતું. આથી એ આજ્ઞા તેમના ચિત્તમાં સરળતાથી ઉતરે નહિ એ સ્વાભાવિક હતું; પણ ખ્રિસ્તની સર્વ આજ્ઞાનો વિચાર તેમણે કર્યો અને તેનું પ્રત્યક્ષ આચરણ જોયું ત્યારે એ આજ્ઞા પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર માટેજ ખ્રિસ્તે કરી છે એમ તેમને સ્વીકારવાની ફરજ પડી.

જુના બાયબલનાં ચાલુ ભાષામાં થએલાં ભાષાંતર કેવળ ભૂલ ભરેલાં છે; એટલુંજ નહિ પણ મૂળમાં નહિ એવા કેટલાક શબ્દો એ ભાષાંતરોમાં ગોઠવી દેવામાં આવ્યા છે એવી તેમની ખત્રી થઈ. કેટલાક

ભાષાંતરકારોએ મૂળમાં કંઈપણ આધાર નહિ છતાં પોતાના ધરનીજ વધુ હકીકત દાખલ કરી દીધેલી હોવાથી ખ્રિસ્તના ઉપદેશનું વિકૃત સ્વરૂપ થયેલું તેમને જણાયું. ખ્રિસ્તના ઉપદેશો પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ આચાર થવો એ અમારા સ્વભાવને સાધ્ય થાય તેમ નથી એમ કહેનારાઓને ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, “ ઠીક છે, પણ અમુક એક વાત તમોને સાધ્ય ન થાય તેથી શું તે અસત્ય અને ત્યાગ્ય ઠરે છે ? સત્યમાર્ગ દર્શાવવા માટેજ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનો જન્મ થયો છે. તેણે ખતાવેલા માર્ગે અને ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણો પ્રયત્ન સર્વથા સફળ ન થાય તો ભલે, પણ આપણો ઉદ્યોગ વચ્ચેજ ન છોડી દેતાં દૃઢતાથી તે ચાલુજ રાખવો જોઈએ.”

ભગવાન ખ્રિસ્તની આજ્ઞા છે કે, ‘ શપથ લેશો નહિ. ’ પરંતુ વ્યવહારમાં, સામાન્ય વાતચીતમાં શપથ શબ્દનો અનેક વખત ઉચ્ચાર થાય છે; તે સંબંધમાં કેટલાક કહે છે કે, ‘એથી આપણી નીતિ બગડે છે શું ?’ આમ કહેનારને ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે, “પ્રભુએ તમારું વર્તન વ્યવસ્થિત રહેવામાં સહાયતા મળે તે માટે વિવેકયુક્તિ આપી છે. એ યુક્તિને મોકુફ રાખીને તમે તમારું વચન કાઢીને વેચી દેશો નહિ, કે જેથી પછી તમને અયોગ્ય લાગે તેવું વર્તન પણ તમારે તે વચનને ખાતર કરવું પડે. ધારો કે કોઈ બાદશાહ, ઝાર, કૈસર, રાજા, રાણી, પ્રમુખ કે સેનાપતિના વચનમાં રહેવાના શપથ તમે લીધા છે અને એમાંના કાઠિએ તમને ગમે તેવો ગુન્હો કરવાની આજ્ઞા કરી છે તો તમે શું કરશો ? શું તમે સપડાશો નહિ કે ? એ શપથના બળપર જીલમી સત્તાધીશે આજ્ઞા કરી કે એક ઉત્તમ અને નિર્દોષ માણસનો વધ કરો; તો તમારે પ્રભુની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો પડશે કાં તો વચનભંગ કરવાની જરૂર પડશે. જેમાંથી કોઈપણ એક પાતક તમારે અવશ્ય કરવું પડશે. એવી સ્થિતિમાં તમે શું કરશો ? ત્યારે એવી સ્થિતિમાં સપડાવાનો પ્રસંગજ આવે નહિ એવી ગોઠવણ અગાઉથી કરવી શું ઇષ્ટ નથી ?”

“જર્મન સમ્રાટ બીજી વિલિયમને નવી ભરતીમાં આવેલા સૈનિકો પાસે શપથ લેવડાવ્યા પછી તેમને ઉદ્દેશી કહ્યું: “ તમે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાના શપથ લઈ ચૂક્યા છો તે ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખજો. હવે જો હું તમને તમારા પોતાના પિતાપર ગોળી છોડવાનો હુકમ કરું તો તેનું પણ તમે ઉદ્વેગન કરી શકશો નહિ. ”

“ યુદ્ધ જેવો ચોક્કસો મનુષ્યવધનો ધંધો એવા શપથપરજ આધાર રાખી રહેલો છે. પ્રભુએ પોતાની સદસદ્વિવેકયુક્તિ એવી રીતે શાસકને સ્વાધીન કરવાની પ્રથા સર્વ દેશમાં ચાલતી હોવાથીજ એ અધમાધમ યુદ્ધવ્યવહાર જમતમાં અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યો છે. ”

“ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ તો એવો છે કે, તમારું કોઈ જૂઠું કરે તો તેનો પ્રતિ-

કરે કરવાને સ્થાને સહનશીલતા ધારણ કરો. ખ્રિસ્ત કહે છે ' તમારા જમણા ગાલ પર કોપ તમારો મારે તો તમારો ડાબો ગાલ પણ ધરો. ' ખ્રિસ્તના એ વચનનો અર્થ એ છે કે, તમને અપ્રિય હોય એવા માર્ગે કોપ પ્રયાણ કરતું હોય તો તેને પ્રત્યક્ષ જબરાઈથી પ્રતિકાર ન કરો. ખ્રિસ્તની અન્ય આજ્ઞાઓની સાથે આ આજ્ઞા વાંચશો તો તમને જણશે કે, તેમાં એથીએ ગૂઢ અર્થ રહેલો છે. ”

“ કોપપણુ વિચાર કે મતનો પ્રચાર કરવાના આ જગતમાં બે રસ્તા છે અને તે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. પહેલો પંથ બુદ્ધ, જસસ જેવા મહાત્માઓએ સ્વીકારેલો છે. સત્યની શોધ માટે સતત પ્રવૃત્તિ રાખવી, જે સત્ય લાગે તે નિર્ભયતાથી પ્રકટ કરવું અને પોતાનો આચાર તે તત્ત્વને સંપૂર્ણ અનુકૂલ રાખવા અને તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ પહેલો પંથ છે. પોતાના વિચારનો સ્વીકાર કરાવવા માટે એ લોકોત્તર પુરોષોએ કોપના પર બુલમ કરેલો નથી. પર્જન્યવૃષ્ટિ અને સૂર્યપ્રકાશની જેમ વનસ્પતી પર અવશ્ય અસર થાય છે તેમ મહાન પુરોષોના પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાંતની અસર જનસમાજ પર થયા સિવાય રહેતી નથી. તેમનું સૂક્ષ્મ તેજ એક દેશકાળ-માંથી બીજા દેશકાળમાં પ્રવેશે છે અને તેની યોગ્ય સમયે અસર થાય છેજ. એ અસર તત્કાલમાં દ્રષ્ટિએ આવતી નથી; પણ તેનું સ્વરૂપ કાલાંતરે સ્પષ્ટ થયા સિવાય રહેતું નથી. ”

“ એ સિવાય અન્ય એક પંથ છે. એ પંથનું સૂત્ર બાહુબળથી પોતાના વિચારો બીજાને સ્વીકારવા ફરજ પાડવી એ છે. સીઝર, સીકંદર, નેપોલિયન વગેરે સમ્રાટો અને અર્વાચીન કાળમાં તલવારના બળ પર ચાલતાં સામ્રાજ્ય એ પંથનાં પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટાંત છે. એમની અસર ન્યાંસુધી તેમનો તલવારનો હાથ પહોંચી શકે છે ત્યાંજ સુધી હોય છે અને તે પણ ક્ષણિકજ. એમનો અસ્ત થતાં તેમની પાછળ ક્રોધ, અસૂયા, દ્વેષ વગેરે વિવેકનું સામ્રાજ્યજ માત્ર પુરાંતમાં રહે છે. એવી રીતે એ બંને પંથ આરંભથી તે અંતસુધી એક બીજાથી ભિન્ન છે. કોઈ સિધ્ધાન્ત ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ તેનો બુલમથી પ્રચાર કરવો એ તો મૂર્ખાઈજ છે. કોપપણુ માણસ બુલમથી આરોપાતા તત્ત્વનો સ્વીકાર બુદ્ધિપૂર્વક કરતો નથી. એ બુલમને નમસ્કાર છે, એવી ભાવના તેને નિરંતર શક્તી માફક ખૂંચ્યા કરે છે. ”

“ કોપ તારા શરીર પરનો કોટ-અંગરખું લઈ લે અને તે તારી સાથે કાચ દાની અદાલતમાં તકરાર કરે તો તેને તારૂં ખમીસ-પહેરણુ પણ આપી દે, એ ખ્રિસ્તાજ્ઞાનો મર્મ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ કાચદાની અદાલત, પોલીસ, તુરંગ અને બુલમનાં અન્ય સાધનો ખ્રિસ્તની દ્રષ્ટિથી ત્યાજ્ય કરે છે. ”

“ પાલેશી પ્રમાણેજ શત્રુ પર પ્રેમ રાખ, એવી પણ એક ખ્રિસ્તાજ્ઞા છે. ખ્રિસ્ત કહે છે, ‘ મિત્ર પર પ્રેમ રાખવો તેમાં વિશેષ શું છે ? બધાએ તેમ કરે

પણુ સર્વનો પિતા પ્રભુ જે પ્રમાણે સારા અને દુષ્ટ, ન્યાયી અને અન્યાયીપર એક સરખીજ પર્જન્યવૃષ્ટિ કરે છે; તે પ્રમાણે તમારે પણુ કરવું જોઈએ. જો તમે તેમ કરશો તોજ તમે તેના પુત્ર તરીકે શોભશો. ”

“ ખ્રિસ્તે પોતાની આગા સ્પષ્ટ શબ્દમાં વ્યક્ત કરી છે અને તે પ્રમાણે વર્તન ચલાવી બતાવ્યું છે. કોઇનીએ જેરસમજ થાય તેવી સંદિગ્ધતા તેના ઉપદેશમાં રહેલી નથી. ખ્રિસ્તના શબ્દ અને તેના પ્રત્યક્ષ વર્તને બતાવેલો માર્ગ ઝાંખો નહિ પણુ તદ્દન પ્રકાશિત-સ્પષ્ટ છે. ”

ખ્રિસ્તના ઉપદેશપરતે અર્વાચીન કાળના ધર્મોપદેશકોએ કરેલી ટીકા અને ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકા વચ્ચે મોટું અંતર છે. ખ્રિસ્તની ઇચ્છા શું કહેવાની હતી, તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકામાં જે સ્પષ્ટતા છે તે બીજી ટીકાઓમાં નથી. તેજ પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારનું જે ભિન્નત્વ પ્રાચીન ટીકાકારોમાં દ્રષ્ટિએ આવે છે, તે ટૉલ્સ્ટૉયની ટીકામાં નહોતાં. તેમણે ધર્મ એ હુમ્મેશના આચારનું શાસ્ત્ર છે એમ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. વળી આપણને સમજાય તેવાં પ્રમેય ક્યાં છે અને બુદ્ધિથી પર એવાં ક્યાં છે તે પણુ તેમણે પોતાની ટીકામાં વ્યક્ત કર્યું છે. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, તેના ગુણ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને જગતના ઉદ્ધારની વાતો બુદ્ધિગમ્ય નથી એમ સમજી લઇ તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનો કોઇપણુ નિશ્ચિત મત પ્રકટ કરેલો નથી. આ જગતમાં આપણું શું કર્તવ્ય અને આપણાથી ઉચ્ચતર એવી જે વિશ્વશક્તિ આપણી બુદ્ધિ તથા વિવેકશક્તિદ્વારા પ્રકટ થાય છે તેના સંબંધમાં આપણું શું કર્તવ્ય છે તે માત્ર તેમણે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. વિશ્વની ચાલક-શક્તિ અને સામાન્ય મનુષ્ય વચ્ચે રહેલો સંબંધ આજ સુધીમાં અનેક સાધુ પુરૂષોના અનુભવમાં સ્પષ્ટ રીતે આવ્યો છે, અને સાધારણ માણસને પણુ તેનો અસ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. જગતમાં નીતિ અનીતિ જેવું કંઇજ માનવું નહિ એમ કહેવામાં આવશે તો બધું જોટાળામય થઇ જશે; એ વાતની ખાત્રી સૉક્રેટીસ, એમર્સન અને બહુધા સર્વ ધર્મના સાધુ પુરૂષને થઇ; અને મનુષ્ય તથા વિશ્વશક્તિ વચ્ચેનો નિત્ય સંબંધ આપણે જોટલા પ્રમાણમાં સમજી શકીશું, તેટલામાં પ્રમાણમાં આપણે સત્યની વિશેષ સમીપ પહોંચતા જઇશું; એ વાત ટૉલ્સ્ટૉયે કેવળ સ્વબુદ્ધિના બલથીજ જાણી અને એ તત્ત્વ તેમણે પ્રત્યક્ષ આચારમાં પણુ મૂકી બતાવ્યું. પરંતુ એ એક તત્ત્વ સમજવાને તેમના જીવને કેટલું યુગ્માવું પડ્યું, કેટલું સહન કરવું પડ્યું અને તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા કેવું ભયંકર તપ તપવું પડ્યું, તેના વિચાર કરવામાં આવશે તો સામાન્ય મનુષ્ય તો ગભગમજ જશે. તેમને જુના કર્મોપચના ધર્મોપદેશકો સામે પ્રચંડ યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં, સાધુ-જોના પક્ષમાં બહુધા જનમત અને જરૂરના પ્રસંગે સરકારના લોખંડી બાહુ

સહાય માટે ખડા હતા ત્યારે ટૉલસ્ટૉયને મદદ માટે કોઇ જોડીદાર પણ મળ્યો નહતો. ધર્મોંધ પાદરીઓએ તેમને ધર્મદ્રોહી ઠરાવી ૨૫૪ રીતે નાસ્તિક જાહેર કર્યા અને તેજ પ્રમાણે કેટલાક શાળા ગણાતા ગૃહસ્થો તેમને ધર્મધેલા કહી ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. કેટલાકનો એવો પણ અભિપ્રાય થયો કે, ટૉલસ્ટૉયની બુદ્ધિ અષ્ટ યજ છે. આવા પ્રકારની અત્યંત પ્રતિકૂલ સ્થિતિમાં તેમણે કેટલું કાર્ય કર્યું તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે તો તેમને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય રહેવાતું નથી.

આપદાદાયે અમુક પ્રકારનું અવલંબન કર્યું હતું તેથી આપણે પણ તેમજ કરવું જોઈએ, એવી અંધપરંપરા સર્વત્ર દુઝોત્તર થાય છે; તેનું કારણ ધર્મજ્ઞાનનો અભાવજ માત્ર છે. એવી અંધપરંપરાથી બુદ્ધિ સર્વ રીતે સ્વીકારી શકે તેવા ધર્મતત્ત્વનો પ્રચાર ત્વરાથી થઇ શકતો નથી; તોપણ જે લોકોમાં એવી અંધપરંપરા નષ્ટ થએલી હોય છે તે લોકો ધર્મદ્રોહીજ બનેલા હોય છે, એમ કંઈ નથી હોતું. પૂર્વપરંપરા ખસી જવાની સાથે નવું કંઈજ આવતું નહિ હોય એમ કોઇ કોઇ સ્થળે બનતું હશે; તથાપિ કેટલાકમાં પૂર્વપરંપરા નષ્ટ થવા છતાં જગૃતિ કાયમ રહેવાથી તે નાસ્તિક બનતા નથી. ઉલટા તે અંતઃકરણપૂર્વક સત્યશોધન માટે મંડયા રહે છે. છેવટે એવાઓજ સામાન્ય જનસમાજના સાચા માર્ગદર્શક બને છે. એવાઓના હૃદયમાંજ સાચું ધર્મજ્ઞાન ઉદ્ભવે છે અને તેઓજ ઉદાર બુદ્ધિથી એ જ્ઞાનની અદળક દહાણી કરે છે. ટૉલસ્ટૉય એવા પ્રકારના માર્ગદર્શકમાંના જ એક હતા.

પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનને સુસંગત કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન હોઇ, તેમ કરવા ઇચ્છનાર છેવટે ગોટાળામાં પડ્યા સિવાય રહેતો નથી, એ વાત ટૉલસ્ટૉયના લક્ષમાં આરંભથીજ આવી હતી. આથી તે પ્રથમથીજ પંચાતમાં પડ્યા નહતા. જે વાત પોતાની બુદ્ધિશક્તિની બહારની છે, તેનો છોડા મેળવવાથી પણ અંતે કંઈ લાભ નથી તે લક્ષમાં આવી જવાથી બુદ્ધિગમ્ય અને આવશ્યક તત્ત્વ શું છે, એટલાનોજ વિચાર કરી વિવેકબુદ્ધિને ગ્રાહ્ય થઇ શકે તેવા ધર્મનું સ્વરૂપ તેમણે નિર્માણ કર્યું. તે કહેતા કે, પોતે કહેલાં તત્ત્વોપર અંધવિશ્વાસ કદિ પણ ન રાખતાં તેની સત્યાસત્યતાનો સ્વાનુભવથી નિર્ણય કરતા રહો.

ઇ. સ. ૧૮૮૦ના અરસામાં ધર્મદષ્ટિએ રશીયાની સ્થિતિ અતિ નાબુક બની ગઇ હતી. પોલીસની સહાયથી ચાલતો જુનો ધર્મપંથ અસ્તિત્વમાં હોઇ લાખો અજ્ઞાન અને જકડી ખેડુતો એ પંથના અનુયાયી હતા; અને ખીજી તરફ ડાર્વીનના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર થવાથી નાસ્તિકવાદને ટેકા મળી પુષ્કળ સુશિક્ષિત માણસો સાર્વાકવાદના અનુયાયી બન્યા હતા. તેવા સમયમાં ટૉલસ્ટૉયના વિચાર સાંભળવાને કોઇ તૈયાર ન હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નહતું. એક તરફ પોતાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી

ઝાર્વિઠ અનેલો અને અન્ય જગત તરફ તિરસ્કારથી જોનાર સુશિક્ષિત વર્ગ, અને ખીજી બાજુએ ઘેટાંના જેવું ખેડુતેનું ટોળું. ટૉલ્સ્ટૉયનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા સુશિક્ષિતો ધમ્મજા રાખતા નહતા અને ખેડુતોમાં તે સમજવાની યોગ્યતા નહતી.

આવા સંજોગોમાં પણ પોતાના માર્ગમાં અવિચળ રહી ટૉલ્સ્ટૉયે બુદ્ધિગમ્ય ધર્મપંથ નિર્માણ કર્યો તેમાંજ તેમની મહત્તા રહેલી છે. જુના પંથની અધર-પરાનો પૂર્ણ ત્યાગ કર્યા સિવાય નવા માર્ગનું શોધન તેમના માટે શક્ય નહતું; અને જુના પંથનો ત્યાગ કરવા હોય તો તેનું પોકળ જનસમાજ સમક્ષ પ્રકટ કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી. ધર્મના પડદા પાછળ કેવા ધૂતારા જગતમાં વિહાર કરે છે તે લોકોન કહેવાની જરૂર હતી; તેજ પ્રમાણે નવા ચાર્વાકવાદીઓના પણ કાન ઉઘાડવાની આવશ્યકતા હતી કે અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ સૃષ્ટિપર મમે તેટલો જય મેળવ્યો હોય, પણ તેટલાથી મૂળ સત્ય જાણવું જેવી સ્થિતિમાં આવેલું ન હોય પુષ્કળ બાજતો તેની શક્તિ બહાર છે અને ધર્મ પણ તેમાંનીજ એક બાજત છે. મનુષ્યજાતિને ધર્મજ્ઞાનની અત્યંત આવશ્યકતા છે એ સિદ્ધ કરવાની સાથે પ્રચલિત પંથ જ્ઞાનજનના કાર્યમાં નિરૂપયોગી છે એ પણ દર્શાવવાનું હતું; આથી ટૉલ્સ્ટૉયનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ હતું તેની કલ્પના થઈ શકે તેમ છે. અને બાજુ વિકરાળ કરાડો હતી અને બચને જોડનાર સૂક્ષ્મ તંતુપરથી સામી બાજુ જવાનું કાર્ય તેમને કરવાનું હતું.

ખીજાઓની પેઠે કેટલાક તત્ત્વોની કેવળ પુસ્તકદ્વારા ચર્ચાજ કરવી અથવા પોતાનું જ્ઞાન જનસમાજ સમક્ષ રજૂ કરી આનંદ માનવો, એવું તેમને કરવાનું નહતું. તેમને તો માનવ જીવનનું અતિમ લક્ષ્ય નિશ્ચિત કરી તે સાધવાનો માર્ગ શોધી કાઢી લોકબુદ્ધિને તે પૂર્ણરીતે સમજાવવાનું કાર્ય કરવાનું હતું અને તે માર્ગે નહિ ચાલનારનું જીવન અવશ્ય વિકૃત થશે એ વાત લોકોને ગળે ઉતારવાની હતી. કેમકે કોઈપણ બાજત ત્યાજ્ય અથવા ગ્રાહ્ય શામાટે છે, તેનું જ્ઞાન મળ્યા વગર કોઈપણ તે પ્રમાણે વર્તવું નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર પ્રમાણે બાજબીના જુના કરારવાળા ભાગમાં સારા નરસાની ખીચડી થએલી છે; તેમાં કંઈ કંઈ તત્ત્વો મળી આવે છે પણ બાકીનો ઘણો ખરો ભાગ અશાસ્ત્રીય અને ગ્રામ્ય પણ છે. નવા કરારમાં પણ પૌલે લખેલા ભાગને તે સ્વીકારતા નથી. તે કહે છે કે, તેની ટીકાથી પણ ખિસ્તે કહેલો ધર્મ અતિ વિકૃત સ્વરૂપને પામ્યો છે.

પૌલના ‘સરકારી સત્ત નો જન્મ પ્રભુમાંથી થયો છે’ એ તત્ત્વનો ટૉલ્સ્ટૉયે અત્યંત સખત શબ્દોથી નિષેધ કર્યો છે. અતિ જુલમી રાજાની સત્તાનો જન્મ પણ પ્રભુમાંથી થયો છે કે? એવો ઉચિત્ત પ્રશ્ન કરી તે કહે છે કે, “મનુષ્યે દ્વિત પ્રભુનીજ

આજા માનવી અને તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિને નમવું ન જોઈએ. કોઈ પણ વ્યક્તિ પર કોઈપણ પ્રકારનો હુકમ કરવો નહિ એ ખ્રિસ્તના ઉપદેશનું મૂળ તત્ત્વ છે. રાજાની આજા પાળવા જતાં એ તત્ત્વનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે તો તે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ત્યાગ કરવા સમાન છે. સરકાર અને ધર્માધિકારીઓએ એકત્ર થઈને મૂળધર્મથી વિરૂદ્ધ એવાં તત્ત્વો જ્યારથી જનસમાજ પર પરાણે નાખ્યાં, તેજ દિવસથી સાચા ખ્રિસ્તીધર્મનો નાશ થયો છે.”

મૃત્યુ પછી પણ જીવન કાયમ રહે છે કે કેમ ? એનો નિર્ણય પ્રથમ તેમની બુદ્ધિમાં થયો નહોતો; પણ પછીથી “જીવાત્મા એ વિશ્વાત્માનોજ અંશ છે અને તેથી દેહપાત પછી પણ તેનું અસ્તિત્વ રહે છે” એ વાત તેમને માન્ય થઈ હતી; પણ દેહપાત પછીનું જીવન કેવા સ્વરૂપનું હશે, એ પ્રશ્ન પોતાની બુદ્ધિશક્તિ બહારનો હોવાથી અને ગમે તેવો આળસપાળ ઉત્તર આપવો નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી એ વાતની પંચાતમાં તે પડ્યાજ ન હતા. તે કહે છે, “ભવિષ્ય-કાળનું સ્વરૂપ શું હશે તેનો નિશ્ચય કરી ન શકાય તો તેથી શી હાનિ છે ? ભવિષ્ય ગમે તે હોય પણ વર્તમાન જીવનમાં અને વર્તમાન ક્ષણે પ્રભુનું સુખમય સામ્રાજ્ય ભોગવવા મથવું એજ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે અને આપણે તે કરીશું.”

દૈદ્રિયશાસ્ત્ર, વિદ્યુન્માનસશાસ્ત્ર અથવા સ્પિરિટ્યુઆલિઝમ જેવી વિદ્યાને તે તુચ્છકારતા હતા. તે કહેતા કે, એનાથી માનવવિચારપ્રવાહમાં અનંત ગોટાળા ઉપસ્થિત થાય છે અને મુખ્ય મુદ્દાનો પ્રશ્ન દૂર રહી જાય છે.

ટૉલસ્ટૉયના વિચાર પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં ખ્રિસ્તે દર્શાવેલા ચમત્કારમાં શું તત્ત્વ છે તેનોજ વિચાર કરવાનો છે. તે કહે છે કે, કોઈ માણસ સમુદ્રની જલ-સપાટી ઉપરથી ચાલ્યો જાય તેટલા પરથી તે સત્યને ઓળખી શક્યો છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. સમુદ્ર પર ચાલવાની અથવા આકાશમાં ઉડવાની વિદ્યા ગમે તેવી મોટી હોય પણ તે જડ છે. એ અપરા અથવા જડ વિદ્યામાં કોઈ ગમે તેટલી પ્રવીણતા સંપાદન કરે પણ તેથી તેને પરાવિદ્યાના મૂળાક્ષરનું પણ જ્ઞાન થએલું ગણાય નહિ. ચમત્કારની સાથે સત્ત્વધર્મનું ઐક્ય ગોઠવવું એ નિષ્ફળ છે.”

આ વિચારને અનુસરી તેમણે પોતે કરેલા (બાયબલના) ભાષાંતરમાંથી ચમત્કારનો ભાગ તદ્દન દૂર કર્યો છે.

કેટલાંક ભૌતિકશાસ્ત્રોએ મનુષ્યના શરીરસ્વાસ્થ્ય સાથે ધર્મતત્ત્વનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રકાર પણ ટૉલસ્ટૉયને માન્ય નથી તે કહેતા કે, ધર્મતત્ત્વનો સંબંધ ફક્ત આત્મા સાથેજ છે. તેને મારીમચડીને શરીર સાથે જોડવો એ માંડપણ છે રોગ અને મૃત્યુ જીવની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય પણ છે.”

ધર્મનું મુખ્ય કાર્ય શું છે એ એકજ મુખ્ય મહત્ત્વના પ્રશ્ન તરફ તેમનું લક્ષ

હતું. આથી ખ્રિસ્તનો મહત્વનો ઉપદેશ શો છે એ વિષેજ તેમણે વિચાર કર્યો. ખ્રિસ્તે આંધળાને આંખો આપી, લૂલાને પગ આપ્યા અને રોગીને નિરોગી બનાવ્યા, એવી વાતો તરફ તેમનું લક્ષ બીલકુલ ગયું નહિ; તથાપિ મન અને શરીર ઉપર પરસ્પરની અસર થાય છે એ અનુભવનો પણ ધનકાર ટાલ્સ્ટોયે કર્યો નથી.

જગતમાં જડપમાં વહેતી અને સ્પષ્ટ દેખાતી શક્તિથી પર એવી જે સૂક્ષ્મ શક્તિ છે; તેની શોધ માટે યૂરોપના કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞો મંથન કરી રહ્યા છે. એ વિદ્વાનો હાલ તો આટલુંજ જાણી શક્યા છે કે, પ્રચલિત જ્ઞાનને અગમ્ય એવા પ્રકાર વિશ્વમાં બને છે; અને વિશ્વશક્તિના જે કાયદાથી તે ઉદ્ભવે છે તે કાયદાથી હજી આપણે પૂર્ણ અજ્ઞાન છીએ.

ટાલ્સ્ટોયનો મત એ છે કે, કોઈ પણ રાજ્ય અથવા સરકાર સાથે વચનથી બંધાઈ ન જતાં ધર્મને અનુસરીને વર્તવા માટે સ્વતંત્ર રહેવું એ મનુષ્યના માનસિક વિકાસ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. વળી તે કહે છે કે, “જગતમાં માણસો જે કંઈ અપદૃત્ય કરે છે તે કેવળ સ્વેચ્છાથીજ કરે છે એમ હોતું નથી; પણ તેમણે સ્વીકારેલી નોકરીની શરતોને લીધે તેમને તેમ કરવાની ફરજ પડે છે. યુદ્ધમાં રકતપાત, લૂંટફાટ, આગ સળગાવવી, વગેરે પ્રકારનાં ધોર કૃત્યો જે શહે-નશાદ અથવા સત્તાધારીઓ અન્ય પાસે કરાવે છે, તેઓ પોતે એવાં કૃત્યથી કદિ પણ પોતાના હાથ મલીન કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ એવાં કાર્ય પોતાની આત્માથી થવા છતાં તેઓ એ કૃત્યો પોતાની નજરે સુદ્ધાં પડવા દેતા નથી. એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, સ્વાભાવિક રીતેજ એવાં કૃત્યને તે કેટલાં પાપી સમજે છે. કાયદા અથવા ધંધાના નામ નીચે એવા અનેક પાપી બનાવ બને છે.”

ટાલ્સ્ટોયના આ કથનની બાબતમાં વ્યાવહારિક માણસની દૃષ્ટિએ એક એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, મનુષ્યસમાજની સાંપ્રત સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારનો, કાયદાનો, સમાજનો કે ધર્મનો અંકુશ ન રાખતાં તેને તદ્દન સ્વતંત્ર રાખવામાં આવે તો હાલની સ્થિતિ સુધરશે કે ? મનુષ્ય કાયદાના બંધનથી સુધરશે કે તેને તદ્દન છૂટો મૂકી દેવાથી સુધરશે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મુશ્કેલીભર્યો છે.

ગ્લૅડસ્ટન કહે છે કે:—“મારું અર્ધજીવન પૂરું થઈ જતાં સુધી હું મારા વર્તનનો વિચાર કેવળ મારી પોતાની જાત પુરતોજ કરતો હતો. મારા વર્તનનો લોકો શો અર્થ કરશે અને તેમના પર તેની કેવી અસર થશે, એનો મેં પૂર્વવચમાં કદિ પણ વિચાર કર્યો નથી. આપણી રહેણીકરણી તરફ કેવળ સ્વતંત્રી દૃષ્ટિએજ ન જોતાં અન્ય સમાજનું અસ્તિત્વ પણ લક્ષમાં લેવું જોઈએ એ વાત મારા ધ્યાનમાં આવેલી નહતી. સમાજમાં પરસ્પર સહકારની ભાવના દૃઢ થઈ એકજ જળવાય નહિ તો સમાજ છિન્ન બિન્ન અને નષ્ટાચ્છ થવા લાગે. એ આપત્તિ ટાળવા

માટે પ્રત્યેક પોતાનો માર્ગ સમાજની દૃષ્ટિએ નિયત કરવો જોઈએ.”

ગેઝર્ડનના આ ઉદ્દગારમાં પાશ્ચિમાત્ય વિચારસરણીનું પ્રતિબિંબ ખરાબર પડેલું છે. ટોલસ્ટોયની વિચારસરણી એથી ભિન્ન છે. ટોલસ્ટોય કહે છે, “પ્રભુથી હરીને અને આપણી સદસદૃવિવેકબુદ્ધિને અનુસરીને આપણે આપણું વર્તન રાખીએ તો તેથી સામાન્ય એક દેશનું તો થું પણ સમગ્ર માનવજાતિનું કલ્યાણ થશે અને માનવહૃદયમાં બહુલાવ જગૃત થઈ તેમનું ઐક્ય વૃદ્ધિ પામશે.” પરંતુ અદ્યાપિ એ વિચાર પ્રમથોતો વ્યવહાર ચલાવવાની યોગ્યતા સામાન્ય મનુષ્યજાતિમાં આવેલી નથી. ટોલસ્ટોય પોતાની જાતપરથી જગતની પરીક્ષા કરે છે પણ તેમના પોતામાં રહેલી વિવેકજગૃતિ, પરાપકાર, ઔદાર્ય જેવા ગુણ સામાન્ય જનોમાં ફટલે સુધી દૃષ્ટિએ પડે છે, તેનો વિચાર કરતાં ટોલસ્ટોયનું તત્ત્વ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ-એ ઉપયોગી થાય તેમ જણાતું નથી. આપણું પોતાનું વર્તન નિયત કરતી વખતે ચોતરફની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ પોતાના વર્તનથી અન્ય પર કેવી અસર થશે તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. એકાદ તત્ત્વ કેવળ સ્વમતાચરણ ખાતર સમાજની રીતિથી વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવે તો સમાજવ્યવસ્થામાં ક્ષતિ પહોંચાડવાનું પાપ તેના શિરે આવ્યા સિવાય ન રહે; માટે શાણા માણસે સમાજવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માટેજ પોતાનો વર્તનક્રમ લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ આંકવો જોઈએ.

આ સંબંધમાં ટોલસ્ટોય એવો આક્ષેપ કરે છે કે, “જે સિદ્ધાંત અંતરાત્માને સત્ય લાગે તેને આચારમાં મૂકવાની તપસ્વિતા જનસમાજમાં ન હોય તેને ખાતર જ તે સત્યવિચારને આચારમાં ન લાવીએ, તો આપણને તરતજ તત્ત્વવ્યભિચારનો દોષ લાગુ પડે છે. એવી રીતે આપણે એક એક તત્ત્વનો ત્યાગ કરવા લાગીએ તો આપણું લપસણું ક્યાં અટકશે તે કાણ કહી શકે તેમ છે? આજે આપણે કેવળ સમાજ માટે સ્થાનબ્રજ ઘડ્યું તો કાલે કેવળ સ્વાર્થપરાયણ બુદ્ધિથી બીજા એકાદ તત્ત્વનો ત્યાગ નહિ કરીએ એમ કાણ કહી શકશે? કેવળ પ્રભુ તરફજ દૃષ્ટિ રાખીને તથા અન્ય કોઈ લોભમાં પડ્યા વગરજ આપણે આપણા માર્ગે વહીશું તોજ તે તત્ત્વની અવ્યભિચારી ભક્તિ આપણામાં અચળ રહેશે.”

પરંતુ સામાન્ય માણસને એ વિષે પણ એક શંકા એ થાય છે કે, ટોલસ્ટોયની એ વિચારસરણી કોઈ કાળે પ્રત્યક્ષ આચારમાં આવી હોત તો માનવજાતિની સ્થિતિ સંપ્રત કરતાં કંઈ ભિન્નજ હોત. તત્ત્વની સત્યતા તેમના જેવા ઉચ્ચ સ્થિતિના માણસ માટે હોઈ શકે, પણ સામાન્ય મનુષ્ય માટે તો તેનો વ્યવહાર શક્ય જણાતો નથી. કેવળ તત્ત્વાચરણ માટેજ જેણે અતે ધરખારનો સુદ્ધ ત્યાગ કર્યો એવા ટોલસ્ટોય જેવા મહાપુરુષ માટે તે અશક્ય નથીજ; પણ એટલાજ પરથી તેમનાં તત્ત્વ સામાન્ય માણસને તેટલેજ દરજ્જે ઉપયોગી છે એમ માનવું એ તો

બુલબરેલું છે, માટે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સામાન્ય માણસે વર્તવું અને ટૉલસ્ટૉય જેવા મહાત્માનું ચારિત્ર અતિમ ધ્યેય રૂપે રાખવું, એજ ઉચિત છે.

ટૉલસ્ટૉયનું એક મોટું તત્ત્વ એ છે કે, કોઈપણ પ્રસંગે જીવનનો ઉપયોગ લેશ માત્ર કરવો નહિ. રાજ્યવ્યવહારમાં, ઉદ્યમધંધામાં, જેલમાં, શાળામાં અથવા સામાન્ય ગૃહસંસારમાં પણ જીવનનો ઉપયોગ થવો ન જોઈએ. ઉપર કરેલું ૧૫વેચન આ તત્ત્વને પણ લાગુ પડે છે. એવા જોરજીવન વિના જે સમાજનો વ્યવહાર સરગતાથી ચાલતો હોય, તે સમાજ ખરેખર નૈતિક દૃષ્ટિએ અતિ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હોવો જોઈએ; પણ આજ સુધીમાં માનવસમાજની સ્થિતિ એટલી આદર્શવત્ જની હોય એમ કહી શકાતું નથી.

ટૉલસ્ટૉયે પોતાની વિચારસંકલના એવી સાદી, સરળ અને સુંદર રીતે ગોઠવી છે કે, વાંચવામાં તેમનાં તત્ત્વો તરતજ સ્વીકાર્ય જણાય છે; પણ તેને વ્યવહારમાં મૂકવામાં એટલાં ભયંકર છે કે તેની યથારિથન કદપના પણ થઈ શકતી નથી. ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે, “પ્રભુએ અને સદ્બુદ્ધિએ ખતાવેલા નિયમ સર્વ મનુષ્ય પાળશે તો મનુષ્યકૃત કાયદાની જરૂરજ રહેશે નહિ અને મનુષ્ય જાતિ આનંદ તથા શાંતિમાં કાલક્રમણ કરશે.” પણ આપણામાંનો પ્રત્યેક એ નિયમ પ્રમાણે ચાલવાનું ધારે તોએ માનવકૃત ધોરણથી મુક્ત રહી શકે નહિ. જગત-માથી મનુષ્યકૃત ધોરણોનો નાશ કરવામાં આવે તોપણ આપણી હરકતોનો અંત આવવાને બદલે તેમાં વધાન થયા સિવાય ન રહે. કોઈ એક સદ્કાર્ય માટે દસ-પંદર માણસ એકત્ર થઈ કામ કરવા લાગે છે તો તેમાં હરીફાઈ કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે તેનો અનુભવ આપણને હંમેશા થાય છેજ. દૃષ્ટિત કાર્ય બગાડવાનો કુદૃષ્ટ હેતુ તેમાંના કોઈનો હોતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ સ્વીકારેલું કાર્ય ઉત્તમ રીતે પાર પાડવાને પ્રત્યેક પોતાથી બળતું કરે છે; પરંતુ પ્રત્યેકનો દ્રષ્ટિકોણ ભિન્ન હોવાથી તેમનામાં મતભેદ થાય છે અને અંતે કાર્ય બગડે છે. એ દસપંદર માણસમાં તે કાય વિષે એકંદરે વિશેષ જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજા એકાદને બીજા-કુલ હોતું નથી. એકજ સમયે અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું એકાદને પ્રિય હોય છે ત્યારે બીજા એકાદને એકજ સાધનને વળગી રહેવાનું પસંદ પડે છે. એકાદ બીજા સ્વભાવનો હોય છે અને તે વિચાર દુર્યા સિવાય એકે પગલું ભરતો નથી, ત્યારે બીજો ઉતાવળા સ્વભાવનો હોય છે અને કાર્યસિદ્ધિ માટે અસ્પષ્ટિત કામ ઉઠાવે છે. એક સમજી હોય છે તો તે કોઈપણ ખામતને તરત સમજી જાય છે, ત્યારે બીજાની બુદ્ધિને તે બીલકુલ રૂચતું નથી. આવા અનેક ભેદ કેવળ બંધિતગત બુદ્ધિભેદથી ઉત્પન્ન થાય છે; માટે એ દસપંદર માણસનું-કેન્દ્રીકવન થાય તેવી કોઈ નિયામક મધ્યવર્તી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી રાખવાની આવશ્યકતા

હોય છે. જગતનો વ્યવહાર સરળતાથી ચલાવવા સારૂ ૨૫૦૮ વ્યવસ્થિત કાયદાની અને નિયમબદ્ધ રચનાની જરૂર છે. હા, એ ખરૂં છે કે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં કેટલીક વખત કાયદાની વ્યર્થ કડકતાનો અનુભવ થાય છે અને હિતને રચાને અહિત થાય છે; પણ તેવું ન થવાના ઉપાય તરીકે કાયદાનું બંધન તદ્દન દૂર કરવામાં કરવામાં આવે તો હાલમાં થતું હિત પણ ન થતાં અહિતજ થશે.

ટૉલસ્ટૉયની વિચારસરણી પશ્ચિમની પ્રજાને વિશેષ રૂપે તેમ નથી. ઐહિક સુખ એજ માનવજીવનનું લક્ષ્ય છે, એ જેમનો સિદ્ધાંત છે તેમને ટૉલસ્ટૉયનું અપ્રતિકારનું તત્ત્વ ત્રિકાળે માન્ય થશે નહિ. આ નામરૂપાત્મક જગતથી પર કંઈ પણ અસ્તિત્વ રહેલું છે; તેની કદપના પણ જેને આવી નથી તે ઈર્ષ્યસુખનોજ ઉપાસક થાય અને ગમે તેવા અત્યાચાર કરે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. એવા લોકોને અપ્રતિકારનું રહસ્ય રૂપે પણ નહિ અને પચશે પણ નહિ.

જુના ધર્મપંથના ગ્રંથોપર ટીકા લખી રહ્યા પછી ટૉલસ્ટૉયે બાયબલનું પોતનું ભાષાંતર પ્રકટ કર્યું. એ પુસ્તકમાં તેમણે ચાર સંતોએ લખેલા ચાર શુભવર્તમાનનું ભાષાંતર કરી તેમાં રહેલાં મુખ્ય સૂત્રોની એકવાક્યતા કરવાનો યત્ન કર્યો છે. એ ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ ગ્રંથ પણ પ્રથમ જીનીવામાં છાપવામાં આવ્યો હતો. ખૂદ રૂશીયામાં તેની પ્રસિદ્ધિ પ્રથમ થવામાં તે વખતનું રૂશીયન રાજવ્યવસ્થાજ આડે આવેલી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૫ના નવેમ્બરમાં જ્યારે નવીન સનંદશીર રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન થઈ ત્યારે કેટલાંક બહિષ્કૃત પુસ્તકોની સાથે આ પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ કરવાની રાજસંમતિ અપાઈ ત્યારેજ તેને રૂશીયામાં રચાન મળ્યું. એની પહેલી અ.વૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે:—

“ આ ગ્રંથ આશરે દસ વર્ષ પહેલાં લખાયો હતો. એમાં અઘાપિ અપૂર્ણતા હોવા સાથે બીજી પણ પુષ્કળ ખામીઓ છે; પણ મારા સ્નેહીઓના અત્યાગ્રહથીજ એને છાપવાની મેં સંમતિ આપી છે. મને લાગે છે કે, હવે પછી તેને શુદ્ધ કરી પૂર્ણત્વ આપવાનું કાર્ય મારાથી બનવું શક્ય નથી; કારણ કે, ગ્રંથ લખતી વખતે મારી શુદ્ધિમાં જે એકગ્રતા, સ્થિરતા અને ઉત્સાહ હતાં તે હવે રહેલાં નથી. છતાં પણ આ કાર્યને લીધે મને જે પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે અંશતઃ પણ વાંચકને મળશે તો મારું કાર્ય સફળ થયું છે એમ હું સમજીશ. એ પ્રયત્નમાં મને જે માર્ગ મળ્યો છે તે નિઃસંશય સત્ય વસ્તુ તરફ જાય છે અને એ માર્ગે જેમ જેમ હું આગળ વધું છું તેમ તેમ મને મનઃશાંતિ તથા આનંદનો લાભ અધિકાધિક થાય છે. એ લાભમાં વાંચકને પણ હિસ્સો મળે, એટલીજ મારી ઇચ્છા છે.”

ઉક્ત પ્રસ્તાવના લખાયા પછી ઘણે વર્ષે ટૉલસ્ટૉયે એ ગ્રંથ વિષે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા.

“અંથકાર પોતાના અંથની પરીક્ષા બરાબર કરી શકતો નથી એ કથન કદાચિત્ ખરૂં હશે; પણ એ આક્ષેપ સ્વીકારીને પણ હું સ્પષ્ટ રીતે કહું છું કે, એ પુસ્તક મારા સર્વ લેખનકાર્યમાં મુકુટમણિના સ્થાને છે. એ લખતી વખતે મને અભૂતપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થયો છે. મારા જીવનની દિશા એ અંથથી બદલાઈ છે અને નિશ્ચિત બની છે. એ અંથ પછી મારા હાથે જે કંઈ કૃતિ થઈ હશે તેના આધારરૂપે એ અંથજ છે.”

મૂળ ગ્રીક ભાષાનાં પુસ્તકોનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરી પૂર્ણ વિચારને અંતે જે તત્ત્વ ટૉલ્સ્ટૉયને રૂઝ્યાં અને તેમની બુદ્ધિમાં ખ્રિસ્તનું જીવન જેવું દેખાયું, તેવુંજ તેમણે એ અંથમાં આલેખ્યું છે; તથાપિ તેમણે ખ્રિસ્તનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તેનેજ સત્ય શા ઉપરથી માનવું એમ કોઈ પૂછે તો તેનો નિઃશંક ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે આજસુધીમાં ખ્રિસ્તનાં શબ્દચિત્ર અનેક આલેખ્યાં છે અને તેમાં સ્ટોસ, હેનન, રૂસ, હોસરોથ, ફારર, હારનેક વગેરે સુપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિશાળી પુરોષો પણ છે. તેમણે પણ સ્વબુદ્ધિથી સ્વીકારાએલાં ચિત્ર પ્રમાણિકપણે દોર્યાં છે, તોપણ અ સર્વમાં વિલક્ષણ મતભેદ જણાઈ આવે છે. આ ગોટાળો થવાનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે, જે મૂળ સંહિતાપરથી આટલી ટીકાઓ નિર્માણ થઈ છે તે મૂળ સંહિતાજ અધુરી, કાચી અને બોબડી છે. તે મૂળ કોણે લખી, ક્યાં લખાઈ તે સંબંધમાં કંઈપણ માહિતી હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી અને તેમાં વિસંગતપણું પ્રત્યક્ષ થાય છે તે જુદુંજ. તેની ઘણી વાતો ગુપ્ત રહેલી છે અને જે બહાર આવી છે તેમાં નિશ્ચિતતા કે પૂર્ણતા છેજ નહિ; અર્થાત્ અનેક મતભેદ હોવા સાથે સર્વને સ્વમતના સમર્થન માટે તેમાંથી આધાર મળી આવે છે.

ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો ખરૂં છે કે, એ ઉલ્લેખથી ટૉલ્સ્ટૉયનો માર્ગ નિશ્ચિત થઈ તેમને શાંતિનો લાભ થયો છે. ઇસુનું પોતાનું ચારિત્ર્ય કેવું હતું અને તેણે ક્યાં તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એનું જ્ઞાન તેમને પોતાને તો બરાબર થયું છે. જગતનું સ્વરૂપ પરિવર્તન પામે છે માટે જુના કાળની વાતો તે કાળ માટે સારી હશે; પણ નવા સમયને અનુસરી તેમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ એવો અર્વાચીન પાશ્વિમાત્મ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય ટૉલ્સ્ટૉયને માન્ય થઈ શક્યો નથી. એ વિષયના અભ્યાસ પછી ટૉલ્સ્ટૉયનો નિશ્ચિત મત એવો થયો હતો કે જગતના બદલાએલા સ્વરૂપમાં સુખ અને શાંતિનો લાભ શક્ય નથી. તે ઉપદેશ છે કે, “નવા જગતમાં નવા માર્ગ શોધી કાઢવાને બદલે ખ્રિસ્તના સમયમાં પાછા પહોંચી પૂર્વનું સાદું, બ્યવસ્થિત, બિનખર્ચાળુ ખેડુતજીવન પુનઃ આરંભો. સુખની શોધમાં આગળને આગળજ દોડ્યા કરવાથી સુખ અને તમારા વચ્ચેનું છેદું જગતના અંત સુધી લાગવાનું નથી; માટે આગળ ન જતાં પાછા વળો.”

કેટલાકનો આક્ષેપ છે કે, ટૉલસ્ટૉયે નવા કરારનું જે ભાષાંતર કર્યું છે તેમાં અર્થની વિલક્ષણ ખેંચતાણુ થએલી છે. એ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે:—

“ મેં ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ સારી રીતે કરેલો છે અને તે સમયના અતિ વિદ્વાન પુરૂષોના ગ્રંથ મેં હૃદયપૂર્વક વાંચ્યા છે; તથાપિ એ વાતને પણ હું વિશેષ મહત્ત્વ આપતો નથી. કેટલેક સ્થળે મેં જાણી જોઇને અર્થની ખેંચતાણુ કરેલી છે. ખ્રિસ્તનો ખરો હેતુ લોકસમક્ષ રજુ કરવાનું એકજ કર્તવ્ય મારા સમક્ષ ન હોઈ પુરાણપથે લોકોમાં ઉત્પન્ન કરેલો દુરાગ્રહ પણ મારે લોકોના ચિત્તમાંથી દૂર કરવાનો હતો. એક વસ્તુથી જે કાર્ય સિદ્ધ કરવાનાં હોવાથી કેટલાક પ્રસંગોમાં હું જાણી જોઇ વિરૂદ્ધ દિશાએ વલ્લો છું. લોખંડના ટુકડા સાથે વિદ્યુત્તર્ધર્ષણુ થતાં ઉદ્ભવતું ચુંબકત્વ નષ્ટ કરવું હોય છે તેથી વિરૂદ્ધ બળ ધરાવતી એવડી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; એજ ગણિત મારા ભાષાંતરને લાગુ કરવું જોઈએ.”

ટૉલસ્ટૉયે ભાષાંતર કરવામાં ગ્રીક શબ્દોનો કેવળ ૩૯ અર્થ ન લેતાં તેનો ધ્વનિ-ધાત્વર્થ જોઇ તે શબ્દમાં રહેલો વિશિષ્ટ હેતુ દર્શાવ્યો છે. ઇસુખ્રિસ્ત વિષે ધીમે ધીમે તેમના વિચારમાં ફેરફાર થતો ગયો. હિંદુ અને ચીની તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યા પછી તેમણે ખાચખલનો અભ્યાસ કર્યો. એવી રીતે અનેક ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેમના લક્ષમાં એક એ વાત આવી કે, તત્ત્વતઃ સર્વ ધર્મ એકજ સ્વરૂપ હોઇ તેમાં જે ભેદ દેખાય છે તે કેવળ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે છે. એ ધર્મ વ્યવહારમાં આવ્યા પછી કેવળ વ્યાવહારિક સ્વરૂપના જે પટ તેના પર ચડ્યા છે, તે પટથી પાછળથી તેમાં ભેદ દેખવા લાગ્યા. વસ્તુતઃ સર્વ ધર્મ ખીજ રૂપે એકજ છે. આ તત્ત્વ ચિત્તમાં સ્થિર થયા પછી ઇસુ ખ્રિસ્તની માત્ર વ્યક્તિવિષયક વાતો વિષે બહુધા તેમના ચિત્તમાં વિશેષ આદર રહ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૯૦૦માં ખીરકોફનો લખેલા પત્રમાં તે કહે છે:—

“ અધ્યાપક વેરુજનો ગ્રંથ મેં વાંચ્યો છે. લેખકે ઇસુખ્રિસ્ત નામની વ્યક્તિ કદિ અસ્તિત્ત્વમાંજ નહિ હોવાનો આશય પ્રદર્શિત કરનાર અનેક પ્રમાણુ બતાવ્યાં છે. એ પ્રમાણુ કદાચિત્ત સત્ય ઠરે કે અસત્ય ઠરે, પણ તે સત્ય ઠરે તો તેમાં આપણને શી હાનિ છે ? કિંદલાનું રક્ષણુ સારી રીતે થઇ શકે તે હેતુથી બહારના મોચ્યાં દૂર કરવામાં આવે તો તેમાં શું ખગડવાનું હતું ? કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી પણ વિપુલ છે. તેના ઉદરમાંથી વહી આવેલો તત્ત્વપ્રવાહ અમુકજ સ્થાનમાંથી નીકળ્યો છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું કાર્ય કંઇ મહત્ત્વનું નથી. એવા તત્ત્વો કંઇ એકાદ વ્યક્તિવિશેષ દ્વારાજ નિર્માણુ થએલાં નથી હોતાં. સમગ્ર માનવકુલના કેંદ્રીભૂત ચૈતન્યમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થએલો હોય છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયના મતપ્રતિપાદનમાં મુખ્ય મુદ્દો વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો ન હોતા તે વ્યક્તિએ કયા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું, અને તે તત્ત્વ માનવજીવન-ક્રમને આવશ્યક હોય વ્યવહાર્ય છે કે નહિ એજ જાણવાનો હતો. ખ્રિસ્તના અસ્તિત્વ વિષે તેમના મનમાં કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ રહેલો નહતો પણ તેથી તેના તત્ત્વ-પરથી તેમનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો નહતો. વ્યક્તિને મહત્ત્વ ન આપતાં તેમણે તત્ત્વ-નેજ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

ટૉલ્સ્ટૉયના મતમાં ખીન્ને પણ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો છે. પ્રત્યેક જીવન-નિર્વાહ માટે કંઈપણ ઉદ્યોગ સ્વહસ્તે કરવાની આવશ્યકતાપર તેમણે વિશેષ વજન આપેલું છે. જમીનદાર જાતે ખેતી કરવાને બદલે ખેડુનો પાસે શ્રમ કરાવી પાક માત્ર ઓઢીયાં કરી જાય એ માર્ગ તેમને લેશ માત્ર પસંદ નહતો. તે કહેતા કે, પોતાને તથા પોતાના કુટુંબના પોષણાર્થે આવશ્યક એવી વસ્તુઓ જાગીરદારે પોતે અને પોતાના કુટુંબીઓની અંગમહેનતથી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. એજ શારીરિક શ્રમનો નિયમ માનસિક કાર્યને પણ લાગુ પડે છે. કોઈપણ તત્ત્વનો મુખે ઉચ્ચાર કરવાથી કે કાગળપર લખવાથીજ કર્તવ્યસમાપ્તિ થતી નથી. જેણે તેણે પોતાના મત પ્રમાણે વર્તન રાખી બતાવવું જોઈએ. લખવું, અભ્યાસ કરવો, વાદવિવાદ કરવો અથવા મનુષ્યનો સમૂહ એકત્ર કરી તે દ્વારા ઉદ્યોગવૃદ્ધિ કરવી તેના કરતાં શારીરિક શ્રમથી ઉત્તમ પ્રકારે ખેતી કરવી એ અધિક અગત્યનું તથા અધિક મહત્ત્વનું છે. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના અને પોતાના કુટુંબના પોષણાર્થે જેઓ કોઈ પણ સમયે કંઈક બહાનાથી અંગમહેનત કરતા નથી તેમની સખત ઝાટ-કણી કાઢેલી છે.

નવા કરારનું ભાષાંતર થયા પછી એજ ધોરણે ટૉલ્સ્ટૉયે કેટલીક નાની ચોપડીઓ અને પરચુરણ લેખ લખ્યા છે. તેમણે ધર્મ અને રાજ વચ્ચે પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંગઘ હોવો જોઈએ તેનું ઉદ્ઘાટન એક નાના નિબંધમાં કર્યું હતું. એ નિબંધની હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર થઈ તેનો પ્રચાર પણ ઠીક થયો હતો; પરંતુ તે છાપખાનાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થવાનો યોગ આવ્યોજ નહિ. નવા કરારના ભાષાંતરની પણ પ્રથમ એવીજ સ્થિતિ થઈ હતી. તેની એક પ્રત તેમના એક ગૃહશિક્ષકને જોઈતી હતી; પણ મૂળ પ્રત ખૂદ ટૉલ્સ્ટૉય પાસેજ નહતી તેથી તેની નકલ પણ કરવાને તે શિક્ષક શક્તિવાન થયો નહિ; તેથી છેવટે તે ગ્રંથના મુખ્ય મુખ્ય ભાગનું એક નાનું ટિપ્પણ ટૉલ્સ્ટૉયે મોઢે કર્યું હતું અને શિક્ષકે તે લખી લીધું હતું. આવી રીતે એ મહાન ગ્રંથની એક નાની કડી નિર્માણ થઈ અને એ કડી પૂર્ણ થયા પછી તેની એક નાની પ્રસ્તાવના ટૉલ્સ્ટૉયે સ્વહસ્તે લખી છે. તેમાં તે કહે છે, “ ખ્રિસ્તના મુખ્ય મુદ્દાને છૂપાવી રાખી જેમણે મનગમતા ગમે

તેવા અર્થ ખ્રિસ્તના મુખે ઉચ્ચારાવ્યા છે, તેવા માણસો માટે બેજ માર્ગ ખુલ્લા છે. એક માર્ગ એ છે કે પશ્ચાત્તાપથી પોતાનાં અતઃકરણ શુદ્ધ કરી પોતાનો અસત્ય પ્રભાવ પાછો ખેંચી લેવો અથવા મારા જેવા જે કોઈ તેમનું પોકળ ખુલ્લું પાડે તેમનો વિરોધ કરવો. જ્યારે હું મારું પુસ્તક લખતો હતો ત્યારે મને તેમના એ છળનું સ્વપ્ન આવેલું હતું. મને ભય લાગતો હતો તે એટલોજ કે મારું મન મને દગો દઈ મને અસંમત એવી જુદીજ વાત મારા મુખે ઉચ્ચારાવશે કે શું? એવું ન બને તે માટે મારા મનને હું કેળવી રહ્યો હતો.”

ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં ‘મારો ધર્મ’ નામનું એક પુસ્તક ટાલસ્ટોયે લખેલું હતું. તેમના એ પુસ્તકનાં ભાષાંતર યૂરોપની ઘણી ખરી ભાષામાં થઈ તેમના વિચારોનો પ્રચાર થયેલો છે. એ પુસ્તક વિશેષાંશે આત્મચરિત્ર રૂપ હોઈ સ્વતંત્રી માનસિક સ્થિતિનું સુંદર ચિત્ર આલેખેલું છે. એ પછી લખાયેલા ખ્રિસ્તી ધર્મ-ગ્રંથના મોટા ભાષાંતરની વિચારસરણી બીજરૂપે એ પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલી છે એ વાત નીચેના ઉત્તારા પરથી લક્ષમાં આવશે.

“દેશની માનવનિર્મિત સરહદ માટે મારા પ્રેમની પણ મારે શા માટે હદ બાંધવી? એક સરકારી આદેશથી હું અમુક દેશનો છું એમ માની લઈ તેટલી ટુંકી મર્યાદામાં મારે પોતે શા માટે પુરાવું? અખિલ માનવજાતિ સાથેનું જે ઈશ્વરનિર્મિત ઐક્ય છે, તે મનુષ્યનિર્મિત સરહદથી ભિન્ન થઈ શકતું નથી તે હવે હું સમજી ચુક્યો છું. જગતનાં સર્વ સરખાંજ હોઈ તે સર્વ બંધુજ છે. દેશાભિમાન નામનો જે ભયંકર ભ્રમ મનુષ્યના માથે ઠોકી બેસાડવામાં આવે છે, તેમાંથીજ પરસ્પર દ્વેષ, કલહ અને યુદ્ધ ઉપસ્થિત થઈ પ્રચંડ ક્રાંતિઓ અને ઉત્પાતો જગત પર તૂટી પડે છે, એ હું મારી નજરે જોઈ શક્યો છું.”

“પાછળથી હું જાણી શક્યો છું કે, મારી યુવાવસ્થાના સમયે મારામાં રહેલું દેશાભિમાન કુદરતી નહતું; પણ એકજ પદ્ધતિ અને એકજ પ્રકારે અપાયેલા શિક્ષણથી-કેવળ કૃત્રિમતાથી મારામાં તેને જન્મ અપાયો હતો. અમુક માણસોથી આપણે મિન્ન છીએ, તે આપણા શત્રુ છે એ ભાવનાની મળચૂથી જન્મથી મને મળેલી હોવાથી મારી સ્વાભાવિક વિસ્તૃત ભાવના નષ્ટ થઈ તેજાઓ દેશાભિમાનની સંકુચિત ભાવના કૃત્રિમતાથી મારા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ વાત લક્ષમાં આવ્યા પછી ખ્રિસ્તની આજ્ઞાનું સત્ય સ્વરૂપ હું સમજી શક્યો. ‘શત્રુનું પણ ભલું કરો,’ ‘સ્વબંધુની માફકજ શત્રુ પ્રત્યે વર્તો’ ‘તમે એકજ ચિતાનાં બાળકો છો’ અને ‘તમારો પિતા જેમ સર્વ પ્રતિ સમદષ્ટિથી જુએ છે તેમ તમે પણ સમદષ્ટિ રાખો’ એવો ઉપદેશ ખ્રિસ્તે શા માટે કર્યો છે તેનું રહસ્ય હવે મારા લક્ષમાં આવ્યું.”

“જગતની સમગ્ર માનવજાતિ સાથે મારું ઐક્ય છે, એ સિદ્ધાંત મનુષ્યને

સમગ્રય નહિ તે। આત્મકલ્યાણનો અન્ય કોઇપણ માર્ગ નથી, એવી હવે મારી ખાત્રી થએલી છે. હવે એ સિદ્ધાંત મારી જીવિમાં યથાસ્થિત સમાયો છે. એ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થયા પછી ભણું શું અને જૂકું શું, યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું, તે નક્કી કરવાની મારી કસોટી પણ બદલાઇ છે. આ મારો દેશ, આ મારા બંધુ, આ મારી સરકાર એવી સંકુચિત ભાવના મારામાં હતી ત્યાં સુધી પરકીયને હાનિ કરી અને તેમને તલવારના પાથી રેંસી કાઢી આત્માનું કલ્યાણ કરવું, એ માર્ગ સારો છે એમ મને લાગતું; પણ એ ભાવના નષ્ટ થયા પછી એ માર્ગ અતિ તિરસ્કારણીય અને ઉપહાસાર્પદ જણાવા લાગ્યો. પૂર્વે કોઇએ જે રૂશીયન-પણું ત્યજ દઇ અન્ય દેશમાં જઇ ત્યાંનું રાષ્ટ્રત્વ સ્વીકારેલું સાંભળતો, ત્યારે મને એ કાર્ય અતિ નિર્લજ્જતાનું લાગતું; પણ હવે મને તેમ લાગતું નથી. ઉલટ તેના ચિત્તની મહત્તાજ મને જણાય છે.”

“ કવચિત્ પ્રસંગે એ તત્ત્વનું વિસ્મરણ થઈ રૂશીયાના બંધુ મને વિશેષ પ્રિય લાગે છે અને કવચિત્ પ્રસંગે જગતની હરીફાઈમાં રૂશીયનોનો જય થાય એમ પણ લાગે છે; પરંતુ મનની એ સ્થિતિ ક્ષણવાર ટકે છે, નથી ટકતી તેટલા-માંજ એ વિચારબંધનનું બંધન સ્વરૂપ મારા લક્ષમાં આવે છે. એ બંધન મારો અને અન્યનો નાશ કરનાર છે એ સમજતાંજ હું તેનાથી દૂર થઇ જઈ છું.”

“ આવી સ્થિતિમાં અમુક એક રાષ્ટ્ર અથવા અમુક એક સામ્રાજ્ય અન્ય જગતથી સ્વતંત્ર અને ભિન્ન છે, એ મારાથી સ્વીકારી શકાય તેમ નથી; તેથી જે દેશમાં કલહ ઉત્પન્ન થતાં તેમાંના એકનો પક્ષ કરી તેના લાભમાં લેખ લખવાનું કાર્ય મારાથી થવાનું નથી. ન્યાં લેખ લખવાનાજ વાંધા છે ત્યાં પ્રત્યક્ષ હાથથી સહાય કરવાની વાતજ શી રીતે થઇ શકે? આ મારો દેશ અને પેલો તારો. એ બેદના પાયાપર જે કલહને સ્થાન મળ્યું તે કલહ સાથે હું કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ રાખી શકીશ નહિ. પછી એ કલહ ભલેને આયાત માલપરના કરની બાબતમાં હો. અથવા શસ્ત્રાસ્ત્રસામગ્રીનો હો. દારૂગોળાના કારખાનામાં અથવા અન્ય કોઇપણ શસ્ત્ર તૈયાર કરનાર કારખાનામાં મારાથી કામ થઇ શકશે નહિ, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં તો હું શસ્ત્ર પકડીશજ નહિ એ કહેવાની જરૂર નથી. એવાં કાર્ય જે કોઈ કરતા હશે તેમને કોઇપણ પ્રકારની મદદ કરીશ નહિ.”

“ મારે કલ્યાણ શામાં છે તે હું પૂર્ણ રીતે સમજી ચૂક્યો છું અને તે માર્ગના સત્યત્વ વિષે મને પૂર્ણ ખાત્રી થએલી છે; એટલે તે માર્ગથી જે જે બાબતો મને બ્રજ કરનારી હશે તે હું કદિ પણ કરીશ નહિ.”

“ અમુક માર્ગ સારો છે એટલું જાણીને એસી રહેવામાં કંઈજ કાયદો નથી. તેનું પ્રત્યક્ષ આચરણ પણ થવુંજ જોઈએ. હું જે એવી રીતે ચાલીશ તોજ

આજે મને જે જીવન નિરર્થક જણાય છે તે જીવન સાર્થક લાગશે.”

આ તત્ત્વો પવિત્ર આચરણની દૃષ્ટિથી સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે એમાં કંઈજ શંકા નથી. ટૉલસ્ટૉયે અંધપરંપરાથી ચાલતા આવેલા પંથનાં વ્યંગ ખેંચી કાઢી તેનો સ્ફોટ કરવાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે બજાવેલું છે. તેમણે ધર્મની ઉત્પત્તિ જગતમાં શામાટે થઈ છે, તેનું રહસ્ય પૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કર્યું છે અને જણાવે છે કે, ધર્મ એ કંઈ શારીરિક ક્વાયત નથી, તે કંઈ અંધવિશ્વાસનો અંશ નથી; પરંતુ હિંમ્યતમ કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવવા માટેજ ધર્મનો અવતાર છે. તેજ પ્રમાણે સમાજરચના અથવા રાજ્યપદ્ધતિની રચના પણ ધર્મમાર્ગનો વિશ્વંસ કરવાને બદલે પોષણ કરનાર હોવી જોઈએ. આ વિચાર સ્થિર કરવામાં તેમને જીનાં અનેક હઠવાદી તત્ત્વોનો વિશ્વંસ કરવો પડ્યો છે. કેવળ તલવારના બળથી રાજ્યપદ્ધતિનાં જે તત્ત્વો જીવી શકે છે તે તત્ત્વોથી ધર્મમાર્ગ વિકૃત બની માનવજીવનનું સાદૃશ્ય થતું નથી; માટે તેવાં તત્ત્વોનો નાશજ કરવો જોઈએ. તેમણે જે હઠવાદી તત્ત્વોનો નાશ કર્યો છે, તે તત્ત્વોની જગ્યાએ પોતાનાં નવીન તત્ત્વો સ્થાપન કર્યાં છે. તેમણે કહેલાં તત્ત્વોમાં વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ કંઈ દોષ નથી; પણ જ્યારે ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે, સામાન્ય જનસમૂહને પણ તે લાગું પાડવાં જોઈએ ત્યારે કહેવું પડે છે કે જીના હઠવાદીની જગ્યાએ તે બીજો હઠવાદજ માત્ર સ્થાપન કરે છે. અપ્રતિકાર, અરાજકતા તથા કાયદા અને વિશિષ્ટ હક્કનો અભાવ એ ટૉલસ્ટૉયનાં મુખ્ય તત્ત્વ છે. પ્રચંડ જનસમૂહની—વ્યક્તિઓની યોગ્યાયોગ્યતા જોયા સિવાય એકાદ સમાજપર એ તત્ત્વો સ્થાપવામાં આવે તો સમાજનું કલ્યાણ થાય કે અકલ્યાણ થાય તેનો નિશ્ચય ઉત્તર ફાળુ આપી શકે તેમ છે ?

ટૉલસ્ટૉયે પોતાની વિચારસરણી તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એટલી શુદ્ધ કરેલી છે કે તેમાં ખામી કાઢવાને સ્થાનજ નથી.

તેમનો સ્વભાવજ એવો હતો કે, એકાદ તત્ત્વબુદ્ધિગમ્ય થતાં તે તેના સમર્થનાર્થે અનેક વિચાર શોધી કાઢતા; એવી રિયતિમાં તે તત્ત્વને પોષક અથવા સાધક એવાં અનેક પ્રમાણુ બોળી કાઢતા; પણ તેને બાધક હોય એવી એક પણ વાત તરફ તેમનું લક્ષ જતું નહતું. આથી તેમણે સાધક મુદ્દાનો વિચાર અને વિસ્તાર જોટલો કર્યો છે તેના ચોથા ભાગ જોટલો પણ બાધક મુદ્દાનો હિસાબોહ કરેલો નથી.

ટૉલસ્ટૉયને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનો માર્ગ પસંદ હતો; તથાપિ પ્રભુનું વ્યક્તિ વિશિષ્ટત્વ તેમને માન્ય નહતું. તે કહેતા કે એ વાતનું નિશ્ચિત કથન કરવાનું કાર્ય પોતાની શક્તિ બહારનું છે. કેવળ ઐહિક કલ્યાણાર્થે તેની પ્રાર્થના કરવાનું તે સ્વીકારતા નથી. તે કહે છે કે, પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાના બે માર્ગ છે. જે ધર્મ સ્વાત્મબુદ્ધિએ સ્વીકાર્યો હોય; તેનું મનન કરી પછી તેનું નિદિધ્યાસન કરવું અને તે

પ્રમાણે વર્તવાનો અસ્ખલિત પ્રયત્ન કરવો એ પ્રભુપ્રાર્થનાનો એક માર્ગ છે; તેજ પ્રમાણે વિશિષ્ટ પ્રસંગે એકાંતમાં બેસી આપણે પ્રભુની સાન્નિધ્યમાં છીએ એવી ભાવના ઉપજાવીને મદ્ગદિત અંતઃકરણથી તેની પ્રાર્થના કરવી એ બીજો માર્ગ છે.

૫. સ. ૧૬૦૧ માં પોતાના એક મિત્રને લખેલા એક પત્રમાં તે જણાવે છે કે, “ હું જે માર્ગે આહુ છું તે માર્ગે સર્વને સરખીજ રીતે કલ્યાણક્રતા થશે એમ કહી શકાય નહિ, અથવા તેજ માર્ગે સર્વએ પ્રવાસ કરવાની આવશ્યકતા નથી. હું પોતે હમ્મેશ પ્રાતઃકાળમાં એકાંત સ્થાને પ્રભુપ્રાર્થના કરું છું અને તેનો આશ્વ નીચે પ્રમાણે હોય છે.”

“ હે સ્વર્ગસ્થ પ્રભુ, તારું નામ પવિત્ર છે. અનિર્વચનીય પ્રેમ એજ તારું નામ. પ્રેમમયી અંતઃકરણપૂર્વક જે કાંઈ એવું જીવન ગાળે છે, તેના હૃદયમાં પ્રભુ હેમ છે અને પ્રભુના હૃદયમાં તે હોય છે. બાહ્યચક્ષુથી પ્રભુને કાંઈએ જોયો નથી, પણ જ્યાં પરસ્પર શુદ્ધ પ્રેમભાવ હોય છે ત્યાં પ્રભુનો નિવાસ હોય છે. પ્રભુનો પ્રેમ માનવી અંતઃકરણમાં પૂર્ણતા પામે છે. હું ઈશ્વરભક્ત છું, એમ મુખે કહી જે પોતાના બહુનો દ્રેષ કરે છે તે પ્રભુને જોઈ શકશે નહિ. ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ જણાતા બહુ પર જે પ્રેમ કરી શકતો નથી, તેનો પ્રેમ અપ્રત્યક્ષ પ્રભુ પર કેવી રીતે સ્થિર થશે ? પ્રેમનો હૃદય પ્રભુમાંથીજ થાય છે; માટે જેના હૃદયમાં પ્રેમ છે તેનેજ પ્રભુ મળે છે, કારણ પ્રેમ એજ પ્રભુ છે.”

“ પ્રભુ, પૃથ્વીપર તારું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે. પ્રભુની સમીપ જવાનો યત્ન કરશો તો તેના સર્વ ગુણ તમોને પ્રાપ્ત થશે. પ્રભુનું સામ્રાજ્ય તમારા અંતઃકરણમાંજ છે.”

“ હે પ્રભો ! સર્વત્ર તારી ઇચ્છાજ પૂર્ણ થાઓ. શું મને ખરેખર અંતઃકરણપૂર્વક લાગે છે કે, પ્રભુના હૃદયમાં હું છું અને મારામાં પ્રભુ છે ? મારા હમ્મેશના જીવનક્રમમાં મારો પ્રેમ અધિકાધિક બલવત્તર બને તેવું મારું વર્તન છે ? આજે હું જીવંત છું પણ કાલેજ કલ્પિત કાળ મારો ભક્ષ કરશે એ વાતનું સ્મરણ મને છે કે ? હું સ્વાર્થ, કીર્તિ અને જીવનની પણ પરવા નહિ રાખતાં કેવળ પ્રભુ ઇચ્છાનીજ પૂર્ણતા માટે જીવન ગાળું છું કે ? ”

“ પ્રભુ, મારી ઇચ્છા નષ્ટ થઈ તારી ઇચ્છા પૂરી થાવ. મારા હૃદયમાંથી મારી ઇચ્છા સમૂળ નષ્ટ પામી તે સ્થાને તારી ઇચ્છા સ્થિર થાવ. ‘હું’ પણ દૂર કર અને ત્યાં ‘તું’ જ સ્થાપન થા.”

“ પ્રભુ, અમે જેમ અન્યના અપરાધની ક્ષમા કરીએ છીએ તેમ અમારા અપરાધને તું ક્ષમા કર.”

“ પ્રભુ, આ જમતની ફસાવનારી વસ્તુઓથી અમને દૂર રાખ.”

“કાષ્ઠપણુ પ્રકારની આશા, ધર્ષા, અસાક્ત, વિષયવાસના અને ઔહિક કીર્તિથી સાવચેત રહે. આપણાં ધ્યાનાં કાર્ય અન્યની દૃષ્ટિએ પડવા ન દેતા. તમારા ડાખા હાથનું કાર્ય જમણા હાથને જાણુવા ન દેશો. સદ્કાર્ય કરવામાં જે કાષ્ઠ પાછો પડે છે, તેને પ્રભુના રાજ્યમાં સ્થાન નથી. જે તમને કાઈ ગાળો દે તો તમે આનંદનાં ગીત ગાવ.”

“તમે અન્ય માનવબંધુઓને ક્ષમા નહિ કરો તો પ્રભુ પણ તમારા અપરાધ માફ કરશે નહિ.”

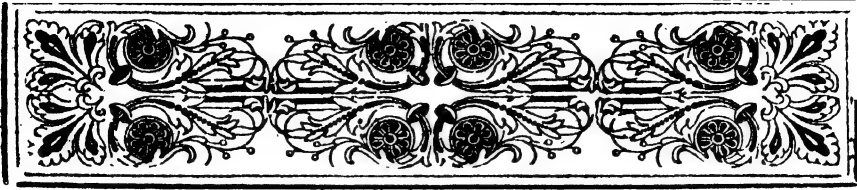
“અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવતા દુર્વિચારથી સાવધ રહે. દુર્વિચાર, અલક્ષિત, વિષયવાસના અને અસત્ય વિચારનું પરિણામ કેવું આવે છે તે ધ્યાનમાં રાખતા રહે. તેજેજ મૃત્યુ જીત્યું છે કે જે પોતાના સર્વ માનવબંધુઓપર પ્રેમ રાખે છે. જે પોતાના બંધુ પર પ્રેમ રાખતો નથી તેને ચિરજીવનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.”

“આવા પ્રકારની પ્રાર્થના હું હમ્મેશ કરું છું. મારું વર્તન અને મારા મનની સ્થિતિ સાથે પ્રાર્થનાનો મેળ પાડવા હું એવો પ્રયત્ન કરું છું. કેટલીક વખત પ્રાર્થના વખતે મારું હૃદય કોમળ ભાવનામાં ડૂબેલું હોય છે તો કેટલીક વખત તદ્દન શુષ્ક હોય છે.”

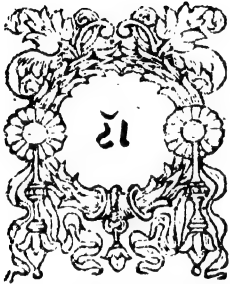
“એ નિત્યપ્રાર્થના ઉપરાંત અન્ય સમયે પણ એકાંત પ્રાપ્ત થાય છે તો પ્રાર્થના કરું છું. હું સાધુસંતોના ઉદ્ગારનું પરિશીલન કરું છું. એ સર્વ સાધુસંતો કેવળ ખ્રિસ્તીધર્મનાજ ન હોતાં અન્ય ધર્મના પણ હોય છે; તેજ પ્રમાણે કેવળ પ્રાચીન સંતોનો વિચાર ધ્યાનમાં લેવો અને અર્વાચીનનો ન લેવો એવી પણ મને હક નથી. પ્રભુની દૃષ્ટિએ મારા અંતઃકરણમાં કષ્ટ વસ્તુ યોગ્ય છે તે શોધી કાઢવા માટે અને અયોગ્ય વસ્તુને દૂર કરવા માટે હું હમ્મેશ મનન કરું છું.”

“હું અન્ય લોકોમાં ફરું છું ત્યારે અને કાર્ય કરતો હોઉં છું તે વખતે પણ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનો યત્ન કરું છું; તેજ પ્રમાણે જ્યારે વિકારવશ થાઉં છું ત્યારે પણ તેનું સ્મરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. મારું ચિત્ત જ્યારે વિકારવશ થાય છે ત્યારે એકાંતમાં પ્રાર્થના કરતી વખતે કેવી સ્થિતિ થાય છે તેનું સ્મરણ કરું છું; અને જ્યારે મારી એ પ્રાર્થના શુદ્ધ અંતઃકરણથી થાય છે ત્યારે હું તરત જ દુર્વિચારથી દૂર થઈ જાઉં છું.”

પ્રક ન ૧૪ મું-વાદશાહને આદેશ.

લસ્ટોયનું ચિત્ત ધર્મવિચાર પ્રતિ એટલું ખેંચાયુ હતું કે-એટલું લીન બન્યું હતું કે, અન્ય સર્વ કાર્ય તેમના સ્મૃતિપટમાંથી દૂર થઈ ગયાં હતાં. જેતી તરફ, તેમજ અશ્વ ઉછેરનો ધંધો તેમણે શરૂ કર્યો હતો તે તરફ પણ તેમનું ધ્યાન રહ્યું નહિ. મિલકત તરફ દુર્લક્ષ થવાથી કારભારીને પણ ફાવી ગયું, અને ઉપજમાં એટલો ઘટાડો થઈ ગયો કે દસમા ભાગ જેટલી પણ આવક રહી નહિ. બીજા હાથપર તેમનું કુટુંબ પ્રથમ કરતાં ઘણું વધી ગયું હતું અને બાળકો ઉમ્મરે વધતાં જતાં હતાં તેમ તેમ તેમના શિક્ષણનો ભાર વૃદ્ધિગત થયે જતો હતો. એ ઉપરાંત ટોલસ્ટોયના મધુર સ્વભાવ અને મીઠાનસારપણાને લીધે અતિથીની સંખ્યા પણ ઘણી વધી ગઈ હતી; તેમાં વળી ઉદાર સ્વભાવના લીધે કોષ્ટપણ બાબતમાં તેમણે હાથ ખેંચ્યો નહતો. આવી રીતે ખર્ચ વધી જતું હતું અને આવક ઓછી થતી જતી હતી તેથી ઉત્પન્નતો સર્વ કાર્યભાર તેમનાં પત્નીએ પોતાના હાથમાં લીધો. આવક જવકને સરખાં બનાવતાં તેમને નાકે દમ આવતો અને તેજ અરસામાં ટોલસ્ટોયના વધારા પડતા માનસિક શ્રમની અસર તેમના શરીરપર પણ થવા લાગ્યાથી એ બાબતનો પણ ચિંતામાં નવો ઉમેરો થયો.

તા. ૩ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૧ના રોજ પોતાની બહેનને લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે:--“હમણાં હમણાં લીયોનું” મસ્તક અતિશય દુખે છે; અને તોપણ તેમનું વિચાર અને લેખનનું કાર્ય તો ચાલુજ છે. ન્યારથી ડોસ્કોએસ્કીના મૃત્યુસમાચાર મળ્યા છે ત્યારથી તેમની વૃત્તિ તદ્દન ઉદાસ બની ગઈ છે. ગૃહ-સ્વામીની આવી સ્થિતિમાં અમો અન્ય માણસોને સારું કેમ લાગે? ડોસ્કોએસ્કીના માફકજ કાળનો પંજો અચાનક પોતાના પર પડશે, એ વિચારથી લીયોની વૃત્તિ અસ્વસ્થ બની ગઈ છે. દિવસોના દિવસો સુધી તે કોઈની સાથે એક શબ્દ પણ

ઉચ્ચાર કરતા નથી. તેમના વાળનું તેજ શીકું પડતું જાય છે અને શરીર પ્રકૃતિ પણ ઠીક જણાતી નથી. ”

તા. ૧ માર્ચ ૧૮૮૧ના દિવસે પિટર્સબર્ગના ક્રાંતિકારક પક્ષના એક અનુયાયીએ બાદશાહ ખીજા એલેક્ઝાંડરનું ખૂન કર્યાની વાત સાંભળી ત્યારે ટૉલસ્ટૉયને અતિશય ખેદ થયો હતો. એવી બાબતોને તે અતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતા હતા; પણ બાદશાહના ખૂન કરતાંએ તેમને જે વાતથી અત્યંત દુઃખ થયું તે વાત તો એ હતી કે એ ખૂન નિમિત્તે પાંચ જણને ફાંસીને લાકડે ચઢાવવાની શિક્ષા થઈ હતી. એ પાંચમાં સોફીપેરોસ્કી નામની એક સ્ત્રી પણ હતી. એ બનાવ પછી ઘણે વર્ષે તત્સંબંધી હકીકત લખતાં કહે છે:—

“ પાંચ ખૂનીની તપાસને અંતે તેમને થએલી ફાંસીની શિક્ષાથી મારા ચિત્તપર સખત આઘાત થયો. તેમની મૂર્તિ મારા મનશ્વક્ષુ સમીપ દઢ રહેવા લાગી. એ ખૂનીઓ માટે તો ઠીક છે, પણ ખૂનનો બદલો ખૂનમાં લેવા માટે જેઓ તેમને ફાંસીએ લટકાવવાની તૈયારી કરતા હતા, તેમના મનની સ્થિતિ માટે મને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું અને તેમાં ખીજા એલેક્ઝાંડરની ગણતરી થતી હતી તે તો અતિશય દુઃખકારક હતું. એ પાંચ માણસોને જે જીવતદાન આપવામાં આવ્યું હોત તો તેમના ચિત્તને કેટલી શાંતિ મળી હોત ? છેવટે કોઈ પણ અણચિંતઓ પ્રકાર ઉદ્ભવશે અને એ પાંચનો પ્રાણ બચશે એવી ગાંડી કદપના મને થતી. મારા ચિત્તમાં એક દિવસે એવા પ્રકારના વિચાર ચાલતા હતા અને ભોજન કરી કોચપર આડો પડ્યો. પડ્યા પડ્યા મને એકદમ ઉંઘ આવી ગઈ. સ્વપ્નમાં મેં જોયું કે એ પાંચને ફાંસીએ લટકાવવાની તૈયારી થઈ રહી છે. મને લાગ્યું કે હું જાગૃત હોઈ એ તૈયારી જોઈ રહ્યો છું; એટલામાં કોણ જાણે શું થયું કે જાણે મનેજ ફાંસીએ ચઢાવવાની તૈયારી થતી હોય એમ લાગ્યું તેટલામાં વળી પુનઃ રંગ બદલાયો ને પેલા પાંચને માટેજ તૈયારી ચાલુ છે એમ જણાયું. વળી લાગ્યું કે તે કંઈ બાદશાહ કે ન્યાયાધીશની આજ્ઞાથી નહિ, પણ મારીજ આજ્ઞાથી ફાંસીએ જતા હતા ! આવું દશ્ય દષ્ટિએ પડતાંજ હું ચરચર કંપી ઉઠી જાગૃત થઈ ગયો અને તરતજ મેં બાદશાહને પત્ર લખ્યો. ”

બાદશાહના એ ખૂન વિષે એક વખતે સ્વાભાવિક વાત નીકળતાં ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું છે કે:—

“ વાવો તેવું લણો—વાવે તેવું ઉગે. દુષ્ટતાપૂર્ણ કાર્યને દુષ્ટતાથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી ખીજાજ દુષ્ટતા માત્ર જન્મ પામે છે. પાંચ માણસને ફાંસીની શિક્ષા થવાની ખબર મળી તેજ વખતે મારે હૃદય કેવું ચીરાઈ ગયું હતું તે અદ્યાપિ મને યાદ છે. તે વખતે મારી નિદ્રા ઉઠી ગઈ હતી, આહાર-

માથી રૂચિ હી ગઈ હતી અને હું ગમે ત્યાં બેસીને ગમે તે બાબતમાં ચિત્ત પરોવતો તોપણ ચિત્તને શાંતિ થતી નહતી. પિટર્સબર્ગ જઈ જારના ચરણમાં પડી જીવનબિલાની યાચના કરવાની ઇચ્છા પણ પ્રબળ થઈ હતી. પ્રાચીનકાળના માણસો એમજ કરતા હતા. બાદશાહ પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે તે તેના સમક્ષ હોવા રહી મુખેજ અરજ કરતા. તે વખતની પ્રજામાં મનોબળ વિશેષ હતું. હું તો અર્વાચીનકાળનો હતો એટલે તેમ કરવાની હિંમત થઈ નહિ. અર્વાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મેં એક પત્ર લખ્યો અને મિત્રદ્વારા બાદશાહને પહોંચાડ્યો. એ પત્રમાં મેં માફ અંતઃકરણ બનતા પ્રયત્ને ખુલ્લું કયું હતું; પણ મારી હૃદયભાવનાનો શતાંશ પણ તેમાં વ્યક્ત થયો નહતો.

“પછી ફ્રાંસીની શિક્ષાનો અમલ થયા પછી તે પાંચે લટકતી આકૃતિ મારી દૃષ્ટિથી દૂર થઈ નહિ. વિશેષતઃ સોફીપેરોરડીની છાયા તો મારી આગળથી ખસીજ નહિ. તેના ગળામાં ફ્રાંસો પડે છે, તે ફ્રાંસાની ગાંઠ તેના ઘોઘરાપર બરાબર બેસે તે માટે તેવું મસ્તક આમતેમ ફેરવવામાં આવે છે, અંતે તેના પગ નીચેનું પાટીયું ખેંચાઈ જાય છે અને તે હીંચોળા ખાતી લટકે છે. રક્તનો પ્રચંડ પ્રવાહ તેના મસ્તક તરફ દોડે છે અને સર્વ શરીર શીકડું બનતું જાય છે, એવો દેખાવ ચક્ષુ સમીપ તરવા લાગ્યો અને મારો જીવ ગમરાઈ ગયો. મારાથી શ્વાસોચ્છ્વાસ થઈ શકે છે કે નહિ, તે હું જોવા લાગ્યો. મારો કંઈ રૂંધાઈ ગયો છે કે શું તેની ખાત્રી કરવા હું વારંવાર થુંક ગળવા લાગ્યો. તે બહાર આવેલાં ચક્ષુ, કૃષ્ણના પામેલું વદન અને તેની કાળી ટોપીનો ચિતાર મારી આગળ ખડો થઈ ગયો. એ ભયંકર દશ્યથી મારી વૃત્તિ મૂઠ બની ગઈ. કેવી ભયંકરતા !”

“માણસ હમ્મેશ એક વાત વીસરી જાય છે. જે હેતુ માટે તે અમાનુષી કૃત્ય કરે છે તે હેતુ બાબુએજ રહી જાય છે એ વાત તેના લક્ષમાં આવતી નથી. મૃત્યુ પ્રત્યક્ષ આવી હોયું રહીને પોતાની જાળ એવી સન્નગડ પાથરે છે કે તે વખતે દુષ્ટત્વની કલ્પના પણ જીવાત્માને સ્પર્શી શક્તિ નથી. તેનાં સર્વ દુઃખ અને સર્વ કષ્ટ તેનાથી દૂર થઈ જાય છે.”

“પ્રભુ તે જીવાત્માને પોતાની પાંખ નીચે લે છે. પોતાના શત્રુપર વેર લે છે, એમ જે ક્ષણે કૃત્ય કરનાર માને છે, તે ક્ષણે લીધેલા ભેગનો આત્મા પ્રભુના સંરક્ષણ નીચે હોય છે એ તેના લક્ષમાં આવતું નથી. જે હેતુથી તે તીર છોડે છે તે હેતુ અપૂર્ણ રહે છે. તે તીર લક્ષ્ય ચૂકે છે અને પાછું આવી ફેંકનારને જ આઘાત કરે છે. પ્રભુની એ રચના અતિ વિલક્ષણ અને આપણી જુદીને અગમ્ય છે; પણ તેવું બને છે એ વિષે તો શંકાજ નથી.”

“એક વખતે હું એક પ્રચંડ રીંછના જડબામાં સપડાયો હતો. તેના પ્રચંડ

પંજના નમ મારા ખભામાં પ્રવેશ કરતા હતા; તથાપિ તે વખતે મને કોઈપણ પ્રકારના દુઃખનું ભાન થયું નહતું. હું નીચે પડ્યો હતો અને તેનું પ્રયત્ન મુખ અને યુગ્મ દાંત મારી નગરે પડતા હતા; તોપણ એવી સ્થિતિમાંએ મને ભય લેશ માત્ર થયો નહતો. મારી એક આંખ તેના મુખની આડે હતી; પરંતુ બીજી આંખે હું આકાશ જોઈ શકતો હતો અને તેમાં એક વખત જાંબૂડાં અને નારંગીનો ઢગ રચાએલો પણ જણાયો હતો. આકાશના એ સૌંદર્યપૂર્ણ દશ્યથી મારે ચિત્ત હર્ષપૂર્ણ બની ગયું હતું.”

“એ બનાવ પછી કેટલીક વખતે એ ક્ષણનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે ત્યારે એ પ્રસંગનું આગ્રેહુત ચિત્ર મારી દષ્ટિ આગળ આલેખાઈ જાય છે. હું સ્વસ્થ ચિત્તે એ ચિત્ર તરફ જોઈ છું, તેના વિષે વિચાર કરું છું, પ્રચલિત જીવન સાથે તેની તુલના કરું છું અને છેવટે મારી ખુદ્ધિ જે નિશ્ચય કરે છે તે એજ છે કે, સર્વલક્ષક મૃત્યુ જરાએ ભયપ્રદ નથી. પ્રભુની કેવી કૃપા છે ભલા ! તે ક્ષણે સર્વ વૃત્તિઓ શ્વાંત બને છે અને ભયનો અંશ પણ રહેતો નથી.”

“વરના મુખમાં સપડાએલું ઘેટું, બાજની ચાંચમાં દબાએલી ચકલી, વાધના જડખામાં ફસાએલો પ્રવાસી અને ફાંસીએ લટકતા માણસની વૃત્તિ પણ એવીજ બનતી હશે !”

ટોલસ્ટોયે મીઠી કે માખણીયા ભાષા કદિ વાપરી નથી. કુદરતી રીતે તેમની વૃત્તિ અતિ દયાશીલ હતી. તે વારંવાર પોતાના વર્તનથી કે શબ્દથી કોઈ દુઃખી ન થાય એમ ઇચ્છતા હતા, અને પોતાના કટ્ટા દુશ્મનના અપરાધ પણ વીસરી જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવતા હતા; પણ ધર્મવિચાર વિષે લખતી વખતે તેઓ પોતાની તે ઇચ્છા અને નિશ્ચય વીસરી જતા. પુષ્કળ વખત લેખ લખાઈ ગયા પછી તેમને પશ્ચાત્તાપ પણ થતો. એવી સ્થિતિમાં તેમની ચિત્તવૃત્તિ અશ્વાંત બનતી અને તેમને ઘણું કષ્ટ થતું. તેમના ગૃહવર્તનમાં પણ કેટલીક વખત તેમના કુટુંબીઓ એમની વૃત્તિની એ તીક્ષ્ણતા અનુભવતા. તા. ૧૫ મે ૧૮૮૧ ની નિત્ય નોંધમાં નીચેની હકીકત નગરે પડે છે.

“આપણું કુટુંબ આપણાજ હાડમાંસનું છે, એટલુંજ નહિ પણ કુટુંબનો મુખ્ય પુરૂષ આત્મા સમાન હોઈ કુટુંબ તેનો રેહ છે; અને તેટલા માટે કુટુંબનો ત્યાગ આત્મઘાત સમાન છે, એવા મોહને આધીન થયું યોગ્ય નથી. કુટુંબના ભારવાહી હમાલ થવા કરતાં કેવળ પ્રભુ તરફ ચિત્ત રાખી તેનીજ ગુજામી કરવી એજ અત્યુત્તમ છે. કુટુંબ એટલે શું ? વિશ્વરચના રૂપી જે નીસરણી કે પ્રભુના ચરણ પર્યંત ઉભેલી છે, તેના કયા પગથીયાપર આપણે ઉભા છીએ તે વાત આપણું કુટુંબ દર્શાવી આપે છે; આપણાં હૃદયબળ કેટલું છે તેનું માપ આપણું

કુટુંબવડે સમજાય છે. રંક કુટુંબ કરતાં મોજમઝામાં પડેલા કુટુંબની હાઝતો વણી વધારે હોય છે; તે સર્વ પૂરી પાડવાનો શું ગૃહસ્વામીએ ઇન્કરો રાખેલો છે ?”

તા. ૭ મેના દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય દૂધાનું કારાગૃહ જોવા ગયા હતા. એ વિષે તે પોતાની નોંધમાં લખે છે:—

“મેં દૂધાનું કારાગૃહ જોયું. તેમાં આજે એ મહિનાથી કાલુગા પ્રાંતના પંદર ખેડૂતો સડે છે. તેમનો ગુન્હો માત્ર એટલોજ છે કે તેમણે પોતાના પ્રાંતની હદ બહાર જવાનો પરવાનો મેળવ્યો નહતો. તેમને કાલુગા મોકલી ત્યાંથી તેમને પોતાને ગામ પહોંચાડ્યા હોત તો સરકારનું કાર્ય પતી ગયું હોત; પણ ગમે તેવા મહાનાથી તુરંગના અધિકારીએ તેમને એ મહિનાથી ત્યાંજ ગોંધી રાખ્યા છે.”

મેં મહિનાની તા. ૧૫ ની નોંધમાં નીચેની હકીકત છે:—

“આજે સંધ્યાકાળે ‘પીસારેફ’ અને ‘સમારીન’ મળવા આવ્યા હતા. સમારીને એ વખતે હસતાં હસતાં કહ્યું કે એ અરાજક માણસોને તો એકદમ ફાંસી એજ ચઢાવવા જોઈએ. આ સાંભળીને મેં જેમ તેમ મારી જીભ દબાવી રાખી. મારા મનમાં તો જાણે તેને તેની ગરદન પકડીને ખારીમાંથી બહાર ફેંકી દઉં, એવો પ્રયત્ન ગુસ્સો આવ્યો હતો.”

તા. ૨૬ મે—

“આજે ઘેર બારે વાદવિવાદ થયો. ફૂટે કહ્યું: ‘ખ્રિસ્તનાં તત્ત્વ અવ્યવહાર્ય છે.’ ઉત્તરમાં મેં પૂછ્યું: ‘ત્યારે ખ્રિસ્ત મૂર્ખનો શિરોમણિ હતો કે શું?’ ફૂટે કહ્યું: ‘હટ! તેનાં તત્ત્વ સારાં છે, પણ તે વ્યવહારમાં આવવા જેવાં નથી.’ મેં પુનઃ પૂછ્યું: ‘પણ તમે તે પ્રમાણે વર્તવાનો ચત્ન સુદ્ધાં કર્યો છે કે?’ ફૂટે કહ્યું: ‘મેં તેવો પ્રયત્ન કર્યો નથી પણ તે તત્ત્વ અવ્યવહાર્ય છે એ કંઈ ખોટું નથી.’ પછી શુભ તરફ જવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેને અધર્મ સમજી તેનાથી દૂરજ રહેનાર એ ગૃહસ્થ સાથે એ વાદ મેં આગળ ચલાવ્યો નહિ.”

ઉપલો પ્રસંગ અન્યો ત્યારથીજ ટૉલ્સ્ટૉય અને ફૂટના સ્નેહભાવને ક્ષય લાગુ પડ્યો. ઉભયમાં પ્રત્યક્ષ કલહ કદિપણ થયો નથી; તથાપિ તેમનો પ્રેમ ઘટી જઈ ઉભયમાં જુદાઈ ઉદ્ભવી હતી. ટૉલ્સ્ટૉય પ્રત્યે કેવળ યુરોપ નહિ પણ સમગ્ર જગત આદરભાવથી જોતું હતું, તથાપિ હૃદય ખુલ્લું કરી બતાવવા જેવો એક પણ સ્નેહી તેમને મળ્યો નહતો, એ વાત કેવી વિલક્ષણ છે ! ખ્રિસ્તની ખરી કુંચી પોતાને મળી છે અને તે કુંચીનો જે જે માણસ ઉપયોગ કરશે તે તે સર્વ અવસ્ય સુખી થશે; એવી જે ક્ષણથી ટૉલ્સ્ટૉયની ખાત્રી થઈ, તેજ ક્ષણથી તે સંસારથી વિમુખ થતા ચાલ્યા. એક પછી એક મિત્ર તેમના ખરતા ચાલ્યા. તેમના પોતાના કુટુંબમાં ફાટ પડવા લાગી

અને છેવટે તેમનાં ધર્મપત્ની પણ તેમનાથી કંટાળ્યાં. આવી રીતે સર્વ જગતમાં તે એકલા પડ્યા. મહાત્માઓ કહે છે કે, પ્રભુ જેનાપર કૃપા કરવા ઇચ્છે છે તેનું તે સર્વસ્વ* હરી લે છે તેનો આ સ્થળે અનુભવ પણ થયો.

તા. ૧૭ જુન ટાલસ્ટૉય પુનઃ ઑપરીન મકાની યાત્રા માટે નીકળ્યા. આ વખતે એ સર્વ યાત્રા તેમણે પગે ચાલીનેજ કરી અને એ વખતનો તેમનો પોષાક તદ્દન સાધારણ ખેડૂતના જેવોજ હતો. એ પ્રસંગે સરજી નામનો એક નોકર તેમની સાથે હતો. સર્વ દ્રવ્યસામગ્રી સરજી પાસે હોઇ જે કોઇ બીખારી મળે તેને આનો એ આના આપવાનું કાર્ય તેને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પ્રવાસ દરમિયાન તેમણે પોતાની પત્નીને લખ્યું છે કે:—

“ મારા પગે ફેલાવા પડવાથી હું હેરાન હેરાન થઇ ગયો છું; તોપણ મને હિંમત સારી આવે છે અને પ્રકૃતિ પણ ઠીક છે. હવે મેં ચંપલ લીધેલાં હોવાથી સર્વ યાત્રા સુખરૂપ પૂરી થશે એમ લાગે છે. ”

“ આત્મા પ્રકારની યાત્રા મનુષ્યના આધ્યાત્મિક કલ્યાણની દ્રષ્ટિએ કેટલી મહત્ત્વની અને ઉપયોગી હોય છે તેની તને કલ્પના પણ નહિ થાય. આવી રીતેજ ઈશ્વરકૃત જગતનું હિંદુ સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. બાહ્યસૃષ્ટિમાં બે પ્રકાર છે. એક ઈશ્વરસૃષ્ટિ અને બીજી જીવસૃષ્ટિ. ઈશ્વરસૃષ્ટિના પેટામાં માણસો પોતપોતાની બીજી એક જીવસૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે. ઈશ્વરસૃષ્ટિના કેટલાક પદાર્થો લઈ તે પદાર્થોમાં આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં બાળક, આ મારા કાકા, આ મારા મિત્ર, આ મારા શત્રુ, આ મારો બામ વગેરે વગેરે પ્રકારના બાવો આરોપે છે અને હિંડાણમાં જે સ્વસુખની ઇચ્છા રહેલી હોય છે તેને તૃપ્ત કરવાને ખાતર તે સૃષ્ટિને ભોગવે છે. એવી સ્થિતિમાં તેને ઈશ્વરસૃષ્ટિનું (તે વસ્તુઓ ઈશ્વરની છે એવું) જ્ઞાન પણ હોતું નથી; અને તે સત્ય વાતનું તેને જ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી તે ગમે તો આખા જગતમાં ફરી વળે અથવા આખા જગતને બાહુબળથી વશ કરી લે, તોપણ એ મિથ્યાસૃષ્ટિના મોહથી અને તેની પાછળની દોડાદોડીથી તે મુક્ત થતો નથી. ”

“ હું મારી પ્રકૃતિની સારી સંભાળ રાખું છું. આજે પેટ દુઃખતું હતું તથા દ્રાક્ષ લઈ ખાધી. અહીં મેં એક દસ વર્ષની કન્યા જોઈ. જો તે તેને જોઈ હોત તો પેટની પુત્રી પ્રમાણે તેનાપર પ્રેમ બતાવ્યો હોત. તે સર્વ કંઈ સમજે છે. સ્વભાવે તે થોડાબોલી છે પણ સદાએ હસમુખી છે. આજે મારા લક્ષમાં એક મુખ્ય મુદ્દો એ ઉદ્ભવ્યો હતો કે, ખરી રીતે આપણે જેવા હોઈએ તેવાજ

* આ સર્વસ્વ એટલે પ્રભુના માર્ગમાં સહાયક વસ્તુસ્થિતિઓ નહિ પણ બાધક વસ્તુસ્થિતિઓજ સમજવી, કે જે સંસારાસક્ત જીવોને મન તો બહુજ ઉપયોગી હોય છે. પરમ સત્યના શોધકનેજ ઉંડી દ્રષ્ટિએ તેની બાધકતા સમજાય છે. સંપાદક

લોકોજ આગળ આપણે પોતાને દેખાડવા જોઈએ. જ્યારે માણસ લોકોને પોતાનો પરિચય આપે છે ત્યારે તે કેવળ પોતાનોજ પરિચય આપીને અટકવાને બદલે પોતાની સર્વ વસ્તુનો પણ પરિચય કહે છે. હું અમુક, એટલેજ નિર્દેશ કરી સ્વસ્થ રહેવાને સ્થાને, હું અમુક મોટા જમીનદાર, અમુક શાહુકાર, અમુક ગ્રંથકાર, અમુક ઉમરાવનો જમાઈ વગેરે પ્રકારની પોતાની સર્વ થાપણુ જન-સમાજ આગળ જોડાવે છે. આમ કરવાથી લોકો તેને ઝાળખે છે કે પછી તેની થાપણુને ઝાળખે છે તે તો કોણુ જાણે !”

“ રસ્તે ખટારામાં બેસીને જતો એક ખેડુત મને જણાવ્યો. તેણે મને કહ્યું: ‘કેમરે, કંઈ બાણુ જાય છે?’ મેં કહ્યું: ‘ઓપ્ટીન.’ એટલે ઉપક્રમ થયા પછી ઘણી વખત સુધી અમે વાતોએ વળગી રહ્યા હતા પણ છેવટે અમારો માર્ગ ભુલો પડ્યો.”

નિશાસમય સમીપ આવતાં આપણા આ બેઉ યાત્રાળુ એકાદ ખેડુતની ઝુંપડીમાં દાખલ થતા. એક દિવસે તેઓએ એક સાધારણ મોટા ગામમાં પટેલને ઘેર સુકામ કર્યો. પટેલ પચીસેક મજૂરને મજૂરી ચુકવતો હતો. ખેડુતો અજ્ઞાન હોવાથી તે હિસાબમાં ગૂંચવાતા હતા. તેનો લાલ લાષ આડને પાંચ અગીયારના હિસાબે મજૂરી ચુકવ્યા પછી પટેલે કહ્યું, ‘અરે, તમે આટલી બધી મજૂરી મેળવી છે ત્યારે એક બે દારૂની બાટલી તો લાવો. આ યાત્રાળુઓ બેઠેલા છે તેમને થડીલર મીઠાખાની મળ્યા જેવું થશે.’ આ શબ્દો સાંભળી ટૉલ્સ્ટૉયે તરતજ બહાર નીકળી પોતાના નોકરને કહ્યું: ‘પોતાનાજ સેવકોનું માંસ ખાનાર આ પટેલ કેટલો નીચ છે?’

પટેલ કે જે સહજ નિશામાં હતા, તે પણ બહાર ચોકમાં આવ્યા. એટલામાં એક વૃદ્ધ સ્ત્રી એક નાનું બાળક લઇને આવી અને પટેલના ચરણમાં પડી બોલી ‘આપણ, મારાપર કષ્ટક દયા કરો. મારો સ્વામી મરી ગયો છે અને ઘરમાં ખાવાને દાણો પણ નથી. હવે તમે દયા કરશો તો ઠીક છે, નહિ તો બૂખે મરવાનો વખત આવ્યો છે.’

પટેલ વચ્ચેજ ખૂમ પાડી ઉડ્યો: ‘ચાલ અહીંથી જાય છે કે નહિ, નહિ તો પોલીસને બોલાવીશ.’

ટૉલ્સ્ટૉયે તે સ્ત્રીને પાસે બોલાવી હકીકત પૂછી; તે પરથી જણાયું કે તેની જમીન કોઇપણ કારણથી જપ્તીમાં ગએલી હોઇ પટેલ તેનું ઘર પણ પડાવી લેવાના વિચારમાં હતા. આથી તેમણે તેની હકીકત નોંધી લઇ બનતી સહાય આપવાનું આશ્વાસન આપી તેને રજા આપી. પટેલ નજીકમાંજ ઉભો હતો. તેને ટૉલ્સ્ટૉયની દરમીયાનગીરી રૂચી નહિ. ટૉલ્સ્ટૉયને તે ગમે તેમ બોલવા લાગ્યો અને છેવટે પરવાનો પણ લેવા માગ્યો.

સરજીએ પોટલીમાંથી પરવાનો કાઢી પટેલના હાથમાં મૂક્યો; પણ પટેલે કહ્યું: ‘ચક્ષમાં વગર વાંચી શકાય તેમ નથી. મારો પુત્ર વેસેલી ઘરમાં છે, તેને બતાવ. તે પીટર્સબર્ગમાં ગાડી હાંકવાનો ધંધો કરતો હતો ત્યારે વાંચતાં શીખ્યો હતો.’

સરજીએ ઘરમાં જઈ વેસેલીના હાથમાં પરવાનો મૂક્યો. “કાઉન્ટ લીયો નીકોલીવીચ ટૉલ્સ્ટૉય” એટલું નામ વાંચીનેજ વેસેલી ચમક્યો અને પિતાના કાનમાં કંઈ કહી આવ્યો. પટેલ તરતજ ત્યાંથી નાકો અને નોતનેતામાં વોડકાની બાટલીઓ અદશ્ય થઈ ગઈ. એક વખતે આ હકીકત કહેતાં કહેતાં સરજી જણાવે છે કે:—

“વેસેલી સગડી ચેતાવી પોતાની ઝોરડીમાં મૂકી અમે સર્વને અંદર બોલાવી ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો વેસેલીની માતા સિવાય અન્ય કોઈ નહતું. કાઉન્ટ પટેલ અને અન્ય બેઠુતો ક્યાં ગયા તે વિષે તપાસ કરી ત્યારે વેસેલીની માતાએ કહ્યું: ‘પટેલ કંઈ કામ માટે પાસેના ગામની કચેરીમાં ગયા છે અને બેઠુતો પોત-પોતાને ઘેર ગયા છે.’ તે સ્ત્રીએ પુષ્કળ દૂધ અને દસ ઇંડાં અમને આપ્યાં. અમે તે બંનેને અમારી સાથે ચલાવી પીવા બોલાવ્યાં, પણ તે આવ્યાં નહિ. પછી સુવા માટે હું ઘાસ પાથરવા લાગ્યો ત્યારે તે સ્ત્રીએ પોતાની ગાદી આપવા માંડી પણ કાઉન્ટે તે લીધી નહિ.”

“બીજે દિવસે સવારે ઉઠીને મેં સગડી સજાગવી ચલા તૈયાર કરી કાઉન્ટને જગાડ્યા. બોજનાદિ પરવાર્યા પછી કાઉન્ટે તે સ્ત્રીને પૈસા આપવા માંડ્યા પણ તે લેવાને તેણે ના પાડી; તેથી છેવટે મહામુશ્કેલીએ તેના હાથમાં પૈસા મૂકી દઈ બહાર નીકળી ગયા. જતાં જતાં કાઉન્ટે વેસેલીને કહ્યું: ‘તારા પિતાનું વર્તન સાચું નથી. તેને કહેજે કે, જો હવે પછી એ એવીજ રીતે ચાલશે તો એકાદ દિવસ સપડાઈ જશે.’”

બીજે દિવસે સાંજે ટૉલ્સ્ટૉય રસ્તામાં હતા તેજ સમયે વાવાઝોડાનું તોફાન થયું અને વિદ્યુત્તનો પ્રચંડ કડકડાટ શરૂ થયો. નોતનેતામાં મૂસળધાર વૃષ્ટિ થવા લાગી અને તેટલામાંજ ટૉલ્સ્ટૉયના ઉદરમાં એવું ભયંકર શળ થઈ આવ્યું કે તે કાદવમાંજ આળોટવા લાગ્યા. છેવટે જેમ તેમ કરતાં તે એક બેઠુતની ઝુંપડીમાં પહોંચ્યા પણ તેણે તેમને જગ્યા આપી નહિ; તેથી તે અથડાતા અથડાતા થોડે દૂર ગયા અને ત્યાં તેમને એક બેઠુતે થોડી જગ્યા આપી. ત્યાર પછી બીજે દિવસે સાંજે તે મડમાં પહોંચ્યા. ટૉલ્સ્ટૉયના શરીરપરનાં વસ્ત્રોને ઘેર મકાવિપતિએ શ્રીમંતો માટે રાખેલી ઝોરડી ન આપતાં બહારની ઝોસરીમાં ફેટલાક રખડેલ માણસો બેઠા હતા તેમાંજ તેમને મુકામ કરવા કહ્યું. આ સંબંધી સરજી કહે છે:—

“આવા બીખારી અને રક્ષણતા ફકીરો વચ્ચે પડાવ નાખવાનો કાઉન્ટપર પ્રસંગ આવેલો જોઈ મને બહું માહું લાગ્યું અને મેં તેમના તરફ જોયું. તેમના

મુખપર ખેદની રેખા પણ જણાતી ન હતી. પોતાની પોટલી છોડી ખાણું કાઢી તે ખાવા લાગ્યા અને આનંદથી પાઉશીઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવા મંડ્યા. ખાન-પાન પૂરું થયા પછી સવા માટે હું કંઈક સારી જગ્યાની શોધમાં પડ્યો. છેવટે મળેના એક વૈરાગી મળ્યો. તેને એક રૂબલ (આશરે દોઢ રૂપિયો) આપી કહ્યું: “આપણે, એકાદ ઓરડી મળશે તો ઉપકાર થશે.” તેણે એક ઓરડી આપી પણ તે ઓરડીમાં એક ચમારને પણ મુકામ આપ્યો. થોડીવારે અમે પથારીમાં પડ્યા. તે ચમાર એવો તો ધોરવા લાગ્યો કે, તેથી કાઢીને ઉંધ આવી નહિ; તેથી તેને જાગૃત કરી મેં કહ્યું: ‘દોસ્ત, તું કેવું ભારે ધોરે છે? પેલા વૃદ્ધ ગૃહસ્થને તું ઉંધવા નહિ દે કે શું?’ તે ચમારે ખીજવાઇને મને કહ્યું: ‘ત્યારે શું એ બુદ્ધ માટે આખી રાત હું જાગ્યો કરું?’ પછી તે તરતજ ઉંઘી ગયો, પણ તે વિશેષ ધોર્યો નહિ.”

“સવારે ઉઠીને નાસ્તો કર્યો પછી ટૉલ્સ્ટૉય મઠના ખેતરમાં ગયા અને મઠના સાધુઓ ખેતીકામ કેવી રીતે કરે છે તે જોવા લાગ્યા.”

“મઠની બહાર મઠનાં પુસ્તકો વેચવાની એક દુકાન હતી. દુકાનમાં કેવાં પુસ્તક વેચાય છે તે જોવા માટે ટૉલ્સ્ટૉય ત્યાં ગયા. એક સ્ત્રી પોતાના પુત્ર માટે બાયબલ ખરીદવા ત્યાં ઉભી હતી. દુકાનદારે તેને કહ્યું: ‘નાનાં છોકરાંને બાયબલ કામનું નથી. મઠના વર્ણન અથવા સાધુના ચમત્કાર વિષેનું એકાદ પુસ્તક લે.’ આ સાંભળીને ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના ખીસામાંથી પૈસા કાઢી બાયબલની એક પ્રત લઈ તે સ્ત્રીને આપી.”

“ભીખારી જેવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર ગૃહસ્થે એકદમ અઠી રૂપિયા અન્યના માટે ખર્ચી નાખેલા જોઈ તે દુકાનદાર સાધુને આશ્ચર્ય થયું અને એ વાત તેણે મહાધિપતિને જણાવી. મહાધિપતિએ એવો શ્રીમંત ભીખારી કાણ છે તે વિષે તપાસ કરવા એક ખીજ સાધુને કહ્યું. એ સાધુ માસનાયાનો રહેવાશી હોવાથી તે તરતજ ટૉલ્સ્ટૉયને ઓળખી ગયો અને મહાધિપતિને ખબર આપી.”

“આખા મઠમાં ટૉલ્સ્ટૉયના આગમનના સમાચાર સાંભળી સર્વ સાધુઓ તેમની ચોતરફ ફરી વળ્યા અને મહાધિપતિને મળવા કહેવા લાગ્યા. ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના નોકરને જણાવ્યું: ‘હવે બધા ઓળખી ગયા છે એટલે ઉપાય નથી. આપણો હમ્મેશનો પોષાક કાઢ. તે પહેરીનેજ મહાધિપતિને મળવા જઈશ.’”

“વસ્ત્રો પહેરી ટૉલ્સ્ટૉય તૈયાર ન થયા તેટલામાંજ ફેટલાક સાધુઓએ આવી એક ઉત્તમ સજ્જતી ઓરડીમાં મુકામ કરવા કહ્યું. ટૉલ્સ્ટૉય ના ના કહેતા રહ્યા અને સર્વ સામાન તે ઓરડીમાં તેમણે ગોઠવી દીધો. એ ઓરડીમાં પડેલી ખુર-શીઓ વગેરે મખમલથી મઢેલાં હતાં. ત્યાં ફાધર એમરીજ નામના એક પ્રસિદ્ધ

સંન્યાસીને મળી ટૉલસ્ટૉયે ચાર કલાક સુધી તેની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો હતો.”

આ યાત્રા વિષે તેમની નોંધપોથીમાંથી નીચેની હકીકત મળી આવે છે.
તા. ૨૬ મી જુન ૧૮૮૧-

“જ્યાં ત્યાં દરિદ્ર માણસોની વસ્તી નજરે પડે છે. મારી તખીયત પણુ ખરાબ નથી. ચાર પાંચ દિવસથી ઉંઘ આવતી નથી તેમ ખવાતું પણુ નથી. મને લાગે છે કે એવી સ્થિતિમાં પણુ મનને સુખમાં રાખી શકાય છે અને હું મારો માર્ગ ધીમે ધીમે કાપ્યા કરું છું તથા મારી પ્રગતિ થતી જાય છે.”

૩ જુલાઈ-“ માંદગીમાંથી હું હજી મુક્ત થતો નથી. શરીર દુર્બળ અને આળસુ થયું છે. મનુષ્ય માત્રમાં શક્તિ અને ચપળતા અવશ્ય હોવી જોઈએ. તે વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અથવા સ્વાત્મસુધારણા શક્ય નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તદ્દનરૂપ આચરણ કરવું, એ માનવ સુધારણા માટે અત્યાવશ્યક વસ્તુ છે.”

૬ જુલાઈ-“ આજે એક ગૃહસ્થ સાથે ધનસંપત્તિ વિષે સંવાદ થયો. હમણાં સાંપત્તિક સ્થિતિ એટલી ગૂંચવણભરેલી બની ગઈ છે કે, એ સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાની ખાસ જરૂર છે; એ ફેરફાર અવશ્ય થશેજ. અદ્વાપિ તે કેમ થયો નથી તેજ આશ્ચર્ય થાય છે.”

આ સમયમાં ટૉલસ્ટૉયેનો એક સંબંધી નાનાં બાળકો માટે એક માસિક પ્રકટ કરતો હતો. એ માસિક માટે ટૉલસ્ટૉયે કેટલીક વાતો લખી હતી. એ સર્વ બાળકો માટે અને સાધારણ બેડુતો માટે લખાયું હતું; પણુ પછી તેનો પ્રચાર સર્વ સ્થિતિના માણસોમાં થયો અને યૂરોપની સર્વ ભાષામાં તેનાં ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયાં. એ વાર્તાઓ વિષે રૂમાનીયાની રાણી કારમેન સીલવાએ પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કર્યો છે:-

“ એ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારે જે કાંઈ પુસ્તકો લખ્યાં છે તે સર્વમાં એ વાતો મને અત્યંત ચિત્તાકર્ષક જણાઈ છે. આ પહેલાં એટલી સુંદર વાતો મેં કદિપણુ વાંચી ન હતી. સામાન્યજનો માટે લખાએલી એ વાતોમાં અત્યંત ઉચ્ચ વિચાર કહેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ; અને તે એવી સહેલી-સરળ રીતે વ્યક્ત કરેલા છે કે તેની આગળ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોનું રચનાકૌશલ્ય પણુ શીકવું પડે છે. એ વાતો સાહિત્યથી ઓતપ્રોત બનેલી છે. ડૉન્ટે તથા શેક્સપીયરનાં પુસ્તક કે બાયબલની યોગ્યતાં જેમ ચિરકાલ ટકી રહેનારી છે, તેમ એ વાતો પણુ માનવ સાહિત્યમાં અમર રહેશે; કેમકે તેમાં અખાધિત સત્ય ગૂંથાયેલું છે. આ અદ્વિતીય xહીરાકણી-ઓને ત્યજ દઈ લોકો ટૉલસ્ટૉયેનાં મોટાં પુસ્તકોની સ્તુતિ શા માટે કરે છે તેજ

x આ કહાણીઓ પણુ વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા ઈશ્વરેન્દ્રા તો આવતા વર્ષમાં બહાર પડશે.

સંપાદક

નવાઈભર્યું લાગે છે. ટૉલ્સ્ટૉયે એ ટુંકી વાતો સિવાય અન્ય કંઈપણ લખ્યું નહોત તોપણ તેમનું નામ જગતના વિખ્યાત વિદ્વાનોની નામાવલિમાં અજરામર ખન્યુંજ હોત. એ વાતો લખતી વખતે લેખકના મનમાં કોઈપણ ક્ષુદ્ર વિચારનો અંશ સરખોએ જણાતો નથી. દુઃખી જનસમાજ પ્રત્યેનો પ્રેમજ માત્ર તેમના હૃદયમાં હતો. ”

એ વાતોમાંની પહેલી વાત ‘માનવી જીવનનાં સાધન’ ની છે. તેમાં દયા અને પ્રેમ એ માનવજીવનના આધારસ્તંભ હોવાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. રૂશીયામાં વાતો કહેવાના ધંધાપર નિર્વાહ ચલાવનારા માણસો છે. એ ગૃહસ્થોમાંના કોઈએકના મુખે સાંભળેલી વાતોના આધારે ટૉલ્સ્ટૉયે એ વાત લખેલી છે. અન્ય કેટલાક લેખકોએ એ વાતની પરંપરા ખીજીજ કોઈ પ્રકારની જણાવી છે. પાર્નેલે હરમીટ અથવા સંન્યાસી નામક લખેલી કવિતા એજ વાતના આધારે છે. પાર્નેલેએ એ વાત પ્રથમ હેનરીમોરના મુખે સાંભળી અને હેનરીએ તે ખીજા કોઈ પાસેથી મેળવી હતી. તેનો ઉલ્લેખ ફ્રેંચ સાહિત્યમાં પણ હોઈને ધર્મસુધારક લ્યૂથરે પણ પોતાની વાતોમાં તેને સ્થાન આપેલું છે. એ ઉપરાંત લિન્ન લિન્ન રૂપે એજ કથાનક કુરાનમાં અને અરખી ગ્રંથોમાં પણ દૃષ્ટિએ પડે છે. એ વાત એટલી જુની છે તોપણ ટૉલ્સ્ટૉયની ખીજ વાતો તેના જેટલી લોકપ્રિય અનેલી નથી.

એ માસિક માટે દૂરજીનેફે પણ એક વાત લખી હતી અને તે પણ લોકોને ઘણી પસંદ પડી હતી. આ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉય દૂરજીનેફેને મળવા ગયા હતા. તેમણે એક પત્ર લખી ગુરૂવારે આવવાનું જણાવ્યું હતું પણ શુધવારના દિવસે ગુરૂવાર સમજી તે દૂરજીનેફેના ગામે ગયા. આથી સ્ટેશનપર તેમને લેવા માટે સ્વાભાવિક રીતે દૂરજીનેફેની ગાડી આવી શકી નહતી; અર્થાત્ એક ભાડાની ગાડીમાં તે ગામમાં જવા નીકળ્યા. અંધારામાં ગાડીવાન રસ્તો ભૂલ્યો. છેવટે ભટકતાં ભટકતાં રાત્રે એકના અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉય મુઠ્ઠામે આવી પહોંચ્યા.

આજ વખતે પોલોનસ્કી નામક એક પ્રસિદ્ધ કવિ દૂરજીનેફેને ત્યાં આવેલો હતો. રાત ઘણી ગઈ હતી પણ તે પોતાના ઓરડામાં કંઈ લખ્યા કરતો હતો. એકમાં ઘોડાનાં પગલાં સાંભળી તેણે બહાર આવી મુખ્ય દિવાનખાનાનું દ્વાર ઉઘાડ્યું. આ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયના શરીરપર ખેડુતનાં સાદાં વસ્ત્ર હોવાથી પોલોનસ્કી તેમને ઓળખી શક્યો નહિ. ગાડીવાનને પૈસા ચૂકવી ટૉલ્સ્ટૉય દિવાનખાનામાં આવ્યા અને પોલોનસ્કી નજરે પડતાં ‘કવિવર્ય, ક્યારના પધાર્યા છો?’ એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારેજ પોલોનસ્કી તેમને ઓળખી શક્યો.

એટલામાં દૂરજીનેફે ત્યાં આવ્યો અને આ ત્રણે સરસ્વતીપૂજકોનું સંભાષણ એક સવાર સૂધી ચાલ્યા કર્યું. દૂરજીનેફેનો સ્વભાવ પ્રથમની માફકજ ગરમ હતો. કેટલીક વખત તે કોઈ બાબતમાં એટલો તપી જતો કે, તેનું મુખ લાલઓળ ખની

જતું; તથાપિ આ વખતના વાદવિવાદમાં ટોલસ્ટોયની શાંત વૃત્તિ પલટાઈ નહિ. આ વાત પોલોનસ્કીના લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહી નહિ. પૂર્વે દૂરજીનેફ અને ટોલસ્ટોય વચ્ચે તીવ્ર કલ્હ થયો હતો અને ટોલસ્ટોય પણ તામસી સ્વભાવના હતા એ વાત પોલોનસ્કીની જાણ બહાર નહતી. પોલોનસ્કી અને ટોલસ્ટોયનો મેળાપ આજે વીસ વર્ષે થયો હતો. એ વહી ગએલા સમય દરમિયાન ટોલસ્ટોયની વૃત્તિમાં જમીન આસ્માનનો ફેર થએલો જોઈ તેને આશ્ચર્ય થયું. આ મુલાકાત વિષે પોલોનસ્કી કહે છે કે:—

“ક્ષણવાર મને લાગ્યું કે, પહેલાંના ટોલસ્ટોયના સ્થાને નવીન ટોલસ્ટોયનું આગમન થયું છે કે શું ? આ નવા ટોલસ્ટોયમાં પ્રેમની પ્રતિમા અને આત્મ-વિશ્વાસ આપી રહેલાં જણાયાં. તેણે પોતાના વિચાર ‘સ્વીકરાવવાનો દુરાગ્રહ’ જરાયે કર્યો નહિ. દૂરજીનેફના આરોપ તદ્દન શાંતિપૂર્વક તેમણે સાંભળી લીધા હતા. સારાંશ એજ કે પૂર્વનો તરૂણ ટોલસ્ટોય હવે રહેલો નથી એવી મારી ખાતરી થઈ.”

ખીજે દિવસે દૂરજીનેફ એક નવીન ખખર આપી. તેણે કહ્યું કે, રસોઇઓ દારૂ પી બેભાન બની ગયો છે અને અન્ય કોઇ રસોઇ કરે તેવું માણસ નથી. હવે શું કરવું એ વિચારમાં તે ગૂંથાયો. આવેલા મહેમાનોનો સત્કાર શી રીતે કરવો તેનો નિર્ણય તે કરી શક્યો નહિ. છેવટે જાતેજ ચૂલો ફૂંકવાનો નિશ્ચય કરી શાકપાન કેમ કરવું તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. આવા વિચારમાં તે વિચારમાં તે રસોડામાં ગયો પણ મુલાગ્યે એક નોકરે આવી કહ્યું: ‘સાહેબ, તમે બહાર જાવ. એ કામ તમારું નથી. ગમે તેમ કરી એ વ્યવસ્થા કરી લખશ.’

આ મુલાકાત વિષે ટોલસ્ટોયની નોંધપોથીમાં નીચેની હકીકત છે.

તા. ૬-૧૦, જુલાઈ—“દૂરજીનેફને ઘેર ગયો હતો ત્યાં સરસ અંતઃકરણનો પોલોનસ્કી મળ્યો. તે સાહિત્યસેવામાં નિમગ્ન હતો; અને અન્યના દોષ તરફ ધ્યાન આપતો નથી તેથી તેનું ચિત્ત તદ્દન શાંત રહે છે. દૂરજીનેફ પણ ઘણો શાંત જણાયો; પરંતુ તે તો પોતાના સમયનો વ્યય આજસ અને એનખાજમાંજ કરે છે.”

ટોલસ્ટોય ગયા પછી દૂરજીનેફ તેમના વિષેનો પોતાનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય પોલોનસ્કી સમક્ષ વ્યક્ત કર્યો. ટોલસ્ટોય જેવો અમામાન્ય ગ્રંથકાર આખા રશિયામાં ખીજે એકે નથી એમ જણાવી તે યુદ્ધ અને શાંતિ નામક નવલકથાનો એક ભાગ મોટેથી વાંચવા લાગ્યો. એ ભાગમાં સેનાપતિ ષ્રેણેશન સમક્ષ એક સલામી આપી જતી પલટણ વિષેનું વર્ણન કર્યું હતું. એ આખો ભાગ મોટેથી વાંચી છેવટે પુનઃ દૂરજીનેફે કહ્યું: “આથી અધિક હૃદયંગમ વર્ણન વર્તમાન કાળના કોઈપણ સાહિત્યમાં મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું નથી. વર્ણન તો એનુંજ નામ ! શુદ્ધ સાહિત્ય-કળાની દૃષ્ટિએ આ વર્ણનની જોડી મળે તેમ નથી.”

આ પછી ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની સમારાની જાગીર પર ગયા. તેમણે અહીંની સર્વ મિલકત અને તેની વ્યવસ્થા જોવાનો વિચાર રાખ્યો હતો પણ અહિં આવ્યા પછી તેમાંનું કંઈપણ બની શક્યું નહિ. તેમને જણાઈ આવ્યું કે હવે એ કાર્ય તેમની વૃત્તિને અનુકૂલ નથી. તેમની નિત્યનોંધ એ વિષે કહે છે કે:—

તા. ૧૬ જુલાઈ—“આજે અશ્વનિરીક્ષણ માટે ગયો હતો, પણ મન એટલું વ્યગ્ર બન્યું કે છેવટે કંઈ પણ કર્યા વિના પાછો આવ્યો. મારો સર્વ સમય આજ-સમા ગુમાવું છું એ અતિ લજ્જાસ્પદ વાત છે.”

તા. ૨૨ જુલાઈ—“પાલોકાનો એક ખેડૂત દવાખાનામાં મરણ પામ્યો અને તેનો પુત્ર ભૂખમરાથી મૃત્યુવશ થયો. તેની ઉછરતી પુત્રીને થોડું દૂધ મળવાથી તે અઘાપિ જીવે છે. જ્યાં ત્યાં દરિદ્રતા પ્રસરેલી જણાય છે અને અકાલવૃદ્ધ ચહેરાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. જમીનદારો હજારો વીધાના માલીક બની મોજ કરે છે અને હજારો ખેડૂતોને વાડકી છાસ પણ મળતી નથી; એ વિષમતા કેટલી ભયંકર છે ! પરંતુ જમીનદારો પોતાની માલેકાની એક તસુ જેટલી જગ્યા છોડવા તૈયાર નથી.”

તા. ૨૪ જુલાઈના રોજ પોતાની પત્નીને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:—

“આ વર્ષે સોળ આની પાક ઉતરવાનો સંભવ છે. મને ખેદ એટલોજ થાય છે કે, આપણા હસ્તે ગરીબોને કંઈજ સહાય મળતી નથી. આપણા ગામ-ડામાં દરિદ્રતાની પ્રતિમાજ સ્થપાઈ છે અને લોકો પોતે દરિદ્ર છે એ લાગણી પણ વીસરી ગયા છે.”

આ પત્રનો કાઢિટેસે ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે, “મિલકતની વ્યવસ્થા જેવી રીતે ચાલતી આવી છે તેવીજ રીતે ચાલવા દેવી ઠીક છે; તેમાં કંઈપણ ફેરફાર કરવાની મને જરૂર જણાતી નથી. એ વ્યવસ્થાથી નુકશાન થતું હશે પણ અમે તેનાથી ટવાએલાં છીએ. નવી વ્યવસ્થાથી કદાચિત્ ઉત્પન્ન વધતું હશે પણ તે મને કે મારા પુત્રને મળવાનું નથી. તમે તેનો ગરીબોમાંજ વિનિમય કરી દેશો; અર્થાત્ ચાલુ સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તો તે અમારે મન તો નહિ થયા જેવોજ છે. સમારા અને આશુબાજુના હજારો બીખારીને પોષવાનું સામર્થ્ય અમારામાં નથી.”

સમારાના નિવાસ દરમીયાન ટૉલ્સ્ટૉયે અનેક ધર્મપંથનું અવલોકન કર્યું હતું. ત્યાંથી લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે:—

“હવે મારી પ્રકૃતિ સુધરી છે અને મારો દૃષ્ટિકોણ તદ્દન બદલાયો છે. સર્વ માણસોએ ધર્મતત્ત્વ વિષયમાં મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણેજ ચાલવું જોઈએ એવો જે ભ્રમ હતો તે હવે નષ્ટ થયો છે; પણ એથી મારા પોતાના વિચારમાં કંઈપણ પરિવર્તન થયું નથી.”

“કાષ્ઠપણુ કાર્ય જે સર્વલાવથી અનન્યપણે કરવામાં આવે છે તોજ તે હિતમ અને છે. તેની સિધ્ધિ માટે બીજી સર્વ આપતોનો વિચાર વીસરવો પડે છે. મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ છે; પણ આબુબાબુની આપતોનું વિસ્મરણ કરવામાં હું તમને પણ વિસર્યો તે માટે મને ઘણું માફ લાગે છે.”

“અહીં જે કુટુંબમાં રહું છું તે ખરેખર એક નમુનેદાર કુટુંબ છે. એમની પાસેથી સુવ્યવસ્થિત સંસાર કેવો હોવો જોઈએ તે શીખવા જેવું છે. આખા કુટુંબમાં એકજ નોકર છે અને સર્વ શ્રમભરેલાં કાર્ય ધરનાંજ માણસો ઉઠાવી લે છે.”

ટૉલસ્ટૉય સમારામાં ધણા દિવસ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે તા. ૧ ઑગસ્ટની નોંધમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“રાયજેકમાં દરરોજ એક માણસ આગગાડીનો ભોગ થઈ પડે છે. જે માનવજીવનનો ભોગ આપીને યાંત્રિક યુગ ચલાવવાનો હોય તો જેમ અને તેમ જલ્દીથી એ યંત્ર માત્રનો નાશ થાય તો ઠીક.”

તે ઘેર આવ્યા ત્યારે આખું ઘર મહેમાનોથી ભરાઈ ગયેલું હતું અને એક ખાનગી નાટકની તૈયારી ચાલી રહી હતી. ગામડાંની સાદી રહેણીમાં ધણા દિવસ કાઢીને આવેલા હોવાથી ટૉલસ્ટૉયને એ વાત જરાએ રૂચી નહિ. તા. ૧૮ ઑગસ્ટની નોંધમાં તે કહે છે:—“અમારે ઘેર નાટકની તૈયારી થઈ રહી છે. ધણા અશુધ્ધ એકત્ર થયા છે. તારીખ ૧૯-૨૦ અને ૨૧ મીના દિવસો મારા જીવન-માંથી બાદ કરવા જોઈએ.”

તા. ૨૨ ઑગસ્ટના રોજ ટૂરજીનેફ યાસનાયા આવ્યો. સંધ્યાસમયે છોકરોને ચીસો પાડતાં જોઈ તેના શરીરમાં પણ આલ્સાવસ્થાનું ભૂત ભરાયું. તે છોકરો સાથે નાચવા લાગ્યો અને છેવટે પેરિસનો કેનકેન નામનો નાચ કેવો થાય છે તે બતાવવા વાંકુંચુંકું નાચવા લાગ્યો ત્યારે સર્વ બાળકો અને સાથે સાથે મોટાં માણસો પણ ખડખડ હસવા લાગ્યાં. તેના આ કાર્યથી અન્ય સર્વનો આખો દિવસ આનંદમાં ગયો; પણ ટૉલસ્ટૉયની નોંધ કહે છે:—“ટૂરજીનેફ જેવા વૃદ્ધ ગૃહસ્થે વાંકુંચુંકું નાચી છોકરવાદી ચલાવી તે માટે મને ઘણું માફ લાગે છે.”

ટૉલસ્ટૉયનો મોટો પુત્ર સર્જેસ અઢાર વર્ષનો થયો હતો. હવે તેને વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં મોકલવાની આવશ્યકતા હતી. ટૉલસ્ટૉયનું ચિત્ત ધર્મવિચારમાં લીન રહેતું હોવાથી બીજાં બાળકોના શિક્ષણ પ્રત્યે પણ તેમનું દુર્લક્ષ થયું હતું; પણ હવે તે માટે કંઈપણ વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર હતી. વળી તેમની મોટી પુત્રી સત્તર વર્ષની થઈ હતી તેથી તેના માટે પણ એકાદ સ્થળ જોવાનું હતું. આવી અનેક વાતો એકત્ર થવાથી એ કુટુંબે મોસ્કો જઈ રહેવાનું નક્કી કર્યું અને તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૮૧ના સપ્ટેમ્બરમાં મોસ્કોમાં એક મોટું મકાન ભાડે રાખી નિવાસ કર્યો.

હનમેશને માટે શહેરમાં રહેવાનું ટોલસ્ટોયને ખીલકુલ પ્રિય નહતું; પણ ઉક્ત સાંસારિક કારણોથી તેમને પોતાની રૂચિની વાત દૂર રાખવી પડી. તે ઘણા દિવસ સુધી ગામડાંમાં રહેલા હોવાથી નગરજીવનમાં ફેટલી અડચણ હોય છે અને ફેટલો ત્રાસ ભોગવવો પડે છે તેની તેમને કલ્પના નહતી. મોસ્કોના નિવાસથી થોડાજ સમયમાં તેમને એ ખાખતનો અનુભવ થયો. તે તા. ૫ અક્ટોબરની નોંધમાં લખે છે:—

“ એક મહિનો થયો પણ સ્વાસ્થ્યનું દર્શન પણ નથી થતું. મારા આખા જીવનમાં આટલી ખટખટ કદિએ અનુભવી નહતી. સામાનની વ્યવસ્થા તથા અન્ય સગવડનું કાર્ય અદ્યાપિ ચાલ્યાજ કરે છે અને તેનો અંત ક્યારે આવશે તે પ્રભુ જાણે. વળી એ વ્યવસ્થા શા માટે ચાલે છે ? લોકો સાઈં સાઈં કહે તેટલાજ માટે ! પોતાની શાંતિ કે સુખ માટે નહિ ! પોતાનું સર્વ જીવન લોકોની કલ્પના પ્રમાણે ગાળનાર આવાં અભાગી મનુષ્યો જગતમાં ફેટલાં બધાં પડેલાં છે ! ”

“ શહેરમાં ન્યાં જઈએ ત્યાં કીચડના ઢગલા અને દુર્ગંધ ! લોકોનું સર્વ જીવન ચેત, સ્વચ્છંદતા અને દુર્ગંધસનમાં વહી જાય છે. જગતના સર્વ બુદ્ધિવાન સ્વાર્થીઓએ એકત્ર થઈ ગરીબ અને મૂર્ખ લોકોને ભભાવીને તેમને ઐનિક બનાવ્યા. પછી પોતાના અને પોતાના તે સહાયદાના રક્ષણ માટે તેમણે કાયદાની અદાલતો ઉપસ્થિત કરી; અને પછી તેઓ ખુશીથી નાયપાર્ટીઓમાં લહેર કરે જાય છે. સામાન્ય લોકોમાં સ્વાત્રય કે કાર્યશક્તિ તો છેજ નહિ; એટલે પૈસા-વાળા સ્વચ્છંદીઓને જોઈતા પદાર્થ પૂરા પાડી, અનેક વ્યસનના ભોગ બનાવી, જે કંઈ તેમની પાસે મેળવી શકાય તે મેળવીને સંતુષ્ટ રહે છે. એ કાર્યમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષો વિશેષ ચપલ હોય છે. સ્ત્રીઓ ગામડાંમાં રહી ખેતી કરે છે અને પુરૂષો શહેરમાં આવી ગાડીવાન બને છે, અમારા ચરણ દાખે છે અને એવાંજ અન્ય કાર્ય કરે છે. ”

તા. ૧૪ અક્ટોબરના દિવસે કાઉન્ટેસે પોતાની બહેનને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે:—

“ અહીં આવે એક મહિનો થયો પણ મેં અત્યાર સુધી ફાઇને એક લીટી પણ લખી નથી. પહેલું પખવાડીયું તો આંખમાંથી આંસુજ અટક્યાં નહિ; કેમકે અહીં આવતાંજ લીયોની વૃત્તિ તદ્દન બગડી ગઈ. તે ઉદાસ બન્યા, નિદ્રાથી વિમુખ થયા, આહાર લઈ શક્યા નહિ અને ફેટલીક વાર તો બાળકની માફક રૂદ્ધ કરવા લાગ્યા. મને પોતાને લાગ્યું કે હવે હું ગાંડી બની જઈશ કે શું ? હવે મારા દેહપર હાડચામ સિવાય કંઈજ રહ્યું નથી. અહીં જ્યારે ખીલકુલ ચેત પડ્યું નહિ ત્યારે લીયો દસ બાર દિવસ બહાર ફરી આવ્યા અને હવે તેમની પ્રકૃતિ કંઈક ઠીક છે. અહીં તદ્દન એક બાળુએ તેમણે જે સ્વતંત્ર ઓરડી બાંં રાખી

છે. શહેર બહાર જઈ કડીયારા-લાકડાં ચીરનારા સામે કદિ કદિ લાકડાં પણ ફાડે છે, તેથી તેમની પ્રકૃતિ હવે ઘણી સુધરી છે અને વૃત્તિ પણ વિશેષ આનંદી બની છે.”

મોસ્કો પાસેના એક નાના ગામમાં સુટેપ નામક કોઈ ખેડુત હતો. એ માણસ બહુ ભણ્યો નહતો, તથાપિ તેના વિચાર અને તેની ભાવના ટોલ્સ્ટૉયના વિચારને ઘણી રીતે મળતી હતી. એવો માણસ એ ગામમાં રહેતો હોવાની ખબર મળતાં જ ટોલ્સ્ટૉય તે ગામમાં ગયા.

સુટેપ પીટર્સબર્ગમાં કમરપર જડવાના પથર ધડવાનો ધંધો કરતો હતો; પણ ઉદરપોષણ માટે સ્વભાંધવો સાથે હરીફાઈ કરવી એ પાપ હોવાનો વિચાર આવતાં જ તે પોતાનો ધંધો છોડી દષ્ટ ગામડામાં ચાલી આવ્યો હતો. પીટર્સબર્ગમાં કેટલાકની પાસે લહેણું હતું તે પણ વસુલ કરવા રહ્યો નહિ અને ગામડામાં આવી ગોવાળનો ધંધો કરવા લાગ્યો. જનવરો સાથે મમતાથી વર્તવાનો નિશ્ચય કરી મોટી ડાંગ છોડી દષ્ટ તેણે એક નાની સોટી ધારણ કરી હતી. તેનાં બાળકો પણ પિતાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. કાયદા પ્રમાણે લશ્કરમાં આવવાનું ફરમાન તેના પુત્રોના હાથમાં પડ્યું; પણ યુદ્ધ પાપમૂલક હોવાનું જણાવી તેમણે લશ્કરમાં જવાનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કર્યો. આથી તેમને કાયદા પ્રમાણે તુરંગવાસ સ્વીકારવો પડ્યો અને પોતાને ધર્મધિકારી કહેવડાવનારાઓને ખ્રિસ્તાજાની ઉપેક્ષા કરતા જોઈ તેઓના હાથે ચાલતાં દેવજો સાથે સંબંધ નહિ રાખવાનો નિશ્ચય કરી સુટેપે પોતાનું નવું જ ધર્મમંડળ બનાવ્યું.

સુટેપની મુલાકાતથી ટોલ્સ્ટૉયને અત્યાનંદ થયો. તેની સાદાઈ, તેની વિશુદ્ધ ધાર્મિકવૃત્તિ અને વિવેકશુદ્ધિ વગેરે ગુણ તેમને બહુ ગમ્યા. મનુષ્યવર્તનનો પ્રશ્ન જોટલો નાબુક છે તેટલો જ વિકટ પણ છે. અમુક પ્રકારનું વર્તન રાખવાનો કોઈ માણસની બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે, પણ અનેક કારણથી તેવું પ્રત્યક્ષ વર્તન તેના હસ્તે થતું નથી. પ્રથમ તો સમાજ શું કહેશે એ ભય ઉદ્ભવે છે. તેના હૃદયપર કૃત્રિમ આચારનો દાખ પડેલો હોય છે. તેનામાં ખોટા આચાર વિચારથી દૂર રહેવાનું-ત્યજવાનું ધૈર્ય હોતું નથી. ક્વચિત્ કોઈ તેવું ધૈર્ય દર્શાવે છે તો લોક-ક્ષોભની ચીમટી લાગતાં જ તેના હાથ પગ કંપી ઉઠે છે. તેના ધૈર્યની પાછળ બળ હોતું નથી. આવી અનેક પ્રકારની મુશ્કેલી લક્ષમાં લઈએ તો સુટેપ જેવા નિરક્ષર ખેડુતોમાં એ સર્વ ગુણ જોઈ ટોલ્સ્ટૉયને તેવું કૌતુક થયું હોય તો તે યોગ્ય જ છે. સુટેપનું જીવન તદ્દન સાદું હતું. તેણે પોતાની જરૂરીઆતો બની તેટલી વઘાડી દીધી હતી અને સમાજને પોતે વિશેષ ઉપયોગી કેવી રીતે થઈ શકે તે ધોરણપર પોતાનું જીવનકાર્ય નિશ્ચિત કર્યું હતું. તેના કથનમાં દ્વિઅર્થ કે જળને સ્થાન નહતું. સ્વાત્મવિચાર તદ્દન સરળ અને સાદો

ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિ તેને અત્યુત્તમ રીતે સાધ્ય થઈ હતી. આથી એકેજ સુલાકાતમાં ટૉલ્સ્ટૉય અને સુટેપમાં સ્નેહ બંધાઈ ગયો.

ખીજે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયને નજીકના ગામે પોતાના એક સ્નેહીને મળવા જવાનું હતું તેથી સુટેપે ગાડી જોડી અને ઉભય તે ગામ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પુનઃ ધર્મવિષય ચર્ચા આરંભાઈ. વાતમાં ને વાતમાં તે એટલા તલ્લીન બની ગયા કે, ગાડી કંઈ બાજુએ જાય છે તેનું એકેને ધ્યાન રહ્યું નહિ અને ગાડી એક નાની નેળમાંથી નીચેના ખાડામાં પડી ! સુદૈવે કાઢીને વિશેષ ઇજ્જત થઈ નહિ.

સુટેપ અતિ વિદ્વાન નહતો કે તેણે ટૉલ્સ્ટૉયને ગહન પ્રમેય કહ્યાં નહતાં; પણ ટૉલ્સ્ટૉયને તેનો સ્નેહ પ્રિય થયો હતો તેનું કારણ વિદ્વતા નહિ પણ વર્તનજ હતું. પોતાના વિચારને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવાના આશયથી તેણે પોતાનું જીવન તદ્દન બદલી નાખ્યું હતું. એમ કરવામાં તેણે આર્થિક લાભ ગુમાવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ લોકલજ્ઞને ત્યજી દીધી હતી અને આત્મ-જનોની પણ પરવા રાખી નહતી. તેના એજ ગુણોએ ટૉલ્સ્ટૉયને આકર્ષિત કર્યા હતા. ટૉલ્સ્ટૉયને જણાયું કે, જે ગુણ પોતામાં નથી તે આ નિરક્ષર બેદુતમાં પૂર્ણતા પામ્યા છે. આપણે જાણીએજ છીએ કે વર્તનની શિથિલતા, ધૈર્યની અપૂર્ણતા અને દૃઢતાનો અભાવજ ટૉલ્સ્ટૉયની માનસિક વ્યથાનાં કારણ હતાં. આ વખતે તેમણે પોતાના મિત્ર એલેક્ઝીએફને લખ્યું છે કે:—

“ તમારો સુંદર પત્ર મળ્યો છે અને મને અતિ સંતોષ થયો છે. કદિ કદિ આપણે ઉભય પ્રેમ વીસરી જઈએ છીએ પણ તમારા લીધે મારા ચિત્તને જે શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને દ્રષ્ટિમાં જે વિશુદ્ધતા ઉદ્ભવી છે તે હું કેમ બૂલીશ ! ધાર્મિક બાબતમાં અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં તમારાજ વિચારો મારા મતને મળે છે. અન્ય કાઢના વિચાર પોતાના જેવાજ હોવાનું જાણવામાં આવતાં પોતાના વિચાર સત્ય છે, એવો જાણે કે પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળી સંતોષ થાય છે અને તેવો સંતોષ મને તમારાથીજ થયો છે. આથી તમને કદિ પણ બૂલી જઈ શકું એ બનવા જોગ નથી. આચાર અને વિચારની બાબતમાં આપણે ઘણા અંશે મળતા છીએ. તમારા પત્રપરથી જણાય છે કે તમે સાંસારિક ચાતનામાં છો, તેથી મારો જીવ ગલરાયો; પરંતુ મારી સ્થિતિ પણ તેવીજ છે. સંસાર બરાબર સ્વીકારતો પણ નથી તેમ પૂર્ણ રીતે ત્યજતો પણ નથી. આપણા વિચાર પરિપક્વ થયા છે; પરંતુ પૂર્વવચમાં જે બંધનો આપણે નિર્માણ કર્યા છે તે એટલા સખ્ત છે કે તેનું છેદન કરવાનું સામર્થ્ય આપણા નવા વિચારોમાં હજી આવ્યું નથી. હા, ખરો મહત્વનો ભાગ જડ વિચારણામાં ન હોઈને નિશ્ચયની પદ્ધતિમાં છે, એ પણ

મને કબૂલ છે. એ સંબંધમાં તમારો અને મારો વિચાર મળે છે તેથી મને અભ્યાનંદ થાય છે.”

“એક વખત મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો હતો કે, લોકો પાસેનું લહેણું વસુલ કરી તેમાંથી એકાદ લોકોપયોગી કાર્ય કરવું; પણ એ તો મૂર્ખતાનેજ દર્શાવનારું હોય દાંભિક લોકોએવાનું પ્રદર્શક પણ છે. તમારું ધન વગેરે વસ્તુઓ એટલી ખરાબ છે કે તેમાંથી સદ્કાર્ય બનવાનુંજ નથી એ વિચાર મને પણ રૂચ્યો છે. સર્વ ભૌતિક વ્યવહાર અને સંબંધ ત્યજ દઇને તું એકદમ કેમ મુક્ત થતો નથી, એવો પ્રશ્ન કદાચ તમે કરો તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, એ સર્વ મારે મારા કુટુંબ માટે કરવું પડે છે. મારી હાંડી ઇચ્છા તો એજ છે કે નિષ્કિંચન રહેવું; અને એ સાધ્યના આરંભ તરીકે મારે મારું સર્વસ્વ કુટુંબને સ્વાધીન કરવું. હું એમ પણ કહેતો નથી કે એમ કરવું એ કાંઈ મહાભારત કાર્ય કરવા જેવું છે; પણ એથી મારાપર આવતો દોષ કાંઈ પણ ઓછો થશે.”

“મારો આ બુદ્ધિવાદ સર્વાંશે સર્વને રૂચ્યો સંભવિત નથી; પણ મને વિશ્વાસ છે કે બુદ્ધિગમ્ય માર્ગે જીવન ગાળનારને તે રૂચશે. અહીં એક બીજો પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે, એ સંબંધમાં વાદવિવાદ કરી અન્યની ખાત્રી કરાવવાની આવશ્યકતાજ નથી. મારી પણ એક સમયે એવીજ સ્થિતિ હતી. મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે રસ્તો બતાવવાને પુરતું છે. જેને માર્ગ શોધવાની ખરી ઇચ્છા હોય છે, તેને તે દિશા તરફ અંગુલિનિર્દેશ થાય તોપણ બસ છે. જો માણસ પોતાની મેળેજ યોગ્ય માર્ગ શોધી લે તો શુષ્ક વાદવિવાદ કરતાં તે બહુજ ઉપકારક થાય; અને પરિસ્થિતિને માટે કંઈ વસ્તુ સાધક છે અને કંઈ વસ્તુ બાધક છે તેનો નિર્ણય પણ તે સારી રીતે કરી શકે. મહત્ત્વની બાબત માત્ર માર્ગ-દર્શનની છે. એ માર્ગ માણસને પોતાના જીવનક્રમમાંથીજ મળી આવે છે. આપણે આપણા જીવનવ્યવહારનું વારંવાર પરીક્ષણ કરતા રહીએ તો એ માર્ગનું દર્શન આપોઆપજ થવા લાગે છે. આપણે આપણા વર્તનથી દૃષ્ટાંતજ પૂરું પાડવું જોઈએ. માત્ર બુદ્ધિવાદજ પૂરો પાડવો, એ એટલું કાર્યસાધક થતું નથી. પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતની અસર કદાચ ધીમે ધીમે થતી હશે પણ તે અવશ્ય થવાની તો ખરીજ. તે અસર કાનાપર થશે ને કાનાપર નહિ થાય તે નક્કીપણે કહી શકાય નહિ; પરંતુ અન્યને સુપ્રથે વાળવા સારૂ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતના જેવી ઉપયોગો અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં પવિત્ર અને પરોપકારી જીવન રાખી શકાય છે, એ વાત પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતવિના કેવળ બુદ્ધિવાદથી કદિપણ બીજાઓને સમજાશે નહિ. માનવહૃદય બુદ્ધિવાદથી ફેરવાતું નથી, પણ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી જ ફેરવાય છે; માટે એવી રીતે આપણું તે તમારે માટે

તેમજ મારે માટે પણ ઘાટ છે અને એ કાર્યમાં આપણે પરસ્પર સહાયજૂત થઈ શકીશું. આપણે પરસ્પર હૃદય પૂર્ણ ખુલ્લાં કરીશું.”

આ પછી થોડાજ દિવસે એલેક્ઝીએફે એક શ્રીમંત સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી એક શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકનું સ્થાન સ્વીકારી પૂર્વનું સાદું જીવન છોડી દીધું હતું; પરંતુ તે પહેલાંના સમયમાં ટૉલ્સ્ટૉયને તે ઘણો ઉપયોગી થયો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉયનો સ્વાનુભવથી નિશ્ચય થયો હતો કે, જે માણસ પરંપરાગત માર્ગે જવાને બદલે પોતાને યોગ્ય જણાતા માર્ગે જવા માટે સતત પ્રયત્ન કરે છે, તેને બાહ્યદ્રષ્ટિથી નુકશાન થતું કહી શકાશે ખરું; પણ ઉન્નતિની દ્રષ્ટિએ તો તેના વિકાસજ થાય છે. આથીજ દિન પ્રતિદિન તેમની બુદ્ધિ બળવાન બનતી ગઈ હતી. તે પોતાને યોગ્ય જણાતા પંથે વહ્યા તેથીજ જનસમાજમાં પૂન્ય અને વંદનીય બન્યા; પરંતુ એ ભૂલણું ન જોઈએ કે, એટલી સ્થિતિએ પહોંચવામાં તેમને લયંકર કાટ સહન કરવું પડ્યું છે. લક્ષમાં રાખવું જાઈએ કે પત્યરની પેઠે ટાંકણાંના અને હથોડીના અનેક ઘા વેડ્યા પછીજ તેમને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. તેમનો જન્મ અતિ કુળવાન, શ્રીમંત અને સરદાર કુટુંબમાં થયો હતો. ઘરના મુખી હતા, વિસ્તીર્ણ જંગીર હતી, મોટા મોટા પુરૂષો સ્નેહી હતા અને પૂર્વ-વયમાં તેમનો પોતાનો સ્વભાવ પણ રસિક હતો. એ સર્વ બાબતોના વિચાર કરીશું તો જણાશે કે સંસારથી ઉપરામ કરવા જેવી એક પણ બાબત તેમને ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ સંસારમાં લપટાઈ રહેવા જેવીજ સર્વ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત હતી; અને તે છતાં પણ સત્યના સ્વીકારાર્થે તેમણે સર્વ બંધન તોડી નાખ્યાં અને સર્વ પ્રેમસૂત્રો છોડી નાખ્યાં. તેમાં તેમને કેટલો બધો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે તે શબ્દથી વ્યક્ત થઈ શકે તેમ નથી. અનેક વખત તે પોતાનો માર્ગ સૂઝ્યા હશે, કુદ્ર વાતોને મહત્ત્વ આપ્યું હશે અને મહત્ત્વની બાબતોને વ્યર્થ માની હશે; પરંતુ તેમના વર્તનની દિશા એકજ હતી અને તે ફક્ત સત્યના પંથેજ હતા.

આ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયને “ નીકોલસ પ્રીઓડોરોફ ” નામનો એક ગૃહસ્થ મળ્યો. તે મોસ્કોના પદાર્થસંગ્રહાલયમાં એક સરકારી કામકાર હતો. તેના વિચારો ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર સાથે મળતા હોવાથી ઉભય વચ્ચે ગાઢ પરિચય થયો હતો. તેજ પ્રમાણે ‘ ઓલ્ગાફ ’ નામનો એક શિક્ષક પણ ટૉલ્સ્ટૉયને મળ્યો હતો. એ બે ગૃહસ્થો વિશે ટૉલ્સ્ટૉયે એલેક્ઝીએફને લખેલા નીચેના પત્રમાં પોતાનો મત પ્રકટ કર્યો છે:—

“ તમારો પત્ર મળ્યો. આનંદ થયો. તમારું રમરણ વારંવાર થાય છે. તમે મનને અમુક કારણથી અસંતોષ રહેતો હોવાનું લખો છો; પણ તમેને ઠાપપણ

આખતની ઉણપ નથી તોપણ તમે અસંતુષ્ટ રહો છો, ત્યારે મારી સ્થિતિ કેવી હશે ? આ મોસ્કોથી હું તદ્દન કંટાળી ગયો છું. જે મહિના થઇ જવા છતાં અહીં મને એન પડતું નથી અને અસંતોષ પહેલાના જેવોજ તીવ્ર છે. મેં પૂર્વ સાંભળ્યું હતું કે મોસ્કો જેવા શહેરમાં અનેક ઉપાધિ હોય છે અને લોકો મોહમાંજ દસેલા રહે છે; પણ એ ત્રાસ કેવો હોય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ હોવાથી એવી વાતો મને ખોટી લાગતી હતી. કેકેસસ પર્વતનું બૂગોલમાં આલેખાએણું વર્ણન વાંચવાથી જેમ તેની ખરી કલ્પના થતી નથી, તેમ આ આખતમાં પણ મને ખરી કલ્પના નહતી. હવે મને એ મોહસાગરનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. મારા હૃદય-પર અસહ્ય બોલો પડ્યો હોય એવું લાગે છે. આ ભવચક્રમાંથી કોઇ કાળે પણ છૂટકો થશે કે કેમ એ વિષે શંકા થવા લાગી છે. અહીં કોઇને એવી શંકા કેમ થતી નહિ હોય તેજ નવાઇ જેવું લાગે છે. છતી આંખે માણસ અંધ કેમ બનતા હશે ? કદાચિત્ પ્રભુનોજ સંકેત એવો હશે કે મારા જીવનમાં એ અનુભવની આમી ન રહેતી જોઇએ. ખરો પ્રામાણિક જીવનપંથ શોધી શકું તે માટે કદાચિત્ એ અનુભવ પણ અગત્યનો હશે. આવી સ્થિતિમાં સપડાએલા માણસ માટે જે માર્ગ હોય છે. એક એ કે બનતા બનાવો પ્રતિ દુર્લભ કરી સ્વસ્થ બેસી રહેવું અને બીજો દારૂ, જુગાર, નાટક તમાસા વગેરેનો સ્વીકાર કરી તે ધૂનમાં અંધ બની જવું. બીજો માર્ગ મારાથી લઇ શકાય તેમ નથી અને પહેલા માર્ગે જવાને માટે જોઇતી સહનશીલતા નથી; આથી મેં એ એક ત્રીજોજ પંથ શોધી કાઢ્યો છે. એ માર્ગ એ છે કે વ્યાખ્યાન અને લેખનદ્વારા લોકોને ઉપદેશ કરવો. એ માર્ગમાં પણ મિથ્યાભિમાન અથવા ગર્વનો સંચાર થઇ બુદ્ધિ કુંઠિત બની જવાનો સંભવ રહેલો હોવાથી એમાં પણ ભય લાગે છે. લોકસેવા સ્વીકારી લઇ નિરાશ્રિતોને ઉપયોગી થવાનો વિચાર કરે તોપણ નિરાશ્રિતો એટલા બધા છે કે એ કાર્યમાં મારા જેવો યઃકશ્ચિત્ મનુષ્ય પૂરો શી રીતે પડી શકે, એ વિચારથી મન શંકા-શીલ બને છે. અહીંની સ્થિતિ ગામડાં જેવી નથી. હવે એવા નિરાશાજનક પ્રદેશ તરફ દ્રષ્ટિ નહિ કરતાં જે છે તેજ ઠીક છે એમ તમારી માફક માની લઉં પરંતુ મારાથી તેવું પણ બનતું નથી. જ્યારે હું નિરાશાની પરિસ્થિતિમાં પહોંચ્યું છું ત્યારે તમારી સમતોલ મનઃસ્થિતિનું મને સ્મરણ થાય છે, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી. મારો સ્વભાવ આદરો હોવાથી હૃદય વિરૂદ્ધ કંઇપણ થાય છે કે, માથું ફરી જાય છે—અને પછી કંઇ સૂઝતું નથી; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં પણ પ્રભુ કોઇ એકાદ સંજ્ઞન અથવા સુવિચાર મને મેળવીજ આપે છે. પ્રભુનો એ દેવો મહદ્ ઉપકાર છે ? અહીં અને ઑલ્બાઈ અને પ્રીઓડોરોફ નામના બે સંતોજન મળ્યા છે. પ્રીઓડોરોફની ઉંમર ૬૦ વર્ષ છે. પોતાની સર્વ મિલકત

દાન ધર્મમાં વાપરી તે કેવળ ગરીબોમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે. તે અતિ પ્રેમાળ અને આનંદી પુરુષ છે. ઑર્લાન્ડને કંઈ રાજદારો આરોપથી બે વર્ષ તુરંગવાસ સ્વીકારવો પડ્યો હતો ત્યારથી તેની પ્રકૃતિ હમ્મેશને માટે ગમડી ગમ છે. તે તદ્દન ત્યાગવૃત્તિથી રહે છે અને શાળાગુરૂનો ધંધો કરે છે. માર્ક કેટલાંક પુસ્તક તેણે વાંચ્યાથી મારા વિચારો સાથે તે મળતો હોવાનું જણાયું છે. હમણું હું કેટલીક નાની નાની વાતો લખું છું, પણ એ સર્વ ઉદ્યોગ માટે આભુ-આભુ જે શાંતિની આવશ્યકતા છે તેનો અહીં પૂર્ણ અભાવ છે. આવી લયંકર પરિસ્થિતિ માટે લોકોને કંઈજ લાગતું નથી. નિયત માર્ગે ચાલ્યા કરીને તથા નિયત શબ્દો બોલી એક ખીજને ફસાવવામાંજ અહીંના લોકોનું સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન સમાએલું છે. અહીં એવાજ માણસોનું નિત્ય દર્શન થતું હોવાથી મનને હમ્મેશ વિષાદ થાય છે. સવારે ઉઠીને કંઈ કામ કરવા ઇચ્છું છું પરંતુ તે થતું નથી. ખપોરે જંગલમાં જઈ લાકડાં કાપું છું. અહીંના દીનક્રમમાં એજ સમય કદિ કદિ સુખપ્રદ લાગે છે. એ ઉદ્યોગથી વિમુખ થાઉં છું કે મારી વૃત્તિ પુનઃ અસ્થિર બની જાય છે. સાંજે બહુધા ઘેરજ બેસું છું અને એ વખતે મળવા આવેલાં જૂત મારા માથાપર ચઢી બેઠેલાં હોય છે. તેમની વાતોમાં કોઈ વખત એકાદ આનંદવાર્તા હોય છે પણ તેમાંએ પુષ્કળ વખત ખરું તત્ત્વ લેશ માત્ર હોતું નથી. કલાકના કલાક ગપ્પાં હાંકવાથી મહત્ત્વની એક પણ બાબતનો સ્પર્શ માત્ર થઈ શકતો નથી. મને એ લોકોનું સુખદર્શન પણ અપ્રિય લાગે છે. આ પત્ર મેં પુનઃ વાંચ્યો ત્યારે તે તદ્દન મલીન લાગ્યો અને તેને ટપાલમાં નાખવો કે નહિ તેનો નિશ્ચય થઈ શક્યો નહિ; પરંતુ હાલ એથી સારો પત્ર લખી શકાય તેમ નહિ હોવાથી છેવટે આજ રવાના કર્યો છે. હવે પછી વિશેષ સારો લખીશ. વારંવાર પત્ર લખી કુશળતા જણાવતા રહેશો. ”

શ્રીયોડોરોફ સાથેનો સ્નેહ લાંબો સમય ટકી શક્યો નહતો. આ સમય પછી કેટલાંક વર્ષે ઉભયમાં વિલક્ષણ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો અને બન્ને કદૃત્ મતાભિમાની હોવાથી પણ છૂટા પડ્યા હોય તો નવાઈ નથી. આથી કરીનેજ શ્રીયોડોરોફે કંઈક લખતાં અસંખ્ય ભાષા વાપરી છે, પણ ટૉલ્સ્ટૉયે તે નીતિ સ્વીકારી નથી. શ્રીયોડોરોફનો પૂર્ણ ત્યાગી સ્વભાવ ટૉલ્સ્ટૉયના લક્ષમાં હતો. તેથી મતભેદ થવા છતાં પણ શ્રીયોડોરોફ વિષે લખવાનો પ્રસંગ આવતાં તે સારાજ ઉદ્ભાર કાઢતા.

સ્વપરાક્રમથી માર્ગેક્રમણ કરી રહેલા કોઈ પણ એ માણસોનું સર્વ પ્રકારનું એકંદ્ર અસંભવિતજ છે. તેમના વિચાર સ્વતંત્ર હોય છે અને ભિન્ન પ્રકૃતિ તથા પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થએલા વિચાર એક સ્વરૂપના ન હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. આ વખતે સ્ટ્રૌહોફને એક પત્ર લખી ટૉલ્સ્ટૉયે ખાંધછોડની રીત માટે તેની

નિર્ભાત્સના કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં સ્ટ્રોહોફ લખે છે:—

“ તમારું મનોબળ મારામાં નથી, અને જે નથી તે હોવાનો ભાસ કરાવવાની વિદ્યા મને સાધ્ય નથી. મારા હસ્તે ન થતું હોય તેનો ડોળ કરવાની ઇચ્છા નથી. સ્વમત માટે તમારી જે અચળ ભક્તિ છે તે મારામાં નથી; પરંતુ મારા હાથે બૂલ થઇ હશે તો તે પરથી તમારા વિચારો મને અગ્રાહ્ય છે એમ માનશો નહિ. મારી વિવેકબુદ્ધિને તે પૂર્ણ રીતે સંમત છતાં મનની દુર્બળતાથીજ તે આચારમાં આવતા નથી; માટે તેને ખાતર તમે મારો ત્યાગ કરશો નહિ. હું જેવો છું તેવોજ મને રહેવા દો. હું જાણું છું કે તમે જગતથી પૂર્ણ રીતે કંટાળ્યા છો; અને મારી સ્થિતિ પણ તેવીજ છે. ભિન્નતા એટલીજ છે કે, તમારો વૈરાગ્ય જેટલો તીવ્ર છે તેટલો મારો નથી; તોપણ જગતનો મોહ મને રહ્યો નથી. તમારી માફકજ મને પણ આ જગતનો સંબંધ પ્રતિકૂળ લાગે છે અને તેથી છેવટના તંતુ તોડવાનો પ્રયત્ન કરું છું; પરંતુ મારી દુર્બળતા પરથીજ તમે સ્નેહમાં ધટાડો કરશો નહિ. હું જાણું છું કે મારા જીવનના જે ક્ષણો આનંદમાં ગઇ છે તે તમારે લીધેજ ગઇ છે. તમારો એ ઉપકાર હું કદિ પણ વિસરીશ નહિ. મારા દોષ તરફ જોશો નહિ. ગુણનો અંશ હોય તેજ અવલોકશો અને બૂલને સુધારશો.”

ઇ. સ. ૧૮૮૧ના અક્ટોબરની ૩૧મી તારીખે ટોલસ્ટૉયને ખીન્ને એક પુત્ર થયો અને તેનું નામ એલેક્ઝી રાખવામાં આવ્યું.

આ વખતે બોબોરિકોન નામના એક ગ્રંથકારે ટોલસ્ટૉયના બાલ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન નીચેના શબ્દોથી કરેલું છે.

“ આ વખતે ટોલસ્ટૉય મધ્યમ વયના જણાતા હતા. ચહેરાપરથી તે દયાશીલ લાગતા. તેમના વાળ અઘાપિ વિશેષ પકવ થવા લાગ્યા ન હતા. તેમનો પોષાક છેક મામડીયો નહિ હોય, પણ તેમાંથી ફેશનનો તિરસ્કાર પૂર્ણ રીતે વ્યક્ત થતો હતો. સરદાર કુટુંબના નેતા પુરૂષને જેવાં વસ્ત્રોમાં વેષિત થએલો જોવાની લેક્ષિ ધારણા રાખે છે, તેવા પોષાકને તેમણે ત્યજ દીધેલો હતો. ઘેર એ ચાર માણસો આગળ પણ તે કાટ કાઢી નાખીને બેસતા હતા. સ્નિષ્ટવર્ગમાં એ રીત અસહ્ય ગણાય છે. જે ઉકળાટ થતો તો તે કેવળ પહેરણ પહેરીનેજ બેસતા હતા.”

“ તેમના પ્રમાણમાં કાઉંટેસની પદ્ધતિ તદ્દન ભિન્ન હતી. એ સ્ત્રી દંઢ બાંધાની અને ચક્રચકીત બદનયુક્ત હોઇ તેનાં વસ્ત્રો પણ તે સમયની ફેશનને અનુકૂળ હતાં.”

પ્રકરણ ૧૫ મું--શ્રીમંત અને ગરીબ.

લક્ષ્મીએ માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ શો છે અને મર્યાદિત જીવાત્મા તથા અમર્યાદિત પરમાત્માનો પરસ્પર કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, તે વિષે કેવો પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય મેળવવા તેમણે અનેક ધર્મના આચાર્યોનાં મુખ્ય પુસ્તકો અવલોક્યાં અને સ્વતંત્ર રીતે ખ્રિસ્તના ઉપદેશનો અભ્યાસ પણ કર્યો. એ પ્રયત્નના અંતે તેમના જે વિચારો નિશ્ચિત થયા તે તેમણે એક પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા છે. એવી રીતે ધર્મવિચારનું અગ નક્કી થયા પછી તેમનું લક્ષ સામાજિક પ્રશ્ન તરફ ગયું. તે પ્રથમ સામાજિક અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કરવા લાગ્યા. જગતમાં શ્રીમંતની સંખ્યા અલ્પ કેમ અને રંકની અસંખ્ય કેમ એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા.

તેમનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત એ હતો કે જગતમાં ન્યાયનિપુણ, સમાનતાયુક્ત અને સર્વને મંગલદાયક રાજ્ય ઉત્પન્ન કરવું એ મનુષ્યનું જ કર્તવ્ય છે; અને જો એવું રાજ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું ન હોય તો તેમાં માણસનો જ દોષ છે. પ્રભુએ સ્થાપેલા નિયમનું પાલન કરવામાં આવે તો જગતમાં દુઃખનું નામનિશાનજ રહે નહિ. મોરકોના નિવાસમાં શહેરની ગરીબ વસ્તી જે ભયંકર કષ્ટમાં રહેતી, તે જોઈને તેમનું હૃદય હલમલી ગયું અને એ અભાગી માણસો તરફ ધર્મપ્રિકારી, વિદ્વાન, શ્રીમંત અને સરકારને બાળી ખૂજ દુર્લભ કરતા જોઈ તેમને અત્યંત ક્રોધ થયો; તેમજ દુઃખ દરિદ્રતા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં છતાં અને તેનું સામાન્ય વર્તી જવા છતાં નેતા કહેવડાવનાર વર્ગ પણ ચૂપ હતો તે જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થયું.

આજ અરસામાં દસવાર્ષિક વરતીગણત્રીનું કાર્ય શરૂ થયું હતું તેથી એ તકનો લાભ લઈ તેમણે લોકોનું એ તરફ લક્ષ ઝેંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. વસ્તી-ગણત્રીના કામ માટે એ હજાર વિદ્યાર્થીઓની યોજના કરવામાં આવી હતી. ટોલ્સ્ટોયે એ વિદ્યાર્થીઓને ગણત્રી કરતી વખતે લોકની સામાન્ય સ્થિતિની પણ નોંધ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો અને જે નિરાશ્રિત સ્થિતિમાં જણાય તેમને સમાજ તરફથી સહાય અપાવવાનો વિચાર રાખ્યો. એ સર્વ પ્રયત્નના પરિણામે તેમણે ‘આપણું કર્તવ્ય’ એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે.

અઘાપિ તેમનો ધનવિષયક કાષ્ઠપણુ જાતનો નિશ્ચિત મત બંધાયો નહતો; તથાપિ તેમના મતની દિશા કઈ હતી તે નીચેના ઉતારા પરથી જણાઈ આવશે.

“ વર્તમાન સમયમાં પૈસા આપીનેજ લોકોનું બહું કરી શકાય છે એવી સર્વાત્ર માન્યતા છે; પણુ દ્રવ્યદાન અને લોકકલ્યાણુ એ બે વસ્તુ સમાનાર્થક નથી; એટલુંજ નહિ પણુ મારા મત પ્રમાણે તો એ બંને વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધ પણુ નથી. અરે, હું કહીશ કે એ બંને વસ્તુ પરસ્પરવિરોધી ગુણુની છે. પૈસા સ્વભાવથીજ અનર્થકારક છે. જે પ્રમાણે જળ અને તેનું પાતળાપણું અથવા સાકર અને મીઠાશ એક સાથે રહેવાવાળાં છે; તેમ પૈસા અને પાપ પણુ એક સાથે જોડાએલાં છે. લોકહિતનાં કામોમાં ધનવાનો બહુંખર્ચ પોતાના ધનનુંજ દાન કરે છે અને તેમ કરીને તેઓ પોતાના પાપપુજમાંજ ઘટાડો કરે છે; પણુ એથી તેમનામાં તેમજ બીજાઓમાં ‘ દ્રવ્યદાન પુણ્યકારક છે ’ એવી ગેરસમજ જ પ્રસરે છે. ”

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમને પૈસા તરફ તિરસ્કાર હતો; પરંતુ તેઓ ખરેખર તેના તરફ એટલા બધા ઉદાસીન હતા એમ પણુ કહી શકાતું નથી. ઉદાહરણાર્થે નીચેના ઉતારો જુઓ:-

“ હમણાં ગણુત્રીનું કાર્ય ચાલે છે. કેટલાક લક્ષ્મીપુત્રોએ આ સમયે કંગાલ સ્થિતિમાં સજ્જા માણુસોને થોડી ઘણી પૈસાની મદદ આપવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે. એ સહાયથી તેમની આફત હમ્મેશને માટે દૂર થવાની નથી. તેનો ઉપયોગ માત્ર ક્ષણુ માટેજ થશે એ ખર્ષ છે; પરંતુ તેનો ઉપયોગ નહિજ થાય એમ તો નહિ કહી શકાય. આવી સ્થિતિમાં ક્ષુધિતને એક દિવસનું ભોજન મળે એ પણુ મહદ્ કાર્ય છે. વળી પોતાના કમનસીબ બંધુ સાથે એક પ્રસંગે સાચા માણુસ તરીકે વર્ત્યા છીએ એ ભાવના પણુ એક વખત વિદ્યાર્થી અને સરકારી અધિકારીઓમાં ઉત્પન્ન થશે એ અતિ મહત્ત્વની બીના છે. ”

ઉક્ત બે ઉતારામાં દેખાતો વિરોધ સ્પષ્ટ છે. એક વખતે પૈસો આપે છે તે પાપ આપે છે એમ કહેનાર ટોલસ્ટૉય પૈસો આપવો એ તદ્દન અયોગ્ય નથી એમ પણુ કહે છે. પરંતુ એ વિરોધની તે એકવાક્યતા કેવી રીતે કરે છે તે નીચેના અવતરણુ પરથી જણાશે:-

“ દ્રવ્યદાનથી થતું કાર્ય બહારથી અતિ ક્ષુદ્ર જણાય છે પણુ તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે; પરંતુ એ કાર્ય એટલેથીજ અટકશે અને કદિ પૂર્ણતાએ નહિ પહોંચે એમ શા માટે કહેવું ? સમગ્ર મોસ્કોમાં વચ્ચલીન દશામાં કાષ્ઠપણુ કરે નહિ, તથા ક્ષુધાપિડિત અને ઉદરનિર્વાહ માટે ગમે તેવું કાર્ય કરવાને તત્પર થનાર એક પણુ મનુષ્ય દષ્ટિએ ન પડે એવો પ્રસંગ અત્યાર સુધી બન્યો નથી તેમાં કંઈ

આશ્ચર્ય નથી. મને એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે, એક બાળુ વૈભવમાં મહાલતા ધનવાનો અને તેમનીજ પડોશમાં અન્ન અન્નનો પોકાર કરતા બિશુકોનાં દશ્ય નિત્ય નજરે પડવા છતાં ચક્ષુપર પાટા બાંધી લોકો કેમ પડી રહે છે? એક બાળુએ શ્રીમંતી એટલી બધી છે કે, ધનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે પણ માલી-કને સમજતું નથી અને અન્ય બાળુએ એટલી દરિદ્રતા છે કે, દિવસોના દિવસો અન્ન વગરના વહી જાય છે. આ સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએ પડતી હોવા છતાં સમાજ સ્વસ્થતાથી પડી રહે છે એ નવાઈ જેવું નથી કે? ”*

આજ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયે સમાજનું જે નિરીક્ષણ કર્યું અને તે ઉપરથી જે સિદ્ધાંત બુદ્ધિગમ્ય થયા, તે એકત્ર કરી પુસ્તક નિર્માણ કર્યાનું આ પ્રકરણના આરંભમાં જણાવ્યું છે. એ પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પૂરું થયું હતું. તેના નાના નાના ચાલીસ ભાગ છે. એ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયની મનઃસ્થિતિ કેવી હતી અને રૂશિયાની સામાન્ય જનસ્થિતિ કેવી હતી, તે ધ્યાનમાં આવે તે સારું તેમાંના કેટલાક ઉતારા અત્રે આપીશું તો અસ્થાને નહિજ ગણાય.

૧

મારી પૂર્વાવસ્થા ગામડામાં વ્યતીત થએલી છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં ત્યારે હું મોસ્કો રહેવા આવ્યો ત્યારે ત્યાં વિલસતી દરિદ્રતા મારી દષ્ટિએ પડી અને હું આશ્ચર્યથી મૂઢ બની ગયો.

ગામડાંની ગરીબી મારા લક્ષમાં હતી; પણ શહેરની જોએલી નહતી તેમજ તેની કલ્પના પણ ન હતી. મોસ્કોનો એક પણ રસ્તો એવો નહિ મળે કે જ્યાં બીખારી ન હોય. એ બીખારી કંઈ ગામડાનાં બીખારી જેવા હોતા નથી. ગામડાના બીખારીઓ તો ખભે ઝોળી ભેરવીને દાન કરવા કહે છે; પણ શહેરમાં તો સખ્ય બીખારી ભટકે છે. ફરતાં હરતાં તે તમારા તરફ નજર કરે છે અને તમારી સ્થિતિ જોઈ બિશ્વા માગે છે. મને એવોજ સખ્ય વૃદ્ધ યાચક મળ્યો હતો. કોઈ રસ્તામાં મળતું તો તે ક્ષણ વાર ઉભો રહેવા જેવું કરતો અને રસ્તામાં જો કોઈ પ્રવાસી ઉભો રહેતો તો તરતજ ટોપી ઉતારી યાચના કરતો. જો પ્રવાસી અટકતો નહિ તો લંગડાતો લંગડાતો આગળ ચાલવા લાગતો. એ ગૃહસ્થ થોડું બળ્ બળેલો હતો. મોસ્કોમાં એના જેવા અનેક બિશુક છે.

એ લોકો ખુલ્લી રીતે બિશ્વા કેમ માગતા નથી તે કેટલાક દિવસ હું સમજી શક્યો નહતો. પછીથી તે સમજાયું પણ તેનાથી કાંઈ ખરો બોધ થયો નહિ.

* આમાં એકવાક્યતા શું થઈ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. કોઈપણ વસ્તુ કે સ્થિતિને ખરાબ કે સારી કહેવી તેના કરતાં હરકોઈ વસ્તુસ્થિતિના સદુપયોગ અને દુરુપયોગનેજ સારો ખોટો કહેવો જોઈએ.

મારા જાણવામાં આવ્યું કે મોસ્કોમાં રસ્તામાં કે દેવળ આગળ કોઇ પણ બિલ્લુકને ભીખ માગવાનો કાયદાથી પ્રતિષેધ હતો. કાયદો હોય તો સર્વને સમાન રીતે લાગુ પડવો જોઇએ, પણ કેટલાકને તે પ્રતિષેધક કેમ રહે છે અને કેટલાકને મુક્ત કેમ રાખે છે તેનું કારણ તત્કાલ મારા લક્ષમાં આવ્યું નહિ. કાં તો તેમને કાયદેસર રજા મળી હોવી જોઇએ અથવા તેમની સંખ્યા એટલી હોવી જોઇએ કે, જેથી તેમને પકડવાનું અશક્ય હોવું જોઇએ.

મોસ્કોમાં અનંત પ્રકારના બિલ્લુક છે. કેટલાક ધંધાદારી છે-તેમનો ભીખ માગવાનોજ ધંધો હોય છે. બીજા ખરેખર ભીખારી છે. કેટલાક ઉદ્ધરનિર્વાહ માટે ઉલ્લોગધંધે વળગવા શહેરમાં આવે છે; પણ કંઈજ કાર્ય મળતું નથી એટલે ભીખ માગવા લાગે છે.

આ બીજા વર્ગમાં મને ખેડુતો જણાયા. અહીં આવ્યા પછી કેટલાક ખેડુતો રોગગ્રસ્ત બની દવાખાનામાં પડ્યા હતા. દવાખાનામાંથી મુક્ત થયા પછી ધંધો નહિ મળવાથી અને પાછા ફરવાને આવશ્યક પૈસો પાસે નહિ હોવાથી બિચારા સ્વાભાવિક રીતેજ ભીખ માગવામાં પડેલા જણાયા અને કેટલાક વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે મહેનત કરવાને અશક્ત જણાયા. એ લોકોનું તો ઠીક, પણ કેટલાક તો શરીરે હુન્ટ પુન્ટ હોવા છતાં પણ ભીખ માગતા હતા. મેં મોસ્કો આવ્યા પછી એ માણસો સાથે રાખી ગામ બહાર જઈ લાકડાં ફાડવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો. એ બંને માણસ ખેડુત વર્ગના હતા. એકનું નામ પીટર હોય તે લશ્કરમાંથી છુટો થએલો હતો. બીજાનું નામ સાયમન હતું. શરીર પરનાં વસ્ત્ર અને તેમના પોતાના દેહની સાથે જડાએલા હાથ પગ સિવાય બીજું કંઈજ તેમની પાસે નહતું. એ સાધનથી તે હરમેશ દસખાર આના મેળવતા અને કંઈક બચાવતા. એવી રીતે મહેનત મજૂરી કરી કંઈક પસા એકત્ર કરી આવશ્યક વસ્ત્ર કરાવી તેમણે પોતાને ગામ જવાનો વિચાર રાખેલો હતો. મારા મનમાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો કે આ માણસો ઉલ્લોગી કેમ છે અને એમના જેવા અન્ય ભીખારી કેમ છે ?

એવો કોઇ ભીખારી ખેડુત મને રસ્તામાં મળતો ત્યારે હું તેને તારી આવી સ્થિતિ કેમ છે, એવો પ્રશ્ન કરતો. એક વખત એવોજ એક બિલ્લુક મને મળ્યો હતો. તેના કેશ પકવ થવા આવ્યા હતા. તેણે મારા આગળ હાથ ધરતાંજ મેં પ્રશ્ન કર્યો કે, 'કોણ છે ?' તેણે મને કહ્યું: 'કામ મેળવવા કાલુણથી આવ્યો હતો. થોડા દિવસ લાકડાં ફાડવાનું કામ મળ્યું પણ તે પૂર્ણ થયા પછી કંઈ પણ મજૂરી મળી નહિ; તેથી પાસે હતું તેટલું સર્વ વેચી પેટનો ખાડો પૂર્યો. કરવત અને કુહાડો પણ વેચી નાખ્યાં.' આ વાત સાંભળી મેં તેને કરવત જેટલા પૈસા આપી કહ્યું: 'ભાઈ, તારાથી થાય તેટલું કામ આપીશ. કાલે કરવત લઇને

આવજે. કામ વિષે શંકાજ રાખીશ નહિ. જરૂર આવજે.’ જવાબમાં ‘જરૂર આવીશ. હું અઘાપિ સશક્ત છું. કામ મળે તો બીખ માગવાનું કેને મન થાય ? કાલે જરૂર આવીશ.’ એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો.

હું લાકડાં ચીરવા બહાર જે ટેકરી પર જતો હતો તે ટેકરી પર આવવા તેને કહ્યું હતું અને તેની વાતચિતની ઢગ પરથી મને લાગ્યું હતું કે તે જરૂર આવશે; પણ ખીજે દિવસે તે આવ્યો નહિ. આવી રીતે ખીજા ફેટલાક માણસોએ પણ મને ફસાવ્યો હતો. વળી એ લોકોની ખીજ પણ એક યુક્તિ છે. ફેટલાક પોતાને ગામ જવાને ટિકીટ માટે જરૂર જેટલા પૈસા માગે છે; પણ પુનઃ આઠ દસ દિવસે કોષ્ટક રસ્તાપર તેમનું દર્શન થાય છેજ. એવી રીતે ફસાવી ગએલામાંના એક મને ફરીથી મળી આવ્યો. તે મને ઝાળખી શક્યો નહિ, તેથી પુનઃ પ્રથમની માફક યાચના કરવાને ચૂક્યો નહતો. નિરક્ષર ખેડુતોમાં પણ મને એવા ઢગ જણાયા હતા; પરંતુ મને એ લોકો પર ક્રોધ ન થતાં દયાજ આવે છે. વળી એમ પણ જણાયું કે તેમાંના ઘણા ખરા ઠંડીના વખતમાં અકડાઈ મરે છે અને ફેટલાક આપઘાત પણ કરે છે.

૨

મારા મિત્રોને મેં એ હકીકત કહી ત્યારે એકે મને કહ્યું: ‘અરે, તમે કંઈજ જોયું નથી. હીટ્રોફ માર્કેટ પાસેની લિશ્તુકી ચાલી જ્નેશો તો એ રખડતા લિશ્તુકો માટે તમને કંઈજ નહિ લાગે. ત્યાંના નિવાસીઓએ ગાલડન ગેંગ અથવા સોનેરી ટાળી નામ ધરાવી દીધું છે !

એટલામાં અન્ય એક મસ્કરા ગૃહસ્થે કહ્યું, તે હવે ગેંગ ને બદલે રેજીમેન્ટ-પલટણ બનવા જેટલી વધી પડી છે. તપાસ કરતાં મારી ખાત્રી થઈ કે, તેમની સંખ્યા રેજીમેન્ટ કરતાં પણ વધારે મોટી છે. અરે, તેમની સંખ્યા એક મોટું સૈન્ય બને તેટલી હતી. મારું અનુમાન છે કે, એકલા મોસ્કોમાં એમની સંખ્યા પચાસ હજાર સુધીની હશે. આ સ્થિતિ વિષે અહિંના નાગરિકોનાં ચક્ષુ એટલાં બધાં ચૈતન્યહીન બની ગયાં છે કે તેમને એ માટે બેદને સ્થાને આનંદજ થાય છે. હું લંડન ગયો હતો, ત્યાં પણ એવીજ સ્થિતિ દ્રષ્ટિએ પડી હતી.

ફેટલાક દિવસથી એ પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાનો વિચાર થયા કરતો હતો; પણ એ વસ્તીમાં જવા માટે નીકળતો કે હું પોતેજ શરમાઈ જતો. મારા મનમાં તરતજ પ્રશ્ન થતો કે, જેનું કષ્ટ આપણાથી દૂર થઈ શકતું નથી તેને જોવાથી શા લાભ ? વળી મારું મન એમ પણ કહેતું કે ‘જ્યારે તું શહેરમાં રહેવા આવ્યો છું. ત્યારે ભલી ખૂરી ખાખતોનું અવલોકન કરી લે ! એવટે ઇ. સ. ૧૮૮૧ ના અંતે હું હીટ્રોફ માર્કેટ તરફ જવા નીકળ્યો. ૩ જેવું

સફેદ બરફ વરસી રહ્યું હતું અને વાયુ પણ પ્રચંડ પ્રવાહે વહી રહ્યો હતો. ચાલતો ચાલતો તે બાબુના એક રસ્તા પર જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના નિવાસીઓ ગમે તેવા વસ્ત્રો ધારણ કરી રસ્તામાં આમતેમ ફરતા હતા. તેમનાં વસ્ત્રો શરીરનાં માપ પ્રમાણે બનેલાં ન હતાં. તેમની મુદ્રા આબુબાબુની પરિસ્થિતિથી તદ્દન ઉદાસીન જણાઈ. એવા ધણા માણસોનું ટોળું એક દિશાએ જતું જણાયું. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ માર્કેટ આગળ આવી પહોંચ્યો. માર્કેટની આબુબાબુ એવાજ પ્રકારનાં માણસો દષ્ટિએ પડ્યાં. તેમનામાં વસ્તુઓની આપ લે થતી હતી. માર્કેટમાં કંઈ વિશેષ કોલાહલ જણાયો નહિ ત્યારે મને લાગ્યું કે માર્કેટનું કામ પૂરું થયું હશે. થોડીવારે એક ટોળું માર્કેટની બહાર નીકળી ટેકરીના માર્ગ તરફ જતું જણાયું. હું પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. મારી આગળ આગળ બે સ્ત્રીઓ જતી હતી. તેમાં એક વૃદ્ધ હતી અને બીજી તરૂણ હતી. જાનેના શરીર પર ફાટેલાં વસ્ત્ર હતાં. તે કંઈ ધરગથુ બાળત વિષે વાતો કરી રહી હતી તેમના મુખે બે શબ્દ નીકળતા અને તરતજ ગાળોની વૃષ્ટિ થતી હતી. એ દારૂ પી નિશાચર બનેલી નહતી. સામે કોઈ મળતું તો તેની સાથે બોલવામાં તે અપશબ્દજ ઉચ્ચારતી. એ ઉપરથી મેં અનુમાન કર્યું કે એ લોકોની સામાન્ય ભાષાજ એવી હશે.

છવટે ટેકરો ચઢી રસ્તાના ખૂણાપર આવેલા એક મોટા મકાન આગળ આવી પહોંચ્યાં. મારી સાથેના ધણા ખરા માણસો ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. બાબુના કૂટપાથ પર એવાજ પ્રકારનાં કેટલાક માણસો બેસી રહ્યાં હતાં. એ મોટા મકાનના બે ભાગ હોઈ એકમાં પુરૂષો અને બીજામાં સ્ત્રીઓ રહેતી હતી. હું પણ બેતો બેતો એ બે ચાલીની વચ્ચે વચ્ચે ચાલવા લાગ્યો. એ મકાન કોઈએ કંગાલ જાનેને રાત્રિએ આશ્રય આપવા બંધાવ્યું હતું. તેમાં સાંજે પાંચ વાગે બીખારીઓને દાખલ કરવામાં આવતા હતા. મારી સાથે રસ્તામાં ચાલનારા ધણાખરા બીખારી આ મકાન તરફજ આવતા હતા.

મને ત્યાં ઉભો રહેલો જોઈ કેટલાક મારા તરફ જોવા લાગ્યા. બાણે કે 'તારા જેવો માણસ અહિં કેમ?' એવો પ્રશ્ન કરવાને તેઓ ઉત્સુક થઈ રહેલા હોય એમ તેમની મુદ્રાપરથી લાગતું હતું. તેમની એ વખતની મુદ્રાપર એકજ ભાવના કંઈ વિલક્ષણ નહતી. ક્રોધ, અસહ્ય, દ્રેષ, દીનતા જેવા વિવિધ ચિકારનું વિલક્ષણ મિશ્રણ દુઝોચર થતું હતું. તેમના વદન પરથી 'અમારા દુઃખમાં સુખ માનનારો અહંમન્ય શ્રીમંત કોણ છે? વખત ગાળવાનું અન્ય સાધન નથી મળતું કે? શું તને અમારી દયા આવે છે? છટ, આજ સુધીમાં એવો કોઈ પણ પ્રાણી અમારી દષ્ટિએ પડ્યો નથી.' વગેરે પ્રકારના પ્રશ્ન તેઓ મૂકપણે કરતા હોય એમ લાગતું હતું. તેમાંના કેટલાકની સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા હતી, પણ ધણીવાર સુધી

તેમ કરવાની હિંમત થઇ નહિ.

અમે ઉલયની સાંસારિક સ્થિતિમાં જે કે મહાન અંતર હતું, પણ પરસ્પર ત્રણ ચાર વખત દૃષ્ટિમીલન થયા પછી ઘણા અંશે પરકીયતા કમી થઇ. મારી નજીકમાં એક યુવક ઉભો હતો. તેનું મોઢું સુઝી ગયેલું હતું. તેની સાથે જે ત્રણ વખત નજર મળ્યા પછી મેં તે ક્યાંથી આવ્યો છે એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. આવી રીતે અમારી વાર્તાનો આરંભ થતાંજ બીજા પણ કેટલાક અમારી ચોતરફ આવી ઉભા. એ યુવક રમેલેન્સ્કી આવ્યો હતો. તેની પાસે જમીનનો કર ભરવા જેટલા પૈસા પણ નહતા; તેથી કંઇ મજૂરી મળે તો મેળવી કર ભરવા જેટલા તથા બી લેવા જેટલા પૈસા એકત્ર કરવાના હેતુથી તે આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું: ‘અહિં મજૂરી બીલકુલ મળતી નથી. સરકાર તરફથી સૈનિકો સરતી મજૂરીએ આપવામાં આવે છે તેથી લોકો તેમનેજ બોલાવે છે. અર્થાત્ અમારા જેવાને આશરો શી રીતે મળે? જે દિવસના કડકડતા ઉપવાસ થયા છે.’ તેનીજ નજીકમાં એક બીજો માણસ ઉભો હતો. એ એક ગરમ પેય પદાર્થ વેચનારો હતો. મેં તે ખેડુતને એક પ્યાલો અપાવ્યો. પદાર્થને ઉદરસ્વાધીન કરી તેણે કહ્યું: ‘હું અહીં આવ્યો ત્યારે મારી પાસે થોડાક પૈસા હતા તે પણ ચોરાઇ ગયા અને તે સાથેજ સરકારી પરવાનો પણ ગયો; તેથી અહીંથી બહાર જવાનું મુશ્કેલ થયું છે. હવે આમ તેમ ભટકવું અને મળે તો ટાઢીસડી રોટલીના ટુકડા ખાવા એજ મારો નિત્યક્રમ થયો છે. કાંઈ પણ કારણથી પોલીસ મને પકડે અને તુરંગમાં મોકલે એજ વિચાર કરું છું. કદાચિત્ પહેરામાં રાખી તે મને મારે ગામ પણ મોકલી દેશે. ગમે તે થાવ! કંઈ પણ થાય તો ઠીક! મેં સાંભળ્યું છે કે, આવતા ચુસ્વારે પોલીસના માણસો આવવાના છે.’

આવી રીતે વાતો ચાલતી હતી તેટલામાં અમારી ચોતરફની સંખ્યા વધી પડી અને બીજા કેટલાકોએ પણ મને એવાજ પ્રકારની વાતો કહી. તેમાં મને એક યુવક જણાયો. તે ઉછરતો હતો અને તેના વદનપર વિલક્ષણ શીકારા પ્રસરી રહી હતી. તેના પહેરણને સેંકડો કાંણાં પડેલાં હતાં, ટાઢી તે ધૂળજો હતો. તે મારી પાસે આવી ઉભો ત્યારે તેને પણ મેં એક ગરમ ચાહતો પ્યાલો અપાવ્યો. તે મારી સાથે કંઈ વાત કરવા જતો હતો તેટલામાં ત્રીજો એક લઠ્ઠા માણસે આગળ આવી પેલા યુવકને બાબુએ ધકેલી મૂકી કહ્યું: મને પણ એક પ્યાલો આપો; પણ તે પ્યાલો તેના હાથમાં જતાં પહેલાંજ બીજો એક લાંબા નાકવાળો આવ્યો. તેણે પુષ્કળ દારૂ પીધેલો હતો. હવે તો સર્વ મારી પાસે આવવાની ધમાધમીમાં પડ્યા. તેમાં કેટલાક આંધળા, કેટલાક લૂલા અને કેટલાક લંગડા હતા. કોઇનું નાક નહતું તો કોઇને કાન નહતા. એ સર્વનાં પેટ બૂખથી ચોટી

ગએલાં જણાતાં હતાં. છેવટે ચાહતો ભંડાર ખાલી થઇ ગયો, તેથી મેં તેમને થોડા પૈસા આપ્યા. એ જોઇને મારી ચોતરફ પલટણુનો ઘેરો પડ્યો. એટલામાં ગરીબોને મદદ આપનારી સંસ્થાના કેટલાક પ્રતિનિધિ ત્યાં આવ્યા. તેઓ મને આ બીડમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પણ મારી ચોતરફનો સમૂહ એટલો મોટો હતો કે તે મારી પાસે આવી શકતા નહતા. મારી પાસે પચીસ ત્રીસ રૂપીઆનું પરચુરણ હતું તે સર્વ વહેંચી નાખ્યું અને હું તે ગરીબોના આશ્રમમાં ગયો. એ મકાન અતિ વિશાળ હોઈ તેમાં ચાર ભાગ હતા. ઉપરનો ભાગ પુરૂષો માટે હતો અને નીચેનો સ્ત્રીઓ માટે રાખવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ હું ઉપરના મળલે ગયો. એક મોટા સામાન્ય ઓરડામાં સામાન્ય રીતે માણસ સૂઈ શકે તેટલી પહોળાઈનાં પાટીયાં ચારેતરફ જડેલાં હતાં. સ્ત્રીઓ અથવા પુરૂષો અંદર આવતાં કે પોતાના નિયત કરી આપેલા પાટીયા પર ગોડવાઈ જતા. પછી કેટલાક પ્રાર્થના કરતા, કેટલાક ચાલી બંધાવનારને દુવા દેતા અને કેટલાક આપસ આપસમાં તોફાન કરી માળાગાળી કરતા.

આવી રીતનો દેખાવ જોઇ હું ઘેર આવ્યો અને ધ્વજવડે સાફ કરેલાં સ્વચ્છ પગથીયાં ઉપર થઇને ઉપરના મળલે એક સેત્રાંજી બીછાવેલા દિવાનખાનામાં ગયો. શરીર પરનો ઉત્તરો ખડો ડાલો ઉતારી નાખી ભોજનગ્રહમાં જઈ મેં તાળું સુરસ ભોજન લેવા માંડ્યું. મારી પાછળ બે નોકર ઇચ્છિત પદાર્થ પૂરા પાડવા માટે ઉભા હતા. એ બંને નોકરોએ કિંમતી વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં, બરફ જેવા સ્વચ્છ કાલર ગળે બાંધેલા હતા અને હાથમાં સફેદ મોઝાં ચઢાવેલાં હતાં.

એ વાતને આજે ત્રીસ વર્ષ થયાં છે. હું બ્યારે પેરિસ ગયો હતો ત્યારે ગીલોટીન ચંત્રથી મનુષ્યવધ કેવી રીતે થાય છે તે જોવા અન્ય પ્રેક્ષકો સાથે હું પણ ગયો હતો. એવા આસુરી કૃત્યનું કેટલાક કેવું સમર્થન કરે છે તે મારા લક્ષમાં હતું; પણ તે ગુન્હેગારનું મસ્તક ધડથી છૂટું પડતાંજ જાણે મારું હૃદય બંધ પડી જવા જેવું થયું હતું. તે વખતેજ મારી બુદ્ધિને બોધ થયો અને અંતઃકરણે પણ સ્વીકાર્યું કે એવાં કૃત્યોનું સમર્થન કરનાર સર્વ વાતો દુષ્ટતાપૂર્ણ અને મિથ્યાજ છે. એક માણસ મનુષ્યવધ કરે અથવા સરકારનું નામ ધારણ કરી અનેક માણસ એકત્ર થઈ વધ કરે તો તેમાં ભેદ શો છે? મારી દષ્ટિ સમક્ષ બનેલું કાર્ય ન્યાયનું નહિ પણ નિઃસંશય અધાર પાતક હતું; અને એ પાતક મારી દષ્ટિ સમક્ષ થવા છતાં મેં કંઈજ પ્રતિકાર કર્યો નહિ, એ દષ્ટિએ તે કાર્યને મેં સંમતિજ આપી ગણાય અને તેથી હું પણ એ પાપનો કંઈક ભાગીદારજ બન્યો. સ્વહસ્તે દુષ્ટ કાર્ય કરે તેજ પાપી હોઈ શકે એમ કંઈ નથી. તેને સંમતિ આપનાર પણ તેટલોજ દોષિત છે એ જ્ઞાત્રવચન અવશ્ય સત્ય છે.

તે વખતે મારી જે સ્થિતિ થઈ હતી તેવીજ આજે થઈ. એક બાબુએ લક્ષ્મણસિ માણસો કુધા અને શીતથી મરણશરણ થાય છે ત્યારે બીજી બાબુએ મારા જેવા માણસો અપચો થતાં સુધી પકવાન્નો આરોગે છે. એ દસ્ય જોઈ ખરેખર માફ હૃદય ભેદાઈ ગયું. હજારો માણસ ઠંડીથી રક્ષણ મેળવવા વસ્ત્ર પણ ધારણ કરી શકતા નથી ત્યારે આપણાં ધરનાં પગથીયાં પણ જાડાં પ્રશયી આચ્છાદિત રહે છે અને આપણા ઘોડા તથા કુતરાં બિલાડાં પણ કિંમતી વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. ધનભૂખ્યા વિદ્વાનો એવી વિપરીતાવસ્થાનું ભલે ગમે તેવી રીતે સમર્થન કરતા હોય, પણ મારી દૃષ્ટિએ તો તેઓ પાપીજ છે. વળી તેઓ એવું પાપિષ્ઠ વર્તન એક વખત કરીને ન અટકતાં સમગ્ર જીવન પર્યંત આચરે છે; અને એવા પ્રકારના ભૌતિક વૈભવમાં તલ્લીન બનીને હું પોતે પણ એ પાતકનો ભાગી બનું છું !

૩

સાંજે એ વાત મેં મારા એક સ્નેહીને સંભળાવી. તેની આખી જીંદગી આ શહેરમાં ગએલી હોવાથી એ પ્રકાર તો તે નિત્ય જોઈ શકતો હતો; તેથી તેને મારી વાતથી કંઈ ખેદ પણ ન થયો અને આશ્ચર્ય પણ થયું નહિ. તેને એમજ લાગેલું જણાયું કે, એવી વાતો આવા મોટા શહેરમાં હોવી સ્વાભાવિક છે. તેણે મને કહ્યું: 'તમે પહેલાં શહેરનો અનુભવ લીધેલો નથી તેથી તમને એ સર્વ ભયંકર લાગે છે; પણ એ સ્થિતિ તો અનાદિ કાલથી ચાલતી આવેલી છે અને તે અખાધિતજ રહેશે. અરે, એમ બનવું એ તો હાલના સમયનું ચિહ્ન છે. જ્યાં અર્વાચીન સંસ્કૃતિ ખૂબ દાખલ થએલી છે ત્યાં એ સ્થિતિ તો હોય છેજ. લાંડનમાં તો એથીએ ભયંકર સ્થિતિ છે; અને ત્યાંના કરતાં તો આપણો દેશ ઘણોજ સારો છે. એ વાતથી તમે આટલા દુઃખી શા માટે થાવ છો ?

મારા સ્નેહીને હું ઉત્તર આપવા લાગ્યો. બોલવાની ધૂનમાં હું એટલે મોટેથી બોલવા લાગ્યો તથા હસ્તાક્ષેપ કરવા લાગ્યો કે શું થયું છે તે જેવા મારી પત્ની દોડી આતી. માફ વદન તદ્દન શિથિલ અને રૂદનાક્રાંત થયું હતું. એટલામાં બીજા સ્નેહીઓ પણ આવ્યા અને પછી સર્વેએ મળી મારી મસ્કરી કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમણે કહ્યું: 'એવી હુલ્લક વાતોને તમે વ્યર્થ મહત્ત્વ સ્વરૂપ આપો છો અને જો એ બીખારીઓ માટે ખરેખરજ તમને લાગણી થતી હોય તોપણ આવા વર્તનથી તમારા આપ્ત વર્ગના સુખને નષ્ટ કરવાનો તમને શો અધિકાર છે?'

તેમનો એ પ્રશ્ન સમર્થક હતો. તેમનો ન્યાય મને રૂચ્યો, પણ મારા મનનું સમાધાન થયું નહિ, અર્થાત્ મનમાં હોય તેથી બીજા પ્રકારનો દેખાવ કરવાની મને ટેવ નહિ હોવાથી મારા હૃદયમાં થતું કષ્ટ મારી મુખમુદ્રાપર ઉપસી આવ્યા.

સિવાય રહેતું નહતું.

શહેરી જીવન મને પ્રથમથીજ અપ્રિય હતું અને તેમાં આ દશ્ય દષ્ટિએ આબ્યું તેથી એ નિવાસ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર તીવ્ર બન્યો. યુવાવસ્થાના મદમાં શહેરમાં રહી મેં જે અત્યાચાર કર્યા હતા, જે સ્વચ્છંદી વિહાર કર્યા હતા અને જે પાપિષ્ઠ જીવન ગાળ્યું હતું, તેવું સ્મરણ થઈ પશ્ચાત્તાપથી માંડે હૃદય કંપી ઉઠ્યું. મારા મનનું સમાધાન કરવા મેં અતિશય પ્રયત્ન કર્યા પણ તેની સ્થિતિમાં જે પરિવર્તન થયું તે થયુંજ. ઘેર કે બહાર મખમલની ગાદીવાળી ખુરશીઓ, સુંદર પદાર્થથી વિભૂષિત બેઠાં મેજ, ચકચકીત ગાડી, હાન્ટપુન્ટ ઘોડા અને ફક્કડ બેઠા ગાડીવાનો નજરે પડતાંની સાથેજ માંડે મન ભડકી જતું. તેજસ્વી દુકાનો કે નાટકગૃહો તરફ મારી દષ્ટિ જતી અટકી ગઈ. એવી વસ્તુ નજરે પડતાંજ કુધાથી પીડાતા મનુષ્યમધુઓ, ઠંડીથી ઘૂંજતા એકૃત ભાઈઓ અને અશક્તિથી અર્ધમૃત્યુની સ્થિતિમાં આવેલા સ્વદેશીઓનાં દીન મુખ એક જુદીજ સૃષ્ટિ મારા મન આગળ ઉપસ્થિત કરતાં અને તે માટે મારો કંઈજ ઉપાય ચાલતો નહોતો.

મારા મનમાં એવો વિચાર આવતો કે સમીપમાં રહેલી એ જે વસ્તુનો કંઈ પણ નિત્યસંબંધ હોવો જોઈએ અને તેમાં એક કારણરૂપ હોઈ બીજી કાર્યરૂપ હોવી જોઈએ. આ વિચાર અસ્ખલિત પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ખસવા પામતા નહોતો. એક મન કહેતું કે એ પાપમાં હું પણ ભાગીદાર છું ત્યારે બીજું તેને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ થતું.

આ સર્વ હકીકત જે જે મિત્રોને કહી તે સર્વના ઉત્તર સમાનજ હતા. જે ઉત્તર પહેલાંજે આપ્યો હતો તેજ છેલ્લાંજે આપ્યો હતો. કેટલાકે એમ કહ્યું કે, ‘તમે સ્વભાવતઃજ દયાળુ હોવાથી એ સ્થિતિની તમારા હૃદયપર જરૂર કરતાં વધારે અસર થઈ ગઈ છે અને એ ઉપરથી અમારી ખાત્રી થઈ છે કે, તમે સત્-પુરૂષની કેટલિના છો.’ સ્તુતિ કોને પ્રિય નથી ? એ સ્તુતિનો સપાટો એટલો બધો ચાલ્યો કે, એ સ્તુતિના શબ્દોમાં ખરેખર કંઈ સત્ત્વ છે કે કેમ તેનો પણ વિચાર કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ; અને પશ્ચાત્તાપ સાથે અન્ય પણ એક એ વિચાર પણ મનમાં પ્રવેશ્યો કે હું સંત છું. પશ્ચાત્તાપના દુઃખમાં એ સદ્ગુણ માટે કંઈક સંતોષ પણ મનમાં થયો. ધીમે ધીમે લોકોમાં એ સાધુવતું પ્રદર્શન કરવાની ઈચ્છા પણ ઉદ્ભવી. હવે વૈભવ અને દરિદ્રતાનો કાર્યકારણ સંબંધ હોવાની ભાવના મનમાંથી નષ્ટ થઈ અને મને લાગ્યું કે, ‘છટ્ છટ્ ! મારા વૈભવથી દરિદ્રતા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ નથી. માનવ સમાજમાં એવી વિપરીત પરિસ્થિતિ હોવી એ અનિવાર્યજ હોવું જોઈએ. મારા વૈભવ હમણાં ત્યજી દઉં તોપણ તેથી એ ભિક્ષુકોનું શું બનું થશે ? જે દારિદ્ર્યમાં રહીશ તો વિનાકારણ હું દુઃખમાં

પડીશ અને આળુઆળુના સ્નેહી સંબંધીઓને પણ દુઃખમાં ગારત કરીશ; અને બિશુકો તો જેવાને તેવાજ રહેશે. માટે મારી જીવનદશામાં ફેરફાર કરવાથી કંઈજ લાભ થનાર નથી. અને તેટલી મદદ કરવી એજ કર્તવ્ય છે. હું દયાશીલ હૃદયનો સદ્ગુરુપ હોવાથીજ નાહક રાધનો હુંગર કરું છું. ' *

સ્તુતિથી ફસાઇને મેં મારા મનને સમગ્રવ્યું અને સાધુતાનું પ્રદર્શન કેવી રીતે કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો; પણ ચિત્તે પોતાની હઠ ત્યજી નહિ. એ વિચાર એક તરફ કરતો હતો ત્યારે બીજી તરફ-હૃદયના ઊંડાણનો અસંતોષ પણ ડાકીયાં કર્યાજ કરતો હતો. હું જે કરું છું તે ખરાબર નથી એ ભાવના મનમાંથી દૂર નહિ થવા છતાં પણ માનવચિત્તમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે જગત યથાને સદસદ્વિવેકબુદ્ધિના અવાજને દાબી દે છે. મારી પણ તેવીજ સ્થિતિ થઇ.

આ વખતે વસ્તીગણત્રીનું કામ થવાનું હતું. મને લાગ્યું છે કે, સાધુત્વ દર્શાવવા માટે એ તક ઉત્તમ છે. મોસ્કોમાં કેટલીક પરોપકારી સમિતિઓ હતી, પણ મારા વિચાર પ્રમાણે તેમની કાર્યદશા બૂલભરેલી હતી. વળી તેમનું કાર્ય-પ્રમાણ પણ અત્યંત જળાવાથી મેં પ્રચંડ ગોઠવણ તૈયાર કરવા માંડી. એ ગોઠવણ એ હતી કે, શહેરના શ્રીમંતોની અનુકંપા પ્રાપ્ત કરી પુષ્કળ દ્રવ્ય એકત્ર કરવું અને શરીરવડે સહાય કરવા સ્વયંસેવક મેળવવા; તથા વસ્તી ગણત્રી કરનારાઓ દ્વારા સોંપાયેલા કામ ઉપરાંત બીખારીઓની તપાસ કરાવી પાત્રાપાત્ર માણસોની નામાવલિ તૈયાર કરી તેમને દ્રવ્યદ્વારા તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ સહાય કરવી. માંડે સર્વ કાર્ય આટલી ગોઠવણથી પૂર્ણ થાય તેવું નહતું. મેં તો શહેરના ભિન્ન ભિન્ન ભાગમાં હસ્મેશની સંસ્થા સ્થાપી દારિદ્ર્યતાનું બીજજ નષ્ટ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. એવી રીતે શહેરમાંથી દારિદ્ર્ય માત્ર નષ્ટ થશે કે પછી શ્રીમંતોનું નેત્રકષ્ટ દૂર થઇ ઉત્તમ પકવાન્નો શાંતિપૂર્વક ઉડાડવાની તેમને સુગમતા થશે ! ગાડીમાં બેસીને ભપકાભરી રીતે નાટકાદિ જેવા જતાં રસ્તામાં થતું બિશુકોનું દર્શન શ્રીમંત વર્ગ માટે અપશુકનીયાળ નથી કે ? મને લાગ્યું કે આપણી અપૂટ સંપત્તિનો થોડો ભાગ એ કાર્યમાં રોકવાથી એ અપશુકન દૂર થઇ શકે તો તેમાં આપણનેજ લાભ છે.

***અભિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોરરૌરવં ।**

પ્રતિષ્ઠા સુકરી વિષ્ટા ત્રિર્ણીસ્ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

આ ઋષિવાક્યની સત્યતા આવા પ્રસંગોથી વ્યકત થાય છે. અજ્ઞાનીઓની સ્તુતિ કરતાં જ્ઞાનીની ગાળ સારી ! વળી ભાષામાં પણ એક મહાત્મા ઠીકજ કહી ગયા છે કે, નારાયણ તું ધર્મ કર, કહા કરે'ગે દૂર સ્તુતિ નિંદા જગતપ્રી, દોનોં કે શિર ધૂર.

આ પ્રકારની કલ્પના થયા પછી મેં એક લેખ તૈયાર કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં મારા કેટલાક શ્રીમંત રનેહીઓને મળી આવ્યો. એ લોકો પાસેથી દ્રવ્ય-સહાયની અપેક્ષા હતી તેથી મેં મારા સર્વ વિચાર તેમના આગળ મૂક્યા. તેમણે મારા વિચાર શાંતિપૂર્વક અને અતિ ઉત્સુકતાથી સાંભળી લીધા; પણ પૈસાની વાત નીકળતાંજ તેમનાં મુખ લેવાઈ ગયાં. તેમની મુખમુદ્રા જાણે એમજ કહી રહી હતી કે આવો વ્યર્થ ધૂનમાં પડનારો ગાંડો માણસ ક્યાંથી આવ્યો ? તેમને જાણે એમજ લાગતું હતું કે, કંટાળાભરી કહાણી સાંભળી લીધી એજ અમારો ઉપકાર શું ઓછો છે ? તેમના ખુલાસાને ડુંકો સાર નીચે પ્રમાણે હતો.

“વાહ ! વાહ ! તમારા વિચાર અતિ પ્રગલ્ભ અને ઉત્તમ છે. એ કાર્યમાં પ્રત્યેકે અવશ્ય અનતી સહાય કરવી જાણ્યો. મારા મનમાં પણ એવીજ કલ્પના આવી હતી, પણ શું કરવું ? એવાં કામોમાં લોકો જોઈએ તેવી મદદ આપતા નથી તેથી એ કાર્ય યોગ્ય રીતે વિજયી નીવડતાં નથી. તમને વળી થોડી ધણી મદદ કરીશ.”

આવાજ અર્થનાં પ્રત્યેકે વાક્ય ઉચ્ચાર્યાં. પ્રત્યેકે મને મદદ આપવાની આશા બતાવી, પણ કોઈએ નિશ્ચિત આંકડો જણાવ્યો નહિ. આથી મારે પોતેજ યત્નને કહેવું પડ્યું કે બસો રૂપિયા લખું કે ઓછુંવતું કરવું છે ? એ પ્રશ્નનો પણ કોઈએ સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો નહિ. જેને ખરેખર કંઈ આપવાની ઇચ્છા હોય છે તે તરતજ ઇચ્છિત રકમ આપી દે છે. કોઈ નાટ્યગૃહમાં સૈરા બર્નહાર્ડ જેવી નટીને જેવા લોકસમૂહ ગાજી ઉઠે છે ત્યારે ત્યાંની ધર્માર્થપેટી પૈસાથી ભરાઈ જાય છે; પરંતુ મને પોતાને તેવો અનુભવ થયો નહિ અને એ શ્રીમંતોએ મને ખાલી હાથેજ પાછો ફેરવ્યો. તેજ દિવસે સાંજે હું એક શ્રીમંત સ્ત્રીને ઘેર ગયો. એ ખાંધ પરાપકાર માટે પ્રસિદ્ધ હતી. તેના હાથે હમ્મેશ પરાપકારનાં કાર્ય થતાં હતાં. હું ગયો ત્યારે તેના દ્વાર આગળ કેટલીક સુંદર ગાડીઓ ઉભી હતી અને બાજુની ઓરડીમાં ઉંચાં વસ્ત્રો પહેરીને કેટલાએ ખાનસામા બેઠેલા હતા. મધ્યના વિશાળ દિવાનખાનામાં એ ગોળ મેજ પર પ્રકાશિત દીપક રાખવામાં આવ્યા હતા અને તેની ચોતરફ ગોઠવાએલી ખુરશીઓ પર અમૂલ્ય પોષાકમાં પરિધાન થએલી અને જરજવાહીરથી શૃંગારવતી અનેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. તેમની આજુબાજુ યુવકોનાં મુખ પણ દ્રષ્ટિએ પડતાં હતાં.

આ સર્વ દેખાવ જોઈ મને આનંદ થવાને સ્થાને ઉદ્વેગ માત્ર થયો. એ સર્વની માલમત્તા એકઠી કરી હોત તો તેની કિંમત એક કરોડ જેટલી થઈ હોત. દાગીના, કપડાં, ગાડીઓ, ઘોડા, નોકર ચાકર, વગેરે વસ્તુઓમાં જે દ્રવ્ય વપરા-એલું હતું તેના બ્યાજ માત્રથી પણ જેવું મહાન કાર્ય થયું હોત ! એ સ્ત્રીએ પરાપ-

કારના કાર્યમાં સહાય કરવાના નિમિત્તે આજની વ્યવસ્થા કરેલી હતી. એ વ્યવસ્થાની માત્ર દીવાખતીનો તથા ચલાપાણીનો ખર્ચ પણ કેટલો હતો અને તેના પ્રમાણમાં આવનારાઓ પાસેથી કેટલી પ્રાપ્તિ થશે તેનો તેણે વિચાર કરી જોયો હતો કે કેમ, એ પ્રશ્ન તત્કાલ મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો. એવા પ્રકારનો વિચાર થતાં સંતોષકારક નિર્ણય મળ્યો નહિ. ત્યારે એ સ્ત્રી આટલો ખર્ચ શા માટે કરે છે તેની મને સમજ પડી નહિ. એકંદરે મેં મનમાંજ ધારી લીધું કે, આપણને કંઈ વિશેષ મદદ મળશે નહિ; પણ હવે અહીં આવ્યો હતો એટલે કંઈપણ કરવું જોઈએ, એમ માનીને મેં મારા સર્વ વિચાર એ મંડળ સમક્ષ વિદિત કર્યા.

ત્યાં એકત્ર થનારામાંની એક શ્રીમંત સ્ત્રીએ કહ્યું: ‘એ લિશ્તુક વર્ગમાં રખડવાનું કાર્ય મારાથી થશે નહિ. તથાપિ હું દ્રવ્યની સહાય આપીશ.’ પણ કેટલા પૈસા અને ક્યારે આપીશ એ વિષે તેણે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ. બીજા એક ગૃહસ્થે કહ્યું: ‘મને નથી લાગતું કે એ પ્રયત્ન વિશેષ ઉપયોગી થાય. અહીંના શ્રીમંતો ખનતી સહાય પ્રથમથીજ આપી ચૂક્યા હોવાથી હવે તેમની પાસેથી વિશેષ દ્રવ્ય મળવા સંભવ નથી. શ્રીમંતો મદદ કરે છે તે કંઈ પણ આશાથીજ કરે છે. ધણીખરા પરાપકારી શ્રીમંતોને, પદક, માનસન્માન વગેરે મળી ચૂકેલાં છે. માટે તમારે જો પૈસાની જરૂર હોય તો કંઈ પણ યુક્તિ કરી સરકાર તરફથી વિશેષ ખેતાઓની સહાય થાય તેવી દુકાન કરો. શ્રીમંતો પાસેથી પૈસા કઢાવવાનો એ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.’

આટલું સાંભળી લીધા પછી હું ઉઠીને ઘેર આવ્યો. ગાદીપર પડ્યો અને ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના વિચાર ઉપસ્થિત થયા. આ ગોઠવણ નિષ્ફળ થઈ તે માટે મને ધણું લાગી આવ્યું; પણ ચિત્ત વ્યગ્ર બનવાનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે, મારા જીવનનો એક દિવસ મેં કુકર્મમાં નાખ્યો હતો. આખો દિવસ કરેલું કાર્ય કેવળ નિર્લજ્જતાનું હતું છતાં તે કાર્ય ત્યજી દીધું નહિ અને હાથમાં લીધેલું કાર્ય ત્યજ દેવું તે શરમભરેલું લાગ્યું. લોકો હસશે એવી ખોટી લજ્જાથી હું મારાં ચક્ષુપર પાટા બાંધવા લાગ્યો. બીજું એ હતું કે વૈભવને ક્ષત ન પહેાંચે અને વિવેકશુદ્ધિની કોરણી નષ્ટ થાય તેવો અન્ય કંઈજ માર્ગ જણાયો નહિ. એ કાર્ય છોડી દઉં તો તેની સાથે હમ્મેશના વૈભવને તિલાંજલિ આપવી જોઈએ; પરંતુ તેમ કરવાનું સાહસ મારાથી થતું નહતું. એ સાહસના અભાવે મેં પુખ્ત વિચાર કરી વિવેકશુદ્ધિપર આપખૂટી ચલાવી અને સ્વીકારેલું કાર્ય ચલાવવાનુંજ નક્કી કર્યું.

તૈયાર કરેલો લેખ છાપખાનામાં છપાવી તેજ દિવસે સાંજે નગરભવનમાં સભા બોલાવી વાંચી બતાવ્યો. પણ મારું મન શાંત રહે તેમ ક્યાં હતું ? તે તો હઠે ચઢ્યું હતું ! ગઈ રાત્રે મેં તેને શાંત નિદ્રા અર્પી હતી પણ તે આજ વખતે

જાગૃત થઈ કહેવા લાગતું, ‘અરે, શું કરે છે ? અઘાપિ તને શરમ નથી આવતી ?’ મનની આ કારણી એટલી તીવ્ર બની ને માઈ વાંચન નિર્બળ અને કંપિત સ્વરે મેં ક્યારે પૂરું કર્યું તે પણ મને સમજાયું નહિ. વાંચન પૂર્ણ થયા પછી મેં શ્રોતાઓ તરફ જોયું ત્યારે તેમનાં વદન પણ ત્રાસજનક લાગ્યાં. ઘણો વખત ગયો પણ મારા વિચારને ટેકા આપવા કોઈ પણ માણસ આગળ આવ્યો નહિ. છેવટે એક સલાસદે જણાવ્યું કે, આ સર્વ વિચાર અવ્યવહાર છે. સર્વ સલાજને તેના મતને સંમતિ આપી પણ એ પરાભવથી પણ હું શુદ્ધિમાં આવ્યો નહિ. છેવટે તેમાંના પ્રત્યેકને એકલાજ મળી તેમની સંમતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો ત્યારે તેમનાં વદન ચમત્કારિક બનેલાં જણાયાં. જાણે કે તેમનું અંતર કહી રહ્યું હતું કે, ‘ભલા માણસ, એક વખત તારી શોભા રાખી તેટલાથી સમજી ન ગયો અને હવે પુનઃ શામાટે ત્રાસ આપે છે ?’ પરંતુ બાહ્યતઃ કેટલાકે એ મારા વિચારને સંમતિ આપી.

વસ્તિની ગણતરી કરનાર વિદ્યાર્થીઓને મળી તેમની સહાય મેળવવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે તેમના ચિત્તપર પણ મોટા માણસોના જેવીજ વિચિત્ર અસર થએલી દેખાઈ. કોઈ ઉત્તમ વસ્ત્ર ધારણ કરનારો અને ભણેલો સખ્ય ગૃહસ્થ કંઈ મૂર્ખાઈ ભરી વાત કરે ત્યારે સાંભળનારનું વદન કેવું બને છે ? તેવુંજ એ લોકોમાં હું જોઈ શક્યો. વર્તમાનપત્રના એક સંપાદકની પણ તેવીજ સ્થિતિ જણાઈ. એટલુંજ નહિ પણ મારી પત્ની અને પુત્રોની સ્થિતિ પણ તેવીજ હતી. મારા કથનનો કોઈએ ઉચ્છેદ પણ કર્યો નહિ તેમ તેનો કોઈએ ઉત્સાહથી સ્વીકાર પણ કર્યો નહિ. સર્વ કોઈના કથનનો આશય એજ હતો કે ‘તમારા વિચાર તો ઉત્તમ છે પણ તે વ્યવહાર નથી.’ સર્વત્ર મારી વ્યવસ્થા ઉત્તમ ગણાઈ અને તેની આવશ્યકતા પણ મનાઈ; પરંતુ તે અવ્યવહારજ ગણાઈ. લોકો ખરાબ છે એ મત સર્વને ગ્રાસ્ય હતો, ત્યારે હવે એમના સિવાય બીજા લોક કોણ છે તે કંઈ મારી શુદ્ધિમાં આવ્યું નહિ.

એ ઉદ્યોગ મેં આગળ ચલાવ્યો હતો ખરો, તથાપિ એ કંઈ સત્ય માર્ગ નથી, એ ટોચણી ચિત્તમાંથી સમૂહ નષ્ટ થઈ નહિ. વર્તમાનપત્રોમાં મારા લેખ પ્રસિદ્ધ થયા અને આવતી વસ્તીગણતરીમાં જાતે પ્રયત્ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. જે કાર્ય આરંભ્યું હતું તેમાં મારા ચરણ સળંગ અધાયા અને હવે પરવશ થઈ તે કંઈ જાણ ત્યાં જવા લાગ્યો.

૪

મેસ્કોના જે ભાગમાં ઝેનોફ હાઉસ હતું તે ભાજના ગણતરીકર્ષ માટે અધિકારી તરફથી મેં મારી નીમણૂક કરવી લીધી. મારા સાંભળવામાં આવેલું હતું કે એ અનાથગૃહમાં દારિદ્ર્ય અને દુર્ગુણજ સાક્ષાત્ વસે છે.

ગણુત્રીનું કામ શરૂ થવા પહેલાં એ ભાગનું સામાન્ય અવલોકન કરવાના ઉદ્દેશથી અધિકારી પાસેથી તે ભાગના નકશા મેળવી મેં મારો મોરચો તે તરફ ફેરવ્યો. નકશામાં બતાવેલા સ્થળે એ પ્રચંડ અનાથગૃહ બરાબર મળી આવ્યું અને હું તેના એક દ્વારમાં જઈ ઉભો રહ્યો. ધણીવાર સુધી તો એની અંદર પ્રવેશ કરવાની મારી હિંમત થઈ નહિ. છેવટે જેમ તેમ ધૈર્ય રાખી મેં પ્રવેશ કર્યો. અંદરના ચોકમાં દુર્ગંધનો ડુંગર પડી રહેલો હતો. હું આમ તેમ જોતો હતો તેટલામાં એક ઓરડીમાંથી એક સ્ત્રી દોડતી દોડતી બહાર નીકળી. તેના શરીરપર કંઈક વસ્ત્ર જેવી જણાતી ચીંથરીઓ હતી. તેની પાછળજ એક મજબૂત માણસ દોડી આવ્યો. તેના શરીરપર એક લાલ પહેરણુ હોય પગની ધજ્જર એટલી પહોળી હતી કે, મને લાગ્યું કે તેણે સ્ત્રીનો લેંગા ઉલટો કરીને પહેર્યો હોવો જોઈએ. પેલી સ્ત્રીને પકડી પાડી તેણે કહ્યું: “હવે ક્યાં જઈશ? પેલાપર શીદા થઈ છે કે?” એ સ્ત્રી હસીને નાડી. એટલામાં તેની નજર મારા ઉપર પડી. મને તેણે ગુસ્સે થઈ કહ્યું: ‘અરે એઈ, કોનું કામ છે?’ તેના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શો આપવો, એ કંઈ મને સૂઝ્યું નહિ અને હું ગભરાઈ ગયો.

ત્યાંના નિવાસીઓની દૃષ્ટિએ તો એવી વાતો હમ્મેશની હોવાથી તેમને મન તો આ બનાવમાં કંઈજ નવાઈ જેવું નહતું; પણ તેમની એ વૃત્તિ જોઈ મારા મનમાં એક નવોજ વિચાર ઉદ્ભવ્યો. હું શ્રીમંતોની સહાયથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્નતો હતો; પણ હવે અહીંનો એકંદર પ્રકાર જોઈ મારા લક્ષમાં આવ્યું કે, મેં જે કંઈ ધારેલું તે તો હજાર બેહજાર બકરાં પાળી તેમને ધાસ નાખવા જેવુંજ હતું. એ વાત આરંભમાંજ મને ઈમ ન સમજાઈ તેનું મને આશ્ચર્ય થયું.

ભલે આ લોકો કંગાળ હશે પરંતુ આખરે તે પણ આપણા જેવાં માનવ પ્રાણી છે એ મહત્ત્વની વાતનું મને અત્યાર સુધી વિસ્મરણજ થયું હતું. તેમને પણ આપણી માફક વિકાર અને વિચાર હોય છે અને આપણી પેઠેજ સુખ દુઃખની ભાવના રહેલી હોય છે, એ વાત આજેજ હું પહેલીવાર જાણી શક્યો. તેમના ઉદ્ધાર માટે ફક્ત અન્નવસ્ત્રનીજ વ્યવસ્થા કરવાની નહતી. આપણા શ્રીમંતો પ્રમાણેજ તેમના મસ્તકમાં વિચારની પરંપરા રહેલી હોવી જોઈએ અને તેમનું સાંપ્રત વર્તન એ પરંપરાને આધારે હોવું જોઈએ. આપણી માફકજ એ વર્ગનો પ્રત્યેક માણસ વિકારવશ થવાને પાત્ર હોઈ મારી માફકજ જીવનની પ્રતિકર્તાવ્યતા વિષેના વિચાર પણ તેમના મસ્તકમાં ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે; અને તેમજ છે તો પછી શરીરપોષણ સાથે તેમની મનોવૃત્તિને પણ કેળવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી કે? આવા પ્રકારના વિચારોનો હવે મારા મનમાં જન્મ થયો અને સ્વીકારેલું કાર્ય કેટલું કઠિન છે તે સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું. મને લાગ્યું કે એ કાર્ય પાર પાડવા

જેટલી યોગ્યતા અને બળ મારામાં નથી; પણ હવે ભરેલું પગલું પાછું પાછું કેવી રીતે ફેરવવું ?

૫

ગણતરીના નક્કી થએલા દિવસે સવારે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના કામનો આરંભ કર્યો; પણ આ પરાપકારી બંદાની સ્વારી આ વખતે તેમની સાથે નહતી. કેમકે હું પથારીમાંથી ઉઠ્યો ત્યારેજ દસ તો વાગેલા; પછી નાસ્તો તથા ચહા કોશીમાં ફેટલોક વખત ગયો અને ત્યાર પછી તેના પચનાર્થે ધૂંત્રપાન કરવા પાછળ ફેટલોક વખત ગયો. એટલું થયા પછીજ અમારી સ્વારી ડોલતી ડોલતી પરાપકાર કરવા બહાર નીકળી શકી !

કંગાલ સમૂહના પ્રચંડ પ્રદેશના જે પ્રથમ ગૃહનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું, તેમાં મને એક પણ માણસ સહાયપાત્ર જણાયો નહિ. બહારથી આપણને ટાંપ માણસ દયાપાત્ર જણાતો હોય પણ તેટલા ઉપરથી તેના પૂર્વ ઇતિહાસ જોયા વિનાજ જો તેને સહાય આપવામાં આવે છે, તો તે દાન ઘણે ભાગે અપાત્રેજ અપાયા જેવું થાય છે. એ આખા મકાનમાં મારી ધારણા પ્રમાણેનો એકપણ લિક્ષુક મળ્યો નહિ તેથી હું દીલગીર અને નિરાશ થયો. અહીંના નિવાસીઓમાં મારી ધારણા પ્રમાણેનો ટાંપ વિશેષ પ્રકાર ખીલકુલ જણાયો નહિ. સામાન્યતઃ મારા જેવી સ્થિતિવાળા માણસની માફકજ તેમનામાં પણ સુખદુઃખનું ઓછુંવતું મિશ્રણ જણાઈ આવ્યું. અમારા પ્રમાણે તેમનામાં પણ કેટલાક આનંદી જણાયા. અમારા પ્રમાણે તેમનામાં પણ સહાયાર અને દુરાચારનું મિશ્રણ પ્રત્યક્ષ થયું. અમારા પ્રમાણે તેમનામાં પણ દુઃખી ચહેરા દૃષ્ટિએ પડ્યા. સામાન્ય સ્થિતિમાં રહેલા જે ગૃહસ્થમાં એક સુખી તો એક દુઃખી જણાય છે; તે ઉપરથી કહેવાને શી હરકત છે કે, સુખ દુઃખ બાહ્ય વસ્તુપર અવલંબી રહેલું ન હોય જેના તેના અંતરાત્માપરજ અવલંબેલું છે ! જેનો અંતરાત્મા સદા વિપાદમય રહે છે તેને કૃષેરની સંપત્તિ પણ સુખી બનાવી શકતી નથી એ વાત આજે મને સમજાઈ.

૬

મોરકામાં કનિષ્ઠ વર્ગની લગલગ એક લાખ જેટલી વસ્તી હશે. એ વસ્તીનાં સર્વ દૃષ્ટાંત મેં આ કંગાલગૃહમાં જોયાં હતાં. તેમાં પ્રકીર્ણ ઉદ્યોગકરનારા, ફાટેલા જોડા સીવનારા, સુથાર કામ કરનારા, કપડાં સીવનારા વગેરે અનેક પ્રકારના ધંધાદારીઓના પ્રતિનિધિ મળી આવ્યા. સ્ત્રી વિભાગમાં મજૂરી કરનારી, ભાર હંચકનારી અને શાકપાન વેચનારી સ્ત્રીઓ પણ હતી. વળી કેટલીક બાળ-વટાવનો ધંધો કરનારી સ્ત્રીઓ પણ જણાઈ હતી. કેવળ લિક્ષા ઉપર રહેનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા તેઓમાં વધારે હતી.

આજે પૂર્વ પ્રસંગ પ્રમાણે મારી વૃત્તિ ગભરાઇ નહિ તે મને નવાઈ જેવું લાગ્યું. અરે, શહેરના કોઈ સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં જેમ છૂટ અને આનંદથી ફરતો હોઈ તેજ પ્રમાણે હું અહીં પણ ફરતો હતો. અહીં ધણાઓ સાથે વાતો કરી તેપરથી હું જેઈ શક્યો કે, એ વર્ગમાં પણ સારા સ્વભાવવાળા ધણા હોય છે. પોતાના હિંદરનિર્વાહ માટે જે સ્વહસ્તે ઉદ્યોગ કરતા હતા, તેમાં આનંદી અને સારા સ્વભાવવાળાઓની સંખ્યા વિશેષ જણાઇ હતી.

પ્રત્યેક પોતપોતાના કાર્યમાં લીન હતો. કપડાં ધોનારનો ધમધમાટ, રાધનારનો ખડખડ અને ગાનારનો નાદ; વગેરેનું મિશ્રરૂપ કાને સંભળાતું હતું. ત્યાંના નિવાસીઓએ આનંદિત મુદ્રાથી અમારું સ્વાગત કર્યું. તેઓ વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નના ઉત્તર શાંતિપૂર્વક આપતા હતા. શ્રીમંતો જેવી તોછડાઇ તેમાં જણાઈ નહતી. અહમ્મન્યતા, દાંભિકતા અને મિથ્યાત્વના અસત્ય પ્રલાપ અહીં જણાયા ન હતા. હિલ્ટ ઉત્તર મળતાં તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નોપર વિનોદાત્મક ચર્ચા પણ ચાલતી. એવી રીતે અમારો સર્વ વખત આનંદમાં ગયો.

જે સ્થળે શયતાનનું જીવંત સામ્રાજ્ય દષ્ટિએ પડવાંની અપેક્ષા હતી તે સ્થળ તદ્દન વિરૂદ્ધ જણાયાથી એ વર્ગ માટે મારા મનમાં આદરજુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ. તેમનામાં દુરાચારી, આળસુ અને કેવળ પરાવલંબી માણસ પણ જણાતા હતા; પરંતુ તેથી એકંદર સમાજસ્વરૂપની ક્ષતિ ન થતાં ગાલ પરની કાજળ ટીપકી જેવી સૌંદર્યતા ઉદ્ભવતી હતી. આ વર્ગની આ સ્થિતિ જેમ મારા મન પર જે અસર થઇ તે વિદ્યાર્થીવર્ગ પર થઈ નહિ. કેમકે તેમની અને મારી દષ્ટિ ભિન્ન હતી. તેઓ કોઈકે શાસ્ત્રીય સત્ય શોધનના હેતુથી આવ્યા હતા. સમાજ શાસ્ત્રનો કોઇ મહા સિદ્ધાંત આ નિરીક્ષણદ્વારા જાણવા તરફ તેમની દષ્ટિ હતી; ત્યારે હું તો ગરીબોને સહાય આપવા માટેજ આવ્યો હતો. મારી દષ્ટિ અસહાયનું હિત સાધવાની હતી. હું અત્યંત દુર્દશાવાળા મનુષ્ય જેવાની આશાથી આવ્યો હતો; પરંતુ અહીં તો જૂખથી મૃત્યુવશ થનારા અને સર્વ ખામતમાં દુર્દશાએ પહોંચેલા માણસોને સ્થાને શાંત, સંતુષ્ટ અને આનંદી મનુષ્યો જણાયા. એટલુંજ નહિ પણ તેઓમાં સારા અંતઃકરણના અને ઉદ્યોગી માણસો ધણા હતા. એમાંના કોઇને સહાયની ખરેખરી આવશ્યકતા જણાતાં તે અમારા જેવા શ્રીમંતની સહાયની અપેક્ષા ન રાખતાં પરસ્પર મદદ આપતા જણાયા; પણ એક બીજારી અન્ય બીજારીને કેવી રીતે સહાય કરે છે એ વાત હું જાણી શક્યો નહિ.

એક નાની સરખી કોટડીમાં એક વૃદ્ધ માણસ વિષમજ્વરથી પડેલો હતો. તેનું કોઇ પણ સંબંધી નહતું. એજ કોટડીના એક ખુણામાં એક વિધવા પોતાની નાની પુત્રીને લઇ રહી હતી. તે વૃદ્ધની સગીવહાલી નહતી; તથાપિ કેવળ પાંડેશ

ધર્મ તરીકે તે તેની સેવા ઉઠાવતી હતી. દરરોજ સવારે તે વૃદ્ધને ચહાપાણી પાતી અને પોતાનાજ પૈસાથી ઔષધાદિ લાવતી. બીજી એક ખેતીમાં એક સ્ત્રી સવા-વડમાં તાવથી પીડાતી હતી. તેનાં બચ્ચાંને સંભાળવા પડેશની એક સ્ત્રી બે દિવસ સુધી તેની પાસે રહી હતી. એ બે દિવસમાં પોતાના કામધંધા માટે તેને અવકાશ મળ્યો નહતો. બીજી એક ખેતીમાં એક દરજી કુટુંબ હતું. પોતાને ત્રણ બાળક હોવા છતાં રખડતું એક અનાથ બાળક પણ તેમણે દયાવશ થઈને રાખ્યું હતું. એ સિવાયના માણસોમાં કેટલાક હમાલ, કેટલાક જન્મથી બિભ્લુક, કેટલીક દુરાચારી સ્ત્રીઓ અને દારૂડીયા માણસો જણાયાં. એ લોકોને સહાય કરતા પહેલાં તેમને પૂર્વ ઇતિહાસ જણાવતી જરૂર હતી. એકંદરે વિચાર કરતાં તત્કાલ સહાયને પાત્ર કાઢપણુ માણસ એઓમાં મળ્યો નહિ. ત્યાં દુર્દશાવાળાં માણસ પુષ્કળ હતાં, પણ તેમને માટે વિશેષ તપાસની આવશ્યકતા હતી.

૭

ત્યાં દૃષ્ટિએ પડેલા રંક વર્ગમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ વર્ગ હતા.

૧-સારા પગારની નોકરીઓ તૂટી જવાથી પુનઃ તે પ્રાપ્ત કરવાને મથી રહેલા માણસો. ૨-આ વર્ગમાં દુરાચારી સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યા હતી. ૩-અનાથ બાળકો. એટલામાં ધરતો માલીક આવ્યો. તેણે પોકાર કરતાંજ એક અધારી ઓર-દીમાંથી એક દારૂડીયા બહાર આવ્યો. એ ગૃહસ્થ એક સમયે અતિ શ્રીમંત હતો અને તે સારા પગારની સરકારી નોકરીમાં હતો. તે જ્યારે નિશામાં ન હોય ત્યારે કાઠપણુ કાર્ય અતિ ઉદ્દાસથી કરતો તેમજ વાતચીતમાં પણ મોટા મોટા વજન-દાર શબ્દો વાપરી પોતાની વિદ્વત્ દર્શાવતો. તેણે ક્ષણવાર અમો સર્વતું નિરીક્ષણ કરી લીધું. અમારા હાથમાંનાં છાપેલાં કાર્ડ જોઈ લીધાં. સમાજના જે વર્ગમાં તે ગણતો હતો તે વર્ગના અમો હોવાથી અમોને જોઈ તેને સંતોષ થયા જેવું જણાયું. પછી પોતે પણ એક વખત અમારા વર્ગમાં ગણતો હતો તે દર્શાવવાના હેતુથી તે આભુઆભુના લોકો તરફ જોવા લાગ્યો. તેની પૂર્વસ્થિતિ વિષે જ્યારે મેં પૂછ્યું ત્યારે અતિશયોક્તિ સાથે પોતાની પૂર્વકથાનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. તેણે કહ્યું કે, જે જગ્યો પર તેણે નોકરી કરી હતી તે જગ્યોએ અઘાપિ પણ તે ન્યાયથી હક્કદાર છે. પોતાના શિક્ષણ વિષે પણ તેને અભિમાન હતું.

આવા પ્રકારનાં પુષ્કળ માણસો આ પ્રદેશનાં મકાનોમાં હતાં. અહીંના એક નાના મકાનમાં એવા પ્રકારનાં આશરે ચાલીસ માણસ રહેતા હતાં. હું તે મકાનમાં ગયો. એ લોકોના જેવા કમનસીબ અને દુઃખી માણસો બીજી કોઈ જગ્યાએ મેં જોયાં નહતાં. તેમનામાંના યુવકોનાં વદન શીકકાં અને શરીર એડાળ, અને વૃદ્ધ માણસોનો દેખાવ તો એટલો ખરાબ લાગતો હતો કે તેમના તરફ જેવું પણ

ગમતું નહતું. તેમાંના કેટલાકની સાથે મેં વાતો કરી હતી. સર્વના કથનનું તાત્પર્ય બહુધા એકજ હતું. પ્રત્યેક પૂર્વે સારી સ્થિતિમાં હોવાનું કહેતો અને કેટલાકોએ તો કહ્યું હતું કે અમારા અમુક કાકામામા શ્રીમંતાઇ ભોગવે છે. વળી પ્રત્યેક જણાવ્યું હતું કે, કમલાએ આડીયાઓની દુષ્ટતાથી અથવા પોતાની પરોપકાર બુદ્ધિના અતિરેકથીજ આવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ છે. અહીં રહેવાનું કાઠીનેએ પ્રિય નહતું. પ્રત્યેક કહેતો હતો કે, માકડ, મચ્છર, જીવા, ચાંચડના સપાટામાં દારૂડીયાઓના ખળભળાટ અને ગાળાગાળીના કાલાહલમાં જીવન ગાળતું એ ખરેખર કમનસીબીજ છે. પ્રત્યેક ગતકાળનું ચિંતન કરી જીવનનો અપવ્યય કરી રહ્યો હતો. જાણે કે, વર્તમાનકાળની તેમને મન કિંમતજ નહતી. તેમના મનમાં ભૂતકાળનું ચિંતન ચાલતું અને ભવિષ્યની વ્યર્થ આશા વહેતી હતી. તેમને લાગતું કે થોડાજ વખતમાં કંઈપણ અવનવું બની પૂર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ જશે; પણ અવનવું શું બનવાનું છે તે કોઇ કહી શકતો નહતો અને તેવો કંઈ ચમત્કાર થતો પણ ન હતો, તેથી તેમનું જીવન વ્યર્થ જતું હતું. આવી આશામાં પાંચ પાંચ કે દશ દશ વર્ષથી પડેલા માણસો તેમાં હતા અને એક ગૃહસ્થે તો ત્રીસ વર્ષ એજ સ્થિતિમાં વ્યતીત કર્યા હતાં. કેટલાક દીવાની અદાલતોમાં પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠા હતા; છતાં તેજ દાવો પુનઃ ચલાવી તેમાં જીતવાની આશા રાખી રહ્યા હતા. એકંદરે બહારથી કંઈ સહાય મળશે અને પોતે સુખી થશે એ આશાથી તેઓ ગાંઝા બનેલા હતા.

હું પરોપકારી હોવાના અભિમાનમાં ફૂલાયો ન હોત તો એ લોકોની ખરી બૂલ થાય છે તે પણ જાણી શક્યો હોત. મનુષ્યનું સુખ કિંવા દુઃખ તેની બાહ્ય સ્થિતિ ઉપર નહિ પણ તેની આંતરદૃષ્ટિ પર હોય છે. રાત્રીસુરત માણસને તમે રાજસિંહાસન પર બેસાડશો તો ત્યાં પણ તે રૂદનજ કરશે. માત્ર બાહ્ય સ્થિતિમાં ફેરફાર કરીને મનુષ્યને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. એ લોકના દુઃખનું કારણ તેમની બાહ્ય પરિસ્થિતિ નથી, પણ જે આંતરસ્થિતિએ તે બાહ્ય દુર્દશા ઉપગમવી હોય છે, તે આંતરસ્થિતિજ હોય છે.

એ લોકો આ સ્થળે રહેવાને બદલે અમારી માફક રાજમાર્ગ પરના સુંદર મહેલોમાં રહ્યા હોત, અને હાલની માફક કાચું પાકું અન્ન ખાવાને સ્થાને ઉત્તમ પકવાન્નો આરોગતા હોત; તો પણ તેમના કમનસીબમાં ખરેખરે કંઈજ બદાડો થયો ન હોત. તેમનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવજ એ હતો કે, પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં અસંતોષી રહેવું અને ગતદિવસો સુખમાં ગયા માની દુઃખી બની ભાવી આશા ઉપર નજર રાખી બેસી રહેવું. એવાં માણસો આપણા શ્રીમંત વર્ગમાં પણ ઓછાં નથી. સર્વની આકાંક્ષા એજ હોય છે કે, પોતે નિઃશોગી રહી અન્યને

કષ્ટ આપી પોતાનાં ખીસાં તર કરવાં ! એવાં માણસો બહારથી શ્રીમંત કે ગરીબ દેખાય, પણ તેમની ભાવનાનો પ્રકાર એકજ હોય છે. એ ભાવનાનો દરક ગુણ ધર્મમૂલક ન હોય માત્ર પરિણામમૂલક હોય છે. આ સર્વ વિચારપરંપરા જે તે વખતે મારા લક્ષમાં આવી હોત તો આ મૂળભૂત તત્ત્વ પણ તે વખતે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું નહોત; પણ તે પ્રસંગે મેં કંઈ વિચાર કર્યો નહિ અને માત્ર તે લોકોએ કહેલી હકીકતનું સંક્ષિપ્ત ટાંચણુજ કરી લીધું. હું તે વખતે તેમને ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારની સહાય આપવી એજ વિચારમાં રહ્યા કરતો હોવાથી, એ લોકોનો દૃષ્ટિકોણ બદલ્યા સિવાય તેઓ કદિપણ સુખી થશે નહિ, એ મુદ્દો તે વખતે મને સમજાયો નહિ.

એમને પૌષ્ટિક અન્ન ન મળવાથી તેઓની આવી સ્થિતિ થઇ હતી એમ પણ નહતું. તેમના જરૂરાગ્નિની ક્રિયાશક્તિ નષ્ટ થવાથીજ તેઓ દુર્બળ બનેલા હતા. ખરી રીતે તેમને પૌષ્ટિક અન્નની આવશ્યકતા નહતી, પણ તેમનો જરૂરાગ્નિ પ્રખલ થાય તેમ કરવાની જરૂર હતી. એમાંના કેટલાકને મેં થોડી ઘણી મદદ પણ કરી; પણ હવે હું કહું છું કે વાસ્તવિક રીતે તેનો ઉપયોગ થયો નહિ. એમાંના ત્રણ માણસોની અત્યાર સુધીની હકીકત મારી સમક્ષ છે; અને એ ત્રણને વારંવાર સહાય મળવા છતાં તેઓ હજી પણ તેની તેજ સ્થિતિમાં સડે છે.

૮

મારી સહાયપાત્રોની નોંધમાં ખીજ પણ એક પ્રકારના મનુષ્યપ્રાણીની નોંધ હતી. એ નોંધ કુમાર્ગી સ્ત્રીઓ વિષે હતી. આ વિભાગમાં એવી કેટલીએ સ્ત્રીઓ હતી. યુવાનથી તે વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત બની ગયેલી સુધીની સર્વ વયની સ્ત્રીઓ હતી. એમાંની યુવાન સ્ત્રીઓમાં તો કંઈએ મનુષ્યત્વ હતું, પણ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તો પૂર્ણ કુટીલ અને યક્ષણી બનેલી હતી. એવી સ્ત્રીઓને કેવી મદદ કરવી એ પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વ હતો. પ્રથમ તો મદદપાત્રની યાદીમાં તેમની નોંધ પણ લેવાનો વિચાર ન હતો.

એ વિભાગના એક ઘરમાં અમે દાખલ થયા. એક વિદ્યાર્થી ઘરના માલીકને શોધવા ગયો અને હું તેમાં રહેતા માણસોની તપાસ કરવા લાગ્યો. એ ઘરના મધ્ય ભાગમાં એક મોટો ખાલી ચોક હોય તેની ચોતરફ ઝોરડીઓ બાંધેલી હતી. તેમાંની પહેલી ઝોરડીમાં એક બુદ્ધો હતો અને તેની સાથે એક સ્ત્રી પણ હતી. બીજી બાજુની ઝોરડીમાં ઘરનો માલીક રહેતો હતો.

હું પહેલી ઝોરડીમાં ગયો અને તે બુદ્ધની સ્થિતિની તપાસ કરી. તેને ઉદરનિર્વાહ થાય તેટલા પગારની એક છાપખાનામાં નોકરી મળેલી હતી. તેની સાથેની ઝોરડીમાં એક માણસ ઉદ્યાન કરતો હતો. એ ઝોરડી એક

યુવતીએ ભાડે રાખેલી હતી. હું તેમાં ગયો અને સૂતેલા ગૃહસ્થ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: ‘એ મારો અતિથી છે.’ તું કાણુ છે અને શા ઉદ્યોગ કરે છે એવો પ્રશ્ન કરતાં તેણે કહ્યું: ‘ હું એક ખેડુતની સ્ત્રી છું.’ ધંધા વિષેના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં તે માત્ર ખડખડ હસવા લાગી. આથી મેં પુનઃ ઉદરનિર્વાહ શી રીતે થાય છે એવો પ્રશ્ન કર્યો. આનો તેણે કંઈ ગોળગોળ જવાબ આપ્યો, પણ હું તેનો કંઈ અર્થ સમજી શક્યો નહિ. એટલામાં તેની બીજી તરફની એક ઓશડીમાં એક સ્ત્રીનું હાસ્ય સંભળાયું. મારા પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ ઉત્તર નહિ મળવાથી ધરના માલીકે આગળ આવી કહ્યું: ‘એનો ધંધો વેશ્યાનો છે;’ અને પછી તે તે સ્ત્રી તરફ ધિક્કારયુક્ત મુદ્રાએ જોઈ બોલ્યો: ‘ ગોળગોળ જવાબ આપવાથી શા લાભ છે? તું વેશ્યા છે એમ સ્પષ્ટ કેમ કહેતી નથી ?’

તે ગૃહસ્થની આ રીતથી મેં ચીડાઈને કહ્યું: ‘ આવી રીતે શરમાવવામાં શા અર્થ છે? આપણે બંધા જો પુણ્યશાલી હોત તો એ શા માટે એવી દશામાં અહીં હોત? એને દોષ આપવામાં કે શરમાવવામાં કંઈજ અર્થ નથી. એવા પ્રત્યે તો દયાજન્ય બતાવવી ઉચિત છે.’

ગૃહના માલીકે મારા ઉપલા કહેવાનો કંઈજ જવાબ દીધો નહિ. તે ગરીબ બીચારી સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવામાં એક મોટા બ્રહ્મચારી જેવો દંભ કરતો; પણ વર્તન તો તેમની સાથે પશુતુલ્ય ચલાવતો હતો. અમારી આ વાતચીત ચાલતી હતી તેટલામાં એક ગૌરમુખી અને મૃદુ કેશવાળી સ્ત્રી મેડેથી આવી. અમારી વાતો સાંભળી શું છે તે જોવા માટે તે આવી હતી; તેટલામાં તેની પાછળ પાછળ બીજી પણ ત્રણ ચાર સ્ત્રીઓ આવી ઉભી.

અમે સર્વ સ્વસ્થ ઉભાં રહ્યાં. કોઈ કંઈજ બોલ્યું નહિ. ધરનો માલીક અવનત મસ્તકે લજ્જાથી ઉભો હતો. હું મુખે કંઈ ઉપદેશાત્મક ભાષા વાપરતો હતો પણ મારું મન કહેતું કે; “ તું પણ સમજે છે તેટલું ક્યાં પાળે છે? અને તેટલા માટે તારી પણ એ ભાષા દંભપૂર્ણ છે. ” હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકતો હતો કે, હું પોતેજ સર્વગુણસંપન્ન નથી તો પછી એ પતિત સ્ત્રીઓને ક્યાં મુખે ઉપદેશ કરું? એ સર્વ વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થતાંજ કંઈપણ વિશેષ વાતચીત ન કરતાં માત્ર તે સ્ત્રીઓની નોંધજ કરી લીધી.

મેં અહીં એક બીજી પણ ભૂલ કરી. એવી સ્ત્રીઓને સુધારી પુનઃ નૈતિક માર્ગે લાવવાનો ભૂલભર્યો વિચાર મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો. જાણે મને ગર્વ થયો હતો કે જાણે મારા હાથમાં રહેલી જાદુની લાકડીથી હું દુનિયાનું સ્વરૂપ પલટાવી નાખવાને શક્તિમાન છું! ભવિષ્યમાં સહાય કરવાનું ધારી મેં નોંધ તો કરી લીધી પણ સહાય કરનારો હું કાણુ? એ વિચારનો સ્પર્શ પણ મને

થયો નહિ. એવી સ્ત્રીઓને એવી સ્થિતિમાં લાવી મૂકવાનું ધોર કાર્ય હું અને મારા જેવાંજ માણસો પરાપૂર્વથી કરતાં આવ્યાં છે એ વાત હું તે સમયે વીસરી ગયો હતો. પરાપકારના અભિમાનથી એ વખતે મારી વિવેકચુદ્ધિ અંધ બની જવાથી મારામાં સત્ય સમજવાની પાત્રતા રહી નહતી; અને જ્યાં સુધી એ પાપનો મૂળ ઝરો હયાત છે ત્યાં સુધી એ પ્રવાહ નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે એ પણ તે વખતે મારા લક્ષમાં આવ્યું નહિ. એ વાત જો મારા ધ્યાનમાં આવી હોત તો એ પ્રયત્નની નિષ્ફળતા તેજ સમયે મારા ધ્યાનમાં આવી હોત.

એક સ્ત્રીને મેં તેનું પૂર્વવૃત્તાંત પૂછ્યું તે પરથી જણાયું કે તે મોસ્કોનીજ રહીશ હોય તેનો પિતા એક મીઠકામદાર હતો; અને તેની બાલ્યાવસ્થામાંજ મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેના ઉપર દેખરેખ રાખનાર કોઈ રહ્યું નહતું; તેથી છાકટાઓની સોજતમાં પડીને છેવટે તે ખુલ્લી રીતે વેસ્થાના ધંધામાં પડી હતી. મેં તેને એ ધંધો ત્યજી શકશે કે કેમ એ વિષે પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે મારી મશ્કરી કરવા માટે કે પછી બીજું કારણ હો, પણ તેણે ખડખડ હસીને કહ્યું: ‘જ્યાં સુધી મારી પાસે આ પીળા ટીકીટ છે ત્યાં સુધી મારો સ્વીકાર કાણ કરશે?’ (પીળા ટીકીટ એટલે વેસ્થાનો ધંધો ચલાવવા પોલીસે આપેલો પરવાનો.)

તેના ઉપહાસ તરફ દુર્લક્ષ કરી મેં તેને કહ્યું: ‘તને જો રસોઇની નોકરી આપવામાં આવે તો તે સ્વીકારીશ કે કેમ?’

તેણે આશ્ચર્યચકિત મુદ્રા કરી કહ્યું: ‘શું રસોઇની? અરે, મને તો રોટલી પણ શેકતાં આવડતી નથી.’

તેની મુદ્રાપરથી: મને સ્પષ્ટ લાગતું હતું કે, રસોઇ નહિ આવડવાની વાત ખોટી હતી. તેને તો રસોઇનો ધંધો હલકો લાગતો હતો. પેટપુરતુંએ પાસે નહિ હોવા છતાં તેને રસોઇનો ધંધો તુચ્છ જણાતો હતો. અત્યાર સુધીનું તેનું જીવન વિનાશ્રમનું ગએલું હોવાથી તે આળસનેજ ધંધારૂપ માનતી હતી; અને ખુબી એ હતી કે તેના એવા પ્રકારના જીવનમાં તેની આબુખાબુનાં માણસો અયોગ્ય જેવું કશુંજ સમજતાં નહતાં. મનપ્યનું મહાન દુર્ભાગ્ય હોય તો તે એજ કે બરાબ આગતો પણ તેમને સારી લાગે છે. અહીંજ બધું વ્યર્થ બની જાય છે. અયોગ્ય સમજથીજ તે એ પાશવસ્થિતિમાં પડી હતી અને તે અયોગ્ય સમજનેજ લીધે તે સ્થિતિમાં પડી રહેવા ઇચ્છતી હતી. સંખ્યાસમય થાય એટલે કૃત્રિમ સૌંદર્ય ધારણ કરીને બારીમાં બેસવું એજ વંશપરંપરાનો ધંધો હોવાનું તે બાલ્યકાળથી શીખી હતી. હવે એવી સ્થિતિમાંથી તેને બહાર કાઢવાનું કાર્ય મારાથી કે અન્યથી શી રીતે બની શકે? પોતાનો માર્ગ બૂલબરેલો છે એ તે કેવી રીતે સમજી શકે? કેવળ આળસમાં વહી જતો કાળ જીવનના અપવ્યયરૂપ હોઇ પાપમૂલક છે અને

ઉદ્યોગ એ જ મનુષ્યનું સાચું જીવન છે, એવું સમજનારા આપણામાં કેટલા છે ? એવું સમજનારાની સંખ્યા થોડીજ હોય છે અને તેમાં પણ જેવી સમજણ તેવું જ વર્તન રાખનાર તો કોઇક વિરલજ હોય છે. એ વાત જો તે વખતે મારા લક્ષમાં આવી હોત તો હું તેજ વખતે સમજી શક્યો હોત કે, સમાજને લાગુ પડેલો એ વ્યાધિ દૂર કરનારો ધનવંતરી અઘાપિ સુધી નિર્માણ થએલો નથી.

અમારી ચોતરફ ઘણી સ્ત્રીઓ એકત્ર થએલી હતી અને મારા પ્રશ્નથી તેમને આશ્ચર્ય થતું હતું. આશ્ચર્ય એ માટે થતું હતું કે મારા પ્રશ્નનું કારણ જ તેમને સમજતું નહતું. પોતાનો માર્ગ અનીતિમૂલક હોવાની તેમને કસપનાજ નહતી તો પછી તે ત્યજી દેવાનો ઉપદેશ તેમને રૂએજ શી રીતે ? તે સમજતી હતી કે લોકો પોતાને તુચ્છ સમજે છે અને પોતાની સાથેની વાતચીતમાં મલિન આપા વાપરે છે; પણ લોકો તેમ શા માટે કરે છે તેનું તેમને સત્યજ્ઞાન થએલું નહતું—થતું ન હતું. આદ્યકાળથીજ તે દુરાચારી સ્ત્રીઓની સંગતમાં ઉછેરેલી હોવાથી તેમની એવી માન્યતા થએલી હતી કે, પોતાનો વર્ગ સમાજમાં અસ્થાને ન હોઇ સમાજને તે અત્યાવશ્યક હોવાથીજ અનાદિકાળથી રથપાએલો છે. સરકાર પણ એ વર્ગની સ્ત્રીઓ શરીરે યોગ્ય સ્થિતિમાં રહે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવા ભારે પગાર આપી અધિકારી રાખે છે. ને સમાજને તેની જરૂર ન હોય તો સરકાર એ કાર્ય માટે પૈસા શા માટે ખર્ચે ? એ ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે કે સમાજને તેની જરૂર છે. એમાં ખીણું એક રહસ્ય છે. એ સ્ત્રીઓમાં એક દૃઢમાન્યતા એ છે કે, અન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષવર્ગનું સુખ આપણા હાથમાં વિશેષ છે. આથી તેમને મહેનત મજૂરી કરીને અથવા લગ્ન કરીને કોઇ એકનું દાસત્વ સ્વીકારવા કરતાં આવીજ સ્થિતિમાં રહી પુરૂષને ઇચ્છા પ્રમાણે ન્યાયવામાં ડહાપણ જણાતું હોય તો પણ નવાઇ જેવું નથી. એક બાળુએ લોકો લડે તેમનો તિરસ્કાર કરતા હશે, છતાં પણ સમાજને એ વર્ગની જરૂર છે, એ વાત લોકોએ અને સરકારે સ્વીકારેલીજ છે; તો પછી પોતાના વર્તનમાં અનીતિ કે પશ્ચાત્તાપ કરવા જેવું શું છે, તે તેમને શી રીતે સમજાય ?

ખીજા એક ઘરમાં એક સ્ત્રી પોતાની તેર વર્ષની પુત્રીના શીલવિક્રયથી ગુજરાન ચલાવતી હોવાની ખબર મળ્યાથી તે બિચારી ઉછરતી બાળાને પાપમાર્ગથી બચાવવાના ઉદ્દેશથી અમે તે તરફ ગયા. માતા આશરે ચાલીસ પીસતાલીસ વર્ષની હોઇ તેનો ધંધો પણ વેશ્યાનોજ હતો; પણ તેનો દેખાવ એવો હતો કે તેને જોતાંજ મને કંપારી આવી. ‘બાણુ તેવી માટી’ એ ન્યાયે પુત્રીના રૂપનું પણ વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તે સ્ત્રીને મેં પ્રશ્ન કર્યું કે તમે બન્ને શા ઉદ્યોગ કરો છો ? ત્યારે તે ગર્હભતાની પેઠે મારા તરફ જોવા લાગી. તેને લાગ્યું કે હું

કાંઈ વ્યર્થ દરમીયાનગીરી કરનારો નિરૂઘોગી માણસ છું. છોકરીને હું કંઈ પ્રશ્ન પૂછતો એટલે તે ઉત્તર આપતાં પહેલાં પોતાની માતા તરફ જોતી અને પછી કંઈ બડબડતી. એ જોઈને દયાને બદલે કંઈક તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, તોપણ તે છોકરીને સારા માર્ગે ચલાવવા પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. કેટલીક શ્રીમંત અને સભ્ય સ્ત્રીઓએ એવી સ્ત્રીઓને સહાય કરવાનું કામ ઉપાડી લીધેલું હતું તેથી એ હકીકત એ મંડળને જણાવવાનો વિચાર કર્યો હતો. તે વખતે જો મેં એ છોકરીની માતાનો ગતસમય કેવી સ્થિતિમાં ગયો હતો, તેનો જન્મ કેવી અવસ્થામાં થયો હતો, અને તેણે તેને કયા સંજોગોમાં ઉછેરી હતી, તેનો વિચાર કર્યો હોત તો અવશ્ય મને તેનું જીવન અનીતિ કે પાપી લાગ્યું નહોત. તે સ્ત્રી જગતમાં એકલી હતી, તેની સંભાળ રાખનાર કાંઈ પણ નહતું અને પાસે કુટી બદામ પણ ન હતી. એવી સ્થિતિમાં તેને પેટનાં બચ્ચાંને ઉછેરવા કેટલો પ્રયાસ કરવો પડ્યો હશે અને કેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરવો પડ્યો હશે ? યોગ્ય અયોગ્ય વિષયક તેની કદપના બૂલબૂલી હશે પણ તેણે પોતાના બાળકને જીવાડવા ખાતર પોતાના સર્વ સુખનો ભોગ આપ્યો હતો એ વાત તો ખરીજન ? એ છોકરીને એવી સ્થિતિમાં નહિ પડવાનો વિચાર કરવાનો સમય તો ક્યારનોએ વહી ગયો હતો. પત્ની તરીકેનું અથવા શ્રમસાધ્ય જીવન ન જીવતાં કેવળ ઇન્દ્રિયલોલુપતા પૂર્ણ કરવા જીવનું એ મનુષ્યત્વ નથી, એવું પ્રથમથી તેની માતાનેજ કાંઈએ સમજાવવાની જરૂર હતી; પણ તેવો આદેશ કરનાર તેને કાણ મળે ? જે મળે તે તેના અનીતિપૂર્ણ કાર્યને ઉત્તેજન આપનારોજ મળે ! જે સભ્ય સ્ત્રીઓને હું એ છોકરીની ખખર આપવાનો હતો તે સ્ત્રીઓ પણ શું કરતી હતી ? તેમાંની એકેય સ્ત્રી ઉદ્યોગશીલ ન હતી. બધીએ આળસમાં અને ઇન્દ્રિયલાલસા પૂર્ણ કરવામાંજ કાળક્રમણ કરતી હતી અને પોતાનાં સંતાનોને પણ તે એવુંજ શીખવી રહી હતી; પણ એવા વિચાર તે વખતે મારા સ્મરણમાં આવ્યા ન હતા. જો તે વખતે એ બાબતો મારા લક્ષમાં આવી હોત તો અવશ્ય એક અંધનું દુઃખ બીજા અંધને કહેવાનો વ્યર્થ ઉદ્યોગ આરંભ્યો નહોત. વેશ્યાનો ધંધો કરનારી એક માતા પોતાની પુત્રીને શણગારીને બારીમાં બેસાડે છે તો બીજી શ્રીમંત માતાઓ પોતાની પુત્રીઓને અવનવાં વસ્ત્રો અને ઘરેણાં પહેરાવી રાજરજવાડામાં અથવા શ્રીમંત સરદારોને ઘેર નાચમાં લઈ જાય છે ! પરિસ્થિતિને અનુસરી એમાં માત્ર બાહ્ય દેખાવજ બિન્ન છે, પણ આંતરિક વલણ તો ઉભયનું એકજ છે. માનવજીવનના સાદૃશ્ય વિષે જો એ ઉભયને પ્રશ્ન કરવામાં આવશે તો એજ ઉત્તર મળશે કે, સ્ત્રીએ પુરૂષની પશુવાસના તૃપ્ત કરવી અને બદલામાં પુરૂષે અન્ન-વસ્ત્ર આપી તેની ખરદાસ કરવી. આવી સ્થિતિ વિષમાન છતાં શ્રીમાન અને સભ્ય

મથુાતી સ્ત્રીઓએ અધમ કહેવાતી વેશ્યાઓની સ્થિતિ સુધારવાનું કંકણુ બાંધવાની શી જરૂર છે ?

૯

બાળકો સંબંધીતો મારો પરોપકાર નમુનેદાર નીવડ્યો. હું તો પરોપકાર કરવા નીકળેલોતે ! એટલે અનાથ બાળકોને તો કેમજ વીસરી શકું ? એવાં બાળકોનો પણ ઉદ્ધાર કરવાનું નકકી કરી તે વિષેની યાદી બનાવી ખીસામાં મૂકી; પણ એ 'ભવિષ્ય' ક્યારે આવશે તે હું પોતેજ જાણુતો નહતો.

એ બાળકોમાં આશરે બાર વર્ષની વયનો એક બાળક હતો. તેનું નામ સીરો હતું. મને લાગ્યું કે તે હુશીયાર, ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી હશે. તે એક ચમારને ત્યાં નોકરી કરતો હતો. કંઈક કારણથી ચમાર તુરંગમાં ગયો એટલે એ રઝળતો થઈ ગયો હતો. એની વાત સાંભળીને મને ઘણું લાગી આવ્યું અને મેં તેને પ્રથમ હાથમાં લેવાનો વિચાર કર્યો.

એ છોકરાનું વૃત્તાંત સહજ વિસ્તારથી કહીશ તો મારા જેવા પરોપકારી ગૃહસ્થો ખરેખરી મદદ કેટલી કરી શકે છે, તેનો પણ નિર્ણય થઈ શકશે. હું એ છોકરાને ઘેર લઈ આવ્યો અને તેને પાકશાળામાં નીમ્યો. મારાં બાળકોમાં તેને હળીમળી જતો જોવાનું મને સ્વાભાવિક રીતેજ ઠીક લાગ્યું નહિ. હું તેનાપર કેટલો ઉપકાર કરતો હતો ! અમે તેને ઉચિષ્ઠ ભોજન (હું નહિ, મારો રસોઇઓ) આપતા હતા; અને વળી ફાટયાં તૂટયાં કપડાં આપતા તે તો જીદાંજ ! તે લગભગ એક અઠવાડિયું મારે ત્યાં રહ્યો. ઘરમાં ફરતાં હરતાં તે મારી નજરે પડતો કે હું તેને ઉદ્યોગશીલતાનો લાંબો લાંબો ઉપદેશ આપવા મંડી પડતો. એક દિવસે સાંજે હું ફરવા ગયો ત્યારે મારો ઓળખીતો એક ચમાર મને મળ્યો. મેં તેને એ છોકરાને રાખી લેવા બક્ષામણુ કરી હતી. એ વખતે સુટેપ નામનો એક ખેડુત અમારે ઘેર રહેતો હતો. તેણે એ છોકરાને પોતાને ગામ મોકલી આપ્યો, પણ ખેતરમાં જઈને મહેનત મજુરી કરવાનું તેને ગમ્યું નહિ; આથી તે ચાર પાંચ દિવસે ત્યાંથી નાશી છૂટ્યો. ખીજ દિવસે મેં પેલા કંગાલગૃહમાં જઈ તપાસ કરી તો તે ત્યાં આવેલો હોવાનું જણાયું; પણ તે વખતે તે મને મળ્યો નહિ. તે એક પશુસંત્રહાલયમાં આઠ આનાના રોજથી ગયો હતો. તે દિવસે સંત્રહાલયવાળા વિભાગમાં કેટલાંક જનવરોની સ્વારી નીકળવાની હતી તેમાં જંગલી લોઢાના જેવો પોપાક પહેરીને જનવર સાથે ફરવાનું કામ તેને મળેલું હતું. ખીજે દિવસે હું પુનઃ ત્યાં ગયો પણ તે તો મને આવતો જોઈનેજ ખીજે રસ્તે ચાલ્યો ગયો. એ વખતે મને તે બાળકની પૂર્વપરંપરાનો વિચાર થયો નહિ. અમ ક્યારે ! સવાય પણ ઉદરનિર્વાહ થઈ શકે છે, એવું જોવાથીજ તે વધારે બગ-

ડ્યો હતો. એજ કારણથી તેની શ્રમ કરવાની ટેવજ નાશ પામી હતી એટલે પરસેવો ઉતારીને પૈસા મેળવવાનું તેને હવે શામાટે ગમે ? તેને સુધારવા અને ઉદ્ધારવા માટે મેં મોટો ઉપકાર કર્યો ! શો ઉપકાર ? હું તેને મારે ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં તેણે શું જોયું ? તેનાથી મોટાં, તેની સમાન અને તેનાથી નાનાં, એમ સર્વ બાળકો કોઈ પણ કામને આંગણી અડકાડયા સિવાય ચાર વખત યથેચ્છ ભોજન કરે છે અને પોતાના સુખની ખાતર અન્યને દુઃખે છે ! ઘૂળમાં રમી કપડાં ખરાબ કરે છે, ગળવા ગળ્યા પદાર્થો દાબી દાબીને ખાય છે, અજાણથી ઓકે છે, પ્યાલા રકાબીઓ ફેંડે છે, સોડા ખરફ અને બીજાં પીણાંઓની ખાટલીઓ ખાલી કરે છે અને સુંદર પકવાન્નો કુતરાં તરફ ફેંકે છે ! એજ તેણે જોયું ! આગલા અસભ્ય કંગાલખાનામાંથી નીકળીને અમે સુધરેલા સભ્ય લોકો વચ્ચે આવીને તેણે જે સુધરેલી સ્થિતિ જોઈ હતી તે આવા પ્રકારની હતી ! એટલે પછી વિના મહેનતે અહીં તહીં ફર્યા કરવું અને મનમાન્યું ખાવું પીવું, એવોજ પ્રત્યક્ષ બોધ આ નવે સ્થળેથી પણ તેણે આપોઆપ ગ્રહણ કર્યો હતો, તેમાં તેનો શો દોષ ? હા, એ ખરું કે મારાં બાળકોને વ્યાકરણના નિયમો તેમજ જોડણીને ખાતર કુતરાં બીલાડાંનાં નામ ગોખવામાં સખત મહેનત કરવી પડતી હતી એટલી વાત તે જાણી શક્યો નહતો. કદાચિત્ એ વાત પણ તે જાણી શક્યો હોત તોપણ એ ગોખણપટ્ટીનો ઉપયોગ તેના સમજવામાં લાગ્યેજ આવ્યો હોત ! કદાચ મુદો તે સમજ્યો હોત તોપણ તે કરતાં મારાં બાળકોનાં પ્રત્યક્ષ આચરણનીજ અસર તેના ચિત્તપર વિશેષ થઈ હોત. મારાં બાળકોને મળતા શિક્ષણમાં પણ તેઓ ભવિષ્યમાં વગર મહેનતે વૈભવ અને મોજમઝા મેળવે એજ ઉદ્દેશ હતોને ? જાતે કંઈ પણ ન કરતાં પ્રાપ્ત થએલી સરકારી સનંદના બળપર બીજા લોકોને અને તેટલા દબાવવા, નીચોવવા અને દુનિયાઈ મોજમઝા ખૂબ મોગવવી, એજ આ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે એ વાત શું તેના લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહી હોત ? કદાચ આ બધું તેના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે તેથીજ તેણે પેલા ખેડૂતની સાથે ગામડામાં રોટલો અને ઊસપર રહેવાનું તો સ્વીકાર્યું નહિ હોય ને ? અને તેથીજ શહેરમાં રહેવાનું અને આઠ આનાના રોજથી પણ ઓ સાથે રહેવાનું તથા જંગલી પોષાક પહેરવાનું તેણે પસંદ કર્યું હોય તો તે બનવા જોગજ છે.

હું કેવો મહાન મૂર્ખ હતો કે, મારાં પોતાનાં બાળકોને કોઈ પણ કાર્યમાં ન નાખતાં તેમને મોજલાં બનાવતો અને લોકોનાં ઊકરાંને શારીરિક શ્રમમાં નાખવાનો ઉપદેશ કરતો; પરંતુ એ મૂર્ખતા તે વખતે મારા લક્ષમાંજ આવેલી નહિ. તે કંગાલખાનામાં કેટલાંએ બાળકો દુર્દશામાં હતા. તેમાં કેટલાંક વેસ્થાનાં

અને કેટલાંક અન્ય બાળકો પણ હતાં. એ સર્વની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર હતી. ઉપલા છોકરાના અનુભવથી તેમને મારાથી કંઈ સહાય થાય તેવું લાગ્યું નહિ. આ પછી હું સમગ્ર શક્યો કે, અમે શ્રીમંતો અમારા અને અમારા બાળકોના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી તેમના પર જે અવળી અસર ઉપજાવીએ છીએ, તેને લીધે અમારો મુખ્ય ઉપદેશ લેશ માત્ર પણ તેમને કામ લાગવાનો નથી. બીજાં બાળકો કે વેશ્યાઓ પાસેથી બાળકો મેળવવાં એ કંઈ મુશ્કેલીની વાત નથી. પૈસા હોય તો એવાં બાળક જોઈએ તેટલાં મળી શકે; તેમને અત્ર વસ્ત્ર આપી શકાય અને શિક્ષણ સુધ્ધાં આપી શકાય; પરંતુ એટલું કરતાંએ તેમને મહેનત મજૂરીવાળે ધંધે તો નજર વળગાડી શકાય. આપણે પોતે આપણી રોટલી વિના કળે મેળવીએ અને તેમને કળે કરવાનો ઉપદેશ કરીએ, તો તે વ્યર્થ જાય તેમાં નવાઈ નથી. અમારાં જીવતાં જાગતાં ઉદાહરણ નજર સામે તરતાં હોય ત્યાં પછી તે અમારો શાબ્દિક ઉપદેશ શા માટે સાંભળે? આવા સંયોગોમાં તો એવાં બાળકોને પેટપૂરતું અન્ન, વસ્ત્ર આપી વાંચતાં લખતાં શીખવાડવું, એ પણ તેમને વધારે આગસુ ખનતાં શીખવવા જેવુંજ છે.

એકાદ કેટલાં બચ્ચું પાળવું, તેને નવડાવવું, ધોવડાવવું, ખવડાવવું અને મુખમાં દડો પકડી લાવવાનું શીખવી તેના ભસવામાં આનંદ માનવો, એ જીવંત વાત છે; પણ માણસનાં બચ્ચાંને ખવડાવી પીવડાવી શિક્ષણ આપવાથી કંઈ સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ થતી નથી. જગતમાં જીવવું કેમ તે તેને શીખવવાની અતિ અગત્ય હોય છે. માણસના બાળકને અને ત્યાં સુધી અન્ય પાસે જોઈએ સેવા શી રીતે લેવી, શી રીતે સ્વાવલંબી થવું અને પોતે અને તેટલી જનસેવા કેમ કરવી તેનુંજ શિક્ષણ અત્યાવશ્યક છે. આપણે અનાથ બાળકો માટે અનાથાશ્રમો સ્થાપીને તેમાં તેવાં બાળકોને જે શિક્ષણ આપીએ છીએ, તે તો એથી ઉલટુંજ હોય છે.

૧૦

બીજા દિવસે અમારી સ્વારી વળી પાછી તે કંગાલખાનામાં ગઈ. આજે મારે આગલા દિવસે કરેલી નોંધ પૈકી કોને તુરત સહાયભૂત થવાની જરૂર છે તે જોવાનું હતું; પણ ત્યાં જઈ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેતાં જણાયું કે, સહાય કરવાનું કાર્ય જેટલું સહેલું જણાયું હતું તેટલું સરળ હોવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ઉલટું મેં તેમને વ્યર્થ ત્રાસ આપ્યા જેવુંજ થયું હતું. તેનું કારણ મારી અપા-વતા કહો કે તેમને મદદ થવી અશક્ય હતી એમ કહો, પણ પરિણામ તો એજ થયું હતું. એ પછી પણ કેટલીકવાર તે કંગાલખાનામાં જઈ આવ્યો પણ પ્રત્યેક વખત નિષ્ફળ નીવડ્યો. પ્રત્યેક સમયે યાચકોનું એટલું મોટું ટાળું મારી

ચોતરફ ફરી વળતું કે તેમના કાલાહલથીજ મને કંઈ સુઝતું નહિ અને હું ત્યાંથી રસ્તો કાપી જતો. મને લાગ્યું કે આટલા મોટા લિફ્ટુકી સૈન્યને સહાય કરવા જવું એ હવામાં ખાચકા ભરવા જેવું છે. એક સાથે એટલા બધા લિફ્ટુકા મારી ચોતરફ કકળાટ મચાવી લિફ્ટા માંગતા કે તેથી હું ચીડાયો પણ ખરો; અને જ્યારે બરાબર તપાસ કરી ત્યારે તેમાંના એક પણ માણસ સહાયપાત્ર જણાયો નહિ? મારી દયા આકર્ષવા માટે પ્રત્યેક માણસ ગમે તેવી થાપ મારતો. હોવાની શંકા મને વારંવાર થવા લાગી. તેમને જાણે એમજ લાગ્યું કે આ પ્રાણી સત્ય સ્થિતિ સમજી શકે તેવું નહિ હોઈને માત્ર ધનની જીવતી પેટીજ છે. તેઓ કોઈ પણ માર્ગે એ પેટીમાંનું દ્રવ્ય હરણુ કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. મારો અંતરાત્મા કહેતો હતો કે, મારા દ્વારા તેમને અપાતા દ્રવ્યથી તેઓને કંઈ પણ લાભ થવાને સ્થાને હાનિજ માત્ર થશે. હું વારંવાર ત્યાં જવા આવવા લાગ્યો અને જેમ જેમ લોકોનો પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ સ્વીકારેલા કાર્યની નિષ્ફળતા વિશેષ ને વિશેષ જોવા લાગ્યો.

ગણુત્રીની છેલ્લી રાત્રે હું પુનઃ તે કંગાલખાનામાં ગયો. આ સ્થાને રાત્રે આવવાનો પ્રસંગ પહેલેજ હતો. આથી આ સ્થળ મને તદ્દન નવું અને અતિ ભયંકર લાગ્યું. સર્વ મકાનો ચીકાર ભરાઈ ગયેલા હતાં. પ્રત્યેક સ્થળમાં સ્ત્રી પુરૂષની ખીચડીજ થએલી જણાઈ. એ લોકોનો વેષ અને રહેણી ખરેખર જોનારને ભય ઉપજાવે તેવાં હતાં; અને એવાં ભયપ્રદ માણસો સો પચાસ નહિ પણ હજારો હતાં! આ પહેલું ધર-ધર શેતું અખાડોજ! તેની પાસે બીજું-થોડું છેટે પાંચમું અને તેની પેલી બાજુ થોડે દૂર વીસમું એવી ગણુત્રી ક્યાં સુધી કરવી? ગણુતાં ગણુતાં આંકડા પણ ખૂટી જાય અને પ્રત્યેક ધરમાં એકજ પ્રકારની ગંધ, એકજ જાતનું વાતાવરણ, એકજ તરેહની ભયંકર ગરદી, સ્ત્રી પુત્ર બાળકનો સરખોજ ખળભળાટ, દારૂડીયાં સ્ત્રી પુરૂષોનો તેવોજ કકળાટ અને સર્વત્ર ભયાવહ યાચક ચહેરાઓ! સર્વના મુખપર પાપની છાયા છવાઈ રહેલી હતી. એ સર્વ દેખાવથી મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું કે, મેં કેવું અશક્ય કાર્ય ઉઠાવ્યું છે અને તે માટે હું શરમાવા લાગ્યો અને લજ્જાથી મરવા જેવું લાગ્યું. પરિણામે મેં કોઈને કંઈ પૂછ્યું પણ નહિ અને કોઈ જાતની નોંધ પણ કરી નહિ.

મારા હૃદયને ભયંકર વેદના થતી હતી. વૈદ્ય પોતાના દરદી તરફ જાય છે અને તેને બચાવવા વિવિધ ઔષધોપચાર કરે છે; પણ અતે તેની દિવ્ય માત્રા પણ માટી જેવી નીવડે છે ત્યારે તેને જેવી ચાતના ચાચ છે તેવીજ મને થઈ. મારા હૃદયને જાણે સહસ્ર વીંછીનો દંશ થવા જેવું લાગ્યું.

૧૧

આ દર્શનથી મારાં નેત્રપડળ દૂર થઇ ગયાં. હું અતિ દયાળુ, પરોપકારી અને સર્વ જગતનું સંકટ હરનારો છું, એવું જે મિથ્યાભિમાન હતું તેનું નામ પણ મારામાં રહ્યું નહિ. મેં ઉપાડેલું કાર્ય મૂર્ખતાભર્યુંજ નહિ પણ અતિ ભયંકર જણાયું. આટલું થવા છતાં પણ એ ખૂંસરી ફેંકી દઇને મુક્ત થવાની ભુદ્ધિ થઇ નહિ. જાણે કે એ કાર્ય કરવાને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયો હોઉં. એ કંગાલખાનાંના વારંવાર દર્શનથી મેં તે ગરીબોને મધલાળ લગાડી હતી કે તેમના માટે હું દયાળુ ગૃહસ્થ કંઈપણ કરીશ. ખીજું એ હતું કે, મારા કાર્યની પદ્ધતિ જગજહેર થઇ હતી અને કેટલાક ધનવાનો દ્રવ્યની થેલીઓ લઇ મારી પાસે આવ્યા હતા; તેમજ કેટલાકોએ તનથી સહાય કરવાનું પણ સ્વીકાર્યું હતું.

સહાય માટેની સેકડો અરજીઓ મારી પાસે આવી પડી હતી. એમાં ધણી શ્રીમંત બિઝનેસની હતી. કેટલાકની અરજીઓ કચરાની ટોપલીમાં પધરાવી; એ લોકો મક્કતના મલીદા મેળવવા જાંખી રહ્યા હતા. એક જણે પોતાની દેવાળું ફૂંકાએલી દુકાન ચલાવવા પાંચસોની રકમ માગી હતી. ખીજા એકને પોતાનાં ગીરવી મૂકાએલાં વાસણુ છોડાવવાં હતાં, ત્રીજા એકને પોતાની વાળની પેટી ગીરો પડેલી હતી તે છોડાવી ગવૈયા બની નિર્વાહ ચલાવવો હતો. એ સર્વને કેટલી રકમ જોઇએ છે, એવો પ્રશ્ન કરતો ત્યારે કોઇપણ નિશ્ચિત આંકડો રહેતો નહતો. દ્રવ્ય-હરણ કરવાનો જેમ જેમ વિશેષ યોગ જણાતો તેમ તેમ તેઓ પોતાની માંગણીઓ વધારતા જતા. તાત્પર્ય એટલુંજ હતું કે, મારી ખાત્રી થઇ કે ઠરિદ્રીઓને કેવળ દ્રવ્યસહાય પૂરતી નથી. મારા હસ્તે કોઇને પણ ખરી સહાય મળી નહિ.

હવે અમારા દાનેશ્વરીઓની કથા કહેવાની છે. એ બાબતમાં પણ મને અપરિચિત અને અનપેક્ષિત અનુભવ મળ્યો. સહાયની ટીપ ફેરવી ત્યારે કેટલાકે ચોક્કસ રકમના આંકડા લખ્યા હતા અને કેટલાકોએ અચોક્કસ રકમનાં વચન આપ્યાં હતાં; પણ તેમાંના કોઈએ કોડીપણ આપી નહિ. ટીપ પ્રમાણે પાંચ છ હજારની રકમ મળવી જોઇતી હતી, પણ તેમાંની એક પાઇએ આવી નહિ; એટલુંજ નહિ પણ પોતે આંકડો લખ્યાની વાત પણ ધણા ખરા વીસરી ગયા હતા. વિદ્યાર્થી-વર્ગેજ તેમને સરકારમાંથી મળેલું સર્વ વેતન મારે સ્વાધીન કર્યું હતું. આવી રીતે હજારો રૂપિયા મેળવી હજારો માણસોને દારિદ્ર્યસંકટમાંથી બચાવવાના કાર્યને અંત આવ્યો; અને છેવટે હિસાબ કરતાં મને જણાયું કે માત્ર દોઢસોજ રૂપિયા દસપંદર વચ્ચે વહેંચાયા હતા. અંતે મોરકોની સાર્વજનિક સભાએ મારા હાથમાં મૂકેલી પચાસ રૂપિયાની રકમ મારી પાસે રહી; તેનું શું કરવું તે પણ મારાથી નક્કી થઇ શક્યું નહિ.

આ પ્રમાણે અમારો પરાપકાર પૂર્ણ થયો. મારો થોડાજ વખતમાં મોસ્કોનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર હોવાથી બચેલી રકમનો ઉપયોગ કરી નાખવા હું ફરી પાછો કંઝાલખાના તરફ દોડ્યો. એ રકમની વહેંચણી પૂર્વ કરતાં કંઈ ઉત્તમ થાય તેટલા માટે એ કાર્યમાં મેં કુટણખાનાનાં માલીકની સલાહ પૂછી. તે દિવસ ઉત્સવનો હોવાથી સર્વ માણસો ખાઇપીને મઝામાં પડ્યા હતાં અને બધા દારૂ પીને મસ્ત બન્યા હતા. ચોકના એક ખૂણામાં કોઇ એક સુકલો હાડપીંજર માણસ રસ્તામાંથી એકઠી કરી લાવેલી વસ્તુઓ જુદી પાડતો હતો. તેની ઉમ્મર ૭૦ વર્ષ જેટલી હતી. તે રસ્તામાં પડેલાં ચીંથરાં તથા હાડકાં વીણી લાવી વેચતો અને નિર્વાહ ચલાવતો હતો. તેણે મને કહ્યું કે એ ધંધામાં સારી કમાણી થાય છે. તદ્દન વિપદ-અવસ્થામાં-બીખારી સ્થિતિમાં માણસો કેવી રીતે આવે છે તે વિષે તેને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, આજસુ અને દારૂડીયા માણસોજ ભૂખે મરે છે. આગળ વાત કરતાં કરતાં મારી પાસેના પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાની છે એમ તેને જણાયું ત્યારે તેણે બે આનાની માગણી કરી અને હાથમાં પૈસા પડતાંજ તે દારૂની દુકાન તરફ દોડી ગયો. પછી હું ત્યાંથી નીકળી ધરના માલીક પાસે ગયો અને જોઆ બહુજ કષ્ટમય સ્થિતિનાં હોય તેવાં માણસ બતાવવા તેને વિનંતિ કરી.

તે મારી સાથે બહાર આવ્યો અને અમે પ્રત્યેક કોટડી તપાસવાનો આરંભ કર્યો. ત્યાં અમે નાના પ્રકારનાં માણસો જોયાં, તથાપિ અમુક માણસ સહાયપાત્ર હોવાનો અમે નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. છેવટે પેલા માલિકે એક આંધળાનું નામ સૂચવ્યું. ત્યાં જઈ જોયું તો એક એસી વર્ષનો ડોસો દારૂ પીને આઠોટતો હતો અને પાસે ઉભેલી તરૂણ પુત્રીને એટલી ગલીચ્છ ગાળો દેતો હતો કે તે શબ્દ લખી શકાય તેમ નથી. એ દેખાવ જોઈ હું તરતજ ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. પેલો ધરનો માલીક મારી સાથે સદ્બુદ્ધિથી વર્તવા ઇચ્છતો તેથી સાચો સહાય-પાત્ર માણસ તે મને બતાવી શકતો નહતો; કેમકે તેની ખાત્રી હતી કે આના ઉત્સવના સમયે તેમાંના કોઈના હાથમાં જે કાંઈ પૈસા પડશે તે દારૂના પીડામાંજ વપરાશે. પરંતુ મારે તો જેમ તેમ કરીને પૈસાનો વ્યયજ કરવો હતો, એટલે તે વહેચી નાખીને હું છુટો થયો ! તેનો સદુપયોગ થયો કે દુરુપયોગ તે તો પ્રશ્નજ નાણે !

મારું પરાપકારવૃત્તાંત હવે પૂરું થયું છે. એ પછી હું થોડાજ સમયમાં મોસ્કો ત્યજી ગામડામાં ગયો. તે વખતે એ સર્વ હકીકતથી મારું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન બની ગયું હતું, સર્વ જગત પ્રત્યે તિરસ્કાર થયો હતો; પણ હું એટલું ન સમજી શક્યો કે વાસ્તવિક રીતે મારીજ બુદ્ધિનું એ પરિણામ હતું. મારી પરાપકાર બુદ્ધિનો એ પ્રમાણે અંત આવ્યો, તથાપિ એ સર્વ વૃત્તાંતથી મારા ચિત્તમાં જે

નવા વિચાર જન્મ પામતા હતા તેમાં કંઈ અટકાવ પડ્યો નહિ. ઉલટા તે ખમણા ખળથી પ્રકટ થવા લાગ્યા.

૧૨

આ સર્વ હકીકતનો અર્થ શો ?

હું ગામડામાં રહ્યો હતો. ગામડાનું દારિદ્ર્ય કેવું હોય છે તે મારી રીતે જાણ્યો હતો. ગામડાના નિવાસ દરમીયાન ગરીબો માટે હું કંઈ જ કરતો નહતો એવું કંઈ નહતું. રખેને સમજતા કે, હું આ વાત વિનયને ખાતરજ કહું છું; પણ હવે પછી જે સિદ્ધાંત હું કહેવાનો છું તે વાંચકને ગળે ઉતરે તેટલા માટેજ આ સત્ય ખીના પ્રસ્તાવના તરીકે કહું છું. ગામડાના નિવાસ દરમીયાન મેં વિશેષ પરોપકાર કર્યો નથી, પણ ગામડીયાઓની માગણીજ એવી જરૂર પુરતી હતી કે તે પૂર્ણ કરવામાં આપણે કંઈ વિશેષ કરીએ છીએ, એવી ભાવનાજ ઉત્પન્ન થતી નહતી; અને એવી સ્થિતિમાં મારા હસ્તે જે કંઈ થોડી ધણી સહાય થતી તેનો ખરેખરો ઉપયોગ થતો તથા અમારામાં એકંદરે પરસ્પર સંતોષ અને પ્રેમનું ખીજ અંકુરિત થતું હતું. આથી મારાં ગામડાંમાં હું ગમે ત્યાં ફરતો પણ મારી શક્તિમાં ખસલ પડતી ન હતી અને હું સંતુષ્ટ વૃત્તિથી રહી શકતો હતો. હું ધારતો હતો કે શહેરમાં પણ એવુંજ જીવન વહન થશે, પણ ત્યાં હું જે પ્રકારની દરિદ્રતા જોઈ શક્યો તે મારી કલ્પના બહારની હતી. શહેરના દરિદ્રીઓ હજી હતા અને તે છતાં પણ ગામડાના દરિદ્રીઓ કરતાં તેઓ વિશેષ દુઃખી જીવન જીવતા હતા. શહેરમાં એકજ સ્થળે દરિદ્રીઓનો સમૂહ હોવાથી જોનારને એ દેખાવ અત્યંત ભયંકર દેખાય છે. મોસ્કોનું કંગાલખાનું જોતાંજ મારા જીવનની અયોગ્યતા મારા લક્ષમાં આવી. એ અસર અતિ તીવ્ર હતી. મને હૃદયપૂર્વક લાગ્યું હતું કે મારે મારો જીવનક્રમ તદ્દન બદલી નાખવો જોઈએ; તથાપિ એવા સ્થિત્યંતર સાડા દૃઢ્યબળની જે આવશ્યકતા હોય છે તે મારી પાસે નહતી. દુઃખીઓનાં દુઃખો જોઈ મને જે વેદના થતી તેના કરતાં પણ મારી દુર્બળતાની ચિંતા મને વિશેષ સાલતી હતી અને જગત એ તીવ્રતામાં વધારો કરતું હતું. કેમકે ધણાં માણસો મને એમજ કહેતાં કે શ્રીમંતાઈ અને વૈભવ, એ તો ઈશ્વરી બક્ષીસ હોઈ તેનો ઉપભોગ લેવો એજ આપણી ફરજ છે. જગતના આરંભથી એજ ઉપદેશ ધનવાનોને કાને અથડાય છે. લોકો મને કહેતા કે પોતાના વૈભવને હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય ગરીબોને મદદ કરી શકાય છે. મારા મનની દુર્બળતાથી એ અસત્ય ઉપદેશ મને રૂઝ્યો અને એવે પ્રકારે ગરીબોનો સહાયક બનવાનો વિચાર કરીને તે કાર્યમાં શ્રીમંતો પાસે સહાય માગી. તેમણે પણ મારા ઉદ્દેશ પ્રત્યે શાન્નિદક અનુકંપા દર્શાવી; તથાપિ તે માટે કંઈ

પણુ આપવાની તેમની ઇચ્છા તેમને નહતી; અથવા તેમની પાસે જે હતું તેજ તેમને ઓછું પડતું હતું તેથી ગરીબોને આપવા તેમની પાસે કંઈજ નહતું. ÷ આવી સ્થિતિમાં કંગાલખાનાંમાં જઈને મેં જે દેખાવ જોયો તે કેવળ અણુધાર્યોજ હતો. તે અખાડામાં મેં જે પ્રકારના લોક જોયા. જેઓ હાથે કામ કરી પેટ ભરતા હતા તેઓને દારિદ્ર્ય સહન કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. કેવળ દારિદ્ર્યથી દુર્બળચિત્ત બનેલા કે નીતિબ્રષ્ટ બનેલા માણસો તેમાં નહતા. તંગીના દિવસો સ્વાશ્રયના આધારથી સંતોષ-પૂર્વક યુગ્મરવા માટે જે એક વિશેષ પ્રકારના મનોબળની જરૂર હોય છે, તે બળ મારા કરતાં તેમનામાં વિશેષ હતું; એટલે તેવાઓને તો મદદ થવી શક્યજ નહતી. બીજા પ્રકારનાં લોકો મારા જેવા દુર્બળ હતા. તેમને માટે મદદ મળો કે ન મળો તે સરખુંજ હતું એટલે પછી મદદથી શો લાભ ? તેમનું ખર્ચે દુર્દૈવ એજ હતું કે, તેમને મહેનત મળુરી કરવાની ઇચ્છાજ નહતી. ઉલ્લોગ કરવાનું તેમને રૂચતુંજ નહતું. પત્થરમાં લાત મારી પૈસો પેદા કરી ઉદરનિર્વાહ ચલાવીશ, એવી હિંમતના અભાવે તેમની હાડકું નમાવવાની ટેવજ જતી રહી હતી. આવા પરાવલંબી માણસોને સહાય કરવાથી શું ફળ આવે ? તેમના દુઃખનું કારણ ધનનો અભાવ નહિ, પણ મારી માફક મનની દુર્બળતાજ હતી.

કંગાલોના દારિદ્ર્યની મીમાંસા આવી છે. જે લોકોને સહાયબૂત થવાને હું દોડી ગયો હતો તેઓથી વસ્તુતઃ હું અંતાત હતો. તેમની સાથે કાંઈ પણ પ્રકારે કદિ પણ હું સંબંધમાં આવેલો નહતો, એટલુંજ નહિ પણ મારી દૃષ્ટિએ તેઓ પરદેશી જેવાજ જણાતા હતા. અમે ઉભયના જીવનક્રમમાં આસમાન જમીન જેટલો ભેદ હતો. આથી તેમનામાં ખરી ખામી શી છે-કેવા પ્રકારની ઉણપ છે તેની કદપનાજ મને આવવી અશક્ય હતી; અને એથી પણ વિશેષ એ હતું કે, એ લોકોનું વેદનામય જીવન કેવળ દ્રવ્યથી શીટે તેનું નહતું. આ પ્રમાણે જ્યારે મારા મનમાં ચેતરફથી નિરાશા ઉપજી ત્યારે પરાપકારના કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરી મોસ્કોને મે રામરામ કર્યાં.

મારું કાર્ય નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યું તેના ખુલાસો કરવાના હેતુથી એક લેખ લખવાનો મેં વિચાર કર્યો. મને અભિમાન હતું કે એ લેખદ્વારા હું સમાજ સમક્ષ અમૂલ્ય મહત્ત્વની બાબતો રજુ કરીશ; પણ કેમે કરતાં તે લેખનકાર્ય સરળતાથી ચાલ્યું નહિ. એ સર્વ આપતિનું મૂળ બીજા ક્યાં છે તેનું જ્ઞાન થયા સિવાય

÷ કોવા દરિદ્રો વિશાલ તૃષ્ણા અર્થાત્ પદાર્થો ઓછા પ્રાપ્ત હોવા એ દરિદ્રતા નથી, પણ પ્રાપ્ત હોય તેના કરતાં વધારે મેળવવાની તૃષ્ણા હોવી તેનુંજ નામ દરિદ્રતા છે.

સુસંગત લેખ પણ નજ લખી શકાય તેમાં નવાઇ જેવું નથી. તે વખતે હું ન જાણી શક્યો કે આપત્તિનું એ મૂળ બીજા મારા પોતામાંજ રહેલું છે. આથી ઇ. સ. ૧૮૮૫-૮૬ સુધી એ લેખ પૂરા થઇ શક્યો નહિ.

x x x x x

ટૉલ્સ્ટૉયના એ લેખનું વિધાન કરવા પહેલાં ઇ. સ. ૧૮૮૨માં તેમણે લખેલા બીજા એક લેખના ઉતારા આ સ્થળે આપીયું તો ઠીક થશે. એ ઉપરથી વાંચકને સમજાશે કે સ્વામી અને સેવકના સંબંધ વિષે ટૉલ્સ્ટૉયનો કેવો મત હતો.

“ અમારા મુખ્ય નોકરને સહાય કરવા સાડ અમે એક ખેડૂતને નોકરીમાં રાખ્યો હતો; તેને બીજા એક નોકર સાથે તકરાર થવાથી અમે કાઢી મૂક્યો. એ પછી તે એક વ્યાપારીને ત્યાં નોકરીમાં રહ્યો અને પોતાના શેકને સંતોષ આપીને તે હવે સુંદર વસ્ત્ર અને ચળકતા ખૂટ પહેરીને ફરે છે. અમારો એક નોકર બહુજ દારૂડીઓ હતો. પોતાનાં વસ્ત્રો પણ નિશાળાખામાં ગુમાવી દઇ છેવટે તે રસ્તામાં ભટકવા લાગ્યો અને આખરે કંગાલખાનાંમાં પહોંચ્યો. અમારો રસોઇઓ શહેરમાં આવ્યા પછી દારૂ પીતાં શીખ્યો અને હમ્મેશને માટે ભ્રમિષ્ટ બન્યો. ગામડાના નિવાસમાં જેણે પાંચ વર્ષમાં દારૂનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહતો, તે શહેરમાં આવ્યા પછી પકડે દારૂડીઓ બની ગયો. ”

“ આજ વર્ષે અમારી નોકરીમાં રહેલી એક ખેડૂતની છોકરીનો અનિષ્ટ આચાર દ્રષ્ટિએ પડવાથી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકી. તે વેસ્થાની સોળતમાં બળી અને કુંટણખાનામાં પહોંચી. વીસ વર્ષની વય થતાં પૂર્વે ઉપદેશના વિકારથી દવાખાનામાં મૃત્યુવશ થઇ. ”

“ આપણે દારિદ્ર્યનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઇને એ લોકોને સહાય કરવા દોડીએ છીએ; પણ આપણી મોજ તથા અકુદરતી જીવનચલવારને લીધે એ રોગ આપણેજ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરીએ છીએ તથા તેનો પ્રચાર આપણેજ કેવી રીતે કરીએ છીએ, તે જોવા માટે વાંચકો અમારા તરફ અને એવાજ પ્રકારનાં અન્ય કારખાનાં તરફ એક વખત દષ્ટિ કરશે તો ખસ થશે. ”

એજ લેખમાં ટૉલ્સ્ટૉય આગળ કહે છે:—

“ એ લોકોને અમારા તરફથી મદદ નહિ થવાનું અન્ય એક કારણ તેમની લુચ્ચાઇનું છે. એ માટે હું તેમને બારે દોષ આપતો હતો. અન્યપર દોષ ચઢાવવા જેવું સહેલું અને સસ્તું બીજું એકે કામ નથી. પણ એ સર્વ ગુચ્ચવણ સુટેપ નામના મારા એક ખેડૂત મિત્રે ઉઠેલી છે. તેણે મને પરાજયનું કારણ સમજાવ્યું છે. તે સમયે મારી આંખોપર અભિમાનની છાયા ફરી વળી હતી—આત્મપ્રતિષ્ઠાની કેદ ચઢેલી હતી. એક દિવસે હું મારી બહેનને ત્યાં ગયો

હતો ત્યારે સુટેપ પણ સહજ ત્યાં આવ્યો હતો. મારા પરોપકારી જીવન વિષે મારી બહેન મને પૂછી રહી હતી અને હું પણ મારી સર્વ યોજના વગેરે તેને કહેતો હતો. અસહાય સ્થિતિનો માણસ આખા મોસ્કોમાં ખોળવોએ નહિ મળવા દઉં, એવા ગર્વભર્યા શબ્દ મારા મુખમાંથી નીકળી ગયા હતા. ત્યાર પછી પણ કેટલીક વાર સુધી એજ વિષયપર વાતો ચઢ હતી. સુટેપ વચ્ચે એક બે ખુરશી ખાલી રહેવા દઇ દૂર બેઠેલો હતો. મારી વાત તે મૂંઝે મોઢે સાંભળ્યા કરતો હતો. સુટેપ એક સાચા દીકનો ખ્રિસ્તી અને પરોપકારનું ખરું મૂલ્ય જાણનારો માણસ હતો. એ વાતની મને ખબર હોવાથી મને લાગ્યું કે મારી યોજના એની પસંદગી મેળવશે. એ આશાથી હું તેના વદનપર પસંદગી ખોળવા કદિ કદિ તેના તરફ નજર કરતો હતો. બહારથી હું મારી ભગિની સાથે વાત કરી રહ્યો હતો, પણ વાત સુટેપને ઉદ્દેશીને ચલાવતો હતો. મેં તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી ત્યારે મારી વાતનો એકે શબ્દ તેણે સાંભળ્યો છે કે કેમ તે વિષેજ મને શંકા થઇ. તે તો પોતાનાજ વિચારમાં મસ્ત જણાયો, તેની દૃષ્ટિ અર્ધ મીંચા-એલી હતી. જાણે કે બહારના જગતને છોડી દઇ આંતરસૃષ્ટિનેજ નીહાળી રહ્યો હોય ! મારી સર્વ વાત પૂરી થઇ પણ તેના મુખમાંથી એકે શબ્દ નીકળેલો ન બોધ મેં તેને હાંક મારી કહ્યું: ‘ મારી યોજના તને કેવી લાગે છે ? ’ ”

“ બીજકુલ નિરૂપયોગી. ”

“ કેમ ? ”

“ સેવા મંડળ-પરોપકાર મંડળ નિર્માણ કરીને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરશે પણ તેનું કૃણ શન્યજ સમજવું. ખરેખર ઉપયોગી વસ્તુ તેમાંથી લેશ માત્ર નીકળવાની નથી. ”

“ તેનું કંઈ કારણ ? હજારોની વાત તો રહી, પણ સો બસોને તો અન્ન-વસ્ત્રન ઉપાધિથી મુક્ત કરી શકાશે કે નહિ ! હુષિતને અન્ન અને નખને વસ્ત્ર આપવાની ખ્રિસ્તાણા તમે જાણો છો, તો પછી તે પ્રમાણે કરવામાં ખોટું શું છે ? ”

“ હા, હા, બધાએ ઉપદેશ હું જાણું છું; પણ તમે માર્ગ ચૂક્યા છો. જે કરવું બોધ્યું તેનું તો તમે નામે દેતા નથી. શું એનું નામ મદદ ? તમે ફરવા નીકળો છો, રસ્તામાં એક બીખારી મળે છે અને હાથ લાંબો કરે એટલે એક બે આના તેના હાથમાં મૂકીને રસ્તે પડો છો. શું એનું નામ મદદ ? તેનું ચિત્ત શુદ્ધ બને તેવી મદદ કરો ! તેના જીવિતનું સાકલ્ય થાય તેવું કંઈ કરો ! તેને પ્રભુનું સ્મરણ થાય તેવું કંઈક કરો ! સામાના મનને ખરાબ સ્થિતિમાં રહેવા દઇને માત્ર તેના દેહનુંજ પોષણ કર્યા કરવું એમાં ખરો પરોપકાર જરા પણ નથી. તમારી મદદનું સાચું સ્વરૂપ એટલુંજ છે કે, મનુષ્યરૂપી ત્યાગ્ય

વસ્તુને તમે તમારાથી દૂર દૂર હડસેલી મૂકા છો; કેમકે તેની ટકટક તમે સહી શકતા નથી અને તે બંધ કરવાનોજ ઉપાય કરો છો, પણ તેથી તેમનું ભલું શું થયું ? ”

“ છટ્ છટ્ ! અમારા વિચારો તેવા નથી, એ લોકોની ખરી જરૂરીયાત શોધી કાઢી તેજ ફેરવાનોજ ઉદ્દેશ છે. અમે બીખારીને દોઢીઆં અને નવરાને કામ આપવાના છીએ. અમારે તેમને આજસુ નહિ પણ ઉધોગી બનાવવા છે. ”

“ પણ એ લોકોને તમે ઝોળખતા નથી. તમારી ચોજનાથી તેમનું બીલ-કલ કલ્યાણ થવાનું નથી. ”

“ ત્યારે શું તમે એમ કહો છો કે, તેમને અન્નના અભાવે મરવા દેવા ? ”

“ શા માટે મરે ? એવી સ્થિતિમાં કેટલા છે ? ”

“ પુષ્કળ ! પુષ્કળ ! એકલા મોસ્કોમાંજ અન્નવસ્ત્ર વિના વીસ હજાર માણસ ટળવળે છે તે તમે બાણો છો ? પિટર્સબર્ગમાં છે તે તો જુદાજ ! ”

મારો ઉત્તર સાંભળીને સુટેપ હસી પડ્યો. થોડી વારે તેણે કહ્યું : “ આખા રૂશીયામાં થઇને આઠ દસ લાખ ઘર હશે, કેમ નહિ ? ”

“ હોય તો તેનું શું ? ”

“ તેનું શું ? અરે એતો તદ્દન સહેલું કામ છે. એ બધાને આપણે વહેંચી લઇએ. હું કંઇ શ્રીમંત નથી પણ એ માણસ હું સંભાળીશ. પેલા કંગાલખાનામાંથી તમે એક છોકરો લાગ્યા હતા ને ? તેને મેં મારી સાથે આવવા કહ્યું, પણ દીકરો નાજ પાડે છે ! એવી રીતે વીસ હજાર તો શું પણ તેથી દસગણાની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકશે. જેવી રીતે તેમને રાખવા બેઠાએ તેવી રીતે રાખી શકાય તો એમાંના એકને હું રાખું, એકને તમે રાખો અને એમ સર્વ એકેકને રાખે એટલે બસ છે. હું તો તેની સાથે સાથેજ ખાઇશ અને સાથેજ કામકાજ કરીશ. આજે તેને કામની માહિતી નહિ હોય તો ચાર પાંચ દિવસે તે મળી જશે. તે મારી સાથે ફરશે હરશે અને ભજન પણ કરશે. આવી રીતે સમભાવથી વર્તાય તેનુંજ નામ પરોપકાર અને ખરે ધર્મ. બાકી તમારું મંડળ અને એ સંસ્થાને તો નવ ગજના નમસ્કાર આપલા. તેના હાથે તૃણ માત્ર કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ. ”

“ આ પવિત્ર ખેડુતનું સાદું અને સરળ ભાષણ સાંભળી મને તો નવાઈજ લાગી. તેનું કથન તદ્દન યથાર્થ છે, એમ હું સ્પષ્ટ રીતે બેઠ શક્યો. તેનો એકે શબ્દ અવ્યવહાર નહતો. ”

“વાત તદ્દન ખરી છે. હું જ્યારે ઉંચી જાતના કાપડનો કિંમતી કાટ પહેરી માડી ઘોડા બેઠવતો બેઠવતો જાઉં છું ત્યારે મારા તરફ બેઠ રહેતા લિસ્ટુકના પગમાં પગરખું હોતું નથી. હું દર મહિને કેવળ ધરભાડાનાજ ત્રણ ચાર હજાર

રૂપિયા ભરું છું એ પણ વખતે તે જાણતો હશે. તે એ પણ સમજે છે કે, તેના તરફ હું ચાર પાંચ રૂપરડી ફેંકું છું તે તો કેવળ મારી લહેર તરીકેજ નાખું છું. તે સમજે છે કે, મારી પાસે ધનનો નકામો ઢગલો પડી રહ્યો છે તેથી તેમાંથી ચાર પાંચ રૂપરડી આપવી મારે મન કંઈજ નથી. તે સારી રીતે જાણે છે કે, મેં વગર મહેનતે અનેક પ્રકારે અનેક માણસો પાસેથી એ પૈસો પડાવી લીધેલો છે. આવી સ્થિતિમાં મારી પાસેનું ધન કેવળ અન્યાયપૂર્વકનુંજ છે એમ તેને કેમ નહિ લાગે ! એ પૈસા ઉપર મારું સ્વામિત્વ કેમ અને તેનું કેમ નહિ, તેનો સંતોષકારક ઉત્તર તેના મગજમાં ન આવતો હોય તો કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આવી સ્થિતિમાં મારી પાસેથી પૈસો પડાવવાનો કોઈપણ માર્ગ તે સ્વીકારે તો તેમાં તેનો શો દોષ ? હું બડબડું છું કે તે ડગાઇ કરે છે, ખરો ઉત્તર આપતો નથી અને મને મળવાનો પણ પ્રસંગે આપતો નથી; પણ એ બડબડાટનું મૂળ શામાં છે ? તેને ઘેર જાઉં છું તો તેના ખાટલાપર બેસવામાં હું હલકાઇ માનું છું. તેમાં રહેલા ચાંચડ અથવા અનેક ચેપી જંતુઓ મને ચડી જશે એવો ભય રાખું છું; તેથી એમજ કહો કે તેને ત્યાં જતોજ નથી અને તેને પણ મારી પાસે આવવા દેતો નથી. આવી સ્થિતિમાં તેના વિરૂદ્ધ હું બડબડું તો તે ન્યાય ક્યાંનો ?”

હમણાં કેટલાંક વર્ષોથી યૂરોપમાં સંપત્તિની વિપત્તાનો પ્રશ્ન ભારે થઇ પડ્યો છે. જે લાખો માણસ ભૂખે ભટકે છે અને ગણ્યાગાંડ્યાના હાથમાં સંપત્તિ એકત્ર થઇ રહે છે, તેનો શો ઉપાય કરવો એ પ્રશ્નનો સમર્પક નિર્ણય હજી સુધી કોઇએ આપ્યો નથી. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય મેળવવા ટોલસ્ટોયે પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં તે પરાજય કેવી રીતે પામ્યા, તેનો ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે. એ વાત ખરી છે કે એ પ્રયત્નમાં એ ફાળ્યા નહિ; તથાપિ તેથી તેમને જે કંઈ નવો અનુભવ થયો તે અનુભવનો ભાવીજીવનમાં સારો ઉપયોગ થયો હતો. એ અનુભવે એમનું હૃદય વિદીર્ણુ બનાવ્યું હતું અને તેથીજ ‘આપણે શું કરવું જોઇએ’ એ ઉત્તમ પુસ્તક તેમની લેખિનીથી રચાયું.

ટોલસ્ટોયે એ પુસ્તકદ્વારા ચોકળેચોકળું જાણાવી દીધું છે કે, વર્તમાન યૂરોપની સમાજઘટના એટલી દોષિત છે કે, તે એકદમ અસહ્ય થવા લાગી છે અને તેમાં જે હવે પરિવર્તન નહિ થાય તો પરિણામ શું આવશે તે કહી શકાય નહિ.

ટોલસ્ટોયે સ્વભાવે ઉતાવળીયા હોવાથી બહુ ઉંડો વિચાર કર્યા વગર માત્ર લાગણીથીજ દોરવાઇને દરિદ્રતા દૂર કરવાના કાર્યમાં પડ્યા હતા; પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાંથી પાછા પડ્યા પછી એ ઉદ્યોગને તિલાંજલિ આપી સામાન્ય ઉપદેશના પંથે પડ્યા હતા. એ ઉપદેશમાં સામાન્યતઃ ત્રણ ચાર મુદ્દા હતા. શારીરિક શ્રમ કરી ઉદરનિર્વાહ ચલાવવો, વૈભવનો ત્યાગ કરવો, મર્યાદારહિત ખર્ચ

કરવો નહિ, સંપત્તિ સ્વહસ્તમાં રાખવાની હઠ પકડવી નહિ અને જનતાપર જીલ્લમ કરવા નિર્માણ થએલી સરકાર સાથે સહકાર કરવો નહિ. તેમના વિવેચનમાં આટલી વાતો મહત્વની હતી. સ્વાર્થીઓના સ્વાર્થ માટે સ્વાએલા-કહેવાતા-અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમણે એ પ્રશ્નનો કદિએ વિચાર કર્યો નથી. અનુભવને અંતે તેમનો એજ મત નિશ્ચિત થયો હતો કે, હટકતા બીખારીને દ્રવ્યની જરૂર નથી હોતી. તેને તો ઉદ્યોગશીલ બનાવવો એજ અત્યાવશ્યક છે. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા રશીયન સરકાર પણ કદિ કદિ કમીશન નીમવાનું ફારસ કરતી હતી; પણ એવા પ્રકારના સરકારી કે ખાનગી પ્રયત્નને ટૉલસ્ટૉય તરફથી કદિ પણ સહાય મળી નહતી. એવાજ પ્રકારના એક કમીશનનું સ. ૧૯૦૯ માં નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયાનું સાંભળવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે પોતાના એક સ્નેહીને કહ્યું: ‘હવે એ બીખારીઓને સહાય કરવાની તમને જરૂર જણાય છે, તે ઉપરથી સામ્રીત થાય છે કે અત્યાર અગાઉ તમે તેમને ચૂસી નાખેલા હોવા જોઈએ.’ તેમને એવા પ્રકારના ડ્રાઇએ પ્રયાસપર વિશ્વાસ નહતો, તેમાં પણ સરકારની વાત આવતી એટલે તો તે અસહાય જતા-તેમનું ચિત્ત ખળભળી ઉઠતું. એવી ખાનગી બાબતોમાં સરકારનો હસ્તક્ષેપ તે પસંદ કરતા નહિ. તે કહેતા કે, એવા પ્રયાસથી સમાજની માનસિક સ્થિતિની સુધારણા લૂલી અને છે.

ટૉલસ્ટૉયના જે વિચારો અનુભવને અંતે દૃઢ થયા હતા તે સર્વને સમાન-પણે ગ્રાહ્ય થવા શક્ય નથી; પણ એ સંબંધમાં તેમણે સમાજ આગળ જે બે તત્ત્વ પ્રગટ કર્યાં છે, તે કંઈ ઉપેક્ષણીય નથી. એ પ્રશ્નોનું તેમણે એવું ઉત્તમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, તે બાબતોમાં પોતે અજ્ઞાન છે, એમ કહેવાનું સાહસ ડ્રાઇ પણ વિચારી માણસ કરી શકે તેમ નથી. બીજું એ છે કે, એ ચર્ચાથી તેમણે સર્વત્ર વિચારજનગૃતિ કરી છે.

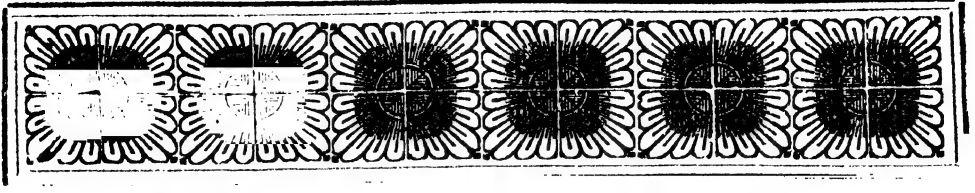
એ પ્રશ્ન ફક્ત અર્થશાસ્ત્રનો ન હોઈ તેનો સંબંધ માનવવિચાર તથા માન-સિક્કસ્થિતિ સાથે હોવાથી વસ્તુતઃ ધર્મવિષયક છે. સમાજમાં ઉચ્ચભાવના સ્થાપિત કર્યા સિવાય તમે ગમે તેટલા પૈસા અન્નવસ્ત્રાદિના દાન ખાતે ખરચો અને ગમે તેટલાં ફંડ અથવા મંડળો સ્થાપો, તોપણ તેથી એ પ્રશ્નનો નિર્ણય હમ્મેશને માટે નહિજ થાય. ઉચ્ચ વિચારો સમાજહૃદયમાં ઉત્પન્ન કરવામાં વેપારી-સ્વાર્થી દ્રષ્ટિના અર્થશાસ્ત્રના નિયમો કારગત થનાર નથી. ભૂતસેવા એજ વસ્તુતઃ સત્ય લાભ છે; અને તે વાત જ્યારે સમાજની પ્રત્યેક નસમાં ઓતપ્રોત થશે ત્યારેજ આત્મિક કલ્યાણ થશે.

રશીયન ધર્મપંથના બાહ્યાચાર અને વિધિને સપૂર્ણ રીતે વશ રહેનાર તથા તેટલાથીજ ધાર્મિક કર્તવ્યની ઇતિશ્રી માનનાર એવાં ઘણાં માણસોમાં ટૉલ-

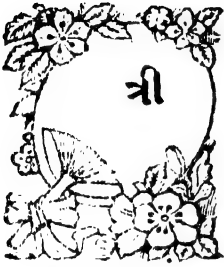
સ્ટોયે આ નવી જગૃતિ ઉત્પન્ન કરી હતી. જે વાત ધર્મના પ્રવચનકારથી કદિ પણ સાધ્ય થઈ નહતી કે સાધ્ય થઈ નહોત, તે ટોલસ્ટોયે સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. એ કાર્ય માટે અનેક પ્રકારનાં મંડળ સ્થાપન થયાં, એજ ટોલસ્ટોયના કાર્યક્ષેત્રનું દશ્ય રૂળ છે. હા, એવા પ્રકારનાં મંડળોથી ખરું કાર્ય કેટલે દરજ્જે થશે એ વાત જુદી છે; અને ખૂદ ટોલસ્ટોયની માન્યતા એ હતી કે એ રીતે કાર્યસિદ્ધિ નહિ થાય એ પણ ખરું છે; તથાપિ ગાઢ નિદ્રામાં પડી રહેલા સમાજને જાગૃત કર્યો, સ્વકર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને કાર્યની સત્યદિશા દર્શાવી આપી એ કાર્ય કંઈ જોશું મહત્ત્વનું નથી.

એવા પ્રકારના સાર્વજનિક હિતનો પ્રશ્ન સરકારે વિચારવો કે નહિ તે વિષે ટોલસ્ટોય કહેતા કે, સરકારે તેમાં જરાએ ઉતરવું નહિ. પણ એ કાર્યક્ષેત્ર એટલું વિસ્તૃત છે કે, એ પ્રશ્નનો હમ્મેશનો નીકાલ લાવવાનું કાર્ય એક જ વ્યક્તિથી અથવા નાના મંડળથી થાય તેવું જણાતું નથી, માટે સરકારની સહાયની એમાં આવશ્યકતા છે: પણ સરકાર તે કામ કરે તેવી ન હોવાથી તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડવા માટે લોકમતને જળવત્તર બનાવવાની મૂળ લાવના સમાજજીવનમાં ટોલસ્ટોયે ઉત્પન્ન કરી હતી.

પ્રકરણ ૧૬ મું--ત્રાગનો પૂર્વ તેયા ૧.

જો એલેકઝાંડર ગાદીએ આગ્યો ત્યારથી તે ઇ.સ. ૧૮૮૦-૮૫ સુધી રૂશીયાની સ્થિતિ દસે દિશાએથી નિરાશાજનક હતી. રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક કોષ્ટપણ બાબતમાં સ્વાતંત્ર્યનું ચિહ્ન નહિ રહેવાથી રૂશીયન રાષ્ટ્રનો કંઈ રૂઢાઈને શ્વાસ બંધ થશે કે શું એવો ભય પુષ્કળ દેશચિંતકોને થવા લાગ્યો હતો. જ્યાં કુદરતી વિકાસ માર્ગ નષ્ટ થાય છે ત્યાં એવું જ બને છે.

વર્તમાનપત્રોને મોઢે સખત લગામ ચઢાવવામાં આવી હતી અને રાજકીય કે ધાર્મિક વિષયની સામાન્ય ચર્ચા પણ રૂશીયન સરકારને કડવી વીખ જેવી લાગતી હતી. રૂશીયન સરકારે પોતાની પ્રજાના સામાન્ય રીતે એ વિભાગ કદખ્યા હતા. પોતાની દૃષ્ટિમાં સદા ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરનાર સત્પક્ષ અને તે સિવાયનો આકી રહેલો પ્રજાભાગ અસત્પક્ષ. અસત્પક્ષ એટલે સરકારને જોખમી વનાર—ઉચ્ચાવી નાખનાર પક્ષ. એ પક્ષના લોકોના બેહાલ કરવા એ કાયદેસર કૃત્ય હતું; અને એ અસત્પક્ષની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી તેમના પર નજર રાખવા માટે પુષ્કળ ગુપ્તચર રાખવા પડતા હતા. આથી બાદશાહની કારકીર્દિમાં જનસુસીખાતાનું વિલક્ષણ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું. જુની પદ્ધતિનો અસ્વીકાર કરનાર અથવા પ્રચલિત રાજ્યપદ્ધતિ લોકમતને જવાબદાર બનાવવાનું કહેનાર પ્રત્યેક માણસ અપરાધી ઠરવા લાગ્યો અને તેને ગુન્હેગાર ગણી આ જનસુસીખાતું તેનો ઉચ્છેદ પણ કરવા લાગ્યું.

આવી રીતે સર્વ વાતાવરણ ઝેરી અને તપ્ત બનેલું હતું તેજ સમયે ટૉલસ્ટૉયનો સ્પષ્ટ અને બળવાન વિચારવાયુ વિચરવા લાગ્યો; અને જેઓ એવી તાજ તથા આરોગ્યદાયક હવાના અભાવે મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં હતા તેમને નવીન જીવન મળતાં તે પુનઃ બેઠા થયા. પુષ્કળ વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થઈ. તે સમયે સામાન્ય પ્રકારના શુદ્ધ સામાજિક વિષયની ચર્ચાનો પણ અટકાવ હતો; તથાપિ એ પ્રતિબંધને નમ્યું ન આપતાં ટૉલસ્ટૉયે એ વિષયનો ઉદ્ધાપોહ શરૂ કરી પોતાના

વિચાર નીડરતાથી જનસમાજ સમક્ષ મૂક્યા. વાસ્તવિક રીતે એવી ચર્ચા સમાજજીવનને અત્યાવશ્યક હોય છે. એવા પ્રકારની ચર્ચા ન હોવી એ તો મૃત સમાજનું જ લક્ષણ છે; પણ એ વાત લક્ષમાં ન લેતાં રૂશીયન સરકારે તેનું મુખ્ય પણ અંધ ક્યું હતું. રૂશીયન સરકારની હક એવી હતી કે અમે કહીએ તે કાયદો અને પ્રજાએ તેને માન આપવું જ જોઈએ; પણ ટોલસ્ટોયનો તો દૃઢ નિશ્ચય હતો કે, વિવેકયુક્તિ સિવાય અન્ય કોઈ શક્તિની સત્તા સ્વીકારવી નહિ. આથી તે આ સંબંધમાં એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ આચરવા લાગ્યા. સરકારને કોઝાક સ્વારો અને પોલીસ ફોર્સ પર સર્વ રીતે વિશ્વાસ હતો; ત્યારે ટોલસ્ટોય એવા જીલમના કડ્ડા શત્રુ હતા. અમેરીકામાં ગુલામગીરી નષ્ટ થવા પૂર્વે પક્ષભેદ ઉદ્ભવ્યા હતા. ત્યાં એક માણસ પોતાના અન્ય માનવબંધુ પ્રત્યે પશુવર્તન ચલાવે એ મનુષ્ય-તત્વને લજ્જાપ્રદ કરનાર છે એમ કહેનારો પક્ષ વીલીયમ ગેરીસને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પ્રચલિત પરંપરાના પડદા પાછળ રહેનારી સરકાર તેના વિરૂદ્ધ પક્ષમાં હતી. તેને ધર્મનો ટેકો મળવો જોઈતો હતો, પણ પોતાને આચાર્ય મનાવનારો વર્ગ સરકાર અને જનતાના નાદે નાચનારો હોવાથી તેણે પણ તાંડે અંડે ને માંડે અંડે એવો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. આવા નિરાશાભર્યા યુગમાં ગેરીસન પક્ષનો ઉદય થયો. એ પક્ષના હાથમાં તક્ષવારનો ન્યાય નહતો અને બંદુકબાર પણ નહતો; પરંતુ ફરજનું ભાન-વિવેકયુક્તિનો ભંડાર ભરપૂર હતો. વિરૂદ્ધ પક્ષ સરકારના આશ્રયમાં સુરક્ષિત સ્થાને વસ્યો હતો. અંતે ગેરીસનની આકાશભેદી વિવેકવાણી વિજયી બની અને રાક્ષસી બળ ધરાવનારા પક્ષોનો પરાભવ કરી ગેરીસને ગુલામીને ધોરમાં દફનાવી દીધી.

લગભગ એવી જ પરિસ્થિતિમાં એવા જ પ્રકારની એક ફરજ ટોલસ્ટોય પર આવેલી હતી. આદર્શાહી કથન હતું કે, સર્વ સત્તા ખૂદ પ્રભુએ પોતાને અર્પેલી છે અને પુરાણો રૂશીયનપંથ આદર્શાહી કથનને સંમતિ આપી બળવાન બનાવતો હતો. ધર્મોધિકારીએ આદર્શાહી મુખમાંથી નીકળતાં વચન શુદ્ધ મુકતાઈ જ હોવાનું જનસમાજના મનમાં ડસાવવાનો ઉદ્યોગ સ્વીકાર્યો હતો. આવી રીતે વિરૂદ્ધ પક્ષમાં ધર્મસત્તા અને રાજસત્તાનાં પ્રચંડ શસ્ત્ર ચમકતાં હતાં અને સામાન્ય જનવર્ગ હિંદાસીન હતો; તોપણ ટોલસ્ટોયે પોતાના પ્રતિપક્ષને ગેરીસનની માફક ભૂચાટતો કર્યો નહિ, પણ તેના પર પ્રચંડ વજ્રપ્રહાર કરી સખત બાયલ કર્યો અને હમ્મેશને માટે તેને અપંગ બનાવ્યો.

ગત પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ કે મોસ્કોનું જીવન કટુતર લાગવાથી ટોલસ્ટોય પોતાના સ્ત્રી પુત્રોને પડતાં મૂકી યાસનાયા આવતા રહ્યા હતા. તેમને લાગ્યું હતું કે મોસ્કોમાં વિક્ષિપ્ત થએલું ચિત્ત ગ્રામ્યવાસમાં સ્થિર થઈ શકશે. યાસ-

નાયાથી તેમણે પોતાની પત્ની પર નીચે મુજબ પત્ર લખેલો છે.

“ મારી સમજ એવી છે કે, અહીંના શાંતિભર્યા નિવાસમાં મારું મન જેટલું સંતુષ્ટ રહે છે, તેટલું અન્ય કોઈ પણ સ્થળે રહેવું શક્ય નથી. તું પોતે સંસારલીન થઈ ગયેલી હોય છે, તેથી તને ગ્રામ્યનિવાસ અને નગરનિવાસ વચ્ચે રહેલા ભેદનો ખ્યાલ થતો નથી. ગામડામાં થું કે શહેરમાં થું, તારી ચોતરફ પ્રપંચ-વ્યવહારનું આવરણ હોવાથી બાહ્ય ઉપાધિનો ભેદ તું જાણી શકતી નથી એ ઠીકજ છે. ”

“તથાપિ એ વિષયની ચર્ચા પત્રમાં કરવાનું કારણ નથી; કેમકે હમણાં મેં એ વિષે પુસ્તક લખવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું છે. તે જો મારા હાથે પૂર્ણ થશે તો તેમાં તું મારા વિચાર વિશેષ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીશ. મારા જેવા વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં રહેનારા માણસ માટે નગરનિવાસ બહુજ પ્રતિકુલ છે; કેમકે ત્યાં અહર્નિશ વ્યર્થ વિચારો મગજ સાથે અથડાયા કરે છે અને સાર વગરની રોકાણ પાછળ સમય વહી જાય છે. આમ હોવાથી મારા જેવા માટે બેજ ઉપાય રહે છે. એ વ્યર્થ વિચારો સામે યુદ્ધ કરી તેને નષ્ટ કરવા અથવા તો વાદના પ્રવાહમાં ન પડતાં તેને મૂળી સંમતિ આપવી. પહેલાં કરતાં બીજો ઉપાય અધિક બચાવક છે. ગોળમટોળ ઉત્તર આપવો એ તો કાળનો અપવ્યય કરવા સમાન છે. માણસ એક વખત એ વાદના વ્યવહારમાં પડ્યો એટલે પછી તે તેની જાળમાં પાકો ગૂંચવાઈ જાય છે; તેમાંથી મુક્ત થવાનું અશક્ય બને છે; અને અંતે તેને લાગે છે કે ખસ માત્ર એ વાદવિવાદનું કર્તવ્ય છે ! એ રીતે મનુષ્યનું જીવન અર્થશૂન્ય બની જાય છે. માટે વાદવિવાદના વ્યવહારમાં ન પડતાં પ્રત્યેક પોતા પુરતુંજ સત્ય અસત્ય તપાસી જોવું અને તેમ કરવામાં વાદનો શબ્દ પણ ન ઉદ્ભવે તેની કાળજી રાખવી. પરંતુ એવી ઇચ્છા કરીએ છીએ તો તેને માટે એકાંતવાસ આવશ્યક છે. હા, એ પણ હું જાણું છું કે પ્રત્યેકને મનુષ્યસંઘટન અત્યાવશ્યક છે. એક દષ્ટિએ જોતાં મોસ્કોમાં મારું જીવન તદ્દન વ્યર્થ ગયું એમ પણ કહી શકાય નહિ. એ નિવાસથી મને પુષ્કળ બાબતનું જ્ઞાન થયું. સામાન્ય જન-સમાજનું જીવન હું વિશેષતાથી સમજી શક્યો અને વધારામાં સુટેપ, ઑરલોફ જેવાઓનો સ્નેહ પ્રાપ્ત થયો તે જુદોજ; એટલુંજ નહિ પણ જે કનિષ્ઠશ્રેણીના સમાજને દૂરથી જોઈ નિંદતા હતા, તે સમાજે પણ મને ઘણું જ્ઞાન દીધું અને હવે હું એ સર્વ પરતુનું પૃથક્કરણ કરી વર્ગીકરણ કરું છું. વસ્તીગણતરીએ અને સુટેપે મને ઘણું શીખવ્યું છે. ”

ઇ. સ. ૧૮૮૨ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ટોલ્સ્ટોય પુનઃ મોસ્કોમાં આવ્યા; પણ આ વખતે તે અદ્વિ સમયમાંજ કંટાળ્યા અને પત્ની સાથે પણ કંઈક ખળ-

ભળ્યા. તરતજ તે યાસનાયા ચાલ્યા ગયા. ત્યાંથી તેમણે લખેલા પત્રનો તેમની પત્નીએ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર લખ્યો હતો.

“ સવારે પથારીમાંથી ઉઠીને જોયું તો આપનો પત્ર મારી પાસે પડેલો દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે વાંચીને મને અત્યંત ખેદ થયો અને જીવ ઉદાસ બની ગયો. એ પત્ર ઉપરથી મને લાગે છે કે વ્યાધિ વધતો જાય છે. સર્વ સુખથી વેણિત થએલો કોઈ માણસ જગતનો નાહક તિરસ્કાર કરે તો તેને શું કહેવું ? ઐહિક જીવનનો માત્ર ખરાબ ભાગજ દ્રષ્ટિમાં આવે અને સારા અંશ તરફ દ્રષ્ટિ ન જાય, તો તેને વ્યાધિનું જ ચિહ્ન સમજવું જોઈએ. આપે કંઈપણ ઔષધોપચાર કરવો જોઈએ. આપના પત્રનો ભાવાર્થ વાંચીને મને કેટલું દુઃખ થયું છે તે લખી શકાતું નથી. મારી વિનંતિ લક્ષમાં લઈ તપી ન જતાં માનસિક સ્થિતિનો વિચાર કરવા કૃપા કરશે તો કદાચ આપ પોતેજ એ સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ હુંદી કાઢશો.”

“ એવી ઉદાસીનતા આપ ધણી વર્ષ પૂર્વે પણ ભોગવતા હતા અને વખતે કદિ કદિ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર પણ કરતા હતા; પણ હવે આપના ધર્મ વિચાર પરિપક્વ થયા છે, તો પણ અસંતુષ્ટ કેમ રહો છો ? શું આપ પહેલેથીજ નથી જાણતા કે, ક્ષુધાપીડિત, રોગી, દુઃખી અને દુષ્ટ માણસો પણ આ જગતમાં વસે છે ? એ સ્થિતિ આજે નવીનજ પેદા થઈ છે એમ કંઈ નથી. આપનો દ્રષ્ટિપથ જો સહજ બદલશે તો આપ જોઈ શકશો કે, જગતમાં સુદૃઢ, સુખી અને સદાચારી માણસો પણ પુષ્કળ છે. પ્રભુ આપને જીવન અને આરોગ્ય અર્પે એવી પ્રાર્થના સિવાય વિશેષ શું કરું ?”

યાસનાયાના એકાંત જીવનથી ટોલસ્ટોયનું ચિત્ત પુનઃ સ્થિર થયું અને થોડા દિવસે નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

“ તમારો પત્ર વાંચીને ધણો આનંદ થયો. મારા વિષે એટલી બધી ફીકર રાખશો નહિ. તમારા વર્તનથી મારું ચિત્ત અસ્વસ્થ થવાની કદપના પણ ન કરશો. ક્ષમા એ અત્યંત ઉપકારકારક ભાવના છે. જેના ચિત્તમાં ક્ષમાને સ્થાન છે તેને કોઈપણ બાબતનો ભય નથી. હું પણ તમારી પેઠે મારા હૃદયમાં ક્ષમા વધારતો ચાલું છું; અને કોઈપણ બાબતમાં તકરાર કરવા નથી ઇચ્છતો. મોસ્કોના નિવાસે મને ધણું જ્ઞાન આપ્યું છે. તેં તો મને યોગ્ય કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે અને મારો કર્તવ્યપથ દર્શાવ્યો છે. મારામાં જો કંઈ પણ કર્તૃત્વ અથવા કંઈપણ શક્તિ હોય તો તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, તે મને મોસ્કોએ શીખવ્યું છે; એ સિવાય તેણે બીજો ઉપકાર એ કર્યો છે કે, તમારો અને મારો સ્નેહ વિશેષ દૃઢ કર્યો છે.”

“ મને ભય લાગે છે કે તમારા અને મારા જીવનના સ્વરૂપની અદલાબદલી થાય છે કે શું ?”

“ અત્યાર સુધી મારા તરફથી વ્યાધિનો પોકાર હતો, પણ હવે તે સ્થિતિ તમોને પ્રાપ્ત થઇ છે અને તમારી સુદૃઢ અને સુખી સ્થિતિ મને પ્રાપ્ત થતી હોય એમ લાગે છે. પ્રેમ સિવાય મને અન્ય શી અપેક્ષા હોય ? મને એકાંતવાસની આવશ્યકતા હતી, અને એથી હવે હું પાછો તાજે બન્યો છું તથા તમારા પ્રેમ-પૂર્ણ શબ્દોથી મારું હૃદય આનંદિત બન્યું છે. ”

આ પછી ફરીથી થોડા દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય મોસ્કો ગયા ત્યારે તેમને એક ‘નિકોલસ ગે’ નામના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકારનો પરિચય થયો અને પરિણામે ગાઢ મૈત્રી બંધાઇ. એ ચિત્રકારના સહવાસથી તેઓ સુખી થયા અને તેમની ધર્મબુદ્ધિ પણ વિકાસ પામી. એ ચિત્રકાર ધાર્મિક બુદ્ધિવાળો હતો. તે ચિત્રનો ધંધો ત્યજી દઈ મધ્ય ઈશીયાના એક ગામમાં એકાંતે રહેતો હતો. તેણે પ્રસિદ્ધ કરેલી સ્મૃતિમાં નિમ્ન લિખિત હકીકત છે:—

“ મોસ્કોની વસ્તીગણતરી નામનું ટૉલ્સ્ટૉયકૃત પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં મારા હાથમાં આવ્યું. એ લેખમાંથી મને ઉપયોગી ઉપદેશ મળી આવ્યા; તેમાં ‘ પછાતવર્ગ ’ પ્રત્યે આપણામાં પ્રેમનો અભાવ એજ તેમની દુર્દશાનું ખરું કારણ છે !’ એ વાક્ય મારી દૃષ્ટિએ પડ્યું. ”

“ એથી એક ઘાસના ઢગ પર ચીણુગારી પડે તેનું મને થયું. એ વાક્યે મારા ધુમાતા હૃદયમાં જ્વાલા પ્રકટાવી. મારા મનને એમજ થયું કે જાણે મોસ્કો જઈ એ સતપુરૂષનું દર્શન કરી તેને ભેટી પડું. ”

“ હું મોસ્કોમાં આવ્યો. ચિત્ર માટે કપડું અને રંગ ખરીદી ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર ગયો. દૃષ્ટિની તૃણા પૂર્ણ થતાં સુધી મેં તેમના તરફ જોયા કર્યું. તેમને આલિંગન કરી મેં કહ્યું: ‘ લીયો, તમે કહો તે કરવા હું આવ્યો છું. તમારી પુત્રીનું ચિત્ર કાઢું ? ’ તેમણે કહ્યું: ‘ નહિ, નહિ, તમારે છાપી કાઢવી હોય તો મારી પત્નીની કાઢો. ’ મેં તે પ્રમાણે ચિત્ર તૈયાર કર્યું. તે ક્ષણથી મને ખાતરી થઇ કે મને અપૂર્વહૃદયી બંધુ મળ્યો છે. લીયોમાં મારી ભક્તિ દૃઢ બની. તેમણેજ મને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં દોર્યો. હું આખા જીવનથી જ્ઞાને હુંદી રહ્યો હતો તે મનેજ સમજાયું નહતું. એ અજ્ઞાત ધ્યેય તેમણે મને બતાવ્યું. અમે બન્ને સમહૃદયી છીએ એવી ખાતરી થઇ. એ પછી એક મહિના સુધી હું હરમેશ લીયોના દર્શન માટે જતો રહ્યો હતો. ”

ટૉલ્સ્ટૉય અને ‘ ગે ’ એ ઉભયમાં ઘણા અંશે ગુણસામ્ય હતું. ઉભયની મૈત્રી ઇ. સ. ૧૮૮૨ થી ઇ. સ. ૧૮૮૪ સુધી એટલે ‘ ગે ’ ના મરણ સુધી

÷ ગેની પત્નીની નોંધમાં ખૂદ ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્રની હકીકત છે તેનો આ નોંધમાં ઉલ્લેખ જણાતો નથી. ગેની પત્નીના કથનની હકીકત આગળ આવશે.

રહી હતી. ઉભય સાધારણ રીતે સમાન વયના હતા અને પ્રત્યેકે પોતપોતાની યોગ્યતાને અનુસરી મહદ્કાર્ય કર્યા હતાં. કીર્તિબાલ ઉભયને મળ્યો હતો. ફક્ત દ્રવ્ય અથવા કીર્તિજ માનવજીવનનું સાક્ષ્ય નથી, એ ભાવના પણ ઉભયમાં સમાનરૂપે ઉત્પન્ન થઈ અને ખરું સાક્ષ્ય શામાં છે તેની શોધમાં બંને હતા. સત્યના આ બંને શોધકોને સરખાંજ સંકટ સહેવાં પડ્યાં હતાં. છેવટે એજ શોધના પ્રવાસપથની એક ધર્મશાળામાં તે પરસ્પર ભેટયા, પરસ્પરના દર્શનથી સંતુષ્ટ થયા અને તેમનો સ્નેહ અંત સુધી ટકી રહ્યો.

એજ વર્ષે ટૉલસ્ટૉયને બીજને એક સ્નેહી મળ્યો. તેનું નામ ‘ નીહેલસ્કી ’ હતું. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ટૉલસ્ટૉયે જ્યારે શિક્ષણવિષયક ચર્ચા કરી હતી; ત્યારે તેણે ટૉલસ્ટૉયના વિચારનું સાદું સમર્થન કર્યું હતું. નીહેલસ્કીએ ટૉલસ્ટૉય વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“ ટૉલસ્ટૉયનું જીવન તદ્દન સાદું એટલે લગભગ ગામડીયા જેવું હતું; તથાપિ તેમની પ્રતિભા એવી હતી કે, દષ્ટિ ભેગી ચતાંજ કાષ્ઠપણ માણસ તેમનાથી અંગ્રમ જતો. સહ્યતા અને પવિત્રતા એ કાંઈ વ્યાકરણમાં અને ખૂટ મોજમાં સમાએલી છે એવું નથી. ”

“ વાત કરતાં કરતાં અમારો સંવાદપ્રવાહ સામાજિક સ્થિતિ તરફ ઢળ્યો. છેવટે એ વિચાર અટકી બાદશાહ ઝારને લખેલા પત્રનો વિષય નીકળ્યો. એ પત્ર ટૉલસ્ટૉયે બાદશાહના પિતાનું ખૂન થયું તે પ્રસંગે લખ્યો હતો. કાઢિંટે મને એ પત્રની સર્વ હકીકત કહી. તેમની મનોવૃત્તિ વિષે આ પૂર્વે મેં જે કલ્પના કરી હતી તે આ મુલાકાતમાં સત્ય લાગેલી જોઈ મને આનંદ થયો ! એ પછી અનેક વખત મોસ્કો જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો અને તે પ્રત્યેક સમયે હું તેમને મળવાનું ભૂલ્યો નહોતો. બોલવા ચાલવામાં એમના જેવો સીધો સાદો માણસ ભાગ્યેજ મળી આવે છે. કાંઈ એક વિષયપરત્વે અમારો મતભેદ તીવ્ર સ્વરૂપ પામતો જણાતો કે તરતજ તે શાંત થઈ જતા, અને વચ્ચે થોડીવાર બીડી પીવામાં વ્યતીત કરી પુનઃ ચર્ચા આરંભતા; આથી અમારી ચર્ચા કંઈ પૂર્ણ થતી નહતી, તથાપિ અલ્પ કાળઅથવા પરિણામે અમારાં ચિત્તની તપત શાંત થઈ જતી હતી. ”

ટૉલસ્ટૉયના સર્વ સ્નેહીઓમાં સ્ટ્રૉહ્લેક મુખ્ય હતો. ટૉલસ્ટૉય વિષે સ્ટ્રૉહ્લેકના હૃદયમાં પૂર્ણ ખૂબ્યભાવ હતો અને તેમના કેટલાક વિચાર પણ તેને માન્ય હતા; તથાપિ કેટલીકવાર મતભેદ થતાં સ્ટ્રૉહ્લેક તેમની સાથે સખત વાદવિવાદ કરતો અને કેટલેક પ્રસંગે પોતાનો મત ટૉલસ્ટૉય પાસે સ્વીકારાવતો.

આ સમયે ટૉલસ્ટૉયનું મન ધર્મવિચારમાં ગૂંથાયું હતું, પણ તેમનું અંતઃકરણ અજાવધાની હોવાથી અન્ય બાબતોથી તે મુક્ત થયું નહતું. ઇ. સ. ૧૮૮૨ના

એપ્રીલમાં કાઉન્ટેસને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:—

“આજે સવારે હું ફરવા ગયો ત્યારે પ્રાતઃસૌંદર્યથી માંડી ચિત્ત બહુજ શાંત અને આનંદી બની ગયું. વૃક્ષોપર હવે કળીઓ આવેલી હોય મધુમક્ષિકાઓ તેની પ્રદક્ષિણા કરતી દેખાય છે. પક્ષીઓનું મધુર ગાન પણ પૂળ સંભળાય છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં લીલીછમ હરીયાળી તથા પક્ષીઓ અને મધમાખીઓના સમૂહના સમૂહ ! પોલીસનું અશુભ દર્શન અહીં થતું નથી; અમુક હદમાંજ ચાલવાની ફરજ પાડનાર ફૂટપાથ નથી; ગાડીવાનના આસાર્થ કર્કશ શબ્દ સંભળાતા નથી અને ગટરની દુર્ગંધી પણ ક્યાંએ નથી. આવી સ્થિતિમાં આનંદની શી ઉણપ હોય ? તને અને નાનાં બાળકને મોસ્કોમાં પુરી રાખવાં પડ્યાં છે તે માટે દિલગીરી થાય છે. જો તું બાળકને લઇને સત્વરે અહીં આવીશ તો મોટાં બાળકો સાથે હું મોસ્કો રહીશ. મને મોસ્કોના નિવાસમાં પણ હવે વિશેષ કષ્ટ નહિ થાય. જ્યાં સુધી મારા વિચારો કાંઈ ઝુંટવી લે નહિ ત્યાં સુધી કાંઈપણ સ્થળ મારા માટે સરખુંજ છે. શહેરની હવાની મારી પ્રકૃતિપર ખરાબ અસર થતી નથી; પણ નાનાં બાળકને અને તને અપાયકારક થાય છે એમાં કંઈ પણ શંકા નથી.”

ઉક્ત પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉયે સૂચવ્યા પ્રમાણે કાઉન્ટેસ નાનાં બાળકને લઇને યાસનાયા આવ્યાં અને ટૉલ્સ્ટૉય મોસ્કો રહ્યા. આ વખતે તેમના મનમાં ‘પાપ સ્વીકાર સત્યનિવેદન’ નામનું પુસ્તક એક માસિકમાં છપાવવાનો વિચાર ધોળાતો હતો. એ પણ મોસ્કોમાં રહેવાનું એક કારણ હતું; પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયની એ યોજના ધર્મખાતાના પરીક્ષકે સફળ થવા દીધી નહિ. એ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે એ પુસ્તક પ્રકાશમાં આવ્યું નહિ; પણ તેની હસ્તલિખિત નકલો, ગુપ્ત રીતે શીલાછપદારા નીકળેલી પ્રતો અને અન્ય સાધનોથી બનેલી પ્રતોનો પ્રચાર એ પૂર્વેજ થઇ ગયો હતો. અંતે એ પુસ્તક જીનીવામાં એક પ્રકાશકે રશીયન ભાષામાં છાપ્યું અને ત્યાર પછી અનેક ભાષામાં તેનાં ભાષાંતર થયાં.

ધણાઓએ જણાવ્યું છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય શન્યવાદી અથવા નિર્વાણવાદી હતા; પણ તેમના વર્તનમાં એ વિચારનો લેશમાત્ર આધાર મળતો નથી. તેમણે જીવનમાં અતુલનીય કષ્ટ સહ્યું, સંપત્તિ ત્યાજ્ય માની, ઐહિક સુખને તિલાંજલિ આપી અને સ્વમત ખાતર ઇષ્ટમિત્ર જોયા: તેપરથી કંઈ એમ ન કહી શકાય કે, તે શન્યવાદી હતા. તેમણે અનેકપર સખત ટીકાઓ કરી તેમનાં દીલ દુલબ્યાં હતાં; તેની સાથે એ પણ ખરું છે કે તેમણે અનેક ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યા છે. સ્વભાવે તે અતિ દયાળુ હતા. ક્યારેય પણ સર્વ માનવકુલમાં પરસ્પર બંધુભાવ પ્રવર્તશે, એ આશાવાદના તેઓ પૂજારી હતા. તેમની ચોતરફનું વાતાવરણ આનંદિત બની જતું એવો અનુભવ અનેકને અનેક વખત થયો છે. જો એ આશાવાદનો અર્થ એવોજ

થતો હોય કે, પરાર્થને હાનિ પહોંચાડીને પણ સ્વાર્થ સાધવો, તો તે આશાવાદ તેમને કદિપણ માન્ય નહતો. તેમનો મત એવો હતો કે, સ્વાર્થનો ભોગ આપીને પણ પરહિત સાધવું અને તેજ પ્રમાણેનું તેમનું વર્તન હતું. તે પોતેજ પોતાનો અનુભવ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે, પરહિત માટે નિઃસ્વાર્થપણું કરેલા શ્રમથી થતો આનંદ અલૌકિકજ અને છે.

ટૉલસ્ટૉયની ગૃહગમ્મતમાં ‘ટપાલ પેટી’ નો ઉલ્લેખ કરવા જેવો છે. યાસનાયામાં તેમના પોતાના કુટુંબ સિવાય તેમનાં પત્નીનાં પીયરનાં માણસો અને તેમના કેટલાક સ્નેહીઓ પણ સહપરિવાર બને અઢી અઢી મહિના આવી રહેતા હતા. એવો પ્રસંગ આવતાં ધરમાં તરણ છોકરા છોકરીઓનું મોટું ટોળું બની જતું. એ મંડળમાં અંદર અંદર પુષ્કળ દ્રશ્ય મસ્કરી ચાલતાં અને તેમનો કેટલીક વખતનો વિનોદ લખી લેવા જેવો બનતો. એ મંડળે ધડીભર ગમ્મત માટે એક ‘ટપાલ પેટી’ સ્થાપી હતી. ધરનાં માણસોમાંનાં ગમે તેને ગમે તે હકીકત લખીને તેમાં નાખવા છૂટ હતી; અને રવિવારે એ પેટી ઉઘાડી તેમાંના સર્વ પત્રોનું વાંચન થતું. લેખ નીચે સહી કરવાની શરત રહેલી નહિ હોવાથી તેમાં લખનાર પૂણું છૂટથી લખી શકતો હતો. તેમાં પદ્યભાગ પણ આવતો. કેટલાક લેખ શોકપૂર્ણ હોય તો કેટલાક હાસ્યમય હોય અને કેટલાક વર્તમાનપત્રની પદ્ધતિના અને વર્તમાનપત્રની ચેષ્ટા કરનાર પણ નીકળતા. એ ટપાલપેટીમાં ટૉલસ્ટૉય પણ કેટલીક વખત કંઈક લખી નાખતા. ગંચન સમયે સર્વ પત્રો તે લક્ષપૂર્વક સાંભળતા અને તેમાં તેમને ગમ્મત પણ મળતી.

શિયાળામાં સર્વ કુટુંબને મેસ્કોમાં રહેવાનું નક્કી હતું; ત્યારે બીન સગવડ-વાળા ભાડાના ધરમાં રહેવા કરતાં માલકીનું ઘર હોય તો ઠીક, એમ ધારીને તેમણે એક ઘર વેચાતું રાખ્યું. એ ઘર જુની પદ્ધતિનું હતું. ચોતરફ વિશાળ બાગ હોવા સાથે એકમાં એક સારો કુવો હતો. ટૉલસ્ટૉયે એ ધરમાં કેટલોક સુધારો વધારો કરી પોતાને જોઈએ તેવું બનાવી લીધું.

સ્ટ્રોલોફ તા. ૫ નવેમ્બરના રોજ પોતાના મિત્રને લખેલા પત્રમાં જણાવે છે:—

“ટૉલસ્ટૉય મનમાં છે. તેમણે મેસ્કોમાં એક ઘર લીધું છે. હમણું હિબ્રુભાષાનો અભ્યાસ કરે છે. તેમની વૃત્તિ અતિશય ભાવનામય હોવાથી તેમના મનની સ્થિતિ કયા વખતે બગડશે તે કંઈ કહી શકાતું નથી.”

આજ અરસામાં ટૉલસ્ટૉયે ઍલેક્ઝીએફને લખેલા પત્રમાં પોતાના કુટુંબ વિષે નીચેની હકીકત આપી છે:—

“ધરમાં કેટલાંક માણસો મંદા હતાં તે હવે સારાં થયાં છે અને પૂર્વ પ્રમાણે ચાલતું થયું છે. સર્જેસનો અભ્યાસ જોરમાં છે. તેની અઘાપિ એવી

સમજ છે કે વિશ્વવિદ્યાલય જ્ઞાન આપે છે. ટાલીયાના હજી સર્વ બાળકમાં અપૂર્ણ છે, તથાપિ તે બગડવાને બદલે સુધરતી જાય છે એ ઠીક છે. ઇલીયા પાકી આળસુ છે. લીયો અને મેરી સારાં છે. મારા સ્વભાવની ઉમતા મોટા પુત્ર સ્વીકારી છે તેનું એમણે ક્યું નથી તેથી તેમના કરતાં એ બે બાળક વિશેષ કામલ સ્વભાવનાં છે. મારી વૃત્તિ ધણીજ શાંત છે; તથાપિ આબુઆબુ બ્યર્થ આચારનો જ્ય-જ્યકાર જોઈ ખરાબ લાગે છે. ઇશ્વરનીજ યોજના એવી જણાય છે કે, તેમનું સર્વ અનુપયોગીપણું હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકું અને તેમને તે ખીલકુલ જણાય નહિ તેમજ તે પોતાની ભૂલો પણ જોઈ ન શકે. આ પ્રમાણે અમે એકત્ર રહેવા છતાં પરસ્પર અપરિચિત બન્યાં છીએ. તેઓ મને મૂર્ખ સમજી હસે અને હું તેમને ગાંડામાં ગણ્યા કરું, એમ ચાલ્યા કરે છે; પરંતુ તે રહ્યાં વધારે અને હું પડયો એકલો. આથી તેમના ઉન્મત્તપણાનોજ જ્યજ્યકાર થાય છે. બહારથી તેઓ આનંદી અને હું દુઃખી જણાઉં છું. હમણાં હું હિંદુ ભાષાનો અભ્યાસ કરું છું અને તેમાં મેં ધણી પ્રવીણતા સંપાદન કરી છે. મારા શિક્ષકનું નામ ‘માયનર’ છે. તે બહુ સજ્જન છે. હું એ ધૂનમાં પડ્યો છું, તે મારી ચિત્તશાંતિની દૃષ્ટિએ ધણુંજ સારું થયું છે. દિવસાનુદિવસ હું શરીરે વિશેષ અશક્ત થતો જાઉં છું અને હવે મૃત્યુનું શરણ લેવાની ઇચ્છા પણ થઈ છે. હું સમજું છું કે, એ ઇચ્છા અતિ ખરાબ છે; પણ તેવો વિચાર ઉદ્ભવ્યા સિવાય રહેતો નથી. મારો એ જીવો વ્યાધિ પાછો જનમૃત થયો કે શું તે કાણ જાણે ?”

“પ્રિય મિત્ર ! રામ, રામ ! અંતર્મુખતા સમયે મને જે સુખ થાય છે તે પ્રભુ તને હમ્મેશ આપે એટલીજ તેની પાસે યાચના છે. એ મુખથી અધિક મહત્ત્વની વસ્તુ આ જગતમાં શી હોઈ શકે ?”

બાઇબલની મૂળ સંહિતા વાંચી શકાય એ ઉદ્દેશથીજ ટાલ્સ્ટોયે હિંદુનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. હમ્મેશની ટેવ પ્રમાણે એ કામ હૃદયપૂર્વક થવાથી શ્રેયઃજ વખતમાં તેમણે તેમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી. ખૂદ માયનરે કખૂલ કર્યું છે કે મૂળ-સંહિતા વિષે તેમણે લખેલી ટીકા કેટલેક સ્થળે મૂળ કરતાં પણ અધિક સ્પષ્ટી-કરણાત્મક અને અધિક અર્થવાહક હતી. અભ્યાસની સખત મહેનતથી તેમનું શરીર હવે દિવસે દિવસે ઘસાતું ચાલ્યું. કાઉંટેસ પોતાની ભગિનીને લખેલા પત્રમાં જણાવે છે:—

“લીયો હિંદુનો અભ્યાસ કરે છે તેથી મને ઘણું માફ લાગે છે. કેટલીક વખત તે એકાદ કુદ્ર બાળકમાં પણ પોતાની સર્વ શક્તિનો વ્યય કરી નાખે છે. એ અભ્યાસનો જ્યારથી આરંભ થયો છે ત્યારથી તેમનું શરીર અને મન બન્ને ક્ષીણ થતાં જાય છે, એમ જોઈ મને અતિ દુઃખ થાય છે. મારું દુઃખ મનમાં

સમાધ શકતું નથી. હિંદુ સિવાય હવે તેમને અન્ય કંઈજ સુઝતું નથી. તેમનું અંધકર્તૃત્વ અસ્તાયજ્ઞ પહેાંચું લાગે છે. ખરેખર મહાન ધાતજ થયો છે.”

આ સમયે ટોલસ્ટોયની વૃત્તિ અને જીવન સાધારણ રીતે કેવા હતાં તે નીચેના ઉતારાપરથી સમજશે.

‘બોબોરીકન’ કહે છે:—“આ વખતનું ટોલસ્ટોયનું જીવન સામાન્ય જન-સમૂહ કરતાં અને તેમના પોતાના કુટુંબના જીવન કરતાં પણ બિન્ન પ્રકારનું હતું. તેઓ દૈનિકાપૂર્વક માની રહ્યા છે કે શ્રીમંત કુટુંબનું વર્તન છેકજ પાપપંકમાં ડૂબેલું હોય છે. એક દિવસે તેમણે ધરના સ્ત્રીવર્ગને કહ્યું: ‘આવું વર્તન તમને ગમે છેજ કેમ? એ વર્તનથી તમને શરમ નથી આવતી? છાતીનો લગલગ અર્ધો લાગ ખુલ્લો રહે એવો પોષાક પહેરીને તમે કડકડતી ટાઢના દિવસમાં નાચમાં જાઓ છો. નાચગૃહમાં સધડીઓની ગરમી પુષ્કળ હોય છે એટલે તમને કંઈ નહિ લાગતું હોય; પણ તમારા ગાડીવાળાને સવારમાં ચાર વાગતાં સુધી ખરફ પડતો હોય છે તેવી ખુલ્લી જગામાં ઉભું રહેવું પડે છે, તે માટે તમને કંઈજ લાગતું નથી? અરે, તેને બે માયા ભર્યા શબ્દો તો આપો.”

“તેમનું આ કહેવું મને ચમત્કારિક લાગ્યું, પણ તેમાં રહેલા સત્યનો અસ્વીકાર શક્ય નહોતો. આજીવનમાં સમયનો વ્યય કરનાર શ્રીમંતો કેવળ પોતાના વૈભવને માટે ગરીબોને ગમે તેવી રીતે અકાળે એ બહુજ ખરાબ છે, એ વાત કોણ નાકબૂલ કરી શકે? તેઓ ઉક્ત શબ્દ ઉચ્ચારતા હતા તે વખતે તેમનું હૃદય કેટલું વિદીર્ઘ થતું હતું તે તેમના મુખપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. ટોલસ્ટોય જેવો સ્પષ્ટવક્તા આવી રીતે ધરની સ્ત્રીઓના કાન ઉઘાડે તેમાં મને કંઈજ નવાઈ લાગતી નથી.”

“તમે સાહિત્યકલાનો ત્યાગ કર્યો તે બહુ ખરાબ ક્યું એમ મેં જ્યારે તેમને કહ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું: ‘આ સ્તુતિ કાના જેવી છે તે જાણો છો? એક ક્રૅંચ વારાંગના ધરડી થતાં તેનો પ્રેમી તેની યુવાવસ્થાના દિવસોનું સ્મરણ કરી તેને કહે છે, ‘તે વખતે તારા ઝલાનો છેડો ઉંચો કરીને તું ગાવા લાગતી કે શ્રોતા અને પ્રેક્ષકો બેભાન બની જતા.’ તમારી સ્તુતિ પણ એવીજ છે!’ ટોલસ્ટોયને ઉત્તર સાંભળી ચૂપકી પકડ્યા સિવાય મારા માટે અન્ય મર્ગજ નહોતો.”

ટોલસ્ટોયની રહેણી કેમ બદલાતી ગઈ અને શ્રીમંતોનો બાલ્ય આચાર તેમણે કેમ છોડ્યો તે ઉક્ત ઉતારાપરથી લક્ષમાં આવે છે. એ બાલ્ય દેખાવની સાથે તેમણે ધીમે રહી પોતાની પદવીનો પણ ત્યાગ કર્યો. એ માટે તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં સ્તુતિના લેખો લખાવ્યા નહતા અથવા તે વિષે સ્નેહીમંડળ સમક્ષ ઉચ્ચાર પણ કર્યો નહોતો. એક દિવસે એક ખેડુત તેમને મળવા આવ્યો હતો.

‘કાઉન્ટ સાહેબ’ એટલા શબ્દ તેના મુખમાંથી બહાર પડતાંજ તેમણે તેની પાસે જઈ કહ્યું: ‘ભાઈ, આજથી હું ‘ચિત્ત લીયો નીકોલીવીચ’ છું;’ એટલું બોલીને તરતજ પોતાના કામે વળગ્યા.

આ સમયે ‘એંગલહાર્ટ’ નામના એક ગૃહસ્થ તરફથી ધર્મવિષયક એક પત્ર ટાલ્સ્ટોય પર આવેલો હતો. ટાલ્સ્ટોય તેને એ પહેલાં કદિ ઓળખતા નહતા. એ પત્રનો સંપૂર્ણ ઉત્તર ટાલ્સ્ટોયે લખ્યો અને એ વખતથી નિઃસ્વાત્મક પત્ર લખવાનો આરંભ થયો. એ પછી એવાજ પ્રકારના ગંભીર વિષયપરત્વે લખ્યા પત્ર તેમણે લખ્યા અને તેની શિક્ષાપર છપાઈ પ્રતો નીકળી તેમના વિચારોનો ભેરથી પ્રચાર થવા લાગ્યો. તેમના એ પત્રો અને એવાજ પ્રકારના ખીન્ન લેખો રૂશીયામાંથી બહાર જતાંજ તે રૂશીયન ભાષામાં છપાતા અને તેનાં ભાષાંતર અનેક ભાષામાં પ્રકટ થતાં; પણ મૂળ રૂશીયન લેખ અથવા તેનાં ભાષાંતરો દિ કાષ્ટ પર પણ નજર રહેતી નહિ હોવાથી અનેક વખત હકીકતમાં વિસંગતપણું અષ્ટ વાંચક ગોટાળામાં પડતા; પણ તે માટે સ્વાભાવિક રીતેજ ટાલ્સ્ટોય જવાબદાર નહતા. તેમના મનની સ્થિતિ એ વખતે કેવી હતી તે ‘એંગલહાર્ટ’ પર લખેલા નીચલા પત્રથી ધ્યાનમાં આવશે.

“ પ્રિય એંગલહાર્ટ ! હું તમારા માટે ‘પ્રિય’ સંબોધન ચોનું છું, તે કેવળ વિવેક માટે નથી. તમારા એ પત્રો પહેાંચ્યા પછી મારી દૃઢ ભાવના થઈ છે કે, તમે એક ખરેખરા સહૃદય પુરૂષ છો તેથીજ એ સંબોધન કર્યું છે. તમારા વિષે મારા ચિત્તમાં સાચો રત્ન ઉત્પન્ન થયો છે. મારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઈએ કે, તમારા પર પ્રેમ કરવામાં થોડોક અહંકાર પણ કારણભૂત છે. તમને કદાચિત્ત એમ ન લાગે પણ સત્યસ્થિતિ એવીજ છે. તમને કદપના પણ નહિ થાય કે, હું આ વિશાળ જગતમાં એકનો કેમ પડ્યો છું અને મારી આત્માત્માનાં માણસો મારો તિરસ્કાર કેમ કરે છે? પણ મારી ખાત્રી છે કે, જે છવટ મુઘી સર્વ આપત્તિ સામે ઉભો રહે છે, તેને ખુદ પ્રભુનો ટેકો છે. મનુષ્યો અનેક પ્રકારના આશયથી પ્રેરાઈને અનેક ઉદ્યોગ કરે છે; તેનું કેટલાકને માત્ર અસ્પર્શસ્વરૂપ ફળ મળે છે અને કેટલાક તો ભાગ્યેજ પોતાનો ઉદ્યોગ ફલિત થએલો જોઈ શકે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ જ્યારે આવું બન્યા કરે છે, ત્યારે જે મનુષ્ય અનંત શોધમાં પડ્યો હોય, તે તેના જીવન દરમિયાન તેનું ફળ જોઈ ન શકે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? માનવપ્રાણીનું આયુષ્ય કેટલું? સત્ય તો અનંત છે. આ સર્વ હું સમજી શકું છું છતાંજે અનેક વખત મારું ચિત્ત ઉદાસ બન્યા સિવાય રહેતું નથી; આથી જ્યારે તમારા જેવાનો મેળાપ થાય છે ત્યારે એવે માર્ગે જનારો અન્ય પણ એક પ્રવાસી છે, એવું મનમાં આવતાં મને અદ્ભૂત

આનંદ થાય છે.”

આ ઉપરથી ટૉલસ્ટૉયની એકાગ્રતા અને તેમનામાં કટ સહન કરવાની કેટલી શક્તિ હતી તે જણાઇ આવે છે. ખીજા એક પ્રશ્નનો ટૉલસ્ટૉયે આપેલો ઉત્તર વિચારણીય છે. તે કહે છે:—

“ ઠીક છે. તમારું સર્વ કહેવું અમે કબૂલ કરીએ છીએ, પણ એ વિચારને વ્યવહારમાં મૂકવાનો માર્ગ ખતાવશો કે ? એવો પ્રશ્ન તો અનેક માણસોએ અનેક વખત કર્યો છે. ”

“ એ પ્રશ્ન તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ પ્રશ્ન લોકો ન્યારે મને કરે છે ત્યારે તેમને લાગે છે કે તેમણે મને મહાત્ કયો છે અથવા મારું મુખ બંધ કરી દીધું છે. તેમના કચનનો ધ્વનિ એવો હોય છે કે, ભટજી પોથીમાંનાં રીંગણાંની વાત કરે છે. લોકોને ધ્વજાચાર્ય કહે છે અને પોતે તો પત્થર જેવો છે. હું તેમને એટલો જાણુ ઉત્તર આપું છું કે, ‘હું’ કોઇને ઉપદેશ કરતો નથી. મને ઉપદેશ કરતાં આવડતોજ નથી. ઉપદેશ કરવાનો મનમાં ઉછાળો આવે છે, પણ મારી પોતાની કૃતિ જોઇને મન પાછું પડે છે. લોકોને ઉપદેશ કરવો હોય તો શબ્દથી નહિ પણ પ્રત્યક્ષ આચરણથી કરવો, એવીજ મારી ઇચ્છા છે; પણ મારું વર્તન જોઈને હું તો તે તદ્દન ત્યાગ્ય છે. હું જે કંઈ બોલું છું તે ઉપદેશ તરીકે નહિ પણ ખ્રિસ્તીધર્મ વિષે સમાજમાં જે ખોટી માન્યતા પ્રસારેલી છે, તેનું નિરાકરણ કરવાનાજ હેતુથી બોલું છું. એ ઉપરથી સમાજરચનાનો ઉચ્છેદ કરવાનો મારો આશય છે એમ કાંઈએ માનવું નહિ. માનવજીવનનું જે અંતિમ ધ્યેય ખ્રિસ્તી ધર્મે કહ્યું છે, તેજ વિસ્તૃતરૂપે સમાજ સમક્ષ વ્યક્ત કરવાનો મારો આશય છે. માનવજીવનનો આશય શો છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જોઇતો હોય તો ખ્રિસ્તીધર્મની પાંચ આજ્ઞાને વ્યવહારમાં મૂકી એટલે ઉત્તર મળશે. તમારે ખ્રિસ્તાનુયાયી થવું હોય તો તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ તમારું સર્વથી મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જો તેનું તમારે પાલન કરવું ન હોય તો તેમ સ્પષ્ટ કહો અને ખ્રિસ્તી કહેવડાવતા અટકો. ”

“ આ વિષે લોકો મને કહે છે કે, આજ્ઞાપાલન એ પ્રત્યેક ખ્રિસ્તીનું કર્તવ્ય છે અને તે ન પાળતી એ જીવિતના હેતુને નિષ્ફળ કરવા સમાન છે. એવું જો તમે ખરા મનથી માનતા હો તો તમે તેનું અક્ષરશઃ પાલન કેમ કરતા નથી ? એનો હું ઉત્તર આપું છું કે, એ મારો દાવ છે અને તેને માટે હું તિરસ્કારને પાત્ર છું; એટલું કબૂલ કરી પછી હું એટલુંજ કહું છું કે, સર્જનો, મારા પૂર્વવર્તન તરફ જોશો અને વર્તમાન તરફ જોશો એટલે તે માટે હું કેટલો પ્રયત્ન કરું છું તે તમને જણાશે. એ આજ્ઞાના હજારમા ભાગ જેટલું પણ બનવું

નથી એ ખરું છે, પણ તે માટે દોષ આપવો યોગ્ય નથી. એ આજ્ઞાનું મારાથી સંપૂર્ણ પાલન કેમ થયું નથી તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આજ્ઞાપાલનની ઇચ્છાનો અભાવ, એ તેનું કારણ નથી; પણ તેને શબ્દશઃ અમલમાં કેવી રીતે લાવવી તે મને સમજાયું નથી એજ છે અને એથીજ હું તે પાળી શકતો નથી. મારી ચોતરફ અનેક પ્રકારના માહુની જે મજબૂત જાળ પડેલી છે; તેમાંથી મુક્ત કેવી રીતે થવું તે હજી હું શીખી શક્યો નથી. તે શીખવનાર મને કોઈ મળવું જોઈએ. એમાં કોઈની મદદ મળશે તો હું તે અક્ષરશઃ આચરી બતાવીશ; પણ જે કોઈની પણ સહાય નહિ મળે તોએ તેનું પાલન કરવાની ઇચ્છા તો છેજ અને મને શ્રદ્ધા છે કે તે કોઈપણ કાળે પૂર્ણ થશે. તમે ખુશીથી દોષ આપો. માત્ર હું દર્શાવું છું તે માર્ગને દોષિત ન ગણુશો એટલીજ પ્રાર્થના છે. જે માર્ગે જવા આથકું છું અને કોઈ પૂછે છે તો તેને બતાવું છું તે માર્ગ મારી ન્યૂનતાને લીધે દોષિત દરતો નથી, એટલુંજ મારું કહેવું છે. હું નીશામાં ચકચૂર બન્યો હોઉં અને રસ્તે ચાલતાં મારા પગ લથડવા લાગે, તો તેથી કંઈ તે રસ્તાને ખરાબ કહી શકાય કે ? જે તમને એમજ લાગતું હોય કે હું માર્ગ ભૂલું છું, તો ખરો માર્ગ કયો છે તે બતાવો. હું અયોગ્ય રસ્તે જાઉં છું અને તેથી ખાડામાં પડવાનો ભય છે, એમ તમે માનતા હો તો મારા હાથ પકડી મને સાચા રસ્તે દોરો. જેમ હું તમને હાથ આપવા તૈયાર છું તેમજ મને પણ તમારો હાથ આપો. પરસ્પર સહાય કરવી અને સર્વેએ મળીને સુખથી જવું એજ ઇષ્ટ છે. ‘જુઓ આ મૂર્ખ બળતેજ માર્ગે જાય છે અને ઘેર ન પહોંચતાં ખાડામાંજ પડવાનો છે,’ એમ કહી મને હસતા નહિ. એ હસવાનો વિષય નથી; એનો હાથ આપીને સહાયભૂત થવાની વાત છે.”

“ તમે પણ મારા જેવાજ માણસ છો કે ભૂતપિશાચ છો ? મારે પોતાને સ્થાને જવું છે તેમ તમારે પણ તેજ સ્થાને જવું નથી કે ? તમારું અને મારું અંતિમ સ્થાન એકજ છે ત્યારે મને એકલો કેમ મૂકા છો ? ખાડામાં પડવાની મારી ઇચ્છા નથી; માટે મને મદદ કરો. આપ સર્વ અયોગ્ય પંથે પડીને ભટકા છો તે જોઈ મારું હૃદય ઊન્નિહિન્ન થઈ જાય છે અને મારી સર્વ શક્તિ એકત્ર કરીને તમને સન્માર્ગે લઈ જવા અવશ્યાંત પ્રયત્ન કરું છું; છતાં મારું એકાદ પગલું પણ વાંકું પડે છે કે તમે આનંદમાં આવી જાઓ છો અને ‘આ અમારી સાથે ખાડામાં પડવાનો રે પડવાનો.’ એમ કહી નાચવા મંડી પડો છો; એ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે ? આપણી સાથે બીજાને પણ ભૂલો પડતો જાણીને તમને દયા આવવી જોઈએ; અને તમને પોતાને સાચો માર્ગ મળતો નથી તેને માટે તમારે તીવ્રગીર થવું જોઈએ. ”

“ હું બોલું છું બુદ્ધ અને કરું છું બુદ્ધ, તેનું રહસ્ય શું છે તે મેં તમને કહ્યું છે. સન્માર્ગથી ક્રિયિત પણ ચલિત નહિ થવાને હું શ્રમ લઉં છું; છતાં જે મારું પગલું આડું જાય છે તો તે માટે મને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને અન્યની સહાય ઇચ્છું છું. મારા પથે જતો કોઈ પ્રવાસી મને મળશે તો તેનો ઉપદેશ સ્વીકારવાને તૈયાર છું.”

ટૉલસ્ટૉયની પોતાના માર્ગેજ જતો કોઈ પ્રવાસી મળશે, એ આશા સફળ થઈ નહતી. પાછળ કહ્યા પ્રમાણેનો ઍંગલહાર્ટ જેવો એકાદ માણસ મળતો, પણ થોડાજ સમયમાં ખંતેનો માર્ગ છૂટો પડી જતો.

સામાન્ય રીતે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ ઇ. સ. ૧૮૮૨ નું વર્ષ ટૉલસ્ટૉય માટે અતિ કષ્ટમય નિવડ્યું હતું. તા. ૨૨ ડીસેમ્બરની નોંધમાં તે લખે છે:—

“ પૂર્વે મને મારો શ્રમ સફળ નહિ થવાની શંકા હતી તે હવે ખરી ડરી છે. હવે હું સારી રીતે સમજી શક્યો છું કે એ શક્ય નથી; પણ એવું બને તે પણ માણસનું દુર્ભાગ્ય ન હોઈ સુભાગ્યજ છે; અને એ પણ હું સમજી શક્યો છું કે એ ઈશ્વરી યોજના હોવાનું અને કલ્યાણપ્રદ છે. કાંઈપણ ફેલાશા અથવા લાલચ રાખ્યા વિના કેવળ પ્રેમ અને ભક્તિથીજ પ્રેરાઈને જે કર્મ કરવામાં આવે, તેજ ખરું ઈશ્વરીકર્મ છે. જમીનમાં ખી વાવો અને છૂટા થાઓ. ઈશ્વરીનિયમ પ્રમાણે તે અવસ્ય ઉગશે અને તેને ફળ પણ આવશે. તે ફળ તમારા શરીરને નહિ પણ તમારી જે બુદ્ધિએ તે ખીજને વાવેલું છે તેનેજ મળશે.”

આવી રીતે આ વખતે ટૉલસ્ટૉયને નિષ્કામકર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન થયું. એ જ્ઞાન થયા પછી તેમની કીર્તિલાલસા આપોઆપ નષ્ટ થતી ચાલી. તેમને ધનલાલસા વિશેષ નહતી; પણ મોટાઈ અને કીર્તિની લાલસા ગરીબોનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર થયો ત્યારે વધી પડી હતી તે વાંચકના લક્ષમાં હશેજ. કીર્તિની એવી લાલસા મટી જઈ તેને લયકારક વસ્તુ ગણવાની બુદ્ધિ અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસીમાં આવવી જોઈએ, તે ટૉલસ્ટૉયમાં આ કાળથી આવવા લાગી.

વાંચકને આ સ્થળે ખીજ એક પાત્રનો પરિચય આપવાની જરૂર છે. મેકમ ‘ઍના સુરોન’ નામની એક ફ્રેંચ સ્ત્રી બાલકોની શિક્ષિકા તરીકે ટૉલસ્ટૉયને ત્યાં રહેતી હતી. તેના પતિએ મૃત્યુ પૂર્વે તેના નિર્વાહની ઠીક વ્યવસ્થા કરી રાખેલી નહિ હોવાથી તેને આવી રીતે નોકરી સ્વીકારવી પડી હતી. એ બાઈ છ વર્ષથી ટૉલસ્ટૉયને ત્યાં હતી. ફ્રેંચોની બાહ્ય ઔપચારિક રીતિમાં તે નિપુણ હતી. સ્વભાવે તે આનંદી, પ્રસંગે હૃદયી વિશેષ ચપળ, સંકુચિત વૃત્તિની અને ભૂત ભવિષ્યનો વિચાર નહિ કરનારી હતી. એણે ટૉલસ્ટૉય વિષયક કેટલાંક સ્મરણો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેની વાતો કેટલેક પ્રસંગે સત્ય નહિ હોય, પણ તે પોતે છ વર્ષ સુધી ટૉલ-

સ્ટોયને ત્યાં રહેલી હોવાથી ટાલ્સ્ટોયનો સ્વભાવ સમજવામાં તેના લેખથી વિશેષ સહાય મળી શકે તેમ છે. કેટલાક લેખકોએ તેના પુસ્તકોના આધાર લઈ ટાલ્સ્ટોયની મહત્તા ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. મેડમ ઝ્વેના સુરોને વિશેષ વિચાર કર્યા વિના કેટલીક વાતોનું સ્વરૂપ પોતાના મત પ્રમાણે વિકૃત બનાવ્યું છે ખરું; તથાપિ ટાલ્સ્ટોયના ઉદારચરિતનો તેણે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી એ લેખ તેણે દ્રેષ્યુદ્ધિથી લખ્યો હોય એમ કહી શકાતું નથી. ટાલ્સ્ટોય વિરૂદ્ધની હકીકત તેની ભૂલભરેલી સમજને લીધે લખાએલી હોવી જોઈએ; અને તેની ભૂલનો લાભ ટાલ્સ્ટોયના શત્રુઓએ લીધો છે.

મેસ્કામાં તેણે ટાલ્સ્ટોય કુટુંબમાં પગ મૂક્યો તે વખતે તેનો પોતાનો બંધાએલો મત તેણે નીચેના શબ્દથી જણાવ્યો છે:—

“ ટાલ્સ્ટોય વયના પ્રમાણમાં દેખાવા જોઈએ તેટલા વૃદ્ધ દેખાવાને બદલે તેમનું વય ઘણુંજ ઓછું હોય એમ લાગે છે. હું દારમાં પેડી તે સાથેજ તેમણે આગળ આવી મારા તરફ હાથ લંબાવ્યો. તેમનાં નેત્ર ઘણુંજ સંકુચિત હતાં પણ તેમાં વિલક્ષણ પાણી ચમકતું હતું. પહેલીવારજ મળનારને નીરખીને જોવાની તેમને ટેવ હતી. મારા તરફ તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ એવી સ્થિર કરી કે જાણે સામે ફોટો પાડવાનું યંત્રજ ઉલું કર્યું હોય. ”

“ ઉમ્મરના પ્રમાણમાં કાઉન્ટેસ પણ યુવાન અને સુંદર દેખાતાં હતાં. તેઓ નાચ વગેરેના મેળાવડાઓમાં હાજર રહેવાને ઘણાં ઉત્સુક રહેતાં, અને તેમની વડીલ પુત્રીને પણ એવા પ્રસંગોએ પોતાની સાથે લઈ જતાં હતાં. ”

“ કાઉન્ટને એવાં મંડળોમાં લગવાની હોંસ ન હતી; તથાપિ એ સંબંધમાં તેમણે પોતાની પત્નીને કદિ મનાઈ કરી ન હતી. તેમની દૃઢ માન્યતા થઈ હતી કે સર્વ ઐહિક વસ્તુ નાશવંત છે; અને કુટુંબનાં માણસો હમણાં એ વાત નથી સમજતાં, પણ તેઓ અતિ સમજશે એમ તેમને લાગતું હતું. ”

કંગાલખાના વિષે લખતાં તે કહે છે:—“ કંગાલખાનાનો નરકવાસ કેવો હોય છે તે સ્વચક્ષુએ જોવાની ટાલ્સ્ટોયને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હતી. કોઈ કોઈ વખત તે આખી રાતની રાત તે સ્થળે બેસી જતી કરી ઘેર આવતા ત્યારે તેમનું મસ્તક અતિશય દુઃખવા લાગતું. તેમના મસ્તકમાં અસ્ખલિત વિચારો ચાલતા. શું કરવું એ જપ કલાકના કલાક સુધી ચાલ્યા કરતો. ‘તું, તારો પરસેવો ઉતારીને રોટલી પ્રાપ્ત કર’ એ ખાચખલના વાક્યનો વારંવાર તે ઉચ્ચાર કર્યા કરતા. ”

“ એક દિવસે સવારે કાઉન્ટની સવારી હાથગાડીપર પાણીનું પીપ ગાંઠની ચોકમાં આવેલા કુવા પાસે ગઈ. ત્યાં તેમણે પીપ બંધું અને ગાડી ધકેલતા ધકેલતા રસોડા આગળ આવ્યા. ઘણાને યાદ હશે કે એક વખતે કુવામાં પાણી ખૂટી

ગયું હતું ત્યારે ફાટલાં તૂટલાં કપડાં પહેરી ભિસ્તીની માફક મોરકો નદીમાંથી પાણી લાવવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું હતું. મોરકો નદીથી ધર સુધીનો રસ્તો એક કલાકનો હતો અને પાણીની ગાડી લઇને કાઢિંટ ઘેર આવતા ત્યારે તદ્દન થાકી ગયા જેવા જણાતા. તેમનું એ કાર્ય ભલે મહત્ત્વનું નહિ હોય પણ તેમનો હેતુ કેટલો મહત્ત્વનો છે તેજ જોવાનું છે. એજ હેતુથી તેઓ પડેજ પોતાને માટે સઘડી તૈયાર કરતા, પોતાની ઓરડી વાળતા અને પોતાના ખૂટ સાફ કરતા.”

ટૉલસ્ટૉયનાં વસ્ત્રોનું વર્ણન ઍના સુરોને નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:-

“ કડકડતી ઠંડીના દિવસમાં ફાટલાં તૂટલાં વસ્ત્રો પહેરીને ફરવામાં કાઢિંટને કંઈ વિશેષ સુખ મળતું હતું. તે વખતે તેમનો પોષાક આબેહુખ ખેડુત જેવો રહેતો અને એવાજ પોષાકથી તે બીજાઓને મળવા માટે અથવા શહેરમાં ફરવા માટે જતા. ”

“ એક દિવસે હું માંદી હતી ત્યારે મારા પુત્રને બોલાવવા કાઢિંટ જતે નિશાળમાં ગયા હતા. એ નિશાળ પરગામ હતી. પોતે આવતા હોવાની ખબર તેમણે તે છોકરાને તારથી આપી હતી. પ્રથમ તે તાર વડા અધ્યાપકના હાથમાં ગયો અને તે સર્વ શિક્ષકોને લઇ સુખ્યદ્વાર આગળ કાઢિંટસાહેબના સ્વાગત માટે આવી ઉભો; પરંતુ કાઢિંટસાહેબ ન્યારે આવ્યા ત્યારે તેમને કાંઈ પણ ઓળખી શક્યું નહિ. શાળાના કાંઈ વિદ્યાર્થીનો નોકર હશે એમ જાણી અધ્યાપકે તેમને કહ્યું કે; બુઢ્ઢા, પાસેની નોકરોની ઓરડીમાં બેસ.”

“ મારો પુત્ર મેડેથી નીચે આવ્યો અને તેણે ફ્રેંચ ભાષામાં કાઢિંટસાહેબનું સ્વાગત કર્યું ત્યારે એ બુઢ્ઢા ખેડુતને ફ્રેંચ ભાષા આવડતી જાણી સર્વ શિક્ષકને આશ્ચર્ય થયું; અને છેવટે બન્ને દાદર ઉતરી રસ્તા પર ચાલ્યા ગયા ત્યારેજ ધ્યાનમાં આવ્યું કે એજ કાઢિંટ ટૉલસ્ટૉય હોવા જોઇએ.”

ઍનાએ ટૉલસ્ટૉયના પોષાક વિષે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ટૉલસ્ટૉયનો નિશ્ચય હતો કે કેવળ લોકાચાર ખાતરજ વ્યર્થ ખર્ચ અને નિરૂપયોગી પોષાકની જરૂર નથી. તેમની વૃત્તિ આવી ચતાં પૂર્વે પણ વસ્ત્રના સંબંધમાં તેમણે લોકાચારને કદિપણ માન આપ્યું નહતું. તે વખતે પણ તે પોતાની પસંદગી અને સવડનોજ વિચાર કરતા હતા. ઍના કહે છે, “ તેમની નાની મોટી ટોપીઓ લોક રીતિના આકાર કે ઢબની બીજકુલ ન હતી. શરીરપરના પોષાકમાં ભિન્ન ભિન્ન કપડાં કે રંગની મીલાવટ છે કે નહિ, તેનો પણ તે વિચાર કરતા ન હતા. શહેરમાં પણ તે એવો વિચિત્ર પોષાક પહેરીને ફરતા તો ગામડાંની તો વાતજ શી ?”

“ અર્ધી છાતી ઉઘાડી રાખનારો પોષાક સ્ત્રીઓએ કદિ વાપરવો નહિ, એમ તે જણાવતા. તેમની પુત્રી એવો પોષાક પહેરી બોલમાં જતી, પણ એ વાત

તેમના જાણવામાં ન આવે તે માટે સાવચેતી રાખતી હતી. તે કહેતા કે, પરોપકારના નામથી ખુશસુરતીના અને ઠાઠમાઠના મેળાવડા કરવા એ તો પરોપકારનો દુરુપયોગ છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ એવા પ્રકારે એકત્ર થઇ કંઇ પરોપકારનાં કામ કરતી તો તે માટે તેમને હરકત ન હતી.”

“સામાન્યતઃ કાઉન્ટસાહેબ મધુરભાષી હતા, પણ કોઇ મૂર્ખનો મેળાપ થતો કે તે ઉગ્ર બની જતા. તેવા પ્રસંગે તે તેની રમ્મ પણ ન લેતાં ખુરશીપરથી ઉભા થઇ બહાર ચાલ્યા જતા.”

“ધ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ નો શિયાળાનો ઘણોખરો ભાગ ટૉલ્સ્ટૉયે ચાસનાયામાં ગાળ્યો હતો. શહેરથી કંટાળતા કે તરતજ ચાસનાયા આવતા રહેતા. હવે તેમની વૃત્તિ બહુધા અંતર્મુખ થતી જતી હતી. સ્વમત પ્રમાણે વર્તન થતું નથી અથવા પોતાની આબુખાબુનાં માણસો પોતાના વિચાર ગ્રહણ કરતા નથી, એ જોઇને આગળ તેઓ દીલગીર બનતા તેવું હવે થતું નહતું. તે હવે ઉપેક્ષાદષ્ટિએ જોવાને અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેમને જણાયું કે આસપાસનાં માણસોના વિચારમાં ફેરફાર કરાવવા જતાં પોતાને અધિક ત્રાસ થાય છે. એજ પ્રમાણે કેવળ બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી અમુક માણસ મુખી છે કે દુઃખી, તે સમજી શકાતું નથી એ પણ તેમના ધ્યાનમાં આવી ગયું હતું. પ્રત્યેકની મનોરચના બુદ્ધ પ્રકારની હોવાથી માત્ર બાહ્ય ઉપાધિ પર તે નિર્ભર નથી હોતી. કોઇ માણસ લક્ષ્યાધીશ હોય તેટલા પરથીજ તે સ્વાર્થી અને દુષ્ટ હોવો જોઇએ એવું અનુમાન થઇ શકે નહિ; તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક નિર્ધન સદ્ગુણી હોવો જોઇએ એમ પણ નથી. માનવજીવન કંઇ ચપટી વગાડતામાં સમજી શકાય તેવું નથી.”

તેમની આ કાળની મનઃસ્થિતિ વિષે તેમની પત્નીના પત્રમાંથી નીચેના ઉદ્દગાર મળી આવે છે.

તા. ૩૦, જાનેવારી, ૧૮૮૩

“લીયો હમણાં તદ્દન શાંત છે. કોઇ બાબતનો કાંઇ લેખ લખે છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે શહેરીજીવન અને શ્રીમંતના જીવનક્રમ વિરૂદ્ધ તીવ્ર શબ્દ તેમના મુખમાંથી બહાર પડે છે. મને પણ ખોટું લાગે છે; પરંતુ તેનો હવે ઉપાયજ નથી એમ લાગે છે. હમણાં તે સામાન્ય જનતાના માર્ગદર્શક બન્યા છે. હું પોતે પણ એ સામાન્ય માણસોમાંનીજ એક છું. સામાન્યપ્રવાહ સાથે હું પણ તણાઉં છું. લીયો જેવા માર્ગદર્શીના હાથમાં રહેલો દીવો દૂરથી જણાય છે. એ દીપ સત્યમાર્ગદર્શક છે એ પણ અમો સમજીએ છીએ; પણ અમારા પગ જલદી ઉપડતા નથી તેને અમે શું કરીએ? ચોતરફનો લોકસમાજ, આબુખાબુની પરિસ્થિતિ અને જન્મથી પડેલી ટેવોના ફાંસામાં અમારા પગ જકડાઇ ગયેલા હોવાથી અમારું

ત્વરિત ગમન શક્યજ નથી; એમાં અમારો ઉપાય નથી.”

ધણુઓએ આજસુધીમાં આક્ષેપ કર્યો છે કે, ટૉલસ્ટૉયના મત કેવળ કલ્પિત અને અવ્યવહાર છે; તેમનાં પત્ની અને તેમના કેટલાક ભક્તનું કથન એવું છે કે, ટૉલસ્ટૉયના મત નિઃશંક સત્ય છે. અમારી દુર્બળતાથીજ અમારાથી તે પ્રમાણે વર્તન થઈ શકતું નથી.

એપ્રિલ મહિનામાં ટૉલસ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા ત્યારે તેમને જણાયું કે ગામમાં એકવીસ ઘર આગથી સળગી ગયાં છે અને કેટલાક વાડા તથા ઝુંપડાં પણ બળી ગયાં છે. રૂશીયામાં મકાનો લાકડાનાં હોવાથી એવા અકસ્માત પુષ્કળ બને છે અને નિર્ધન રૂશીયન ખેડુતની એવા વખતની દશાની તો વાતજ શી કરવી ? રૂશીયન ખેડુતો જળરા દૈવવાદી છે. આવા પ્રસંગે પણ તે ભાગ્યદેવીને સ્મરતા એસી રહે છે. અરે, પ્રભુની મરજીજ એવી હશે ત્યાં આપણે શું કરવાના હતા ? એમ કહી બળતા ધરતે તે હોલવરાનો પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. એ આગ વિષે ટૉલસ્ટૉય લખે છે:—

“ ખેડુતો પર તૂટી પડેલી આકૃત જોઈ પત્થર પણ પીગળે. એ પ્રસંગે તેમના કેટલા બેહાલ થયા હતા તેની કલ્પના પણ થઈ શકશે નહિ. પંદર વીસ હજારનું તો કેવળ અનાજજ બળી ગયું. એ સર્વ નુકશાનનો બદલો નિરાધાર માણસો શામથી મેળવી શકે ? અને મેળવી ન શકે તો ભૂખમરાની સ્થિતિમાં સપડાય ! ”

“ હમણાંજ એ લોકોને હું મળી આવ્યો છું. એ સર્વ દેખાવ અતિ કષ્ટજનક અને ભયોત્પાદક છે; પરંતુ એવી આકૃતમાં પણ એ ખેડુતોની સ્વાવલંબી વૃત્તિ વિલક્ષણ વખાણને પાત્ર છે. તેમને વાવેતર માટે ઓટનાં બીની બહુજ જરૂર છે....ની પાસે પુષ્કળ ઓટ છે; તેથી મેં જણાવ્યું છે કે, ગમે તે ભાવ આપી તે ખરીદો.”

“હજી પણ ટૉલસ્ટૉયનું મગજ ગરીબોને દ્રવ્યની મદદ કેટલે સુધી ઉપયોગી થઈ શકે, તેને લગતા વિચારોથી સર્વાંશે મુક્ત થયું નહતું; અને તેથી વિવેકબુદ્ધિ તથા દયાળુહૃદય વચ્ચેનું યુદ્ધ વખતો વખત ઉપડી આવી કેટલીક વખત તેમનું વર્તન વિલક્ષણ અને હાસ્યજનક બનતું.”

અંનાખાઈએ એ પ્રકારની કેટલીક હકીકત જણાવેલી છે; પણ એથી વિરુદ્ધની હકીકત અન્ય સેંકડો માણસના મુખે સેંકડો વખત નીકળેલી છે.

આર્થુર્ડેપ નામનો એક ગ્રહસ્થ કહે છે:—

“ એકંદરે ઉનાળામાં ધણું માણસો ટૉલસ્ટૉયને ત્યાં આવતા હતા. તેમાં યાત્રાળુઓની સંખ્યા વધારે રહેતી. એ સર્વને કાઉન્ટ દ્રવ્યની મદદ આપતા અને તેમના સર્વના ભોજનની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મને સોંપાએલું હતું.”

“ આરંભમાં પ્રત્યેક યાત્રાળુને ચાર પાંચ રૂપીઆ સુધી આપવામાં આવતા

હતા; પરંતુ એ વાત પ્રસિદ્ધ થતાંજ યાત્રાળુઓનાં ટોળે ટોળાં તેમને ત્યાં આવવા લાગ્યાં. પૈસા પડાવવા માટે તેઓ ગમે તેવી સાચી ભુડી વાતો કહેતા હતા. છેવટે એ વાત ટૉલ્સ્ટૉયના લક્ષમાં આવી ત્યારે ફરના યાત્રાળુઓને માત્ર બેજ આના અને એક વખત પાકું ભોજન આપવાનો ક્રમ કરાવ્યો હતો. ”

આ વખતે બને ત્યાં સુધી દ્રવ્યવ્યવહાર નહિ કરવાનો તથા પૈસો હાથમાં નહિ લેવાનો નિશ્ચય તેમણે કર્યો હતો અને એ બાબતમાં પણ ઔનાએ વિચિત્ર વાતો કહી છે. તે જોકે સર્વાંશે સત્ય માનવા જેવી નથી તોપણ તેપરથી ટૉલ્સ્ટૉયના મનની સ્થિતિનું થોડુંકણું પરીક્ષણ કરી શકાશે. તે કહે છે:—

“ ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં જે વિવિધ પ્રકારનાં માણસો આવતાં તેમાં કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા. એ લોકોની સંપત્તિજ તેમને માટે હાનિકારક થઇ પડી હતી. તેઓ આળસથી કંટાળ્યા હતા, ઉદ્યોગધંધાના અભાવે વખત કેમ કાઢવો તે તેમને સમજાતું ન હતું તેથી તેમના મનને શાંતિ મળતી નહતી. એ શાંતિ ટૉલ્સ્ટૉય પાસેથી મળી શકશે એવી સમજથી તેઓ આવતા હતા. તેજ પ્રમાણે શ્રીમંત કુટુંબની કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આવતી હતી. યુવાવસ્થાના આરંભના અનેક પ્રકારના ઢંગથી તેમણે પોતાની કામળતા વગેરે સ્ત્રીગુણો નષ્ટ કરી નાખેલા હતા. એ મંડળમાં કેટલાક વિદ્યાર્થી પણ હોયજ. તેઓ ટૉલ્સ્ટૉયનું શિષ્યત્વ સંપાદન કરવાની બુદ્ધિથી આવતા. તેઓની ઇચ્છા સર્વ બાબતમાં ટૉલ્સ્ટૉયનું અનુકરણ કરવાની હતી; પણ એકનું અન્ન અન્યને માટે વિષ બની શકે છે તે વાત એ બિચારા શું જાણે? ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની ઓરડી વાળતા અને ખેતરમાં હળ પણ પકડતા. ”

“ કેટલાક શ્રીમંત કુટુંબના યુવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનું અનુકરણ કરીને મિષ્ટાન્નને બદલે જંગલમાં જઈ કંદમૂળ ખાવા લાગ્યા અને કોન્સ્ટેન્ઝની કેટલીક શ્રીમંત સ્ત્રીઓ યાસનાયામાં આવી ખેતરોમાં મહેનત કરી પોતાનાં જાકીટ ખરાબ કરવા લાગી. એ સર્વના ઉદ્દેશ સારા હતા એમાં કંઈ શંકા નથી, પરંતુ છેવટે એ સર્વ પશ્ચાત્તાપમાંજ પડ્યાં. એમાંનાં કેટલાંક તો ટૉલ્સ્ટૉયનાં દુઃશ્મન બની તેમને ગાંધી-પ્રદાન પણ કરતાં થયાં. ”

ઔના આગળ કહે છે: “ કાઉન્ટસાહેબની ઓરડીમાં ડેલફાયા દેવળ જેવો દેખાવ જણાતો. ડેલફાયાના દેવળમાં જે પ્રમાણે જુના વિચારના માણસો પોતાની તકરારોનો નિર્ણય દેવ પાસે કરાવતા; તેજ પ્રમાણે કાઉન્ટ પોતાની ખુરશીના સિંહાસન પર વિરાજમાન થઈ પોતાના ભક્તોની સર્વ ગાથા શાંતિપૂર્વક સાંભળી લેતા. કોઈ ભક્ત પાસે ધન પુષ્કળ હોય અને તેનો ઉપયોગ તેને સ્મરતો નહિ તે માટે બોલતો, કોઈ પોતાની સ્ત્રીની ઉચ્છૃંખતતા માટે પોકાર કરતો તો કોઈ તેની કંજુસાઇની ખૂસ પાડતો, અને કોઈ પોતાનાં દુષ્ટ કૃત્યોનોજ પાક વાંચી જતો. એ

પ્રત્યેકને કાઉંટ પોતાથી બનતો ઉપદેશ અને સલાહ આપતા હતા. ”

“કાઉંટનો મુખ્ય ધર્મમત કહીએ તો ‘સ્વાશ્રય’ એજ હતો. કાઠએ કાઠની પાસે કંઈ ચાચના કરવી નહિ, કાઠની પાસે સહાય માગવી નહિ એ તેમના મતનું તાત્પર્ય હતું; તથાપિ ‘તારી પોતાની માફકજ તારા પડોશી પર પ્રીતિ રાખ’ એવો પણ તે પ્રત્યેકને ઉપદેશ કરતા.”

“કાઉંટના ખરા ધર્મવિચાર શા છે તે વિષે સમગ્ર જગતમાં મોટા મોટા પંડિતોમાં પણ તીવ્રવાદ ચાલવા છતાં નિર્ણય થઈ ચક્રો નથી તો પછી તે સમજવા જેટલું ડહાપણ ચાસનાયાના ગરીબ ખેડૂતોમાં તો ક્યાંથીજ હોય ? કાઉંટ તેમની સાથે હળ પકડતા અને અન્ય પણ ખેતીનાં કામો કરતા; પણ કોઈક વખત તેમનું માથું ફરી જતું તો સોળમી સદીનો સરફલોડોનો સ્વામી તેમનામાં એકદમ જગત થઈ જતો અને તેમનાથી એક હાથ દૂર રહેલા ખેડૂત પ્રત્યે પણ તે એટલા નેરથી બોલતા કે, જાણે તે બે ગાઉ દૂર હોય. ”

ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના મે મહિનામાં ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ સહજ નાદુરસ્ત થઈ હતી. બુનો ક્ષય રોગનો વિકાર ઉદ્ભવવાની ધાસ્તી થઈ તેથી કુમીસ (ધોડાની છાસ) પીવાને તે સમારા ગયા હતા. ત્યાંથી પોતાની સ્ત્રી ઉપર લખેલા પત્રમાં તે લખે છે:—

“મારું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન છે પણ શાંત છે. કંઈ પણ કામ કર્યા સિવાય મને કંઈ લાગતું નથી. કાલે આખો દિવસ ગપ્પાંમાં કાઢ્યો, પણ સાંજે તે માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. ”

“ભવિષ્યમાં શું થશે તે કહી શકાતું નથી, પણ જમીનદાર તરીકેની મારી હાલની સ્થિતિ મારે માટે સુખભરી નથી. સેંકડો ગરીબો મારી પાસે આવી સહાય માગે છે, પણ એટલા બધાને હું શી રીતે પહોંચી શકું ? ”

ટૉલસ્ટૉયની હમ્મેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ વખતે પણ તેમણે અનેક પંથવાળાઓની મુલાકાત લઈ સંભાષણ કર્યા હતાં. તેમાં વિશેષ કરીને મોલોકન પંથાનુયાયીઓ સાથે ઘણાં સંભાષણ થયાં હતાં. ટૉલસ્ટૉય પોતાના મત શા છે તે વિષે છૂટથી ઉઠાપોહ કરતા હતા ત્યારે તેમના મિત્રોએ તમારા ચાલુ પંથ વિરૂદ્ધના વિચારો સરકારના કાને જશે તો કદાચિત્ તે હદપારની શિક્ષા કરશે, કદાચિત્ ધરની બહારજ નહિ નીકળવાની આજ્ઞા કરશે અથવા એથીએ કોઈ અમાનુષી શિક્ષા કરવાને રૂશીયન સરકાર પાછી પડશે નહિ. એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે “કંઈ હરકત નહિ. મારા કૃત્યની વાર્તા સરકાર સુધી પહોંચશે અને સરકાર મને શિક્ષા કરશે

+ અસામાન્ય મનુષ્યોનું હૃદય સામાન્ય મનુષ્યો પરખી ન શકવાથી તેઓના કથનમાં તેમને આવો વિરોધ લાગે તેમાં નવાઈ નથી. દેશ કાળ પાત્ર વગેરેના ભેદને લઈને ઉપદેશ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનોજ હોવો જોઈએ. સંપાદક

એ લાયથી હું મારા વિચારો અને તેનો ઉપદેશ કરવાનું છોડી શકીશ નહિ. ”

આ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયને એ ક્રાંતિકારક માણસ મળ્યા. એ બન્ને ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં ૧૬૩ માણસો પર ચાલેલા ખટલામાં સંડોવાયેલા હતા. ક્રાંતિકારક પક્ષ અને ટૉલ્સ્ટૉય વચ્ચે એક બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ હતો અને તે કદિ પણ નહિ ફરવાથી એ પક્ષને ટૉલ્સ્ટૉયનો ટેકા મળ્યો નહતો. ટૉલ્સ્ટૉય નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારના પક્ષા હિમાયતી હતા. ક્રાંતિકારક પક્ષ એ વિચારને કદિએ મળતો થયો નહિ; તેો પણ અન્ય બાબતોમાં ક્રાંતિકારક પક્ષનું કથન ટૉલ્સ્ટૉયને માન્ય હતું. પ્રતિકારની હિંસાત્મક રીત સિવાય અન્ય વાતો વિષે તેમની સહાનુભૂતિ હતી; પણ પ્રતિકારના એ પ્રકારની વિરુદ્ધમાં તે એટલું બધું બોલતા કે ધણાને સંશય પણ થતો કે એ સરકાર પક્ષના છે કે શું ?

તેમના સમાચારના આ નિવાસ દરમીઆન દૂરજીનેકનો નીચે પ્રમાણે પત્ર આવ્યો હતો. એ તેનો છેવટનો પત્ર હતો.

તા. ૧૮, જુન, ૧૮૮૪

“ પ્રિય લીયો નીકોલીવીચ,

આજે ધણા દિવસથી મેં તમને પત્ર લખ્યો નથી તેનું કારણ એજ છે કે ધણા દિવસથી હું મરણ પથારીએ પડેલો છું. એમાંથી ઉઠવાની હવે આશા નથી એટલે હવે સારું થવાની વાતજ કરવાની નથી. આજે આપને લખવાનું એકજ કારણ છે, અને તે એ છે કે, તમારા સમકાલીનત્વ માટે મને કેટલો આનંદ થાય છે તે તમને જણાવવો અને તમને એક અંતિમ વિનંતિ કરવી. મારી શુદ્ધ અંતઃકરણની એટલીજ ખાસ વિનંતિ છે કે, આપ આપનું મન સાહિત્યમાં પુનઃ રોકશો. જે સ્થળેથી સર્વ મંગલમય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્થળેથી એ અમૂલ્ય કળાની બક્ષિસ તમને મળેલી છે. મારી વિનંતિને તમે અવશ્ય માન આપશો એવી જો મારા મનને ખાત્રી હોત તો મને કેટલોએ આનંદ થયો હોત. હવે મારું જન્મકાર્ય સમાપ્ત થયું છે. મારા રોગના નામ વિષે પણ વૈદ્યો કંઈ નિશ્ચય કરી શકતા નથી. મારાથી ચલાવું નથી એ દુઃખનું ગાણું ક્યાં સુધી ગાવું ? લોકોને કહેતાં પણ કંટાળી ગયો છું. પ્રિય મિત્ર, મારી વિનંતિનો અસ્વીકાર ન કરીશ. આ ચીટી પહોંચ્યાનો ઉત્તર આપશો. અહીં રહી-નેજ તમને એક આલિંગન આપું છું. હું થાકી ગયેલો હોવાથી મારાથી વિશેષ લખી શકાતું નથી.”

દૂરજીનેક અને ટૉલ્સ્ટૉય બન્ને વિખ્યાત સાહિત્યકારોનો પૂર્વસંબંધ લક્ષમાં લઈએ તો આ પત્ર અતિશય કંઈજામય લાગે છે. દૂરજીનેકને ગુસ્સે થવા જેવી અનેક બાબત ટૉલ્સ્ટૉયે કરેલી હતી અને તે દૂરજીનેકના હૃદયની પરીક્ષા બીલકુલ કરી શક્યા ન હતા; છતાં એ સર્વ ગતવાતોનું વિસ્મરણ કરી સાહિત્ય પ્રત્યેની

અપૂર્વ ભક્તિથી ઉક્ત પત્ર તેણે લખ્યો હતો અને તેમાં તેની હૃદયની ઉદારતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેજ પ્રમાણે ટૉલસ્ટૉયનું ચિત્ર કેટલું ખળભળી ઉઠ્યું હતું, સાહિત્યસેવાથી દૂર રહેવાનાં કેવાં બલવત્તર કારણ ઉદ્ભવ્યાં હતાં, તેની દૂર-જીનેદને માહિતી ન હતી તે પણ એ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. એ પછીથી નવલ-કથાની દૃષ્ટિએ ટૉલસ્ટૉયના હસ્તે થયેલી સાહિત્યસેવા ઓછી મનોરંજક હશે; પણ માનવહિતની દૃષ્ટિએ તે અતિ મહત્ત્વની છે એમાં શંકા નથી. ‘આત્મ-નિવેદન’ (૧૮૭૬) ના પુસ્તકથી તે ‘ચૂપ રહીશ નહિ’ સુધીમાં તેમણે જે કંઈ લખ્યું છે તે જો ન લખ્યું હોત તો આજે તેમની જે ખ્યાતિ સર્વ જગતમાં સર્વમુખી થયેલી છે તે થાત કે કેમ એ વિષે શંકાજ રહે છે. લક્ષાવધિ સ્ત્રી પુરૂષોનાં ચિત્ત તેમના ચારિત્ર્ય પ્રતિ આકર્ષાયાં; સંકટો પતિત સુમાર્ગે ચઢ્યા; ખરી લોક-સેવા શામાં છે તે અનેકને સમજાયું; અને રૂશીયાની સ્થિતિ સુધારવા માટે મોટાં મોટાં શ્રીમંત અને ખાનદાન યુવક યુવતીઓએ જે આત્મચત્ર આરંભ્યો, તેમાં પણ મોટે ભાગે ટૉલસ્ટૉયના લેખજ કારણભૂત હતા. દૂરજીનેદને સ્વપ્ને પણ કલ્પના ન હતી કે, ટૉલસ્ટૉયના જીવનક્રમને જે તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું વલણ મળેલું છે તેને લીધે નવલકથાઓ કરતાં પણ ઘણી બળવાન અને સ્થાયી અસર આપ્યા રૂશીયાપર થવાની છે.

ટૉલસ્ટૉયની બુદ્ધિમત્તા વિષે દૂરજીનેદના મનમાં જે પૂજ્યબુદ્ધિ ઉદ્ભવેલી હતી તેનું મુખ્ય કારણ ટૉલસ્ટૉયનું કથાલેખન હતું. જ્યારે ટૉલસ્ટૉયની બુદ્ધિ કથાલેખનથી છૂટી પડી ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિસિદ્ધાંત અને સમાજશોધન તરફ વળી, ત્યારે દૂરજીનેદની પેઠે અન્ય ઘણાં માણસો દીલગીર થયાં હતાં; પણ તેથી ટૉલસ્ટૉયની મહત્તા ઘટવાને બદલે દીલગીરી ચનારાઓની બુદ્ધિનુંજ સંકુચિતપણું વ્યક્ત થાય છે. ઉત્તમેત્તમ કાદંબરીકાર તરીકે ટૉલસ્ટૉયની જે ખ્યાતિ છે તેનું કારણ પણ કેવળ તેમની રચનાની ચમત્કૃતિ અથવા બાષાસૌંદર્ય ન હોઈને તેમની સત્યશોધનની તીવ્ર પ્રિયતા તથા વિચારોની પ્રૌઢતા છે. આઘ કાદંબરીથી તે છેવટના લેખ સુધીના લખાણમાં તેમના હૃદયની એ વિશેષતા સર્વત્ર જણાઈ રહે છે.

દૂરજીનેદના પત્રનો ઉત્તર ઘણા દિવસ સુધી ટૉલસ્ટૉયે લખ્યો ન હતો અને છેવટે એ ઉત્તર પહોંચતા પૂર્વજ દૂરજીનેદ તા ૨૨ ઓગસ્ટના રોજ મરણ પામ્યો. તેમની એ પત્રનો ઉત્તર લખવાની ઇચ્છા હતી પણ મનની અધિક સ્થિરતાના સમયે સવિસ્તર ઉત્તર લખી દૂરજીનેદે કરેલા આક્ષેપ દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી તેનો ઉત્તર તેમણે લખી મોકલ્યો નહિ; અને દૂરજીનેદના મરણથી એ કાર્ય અધૂરુંજ રહ્યું, તે માટે ટૉલસ્ટૉયને ગણી દીલગીરી થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૮૩ ના સપ્ટેમ્બરમાં ટૉલસ્ટૉયનું સર્વ કુટુંબ મોસ્કો ગયું, પણ

તે પોતે તો ચાસનાયાજી રહ્યા; અને તે દરમીયાન જીલ્લા કચેરીમાં તેમને જ્યૂરી-મેન-પ્રજ્ઞપત્ર તરીકે બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તે વિષે એક પત્રમાં તેઓ જણાવે છે:—

“કૉપવીનીની અદાલતમાં આજે મને જ્યૂરર તરીકે બોલાવવામાં આવ્યો હતો. ત્રણ વાગે હું ન્યાયાસન સમક્ષ પહોંચ્યો. અદાલતનું કામ પ્રથમથીજ શરૂ થઈ ગયેલું હોવાથી મારો સો રૂપિયા દંડ થયો. પછી મને જ્યૂરીના પાંજરામાં પૂરવા માંડ્યો ત્યારે મેં કહ્યું કે, ‘એ કાર્ય મારાથી થઈ શકે તેમ નથી.’ અદાલતે પ્રશ્ન કર્યો: ‘કેમ?’ ત્યારે મેં કહ્યું: મારા ધર્મ વિચારથી હું તેમ કરી શકતો નથી.’ અદાલતે મને પુનઃ વિચાર કરવા કહ્યું, પણ મારો મત બદલી શકતો નથી એટલેજ જવાબ આપી હું ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. આજે વળી સો અસો રૂપિયા થાય તેમ લાગે છે અને કદાચિત્ એ વાત એટલેથીજ પતશે એમ લાગે છે. મારી ખાત્રી છે કે, મેં કયું છે તે બરાબર છે. અરે, અદાલતના પગથીયા સુધી ગયો એજ મેં જૂલ કરી લાગે છે; પણ તે પણ એક રીતે ઠીકજ થયું. કેમકે એક વખત મારો મત સ્પષ્ટ થયા પછી મને એવા કાર્ય માટે પુનઃ બોલાવશે નહિ.”

ટૉલસ્ટૉયના મનમાં કદિપણ મુલકી કે ફાજદારી ન્યાયપદ્ધતિ પ્રત્યે માન ન હતું; તેજ પ્રમાણે કેદ કે હદપારની શિક્ષા કરવાનું પણ તેમને પસંદ ન હતું. તેમણે આ વખતે જે અપ્રતિકારનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું તેને પણ તેમનું વર્તન અનુરૂપ હતું. અપ્રતિકારનું તત્ત્વ ખૂદ ખ્રિસ્તે દર્શાવ્યું છે અને તેજ યોગ્ય છે, એવી તેમની દૃઢ ભાવના હતી અને તેને અનુકૂળજ તેમનું વર્તન હતું.

આ વખતે ‘રશીયન સાહિત્ય મંડળ’ નામની એક સંસ્થા સ્થાપન થયેલી હતી. એ મંડળે ટૂરજીનેકના શોકપ્રદર્શન નિમિત્તે એક સભા બોલાવવાનું ઠરાવી ટૂરજીનેક વિષે એકાદ લેખ લખી જાતે વાંચવા ટૉલસ્ટૉયને વિનંતિ કરી હતી. ટૉલસ્ટૉયે છેવટે તે વિનંતિ સ્વીકારી હતી; પણ સરકાર તરફથી તેમને મનાઇહુકમ મળવાથી તે પ્રમાણે બની શક્યું નહતું.

હવે તેમના સાર્વજનિક વિષયને સહજ બાબુએ રાખી તેમના ખાનગીજીવન વિષે એના શું કહે છે તે જોઈએ.

“આજે સાંજે કાઉન્ટને યુવાવસ્થાના દિવસનું સ્મરણ થયું હોય તેમ લાગ્યું. તે પોતાની ઓરડીમાં એક યુવકની માફક નાચતા હતા અને બરાબર તેમના આપ-સ્યપરથી કાઢતે પણ લાગ્યું હોત કે તેમની ઉમ્મરમાં આજે ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ ઓછાં થયાં હોવાં જોઈએ. કાઉન્ટ સાહેબમાં એક મોટો વિલક્ષણ ગુણ એ છે કે, તે ગમે તેવું કરે છે પણ કાઢતેજે તેમાં છાકરવાદપણું જણાતું નથી. તે ગમે તેવો વિચિત્ર પોષાક પહેરે છે અથવા ફાટલાં મોજાં પર તૂટલા ખૂટ

પહેરે છે, તોપણ કાંઈનેએ તેમના તરફ નજર કરી હસવાની ઇચ્છા થશે નહિ.”

તે દિવસે ટૉલસ્ટૉયને જે આટલો વિલક્ષણ આનંદ થયો હતો તેનું કારણ એ હતું કે તે દિવસે તે ખૂટ શીવતાં શીખ્યા હતા. અને તેટલી રીતે લોકો પાસેથી ઓછી સેવા લેવી અને અને તેટલી આધક જનસેવા કરવી, એ નીતિતત્ત્વને અનુસરી એ વિદ્યા શીખવાનો તેમણે આરંભ કર્યો હતો. તેમણે એકાદ બે બોડી ખૂટ શીખ્યા, એ વાતનું મહત્ત્વ પૈસાની અથવા ધંધાની દૃષ્ટિથી ઠરાવવાનું નથી; પણ તેમના હૃદયમાં રહેલાં નીતિતત્ત્વ ઉપરથી ઠરાવવાનું છે. ત્યાર પછી થોડાજ દિવસમાં તે સ્વહસ્તે તૈયાર કરેલા ખૂટ પહેરીને બહાર ફરવા લાગ્યા હતા.

આ વખતે ટૉલસ્ટૉય ‘ મારા મત ’ એ પુસ્તક લખતા હતા. હમ્મેશની ટેવ પ્રમાણે એ લખાણ પણ તેમણે બે ત્રણ વખત તપાસી પુનઃ પુનઃ સુધારીને ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના નવેમ્બરમાં પુરું કર્યું અને ત્યારપછી વિશ્રાંતિ માટે ચાસનાયા ગયા.

આ વખતે રેલ્વે સ્ટેશન પરથી ગાડીમાં બેસી ઘેર આવતાં ટૉલસ્ટૉયનું પાકીટ રસ્તામાં પડી ગયું હતું; તેમાં તેમના કેટલાક હસ્તક્ષેપ તથા ‘ મારા મત ’ એ પુસ્તકનો પણ કેટલોક ભાગ હતો, પણ તે ભાગના વિચાર તેમના ચિત્તમાં એટલા દઢ થઈ ગયેલા હતા કે તે ફરી લખવામાં તેમને વધારે શ્રમ પડ્યો નહિ.

તેમની ખાત્રીજ હતી કે એ લખાણ સરકારી પરીક્ષક તરફ મોકલવાથી કંઈ જ લાભ થવાનો નથી; તેથી પ્રથમ તેની પચાસજ પ્રત પરવાનગી મેળવ્યા વિના છપાવવાનો વિચાર કર્યો. કાંઈ પુસ્તકની સંખ્યા ઓછી હોય તો સરકારી પરીક્ષક તે વિષે વિચાર ન કરતાં કેટલીક વખત તે પ્રમિદ્ધ થવા દેતો; કારણ તેને લાગતું કે તેનો પ્રચાર ખાનગી મિત્રમંડળમાંજ માત્ર થશે. આરંભમાં તેમની એ યોજના ફલિત થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં; પરંતુ પ્રધાન સાહેબે છેવટે પુસ્તક પ્રકાશનની મંજૂરી આપી નહિ. એ સર્વ હકીકતના સમાચાર લોકોમાં પ્રસરેલા હોવાથી એ માટે મોટી હીલચાલ થઈ. એવો પણ કાયદો હતો કે, ધાર્મિક અથવા પરીક્ષક સમિતીએ જે લખાણો નાપસંદ કર્યા હોય તેને બાળી નાખવા, પરંતુ લોકોમાં બેસબેર હીલચાલ થવાથી તેનો અમલ થયો નહિ. સરકારે એ સર્વ પ્રતો પોતાના અમલદારોમાં વહેંચી દીધી.

આવી રીતે એ પુસ્તકનો સરકાર તરફથી અટકાવ થયો ખરો, પણ તેની હસ્તલિખિત અને શિક્ષામુદ્રિત સેંકડો પ્રત તૈયાર થઈને તેનો સપાટાબંધ પ્રચાર શરૂ થયો. છેવટે જીનીવામાં તે ખુલ્લી રીતે છપાયું અને ટુંક સમયમાં યૂરોપની અન્ય ભાષામાં પણ તેનાં ભાષાંતર છપાયાં. આટલું થયું છતાં રશીયામાં તો લખ્યા

લાંબા સમય સુધી તેની ખંધીજ રહી હતી.

ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલી ડીસેંઝરીસ્ટ નામની નવલકથાના કેટલાક ભાગ એક સાહિત્ય મંડળના માસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ અધુરી કથા ઇ. સ. ૧૮૮૪ પૂર્વે કેટલાંએ વર્ષથી લખેલી પડી રહેલી હતી. તેમનાં સર્વ લખાણુ-માંથી છેવટે આટલાજ લખાણુને પ્રસિદ્ધ કરવાને સરકારે પરવાનગી આપી હતી.

ઉપલું સાહિત્ય મંડળ ઇ. સ. ૧૮૫૭માં ગરીબ સાહિત્યસેવકોને આર્થિક સહાય આપવાના ઉદ્દેશથી ટૉલ્સ્ટૉયના પ્રોત્સાહનથી રૉઝનીને સ્થાપ્યું હતું.

એ મંડળમાંથી તેમને ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાંક તત્ત્વ શુદ્ધ હૃદયપૂર્વક ગ્રહણ કરનારો એક શિષ્ય મળ્યો. તેનું નામ ચરકૉફ હતું. એ ગાર્ડ પલટણમાં કેપ્ટનના હોદ્દા પર હતો; પણ અપ્રતિકાર તત્ત્વના પાલન ખાતર રાજનામું આપી છુટો થયો હતો. એને! પિતા સેનાધ્યક્ષની પદવીએ પહોંચેલો હોય ખૂદ બાદશાહના દરબારમાં તેનું સાફ માન હતું. ચરકૉફ ધરનેા શ્રીમંત હોય તેના પિતાને એકનો એક હતો; તેથી વધારે પડતા લાડથી તે બગડ્યો હોય તો નવાઈ જેવું નથી. શ્રીમંતાનાં વ્યસની બાળકોને જેટલા છંદ લાગવા શક્ય છે તે સર્વ તેને લાગ્યા હતા; પણ તેની શુદ્ધિમત્તા સારી હોવાથી છેવટે ખરાબ બાગત પર તિરસ્કાર ઉપજી આવતો હતો. મનનો વિકાસક્રમ પણ લગભગ ટૉલ્સ્ટૉયના જેવોજ હતો. હમણાં ટૉલ્સ્ટૉય વૃદ્ધ હતા અને તે તરણુ હતો; તથાપિ ઉભયની માનસિક સ્થિતિ સમાન હોવાથી એ વૃદ્ધ-યુવાનમાં થોડા વખતમાં સ્નેહ ખંધાયો. ચરકૉફને ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકો વગેરે પરથી તેમના વિષે સારી માહિતી મળેલી હતી પણ તેમનો પ્રત્યક્ષ મેળાપ ઇ. સ. ૧૮૮૩ માં મોસ્કો ખાતે થયો હતો. પહેલીજ મુલાકાતે ઉભયમાં સ્નેહ ખંધાયો હતો અને તે ટૉલ્સ્ટૉયના મૃત્યુ સુધી જરી રહ્યો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયના ઘણા સ્નેહીઓ તેમને પોતાના વિચારોની નાખતમાં દુરાગ્રહી કહે છે, પણ ચરકૉફ તેથી જુદો પડે છે. તે તો કહે છે કે વાસ્તવિક રીતે પોતાના મતના પ્રતિપાદનાર્થે જેટલો આગ્રહ ધારણ કરવો જોઈતો હતો તેટલો તેમણે ધારણ કર્યો નથી.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના જાન્યુઆરીમાં સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ‘ગે’ સાથે મુલાકાત થએલી હતી તે વિષે ‘ગે’ની પત્નીએ કયું છે કે:—

“સંખ્યાકાળે અમે સર્વ ટૉલ્સ્ટૉયને ઘેર તેમને મળવા માટે ગયાં હતાં. ટૉલ્સ્ટૉય વિષે ‘ગે’ ના મનમાં અતિશય પૂજ્યભાવ હતો તેથી ટૉલ્સ્ટૉયનું દર્શન થતાંજ ‘ગે’ની મનઃસ્થિતિ વિલક્ષણ બની ગઈ અને તેમણે કેટલીએવાર સુધી તેમના મુખ તરફજ જોયા કર્યું. ટૉલ્સ્ટૉયના મુખમાંથી બહાર પડનારો પ્રત્યેક શબ્દ જીલી લેવાને તે આતુર જણાયા. ટૉલ્સ્ટૉયે પણ તેમની સાથે મમતાળુ વર્તન રાખી ચિત્ર કાઢવાની પરવાનગી આપી. ‘હવે આપણે શું કરવું જોઈએ’ એ લેખ લખે છે,

એવા દેખાવનું ટૉલ્સ્ટૉયનું સુંદર ચિત્ર એ વખતે ગેએ તૈયાર કર્યું.”

એ ચિત્ર કાઢવા માટે ગે હમ્મેશ કહેલા સમયે આવતો હતો. એ મુલાકાત વિષે એનાએ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

“ લખતાં લખતાં વચ્ચેજ કાઉન્ટ કંટાળીને પોતાની જગ્યાએથી ઉઠી જતા અને જુના જોડા દુરસ્ત કરવા બેસતા; અને તેટલાથી તેમનું મન પુનઃ તાજું બનતું. એવા વખતે ચિત્રકાર તો એક સોફા પર સ્વસ્થ પડી રહેતો અને બીડી પીતો પીતો ટૉલ્સ્ટૉયનું નિરીક્ષણ કરતો. કવચિત્ બન્ને વાત કરવા લાગતા અને તેમાં કંઈ હાસ્યકારક વિષય નીકળતો કે નાનાં બાળકની માફક ઉભય હસતા.”

પ્રચલિત ધર્મ વિષે ઘણા સમયથી તે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયેલા હતા. તેમની ખાત્રી હતી કે, આર્ટીઝમ, મંત્રોપચાર, મરણોત્તર વિધિ વગેરે વાતોનો સંબંધ મૂળ સત્યધર્મ સાથે બીજકુલ નથી. આથી આ સમયે એ વિધિ સ્વકુટુંબમાં ચાલવા દેવા કે કેમ એ પ્રશ્ન તેમના ચિત્તમાં બમણું કરી રહ્યો હતો. મોટાં બાળકો વિષે વિચાર કરવાનું તેમને કંઈ પ્રયોજન જણાતું નહતું. એ કર્મ કરવું કે ન કરવું તે તેમની ઇચ્છાને સ્વાધીન હતું; પણ નાનાં બાળકો માટે તેમ નહતું. તેમને પોતાને ગમે તેટલું ખાત્રીમયું લાગ્યું હોય કે, જન્મસંસ્કાર અને અંત્ય-વિધિ દંભપૂર્ણ છે; પણ તેમનાં પત્ની જુના મતનાં હોવાથી એ સર્વ વિધિ માટે તે આમ્રહભર્યાં હતાં. સિવાય એ વિધિપાલન વિના કાયદેસર હક પણ મળતા નહતા; આથી પોતાના હૃદય વિરુદ્ધ ટૉલ્સ્ટૉયને તેમના ચિચારને સંમતિ આપવી પડતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ના જુન મહિનાની ૧૮ મી તારીખે ટૉલ્સ્ટૉયને બીજ એક પુત્રી પ્રાપ્ત થઈ હતી. એ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના મનમાં વળી પાછો ‘લાખો મરીબો જુએ મરે છે અને પોને મોજમજમાં રહે છે એ ધોર પાતક છે’ એ વિચારનો પ્રબળ પ્રવાહ ઉદ્ભવ્યો હતો. એક દિવસે સાંજે કાઉન્ટેસ પાસે આવી ‘ થોડા દિવસ કંઈ બહાર જઈ આવું છું. હવે મને આ વેગવ તદ્દન અસહ્ય લાગે છે ’ એટલું બોલી ધરથી બહાર નીકળી પડ્યા. કાઉન્ટેસને તે પાછા આવશે કે નહિ એ વિષે પણ શંકા થઈ. પોતાને કંઈ બોલવાનો અવકાશ આપ્યા વગર ટૉલ્સ્ટૉય ચાલતા થઈ ગયા તે માટે તેને માફ લાગ્યું. તે તરતજ ઉઠીને બાગમાં ગઈ અને એક વૃક્ષ નીચે બેસીને રડવા લાગી. તેટલામાં તેને પ્રસૂતિની વેદના શરૂ થઈ. આમ બે પ્રકારની વેદનાથી તેની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક થઈ ગઈ. ઘણાં માણસોએ ઓરડીમાં સ્વસ્થ રીતે સૂઈ રહેવા વરંવાર વિનંતિ કરી, તથાપિ તે ત્યાંથી ખસી નહિ. છેવટે સવારે પાંચ વાગે કાઉન્ટ પાછા આવ્યાની બપોર સાંભળી ત્યારે તેણે તરતજ ટૉલ્સ્ટૉય પાસે જઈ કહ્યું: ‘ આવી શિક્ષા થવા જેવો મેં ક્યો અપરાધ કર્યો છે ? મારો અપરાધ એટલોજ છે કે, આપના ચિત્તને જેવી ઉપરતિ થઈ

છે તેવી હજી મને થઇ નથી !”

ટૉલ્સ્ટૉય અત્યંત ખિન્ન અને ઉદાસ બની ગયા હતા. તે પોતાની પત્નીના સમાધાન ખાતર પણ એ શબ્દ બોલ્યા નહિ. થોડીવારે કાઉન્ટેસ પોતાની ઓરડીમાં ગઇ અને તેણે પુત્રીને જન્મ આપ્યો.

એ બાલિકાના બાપ્તિઝમ વિષે એના લખે છે:—

“ કાઉન્ટ સાહેબે એ વિધિ વિષે વિલક્ષણ અનાદર દર્શાવ્યો. ઉપાધ્યાયના આગમન સમયે પ્રથમથી કશી તૈયારી રાખેલી નહિ હોવાથી તે આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો. ઘરમાં કોઇ પણ હાજર નહતું. કાઉન્ટ ખેતરમાં ચાલ્યા ગએલા હતા. કાઉન્ટેસ પોતાની ઓરડીમાં કંઈ શીવતાં હતાં. એક દાઈ અને મારો પુત્ર એટલાંજ માત્ર ત્યાં હતાં. એ પ્રસંગ માટે સારાં વસ્ત્રો નહિ પહેડું તો ખોટું દેખાશે, એમ જાણીને મેંજ માત્ર વાર તહેવારનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. સર્વ વિધિ પાંચ દશ મિનિટમાં આટોપી પાંચ રૂપીયાની દક્ષિણા ખીસામાં નાખી ઉપાધ્યાય મહારાજે રસ્તો પકડ્યો. ”

“ એ પછી શિયાળામાંજ એ છોકરી મરણ પામી ત્યારે મને લાગ્યા સિવાય રહ્યું નહિ કે, આ ધરનાં માણસોની અધાર્મિકતાનીજ શિક્ષા પ્રભુએ કરી છે.”

અત્યાર સુધી ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબવર્ગમાં મતભેદનો કે તેથી ઉદ્ભવતા કલહનો વિશેષ પ્રવેશ થયો નહતો; પણ હવે માનસિક જીદાઇનાં ચિન્હ દેખાવા લાગ્યાં. એ જીદાઇ તેમની પત્નીના અથવા બાળકોના સ્વાર્થપણથી ઉદ્ભવેલી ન હોઇ કેવળ ટૉલ્સ્ટૉયના મતના ફજરપે હતી. સામાન્ય ચાલુ મતથી તે પૂર્ણ રીતે વિભક્ત થવા ઇચ્છતા હતા અને તેમનાં કુટુંબીજનો ‘યદ્યપિ શુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં નાકરણીયં નાચરણીયં’ ના રાજમાર્ગને દઢ વળગી રહેલાં હતાં; આથી ઉભયમાં વહેલો મોડો ભેદભાવ થયો નિશ્ચિતજ હતો.

ઉપર કહેલો ચિત્રકાર જે ટૉલ્સ્ટૉયનો પાકો શિષ્ય બન્યો હતો. એ ગૃહસ્થ અતિ સાન્નિધ્ય સ્વભાવનો અને નિરૂપદ્રવી હતો. કોઈ પણ બાબતમાં કોઇની સાથે તેને કલહ થવાનું કોઇએ સાંભળ્યું નહતું. તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૮૮૪ ના એક પત્રમાં જે કહે છે કે:—

“ કેટલાક દિવસથી તમને પત્ર લખવાનો વિચાર થયા કરતો હતો; પણ તમારી કૌટુંબિક સ્થિતિ મારા જાણવામાં હોવાથી તરતમાં કંઈ લખવાનું ઠીક લાગતું નહતું. હું પહેલાંની માફકજ દુરાચારી રહ્યો હોત તો મારાં આપ્તજનોને મારા એ વર્તનથી આનંદજ થયો હોત; પણ માણસ પોતાના સંસારની દિશા બદલી ઇશ્વરપરાયણ થવા લાગે છે અને પોતાનું આચરણ તેવા પ્રકારનું રાખવા લાગે છે કે, તરતજ કુટુંબીઓનો ગડગડાટ શરૂ થઈ જાય છે. તેમનું

કહેવું એટલુંજ હોય છે કે, તમે મોટે ગમે તેવું બોલો, પણ પ્રત્યક્ષ આચાર તેવો કરશો નહિ. આ માર્ગમાં પગ મૂકવાની અગાઉથીજ હું જાણતો હતો કે એવું કંઈક બનશેજ અને તેથી તેને માટે મને કંઈ નવાઈ કે ચીડ પણ લાગતી નથી. અત્યાર સુધી મેં એ વાત આપને જણાવી નહિ તેનું કારણ એ હતું કે આજ સુધી મારું ચિત્ત પૂર્ણ શાંત બનેલું ન હતું.”

ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના અક્ટોબરમાં ટોલસ્ટૉય ગેને ઘેર અતિથિ તરીકે ગયા હતા. તેનું ગામ રૂશીયાના દક્ષિણ ભાગમાં શરનીગોર્ક નામના પ્રગણાની હદમાં હતું. થોડા દિવસ ત્યાં રહીને પાછા આવ્યા ત્યારે તેમનું આખું કુટુંબ મોરકો ગયું હતું. યાસનાયાથી તેમણે પોતાનાં પત્નીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો.

“ગેની વાડીમાં ચાર દિવસ મળ્યાં ગયા. ત્યાં હતો ત્યારે મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો હતો તે હવે કહીજ નાખું છું. મારા ભાવીજીવનની દિશા હવે લગભગ નક્કી થઈ ચૂકી છે. મારા મત હવે સ્થિર બન્યા છે તેથી આ જીવન દરમિયાન મેં તે પ્રમાણે ચાલવાની યોજના કરી છે.

“એ યોજના એવી છે કે, પ્રથમ યાસનાયાની વ્યવસ્થા કરવી. એ કામ મુશ્કેલી ભર્યું છે તે મારી જાણ બહાર નથી; પણ હવે તે કરવુંજ જોઈએ. મારા મનની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ છે કે, કંઈ પણ માલમત્તા પાસે રાખવી એ પાતક છે અને ખાનગી મિલકત રાખવાના મૂલ પાયાપર જે જે મહાલય ચણવામાં આવે છે તે પાપમૂલકજ બને છે.”

“મારા જે કંઈ મત નિશ્ચિત થયા છે અને તે પ્રમાણે જે કંઈ મને સત્ય લાગે છે, તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં લાવવું હોય તો તેનો મારા જેવાએજ આરંભ કરવો જોઈએ. આજે હું શ્રીમંત છું. મારા હાથમાં થોડીત્રણી સત્તા પણ છે અને મને ખુદલે ખુદલું જણાય છે કે, એ બાબતનો આરંભ શ્રીમંત અને સત્તાધિ-કારીએ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. તેણે પ્રથમ પોતાની સંપત્તિ અને સત્તા ઉભય પર પાણી છોડવું જોઈએ; અને તેમ થશે તોજ આગળના કાર્યનો પાયો રચાશે. હું એમ નથી કહેતો કે એ બધું તરતજ બની જશે. તે કરવાનો આરંભ તો કરવોજ જોઈએ. એ આરંભ કરવો હોય તો પ્રથમ પોતાનાં સર્વ કાર્ય જાતે કરવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. પોતાના ખેડૂતની સાથેને સાથે રહી તેની સાથે શ્રમ કરવો જોઈએ. મેં એવીજ રીતે આરંભ કરવા ધાર્યું છે. યાસનાયાનું ખેતી-કામ હું મારા હાથમાં લેવાનો છું. એમાં નુકશાન ન થતાં કદાચિત્ થોડો ધણો લાભજ થશે. એ સર્વ બાબત લેખનદ્વારા જણાવી શકાય તેવી નથી. હાલ તો આપણો વ્યવસ્થાપક જે કામ જુએ છે તે હું હાથમાં લઉંશ. શિયાળામાં હું વચ્ચે વચ્ચે આવી જમીન, પણ ઉનાળાના આરંભથી તે ચોમાસાના અંતસુધી મારે અહીંજ રહેવું પડશે. મારી સમજ એવી છે કે, અત્યાર સુધી એ લોકોને મેં મારું કામ

સોંપ્યું તેથીજ મારું જીવન બીજે માર્ગે ગયું. સર્વ બાબતનો યથાસ્થિત વિચાર કરવાથી આ બાબત મારે માટે કેટલી અગત્યની છે તે લક્ષમાં આવશે. એનાથી અન્યનું લેશ માત્ર નુકશાન થવાનું નથી અને કદાચિત્ મારી સાથે તેઓને પણ મહત્વનો લાભ મળશે. ”

“ આજે રાજમાર્ગમાં મને બે પ્રવાસી મળ્યા. એ સગા ભાઇ હોઈ ‘ચેથા-સગીરી’ ની અને ‘જેડસલમ’ ની યાત્રા કરી ત્યાંથી સૈબીરીયા તરફ જઈ પાછા ફરેલા છે. બન્ને વૃદ્ધ થએલા છે અને તેમનો સર્વ પ્રવાસ વિના દમડીએ થયો છે. તે માંસને સ્પર્શ પણ કરતા નથી. ઘેર ત્રણ ચાર હજારનો વાડીવજી છે. તેમના બન્નેના નીકળી ગયા પછી ગામમાં ઉભયનાં મૃત્યુની ગપ ચાલી. આથી સરકારે તેમની માલમિલકત એક વહીવટદારને સ્વાધીન કરી અને એ વહીવટદાર ધરમાંથી સર્વ કંઈ ખેંચી ગયો; તેથી ઘેર ગયા પછી તેમણે નુકશાનીનો દાવો નોંધાવ્યો. પરંતુ એટલામાંજ એક સાધુ તેમને મળ્યો તેણે કહ્યું કે, “આવી હુદ્દા ઐહિક બાબત માટે તમે લોકોને કારાગૃહમાં મોકલવા ઇચ્છો છો, ત્યારે જેડસલમની યાત્રાનું ફળ શું ? ” સાધુનો આ ઉપદેશ તેમને યોગ્ય લાગ્યો અને તેમણે દાવો ખેંચી લીધો. આ બન્ને ભાઇઓ તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી છે. તેમની સાથે વાતોમાં ને વાતોમાં હું ચૌદ પંદર મામલ નીકળી ગયો, તે જણાવું પણ નહિ.”

આ પછી થોડાજ દિવસે લખેલા પત્રમાં તે કહે છે:—

“ હવે હું એક અતિ કઠિન કાર્ય હાથમાં લેવાનો છું. ખેતી કરવી પણ તે પોતાના લાભની દૃષ્ટિએ ન કરતાં સામાન્ય લોકોના લાભની દૃષ્ટિથી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. લોકહિત અને સ્વલાભમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થવાના પુષ્કળ પ્રસંગ આવે છે. એવા સમયે સ્વલાભનો ત્યાગ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હા, મારું મન દુર્બળ હોવાથી મારા હસ્તે એ ક્રિયા પ્રત્યક્ષ થશે કે કેમ તેનો મને પોતાનેજ શક છે; પરંતુ ગમે તેમ થાવ તેઓ એ દિશાએ વહેવું એ મારી ફરજ છે.”

“ આજે સવારેજ ઉડીને થોડાપર ખેસી ખેતર તરફ ગયો. કુતરા સાથે આવવાને ઉંચા નીચા થઇ રહ્યા હતા તેથી તેમને પણ સાથે લીધા. શિકાર વિષે મારી વૃત્તિ ફેવી છે તે તપાસવાનો મેં વિચાર કર્યો. ચાળીસ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતથી શિકારની ટેવ પડેલી હોવાથી જંગલમાં પ્રવેશ કરતાં આરંભમાં મને ગમ્મત પડી; પણ તેટલામાં એક સસલું દૃષ્ટિએ પડતાંજ ‘પ્રભુ, એને કુતરાના પંજામાંથી બચાવ’ એવી પ્રાર્થના મુખમાંથી નીકળી. મારા કૃત્ય માટે હું શર-માવા લાગ્યો અને તેજ ક્ષણે ત્યાંથી પ.છો ફર્યો.”

“ પૈસાનો હિસાબ રાખવા તરફ ચિત્ત ચોટતું નથી તે માટે મારાપર ગુસ્સે થશે નહિ. હું જાણું છું કે મારી આવી વાતો તમને ગમતી નથી, પણ આપણું

સુખ બાહ્ય સંપત્તિના ઓછાવતા પ્રમાણુપર વધતું ઘટતું ન હોય તે આપણી અંતરંગ ભાવનાપરજ આધાર રાખે છે, એ સિદ્ધાંત તમારા ગળે ઉતારવા માટેજ એ વાસી વિષયની વારંવાર પુનરૂક્તિ કરવી પડે છે. જીવનને નીરસ અને કંટાળા-ભર્યું ન થવા દેવાની ઇચ્છા હોય તો આપણા મનને વિશેષ વિશાળ બનાવવું જોઈએ; તેમજ અધિક ઉંડું પણ બનાવવું જોઈએ. આપણા સુખનાં સાચાં સાધન કયાં છે, તે આપણે આપણા પ્રત્યક્ષ આચારથીજ આપણાં બાળકોને બતાવવાં જોઈએ; એથીજ તેમને ખરો બોધ મળશે. દુઃખ શામાંથી ઉદ્ભવે છે એ મુદ્દો તેમના લક્ષમાં આવશે તો આપોઆપજ તેઓ તેવી વાતોનો ત્યાગ કરશે. આપણે ગમે તેટલી ભાષાઓ શીખીએ, પદવીઓ મેળવીએ, સુવર્ણપદકો પ્રાપ્ત કરીએ, લાગવગ વધારીએ અને પૈસો મેળવીએ; તોપણ આપણા સુખ અથવા દુઃખનો આધાર તેનાપર નથી એ વાત તેમનાં મનપર આપણે ઠસાવવી જોઈએ.”

આ કાળના જીવનક્રમ વિષે કાઉંટેસનો શો મત હતો તે નીચેના પત્રપરથી જણાશે.

“આપનો પત્ર મને કાલે મળ્યો છે અને તે વાંચીને ધણું દુઃખ થયું છે. મને લાગ્યું હતું કે યાસનાયામાં રહીને કંઈ ઉચ્ચ પ્રકારની સાહિત્યસેવા અથવા માનસિક વિકાસ કરવાની યોજના હશે; પણ હવે આપ રોમીનસન ક્લબો બનવાના છો એમ જાણીને અત્યંત માઠું લાગ્યું. ધરના નોકરને તેમજ રસોઈયાને તમે રજા આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રોજનું ધરકામ પણ જતેજ કરવાનું ધાર્યું છે. એવા શ્રમથી લાભ શો છે તે હું સમજી શકતી નથી. ખેડુનો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં એવાં કામ કરતા નથી. હું જાણું છું કે આપ કહેશો કે એ આપના મતને અનુસરતો આચાર છે તેથી એ સંબંધમાં વિશેષ વાદનો કંઈ ઉપયોગ નથી; તથાપિ આપના જેવાની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તાનો ઉપયોગ ચૂલો એતાવવામાં, વાસીંદુ વાળવામાં અને ખૂટ શીવવામાં થવાનો છે તેથી અતિશય કષ્ટ થાય છે. ખરી રીતે આટલું પણ મારે લખવું ન જોઈએ; પણ જો એ બાબત મેં લખી ન હોત તો મારું મન વધારે બળ્યા કરત તેથી એ લખીને મારું મન મેં હલકું કર્યું છે.”

“આપની મૂર્તિ હૃદયમાં ઉપસ્થિત થતાં મારું અંતઃકરણ ઉછળવા લાગે છે. ડહાપણ, દયા, સાદાઈ અને હૃદય આપનામાં વિચિત્ર મિશ્રણ છે તેમાં વળી પરોપકાર બુદ્ધિ ઉમેરાયેલી છે. પરમ કલ્યાણની આટલી બધી ચિંતા કરનાર આપના જેવા માણસ જગતમાં અતિ દુર્લભ છે; એ વિચારથી આપનું સ્મરણ થતાં મારું હૃદય પ્રેમથી ભરાઈ આવે તેમાં નવાઈ નથી.”

ટૉલ્સ્ટૉયનો પત્ની સાથેનો વિરોધભાવ કેવી રીતે આ વખતથીજ પોષાતો ગયો તે યથાક્રમ આગળ આવશેજ. પોતાના વિચારોને આચારમાં લાવવાનો તેમણે આરંભ કર્યો હતો. ‘માતા, પિતા, સ્ત્રીપુત્રાદિકનો જે ત્યાગ કરી શકતો નથી તે મારો શિષ્ય બની શકતો નથી’ એ ખ્રિસ્તવચનનું વારંવાર સ્મરણ કરીને તે ઘરઆર ત્યજવાને પણ ઉદ્ધુકત થયા. કેવળ સ્વમાટે કોઈપણ ઉદ્યોગ કરવો નહિ અને રહેલું આયુષ્ય કેવળ પરોપકારમાંજ અર્પવું એવો વિચાર કરી તે ફેટલીકવાર ઘરની બહાર પણ નીકળ્યા હતા; પરંતુ થોડે દૂર જતા ન જતા તેટલામાંજ પુત્રપરિવારનો વિચાર આવી હૃદય પીગળી જતાં તે પુનઃ ઘેર આવ્યા હતા.

વતન અને લક્ષ્મીનું સ્વામિત્વ એ એક દુઃખદાયક ઝુંસરી હોવાની લાવના ટૉલ્સ્ટૉયમાં દિવસાનુદિવસ પ્રબળ બનવાથી અંતે તે સર્વ પત્નીને નામે કરી આપવાનું ધારી તે વિષે તેમણે તેમની સંમતિ માગી; પણ તેમણે ‘તમારા જેવા બુદ્ધિશાળીને જે ભાર મુશ્કેલ લાગે છે તે મારા જેવી સામાન્ય સ્ત્રી કેવી રીતે સહન કરી શકશે’ એમ કહી ના પાડી.

ટૉલ્સ્ટૉયના એ પ્રસ્તાવનો કાઢિંટેસે અસ્વીકાર કરવાથી પછી લાભ કરતાં હાનિજ વિશેષ થઈ. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં તેમણે સર્વ મિલકત પત્ની અને બાળકોમાં સરખા ભાગે વહેંચી આપી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ફેટલાંક છોકરાઓએ પોતાની મિલકત ગુમાવી અને છેવટે નિર્દુષ્ટ સ્થિતિમાંએ પહોંચ્યાં. તેઓ સમજી થતાં મુંઘી જે એકલાં કાઢિંટેસના હાથમાં સર્વ વહિવટ હોત તો એવું બન્યું ન હોત.

ઇ. સ. ૧૮૮૪ ના અંતે ‘બીરકોફ’ નામના એક તરણ ગૃહસ્થની કાઢિંટેને મુલાકાત થઈ. તેણે દરીયાઈ લશ્કરી વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું હતું અને નૌકાખાતામાં સારા હોદ્દા ઉપર તે નીમાવાનો હતો; પરંતુ યુદ્ધ એ એક પાપમૂલક વસ્તુ હોવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનો મત તેને રૂચવાથી તેણે તેમ કયું નહિ. એ પછી તે ટૉલ્સ્ટૉયનો પક્ષે શિષ્ય બન્યો હતો. બીરકોફે રશીયન ભાષામાં ટૉલ્સ્ટૉયનું સુંદર ચરિત્ર પણ લખ્યું છે.

બીરકોફ ટૉલ્સ્ટૉયને મળ્યો તે વખતે તેના મનની સ્થિતિ વિલક્ષણ થઈ હતી. તેને લાગ્યું કે આજસુધીનું સર્વ જીવન કેવળ પાપમાંજ ગયું છે. તેને પત્નો ઉત્તર આપતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“અંતરાત્માનું કથન સાંભળવું તેમાં કંઈ પાપ નથી. પૂર્વથી ચાલતા આવેલા ધર્મવિચારપરથી શ્રદ્ધા ચલિત થાય એ તમને ધર્મદ્રોહ લાગે છે, પણ તેમ નથી. આપણી શુદ્ધ બુદ્ધિનો સંદેશ આપણને કદિપણ ફસાવતો નથી. અંતરાત્માનો આદેશ સાંભળી લઈ તેની સાથે નિત્ય સંભાષણ કરતા રહેશો તો અંતે

સર્વ સંશયનું નિરસન થઇ અંતઃકરણ જ્ઞાનપ્રકાશથી ઉજ્જ્વલ બનશે. લોકચર્યાના ભયથી બુદ્ધિને કુંઠિત કરવામાં આવે છે તો તે પણ પછી મુંગી રહીને આપણી સાથે કંઈ પણ ચર્ચા કરતી નથી. આમ થતાં આપણા સંશય નષ્ટ થવાને બદલે જીવતા અને નવા વિચારની ગુંથણી થઇને આપણામાં એ પ્રવાહ વહેવા લાગે છે. એ સ્થિતિ અત્યંત ભયંકર છે. મનુષ્યના મનને માટે જે કાંઈ મોટો રોગ હોય તો એજ છે. એ રોગ એવો છે કે, વચની સાથે તે વધતો જાય છે. પોતાને જે સત્ય લાગે છે તેજ આપણને આપણી વિવેકબુદ્ધિ કહે છે. તે વિશ્વનિયંતાના કાનુનને અનુસરે છે. એ કાયદાનું ઉલ્લંઘન ભયાવહ છે. એ કાયદાના ભંગને લીધે જગતમાં રક્તની નદીઓ વહી છે તે ઇતિહાસ આપણને કહે છે. આ સર્વ જોતાં આપણી વિવેકબુદ્ધિને અનુસરી વર્તવામાં ગાંડપણ છે એમ શી રીતે કહેવાય ? વિવેકબુદ્ધિનો અવરોધ કરી કેવળ અન્યના તંત્ર પ્રમાણે ચાલીને આધ્યાત્મિક કલ્યાણની આશા રાખવી, એ બ્યર્થ છે. સંસ્કૃતિને અને કાર્યકારણના નિયમને દૂર રાખવાથી આપણને કદિપણ શાંતિ મળવાની નથી. આપણે શાસ્ત્રોએ નિર્માણ કરેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી આપણી વિવેકબુદ્ધિ સજ્જ કરી આ વિશાળ જગતનું આકલન કરવું જોઇએ. સૃષ્ટિના જે કાયદાની સત્તા પર આ સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે તે કાયદાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લઇ સ્વ અને પરનું હિત સાધવું તે આપણા હાથમાં છે. મારી વિચારસરણી સ્પષ્ટ શબ્દોથી તમારા આગળ મૂકી છે. તમારી બુદ્ધિ પણ એજ કહેતી હશે. તેના સંદેશને અયોગ્ય શા માટે કહો છો ? મને તો લાગે છે કે, આક્રીની સર્વ ખામતો દૂર રાખી એજ જ્વનિના પંથે પ્રવાસ કરવો એજ ઐયસ્કર છે.”

ખીરકોદને આ વિચાર યોગ્ય લાગ્યા હતા અને તેમનો ગુરુશિષ્યસંબંધ છેવટ સુધી રહ્યો હતો.

આ સમયની ટૉલસ્ટૉયની કૌટુંબિક સ્થિતિ વિષેનું સામાન્ય વર્ણન ઝ્ઞના-સુરોને નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

“ ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ટૉલસ્ટૉયનો સર્વમાં મોટો પુત્ર વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ મેળવતો હતો. તેનાથી નાના એ પુત્ર શાળામાં ભણતો હતા. તેમનાથી નાનાં બાળકો ઘેરજ ભણતાં હતાં. કેટલીક વખત ફ્રેટ, ગારશિન વગેરે સાહિત્યા-ચાર્યો અમારે ઘેર આવતા હતા ત્યારે સાહિત્યનાં અનેક અંગોપર મજાની ચર્ચા ચાલતી હતી. કેટલીક વખત કોઇ ગવૈયો આવતો અને સંગીતનો જલસો પણ થતો. એ ઉપરાંત કેટલાક પ્રૌફેસર અને ગવર્નરો પણ કાઉન્ટ સાહેબને મળવા આવતા હતા. ”

ટૉલસ્ટૉયનું વતન વજીશ તરફ લક્ષ નહતું તોપણ તેટલાથી પૈસાની દૃષ્ટિએ કંઈ વિશેષ નુકશાન થયું નહિ. ઉત્પન્ન થતવાથી તેમના કુટુંબે ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો

નહતો; તથાપિ ખૂદ ટાલ્સ્ટોયનું જીવંત ઉદાહરણ કુટુંબીઓ સમક્ષ હોવાથી થોડીધણી સાદાષ તેમનામાં પણ આવે એ સ્વાભાવિકજ છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ થી ટાલ્સ્ટોયનાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કાઉટેસ કરવા લાગ્યાં હતાં. એ વિષે ઝંના જણાવે છે:—

“ આ વખતે કાઉટેસના હાથમાં કાઉટનાં પુસ્તકોનું વેચાણ વધારવાનું નવું સાધન આવ્યું. એ કામ ઝપાટાખંધ વધી પડ્યું. પુસ્તકોની આવૃત્તિઓ પર આવૃત્તિ નીકળવા લાગી અને વખતો વખત લોકો તરફથી આગળથી પૈસા આવવા લાગ્યા. ખૂદ તપાસવાનું કામ કાઉટેસ જાતે કરતાં અને તે માટે તેમને કેટલીક વખત મોડી રાત સુધી જાગણ કરવું પડતું. કેટલીક વખત પુસ્તકોની દુકાનવાળાઓ સાથે માથાકુટ કરવી પડવાથી તેમને ઘણો ત્રાસ થતો. દુકાનદારો તકરાર કરતા કે કાઉટેસનું વર્તન કાયદાની દૃષ્ટિએ યરાયર હશે પણ તે ચાલુ રૂઢિથી વિરૂદ્ધ છે.”

“ ટાલ્સ્ટોયનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય હતો કે, પૈસો રાખવો એ પાપ છે. અંતઃકાર્યથી આટલી આવક થતી હોવાની કલ્પના કાઉટેસે એ કામ હાથમાં લીધા પછી તેમને આવી શકી ખરી; પરંતુ કાઉટેસે પૈસા માટે એ ઉદ્યોગ ચલાવવાની વાત કરી ત્યારે તેમણે કાને હાથજ મૂક્યા. એ વખતની તેમની મુદ્રાપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે તેમને એથી ભયંકર વેદના થતી હોવી જોઈએ; પરંતુ કાઉટેસે પોતાની વાત છોડી નહિ. દિવસે દિવસે ઘરનો વ્યવહાર વધતો જતો હતો અને ટાલ્સ્ટોયની નિષ્કાળજીથી ખીજી આવક કમી થતી જતી હતી. આવી સ્થિતિમાં કુટુંબવ્યવહાર યથાર્થિત ચલાવવા સારૂ આવકનું કંઈપણ નવું સાધન મેળવવાની જરૂર હતી. એજ અરસામાં દેશપરદેશના પ્રકાશકોના ભાષાંતરની પરવાનગી માટે પત્રો પર પત્રો આવવા લાગ્યા; પણ તેઓને કદીએ સરળ જવાબ મળ્યો નહિ. એ પત્ર જ્યારે ટાલ્સ્ટોયની પાસે જતા ત્યારે તે કહેતા કે, ‘ એમને હું કંઈજ ઉત્તર આપતો નથી અને કોઈને હું કોઈ પ્રકારની મનાઈ પણ કરતો નથી.’ ”

પુસ્તકપ્રકાશન વિષે રૂશીયા અને યુરોપના અન્ય દેશો વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારના કરાર થયેલા ન હતા; તેથી ટાલ્સ્ટોયે પોતાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર માટે મના કરી હોત તો તે વૃથાજ જાત. આ પ્રમાણે કાયદાનો યાદ નહિ હોવાથી અનેક પ્રકાશકો ટાલ્સ્ટોયના અંથોનાં ગમે તેવાં ભાષાંતરો કરવા લાગ્યા.

એ અધુરાં અને ખામીભર્યા ભાષાંતરોથીજ જીદાજીદ દેશોમાં ટાલ્સ્ટોયના મત સંબંધી ગેરસમજ પ્રસરી હોવી જોઈએ.

મૂળ અંથોના પ્રકાશનનું કાર્ય કાઉટેસે હાથમાં લીધું ત્યારે તેમને થાપણ માટે લગભગ ત્રીસ હજાર રૂપિયા કરજ લેવા પડ્યા, અને એક વર્ષમાં એ કરજ

ત્રણમણું વધી ગયું; પણ પુસ્તકોનો પ્રચાર સારી જેવી કિંમતે મોટા પ્રમાણમાં થવાથી એ ઉદ્યોગમાં આર્થિક લાભ સારો થયો અને કુટુંબીઓને ખર્ચનું દુઃખ ટળ્યું.

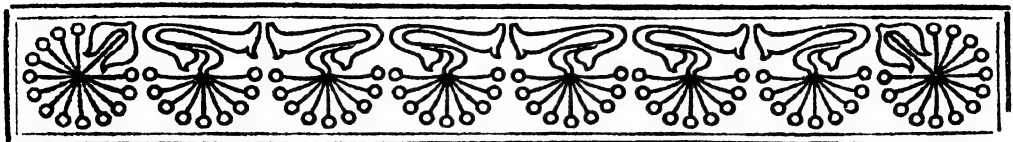
અઘાપિ પણ ટૉલસ્ટૉયની માનસિક સ્થિતિ કેટલાક અંશે અનિશ્ચિત જેવી જ હતી. તેમના માનસિક ક્ષેત્રમાં હવે પ્રથમની માફક વિચાર અને વિકારનું યુદ્ધ યજ્ઞવત્તર ન હતું; પણ તેનો મદ્દશ્વનિ તો થયાજ કરતો હતો. આ સમયથીજ તે પોતાના ભાવીજીવનને માટે અથવા પોતાનો અંતિમ જીવનાશય શો છે, તે સિદ્ધ કરવાને માટે નિશ્ચિત યોજના કરવા લાગ્યા હતા.

તે સમયે ટૉલસ્ટૉયની માનસિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી તે નીચેના પત્ર પરથી જણાઈ આવે છે:-

ડીસેમ્બર, ૧૮૮૪

“ કાલે સાંજે હું આગગાડીમાંથી ઉતર્યો અને ધર તરફ જવા લાગ્યો ત્યારે મને જે હર્ષ થયો તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જમીનપર ખરફનો ચર વેંત વેંત જમી ગયો હતો અને તે ઉપરથી મારી ગાડી સપાટાખંધ ચાલી જતી હતી; પણ ગાડી પુષ્કળ વેગમાં હોવા છતાં શાંતિમાં લાંગ થતો નહતો. મસ્તક પર તારા-ઓથી શોભી રહેલું આકાશ પ્રસરેલું હતું અને ઋતુ શિયાળાની હોવાથી વાદળાંનું નામનિશાન પણ ન હતું. એ રમ્ય દ્રશ્યથી મારું મન આનંદસાગરમાં તરવા લાગ્યું. મારો એ આનંદ પરિસીમાએ પહોંચવાનું અન્ય પણ એક કારણ હતું.”

“ આગગાડીના ડાઆમાં મારી નજીકમાં એક શ્રીમંત જમીનદાર સ્ત્રી બેઠેલી હતી. તેણે પોતાનું શરીર સુવર્ણાલંકારથી મઢી દીધું હતું અને શૌકમાં શૌકમાં ખીડીના ધૂમાડા કાઢતી હતી. સામેની બાજુમાં એક વિદ્વાન દાકતર બેઠેલા હતા અને તે ‘ ફ્રાંસીની શિક્ષા અવશ્ય હોવી જોઈએ ’ એવું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરતા હતા. તેમની પેલી બાજુ એક સ્ત્રી દારૂ પીને બેભાન દશામાં પડી હતી. તેની નજીકમાં બીજા એક ગૃહસ્થ દારૂના બાટલી લઇને બેઠેલા હતા, અને તેમની પેલી બાજુ એક સુકલો વિદ્યાર્થી ચરમાં ચઢાવીને બેઠો હતો. એટલામાંજ ગાડ સાહેબની પત્રામણી થઇ અને તે જતાં જતાં મને સહજ ધક્કો મારી આગળ ચાલ્યા. મારા શરીરપર જરજવાહીર નહતાં અને વસ્ત્ર પણ ગામડીયાં હતાં એટલે મને ધક્કો મારવામાં શી અડચણ હોય ? આવા જીવંત નરકમાંથી બહાર નિકળી સપ્તઋષિ અને ગુરૂ શુક્રની સાંનિધ્યમાં આવવાથી મને હર્ષાતિરેક થાય તેમાં નવાઇ શું છે ? મારી બાજુબાજુ સુંદર અને પ્રશાંત વનશ્રી, નીચે શુભ્ર રસ્તો, ચોતરફ ઉત્કૃષ્ટ વાતાવરણ, મારાપર પ્રેમ રાખનાર સેવક અને મારા પ્રભુની સાંનિધ્યમાં આગગાડીની સર્વ વેદના હું વીસરી ગયો.”

પ્રકળ ૧૭ મું-નવજં વન.

૯૪૨

લસ્ટોયના જીવનમાં અનેક ફેરફાર થયા છે; તથાપિ તે એટલા ધીમે ધીમે અને એવા ક્રમથી થયા છે કે તે પ્રત્યેકનો પૂરેપૂરો વિચાર આ ગ્રંથમાં થવો શક્ય નથી. ઇ. સ. ૧૮૮૫ ના અરસામાં તેમના જીવનમાં એક ફેરફાર થવાથી તેમનો જીવનક્રમ પહેલાં કરતાં વિશેષ સાદો બન્યો. ગત જીવનના શ્રીમંતી આચાર આ વખતથી તેમણે ત્યજી દીધા, અને દેહદમન અધિક કરવા લાગ્યા; તથાપિ આગલી જેવો તથા પ્રવૃત્તિ આડી આવવાથી કેટલીક વખત તેમનું મન ફરી પણ જતું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ટોલસ્ટોયના પ્રોત્સાહનથી ચરકોફ, ખીરકોફ અને ખીખ કેટલાકોએ પ્રકાશકનો નવો ધંધો શરૂ કર્યો. એ ધંધો ઘણી સારી સ્થિતિમાં આગ્યો હતો અને તેથી રૂશીયન સાહિત્યના એક અંગમાં ઉત્તમ વધારો થયો હતો.

એ સમયસુધી સામાન્ય લોકોને ઉપયોગી થાય એવું ઉત્તમ સાહિત્ય રૂશીયન ભાષામાં નહતું. દંતકથાઓ અને ચમત્કારની અતિશયોક્તિથી ભરપૂર સંતચરિત્રો સિવાય સામાન્ય જનસમાજના મનને પોષે તેવાં પુસ્તક ખીલકુલ અસ્તિત્વમાં ન હતાં. સંતચરિત્ર સિવાયનાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો એટલાં નકામાં હતાં કે, ક્રાઈપિણ સદ્ગુહસ્થને તેના તરફ જોવાનું મન થાય નહિ.

એ સંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એજ હતો કે, સાદી અને સહેલી ભાષામાં લખાએલાં ઉત્તમ પુસ્તકો બનતી કીકાયતે પૂરાં પાડવાં. ટોલસ્ટોય કહેતા કે, “લેખકોએ કેવળ સાદા ભોજનરૂપી બદલાથીજ સામાન્ય જનવર્ગને માટે સારાં પુસ્તકો લખવાં જોઈએ. લેખક જે અન્નનો આહાર કરે છે, જે વસ્ત્ર પહેરે છે અને જે ઘરમાં રહે છે, તે સર્વ લોકોની અંગમહેતતથીજ ઉત્પન્ન થએલાં હોય છે, અને લેખક એ સર્વનો વગર મહેનતે ઉપયોગ કરે છે; તો પછી તેણે એ ઋણ નિદાન સારાં પુસ્તકો લખવાદ્વારા પણ ફેડવું જોઈએ. કેવળ એશઆરામી અને શ્રીમંત લોકો માટેજ લેખકો લખ્યા કરે અને સામાન્ય જનતાનો વિચાર ન કરે, તો પછી જનસમાજે પણ એવા કચરાનું શામાટે પોષણ કરવું ? એવા લેખક સમાજને માટે નિરર્થક અને નુકશાનકારક છે.”

એક પ્રસંગે પોતાના એક સ્નેહી સાથે વાત કરતાં ટોલ્સ્ટોયે જણાવ્યું છે કે:-

“ આજે એ વાતને ત્રીસ વર્ષ થયાં છે. તે વખતે હું અને મારા અન્ય લેખકમંદુ જે લખતા હતા, તેના આપણી દસ કરોડની પ્રજામાં દસ હજાર પણ વાંચક મળવા મુશ્કેલ હતા; પરંતુ હવે તો શિક્ષણપ્રચાર ગામડાં સુધી પહોંચીલો છે એટલે ઓછામાં ઓછા દસ લાખ માણસ વાંચન માટે તકની રહ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, ‘અરે શારદાસેવકો, અમારા તરફ લક્ષ આપો. તમારી કીર્તિને શોભે અને અમને પચી શકે તેવો ખોરાક અમને આપો. હલકી ચોપડીઓનો વ્યાધિ અમારાં મસ્તકને લભાવી રહ્યો છે; તેનાથી અમને છાડવો.’ રૂશીયન ખેડુત સાદો, બોળો અને પ્રમાણિક છે. તેની યાચનાનો સ્વીકાર થવો ગોચ્ય છે. એ બાબતમાં મેં પુષ્કળ વિચાર કરી ન્તેયો છે અને તેમના માટે તેવાં પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છું. ”

ઉપર કહેલા સાહિત્યમંડળે એજ દિશામાં પ્રયત્ન કરી પુષ્કળ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. એ મંડળને એ કાર્ય કરતાં અનેક વિદ્નો વટાવવાં પડ્યાં છે. તેનો જન્મ થયો ન થયો તેટલામાંજ સરકારી પરીક્ષાની તેનાપર તરાપ પડી. તેને લાગ્યું કે એ મંડળ નવા વિચારનાં ખીજ સમાજના છેક તળીયા સુધી આરોપે છે. તેમાં પણ એ મંડળને ટોલ્સ્ટોયનો ટેકો હોવાની વાત ન્યારે સરકારે જાણી ત્યારે તો એ પ્રયત્નને તોડી પાડવા સરકારે અનેક પ્રકારનાં વિદ્ન નાખવા માંડ્યાં. ‘ખ્રિસ્તનો પર્યતપરનો ઉપદેશ’ એવાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાં પણ સરકારને અનર્થ-કારક વાક્ય જણાવા લાગ્યાં અને એવા શબ્દો દૂર કર્યાં સિવાય એ ધાર્મિક પુસ્તકો સુદ્ધાં છાપવાની પરવાનગી મળતી નહતી. એ કાર્યમાં રૂશીયાના અનેક લેખક આ મંડળને મદદ કરતા. સરકારી પરીક્ષકના સપાટામાંથી બચવા માટે એ લેખકોને જે અનેક યુક્તિઓ યોજવી પડતી, તે સર્વ લખવા બેસીએ તો એક મોટું રામાયણુજ થાય. મોસ્કો અને પીટર્સબર્ગના સરકારી પરીક્ષકો એ પુસ્તકોની અતિ કડક પરીક્ષા કરતા જણાય ત્યારે એ મંડળ એકાદ દૂરના પ્રાંતમાં જઈ ત્યાંના ઉદાર પરીક્ષક તરફ લેખ મોકલી પરવાનો મેળવતું. એ કામમાં ચરકોફ અને બીરકોફ અતિશય શ્રમ લેતા. સારા લેખકોના લેખ મેળવવા, તે પરીક્ષક પાસેથી પસાર કરાવી લેવા અને પૈસાની અગવડ દૂર કરવી, એ કામ ચરકોફ કરતો અને પ્રકાશન સંબંધીનું અન્ય સર્વ કામ બીરકોફ કરતો. એ કાર્યના બદલામાં સરકાર તરફથી બીરકોફને હદપારનું માન (!) મળ્યા પછી તેની જગ્યા ગોર્બુનોફ નામના ગૃહસ્થે લીધી અને તેણે વિશેષ બળથી કાર્ય કરી એ ઉદ્યાગને સુપ્રસિદ્ધ બનાવ્યો. ન્યારે એ મંડળનું કામ વિશેષ જોરમાં હતું ત્યારે દર વર્ષે ત્રીસ ચાલીસ લાખ પુસ્તકોનું વેચાણ થતું હતું. કેટલીક વખત ટોલ્સ્ટોય પણ એ મંડળ

માટે લખતા અને જે લખાણુ વિશેષ સારું લાગતું નહિ તે અન્ય કોઇ પ્રકાશકને આપી દેતા. એ બીજા પ્રકાશકોનો તો એજ ધંધો હતો કે ગમે તેવાં સારાં નરસાં લખાણુ પ્રસિદ્ધ કરી પોતાનાં ખીરસાં તર કરવાં; પણ એ મંડળે તેઓને પોતાના બનાવી તેમની પાસે સારાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવવા માંડ્યાં.

આ સ્તુત્ય ઉદ્યોગની અસર બહુધા યૂરોપના સર્વ પ્રદેશપર થોડા ધણા પ્રમાણમાં થએલી છે. ઇંગ્લાંડનો સુપ્રસિદ્ધ સંપાદક ડબ્લ્યુ ટી સ્ટેડ ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં યામનાયા આવ્યો હતો, ત્યારે તેને પણ ટૉલ્સ્ટૉયે એવા પ્રકારની અંધમાળા શરૂ કરવા આગ્રહ કર્યો હતો. સ્ટેડે પણ તે બલામણુ સ્વીકારી અને એ કાર્ય હાલમાં ઑક્સફર્ડ યુનીવર્સિટી પ્રેસના હાથમાં આવેલું છે. એજ માળાના અનુકરણરૂપે ઇંગ્લાંડમાં બીજી પણ કેટલીક સસ્તી માળાઓ નીકળવા લાગ્યાથી સારાં સારાં પુસ્તક હવે સામાન્ય જનસમાજ સહેલાઈથી મેળવી શકે છે. આરંભમાં તો રશીયન સાહિત્યમંડળ ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલી ટુંકી વાતોજ પ્રસિદ્ધ કરતું હતું; પણ પછી તેમની ઘણી ખરી વાતો પરીક્ષક નાપસંદ કરવા લાગ્યા અને કેટલીક તો એક બે આવૃત્તિ નીકળ્યા પછી પણ બંધ કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ટૉલ્સ્ટૉયે ઉદ્યોગ અને આળસના મથાળાથી એક નિષંધ લખીને ઝાંડરેક નામે એક ખેડૂતના લખેલા એક પુસ્તકની પ્રસ્તાવના તરીકે જોડ્યો હતો. ઝાંડરેક ખેતીના કામમાં કુશળ ગણાતો હતો. કેવળ શ્રીમંત હોવાને લીધેજ પાંડે કામ ન કરતાં ખેતરમાં પરસેવો ઉતારતા ખેડૂતોનો ઉપહાસ કરનારા શ્રીમંતોનો તે કટ્ટી વિરોધી હતો. તેણે એક નવોજ ધર્મપંથ શરૂ કર્યો હતો, અને પોતાના ધર્મપંથનાં તત્ત્વો એટલાં વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કર્યા હતાં કે, ટૉલ્સ્ટૉયને તેનાં પુસ્તક વાંચી બહુજ આશ્ચર્ય થયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં રશીયન સાહિત્યસેવકોનાં ટુંકાં ચરિત્ર વિષેનું પુસ્તક ટૉલ્સ્ટૉયે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં તે કહે છે કે:—

“ આ માળામાં જે અનેક પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ છે તે સર્વમાં ઝાંડરેકનાં પુસ્તક અતિ મહત્વનાં હોઈ તે અન્ય સર્વ કરતાં વિશેષ વખત ચાલુ રહેશે; અને એમાં કંઈજ સંશય નથી કે તે જનસમાજના હૃદયપર દૃઢ અસર કરશે. ધણાઓએ શારીરિક શ્રમ વિષે અનેક પ્રકારે લખ્યું છે. કેટલાક કહે છે કે, પ્રકૃતિના સ્વાસ્થ્ય માટે શારીરિક શ્રમ જરૂરી છે; ત્યારે કેટલાક એ આખતનો આર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શરીરશ્રમની આવશ્યકતા સ્થાપિત કરે છે. વળી કેટલાક નૈતિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર હોઇને તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે, અંગમહેનત મનના વિકાસને પોષનાર છે. રસ્કીન કહે છે કે, ‘ જે સમાજ પોતાના ઉદર માટે સ્વહસ્તે કામ કરતો નથી, તે સમાજમાં ધર્મજ્ઞાન અથવા શુદ્ધ નીતિનું અસ્તિત્વ હોવું સર્વથા અશક્ય છે. ”

“ આ રીતે શારીરિક ઉદ્યોગની યોગ્યતા અનેકે અનેક પ્રકારે સિદ્ધ કરી છે; પરંતુ શારીરિક શ્રમ એ ધર્મનો પાયો હોવાની વાત યૌડરેફે જેમ સ્પષ્ટ અને સરળ-તાથી સિદ્ધ કરી છે તેમ અન્ય કોઈએ કરી નથી. ”

યૌડરેફના મતનો ટૉલસ્ટૉયે ટુંકમાં સારાંશ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે :—

“ તારા પરસેવાની રોટલી તું ખા એ ખ્રિસ્તાણા તરફ આંખમીચાં-મણી કરી મૂર્ખાઈ ભરેલા પુષ્કળ વિધિ કરવા એજ ધાર્મિક કર્તવ્ય છે, એવી ગેર-સમજમાં ધણાં માણસો પોતાને તેમજ પોતાની સાથે બીજાઓને પણ ફસાવે છે. એજ ફસામણીએ જગતમાં નાનાવિધ દુઃખોનો જન્મ આપ્યો છે. ખ્રિસ્તની આ અતિ હિતાવહ આજ્ઞાને લોકો શિરસાવંધ નથી માનતા અને ઉલટું તેની વિરુદ્ધજ વર્તવાનું ધણાખરાને પ્રિય લાગ્યું છે. ખ્રિસ્તની એ આજ્ઞાને બને તેટલી વધારે તોડવાની રાયથી રંકે સુધીમાં સર્વમાં બસ હરીફાઈજ ચાલી રહેલી છે. યૌડરેફનો આઘ સિદ્ધાંત એ છે કે, પ્રત્યેકે પોતાની રોટલી પોતાના અંગમહેનતથી મેળવવી જોઈએ. પોતે ક્ષુધા અને ઠંડીથી મરણ પામે નહિ તથા શીનોખીનાં દુઃખ સહન કરવાં પડે નહિ તે માટે જે જે કંઈ આવશ્યક હોય તે તે સર્વ માણસે પોતાના શ્રમથી મેળવવું જોઈએ. તપાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે, પ્રત્યક્ષ શારીરિક બુદ્ધિમયી ઉત્પન્ન થનારા દુઃખ સિવાયનાં માનવજાતિનાં બીજાં સર્વ દુઃખ ક્ષુધાનાજ કારણથી ઉત્પન્ન થનારાં છે. એક પેટની ગરજને લીધે અન્ય અનેક ગરજો ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાકને શક્તિ ઉપરાંત કામ કરવું પડે છે, ત્યારે કેટલાક તદ્દન આળસમાં સડ્યા કરે છે. આ આળસુઓ પડ્યા પડ્યા અનેક પ્રકારનાં વ્યસનો ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વત્ર અનુ-ભવાતી એ વિષમતાનો ઉચ્છેદ કરવા માટે સર્વેએ પરસ્પર સહાય આપવી એનાથી અધિક કાર્ય અન્ય કયું છે ? એક બાબુએ દરિદ્રતાનો દરિયો તો બીજા બાબુએ સંપત્તિનો નાગપાશ ! આ રીતે સાંપ્રત સમયે માનવજાત બન્ને બાબુથી બંધાતી જાય છે. ખાઈપીને આખો સમય બેસી રહેવું, આળોટવું, ચોપટ ગંજકા ખેલવા, ગાડીઓ દોડાવવી, ગપાટા હાંકવા; એમાંજ ખરું સુખ હોવાની જેમની સમજ છે, તે સર્વથા બૂલમાંજ ભમે છે. પ્રભુની તથા તેના સંતાનરૂપ પ્રાણી-ઓની સેવામાં ફેહુને જોડી રાખવામાંજ પરમસુખ અને અતિમ કલ્યાણ રહેલું છે. ધ્યાનમાં રાખો કે, બીજાના શ્રમની રોટલી જ્યાં સુધી તમે આરોગો છો ત્યાં સુધી તમારે હાથે માનવજાતિની કે પ્રભુની યથાર્થ સેવા થવી અશક્યજ છે. તમારી હાજતો તમારે પોતેજ શ્રમ લઈને પૂરી કરવી જોઈએ. તમે મોટા મદારજ હો, અતિ દયાળુ હૃદયના હો, મોટાં મોટાં પ્રધાનવર્ગ કરતા હો અથવા પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્ર-પંડિત હો, ગમે તે હો પણ તમે ભાતભાતનાં લોજન આરોગતા હો અને ખાંણે ક્ષુધાથી વ્યાકુળ બનેલાં

માણસો ઉભાં હશે તો શું તમારું હૃદય દ્રવીભૂત નહિ બને ? હૃદ્ હૃદ્, બનેજ કેમ ? એવા માણસ મારા ખારણા આગળ નહિ હોય તો ત્યાંથી દશ ખાર ડગલાં અથવા બહુ બહુ તો દશ ખાર માઇલ પર તો સેંકડોની સંખ્યામાં મળીજ આવશે. આ વાત તમે સારી રીતે જાણી કે એવા માણસો છે; એટલે પછી તમારા સુખનો ખ્યાલો ટંકાટંક ભરેલો હશે તોપણ તમારા હૃદયમાંથી લાગણીનું બિંદુ તે ખ્યાલામાં પડીને વિરસતા ઉપજવ્યા વિના નહિજ રહે. ઔડરેફે ગણતરી કરી છે કે, પોતાની રોટલી પોતાના અમથી મેળવવાનો પ્રત્યેક માણસ નિશ્ચય કરે તો પ્રત્યેકને આખા વર્ષમાં ફક્ત ચાલીસજ દિવસ કામ કરવું પડે.”

૪. સ. ૧૮૮૬ માં ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલા ધણાખરા લેખ આજ વિષયના છે. એક ફ્રેંચ ગૃહસ્થને એક નિર્બંધ જેવો પત્ર લખીને તેમણે તેમાં આ વિષયનો ઉહાપોહ વિસ્તારપૂર્વક કરેલો છે. વળી ‘હવે આપણે શું કરવું’ એ ગ્રંથ પણ લખવાનું ચાલુજ હતું. વચ્ચે વચ્ચે ખેતરોમાં જઈ તે ખેતીનું કામ પણ કરતા અને આ કામમાં તેમના શિષ્યોની સંખ્યામાંએ વધારો થવા લાગ્યો. આ સમયે ટૉલ્સ્ટૉય કુટુંબની સામાન્ય દિનચર્યા કેવી હતી તે ઝંનાસુરોનના નીચેના વર્ણનપરથી જાણી શકાય.

“‘આ’ ના વખતે તપેલીમાં વધારે પાણી નાખ્યું છે કે શું તે પણ કાઢિંટ કાળજીપૂર્વક જોતા. આ રીતે તે એક બાબુએ કરકસર કરતા ખરા; પણ બીજી બાબુએ મિલકતનો વહીવટ ગમે તેવા માર્ગે કરી હજારો ગુમાવતા પણ હતા. પોતાના દેહ તરફ તો તેમનું દુર્લક્ષજ હતું. શરીરપરનાં કપડાં ગમે તેટલાં મેલાં થાય અથવા અવ્યવસ્થિત રહે તોપણ તે તરફ તેમનું લક્ષ રહેતું નહિ. જે ગૃહસ્થ પોતાની અત્યાર સુધીની જીંદગીમાં પગમાં ઉત્તમોત્તમ મોજાં રાખતો, તેજ ગૃહસ્થ ખેડુતની માફક પગે ગમે તેવાં ચીંથરાં વીંટવા લાગે એ ખરેખર કામને પણ નવાઈ જેવું લાગ્યા સિવાય ન રહે.”

“કેટલીક વખત કાઢિંટની વિચિત્રતા પરાકાષ્ટાએ પણ પહોંચતી. એક દિવસે વાતે વાતમાં તે બોલ્યા કે, ‘જર, એ તો ગલીયતાની નિશાની છે; પરંતુ એકાદ ગરીબ માણસના શરીરપર જૂઓ દેખાય તો તેની વિશેષ ચીડ રાખવી ઘટે નહિ. કેમકે આજકાલ સ્વચ્છતા રાખવામાં પણ જેટલા પૈસા ખર્ચવા પડે છે તેટલા પૈસા તેની પાસે હોતા નથી; એટલે શરીરપર જૂઓ પડે તેને તે શું કરે ?’ આવી વાત થતી ત્યારે ધણાને શંકા આવતી કે, ડોસો ગાંડો થયો છે કે શું ?”

“પરંતુ કાઢિંટનું આ વર્તન કંઈ ગાંડપણનું નહતું. કષ્ટ અને દુઃખ સહન કરવાની પોતામાં કેટલી તાકાદ છે, તે અનુભવવાનો તેમનો એ માર્ગ હતો.

તે વારંવાર આ માર્ગે કંઈ વસ્તુની પોતાને જરૂરીયાત છે અને કંઈ વસ્તુ કેવળ મોજની હોય તેવના કારણે આવશ્યક બની બેઠી છે તેનો નિર્ણય કરતા. તેમના આ વિચિત્ર વર્તનનું રહસ્ય તેમની નિકટમાં રહેનારથીજ સમજી શકાય તેમ હતું.”

ઁના સુરોને દોરેલું બીજું એક શબ્દચિત્ર બુઝો:—

“ બીડનું ઘાસ સૂકાવા લાગ્યું. તે વાહવાના દિવસ આવી પડ્યા. કાઉન્ટને ત્યાં અતિથીઓનો તો પારજ રહ્યો નહિ. અમીર, ઉમરાવ, અધ્યાપક, તત્ત્વવેત્તા વગેરેની ગદીજ મચી રહી. આ સર્વ લોકો ઘાસની કાપણી કરવા માટે ટોલસ્ટોયના શિષ્ય બન્યા હતા. બેકુત કરતાં પણ પોતે વિશેષ હુશીયારી બતાવી શકશે એવી તેમની માન્યતા હતી. સર્વ મંડળ ઘાસ કાપવા નીકળ્યું. ઘાસમાં જ્યાં ત્યાં ખડ-ખડ થવા લાગ્યો. જ્યાં નજર ફેંકીએ ત્યાં માણસો ઘાસજ કાપતાં જણાતાં. કાઉન્ટના સર્વ બેકુતો તો સ્વાભાવિક રીતે તેમાં હતાજ; પણ તે સાથે સ્વતઃ કાઉન્ટેસ, સર્વ બાળકો, દાયાઓ અને શિક્ષિકા પણ મદદમાં બડી હતી. કાઉન્ટના શિકારી કુતરા ઘાસમાં આનંદથી આળોટતા હતા. તે દિવસે સૂર્યદેવે જાણે પોતાનાં બારે ચક્ષુ ખુલ્લાં કર્યાં હતાં. નજીકમાં આવેલી એક ટેકરીપર બેકુતના પોષાકમાં સજ્જ થએલા કાઉન્ટ ઉભા હતા. તેઓ પણ થોડી વારમાં ઘાસ કાપવા લાગ્યા. તેમના ચહેરાપરથી જણાતું હતું કે તે આ કામમાં તદલીન થઈ ગયા હતા. ઘાસનો પવન અને કાપણીથી થતો ખરખર-ચરચર અવાજ ઉત્તમ સંગીત કરતાંએ તેમને વિશેષ મધુર લાગતો હતો.”

“ આ વખતે એક અમેરિકન અતિથી ત્યાં આવેલો હતો. તેણે ‘કે’ નામ ધારણ કરેલું હતું; પણ તે રશિયન હતો એમ તે વખતે હું જાણી ગયો. તેની ઉમ્મર પચાસી વટાવી ગઈ હતી પણ તેનું વદન એક યુવાનને પણ બાબુએ મૂકે તેવું ચમકતું હતું. કેટલાંક વર્ષોથી તેણે માંસાહાર તદ્દન ત્યજી દીધો હતો; એટલુંજ નહિ પણ દસ વર્ષથી તેણે મીઠું સુદ્ધાં ખાધું ન હતું.”

કીમિયન યુદ્ધના સમયથી ટોલસ્ટોયની પાચનક્રિયા સારી રીતે ચાલતી ન હતી. આ કારણથી તેમને માંસાહાર નહિ કરવા વૈધકીય સલાહ હતી એમ કહેવાય છે. કિન્તુ ઁના સુરોન કહે છે:—

“ આહાર વિહારનો નિગ્રહ કરવામાં કાઉન્ટનો વિશિષ્ટ હેતુ હતો. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને મનોનિગ્રહ કરીને તે દ્વારા આત્મોન્નતિ સાધવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો. કેવળ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ખાતર તેમણે કંઈ માંસાહાર ત્યજ્યો નહતો. ફેટલીક વખત ફળાહાર કરવા છતાં પણ તેમનું શરીર ક્ષીણ થતું.”

“ તથાપિ એવી સ્થિતિમાંએ તેમની પૂર્ણ આનંદી વૃત્તિ પ્રથમના જોવીજ હતી. તે નાના પ્રકારની રમતો રમતા, છોકરાં સાથે દોડવાની શરત મારતા,

પિયાનો વગાડતા અને સંધ્યા સમયે કોરા કાગળોપર નાનાં છોકરાં પ્રમાણે વાંકા-યુંકાં ચિત્રો કાઢતા. લોકદષ્ટિએ મહત્વની જણાતી અનેક બાબતો તેમને તદ્દન તુચ્છ લાગતી. વાતચીત કરવામાં લોકો ગંભીર ચહેરા કરતા તે જોઈ તેમને હસવું આવતું. પોતાને માટે નવા ખૂટ તૈયાર કરવાનું અને જુનાને ઠીંગડા મારવાનું પણ ચાલુજ હતું. ટુંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે તે તદ્દન સાદા, લોખા અને દયાળુ ગૃહસ્થ હતા. તેમની સાદાષ્ટ જોઈ અભિપ્રયાને તો એમજ લાગે કે તેમને દશ સુધી પણ ગણતાં ભાગ્યેજ આવડતું હશે.”

“કાઉન્ટની સાડાત્રણ હાથની કાયામાં જાણે ચાર પાંચ પ્રકારનાં માણસ રહેતાં હોય તેમ લાગતું. સાહિત્યઃચાર્ય ટૉલ્સ્ટૉય, કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉય, જમીનદાર ટૉલ્સ્ટૉય, ચમાર ટૉલ્સ્ટૉય અને કુટુંબવત્સલ ટૉલ્સ્ટૉય. કેટલીક વખત એ સર્વ દશાઓને દેશપાર કરી તે માત્ર સાદા ટૉલ્સ્ટૉય પણ બની જતા. કુંગળીને જેમ બિન્ન બિન્ન પડ હોય છે તેમ એમના દેહપર એટલાં પડ હતાં. એ સર્વ પડ એકાદ દિવસ તે કાઢી નાખતા ત્યારે મા કેણુ, બાપ કેણુ, તેમનાં નામ શાં, પૂર્વજ કેણુ એ વગેરે વાતોનું પણ તેમને વિસ્મરણ થઈ જતું.”

‘કે’ નામે ટૉલ્સ્ટૉયનો એક મિત્ર ટૉલ્સ્ટૉયના સંબંધમાં કહે છે કે:—“અમો ઉભયમાં અનેક પ્રકારના મતભેદ છે, બન્નેની પરિસ્થિતિમાં મિત્રતા છે, તેમ કાર્યના માર્ગ પણ જુદા જુદા છે; તથાપિ એક બાબતમાં અમો એક છીએ. અમો બન્નેની ખાત્રી થએલી છે કે, વ્યક્તિ અને સમાજના જીવન વિષે જે અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, તેના સંતોષકારક ઉત્તર માત્ર શુદ્ધ ધર્મજ્ઞાનમાંથીજ મળી શકે તેમ છે. ધર્મની સત્યતા અથવા અગત્ય દંતકથાઓથીજ સમજવાની હોય એવું પણ નથી અને મૃત્યુ પછી ધર્મ ચિરજીવન પ્રાપ્ત કરી આપે છે તેટલા માટેજ તે ઉપયોગી છે, એમ પણ કહેવાનું નથી. જેણે પોતાના અને બીજાઓના વર્તમાન જીવનનું નિરીક્ષણ કર્યું હશે તેને ચાલુ જીવનમાં પણ ધર્મ કેટલો બધો ઉપયોગી છે, તે વાત સમજવા સિવાય રહેશે નહિ. આ બાબતમાં ટૉલ્સ્ટૉય અને હું પૂર્ણ એકમત છીએ. વળી ધણા ખરા નૈતિક સિદ્ધાંતોમાં પણ અમે એકમત છીએ.”

“ગયા ઉનાળામાં હું રશીયામાં આવ્યો ત્યારે સુશિક્ષિત રશીયાપર ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોની કેટલી બધી છાપ પડેલી છે તે પ્રથમજ હું જાણી શક્યો. તેજ પ્રમાણે હું એ પણ સમજી શક્યો કે બીજા દેશોમાં પણ ગ્રંથદારા તેમના વિચારોનો પ્રચાર વેગપૂર્વક થતો જાય છે. મેં તેમનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં અને એક પત્ર લખી મારા પોતાના વિચારો તેમને જણાવ્યા. ઉત્તરમાં તેમણે મને પ્રત્યક્ષ મળવા બોલાવ્યો. તે પ્રમાણે હું તેમની પાસે ગયો અને તેમના સહવાસમાં જે પાંચ છ આનંદમય

દિવસ પમાર થયા તે હું કદિપણ ભૂલીશ નહિ.”

કે ચાસનાયા મયો હતો ત્યારે ‘શીરમેન’ નામનો બીજો પણ એક અતિથી ત્યાં હતો. ફ્રેની મુલાકાતની અસર ટોલસ્ટૉય પર ફેરી થઇ તે વિષે એ ગૃહસ્થે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ ફળાહારની મહત્તા ‘કે’ ના મુખે ટોલસ્ટૉય પ્રથમજી જાણી શક્યા. હિંસા-જીવહત્યા સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ ન રાખનાર એવો આ ગૃહસ્થ ટોલસ્ટૉયે પ્રથમજી જોયો. ફ્રેની સર્વ વાત સાંભળી લીધા પછી ટોલસ્ટૉયે કહ્યું કે, તમારું તત્ત્વ અત્યુત્તમ છે; પણ કેવળ ફળાહાર માણસ માટે પુરતો થઇ પડે ખરો ?”

“ફ્રેએ ઉત્તર આપ્યો: ‘હા, હા. એકલા ધર્મિજી માનવજીવનને પુરતો થઇ પડે છે. ધર્મના કોરા દાણાજી ફક્ત ચાવીને ખાવાથી જીવન ઉત્તમ પ્રકારે ધારણ કરી શકાય છે.’”

“ લીયોએ કહ્યું: ‘શું કહો છો ? તેને દળવાની પણ જરૂર નથી ?’ ”

“ ફ્રે જોલ્યો: ‘મનુષ્યના દાંત કરતાં અધિક મારી ચક્કી કર્યા મળવાની હતી?’ ”

“ આ ઉત્તરે ટોલસ્ટૉયને અત્યાનંદ આપ્યો. તે આનંદના આવેશમાં હિભા થઇને ફ્રેને ભેટી પડ્યા. ”

“ ફ્રેએ આગળ કહ્યું: ‘ધાન્ય હમણાં જોઇએ ત્યાં અને સહેલાઇથી મળી શકે છે તેથીજ તેનો આહાર કરવા હું કંટું છું; ખાકી જીવનને ટકાવવા માટે વનસ્પતિનો પણ સંહાર કરવાને મનુષ્યને કંઈજ કાંણુ નથી. આપણા દાંતની રચના અને આંતરડાંની ગોઠવણ લક્ષમાં લેવાથી નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્ય એ કંઈ હિંસક પ્રાણી નથી. અન્ય પશુને ફાડી ખઇ પે તે જીવવું, એવી તેની દેહ-રચનાજ નથી. તીક્ષ્ણ અને વક્ર દાંત માત્ર હિંસ પશુનેજ હોય છે; મનુષ્યને નથી. તેજ પ્રમાણે પેટનાં આંતરડાં પણ હિંસ પશુનાં આંતરડાં કરતાં મનુષ્યમાં પુષ્કળ લાંબાં હોય છે. આ બે વાત પરથી જણાય છે કે, માણસે માંસાહાર કરવો એ સૃષ્ટિથી વિરુદ્ધ છે.’ ”

“ તેજ પ્રમાણે મણસ કેવળ ધાન્યાહારી છે એમ પણ નથી. કેવળ ધાન્યાહાર માટે હાલના આંતરડા કરતાં મનુષ્યનાં લાંબાં આંતરડાં જોઇએ; પણ તે તેવાં નથી. વળી માણસના દાંત પણ ગાય બેંસ જેવા પડોળા હોવા જોઇતા હતા. આ રચનાનો વિચાર કરતાં એમજ નક્કી થાય છે કે ફળજી માણસનો સ્વાભાવિક ખોરાક છે. તેને ઘાસ કે અનાજની પણ આવશ્યકતા નથી અને માંસની પણ નથી. જંગલમાં રહેતાં વાંદરાંનાજ વિચાર કરો. તે માત્ર ફળ અને બીજનો મગજ ખાઇને રહે છે. તેમનાં શરીર કેટલાં સારાં અને રૂઝપુર છે; તથા તેમની ચપળતા કેવી છે તેનો વિચાર કરો. ગોરિલા વાંદર પાતાના હાથના અંકજ ઝપાટાથી

સિંહનું જડબુ તોડી શકે છે, એમ જાણવામાં આવ્યું છે; તેજ પ્રમાણે મારી નજર સામે એક ગારિલાએ પોતાના દાંતથી બંદુકની નળી ચપટી કરી નાખી છે. ”

“ માંસાહારી માણસો પોતાના મતના સમર્થનાર્થે વિધવિધ યુક્તિઓ લઢાવે છે. કોઈ કહે છે માંસ ખાવાથી અશક્તના સશક્ત બનાય છે; કોઈ કહે છે કે માંસ મનુષ્યના જડબામાં પચી જાય છે એટલે તેનું રૂપાંતર ઉત્તમ વિચારમાં થઈ તેના હસ્તે મહાન કાર્ય થાય છે. વળી તેમના મત પ્રમાણે તેઓ જનવરને ખાય છે તે પણ જનવરનું મહદ્ભાગ્ય છે; પણ એવાઓને ઉત્તરમાં ‘નરદેહની રચના’ બતાવવી એજ યોગ્ય છે. ”

“ આ ભાષણ સાંભળી ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: ‘તમારા આ ભાષણપરથી ઓપીન મંડના એક મહંતે કહેલી દંતકથા મને યાદ આવી છે. ’”

“ પ્રભુએ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરતાં પ્રથમ યક્ષ, કિન્નર, દેવદૂતાદિ પ્રાણીની સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી. પછી એ દેવદૂતોને પરમેશ્વરની અદેખાઈ આવવા લાગી. તેઓ ગર્વથી દૂંસાઈ ગયા અને તેમણે સ્વર્ગનાં સર્વ પ્રાણીઓને ઉશ્કેરી બળવો કરાવ્યો. આથી એ સર્વ દેવદૂતોને પરમેશ્વરે નરકવાસની શિક્ષા કરી. આથી તેમનો મુખ્ય આગેવાન સેતાન ઉર્ફે સેટન બન્યો અને બાકીનાઓનાં રૂપાંતર જૂત, ખરીસ, ડાકેણ વગેરેમાં થયાં. પોતાના મિત્રોની આવી દશા જોઈ સ્વર્ગના દેવદૂતોને દીલગીરી થઈ અને તેમણે પ્રભુ પાસે જઈ કહ્યું: ‘હે પ્રભુ ! તેં આ શું કર્યું ? તારી આ કૃતિથી અમારી સંખ્યા બહુ ઘટી ગઈ છે; હવે તે શી રીતે ભરાશે ? ’”

“ દેવદૂતોનું કહેવું સાંભળી પ્રભુએ કહ્યું: ‘અરે અશ્રદ્ધાળુ પ્રાણીઓ ! હજી મારા સામર્થ્યના તમને પરિચય થયો નથી; પણ જુઓ, હવે પૃથ્વીપરના અત્યંત સૂક્ષ્મ કીટકાદિમાંથી તમારી બરોબરીમાંનાં પ્રાણી નિર્માણ કરું છું’ આમ કહી દેવે મનુષ્યપ્રાણીની રચના કરી. ”

“ મનુષ્યોને મહેનત કરવાની હોય છે અને તેમનાપર આપત્તિઓ પણ આવે છે; પરંતુ પ્રભુની એ રચના કંઈ વ્યર્થ નથી. કારણ કે એવી રચનાને લીધેજ સુદ્ર પ્રાણીમાંથી દેવદૂત જેવાં પ્રાણી નિર્માણ થાય છે; અને પછી સ્વર્ગમાંથી જેમનું પતન થયું હોય છે તેમની જગ્યાએ આ નવા દેવદૂતોની નિમણૂક થાય છે. ”

આટલું કહી ટાલ્સ્ટોય આગળ બોલ્યા: “ મહેનતનું ઉપલું ભાષણ ચાલુ હતું તેજ વખતે બરાબર સુધાર કરવતથી લાકડું કાપી રહ્યા હતા. તેમના કરવતનો અરાજ સાંભળી મેં કહ્યું: ‘મહંત મહારાજ’ તમારી વાત ખરી છે. આ

સુચાર જાણે દેવદૂતને માટે ધરો ખાંધવાની તૈયારી કરી રહ્યા હોય તેમ લાગે છે.”

“ માંસાહાર વિષે ફ્રેન્ચે જે કંઈ કહ્યું છે તે મારી છુદ્ધિને પૂરેપૂરું રચ્યું છે; હવેથી હું માંસને સ્પર્શ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. ”

“ તે દિવસથી ટૉલસ્ટૉયે ખરેખરજ માંસનો ત્યાગ કર્યો છે અને પછી ફેટલાક દિવસ તેમણે કેવળ ઓટની ખીરપરજ કાઢ્યા છે. ”

“ માંસનો ત્યાગ કર્યા પછી એક દિવસે તે પોતાના એક મિત્રને મળવા તેની હોટલમાં ગયા. તે વખતે ત્યાં ભોજન ચાલતું હતું તેથી ટૉલસ્ટૉયે ત્યાં માંસાહાર વિરૂદ્ધ ઉપદેશ કર્યો અને કહ્યું: ‘મનુષ્યને જીભની લોલુપતા ન હોવી જોઈએ’ એટલામાં પીરસનારાએ એક ધાન્યનું પકવાન ટૉલસ્ટૉય આગળ લાવી ગોડવ્યું.’ હવે તે ખાવાનો ટૉલસ્ટૉય આરંભ કરવાની તૈયારીમાં હતા તેટલામાંજ તેમના મિત્રે હસીને કહ્યું: ‘ કાઉન્ટ સાહેબ, આ પણ જીભની લોલુપતાજ છે ! ’ આટલું સાંભળતાંજ પોતાની સમક્ષ પડેલી રકાબી દૂર કરી ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું: ‘ હા, હા, એ પણ સત્યજ છે. રોટલી અને પાણી સિવાય માનવજીવનને અન્ય કોઈજ પદાર્થની આવશ્યકતા નથી. ’ ”

એના સુરેન કહે છે: “ આજ સમયથી ટૉલસ્ટૉયે શિકારનો ત્યાગ કર્યો. તેમને શિકારનો પુષ્કળ શોખ હતો; અરે, તેમને શિકારનું વ્યસનજ પડેલું હતું. આથી તેમને એના ત્યાગ કરતાં ઘણી મુશ્કેલી પડી. એક દિવસ ફેટલાક કલાક લખવામાં ગાળ્યા પછી તે ઝોરડીમાંથી બહાર આવ્યા અને ખંદુક ખાંધ પર મૂકી ટોપી શોધવા લાગ્યા. ટોપી જડી નહિ ત્યારે છેવટે મસ્તક પર ખીજું કપડું નાખીને તે બહાર નીકળ્યા. સંધ્યાસમયે તે પાછા આવ્યા ત્યારે એક સસકું મારી લાગ્યા હતા; પણ તેમનું વદન અત્યંત મ્લાન હતું અને તેમણે ચોરની માફક લપાઈ છુપાઈને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ”

“ ટૉલસ્ટૉયના હસ્તે થએલો આ વધ છેલ્લોજ હતો. તેમનાં બાળકો શિકારે જાય છે એ તે જાણે છે; પરંતુ તેઓના આજુબા શિકાર તરફ ટૉલસ્ટૉય નજરે નાખતા નથી. ”

ટૉલસ્ટૉયના જીવનમાં હવે પાછા કટોકટીના દિવસ આવ્યા. તેમની ત્યાગ-વૃત્તિ હવે પ્રચળ બનવા લાગી. હવે તંબાકુનો વારો આવ્યો. ગરીબ ખિયારા કાઉન્ટ ! આ વ્યસન છોડવામાં તેમને ફેટલીક મુશ્કેલી પડી. ‘તંબાકુ પીવી એ ખરાબ છે, કેમકે તે પણ એક પ્રકારની મોજ છે તંબાકુના વાવેતરમાં જે જમીન રોકાય છે તે જમીનમાં જવ જેવું એકાદ ધાન્ય વચાય તો ફેટલાક ગરીબોની છુધાનું નિવારણ થાય ’ એ શબ્દો એક દિવસે ઉચ્ચારીને તેમણે ખીડીઓની પેટી હાથે-શને માટે અભરાઈપર મૂકી દીધી.

આ વ્યસન છોડવાને કાઉન્ટને લગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. એકાદ પ્રસંગે એકાદ બીડીનો ટુકડો તે હાથમાં લઈ તેના તરફ ચોરડી દૃષ્ટિએ જોઈ રહેતા; અથવા બીજા કોઈ બીડી પીના ત્યારે નસ્કોરો ફૂંકાવી તેની ધૂણીનો વાસ લેવાનો ચત્ન કરતા. છેવટે કોઈ કોઈ વાર એ વ્યસન તેમના પર ચઢી પણુ બેસતું. આમ કરતાં છેવટે એ વ્યસનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ પણુ તેઓ કરી શક્યા.

ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના મન રચવામાં અને તેનો પ્રચાર કરવામાં ગૂંથાએલા હોવાથી સ્વાભાવિકપણેજ મિલકત તરફ તેઓ લક્ષ આપી શકતા નહિ અને તેથી તેમને પુષ્કળ નુકશાન થયું. એના સુરોન કહે છે:—

“ આ શિયાળામાં સમારાની જમીન તરફ ટૉલ્સ્ટૉયે બીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. યાસનાયાથી સમારા ઘણુંજ દૂર હોઈ ત્યાં જવાને આગગાડીનો રસ્તોએ ન હતો. તેમાં વળી એકાદ મ.ણુસ ટૉલ્સ્ટૉય પાસે આવીને પોતાને ખેતીનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે એમ કહેતો અને વધારામાં કાઉન્ટના વિચાર પોતાને માન્ય હોવાનું કહેતો એટલે તે તેના પર ખુશ થઈને એકાદ મિલકતનો કારભાર સોંપી દેતા. એકંદરે આવા પ્રકારથી ટૉલ્સ્ટૉયને આર્થિક નુકશાન ઘણુંજ થયું છે.”

“ કાઉન્ટની વૃત્તિ આ વખતે અતિ વિલક્ષણ બનેલી હતી. કોઈ અપરિચિત માણસે તેમને જોયા હોત તો તેણે તેમને અવશ્ય ગાંડળ ધાર્યા હોત ! તે આજે એક વિચાર પ્રકટ કરતા તો કાલે તેથી જુદાજ પ્રકારે વર્તતા ! આવું તો વારં-વાર બનતું.”

“ યાસનાયામાં આવતાં અતિથીમંડળમાં ટૉલ્સ્ટૉયની ઉપરોક્ત પદ્ધતિના પરિણામે હર્મેશાં બે પક્ષ પડતા. એક ટૉલ્સ્ટૉયનો પોતાને અને બીજો વિરુદ્ધ. ટૉલ્સ્ટૉયના પક્ષનું એ કથન હતું કે પ્રત્યેકે જાતેજ ખેતી કરવી જોઈએ. આ પક્ષનું પ્રમુખસ્થાન ટૉલ્સ્ટૉય તરફ રહેતું અને વિરુદ્ધપક્ષના પ્રમુખત્વનું માન તેમની પત્નીને મળતું. આ પક્ષનું એવું કહેતું હતું કે જેમ ચાલતુ આવ્યું છે તેમજ ચલાવતું જોઈએ.”

એજ અરસામાં ફ્રી રમેન નામે ચાહુદી પણુ તેમને ત્યાં આવેલો હતો. એના વિષે એના સુરોને નાચેતી હકીકત જણાવેલી છે.

“ એક દિવસ આ મૂર્તિ અચાનક આવીને ઉભી રહી. એ ક્યાંથી અને કેમ આવ્યો છે તે વિષે કોઈને ખબર નહતી. તેણે કહ્યું કે પોતે કાઉન્ટનો શિષ્ય બની કામ કરવા માટે આવેલો છે. તેના આ કથનથી કાઉન્ટ ખુશી થઈ ગયા અને ગામમાં આવેલા એક મકાનમાં તેને રહેવાની સવડ કરી આપી. આ તઃણુ ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો અને અડગબળના પ્રભાવે તેનો ઉપયોગ પણુ સારો થતો હતો. ગરીબ ખેડુતને ઘેર કોઈ આજારી થતુ તો તે રાત દિવસ તેની શુશ્રૂષા

હિંદાવતો. આ વખતે ટાયફસ તાવનો રોગ ગામમાં ચાલતો હોવાથી શીનરમેન ધણાને ઉપયોગી થઇ પડ્યો. તેની આ પરોપકારશુદ્ધિથી અનેકને તે દેવ જેવો લાગ્યો. હોય તો નવાઇ જેવું નથી. ગામના ધણા જીવાનીવા તેની સોખમે વળગ્યા. એમાં મારો પુત્ર પણ હતો. આ મંડળીએ તેનાં યશોગાન કરવા માંડ્યાં; પણ મને તેના વિષે ભારે શંકા રહેતી હતી. કાઉન્ટેસ અતિ વ્યવહારકુશળ હોવાથી તેમણે ધણા પ્રસંગોએ શીનરમેનનો ઉપયોગ કરી લીધો હતો. એક દિવસ તે પોતાને શિવજી કામ સાફ આવડે છે એવું બોલી ગયો તે પરથી તરતજ કાઉન્ટેસે બગ્ગરમાંથી કાપડ મંગાવી પોતાની બગ્ગર તૈયાર કરવા કહ્યું. શીનરમેને કાપડ ફાડ્યું અને બે બાંધે વાંકીચુકી શીવીને જોડી દીધી. આ બાબત જોઇ ત્યારથી તે કાઉન્ટેસના મનમાંથી તદ્દન ઉતરી ગયો.”

“ શીનરમેન ધણી વખત ખેતીનું કામ પણ કરતો અને એ કામ ન હોય ત્યારે ધર્મનો અભ્યાસ કરતો. કાઉન્ટ તેને વખતોવખત જમવા બોલાવતા ત્યારે તે વિનોદી વાતોથી સર્વનાં મનને રંજન કરતો. છેવટે તેણે કાઉન્ટના ધર્મપંથનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો અને એક ધર્મગુરૂ પાસે જઈને પુરાણા ગ્રીક પંથનો અનુયાયી બન્યો. તેના આ દીક્ષાવિધિના પ્રસંગે ટૉલસ્ટૉય કુટુંબમાંનું કોઇ જ હાજર ન હતું.”

“ એ પછી એક દિવસે લશ્કરની નવી ભરતીને માટે થાણામાં હાજર થવા હુકમ મળ્યા પછી એ ગૃહસ્થ અદ્રસ્ય થયો અને પુનઃ જોવામાં આવ્યો નહિ.”

આ સમયે ‘ મેરાયા રિમથ ’ નામની એક સ્ત્રી પિટર્સબર્ગથી આવી હતી. તે પિટર્સબર્ગની એક કન્યાશાળામાં શિક્ષિકા હતી. તે ટૉલસ્ટૉયના લેખો વાંચીને તેમને મળવા આવી હતી. પોતાની મુલાકાત વિષે તે લખે છે:—

“ મને તો ટૉલસ્ટૉયનો યાસનાયાનો જીવનક્રમ એકંદરે અત્યંત કષ્ટદાયક જણાયો. તેમની ચોતરફનું મંડળ તેમનાથી ભિન્ન મતનું હોવાથી આખા કુટુંબમાં તે એકલવાયા પડી જતા લાગે છે. પોતાના કુટુંબનાં માણસોને લાંબા વખતે પણ પોતાના મતનાં કરી શકાશે એવો ભરોસો હોવાથીજ તે કુટુંબને વળગી રહ્યા છે; પણ એવું કોઇ પણ કાળે બને તેની મને તો ભારે શંકા છે.”

“ એક દિવસે વાતેવાતમાં લીયોએ મને કહ્યું, આ સર્વ મારાંજ પાપ છે. મેં જટલીએ વખત વૌરોનકા અને ઝાસોકા (નદી) ના સંગમ આગળ ઝૂંપડી બાંધીને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે સ્થળ તદ્દન એકાંત અને ઉપાધિરહિત છે. અદ્યાપિ પણ મારું હૃદય તે તરફ ખેંચાય છે; પણ સંસાર ત્યજીને એ પ્રમાણે એકાંતિક જીવન ગાળું તો પ્રભુનો અપરાધ કર્યો જેવું થાય. જે સગવડભરી સ્થિતિમાં તેણે મને રાખ્યો છે તે સ્થિતિમાં અડચણો સહન કરી તેની સેવા

કરવી એજ મને અધક શ્રેયસ્કર લાગે છે. હું જાણું છું કે મારી આત્મ્યાત્મના માણસો મારો ઉપહાસ કરે છે અને મારી વિરુદ્ધ વર્તે છે; પણ એથી મારો અહંકાર એમો છા થાય છે અને મને લાગે છે કે હું ઈશ્વર તરફ અધિકાધિક આગળ વધતો જાઉં છું. હું અરણ્યમાં જઈ વાસ કરું તો ત્યાં મને સ્વતંત્રતા અને શાંતિ મળે, કિંતુ પ્રભુની તરફ આગળ વધી શકું કે કેમ તે વિષે શંકા આવતાં મારો જીવ વ્યાકુળ થઈ જાય છે; અને એવું લાગે છે કે પ્રભુ મને ત્યજી દે તો એ શાંતિ અને સ્વતંત્રતાનો શો ઉપયોગ? આ કારણથીજ વર્તમાન અસહ્ય સાન્નિધ્ય જળવવું એજ ઉત્તમ છે, એમ લાગવાથી મેં સંસારમાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ”

ટાલ્સ્ટોયના જીવનના આ કાળ વિષે લખતાં ‘આર્થુર શપ’ કહે છે, “આ વખતે લીધો એક સામાન્ય ખેડૂત પ્રમાણે ખેતરમાં કામ કરીને તેમના જોવીજ રોજ લેતા હતા. તે આદ્યે જમીન રાખી મહેનત મગૂરી કરી અડધો ભાગ મેળવતા હતા; અને એ રીતે આવતા અડધા ભાગમાંથી ત્રણ પંચમાંશ પોતાના માટે રાખી બાકીનો બે પંચમાંશ ભાગ એક ગરીબ વિધવાને આપતા હતા.”

“ એક વખત તેમનો એક સ્નેહી યાસનાયા આવીને ત્રણ મહિના રહ્યા હતા. એ મુદ્દતમાં એ બન્નેએ ઇંટા પાડીને એક વિધવાને ઘર બાંધી આપ્યું હતું. ઇંટાનું કામ કાઢી પોતે કરતા અને તેમની બે પુત્રીઓ ધાસનું આચ્છાદન તૈયાર કરતી. ”

“ એ ઘર બાંધવાના કામમાં ટાલ્સ્ટોયને જોઈએ તેવો યશ મળ્યો નહતો. ઇંટાનો ગારો બરાબર રીતે તૈયાર નહિ થવાથી તે ફાટી જઈ ધસી પડતી. એ ખરું છે કે ટાલ્સ્ટોય કુંભારકામ સારી રીતે શીખી શક્યા નહતા; પરંતુ જોવાનું એ છે કે તેમનું ઉદ્યોગીપણું કેટલું ખરતળ હતું. ”

“ ઉપદેશથી ટાલ્સ્ટોયે યાસનાયામાં વૉડકા (દારૂ)નો ઉપયોગ તદ્દન બંધ કરાવી દીધો હતો. ગામના પ્રત્યેક માણસનો તેમના પર પ્રેમ હોવાથી તેમના એકજ શબ્દથી દારૂનો પૂર્ણપણે ઉત્છેદ થયો હતો. યાસનાયામાં એ વિષ મળવાનું એકે સ્થળ રહ્યું નહતું. તે કહેતા કે તંબાકું નહિ પીનાર દશ વર્ષ અને દારૂ નહિ પીનાર એશી વર્ષ વધારે જીવે છે. ”

“ટાલ્સ્ટોય કંઈ વિશેષ કામ કરતા ત્યારે થાક ઉતારવા પાણી મેળવીને દારૂ લેતા; પણ પછીથી એ પ્રકાર પણ બંધ કરી દીધો હતો અને માત્ર પાણી કિંવા જાસ સિવાય બીજા કશા પીણાનું તેમણે સેવન કર્યું નથી. ”

આજ સમયની હકીકત ‘શીનરમેન’ નીચેના શબ્દમાં કહે છે:—

“ અમે આજો દિવસ ધાસની કાપણીનુંજ કામ કરતા. અમે ધાસ લાવીને

નાખતા એટલે ગંજી શીકવાનું કામ ટોલસ્ટોય કરતા. મરાયા પણ અમારી સાથે બાસ કાપતી. અમારો આ ઉદ્યોગ સૂર્યાસ્ત સુધી ચાલતો; અને સંધ્યાકાળના સુમારે ગંજી શીકવાનું કામ પૂરું થતું એટલે ટોલસ્ટોય ગંજીપરથી નીચે ઉતરતા.”

“ એક દિવસે એ કામ પૂરું થતાં પરસ્પરમાં ફેટલીક વાતચીત ચાલી. પછી અમારામાંનું કોઈ બોલી ઉઠ્યું કે શુભ અને અશુભના મિશ્રણ વિના માનવજીવન નભવું શક્ય છે ? એના જવાબમાં કાઉંટે કહ્યું કે એ પ્રશ્ન અતિ ગહન છે; પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અશુભમાંથી નહિ પણ શુભમાંથીજ થયેલી છે. પરમ દિવસેજ એક પ્રાચીન દંતકથા વાંચતાં મને ફેટલાં ઉચ્ચ તરવેા તદ્દન સાદી ભાષામાં વ્યક્ત કરેલાં જણાયાં. એમાંનીજ એક દંતકથા હું કહું છું. ”

“પ્રભુએ પૃથ્વી અને સ્વર્ગ એ બન્નેની સુંદર વસ્તુ મિશ્રિત કરીને નવીન પ્રાણી નિર્માણ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે સત્ય નામના દેવદૂતે પ્રભુને કહ્યું: ‘ભગવન, એવું પ્રાણી ઉત્પન્ન ન કરશો. તેમ કરશો તો પસ્તાવું પડશે; કેમકે તે દંભ અને હુઆઈનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવી તમારું નામ ખરાબ કરી મૂકશે અને મોહક વસ્તુનો મોહ અનિવાર્ય બનશે. ’”

“ એટલામાં ન્યાયદેવીએ કહ્યું: ‘ એવું પ્રાણી નજ ઉત્પન્ન કરશો. તે કેવળ સ્વાર્થસાધુ બનીને પૃથ્વીપર દુષ્ટ વર્તન ચલાવશે. અન્યનાં દુઃખ પોતાને કાને પણ પડવા નહિ દે અને દુઃખિતનાં અશ્રુ તેનાં હૃદયને પલાળી શકશે નહિ. ’”

“ શાંતિદેવીએ કહ્યું: ‘ એવું પ્રાણી પૃથ્વીપર રક્તની નદી વહેવાવશે—રક્ત-પાત એજ તેનો ધર્મો યમ પડશે. તે પૃથ્વીનો ઉચ્છેદ કરવામાં બૂબલુ માનશે અને પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રત્યેક જીવ મૃત્યુની ધાસ્તીમાં રહેશે. ’”

“દેવદેવીઓનાં આવાં ભાષણ સાંભળી સર્વેશ્વર ચિંતામાં પડ્યા. તેમને પણ લાગ્યું કે એવું પ્રાણી સૃષ્ટિને ઉપદ્રવ કરશે. એટલામાં પ્રભુની નાની પુત્રીએ આગળ આવી કોટે વળગી પડી કહ્યું: ‘તમો ધારો છો તેવું પ્રાણી નિર્માણ કરો. તમારા સર્વ દૂત એવા પ્રાણીને છોડી દેશે તોપણ હું તેને કેકાણે લાવીશ. હું તેના દુર્ગુ-ણને સદૃશ્યમાં ફેરવી દઈશ. તે સત્યમાર્ગથી ચલિત ન બને તે સાફ અહર્નિશ તેનાપર નજર રાખીશ. હું તેના હૃદયમાં વાસ કરી દુર્જનની સહાયકારી બનીશ. ’”

“ આ સલાહ સંભળતાંજ સર્વેશ્વરનું મુખ ઉલ્લસિત બન્યું. તેમણે તે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કરી અને કહ્યું કે ધ્યાનમાં રાખજો કે તું દયાનું મૂળ છે. ”

x

x

x

x

“ માનવપ્રાણીની ઉત્પત્તિ આ રીતે થયેલી છે. તે ખરાબમાંથી ઉત્પન્ન ન થતાં સારામાંથી નિર્માણ થયેલું છે. ”

“ ટોલસ્ટોયનું આ કથન સાંભળી મરાયાએ કહ્યું કે, ‘ત્યારે આપણામાં

પાપજીવિ ક્યાંથી આવી ? ”

“ ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: ‘એક સરદારની ફળાઉ વૃક્ષની વાડી હતી. તેમાં બહુ ઉંચા પ્રકારના ફળાઉ વૃક્ષ ઉછેરેલાં હતાં. તેના રક્ષણાર્થે વાડીના પ્રવેશદ્વાર આગળ બે રક્ષક રાખવામાં આવ્યા એમાંનો એક લંગડો અને બીજો આંધળો હતો. સરદારે મનમાં જ ધાર્યું કે, એ અન્ય કોઇને અંદર આવવા નહિ દે અને પોતે ફળ ખાઇ શકશે નહિ. આ વિચારથી તે નિર્ભય બની મહેલમાં ચાલ્યો ગયો. ધીમે ધીમે મધ્યરાત્રિ થઇ. ચંદ્રનો ઉદય થયો. વાડીનાં વૃક્ષપર તેનાં કિરણ પડ્યાં અને ફળ અદ્ભુત સૌંદર્યથી ચળકવા લાગ્યાં; ત્યારે લંગડાએ આંધળાને કહ્યું કે; ભાઇ, આ ફળો કેવાં સુંદર છે ? ”

“ આંધળાએ કહ્યું: ત્યારે લઇ આવને ! આપણે બન્ને ખાઈએ. ”

“ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી લંગડાએ કહ્યું: અરે હું ત્યાં જઈ કેવી રીતે ? બે તું ખાંધપર બેસાડી ત્યાં લઇ જાય તો ફળ તોડી શકું. ”

“ આંધળાએ એ વાત કબૂલ કરી લંગડાને ખાંધપર ઉંચકી લીધો અને બન્નેએ થથેચ્છ ફળનો ઉપયોગ કર્યો. ”

“ સવારે સરદારે વાડીમાં આવીને જોયું તો ફળ નજરે પડ્યાં નહિ. રક્ષકો પોતપોતાની જગ્યાએ બેઠેલા હતા. તેમના તરફ જોઈ તેણે ક્રોધિત મુદ્રાએ કહ્યું: ચોરોને તમે અંદર કેમ પેસવા દીધા ? ”

“ સરકાર, આપના ચરણનો સ્પર્શ કરીને કહીએ છીએ કે અહીં કોઈ ચોર આવ્યો નથી. ”

“ ત્યારે તો તે તમારું જ કામ હોવું જોઈએ. ખરી વાત કબૂલ કરો. ”

“ લંગડાએ કહ્યું: સાહેબ, બે પગલાંએ હું ચાલી શકતો નથી તે આપ જુઓ છોજ. ”

“ આંધળાએ કહ્યું: સાહેબ, મને રસ્તાની દિશા પણ જણાતી નથી તો પછી એ કામ હું શી રીતે કરી શકું ? ”

“ સરદારે લંગડાને ઉંચકી આંધળાના ખભાપર બેસાડ્યો અને કહ્યું: ‘આ કામ આવી રીતે કર્યું છે !’ ”

x

x

x

x

“ મનુષ્યની વાતજ એવી છે. ગમે તેવું પણ શરીર તો એક મૃતપિંડ છે. એ તો તદ્દન શાંત અને આત્માધારક છે. ”

“ તે કહે છે કે, મારાથી પાતક થવું સંભવિતજ નથી. હું અંધ છું, મોહક વસ્તુ મારી નજરે આવતી નથી અને તેના કર્તા વિષે પણ હું અજાન છું. ”

“ જીવાત્મા કહે છે, હું તો કદિજ પાતક કરતો નથી. તારો ત્યાગ થતાંજ

હું શુદ્ધ વાતાવરણમાં ગરુડની માફક વિચરું છું.”

“ આવી વાત સાંભળી સર્વેશ્વર જીવાત્માને શરીરની આંધપર બેસાડે છે અને એ રીતે માનવજીવનના રોપા ઉગવે છે. કાળે ફરીને તે મોટા થાય છે અને તેને ફળ આવવા લાગે છે. એ બેના સંયોગમાંજ સર્વ રહસ્ય સમાએલું છે. એમાં અશુભ વસ્તુ પણ છે અને શુભ વસ્તુ પણ છે. ”

x

x

x

x

“ એ પછી સૂર્ય આયમી ગયો અને ધીમે ધીમે અજવાળું પણ ઓછું થતું ચાલ્યું. એ સમયે પૂર્વ ક્ષિતિજપર મોટાં મોટાં કાળાં વાદળાં તરતાં હતાં તે તરફ આંગળી ફરી ટોલસ્ટોયે કહ્યું કે, સૃષ્ટિમાં કેવું પ્રચંડ પરિવર્તન થયા કરે છે ! હવે સૂર્યાસ્ત થઇને અંધકાર પ્રસરી છે પણ સૃષ્ટિ ભાવી અરજોદયની આશાપર જીવન ટકાવી રહે છે. વળી એક બીજી દંતકથા હું કહું છું. કોણ જાણે કેમ આજે મને દંતકથાઓજ યાદ આવે છે. ”

x

x

x

x

“ એક રાજાની પુત્રીનું લગ્ન એક ક્રોટયાધિપતિના પુત્ર સાથે કરવાનું નક્કી થયું હતું. પોતાની ભાવી પત્નીના સુખ માટે તે ધનવાનના પુત્રે અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી. તેણે સુંદર સંગેમરમરના પાષાણનો એક મનોહર મહેલ ચણાવ્યો. અનેક દેશોમાંથી આભૂષણો સારૂ ઉંચી જાતનું જવાહીર મગાવ્યું. મીઠાણનીઓ અને નાચગાન પણ ખૂબ કરાવ્યાં. પણ એ સર્વ વાતની અસર રાજકન્યાના ચિત્તપર જરા સરખી થઇ નહિ; કેમકે તે રાજાની પુત્રી હતી તેથી તેને આમાં નવીનતા કંઈજ ન જણાઈ. ”

“ આજ ન્યાય જીવાત્માને લાગુ પડે છે. સૃષ્ટિ પોતાનો સર્વ ભંડાર તેના આગળ ખુદલો રાખી ઇંદ્રિયજન્ય સુખનાં અનેક સાધન તેના સમક્ષ રજુ કરે છે; પણ જીવાત્માને તેનાથી સતોષ થતો નથી; દારણ કે તે પરમાત્માનો પુત્ર છે. ”

“ ટોલસ્ટોયની વાત પૂરી થઇ. હવે પછી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. સર્વ પોતપોતાના વિચારમાં લીન જણાયા. તેમણે કહેલી દંતકથામાં રહેલા ગંભીર અર્થ અને તેમની વાત કહેવાની શૈલીની અસર અમો ઓતાઓના ચિત્તપર એવી થઇ કે, સર્વ આનંદસાગરમાં તરવા લાગ્યાં. સર્વને લાગ્યું કે પોતે વર્તમાન સંસારની બહારજ વિચરી રહ્યા છે. ”

એ પછી મરાયા ત્યાંથી થોડા માઇલપર એક ગામડામાં ઝૂંપડી આંધીને રહેવા લાગી. ત્યાં તે ખેતી કરીને સાદા ખેડૂતની પેઠે કાળ નિર્ગમન કરતી હતી.

મરાયા જાતે ખેડૂત નહોતી. તે ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રી હતી અને પ્રથમ કહી ગયા પ્રમાણે શિક્ષિકાનો ધંધો કરતી હતી. આમ છતાં તે પોતાના વર્ગના અભિ-

માનનો ત્યાગ કરી તથા માનનીય ધધાને રજા આપી તદ્દન સાદું જીવન ગાળવા લાગી. આ ઉપરથી માનવાને હરકત નથી કે, ટાલ્સ્ટૉયના વિચારોની તેનાપર પૂરે-પૂરી અસર થઈ હતી.

ચોમાસાનું ખેતીનું કામ પૂરું થયા પછી ટાલ્સ્ટૉયનો મિત્ર 'જે' ખુબી યાસનાયામાં રહેતો હતો અને કાઉટેસ તથા શાળામાં જતાં બાળકો મોસ્કો જતાં. માત્ર ટાલ્સ્ટૉય, તેમની પુત્રીઓ અને 'જે' યાસનાયામાં રહેતાં. આ સમયમાં ટાલ્સ્ટૉયને લેખનકાર્યમાં 'જે' ઘણીજ મદદ કરતો હતો.

વૉસેલી મોરોઝોફ નામનો ટાલ્સ્ટૉયનો એક શિષ્ય હતો. એને પ્રાથમિક શિક્ષણ ટાલ્સ્ટૉયની શાળામાંજ મળ્યું હતું. એ પછી ખાનગી લેખન વાંચનથી તેણે જ્ઞાનમાં સારો વધારો કર્યો હતો. તે દૂલામાં ગાડીવાનનો ધંધો કરતો અને અવકાશના સમયે માસિકોમાં લેખ પણ લખતો. તેણે ટાલ્સ્ટૉય વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“મારા આઘ ગુરૂ લીયો ટાલ્સ્ટૉય વિષે યાસનાયાના સહાધ્યાયીઓ તરફથી અનેક ચમત્કારિક વાતો મારા કાને આવવા લાગી. લીયો સાદા ખેડૂત અનેકા હોષ ખેડવાનું, વાવવાનું, કાપવાનું, લાકડાં ફાડવાનું, સુથારનું અને મોચીનું કામ કરે છે એમ મારા મિત્રો કહેવા લાગ્યા. એક મિત્રે તો એમ પણ કહ્યું કે, લીયોને તું હવે ઓળખી પણ નહિ શકે. તું નિશાળમાં જાયતો હતો ત્યારે તે સારા હતા પણ હવે તેથીએ વધારે સારા છે. તે એટલા દયાશીલ બન્યા છે કે, કામ કરતાં કરતાં ઘોડા થાડી જાય છે તો તે પોતેજ હળ ખેંચે છે; અને કોઝા-ળીયું ચાલે ત્યારે પણ અમારા જેવાની ઝૂંપડીમાં આવીને મદદ કરે છે.”

“મિત્રોના મુખના આવા શબ્દો સાંભળી હું લીયોના દર્શન માટે અતિ આતુર બન્યો. તરતજ હું યાસનાયા ગયો. હું ઘોડાપરથી ઉતરી તેને તખ્તેલામાં બિથેલો હતો તેટલામાંજ એંસી વર્ષની મારી માસીએ દોડી આવીને કહ્યું, તને શું કહું! આ જગતમાં માફ છે એમ કહેવા જેવું કંઈ નથી. ફૂટલી દમડી પણ મારી પાસે નથી. લીયોની મદદ ન હોત તો હું આટલા દિવસ જીવી શકી ન હોત. પ્રભુ તેને દીર્ઘાયુ કરે. અમારા જેવાં નોંધારાંનો તે આધાર છે. માફ વાસ કાપીને તેણે ગંજી કરી આપી અને ખેતર પણ ખેડી આપ્યું. હવે આ તુટવાની તૈયારીમાં આવેલા જુપડાને પણ તેજ સમારે છે.”

“માસીની સાથે ઘોડીવાર વાતો કર્યા પછી હું સુથાર લીયો તરફ જવા નીકળ્યો. તેમને ઘેર પહોંચીને તરતજ હું તેમની સામે ગયો નહિ. સહજ આંટો રહી હું તેમના તરફ જોવા લાગ્યો. અરેરે! મારા આઘગુરૂની કેવી સ્થિતિ! તેમના સઘળા વાળ ખડખડા થઈ ગયા હતા અને મુખપર કરચલીઓનો પાર રહ્યો ન

હતો ! અહાહા, તે તદ્દન વૃદ્ધ થઇ ગયા છે પણ તેમની કામ કરવાની હોંસ હજી કેવી યુવાન છે ! પેરણની ખાંચો ચઢાવી લાકડું ઊલવાનું કામ તે કરી રહ્યા હતા અને કમરપટામાં નાનકડી કરવતી લટકી રહી હતી.”

“હું લીયોને મળ્યો. તેમની સાથે થોડીક વાતો કરી. સર્વદા કાર્ય કર્યા કરવાનો ઉપદેશ કરતાં તેમણે કહ્યું કે, ‘કાલેજ આ દેહ છૂટી જશે એ વાત હરમેશ લક્ષમાં રાખી જેટલું અને તેટલું સત્કાર્ય આજેજ કર.’ તેમના આ શબ્દો મારા હૃદયમાં કોતરાઇ ગયા છે.”

“લીયોપર હું હૃદયપૂર્વક પ્રેમ કરવા લાગ્યો. હું વારંવાર તેમને મળવા પ્રયત્નરીત રહેતા અને જ્યારે જ્યારે તેમની મુલાકાત થતી ત્યારે ત્યારે પ્રેમ અને સૌજન્યયુક્ત શબ્દોથી મારા કર્ણ ભરાઇ જતા. તે કહેતા કે, આખ્યવાસ, શારીરિક શ્રમ (અંગમહેનત), ઉત્તમ ક્ષુધા અને નિર્વિધન નિદ્રા એજ મુખી જીવનનાં ઉમદા સાધન છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોની કસોટીરૂપ એક બનાવ આ વખતે બન્યો અને તેમાંથી તે પસાર થયા. વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા રહેવી એ કાંઇ સામાન્ય વાત નથી. ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના જાનેવારીની ૧૮ મી તારીખે તેમનો એક ચાર વર્ષનો એલેક્ઝી નામનો પુત્ર છાતીના વિદારથી મૃત્યુ પામ્યો. એ વિષે એના સુરોન કહે છે:-

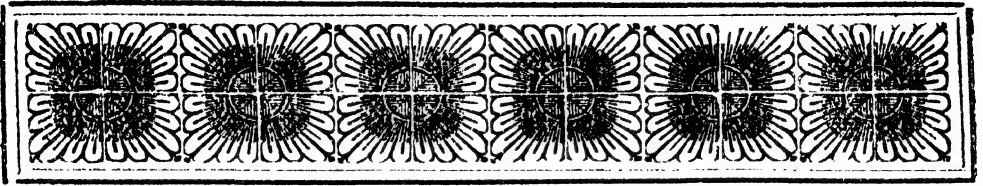
“કેવળ છત્રીસ કલાકની મુદતમાં આ સુંદર પુત્ર ગુજરી ગયો. આ પ્રસંગે કહીંદનું વર્તન તેમના વિચારને શોભે તેવું હતું. તે કહેતા કે શ્રદ્ધાળુને મૃત્યુ હિસાબમાં નથી, અને આ પ્રસંગે તે તદ્દન શાંત રહ્યા. મરણ સમયે બાળકે જ્યારે તેમને પોકાર્યા ત્યારે તે તદ્દન શાંત ચિત્તે તેની પથારી પાસે જઇને ઉભા રહ્યા.”

“બાળકે તેમને બાળખીને પોતાના હાથ લાંબા કરી ઉંચાં ચઢી કરી માતાને પૂછ્યું: ‘જુઓ, જુઓ, કાણ છે ?’ પણ તેનો ઉત્તર મળતાં પૂર્વેજ તેદેહ લઇ ગયો.”

“ભટ્ટમિશ્રક અને ઉત્તરક્રિયાપર ટૉલ્સ્ટૉયને ખીલકુલ વિશ્વાસ નહોતો; તથાપિ આજીવનમાં માણસોના સાંત્વનાર્થે તેમણે કોઈપણ ક્રિયાકર્મ માટે વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ.”

“એલેક્ઝી ઘણો શાણો અને મિતલાખી હતો. બાળસ્વભાવને અનુસરી તેણે અર્થ ખડવાદ કદિ કર્યો નહોતો. ગમે તે સમયે તેના તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તે વિચાર-મગ્ન જણાતો. માતાપિતાના શુણ તેનામાં બરાબર ઉતરેલા હતા.”

પુત્રમરણનો ધા જેવો તેજો હોય છે ? ટૉલ્સ્ટૉયની સમવૃત્તિનું આ ઉંચાંમાં ઉંચું દૃષ્ટાંત કહી શકાય; કેમકે ભલભલા અદ્વૈતવાદીઓ પણ આવા પ્રસંગે શાંતિ રાખી શકતા નથી.

પ્રકરણ ૧૮ મું-હવે શું કરવું જોઈએ ?

ખારીઓની રિયતિ સુધારવા માટે કરેલા પ્રયત્ન પરથી ગરીબ અને શ્રીમંતની જીવનયાત્રા પરસ્પર કેવી સંકલિત છે તે ટોલસ્ટોયના લક્ષમાં આવ્યું હતું. આ અનુભવ ધ્યાનમાં રાખી તેમણે ‘હવે શું કરવું જોઈએ ?’ એ નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

આ ગ્રંથમાં તે એક સ્થળે કહે છે કે, “મારો જીવન-ક્રમ મને અણગમતો લાગ્યો, તો તેમાં સુધારો કરવો એજ માફ કર્તવ્ય હતું; પરંતુ માફ જીવન સુધારવાને બદલે લોકોનાં જ જીવન સુધારવાની ગાંડી કઢવના મારા મગજમાં ઉદ્ભવી ! પછી અનુભવના અંતે મને જણાયું કે એમ થવું અશક્ય છે.”

તેમણે શહેરી દરિદ્રતાનું પૂરેપૂરું અવલોકન કર્યું; તેમાં તેમને જણાયું કે શહેરમાં રહેતા દરિદ્રીઓ મૂળ ગામડાનાજ હોય ઉદરનિર્વાહ માટેજ તેઓ શહેરનો આશ્રય લે છે; પરંતુ એમ કેમ બને છે તે તેમના લક્ષમાં આવ્યું નહતું. વાસ્તવિક રીતે સૃષ્ટિની સંપત્તિ ગામડામાંજ વિશેષ હોય છે. વૃક્ષ, હરીયાળી ધ્રો અને ગાય વાછરડાં ગામડાંમાં જવાં હોય છે તેવાં શહેરમાં નથી હોતાં; તો પછી ન્યાં ધૂળ અને પથરનીજ સંપત્તિ વ્યાપેલી છે ત્યાં લોકો કેમ ધસી જાય છે ? એનું કારણ એજ છે કે, ગામડાંમાં ઉત્પન્ન થનારી સંપત્તિ ત્યાંજ ન રહેતાં તે શહેર તરફ પડે છે અને ગામડાંના લોકો પણ તેની પાછળ શહેરમાં આવે છે. તેઓ કોઈપણ પ્રકારે શ્રીમંતોનું દાસત્વ કરી એ સંપત્તિનો અને તેટલો અંશ મેળવવાના હેતુથી નાના પ્રકારની નોકરીઓ કરે છે. આજ ગ્રંથમાં ટોલસ્ટોય કહે છે કે, “ શહેરી શ્રીમંતો મોજશોખના ચક્રમાં સપડાએલા હોય છે. એ મોજશોખનીટેવ તેમને એવી દૃઢ થઈ ગઈ હોય છે કે, તેમાં કંઈ વિશેષતા છે અથવા અસ્વાભાવિકતા છે એ પણ તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી. વિશાળ રાજમહેલ રચવો અને

પછી તેમાં પાંચ દશ માણસે રહેવું એ તો એમને (ધનિકોને) સ્વાભાવિકજ લાગે છે. અમારાં મકાનોની ઝોરડીઓને ગરમ રાખવામાં એટલું બળતણ વપરાય છે કે તેટલા ખર્ચમાં તો કેટલાએ ગરીબોની રસોઈ થાય; પણ એમાંએ કંઈ અસ્વાભાવિકતા હોવાનો વિચાર અમને આવતો નથી. સહેજ અર્ધો માઇલ જવું હોય તોપણ બે ઘોડાની ગાડી અને બે ત્રણ નોકર સાથે લઈ જવામાં અમને જરાએ વિશેષતા લાગતી નથી. અમારા ધનની જમીનપર પાથરવાની સેતરંજની કિંમત સહજ ચાર પાંચ હજાર રૂપિયા હોય છે; અને બાળકોના રમવાનાં રમકડાં માટે પણ મુડીએ મુડીએ ધન વપરાય છે. એ સર્વ બાબતો અમારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે કંઈજ નથી. અમને એનું પૂરેપૂરું વ્યસન પડી ગયેલું છે; પણ દરિદ્રતાનું વ્યસન ગરીબોને કેમ પડતું નથી તે અમને નવાઈ જેવું લાગે છે, પરંતુ એમાં પણ અમારી ભૂલજ છે. મૃત્યુપર્યંત કંઈ વેઠ્યા કરવું; સરકારધારે ભરવા માટે ઢોર-ઢાંખર અને વાસણકુસણ સુદ્ધાં વેચવાં; એવી અનેક બાબતો ગરીબો માટે પણ શું સ્વાભાવિક નથી બની ગઈ કે ? માટે અમને જેમ શ્રીમંતાઈ સ્વાભાવિક છે તેમજ તેમને દરિદ્રતા પણ સ્વાભાવિક છે ! અમે શ્રીમંતોમાંના કેટલાક ધણીજ ભોળા લોકો એમ કહે છે કે, અમે મોજમજ મારીએ છીએ તેથી પુષ્કળ ગરીબો પેાષાય છે; માટે ગરીબોએ તો અમારા મોજશોખને અહર્નિશ દુવા દવી જોઈએ. પરંતુ મનુષ્ય ગરીબ થાય છે તેથી કંઈ બુદ્ધિહીન બની જતો નથી. શ્રીમંતો જેમ બુદ્ધિવાદ કરે છે તેમ ગરીબો પણ કરી શકે છે. એકાદ માણસ એકાદ મોટી રકમ જેમ તેમ વાપરી નાખે છે તો આપણને તેની નિ ખરાબ લાગે છે. આપણને લાગે છે કે તેટલા પૈસામાં તો એકાદ મકાન બંધાયું હોત અથવા કોઈ બીજું કોઈ ઉપયોગી કામ બની શક્યું હોત. આ બુદ્ધિવાદ કાંઈ ગરીબની નજર બહાર નથી હોતો. શ્રીમંતો કેવળ નવી જરૂર આતો ઉત્પન્ન કરી તે પૂરી કરવા ધનનો ધૂમાડો કને છે ત્યારે ગરીબોના મનમાં પણ એજ બુદ્ધિવાદ ઉદ્ભવે છે. વળી ગરીબોની જરૂરીયાનો કંઈ મોટલી હાજતો નથી હોતી, કિન્તુ કેવળ જીવન-નિર્વાહની આવશ્યકતાએજ હોય છે. આથી શ્રીમંતો કરતા પણ તેમના મનમાં બુદ્ધિવાદ પ્રબળતાપૂર્વક ઉછળે છે”

“ લાખો માણસ હર્ષશાં ભૂખે પીડાય અને અહર્નિશ કામકાજના ભોળ નીચે તેમની ગંદન દુર્માર્ગ રહે, ત્યારે કેટલાક સદાએ મોજમજ મારે અને ભરપૂર પગારથી રજા ભોગવે એ ગરીબોને યોગ્ય લાગતું નથી. આરંભમાં તેમને આ રીત માટે વિષાદ થઈ ક્રોધ પણ આવે છે; પરંતુ સર્વ સમાજ એ વાતને કાયદે-સર માનતો હોવાથી તે ગાનનો વિરોધ કરવામાં કંઈ અથ નથી એમ સમજી ગરીબ લોકો શાંત ફરે છે. પછી ધીમે ધીમે એજ શ્રીમંતોનું અતુકરણ કરવાનો

તેઓ યત્ન કરે છે તથા અનતા પ્રકારે ઓછો શ્રમ કરી અને તેટલા અધિક પૈસા મેળવવાની શુદ્ધિ તેમને સૂઝવા લાગે છે.”

“શ્રીમંતો હમ્મેશાં બડબડે છે કે, ‘હાલના નોકરો તે કેવા નાલાયક થઇ ગયા છે !’ પણ આ કામમાં પોતેજ તેમના શુરૂ છે એ વાત તેઓ જરાપણ સમજતા નથી. શ્રીમંતો પોતાના દૃષ્ટાંતથીજ તેમને સમજાવે છે કે, કામ ન કરવું અને મોજ મારવી એજ મનુષ્યનું ઇતિહર્તવ્ય છે; તો તેઓ એ માર્ગે ચંદ તેમાં તેમને શા અપરાધ ? આવી ગરીબાઇમાંથી કેટલાક શ્રીમંતાઇ પ્રાપ્ત કરે છે, કેટલાક તેથી ઉતરતી પદ્ધતિએ આવે છે અને જે એટલે દરજ્જે પણ આવી શકતા નથી તેમની ભરતી કુંટણખાનામાં અથવા તેવાજ અન્ય પ્રકારમાં થાય છે.”

“સમાજમાં રાયરંકનો ભેદ અધિકાધિક પ્રબળ થતો જાય છે. રંકનો સ્પર્શજ ન થાય તેવી શુદ્ધિ શ્રીમંતોમાં બળવાન બનતી જાય છે. ગરીબોની સ્થિતિ વિષે શ્રીમંતો જાણી જોઇને આંખ આડા કાન કરે છે.”

“અમારો (ધનવાનોનો) આહાર વિહાર ગરીબોથી તદ્દન જુદો, અમારાં કપડાં-લત્તાં અને તે ધારણ કરવાની રીત જુદી, અમારા ધરની પદ્ધતિ જુદી અને અમારું શિક્ષણ પણ અમારાં બાળકોને ગરીબોથી અતડા રહેતાં શીખવે એવું હોય છે.”

“ભોજનના ટેબલ પાસે કેવી રીતે જવું, કેવી રીતે બેસવું, કેવી રીતે ઉઠવું લેડી સાથે કેવી રીતે હાથ મેળવવા, વગેરે શુષ્ક બાબતોનું પણ અમે શાસ્ત્ર બનાવ્યું છે.”

“પોષાકની રચના પણ જેથી કરીને ગરીબોથી અમે જુદા દેખાઇએ એવાજ પ્રકારની અમે રાખીએ છીએ. અમારાં મકાનોની રચના પણ પ્રત્યેક માણસ એકલો અને અતડો કેવી રીતે રહી શકે તથા ગરીબ માણસો તેના જોવામાં ન આવે એવા પ્રકારની હોય છે. માણસ જેમ જેમ અધિક શ્રીમંત થતો જાય, તેમ તેમ ગરીબ અને તેના વસ્ત્રોની જુદાઇ આ પ્રમાણે વધતીજ જાય છે. શ્રીમંતાઇ વધે તેમતેમ અમારે માટે ચોકી પહેગ પણ વધવા લાગે છે અને શેકની મુલાકાત ગરીબોને માટે સુસ્કેલ બનતી જાય છે.”

“હરવા ફરવામાં પણ એજ પ્રકાર હોય છે. નાના ખટારામાં બે ત્રણ ખેડુત મજાથી મુસાફરી કરે છે અને રસ્તામાં કોઈ મિત્ર મળે છે તો તેને પણ બેસવાની જગ્યા કરી આપે છે; પરંતુ અમે શ્રીમંતોની ગાડીઓ માત્ર અમારા પોતાના એક નાજુક શરીર ઉપરાંત ત્રીજા કોઇને જગ્યા આપી શકતી નથી.”

“અમને હાથ લુંછવા માટે રોજ પાંચ સત રૂમાલની જરૂર પડે છે અને એવીજ સ્વચ્છતા અમારા નોકરે પણ રાખવી જોઇએ એમ અમે માની લઇએ

છીએ. વળી સફેદ મોજાં હાથે પહેર્યા પછીજ તેઓએ અમારા કાગળો અમને આપવા જોઈએ. અમારી મોજમજની આ તરેહો હજી કેટલી હદે પહોંચશે, એની કાંઈ મર્યાદા નથી. ત્યાં સુધી બીજા લોકો અમારે માટે મહેનત-મજૂરી કરવાને તૈયાર છે, ત્યાં સુધી તેમના લોકોનું છેલ્લું ટીપું પણ ચૂસી લેવામાં અમે પાછા પડીશું નહિ.”

“અમારી શિક્ષણપદ્ધતિના ઉંડાણમાં પણ એજ સસ્ત રહેલું છે. અમારા વર્તન અને શિક્ષણને લીધે અમે અને ગરીબોની વચ્ચે અંતરાયની ભીતો એટલી બંધી થઈ છે કે, પરસ્પરની નજર પણ મળવી મુશ્કેલ છે. જે શ્રીમંતને ગરીબનું કસ્યાણુ કરવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પ્રથમ તો એ ભીતને તોડી પાડવી જોઈએ. એકંદરે ગરીબોની અનેક વિપત્તિનું કારણ અમારી સંપત્તિજ છે.”

ગરીબોને મદદ કરવા છતાં તેઓ સંતુષ્ટ થતા નથી, એવો અનુભવ ટોલસ્ટોયને વારંવાર થતો. આમ શાથી થાય છે તેનું કારણ ઘણા વખત સુધી તેમને સમજાયું નહિ; પરંતુ એની સ્થિતિમાંએ પોતાની મદદ અપાત્રે જાય છે એમ લાગી તેમને ક્રોધ થતો નહિ; પરંતુ સદજ દીલગીરીજ થતી. આ સંમંદમાં તે લખે છે કે, “એક વખતે હું મારા ગામડામાં હતો ત્યારે મેં મારા પુત્રને એક યાત્રાળુને આપવા સાડ એક પાવલી લાવવા કહ્યું. તેણે નજીકમાંથીજ રસોઇયા પાસેથી તે ઉછીની લઈને મને આપી. પછી બીજા પ્રસંગે રસોઇયા પાસે જઈને તેના હાથમાં મેં રૂપિયો એવી ધારણાથી મૂક્યો કે, આગલી પાવલી કાપી લઈને બાકીના પૈસા તે મને પાછા આપશે; પણ તેમ કરવાને બદલે તેણે તો તે રૂપિયો ખીસમાં પધરાવી અમારા રૂક્ષિયન રીવાજ પ્રમાણે મારા હાથનું ચુંચન લીધું ! તેની આ વર્તણુકથી મને ક્રોધ આવવો જોઈતો હતો; પરંતુ તેવું ન થતતાં મને મારીજ વર્તણુકની શરમ આવવા લાગી.”

“ગરીબને ગરીબ જાણીને હું જે પૈસા આપું છું તે વાસ્તવિકરીતે કોના છે ? હું જે દાન કરું છું તેનું મૂલ્ય મારી દોલતના પ્રમાણમાં એટલું જુલ્લક હોય છે કે, તે મારી દોલતનો કેટલો તુચ્છ ભાગ છે તે આંકડાથી કરી પણ ન શકાય; અને તેની ઉણપનો ભાસ પણ મને આવતો નથી. મોજમજના બીજા અનેક પ્રકારો પાછળ હું જેમ પૈસા ઉછાળું છું; તેમ દાન ધર્મ પણ મારી મોજનોજ એક પ્રકાર હોય છે; અને મારી ઇચ્છા થાય તે વખતે મોજની ખાતર હું દાન કરી શકું છું; તો રસોઇયાને જેમ પણ કેમ ન લાગ્યું હોય કે મેં તેને એ રૂપિયો બક્ષિસ આપ્યા છે ! કેમકે અમાગ ધોરણુ પ્રમાણે રસોઇયાને એકાદ રૂપિયો આપવો એ તો રસ્તે જતા લિબરોઓને પૈસો આપવા

જેવું જ હોય છે. જેના ખીસામ વગર શ્રમનો પૈસો ખખડે છે તેના દાદાએ દાન પણ એક મમ્મનોજ પ્રકાર હોય છે.”

“ખરી રીતે વિચાર કરે તો એ પૈસો મારી પાસે ક્યાંથી આવ્યો? તેમાંનો કેટલોક અંશ મને જમીનમથી મળ્યો. એ જમીન મારા બાપ પાસેથી મને મળી. એ જમીન મેં દાણે બ્યાપી અને પ્રસંગે નહિ પાકવાથી ખેડુતોનાં વાસણુ-કુસણુ અને રાયરચીલુંં વેચાવીને પણ નાણું વસુલ કરી ખજાનામાં નાખ્યું.”

“એ પૈસાનો ખીજો ભાગ મારાં પુસ્તકાન. બદલા રૂપે મારી પાસે આવ્યો. મારાં એ પુસ્તકો જો લોકોને માટે હાનિકારક હોય તો ખોટા માલ વેચીને ખરા પૈસા લેવાનું પાતક માન શિરે રહે છે, અને જો એ પુસ્તકો ઉપયોગી હોય તો તો તેમાંથી કમાણી કરી એ વળી વધારે મોટું પાપ છે. લોકોને ઉપયોગી થાય એવી વસ્તુ મારી પાસે હોવા છતાં કેવળ પૈસાના લોભને લીધેજ તે તેમના હાથમાં ન જવા દેની એ પાતક નહિ તો શું? મારાં પુસ્તકાનો સંગ્રહ કરવા ખાતર કોઇ વિદ્યાર્થી કિવા ગરીબ માણસે પેતાનું રાયરચીલુંં પણ મૂક્યું હશે. વળી એવી રીતે એકત્ર થએલા પૈસાનો હું શો ઉપયોગ કરું છું? તે પૈસા લાઇને હું ખીજા માણસમળુ તથા સદાકત માણસોને આપીને તેના બદલામાં મારી તથા મારા કુટુંબની મોજમજ તથા લોભ દાદય પૂરાં પાડવા મટે તેમની પાસેથી મેળવી શકાય એટલી મહેનત અને તાબેદારી મેળવું છું. આવી રીતે પુરતો બદલો આપ્યા વગર તેમના દારા મેળવાય તેટલી મેજમજ અને પૈસો ટકા હું મેળવું છું. વચ્ચે વચ્ચે કોઇ કોઇવાર હેઠેર આવે છે ત્યારે તેમાંથી પાંચ પૈસો ભિખારીઓ તરફ મોજમજાને ખાતર ફેંકું છું.”

“આવી રીતે એક હાથે દમડીયા ફેંકી દાનવીર તરીકે હું પ્રસિદ્ધિ મેળવું છું અને ખીજા હાથે તેજ ગરીબ વર્ગના પરસેવાવડે લાખો રૂપિયા મેળવી મારી તીમેરી તરફ ફેંકું છું. આ સર્વ વિચારપર પરા મારા ચિત્તમાં ખડી થયા પછી મને મારી જાતને માટેજ લાજ આવે તેમાં નવાઇ જેવું શું છે? અરેરે! તેમાં કાંઈ શંકા નથી કે, જે લાખો માણસો આજે અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે તેમની સર્વ વિપત્તિનું પાતક મારેજ રાર છે હું પોકારી પોકારીને કહું છું કે હું જે સ્થિતિમ રહું છું તે સ્થિતિમાં હવે મારાથી રહી શકાય તેમ નથી.”

“મને લોકકલ્યાણ કરવાની દૃષ્ટિ થઇ ત્યારે સમય રૂપિયામાં અજ વચરનો એક માણસ ન રહેવો જોઇએ એવી મારી શુદ્ધિ થઇ હતી; પરંતુ એક બાબુએ શુદ્ધિ એવી હતી ત્યારે બાજુ બાજુએ ગરીબોને લુટવાના, તેમની મહેનતનું ફળ હોઇયાં કરી જવાના જે અનેક પ્રકાર છોડ્યોક ચાલતા હતા તેમાં મારી ભાગીદારી ચાલુજ હતી !”

“ગરીબ વર્ગ જે પદ્ધતિએ જીવન ગાળે છે તેમાં તેમને સ્વાભાવિક રીતે જ પુષ્કળ મહેનત કરવી પડે છે; અને તેમાં વળી ઉપલો વર્ગ તેમની સાથે જે હાથચાલાકી ચલાવે છે તેને લીધે દિનપ્રતિદિન તેમનું જીવન અધિક કષ્ટમય બનતું જાય છે. મને તેટલો શ્રમ લેવા છતાં એક તરફ દિવસે દિવસે તે ગરીબ વર્ગની ઉદરપોષણની અડચણો વધતી જાય છે અને બીજી તરફ તેમના કામપર પોષાતો બેઠાખાઉ શ્રીમંત વર્ગ અધિકાધિક પુષ્ટ અને ધનવાન બનતો જાય છે. અર્વાચીન સમયમાં ભૌતિકશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો છે ખરો; પણ એ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ એવી રીતે થાય છે કે, તેથી ફક્ત શ્રીમંતોને જ લાભ થઈને મહેનતુ વર્ગને હાનિ થાય છે. મેં મારી પોતાની આંખે કેવળ કામના બોજને લીધેજ નીચલા વર્ગનાં પુષ્કળ વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કચડાઈ જતાં જોયાં છે. તેઓ મૂખ્યાપેટ શ્રમના ચક્કરમાં પીલાય છે અને રોગના તથા તુકશાનકારક ખાનપાનના ભોગ થઈ પડે છે. નવી નવી શોધખોળો અને કળાઓના વિકાસથી નીચલા વર્ગની દીનતા તથા દુર્બલતા આ પ્રમાણે વૃદ્ધિગત થઈ છે ત્યારે ઉપલા વર્ગનું ગુમાન એટલું બહુ વધી પડ્યું છે કે, પ્રાચીન સમયે એવા ગુમાનની કોઈને કદાચ પશુ નહિ આવી હોય. અમારી થેલીઓ એટલી બધી ભરાએલી રહે છે કે જેથી અમારે તો પેટને સારૂ શ્રમજ નથી કરવો પડતો; પરંતુ અમારા પુત્ર પાત્રાદિકા પણ તેનાવડે મોજમગ્ન માર્યા કરે છે. ઉઘમી રહેવાનું માણસ જાતનું પ્રાચીન ધ્યેય હવે નષ્ટ થયું છે અને તેનું સ્થાન સંપત્તિમાન રહેવું એ શબ્દોને મળ્યું છે. અરબી ભાષામાં એક એવી વાત છે કે સિંદખાદ ખલાસીની ગરદનપર એક ડાસો બેઠો હતો અને રાત દિવસ તેને હોડતો નહતો; તે પ્રમાણે ધનવાન વર્ગ નિર્ધન વર્ગની ગરદનપર પિશાયની માફક ચઢી બેસેલો છે.”

“મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, જગતમાં પૈસા જેવી પાપી અને દુષ્ટ વસ્તુ એકે નથી. સઘળી અનીતિ અને પાપનું મૂળ પૈસો છે; અને મારી આતરફ જેટલાં દુઃખ હું જોઉં છું તે સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન પૈસોજ છે.”

કેવળ એ, જ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આ અંચનાં કેટલાંક પ્રકરણ ટોલસ્ટોયે રોકેલાં છે. તેમનો મત એવો છે કે જ્યાં સુધી જગતમાં એક બાબત એ ખૂબ સંપત્તિ અને બીજી બાબત એ ખૂબ ગરીબાઈ એવી વિષમ વહેંચણી રહેશે ત્યાં સુધી ગુલામીનું અસ્તિત્વ રહેશેજ. અમેરિકામાં કાયદાદ્વારા એક પ્રકારની ગુલામી બંધ થઈ છે; પણ તેજ કાયદાએ બીજા પ્રકારની ગુલામીને ઉત્તેજન આપ્યું છે. અમેરિકામાં ગુલામીની પ્રથા બંધ થયા બદલ તાળીઓના ગડગડાટ કરનારા માણસોજ જુદી પદ્ધતિની ગુલામી ખુદી રીતે ચલાવે છે. આ ગુલામી કેવળ પશુબળપર તેઓ ચલાવે છે. એકાદ વિજેતા એકાદ દેશ જીને છે કે ત્યાંની સર્વ જમીન પચાવી

પાડે છે અને ગરીબોને વેઠે વળગાડી અનેક માર્ગે તેમને ચૂસવા માંડે છે. ત્યાં નાણાંની પદ્ધતિ શરૂ થાય છે એટલે બાકીના કાયદા ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરવા લાગે છે. મિલકતના રક્ષણનો કાયદો નિર્માણ થાય છે, જમીનની માલકી વિનિયંત્રિત તરફ કાયદેસર હક્કથી જાય છે અને ગરીબોનો નિર્વાહ નષ્ટ થાય છે. જીવનમાત્રાને આવશ્યક એવી સર્વ વસ્તુ પૈસા આપીને ખરીદ કરવી પડે છે પણ પૈસો તો તેમની પાસે હોતો નથી; એટલે શ્રીમંતની ગુલામી કરી પૈસા મેળવવાની સ્થિતિ આપો-આપ ઉદ્ભવે છે. ખરીદાતા ગુલામોને તો જીંદગી સુધી પોષવાની જવાબદારી માલિકના માથે હોય છે; પણ આ કાયદેસર ગુલામીમાં તેવી જવાબદારી પણ નથી. આ રીતે કાયદો શ્રીમંતોની જોખમદારી ઘટાડી કનિષ્ઠ વર્ગને નીચોવે છે. આવી રીતે બાધુનિક સમયમાં પ્રત્યેક ગરીબ કોષને કોષ રીતે શ્રીમંતનું દાસત્વ કર્યાજ કરે છે.

આવા પ્રકારની ગુલામીનો માણસોને અભ્યાસ પડી જવાથી તેનું ખરાબ સ્વરૂપ લોકોના લક્ષમાં આવતું નથી; અને તેથી કોષ તેના વિરુદ્ધ ગરબડ કરતું નથી. એકાદ ખરાબ રીવાજ દીર્ઘકાળ પર્યંત પ્રચારમાં રહેવાથી પછી તેની ખરાબી જીવિશાળી પુરૂષના લક્ષમાં પણ આવી શકતી નથી. એનોફન, પ્લેટા, એરિસ્ટોટલ જેવા તત્ત્વવેત્તાઓને પણ એજ કારણને લીધે ગુલામી પદ્ધતિની આવશ્યકતા જણાતી હતી. વર્તમાનકાળના મજૂરવર્ગની સ્થિતિ પણ એવા પ્રકારના ટેવાઈ ગયેલા ગુલામોના જેવીજ છે. બાકી ગુલામગીરીની જીની પદ્ધતિ સમાજને માટે જેટલી વિષાતક હતી તેટલીજ વિષાતક હાલની મજૂરીની પદ્ધતિ પણ છે.

ખરું જોતાં પૈસો તો માત્ર વિનિમયનું સાધન છે અને શ્રમ તથા પૈસા વચ્ચે યોગ્ય પરિમાણ હોવું જોઈએ. તેઓ વચ્ચેનો જન્યજનકમાવ નષ્ટ થવો ન જોઈએ; પરંતુ આજે શ્રમ અને પૈસાનો તેવો સંબંધ બીજકુલ રહેલો નથી. આજે કોષ પણ માણસ એવું અનુમાન નહિ કરી શકે કે, અમુક પાસે પુષ્કળ પૈસો છે તેથી તેણે પુષ્કળ શ્રમ લીધેલો હોવો જોઈએ. પાસે પૈસો છે એટલે લોકો પર સત્તા ચલાવવાનું સાધન છે, એવોજ અર્થ આજે પૈસાનો છે. ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે એ જ અર્વાચીન કાળની ગુલામીનું ખાસ સ્વરૂપ છે.

‘મેં કાંઈ પણ શ્રમ કર્યો નથી, કરતો પણ નથી અને કરીશ પણ નહિ. જેંક નોટમાંથી ચેક ફાડવા એજ ઉદ્યોગ માત્ર મારા હાથમાં છે,’ એમ મોટા ગારવથી બોલનારો ધનવાન માણસ ખરું જોતાં પહેલાં નખરનો બેશરમ, હરામખોર અને મૂર્ખ છે.

ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે, “અન્ય શ્રીમંતોની માફક મારા મસ્તકમાં પણ એક વખત એવાજ ફાંકો હતો. મારી પાસે પૈસો હતો અને મને એમ પણ લાગતું હતું કે તે ઉદ્યોગને લીધેજ મળ્યો હતો. મને લાગતું કે, નિદાન એવો પૈસો પાસે

રાખવો એ કાયદાની દૃષ્ટિએ તો ખરાબ જ છે; પરંતુ જ્યારે હું ગરીબોની વસ્તીમાં રખડવા લાગ્યો ત્યારેજ એ પૈસાની ખરી જન્મભૂમિ મારી નજરે પડી ! મને સમજાઈ ચુક્યું કે, ગરીબોનાં ખીસાંમાંથી ખૂબ પૈસો પડાવવો અને પછી ‘એરણુની ચોરી ને સોયનું દાન’ એની પેટે તેનો કિંચિત્ અંશ મોટા પરમાર્થી-પણાના ડોળપૂર્વક તેમના બોળામાં નાખવો, એ તો વસ્તુવિપર્યાસની અવધિજ છે. મને આમ સમજાયા પછી હવે મારે શું કરવું તેનો ઉત્તર પણ મને એજ વિચારપરંપરામાંથી મળી આવ્યો. ”

“ પ્રાચીનકાળથી આરંભી ચાલુ ક્ષણ સુધી બુદ્ધ, ખસાયા, સોક્રેટીસ, ઇસુખ્રિસ્ત વગેરે પુરૂષોએ જે તત્ત્વોનો ઉપદેશ પોકારી પોકારીને કરેલો છે, તેની સત્યતાની પ્રતીતિ મને એજ વખતે થઈ. એ અવતારી પુરૂષો આપણે શું કરવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. જેની પાસે બે અંગરખાં હોય તેણે એકથી ઉઘાડાને ઢાંકવો અને જેની પાસે બે ભાખરી હોય તેણે એક ભાખરી ભૂખ્યાને આપવી. આ પ્રમાણે અને તો જ ઇંદ્રિયોની અને પ્રભુની ભક્તિ એક સાથે થવી શક્ય છે. આ ઇસુના વચનનું રહસ્ય હવે મારા લક્ષમાં આવ્યું. જરૂર કરતાં અધિક અન્નવસ્ત્ર કોઈની પણ પાસેથી નહિ લેવાની આત્મા તેણે પોતાના શિષ્યોને શામાટે કરી છે તે પણ હવેજ હું સમજ્યો. કદાચ સોયના છિદ્રમાંથી ઊંટ પણ પસાર થઈ શકે, પણ શ્રીમંત મનુષ્ય સ્વર્ગના દ્વારમાં નહિ પ્રવેશી શકે એ ઇસુવચનની માર્મિકતા પણ હવેજ મને સમજાઈ; અને ઘરખાર, વતનવાડી, સ્ત્રી પુત્ર વગેરે છોડીને જે મારી પાછળ આવતો નથી, તે મારો શિષ્ય નથી, એ પવિત્ર કથનનો ઉજ્જવલ પ્રકાશ પણ હવેજ મારા મગજમાં પડ્યો. ”

“ કેવળ સ્વાર્થમાં લીન રહેવું એ કંઈ મનુષ્યનું કર્તવ્ય નથી. તેણે તો મુખ્યત્વે પરાર્થ માટેજ ઝુઝવું જોઈએ; એજ કુદરતનો કાયદો છે. એ કાયદાનું ઉલ્લંઘન માનવસમાજને હાનિકારક છે; પણ સૃષ્ટિમાં તેનું ઉલ્લંઘન પુષ્કળ થાય છે. કેટલાક માણસ બળવાન બનીને સામાન્ય સમાજથી જુદા પડે છે અને બીજાપર સત્તા ચલાવી તેમના શ્રમનો લાભ મેળવે છે. તેઓ પોતાનાં પુષ્કળ સત્તાસામર્થ્યનો ઉપયોગ સામાન્ય જનસમૂહનું સુખ વધારવા પાછળ ન કરતાં કેવળ પોતાની ઇંદ્રિયલોભુપતા પૂર્ણ કરવા પાછળજ કરે છે; અને એજ વાત અંતે તેમના નાશમાં કારણભૂત બને છે. મારી ખાત્રી થઈ છે કે, સામાન્ય જનસમૂહમાં જે વિપત્તિનું દર્શન થાય છે તેનું મૂળ આ ગુલામગીરીમાં અને ઇંદ્રિયલોભુપતામાંજ રહેલું છે. સંપ્રિતમાં પ્રવર્તતી ગુલામી કેવળ કાંડાંબાવડાંના બળપરજ આધાર રાખે છે. ખંદુક બેગનેટની લશ્કર પદ્ધતિ, જમીનદારીની પદ્ધતિ અને કરની પદ્ધતિ એ

સર્વ કાંડાંખાવડાંના જીલમનીજ નિશાનીઓ છે. અર્વાચીન ગુલામીને જીવતી જાગતી રાખવાનાં એ ત્રણ સાધન છે.”

“હું સર્ફ (એક પ્રકારના ગુલામ) લોકોનો માલીક હતો ત્યારે આ વાત મારા લક્ષમાં આવી હતી અને એ પાપમાંથી મુક્ત થવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો. જાણે મારી પાસેના લોકો સર્ફ નથી પણ ખેડૂતજ છે, એવી ભાવનાથી હું તેમની સાથે વર્તવા લાગ્યો હતો. મારા સ્વામીત્વનો કોઈ પણ દાગ મેં તેમના પર રાખ્યો નહતો; અને અન્ય જમીનદારોને પણ એજ ઉપદેશ કરીને મારી બાબતનું વાતાવરણ શુદ્ધ કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ હવે એ ગુલામીના અન્ય અંશોને પણ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો મેં વિચાર કર્યો છે. કોઈનો પણ શ્રમ મફતનો ખાવો તે એ પદ્ધતિને ટેકા આપ્યા સમાન હોવાથી મેં કોઈના પણ કામને સ્વીકાર નહિ કરવાનો નિશ્ચય હવે કર્યો છે.”

“આ નિશ્ચય પાળવો હોય તો પોતાની પુષ્કળ હાજતો ઓછી કરી પોતાનું કામ પોતેજ કરી લેવું જોઈએ. અનુભવમાં મને જણાયું છે કે એ સિવાય અન્ય માર્ગજ નથી.”

“મારા જીવનક્રમની સર્વ વિગતનું મેં સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું ત્યારે મને જણાયું કે હું પણ કેટલાક લોકોનો શ્રમ મફતમાંજ ભોગવવા પાછળ મારું જીવન વ્યતીત કરું છું; અને તેથી મને લાગ્યું કે, મારે મારો જીવનક્રમ બદલવોજ જોઈએ.”

“ગામડાંમાં ઉત્પન્ન થએલી સર્વ સંપત્તિ શહેર તરફ વહી જાય છે, એ ગરીબોની વિપત્તિનું પ્રથમ કારણ છે !”

“ગરીબ અને શ્રીમંત એવો ભેદ પડી એ બન્ને વચ્ચે અંતરાયની પાકા દિવાલ નિર્માણ થાય છે એ એનું બીજું કારણ છે.”

“આથી મેં એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો કે, વિપત્તિનાં કારણજ ઉત્પન્ન થવા ન દેવાં જોઈએ. મેં મારો અભિપ્રયનો કાર્યક્રમ એવો રચ્યો છે કે, બંને ત્યાં સુધી પોતાને માટે બીજા પાસે કામ કરાવવું નહિ અને મારે બંને તેરલું લોકો માટે વધારે કામ કરવું. ચીની ભાષામાં કહેવત છે કે, ‘એક આળસુ બન્યો એટલે બીજો ભૂખે મરવાનોજ.’ આ કહેવતની સત્યતા સમજવા માટે મારે કેટલાએ ચક્રવ્યૂહમાં આથડવું પડ્યું.”

“મનુષ્યસમાજનું નામ આપ્યું કે તેમાં પરસ્પરના હિત સંબંધની ગૂંથણી સમજા લેવીજ. આ હિસાબની જમા ઉધારની બેઉ બાજુ સરખી હોય છે ત્યાં સુધી સમાજમાં વિપત્તિનું કારણ હોતું નથી; પરંતુ એક તરફ શ્રમની ન્યૂનતા અને સંપત્તિનો વધારો એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા માંડી એટલે બીજા તરફ વિપત્તિઓનો વધારો પણ થવાનોજ. આ હિસાબ એટલો સાદો અને સરલ છે

કે, તે સમજવામાં મોટા પડિયતી જરૂર રહેતી નથી. પોતાનો શ્રમ ફેટલો અને પોતાની સંપત્તિ ફેટલી એ વાત પ્રત્યેક જોવા ધારે તો જોઈ શકે તેમ છે. માણુ-સની પાસે ઉઠાઉ બનવા જોઈલો પૈસો જમા થતાં તે શ્રમ કરવાનું મૂકી દઈ પૈસા વડે પૈસા ખેંચવાના રસ્તા શોધવા માંડે છે; અને તેથી ખીખ લોકોનાં દુઃખ અને શ્રમમાં વધારો થવા માંડે છે. ”

શ્રીમંતાઈ અને ગરીબાઈનાં આખેલુન ચિત્ર આલેખતાં ટાલસ્ટૉય જણાવે છે કે:—

“ મોસ્કોમાં હું ન્યાં રહેતો હતો તે ભાગમાં પુષ્કળ કારખાનાં હોવાથી દરરોજ સવારે પાંચ વાગતાંજ સોતરફ સીટીઓપર સીટીઓ સંભળાય છે. એ કારખાનાંમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો એમ સર્વ પ્રકારનાં માણુસો કામ કરે છે. મારા મકાનની નજીકમાં આવેલાં ત્રણ કારખાનાં કેવળ નૃત્યશાળાઓનાજ ઉપયોગનો સામાન બનાવે છે. તેમાં પગનાં મોજાં, રેશમી વસ્ત્રો તથા સુગંધી તેલ અત્તર વગેરે મોજમજનનાજ પદાર્થો તૈયાર થાય છે. સવારે પાંચ વાગ્યાની પહેલી સીટી થતાંજ ભોંયપર જેવું તેવું ઓઢી પાથરીને પડેલાં માણુસો ખજભળી ઉઠીને કારખાનાં તરફ ધસી જાય છે. પછી તે કારખાનાંની ઉબ્જુ, ઘેરાએલી અને ગલીય જગ્યામાં દસબાર કલાક તેમને ગાળવા પડે છે. કારખાનામાં તૈયાર થતા પદાર્થોનો શો ઉપયોગ હોય છે તે પણ તે જણતાં હોતાં નથી. આવી રીતે અઠવાડીયાંપર અઠવાડીયાં અને વર્ષપર વર્ષ પસાર થયે જાય છે. ”

“ જે દિવસે રજા હોય છે તે દિવસે એ કામદારોમાંના ધણુખરાની હાજરી દારૂનાં પીકાંમાં હોય છે; કે જેની આસપાસ બદમાશ સ્ત્રીઓ પણ રહેતી હોય છે. એ સ્થાનોમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી તેમના મુખમાંથી જે ખરાબ ભાષા બહાર પડે છે તે મારા જોવાથી સંભળાતી પણ નથી; પોતે શું બોલે છે તેનું તેમને તો જ્ઞાન સરખુંજ નથી હોતું. આવા પ્રકારનું એકાદ ટોળું સામેથી આવતું હોય ત્યારે તેને ટાળવા માટે હું રસ્તાની છેક ખીજ બાજુ તરફ નીકળી જતો હતો; પણ જ્યારે મેં તેમના જીવનક્રમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું ત્યારે મને તેમનાપર ચીડ આવવાને બદલે દયાજ આવવા લાગી. તેમનું જીવન જે સ્થિતિમાં પસાર થાય છે તેને લીધે તેમનાં આચરણ બગડે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. તેઓમાંનાં થોડાંક ગણ્યાં ગાંઠ્યાં માણુસ પણ સારી ચાલ ચલગતવાળાં કેવી રીતે રહી શકે છે તેનુંજ મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. ઉપર જણાવેલી રીતે રાતના અગીયાર બાર સુધીનો સમય પસાર કરી એ લોકો પોતપોતાનાં ઝુંપડાંમાં જાય છે; અને તેમાંના ફેટલાક જે તદ્દન બેશુદ્ધ હોય છે તેમની પધરામણી પોલીસના ચાણામાં થાય છે. ”

“ એજ સમયે રસ્તાની બીજી બાજુપર ભપકાદાર ગાડીઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. એ ગાડીઓની આગળ પાછળ દાઢમાઢનાં વસ્ત્રો પહેરીને ગાડીવાળાઓ તથા હજુરીયાઓ ઉભા હોય છે. ખાવા પીવાનું સારી પેઠે મળતું હોવાથી એ લોકો શરીરે હૃષ્ટપુષ્ટ હોય છે. કલાકના ચઉદ માઇલના વેગથી તેઓ ધોડાગાડીઓ હાંકે છે અને ગાડીઓની અંદર ઉનનાં ગરમ વસ્ત્રો પહેરીને શ્રીમંત સ્ત્રી પુરૂષો રવાનામાં પડેલાં જણાય છે. તેમની ચોતરફ પુષ્પના ગુચ્છ અને માળાઓ પડેલાં હોય છે, ધોડાનાં જીન, ગાડી, તેની રઅરી વાટો, સેવકોના શરીરપરનાં વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓના શરીરપરનાં મખમલ, મોજાં, સેન્ટ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ કાણે તૈયાર કરેલી હોય છે? હમણાંજ જે ટોળાં ઝુંપડાં તરફ અથવા પોલીસથાણાપર જતાં આપણે જોયાં, તેમણેજ તે તૈયાર કરેલી હોય છે. ગાડીના રસ્તામાં આડે આવવાના કારણે જે દારૂડીયાની પીઠપર ગાડીવાને ચઉદમા રત્નનો સપાટો લગાવ્યો હતો, તેનો સંબંધ પોતાના શરીરપરના નૃત્ય પોષાક સાથે હોવાની કલ્પના પણ એ લક્ષ્મીધરોના મસ્તકમાં આવતી નથી. ”

“ નૃત્યાલયમાં પહોંચ્યા પછી એ લોકો જ્યારે રંગ રાગમાં પડે છે ત્યારે પેલા દારૂડીયાઓના અસ્તિત્વનો તો વિચાર પણ તેમને આવી શકતો નથી. એ લોકો રાતના અગીયારથી સવારના છ સુધી ખાણા પીણા પાછળ તક્લીન થએલા હોય છે, અને આ વાતનો તો તેમને ખ્યાલ પણ નથી હોતો કે જેમના શ્રમના આધારે આ ચેનખાજ ચાલી રહી છે તે લોકો તો ઝુંપડાંમાં કે ઝાડ નીચે ભૂખ્યા પેટે પડેલા છે ! ”

“ અને એ મોજમજનનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે? તરૂણ સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓએ સ્તનપ્રદેશ ખુલ્લો રાખીને તથા તંગ પોષાક પહેરીને અર્ધનગ્ન સ્થિતિમાં પુરૂષો સમક્ષ ઉભાં રહેવું એજ તેમની મજા ! સ્ત્રીઓનો સર્વથી મુખ્ય અલંકાર ‘ શીળ ’ છે; પરંતુ આવે પ્રસંગે પરકીય પુરૂષને બાથ ભરી તેની સાથે ફરવું અને નાચવું એજ આજના સુધારાનું મહાન લક્ષણ મનાય છે ! વૃદ્ધ માતાઓ અને દાદીઓ, જેમણે ખર્ચે જોતાં આવી વાતોને અટકાવવી જોઈએ, તેઓ પણ ધરડી ગાયોની પેઠે શીંગડું હલાવતી વાહરડાંમાં ભળવા ઇચ્છે છે અને એવા ગલીય પ્રકારોને ઉત્તેજન આપે છે. વૃદ્ધ પુરૂષો પણ તેમાં ભળે છે. આવા કાર્ય માટે પાછલી રાતને પસંદ કરવામાં આવે છે; કારણ કે શ્રમજીવી ગરીબો એ સમયે નિદ્રામાં પડેલાં હોવાથી શ્રીમંતોના આ રંગ ઢંગ તેમની નજરે પડતા નથી. તદ્વિપી શ્રીમંતોના મનમાં તો એવો વિચાર પણ હોતો નથી કે એમાં કંઈ પણ શરમ જેવી વાત છે. ”

“ એકાદ સ્નેહીને ખાવાનું નહિ મળ્યાની ખબર મળે છે તો તેને જમાડતાં

સુધી આપણને ખાવાનું પણ ગમતું નથી; તો પછી જેમના જીવપર આ સર્વ એનમાજી શ્રીમંતો ઉડાવે છે તે લોકો જૂએ મરે અથવા અર્ધા જૂખ્યા રહે તેનો વિચાર પણ તેમના મનમાં કેમ આવતો નથી એનુંજ મને વારંવાર આશ્ચર્ય થયા કરે છે.”

“ હજારોની કિંમતના પોષાક ચઢાવી નાચવા જનાર પ્રત્યેક સ્ત્રી કે પુરૂષને જન્મ કંઈ નૃત્યાલયમાં થએલો નથી હોતો. તેમાંનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરૂષોએ ગામડાં તથા ત્યાંના રંકજનોની સ્થિતિ જોએલી હોય છે. નિદાન પોતાના ધરના નોકરો ચાકરોની તથા તેમનાં કુટુંબોની માહિતી તો તેમને હોય છે જ; છતાં પોતાના અર્ધનગ્ન શરીરપર જે પોષાક હોય છે તેની કિંમતમાં એક ગરીબ કુટુંબને રહેવાનું મકાન બાંધી આપી શકાય એટલો પણ વિચાર એ સ્ત્રીઓનાં મનમાં શું ન આવવો જોઈએ ? તેમના હિપયોગમાં આવતાં મખમલ, રેશમ, પકવાનન, ફૂલ, અત્તર અને ખીજ એનમાજીની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં ફેટલા ગરીબોનાં હાડમાંસ પીલાયાં છે, તેનો વિચાર ન આવે એટલાં બધાં શું તેમનાં મસ્તક વિચારશ્લ્ય બનેલાં હોય છે ? એ વસ્તુઓ કેવી પરિસ્થિતિમાં નિર્માણ થાય છે એ વાત તેમના સમજવામાં આવવીજ જોઈએ; પરંતુ ઇન્દ્રિયસુખની લાલસાના નિશામાં તેમનાં મસ્તક એવાં ચક્ર્યૂર બનેલાં હોય છે કે એટલો ઉંડો વિચાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ જ નથી હોતી. કેવળ પોતાની મોજમજ ખાતરજ પાંચ છ ગરીબ માણસોને જાગ્રણ કરાવી તેમને કડકડતી ઠંડીમાં ઘુજવું પડે છે એટલું પણ શું તેમના લક્ષમાં ન આવવું જોઈએ ? શૂન્ય અંશની નીચે બત્રીસમા અંશ પર્યંત પારો ઉતરી ગયો હોય એટલી ટાઢમાં ગાડીવાને ધોડાની લગામ પકડી ખરેખરે રાહ જોયા કરવી પડે છે, એ પણ તેમને નથીજ સમજતું; પણ એમાં એ બિચારી તરૂણ બાળાઓનો શો અપરાધ ? આવી રીતના બેશરમ વર્તનમાં બુદ્ધિ ખખખરોને પણ જૂથજૂથ લાગે છે તો તરૂણને પણ તેમજ લાગે એમાં નવાઈ નથી; માટે તરૂણોને બાળુએ મૂકી હું આ પ્રશ્ન વૃદ્ધો પ્રત્યેજ કરું છું.”

“ પરંતુ આ બુદ્ધિઓને કંઈ ઝોછા ન સમજશો. તેમની પાસે ઉત્તર તૈયારજ હોય છે કે ‘ હું કાઠના પર જીલમ કરતો નથી. સર્વ વસ્તુઓ વેચાતી લઈ છું અને નોકરોને પગાર આપું છું તો પછી પાપ શાનું ? મને સ્વચ્છતા અતિ પ્રિય છે અને મારાં કપડાં જે ઉત્તમ રીતે ધુએ તેનેજ પૈસા આપવાનો કરાર હોય છે; પછી કપડાં ધોતાં ધોતાં તે દુબળો પડી જાય અથવા મરી જાય તેમાં હું શું કરું ? ક્યવિક્ય માટેજ પૈસો છે; છતાં હું એકલો એ સર્વ વાત પડતી મૂકું તો તેથી ખીજ લોક કંઈ થોડાજ અટકવાના હતા ? હું નહિ ખરીદું તો ખીજઓ ખરીદશે; અને જગત તો એવીજ રીતે ચાલવાનું તો પછી હું શા

માટે મોજમગ્ન ગુમાવું ? ”

“ વાસ્તવિક રીતે આવા ઉત્તર પર વિશેષ ચર્ચા ચલાવવામાં પણ શરમ આવવી નેપછએ; પરંતુ આપણે સત્યથી એટલે દૂર ગયા છીએ કે તેના લીસોટાનો પણ પરિચય રહ્યો નથી; તેથી એ વિષયની અધિક ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા છે.”

“ એક વસ્ત્ર એક અડવાડીયા સુધી તમે હાથે ધોષને વાપરો અથવા બીડી પીવાનું છોડી દો, તો ધોખી અથવા બીડીવાળાનો તેટલો શ્રમ બચશે અને જે પૈસો એ કાર્ય માટે વાપરવો પડતો હતો તે તમે નિરાશ્રિતને આપી શકશો.”

“ પણ હું આટલું કહું તેથી શું એ ગેશરમ લોકો ચૂપ રહે તેમ છે ? તેઓ તો કહે છે કે, તમારી વાત હું એકલો સાંભળું તેથી શું થાય ? દરિયામાં બનશે ખસખસ ! ”

“ ધારો કે, હું જંગલી લોકોની વસ્તીમાં ગયો છું. અહીં તે લોકોએ અતિ સ્વાદિષ્ટ પકવાન્ન મારી યાળામાં પીરસ્યું અને બીજે દિવસે મને ખખર પડી કે, શત્રુના કેદ પકડેલા માણસને કાળી નાખીને એ પકવાન્ન ખનાવવામાં આગ્યું હતું. આ હકીકત જાણ્યા પછી મારી કેવી સ્થિતિ થાય ? આ લોકમાં મનુષ્યનું માંસ ખાવાની રૂઢિ છે અને મેં ન ખાધું હોત તોપણ તે કેદી અવશ્ય માર્યો ગયો હોત એ દલીલથી મારું સમાધાન થશે ? ”

“ પ્રત્યેકને કંઈને કંઈ કામ કરવાની આવશ્યકતા હોય છે જ; પરંતુ મુખ્ય વાત એ છે કે તે કામનું મૂલ્ય શી રીતે આંકવું ? આપણે જેને માટે કામ કરતા હોઈએ તેને માટે તે કેટલું ઉપકારક થઈ શકે છે, અને તે તેને ઉપયોગી થયું એવી હાગણી તેને થાય છે કે નહિ તે પણ જ્ઞેવાની જરૂર છે; તેજ પ્રમાણે તે કામ કરવામાં માત્ર એકલો લોકોપયોગી થવાનોજ ઉદ્દેશ રહેલો છે કે નહિ, તે પણ જ્ઞેવું નેપછએ. સમાજ અથવા સમૂહ, એવું નામ પડવાની સાથે કામની વહેંચણી સમજીને લેવાની છે. જે પ્રમાણે એક દેહના રક્ષણાર્થે હાથપગ વગેરે અવયવોને પોતાના કામો વહેંચી લેવાં પડે છે; તેજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રદેહી દેહના રક્ષણ સારૂ પણ લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓને લિન્ન લિન્ન પ્રકારના કામ કરવાંજ પડે છે; પરંતુ રાષ્ટ્રદેહમાં થનારી કાર્યવહેંચણી ન્યાયયુક્ત છે કે નહિ તે શી રીતે જાણવું ? હાલનાં ખડેખાં વિદ્વાનો એક કોડના અવયવમાં કામની વહેંચણી કેવી હોય છે તેની શોધ ખારીકાઈથી કરી શકશે; પરંતુ રાષ્ટ્રદેહના કામની વહેંચણી તેઓ ન્યાયપૂર્વક નહિ કરી શકે. જેમને મરતાની ધડી સુધી કામ કરવું પડે છે તેમને તમે ગમે તેટલો સૂક્ષ્મ શુદ્ધિવાદ કરીને ‘ આટલું કામ તમારે ભાગ આવે છે તે ન્યાયયુક્ત છે ’ એમ સમજાવવા મથશો; પણ એ વાત તેમની શુદ્ધિને કદિપણ નહિ રૂંચે.”

“ કરખાનામાં અહર્નિશ પીલાતા મજૂરો સાથે તમે ગમે તેટલો બુદ્ધિવાદ ચલાવશો તોપણ તે તો કહેશેજ કે, એનું નામ ‘શ્રમવિભાગ’ નથી પણ ‘યુલામી’ છે; અને અમે ગરીબ તથા અજ્ઞાન છીએ તેથીજ તમે અમારા પર બુદ્ધિમંત્ર ચલાવી શકો છો. ”

“ લોકોને ડગલે ડગલે નડનારી અને તેમના યોગ્ય વિકાસને પગલે પગલે વિધાત કરનારી જે એકાદ સંસ્થા હોય તો તે સરકારજ છે. આ વાત કંઈ એકલી રૂઢીચૂન સરકારનેજ લાગુ નથી. જગતની સમગ્ર સરકારો એક બીજાની બહેનોજ છે. પુષ્કળ વહિવટદારો મળીને એ સરકારો બનેલી હોય છે. આજે આખી દુનિયામાં જે સાંપત્તિક ઘોટાળો મચેલો છે, તેનું મુખ્ય કારણ મોજશોખની વસ્તુઓનો સુકાળ પણ છે. વાસ્તવમાં જેની કાઢીને પણ જરૂર ન પડે તેવી વસ્તુઓના ઢગલે ઢગલા તૈયાર થતા જાય છે. ”

“ એકાદ મોઝી લોકોને ખપ ન લાગે તેવા ખૂટ ખનાવ્યા કરે તો તેનું મૂલ્ય લોકો તરફથી તેને મળશે ખરું ? તે એમ કહે કે લોકોએ તેનો શ્રવનનિર્વાહ ચલાવવો જોઈએ તો જરૂર તેને તરતજ પાગલખાનામાં મોકલવામાં આવશે; પણ સરકાર નામની સંસ્થામાં જે હજારો લોકો ભરેલા છે તે કયું લોકોપયોગી કામ કરે છે ? અર્વાચીન સમયમાં હજારો વૈજ્ઞાનિક અને શોધકો નીકળ્યા છે પણ તેમની શોધની વાસ્તવિકપણે કેટલી આવશ્યકતા છે ? અને આમ હોવા છતાં તેમને હરમેશ પાર્શ્વે માલમલીલા તથા ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકાર જનસમૂહ પૂરા પાડવા જોઈએ એ શું નવાઈ જેવું નથી ? ”

“ એકાદ બુલો જગરીઓ સહજ છૂમંતર કરીને લોકો પાસેથી સારાં સારાં બોજન મેળવે છે; પરંતુ તેના છૂમંતરની તો લોકો માગણી પણ કરતા હોય છે; પરંતુ જે ધતીંગોની લોકો તરફથી બીલકુલ માગણી નથી હોતી તેને માટે અમારા સરકારી મંત્રીવર્યો કર નાખે છે; ત્યારે તે માટે શું કહેવું તેજ મને સમજતું નથી. સરકાર, ધર્મખાતા અને શાસ્ત્રીય શોધખોળની સંસ્થાઓ, વગેરે સર્વ ડગાઇનાજ ઉત્તમ નમુના છે. આખા જગતમાં સર્વત્ર તેઓ ઉત્તમ મસ્તકે મૂલ્ય કરે છે અને તેના આગળ અમારે સદાય અમારી ગરદનો ઝુકાવેલી રાખવી પડે છે. એ સર્વ શું શ્રમવિભાગના તત્ત્વાનુસારજ થાય છે કે ? ”

“ અત્યારનો પૈસાદાર થવા માગતો ગૃહસ્થ આંખાપરના નિર્મૂળ વેલા માફક પોતાના બુદ્ધિમળથી અમુક વર્ષ સુધી બીજાઓના આધારપર પુટ થયા પછીથી લોકો-પયોગી કાર્ય કરી લોકઝણુ અદા કરવાનું વચન આપે છે; પણ પછી એ સમય પૂરો થવા આવે તે અગાઉજ હજી આ કરવાનું રહી જાય છે અને તે મેળવવાનું રહી જાય છે એમ અધિકાધિકતા લોભે લેવાતો ચાલી પોતાના વચનની ટાળાટાળ કરે છે

અને મરણપર્યંત લોકોના શ્રમપર ગળ્યર થતા ચાલવાની ખટપટ કર્યા કરે છે; વળી દેખીતી રીતેજ એ પ્રમાણે વર્તતો હોવા છતાં મુખથી તો તે એમજ બક્યા કરે છે કે પોતે લોકોપયોગી કામ કરે છે. તે જે કામ કરતો હોય છે તે કામ કરવાને લોકો-એ તેને કદિજ કહ્યું નથી હોતું. આનું નામ તે શ્રમવિભાગ નહિ પણ ખીબના શ્રમનું અપહરણ હું તો કહું છું. બને પછી એ લુટારૂ વર્ગમાંના હાલના પંડિત-મન્યો અને ધર્મગુરૂઓ એને ‘ધર્મશ્રી રચના’ કહે કિંવા અર્થશાસ્ત્રો ‘રાષ્ટ્રદેહનો શ્રમ-વિભાગ’ કહે. માનવપ્રાણીની ઉત્પત્તિ ધર્મ ત્યારથી આ શ્રમવિભાગનું તત્ત્વ સ્વીકારાએલું છે અને બિવિધમાં પણ તે સ્વીકારશેજ તેની ના નથી; પરંતુ શ્રમની વહેંચણી ન્યાય-યુક્ત છે કે નહિ અને તે બાબત કયા માપથી નિશ્ચિત કરવી એજ પ્રશ્ન છે.”

“શ્રમવિભાગમાં ‘માનસિક’ અને ‘શારીરિક’ એવા બે ભેદ પાડવામાં આવે છે. એમાંના માનસિક શ્રમ કરનાર મનુષ્યોની પ્રતિષ્ઠા હાલમાં એટલી બધી હદ કુદાવી ગઈ છે કે, એકાદ પંડિત કે પૈસાદાર શરીરશ્રમનું કંઈ પણ કામ કરવામાં હલકાર્ધ સમજે છે. જે તેઓ હળે હાથ લગાડે તો તેમના મસ્તકમાં રહેલું શાણુ-પણુ જતું રહે એમ તેમને લાગે છે; પરંતુ લોકોના શ્રમ પર અહર્નિશ જીવનાર આ બહેખાંઓ પોતાની જાંદગીનો અર્ધ કરતાં વધુ ભાગ ખાઈ પી મળ મારવામાં, શુષ્ક ગપ્પાં હાંકવામાં, નવલકથા તથા વર્તમાનપત્રો વાંચવામાં અને પ્રેમલા પ્રેમલીનાં નાટક ચેટક જેવા જેવી તુચ્છ અને નુકશાનકારક બાબતો પાછળ ગુમાવી નાખે છે, તે તેમના લક્ષમાં પણ આવતું નથી. ચહાની હોટલમાં, નાટક-શાળામાં અને નૃત્યાલયમાં એવા લોકોને મોજ મારતા જેમને આપણને સહેજ આશ્ચર્ય થતું નથી. આપણને સુમાર્ગે દોરવાનું બીકું ઝડપનાર સાક્ષરો, પંડિતો, ઉપદેશકો અને મહાધારીઓ પોતાના જીવનનો વ્યય મદ્યપાનમાં, ભાંગ ગાંબમાં, રંડીખાજમાં અને એથી પણ વિશેષ દુષ્ટ છંદોમાં કરે તે અયોગ્ય છે એવી કદપના સુદ્ધાં આપણા મનમાં આવતી નથી.”

“એ લોકો જનસમાજને હમ્મેશાં એવોજ ભાસ કરાવે છે કે પોતે કોઈ ચમત્કારી પુરૂષ છે. જે એવા પ્રકારનું જીવન ગાળવા જેટલી આવક તેઓ નથી મેળવી શકતા, તો પછી એવી વાતો કરે છે કે લોકોને કળાની કિંમત નથી; લોકોમાં શ્રદ્ધા રહી નથી. પ્રાચીનકાળના બૂવા, જંગમીઓ અને કામીયાગરોને પણ એમજ લાગતું હતું.”

“હું પણ માનું છું કે, માનવજીવનને શાસ્ત્ર અને કળાની આવશ્યકતા છે, અરે અન્ન અને પાણી કરતાં પણ તે વિશેષ જરૂરનાં છે; પણ શાસ્ત્ર અને કળાના સખ્ય શબ્દના આચારમાં ઉદ્ભવતી સર્વ વસ્તુ ઉપયોગી છે એજ વાત હું સ્વીકારી શકતો નથી. માનવજાનનાં પણ પગથીયાં છે. તેમાં ઉપરનાં ક્યાં અને

નીચેનાં ક્યાં તેનો વિચાર આવશ્યક છે.”

“માનવજીવનની ઇતિહાસિક વ્યતિત્ત્વ અને તેનું ખરૂં કલ્યાણ શામાં છે તે કહેનાર મહાપુરૂષ માનવજીવનના આરંભકાળથી નિર્માણ થયેલા છે. તેમણે જે શાસ્ત્રો નિર્માણ કર્યાં છે તે અવશ્ય પ્રથમ પંક્તિનાં છે; કેમકે મનુષ્યના જીવનપ્રવાહને તે શાસ્ત્રો રસ્તે પાડે છે. માનવ જ્ઞાનનાં ઉપરનાં પગથીયાં ક્યાં તથા નીચેનાં ક્યાં તે આપણે એ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નક્કી કરવું જોઈએ.”

“પુસ્તકીયા પંડિતોનું અસ્તિત્વ પણ ઇતિહાસના ઉદયકાળથી જણાય છે. માનવજીવનની ઇતિહાસિક વ્યતિત્ત્વ સમજાવવાનું કાર્ય ધર્મશુરોનાં છે; પણ તેને સ્થાને તે આ લોકોને ફસાવી, દિશાભૂલ કરાવી પોતાનો સ્વાર્થ કેમ સધાય તેનોજ વિચાર કરે છે. જ્ઞાનનો ખરો માર્ગ તેમણે ઢાંકી દીધો છે. ઇશ્વરચિંતન, હિંદુ, ચીની, ગ્રીક વગેરે સર્વ પ્રજામાં એવા શિશોદરપરાયણ પંડિતો અને ઉપદેશકો વધી ગયેલા છે અને તેઓની પરંપરા અખંડપણે ચાલી આવી છે.”

“એ લોકો કહે છે કે, આધુનિક સમય સુવર્ણયુગ છે. આવા સમયમાં જન્મ થવો એ મહદ્ભાગ્ય છે. અર્વાચીન શાસ્ત્રોએ નૈસર્ગિક શક્તિપર મેળવેલા વિજયનું અને તેણે જગતના પક્ષટાવેલા સ્વરૂપનું વર્ણન મીઠું મરચું ભભરાવીને કરે છે. એ ઉપરથી આપણને લાગે છે કે પૂર્વજો કરતાં આપણે વિશેષ ભાગ્યશાળી છીએ અને સત્યનો માર્ગ આપણને મળી આવ્યો છે. આમ સમજીને આપણે અને તેટલી ઓછી મહેનતે અને તેટલી અધિક બાહ્યસંપત્તિ મેળવવા માંડી પડીએ છીએ અને તે ગમે તેટલી પ્રાપ્ત થાય તોપણ આપણને તે ઓછીજ લાગ્યા કરે છે; પરંતુ એવા પ્રકારના જે જ્ઞાનને માટે તથા જે સંપત્તિને માટે આપણે દુહ્યા કરીએ છીએ, તે જ્ઞાન અને સંપત્તિનો પ્રચાર સામાન્ય રીતે જનસમૂહમાં ફેટલો છે અને તેમને પણ તેની કાંઈ આવશ્યકતા છે કે નહિ તેનો તો વિચાર સુદ્ધાંએ આપણે કરતા નથી. આથી આપણું (ભણેલા અને સંપત્તિવાળાઓનું) સર્વ ભણતર અને જ્ઞાન આપણીજ પાસેજ રહે છે અને સામાન્ય જનવર્ગ અજ્ઞાનમાં-ગરીબાઈમાંજ રહેવાથી આપણાથી જુદો પડી જઈ ચાલુ પરંપરા પ્રમાણે પોતાનો કાળ નિર્ગમન કર્યા કરે છે. આ જુદાઈ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી ચાલીને સમાજની સ્થિતિ એકંદરે એવી શાંતનીય થવા માંડી છે કે, તેને માટે વધારે વખત આંખ આડા કાન ન કરતાં એમાંથી ઉદ્ભવનારા ભાવી સંકટનું સ્વરૂપ આપણે પીછાની લેવું જોઈએ; અને ધીરજપૂર્વક તેની સામે થવાની તૈયારી આપણે આજેજ કરવી જોઈએ.”

“પરિસ્થિતિનું ખરાખર અવલોકન કરી સમાજને લાગુ પડેલા એ રોગોનો કંઈ પણ ઉપાય કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. અમે વિદ્વાનોની

સ્થિતિ ઘાસની ગંજીપરના કુતરા જેવી થઈ છે. અમે પોતે પણ ખાતા નથી અને લોકોને પણ ખાવા દેતા નથી. સ્વર્ગના દ્વાર પર હાથમાં સોટા પકડીને અમે ઉભા છીએ અને જાણે કે પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય કે અમે પોતે અંદર જઈશું નહિ તેમ ખીજીને પણ જવા દઈશું નહિ. અમે પોકાર કરી કરીને કહીએ છીએ કે, લખાડ બટ બિશુકો ધર્મના નામથી લોકોને હંગે છે; પરંતુ અમે પોથીપડિતો તેમના કરતાં પણ વધારે હંગ અને ખરાબ છીએ. અમે કાડીની કિંમતના નહિ હોવા છતાં સામાન્ય સમાજની આંખમાં ધૂળ ફેંકી જોડું નાણું ખરા તરીકે ચમકાવીએ છીએ. જે સ્થાનોમાં ખેસીને જનતાની સેવા મેળવીએ છીએ, ત્યાં ખેસવાનો અમને લેશ માત્ર હક્ક નથી. એ હક્ક અમે હુચ્યાઇથી મેળવ્યો છે અને લામટાપણથી અમે તેનું સંરક્ષણ કરીએ છીએ.”

“જુના સંપ્રદાયના પાદરીઓ ઉપર અમે એવો આક્ષેપ કરીએ છીએ કે, તેઓ લોકોને હંગે છે. એને માટે ઉત્તર એટલોજ છે કે તેઓ તો જન્મતના ઉદ્ધારકોનો આદેશ સંભળાવીનેજ કહે છે કે અમે લોકોને મુક્તિનો માર્ગ બતાવીએ છીએ; પરંતુ અમે તો લોકોને પદ્મપ્ર કરીને તેમનું સ્થાનજ બચાવી પડ્યા છીએ, અને લોકોને જીવનના ખરા હેતુનું કે તે પાર પાડવાના કમનું જરા પણ લાભ કરાવ્યું નથી. અરે, એટલુંજ નહિ પણ અમે તો ઉલટા તેમને એવું કહીએ છીએ કે એવા ઇદ્રિયાતીત વિષયની પાછળ પડવામાં કંઈજ લાભ નથી. વાસ્તવમાં જનસમાજને અમે આટલું બધું નુકશાન કરીએ છીએ; અને તોપણ અમે એમજ માનીએ છીએ કે લોકોએ અમારો નિર્વાહ ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવવો જોઈએ. વળી અમારા વંશજોનો જીવનક્રમ પણ તેઓ એજ પ્રકારે ચલાવે એવું શિક્ષણ અમે તેમને આપીએ છીએ.”

“અમે પ્રાચીન કાળનો જાતિભેદ નષ્ટ કર્યાનો ગર્વ ધરાવીએ છીએ, પણ એક વર્ગ અહર્નિશ કામના જોળ નીચે કચડાઈ મરે અને ખીજો સદા આજ-સમાં આળોટયા કરે, એ ભેદ અમારા લક્ષમાં આવતો નથી. ઈસીયન ભાષાનો એક પણ અક્ષર નહિ જાણનાર એકાદ હિંદીને ઈસીયામાં લાવવામાં આવે તો તે તરત એમજ કહે કે ઈસીયામાં આજસુ અને મહેનતુ એવી બેજ જાતિ છે.”

“અમને તો એમજ લાગે છે કે લોકોના કામપર લહેર કરવી એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે. અમારી શુદ્ધિના આટલા બધા વિપરીતપણાનું શ્રેય આશુ-નિક શિક્ષણ પદ્ધતિને છે. અમારાં મસ્તક એ શિક્ષણથી એટલા બ્રમિષ્ટ બન્યાં છે કે, આ સ્થિતિ સર્વપ્રકાશ જેટલી સ્પષ્ટ હોવા છતાં અમને જણાતી નથી; અને અમે અમને ખ્રિસ્તના અનુયાયી, સુશિક્ષિત, અનાથોના નાથ અને દયાના સાગર કહેવડાવવામાં જરા પણ શરમાતા નથી !”

“ ત્યારે હવે શું કરવું ? ”

“ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મને જે મળ્યો છે, તે કાંઈ પણ સાચા દીક્ષના માણુ અને રૂચે તેવો છે એમ મને લાગે છે. તે ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—આપણે લાલનો અયોગ્ય જીવનક્રમ ત્યજવો જોઈએ. એ બ્રામક જીવનક્રમના પ્રતાપે આપણે લોકોને અને પોતાને ફસાવીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે લોકોને ફસાવવા એ મહાન પાતક છે; પણ તેથીએ મોટું પાતક કહીએ તો તે પોતાના પંડને ફસાવવાનું છે. પોતાની વિવેકબુદ્ધિનાં ચક્ષુ ફેરી નાખવા જેવું મોટું પાપ અન્ય કોઈ નથી. ”

“ પ્રભુની મહાન કૃપા કે, વર્તમાન જીવનક્રમની બ્રામકતા મારા લક્ષમાં આવી અને એ જીવનક્રમ ત્યજ દેવા જેટલું ધૈર્ય મારામાં હતું. આ ચાલુ ક્રમ મેં છોડી દીધો અને મારી એ કૃતિનું પરિણામ પણ સાફ આવ્યું. જે વાતો પૂર્વે મને સમજતી ન હતી તેનો અર્થ મારા લક્ષમાં આવવા લાગ્યો અને મને સ્પષ્ટ જણાયું કે, વર્તમાન જીવનક્રમ, એ પરસ્પર સંબંધ વગરની અને ફસાવનારી અનેક બાબતોથી ભરપૂર છે. ”

“ આપણામાંના પ્રત્યેકને લાગે છે કે, પોતાની બુદ્ધિ અનુપમ છે અને પોતે જે જે કાર્ય કરે છે તે ઉત્તમ છે. આવી ખોટી સમજ જેણે દૂર કરવી હોય તેણે પ્રથમ તો પોતાના સુશિક્ષિતપણાની સર્વ કલ્પનાઓ બાજુએ મૂકવી જોઈએ. વિશ્વવિદ્યાલયે આપણા પર શિક્ષો માર્યો એટલે આપણે સન્માન્ય થઈ ગયા એ કલ્પનાને તો સર્વથી પ્રથમ આપણે ફેંકી દેવી જોઈએ; અને જે લોકો પંડે મહેનત કરે છે તેમની પેડે મહેનત કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. એ ભાવના આપણામાં ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. ”

“ જ્યારે વિશ્વવિદ્યાલયના શિક્ષણે ઉત્પન્ન કરેલો ખોટો દંભ દૂર કરીને હું મને પોતાને સામાન્ય માનવો પૈકીનોજ સમજવા લાગ્યો; ત્યારે મારો ભાવી માર્ગ મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યો. એ માર્ગનો પ્રારંભ કહીએ તો એ છે કે, પોતાનો રોટલો પોતાનાજ શ્રમથી મેળવવો. એ માર્ગનો પહેલો પાડ એ છે કે આપણી સેવા તો આપણે કરવીજ; પણ એ ઉપરાંત પ્રત્યેક પ્રસંગે અન્યની સેવા પણ ઉઠાવવી. કોઈએ પણ એમ ન માનવું કે, પોતાને કંઈ વિશિષ્ટ હક્ક જન્મતી સાથે પ્રાપ્ત થએલા છે. માનવજીવન હક્કનો ઉપભોગ લેવા માટે નથી; પણ કર્તવ્ય બજાવવા તથા પરસેવા કરી ઋણમુક્ત થવા માટે છે એ આપણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ; અને એ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં કોઈના પણ લક્ષમાં આવશે કે, પોતાનું જીવન ટકાવવાની સામગ્રી પોતાનાજ શ્રમથી મેળવવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પ્રથમ આ કર્તવ્ય બજાવીશું તોજ બીજા હક્ક

આપણને મળશે. કોઇ માણસ અરણ્યમાં રહી દેહધારણ માટે હાથ પણ નહિ હલાવવાનો નિશ્ચય કરશે તો કુદરત તરફથી તેને તત્કાળજ દેહદંડની શિક્ષા થવાની. મનુષ્ય જનસમૂહમાં રહીને પણ કશોજ ઉદ્યોગ ન કરે, તો તેને પણ કંઈ શિક્ષા થવીજ નોંધાયે. આવી સ્થિતિમાં તેનો જીવનક્રમ દિવસાનુદિવસ વિવેકશૂન્ય, અકુદરતી અને વિસંગત બનતો જાય છે એજ તેને શિક્ષા છે.”

“આરંભમાં તો મારા મનમાં એમ આવ્યું કે, આવા પ્રકારના ઉદ્યોગનો આરંભ કરવો હોય તો મારાજ જેવા વિચારના ચાર સોળતી સાથે હોવા નોંધએ અને કુટુંબીઓની પણ એમાં સંમતિ હોવી નોંધએ; પણ પછી મેં એવો વિચાર કર્યો કે મારી આ કૃતિથી મારામાં દંભ તો ઉત્પન્ન નહિ થાયને? આગળ મારા જેવા કુલીન માણસે શારીરિક શ્રમ ઉઠાવેલો નહિ હોવાથી રૂઢી વિરૂદ્ધની એ બાબતની લોકોમાં ચર્ચા કરવી ઇષ્ટ નથી એમ મને લાગ્યું. વળી એ કાર્યમાં રહેલી સોળતીઓની સંમતિ માગવી એ પણ ‘હું કેવો નિરભિમાન છું’ એવો દેખાવ કરવા જેવુંજ લાગવાથી મને મારીજ શરમ આવી.”

“આવી સ્થિતિ થોડા દિવસ ચાલી. પ્રથમ મારાં રોજનાં કામ મારેજ કરવાં એમ ઠરાવી ચૂલો સળગાવી ચઢા હું મારા હાથે કરવા લાગ્યો, રોજ નોંધતું પાણી સ્વહસ્તે ભરવા લાગ્યો અને કપડાંની વ્યવસ્થા પણ હુંજ નોવા લાગ્યો. પ્રથમ કેટલાક દિવસ માફ આ વર્તન નોંધને નોકરચાકર ચમક્યા પણ પછી એ વિષે કંઈજ આશ્ચર્ય થવા જેવું ન રહ્યું.”

“આ રીતે આ કામમાં પુષ્કળ વખત રોકાશે તો લેખન વાંચન નહિ થઈ શકે એ એક અડચણ આરંભમાં મને જણાઈ હતી. લેખન વાંચનથી મને આનંદ મળતો હતો અને કદિ કદિ મારા મનમાં આવતું કે મારા લેખ ઉપયોગી છે. આથી આરંભમાં મને ધારતી લાગી કે, એ શારીરિક શ્રમની અસર મારી વિચારશક્તિ પર થશે કે શું? પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવને પરિણામે તે વાત તદ્દન ખોટી જણાઈ અને શારીરિક શ્રમથી મનની ક્રિયાશક્તિ વધે છે એવોજ અનુભવ થયો.”

“દિવસના લગભગ આઠ કલાક શારીરિક શ્રમમાં જતા અને તે છતાં પણ ચાર પાંચ કલાક માનસિક શ્રમ મારી રીતે થઈ શકતો હતો; એટલુંજ નહિ પણ મારી લેખનક્રિયા પ્રથમ કરતાં અધિક સરલતાથી હું કરી શકતો. શરૂઆતથીજ જો આ કુદરતી ક્રમ મેં સ્વીકાર્યો હોત તો જે લેખો લખવાને મને ચાહીસ વર્ષ થયાં તે કેવળ ચઉદ વર્ષમાંજ લખી નાખ્યા હોત. આ હિસાબ એટલો સહેલો છે કે એક નાનું બાળક પણ સમજી શકે. દિવસના ચોવીસ કલાક પૈકી આઠ કલાક નિદ્રામાં જાય છે. બાકીના સોળ કલાકનું શું

થાય છે ? માનસિક શ્રમ પાછળ પાંચેક કલાક ખર્ચવામાં આવે તોપણ બાકીના અગીયાર કલાકનું શું થાય છે તેનો હિસાબ કોઈ જોતું નથી. ”

“ શારીરિક શ્રમથી માનસિક શક્તિ ક્ષીણ તો નથીજ થતી, પણ ઉલટી વૃદ્ધિગત થાય છે એ મારો જાતિઅનુભવ સર્વેએ લક્ષમાં રાખવા જોવો છે. ”

“ કોઈ એવા પ્રશ્ન પણ કરશે કે, આટલો સમય શારીરિક શ્રમમાં રોકવો હોય તો જ્ઞાન સંપાદન ક્યારે કરવું ? સ્ત્રી પુત્ર સાથે વાર્તાવિનોદ ક્યારે કરવો ? સંસાર સુખ ક્યારે ભોગવવું ? આ લોકોને મારો અનુભવજન્ય ઉત્તર એટલોજ છે કે, તમે શારીરિક શ્રમ, વિશેષતઃ ખેતીનો શ્રમ કરી જોશો એટલે એ સર્વ બાબતની મીઠાશ તમને વધિક સમજાઈ આવશે. ”

“ અહીં બીજો પણ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે. પોતાનું કામ પોતેજ કરવાનું કહો છો; પણ મારી સર્વ જરૂરીયાતો હું એકલોજ શી રીતે પાર પાડી શકું ? પણ મને સમજાયું છે કે, મારી પુષ્કળ જરૂરીયાતો ખોટી હોઈ કેવળ નકામા લાડથીજ તે વધેલી હતી. મારો શારીરિક શ્રમ વધતો ગયા તેમ તેમ એ જરૂરીયાતો પણ ઘટતી ગઈ અને તે ક્યારે નષ્ટ થઈ તે મને સમજાયું પણ નહિ. કુમેરને પણ બીજા મગાવે તેવી રેશનની ફીશી-યારીના નાદે ચડીને આપણે તેના ગુલામ બની ગયા છીએ. એ સર્વ કુટેવો ઉપર પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે; તેજ પ્રમાણે મારા ખાવા પીવામાં પણ વિલક્ષણ પરિવર્તન થયું. આગળ જ્યારે હું જમવા બેસતો ત્યારે કુધાને જાગૃત કરવા સારૂ નાના પ્રકારની ચટણીયો, અથાણાં, સુંદર પકવાન્ન, વગેરેની જરૂર પડતી; પરંતુ શારીરિક શ્રમ કરવા લાગ્યો ત્યારથી ફક્ત રોટલો અને કોળીની દાળ મને અમૃત કરતાં પણ વધારે મધુર લાગવા માંડી. ”

“ મારી ઉમ્મર વિશેષ થએલી હોવાથી કેટલાક દાકતરોએ કહ્યું કે, આ ઉમ્મરમાં આટલો શ્રમ સહન નહિ થઈ શકે; પણ મને તો અનુભવ એવો મળ્યો કે, જેમ જેમ શારીરિક શ્રમ વધિક થતો તેમ તેમ મારું શરીર વધિક આરોગ્ય રહેતું અને મારું મન પણ વધિક ઉલ્લાસમાં રહેતું. ”

“ સંશયના સાગરમાં ગળચીયાં ખાતાં અને મારી આગલી બુદ્ધિને વિચારની કસોટીએ કસતાં મેં જે મોટા તત્ત્વની શોધ કરી તે એજ કે, પ્રભુએ ચક્ષુ જેવા માટે, પગ ચાલવા માટે અને હાથ કામ કરવા માટેજ આપ્યા છે. એનો ઉપયોગ નહિ કરનાર મનુષ્ય શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. આ સાદું તત્ત્વ સમજવાને આટલો કાળ તથા શ્રમ લાગ્યો તે માટે મારે માટે મનેજ હસવું આવવા લાગ્યું. ”

“ રૂશ અને તુર્ક વચ્ચેની લાડાઈમાં એક વ્યવસ્થાપક કામદારે ધાન્ય ખરીદીના કામપર એક ખેડુતની નીમણુક કરી હતી. ઘણા દિવસ તોકરી બગ્ગવ્યા પછી ફેટલાંક કારણસર તે ખેડુતને ઘેરજા લાગી. તે બડબડો ફે, પોતે મહાન સરદાર અને સરકારી કંદાકટર હોવાથી આદશાફે પોતાની ઉત્તમ પ્રકારે સરભના ઉઠાવવી નોંધ્યો. ”

“ તેને ઢાંઢાએ પૂછ્યું કે, તું કંઈ કામ કરી શકે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે માફ કરો મહેરબાન ! કામ કરવું એ તો બીખારડા ખેડુતને સોંપેલું છે. ખેડુતોના જન્મજ તેને માટે છે અને હાલનાં નાના પ્રકારનાં યંત્રોને લીધે તેમનું કામ વિશેષ સુલભ બનવાથી ગમે તેટલો શ્રમ પણ તેમને ભારે પડે તેમ નથી. ”

“ પેલા ગૃહસ્થે તેને કહ્યું, ત્યારે તું જીવે છે શા માટે ? કંદાકટરે જવાબ આપ્યો કે, ચરે, શા માટે શું વળી ? જેમ તેમ વખત ગાળવા માટે ! ”

“ મને લાગે છે કે આ ગાંડા કંદાકટર આયના રૂપ છે. મારા જેવા શ્રીમાન વર્ગમાંના જેમને પોતાનું ખર્ચે સ્વરૂપ જેવાની ઇચ્છા હોય તેમણે તેની સામે ઉભા રહી પોતાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ નીહાળી લેવું. ”

“ જેમ તેમ વખત ગાળવા સારૂ ગરીબોને કચડી મોજમજ મારવી એજ અમો શ્રીમંતોનું ધર્મતત્ત્વ છે. અમે જ્યારે એમ પૂછીએ છીએ કે, ગરીબો માટે શું કરવું ? ત્યારે તે પ્રશ્ન કરવામાં અમારો કંઈજ હેતુ નથી હોતો. માત્ર અમારાથી કંઈ બની શકે તેમ નથી એટલુંજ લોકોના મનપર અમે દસાવવા માગતા હોઈએ છીએ. ”

“ પૂર્ણ વિચારકાંતિ થયા સિવાય આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મળવાનો નથી. શ્રીમંતોને લાગતું નોંધ્યો કે લોકોના જીવનપર જીવનું એ ધાર પાતક છે; તેજ પ્રમાણે એમ પણ લાગતું નોંધ્યો કે ખેડુતો કેવળ હાલતાં ચાલતાં યંત્રો હોઈ તેમાં અન્ન ભરીને નોંધ્યો તેટલું કામ લેવું એ પણ મહા પાતક છે. આટલી વિચારકાંતિ થતાં આપોઆપજ સત્યવિચારનો ઉદય થશે અને ‘આપણે શું કરવું નોંધ્યો’ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય હમ્મેશને માટે આવી જશે. ”

“ આધુનિક જમાનામાં શ્રમવિભાગથી પુષ્કળ લાભ થતો હોવાનું કહેવામાં આવે છે, પણ તે લાભ કાના ખીસાંમાં પડે છે તેનો વિચાર એ તત્ત્વજ્ઞો ખીકકુલ કરતા નથી. આ તત્ત્વના ધોરણે સાંપ્રતકાળમાં નાના પ્રકારની મોજશોખની વસ્તુઓ પુષ્કળ બનવા લાગી છે; પરંતુ એ વસ્તુઓ બનાવવામાં કયા વર્ગના શ્રમનો વ્યય થાય છે અને તે કયા વર્ગના ઉપયોગમાં આવે છે; એનો વિચાર એ તત્ત્વજ્ઞો કરતા નથી. કેવળ મોજશોખનીજ વસ્તુઓ બનાવવામાં ફેટલાકની પેઢીઓની પેઢીઓ પસાર થઈ ગઈ છે; પણ એવા પ્રકારના શ્રમવિભાગથી સમગ્ર માનવકુલને લાભ કેવી રીતે

થાય છે તે મારા સમજવામાં નથી આવતું. જે એ સર્વ વસ્તુઓ માનવજીવનને માટે અતિ આવશ્યક હોત તો તમારું કહેવું મને વાજબી લાગ્યું હોત. તમારે સામાન્ય માનવજાતિનું કલ્યાણ કરવું છેને ? તમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ એજ છેને ? ત્યારે લાખો માણસપર જીલમ કરી તેમને પશુથી પણ અધમ પાયરીપર રાખી કચડનામાંજ શું તેમનું કલ્યાણ સમાયેલું છે ? ”

“ એકંદર જનતાનું કલ્યાણ સાધવાનો ઉદ્દેશ નહિ હોઇને ગણમાર્ગક્રિયા લોકો મોજમજા મારી શકે એજ તમારો હેતુ હોય, તો તે પાર પાડવાને માટે તેમને રીયાતી હાલતમાં રાખી તેમનું લોહી ચૂસ્યા કરવા કરતાં વધારે સારો ઉપાય એ છે કે, તે ગણમાર્ગક્રિયા લોકોએ બીજા લોકોને મારી ખાવા; કેમકે મનુષ્યલક્ષક જંગલી લોકો કહે છે કે માણસનું માંસ ખડુ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ”

“ મને તો લાગે છે કે, માનવસમાજને શરીરથી અને મનથી સુખી બનાવવો હોય તો ‘શ્રીમંતોએ જાત મહેનત કરવાની જરૂર નથી’ એવો ખોટો વિચાર નષ્ટ થવો જોઈએ. આ હમમાંથી લોકો જ્યારે મુક્ત થશે ત્યારેજ માનવજાતિમાં સુખ શાંતિ ફેલાશે. સર્વ જગતમાં આજે જે આધિભો કારભાર દષ્ટિએ પડે છે તે નષ્ટ કરી માનવજીવનને સુસંગત બનાવવાનો એજ એક સુલભ ઉપાય છે. ”

“ ધણા જુના કાળથી માનવજાતિ સમક્ષ આ પ્રશ્ન મૂકાયેલો છે. એકનો શ્રમ બીજાએ ભોગવવો એ રીત પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં છે. આગલા સમયમાં ગુલામગીરી અસ્તિત્વમાં હતી અને હાલમાં તેનું રૂપાંતર મિલકતમાં થયેલું છે. મિલકત મિલકત કહીને લોકોની મહેનત અને સંપત્તિનો મોટો ભાગ શ્રીમંતોએ પોતાની ગાંઠે બાંધેલો અને પછી તેના બળવડે ગરીબોને વધારેને વધારે નીચોવવા, એ ગુલામીનું નવું રૂપ છે. ”

“ આ સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ કારણ હાલનો માલમત્તાનો કાયદોજ છે. એનાથી જ મિલકતવાળાઓને અને મિલકત વગરનાઓને બંનેને નુકશાન થાય છે. મિલકતવાળાઓ વિવેકબુદ્ધ થઇ સંપત્તિનો દુરુપયોગ કરીને અધોગતિએ પહોંચે છે અને ગરીબો તથા તેમના વચ્ચે દ્વેષ ઉત્પન્ન થઇ તેઓ વચ્ચે મારામારી થવાનાં ચિન્હ અત્યારથીજ દષ્ટિએ પડવા લાગ્યાં છે. ”

“ જુદાં જુદાં રાજ્યો અને તેમની સરકારો અનેક પ્રકારના ઉદ્ધાપોદ્ધ કરે છે અને પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે; તે પણ આ મિલકતનીજ લાલચથી. રાષ્ટ્રન નદીનો તીર પ્રદેશ, આક્રિષ્ટ, ચીન અથવા બાલકન દ્વીપકલ્પ વચ્ચેની સ્પર્ધાનું મૂળ આ મિલકતજ છે. પેઢીવાળા, વ્યાપારી, કારખાનાંવાળા, જમીનદાર, એ લોકોનો જીંદગી ભરનો ધંધોજ એ છે. સરકારી અધિકારીઓ પણ એજ પંથના અને એજ ટોળાના છે. ન્યાયની અદાલતો અને પેલીસનું કામ પણ મિલકતનું રક્ષણ કરવાનુંજ છે. ”

કાળા પાણીનાં સ્થળ, તુરંગો અને એવીજ બીજી ભયાનક જગ્યાઓનું અસ્તિત્વ આ મિલકતને લીધેજ રહેલું છે.”

“ માલમત્તા અથવા મિલકત શબ્દનો અર્થ શો છે ? જે વસ્તુ પર મનુષ્યની સત્તા અખાધિતપણે ચાલતી હોય, તે વસ્તુને આપણે તેની મિલકત કહીએ છીએ. આપણી દૃઢ સમજ યાચેલી છે કે, મનુષ્યને જેમ હાથપગ કુદરતે આપેલા છે તેમ મકાન પણ કુદરતેજ આપેલું છે. આ મારો હાથ અને આ માંડે ધર એ બે વાક્યમાં આપણને કંઈજ તફાવત જણાતો નથી; પણ ખરી રીતે એ બે વસ્તુઓને એકજ પ્રકારની કહેવામાં મોટી ભૂલ થાય છે. એ બુદ્ધિહીનતાનું લક્ષણ છે. ખરી રીતે તો માલમત્તા એ બીજાના પરિશ્રમનું ફળ વગર મહેનતે શોધી લેવાનું એક સાધન માત્ર છે.”

“ હું તો કદિ પણ કહી શકું નહિ કે લોકોનો શ્રમ એટલે મારી માલમિલકત જેના પર મારી અખાધિત સત્તા ચાલે છે અને જેનો ગમે તે ઉપયોગ કરવાની મને પૂર્ણ સત્તા છે તે મારી મિલકત. જે મારી પાસેથી કાઢી લેવા સમર્થ નથી અને જે જીંદગીના અંત પર્યંત મારી સાથે રહેનાર છે તે મારી માલમત્તા. એ માલમત્તાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને તથા તેમાં સુધારો કરીને પ્રગતિ કરવી એજ માંડે અવશ્ય કર્તવ્ય છે.”

“ મનુષ્યની ખરી માલમત્તા તો તેની ઇંદ્રિયો અને તેની માનસિક શક્તિ છે; અને એ ખરો અર્થ બાબુ મૂકી બીજાની મહેનત ગણી જવા સાડે આ શબ્દનો અર્થ જ્યારે બદલવામાં આવ્યો; ત્યારે જ યુદ્ધ, ખૂન, ફાંસી, કાયદા, અદાલતો અને તુરંગ વગેરેનાં બીજાં વવાયાં.”

“ મેલું ઉપાડવામાં પણ નાનમ નથી એમ જે દિવસે મારા વર્ગના લોકોને સમજાશે, તેજ દિવસે સમાજની ખરી પ્રગતિનો પ્રારંભ થશે. મારા વર્ગના લોક મળને પેદા કરીને ધરમાં ભરી રાખવાનું કામ પોતે કરે છે અને ઉપડાવે છે બીજાઓ પાસે. પોતાનાં પગરખાં બીજા મહેનતુ લોકો પાસે તૈયાર કરાવીને પછી તે પગરખાં વગરના લોકોની નજીક થઈને જવા આવવામાં તેઓ જરા પણ શરમાતા નથી. ફ્રેંચ ભાષાની અજ્ઞાનતા કિંવા છેવટની તાજી ખબરથી અજાણ રહેવામાં તેમને શરમ લાગે છે; પણ ભાખરી તૈયાર કરવાની આવડત નહિ હોવા છતાં તેને ખાઈ જવામાં તેમને બીજાકુલ શરમ આવતી નથી ! કડકડતાં ઇસ્ત્રીદાર કપડાં નથી હોતાં નો તેઓ લજવાય છે, પણ એ કપડાં તેમનું એદીપણું અને મદ્દતનો માલ ખાવાપણું જાહેર કરે છે તેને માટે તેમને લાજ નથી આવતી ! હાથ મેલા થાય એ તેમને લજ્જાસ્પદ લાગે છે પણ કામથી કડક થએલા અને મેલા બનેલા હાથ એ તો ગૌરવની વાત છે એમ તેમને જરાય સમજાતું નથી.”

“ માટે જો તમારે સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો માલમિલકત સંબંધી તમારા મગજમાં જે ભૂત સજ્જ થઈ બેઠું છે તેને ખસેડી મૂકવું જોઈએ. સર્વ પ્રકારની સત્તા પૈસાના હાથમાં છે અને તે ન્યાયયુક્ત છે એવી જે તમારી સમજ છે, તે સમજને તમારા મસ્તકમાંથી તિલાંજલિ મળવી જોઈએ. તમને સમજાવું જોઈએ કે લાખો માણસો કામના બોળ નીચે કચડાઈ મરતા હોય છતાં ઉંચા પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરી લાહેર કરવી એ લજ્જાસ્પદ છે. તમારા ચિત્તમાં ઈસવું જોઈએ કે હજારો માણસો ક્ષુધાર્થી મરણ પામતા હોય ત્યારે પાળેલાં કુતરાંને શીરા પુરી ખવડાવવાં એ અયોગ્ય છે. સામાન્ય જનોમાં આજે જે ખરાબ વિચારો સારા તરીકે રૂઢ થયેલા છે, તેનો મૂળસંહિત ઉચ્છેદ થઈ નવા વિચાર જન્મ પામશે ત્યારેજ હાલની ખરા ખોટાની કલ્પના ફેરવાશે. એવી ફેરફારીનાં ચિહ્ન હવે દેખાવા પણ લાગ્યાં છે. તમોને પસંદ પડે, કે ન પડે પણ કાળ તમને એવી ક્રાંતિ તરફ ધસડીજ રહ્યો છે. સામાન્યજનોનાં ચિત્ત હવે એ નવીન વિચારો તરફ વળવા લાગ્યાં છે. સ્ત્રીઓનાં મનમાં પણ આ નવા વિચારનું ખીજરોપણ થયું છે. હવે તેનાં વૃક્ષ થવાનોજ વિકાસ છે. ”

“ માનવજીવનને માટે અતિ આવશ્યક એવાં કર્તવ્યથી પુરૂષો વિમુખ રહેશે તો માનવજાતિનો સંહારજ થવાનો; અને સ્ત્રીઓ પણ એ જવાબદારી નહિ ઝાળખી લે તો એ સમય એકાદ પેઢી સુધીમાંજ આવી પહોંચશે. ”

“ પુરૂષો અનેક શતકોથી પોતાની જવાબદારી ટાળતા આવ્યા છે; તથાપિ સ્ત્રીઓએ પોતાની જવાબદારી ટાળી નથી. એમાં જો અપવાદ હોય તો કેવળ વેશ્યા વર્ગનો. ઉચ્ચવર્ણના લોકોમાં સ્ત્રીઓની પ્રયત્નતા પુરૂષોપર દૃષ્ટિએ પડે છે તેનું કારણ આજ છે. પારીસની સ્ત્રીઓ પોતાને ગર્ભ ન રહે તથા છોકરાં ન થાય તેમ કરીને પોતાના યાવન અને સૌંદર્યનો લોપ થવા દેતી નથી; તેથી જ તેમની સત્તા પુરૂષવર્ગપર ચાલતી હોવાનું કહેવાય છે; પણ એ વાત ખોટી છે. પુરૂષવર્ગપર સત્તા સંતતિરહિત સ્ત્રીની નહિ પણ સ્વકર્તવ્યપરાયણ અને માતૃ-પદ ધારણ કરનારી સ્ત્રીનીજ ચાલે છે. ”

“ જે સ્ત્રી કૃત્રિમ ઉપાયથી વંઝા બની પોતાના ભરાવદાર ચહેરાથી અને ચળકતા કેશથી પુરૂષને આકર્ષી શકે છે, તે પુરૂષના હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી નથી બની શકતી, પણ માત્ર કામવાસનાનું સાધનજ બની શકે છે. આ સ્ત્રી અધોગતિ તરફ વળી ચૂકેલી અને પુરૂષની માફકજ કર્તવ્યબ્રજ થયેલી હોય છે અને પુરૂષની પેઠેજ તેણે પણ પોતાનો જીવનહેતુ વિદ્ધજ કરેલો હોય છે. ”

“ સ્ત્રી હમ્મ ! આ એક નવીન ઘેઘછાએ હમણાં આપણને સપાટામાં લીધા છે; પણ એ ખરેખરજ ધતિંગ છે. પ્રગ્નેતપાદન એજ તેનું ખરૂં કર્તવ્ય છે. પોતાનું

સાચું કર્તવ્ય છોડી દધ પુરૂષની માફક પેઢીઓમાં, કચેરીઓમાં, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અને અન્ય સ્થળોએ ગમે તે કામ કરવા બેસી જવું એ તેમનું કર્તવ્ય નથી. સ્વકર્તવ્યથી વ્યુત બનવું એજ તેમનું અધઃપતન છે. આ અધઃપતનનો આરંભ હમણું હમણાંજ થયો છે અને તેનો પ્રચાર દિવસે દિવસે વધતો જાય છે.”

“ સ્ત્રીજાતિ પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય ભૂલી જવાથી જ તેમને પુરૂષોને મોહિત કરી ગુલામ બનાવવામાંજ કર્તવ્ય રહેલું હોવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે; અને એથીજ તે પુરૂષોની માફક કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવા લાગી છે. પુરૂષો જે કામ કરે છે તે કરવાને પોતે પણ હક્કદાર છે એમ સમજી તેઓ સર્વ બાબતમાં તેમનું અનુકરણ કરવા લાગી છે; પણ એથી તો એકંદરે સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને કર્તવ્યભ્રષ્ટ થાય છે. ”

“ સ્ત્રીઓને જાણાયું કે મોહકતા ટકાવી રાખવામાં બાળકો વિધનકારક થાય છે; તેથી અર્વાચીન શાસ્ત્રોની મદદ લઈ તેમણે વંધ્યત્વ ઉત્પન્ન કરવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. અર્વાચીન શાસ્ત્ર ! હા, એ શાસ્ત્ર કોઈ પણ મલીન કામમાં મદદ કરવા ખરે પછે તૈયાર રહે છે. હાલમાં એવા પ્રકારનાં ઔષધ અને અન્ય યાત્રિક વસ્તુઓનો પ્રચાર ધીમંત વર્ગની સ્ત્રીઓમાં પુષ્કળ થયો છે. ”

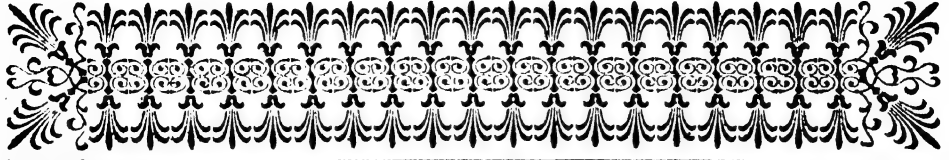
“ જે સ્ત્રી કામપીપાસા ન છોડતાં વંજા બનવા ઇચ્છે છે તે ખરેખર ‘કુલટા’ નામને પાત્ર છે. ”

“ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય બજાવવું હોય તો તેમણે આ પ્રકાર છોડી દેવો જોઈએ. પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખીને અને પ્રસંગે પ્રકૃતિને થતું નુકશાન પણ સહન કરી લઈને જે સ્ત્રી સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહે છે, તેજ સમાજની ખરી અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે. આવી સ્ત્રી પોતાના દૃષ્ટાંતથી ધરના પુરૂષને તેમજ બાળબચ્ચાંને કર્તવ્યપરાયણતાનો ઉમદા પાઠ આપી શકે છે. ”

ટૉલ્સ્ટૉયનાં સર્વ લખાણોમાં ‘હવે આપણે શું કરવું જોઈએ ?’ એ પુસ્તક પ્રમુખ સ્થાને છે. સંપત્તિની વિષમ વહેંચણીનું પરિણામ જગતમાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. લાખો ગરીબોને ભૂખમરાથી મરતાં આપણે જોઈએ છીએ; આ બાબત પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં પણ મગફરીમાં ફરતા સમાજસુધારકો પોતાની આંખો મીંચી રહ્યા છે, એ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યનાં સૂત્રો કેવળ લોકકલ્યાણ ખાતર હાથમાં રાખ્યાને હંલ કરનારા ધુરંધર મુત્સદ્દીઓ પણ આ બચંકર સહાર તરફ ખુશીની સાથે આંખ આડા કાન કર્યા કરે છે; અને ‘ધંધિરનાં બાળકોનું’ કલ્યાણ કરવું એ જ અમારું કર્તવ્ય છે’ એમ કહેનાર ધર્મગુરૂઓ અને સંપ્રદાયો પણ નિરાંતે પોઢી રહ્યા છે; આવી સ્થિતિમાં ટૉલ્સ્ટૉયે ચર્ચા માટે આ પ્રશ્ન સ્પષ્ટપણે લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યા એ કંઈ એછા મહત્વની વાત નથી.

ઉપર ઉપરથી ગુલામગીરીની પદ્ધતિ જગતમાંથી નષ્ટ થઈ હશે, પણ ગુલમ ગુલામી અઘાપિ સર્વત્ર પ્રવર્તી રહેલી છે. જગતમાં આળસુ અને આયતાખાઉની એક માનવજાતિ નિર્માણ થયેલી હોય અહર્નિશ તનતોડ મહેનત કરી અર્ધબૂખી રહેનાર ખીજ માનવજાતિ પર તે પોતાની સત્તા ચલાવી રહી છે; એમ ટોલસ્ટોય કહે છે તેનો પ્રતિકાર કરી શકાય તેમ નથી. હવે આ સ્થિતિ અસહ્ય થતા લાગી છે અને દિનપ્રતિદિન એ ભાવનાનો પ્રવાહ અધિકાધિક ઉંડાણમાં જવા લાગ્યો છે. ટોલસ્ટોયે આ ગ્રંથમાં એ સર્વ પરિસ્થિતિનો તત્કાલ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી આપી છે. પોતાને સમાજસેવક કહેવડાવનારનું જે કંઈ મહત્ત્વનું કર્તવ્ય હોય તે તે આજ છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું-રુશીયન વસાયત.

લસ્ટોય મોસ્કોમાં હતા ત્યારે કેટલાક વખત સુધી 'જે' તેમની સાથે રહ્યો હતો. આ વખતે તેણે ટોલસ્ટોયની વાર્તામાં દાખલ કરવા માટે કેટલાંક ચિત્રો તૈયાર કર્યાં હતાં અને ઇસુખ્રિસ્તનું પણ એક ચિત્રમય ચરિત્ર તેણે તૈયાર કર્યું હતું. આવી રીતે ટોલસ્ટોયની લેખિની અને ગેની પીંછીનો સંયોગ અત્યંત સુખદાયક થયો. એ પછી થોડાજ વખતમાં 'જે' એ તૈયાર કરેલી ચિત્રમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ. આ વખતની હકી-

કત કહેતાં શીનરમેન કહે છે:—

“ટોલસ્ટોયનો 'જે' પર વિલક્ષણ પ્રેમ બંધાયો હતો. જે વિષે વાત કરતાં એક વખત મને કહ્યું: 'મનુષ્યના અંતઃકરણનાં સર્વ વલણુ જેને સ્પષ્ટ જણાય છે. એક પણ ભાવના તેની દૃષ્ટિથી દૂર રહી શકતી નથી. કોલસાની સળાથી પણ ઝપાટાબંધ ચિત્રો આલેખે જાય છે. 'ઇસુના વદનપર આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય વ્યક્ત થયું,' એ ખાચખલ વાક્યને અનુસરી તેણે જે ચિત્ર તૈયાર કર્યું છે તે નજર આગળથી જાણે દૂરજ ન કરે એમ થયા કરે છે. અનેક ચિત્રકારોએ ખ્રિસ્તનાં ચિત્રો દોર્યાં છે; પણ જે સામર્થ્યના આધાર પર ખ્રિસ્તે જગતને ઝુકાવ્યું તે સામર્થ્ય જે સિવાય અન્ય કોઈના ચિત્રમાં વ્યક્ત થતું નથી. ”

“ટોલસ્ટોયના પ્રેમનો ખદ્દો જે તરફથી વ્યાજ સાથે મળતો હતો. જેને લાગતું કે ટોલસ્ટોયે પોતાને અધ્યાત્મવિદ્યાનું દાન આપ્યું છે અને કોઈ પણ રીતે એ ઉપકાર વાળી શકાય તેમ નથી. આ પ્રમાણે ખન્નેમાં વિલક્ષણ પ્રેમ જન્મ્યો હતો. ”

“ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના શિયાળામાં ટોલસ્ટોય યાસનાયા ગયા. આ ૧૩૦ માસ લનો પ્રવાસ તેમણે પગેજ કર્યો. આગગાડીથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે, એવી તેમની માન્યતા હોવા ઉપરાંત લોકસ્થિતિનું અવલોકન કરવાનો પણ તેમનો હેતુ.

આ પ્રવાસ આવી રીતે કરવામાં કારણભૂત હતો.”

“ખુબા પર ઝોળી નાખી તેમાં કેટલીક ખોરાકી અને થોડાં કપડાં આ મુસાફરીમાં તેમણે સાથે રાખ્યાં હતાં. આ પ્રવાસમાં તેમની સાથે ત્રણ સ્નેહી હતા. એમાંના બે શ્રીમંત કુટુંબના હોઇ ત્રાજે ગેતો પુત્ર હતા. બેઉ શ્રીમંત પુત્રો તો કંટાળીને રસ્તામાંથીજ પાછા મોસ્કો ચાલ્યા ગયા હતા અને ગેતો પુત્ર તથા ટોલ્સ્ટોય ત્રીજા દિવસે ઘેર પહોંચ્યા હતા. રસ્તામાં તેમને કાંઈ ઝોળખી શકતું નહતું. તે ઘેર ગયા ત્યારે ખાગના દરવાજામાંજ તેમને ‘શીનરમેન’ મળતાં ટોલ્સ્ટોયે કહ્યું: ‘આવો મળતો પ્રવાસ મેં કદિજ કર્યો નહતો. સાધારણ ખેડુતો સાથે ખાવું પીવું, તેમની સાથે ગપ્પાં મારવાં અને તેમની સાથેજ સુષ રહેવા જેવી આનંદની વાત બીજી નથી. વૃદ્ધ માણસો પાસેથી પહેલાંના બાદશાહની કેટલીએ ગમ્મતભરી વાતો જાણવામાં આવી. પહેલા નિકોલસ બાદશાહના સમયે લશ્કરી પદ્ધતિના નામથી સામાન્ય સિપાઇ પર કેવો જીલમ થતો હતો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરતાં એક નેવું વર્ષના વૃદ્ધે મને કહ્યું કે, નેતરના ત્રણસો ત્રણસો ફટકા મારીને નિદાન એક પણ સિપાઇનો જન લેવામાં આવ્યો ન હોય, એવો એક પણ દિવસ ખાલી જતો નહતો. સર્વ પદ્ધતિઓમાં હમ્મેશાં સોટીના અવાજ થયાજ કરતા અને લશ્કરે નિકોલસને ‘સોટીવાળો નિકોલસ’ એવું ઉપનામ પણ આપ્યું હતું.’”

યાસનાયા પહોંચ્યા પછી ઉપરની હકીકતના ધોરણે ટોલ્સ્ટોયે ‘સોટીવાળો નિકોલસ’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું; પરંતુ એ મથાળું કે પુસ્તકનો વિષય સરકારી પરીક્ષકને પસંદ પડવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તે છપાવ્યા વિનાજ નાખી મૂક્યું; પછી થોડા વખતે તેની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોનો પ્રચાર થયો.

આ લેખ જેણે પ્રસિદ્ધ કર્યો તેને પોલીસે શોધી કહાડ્યો. તેણે એ પ્રસિદ્ધ કરવાને ટોલ્સ્ટોયની સંમતિ મેળવી ન હતી; તથાપિ તે પ્રકાશકની માતાએ ટોલ્સ્ટોય પાસે જઈ કહ્યું: ‘જો તમે તમારી અનુમતિ હોવાનું કહો તો મારો પુત્ર પોલીસના સપાટામાંથી છૂટવાનો સંભવ છે.’ ટોલ્સ્ટોયે આ વાત કબૂલ કરી.

એ પછી થોડા દિવસે મોસ્કોના ગવર્નરે ટોલ્સ્ટોયને પોતાની મુલાકાત માટે બોલાવ્યા; પણ ‘મને તમારી મુલાકાતની જરૂર નથી. તમારી તેવી ઇચ્છા હોય તો તમેજ અહીં આવશો’ એવો ઉત્તર તેમણે આપ્યો. ગવર્નર તેમને મળવા ગયો નહિ; પણ ટોલ્સ્ટોયના કાન ઉઘાડવા માટે એક તરણુ એડીકાંને મોકલ્યો. અન્ય સામાન્ય અતિથીઓની માફક તેનું સ્વાગત પણ ટોલ્સ્ટોયે પ્રેમપૂર્વક કર્યું; પણ સંભાષણમાં તેમણે ઉપદેશ આપ્યો કે, ‘આવી દુષ્ટ સરકારની નોકરી કરવી એ મહાન અધર્મ છે.’

હજી સુધી પોતાનો જીવનક્રમ કેવો રાખવો તેનો નિર્ણય તેઓ કરી શક્યા

નહતા. તા. ૨૧ મેના રોજ ગેને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે કે:—

“ તમને તમારા કામમાં મશગુલ થએલા જણી અત્યાનંદ થાય છે. આપણે આપણું કામ કરવું તે ઉત્તમ છે; પણ તેની સાથે લોકોપયોગી કામ કરતાં રહેવું એ તેથી પણ વધારે ઉત્તમ છે. હું પણ હમણાં અહીં પુષ્કળ કામ કરું છું. ‘ હવે શું કરવું જોઈએ?’ એ પુસ્તકની પુસ્તકની હું લખું છું. સામાન્ય લોકો માટે કેટલીક નાની નાની ચોપડીઓ પણ લખવાનો વિચાર છે. લખવા માંડેલી પણ અધૂરીજ રહેલી ઘણી ચોપડીઓ મારી પાસે છે; પરંતુ તે તરફ લક્ષ આપવાની હજી કુરસદ મળતી નથી. આપણે આપણા સ્વાર્થ માટેજ કામ કરતા હોઈએ છીએ અને સ્વાર્થ સિવાય બીજું કંઈજ આપણી દૃષ્ટિમાં નથી હોતું ત્યારે શું કરવું? શુભ શું અને અશુભ શું? તેનો યથાવત નિર્ણય આપણી બુદ્ધિ કરી શકતી નથી; પણ ચિત્તમાંથી સ્વાર્થ નીકળી જઈ જ્યારે આપણે પરમાર્થનોજ વિચાર કરવા માંડીએ છીએ ત્યારે આપણું ચિત્ત તથા બુદ્ધિ તીવ્ર બને છે. આપણા જીવનની વિસંગતતાનો લોપ થઈ સર્વ પરિસ્થિતિ સુસંગત માલુમ પડે છે. ‘સ્વર્ગનું’ રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરશે એટલે તમારી સર્વ અપૂર્ણતાઓ દૂર થશે’ એવી ધર્માગ્રાહ છે, પણ આપણું વર્તન સદા એ આગ્રાહની વિરુદ્ધ હોય છે. આપણો સર્વ પ્રયત્ન સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવા માટે નહિ, પણ આપણી અપૂર્ણતા દૂર કરવા માટે હોય છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં અન્ય વસ્તુઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે; પણ આપણી ઊંડી ઇચ્છા અન્ય વસ્તુઓનીજ હોવાથી ઇચ્છિત વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત નથી થતી અને સ્વર્ગનું દ્વાર પણ બોધ્યે છીએ. ઉપલો નિયમ તમારી પેઠે સર્વને સમજાયો હોત તો કેવું સારું થાત? આ નિયમ એ કંઈ કેવળ શબ્દનું રૂપક નથી. ધર્મ એ કંઈ રૂઢિત શબ્દોનું શાસ્ત્ર નથી. હું મારા જાતિઅનુભવથી કહું છું કે, તેમાં શુદ્ધ વ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ અત્યંત સ્પષ્ટતાથી કહેલું છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિ નવલકથાઓ લખવાથી વિમુખ બની ધર્મજ્ઞાન તરફ વળવાથી નવલકથાના પુષ્કળ લોકોને ખેદ થયો છે; પરંતુ સમગ્ર જગતને એથી જે મહાન લાભ થયો છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. ટૉલ્સ્ટૉય જેવા પ્રભાવશાળી લેખકની લેખિની ધર્મજ્ઞાન તરફ વળવાથી જગતનું લક્ષ તેમના તરફ વિશેષ ખેંચાયું. ટૉલ્સ્ટૉયની બુદ્ધિમત્તા અને સ્પષ્ટ બોલવાના સ્વભાવને લીધે પરદેશના લોકોનાં ચિત્ત પણ તેમના લેખ તરફ ખેંચાવા લાગ્યાં. પરદેશના વિદ્વાનો વારંવાર તેમની મુલાકાતે આવવા લાગ્યા અને વિચારોની આપ લે થવા લાગી. આ મુલાકાતોથી બીજા દેશોમાં સમાજસુધારા માટે કેવા પ્રયત્નો થાય છે તેનું જ્ઞાન ટૉલ્સ્ટૉયને મળ્યું. એક દિવસે ‘દેરલીડ’ નામનો એક ફ્રેંચ ગૃહસ્થ તેમને મળવા આવ્યો. એ

પોતે કવિ હોય ક્ષાત્રવૃત્તિનો દેશભક્ત હતો. તે રૂશીયા અને ક્રાન્સની સાથે મૈત્રી ખાંધી ઇ. સ. ૧૮૭૧ ના યુદ્ધનું જર્મનીપર વેર લેવા તથા આફસાર લોરેન્સ પ્રાંત પાછા મેળવવાના ઉદ્દેશથી રૂશીયામાં આવ્યો હતો; તેથી ટોલ્સ્ટોયની મુલાકાતમાં તે નાઉમેદ બન્યો હોય તો નવાઇ જેવું નથી. આ વિષે એના સુરોન કહે છે કે:—

“ લશ્કરી ઝખ્લાથી આચ્છાદિત અને વદનમંડળ પર લશ્કરી પદ્ધતિવાળું તેજ ધરાવનાર આ ઉંચો ગૃહસ્થ કોણ હશે તે અમને કાઢને સમજાયું નહિ. ”

“ દેરૂલીડ ! નામ પણ કેવું વિચિત્ર ! એવું નામ અમે કદિ સાંભળ્યું ન હતું. અમે વર્તમાનપત્રો બહુ વાંચતાં ન હતાં; કેમકે કાઉન્ટની દૃઢ માન્યતા હતી કે વર્તમાનપત્રોના વાંચનથી બુદ્ધિ બાદ થાય છે. કોઇ જાણવા જેવી વાત બનતી તો તે કહ્યું પરંપરાથી અમારા સુધી આવી પહોંચતી. ”

“ ટોલ્સ્ટોયના શબ્દકોષમાં યુદ્ધ અને વેર એ શબ્દોને સ્થાન ન હતું; તેથી દેરૂલીડના પ્રભાવશાળી વફતવતું વિશેષ કાંઇ પણ પરિણામ ન થયું. તેનું વફતવ આદ્યું તે વખતે કાઉન્ટ કંઇજ બોલ્યા નહિ; તથાપિ તેમના ચહેરાપર તિરસ્કારનો ભાવ ઉપસી આવેલો જેઠ દેરૂલીડના લક્ષમાં આવ્યું કે તેમને આ બાબજી નાપસંદ છે. છેવટે એ વિષય છોડીને દેરૂલીડે કહ્યું, ‘ રૂશીયાના અત્યંત પ્રતિભાસંપન્ન ગ્રંથકારને મળવા માટેજ હું રૂશીયામાં આવ્યો છું. ’ ”

“ આ પછી ત્રણ દિવસ સુધી ‘ દેરૂલીડ ’ યાસનાયામાં રહ્યો અને વારંવાર વેરની કદવના કાઉન્ટ સમક્ષ રજુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એવા પ્રકારની વાત નીકળતાંજ કાઉન્ટ તે તરફ ઉદ્ધાસીન બની જતા. ”

“ છેવટે કાઉન્ટે તેને કહ્યું કે, ‘ યુદ્ધની ભયંકરતાનો મને જાતિબુદ્ધિ છે. કાચ જેવાં ચક્ષુઓથી આકાશ તરફ મીટ માંડી રહેલાં એવાં જે હજારો પ્રેત જોએલાં, તે હજી પણ મારી દષ્ટિ સમક્ષ તરી આવે છે. મને લાગે છે કે જાણે તે પ્રભુ પાસે માગી રહ્યાં છે કે, જેમણે અમારી ભરજવાનીમાં કાળના મુખમાં અમને ધોકેલી મૂક્યાં છે તેમની ખબર તું લે. ’ આ પછી દેરૂલીડે કહ્યું: ‘ રાઇન નદી કેરો પાસેજ રહેવી જોઇએ. ’ કાઉન્ટે ઉત્તર આપ્યો: ‘ દેશની સરહદ રક્તના રંગથી આંકવી તે યોગ્ય નથી. પરસ્પર ઐક્યથી અને બંનેનો લાભ જોઇનેજ તે ઠરાવવી યોગ્ય છે. ’ ત્યારે દેરૂલીડે કહ્યું: ‘ યુદ્ધ કરવું એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવજ છે. મનુષ્ય સ્વભાવથીજ યુદ્ધપ્રિય છે. ’ કાઉન્ટે કહ્યું: ‘ પણ એ યુદ્ધને અવશ્ય ટાળવુંજ જોઇએ અને એ કંઇ અશક્ય નથી. મુખ્ય વાત એજ છે કે યુદ્ધ સળગાવનાર માણસોનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થવું જોઇએ ’ આટલું કહીને તરતજ કાઉન્ટ ઉભા થઇ ઓરડી બહાર ચાલ્યા ગયા. ”

“ એક પ્રસંગે તો ટાલ્સ્ટોયે ગુસ્સામાં ઓરડીની બહાર નીકળી પારણાં પણ બાંધ કરી દીધાં; પણ દેશ્લીઝ એટલો હડીલો હતો કે પુનઃ મુલાકાત થઇ ત્યારે જાણે પ્રથમ કંઈજ બન્યું નથી, એવા ભાવથી પાછો તેણે તેજ વિષય ઉપરિચિત કર્યો. એ પ્રસંગે એ વિષયનો નીકાલ લાવવાની એક યુક્તિ સચવતાં તેમણે કહ્યું કે, ‘એક બાબુએ ફ્રાન્સ અને એક બાબુએ રશીયા એવા બે દાંતાવાળા ચક્રમાં જન્મીને પીલી નાખ્યું’ યોગ્ય છે કે નહિ એ પ્રશ્ન એકાદ સાદા ભોળા ખેડૂતને પૂછી જોઈએ.’ દેશ્લીઝે એ વાત કબૂલ કરતાંજ ટાલ્સ્ટોયે એક ખેડૂતને ઓલાવી તેના આગળ એ પ્રશ્ન રજુ કર્યો. માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં ખેડૂતે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘પ્રથમ ફ્રાન્સ અને રશીયાએ મળી આપો દિવસ કંઈ પણ ઉપયોગી મહેનત કરવી અને પછી સાંજે બંનેએ ખુબ ન્હાઈઘોષને બધોજ થાક ઉતારી નાખવો એજ યોગ્ય છે.’ ”

“ આ રીતે આ વિષયની ચર્ચા કરવાનો દેશ્લીઝે અનેકવાર યત્ન કર્યો; પણ છેવટે તેની ખાત્રી થઇ કે એ પ્રતિભાશાળી લેખકની લેખિની પોતાને ઉપયોગી થાય તેમ નથી. તે ત્યાંથી જવા નીકળ્યો ત્યારે ટાલ્સ્ટોયે તેને કહ્યું કે, ‘માણસો મૃત્યુ પામે છે તેટલાજ ખાતર હું યુદ્ધને ખરાબ કહેતો હોઉં એમ નથી; પરંતુ યુદ્ધની કલ્પનાને લીધે જે દુષ્ટ ભાવો પેદા થાય છે તે પાપમૂલક હોવાથી યુદ્ધને હું પાપની શાળા કહું છું. તમારી પોતાનીજ વાત જુઓને ! તમે અઘાપિ યુવાન છો અને એકાદ સત્કાર્ય કરવાની તાકાત પણ તમારામાં છે; પરંતુ દેશ-ભિમાનના ફાંકાએ તમને કેટલા બધા પછાડ્યા છે કે કંઈ પણ સફાર્ય કરવાની શુદ્ધિ પણ તમારામાં નથી અને પ્રભુપર ભરોસો પણ નથી. આ પ્રમાણે તમારું હૃદય ઉચ્ચ ભાવોથી ખાલી હોવાને લીધે જળતીજ વાતોના આવેશથી તમે માણસ-જાતને પરસ્પર સંહાર કરવા ઉત્કેરવા સારૂ દેશેદેશ ફરો છો. યુદ્ધને લીધે દેશમાં જે આવા પ્રકારની મનોભૂમિકા અનેકામાં પેદા થાય તે મને ઇષ્ટ લાગતું નથી.’ ”

ટાલ્સ્ટોયને હમ્મેશ મળવા આવનારા માણસોમાં એક ‘સ્ટાવ્રોવિચ’ નામનો યુવાન હતો. તેને ટાલ્સ્ટોયપર અત્યંત પ્રેમ હતો અને તેમના ઘણાખરા વિચારો તેને માન્ય થયા હતા. વિશેષતઃ પોતાની શ્રીમંતાઇનો ત્યાગ કરી સામાન્ય ખેડૂત જેવું જીવન ગાળવાની તેની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી.

એક દિવસે એવું દૃશ્ય કે મોટે મળસ્કે ઉડીને સૌએ ધાસ કાપવા જવું. સંધ્યાકાળે બોજન પ્રસંગે આ વિષયની ચર્ચા ચાલતાં સ્ટાવ્રોવિચે કહ્યું: “આજે આપણે વહેલા સૂઈ જઈએ કે જેથી સવારે વહેલું ઉઠાય. આજસુ અને સમયને ફરિયાદો કરનારાઓજ બહુધા મોડા ઉઠે છે; કેમકે સવારમાં તેમને સૂઈને મુખ ખતલાવતાં શરમ આવે છે. આપણને એવી શરમ આવવાનું કંઈ કારણ નથી;

કેમકે હવે આપણે પણ સામાન્ય લોકોની માફક આજો દિવસ કામ કરવાના છીએ. આ જગતમાં આપણા જેવા કરોડો માણસ છે એવી આપણા ચિત્તને ખાત્રી હોવી, એ શું ઝોઘી સંતોષની વાત છે !”

“પણ કાઉન્ટેસને આ વિચાર પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે પોતાના બાળકોને મોટા અવાજે કહ્યું કે, આવાં કામો તમારે માટે બીલકુલ ઘટ નથી. તમે જન્મતઃજ કાઉન્ટ છો અને મરણ પર્યંત તમારે કાઉન્ટજ રહેવું જોઈએ.”

“તેના આ શબ્દોથી સર્વના હૃદયને આઘાત થયો; અને ટૉલસ્ટૉય માત્ર એટલુંજ બોલ્યા કે, મનુષ્યનો ખરો દુરમન તેના કુટુંબમાંજ હોય છે.”

“બીજે દિવસે સાંજે પણ એવાજ પ્રકારનો વિષય ચર્ચાતાં ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું: ‘માણસે કાંઈ પણ કાર્ય હાથમાં લીધા પછીજ તેના આપ્તવર્ગ તરફથી તેમાં કેટલાં વિદ્ન આવે છે તે વાત તથા તે માણસ સત્યશોધન માટે ખરેખર કેટલો તૈયાર છે તે વાત સમજાય છે. તેમને એવો ભય હોય છે કે એવા કાર્યક્રમથી તેમના ચાલુ જીવનક્રમને અડચણ આવશે અને પોતાનો ચાલુ જીવનક્રમ બદલવાની તેમની ઇચ્છા હોતી નથી; તેથી તે બદલવાનો પ્રયત્ન કાંઈ કરે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેનાં કુટુંબીઓ વિદ્નો ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ એ ઉદ્યોગ કેવળ ઉપર ઉપરનો ન હોઈ હૃદયપૂર્વકનોજ છે, એવી જ્યારે તેમની ખાત્રી થાય છે ત્યારે પછી તેમનામાં તેની વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાની તાકાત રહેતી નથી. વિરોધ આગળ આપણે મસ્તક નમાવવું પડે છે તેનું કારણ એજ છે કે, આપણી ખરી તૈયારી નથી. જગત બીજાની ખાત્રી શોધી કાઢવામાં પાવરધું છે અને જેઓ સત્ય રસ્તે ચાલવા માંડે છે તેમનો દુર્બળ અંશ શોધી કાઢીને જગત તેનાપર હુલ્લો કરે છે. એવા હલા થયાજ કરવાના; પણ જો આપણે સત્યની ખાંચ મળજીતીથી પકડી હોય છે તો એ સર્વ હલાને પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવે છેજ.’”

“બુદ્ધિનો શ્રમ કરનારને માટે શારીરિક શ્રમ નુકશાનકારક નહિ પણ વિશ્રાંતિરૂપ છે. મને તો એવા શારીરિક શ્રમથી મોટી વિશ્રાંતિ મળે છે. હું લાકડાં ફાડવાનું અથવા ઘાસ કાપવાનું કામ પણ કરું છું. જમીન ખેડવામાં જે મજા છે, તે અનુભવ સિવાય સમજાય તેમ નથી. ઘણા માને છે કે એ કામ અત્યંત કષ્ટમય છે, પણ તે તદ્દન ભૂલ છે. જમીન ખેડવાનું કામ તો રમત જેટલુંજ ગમ્મતનું છે. તાજ ખુદી હવામાં રકતાભિસરણ ઉત્તમ રીતે થાય છે અને તેથી મગજ પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. ખુદા ફરવાથી પગ હલકા થાય છે અને ભૂખ પણ સારી લાગે છે. વળી રાત્રે જે સુખભરી નિદ્રા આવે છે તેનું તો વર્ણનજ શું કરું ?”

“મારા માટે તો શારીરિક શ્રમ તદ્દન આવશ્યક થઈ પડ્યો છે. કેવળ એક

જગ્યોએ એસી રહી બુદ્ધિવિષયક શ્રમ લેવો અને તેની સાથે શારીરિક શ્રમ ન હોય એ તો ખરેખર મહાન આશ્ચર્ય છે. એકાદ દિવસ એવો શ્રમ નથી થતો તો તે દિવસ નકામો થઈ પડે છે. તે દિવસે મારાથી ખરાખર લખાવું કે વંચાવું નથી અને બીજે કોઈ કંઈ બોલતો હોય છે તો તે લક્ષ્યપૂર્વક સંભળાવું નથી; મસ્તક ભમી જાય છે તથા રાત્રે ખરાખર ઉંઘ પણ નથી આવતી.”

આ સમયમાં ટાલ્સ્ટોયે સામાન્ય લોકો માટે અનેક નાની નાની વાતો લખી છે. એમાંની કેટલીક જુના વખતના સંતોની હોઈ બીજી કેટલીક જુની દંતકથાઓના આધારે આપી છે. કેટલીક વખત તે સંખ્યા સમયે ધણા ખેડુતોને એકત્ર કરી તેમની સાથે ગામગપાટામાં પણ ભળતા. ‘મૂર્ખ એવોન,’ ‘પરમેશ્વર ખરું જાણે છે,’ વગેરે વાતો એવા ટાકાં પહોરનાં ગર્ખામાંથીજ તેમણે રચેલી છે. આ ઉપરાંત વૃદ્ધ ડોસીઓ પાસેથી પણ તેઓ વાતો સાંભળી લેતા. યાસનાયા પાસેના એક ગામમાં ‘અનીસા’ નામની એક અતિ વૃદ્ધ સ્ત્રી રહેતી હતી. તેની પાસે એવી કથાઓનો પુષ્કળ સંગ્રહ હોઈ તેની વાત કહેવાની શૈલી પણ મોહક હતી. તેનું ‘ધણખરું’ આયુષ્ય ગામડાંમાં ગએલું હોવાથી તેની ભાષા શુદ્ધ રૂશીયન હતી. એક વખત તેની વાત સાંભળતાં સંભળતાં ટાલ્સ્ટોયે તેને કહ્યું: “ડોસીમા, ખરું કહું તો અસલ રૂશીયન ભાષા તમારી પાસેથીજ હું શીખ્યો.” આજ વર્ગે ટાલ્સ્ટોયે એક નવીન પદ્ધતિનું કેલેંડર છપાવી બહાર પાડ્યું. પ્રત્યેક તારીખની નીચે એકાદ સુંદર કહેવત, એકાદ ઉપદેશાત્મક ઉતારો, એકાદ સાદો ખોરાક ખનાવવાની રીત, અથવા એકાદ સામાન્ય રોગનું ધરગથુ ઔષધ બતાવેલું હતું. ટાલ્સ્ટોયનું આ કેલેંડર એટલું લોકપ્રિય થયું કે, તેની આવૃત્તિપર આવૃત્તિઓ નીકળી અને તે પ્રત્યેક ખેડુતને ત્યાં વ્યાપી ગયું.

ટાલ્સ્ટોયને કાંઈ ઓછાં કામ નહતાં. પરોણા તથા અતિથીઓની આગતા-સ્વાગતા, પત્રવ્યવહાર, ખેતી, કુટુંબના વ્યવહારો, વગેરે અનેક કામો તેમની પાછળ વળગેલાં હતાં; તેમાં વળી તેઓ નાની નાની વાતો લખવાનું કામ પણ કરતા. આવી રીતે કાર્ય પુષ્કળ હતું તોપણ તેમનામાં ઉત્સાહ અને નિશ્ચયબળ પુષ્કળ રહ્યા કરતાં હતાં. તેઓ કાવ્યમોક્ષતા અને ઉત્તમ પંક્તિના નવલકથાકાર હોવાથી તેમનું મન કોઈ વખત નવલકથા લેખન તરફ ખેંચાતું તો કોઈ વખત અન્યજ દિશાએ ખેંચાતું. તેમના મનમાં એવો પણ વિચાર આવતો કે આખાલવૃદ્ધ સર્વને જે લેખ આકર્ષી શકતા ન હોય તેવા લેખ વ્યર્થ છે. નવલકથા ગમે તેટલી સરલ આલેખાય તોપણ જેની બુદ્ધિને શિક્ષણનો સંસ્કાર ન હોય તેને તે માધુર્યતા આપી શકતી નથી; એવો વિચાર મનમાં આવતાં નવલકથા લખવીજ નહિ એમ પણ તેમને લાગી જતું. આ સમયે તેમની વિચારસરણીમાં જે મોટી ભાંગફોડ ચાલતી હતી તેની છાયા

તેમના લેખોમાં, આ વખતના પત્રવ્યવહારમાં, વાર્તાવિનોદમાં, સંભાષણમાં, કપડાં
જાતોમાં, ખાવાપીવામાં અને નિલના સામાન્ય વર્તનમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

‘એના કેરેનીના’ વાળી નવલકથા લખ્યા પછી ‘એવોનઇલિય’ નામની એક
અત્યંત સુંદર નવલકથા તેમણે લખી હતી. એમાં એક ન્યાયાધીશના જીવનક્રમ અને
મૃત્યુનું સુંદર ચિત્ર આલેખ્યું છે. ન્યાયાધીશ મૃત્યુશય્યાપર પડેલો હોઇને તેને
પોતાના પૂર્વ ચરિતનું સ્મરણ થાય છે. તેને જણાય છે કે પોતાનું સર્વ જીવન વ્યર્થ
મર્યું છે. એના કરતાં કેવળ પરહિત પાછળ જીવન ગાળ્યું હોત તો આ પ્રસંગે મનને
પૂણી શાંતિ મળી શકત; એવી વિચારપરંપરા ચાલતાં ચાલતાંજ તેનું મૃત્યુ થાય છે.
એ વાર્તાનું લેખનકાર્ય ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના માર્ચમાં પુર્ણ થયું હતું.

તેમણે એમાં એકજ વ્યક્તિના મનની સ્થિતિ યથાર્થપણે રંગવાનો ચત્ન
કર્મો છે. જાણે કે નાયક એવોનઇલિય મહાન ન્યાયાધીશ સમક્ષ ઉભો રહી પોતાના
પર પાપકર્મમાં જીવન ગાળ્યાનો આરોપ મૂકાયો છે એમ સમજી જવાખ આપે
છે. એ આરોપનો ઉત્તર આપતાં એવોન પોતાના મનની અવસ્થા તથા વિકારનું
જે વર્ણન કરે છે, તે ટૉલસ્ટૉય જેવા અપ્રતિમ નવલકથાકારની કીર્તિને તદ્દન
શામે તેવું છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના ઉનાળામાં ટૉલસ્ટૉય બીજાનાવશ હતા. તેમના પગમાં
એક નાનો સરખો જખમ થયો હતો. તેની દરકાર કર્યા વગર તે ખેતી વગેરે કરે
જતા હતા. પછી એ જખમ વધી જઈ તેમના પગમાં ધારાં પડ્યા ત્યારે કાઉન્ટેસે
મોસ્કોથી એક પરિચિત દાકતરને બોલાવ્યો. કાઉન્ટને દાકતર અને દવાનો કંટાળો
હોવાથી તેમણે ના પાડી પણ છેવટે મહાકષ્ટે તે જખમ દાકતરને ખતાવ્યો. એ જખમ
અતિશય વધી જવાથી પગપર બચકર સોજે ચઢ્યો અને શરીરમાં તપત પણ
બરાઈ હતી. શસ્ત્રપ્રયોગ વિના તે મટે તેમ નહિ હોવાથી તરતજ તે પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો. કોષ કોષવાર તો જખમમાં એટલું બધું દર્દ થતું કે ટૉલસ્ટૉયની
ચીસો સાંભળી આજીઆજીનાં માણસો નાસી જતાં. આ પ્રસંગે લગભગ અઢી મહિના
કાઉન્ટેસે ટૉલસ્ટૉયની ઉત્તમ પ્રકારે શુશ્રૂષા કરી.

પરંતુ ટૉલસ્ટૉય આ પ્રમાણે પથારીવશ હતા તોપણ તેમનું મસ્તક તેમને
સ્વસ્થ ખેસવા દેતું નહતું. આ માંદગી દરમિયાન તેમણે એક નાટક લખી કાઢ્યું.
તે લખવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે તેઓ એટલી બધી શાંતિ રખાવતા કે બાળકો
પણ ત્યાંથી પગરવ સંભળાય તેવી રીતે જઈ શકતાં નહતાં. એ નાટકનું નામ
‘પાપશક્તિ’ હતું.

માણસ એક વખત પાપ કરે છે એટલે તે પચવવા સારૂ બીજું, ત્રીજું,
ચોથું એમ પરંપરા ચલાવતો જાય છે. તેનું ઉત્તમ ચિત્ર આ નાટકમાં ટૉલસ્ટૉયે

આલેખ્યું છે. વ્યભિચાર, વિપ્રયોગ, બાળહત્યા જેવા ભયંકર પ્રસંગ તેમાં દર્શાવ્યા છે. એમાંનો બાળહત્યાનો પ્રસંગ એટલો ખીલ્યો છે કે તે વાંચતાં પાપાણુ હૃદયનો માણસ પણ છુટે મોઢે રડ્યા સિવાય ન રહે.

આ નાટકમાં કાઉટે પુરૂષ અને સ્ત્રીઓ પૈકી સ્ત્રીઓનાં પાત્રો ઉતરતાં બતાવ્યાં છે; તેમાં તેમણે સ્ત્રીને સંયોગવશ બગડેલી ન માનતાં તે સ્વભાવથીજ ઉતરતી પંકિતની છે એમ જણાવ્યું છે.

પૂર્વે તે સ્ત્રીવર્ગને વિશેષ દોષ આપતા ન હતા પણ તેમનું મન બ્યારથી નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ જવા લાગ્યું ત્યારથી તેમણે નૈતિકદૃષ્ટિએ સ્ત્રીની પદવી પુરૂષ કરતાં ઉતરતી હોવાની વાત સ્પષ્ટપણે કહેવા માંડી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના જાનેવારીમાં એ નાટક છાપખાનાના સરકારી પરીક્ષકની પસંદગી માટે મોકલવામાં આવ્યું અને તેને પસંદગી મળી; પણ રંગભૂમિના પરીક્ષકે તે ભજવવાની પરવાનગી ન આપી. એ પછી ત્રીજે એલેકઝાંડર મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં સુધી પરવાનગી મળી નહિ. એના પ્રયોગમાં પરીક્ષકને શી હરકત જણાઇ તે કાઠનાએ લક્ષમાં આવ્યું નહિ; તેમાં રાજકીય વિષયની ગંધ પણ નહતી. ઉચ્ચ પ્રતિની નીતિજ દર્શાવવાનો એમાં હેતુ હતો; પરંતુ આ પરીક્ષકને ટૉલ્સ્ટૉયનું નામજ વાચકું થઇ પડ્યું હતું. એવા સરકારી નોકરો લોકરક્ષણ કરતાં આત્મ-રક્ષણનીજ વિશેષ કાળજી રાખે છે. અર્થાત્ જે માણસ સરકારને અપ્રિય હોય તેની કાઠપણુ કૃતિ પ્રજ્ઞસમક્ષ આવવા દેતાં રખેને ઉપરીનો ગુસ્સો ઉપજી પોતાની નોકરીને નુકશાન પહોંચશે આવું શંકાશીલપણું અને સ્વાર્થલોલુપતાને લીધે એક તરફ કેટલાય અત્યુત્તમ ગ્રંથો બહાર આવતા અટકે છે; ત્યારે ખીજી તરફ ગમે તેવું અધમ સાહિત્ય પણ તેમની દૃષ્ટિમાં દોષિત જણાતું નથી !

સરકારી પરવાનગી નહિ મળવાથી જો કે એ નાટકના જાહેર પ્રયોગ થયા નહિ; પણ ખાનગી પ્રયોગ પુષ્કળ થયા. એવોજ એક પ્રયોગ પિટર્સબર્ગના એક ઉમરાવને ત્યાં થયો હતો અને ત્યાં ઘણા જાગીરદારો અને જમીનદારો હાજર રહ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં એનો પ્રયોગ પ્રથમ પારિસમાં થયો. ફ્રેંચ નવલકથાકાર ઝોલાએ આ કામમાં જાણે પોતાનાજ નાટકનો પ્રયોગ હોય તેમ સખત મહેનત લીધી હતી. તાલીમના પ્રસંગે નટને ઉદ્દેશી તેણે કહ્યું કે, “ આમાંનું એક વાક્ય અથવા શબ્દ પણ અહીંનો તહીં ન જાય તેવી કાળજી તમો લેશો તો પ્રયોગ અત્યંત લહેજતદાર બનશે.”

આ ખેલ તદ્દન ખાનગી સ્વરૂપનો હતો અને તેનાં કાઠ પણ પાત્રો ધંધા-દારી નહતાં; તોપણ એ પ્રયોગ એટલો સફળ નીવડ્યો કે તરતજ પારીસની ત્રણ

તથા નાટક કંપનીઓએ તેના પ્રયોગ શરૂ કર્યા. પછી તો આખા યુરોપનાં સર્વ શહેરોમાં તે થવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં બરલીનમાં તેના પ્રયોગ થવા ઉપરાંત તેવી પદ્ધતિનાં નાટકોને ત્યાં જન્મ મળ્યો. છેવટે રૂશીયાના પિટર્સબર્ગમાં પણ ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં તેના પહેલો જાહેર પ્રયોગ થયો અને તેને ઉત્તમ સફળતા મળી.

આ અરસામાં ટૉલસ્ટૉયના મનની સ્થિતિ કેવી હતી તે નીચેના ઉતારા-પરથી જાણી શકાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના અક્ટોબરમાં ગેને લખેલા પત્રમાં તેઓ લખે છે કે:—

“ મારું સર્વ કંઈ ઠીક ચાલે છે. હવે મૃત્યુકાળ સમીપ આવતો જાય છે એ જાણના હું ચિત્તમાંથી ખસે નહિ તેમ કહું છું. આથી ઘણી વખત રાત્રે નિદ્રા બરાબર નથી આવતી. નિદ્રા નથી આવતી એટલે માથું પણ ચઢે છે અને લખવાનું કામ બરાબર ચાલ શકતું નથી. આ રીતે બહારથી હું નિઃશ્વેચી હોઈશ પણ અંતઃસ્રષ્ટિનો ઉદ્વેગ મંદ પડતો નથી એટલે સંતોષ રહે છે. આ ઉદ્વેગ તે એ છે કે, પ્રભુ અને માનવસ્રષ્ટિ પ્રત્યે એકનિષ્ઠ થવાનો યત્ન કરવો. ”

“ મારા મસ્તકમાં હમણાં એટલાંકામ ધૂમે છે કે, તે સર્વ મારા હાથે પૂરાં થવાનો સંભવ નથી. આ કાર્યમાં મારે કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ નહિ હોતાં ખાત્રીપૂર્વક કેવળ લોકસેવાનોજ હેતુ હોવાથી ઘણી વખત એવા અરધાપરધા કૃત્ય માટે પણ મને આનંદ થાય છે; તથાપિ મારા એકાદ લેખને માટે લોકો પ્રશંસા કરવા લાગે છે કે પાછી મારી સ્વાર્થબુદ્ધિ ડોકિયું કરે છે. હું એવો મૂર્ખપ્રાણી છું. મારા એ સ્વભાવને હું શું કરું? ”

એ વર્ષમાં ઉપરોક્ત નાટક ઉપરાંત બીજી ઘણી નાની નાની વાતો કાઢે લખી હતી. તેમાંની એક બેના આધારે તેમણે એક બે નાટકો પણ લખ્યાં હતાં.

મોસ્કો શહેરમાં ટૉલસ્ટૉયના મકાન પાસે એક મોટું મેદાન હોઈ ત્યાં તહેવાર પ્રસંગે મેળો ભરાતો હતો. એ મેળામાં નાટક અને તમાસાના પ્રયોગો થતા હતા. ટૉલસ્ટૉયે ત્યાં જઈને કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોની પસંદગીનું અવલોકન કર્યું અને મધ્યપાનનિષેધક એક અપ્રસિદ્ધ નાના નાટકનો પ્રયોગ પણ ત્યાં કરાવ્યો. આ પ્રસંગે શીનરમેનને પોલીસ સાથે કંઈ ટંટો થવાથી પોલીસે તેને કાઢી મૂક્યો હતો; એટલે તેણે વાતો લખીને ગુજરાન ચલાવવાનો વિચાર કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૬ ના ડિસેમ્બરમાં લખેલા પત્રમાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે: “તમે લખો છો તે વાત જલદી પૂરી કરીને મોકલી આપશો. એકજ વાતમાં અનેક તત્ત્વ જેમ તેમ ધુમાડવાનો પ્રયત્ન કદિ પણ ન કરતા. નવો માણસ હરમેશાં આવી ભૂલ કરે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ બનેલી વાતનો વિપર્યાસ પણ ન કરવો. વાતની સર્વ હકીકત સુચનિત્ર હોવી જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. જગતમાં બનતી અનેક વાતો પરસ્પર સંબંધજ ધરાવે છે એમ કંઈ

નથી હોતું; માટે સ્વાભાવિક પ્રવાહ જેમ વળતો હોય તેમ વળવા દેવો એજ ઠીક છે.”

આ અરસામાં ટૉલ્સ્ટૉયના અનુયાયીઓની સંખ્યા પુષ્કળ વધી હતી અને એ અનુયાયીઓ તેમના વિચારો પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા સારૂ નાની નાની વસાયતો પણ સ્થાપવા લાગ્યા હતા. એકંદરે એ વસાયતો જોઇએ તેવી સફળ થઈ શકી નથી. એજ પદ્ધતિપર પછી ઇંગ્લાંડ, હોલેંડ અને અમેરિકામાં પણ કેટલીક વસાયતની સ્થાપના થઇ હતી. તેનું પરિણામ પણ રશીયન વસાયતોના જેવુંજ આવ્યું. ટૉલ્સ્ટૉયનો જેમને પ્રત્યક્ષ પરિચય થતો તેમનાપર તેમના વક્તૃત્વની છાપ તરતજ પડતી. સાંભળનારને એમજ લાગે કે તેમને વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ સારી રીતે સમજાય છે અને એ દુઃખદાયક સ્થિતિનો નાશ કરવાનો રામચાણ ઉપાય તેમને મળી આવ્યો છે. ટૉલ્સ્ટૉય પણ માણસ છે અને જૂલને પાત્ર છે, એ વિચાર કાઇને આવતો નહિ. આથી કાઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યા વગર અથવા પોતાની મનોવૃત્તિ તપાસ્યા વગર ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારને વ્યવહારમાં મૂકવા માટે કેટલાકો ખુશીથી અંધકારમાં દૂધકો મારતા. તેઓ પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ગમે તેવી અપરિચિત જગ્યાનો આશ્રય લેતા અને ત્યાં સર્વનો ખરો સ્વભાવ બહાર પડતાં પરસ્પર મારામારી કરી અંતે વેરાઇ જતા.

જુની સર્વ વાતોને ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારાનુસાર ખરાબ માનીને તેઓ તેનો ત્યાગ કરતા; પણ જુનું છોડી દઇ નવું શું લેવાનું છે તેનો તેઓ પ્રથમથી વિચાર કરતા નહિ. ટૉલ્સ્ટૉયનું પ્રથમ તત્ત્વ એ હતું કે પ્રત્યેક પોતે શ્રમ કરી પોતાનો ઉદરનિર્વાહ ચકાવવો; પરંતુ તેનો પ્રચાર કરવામાં પણ પરસ્પર સહાય તથા સલાહકાર મંડળની આવશ્યકતા રહે છે. એકાદ જમીનદાર એકદમ પોતાનું ખેતર પોતેજ ખેડવા ઇચ્છે, પણ તે કાર્યનો અનુભવ કે ટેવ નહિ હોવાથી પરસ્પર સહાય હોય તોજ ગાંઠું ચાલી શકે.

આ રીતે અન્યની સહાયની આવશ્યકતા સિદ્ધ થયા પછી બીજો પણ એક પ્રશ્ન ખાકી રહે છે. પાંચ સાત માણસ એકત્ર થાય અને તેમાં સ્વભાવની મિનનતા હોય તો પરસ્પર બને કેવી રીતે ? આ અડચણનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરોક્ત વસાયતોને થોડાજ સમયમાં થવા લાગ્યો; અને વળી કાઉંટના કહેવા પ્રમાણે હવા અને પાણીની માફક જમીન ઈશ્વરદત્ત હોઇ તેનો ક્યવિક્ય અયોગ્ય છે. પણ વસાયતવાળાને જમીન મફતમાં આપે કાણ ? આથી તેમને એ તત્ત્વનું તો આરંભમાંજ ઉલ્લંઘન કરવું પડ્યું. ટૉલ્સ્ટૉયે માનવજીવનની સામાન્ય દિશા દર્શાવી તેની પેટા વિગતો યોજવાનું કામ સદસદિવેક બુદ્ધિને સોંપ્યું છે; પણ પ્રત્યેક મનુષ્યની વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ બિન્ન બિન્ન પરિસ્થિતિને અનુસરી બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો હોવાથી જે વાત એકને ખરાબ દેખાય તેજ બીજાને સારી દેખાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

વળી આ વસાયતમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપની શિક્ષા નહિ હોવાથી ઉભયનો ટટો કેણે કેવી રીતે તોડવો ? જ્યાં નિશ્ચિત કાયદો નથી અને નિશ્ચિત રીત રિવાજ પણ નથી, ત્ય કંઈ પણ સમાજબંધારણ શક્ય નથી અને બંધારણના અભાવે સર્વ માણસો સમાજરૂપે એકત્ર રહે એ પણ શક્ય નથી. નિશ્ચિત કાયદા કાનુનના અભાવે વસાયતમાં શુષ્ક વાતોપર પણ વાદવિવાદનાં ક્ષેત્ર રચાતાં અને જે સમય કામ કરવામાં વપરાવો જોઈએ, તે યુદ્ધમાં વપરાઈ જઈને છેવટે કંઈજ શુભ પરિણામ આવતું નહિ. આ સ્થિતિને લીધે પરસ્પર ગેરસમજ થઈ વિદ્વન આવવા લાગ્યાં. હવે તેમના મંડળને જણાયું કે, કાયદા, સરકાર અને રીત રવાજના બંધન સિવાય સમાજ-ઘટના થઈ શકતી નથી અને સમાજરૂપે મનુષ્ય રહી શકતો નથી. સમાજ તરીકે કેટલાંક માણસોને એકત્ર રહેવું આવશ્યકજ છે તો પછી તે સર્વ મનુષ્યોના સંબંધ નિશ્ચિત હોવા જોઈએ. જો તેમ ન હોય તો પ્રત્યેકની સ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રબળ બની તે સમાજ છિન્ન ભિન્ન થતાં વિલંબ નહિ લાગે એવો બોધ આ વસાયતોના અનુભવે પૂરો પાડ્યો છે.

કાયદાની કચેરીઓમાં શ્રીમંતા ગરીબોને હુંટે છે, લુચ્ચા ભોળાઓને ફસાવે છે અને વકીલો અસીબોનાં ગજવાં ઢાપે છે એ બધું ખરું છે; પણ એ પ્રમાણે બને એવો કાયદાનો ઉદ્દેશ હોવાનું કોણ કહી શકશે ? કાયદો અસ્તિત્વમાં આવવાથી જ એ પ્રકાર બને છે એવું છેજ નહિ. બંને પક્ષની ખરી હકીકત જણી નિષ્પક્ષ-પાતપણે નીકાલ લાવવાના હેતુથીજ કાયદો અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. એકાદ જમીન વિષે કળયો હોય તો તેમાંના ખરો પક્ષ શોધી કાઢી તે જમીન તેને સ્વાધીન કરી ઉભય પક્ષને અન્ય કાર્ય માટે છુટા કરવા એજ કાયદાનો હેતુ છે. કાયદો નાખૂદ કરી એક બીજાની વિવેકબુદ્ધિને અનુસરી નિકાલ કરવાનું ધોરણ દાખલ થાય તો કળયાનો છેડો કદીએ ન આવે. અર્થાત્ કાયદાની આવશ્યકતા આપો-આપ સિદ્ધ થાય છે.

લોકો નિયત મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે તે સારૂજ કાયદા અને સરકારનું અસ્તિત્વ છે. દીર્ઘકાળના અનુભવથી શાણી બનેલી માનવજાતિએજ એ સંસ્થા નિર્માણ કરેલી છે. આજે તેનું સ્વરૂપ સર્વાંગ પૂર્ણ નથી એ વાત સર્વમાન્ય જોવી છે; પણ તેથી કરીને તેને તોડી નાખવી એ કંઈ તેનો ઉપાય નથી.

ટાલસ્ટોયની વસાયત યશસ્વી નહિ બનવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. એ કારણ તે તેમનો અપ્રતિકારનો મત છે. એ મતનું તત્ત્વ એવું છે કે, કોઈ માણસ આપણા પ્રત્યે ગમે તેવું વર્તન ચલાવે તોપણ શરીરબળથી તેનો પ્રતિકાર કરવો નહિ. આ તત્ત્વના બળથી આજ સુધીમાં અનેક ચમત્કાર થયા છે અને અશક્ય બાબતો શક્ય બની છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ એક સમાજના અનેક ઘટકોના

મનની સ્થિતિનો વિચાર કર્યા વગર એ તત્ત્વ સરખી રીતે લાગુ કરવામાં આવે તો તે કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી થાય ?

‘સ્માલેન્સક’ પ્રાંતમાં એવા પ્રકારની એક વસાયતની સ્થાપના થઈ હતી. એક વખત એ વસાયતમાં રહેવા માટે એક છોકરો આવ્યો. ટૉલ્સ્ટૉયના સિદ્ધાન્તોની જે ચર્ચા ચાલતી તે તે હમ્મેશ સાંભળતો હતો. એક દિવસે સવારે એક વસાયતી બહાર જવા સારું ટાટ શોધવા લાગ્યો. ટાટ જડ્યો નહિ. પેલો છોકરો તે ગૃહસ્થની પાસે રહેતો હતો અને એ ભાઈબંધ શેડનો ટાટ પહેરીને બહાર નીકળી પડ્યા હતા. થોડીવારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તે ગૃહસ્થે ટાટ માગ્યો. છોકરો ટાટ આપવાની ના કહેવા લાગ્યો એટલે ગૃહસ્થે તેને ઉપદેશ કરતાં કહ્યું કે, ચોરી કરવી એ મહાન અપરાધ છે. પણ કેમે કરતાં છોકરાના લક્ષમાં એ વાત આવી નહિ. તેણે કહ્યું કે, ટાટ પણ પ્રકારની મિલકતને પોતાની કહેવડાવવી એજ ન્યારે પાપ છે ત્યારે તે પાસે રાખવાનું પાપ શું તમે નથી કરતા ? ટાટ બહેને ગમે તેની પાસે રહે, તમે અને હું સરખાજ પાપી છીએ. આવા પ્રકારનો વાદવિવાદ ચાલતાં બીજા પણ વસાયતીયો ત્યાં આવ્યા. ટૉલ્સ્ટૉયની સર્વ સ્મૃતિઓ ઉચલાવી તેમણે તે છોકરાને સમજાવવા ચત્ન કર્યો; પણ પ્રયત્નની વાતનું ખંડન કરી તે છોકરાએ તેમની વિચારસરણી તેમનાજ ગળામાં નાખી. તેણે કહ્યું, હું દ્રોષના ઉપર દ્રોષ પ્રકારનો આરોપ મૂકતો નથી. હું દ્રોષને ચોર કહેતો નથી અથવા શાદ પણ કહેતો નથી. આ ટાટની જરૂર આ ભાઈને જેટલી છે તેટલીજ મને પણ છે. તમે ગમે તેટલો વાદવિવાદ કરો પણ તેથી કંઈ આ ટાટની મને જરૂર નથી એમ દરતું નથી. હા, તમે એ મારી પાસેથી જખરાધથી લઇ શકો છો; પણ તેથી તો તમે દોષિત દરશો. આવા પ્રકારનો પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો પણ તે ટાટ છોકરાએ પાછો ન આવ્યો. આ સ્થળે ટાટની વાત નથી. એ વાદ ટાટ માટે ન હોતાં તત્ત્વ માટે હતો અને પુષ્કળ વખત વાદ થવા છતાં તેનો નિર્ણય ન આવ્યો અને એ પ્રશ્ન જેવોને તેવોજ અધરતાલ રહ્યો. તથાપિ આ વાદમાં એક વાત સિદ્ધ થઈ કે, આવા પ્રકારનાં તત્ત્વો શુદ્ધ નૈતિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલાં ઉચ્ચ અને ખરાં હોય; પણ સામાન્ય મનુષ્યોના ચાલુ વ્યવહારમાં તે જેવાંને તેવાં લાગુ કરવાં એ ભૂલ છે. આવા પ્રકારની વિચારસરણીનો ફેલાવો તદ્દન સામાન્ય પ્રકારના માણસોમાં કરીને ટૉલ્સ્ટૉયે બીજા એક ભૂલ કરી હતી. આજ સુધી કાયદા, ગામ-પંચાયત અને ધર્મોપદેશકમાં જે વિશ્વાસ હતો, તે પણ એ સામાન્ય લોકોના મનમાંથી નાટ થવા લાગ્યો હતો; તેથી સમાજના મૂળ પાયાનેજ સડો લાગતો હતો. અહીં ન બુદ્ધિમેદં જનયેત્ અજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ એ તત્ત્વની સત્યતા પૂર્ણ-પણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેના મનમાંથી લેશ પણ સ્વાર્થ દૂર થયો ન હોય તેવો

સામાન્ય પ્રકારનો જનસમાજ સાધુસંતોના તત્વાનુસાર ચાલે એ શક્યજ નથી.

આવાજ પ્રકારની બીજી પણ એક વસાયત દ્વેર પ્રાંતમાં હતી. વસાયત-વાળાઓએ અહીં જે જમીન ખરીદ કરી હતી તે ઉત્તમ ન હોય રેતાળ હતી; પણ તેની સાથેજ એક એસી એકરનું જંગલ મળ્યું હતું. આ જંગલ તે જમીનથી દોઢ બે માઈલ દૂર હતું. ત્યાં વસાયત કરે થોડા દિવસ થતાં એક ગૃહસ્થે ત્યાં આવીને રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. તેની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કરી તેને ધર ખાંધવા સારૂ વસાયતીયોએ ઈમારતી લાકડાં કાપી રાખ્યાં. પછી તે ગૃહસ્થ કંઈ કારણસર વસાયતમાં આવ્યો નહિ તેથી નજીકના ગામવાળાઓએ પોતાને તે લાકડાં વેચાતાં આપવાનું કહેવડાવ્યું. પણ એક ગૃહસ્થે લાકડાં એવી રીતે વેચાય કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. તેણે કહ્યું: “ જે વસ્તુની આપણા જીવનને જરૂર નથી તેના પર માલકી રાખવાનું કારણ નથી. જો તેમ થાય તો તે આપણી માલમિલકત ગણાય અને તે ટોલસ્ટોયના તત્ત્વવિરૂદ્ધ છે. જ્યારે આ લાકડાંની આપણને જરૂર નથી ત્યારે આપણી એના પર માલકી નથી, અને ત્યારે માલકી રહેતી નથી ત્યારે તે બીજાને વેચવાનો આપણને શો હક્ક છે? આપણને જરૂરની ન હોય તેવી વસ્તુ દબાવી બેસીએ તો એ કૃત્ય કેવળ દુરુપશાહીજ થાય. આપણને જરૂર નથી તેવાં લાકડાં આપણાં છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો તો જૂઝમી પદ્ધતિને સંમતિ આપ્યા જેવું થાય; મટે લાકડાં વેચવાનો અધિકાર આપણને નથી. આપણે ત્યાં જૂલમનું નામ નિશાન નહિ હોવું જોઈએ, એ તત્ત્વપરજ આ વસાયતની આપણે સ્થાપના કરી છે; જો વેચવાની પદ્ધતિ રાખવી હોય તો પછી વસાયત સ્થાપવાની આવશ્યકતાજ રહેતી નથી.”

આ લાપણુ સર્વને યોગ્ય લાગ્યું અને પરિણામે પેલા ગામના ખેડુતોને બોલાવી કહેવામાં આવ્યું કે, “ આ વૃક્ષો ઈશ્વરનિર્મિત હોવાથી એના પર અમારો હક્ક નથી; એટલે વેચાતાં આપી શકતા નથી. તમોને જરૂરનાં હોય તો તમે લઈ જાવ.”

તેમનું આવું બોલવું સાંભળી પેલા ખેડુતો ગુંચવણમાં પડ્યા. આ લોકો ખરૂં બોલે છે કે મસ્કરી કરે છે કે પછી ગાંડા થયા છે તેની તેમને સમજ પડી નહિ. પણ પછી તેઓ ખરા મનથીજ બોલે છે એવી ખાત્રી થતાં તેમને અત્યાનંદ થયો અને લાકડાં ઉઠાવી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પરંતુ આ ખેડુતો નિરક્ષર છતાં પણ તદ્દન તર્કહીન ન હતા. તેમાંના એકે વસાયતીયોને કહ્યું: “ જ્યારે આખું જંગલ ઈશ્વરનિર્મિત છે ત્યારે આખું જંગલ અમે કાપીએ તો તમારી કંઈ હરકત છે? ” પ્રથમની વિચારસરણીને અનુસરી આ વાતનો અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ ન હતું એટલે એમાં પણ સંમતિ અપાઈ.

આ સમાચાર જોતજોતામાં આબુબાબુનાં સર્વ ગામડાંમાં પહોંચી ગયા

અને ખેડુતોનાં ટોળેટોળાં ગાડાં લઈ જંગલમાં આવવા લાગ્યાં. પછી થોડીવારે એક ખેડુતે વસાયતીયો પાસે જઈને કહ્યું: “ જંગલમાં પુષ્કળ ખેડુતો આવી પહોંચ્યા છે અને હવે મારામારીનો આરંભ થયો છે તેથી તુરંતજ અંદોષસ્ત કરવો જોઈએ. ” આવા સમાચારથી વસાયતવાળાનાં હૃદય ધ્રુજવા લાગ્યાં અને ખૂન થશે કે શું એવો ભય ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં જઈને કાષ્ટનો હાથ પકડવો એ અપ્રતિકારના તત્ત્વવિરુદ્ધ છે કે કેમ ? તે વિષેજ પ્રથમ ઉદાપોહ શરૂ થયો. ગમે તેમ હો, પણ કંઈએ અંદોષસ્ત કરવાની જરૂર હોવાથી ખરે લાવનાર ખેડુતનેજ તેમણે મુકાદમ નીમીને થોડાં થોડાં માણસોને જંગલમાં દાખલ થવા દેવાનો હુકમ આપ્યો. પેલા ખેડુતે પણ સંધિનો લાલ લઈ જોણે મૂક દાખી તેનેજ અંદર દાખલ થવા દીધા.

આખું જંગલ મફતમાં આપ્યા છતાં પણ ઉપરના પ્રકારથી ખેડુતો તો વસાયતીયોપર નારાજજ થયા. જેમને લાકડાં થોડાં મળ્યાં તે થોડાં મળવાના કારણે નાખુશ થયા અને જેમને ખીલકુલ ન મળ્યાં તે તો સ્વાભાવિક રીતેજ નાખુશ થયા. ખેડુતોનાં ટોળેટોળાં વસાયતીયો પાસે આવવા લાગ્યાં ત્યારે તે સર્વને જેમ તેમ પાછા કાઢવા પડ્યા. આવા મોટા ખળભળાટના કારણભૂત પોતે બન્યાનો વિચાર મનમાં આવતાં તે સર્વ દીલગીર થયા. છેવટે એક શાણા ખેડુતે તેમને કહ્યું: “ તમારે જ્યારે પરોપકાર કરવો હતો ત્યારે તદ્દન ગરીબ ખેડુતનેજ એ લાલ આપવો હતો. તમારી કૃતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે, પાંચ દશ ગાડી-વાળા શ્રીમંત ખેડુતોજ તમારું જંગલ લુંટી ગયા છે અને ગરીબને કંઈએ મળ્યું નથી. ”

કાષ્ટએ મિલકતપર સ્વામિત્વ નહિ રાખવાના તત્ત્વથી કેટલો ઘોટાળો થઈ પડે છે તે ઉપલા બનાવપરથી જણાઈ આવે છે. ધણા ખરા માણસો પોતાની મિલકતનો ઉપયોગ કેવળ સ્વાર્થબુદ્ધિ તરફજ કરે છે અને કેટલીક વખત તો ઉપયોગ કરતાં દુરુપયોગજ વિશેષ થાય છે એ વાત પણ ખરી છે; તથાપિ તેટલાપરથી માલમિલકત પોતેજ ખરાજ વસ્તુ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. એ ખરું છે કે મિલકતનો ઉપયોગ કેવળ સ્વાર્થને માટે થવો ન જોઈએ. તે એક વ્યક્તિના હાથમાં હો અથવા સુધરાઈ અને સરકાર જેવી સંસ્થાની સત્તામાં હો, પણ તેના ધારણ કરનારે પોતાની જવાબદારી સમજી તેનો લાલ સર્વને મળે તેવી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ધનવાનો અને જાગીરદારો ધણા ખરા તેનો એવે ઉત્તમ પ્રકારે સદુપયોગ ન કરતાં ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં, મોજમજ ઉડાવવામાં, એદી બનવામાં અને ખીજાઓને નીચોવવામાં દુરુપયોગજ કરે છે; તેથી કાઉંટને ‘ માલમિલકત ધરાવવી એજ પાપ છે ’ એમ લાગ્યું હોય તો બનવા જોગ છે.

ઉપર કહેલા ઉદાહરણુ જેવુંજ બીજું એક ઉદાહરણુ ‘ ખારકોક ’ ની વસાયતમાં બન્યું હતું. ત્યાંની વસાયતનું સ્થળ અને મકાનોના દસ્તાવેજ ‘ અલોહિન ’ નામના એક ગૃહસ્થના નામપર નોંધાયા હતા. વસાયતની જમીન અથવા ઘરખારપર સર્વની સરખી સત્તા હોવી જોઈએ, તેને માટે કોઈએ કશું કરવો નહિ અને કચેરીનું પગથીયું ચઢવું નહિ એ તત્ત્વપરજ આ વસાયતની સ્થાપના થઈ હતી.

એક દિવસે ‘ કલોસ્કી ’ નામનો એક માણસ એ વસાયતમાં આવ્યો. ટોલસ્ટોયનાં સર્વ તત્ત્વો વિષે સખત વાદવિવાદ કરી તે રાત્રે તે ત્યાંજ સુઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારે સર્વને એકત્ર કરી પુનઃ તેણે કહ્યું: “ ભાઈઓ, જણાવવાની રજા લઉં છું કે, આજથી અહીંના એક પણ ખેતરપર તમારો કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક નથી. આ ઘર, આજીવ્યાજીવનાં સર્વ ઘર, આગાયત જમીન તથા બીજી જમીન આજથી મારી માલકીની ગણીને તમને સર્વને અહીંથી ચાલ્યા જવાને ત્રણ દિવસની મુદત આપું છું. ”

આશ્ચર્ય એ હતું કે, કલોસ્કી તથા સર્વ લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. એ પછી બે દિવસે અલોહિને આજીવ્યાજીવનાં ગામડાંમાંથી ખેડુતોને એકત્ર કરી આ સર્વ હકીકત કહી અને સર્વ મિલકતનું એક બક્ષીસપત્ર તે ખેડુતોના નામનું લખી આપ્યું. આ પ્રમાણે તે સર્વ મિલકત ખેડુતોને મળી.

પ્રકરણ ૨૦ મું-મત પ્રચાર.

લસ્ટોયના ધાર્મિક વિચારોની ચલવિચલતા ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના અરસામાં શરૂ થયા પછી તેમાં ફેરફાર થતાં થતાં ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધીમાં તે ઘણા અંશે સ્થિરતા પામી હતી. આ દશ વર્ષના સમયમાં તેમના મત અનિશ્ચિત હોવાથી તેમનું વર્તન પણ તેવુંજ રહેતું હતું. પછી વિચાર અને અનુભવથી તેમના મત નિશ્ચિત થયા પછી તેમાં વિશેષ ફેરફાર થયો નહિ.

આજ અરસામાં તેમનો મિત્ર 'જે' પ્રિયતમો પાછલા પ્રકણમાં જણાવેલો ચિત્રમય જીવનક્રમ તૈયાર કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના મે મહિનામાં તેને લખેલા પત્રમાં ટોલસ્ટોય લખે છે:-

“ ખરો કળાવાન તેજ યષ્ટ શકે છે કે, જેના હૃદયમાં કોઈ પણ ઉપકારક વિષયનું જ્ઞાન અને ચારિત્ર છલોછલ ભરાઈ જઈને પછી બહાર વહેવાનું જોર કરે છે; તેની માહિતી લોકોને આપવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા જેના હૃદયમાં વાસ કરે છે અને એ ઇચ્છાને અમલમાં લાવવાની જેનામાં આવડત છે. પછી તે લેખક હો, ચિત્રકાર હો અથવા અન્ય કોઈ પણ કળાનો આશ્રય લેનાર હોય. જુદી જુદી કળાઓનાં આલેખ જુદાં જુદાં દશે પણ તે સર્વનું અધિષ્ઠાન એકજ સ્વરૂપનું છે. આવા પ્રકારનો કળાલિંગ પુરૂષ સારો પરીક્ષક પણ હોય છે. તે પોતાની વિશિષ્ટ કળાનું રહસ્ય જેમ જાણતો હોય છે તેમજ અન્ય કળાનાં પણ રહસ્ય સમજી શકે છે. તે અન્યની કૃતિનું પરીક્ષણ જેટલી કઠોરતાપૂર્વક અને નિષ્પક્ષપાતપણે કરે છે, તેટલીજ કઠોરતાથી પોતાની કૃતિ તરફ પણ જુએ છે. આવી કઠોર દ્રષ્ટિને લીધેજ ઘણીવાર તેનાથી લોકોપયોગી કાર્ય યષ્ટ શકતું નથી. તેનું કામ તેનેજ ઘણી વખત નાપસંદ પડે છે અને તેથી તે તેને લોકો સમક્ષ લાવતો નથી. મને લાગે છે કે, તમારી વાત પણ તેવીજ છે. તમે હાથમાં લીધેલું કાર્ય પૂર્ણ થવાની ખાસ જરૂર છે; તથાપિ તે જેટલું સત્વર આગળ વધતું નેહ્યું તેટલું વધતું નથી. પરંતુ

તમારે એક એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે કે, ખ્રિસ્તના જીવનનું ખરૂં રહસ્ય તમને જેટલી ઉત્તમતાથી સમજાયું છે, તેટલું અન્ય કોઈને સમજાવ્યેલું નથી. તેજ પ્રમાણે એ રહસ્યને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની તમારા જેટલી શક્તિ પણ અન્યમાં નથી. એ વિષયનાં ચિત્ર તમારા જેવાં ઉત્તમ અન્ય કોઈ નહિ દોરી શકે. તમારાં બધાંજ ચિત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ બનશે એમ કહેવાય નહિ; તથાપિ તેમાંનાં અડીક ચિત્રો પણ અન્યનાં સારાં ચિત્રો કરતાં તો ઉત્તમ પંકિતનાંજ ઠરશે. ”

આ વખતે ટોલસ્ટૉયે ‘ માનવજીવનક્રમ અને મૃત્યુ ’ નામક પુસ્તક લખ્યું હતું. એ ગ્રંથ કેવળ તત્ત્વવિચારનો છે. એવા પ્રકારના શુદ્ધ તત્ત્વમય ગ્રંથ એ વિષયનો શોખ ધરાવનાર જિજ્ઞાસુઓ સિવાય અન્યને રૂચે તેમ નહિ હોવાથી તેનો પ્રચાર સાધારણજ થયો અને અન્ય ભાષાઓમાં તેનાં સારાં ભાષાંતર પણ થયાં નથી.

જગતનો પ્રત્યેક માણસ પોતાના કલ્યાણપથની શોધમાં હોય છે. કોઈને પણ પોતાનું અનિષ્ટ થાય એવી ઇચ્છા નથી હોતી. પણ ‘ ઈર્ષ્યા અને અનિષ્ટ ’ ની સમજણ પ્રત્યેકની જુદી જુદી હોવાથી પરસ્પર વાદ ઉપસ્થિત થાય છે વર્તમાન યુગમાં ભૌતિકશાસ્ત્રો વિજ્ઞાણો ઝડપથી આગળ વધ્યાં ગય છે. એ શાસ્ત્રો ઉપદેશો છે કે, બને તેટલા ઔદિક ભોગ ભોગની લો. ત્યારે બીજી તરફ લાલનો ખ્રિસ્તધર્મ કહે છે કે, ચાલુ જીવન તરફ ન જેતાં જીવાત્માની ભવિષ્યની સ્થિતિ તરફજ લક્ષ આપો. ખરા ખ્રિસ્તધર્મનું આ જોડું સ્વરૂપ છે અને ધર્મની પેઠે અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રો પણ જોટાજ સ્વરૂપમાં પ્રવર્તે છે. એ ગ્રંથમાં મુખ્ય મુદ્દો આવા પ્રકારનો છે.

ટોલસ્ટૉયે કહે છે કે, “ આપણને હમ્મેશાં એમજ લાગ્યા કરે છે કે સુખ એ આપણો હક્ક છે. સુખી બનવાની લાગણી આપણે કદિ છોડી શકતા નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણને એ સુખ પ્રાપ્તજ થાય છે એવું કંઈ નથી હોતું. એમ શા માટે બને છે ? એનું કારણ એજ છે કે, આપણો ઉદ્દેશ એકજ નથી હોતો. એકજ ધ્યેય તરફ આપણે કદિએ સંપૂર્ણ તનમન સમર્પણ દેતા નથી. આપણે કેવળ દેહના સુખ માટેજ અનેક પ્રકારની ભાંગફાટ કરીએ છીએ; પણ સુખનું સત્ય સ્વરૂપ દેહસુખ નહિ પણ આધ્યાત્મિક સુખ જ છે; એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી અથવા આપણને તે વાતનું વિસ્મરણ થયેલું હોય છે. આથી કરીને વ્યાધિ એક પ્રકારનો અને ઉપાય આપણે બીજા પ્રકારનો કરીએ છીએ. બાહ્ય-જડ પદાર્થમાં ગમે તેટલો અભ્યાસ અને શોધ આપણે કરીશું, તોપણ માનવ જીવનના અતિમ આશયનો પત્તો એમાંથી કદિ પણ મળી શકવાનો નથી. આપણી ઔદિક સુખની ઇચ્છા, આધ્યાત્મિક સુખેચ્છાના તાબામાં સોંપ્યા સિવાય આપણને કદિ પણ સાચો સંતોષ

મળવાનો નથી. આપણા દેહને સુખી રાખવા માટે ભૌતિકશાસ્ત્રો કરોડો સાધન પુરાં પાડશે તોપણ તેનાથી આપણા મનને શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી. જગતના સર્વ મહાન ધર્મોએ એજ સંદેશ મુકત કરે આપેલો છે. ઉચ્ચ મનોવૃત્તિનો વિકાસ કરી પશુવૃત્તિનો નાશ કરવો એજ માનવજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય હોવાનું જોઈએ; અને એ ધ્યેય જેટલા પ્રમાણમાં સાધ્ય થશે તેટલાજ પ્રમાણમાં તમને શાંતિનો લાભ મળશે. બાહ્ય ભોગોને શોધવા અને ભોગવવા કરતાં પ્રભુપરાયણતા તથા ભૂતસેવાને ખાતર તેનો ત્યાગ કરવામાં જે આનંદ રહેલો છે, તે અનુભવ વિના સમજાય તેમ નથી. આ સિદ્ધાંતની ધરાધર ખાત્રી થવી એ અંતિમ સાધ્યનું પ્રથમ પગથીયું ચઢવા ધરાધર છે. આવી સમજણપૂર્વક એ માર્ગમાં આગળ વધવાને ખાતરજ જે આ સંસારમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે, તે દેહથી નષ્ટ થવા છતાં પણ નષ્ટ થયો ગણાતો નથી. દેહાવસાન પછી પણ તે પરાપકારના પ્રેરક રૂપે જીવતાં મનુષ્યોમાં વિચરતો રહે છે. આ સર્વ વાતો સામાન્ય અશિક્ષિત જનસમૂહ સહેલાઈથી સમજી શકે છે. એમાં તેમને કાંઈ પણ ખોટું જણાતું નથી; પણ સુશિક્ષિતોના લક્ષમાં આ વાત નથી આવતી. વર્તમાન શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ એવાં છે કે તેને પરિણામે જીદ્દિનાં સાત્ત્વિક ચક્ષુ બંધ પડે છે. જે પ્રમાણે એક દેહમાં અનેક અવયવ હોય છે તેજ પ્રમાણે સમાજમાંનો પ્રત્યેક માણસ પણ સમાજરૂપી શરીરનો એકેક અવયવ છે. જે પ્રમાણે દેહમાંનો પ્રત્યેક અવયવ બીજાં અવયવોને હરકત ન પહોંચે તેવી રીતે પોતાનાં નિત્ય કર્મ કરીને આખા દેહનું સ્વાસ્થ્ય જાળવે છે; તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પણ અન્યને હરકત કર્યા સિવાય સમાજરક્ષણમાજ પોતાની શક્તિનો વ્યવ કરવો એ તેનું ખાસ કર્તવ્ય છે. એ પ્રમાણે નહિ થવાથીજ સમાજ દુઃખ અને અધોગતિને આધીન થાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, સ્વાર્થ-ત્યાગજ માનવજીવનનો મુખ્ય પાયો હોવો જોઈએ.

જેનામાં પ્રેમનું ટીપું પણ ન હોય તેવો એક પ્રાણી જગતમાં તમને નહિ મળે. પ્રત્યેક માનવ-હૃદયમાં રહેલા એ પ્રેમરૂપી બીજની સંભાળ લઈ તેનું મજબૂત વૃક્ષ બનાવીએ તો સ્વાર્થત્યાગનો માર્ગ ધણોજ સરળ થઈ પડે. અનેક વખત મનુષ્યોના જીવનક્રમમાં જે વિરોધ જણાય છે તેનો નાશ કરવાને પ્રેમજીવન સમું અન્ય એકે દિવ્ય ઔષધ નથી. બીજાઓની દુઃખમય સ્થિતિમાંથી આપણે અનેક પ્રકારનો બોધ મેળવી શકીએ છીએ. તેમને દુઃખમુકત કરવાનો હૃદયપૂર્વક ચત્ત કરવાથી આપણું અંતઃકરણ કેવું ઉદાર અને પ્રેમમય બનીને આપણને ઉન્નતિના સત્ય સુખના માર્ગે ચડાવે છે તે અનુભવથીજ આપણે જાણીશું જોઈએ.

કેટલાક કહે છે કે, પ્રેમ પણ એક ક્ષણિક લહરી હોઈ તેમાંથી એ અંતે દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લક્ષમાં રાખવું કે એમ કહેનારા સકામ પ્રેમી હોય છે. તેમની માન્યતા એવી હોય છે કે, પ્રત્યેક સારા કર્મનો તેમને બદલો મળવો જોઈએ. તેમનો પ્રેમ કામનામય હોય છે. તેમનામાં શુદ્ધ પ્રેમનો નિવાસ ન હોતાં તેમના સ્વાર્થેજ પ્રેમનું રૂપ લીધેલું હોય છે; અને એવા ઢાંગી-મલીન પ્રેમનું પરિણામ દુઃખમાં આવે તો આશ્ચર્ય જેવું શું ? સાચા-શુદ્ધ પ્રેમમાં સ્વાર્થ અથવા બદલાની આસક્તિ નથી હોતી. પોતે બીજાને સુખ શી રીતે પહોંચાડી શકે, એજ વાત તરફ પવિત્ર પ્રેમનું લક્ષ હોય છે. આવા પ્રેમવાળો માણસ સામાને ખાતર ગમે તેવો ભોગ આપવાને તૈયાર હોય છે. તેનો એ આત્મભોગ અમર્યાદ હોય છે એટલુંજ નહિ પણ તે ભોગ અમુકને માટે આપવો અને અમુકને માટે ન આપવો એવો પક્ષપાત કે ભેદભાવ પણ તેના પ્રેમમાં નથી હોતો. મિત્રની સેવા કરવી અને શત્રુની ન કરવી એમ તેને લાગતું નથી. સામાન્ય રીતે આપણે જે મનોવૃત્તિને પ્રેમ સમજીએ છીએ તે વૃત્તિને ખરા પ્રેમનો પરિચય નથી હોતો. અમુક કરવાથી આપણને અમુક લાગવગ, કીર્તિ, કે બીજો કોઈ ઐહિક લાભ મળશે, એવી ભાવનાથી આપણી મનોવૃત્તિ અમુક વ્યક્તિ તરફ કે કાર્ય તરફ આકર્ષાય છે અને તેને આપણે પ્રેમનું નામ આપીએ છીએ; પરંતુ ખરું જોતાં એમાં આપણો પ્રેમ તે વ્યક્તિ કે કર્તવ્ય પ્રત્યે નહિ હોઈને અમુક લાભ-સ્વાર્થ પ્રત્યેજ હોય છે. એમાં નિઃસ્વાર્થપણું અને સ્વાર્થત્યાગરૂપી પવિત્રતાને બદલે આપણી વૃત્તિ સ્વાર્થની મલીનતાથી દૂષિત થએલી હોય છે. આપણી ભાવનામાં રહેલો એ દોષ જો નષ્ટ થાય તો પ્રેમના એ પવિત્ર બીજ-માંથી વિશાળ વૃક્ષ ઉછરવું અશક્ય ન બને. સ્વાર્થબુદ્ધિનું મૃત્યુ થઈ પરાર્થ-બુદ્ધિની ખીલવણી થવી એજ પ્રેમવૃક્ષનું ઉછરવું છે; અને જ્યારે એ પરોપકાર બુદ્ધિ જન્મ પામે છે ત્યારેજ ખરા સુખનો પ્રારંભ થાય છે. તેજ વખતે આપણને ખરી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને આપણને જણાવા લાગે છે કે, માનવ-જીવનનો ખરો હેતુ શારીરિક સુખ નથી; પણ દેહયત્ન કરવો એજ આપણા સત્ય સુખનો-આત્મકલ્યાણનો નિશ્ચિત માર્ગ છે.

સ્વાર્થી પ્રેમના કારણથી આપણે હાથે કરીનેજ દુઃખના માર્ગે જઈએ છીએ. ધનધાન્ય ઇત્યાદિ પુષ્કળ પદાર્થો મેળવી તે દ્વારા સુખી થવાની આશા રાખવી અથવા એવાં પુષ્કળ સાધનો પ્રાપ્ત થયા પછી તેમાંના કેટલાક લાગતું દાન કરવું, એ કંઈ સુખી થવાનો ઉપાય નથી. સુખી થવાનો અને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ તો એજ છે કે, એ સાધનોનો તેમજ તેને મેળવવાના લોભનો ત્યાગ કરવો; અને પોતાને ભૂલી જઈ મળતી તકનો લાભ લઈ

પરસેવા કરવી. પ્રેમનો ખરો અર્થ એજ છે કે, સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થની વિસ્મૃતિ. પોતાની સર્વ ઇચ્છાનો લોપ થયા વિના અંતઃકરણમાં સત્ય પ્રેમનો ઉદ્ભવ કદિ પણ થશે નહિ. નાનાં બાળકોમાં એવો વિશુદ્ધ પ્રેમ ધણી વખત દૃષ્ટિએ પડે છે. મોટી વયના માણસને તો પોતામાં પણ એવા પ્રેમની પ્રતીતિ મળતી નથી તેમ બીજામાં તે હોય તો તેનું પણ દર્શન થતું નથી. આવા માણસના પ્રેમમાં અને પશુના પ્રેમમાં વસ્તુતઃ કંઈજ ભેદ નથી હોતો. માનવ-જીવનનું અવલોકન કરતાં તેનું વલણ તો પશુત્વને નષ્ટ કરવા તરફજ જણાય છે; પરંતુ મનુષ્યોના વર્તન તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે તો પશુત્વનું રક્ષણ કરવામાંજ તેઓ મગ્ન થએલા જણાય છે. પ્રથમ તેઓ પદ્ધતિની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને તે ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા મથે છે. પદાર્થ આવી મળે છે તો ક્ષણ માત્ર તેને ઇચ્છા-તૃપ્તિનો સુખાલાસ થાય છે; પણ એ ક્ષણ વીતે છે નથી વીતતી તેટલામાં તો એ ઇચ્છા પાછી એવડા બળથી ઉછળે છે અને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ તથા વિધ્નોનાં દુઃખદાયક લક્ષણો સાથે લેતી આવે છે; કે જેની સાથે લડતાં લડતાં મનુષ્ય અંતે થાકીને તથા નિરાશ બની જઈને કાળના મુખમાં પડે છે.

અનેક પ્રકારના શ્રીમંતાર્થ ઉપભોગની ઇચ્છા મનુષ્યમાં વધતી જાય છે તેમ મૃત્યુનો ભય પણ વધે છે. ધનવાનોની સર્વ એન બાજુ પરકીય દુઃખમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે. હજારો માણસોને પીલવામાં આવે છે ત્યારેજ શ્રીમંતોને મોજમગ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિમાં રહેનારાઓને બીજાઓ વિષે પ્રેમ ઉદ્ભવેજ શી રીતે ? જો એક માણસે મોજમગ્ન ભોગવવી હોય તો બીજાં સો માણસોની ગરદનપર તેણે શસ્ત્ર ચલાવવુંજ જોઈએ. મનની આવી સ્થિતિમાં પ્રેમની મૃદુ ભાવનાનો ઉદ્ભવ શક્ય છે ? જરૂરીયાતો વધારતા જવી અને તે પૂરી કરવા સાધનો પ્રાપ્ત કરતા રહેવું એ તો મૃગજાળની પુકે પડવા સમાન છે. એમાં ઇચ્છાની તૃપ્તિ થવાનું તો કયાંય રહ્યું પણ ઉલટી તૃણા વધતી જાય છે અને દોડતાં દોડતાં છેવટે માણસ લોથપોથ બનીને ભોંયભેગો થાય છે તથા પ્રાણ છુટી જાય છે. ”

“ માણસના મનમાં મરણની કલ્પના ન આવતાં જાણે તેને એમજ લાગે છે કે પોતે અમર છે. તેનું અંતઃકરણ જાણે કહેતું હોય કે, મૃત્યુનું અસ્તિત્વજ નથી. અસંસ્કૃત બુદ્ધિને આ કથન ખોટું લાગે છે; પણ એમાં ખોટું શું છે ? મૃત્યુ તો રૂપાંતર માત્ર છે. વર્તમાન દેહની પૂર્વે પણ એવાં અનેક રૂપાંતર થઈ ગયાં છે, એમ અર્વાચીન શાસ્ત્રો કહે છે અને એવા પ્રકારનાં રૂપાંતરો થતાં થતાંજ પ્રાણીને હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. જો આવા પ્રકારનાં રૂપાંતરો થયાં ન હોત તો આપણે મનુષ્યદેહ પર્યંત આવ્યાજ ન હોત. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે

રૂપાંતર એજ સૃષ્ટિનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે. જો એ ક્રમ બંધ પડી રૂપાંતર થતાં અટકી જાય અને જેની તેજ સ્થિતિ કાયમ રહે તો આપણને આપણું જીવન એટલું ભારે થઈ પડે કે જેથી આપણને મરણના ભય કરતાં જીવનનોજ ભય ભારે થઈ પડે. ‘ભાવના’ એ આપણા જીવનનું મૂળ રૂપ છે. એ અનેક યુગથી પૂર્વજોમાં અવતરીને આપણા સુધી આવી પહોંચેલી છે. ત્યારે આપણા દેહાવસાન પછી તેનો આત્મિક નાશ થશે એમ કહેવાને શો આધાર છે? એવી કલ્પનાજ શા માટે કરવી? આપણને ભય લાગે છે કે આપણી ભાવના નષ્ટ થઈ જશે. સામાન્ય સૃષ્ટિક્રમને બંધ બેસતું ન આવે એવું કાંઈ રૂપાંતર આપણામાં થશે એમ લાગવું એજ આપણા ભયનું મૂળ છે. મૃત્યુ થશે એવી કલ્પના ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતાંજ તમોને સમગ્રયા વગર પણ તમારું ચિત્ત તમારા આગલા જીવન તરફ વળે છે; અને નિત્ય જીવનને માટે ઉપયોગી સાધનો પોતે મેળવી શક્યાં નથી એ લાગણી તે વખતે ઉત્પન્ન થતાંજ ભયથી ચિત્ત કંપી ઉઠે છે. દેહ એટલે શું? અદ્રશ્ય લાગણીઓનું જે દ્રશ્યરૂપ તેજ દેહ! આ દષ્ટિએ જોતાં દેહની કંઈ કિંમતજ નથી. વિચાર એજ આપણું ખરું સ્વરૂપ છે. એવી એક પણ ક્ષણ જતી નથી કે જે વખતે આપણું શરીર બદલાતું ન હોય. એક પણ પણ શરીર જેવું ને તેવું રહી શકતું નથી. પ્રત્યેક ક્ષણે તેમાં ધડભાંગ ચાલુજ હોય છે અને પ્રત્યેક દિવસે આપણને નવો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જતાં આપણી લાગણી, વિચાર અને જ્ઞાન જેમનાં તેમજ રહે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દેહ અને લાગણી બન્ને એકરૂપ નહિ પણ લિન્ન છે. આથી મૃત્યુ થતાં દેહ જાય પણ તેની સાથે લાગણી પણ જાય છે એમ શા માટે માનવું? એમ માનવાને કંઈજ આધાર નથી. લાગણી-વિચાર એજ આત્મા છે. દેહ એ આત્મારૂપ ન હોયને પ્રેમ અને દ્વેષની ભાવના દેહ સાથે નહિ પણ આત્મા સાથે જડાયેલી છે. દેહ કંઈ પ્રેમ કે દ્વેષ નથી કરતો. એ ભાવના તો આત્મરૂપમાં પ્રકટ થાય છે. આપણા સર્વ અસ્તિત્વનો સારાંશ માત્ર એક આત્માજ છે. માટે મૃત્યુ સાથે આપણે જે ગુમાવીએ છીએ તે વસ્તુ (દેહ) તો એવી તુચ્છ છે કે, તેને ગણનામાંજ લેવાની નથી. એક વખત જ્યારે આપણી વિવેક-બુદ્ધિ જાગૃત થાય છે અને આપણી ખાત્રી થાય છે કે મરણ આપણું પોતાનું

× આર્યશાસ્ત્રોએ કરેલા પાંચ કોષોના વર્ણન તરફ જોતાં કાઉંટનું આ કહેવું મનોમય કોષને આત્મા માનવા જેવું હોઈ શુદ્ધાત્માની સમજણથી દૂર છે; એ સમજણ પણ કાઉંટ મેળવી શક્યા હશે તો તે આગળ ચાલતાં જણાઈ આવશેજ. તે ન જણાય ત્યાં સુધી તો આમાં જ્યાં જ્યાં આત્મા સ્પષ્ટ આવે ત્યાં ત્યાં મનનેજ સમજ ચલવી લેવાનું છે.

સંપાદક

નહિ પણ દેહનું જ થાય છે અને નવો વધારે સારો દેહ મેળવવાને માટે જ તેમ થાય છે; ત્યારે આપણું અંતઃકરણ વિસ્તૃત અને સાચા પ્રેમની ઉત્પત્તિને માટે યોગ્ય બનીને ધીમે ધીમે સત્ય સુખના માર્ગે વળે છે. અનેક યુગથી અનેક રૂપાંતરોનો અનુભવ લેતા લેતા આપણે હાલની સ્થિતિએ આવેલા છીએ, એ સિદ્ધાંત આપણી વિવેકબુદ્ધિને એક વખત બરાબર સમજાય છે; એટલે પછી હવે ચનારા મરણરૂપી નવા રૂપાંતરને માટે જરા પણ ભીતિ લાગવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.”

“મારો મોટો ભાઈ નિકોલસ જીવતો હતો ત્યારે તેના જે જે મનોભાવની મારાં પર અસર થતી હતી, તે મનોભાવ તે દેહથી નષ્ટ થયો છે તોપણ મારા પર અમલ ચલાવે છે. આનો અર્થ એટલો જ છે કે, તેની જીવિતાવસ્થામાં અમો બન્નેમાં જે પરસ્પર સંબંધ હતો તેજ તેના દેહાવસાન પછી પણ કાયમ છે. આપણા જીવનની ખરી કિંમત આપણી સમજણ અને લાગણીમાં જ છે. જડ દેહથી થતાં કર્મ એ કંઈ આપણું ખરું જીવન નથી; પણ તે કર્મનો જે પરિપાક આપણી લાગણીમાં રહે છે તેજ આપણું ખરું જીવન છે અને દેહ મરવા છતાં એ જીવિત નષ્ટ થતું નથી. એ જીવિત સૃષ્ટિના કાયદાથી બદ્ધ થયેલું છે. એમાં થયા કરતી ઘડભાંગ ઠરેલા નિયમોને અનુસરીને જ થાય છે. આ સર્વ વિચાર-પરંપરા લક્ષમાં રાખીને જોઈશું તો આપણને મૃત્યુનું સ્વરૂપ ઉગ્ર અથવા વ્યર્થ લાગશે નહિ. જીવનયાત્રા દરમિયાન આપણને જે અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ ભોગવવી પડે છે, તેમ થવાનું કારણ પણ આપણને સમજાતું નથી; પણ કાર્ય-કારણના અટલ નિયમ તરફ જોતાં કારણ સિવાય કોઈ પણ કાર્ય બનતું જ નથી; એટલે એ આપત્તિઓના હેતુ તથા કારણ અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ. એ હેતુ તથા કારણ આપણને જડ જગતમાં સ્પષ્ટપણે જણાતાં નથી તોપણ આ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે કે, આપણને દેખાય છે તેટલું જ માત્ર આપણું જીવન હોતું ન જોઈએ; અને તેની પાછળ કાંઈ પણ હેતુ અને કારણ અવશ્ય હોવાં જ જોઈએ. ભૂલ અને ભૂલનું આવેલું પરિણામ એ બંને બાબતો—એટલે કે કાર્ય અને કારણ આપણા લક્ષમાં આવે છે એટલે પછી આપત્તિનું કારણ શોધવાને માટે આપણે દૂર જવું પડતું નથી. માણસ અમુક ઇચ્છા અથવા આપત્તિને આધીન થતાં જ તેની કાર્યક્ષમતા પણ વધે છે અને તે વ્યવસ્થિતપણે ઉદ્યોગે વળગે છે. આ વાતનો અનુભવ આપણ સર્વને થયા જ કરે છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે મનુષ્યમાત્રના કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં મૂળ હેતુ દુઃખનિવારણનો જ હોય છે. મનુષ્યના મનમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા અથવા જરૂરીયાત ભાસી એટલે તરત જ દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પછી તે તેના નિવારણનો ઉદ્યોગ કરવા લાગે છે. જગતમાં જે દુઃખનું નામનિજ્ઞાન ન રહે તો કોઈ પણ માણસ ઉદ્યોગે વળગે નહિ. આ

ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, દુઃખજ આપણી કર્મભાવનાનું જીવનું જગતું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે. આપણી ભૂલો અથવા અજ્ઞાનને લીધેજ આપણી પ્રત્યેક આપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેનું નિવારણ કરવું હોય છે તો આપણને કાંઈ પણ કર્મ કરવાંજ પડે છે. આ વખતે પરાંપર સમજણપૂર્વક અને સૃષ્ટિના કાયદાને અનુસરીને આપણે આપણો પ્રયત્ન કરવો એજ આપત્તિને ટાળવાનો માર્ગ છે. આ પરંપરા લક્ષમાં આવતાં આપત્તિ એ કોઈ મોટી ગૂઢ અથવા ભયાનક વસ્તુ આપણને લાગશે નહિ. જીવનયાત્રામાં જો આપણે આગળ પગલું ભરવું હોય તો એવાં દુઃખોનાં મસ્તકોપર પગ મૂકીનેજ આપણે જવું જોઈએ. ગમે તેવું મહાન દુઃખ પણ કાલાંતરે માણસ વિસરી જાય છે; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, દુઃખ વિસરવાની શક્તિ વધારે નહિ તો ખીજરૂપે પણ આપણામાં રહેલીજ છે. એજ ખીજને આપણે ખીલવીએ એટલે પછી ગમે તેટલા દુઃખના સંયોગો વચ્ચે પણ તેની વિસ્મૃતિ થવી અશક્ય નથી. આ દુઃખને વિસરવાની અથવા તો તેમાં દુઃખનો અનુભવજ નહિ થવાની શક્તિને વધારવાનો ઉપાય આપણા જીવનને પરાંપર વહેવડાવવું એજ છે. કુદરતનો આ કાયદો જોને સમજાય છે અને જો તે પ્રમાણે વર્તે છે તેને સુખનો તોટો નથી પડતો. ”

આ પ્રમાણે એ પુસ્તકમાં રૂશીયાના ચાલુ ધર્મપંથ વિરૂદ્ધના વિચારો હોવાથી સરકારી પરીક્ષકના સપાટામાંથી તે પસાર થવાનો સંભવ ન હતો; તેથી ટોલસ્ટોયે તેને માટે સરકારની પરવાનગી પણ માગી ન હતી. તેની એક હસ્ત-લિખિત પ્રત જીનોવામાં ગઈ અને ત્યાંજ તે છાપવામાં આવ્યું. પુસ્તકનાં પ્રૂંક તેમજ છાપખાના માટે તૈયાર કરાયેલી પ્રત કાઉન્ટના જોવામાં નહિ આવવાથી તથા નકકલ કરનારની ભૂલો, અજ્ઞાન વગેરેને લીધે તેમાં ન્યૂનતા તથા દોષ આવ્યા હોય એ સ્વાભાવિકજ છે.

વળી હસ્તલિખિત પ્રતપરથી છાપખાના સાફ જેણે પ્રત તૈયાર કરી હતી, તેની એકાળજ અથવા અજ્ઞાનતાને લીધે પણ પુષ્કળ સ્થળે અર્થનો અનર્થ થયો છે. એ પછી એ પુસ્તકનો સાર ન્યૂયૉર્કમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ટોલસ્ટોયનું ‘જીવનહેતુ’ નામે પુસ્તક જેમના જેમના વાંચવામાં આવ્યું છે તેમનાપર તેની અસર થયા સિવાય રહી નથી. તેમના વાંચકોમાંના ધણાઓના વિચારો ફેરવાયા હતા અને કેટલાકે સરકારી નોકરીનાં રાજીનામાં આપી દીધાં હતાં તથા કેટલાક રાજપ્રકરણી ચળવળ માટે બહાર પણ પડ્યા હતા. આ પ્રમાણે એકલા રૂશીયામાંજ બન્યું હતું એમ નહિ; પણ અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં પણ કેટલાક ટોલસ્ટોયના અનુયાયી થયા હતા.

આ વખતે ટોલસ્ટોયનો સાજો ખર્સ કોકેશસ પ્રાંતમાંથી પાછો આવ્યો હતો.

તે ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના ઑગસ્ટ મહિનામાં ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા યાસનાયા ગયો હતો. આ સમયની ટૉલ્સ્ટૉયની વૃત્તિ વિષે તે કહે છે કે:—

“ ટૉલ્સ્ટૉયનું વદન તદ્દન શાંત દેખાતું હતું; તથાપિ તેમણે એકંદરે માનસિક યાતના કેટલી ભોગવી હશે તેની કદપના કોઈને પણ તેમના વદનપરથી આવી શકે તેમ હતું. તેમના પૂર્વના ચહેરામાં અને આજના ચહેરામાં મને આજ ૭ મીનનો અંતર જણાયો. ”

“ તારા પાડોશીપર પ્રેમ રાખ, એ ખ્રિસ્ત વાક્ય ટૉલ્સ્ટૉયને એટલું બધું રૂચ્યું હતું કે, તેમનું સર્વ વર્તન તેને અનુસરીનેજ હતું. ”

“ ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે તે કહેતા કે, માણસ જાતની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા થઈ શકે તેવા હેતુથી અપાએલું શિક્ષણજ શિક્ષણના નામને પાત્ર છે. એને બદલે પોતાને સુશિક્ષિત કહેવડાવી લોકોપર રોફ મારતાં શિખવવાવાળું જે શિક્ષણ અપાય છે તે શિક્ષણના નામને યોગ્ય નથી. એવા શિક્ષણથી સારું પરિણામ આવવાને બદલે ઉલટી સ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રબળ બને છે, ઇન્દ્રિયલોભપતા વધે છે અને બીજાની સેવા કરવાને બદલે બીજાની પાસેથી સેવા મેળવવાની દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિ કેવળ આજ વિચારથી પ્રેરિત થએલી હોઈ અન્યના મસ્તકપર પગ મૂકી ઉંચે કેવી રીતે ચઢવું તેજ શિખવે છે. ટૉલ્સ્ટૉયના મસ્તકમાં આ વિચાર દઢ થએલો હોવાથી પોતાનાં બાળકોને એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું તેમને જરા પણ ગમતું નહિ; પરંતુ તેમનાં પત્નીને તે ગમતું હોવાથી તેમણે તેવુંજ શિક્ષણ પોતાનાં સંતાનોને અપાવ્યું હતું. કાઉન્ટને તે શિક્ષણ તરફ કેટલો અણુગમેો હતો તે આ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે, તેમનો પુત્ર વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવ્યા પછી ‘ હવે શું કરવું ? ’ એમ પૂછવા ગયો ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, ‘ કોઈ ખેડૂતના હાથ નીચે રહી મજૂરી કર. ’ ”

“ તેમનો નિશ્ચિત મત એવો જણાય છે કે, સહાનુકંપા અને બંધુપ્રેમ ઉપજાવવો અને ફેલાવવો એજ શિક્ષણનું કાર્ય છે. ભાવી પ્રજાના મનમાં આવા પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી હોય તો તેમના ચિત્તમાંથી ઇન્દ્રિયલાલસાને પણ તિલાંજલી અપાવવી જોઈએ; પણ તેમ કરવાને બદલે આધુનિક શિક્ષણ વિષયલાલસાજ વધારે છે. એવો આક્ષેપ તે વારંવાર કરતા. હાલના શિક્ષણથી સાદું જીવન અપ્રિય બને છે, એટલુંજ નહિ પણ હાલના સુશિક્ષિતોને એમ પણ લાગે છે કે, પોતાની ચોતરફના માણસોએ પોતાના મોજશોખને માટે ગમે તેટલા રીયાવું જોઈએ. હરમેશના વ્યવહારમાં જે સૌજન્ય સ્વાભાવિક રીતે આવશ્યક છે, તેને બદલે હાલની પદ્ધતિથી શિક્ષિત બનેલાઓમાં માત્ર નાટકી સૌજન્ય

દષ્ટિએ પડે છે અને તેના ઈંગ્લેન્ડમાં ચાક્રો સ્વાર્થજ રહેલો હોય છે. ટોલસ્ટોયના આ વિચારો મજબૂત હોવાથીજ તે ખેડૂતના જેવું ગ્રામ્ય જીવન ગાળતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમણે ગ્રામ્ય ભાષાનો સુદ્ધ સ્વીકાર કર્યો હતો.”

“હું જ્યારે આ પૂર્વે યાસનાયામાં રહ્યો હતો ત્યારે ટોલસ્ટોયમાં કુલીન-તાનું અભિમાન જણાતું હતું; અને મને યાદ છે કે, તે સમયે જમીનદારવર્ગનાં કર્તાવ્યો વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી; પણ એ અભિમાન આ વખતે તદ્દન પલટાએલું જણાયું. હવે તેમના ચિત્તમાં ખેડૂતવર્ગ માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે કહે છે કે, માણસ જેમ ઉતરતી કોટિનો હોય તેમ તે દયા અને પ્રેમને અધિક પાત્ર છે.”

“પૂર્વે ટોલસ્ટોયનો સ્વભાવ ધણોજ એકાંતપ્રિય હતો; પણ હવે તે ગમે તેની મુલાકાત લે છે. તેમની પ્રકૃતિ ખગડેલી હોય છે ત્યારે કેટલાંક માણસોને મુલાકાત નહિ લેવા દેવાનું કામ તેમનાં પત્નીને કરવું પડે છે; પરંતુ એથી કરીને એમને તો ચીડજ ચડે છે.”

“વતનવાડી વિષે પણ તેમના વિચારોમાં એવુંજ પરિવર્તન થયેલું છે. પોતાની મિલકતપર હજી પોતાની માલકી જણાવવી પડે છે તે માટે તેમને અત્યંત ખેદ થાય છે. તેમણે મને સ્પષ્ટપણે કહ્યું કે, એ પાપમાંથી મુક્ત થવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. આથીજ જ્યારે જમીન જગીરની વહેંચણી કરવાની વાત તેમનાં પત્ની આગળ તેમણે કાઢી ત્યારે કંકાસ થયો હતો. પરિણામે માલકી હક્કના સર્વ દર દસ્તાવેજ તારા નામે કરી આપું છું એમ પણ તેમણે કહેવડાવ્યું હતું. કાઉટેસ આ વાતમાં પણ સંમત નહતી અને તેમના પુત્રોની પણ સંમતિ મળતી નહતી. છેવટે એ બાબત તરફ લક્ષ નહિ આપવાનો ત્રીજો પંથ તેમણે સ્વીકાર્યો. ખેતી સંબંધી અથવા બીજી કોઈ મિલકતને લગતી બાબત સંબંધી કોઈ આસામી તેમને કાંઈ પૂછવા આવે છે તો પોતાને કંઈ ખર્ચ નથી એટલેજ ઉત્તર તે આપે છે. તેમનો મિલકત સાથે હવે એટલેજ સંબંધ રહ્યો હતો કે, ઘરમાં રહી કેવળ જીવન-ધારણ જેટલુંજ અન્ન લેવું અને અન્ય વ્યવહાર કરવો. વળી અને ત્યાં સુધી પૈસાને સ્પર્શ નહિ કરવાનું ધોરણ પણ હવે તેમણે રાખ્યું છે. આ ધોરણને લીધે તે ગરીબ ગુરખાને દાન કરી શકતા નહતા; તથાપિ મારી બહેનના કહેવાથી હું જાણી શક્યો કે તેમના કુટુંબમાં ધર્મ નિમિત્તે વર્ષ દહાડે બેત્રણ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. તે પોતે પૈસાનો ઉપયોગ કરતા નહિ, છતાં ગરીબોને અન્ય રીતે મદદ કરવામાં પાછા પડતા નહતા. આ વખતે એક ખેડૂત ઘર બાંધી જવાથી તેમની મદદ માગવા આવ્યો. તરતજ તે કુહાડી લઈને બહાર નીકળ્યા અને જંગ-વમાંથી લાકડાં કાપી લાવી ખેડૂતને આપ્યાં. આ કામમાં મદદ કરવા હું પણ તેમની સાથે ગયો હતો.”

“ તેમણે તંબાકુ અને દારૂને તિલાંજલિ આપેલી હતી. વળી કોઈએક નજીવ કામને માટે પણ કોઈને આજ્ઞા કરવાની રીત ત્યજી દીધી હતી. પોતાને કોઈ વસ્તુના જરૂર પડતી તો તે ચાકર નોકર કે ધરનાં અન્ય માણસોને બોલાવતા નહિ. વગર કહે પોતાની મેળેજ કોઈ તેમનું કામ કરતું, તો તેમાં તે હરકત લેતા નહિ. આવા પ્રસંગે તેમનો ઉદ્દેશ પોતાની મહેનત ટાળવાનો નહિ, પણ કામ કરનારને તે કરવામાં આનંદ આવતો હોય તો તેમાં અંતરાય નાખવો નહિ એજ સમજતો. જમતી વખતે પણ એકાદ નોકર કોઈ પદાર્થની રકાબી તેમના આગળ આપી કરીને ધરતો, તો તેનું મન નહિ દુઝાવવા માટે તે તેનો સ્વીકાર કરી તેમાંથી થોડું પણ ખાઈ લેતા. તે પોતાની ઓરડી પોતેજ વાળતા ઝુડતા; પણ એથી કેટલાંક પુસ્તકો વગેરે પર ધૂળ જેવીને તેવી રહી જતી. પરંતુ ગમ્મત એ હતી કે, એકાદ અસ્વચ્છ જગ્યામાં મનને જે કંટાળો કે ત્રાસ લાગે છે તેની ભાવના તેમની ઓરડીમાં મેં કદિ અનુભવી નથી.”

“ તેમણે શિકારનો તો ત્યાગજ કર્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ માંસાહાર સુદ્ધાં છોડી દીધો હતો. પૂર્વે તે ઘોડાપર બેસવાના પુષ્કળ શોખીન હતા; પણ હવે એ વાત પણ જતી રહેલી જણાઈ.”

“ વચ્ચે કુટુંબનાં માણસો મોસ્કો જતાં ત્યારે તે પોતાને સાથેજ પોતાની રસોઈ બનાવી લેતા. શારીરિક શ્રમની હોંસ તો તેમને પ્રથમથીજ હતી. એ હોંસ પૂરી પાડવા માટે પૂર્વે તે શિકારે જતા અથવા ઘોડાપર કિંવા પગે ફરવા જતા; પણ હવે તેને બદલે તેઓ હળ હાંકવાનું અથવા ખેડુતોનાં ઝુપડાં બાંધવાનું કામ કરતા.”

“ તેમની વૃત્તિમાં આ વખતે મને ઉદાસીનતા પણ જણાઈ. પૂર્વે તે છોકરાં સાથે ખેલ ક્રીડ કરીને ગમ્મત કરતા પણ હવે તેનું જરા પણ નહતું. વદન આનંદોને બદલે દુઃખી જણાતું એમ નહિ; પણ આનંદને બદલે તેમના વદનપર પૂર્ણ ગાંભીર્ય છવાઈ ગયેલું જણાતું. તેમનો પૂર્વનો આનંદી સ્વભાવ તેમનાં બાળકોમાં સંપૂર્ણ ઉતરી આવ્યો હતો. તેમની નજર આગળ પણ છોકરાં ધીંગામસ્તી કરતાં; તથાપિ તે તે વિષે મનાઈ કરતા નહિ. નીતિશિક્ષણના ઉદ્દેશથી છોકરાંને ઘેરી રાખવાની રીત તેમને પસંદ નહતી. હવે જે ફરક પડ્યો હતો તે એટલોજ કે, તે પોતે તેમનામાં બળી જતા નહતા. હું ત્યાં હતો ત્યારે તેમનો નાનો પુત્ર અને ભત્રીજો તેમની સાથે શેત્રંજ રમતા હતા; પણ એ વખતેએ તેમનું ચિત્ત રમતમાં નહોતું રહેતું એમ હું સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતો. આબુબાલુ ચાલતાં ગપ્પાં તે શાંતિથી સાંભળી લેતા; પણ પ્રથમની માફક તેમાં જાતે ભાગ લેવાની રીત છોડી દીધી હતી. એ વાતોમાં બ્યારે કોઈ તેમના સિદ્ધાંતપર આક્ષેપ કરતું ત્યારેજ કેવળ ઉત્તર આપવા ખાતર એ શબ્દ તે બોલતા; તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ

વાતમાં લખવાનું તેમણે તદ્દન છોડી દીધું હતું.”

“ તેમણે મને સરકારી નોકરી છોડી દેખ જેતીનો ધંધો કરવાનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું: ‘ પ્રિન્સ હિલકોફ જેવા તરણુ શ્રીમંતનું પ્રત્યક્ષ દર્શાત તારા સમક્ષ છે. તે મને ઝોળખતો નથી અથવા મારાં પુસ્તકો પણ કદાચ તેણે નહિ વાંચ્યાં હોય. કેવળ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી તેણે પોતાની સર્વ જમીનજગીર પોતાના આસામીઓને વહેંચી આપી પોતાને માટે માત્ર પચીસ એકર જમીન રાખી છે; અને જેતીનું કામ શીખવા સાડ તેણે એક ખેડૂતને ત્યાં ખીનપગારી નોકરી સ્વીકારી છે. જેતીના કામમાં પોતાનું પેટ ભરવા જેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ લગ્ન કરવું અને જેતીપરજ ગુજારો કરવો, એવો તેણે નિશ્ચય કરેલો છે.”

પ્રિન્સ હિલકોફ વિષે અહીં થોડી માહિતી આપવી અસ્થાને નહિ ગણાય. એ રૂશીયન લશ્કરમાં કર્નલની પદવીએ પહોંચ્યો હતો. વયમાં નાનો હોવા છતાં લશ્કરી આખતમાં તેણે સારી હુશીયારી બતાવ્યાથી તે થોડાજ વખતમાં આટલી મોટી પદવીએ ચઢ્યો હતો. તુર્કી સાથેના યુદ્ધમાં તેણે સારી નોકરી બજાવી હતી. અત્યંત પ્રમાણિક હોવાથી લશ્કરી સામાન પુરો પાડનાર કંટ્રીકટરોને તેની બારે શ્રાક રહેતી. એક વખત તુર્ક યુદ્ધમાં ઘોડેસ્વારોનો હુમલો ચઢાવવાનું કામ તેને સોંપાયું હતું. તે ઘોડેસ્વારોમાં મોખરે ચાલતો હતો અને તેની ગોળીથી એક તુર્ક પોતાની જગ્યાએ ઉભોને ઉભોજ દાર થઇ ગયો; પણ એ બનાવથી તેનું મન એટલું બધું ફેરવાઈ ગયું કે, યુદ્ધ પુરૂ થતાંજ ઇ. સ. ૧૮૭૮ માં તેણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. લશ્કરી નોકરીમાંથી છુટકારો થતાંજ તેણે સાદા જીવનનો સ્વીકાર કરી લીધો અને સામાન્ય ખેડૂત લોકોમાંજ ખેસવા ઉડવાનું રાખ્યું. તે સ્વભાવે શાંત, દીલાવર અને દયાળુ હોવાથી થોડાજ દિવસોમાં ખેડૂતોને પ્રિય થઇ પડ્યો. પછી તેણે ચાલુ રૂશીયન ધર્મપંથનો ત્યાગ કર્યો. પાદરીઓએ આ કારણથી તેને હદપાર કરાવી કેકેશસ પ્રાંતમાં કઢાવ્યો. ત્યાં ‘હુખોયાર’ પંથના કેટલાક લોકો રહેતા હતા. હિલકોફ તેમના મંડળમાં સામેલ થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૫માં પુનઃ લશ્કરી ભરતીનું ફરમાન બહાર પડ્યું ત્યારે એ મંડળે લશ્કરમાં જોડાવાની સાફ ના પાડી દીધી. આથી એ કાર્યમાં હિલકોફનીજ ઉશ્કેરણી હોવી જોઈએ, એવા સંશયથી સરકારે તેને બાલ્ટિક સમુદ્રપરના પ્રદેશમાં મોકલી દીધો. ત્યાં ત્રણ વર્ષ પસાર કર્યા પછી રૂશીયાની બહારના કેઠઈ પણ પ્રદેશમાં જવાની છૂટ મળવાથી તે ૧૮૯૮ માં ઇંગ્લાંડમાં જઇ રહ્યો.

ટાલસ્ટોયના વિચારોનું અક્ષરશઃ પાલન કરવાનો હૃદયપૂર્વક કોષ્ટએ જો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે હિલકોફેજ કર્યો હતો. તેને રૂશીયાની સર્વ પરિસ્થિતિનો

અનુભવ હતો. તેના પરિણામે તેની ખાત્રી થઈ હતી કે, ટૉલ્સ્ટૉયનો જાતમહે-
નતનો સિદ્ધાંત સર્વત્ર પ્રચારમાં આવે તોપણ ન્યાં સુધી વર્તમાન સરકારી
પદ્ધતિ કાયમ છે ત્યાં સુધી રૂશીયાના દુર્દૈવનો અંત આવે તેમ નથી. તેને ન્યારે
કોંકિશસમાંથી કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે સરકારે કોઈ પણ કોર્ટમાં તેની તપાસ કરી
નહતી; એટલુંજ નહિ પણ તેના પર કોઈ જાતનો આરોપ પણ જાહેર કરવામાં
આવ્યો નહતો. આવી તદ્દન સ્વચ્છંદી સરકાર માટે ગમે તેવો સાત્વિક માણસ
પણ એવાજ નિર્ણય પર આવે એમાં નવાઈ નથી.

આ હકીકત આટલેથીજ અટકાવી હવે પાછા ટૉલ્સ્ટૉય વિષે ‘અર્સ’
આગળ જે કહે છે તે તરફ વળીએ.

“કુટુંબ સાથેનું ટૉલ્સ્ટૉયનું વર્તન નિસ્પૃહતાવાળું થવા છતાં તેથી ધરના
માણસોનો તેમના પર જે પ્રેમ હતો તેમાં કંઈ ઉણપ આવેલી નહતી. ટૉલ્સ્ટૉય
માટે ધરના સર્વ માણસોના મનમાં આદરભુક્તિ હતી.”

“પોતાના વિચાર અન્ય પર બલાતકારે લાદવાની ટૉલ્સ્ટૉયની લેશ પણ
પ્રત્યાજ્ઞા ન હતી. પોતાના કુટુંબીઓ પ્રત્યે પણ એજ ધોરણે તેમણે રાખ્યું હતું.”

“કાઉંટેસ તેમને જમીન જીમલાની વહેંચણી કરવા દેતી ન હતી અને વર્ત-
માન પદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકોને શિક્ષણ આપતી હતી; તેથી ટૉલ્સ્ટૉય તેના પર
ચીડાએલા રહેતા અને એ ચીડ કોઈ કોઈવાર સ્પષ્ટ પણ દેખાઈ રહેતી.”

“ઉલટપક્ષે પોતે કરે છે તે બરાબર હોવાની કાઉંટેસને ખાત્રી હોવાથી
તેમને ટૉલ્સ્ટૉયનું વર્તન અગમ્ય લાગતું.”

“ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોની ઉત્ક્રાંતિ કેવી રીતે થતી ગઈ તે વાત તે સારી
રીતે જાણતી હતી અને એ ઉત્ક્રાંતિ (ફેરફારી-ઉચ્ચલપાચલ) થી તેને ધણીવાર
ત્રાસ પણ વેઠવો પડતો. તેની સમજણ એવી હતી કે, વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિથી
બાળકોને અજાણતાં રાખવાં તથા જમીન જીમલો આસામીઓને વહેંચી આપવો તે
પોતાના હાથેજ બાળકોને આ દુનિયામાંથી ઉખેડી નાખવા સમાન છે. તે
બિચારીની એવી દશા થઈ પડી હતી કે પતિને રાજી કરવા જાય તો બાળકોને
નુકસાન થાય અને બાળકોનું જાળવવા જતાં પતિ નારાજ રહે. આ સ્થિતિ
દશ વર્ષ સુધી ચાલુ રહી હતી. એ પતિપત્ની વચ્ચેના અણબનાવનું મૂળ કારણ
આજ છે. એ સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબત વિષે ઉભયમાં મતભેદ નહોતો.”

“એક વખત રડતી આંખે તેણે મને કહ્યું: ‘પૂર્વે સર્વ કાર્ય એજ કરતા
અને હું ફક્ત મદદનીશ હતી. હવે માલ મિલકત સંભાળવાનું અને બાળકોને
શિક્ષણ આપવાનું કામ સર્વ રીતે મારા પરજ પડ્યું છે. છોકરાંને ધરબહાર કાઢી
લિખ મગાવતી નથી એ અપરાધ માટે એ ચીડાય છે. પણ શું કરું? જે છોકરાં

ન હોત તો તેમની સાથે સાધુડી બની ભિખ સુધ્ધા માગત; પણ છોકરાને તુકજ્ઞાન કરવા મારો હાથ તૈયાર થતો નથી. પોતાના મત આગળ પોતાનો પૂર્વનો સર્વ પ્રેમ એ વિસરી ગયા છે.”

“જમીન વહેંચી નાખવાની બાબત વિષે બન્નેમાં એ પછી ધણો કળયો થયો હતો. એક વખત તો સર્વ મિલકત બાળકો ઉંમરલાયક થતાં સુધી સરકારને સોંપી દેવાની અરજ સરકારને કરવાનો વિચાર પણ તેણે કર્યો હતો. આ વાતનો જ્યારે આટલો સુધી પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે ટૉલસ્ટૉયે પત્નીના નામનું કુલ મુખ-ત્યારપત્ર કરી આપ્યું. આ મુખત્યારપત્રમાંથી તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો માત્ર બાદ રાખ્યાં હતાં.”

“તેમના મોટા પુત્ર સર્જેસને પિતાનો એકે વિચાર માન્ય ન હતો. ઉપલા બનાવ પછી માતાના કહેવાથી તેણે મિલકતનો વહીવટ ચલાવવા માંડ્યો હતો અને તેજ સમયે સરકારી નોકરીમાં પણ તે દાખલ થયો હતો.”

“બીજો પુત્ર ઇલીયા ધણે અંશે પિતાનીજ પદ્ધતિપર ગયો છે. તેણે શિક્ષણનો ત્યાગ કરી એક સામાન્ય કુટુંબની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું છે અને ખેતરમાં નાનું સરખું ઘર બાંધી ત્યાંજ નિવાસ કર્યો છે. તેનો જીવનક્રમ તદ્દન સાદો છે. એક પણ નોકર નહિ રાખતાં તેની સ્ત્રી ઘરનાં સર્વ કામ પોતાના હાથે કરે છે.”

“ટૉલસ્ટૉયનો ત્રીજો પુત્ર લીઓ શિક્ષણથી દૂર થયો નહતો; તથાપિ તેણે મારા સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે પિતાના વિચારો પોતાને માન્ય છે. એથી નાના પુત્રો એન્ડ્રયુ અને માયકલને તેમના વિચારો વિશેષતઃ માન્ય નહોતા. તેમણે લશ્કરી નોકરી સ્વીકારી હતી. પછીથી એન્ડ્રયુના વિચાર એટલા બધા ફરી ગયા કે તેણે લગભગ ક્રાંતિકારક પક્ષજ સ્વીકાર્યો. પુત્રી મેરીએ ટૉલસ્ટૉયનું સર્વ વલણ સ્વીકાર્યું હતું. તે એ વિચારોને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા મથ્યા કરતી હતી. પછીથી તેણે પ્રિન્સ અબોલેનસ્કી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તથા વૈદ્યકીય અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. તથાપિ તેનો પોષાક અને રહેણીકરણી ખેડુત જેવાંજ હતાં અને તે ગરીબગુરબાને ઘેર જઈ તેમનાં છોકરાંને શિક્ષણ આપતી તથા આખરીઓની સેવા-ચાકરી કરતી.”

કાઉંટેસની નાની બહેન વિષે ખર્સે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

“મારી નાની બહેન દર વર્ષે ઉનાળામાં બાળબચ્ચાં સહિત યાસનાયા આવતી. ટૉલસ્ટૉયના અનેક ગુણો પ્રત્યે તેનો પૂજ્યભાવ હતો. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેને તેમના ધણા મત માન્ય હતા; તથાપિ તે સર્વ પાળી શકાય તેવા નથી એમ પણ સ્પષ્ટપણે કહેતી. ધણી વખત ટૉલસ્ટૉય સાથે તેને વાદવિવાદ થતો

અને તે પ્રસંગે તે પોતાનો મત સ્પષ્ટપણે જણાવી દેતી. ”

ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના આગસ્ટમાં ‘રેપીન’ નામનો સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ટાલ્સ્ટોયનું ચિત્ર ઉતારવા આવ્યો હતો. પછી પણ તે વારંવાર આવવા લાગ્યો હતો અને થોડાજ સમયમાં ટાલ્સ્ટોયનો શિષ્ય પણ બન્યો હતો.

એજ વર્ષમાં ટાલ્સ્ટોયે ‘એમ્ડી ડૂમ’ નામની એક વાત લખી હતી. આ વાતમાં તેમણે ખેડુતો લશ્કરી નોકરીથી કેટલા નારાજ હોય છે, તેમજ મનુષ્ય પ્રાણી સામાન્યતઃ કેટલું શાંતિપ્રિય હોય છે, અને યુદ્ધાદિ તેને માટે કેટલાંબધાં કષ્ટકારક થઈ પડે છે, તે ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવ્યું છે.

આ સમયે ટાલ્સ્ટોયની કીર્તિ સમગ્ર રશીયામાં ફેલાએલી હોય વિશ્વવિદ્યાલય જેવી અનેક સંસ્થાઓ તરફથી તેમને માનનીય પદવીઓ અપાવા લાગી હતી. ટાલ્સ્ટોયને એ માન અને પદવીઓ જરા પણ મહત્ત્વની લાગતી ન હતી. એવી એક પદવી તેમને ન મળી હોત તોપણ તેથી તેમનું મહત્ત્વ ઓછું ગણાયું નહોત. તેમની કીર્તિ આ પ્રમાણે આખા દેશમાં ફેલાઈ જવા છતાં પણ જુના ધર્મપંથના ઉપદેશકોએ તો તેમની નિંદા કરવાનું ચાલુજ રાખ્યું હતું.

આ વખતનાં કેટલાંક સંસ્મરણો કહેતાં ટાલ્સ્ટોયનો ખેડુત મિત્ર ‘સેનીયો-નોફ’ કહે છે કે, “ એક પત્રમાં ટાલ્સ્ટોયે લખેલી કેટલીક વાતો મારા વાંચવામાં આવતાં મને તે ઘણીજ ગમી. તેના વાચનથી મને પણ લખવાની સ્ફૂર્તિ મળી. એજ કારણથી મને ટાલ્સ્ટોયની મુલાકાત થઈ અને પછી હું વારંવાર તેમની પાસે જવા લાગ્યો. પછી થોડાજ સમયમાં હું મારે ગામ આવ્યો ત્યારે મારી મુલાકાતની વાર્તા મારા પહેલાંજ ત્યાં આવી પહોંચેલી જણાઈ. અમારા ગામના ધર્મોપદેશકે મારા પિતાને કહ્યું કે, ‘ તમારો છોકરો એક લયંકર જળખમાં સપડાયો છે. ટાલ્સ્ટોય મહાન દુષ્ટ માણસ હોય યુવાન છોકરાઓને બગાડવાની અનેક યુક્તિઓ યોજે છે. તમારા છોકરા જેવા ભોળા છોકરા તેના પંજમાં સપડાય છે એટલે તેમને આનો એ આના આપી તેમની પાસે વાતો લખાવી લે છે અને પછી તે દ્વારા ખૂબ પૈસા કમાય છે. ’ ઉપાધ્યાયની આ વાતથી મારા પિતા અત્યંત ક્રોધે લગાઈ મારાપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. ”

આ વાત માત્ર નમુના દાખલજ જણાવી છે. ધર્મોપદેશકો આવા પ્રકારની અનેક યુક્તિઓ યોજી તેમની મનમાની નિંદા કરતા, પરંતુ બધાએ ધર્મોધિકારી તેવા ન હતા. કેટલાક ટાલ્સ્ટોયની યોગ્યતા સમજી શક્યા હતા; તથાપિ પોતાનો એ વિચાર ખુલ્લો બહાર કરવાની તેઓમાં હિંમત ન હતી. એક બે જણ એવી હિંમત દર્શાવી હતી; પણ તેનું કડવું ફળ તેમને તરતજ ચાખવું પડ્યું હતું.

ધ. સ. ૧૮૮૭ ના અંતમાં ‘દા. અલેક્ઝીએફ’ નામનો એક ગૃહસ્થ અમેરિકાનો પ્રવાસ કરી મોસ્કોમાં આવ્યો હતો. તે વખતે અમેરિકામાં દારૂની બદીનો અટકાવ કરવાનો ભારે પ્રયાસ ચાલતો હતો. તેણે એ હીલચાલની સર્વ હકીકત ટોલ્સ્ટૉયને કહી અને તે ટોલ્સ્ટૉયને પસંદ પડવાથી તરતજ તેમણે પોતાને ઘેરથીજ તેનો પ્રારંભ કર્યો. તેમણે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર તૈયાર કરી તેપર પ્રથમ પોતાની સહી કરી. એ પછી ઘરનાં બીજાં કેટલાંક માણસોએ પણ સહીઓ કરી. પછી થોડાજ સમયમાં યાસનાયાના બેકુતોની સભા ભરી તેમણે દારૂ અને તંબાકુ નહિ પીવાનો ઉપદેશ કરી તેમને પણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવરાવી.

ટોલ્સ્ટૉયમાં વિચારશક્તિના પ્રમાણમાં ક્રિયાશક્તિ ઓછી હતી; તથાપિ તેમના વિચારપૂર્ણ લેખ અને તેમના સાધુવર્તનની અસર ધીમે ધીમે પણ દં-તાથી સામાન્ય જનતાપર થયે જતી હતી. દારૂનું દુષ્ટ વ્યસન રૂશીયામાંથી નષ્ટ કરવા સારૂ જે પ્રયત્ન થયો હતો, તેમાં ટોલ્સ્ટૉયનીએ અસર પણ ઠીક સહાયક થઈ હતી. તેમણે આ વિષય પરત્વે જે ચાર પાંચ લેખ લખ્યા છે, તેમાંના ‘સુસંસ્કૃતોનો તહેવાર’ નામનો લેખ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ લેખમાં તેમણે હાલના યુવાનો વાર તહેવારના દિવસે મદ્યપાનથી કેવા છાકટા અને છે અને કેવાં કેવાં અધમ કૃત્યો કરી બેસે છે, તે દર્શાવ્યું છે. માનસિક ચિત્ર દોરવામાં ટોલ્સ્ટૉય અત્યંત કુશળ હોવાથી સાહિત્યકળાની દૃષ્ટિથી પણ એ લેખ અત્યુત્તમ બન્યો છે. તેની પ્રસિદ્ધિ સાથેજ ખળભળાટ થઈ રહ્યો. વિદ્યાર્થીવર્ગમાં એ વિષયનો ઉદ્દાપોહ શરૂ થયો. કેટલાકોએ એવો પણ પોકાર કર્યો કે ટોલ્સ્ટૉયે સુશિક્ષિતોની બદનસા કરવાનો યત્ન કર્યો છે. આ ચળવળથી સરકાર પણ ગુસ્સે ભરાય એવું જણાવા લાગ્યું; પણ એથી ટોલ્સ્ટૉયનું ચિત્ર ડગે તેમ ન હતું. તેમણે કંઈ કેવળ સુશિક્ષિતોનો ઉપહાસ કરવા માટે એ લેખ લખેલો ન હતો. બેકુતોને ઉપદેશવામાં પણ પ્રસંગાનુસાર તે એવીજ સખત ભાષા વાપરતા. દારૂથી મત્ત બનેલા બેકુત અને સુશિક્ષિતની મનોવૃત્તિની તુલના કરતાં એકવાર તેમણે પોતાના એક સ્નેહીને કહ્યું હતું કે, “એકાદ બેકુત દારૂ પી લાદું અને છે ત્યારે તેના અંગમાં જે સ્વાભાવિક ઉદારતા રહેલી હોય છે તે સંપૂર્ણ રીતે બહાર પડે છે. તે તમોને બાકી પડવા દોડશે પણ તે કેવળ પ્રેમના આવેશમાંજ. એવા પ્રસંગે તે તમારા માટે પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર થશે. હવે મસ્ત થએલા સુશિક્ષિત તરફ જુઓ ! તે સમયે તેમનું તમામ સ્વાર્થીપણું બહાર આવેલું તમને જણાશે. બીજાપર તે કેવી સત્તા અને અનીતિ ચલાવે છે, તેનું પૂર્ણ ચિત્ર તમે તે વખતે જોઈ શકશો. પોતાની મોજને ખાતર બીજાનો જીવ લેવાને પણ તે ચુકશે નહિ. આથી મદોન્મત્ત બેકુતને જોઈને પ્રેક્ષકના મનમાં સહાનુકંપા ઉત્પન્ન

ચાય છે તથા તેની દીનસ્થિતિ માટે અંતઃકરણ કંટકિત અને છે; ત્યારે તેજ સ્થિતિના સુશિક્ષિત માટે હૃદયમાં માત્ર તિરસ્કારજ ઉત્પન્ન થઈને એ દોઢડાણાઓને દૂરજ ધકેલી મૂકવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે.”

‘માણસ કેશી પદાર્થનું સેવન કેમ કરે છે?’ એ નામનો એક ઉત્તમ નિબંધ તેમણે લખેલો છે. ખેલાન ખનાવનારા અને માત્ર ઉત્તેજક, એ ખંતે પ્રકારના પદાર્થોનું પરિણામ માર્મિકતાથી એ નિબંધમાં વ્યક્ત કરેલું છે. તંબાકુ જેવા ક્ષુદ્રક પદાર્થની અસર પોતાના લેખપર પણ કેટલી થઈ છે તે વાત પણ તેમણે એમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે.

ટૉલ્સ્ટૉયે લોકોને એવા પ્રકારના વ્યસનથી દૂર કરવા સારું અંત પર્યત, નાની નાની વાતો તથા નિબંધ લખવાનો અને વ્યાખ્યાનો તથા સંભાષણો કરવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો.

ષ. સ. ૧૮૮૮ માં એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો હતો. ધન સંપાદન કરવાનું કામ સારું છે કે ખોટું, એ વિષયની ચર્ચા નીકળતાં અંગ્રેજે કહ્યું કે, “તમે પ્રતિપાદન કરો છો કે, મીલો અને કારખાનાં જેવી સંસ્થાઓ વિધાતક છે; પણ જો કારખાનાં બંધ થાય તો અત્યંત જરૂરની વસ્તુઓ પણ મળતી અટકે તેનું શું? ચાકું, છરી જેવી વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે કે નહિ?” ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું કે, “એની જરૂરીયાત ભાખરી જેટલી નથી. એવી વસ્તુઓ વિના માણસ આખી જીંદગી સુધી ચલાવી શકશે; પણ ભાખરી વગર નહિ ચલાવાય. માટે પ્રથમ તો સર્વને પેટ પુરતું અન્ન મળે તેનીજ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ; અને જો તે કરવી હોય તો પ્રત્યેકે મફતનો માલ ખાવાનું છોડી દઈ ભાખરી વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપજાવવાની તથા ખીજાઓ પાસે અને તેટલો શ્રમ ઓછો લેવાની આવશ્યકતા નથી કે?”

ટૉલ્સ્ટૉયની આ વિચારસરણી તે અંગ્રેજને સર્વાંગ સ્વીકાર્ય જણાઈ નહિ; તથાપિ તેને એટલી તો ખાતરી થઈ કે તે જે કંઈ બોલે છે તે તેમનો અંતરનો નાદ છે અને સામાન્ય જનોની સ્થિતિ સુધારવા માટે તે તડકે છે. આ મુલાકાત પછી તેણે ટૉલ્સ્ટૉયની અનેક વખત મુલાકાત લીધી હતી. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે મનમાં હોય તેવુંજ મોઢે કહેતા હોવાથી તેમને મળનાર વિદ્વાન અથવા અવિદ્વાન, શ્રીમંત અથવા દરિદ્રી, કોઈપણ માણસ સંતુષ્ટ થતો હતો. સામાન્ય ખેડૂત એટલે ક્ષુદ્ર મનુષ્ય, એ ભાવનાનો તેમને સ્પર્શ પણ ન હતો. સર્વ મનુષ્ય સરખાજ હોવાની તેમની માન્યતા તેમના વર્તનમાં એટલી સ્પષ્ટ જણાતી કે, તેમને મળવા જનાર કોઈપણ પદવીનો માણસ નાખુશ થઈ પાછો ફરતો નહિ. તેમની વાચા અને વર્તનની પદ્ધતિ એટલી મોહક હતી કે તે કોઈના મત વિરુદ્ધ કંઈ પ્રતિપાદન.

કરતા તોપણ પ્રતિપક્ષીને તેમના ભાષણથી ખેદ થતો નહિ. તે કહેતા કે, એક યંત્રને જેટલી ચક્રની આવશ્યકતા છે તેટલીજ આવશ્યકતા વ્યવહારમાં સહ્ય રીતભાતની અને મધુરભાષાની છે. અમુક વિષય પરત્વે ખોલવુંજ નાહ કે ચર્ચા ન કરવી, એમ તેમણે કદિ માન્યું નથી. ગમે તે વિષય પર તેમની સાથે વાત કરવામાં આવતી ત્યારે અતિ મામિકતાથી તે તેના પર ચર્ચા ચલાવતા.

આ સમયની રૂશીયાની રાજકીય સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હતી. એક તરફ સરકાર લોકોને દમવાની નવી નવી યુક્તિઓ કાઢે જતી; ત્યારે બીજી બાજુએ ક્રાંતકારક વિચારોનો પ્રચાર જોસખંધ થયે જતો. આવી સ્થિતિમાં સારા માણસો પણ સ્પષ્ટપણે વાત કરતા ખંચાતા કે સામો માણસ રખેને સરકાર પક્ષનો તો નાહ હોય ? દેખાવમાં સદ્ગૃહસ્થ પરંતુ અંદરથી સરકારના કાન ફૂંકનારાઓનું જોર એ સમયે વધારે હતું; પરંતુ ટોલસ્ટોયનું ધર કાઢપણ માણસને પોતાના વિચાર સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કરવાનું સ્થળ થઈ પડ્યું હતું. આ વાત ઓછા મહત્વની નથી. સર્વની પાકી ખાત્રી હતી કે ટોલસ્ટોય ઉદારચરિત પુરૂષ છે. સ્વાર્થ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા દુર્ગુણની ગંધ પણ તેમનામાં નથી. વિશેષ મહત્વની વાત વળી એ હતી કે તે મોટા આશાવાદી હતા. વર્તમાન પરિસ્થિતિ અન્યાયી હોવાથી તે ઘણા દિવસ નબળાની નથી અને રૂશીયાનો સુખી કાળ સત્વરે આવી પહોંચશેજ; એ ભાવના તેમનામાં એટલી ઉન્નત જણાતી કે તેની અસર સર્વ શ્રાતાઓપર ઘણીજ સારી થતી.

૧૮૮૭ ના ડીસેમ્બરમાં જેને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે કે, “ એક અઠવાડિયાથી હું મોસ્કોમાં છું. લખવાનું બંધ કર્યાથી ખરેખર મને બહુ સાફ લાગે છે. આ વાત સાંભળીને કદાચ તમને આશ્ચર્ય લાગશે; પરંતુ વિચારોને આચારમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પડે ન કરતાં માત્ર બીજાઓ પાસેજ તે પળાવવા સાફ કાંઈને કાંઈ લખ્યાજ કરવું એ પણ એક પ્રકારનો રોગજ છે. એ રોગ ધીમે ધીમે લાગુ પડે છે અને પછી કંઈપણ ઘોળાપર કાળું કર્યા સિવાય માણસને ચેનજ પડતું નથી. લોકોની દુઃખદ સ્થિતિને પોતાના કલ્પનામય સામ્રાજ્યદ્વારા નષ્ટ કરવાની ઘેલણમાંથીજ આ વ્યસન લાગુ પડે છે અને મિથ્યાભિમાન અને આત્મસ્થાધાથી તેને ઓતસાહન મળે છે. પૂર્વે માફ પણ એમજ થતું. કંઈ પણ ઘોળાપર કાળું કરતો એટલે મારો અહંકાર મને કહેતો કે તેમાં મેં મોટું જ્ઞાન ભર્યું છે. એ અહંકારને તૃપ્ત કરવા માટે હું ગમે તેમ લખવા ખેસતો. હવે એ પોકળ ગર્વ નષ્ટ થવાથી તેને ટેકા આપનાર કોઈ વસ્તુ મારા હૃદયમાં રહી નથી. મેં લખવાનું છોડી દીધા પછીજ મારી તેમજ લોકોની એ દિશાબૂલ થતી અટકી છે; બીડીનું વ્યસન છુટ્યા પછી જે પવિત્ર આનંદ થતો તેવો આનંદ

એ વ્યસન છૂટવાથી પણ હું અનુભવું છું. ”

“ તમે હમણાં કામમાં મશગૂલ બનેલા જણાવ છો. પ્રભુ તમને એમાં સહાય કરે. આપણે અમુક એક ખાસ મર્યાદાએ પહોંચવા માટેજ કામ પાછળ મંડ્યા રહીએ છીએ અને અનેક કારણથી તે મર્યાદાએ પહોંચી શકતા નથી; પરંતુ એકાદ કામમાં તે હદે પહોંચીએ છીએ ત્યારે જે આનંદ અનુભવાય છે તે શબ્દથી વર્ણવી શકાતો નથી. એવા આનંદનો પ્રસંગ કવચિત્તજ આવે છે. આજે હું પોતે એ સ્થિતિમાં છું. ”

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના મતનો પ્રચાર અન્ય દેશોમાં પણ થવા લાગ્યો હતો. ૧૮૮૮ માં તેમણે એક પત્ર રૂપે શારીરિક અને માનસિક ક્રમ વિષે એક ક્રેંચ ગૃહસ્થ તરફ નિબંધ લખી મોકલ્યો હતો. પછી એ પત્ર પ્રસિદ્ધ થયો અને ફ્રાન્સમાં તે વિષે પુષ્કળ ચર્ચા થઈ. તે મોસ્કોમાં હતા ત્યારે કેટલાક યુવાન વિદ્યાર્થી દર ગુરુવારે સાંજે તેમની પાસે આવતા. એવું મંડળ એકત્ર થતાં અનેક વિષયપર ચર્ચા ચાલતી. આવા પ્રકારની બેઠકનું વર્ણન એક વિદ્યાર્થીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

“ ટૉલ્સ્ટૉય અમારા વાંધાઓનો ઉત્તર આપતા ત્યારે જાણે કે તેમનાં ચક્ષુ-માંથી તેજ ઝરી રહ્યું હોય તેવો ભાસ થતો. આવા પ્રસંગનું ચિત્ર દોરવા ત્યાં કોઈ યોગ્ય ચિત્રકાર નહોતો તેથી ખરેખર મને ઘણી દીલગીરી થાય છે. ”

“ એમના બાપણમાં નીતિ અને તત્ત્વનો મનોહર સંગમ પ્રતીત થતો. ધર્માધિતા અને ભોળપણને નષ્ટ કરી શુદ્ધ તત્ત્વપ્રધાન ધર્મ સામાન્ય જનસમાજને આપવા માટે તેમના સર્વ પ્રયત્ન હતા. રાજકીય વિષયપર તે બોલતા તો તેમાં પણ નીતિ, ધર્મ અને તત્ત્વનો પાયો જણાતો. રાજકીય વિષયને તેઓ ધર્મ જેટલું મહત્ત્વ આપતા નહિ. આ વિષયમાં અમારા અને તેમના વચ્ચે મતભેદ હતો. અમારા વિચાર એવા કે ધાર્મિક સુધારો ન થાય તો ભલે પણ રાજકીય સુધારો તો પ્રથમજ જોઈએ. આથી તે રાજકીય દૃષ્ટિએ બોલતા ત્યારે તેમના ક્રાંતિકારક વિચારો અમને જેટલા ગમતા તેટલા તેમના ધાર્મિક વિચારો ગમતા નહિ. અમારી દૃષ્ટિએ ધાર્મિક વિષયને કંઈજ મહત્ત્વ નહતું. અમારા વચ્ચે કદિ કદિ ખળભળાટ થઈ જતો તેનું કારણ એજ હતું. ટૉલ્સ્ટૉયના શિષ્ય કહેવડાવનારાઓ હજી પણ જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી લોકસેવામાં કેમ પડતા નથી તે માટે અમને ભારે આશ્ચર્ય થતું. એક દિવસે આ પ્રશ્ન ચર્ચામાં નીકળ્યો ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું કે કોઈ એક માણસ પોતાના ઇષ્ટમિત્રોનો સંબંધ ત્યજી લોકસેવા ન કરે તેટલાથીજ તે તદ્દન ખરાબ હરી શકતો નથી. આજીવન જીવતાં સર્વ માણસો અંધપરંપરાના રીતિરીવાજમાં ઉછરેલા હોય છે. તેમનો પાશ એકદમ તોડી નાખી તેમને દુઃખી કરવા એ પણ ઇષ્ટ છે કે ? એ કરતાં ચાલુ

તંત્ર પ્રમાણે ચાલી ધીમે ધીમે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવો એ અધિક ઉત્તમ જણાય છે. ”

“ આ સંબંધમાં અમારામાંના એક યુવકે કહ્યું કે ‘માણસનો ખરો દુશ્મન તેના ઘરમાં અને તેના સંબંધીઓમાંજ હોય છે’ એ ખ્રિસ્ત વચન ભૂલી ગયા ? મારા કુટુંબકબીલાના સંતોષ ખાતર કોઈ ઉપર ઘાડ પાડવાનો પ્રસંગ આવે તો મારે શું તેમ કરવું ? ”

“ ટોલસ્ટોયે તેને સમજાવવાનો અનેક પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો પણ સફળતા મળી નહિ. ”

“ આ રીતે ટોલસ્ટોયના પંથમાંથી એ પેટાપંથ થયા હતા. એક અમો યુવકોનો પંથ રાજપ્રકરણી હોઈ જનસમાજના કલ્યાણ ખાતર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તત્પર હતો. તેમના ધર્મમત વિષે અમો યુવકોએ વિશેષ વિચાર કર્યો ન હતો. બીજો પંથ કેવળ ધર્મસુધારણાનો હતો. તેમનો હેતુ એ હતો કે, સુધરેલા ખ્રિસ્તધર્મના પ્રચારાર્થે ટોલસ્ટોયના ધર્મવિચારનો પ્રસાર કરવો. ટોલસ્ટોય કહેતા કે, એજ લોકો પોતાના વિચારો સારી રીતે સમજી શક્યા છે. વળી એ લોકો પણ ટોલસ્ટોય પ્રત્યે એટલી પૂજ્ય શુદ્ધિ ધરાવતા કે તેમને લગલગ અવતારી પુરૂષજ સમજતા. ”

“ પ્રથમ કહેલો યુવકપક્ષ ટોલસ્ટોયના વિચારોનો પ્રચાર કરવા વિલક્ષણ અમ લઈ રહ્યો હતો. તેમના માર્ગમાં વિકટ વિધ્નો હતાં; તથાપિ તેની દરકાર ન કરતાં લોકમગ્નિતિનું કાર્ય કરવા માટે તેઓ ધરખાર, માતાપિતા તથા દંષ્ટ્ર-મિત્રની પણ પરવા કર્યાવગર તેઓ ખેડુતોમાં લળી જવા મથતા હતા; ત્યારે બીજો પક્ષ પોતાને ટોલસ્ટોયની અધિક નિકટનો કહેવડાવવા છતાં પણ તેમના બાહ્ય-વર્તનમાં વિશેષ ફરક થએલો નહતો. તેમાંના જોઓ લશ્કરી નોકરી કરતા હતા તેમજોજ માત્ર તે નોકરીનો ત્યાગ કર્યો હતો. ”

“ આ ધાર્મિકપક્ષના લોકોનો મત છેક છેવટસુધી વિશેષ ફેરવાયો નહિ; પણ યુવકોના પક્ષમાં તો ફાટફૂટ પડી અને તેઓમાંના અનેક માણસો અનેક માર્ગે ગયા. તેમાંના કેટલાકોએ નવીન વસાયતો સ્થાપન કરવાનો વિચાર કરી ટોલસ્ટોયની સલાહ માગી. ટોલસ્ટોયે એ વિચારને અનુમોદન આપ્યું; તથાપિ તે વખતે તેમણે એમ પણ જણાવી દીધું કે, કૃત્રિમ પાયાપર ઉભાં કરેલાં કાર્ય વિશેષ નબી શકતાં નથી. ”

આજ વખતે પ્રોફેસર ‘ચાન્ડ્રલ’ નામનો એક ગૃહસ્થ ટોલસ્ટોયને મળવા ગયો હતો. તે ટોલસ્ટોયનો અનુયાયી નહિ છતાં પણ તેમનાં ઘણાં તત્ત્વો તેને માન્ય હોઈ તેમને અત્યંત ચાહતો હતો. તે સાંજના સમયે ટોલસ્ટોયને ત્યાં ગયો ત્યારે

ટાલ્સ્ટોય દિવાનખાનાની સાથે એક નાની ઓરડીમાં બેઠા સીવી રહ્યા હતા. પ્રાંદે-સરને જોતાજ ખાનગી ઓરડી તરફ આંગળી કરીને તેમણે કહ્યું:

“ થોડીવાર ત્યાં બેસો. બધાં અમેરિકન પત્રો હમણાં ટપાલમાં આવ્યાં છે તે વાંચો એટલામાં હું કામ પુરું કરીને આવું છું. ”

‘ યાઝૂલ’ ત્યાં ગયો ત્યારે અનેક ભાષાનાં બોલ્યાવગરનાં વર્તમાન પત્રોનો એક મોટો ઢગલો ત્યાં પડ્યો હતો. યાઝૂલે તેમાંનું એક મોટું અમેરિકન પત્ર લઈ પાનું ફેરવતાજ તેમાં સ્થળે સ્થળે ટાલ્સ્ટોયનું નામ જણાવા લાગ્યું. તેમાં ટાલ્સ્ટોયના ધર્મવિચારની ચર્ચા કરેલી જણાઇ. આ લેખમાં તથા અગ્રલેખમાં પણ પત્રકારે ટાલ્સ્ટોયની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી હતી. આ મુલાકાતનું વર્ણન યાઝૂલે નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—

“ અમેરિકન પત્રો આ લેખ હું વાંચતો હતો અને કેવળ મહાત્મા માની જે પત્રે તેમની સ્તુતિ કરી હતી તે મહાત્માની મૂર્તિ મારી નજર સામેજ જણાતી હતી. એક ખડખડીય પાટલીપર બેસી બાંહો ચઢાવી એ મહાત્મા બેઠા સીવતા હતા. શરીરપર એક ફાટલું પહેરણું પહેરેલું હતું. એક બાજુએ અમેરિકન પત્રનું લપકાલરેલું વર્ણન અને બીજી બાજુએ તદ્દન સાદી મૂર્તિ ! એ બેનો વસ્તુ-વિરોધ આ વખતે મારા ચિત્તમાં ઉપસ્થિત થયો. મારું હસવું રોકાયું નહિ. એકાદ પાગલ જેમ ખડખડાટ હસે તેમજ હું હસી પડ્યો હતો. મારું હાસ્ય સાંભળી ટાલ્સ્ટોય ગલરાઇ ઉઠી પૂછવા લાગ્યા કે શું થયું ? મેં તે પત્રનાં કેટલાક વાક્યો વાંચી સંભળાવ્યાં ત્યારે હસીને તેમણે કહ્યું, ‘કાઈ પણ બાબતનો અતિરેક કરવાની અમેરિકનોને પ્રથમથીજ ટેવ છે. આટલું કહી તે પાછા ગયા અને હાથપગ ધોઇને આવ્યા. ત્યાર પછી અનેક વિષય પરત્વે વાતો થઇ; પરંતુ એ સર્વ સમય દરમિયાન તેમણે તે અમેરિકન પત્ર તરફ નજર સરખી કરી નહતી. ”

“ આ વખતે અનેક વિષય સંબંધી જે વાતો થઇ તેમાં એકજ મુદ્દો વિશેષ કરીને મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. તેમણે કહ્યું: ‘તમારા કોઇ પણ મતનું મૂળ બીજા અને તેના પૂરથી ઉપજતાં તર્કશુદ્ધ અનુમાનો બરાબર અને પાયાશુદ્ધ હોય, તો તમને મત વ્યવહાર નહિ હોવાના આક્ષેપથી ડરશો નહિ. કેવળ મનની નિર્બળતાથી એવા આક્ષેપથી પાછા હરશો તો તમારા હાથે કાંઇપણ સંગીન કાર્ય થઇ શકશે નહિ. ”

વાચકોને યાદજ હશે કે ‘જે’ ખ્રિસ્તનું સચિત્ર ચરિત્ર તૈયાર કરતો હતો. એવુંજ એક ચિત્ર ‘પોલીએનોફ’ નામના ચિત્રકારે પણ તૈયાર કર્યું હતું. એ ચિત્રકાર ‘જે’ કરતાં પણ વિશેષ નામીયો હતો અને એ ચિત્ર તૈયાર કરવા સાડા ખ્રિસ્તની જન્મજૂમિમાં જઈ તેણે પોતાના વિષયનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો.

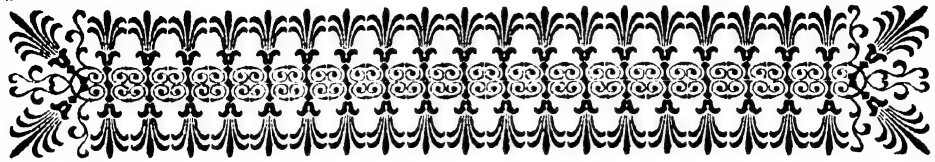
ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં તેનું ચિત્ર પ્રસિદ્ધ થતાં તેની ઉત્તમતા બદલ આખા દેશમાં તેની ખ્યાતી થઈ. ‘પોલીએનોફ’ અને ટોલસ્ટોયને વિશેષ પરિચય નહતો. ટોલસ્ટોય એક વખત એ ચિત્ર જોવા માટે તેને ઘેર ગયા. ધણીવાર સુધી ચિત્રને નીરખી નીરખીને જોયું અને પછી ચહેરાતરફ આંગળી બતાવી તેમણે કહ્યું કે, “આ વ્યક્તિપર તમારા હૃદયનો પ્રેમ દેખાતો નથી.” આ સાંભળી ચિત્રકારે પૂછ્યું, “કઈ વ્યક્તિપર ?”

“આ મધ્યભાગમાં કાઢેલી.”

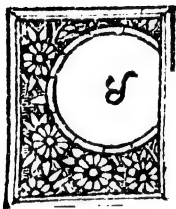
“એ તો ખૂદ ખ્રિસ્તનો ચહેરો છે.”

“બરાબર. હું તેજ કહું છું. એનાપર તમારો પ્રેમ નથી એટલી વાત ખરી છે.” આટલું કહીને તે તરત ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨૧ મું-અપ્રતિકાર.

સ. ૧૮૮૯ ના આરંભમાં ટૉલરટોય પુનઃ સાહિત્યશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરે તેવાં ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં. હમણાં કેટલાંક વર્ષથી નાની નાની વાતો લખવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ મહત્વની ખાખતનો તેમણે સાહિત્યમાં વધારો કર્યો નહતો. આ વખતે 'જે' એક મહત્વનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં રોકાયો હતો. તેને લખેલા પત્રમાં ટૉલરટોય કહે છે કે:—

“હમણાં હમણાં મને લાગવા માંડ્યું છે કે, મારે પણ કંઈ કરવું; પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છા તેવી જણાતી નથી. હવે હું કંઈ નથી લખતો તોપણ મારો સમય પૂર્ણ આનંદમાં જાય છે. વિચાર અને વર્તનમાં શુદ્ધ રહી અન્યની સેવા કરવામાં જે આનંદ છે તે સ્વચ્છ પ્રકારનો છે. જે આનંદને અટકાવવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ઘણી વખત મને લાગે છે કે એવા પ્રકારના આનંદનો ઉપભોગ લઈ સ્વસ્થપણે જીવન નિર્ગમન કરવું; પણ એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, જે આનંદમાં ઈદ્રિયજન્ય સુખનો સમાવેશ થતો નથી. અનેક પ્રકારનાં ખાનપાન દારૂ, તંબાકુ વગેરે વસ્તુથી થનારો આનંદ તેઓ શુદ્ધ પ્રકારનો આનંદ નથી. તેજ પ્રમાણે લોકકીર્તિ માટે થતા શુભ કર્મથી થતો આનંદ પણ શુદ્ધ નથી. પોતે કરેલા કાર્યને માટે સ્તુતિ તો નજ ઇચ્છે; પરંતુ તે વિષે નિંદા કરવામાં આવે કિંવા પોતાને બેઆખર કરવામાં આવે તોપણ જેના ચિત્તને આઘાત થતો નથી, તેજ માણસ એ શુદ્ધ આનંદનો ઉપભોગ લઈ શકે છે. મારી ઇચ્છા એવા પ્રકારની માનસિક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની છે અને મને લાગે છે કે તમારી પણ એવીજ ઇચ્છા હોવી જોઈએ.”

“હવે હું જે કામ કરવાનો છું તેની કંઈક રૂપરેખા આપું છું. પશુપક્ષી તરફ જોતાં તેમનામાં કેવળ પ્રજનનન માટેજ નર માદાનો સંયોગ થાય છે; પણ પોતાને ડહાપણનો ભંડાર મનાવનાર માણસ જાતને તો દોડપણીજ કહેવી જોઈએ. કેટલાક

તો હવે એવું પણ પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા છે કે સ્ત્રીસંભોગ અરે, તેનો અતિ-રેક પણ સ્ત્રીરસવાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે. પણ એ વિચારનું પરિણામ સ્ત્રીવર્ગ માટે કેટલું લયંકર આવે છે તે કાષ્ઠના પણ લક્ષમાં આવતું નથી. પુરૂષો આ રીતે કેવળ સ્વેચ્છાચારી બની સ્ત્રીઓની કામળ ભાવનાઓનો નાશ કરે છે. એનાં કટુ ફળ ચાખવાનો વખત આવે છે ત્યારે પછી પુરૂષો ચીડાય છે અને સ્ત્રીઓને ગાળો દેવા લાગે છે. માણસે આ બાબતમાં પશુના જેટલી તો યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવીજ નોંધએ. એ સાધવા માટે પ્રથમ તો બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવી નોંધએ. બુદ્ધિ શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે જે કાંઈ કરે છે તેનો હેતુ પશુવૃત્તિનેજ પોષવા તરફ હોય છે. હમણાં માંડે ચિત્ત એજ વિષયે રેડેલું છે અને તેથીજ આ પત્રમાં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તમારા ચિત્તમાં જે વિચાર પરિપક્વ થયા હોય તેને ચિત્રના રૂપમાં સ્થાયી કરવા એ તમારું કર્તવ્ય છે. એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે, એવા વિચાર પ્રથમ તો કાષ્ઠને સૂઝતાજ નથી; સૂઝે છે તો તે પરિપક્વતા પામતા નથી અને કદાચિત્ પક્વ થાય છે તો તેને મૂર્તરૂપ આપવાની તમારા જેવી શક્તિ તેમનામાં હોતી નથી. ”

“ હું તમારી સ્તુતિ કરવાના ઉદ્દેશથી લખતો નથી. જે કાર્ય જનસમાજને માટે અત્યંત મહત્ત્વનું અને આવશ્યક છે તે તમે કરો, એ ઉદ્દેશથીજ લખું છું. વળી બીજો વિચાર એ પણ ખરો કે, જનતાની જરૂરીયાત પૂરી પાડવા માટે આપણે એક કાર્ય કરીએ છીએ, એવી લાગણીને લીધે ઉત્પન્ન થનારો આનંદ એવો હોય છે કે જગતમાં તેની જોડીજ મળતી નથી. ”

એ પછી થોડાજ વખતમાં તેમણે ‘કળા એટલે શું?’ એ નામનો લેખ લખ્યો. પૂર્વે સાહિત્યકળા વિષે તેમના ચિત્તમાં જે અનાદર હતો તેનું કારણ એજ હતું કે, જે પ્રકારના સાહિત્યનો વધારો થવો નોંધએ તે પ્રકારનો થતો નહિ. તેમની માન્યતા એવી હતી કે હાલનું સાહિત્ય જનસમાજને કુમાર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે. તે એ તો જાણતાજ હતા કે લોકોને દારવવાના જે અનેક માર્ગ છે તેમાં સાહિત્યનો માર્ગ સહેલો અને ચિત્તાકર્ષક છે. લોકોને ઠંડ દિશાએ વાળવાનું કાર્ય સાહિત્ય જેટલી સહેલાઈથી કરી શકે છે, તેટલું અન્ય કોઈ કરી શકતું નથી.

તા. ૨૪ એપ્રિલના દિવસે ‘જે’ને લખેલા પત્રમાં તે લખે છે કે, “આજે ત્રણ અડવાડીઓથી ‘ઑરસોઈ’ને ઘેર છું અને એ વખતમાં લખવાનું કાર્ય કર્યું છે; પણ હવે જાણે મારી બુદ્ધિનો ઝરો શુષ્ક થઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. કળા એટલે શું, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા એક નિબંધ લખવાનો આરંભ કર્યો છે; પણ તે હજી પૂરો થતો નથી. માંડે મન મને કહે છે કે એવો નિબંધ લખવો

એ મારું કર્તવ્ય છે. કારણ કે મારી એવી સમજ થઈ છે કે, જે વાત મને સ્પષ્ટ જણાય છે તે ખીજને જણાતી નથી. મને લાગે છે કે, મૃત્યુ આવતાં પહેલાં મને દેખાતી વાતો લોકો પણ જોઈ શકે તેમ કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે. તમારું પણ એજ કર્તવ્ય છે. લોકોના ઝગલથી આપણે મુક્ત થવું જોઈએ. આથી આપણે એવડું કામ કરવાનું છે. આપણો જીવનભાર ખીજ કાંઈપર લાદવો નહિ અને ખીજને પ્રત્યેનાં આપણાં કર્તવ્ય પાર પાડી પૂર્વના ઝગલમાંથી મુક્ત થવું. એ માર્ગ પરસ્પર વિરોધી નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે પરસ્પર પોષક છે અને આપણું જીવન પણ એજ ક્રમથી શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે. ”

આવી રીતે અનેક વખત ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના ઉદરનિર્વાહ માટે અન્યનો શ્રમ નહિ લેવાનું તત્ત્વ પ્રદર્શિત કર્યું હતું; પરંતુ બુદ્ધિનો શ્રમ જેને લેવાનો હોય છે તેનાથી શારીરિક શ્રમ જોઈએ તેટલો નહિ થઈ શકવાનો અનુભવ પણ તેમને મળ્યો હતો એમ જણાય છે. યાસનાયામાં તે ઔદિક અને શારીરિક શ્રમની સંકલના બાંધવાને હૃદયપૂર્વક મથી રહ્યા હતા; છતાં પુષ્કળ વખત સતત લેખનનું કામ કર્યા પછી શારીરિક શ્રમ લેવા જેટલો ઉત્સાહ કે શક્તિ શરીરમાં રહેતાં નથી એમ તે જાણી શકતા.

ખેડુતવર્ગમાં જળીને કામ કરવાની હોંસ હોવાના કારણે ખેડીનું કામ તેમને એક ગમ્મતનું સાધન થઈ પડ્યું હતું અને ખેડુતોને પણ તેમની સોખ્તાથી ઘણો લાભ મળતો હતો. રૂશિયન ખેડુતોની ખેતીની પદ્ધતિ ઘણા અંશે હડીલાઈ ભરી હોવાથી ઘણી વખત તેમનો શ્રમ અને પૈસો બ્યર્થ પણ જતો. એવે સમયે ટૉલ્સ્ટૉય તેમને નવીન ઓળંગ અને સાધનોથી સહાય કરતા હતા. આ રીતે પરસ્પરનો સંબંધ પરસ્પરને સંતોષકારક નીવડતો હતો. તા. ૨૩ જુને ‘ગે’ને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે કે:—

“ મારો એક સ્નેહી પોતાના ઘરનાં રોદ્ધણાં રડીને મને પુષ્કળ ત્રાસ આપે છે. કેવળ બાલ ઉપાધિમાં સુખ અથવા દુઃખ ભરેલું છે એમ કહેવું ખોટું છે. એક મૂર્ખાને સુલક્ષણી સ્ત્રી મળે અને ખીજ એક સારા માણસને ડાકીણી સાથે પ્રસંગ પડે તો બન્ને સરખાજ દુઃખી ગણાય. હાલના વખતમાં ઘણાખરા લગ્ન કરનારા માણસો પોતાના કમનસીબ માટે રડતા જણાય છે. તેમની માન્યતા એવી થયેલી હોય છે કે પોતાના જેટલું જગતમાં અન્ય કોઈને દુઃખ નથી; પણ તેઓ સમજતા નથી કે, સુખદુઃખનો આ સાર બાલ પરિસ્થિતિ પર નથી. દુઃખ દુઃખ પોકારીને તેઓ પોતેજ દુઃખને બાથ લીડે એટલે પછી સુખી શી રીતે થાય ? મારા વિષે પૂછતા હો તો તો કહીશ કે હું સુખમાં છું. કદિ ધાસ કાપવું, કદિ ખેડવું, કદિ લખવું અને કદિ લખેલું છેકવું, એવા કમ માટે મારો કાળ

આનંદમાં જાય છે. લખું છું એમ કહેવા કરતાં લખવાની તૈયારી કરું છું એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. હાલમાં એક નાટક, એક વાર્તા અને એક નિબંધ એટલા વિષય હાથમાં લીધા છે. આવી સ્થિતિમાં મારો વખત આનંદમાં ન જાય તો આશ્ચર્યજન ગણાય. ઇસુખ્રિસ્તે જ્ઞાનાગ્નિની જે ઝીણી સરખી જ્યોત આ જૂતળપર પ્રસરાવી છે, તેનો પ્રકાશ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે એમ હું હૃન્મેશાં અનુભવું છું. ”

ટૉલસ્ટૉયે પ્રતિપાદન કરેલા અપ્રતિકારના ઉદ્યનું આ સૂચન છે. તેમનો નવા કરારનો અભ્યાસ અઘાપિ ચાલુજ હતો. સેન્ટ મેથ્યૂનું આ વચન મનનીય છે કે—

“ હું તમને કહું છું કે દુષ્ટનો પ્રતિકાર ન કરતા. તમારા જમણા ગાલ-પર કોષ્ટ મારે તો ડાબો ગાલ આગળ ધરો અને તમારું અંગરખું કોષ્ટ લપ્ત લે તો તેને પહેરણુ પણ લેવા દો. ” ટૉલસ્ટૉયના અપ્રતિકારના તત્ત્વની ઇમારત ખ્રિસ્તના આ વચનપર ચણાએલી છે. એ ઉપરથી ટૉલસ્ટૉયે એવું તત્ત્વ કાઢ્યું કે, કોષ્ટપણુ માણુસને કોષ્ટપણુ કામથી પાછો વાળવા માટે શરીરખળનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

આ તત્ત્વને વ્યવહારમાં લાગુ કરવાની વાત કરીએ તો શારીરિક ખળનો ઉપયોગ કોષ્ટપણુ પ્રકારે કરનારી સરકારનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ. એ તત્ત્વ પ્રમાણે તો પોલીસ, દીવાની, ફોજદારી વગેરે કચેરીઓ અને કર વસૂલ લેવાની વાત પણ ત્યાજ્ય ઠરે છે. અરે આપણું ધરખાર કે જીવ પણ કોષ્ટ લે તો તેને અટકાવવો એ પણ પાપરૂપ ઠરે છે. સર્વ સમાજને નુકશાન કરે એવા કાર્યનો પણ એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો પ્રતિકાર ન થઈ શકે. આવી સ્થિતિમાં જગતનો કોષ્ટ પણ સમાજ એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ચાલી શકે કે કેમ તેનો વાચકોએજ વિચાર કરી લેવો.

ટૉલસ્ટૉયે આ કંઈ નવીન તત્ત્વ શોધી કાઢેલું નથી. પ્રાચીનકાળથી એવાં તત્ત્વોના સમર્થકો થતા આવ્યા છે અને લવિષ્યમાં પણ થશેજ. શારીરિક અથવા ઔદ્ધિક શક્તિનો જીલમમાં ઉપયોગ કરવો એ કોષ્ટપણુ કાળમાં અને કોષ્ટપણુ સમાજમાં ત્યાજ્યજ છે; પણ એ શક્તિનો સદુપયોગ પણ થઈ શકતો નથી એવું તો નથીજ. કોષ્ટપણુ પ્રકારની શક્તિનો સદુપયોગ કિંવા દુરૂપયોગ કરવાનો આધાર તે શક્તિ ઉપર નથી પણ ઉપયોગ કરનારના ઉપર છે. ”

‘ મારા મત ’ એ નામનું પુસ્તક ટૉલસ્ટૉયે લખેલું છે તેમાં અપ્રતિકારના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન વિસ્તારથી કરેલું છે. ટૉલસ્ટૉયના મનમાં આ તત્ત્વનો વિકાસ આયબક્ષના વચનથી થયો હોય કે પછી બીજા કોષ્ટ કારણથી થયો હોય; પણ એટલી વાત સાચી છે કે એ તત્ત્વ નવું નથી. વર્તમાનકાળમાં પણ પ્રત્યેક દેશોમાં એ તત્ત્વના પ્રચારક મળી આવશે. ઉપરોક્ત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી અમેરિકા અને બ્રાહ્મીયા દેશોમાંથી ટૉલસ્ટૉય પર અનેક અભિનંદન પત્રો આવ્યા

હતા અને એક ગૃહસ્થે એ વિષયપર લખેલું એક પુસ્તક પણ ભેટ મોકલી આપ્યું હતું. આ ગ્રંથ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચીને તે વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:—

“ આ પુસ્તકથી મને અત્યંત આનંદ થયો. અપ્રતિકાર તત્ત્વનું પ્રતિપાદન આટલું ઉત્તમ રીતે થયેલું અન્ય કોઈ પણ સ્થળે મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી. હન્મેશાં આ તત્ત્વ વિરૂદ્ધ જે આક્ષેપો સંભળાય છે તેના સચોટ ઉત્તર એમાં છે. આ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની રચના શુદ્ધ પાયાપર થયેલી છે. તોપણ એ ઉપર મારા જે આક્ષેપ છે તે મારે જણાવવાની જરૂર છે.”

“ ‘બાલુ’નો ‘દાર્થી લઢુ બનેલા અને ગાંડા માણસોની કૃતિનો પ્રતિકાર કરવો’ એ મત મને માન્ય નથી. ઇસુએ પણ એવી છૂટ નથી આપી. હા, બને ત્યાં સુધી મનુષ્યોને એવા બનવાજ ન દેવા, એ કથન મને પૂર્ણ રીતે માન્ય છે; પણ એવા મનુષ્યો હોય તો કાંડાના બળથી તેમનો પ્રતિકાર કરવા કરતાં હું તો મરણ સ્વીકારું. ખ્રિસ્તના ખરા અનુયાયીએ ગાંડાના હાથે પણ મરણ સ્વીકારવું ઉચિત છે.”

“ બાલુના પુસ્તક પર મારે બીજો આક્ષેપ એ છે કે, ખાનગી મિલકત સંપાદન કરવાના મુદ્દા વિષે તેણે કોઈપણ નિશ્ચિત મત દર્શાવ્યો નથી. ખરો ખ્રિસ્ત કોઈપણ પ્રકારની મિલકત પર હક્ક દર્શાવી શકે નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેની દૃષ્ટિએ ‘ખાનગી મિલકત’ એવો શબ્દ પણ અર્થશૂન્ય હોવો જોઈએ. તેની મિલકત પર બીજો કોઈ હક્ક કરે ત્યારે જે સિદ્ધાન્તના ધોરણે તે તેનું નિવારણ કરી શકતો નથી, તેજ સિદ્ધાન્તના ધોરણે ‘મિલકત’ શબ્દનો પણ તેની દૃષ્ટિએ કશો અર્થ નથી.”

“ મારે ત્રીજો આક્ષેપ સરકારની સંસ્થા વિષે છે. બાલુએ એ સંસ્થાનો નિષેધ સ્પષ્ટ કર્યો નથી. ખરા ખ્રિસ્તીના દૃષ્ટિએ એ સંસ્થા નિરૂપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે અનર્થકારક પણ છે. સરકાર એટલે સુસંઘટિત શરીરબળનો દુરૂપયોગ. સરકાર, મિલકત, ધર્મપંથ એ સર્વ ધર્મિંગ હોઈ ખરા ખ્રિસ્તની દૃષ્ટિએ એ શબ્દો અર્થશૂન્ય છે. અન્ય લોકો એ શબ્દોનો જે અર્થ કરે છે તે ખ્રિસ્ત અનુયાયી જાણતો હશે; પણ એ અર્થ તેને કદિ પણ રૂચશે નહિ. ખરા ખ્રિસ્તી ખ્રિસ્તની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાની બાબતમાં ધરછોડની વાત નહિ કરે. ખ્રિસ્તની આજ્ઞાનું શબ્દશઃ પાલન કરી તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઉતારતો હોય તેજ ખ્રિસ્તનો ખરા અનુયાયી છે. અરધી પરધી આજ્ઞા પાળનાર નહિજ. ખ્રિસ્ત કહે છે કે, ‘મારી પાછળ જે કોઈ આવવા ઇચ્છતો હોય તેણે સર્વ દુઃખ સ્વીકારીને અને જાગી બનીને આવવું જોઈએ.’ આ વચન તે કાળે જેટલું ખરું હતું તેટલુંજ

આજે પણ ખરું છે. ખ્રિસ્તાનુયાયીએ સદૈવ દારિદ્ર્ય અને દુઃખ સહન કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ; તેમ ન હોય તો તે તેનો શિષ્ય બની શકતો નથી.

“ હા, હું કબૂલ કરું છું કે, કોઈપણ તત્ત્વ વ્યવહારમાં મૂકતાં તેમાં ઓછું વતું કરવું જ પડે છે; પરંતુ કોઈ પણ સિદ્ધાંતનો તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે પણ એવી છૂટછાટની વાત કરવી એ તો તે તત્ત્વનો ઉચ્છેદ કરવા સમાન છે. ગણિતમાં સરળ રેખાની વ્યાખ્યા એવી છે કે, એ બિંદુઓ વચ્ચેનું ઓછામાં ઓછું અંતર. હવે આપણા હાથવડે આપણે એવી સીધી લીટી દોરી શકતા ન હઈએ તો તેથી શું સરળ રેખાની એ વ્યાખ્યા બદલવી ? ”

“ જગતને આગ લાગવાનો સમય હવે નજીક આવ્યો છે. અરે કોઈ કોઈ સ્થળે ચીજોગારીયો પ્રજ્વલિત પણ થઈ છે અને આપણે જગતમાં રહીએ છીએ એટલે તેના ભેગા આપણે પણ બળવું જોઈએ; તેમજ જ્યાં જ્યાં એ અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હોય ત્યાં ત્યાં તે ભાગ સાથે વિચારવિનિમયના રૂપે પોતાને સૂત્રબદ્ધ કરી લેવા જોઈએ. હવે રહેલી જીંદગીમાં હું એજ ઉદ્યોગ કરવાનો છું. બાહુનું પુસ્તક મને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડવાથી તેનો હું સદૈવ ઋણી રહીશ.”

આ પત્રનો બાહુ તરફથી નીચે પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો હતો:—

“ હું એક વયોવૃદ્ધ બનેલો માણસ હોઈ કીર્તિમાન નથી અને જગતનો ધન્યવાદ મેળવ્યા વિના હવે થોડાજ સમયમાં અદસ્ય જગતમાં મારે જવું પડશે. ત્યાં જગતની કીર્તિ અને હરીફાઈનો હિસાબ બીજાકુલ નથી હોતો. મારા પુસ્તક પર આપે જે આક્ષેપ કર્યા છે, તે મેં કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા છે; અને મારે જે કહેવાનું છે તે કહેવા રજા લઉં છું.”

“ દાર્શની લટુ બનેલા તથા ગાંડા માણસના વર્તનવિરૂદ્ધ શરીરબળનો ઉપયોગ કરવાને હરકત નથી, એવો મારો મત હોવાનું કહી આપે તેનો નિષેધ કર્યો છે. આપનું એમ પણ કહેવું છે કે, ખ્રિસ્તે અપ્રતિકારના તત્ત્વમાં એવી છૂટ રાખેલી નથી. આ બાબતમાં મારો એટલોજ ઉત્તર છે કે, પાગલ અથવા દાર્શીઆનો પ્રતિકાર કરવામાં તેને ધન થાય તેવો પ્રતિકાર કરવાનું મેં કોઈપણ સ્થળે કહ્યું નથી. મારું કહેવું એવું છે કે, જે વખતે તેના હાથે અનેકના હિતવિરૂદ્ધ કાર્ય થાય તે સમયે સમજૂતિથી એ વાતો કહેવી અને તે પોતાના કર્મથી પરાવૃત્ત થાય એવાજ પ્રકારના શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરવો. તેને દુઃખી કરવાનું કે તેનો જીવ લેવાનું મેં પ્રતિપાદનજ કર્યું નથી; અને અપ્રતિકારના વ્યવહારમાં એવી છૂટછાટ હું માન્ય પણ ન કરું. મનુષ્યના બાહુ વ્યવહારે મારા એ મતને પુષ્ટિ આપી છે; એટલુંજ નહિ પણ હું કહું છું કે, વ્યવહારિક નીતિ-દષ્ટિએ એમ કરવાની આપણને ફરજજ છે. કોઈ પણ માણસ ક્રોધના આવેશમાં

અથવા બીજા કોઈ વિકારનો ભોગ થઈ પડીને બીજા માણસને હાનિ કરવા પ્રવૃત્ત થાય, ત્યારે વચ્ચે પડીને અને પોતાના શારીરબળનો પરિમિત ઉપયોગ કરીને તે બંનેને આપણે છોડાવીએ તો મારી ખાત્રી છે કે, કોઈનો આવેશ ઉતરી ગયા પછી તે બંને જણા આપણને આશીર્વાદજ આપે. વ્યવહારમાં આવા પ્રકારના સંકડો અનુભવ આપણને મળે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શારીરિક બળનો યોગ્ય પ્રકારે ઉપયોગ કરવો એજ હિતાવહ ઠરે છે. પ્રત્યેક કબૂલ કરશે કે, શરીર બળનો ઉપયોગ કરી સ્વાર્થને માટે લોહીની નદીઓ વહેવરાવવી એ તો પાપજ છે. પણ એ પ્રકારના પ્રતિકારમાં ફેર છે, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. મને લાગે છે કે, ખ્રિસ્તે જે પ્રકારના પ્રતિકારનો ઉચ્છેદ કર્યો છે તે એવા પ્રતિકાર માટે છે. ”

“ અપ્રતિકારના કાયદામાં ખ્રિસ્તે અપવાદ રાખેલો નથી અને તેથી અપવાદ ઉત્પન્ન કરવો અયુક્ત છે, એમ આપ કહો છો તે ખરું છે; પણ મેં જે ભેદ કહ્યો છે તે અહીં પણ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ. પ્રથમ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં પ્રતિકાર કરવાને કાયદા અને રૂઢી એ બંનેએ પ્રાચીનકાળથી છૂટ રાખેલી છે. જો એ પ્રતિકારની આવશ્યકતા ન હોત તો રૂઢી અને કાયદાએ તેવી છૂટ રાખી ન હોત. આપ કહો છો કે, ખ્રિસ્તે તેવી છૂટ રાખી નથી; ત્યારે શું એમ સમજવું કે, શારીરિક ઇજા ન કરતાં ઉભયપક્ષના ભલા માટે શારીરિક અથવા નૈતિકબળનો ઉપયોગ કરવો એ અયુક્ત છે એમ ખ્રિસ્ત કહે છે ? છટ્ છટ્ ! એ વાત કદિએ મારાથી માન્ય નહિ થાય. સતકર્મ માટે પણ ખ્રિસ્તે એવા સવડ રાખી નથી એમ કહેવું તે તેનાં વચનોનો પૂર્વાપરસંબંધ જોયા વગર ગમે તેવી એક બૂલજ તેના માથે આરોપવા સમાન છે. જે સંબંધથી એ વચન નિર્માણ થયું છે તે તરફ લક્ષ આપતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પહેલા પ્રકારનો પ્રતિકાર આવશ્યક તથા ઇષ્ટ છે. પ્રતિબંધ ફક્ત બીજા પ્રકારના પ્રતિકાર માટેજ છે. ”

આપ કહો છો કે, પ્રત્યેક તત્ત્વ વ્યવહારમાં આવતાં તેમાં અવશ્ય છૂટછાટ થાય છે. એ પ્રશ્નનો કદાચ હું બરાબર અર્થ નહિ સમજ્યો હોઉં. જો એનો અર્થ એવો હોય કે, છૂટછાટ સિવાય કોઈપણ તત્ત્વ વ્યવહારમાં ઉતરવું શક્ય નથી તો મારે એ માટે વધિા ઉઠાવવો જોઈએ. હું કહું છું કે જે નીતિતત્ત્વ કોઈ પણ છૂટછાટ થયા વિના વ્યવહારમાં આવી શકે નહિ, તે શુદ્ધ તત્ત્વજ નથી. માનવ સ્વભાવ તો છૂટછાટજ શોધ્યા કરે છે અને તેમાં શાસ્ત્રજ એવી છૂટ આપે તો પછી છોડોજ આવ્યો ! એવી સવડ શાસ્ત્ર આપે એ તો પાતકનું મહાદાર ઉઘાડવા જેવું છે. પોતાને ધાર્મિક કહેવડાવનાર અને તત્ત્વવેત્તાપણાનો ફાંકો રાખનારા લોકો મોટા મોટાથી તો ધર્મશાસ્ત્રનાં અને નીતિશાસ્ત્રનાં વચનોને માન આપે

છે; પરંતુ વ્યવહારમાં છૂટના નામ હેઠળ ખુલ્લી રીતે તેનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, માનવ સ્વભાવ મૂળમાં જ કેવો અધોગામી છે. આવી સ્થિતિમાં તેને છૂટ આપવી એ તો મર્કટના હાથમાં મદિરા આપવા જેવું જ છે. નિદાન તમારા અમારા જેવા અપ્રતિકારના સર્વાંગલકતોને માટે તો બોલવું કંઈ અને ચાલવું કંઈ એ અત્યંત ખરાબ છે.”

“ આપ કહો છો કે, ખ્રિસ્તનો ખરો અનુયાયી એકાદ પાગલને હાથે મરણ સ્વીકારશે પણ પ્રતિક્રિયા નહિ કરે. હવે જો આપે દર્શાવેલા એ બુદ્ધિવાદમાં એજ દિશાએ આગળ વધીએ તો એમજ ઠરે છે કે, માણસ સન્નિપાતના જોરમાં પોતાનાં સ્ત્રી પુત્ર અથવા સ્નેહીને મારવા કે મારી નાખવા ધસે ત્યારે તેને ધન ન થાય તેવી રીતે પણ પ્રતિકાર કરવો નહિ. તદ્દન ભ્રમિતપણાથી કરાતો આવો અપરાધ કરવો, એ ધર્મશાસ્ત્રના કયા વચનથી પવિત્ર ગણાય, તે મારા લક્ષમાં આવતું નથી. તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ બુદ્ધિના કયા તર્ક અથવા માનવકૃત કયા નીતિશાસ્ત્રે એવી કૃતિને છૂટ આપેલી છે તે સમજવાનું પણ મારી શક્તિની બહાર છે.”

“ ખરો ધાર્મિક મનુષ્ય માલમિલકત પર હક્ક દર્શાવી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ ‘હક્ક’ એવો શબ્દ સુદ્ધાં તેની દૃષ્ટિએ અર્થશૂન્ય હોવો જોઈએ, એમ આપ કહો છો; પણ અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેવાનું સ્થળ, એટલું તો તેને માટે પણ અત્યાવશ્યક છે. મનુષ્ય ગમે તેટલો ધાર્મિક બને, તોપણ આખરે તો તે મનુષ્યપ્રાણી છે એ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. અન્ય કાષ્ટને પણ જીવવાનો જેટલો હક્ક છે, તેટલોજ ધાર્મિક મનુષ્યને પણ છે. ખુદ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે, ‘તમાને એ વસ્તુઓની જરૂર છે એ પ્રભુની જાણમાં છે;’ અને જ્યારે એ વસ્તુઓ જીવનને માટે અત્યાવશ્યક છે ત્યારે તે પર હક્ક કરવો પણ વ્યાજબી છે. ખ્રિસ્તે કહે છે કે, ‘પ્રથમ સ્વર્ગનું રાજ્ય તાર્જ બનાવ એટલે એ સર્વ આપોઆપ મળશે.’ ત્યારે જે મિલકત આપણે મેળવવાની રહી ન હોય પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી આપણા જીવન સાથે જોડાએલી હોય, તે આપણા હક્કની નથી કે? પ્રભુએ આપણને આપેલ શરીર અને બુદ્ધિ આપણી પાસેથી છેતરીને અથવા બળાતકારે પડાવી લેવાનો જેમ બીજને હક્ક નથી; તેમ બીજ માલમિલકત પણ ઇશ્વરદત્ત હોવાથી કાષ્ટને એ અમારી પાસેથી પડાવી લેવાનો હક્ક નથી. આમ છતાં આપણે તેના પર હક્ક દર્શાવી શકીએ નહિ, એવું આપ શાથી કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી. એકાદ ભામટાને તાર્જ ધર લૂંટી લેવાની ઇચ્છા થાય તો, શું હું ધાર્મિક મનુષ્ય હોઉં એટલા ખાતરજ તે લૂંટવાનો હક્ક તેને પ્રાપ્ત થાય છે? શું ચોરી, ધાડ, લૂંટ વગેરે શબ્દોમાં કાષ્ટ અર્થજ નથી? ખ્રિસ્તે કહે છે કે ‘તમારું સર્વસ્વ ગરીબોને આપી દો.’ પણ જો માલમિલકત પર આપણા કંઈજ હક્કજ ન હોય

તો શું આપવાના ? આવી સ્થિતિમાં સર્વસ્વ આપી દેવાની ખિસ્તાના નિરર્થકજી હરે કે નહિ ? મિલકત પર હક્ક દર્શાવવામાં પાપ છે એવો ખિસ્તનો આશય મને તો જણાતો નથી. શુદ્ધ બુદ્ધિવાદને અથવા ભક્તિમાર્ગીને આ તત્ત્વ ખેસતું આવે તેવું નથી. ”

“ ખરા ખિસ્તાનુયાયીની દૃષ્ટિએ સરકાર એટલે નિયમખંડ જીલમ ! સરકાર, રાષ્ટ્ર, મિલકત અને વિશિષ્ટ પંથ એ સર્વ શબ્દો ખિસ્તાનુયાયીની દૃષ્ટિએ અર્થ-શૂન્ય હોવાનું આપ કહો છો; પણ એ સર્વ વસ્તુઓ આજે આપણા જીવન સાથે એવી સંબંધ ગૂંથાયેલી છે કે તેના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરે ચાલે નહિ. દીર્ઘ-કાળથી એ ધરના સ્વાભાવિકપણે ચાલી આવી છે. એ સંસ્થા જંગલી અવ-સ્થામાં હશે અને તેમાં ઘણી ખામીઓ હશે એ ખરું; તથાપિ એ પણ ખોટું નથી કે, તેના કાળના દીર્ઘ ઉદરમાંથી સૃષ્ટિનિયમાનુસાર જન્મ થએલો છે. વળી મનુ-ષ્યની પ્રકૃતિ જોતાં તે સમાજપ્રિય પ્રાણી છે. તે તદ્દન એકલો, નિરાશ્રિત અને સર્વથા સ્વાવલંબી કદિ પણ રહી શકતો નથી. પ્રત્યેક માણસનું જીવન ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સામાજિક ધોરણવાળું હોય છે. આથીજ કુટુંબ, સમાજ, ગામ, રાષ્ટ્ર, સંસ્થાન, સરકાર વગેરે પ્રકારે માનવપ્રાણીની વસ્તી અનંતકાળથી ચાલી આવી છે અને ભવિષ્યમાં પણ એજ વ્યવસ્થા રહેવાની છે. ખિસ્તનો અવતાર સમાજને તોડવા માટે નહિ પણ સમાજને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડવા માટે હતો, એમ મારું માનવું છે. બંધુભાવ અને સમતાનો વિકાસ થઈ સમાજ એવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે કે જેથી નરકનું દાર ઉઘાડવાની જરૂરજ ન રહે; એને માટેજ તેણે દેહદંડ ભોગવ્યો. અરાજકતા, સમાજવિધ્વંસ એ વગેરે ખરા ખિસ્તનાં ધાર્મિક કર્મ નથી. એ કાર્યો અસ્વાભાવિક છે અને તેથીજ તે અશક્ય છે. માટે ખિસ્તે કહેલાં તત્ત્વોમાં પ્રત્યક્ષ આચારપ્રસંગે કોઈપણ છુટછાટ ન લેતાં તેને વ્યવહારમાં ઉતારી, સમાજને જંગલી અથવા અર્ધજંગલી અવસ્થામાંથી અત્યુચ્ચ સ્થિતિએ લઈ જવો એજ આપણા સર્વનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. મારી તો ખાત્રી થઈ છે કે એજ પુણ્યાચરણ છે. ”

૪. સ. ૧૮૯૦ ના માર્ચની ૨૬ મી તારીખે ટૉલ્સ્ટૉયે એ પત્રનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે:—

“ આપના આક્ષેપવિષે અધિક ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા નથી. કેમકે મને લાગે છે કે, એથી કંઈ લાભ નથી. મારા પત્રમાં મેં એકજ મુદ્દો સ્પષ્ટ કર્યો નહતો તે હવે કરું છું. કારણ કે જો તેમ ન કરું તો તમારી જોરસમજ કાયમ રહે. એ મુદ્દો છુટછાટનો છે. ”

“ કેવળ તત્ત્વવિચારની દૃષ્ટિએ જોતાં છુટછાટનો સ્વીકાર પાપમૂલક છે, એમ

કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ હતો. પણ મને એમ પણ લાગે છે કે, પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં છુટછાટ આવશ્યક છે. હું એમ કહું છું કે, તત્ત્વદષ્ટિએ જો છુટછાટ સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી ઉદ્દિષ્ટ કાર્ય અવનત દશા પામે; માટે ત્યાં છુટછાટ ઉપયોગી નથી. આજ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ પાગલ માણસવાળા બનાવની આખતમાં પણ તત્ત્વદષ્ટિએ મને અનુચિત લાગે છે. મારો મત એવો છે કે તત્ત્વવિચારમાં એવી છુટછાટને સ્થાન નથી. તેમાં વળી ગાંડાની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા કેવી કરવી, એ પણ મારી બુદ્ધિથી નિશ્ચિત થઈ શકે તેમ નથી. હા, એવી સ્થિતિમાં કદાચ દેહપતન પણ થાય તો તે મને માન્ય છે; પણ પ્રભુની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરતાં જીવ ગુમાવવો એટલે તેનો આશીર્વાદ મેળવવો; એમ મને લાગે છે. આપના પુસ્તકમાં પણ એ વાત તો કબૂલ કરેલી છે કે પ્રભુની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું એજ સર્વોત્તમ છે. હવે જો એવી છૂટ એક વખત કબૂલ કરું તો હું પ્રભુની ઇચ્છાવિરૂદ્ધ વર્તવાના મોહમાં સપડાવાનો સંભવ ઉમો કરું છું, એમ નથી બનતું? મારો સ્પષ્ટ મત એવો છે કે, મૃત્યુ અને ઇશ્વરાગ્રાન્ત ઉત્સંધન, એ બેમાં ઉત્સંધન એ અતિ મોટું પાતક છે. તમારા વિષે મારા હૃદયમાં અત્યંત પૂજ્યબુદ્ધિ ઉપસ્થિત થયેલી છે અને તમે મને મારા લાઘ્ય જોટલાજ પ્રિય છો, એટલું કહી રમ્મ લઉં છું.”

બાલુ અને ટૉલસ્ટૉય બન્ને પાકા ખ્રિસ્તભક્ત હતા. બન્ને સમાનપણે ખ્રિસ્તની આજ્ઞા માન્ય કરે છે; પણ તેનો અર્થ માત્ર બંનેનો ભિન્ન ભિન્ન છે. બંનેના અર્થ પૈકી ઇસુ ખ્રિસ્તે કયા અર્થમાં કહ્યું હશે તે શબ્દશઃ સમજવાને આજે કોઈ સાધન નથી. માટે એ વિષે બીજી રીતે ચર્ચા કરવી એજ અધિક સરળ અને શ્રેયસ્કર છે. આ પ્રશ્નવિષે બાલુએ પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે પ્રકટ કર્યો છે:-

“કોઈપણ માણસ અન્યને માટે કંઈ વસ્તુ નબળાઈને લીધે ડીક છે અને કંઈ અડીક છે તે પોતાના મનથી નિશ્ચિત કરી શકતો ન હોય, તો તે બીજાના કામમાં માથું મારવાને માટે નાલાયકજ છે. કેમકે મનની દુર્બળતાને લીધે જોડું તે ખરું અને ખરું તે જોડું તેને લાસે એ સંભવિત છે; પરંતુ એકાદ દુષ્ટ માણસ એકાદ વ્યક્તિને અથવા સમાજને નુકશાન કરે એવું તે ચોક્કસ સમજવા છતાં પણ અપ્રતિકારને બહાને લપાઈ બેસીને તેને તેવું કૃત્ય કરવાની છૂટ ભોગવવા દેવી એ નીતિમય છે કે? જો એમજ બને તો તે વ્યક્તિ અથવા સમાજનું અસ્તિત્વજ લયમાં આવી પડે. એવા પ્રસંગે તેવા માણસના પગ પાછા ખેંચવા એજ સમાજને અને વ્યક્તિને માટે શ્રેયસ્કર છે.

“હકીલા બાળકને અને ભ્રમિષ્ટ આગ્નરીને દુઃખ દીધા સિવાય એકાદ દુષ્કૃત્ય કરતાં શું અટકાવી ન શકાય? તેજ પ્રમાણે દાંભિક માણસને પણ શારીરિક ઇબ્બ

ન કરતાં તેના દંભનો રજાટ કરી લોકહિત ન સાધી શકાય ? આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, વ્યક્તિ અથવા સમાજનું હિત સાધવામાં કોઈને શારીરિક ઇચ્છા કરવાની જરૂર છે એમ કંઈ નથી. માનવબુદ્ધિ અપૂર્ણ હોવાથી તેના હાથે વખતો વખત ભૂલો થાય, તોપણ તેના હાથે અહિત કરતાં હિતજ અધિક થશે. ”

ટૉલ્સ્ટૉયનું પ્રતિકારનું તત્ત્વ બહારથી આપણને તદ્દન સરળ લાગે છે; પણ જો એ તત્ત્વ સર્વસામાન્યપણે ચાલુ કરવામાં આવે તો સમાજનું હિત થવાને બદલે માત્ર ઘોટાળોજ અધિક થવાનો સંભવ છે. આજ બાબતમાં સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર રસ્કિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ દુઃખ—ઇજા એટલે શું, તેની વ્યાખ્યા પ્રથમ ઠરાવવી જોઈએ. એકાદ માણસની કૃતિથી બીજાને દુઃખની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તો તેને તેણે ઇજા કરી એમ આપણે સમજીએ છીએ; પણ સામાને દુઃખની લાગણી નહિ થવા દેવા છતાં પણ તેનું અહિત કરી શકાય છે તેમાં વળી અધિક દુષ્ટતા રહેલી હોય છે. વાદકાપ વગેરે બાબતોમાં અપાએલું દુઃખ મોટે ભાગે છેવટે સુખનુંજ કારણ બને છે. યોગ્ય સમયે એકાદ ખરાબ કામ કરનારને અટકાવવામાં નથી આવતો તો તેથીજ તે દુઃખમાં પડે છે. એવા પ્રસંગે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરી તેને અટકાવવાનું કાર્ય વસ્તુતઃ દુઃખપ્રદ ન હોઈ સુખપ્રદજ નીવડે છે. ખરાબ કાર્યમાંથી કોઈને રોકવો એ તેની સ્વતંત્રતાપર તરાપ માર્યા સમાન ન કહેવાય. ”

“ માનવકુલની જંગલી અવસ્થામાં એવો કાયદો હતો કે, કોઈ આપણી આંખ ફેડે તો આપણે તેની આંખ ફેડવી; પરંતુ હવે આપણને અનુભવ છે કે, એવી કૃતિથી હિત કરતાં અહિતજ અધિક થાય છે. અન્યને હાનિ કરવાની ઇચ્છાથી મન અધોગતિ પામે છે; માટે માણસના મનમાંથી વેર લેવાની વૃત્તિ નષ્ટ થાય તે યોગ્યજ છે; તથાપિ કેટલીક વખત વેર લેવાની ઇચ્છાથી નહિ પણ કેવળ સમાજહિતખાતરજ એકાદ માણસનો વધ ઇષ્ટ હોય છે. સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે કે, સ્વહિતનો વિચાર બાજુએ રાખી સમાજનાં અંગોમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે અને સમાજરચના સુસંઘદ્ધ રહેવામાં મદદગાર થવાય તેવી રીતે વર્તવું. આ કાર્યની સિદ્ધિમાટે શારીરિક, માનસિક અથવા નૈતિકબળનો ઉપયોગ કરવો વ્યાજબી છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમ કરવાની સમાજને આવશ્યકતા પણ છે. આવી સ્થિતિમાં બીજામાં ઢાળા કાઢેલા નિયમ સમાજને એક સરખા લાગુ પાડવા શક્ય નથી. કોઈપણ વિશિષ્ટ પ્રસંગે કેમ વર્તવું તે નિશ્ચિત કરવાનું કામ તે તે કાર્ય કરનારનેજ સોંપવું ઇષ્ટ છે. ”

ટૉલ્સ્ટૉય ફક્ત કૃતિ તરફ જુએ છે. કર્મના ઉદ્દેશ તરફ જોતા નથી. બહારથી દેખાતું કર્મ એ મુદ્દો ન હોતાં તેનો અંતર્ગત હેતુ એજ મુદ્દો છે; એ વાત

તેમના લક્ષમાં આવેલી નથી. ટૉલ્સ્ટૉયનું વલણ કાયદાની વિરૂદ્ધ એટલું ઝુક્યું છે કે, જાણે કોઈપણ પ્રકારની રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં તેમને અરાજકતાજ ઠીક લાગે છે. ગમે તેવા તત્ત્વવેત્તા હોય તોપણ તેઓ એક માણસજ હોવાથી રૂશીયાની જૂદી રાજ્યપદ્ધતિને લીધે તેઓની માન્યતા એવી થઈ હોય તો તેમાં તેમને વધારે દોષ કહાડી શકાશે નહિ. આ વિચારસરણીમાંની અતિશયોક્તિને જાણુએ રાખીએ તો તેના ઉદ્ધરમાં તેમણે જે તત્ત્વરત્નોનો સંગ્રહ કર્યો છે, તે સર્વને માટે મનનીય છે. સોનાની ખાણમાંથી મૂલ્યવાન ધાતુ જેમ શુદ્ધ કરીને લેવી પડે છે તેમ ટૉલ્સ્ટૉય જેવા પ્રતિભાસંપન્ન અંધકારના લેખમાંથી તત્ત્વરત્નો શુદ્ધ કરીનેજ લેવાં જોઈએ. તેની ચોતરફ જે કંઈ નિરૂપયોગી વસ્તુ હોય તેને કેવળ પરિસ્થિતિથીજ નિર્માણ થયેલી સમજીને હંસ-ક્ષીરન્યાયે ઉપયુક્ત લાગને મેળવી લેવો એજ સુત્રનું કામ છે.

૪. સ. ૧૮૮૯ના ટૉલ્સ્ટૉયના લેખોમાં મુખ્યત્વે ‘સેઓરટોપલનાં સંસ્મરણો’ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ પુસ્તક ‘અરશૉફ’ નામના એક લશ્કરી માણસે લખેલું હોય તેની પ્રસ્તાવનાજ માત્ર ટૉલ્સ્ટૉયે લખી હતી. એ પ્રસ્તાવનાનું લખાણ સરકારી પરીક્ષકની પસંદગી મેળવી શકે તેવું નહિ હોવાથી લખ્યાં વરસ સુધી તે દફતરમાં ખંધાઈ રહ્યું હતું. તેમાં તેમણે પોતાના યુદ્ધવિષયક સર્વ અનુભવ દર્શાવેલા હોવાથી એ પ્રસ્તાવના વિશેષ મહત્ત્વની છે.

આ અરસામાં તેમને લૂઓફ નામના એક શ્રીમંત જમીનદાર સાથે પરિચય થયો. એ ગૃહસ્થ જૂતપિશાય અને જાદુની વિદ્યા પાછળ પડ્યો હતો. તે ૪. સ. ૧૮૮૯ ના માર્ચ મહિનામાં એક દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો. વાતેવાત કરતાં મૃત્યુ એટલે શું એ વિષયપર ચર્ચા ચાલવા લાગી. આ ચર્ચાની થોડીક હડીકત બેના સુરોને નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:—

“ લૂઓફે કહ્યું કે, ‘ આ જગતમાં ખરી રીતે કોઈજ મરતું નથી. અરે, મારા મરણ પછી ત્રીજેજ દિવસે બીડી પીતો બેઠેલો તમે મને જોઈ શકશો. હા, તમોને તેવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ થઈ હોય તો મને નહિ જોઈ શકો; પણ હું તો અવશ્ય તમને જોઈ શકીશ. મને મૃત્યુનો લેશ માત્ર ભય નથી ! વાત કરતાં કરતાં લૂઓફ અટક્યો અને ચાહ પીવા લાગ્યો. થોડીવારે તે મારા તરફ વળીને એકદમ બોલ્યો, ‘સુરોન, તમોને સાક્ષી રાખીને કાઉંટ સાહેબને મારા અંતકાળ સમયે હાજર રહેવાને આમંત્રણ આપું છું. મૃત્યુ અને નિદ્રામાં કંઈજ ફરક નથી એમ તેઓ પ્રત્યક્ષજ જોઈ શકશે. ’”

“ કર્મસંયોગે લૂઓફની તખીયત બીજેજ દિવસે ખગડી અને ત્રીજે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉયને બોલાવવામાં આવ્યા; પણ તે ત્યાં ગયા નહિ. તેમણે કહ્યું: ‘એવા પ્રસંગે ત્યાં જવાની મારી બીલકુલ ઇચ્છા નથી. ’ અંતે લૂઓફનું મૃત્યુ થયો

પછીજ તે તેની મૃત્યુશય્યા આગળ ક્ષણુવાર ઉભા રહ્યા. લૂઝ્કોફના આવા એકા-એક મૃત્યુથી ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તપર ધણીજ અસર થતી. ”

લૂઝ્કોફ વિષે તેમના મનમાં વિશેષ આદર નહતો; કેમકે તેનામાં પણ સામાન્ય રીતે શ્રીમંતાઈનું અભિમાન હતું. વળી ટૉલ્સ્ટૉયનો મત એવો હતો કે તે કેવળ મોજની ખાતરજ સૂક્ષ્મેદ્રિયશાસ્ત્ર અથવા અતીંદ્રિયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો. ”

આ હકીકત અહીં કહેવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ છે કે, આ અરસામાં તેમણે જે એક નાટક લખ્યું તેમાં કેટલાંક પાત્રોની યોજના કરવામાં લૂઝ્કોફ અને તેના કુટુંબનાં માણસો ટૉલ્સ્ટૉયને ઉપયોગી થયાં હતાં. એ નાટકનો પ્રયોગ ઇ. સ. ૧૮૮૯ ના ડીસેમ્બરમાં ખાનગી રીતે યાસનાયામાં થયો હતો. તેવાં કામ કરનાર એકનટે આ વખતની ટૉલ્સ્ટૉયની ગૃહસ્થિતિનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

“ હું યાસનાયામાં આવ્યો ત્યારે આખું કુટુંબ ચહાની તૈયારીમાં પડેલું હતું. કુટુંબનાં માણસો ઉપરાંત બીજાં પણ સ્નેહી સંબંધીઓ આ વખતે ત્યાં એકત્ર થયાં હતાં. મારા પિતા મોસ્કોમાં ગણિતના અધ્યાપક હતા ત્યારથી અમારે ટૉલ્સ્ટૉયનું ઓળખાણ થયું હતું. ચહા પીવા બેઠા ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે મારા તરફ જોઈ કહ્યું: ‘મને ગણિત પ્રિય છે, પણ તેની ધણી ખરી ઉપપત્તિ હું ખરોખર સમજી શકતો નથી. એ જો સમજાઈ હોત તો હું પણ ગણિતનો અધ્યાપક બન્યો હોત.’ ”

“ એટલામાં મેં બીડી સળગાવી. તે સાથેજ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: ‘અરે આ શું કરે છે ?’ આ પ્રશ્ન સાંભળીને હું ધણો શરમાયો, પણ કંઈ પણ સમર્થન કરવા ખાતર મેં કહ્યું: ‘બીડી પીવાથી મનન ક્રિયા સારી ચાલે છે, વિચારશક્તિ વિશેષ તીવ્ર બને છે.’ ”

“ ટૉલ્સ્ટૉયે હસીને કહ્યું: ‘વસ્તુસ્થિતિ તું કહે છે તેથી ઉલટી છે, એ મારો પોતાનો અનુભવ છે. બીડી પીવાથી વિચારશક્તિ વધતી હોવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એજ છે કે, બીડી પીધા પછી મગજ તપી જઈને અનેક વિચારોનો ખળભળાટ મનમાં થવા લાગે છે અને તારતમ્યભાવપર આશ્ચર્ય પડળ બંધાય છે; તેથી વિચારોનો એ ઘોટાળો કે ખળભળાટ લક્ષમાં નહિ આવતાં માત્ર એટલીજ લાગણી રહે છે કે આપણને વિચારો પુષ્કળ સૂઝે છે. તેમાં પણ વળી વેડકા દારૂનો ખાલો પેટમાં જતાં જે ખળભળાટ મચે છે તેની તો વાતજ ન કરવી.’ ”

“ સવારે ચહા કોશી લીધા પછી નાટકમાં સુધારો કરવાનું કામ તે કરતા. આ સુધારાનું કામ છેક પ્રયોગના દિવસ સુધી ચાલ્યું હતું. એ પ્રયોગમાં કામ કરવા માટે તેમના કેટલાક મિત્રો બહાર ગામથી ખાસ આવ્યા હતા. એમાંના લોપ્ચીન નામના ગૃહસ્થે બેઠતનું કામ કર્યું હતું તે તેમને ધણીજ ગમ્યું. કામ

કરનારા માણસો નટના ધંધાદારી નહિ છતાં પણ પ્રયોગ ઘણાજ યશસ્વી બન્યો.”

“ એ દિવસે સંધ્યાકાળે સાહિત્યકળાના વિષયપર કેટલાક વિચાર પ્રકટ કરતાં ટોલ્સ્ટોયે કહ્યું કે;—‘સામાન્ય મનુષ્ય અને સાહિત્યકારની દૃષ્ટિમાં તફાવત એટલોજ છે કે, સામાન્ય મનુષ્યને આબુખાબુની પરિસ્થિતિમાં જે બાબતો દેખાતી નથી, તે સાહિત્યકારને દેખાય છે. તે પણ અન્યની પેઠે તેની તેજ વસ્તુ જોતો હોય છે; પણ તેમાંનું જે રહસ્ય અન્યને સમજાતું નથી તે તેને સમજાય છે અને અન્યને સમજવી શકે છે. ’”

“ જે ગ્રંથ સાહિત્યકળાની દૃષ્ટિથી ઐદ્ય હોય છે, તે એજ કારણથી હન્મેશાં નવીન લાગે છે. નાટ્યકળાને પણ એજ વાત લાગુ છે. કુશળ નટ એકાદ સામાન્ય પ્રસંગ પણ સરસ રીતે ભજવે છે કે જેથી તેનું સર્વ રહસ્ય આપણા આગળ પ્રત્યક્ષ ખડું થાય છે. ”

આ પછી તા. ૩૦ ડીસેમ્બરે એજ નાટકનો ખાનગી પ્રયોગ બીજી વિસ્તૃત જગ્યામાં થયો હતો અને અહીં પણ તે સફળ નીવડ્યો હતો.

આ નાટકમાં જે કે હાસ્યરસ ઘણાજ દેખાઈ આવતો હતો; પણ નાટક લખવામાં હેતુ એવું અતાવવાનો હતો કે ‘ધર્મ’ એ કાંઈ વ્યવહારની બહારની, ન પાળી શકાય તેવી અને પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવી, અથવા તો માત્ર કહેવા સાંભળવાનીજ વસ્તુ નથી; પણ હવા પાણી કરતાં પણ વધારે જરૂરની, તેમજ પાળી શકાય એવી વસ્તુ હોઈને તેનું દર્શન થવું જોઈએ. યૂરોપમાં હાલ ધર્મ અને તેના અનુયાયી વચ્ચે બહુજ છેટું પડી ગયું છે. ‘અમે ધાર્મિક છીએ’ એમ દેખાડવા સાડા આઠ દિવસે દેવળમાં જઈ એક વખત ઘૂંટણીએ પડવાની કવાયત કરનારા અત્યારે ધાર્મિક કહેવાય છે. વળી યૂરોપના ધર્મમાં આ અરસામાં બીજો પણ એક પ્રકાર ઉમેરાવાનો પ્રારંભ થયો હતો. મૃતો સાથે સંભાષણ કરવાં, મૃતોના સંદેશા જીવતાઓને પહોંચાડવા અને એવા બીજા ચમત્કારોનુંજ નામ ધર્મ, આવી સમજ પ્રસરવા લાગી હતી; પણ ટોલ્સ્ટોય ધર્મ અને ચમત્કારને કંઈ સંબંધ નથી એ મતનું પ્રતિપાદન કરતા અને તેમતને પુષ્ટિ આપવા માટેજ આ નાટક તેમણે લખ્યું હતું. કેટલેય યૂરોપવાસીઓને જડ અને ચૈતન્ય વચ્ચેનો ભેદ એટલો સ્પષ્ટ કરી અતાવ્યો છે કે, તે પછી આવું અજ્ઞાન બીલકુલ ન હોવું જોઈએ. આપણને ઈદ્રિયોદ્વારા જે જે વસ્તુનો અનુભવ થાય છે તે સર્વ જડ છે અને તેથી તે દ્વારા અનુભવમાં આવતા ભૂતપિશાચાદિ જીવો પણ જડ કાટિનાજ છે. શુદ્ધ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ એથી ભિન્ન છે. આપણા મનની ધર્મ—નીતિની ભાવના આ ચૈતન્ય કાટિની છે. કેમકે ઈદ્રિયોની સહાયથી આ ભાવનાનું પૃથક્કરણ આપ-

શુધી થઇ શકતું નથી. એ ચેતન તત્ત્વને ખીલવી ચૈતન્યના સાગરરૂપ પ્રભુ તરફ આગળ વધવાને બદલે એવા જડ દેખાવો આપણા સમક્ષ રજી કરી તેને ચૈતન્ય કાઢીના કહેનાર યાંત્રિકો મૂર્ખજ છે. એ બિચારોઓને ચૈતન્ય અને જડના ભેદનું ભાનજ નથી હોતું અને તેથી તેમનું તે ભ્રમિષ્ટપાથું તે ખીન્નઓપર નાખી તેમને હોય તે કરતાં વધારે ભ્રમિષ્ટ તેઓ ખનાવે છે. એકાદ વ્યાખ્યાન-ભૂમિપરથી લટકાયટકાપૂર્વક ઉચ્ચરાએલાં વાક્યથી અથવા હવામાં વિચરતા પ્રાણીની માહિતી કે વાતચીત ઉપરથીજ યાંત્રિકને મહત્ત્વ નથી મળતું. તેનું મહત્ત્વ તો તેના અંતર્ગત ગુણોપર અવલંબે છે; એજ તત્ત્વને અનુસરીને ટૉલ્સ્ટૉયે એ નાટકની રચના કરી છે. સ્પિરિચ્યુઆલીઝમનું શાસ્ત્રીય વિવરણ જાણુવા ઇચ્છનારને એ નાટક ઉપયોગનું નથી; પરંતુ નાટકની દૃષ્ટિએ એ નાટક સરસ છે. એમાંનું પ્રત્યેક પાત્ર મનની દુર્બળતાને વશ થઇ સહજે ફસાઇ પડે છે. ઘણાઓ આ વાત જાણેજ છે કે, સ્પિરિચ્યુઆલિઝમ પંથના લોકો જે પ્રયોગો બતાવે છે, તેમાં હાથચાલાકી પુષ્કળ હોય છે; અને આ માર્ગના ઉંડા અભ્યાસી ‘ઓલિવર લૉન્’ જેવા સારા માણસો પણ એ વાત કબૂલ કરે છે.

આ નાટકમાં ટૉલ્સ્ટૉયે અર્વાચીન સુશિક્ષિતોને પણ પુષ્કળ ઝડપ્યા છે; અને શ્રીમંત અને નિર્ઘોગી યુવકો પોતાના સમયનો કેવો અપવ્યય કરે છે તેનું ચિત્ર પણ મળતું આલેખ્યું છે; તેની સાથે ખેડુતની દૈન્યસ્થિતિનું ચિત્ર પણ તેમણે ઠીક દોર્યું છે.

પ્રસ્તુત નાટકમાં કોઇ પણ રાજકીય વિષયની ચર્ચા નહિ હોવાથી બહુ ખેંચતાણુ કર્યા વગર સરકારી પરીક્ષકે તે પાસ કર્યું. તેના પહેલો જાહેર પ્રયોગ ‘ટૂલા’ શહેરમાં થયો. એ પ્રયોગ માટે ટૉલ્સ્ટૉય જાતે ત્યાં ગયા હતા; પણ તેમને ઝાળખી નહિ શકવાથી દરવાને એકાદ ખેડુત સમજીને હાંકી કાઢ્યા હતા. તે પછી વ્યવસ્થાપકને બપોર પડતાં જાતે આવીને તેમને બોલાવી ગયો હતો.

એ નાટકમાં એક શ્રીમંત જમીનદાર પાસે કેટલાક ખેડુતો ગયા હતા તેમને તેનો નોકર હાંકી કાઢે છે, એવો એક અંક છે. એ અંકનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી એ ભૂમિકા ભજવનાર પાત્રે ભજવતી વખતે ખેડુત સાથે જે સહજ સંલુ-કાઇભર્યું વર્તન બતાવ્યું હતું, તે વિષે નાટકમંડળીના માલીકને ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું કે “એમ કરવું એ સ્વાભાવિક છે. જેમ તમારા દરવાને મને ધૂતકારીને હાંકી મૂક્યો, તેવુંજ તમારે પણ આખેહુમ બતાવી આપવું જોઇતું હતું.”

એ નાટકના એક પ્રયોગ પ્રસંગે બાદશાહ ત્રીજે ઍલેક્ઝાંડર પોતે પણ હાજર રહ્યો હતો. તેની સાથે ડકનેક ગ્રૅડ ડ્યૂક અને ગ્રૅડ ડયેસ પણ આવ્યાં હતાં. પ્રયોગ જોઇને એ મંડળી ખુબ ખુશ થઇ. નાટકમાં એવા બેઝાઓના વર્ગને જે

ઝાડવામાં આવ્યો છે તે વાત બહુષા તેમના લક્ષમાં કદાચ નહિ આવી હોય.

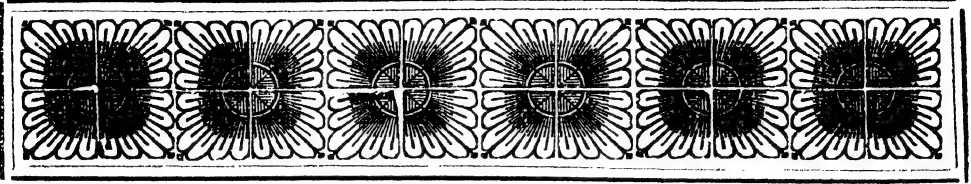
આ ઉપરાંત બીજાં પણ એ નાટક એજ અરસામાં ટોલસ્ટોયે લખ્યા હતાં. એમાંના એકમાં દુષ્કાળગ્રસ્ત ખેડૂતોનું વર્ણન છે. આ નાટકનો પ્રયોગ શરૂ થયો ત્યારે રૂશીયામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડેલો હતો; તેથી એ પ્રયોગથી શ્રોતાઓપર અસર થતી.

એ પ્રયોગ મોસ્કોમાં પણ થયો અને પૂર્ણ યશસ્વી બન્યો, અને રૂશીયન સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથાવલિમાં તેને કાયમનું સ્થાન મળ્યું.

‘એવાજ પ્રકારનાં કેટલાંક નાટક લખી આપશો કે કેમ ?’ એવો પ્રશ્ન એક નાટક કંપનીએ કરતાં ટોલસ્ટોયે કહ્યું: “ રૂશીયાની વર્તમાન સ્થિતિનું આબેહુબ ચિત્ર બહુ થાય એવાં પુષ્કળ નાટકો લખવાનું મન છે; પણ તે સરકારી પરીક્ષકને કદિ પણ પસંદ નહિ પડે. મેં જ્યારથી હાથમાં કલમ પકડી છે ત્યારથી એ સરકારી ભૂત મારી પાછળ પડેલું છે. એના ભયથી શબ્દે શબ્દે મારી કલમ અટકી પડે છે અને તેથી માફ કેટલુંએ સાહિત્ય ગર્ભાવસ્થામાંજ મરણ પામ્યું છે. ”

રૂશીયાની રાજકીય સ્થિતિનું સ્વરૂપ કેટલું બધું ખરાબ હતું તે પણ ઉપલી હકીકત દર્શાવી આપે છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું-લગ્નની યોગ્યતા.

ચક્રને યાદ હશેજ કે ‘સીમીઓનાઈ’ નામનો એક ટોલ્સ્ટોયનો સ્નેહી હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં ‘ગે’ને તે મળ્યો હતો તે વિષેની હકીકત કહેતાં સીમીઓનાઈ કહે છે કે:—

“ ટોલ્સ્ટોય વિષે મેં પૂછ્યું ત્યારે તેમની પ્રકૃતિ સારી હોવાનું અને જણાવવામાં આવ્યું; પણ તેમના વિષે વાત કરતી વખતની ગેની મુદ્રા અને ઘરાઘરા લાગી નહિ; તેથી સહજ વિશેષ રીતે પૂછતાં તેણે કહ્યું કે, ‘ટોલ્સ્ટોયની શારીરિક પ્રકૃતિ સારી છે; પણ મને લાગે છે કે તેમના મનની

પ્રકૃતિ જોષ્ઠ્યે તેવી નથી. હમણાં હમણાં તે ધર્મવિચાર તરફ જોષ્ઠ્યે તેવું લક્ષ્ય ન આપતાં જગતની પંચાત કરવામાં વિશેષ ગુંચાયા છે. હમ્મેશાં ઘેર પરોણા એકઠા કરીને તેમની સાથે હુલ્લક આપતોની કડાકૂટ કરવાનો તેમને નાદ લાગ્યો છે. હમણાં તેમણે કેટલાંક નાટકો લખ્યાં છે અને તે લોકપ્રિય પણ થયાં છે; પરંતુ ધર્મવિચાર વગરના લેખ અને શુષ્ક લાગે છે. લેખ લખી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ મોટા અંશકારનું કામ નથી. એમ કરવું તે પાપ છે. મનુષ્યને અજ્ઞાનાં ધકારમાંથી ખેંચી કાઢવો એ બુદ્ધિમત્તાનું કામ છે; પણ તેનો બદલો મેળવવો એ તો વાણીયાની દુકાનનો સોદો છે. કેઈ માણસ ખૂડતો હોય તો તેનો આપણે પ્રાણ બચાવીએ; પણ તેના બદલામાં દ્રવ્ય લઈએ એ કેટલું શાભે ? ટોલ્સ્ટોયનો મિત્ર ‘ચરકોઈ’ તેમનાં પુસ્તકોદ્વારા પુષ્કળ કમાણી કરે છે. ”

ચરકોઈ ટોલ્સ્ટોયનો વિશ્વાસુ સ્નેહી હતો. ટોલ્સ્ટોયનાં તત્ત્વોને વ્યવહારમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન કરનારા જે લોકો ટોલ્સ્ટોય પાસે આવતા, તેમને તે ચરકોઈ પાસે મોકલતા. ચરકોઈનો સ્વભાવ ઉતાવળીયો, હડીલો અને તોછડો હોવાથી આવનાર લોકો સાથે ધણીવાર તેને તંટોળ થતો. આથી ધણી વખત ટોલ્સ્ટોયનાં તત્ત્વો દૂરજ રહી જતાં અને એ તંટા ભાગવાનું કામ ટોલ્સ્ટોય પાસે

આવતું. પોતાના અંત્રપ્રકાશનનું કામ તેમણે સંપૂર્ણપણે ‘ચરકોદ્ધ’ને સોંપી દીધું હતું. ‘કૂટઝર સોનાટા’ નાટકમાં ટૉલસ્ટૉયનો મુખ્ય હેતુ અભિયર્થનું મહત્ત્વ બતાવવાનો છે. સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધ વિષે ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે:—

“ વિષયવાસનાના ભોગ થઇ પડી પુરૂષો અથવા સ્ત્રીઓ જે અપરાધ કરે છે અને તે અપરાધ ગુપ્ત રાખવા માટે તેઓ જેટલી મહેનત કરે છે, તેટલી ખીન્ન કાષ્ઠ પણ અપરાધ માટે થતી નથી. વાસ્તવિક રીતે આ અપરાધ એટલો સર્વ સાધારણ છે કે, તેમાંથી ભાગ્યેજ કાષ્ઠ બચ્યો હશે. આ વિષય એવો છે કે તેમાં મનુષ્યના નૈતિક સામર્થ્યની ખરી કસોટી રહેલી છે અને તેમાં શિથિલતા થતાં તેની અવશ્ય અધોગતિ થાય છે. ”

અન્ય લેખોની માફક ટૉલસ્ટૉયના આ નાટકપર પણ સરકારે બહિષ્કારનો હથોડો માર્યો હતો; તથાપિ તેની શીલાછાપની પ્રતોનો પ્રચાર એટલા મોટા પ્રમાણમાં થયો કે, સરકારનું હથોયાર કંઇજ કામ ન કરી શક્યું. રશીયામાંજ નહિ પણ ઇંગ્લાંડ સુધી એ નાટકનો પ્રચાર થયો.

રશીયામાં પુસ્તકો છાપવા છપાવવાપર સખત અંકુશ સરકારે રાખ્યો હતો, તોપણ તેથી તેનો હેતુ લેશ માત્ર સધાતો નહતો. ખાનગી રીતે ઘરમાં પાંચ પચાસ માણસ એકત્ર થતા અને ત્યાં એકાદ જણ મોટેથી પુસ્તક વાંચી સંભળાવતો. એ રીતે સારા પુસ્તકોનો સર્વત્ર પ્રચાર થતો અને તેની અસર પણ સારી થતી.

ઉપલા નાટકમાં મુખ્યપાત્રદ્વારા સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધ વિષે ટૉલસ્ટૉયે નીચેનો મત દર્શાવ્યો છે:—

“ સ્ત્રીઓના નેતા કહે છે કે, પુરૂષોએ સ્ત્રીઓના ભાગ્યમાં ગુલામી દઢ કરી છે. બાહ્યદષ્ટિએ એ વાત ખરી લાગે છે; પણ વસ્તુસ્થિતિ ઉંડાણથી તપાસતાં ખરું સ્વામિત્વ સ્ત્રીઓ પાસે હોઇ પુરૂષોનાજ ભાગ્યમાં ગુલામી છે. યાહુદી અથવા મારવાડી ધનિક જેવોજ આ પ્રકાર છે. વ્યાજવટંતરનો ધંધો કરનારી એ જાતિનો સર્વત્ર તિરસ્કાર થાય છે. તેમને કાષ્ઠ સારા કહેતું નથી. તેમને હેરાન કરવાનો પ્રસંગ કાષ્ઠએ જવા દેતું નથી. તેમનું આખું જીવન સામાજિક જીલમ નીચે જાય છે; તથાપિ આ વાત પણ એટલીજ ખરી છે કે પોતાના ધનની સત્તાથી એ જીલમનો બદલો વ્યાજ સાથે તેઓ મેળવે છે. આજ ન્યાય સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે. યૂરોપના સર્વ દેશોમાં યાહુદી શાહુકાર માટે કાયદાથી અનેક પ્રકારનાં બંધન નંખાયાં છે; છતાં તે બંધનમાં રહીને પણ તેઓ પોતાના દેણદારોપર સુલતાની ચલાવે છે. યાહુદીઓએ વ્યાપાર સિવાય કંઇજ કરવું નહિ એવી બંધી છે. યાહુદી કહે છે કે હીક છે. વ્યાપારનાજ પાશથી તમેને અમે મુક્કેતાટ બાંધીશું. એજ

સ્થિતિ સ્ત્રીઓની છે. તમે અમને તમારી કામવાસનાનું હથીયાર બનાવી રાખશો ? ઠીક છે ! એજ કામપાશથી તમારા હાથપગ કેવા બંધાય છે તે જુઓ ! જે પુરૂષોના દાસત્વમાંથી સ્ત્રીઓને મુક્ત કરવી હોય તો એ વાત તેમને મતાધિકાર આપવાથી કે વફીલાતની પરવાનગી અથવા મોટી મોટી સરકારી નોકરીઓ આપવાથી નહિ સધાય. એ કાર્ય સિદ્ધ કરવું હોય તો સ્ત્રી પુરૂષના વિષયતૃપ્તિના હક્ક સમાન કરવા જોઈએ. કહેવાય છે કે યૂરોપમાં પ્રેમલગ્ન થાય છે; તથાપિ તેમાં સ્ત્રીની પસંદગી કરવાનો પુરૂષોનેજ હક્ક છે. પુરૂષની પસંદગી કરવાનો હક્ક સ્ત્રીઓને આપવો હોય તો પુરૂષોનો એ હક્ક ખેંચી લેવો જોઈએ. ‘પુરૂષોની પસંદગી કરવાનો ખુલ્લો હક્ક પોતાને નથી’ એવી માન્યતા સ્ત્રીઓની થવાને લીધે હાલની સ્ત્રીઓ પુરૂષોની કામવાસના જાગૃત કરવા માટે નાના પ્રકારના યત્ન કરે છે; અને તેમનામાં એવી વાસના જાગૃત થાય છે એટલે પછી પુરૂષનાં ચક્ષુપર પાટો બંધાઈ જઈ એ હક્ક સ્ત્રીઓનોજ બની રહે છે અને તેની બળવણી સ્ત્રીઓ તરફથી થાય છે. સ્ત્રીની જ્યાં ખાતરી થઈ કે પુરૂષ પોતાનો ગુલામ બન્યો છે, એટલે પછી તે પોતાના અધિકારનો જોઈએ તેવો દુરુપયોગ કરે છે. પછી પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક વસ્તુપર તમે તેના સામર્થ્યની છાયા પડેલી જોઈ શકશો. કાષ્ઠ શહેરના રસ્તાપરથી જતાં આવતાં આજુબાજુની દુકાનોપર સહજ નજર નાખવાથી તેમાં તેમને લક્ષ્યાવધિ વસ્તુઓ જણાય છે. સ્ત્રીઓની કિંમત કરોડો રૂપિયા થશે. લાખો માણસોનો શ્રમ તેના માટે ખર્ચાયો હશે; પરંતુ એમાં દશમા ભાગની વસ્તુઓ પણ પુરૂષોના ઉપયોગની હશે કે કેમ તે વિષે શંકા છે. પુરૂષોની સર્વ એનખાજી સ્ત્રીઓએજ ઉપજાવી કાઢેલી હોઈ તેને જીવતી પણ તેમજોજ રાખી છે.”

“ સર્વ કારખાનાં જુઓ ! તેમના શ્રમનો ધણોજ ભાગ દર દાગીના, નાના પ્રચરનાં વાહનો, શૃંગારનાં સાધનો અને અનેક પ્રકારની ક્ષુદ્રક વસ્તુઓજ ઉત્પન્ન કરવામાં વપરાયેલો જણાય છે. સ્ત્રીઓની હોંસ પૂરી કરવા માટે લાખો મજૂરો અને તેમની અનેક પેઢીઓ ગુલામની માફક કારખાનામાં રીખાઈ રીખાઈને યમ-ધામમાં પ્રવેશે છે. આ રીતે માનવજાતિનો નવદર્શાશ ભાગ સ્ત્રીઓના પાશમાં સપડાયેલો હોઈ સખત મજૂરીની જન્મકેદ ભોગવે છે. આ સર્વ અનર્થનું મૂળ કારણ એટલુંજ છે કે, પુરૂષની પસંદગીનો હક્ક નહિ હોવાથી સ્ત્રીઓ એક પ્રકારે જાણે વેરજ લેતી જણાય છે. ”

“ પુરૂષોની કામવાસના જાગૃત કરવાની વિદ્યા સ્ત્રીઓએ એટલી સિદ્ધ કરી લીધેલી છે કે, ચિત્તને નિર્વિકાર રાખી સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવાનું કામ પુરૂષો માટે અશક્યવત્ થઈ પડ્યું છે. પુરૂષ સ્ત્રીની સમીપમાં જાય છે કે માત્ર તેના દષ્ટિક્ષેપથીજ તે દબાઈ જઈ કુદિબ્રષ્ટ બને છે. મારી યુવાવસ્થાનું મને

અઘાપિ પાકું સ્મરણુ છે. ઔલ (નાય) ના પોશાકમાં એકાદ સ્ત્રીને હું જોતો કે તરતજ મને કંઈનું કંઈ કંઈ જતું. તે વખતે એવી વૃત્તિ હતી; પણ હવે તો એવી સ્ત્રીનો એટલો ડર લાગે છે કે એકાદ પોલીસને બોલાવી કાયદાની સંરક્ષક શક્તિનો આશ્રય લેવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. ”

“ આ હકીકતને ખરેખર તમે હસી કહાડશો; પણ એમાં હસવા જેવું કંઈજ નથી. હું મસ્કરીમાં નથી બોલતો. મારો હેતુ તમારા લક્ષમાં આવે તેવા દિવસ જલદીથીજ આવશે, એવી મારી ખાત્રી છે; અને પછી સમાજની શાંતિનો ઉચ્છેદ કરવા જેવું વર્તન ચલાવનારી સ્ત્રીઓને લોકો સમાજમાં ખુદ્દલે માથે કેમ ફરવા દેતા હતા તેજ નવાઇ જેવું લાગશે. હાલની સ્ત્રીઓનો પોશાક, શૂંગાર, નખરાં, લટકાં અને વાતની પદ્ધતિ સમાજના નાશના કારણભૂત છે. જાણે ઠેરઠેર ફંદાજ ઉભા કરી મૂક્યા હોય એવી અથવા એથી પણ ખરાબ સ્થિતિ છે. જુગારના અડા કાયદાથી ખંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે પુરૂષોને નીતિબદ્ધ કરનારા આ અડા કેમ ખંધ કરવામાં આવતા નથી? વાસ્તવિક રીતે જુગારના અડા કરતાં પણ આ અડા સમાજને વધારે ધાતક છે. ”

“ હાલની સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ પણ એજ દિશાએ વહે છે. એકાદ સ્ત્રી લક્ષ નથી કરતી તો તેને વૃદ્ધકુમારી કહીને હાલની સ્ત્રીઓ તેની ચેષ્ટા કરે છે. તે પોતે કામપાશમાં ફસાઇ નહિ અને કાષ્ટ પુરૂષને તેણે ફસાવ્યો નહિ તે જાણે કેવુંકે મહાન પાતક હોયને ! પુરૂષને કેવી રીતે સપાટામાં લેવો એવા શિક્ષણરૂપી પાશથી તે સજ્જ થાય છે એટલે પછી તેને નખરેખાજ પોષાક પહેરાવીને ઔલમાં તેનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે. પુરૂષને કામપાશમાં ગૂંચવવાનો ધંધો ખુદ્દલી રીતે ચલાવવા માટે રાજમાર્ગપર અટ્ટાલિકામાં બેસનારી વેશ્યા અને એજ હેતુથી ઔલમાં રખડતી યુવતી વચ્ચે મને તો કંઈજ ભેદ જણાતો નથી. ”

“ વળી એવા બજારી પ્રેમનો બદલો જગતને કેવો મળે છે? એ પાપથી જગતની અર્ધી માનવજાતિ વિનાશને પથે પડી છે. વાસ્તવિક રીતે સ્ત્રીઓએ તો સત્ય અને કલ્યાણના માર્ગમાં પુરૂષોને મદદ કરવી જોઈએ; પણ પુરૂષોએ પોતાની મોજને ખાતર સ્ત્રીઓને એવી સ્થિતિમાં ધકેલી મૂકી છે; તેથીજ તે મદદગાર થવાને બદલે શત્રુ બની છે. તમારી ચોતરફ સહજ દષ્ટિ કરો ! ઉત્તરના માર્ગમાં માનવસમાજ કેમ આગળ ધપતો નથી, તેનો વિચાર કરશો તો એજ જણાશે કે, સાંપ્રતની સ્ત્રીઓજ એ માટે કારણભૂત છે અને તેમની સાંપ્રતની સ્થિતિ પુરૂષોએજ નિર્માણ કરી છે. ”

“ અર્વાચીન કાળનાં બાળકોની સંભાળ કેવી લેવાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. તેમને ઉછેરવાનું કામ તેમના ભાવી જીવન તરફ દષ્ટિ રાખીને થવું

નેંદ્રએ. માનવપ્રાણી તરીકે તેમને જે ઉચ્ચતર કામો કરવાના છે, તે પાર પાડવાસાથે તેમનાં શરીર અને મન તૈયાર કરવાં એ માતાપિતાનું આદ્ય કર્તવ્ય છે. પણ તેમ થવાને બદલે દાક્તરોના છંદે લાગી બાળકો હૃદયુષ્ટ અને તે માટે નાના પ્રકારના ખોરાકથી તેમનાં પેટ તડાતમ ભરવામાં આવે છે; અને આ ઉપરાંત ફેશનખોર કપડાં પહેરાવી તેમને દેખાવડાં બનાવ્યાં એટલે પોતાનું કાર્ય પૂરું થએલું માનવામાં આવે છે.”

“મશાલાદાર અને ઉત્તેજક ખોરાકો તથા લાડને લીધે એ બાળકોમાં કામવાસના સત્તર જાગૃત થાય છે; અને ઉન્મરજાયક ચતાંજ તેમને લયંકર તુક-શાની સહેલી પડે છે. આબુબાબુની સ્થિતિ પણ વિષયવાસનાને પોષનારીજ હોય છે. કપડાં, પુસ્તકો, ચિત્રો, મીઠાલસો, નાયરંગ, નવલકથાઓ, માસિકો, વગેરે સર્વ એકસાંપ થઈને વિષયવાસનાજ જગાડવાનો ધંધો ચલાવતાં હોય છે. આવા મોટા હલ્લાનું પરિણામ પણ તેને અનુસરતુંજ આવે છે. એજ સ્થિતિમાંથી યુવકયુવતીઓ અનેક રોગનાં શિકાર અને છે અને પછી એવા રોગ બીજાઓમાં ફેલાવે છે. કેટલીકવાર તો તેમની જીંદગી પૂરેપૂરી માટીમાં મળી જાય છે.”

“અર્વાચીન યુવક યુવતીનો જીવનક્રમ પણ એજ સ્થિતિને પોષનારો હોય છે; તરૂણ પુરૂષ સુંદર યુવતીઓનાં મોઢાં જોવા આખા ગામમાં ભટકે છે; અને કંઈ તરૂણી લગ્નથી કિંવા લગ્ન સિવાય પોતાની જાનમાં ફસાય તેમ છે, તે વિના બીજાને એકે વિચાર તેના ચિત્તમાં નથી હોતો. ઉલટપક્ષે યુવતી પણ જાન-પાચ-રવા સિવાયનો બીજો ઉદ્યોગ કરતી નથી હોતી.”

“આ પ્રમાણે યુવાન પ્રજા પોતાની ક્રિયાશક્તિનો આવાં કામોમાં દુરુપયોગ કરીને જીંદગીને ધૂળધાણી કરી નાખે છે તેમના હાથે દેશસેવા, સમાજસેવા કે બીજું માણસને શાભે તેવું એકંકે કાર્ય થતું નથી.”

“આ પ્રમાણે જેઓ વિષયસુખમાં રત અને છે તેમના માર્ગમાં વિધ્નો પણ અનેક ખડાં થાય છે; પરંતુ અહીં વિષયસુખ અને પ્રેમ વચ્ચે રહેલો ભેદ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રનું વચન છે કે, પ્રભુ પ્રેમસ્વરૂપ છે અને તેને પામવા માટે પ્રભુ સર્વનો પિતા છે અને સર્વ માણસ પોતાનાં બાંધવ છે” એ તત્ત્વ મનુષ્યે પોતાના ચિત્તમાં અને વર્તનમાં ઓતપ્રોત કરી સર્વ પ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમી બનવું જોઈએ. વિષયલાલસાથી ઉત્પન્ન થએલો સ્ત્રીવિષયક પ્રેમ કદિ પણ અખિલ માનવજાતિપર્યંત ન પહોંચતાં કેવળ વિષયસુખના સ્વાર્થમાંજ રોકાઈ રહે છે. આમ હોવાથી શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે તેને પ્રેમ કહી શકાય કે કેમ તેનો તમેજ વિચાર કરો. એ પ્રેમ માનવજાતિપર્યંત પહોંચતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ સત્ય પ્રેમના માર્ગમાં કોઈ કિલ્લાની માફક તે આડો આવે છે. આથી સમજાય છે

કે, સ્ત્રીવિષયક પ્રેમ ઉન્નતિકારક થવાને બદલે અધોગતિએ મોકલનારો છે; અને તેથી તે પાપરૂપ છે.”

“લગ્નની ગાંઠથી બંધાઈને પોતાનું મન એકજ સ્ત્રીને સોંપવામાં માનવ-નતિનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવાનોજ હેતુ હોય, અને માનવજાતિને ચાલુ રાખવી એજ આપણું અંતિમ સાધ્ય હોય; તોપણ લગ્ન કરીને પ્રજા વધારવાની જરૂર અત્યારે દેખાતી નથી. આજે અન્નતા અભાવે જે અસાધ્ય મનુષ્યો અને બાળકો મૃત્યુના જડબામાં સપડાય છે, તેટલાંનુંજ રક્ષણ કરવામાં આવે તો બસ છે.”

“આ બાબતમાં ખ્રિસ્તની (અને આર્ય ધર્મશાસ્ત્રની પણ) એજ આજ્ઞા છે કે, લગ્ન કરેલી સ્ત્રીથી છુટાછેડા ન કરતાં તથા અન્ય સ્ત્રી ન કરતાં પ્રથમની સ્ત્રી સાથે સંસાર ચલાવ. વળી ખ્રીજ આજ્ઞા એ છે કે, સ્ત્રી કેવળ વિષયલાલ-સાની તૃપ્તિ માટે છે એમ ન માનીશ. આ બન્ને આજ્ઞાના શિરસ્થાને ત્રીજું વચન એ છે કે મનુષ્યોએ વિવાહ કરવા કરતાં અવિવાહિત રહેવું એ ઉત્તમ છે. આ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રનો શો અભિપ્રાય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.” x

ટૉલસ્ટૉયના કહેવા પ્રમાણે અથવા તો ધર્મશાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે ચાલી શકાવું અશક્ય છે, એવું કહેનારને તેઓ એવો જવાબ આપતા કે, “માણસો તે પ્રમાણે નહિ વર્તે, એ કબૂલ છે તથાપિ ઉચ્ચ આદર્શ તો વારંવાર માણસો સમક્ષ રજુ થવોજ જોઈએ. અશક્ય અને મુશ્કેલ કહીને તેને દષ્ટિ બહાર રાખવો અને તેના બદલામાં આપણું સાધ્ય-ધ્યેય ઉતરતી પંક્તિનું રાખવું એ તો અનિ-ષ્ટજ છે. ઉચ્ચ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખીને માણસે હમ્મેશાં તેની સિદ્ધિમાટે પ્રયત્ન કર્યા કરવો એજ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે.”

આ નાટક લખવા પૂર્વે થોડાંજ વર્ષપર એજ વિષય સંબંધી ટૉલસ્ટૉયે તદ્દન જીદાજ વિચાર પ્રકટ કર્યા હતા. તે વખતે તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે, લગ્નની પ્રથિ પાપમૂલક નથી. એક પત્ની સાથે જીવન ગાળી પ્રજોત્પત્તિ કરવી એ આપણું સામાજિક તથા ધાર્મિક કર્તવ્ય છે એમ પણ તે કહેતા હતા. એ પછી થોડાં વર્ષે એજ વાત તેમને અપવિત્ર અને પાપમૂલક જણાવા લાગી. પાંચ છ વર્ષની મુદતમાંજ આ ફરક પડ્યો તેનું કારણ જણાવતાં તે કહે છે કે:—

“મને કદપના પણ ન હતી કે મારા વિચાર આટલા સમયમાં આટલા બધા આગળ વધી જશે અને એવા સિદ્ધિતે હું પહોંચી શકીશ. એ બંને પ્રકા-

x આર્ય ધર્મશાસ્ત્રો સ્ત્રી પુરુષનો લગ્નસંબંધ કેવો ઉપકારક છે અને તેમના પરસ્પરના શા ધર્મ છે, તે વાત બહુ ઉત્તમ રીતે સમજાવે છે; પરંતુ તે પ્રકારે તેનો સદુપયોગ ન થતાં જગતમાં મોટા ભાગે ટૉલસ્ટૉય કહે છે તેવો દુરુપયોગજ થાય છે.

રના વિચાર એક સાથે મને યાદ આવે છે ત્યારે મારા માટે મનેજ આશ્ચર્ય થાય છે. આ વિચારસરણી બૂલબૂલેલી તો નહિ હોય ? એવી પણ શંકા મને થતી; પરંતુ પુનઃ પુનઃ ઉડાણથી વિચાર કરી જોતાં હાલના વિચારોજ મને સત્ય લાગે છે. ”

ટૉલસ્ટૉયના એકંદર જીવનનો વિચાર કરતાં આરંભથીજ તે આત્મસંયમ તરફ વળતું જણાય છે. ભરયુવાનીમાં તેમના હસ્તે પુષ્કળ ઉચ્છ્વંખલતા થએલી; પણ પાછળથી તેને માટે તેમને વારંવાર પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. લગ્ન કર્યાં સિવાય એ પશ્ચાત્તાપનું કારણ દૂર નહિ થાય એવો નિશ્ચય થયા પછીજ તેમણે લગ્ન કર્યું હતું; એટલે તેમાં પણ તેમના આત્મસંયમનોજ પરિચય થઈ શકે છે. લગ્ન કર્યા પછી તેમણે કદિ પણ અન્યના દ્વારમાં પગ નથી મૂક્યો અને છેવટે એક સ્ત્રી હોવી તે પણ પાપ છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. આ ઉપરથી કહેવાને હરકત નથી કે, તેમનો જીવનપ્રવાહ આરંભથીજ પ્રવૃત્તિ તરફ ન હોઈ નિવૃત્તિ તરફજ હતો. પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીને પોતાની માનસિક ઉન્નતિમાં વિધ્નરૂપ થતી જોઈને તેનો પણ ત્યાગ કરવાને તેઓ તૈયાર થયા હતા.

હવે આ બાબતમાં વૈદકશાસ્ત્રનો મત પણ જોવા જેવો છે. ઉપરોક્ત નાટક લખાઈ રહ્યું તેજ સમયે એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વૈદ્ય મોરફામાં રહેતો હતો. એક વખત એક યુવાન તેની સલાહ લેવા આવ્યો. તેની સર્વ હકીકત સાંભળી લઈ દાકતરે તેને કહ્યું:—‘તું હવે ભરયુવાનીમાં આવ્યો છે તેથી સર્વ વિકારની ઉત્પત્તિ થઈ છે. હવે જેમ અને તેમ જલદી લગ્ન કર અથવા બીજી કંઈ તગવીજ કર ?’ ત્યારે પેલા યુવકે કહ્યું: ‘એમ કરવું તે શું અનીતિ નથી ?’ દાકતરે કહ્યું:—‘વૈદકશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય મેં તને કહ્યો છે. નૈતિક બાબતની ચર્ચા કરવી હોય તો કોઈ ધર્મોપાધ્યાયને મળ !’

પછી થોડીવાર ચૂપ રહી દાકતરે કહ્યું:—‘તારા શરીરની સ્વસ્થતા માટે શેની જરૂર છે તે મેં તને કહ્યું છે; તથાપિ બીજા પણ એક ઉપાય છે કે ખરા અંતઃકરણથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરવું. વિષયવાસનાને તારે તદ્દન મારી નાખવી જોઈએ. યુવતીઓના ટોળામાં કદિ પણ જમ્મશ નહિ. અરે, સ્ત્રીઓનાં ચિત્રાં જોવાં એ પણ તારા માટે જોખમકારક છે. તેજ પ્રમાણે છાકટા યુવકોથી પણ તારે દૂર રહેવું જોઈએ. હું કંઈ ધાર્મિક માણસ નથી; પણ ઇસુએ કરેલો ઉપદેશ કેટલો યોગ્ય અને સશાસ્ત્ર છે તે હું સમજું છું. ઇસુ કહે છે કે ‘કોઈ પણ સ્ત્રી તરફ જે વિષયદષ્ટિથી જુએ છે તે તેની સાથે માનસિક વ્યભિચારજ કરે છે. તેનું એ વચન અર્વાચીન શાસ્ત્રની કસોટીએ પણ ખરાબર ઉતરે છે; કેમકે કેવળ જહડપિટથી જોનારા અમો દાકતરોનો અનુભવ પણ એવોજ છે.’

ટાલ્સ્ટોયનો અલ્પવયસ્ક વિષેનો ઉપરોક્ત મત નિયત થયા પછી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના પત્ની અને તેમના વચ્ચે ભેદ વધતો ચાલ્યો.

ટાલ્સ્ટોયે આ વિચાર પ્રસિદ્ધ કર્યા પછી પણ તેમને બાળબચ્ચાં કેમ થયાં, એવો પ્રશ્ન કરી કેટલાક તેમના સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરે છે; પણ એ આક્ષેપ અસ્થાને છે. એકાદ માણસ દારૂને ખરાબ સમજવા છતાં તેનો સર્વાંશે ત્યાગ ન કરી શક્યો હોય તેથી કાંઈ દારૂ ખરાબ હોવાનો સ્વાનુભવ બીજાઓ આગળ રજૂ કરવાનો તેનો અધિકાર નષ્ટ થતો નથી.

ટાલ્સ્ટોયના લેખોનું મહત્ત્વ તેમની સ્પષ્ટોક્તિમાં પણ રહેલું છે. તેમના પોતાના ચિંતને જે વાતો ખરાબર લાગી તે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે લોકો સમક્ષ મૂકી છે; અને પોતાની પાંડની પણ ન્યૂનતા કે નિર્બળતા તેમણે કોઈની શરમ કે ભયની પરવા ન રાખતાં સરલતાથી કબૂલ કરી છે. પોતે અમુક બાબત પૂરેપૂરી પાળી નહિ શકતા તોપણ તે પાળવી ઘટિત હોય તો તેનું પ્રતિપાદન ખુદી રીતે કરતા; અને પોતાને કોઈ દાંભિક કહેશે કે કેમ તેની પરવા કરતા નહિ. સામાન્ય મનુષ્યોમાં એવી સરલતા અને નિર્ભયતા અત્યંત દુર્લભ છે. આપણું પોતાનું વર્તન અયોગ્ય હોય છે તો તે વાત ખુદ્દે ખુદી રીતે કબૂલ કરવાને બદલે આપણે શાસ્ત્રવાક્યોને ખેંચી તાણીને પણ આપણું વર્તન ખરાબર હોવાનું દર્શાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. વયમાં વયમાં આપણી વિવેકબુદ્ધિ જગૃત થાય છે, પણ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે સ્પષ્ટ બોલવાનું કે વર્તવાનું ધૈર્ય આપણામાં હોતું નથી. આ બધું આપણે હમ્મેશ અનુભવીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં દાંભિકતાના આરોપને પાત્ર બને કોઈ હોય તો તે ટાલ્સ્ટોય કે તેમની કોટિના અસામાન્ય માણસો નહિ પણ આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્યોજ છે.

ટાલ્સ્ટોયની એકંદર વિચારસરણીનું મહત્ત્વ તેની અસહાયતામાં પણ રહેલું છે. તેઓ પડેજ સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ કરીને તેનાપરથીજ નીકળતા સિદ્ધાંત સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરે છે. બુદ્ધ અને ખ્રિસ્ત જેવા વિષયત્યાગી લોકોએજ જગતનું આત્યંતિક કલ્યાણ કર્યું છે એ વાત તેમની દષ્ટિ સમક્ષ સદાય રહ્યા કરતી. આપણને પણ એવો અનુભવ થયા કરે છે કે, સ્વાર્થને સંપૂર્ણ રીતે વિસરી જઈ જે માણસ તત્ત્વનો એકનિષ્ઠ ઉપાસક બને છે, તેનાજ હસ્તે કંઈ પણ લોકોત્તર કાર્ય થાય છે.

આ બાબતમાં અર્વાચીન પંડિતોના વિચાર પણ જેવા અસ્થાને નહિ ગણાય. જ્યારે માનવપ્રાણી જંગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે અહર્નિશ બુદ્ધ કરવાં એજ તેનો જીવનક્રમ થઈ પડેલો હતો. વળી તે સમયે હિંસ પશુની પણ પુષ્કળ સંખ્યા હોવાથી તે પણ ઘણા માણસોનો સંહાર કરતા. આથી સ્વાભાવિક રીતેજ

તે વખતના લોકોનું આવશ્યક કર્તવ્ય મનુષ્યજાતિને સખળ અને જીવંત રાખવાનું હતું. યાહુદી કિંવા મુસલમાનોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો જે ચાલ છે તે આ હેતુજ પ્રકટ કરે છે. તે વખતે પુષ્કળ સશક્ત છોકરાનો પિતા મોટા માણસ મનાતો હતો. પ્રાચીન કાળના હિંદુસ્થાનનો નિયોગ પણ એજ હેતુ દર્શાવે છે. સાંપ્રતનો મનુષ્ય એવા પ્રકારના પૂર્વજોમાંથી ઉતરી આવેલો હોવાથી તેનામાં જરૂર કરતાં અધિક વિષયવાસના દષ્ટિએ પડે છે. પૂર્વે મનુષ્યજાતિને શી રીતે ટકાવી રાખવી, એજ વિચારને પ્રાધાન્ય હોવાથી બાળકોની મોટી સંખ્યા પેદા કરવાના કાર્યને મહત્ત્વ આપવામાં આવે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી; પણ હવે એ સ્થિતિ તદ્દન પલટાઈ ગઈ છે. હવે તો સંખ્યાની અધિકતા નથી જોડતી પણ ગુણની અધિકતા જોડાયે છે. આથી જોડતી પ્રજા નિર્માણ કરવા કરતાં થોડી પણ ગુણવાન પ્રજા નિર્માણ કરવી એજ સાંપ્રતની નીતિ ગણાય. અર્થાત્ સાંપ્રતના નીતિશાસ્ત્રની દષ્ટિએ કામેચ્છાપર અંકુશ રાખવો એજ યોગ્ય છે; તથાપિ એમાંએ એક વિચાર કરવા જેવો મુદ્દો છે. પોતાના મનની તૈયારી ન હોવા છતાં કેવળ દેખાદેખી અથવા પરાણે બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કરવાથી લાલ ન થતાં હાનિજ થવાનો સંભવ છે. અર્વાચીન પંડિતોના મતનો સાર આ પ્રમાણે છે.

ટૉલ્સ્ટૉયનું કહેવું એવું છે કે, પ્રથમથી લગ્ન ન કરવું એજ ઉત્તમ છે; પણ તે કર્યા પછી એકાદ કખત સ્ત્રી સાથે ગાંઠ પડે તોપણ છૂટાછેડા ન કરતાં બાકી રહેલું જીવન તેની સોખમતા ગાળવું એજ નૈતિક તથા ધાર્મિક દષ્ટિએ યોગ્ય છે. આ બાબતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર અને ટૉલ્સ્ટૉયમાં એકવાક્યતા છે; પરંતુ સાંપ્રતની યુરોપી પ્રજાની તરફ જોતાં જણાઈ આવે છે કે એ ધર્મનું પાલન શક્ય નથી.

ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, પોતાનાથી વિરૂદ્ધ મનોભાવવાળી સ્ત્રી સાથે પ્રસંગ પડવાથી થતો ત્રાસ ગળી જવો એ આત્માના વિકાસને માટે અનુકૂળ છે. પણ આ ઉપર એવો આક્ષેપ સંભવે છે કે એ જીવને એમ દુઃખદ સ્થિતિમાં આખી જીંદગી સુધી સડવા દેવા, તેના કરતાં તેમને છૂટા પાડી પોતપોતાને માફક પડતી પદ્ધતિએ તેમનો વિકાસ થવા દેવો એ શું અધિક શ્રેયસ્કર નથી? ટૉલ્સ્ટૉયના તરફથી આ કથન ઉપર પણ આક્ષેપ થઈ શકે તેમ છે કે;—એવી રીતે જોડાયે તેટલા છૂટા-છેડા કરવાની રજા આપવામાં આવે તો પછી મનુષ્યપ્રાણીને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ વિકાસ થશે કે અધોગતિ, તે કયા માપથી નિશ્ચિત કરવું?

યુરોપી સમાજની વર્તમાન અવસ્થા અતિ નાનૃદ્ય બનેલી છે. અનુભવ કહે છે કે, સમાજની સાંપ્રતની લગ્નપદ્ધતિથી વિષમ સ્વભાવનાં જોડકાં પુષ્કળ નિર્માણ થાય છે. બાયબલની આગ્રાને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે પણ ધણીઓની ધર્મ પ્રત્યે પૂજ્યભુક્ષિ રહેલી નથી. લૌકિક આચરણની માફકજ ધર્માચરણ એ

પણ જીવનક્રમનો અત્યંત આવશ્યક ભાગ છે એવી લાગણી ધણુ થોડાંને જ હોય છે. આવી સ્થિતિમાં યુવાનોની ઉચ્છ્રંખલ મનોવૃત્તિ પર ધર્મઅંધન કેટલો અંકુશ રાખી શકે એ પણ મોટો પ્રશ્નજ છે.

આવી સમાજરચનામાં ટૉલસ્ટૉયનો ઉપદેશ વિશેષ માન્ય થવાનો સંભવ નથી. યૂરોપી સમાજની ગતિ જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધર્મઅંધનની વાત ખાલુ મૂકીને છૂટાછેડા કરવાનો માર્ગ અધિક સુગમ કરવાને તે પ્રવૃત્ત છે. ત્યાંના કેટલાક સમાજસુધારક કહેવા લાગ્યા છે કે, છૂટાછેડાનો કાયદો વ્યાજબી કરતાં વિશેષ કડક હોવાથી વેસ્થાનો વર્ગ વધતો જાય છે. આ પ્રમાણે જે ધર્મઅંધન પ્રચારમાં છે તેનાજ પાલનની મારામાર છે, ત્યાં ટૉલસ્ટૉયના ધ્વજચર્યાનો સ્વીકાર કોણ કરે ? ધર્મઅંધન નષ્ટ કરી સમાજઅંધન પણ અને તેટલા અંશે શિથિલ કરવાનો મત યૂરોપી સમાજમાં અધિકાધિક માન્ય થવા લાગ્યો છે; કારણુ એજ છે કે, ત્યાંના સમાજની રચના ‘ભોગ’ના પાયાપર થએલી છે. સામાન્યતઃ યૂરોપી સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ ત્યાગમૂલક નહિ પણ ભોગમૂલક છે ત્યાગેન એકેન અમૃત-ત્વમાનશુઃ । એ પૌર્વર્ત્ય સત્રના રથાને ભોગેન એકેન અમૃતત્વમાનશુઃ । એવા પાયાપર યૂરોપી સંસ્કૃતિની ધમારત ઉભી રહેલી છે. અર્થાત્ એ સંસ્કૃતિનો મૂળ હેતુ મનુષ્યની ત્યાગશક્તિ વધારવાનો ન હોઈને ભોગશક્તિજ વધારવાનો છે.

ટૉલસ્ટૉયના ઉપર જણાવેલા નાટકને લીધે રૂશીયાનો ધાર્મિક વર્ગ તેમજ યુવકવર્ગ, અને તેમનાપર ખીજવાઇ ઉઠ્યા; અને ખર્સાનના આર્યપિશપે તે ‘ઘેટાનું ચામડું પહેરનાર વરૂં એવી’ નવી પદ્ધતી ટૉલસ્ટૉયને આપી. તરૂણોએ કહ્યું કે ટૉલસ્ટૉય હવે વૃદ્ધ થએલા છે એટલેજ ‘વૃદ્ધા નારી પતિવ્રતા’ની પેઠે દ્રાક્ષને ખાટી કહેવા લાગ્યા છે. પરંતુ એ નાટક લખાયા પછી પણ કેટલાંક વર્ષ સુધી ટૉલસ્ટૉયની શરીરપ્રકૃતિ પૂર્ણ સુદૃઢ રહેલી હોઈને તેમને કેટલાંક ખાળકો પણ થયાં હતાં. વળી તેમની માનસિક સ્થિતિ પણ નબળી નહોતી પડી. તત્ત્વવિચારથી ઉભરાતા કેટલાક લેખો આ કાળપછીજ તેમને હાથે લખાયા છે.

લોકોના આક્ષેપો વિષે પોતાના એક લેખમાં તે કહે છે કે:—

“ યુવાવસ્થામાં મેં પશુતુલ્ય આચરણ કર્યું હતું તે માટે હવે મને ખરે-ખરે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એ કલંક હવે કોઇ પણ ઉપાયેથી મટી શકે તેમ નથી એમ મને યાદ આવે છે ત્યારે અત્યંત દુઃખ થાય છે. ‘અમે પણ વૃદ્ધ થઇશું ત્યારે તમારી પેઠે પવિત્રતાની વાતો કરીશું’ એવું લોકો કહે તેમાં નવાઇ શી ? મને માડું એને માટે નથી લાગતું પણ ખરી વાત કહેવાને હું અપાત્ર ઠર્યો છું તેને માટેજ લાગે છે; અને વર્તમાન દેહમાંજ નરકની જગાળાનો અનુભવ મને થઈ રહ્યો છે. મારાં પૂર્વનાં ચરિત્ર અહર્નિશ મારા સમક્ષ ખડાં થયાં કરે છે અને

ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે ખસતાં નથી. એ પૂર્વ પાતકોએ મારા જીવનને ધૂળધાણી કરી મૂક્યું એનેજ લીધે મને જીવતાં નરકવાસ પ્રાપ્ત થયો છે. ”

આજ વિષય વિષે વાત કરતાં એક વખત તેમણે પોતાના એક મિત્રને કહ્યું હતું કે:—

“ મારી યુવાનીના સમયનું વર્તન યાદ આવે છે ત્યારે મારાં રૂવેરૂવાં ખડાં યષ્ઠ જાય છે. આહાર વિહારમાં અંકુશ નહિ રહેવાથી અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ માણસના હાથે બને છે. જીવહાની લોહપતા અત્યંત વિષયાસક્તિનું મૂળ બીજ છે. એક વખતે હું એક જીવાન ખેડૂતની સાથે ગાડીમાં બેસીને જતો હતો. યુવાનીની રેષા હતી હમણાંજ તેનાપર ઉપસવા લાગી હતી. તેનું લગ્ન થયેલું નહતું. મેં તેને પૂછ્યું કે, ‘અરે તને સ્ત્રીની જરૂર નથી લાગતી ?’ તેણે કહ્યું:—‘કાઉંટસાહેબ, એ વાતનો વિચાર કરવાનો વખતજ મને ક્યાં મળે છે ?’ ”

“ બાલ્યકાળથીજ અમને મળનારા શિક્ષણની દિશા ભૂલભરેલી છે. આજીવનની સર્વ સ્ત્રીઓ મા બહેન સમાન છે એ તત્ત્વ જો બાલ્યાવસ્થાથીજ અમારા ચિત્તમાં ઠસાવવામાં આવતું હોય તો યુવાવસ્થાનું વર્તન ઘણા ભાગે સારુંજ નીવડે. ”

“ વિષયલાલસાને એક વાર છૂટી મૂકવામાં આવે છે એટલે પછી તે હદમાં રહી શકતી નથી. ચિત્તપર અંકુશ રાખ્યા છતાં વખતે ભૂલ થાય તો તે માટે કેવળ ખેદ કરીનેજ બેસી ન રહેતાં ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન થાય તે સારૂ તેણે યત્નશીલ રહેવું જોઈએ. એકનિષ્ઠ પ્લહચર્ય છેવટ સુધી પાળવાનું લાગેશમાં કોઈકથીજ બને છે; તથાપિ તે સર્વથા અશક્ય નથી. ‘આપણા આધ્યાત્મિક કલ્યાણનો માર્ગ’ એજ મુદ્દો લક્ષમાં રાખીને તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ તો પ્રત્યેકથી બની શકે તેમ છે. જેમ જેમ તમે પ્લહચર્યમાં વધારો કરતા જશો તેમ તેમ તમે તમારું અધિક કલ્યાણ કરતા જશો. એટલુંજ નહિ, પણ જગતના કલ્યાણના માર્ગમાં પણ એથી કરીને તમે મદદગાર થશો. ”

આ ઉપરથી પ્રત્યેકને જણાશે કે ટૉલ્સ્ટૉય હડવાદી નહતા. કેવળ તત્ત્વદ્રષ્ટિએ એકાદ વિચાર રજુ કરવામાં તે છૂટછાટની ભાષા વાપરતા નહિ એ વાત ખરી છે; તથાપિ એજ પ્રશ્નનો વ્યાવહારિક દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં તે માણસની સામાન્ય અડચણો અને માનસિક સ્થિતિનો વિચાર પણ કરતા હતા. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે સંસારી હોવાથી સામાન્ય જનોની અડચણોનો તેમને પરિચય હતો. તે પોતે અનેક પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયેલા હતા અને માનવ પ્રકૃતિનું સૂક્ષ્મતાથી નિરીક્ષણ કરવાની યોગ્યતા ધરાવતા હતા. તેમનામાં જે હડીલાપણું જણાતું હતું તે કેવળ તત્ત્વદષ્ટિએ હતું. ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો આચાર સાથે મેળ ન ખાતા હોય તેટલા ખાતર તેને નીચે ઉતારી આચાર સાથે મેળવવાનો માર્ગ તેમને સંમત નહતો. તેમનો

હઠવાદ આટલા પુરતોજ હતો.

તેમના ‘ફૂટઝર સોનાટા’ નાટકની અસર ભિન્ન ભિન્ન લોકોપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની થઈ. કેટલાંક વિવાદિત જોડાંમાં ફાટફૂટ પડી અને કેટલાક યુવક અને યુવતીઓએ લગ્ન નહિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ પોતાની શક્તિનું પરીક્ષણ કર્યા વગર જે કેવળ હરીફાઈની ખાતરજ શક્તિ બહારનો કૂદકો મારે, તેના હાથ પગ ભાગે તો નવાઈ નહિ; અને રૂશીયન યુવક યુવતીઓની સ્થિતિ પણ તેવીજ થઈ.

કાંઈ પણ નવા સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર શરૂ થાય છે ત્યારે સમાજને તે પચતાં સુધી તેના દેહમાં અનેક પ્રકારની વિકૃતિ થાય છે; અને સિદ્ધાન્તરૂપી રોપો બાહ્યાવસ્થામાં હોય ત્યાં સુધી કુશળ માણીના હાથે તેની સંભાળ લેવાતી નથી તો તે મરી જાય છે અથવા તેની વૃદ્ધિ બળતીજ દિશાએ થઈને તે સમાજના નાશનું કારણ બને છે. પોતાને ટોલસ્ટોયના શિષ્ય કહેવડાવનારના હાથે એવી ભૂલો ઘણી વખત થઈ. તેઓ પોતાની શક્તિ જોયા વગરજ ટોલસ્ટોયના મત પ્રમાણે આચરણ કરવાનો આરંભ કરતા અને પહેલી અડચણેજ તેનો ત્યાગ કરી દેતા; જેથી ટોલસ્ટોયનો મત ઠટ્ટા મસ્કરીનો વિષય પણ બની જતો.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ટોલસ્ટોયના નાટકથી તત્કાળમાં નુકશાન અધિક થયેલું જણાય છે; તથાપિ આ વિષયને જનસમાજ સમક્ષ સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવાની આવશ્યકતા હતી અને એ કામ તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. કાંઈપણ સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવવા લાગે છે એટલે કેટલીક જુની બાબતોમાં ફેરફાર થવાનું શરૂ થઈ સમાજરચનામાં ભાંગફાટ થતી હોવાનો ભાસ થાય છે; પણ તેથી ભય પામવા જેવું નથી હોતું. જુનું ઝુંપડું તોડી નાખી તે જગ્યાએ નવીન બંગલો બાંધવામાં આવે ત્યારે ઝુંપડા માટે શોક ન કરવો જોઈએ. કેવળ દીર્ઘકાળનો અભ્યાસ પડી જવાથી ખરાબ બાબતો પણ આપણને સારી ભાસે છે અને અજાણપણાને લીધે નવી સારી બાબતો પણ વ્યર્થ જણાય છે. એટલે કાંઈપણ વસ્તુનું સારા નરસાપણું આપણી મરજીપરથી નક્કી થતું નથી, પણ વસ્તુના પોતાના ગુણદોષ પ્રમાણેજ નક્કી થાય છે. વસ્તુ જે સારી હોય તો સમાજના બંધારણને થોડું ઢીલું પડવા દઈને પણ તેનો પ્રચાર કરવો એ સમાજહિત ચિંતકનું કર્તવ્ય છે.

જેમનાં મન આવા પ્રશ્ન વિષે વિચાર કરવા જેટલાં પાત્ર નથી હોતાં તેમના માટે કંઈ કહેવાની જરૂર નથી; પણ વિચાર કરવાની પાત્રતા છતાં કેવળ વિષય-લાલસાનાજ કારણથી જેઓ વિચાર કરવા ઇચ્છતા નથી તેમને ટોલસ્ટોય કહે છે કે:—“જો બુદ્ધિની થોડીઘણી પણ તમારામાં જગૃતિ હશે તો આજે નહિ તો કાલે પણ એ વાતનો વિચાર કરવાની તમને ફરજ પડશે. તમારી બુદ્ધિ તમને શાંત નહિજ બેસી રહેવા દે.”

અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યમાં પ્રથમ આ નાટકને બીલ્સ ગણી પોસ્ટ ખાતાએ અટકાવ્યું હતું.

આ સમયનું ટૉલ્સ્ટૉયની માનસિક સ્થિતિનું ચિત્ર શીનરમેને ઘણી સારી રીતે આલેખ્યું છે. તે લખે છે કે:—

“ એક વખત એક ચિત્રકાર મારી તસખીર ઉતારવા યાસનાયા આવ્યો હતો; પણ મેં તેને છબી ઉતારવા ન દીધી. તેણે અનેક પ્રકારે વિનંતિ કરી તથાપિ હું અંતસુધી મારી વાતનેજ વળગી રહ્યો. મારી આવી હક જોઈ તે ચિત્રકાર દીઘગીર થઈ ચાલ્યો ગયો. આ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉય મારી પાસે બેસી રહ્યા હતા. મને લાગ્યું કે મારું કૃત્ય તેમને પસંદ પડ્યું નહિ; પણ થોડીવારે પ્રત્યક્ષ વદને તેમણે કહ્યું કે, આની-પોતાને અણગમતી લાગતી ખાખતોનો સાદું અસ્વીકાર કરવાનું મનોબળ મારા કરતાં તમારામાં વિશેષ છે અને તે માટે મને તમારી અરેખાઈ આવે છે. હું ખરું કહું છું કે, મને પ્રસિદ્ધિ ગમતી નથી; પરંતુ જે અનેક ચિત્રકારો મારી પાસે આવે છે, તેમને ના કહેવાની હિંમત હું કરી શકતો નથી. ખરું જોતાં મારી છબીની જનસમાજને શી આવશ્યકતા છે? મારી છબી જોઈને કયો દુઃખી પ્રાણી પોતાનું દુઃખ વિસરશે? કયો દુષ્ટ મનુષ્ય પોતાના દુર્ગુણ ત્યજ દેશે? વળી વાસ્તવિક રીતે એ મૂર્તિપૂજનોજ એક પ્રકાર છે; પરંતુ એ સર્વ સમજવા છતાં પણ કુટુંબનાં માણસો આગળ મારું ચાલતું નથી. મારા પુસ્તકનો ખારમો લાગ નીકળ્યો ત્યારે તેના પર મારું ચિત્ર ન અપાય તેને માટે મેં ઘણાય પ્રયત્ન કર્યો હતો; કેમકે મને લાગે છે કે પોતાની છબી પ્રગટ કરવી એ પાપ છે. મારા ગ્રંથો પરના સર્વ હક્ક મેં છોડી દીધેલા છે તોપણ મારી પત્ની એ ગ્રંથાવલિ પ્રસિદ્ધ કરતી હોવાથી તેમાંથી કાંઈપણ પૈસા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તે મને ગમતું નહતું. એ વખતે જો મને કાંઈએ દાંભિક કહ્યો હોત તો તે અયોગ્ય ન ગણાત. ખરેખર શુદ્ધ તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મારું એ વર્તન દાંભિકતાભર્યુંજ હતું; તથાપિ મારો હેતુ તેવો નહતો. મારે ખુલ્લા દીલે કહેવું જોઈએ કે એ પ્રમાણે થવા દેવાનું કારણ મારા મનોબળની ખામીજ હતું. મારા તે ચિત્રમાં મારા મનનું ચિત્ર કેટલે દરજ્જે ઉપસ્થિત છે તે હું કહી શકતો નથી; પણ મારા મનની પ્રજ્ઞા છાયા જો તેમાં ઉપસી હશે તો મારી દાદીના પ્રત્યેક વાળમાં અને ચહેરાપરની પ્રત્યેક કરચલીમાં તમે દુઃખ સિવાય અન્ય કંઈ નહિ જોઈ શકો. ”

આ વર્ષના ઉનાળામાં ટૉલ્સ્ટૉય આપ્તીનના મહાધિપતિને મળવા ગયા હતા. એ મહત્તી નજીકમાં બીજો પણ એક મઠ હતો અને ટૉલ્સ્ટૉયની બહેન મેરી ત્યાં જોગણુ બનીને રહેલી હતી. ઘણા દિવસથી તેની બેટ થએલી નહિ હોવાથી તેને મળવાના ઉદ્દેશથીજ તે આપ્તીનના મઠમાં ગયા હતા.

અહીંના મુખ્ય મહંતનું નામ ‘ફાધર એમ્પ્રોજ’ હતું. તેની સાથે ટૉલ્સ્ટૉયને ઘણો વાદવિવાદ થયો. પહેલી મુલાકાતમાં તેણે ટૉલ્સ્ટૉયને આત્મ દિવાળ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપ્યો; પણ જ્યારે ટૉલ્સ્ટૉય ત્યાંથી જવા નીકળ્યો ત્યારે તે દિવાળ પ્રમાણે આશીર્વાદ તેણે ન આપ્યો; એ ઉપરથી તેઓ વચ્ચેના વાદનું સ્વરૂપ કેવું હશે તેનું અનુમાન સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

આજ મહંતમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો ‘યાનકીફ’ નામનો એક જીનો મિત્ર જોગી થઈને રહ્યો હતો. એ પણ વિદ્વાન અને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર હતો. ટૉલ્સ્ટૉયે તેને કહ્યું કે “તમે ખુદ્દિમાન છતાં જીના પંથને આટલા વળગી રહ્યા છો તે જોઈને મને આશ્ચર્ય થાય છે.”

તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “તમે પોતે પણ જો થોડા દિવસ અહીં રહેશો તો તમે પણ જીના પંથના અનુયાયી બનશો.” જવાબમાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—“બરાબર છે. બાહ્ય જગત સાથે લેશ માત્ર સંબંધ નહિ ધરાવનાર ઉકરડાના કીડાને પોતાનું જ સ્થાન ઉત્કૃષ્ટ લાગે છે.” આવું સાંભળી યાનકીફે ગુસ્સે થઈ કહ્યું, “એમ્પ્રોજ જેવા મહંતના મહંતમાં આવા શબ્દો તમારા મુખમાંથી નીકળે છે કેમ? એ શબ્દો તો સૈમીરિયાના એકાદ ગામડામાં જ માત્ર શોભે?” ટૉલ્સ્ટૉયે પણ તરત સંભળાવી દીધું કે ‘પિટર્સબર્ગ’માં તમારા ઘણા સ્નેહીઓ સરકારી અધિકાર પર છે. તેમને લખીને મને ત્યાં મોકલવામાં તમને બહુ મુશ્કેલી નહિ પડે.”

આજ સમયે કાઉંટેસે બાદશાહ ત્રીજા એલેક્ઝાન્ડરની મુલાકાત લઈ ‘ફૂટઝર સોનાટા’ છપાવવાની પરવાનગી માગી ત્યારે બાદશાહે કહ્યું કે:—

“એ નાટક લક્ષ અને કુટુંબવૃદ્ધિની વિરૂદ્ધ છે. તમે પોતે કુટુંબવત્સલ હોવા છતાં એવાં નાટક લોકો સમક્ષ રજુ કરવા કેમ ઇચ્છો છો? ખરી રીતે તમારે જ તે જનસમાજમાં ન ફેલાય તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ.”

કાઉંટેસે કહ્યું:—“એક કુટુંબવત્સલ સ્ત્રી તરીકે હું પરવાનગી માગતી નથી પણ પ્રકાશક તરીકે માગું છું. તેમના સર્વ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાના હોવાથી તેમાં આછપ ન રહે એટલી જ મારી ઇચ્છા છે.”

બાદશાહ વધારે કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ ટૉલ્સ્ટૉયનું કોઈ ખાનગી છાપખાનું છે કે કેમ તે વિષે તેણે તપાસ ચલાવી; અને તેવું કંઈ નહિ હોવાની કાઉંટેસે ખાત્રી કરી આપતાં જ એ નાટક છાપવાની પરવાનગી તેને મળી.

ટૉલ્સ્ટૉયે ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં આ સિવાય બીજા મહત્વના લેખ લખ્યા નથી. ‘ફૂટઝર સોનાટા’ માટે વર્તમાનપત્રો અને પાદરીઓના અનેક હુમલા થયા છતાં, તેમજ ટૉલ્સ્ટૉયને દેશપાર કરવાની સૂચના થવા છતાં એ વર્ષમાં સરકારે તેવું કાંઈ કર્યું નહિ.

પ્રકરણ ૨૩ મું--દુષ્કાઠ

૬ પણ વિષય મહત્ત્વનો અને સમજવા જેવો છે, એવી કાઠિ-
ન્ટની ખાત્રી થતી કે તરતજ તે તેનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ
કર્યા સિવાય રહેતા નહિ. તેમના આ ખાસ ગુણને લીધેજ
તેમનો પ્રત્યેક લેખ અત્યંત હૃદયંગમ અનેકા છે. તેમજ
તેમના સર્વ વિચારો સર્વને એકસરખા રૂપે એવા નથી; તોપણ તેમાં એવું
વિલક્ષણ બળ રહેલું છે કે તેમનો કોઈ પણ લેખ વાંચનાર તેમના વિચારોના
પ્રવાહ સાથે અનિવાર્યપણે વહેતો જાય છે. તેમના લેખોમાં જેવું ચૈતન્ય જણાય
છે તેવું થોડાજ લેખોમાં જણાય છે. આનું મુખ્ય કારણ એજ છે તેમનું લક્ષ
દુનિયાઈ સ્વાર્થને બદલે પારમાર્થિક સ્વાર્થ તરફ તેમજ સમાજના હિત તરફ રહેતું.
તેમની દૃઢ માન્યતા હતી કે, જો માણસને અનેક પ્રકારના મોહમાંથી હોડવવાને
ઉપાય મળી આવે તો આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ બની રહે. એ ઉપાય શોધી કાઢવા
માટે તેમનું સર્વ મંથન હતું. તેમના લેખ, નવલકથા, નાટક અને અન્ય સર્વ
ઉદ્યોગ એ પ્રયત્નનાજ અંગરૂપે હતા.

૬. સ. ૧૮૯૧ માં પણ તેમના વિચાર જોઈએ તેવા સ્થિર થએલા જણાતા
નથી. માર્ચ મહિનામાં એક મિત્રને લખેલા પત્રમાં તેઓ લખે છે કે:-

“ તમારા ચિત્તમાં જે વિચારોએ બળબળાટ મચાવી મૂક્યો છે તેજ વિચારો
મારા ચિત્તમાં પણ ઘોળાય છે. તમારી દૃષ્ટિ સમક્ષ રહેલું ક્ષિતિજ મારી પણ
નજર સામે છે. મારા મિત્ર ‘હિલકોઈ’ની પણ એવીજ સ્થિતિ છે અને અમારો
પત્રવ્યવહાર એજ વિષયથી ભરેલો હોય છે. ”

“ મેં જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિચાર કરવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે મારા
હાથે પણ પુષ્કળ ભૂલો થઈ. જેમ નવીન માર્ગે ચઢેલો માણસ ગભરાય છે
તેમ હું પણ ગભરાયો. મારી એવી સમજ છે કે એમ બનવું સ્વાભાવિક હોવાથી
મારી ભૂલો ક્ષમ્ય છે. હા, તે ભૂલો નથી એમ હું કંઈ કહેતો નથી. ”

“ ખ્રિસ્તે પોતાના ઘરનું કંઈજ કહ્યું નથી; એજ તેના ધર્મની મહત્તા છે.

આરંભથી માનવજાતિ જે કાયદાનું પાલન કરતી આવી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેણે કર્યું છે. અસ્પષ્ટતાને સ્પષ્ટરૂપજ તેણે આપ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મનુષ્યજાતિ આજે પણ કુદરતના નિયમોને આધિન છે; અને જ્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી તેમજ રહેશે. જેઓ એ નિયમોનું જ્ઞાન અગાઉથી મેળવી લઈ બુદ્ધિપુરસ્સર એ માર્ગ ચાલે છે તેમનો જીવનક્રમ આનંદમય અને હેતુયુક્ત હોય છે; અને જેઓ તેનાથી અજાણ્યા રહીને પરાણે તેને આધિન થાય છે તેઓ દુઃખી રહે છે અને તેમનો તે માર્ગ છોડી લેવાય છે. માટે સમજણ અથવા જ્ઞાન-પૂર્વકજ તેને અનુસરવાનો માર્ગ સ્વીકારીને માણસે પોતાની ઉન્નતિનો વેગ વધારવો એજ ધર્મજીવનનું ખરું ચિન્હ છે. ”

“ તથાપિ માનવજાતિના મહાન દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, માનવજીવનના આરંભમાંજ પુષ્કળ માણસો પોતાના હાથ પગ લૂંટા કરી નાખે છે. ઘણા લોકો મને પૂછે છે કે પ્રભુનું મિલન શી રીતે થાય ? ખરી રીતે આનો ઉત્તર એટલો સ્પષ્ટ છે કે, એ પ્રશ્નજ તેમના મગજમાં કેમ ઉદ્ભવે છે તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે; અને એમને શો ઉત્તર આપવો તે સમજાતું નથી. એક ગૃહસ્થ મને મોટા માનીને મારી પાસે આવે અને તેને નિરાશ થઈ પાછું જવું પડે; તેથી મને ખેદ થાય છે પણ હું શું કરું ? આવી રીતે નાના પ્રકારના લોકો મને મળવા આવે છે. તેમના ગયા પછી મારું ચિત્ત કેટલું મ્હાન અને ઉદાસ બને છે તે શબ્દથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી. મારી ચોતરફ જે વ્યર્થ મોજશોખનું વાતાવરણ પ્રસરેલું છે, તેનો ઉચ્છેદ કરવાની ઈચ્છા વારંવાર ઉદ્ભવે છે. ”

માર્ચ મહિનામાં ‘શીનરમેન’ને લખેલા પત્રમાં કાઉન્ટ કહે છે કે:-

“ નવીન ધોરણપર નવીન વસાયત સ્થાપવાનો તમારો પ્રયત્ન સફળ ન થયો તે માટે આટલું મારું લગાડવાને કારણ નથી. ભૂલ ક્યાં થાય છે તેનું નિદાન તમે ખરાબર કરી શક્યા. જે તત્ત્વપર તમે તમારા કાર્યને ઉભું કર્યું તે વસ્તુ ખરેખર તત્ત્વરૂપજ નહતી. ક્ષુદ્ર વસ્તુપર તત્ત્વનો આરોપ કરી તમે તદનુરૂપ માર્ગ આંક્યો એજ તમારી ભૂલ છે અને એ ભૂલનું પરિણામ જે આવવું જોઈએ તે આવ્યું. ”

“ મૂળ તત્ત્વ પ્રેમ અને ભક્તિ છે. એના પાયા ઉપરજ બધી રચના થવી જોઈએ; પરંતુ એ પ્રેમ કેવળ શાબ્દિક નહિ હોતાં પ્રત્યક્ષ કૃતિમાં તેનું ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શન થવું જોઈએ. પ્રભુની ભક્તિમાટે અથવા પાડોશીના હિત માટે જીંદગી પર્યંત કષ્ટ વેઠવાની અને પ્રસંગે જીવ પણ આપવાની તત્પરતા હોવી જોઈએ. ‘ભક્તિ માટે આત્મચરિત્ર’ એ તત્ત્વને એક વખત પોતાનું બનાવ્યું (આચરણમાં આણ્યું) એટલે પછી નમ્રતા, સાદાઈ અને અપ્રતિકાર, એ ગૌણ તત્ત્વો તો આપોઆપજ આપણામાં ખીલે છે. ”

એપ્રીલમાં લખેલા એક પત્રમાં કાઉન્ટ કહે છે કે:—

“વસાયતના લોકોમાં તંટા પુષ્કળ થતા હોવાનું જણાવી તમે દુઃખ પ્રદર્શિત કર્યું છે. ચાર માણસ કોઈ પણ કાર્ય માટે એકત્ર થાય છે ત્યારે આરંભમાં તેમનામાં ઉત્સાહ અને આનંદના ગુણ દેખાય છે. એ ગુણો ‘પોતે અમુક સત્કાર્યમાં રોકાયો છે’ એવી ભાવનાને લીધે ઉદ્ભવેલા હોય છે. કેટલીક વખત એ ગુણોનો અતિરેક થઈ બુદ્ધિમાં મંદતા આવે છે અને એક બીજાની વિચારસરણીમાં તફાવત પડી જાય છે. પછી મૂળ વાત બાબતમાં રહી જઈ પેટા બાબતોમાં દુરાગ્રહનો પ્રવેશ થાય છે. આથી મૂળ બાબતમાં મુશ્કેલીઓ વધી પડીને આનંદતરફ ઝૂકેલું મન ગુલાંટ ખાઈ નિરાશા અને વિપાદમાં પડી જાય છે. આપણા માર્ગમાં જોખમભર્યું સ્થળ છે તે આજ. એવા પ્રસંગે ધૈર્ય રાખી કાર્યપરાયણ રહેવું જોઈએ; નહિતો પછી નિષ્ફળતા તરફ જ ધસડાઈ જવાય છે. ઉદ્ભવેગના કારણથી કાર્ય તરફ દુર્લક્ષ થવા લાગે છે, દુર્લક્ષના કારણે સફળતાનાં કારણ ઓછાં થતાં ચાલે છે; તેમ થવાથી આપણે સ્વીકૃત કાર્યની ઉપેક્ષા કરવા માગીએ છીએ કે જે ઉપેક્ષાનું અંતિમ પરિણામ કાર્યપ્રત્યેના તિરસ્કારમાં આવે છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયના તત્વને અનુસરી નવી વસાયત કરવા મંડેલા યુવાનોની બીજી એક ભૂલ એ હતી કે પોતે કયા કામને લાયક છે તેનો તેમણે વિચાર કર્યો નહતો. પોતાની આખી જીંદગીમાં જેમણે કદિએ શારીરિક શ્રમ કર્યો ન હોય, એટલું જ નહિ પણ જેના બાપદાદાઓએ પણ નિર્લોભી જીવન ગાળ્યું હોય, એવાઓના હાથે ખેતીનું, ઝાડો કાપવાનું અથવા ઘરો બાંધવાનું કામ કેટલે સુધી થઈ શકે ? આ તરફનાં બુદ્ધિ વિકાસ થએલા હતા પણ તેમનાં શરીર વિકાસ પામેલાં નહતાં. શારીરિક શ્રમ જાતે કરવા કરતાં બીજાના શ્રમનો લાભ કેમ વધારે લેવો, એજ રસ્તે તેઓ ટેવાએલા હતા. પોતે કેવી રીતે વધારે મહેનત કરી શકે અને વધારે આરોગ્ય તથા આનંદ મેળવી શકે, તથા બીજાઓ પાસે કામ લેવાની પરાધીનતામાંથી અને પાપમાંથી કેવી રીતે દૂર રહી શકે; તે બાબતમાં જ જો તેમણે તેમની બુદ્ધિ ખરચી હોત તો તેઓ કદિપણ આમ નિષ્ફળ ન નીવડ્યા હોત. પણ નવી વસાયતમાં તેમની બીજાઓ પાસે કામ કરાવવાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ નહતો. આમાં અમુક શેઠ અને અમુક નોકર એવો ભેદજ નહતો. એટલે ઘોરાળો થાય તથા નિષ્ફળતા મળે એમાં નવાઈ નથી.

આ સમયે રશીયામાં લયંકર દુષ્કાળનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં હતાં. પિટર્સબર્ગમાં ઘાળા શરૂ થઈ ગયા હતા. પોતાના મિત્ર ‘શીનરમેન’ને એ હકીકત કહેતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—“ પિટર્સબર્ગથી એક રાજકુલ દશલાખ રૂબલ મદદને માટે લઈ આવ્યો છે. એણે પહેલા વર્ગમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. એનાં વસ્ત્રો અને રહેણી ઠાઠ-

માડવાળી છે. એવા ધનાઢ્ય શહેરમાંથી આટલી રકમ મળે એટલે કંઈજ નહિ. એ રકમ ખેડુતોના હાથમાં પૂરેપૂરી જશે એમ સમજશો નહિ. કચેરીના એક ડઝન માણસોના હાથમાં થઈને એ રકમ પસાર થશે અને તેમ થતાં થતાં તેના કેટલા ટુકડા થશે તે કોણ જાણે; અને આટલી ચારણીમાંથી ચળાતાં ચળાતાં એકાદ ગાળી બાકી રહેશે તે ગામડીયા ખેડુતના મુખતરફ તુચ્છકારથી ફેંકવામાં આવશે.”

“આખા શરીરે રંગબેરંગી સળવટ કરનારા અને હાથમાં અખંડિત મોળાં ધારણ કરનારા પિટર્સનગર્જના સભ્ય ગૃહસ્થો અહીં આવશેજ શા માટે ? દુષ્કાળની ખરી સ્થિતિ શી છે તેનું સ્વપ્ન પણ તેમને આવતું નથી. અહીં આવે છે ત્યારે દુષ્કાળગ્રસ્ત પ્રદેશમાં પગ પણ ન મૂકતાં પોતે સારી રીતે રહી શકે તેવા એકાદ શ્રીમંત જમિનદારને ત્યાં પડાવ નાખે છે. ખરી રીતે અહીં તો હાથેપગે કામ કરનારાની જરૂર છે; વાતો કરનારાની નહિ. અમને તો દુષ્કાળના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરનાર અને તે માટે દેશને હલાવી મૂકનાર માણસો જોઈએ છીએ.”

રૂશીયાની સરકારે પોતાના હમ્મેશના રીવાજ પ્રમાણે દુષ્કાળની ખરી સ્થિતિ છુપાવી રાખીને, કેટલાક પ્રાંતોમાં અનાજની થોડી ઘણી અછત ભાસે છે એવા અર્થનીજ હકીકત સરકારી રીપોર્ટમાં જાહેર કરી હતી. એ રીપોર્ટ ટૉલસ્ટૉયની નજરે પડ્યો ત્યારે સરકારનું કથન છેક અસત્ય છે, એ વાત સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા સાડ તેમણે એક લેખ લખવાની તૈયારી કરી. દુષ્કાળગ્રસ્ત પ્રદેશમાં ફરીને અંગ-મહેનતથી લોકોને મદદ કરવાનો પ્રથમ તેમનો વિચાર નહતો; પણ ઉક્ત લેખની તૈયારી માટે તે ફરવા લાગ્યા ત્યારે લોકોની જે હૃદયદ્રાવક સ્થિતિ નજરે પડી તે જોઈ લેખ લખવાનું કામ પડતું મૂકી તે લોકોને મદદ કરવા દોડી ગયા.

આ વખતે ‘રેસ્કી’ નામનો એક સ્નેહી તેમની પાસે રહેવા આવ્યો હતો. બાળપણથીજ તેઓ મિત્ર હતા; પાછળથી તેમના વિચારો જુદા પડ્યા હતા, છતાં સ્નેહમાં ઉણપ આવી નહતી. ટૉલસ્ટૉયનો મુખ્ય વિષય આત્મોન્નતિનો હોવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેમનો ભાષણપ્રવાહ ધર્મ અથવા નીતિતત્ત્વ તરફ વહેતો; ત્યારે રેસ્કી વ્યવહારપ્રેમી હોવાથી તેનો પ્રવાહ અર્વાચીન શાસ્ત્રો, કળા કૌશલ્ય વગેરે તરફ વહેતો. રેસ્કીએ ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા સંપાદન કરી મોસ્કોના વિશ્વવિદ્યાલયની ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરેલી હતી; અને અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રોના વિકાસ માટે તેને વિલક્ષણ-અભિમાન હતું. તે કહેતો કે એ શોધોથી મનુષ્ય જાતનું હિત થયું છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેનાથીજ તે આગળ વધશે. ટૉલસ્ટૉયના વિચાર એથી ઉલટાજ હતા. તે કહેતા કે, અર્વાચીન શોધો નિરૂપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પણ તે મુડીભર માણસોના હાથમાં સત્તા એકત્ર કરી આપીને લાખો માણસોને

કચડવામાં કારણભૂત બને છે. એ શોધખોળથી પોતાના માનવબંધુઓનાં ખૂન કરવાની શક્તિનોજ વિકાસ થયો છે. ”

પ્રત્યેક વાતને આત્મોન્નતિની દૃષ્ટિએજ ટૉલ્સ્ટૉય જોતા હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉય અને રેસ્કી વચ્ચે વારંવાર જામી જતી. એક દિવસે તે બન્ને સહેલ કરીને આવતા હતા ત્યારે ઘરના આરણ્યમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો એ વર્ષની ઉમ્મરનો નાનો છોકરો ઉભો હતો, તેને જોઇ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—“જુઓ ! મફતનું ખાધને બોકડા જેવો બન્યો છે ! ” રેસ્કીને આ ભાષા ન રૂચી. તેણે કહ્યું:—“શું તમે એવી આશા રાખી હતી કે એ વર્ષનો છોકરો મહાન સત્પુરુષનાં કાર્ય કરશે ? ” આટલાપરથી ઉભયમાં ભારે વાદ થઈ પડ્યો. ટૉલ્સ્ટૉયે પુત્ર સંબંધી જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા તે બાળકોપરના કટાક્ષરૂપે નહિ, પણ શ્રીમંતોનાં બાળકો જે પદ્ધતિથી ઉછરે છે તેને માટે હતા. આ મુદ્દો રેસ્કીના લક્ષમાં આવ્યો નહતો.

આવા પ્રકારના અનેક વાદવિવાદ વારંવાર ઉભયમાં ચાલ્યા કરતા અને ટૉલ્સ્ટૉયના જે મુદ્દા તેને રૂચતા તે મુદ્દાનું પાલન કરવાને તે પ્રયત્ન પણ કરતો; કિન્તુ ટૉલ્સ્ટૉયના સર્વ વિચારો તેને માન્ય નહતા. દાખલા તરીકે લોકલ ઑર્ડ અથવા એરાજ પ્રકારની અર્વાચીન પદ્ધતિની ગ્રામ્ય સંસ્થાઓ ટૉલ્સ્ટૉયને પસંદ નહતી. રેસ્કી એથી વિરૂદ્ધ વિચાર ધરાવતો હતો. સુશિક્ષિત માણસો એવા પ્રકારની સંસ્થાઓમાં કામ કરીને ખેડુત જેવા પછાત વર્ગને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપી શકે છે એમ તે કહેતો; પણ આ દુષ્કાળના વર્ષમાં તેને અનુભવ થયો કે, એવી સંસ્થાઓ પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં બીલકુલ ઉપયોગી થતી નથી. તેને લાગ્યું કે, શ્રીમંત જમીનદારોને પુષ્કળ જમિન લેવા દેવામાં આવે છે એટલે આવા વખતમાં ખેડુતોના તે રક્ષકરૂપ હોવા જોઇએ. જમિનદારો વર્ષેવર્ષ જે ભારે ઉત્પન્ન ભોગવે છે તેના બદલામાં આવા પ્રસંગે તેમણે સર્વ ખેડુતોનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી ઉઠાવવી જોઇએ. જમિનદારીના વિશિષ્ટ હક્ક સાથે આ જવાબદારી પણ પ્રત્યેક જમિનદારને પ્રાપ્ત થાય છે એ જમિનદારો ભૂલી જાય છે; અને તેમને માત્ર પોતાનાજ હકકનું રમરણ રહે છે. આ વાત રેસ્કીના લક્ષમાં આવતાંજ પોતાની જવાબદારી પૂરી કરવાના કાર્યમાં તે રોકાઇ પડ્યો. આ કામમાં તેના ત્રણ પુત્રો અને ‘નોવીકોફ’ નામના એક મિત્રની સારી મદદ મળી. ટૉલ્સ્ટૉય પણ તેને મદદ કરવા લાગ્યા.

આ વખતે તેમનાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ માટે તથા નાટકો રંગભૂમિપર ભજવવા માટે અનેક પ્રકાશકો તથા નાટકમંડળીઓ તરફથી પત્રો આવવા લાગ્યા; પણ તેમણે વર્તમાન પત્રોમાં જાહેર પત્ર પ્રસિદ્ધ કરાવી જણાવી દીધું કે, પોતે કોઇ પણ પુસ્તકપર પ્રકાશન અથવા ભાષાંતરનો હક્ક રાખેલો નથી. એજ

અરસામાં ‘અંનાકરેનીના’ નામે નવલકથા પૂરી થઇ હતી, તેની પ્રસિદ્ધિની તળ-વીજ વિષે તેમની અને કાઉંટેસ વચ્ચે વાદ ચાલી રહ્યો હતો. પણ ઉપરોક્ત જાહેરાતથી તેનો હમ્મેશને માટે નિર્ણય આવી ગયો અને ટૉલસ્ટૉયના લેખો માટે તેમની પત્નીનો જે કાયદેસર વિશિષ્ટ હકક હતો તે નાપટ થયો.

તેમના આ કૃત્યથી લુચ્યા અને લામટા પ્રકાશકોને ડીક ફાવી ગયું. ટૉલસ્ટૉય અંચકાર તરીકે આખા યુરોપમાં જાણીતા હોવાથી તેમનાં પુસ્તકોની ખપત માટે તો શંકાજ નહતી; એટલે જેના મનમાં આવ્યું તે ટૉલસ્ટૉયનાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા તત્પર થઇ ગયો. અંદરની હકીકત સુસંગત છે કે નહિ તે પણ જોવાની ઘણા પ્રકાશકોએ કાળજી ન રાખી. લાપાંતરોની પણ એવીજ ગતિ થઇ. રશીયન લાપાનું તૂટ્યું ફૂટ્યું જ્ઞાન ધરાવનાર પણ લાપાંતર લખવા બેસી ગયા અને પ્રકાશકો તેને પ્રકટ કરવા લાગ્યા. એમાંનાં કેટલાંક લાપાંતરમાં તો ટૉલસ્ટૉયના વિચારો તદ્દન ઉલટાજ સ્વરૂપે રજૂ થયા છે. એમનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશનકાર્ય કેટલાક વખત સુધી તો જીગારના ધંધા જેવું થઇ પડ્યું હતું. પછી અંતે ટૉલસ્ટૉયનાં પત્નીએ સર્વ પુસ્તકોની એક આવૃત્તિ યોગ્ય કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરવાથી નિદાન રશીયામાં તો એ જીગારપર અંકુશ પડ્યો.

રશીયામાં કાયદો હતો કે કોઇપણ રશીયન નાટકકારનું નાટક રંગભૂમિપર લખવાનારે અમુક રકમ અંચકારને આપવીજ જોઇએ. જ્યારે ટૉલસ્ટૉયનાં નાટકો રંગ-ભૂમિપર આવવા લાગ્યાં ત્યારે એ કાયદાનો અમલ શી રીતે કરવો તેનો નિર્ણય સરકારે એવો કર્યો કે જો કાયદાએ દરાવેલી રકમ ટૉલસ્ટૉય લેવા ના પાડે તો સરકારના કળાખાતામાં તે જમા કરવી. આથી કાઉંટેસે તે રકમ લઇને કોઇ ધર્માદા કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું ઠરાવ્યું અને ટૉલસ્ટૉયે પણ એ વાતને અનુમોદન આપ્યું.

ટૉલસ્ટૉયે હવે પોતાની સર્વ મિલકત પત્ની અને છોકરાઓ વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી આપી. એમાં યાસનાયાની મિલકત સર્વથી નાના પુત્ર ઍવોનને મળી. રશીયામાં એવી પદ્ધતિ છે કે, જે ઘરમાં પ્રથમથી કુટુંબ રહેતું હોય તે ઘરની સર્વ માલમત્તા સાથી નાના પુત્રને મળે. ટૉલસ્ટૉયને પણ એવાજ કારણથી યાસનાયાની મિલકત મળી હતી. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ઍવોન મરી ગયો ત્યારે બાકીના છોકરાઓમાં એ મિલકત સરખા ભાગે વહેંચાઇ હતી. ટૉલસ્ટૉયે પોતાની પુત્રી મેરીને પણ ભાગ આપ્યો હતો; પરંતુ પિતાના તત્ત્વની તે અનુયાયી હોવાથી તેણે ભાગ લેવા ના પાડી હતી. એ પછી જ્યારે પ્રિન્સ એમોલે-નસ્કી સાથે તેનું લગ્ન થયું ત્યારે એ મિલકત કાઉંટેસે જમાઇને આપી હતી. હવે આપણે પાછા દુષ્કાળની ખાખત તરફ જોઇએ.

હમ્મેશના ધોરણ પ્રમાણે સરકારે દુષ્કાળની સ્થિતિ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી સરકાર તરફથી મદદ મળે એવી આશા રહી નહિ. અરે, સરકાર એટલેથીજ અટકી નહિ; પણ ખાનગી રીતે કામ કરતા માણસોને પણ તે વિધન કરવા લાગી. આપણે જાણીએ છીએ કે, ટૉલસ્ટૉયના ધર્મવિચાર ધર્માધિકારીઓને પસંદ નહતા અને તેઓ તેમને નાસ્તિક ગણી ચૂક્યા હતા. આથી તેઓ પણ ટૉલસ્ટૉયને આ કામમાં પડેલા જોઇ તેમના વિરુદ્ધ હીલચાલ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ ટૉલસ્ટૉયે ઠેર ઠેર રસોડાં સ્થાપવાની યોજના હાથપર લીધી. તેમની પોતાની પાસે પૈસો તો હતોજ નહિ; તથાપિ તેમના લેખો જે પત્રોમાં પ્રકટ થતા હતા તે પત્રોએ સારી મદદ કરી અને એ ઉપરાંત સામાન્ય જનસમાજ તરફથી પણ સારો ફાળો મળ્યો. આ કામ રેસ્કી અને ટૉલસ્ટૉય, બંને સાથે રહીને કરતા હતા. દુષ્કાળવાળા પ્રદેશમાં લોકસ્થિતિ કેવા પ્રધારની છે અને બહારની મદદની ત્યાંના લોકોને કેટલી જરૂર છે તે વિષે કાઉટેસે કેટલાક લેખોથી અનેક વર્તમાન પત્રોદારા જાણાવ્યું હતું કે, લોકોને મદદ કરવા માટે ટૉલસ્ટૉય અને રેસ્કી સહકુટુંબ તે પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યા છે. આ લેખોના પ્રતાપે લોકો તરફથી ફાળો મળવા લાગ્યો. આ પ્રદેશમાં હવા પણ આ વખતે બગડેલી હોવાથી રેસ્કીને તાવ આવવા લાગ્યો; છતાં તે પોતાના કામપર હમ્મેશાં લાજરજ રહેતો. છેવટે કામ કરતાં કરતાંજ તેનો વ્યાધિ વધી ગયો અને તેનો અંત આવ્યો.

ટૉલસ્ટૉય પ્રથમથી રાજ્યશાસનની વિરુદ્ધ તો હતાજ. આ વખતે સરકારી અધિકારીઓનો વિચિત્ર અનુભવ મળવાથી તેમનો એ મત વધારે દૃઢ થયો. તેમને જાણાયું કે આવાં લોકોપયોગી કાર્ય કરવાનું કામ જે અધિકારીઓને સોંપાએલું હોય છે, તેમની વૃત્તિમાં જનસેવાની ઇચ્છા કરતાં અહંકાર અને અધિકારમદજ વિશેષ હોય છે; અને તેથી તેઓ જે પણ કાર્ય હાથમાં લે છે તે ગમે તેટલાં શુભ હોય તોપણ તેનું પરિણામ નહિ જેવુંજ આવે છે.

રેસ્કીના મૃત્યુથી ટૉલસ્ટૉયને ઘણું લાગી આવ્યું. તેનો એક મૃત્યુ લેખ પ્રકટ કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી પણ રેસ્કી લોકોપયોગી કાર્યમાં પોતાનું નામ જાહેરમાં લાવવાની વિરુદ્ધ હોવાથી એ બાબતમાં તેની પત્નીએ અનુમોદન ન આપ્યું.

આ પ્રમાણે રેસ્કીનો મૃત્યુલેખ પ્રસિદ્ધ ન થયો; પણ લોકોમાંથી તેનું નામ ખસ્યું નહિ. તેણે જે કામ કર્યું હતું તે લોકોની દૃષ્ટિ સમક્ષ તર્યા કરતું હતું. દુષ્કાળ શમી ગયા પછી પણ કેટલાંએ વર્ષો સુધી ખેડુતો પ્રેમપૂર્વક તેનું સ્મરણ કર્યા કરતા હતા.

ટૉલસ્ટૉયને આ કામમાં પોતાના કુટુંબની પણ સારી મદદ હતી. તેમની

પત્ની પોતાના ચાર પુત્રો સહિત મોસ્કોમાં રહી વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખી ફાળો ઉઘરાવતી અને જેટલી રકમ મળતી તેટલી ટોલસ્ટૉય તરફ મોકલી આપતી. દુષ્કાળવાળા પ્રદેશમાં તાવનો રોગ ફાટી નીકળતાં તેણે ઔષધો અને વસ્ત્રો પણ પૂરાં પાડ્યાં હતાં. વર્ણી સ્વયંસેવકો મેળવવાનું કામ પણ તેણે ઉઠાવી લીધું હતું. આ વખતે તેનાપર હમ્મેશાં જે સેંકડો પત્ર આવતા તે સર્વના જીવાળ રાતે ઉજાગરો વેહીને તે લખી મોકલતી અને દુષ્કાળની ખરી માહિતી દેશ પરદેશ પહોંચાડતી. પરિણામે અમેરિકનોએ પણ અનાજનાં વહાણ મોકલ્યાં હતાં.

ટોલસ્ટૉયે આ વખતના કામ વિષે એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે.

“એકાદ દુષ્કાળપીડિત ગામમાં હું જતો એટલે ત્યાંના એક બે ખેડુત કુટુંબને હાથમાં લઈ ધાન્ય અને શાકભાજીનો સારો જથ્થો તેને ત્યાં એકત્ર કરતો. વૃદ્ધ, રોગી અને અનાથો વગેરે સર્વને માટે ખોરાક તૈયાર કરવાની જવાબદારી હું એ કુટુંબોપર રાખતો. આ રીતથી તે કુટુંબો પૈકી પ્રત્યેકને ત્રીસ-ચાલીસ માણસનો ખોરાક તૈયાર કરવો પડતો. કેટલાંક ગામોમાં ત્યાંના સંભાવિત વૃદ્ધોને હાથમાં લઈ સાર્વજનિક રસોડાં ઉઘાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને ખોરાક ખરાબર તૈયાર કરવામાં આવે છે કે નહિ તે જાણવા માટે કદિ કદિ હું પણ એ રસોડામાં જમતો હતો.”

“અહીં હું રેસ્કીને ઘેર રહ્યો હતો અને આ કાર્યમાં મારી બે પુત્રી અને મારી ભત્રીજી હોંસપૂર્વક મને મદદ આપતી હતી.”

“પછી થોડાજ દિવસમાં મને ખીજ બે સ્વયંસેવકની મદદ મળી. એ બન્ને વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધર હતા. હું અહીં જે ઘરમાં રહ્યો હતો તે એક સામાન્ય ખેડુતના ઘર જેવું હતું. એ ઘરમાં મોજશોખની એક પણ વસ્તુ મળે તેમ નહતું.”

“અમે શરૂ કરેલા રસોડામાં લગભગ ગામના એક તૃતીયાંશ માણસોની વ્યવસ્થા થતી હતી. પછીથી એવાં રસોડાં ખોલવાની અમોને એટલી ટેવ પડી ગઈ કે કંઈપણ ત્રાસ થયા વગર અમે એક મહિનામાં વીસ ગામડાંમાં ત્રીસ રસોડાં શરૂ કરી શક્યા. એટલાં રસોડાંમાં લગભગ ૧૫૦૦ માણસોને રોજ પેટભર અન્ન મળતું હતું. એમાં જે કંઈ અન્ન અને ભાજીપાલો મળી આવતો તેનો અમે ઉપયોગ કરતા હતા. કેટલેક સ્થળે ત્યાંની ગ્રામ્ય સંસ્થાઓએ રાય (એ નામનું ધાન્ય) અમને પુષ્કળ આપ્યું હતું અને લોકોના આહારનો તે હમ્મેશનો પદાર્થ નહિ છતાં ઘણી વખત તેનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પડતી હતી. તથાપિ રોગચાળો વિશેષ ન થતાં ઠંડીના દિવસો સારી રીતે પસાર થઈ ગયા હતા.”

“અમારી પાસે માંસનો સંગ્રહ ખીલકુલ નહિ હોવાથી ભાજીપાલા અને

ધાન્યપરજ સર્વનો નિર્વાહ ચલાવવાની ફરજ પડતી હતી; તથાપિ એ અન્ન ધણુજ પસંદ પડ્યું હતું. ગામડાંનાં રસોડાંની તપાસણી કરવા હું જતો ત્યારે ત્યાંના ગરીબો મને દુવા દેતા અને એમ પણ કહેતા કે હવે પછી અમે માંસનો આહાર કદિ નહિ કરીએ.”

ખાળકોના શિક્ષણની ગેરવ્યવસ્થા ન થાય તે માટે ટૉલ્સ્ટૉયે ગામડાંમાં શાળાઓની સ્થાપના પણ કરી હતી. આ રીતે તેમણે તનતોડ મહેનત કરીને અત્યંત લોકોપયોગી કાર્ય કર્યું હતું; પરંતુ એ કાર્ય કરવા છતાં તેમના ચિત્તને જોષ્ટએ તેટલી સ્વસ્થતા નહતી. તેમની વૃત્તિ સ્વદોષનું નિરીક્ષણ કરનારી હોવાથી અને પોતે જે કાર્ય કરતા તેમાં જે જે ખામી તથા ન્યૂનતા રહેતી, તેને માટે તેમને ધણું દુઃખ થતું.

કોઈપણ કાર્ય હાથમાં લેતાંજ તેના ઉચ્ચતમ સ્વરૂપની કલ્પના હૃદયમાં ખડી થઈ જતી અને એ સ્વરૂપે પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તો તેમનો સ્વભાવજ હતો. એ તો સ્વાભાવિકજ છે કે કાર્ય માત્રમાં ખામી રહે છે તેથી કલ્પેલા સ્વરૂપે ન પહોંચી શકાય. પણ ખામી જણાતાં તેમના હૃદયમાં સદા એ ડંખ લાગ્યા કરતો. આમ થવાનું કારણ એ હતું કે સામાન્ય માણસો પારકા દોષો જોવામાં જોટલી તીવ્ર દષ્ટિ રાખે છે તેટલીજ તીવ્ર દષ્ટિ તે આત્મદોષનું નિરીક્ષણ કરવામાં રાખતા. સામાન્ય માણસો અને ટૉલ્સ્ટૉય જેવા પુરૂષ વચ્ચે આવાજ બેદ હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના નવેમ્બરમાં ફ્રીનરમેનને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે કે:—

“હું ખુલ્લી રીતે જોઈ શકું છું કે, અહીં ઘણાં કામ જોષ્ટએ તેવી રીતે થઈ શકતાં નથી; પણ અત્ર પહોંચાડવા સારૂ મને જે માણસો મળ્યા છે તેમનું લોકો પ્રત્યેનું વર્તન જોષ્ટએ તેવું સૌજન્યતાવાળું નથી. મને વારંવાર એમ થઈ આવે છે કે એ કાર્ય પણ મારે ઉઠાવી લેવું. પણ ‘રાત થોડી અને વેશ ઘણા’ જેવી સ્થિતિ હોવાથી હું તે કરી શકતો નથી. ખીજા લોકોનું કામ પસંદ પડતું નથી અને જાતે કરી શકતો નથી. લોકો મારી સ્તુતિ કરે છે; પણ મને એ સ્તુતિનોએ ભય લાગે છે. આ કામ જોષ્ટએ તેવું થતું નથી એ શું પાતક નથી? એવો પ્રશ્ન વારંવાર મનમાં ઉડ્યા કરવાથી એ સ્તુતિ પણ વિષ જેવી લાગે છે. આ કામ પ્રભુનું છે, એ તેની સેવા છે તો પછી તેમાં ભૂલ • આય એ પાપ નહિ?”

“આ વિષે એ ત્રણ લેખ વર્તમાનપત્રો તરફ મોકલ્યા છે પણ તે પ્રસિદ્ધ થશે કે કેમ તે વિષે શંકા છે.”

“મારો હમણાંનો જીવનક્રમ કષ્ટમય છે. મને એમ થઈ પડ્યું છે કે આ

કામમાં હું ક્યાં પડ્યો? પોતાના પરસેવાથી આજસુધી જે ખેડુત વગેરે લોકોએ મારું પોપણુ કર્યું; તેમનો અન્નદાતા કહેવડાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો, એ વિચાર મારા ચિત્તને ખેદ કરાવે છે; પણ શું કરવું? હવે આ કામમાં મારા પગ કળી ગયા છે. ઉન્મત્ત લક્ષ્મીપુત્રોએ ઝોડી નાખેલું અન્ન મારા અન્નદાતાઓના મુખમાં મૂકવાનો મારા પર પ્રસંગ આવ્યો છે. મારા હાથે એવા પ્રકારનું મહા-પાતક થઈ રહ્યું છે એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકું છું; છતાં મારા પગ મને બહાર લઈ જતા નથી. આ પાપાગારમાંથી બહાર પડવાની હજારો વખત ઇચ્છા થઈ છે, પણ તેને માટે આવશ્યક મનોબળ મારી પાસે નથી.”

“વર્તમાનપત્રો તરફ મેં પહેલો જે એક લેખ મોકલ્યો હતો, તેમાં એકજ મુદ્દો મેં સ્પષ્ટતાપૂર્વક રજુ કર્યો હતો. મારા એ લેખનો આશય એ હતો કે, હજારો બંધુઓને ગુલામ બનાવી તેમના શ્રમ પર મોજમજ કરવાનું જે ધોર પાતક અમે જમીનદારોએ કર્યું છે, તેનુંજ આ ફળ છે. પરિસ્થિતિનો હમ્મેશને માટે ઉચ્છેદ કરવો હોય તો શ્રીમંત અને ગરીબો વચ્ચે રહેલી પ્રચંડ દિવાલને તોડી નાખવી જોઈએ. વિશિષ્ટ હક્ક તરીકે આજે શ્રીમંતો જે ધણીપણનો જીલમી દાવો કરી રહ્યા છે, તે તેમણે છોડી દેવો જોઈએ અને તેમણે પોતાના અન્ય બંધુઓના બરોબરીયા થઈ જવું જોઈએ. એવા થવાને માટે તેમણે તેમનો જીવન-ક્રમ તદ્દન પલટવો જોઈશે; પરંતુ એ પ્રમાણે થાય તોજ દુષ્કાળનું મોં કાળું થાય, નહિ તો અધોગતિના પંથે પડેલું માનવકુલ ક્યા ખાડામાં જઈ પડશે તે કહી શકાતું નથી.”

“એ લેખ મેં જે પત્રકાર તરફ મોકલ્યો હતો તે હજુપણ તેને જાપવાની હિંમત કરી શકતો નથી. એ લેખમાં તેણે વારંવાર ફેરફાર કર્યા; કેટલીક ઉત્તરોને તેણે શિથિલ કરી; કેટલીક હડકોત ખણી કમી કરી; તથાપિ હજુએ તે તેને પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો નથી.”

“આ દુષ્કાળ સંબંધી મારી પત્નીએ વર્તમાનપત્રોદ્વારા સારી ચળવળ કરવાથી પૈસા આવે જાય છે; એટલે તેની વ્યવસ્થા કરવાની ફરજ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે આશ્રમમાં મારા પગ અધિક્રમિક કળતા જાય છે.”

“એક બાળુએ લોકોની દુર્દશા વધતી જાય છે ત્યારે પ્રમાણમાં મદદ ઓછી થતી જાય છે; અને તેથી આ કામમાંથી હવે મારો છુટકારો અવશ્ય થઈ પડ્યો છે.”

“પુણ પૈસો ભેગો થવાથીજ દુષ્કાળ પીડિતોનું સંકટ નિવારણ થઈ શકે છે એમ જો કાંઈને લાગતું હોય તો તે ભ્રમ છે. ત્યારે તમે એ કામ શા માટે કરો છો? એવો જો કાંઈ પ્રશ્ન કરે તો તેને ઉત્તર એટલોજ છે કે, વર્તમાન

સમાજરચના અને પરિસ્થિતિમાં બીજો માર્ગજ અમારા માટે દેખાતો નથી.”

“દેવળ કર્મની દૃષ્ટિએ આ કામ કંઈ ખરાબ નથી. ઉલટાં એથી તો ભૂખ-મરાથી મરી ગયાં હોત તેવાં અનેક માણસો અન્ન ખાઈને જીવતાં રહી શકે છે; તે જોઈને પ્રત્યેકને સંતોષજ થાય છે. મારાં અંતર્ગત દુઃખનું ખરું કારણ વિવેક-બુદ્ધિની ટોચણી છે. ખરી રીતે મારાજ પાપથી તે લોકોની આવી સ્થિતિ થઈ છે; એવી લાગણી મનમાંથી ખસતી નથી અને તેથી આ કામ કરતાં શર-માઈ છું. મારા દુઃખનું કારણજ આ છે.”

“આ સર્વ હકીકત તમને લખવાનું કારણ એજ છે કે તમારી સહૃદયતા હું જાણું છું. મારી ખાત્રી છે કે મારા શબ્દોનું રહસ્ય તમે સમજી શકશો.”

“મારા મિત્રો પણ ઘણી વખત એવો આક્ષેપ કરે છે કે મારા વિચાર અને વર્તનમાં જોઈએ તેટલો મેળ હોતો નથી. આ સંબંધમાં મારો ઉત્તર એટ-લોજ છે કે, હું સત્યરૂપ છું પણ નહિ અને છું એમ ખતાવવાનો પ્રયત્ન પણ મેં કદિ કર્યો નથી. તમારા જેવો હું પણ માણસ છું. મારામાં અનેક દાષ છે. મારે જેટલી સરળતાથી બોલવું જોઈએ તેટલી સરળતાથી હું નથી બોલી શકતો તે મારી જાણ બહાર નથી. તેજ પ્રમાણે હું એ પણ સમજું છું કે, મારા વિચારો શબ્દથી વ્યક્ત કરતી વખતે રાઈનો કુંગર અને કુંગરની રાઈ જેવું પણ બની જાય છે.”

“આ તો વાચાની વાત થઈ, પરંતુ મારી ક્રિયાની સ્થિતિ તો એથીએ ખરાબ છે. અનેક દુષ્ટ ટેવોને હું આધીન છું અને તેથી તદ્દન દુર્બળ બની ગયો છું. સત્યરૂપ પ્રભુની સેવા માટે હું ગડમથલ કરું છું; તથાપિ એ માર્ગમાં પણ મારા પગ વાંકાજ પડે છે. આવી સ્થિતિ છતાં કેટલાક જ્યારે મને સાધુ પુરૂષ કહે છે, ત્યારે હું દંભીજ મૂર્તિ છું એ વાત મારા મનમાં ખડી થઈ જાય છે.”

“માટે મારા શબ્દ અને મારી કૃતિમાં એક વાક્યતાજ હશે એમ તમે રખે માનતા. જ્યાં એકરૂપતા ન દેખાય ત્યાં મારી દુર્બળતાજ આડે આવેલી છે એટલું લક્ષમાં રાખશો. વિવેકબુદ્ધિએ દર્શાવેલા માર્ગે ચાલવાની ઇચ્છા નથી એમ નથી. પ્રભુના સાચા સેવકને શોભે તેવી કૃતિ કરવાને મથું છું; પરંતુ મારા મનની દુર્બળતા આડે આવતી હોવાથી હું માર્ગભ્રષ્ટ બનું છું.”

દુષ્કાળનું ક્ષેત્ર ઘણું મોટું હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉયનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વધતું ચાલ્યું હતું; પરંતુ તે પ્રમાણે મદદગારની સંખ્યા નહિ વધવાથી તેમનું કામ પછીથી ભારે થઈ પડ્યું હતું. જેઓ મદદ કરવા આવતા હતા તેઓમાં કામ કરવાની દાનતવાળા ઘણાજ થોડા હતા. આગેવાની અને ઉપરીપણું ભોગવવાના શોખીન

વધારે હતા. તેમને ખરૂં જોતાં બીજું પણ કામ હતું નહિ. આવા માણસો અહીં પણ નિરૂપયોગી જ જણાયા. આવી અડચણોથી ટોલસ્ટૉયનું ચિત્ત દિનપ્રતિદિન વિશેષ ખિન્ન થતું ચાલ્યું હતું તથાપિ તે અંત સુધી એ કામને વળગી રહ્યા હતા. વચ્ચે એક વખત કાઉન્ટેસ તેમની પાસે આવી હતી ત્યારે બીજા પણ કેટલાક સ્નેહીઓ ત્યાં આવ્યા હતા. તેમાંના એક ગૃહસ્થે પોતાનો કાઉન્ટેસ સાથે થયેલો સંવાદ દર્શાવ્યો છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

કાઉન્ટેસે કહ્યું:—“અહીંની સ્થિતિ વિષે તમારો શો મત છે!”

“અત્યંત ભયંકર; પણ અહીં પ્રસરેલા રોગનો ભય તમને નથી લાગતો?”

“ભય? ભય એ તો દુર્જનતાનું લક્ષણ છે.”

“અહીંની સ્થિતિ મને તો એટલી ભયંકર લાગી છે કે ગમે તેવા પ્રયત્નથી પણ તેમાં સુધારો થવાની આશા હું રાખતો નથી.”

“અને આ બધું આંખોએ પ્રત્યક્ષ દેખાવા છતાં શ્રીમંતો પોતાના મોજ-શોખમાં કંઈ ઘટાડો થવા દેતા નથી, એ નવાઈ નથી કે?”

“પણ તમારા આખા કુટુંબે તો ચેનઆજીને તિલાંજલી આપી છે ને? તમે એ લોકોમાં ભળી જાવ છો ને?”

“હા, કાંઈક કામ અમે કરીએ છીએ એ વાત ખરી છે; પણ અમારાં વસ્ત્રો જુઓ અને અમારું જીવન પણ કંઈ કાઢીનું છે તે જુઓ. આવી વસ્તુઓ આપણા લાખો બંધુઓ સ્વપ્ને પણ જોઈ શકે છે કે?”

“પરંતુ આપણે જમીનદારો સ્ત્રીયો પહેરીએ અને કેવળ લાખરી ખાઈએ, તો તેથી એમની સ્થિતિમાં શો ફેર પડવાનો?”

“અરે આપણા લાખો બંધુઓ જે સ્થિતિમાં રહે છે, તેથી અધિક ઉચ્ચ સ્થિતિમાં રહેવાનો આપણને અધિકાર જ નથી.”

“આનો મેં કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. મેં જ્યારે કાઉન્ટેસના તેજસ્વી મુખ તરફ જોયું ત્યારે તેનાં ચક્ષુ પાણીથી તરબોળ બનેલાં જણાયાં. એવી સ્થિતિ જોતાંજ મારો કંઈ પણ ભરાઈ આવ્યો અને એકેકે શબ્દ મારાથી ન બોલાયો.”

ટોલસ્ટૉયની શરીર પ્રકૃતિ કંઈક ખડતલ હતી. તેમણે શારીરિક શ્રમ વેડવાની પણ ટેવ પાડી લીધી હતી; તથાપિ તેમને પુષ્કળ કામ કરવું પડતું હોવાથી કેટલીક વખત તે એટલા થાકી જતા કે ઘેર આવ્યા પછી ઉભા થવા જેટલી પણ શક્તિ તેમનામાં રહેતી નહિ. આમ છતાં તેમની મનોવૃત્તિ એવી જુસ્સાદાર હતી કે સહજ પણ કારણ મળતાં તે પુનઃ પ્રકૃતિલત બની જતી. એકાદ નવીન શાળા કે રસોડું ઉઘડતું તે દિવસે તેમને પરમ આનંદ થતો અને તેમનો તે આખો દિવસ સંતોષમાં જતો. અદ્યાપિ ધર્મશુદ્ધિનો વિરોધ ઘટ્યો ન હતો! ટોલસ્ટૉય

સેતાનનો સેવક બનેલો હોય લોકોને સેતાનની પ્રજા બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એ કામ માટે તે પ્રત્યેક ખેડુતને દશ દશ રૂપીઆ આપે છે! એવાં ગપ્પાં પ્રાર્થનાના પ્રસંગે પણ તેઓ હાંક્યા કરતા હતા. આવા નિંદકોમાં બિશપ જેવા મોટા ધર્માધિકારીઓ પણ હતા. એક બિશપે તો પ્રાર્થના જેવા શુભ પ્રસંગે ઉચ્ચાસનપરથી જણાવ્યું હતું કે, ટૉલ્સ્ટૉય અન્ન અને વસ્ત્ર જેવી પ્રાપ્તિયક વસ્તુઓ લોકોને આપીને તેમને સેતાનના પાશમાં સપડાવે છે.”

ગામડાંના કનિષ્ઠ દરજ્જાના ધર્મોપાધ્યાઓએ આવો બડબડાટ શરૂ કર્યો ત્યારે આરંભમાં તો લોળા ખેડુતો ગભરાય ગયા; પણ તેમનો એવો બડબડાટ સાંભળવાથી તેમનાં ભૂખ્યાં પેટ ભરાય તેમ ન હતું; જેથી તેઓ ટૉલ્સ્ટૉયની મદદનો અસ્વીકાર કરી શકતા નહતા. એ પછી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયનો વિશેષ પરિચય થતો ચાલ્યો ત્યારેજ તેમને તેમના ખરા દયાશીલ અને ધાર્મિક અંતઃકરણની પ્રતીતિ થવા લાગી. જે ગૃહસ્થ પોતાની પદ્ધતિ તરફ ન બેતાં વ્યાધિગ્રસ્ત ગરીબ ખેડુતોમાં છૂટથી ભળે છે અને જે તેમને સ્વહસ્તે અન્ન પુરું પાડે છે, તેને સેતાનનો ભક્ત કેમ કહેવાય એ વાત પણ તેમને સમજવા લાગી; અને છેવટે તેમને લાગ્યું કે ટૉલ્સ્ટૉય ખરા ધર્મશીલ પુરૂષ છે.

આ દુષ્કાળ વિષે ટૉલ્સ્ટૉયે જે લેખો લખ્યા હતા, તેમાંના થોડાજ અંક્ષિત સ્વરૂપમાં રૂશિયામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હોયને ઘણાખરા તો લાંડનના ડેલી ટેલીગ્રાફમાંજ છપાયા હતા. છેવટે એ બધાજ લેખો જીનોવામાં છપાયા હતા. એ લેખમાળામાં અનેક વિષયોનો સમાવેશ કરેલો છે અને દુષ્કાળનું ઉગ્રરૂપ તથા ગરીબ ખેડુતોની થયેલી ભયંકર સ્થિતિનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે તેમણે હાલની સમાજરચનાનાં પોકળ બતાવીને જમિનદારોને ઉધડા લીધા છે અને છેવટે શ્રીમંતો જે વિશિષ્ટ હક્ક ધારણ કરી બેઠા છે, તેને ત્યાગ કર્યા સિવાય અને આખા સમાજની રચના સમતાના તત્ત્વ પર કર્યા સિવાય સુખના દિવસ નજરે નહિ પડે, એવો મત નિયત કરી ઉપસંહાર કર્યો છે.

ભૂખે મરતાઓને કેવળ અન્ન આપવાથીજ કાંઈ ટૉલ્સ્ટૉયનું કાર્ય પતી જતું ન હતું; નવી ઋતુ આવતાંજ વાવેતર થાય તેવી ગોઠવણ પણ કરવાની આવશ્યકતા હતી. આથી તેમણે બી, ઓગસ્ટ અને જાનવર પૂરાં પાડવાનો પણ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ કામ ભૂખ્યાને અન્ન આપવાના કામ કરતાં વધારે કઠિન હતું. જાનવર સિવાય ખેતી થઈ શકે નહિ અને બધાને જોઈએ તેટલાં જાનવરો મેળવવાનું ટૉલ્સ્ટૉયને શક્ય નહતું આથી કેટલાક ખેડુતને તે આપી શકાયાં અને કેટલાકને આપી ન શકાયાં. એનું પરિણામ એવું આવ્યું કે ખેડુતો મંદિરમંદિરે એક બીજાનો દ્રેષ કરવા લાગ્યા. બીજાની પણ એવીજ સ્થિતિ થઈ. સર્વને પહોંચી

બળે તેટલું બી નહિ મળવાથી તેની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. આ વિષે એક સ્નેહી આગળ વાત કરતાં ટોલસ્ટોયે કહ્યું કે, “અમારા આ ઉદ્યોગથી ખેડુતોને ઉપયોગી એવું કંઈજ કામ થયું નહિ.”

કાઉન્ટ આ કાર્યમાં રોકાએલા હતા તે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં તેમના પર જે દ્રમલા થતા તે તરફ ધ્યાન નહિ આપવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે ત્યાં કામ કરવાના નિમિત્તે પધારેલા સરકારી નોકરોની ગુપ્ત શત્રુતા તરફ તથા ધર્માધિકારીઓની ખુલ્લી શત્રુતા તરફ પણ તેમણે લક્ષ આપ્યું નહિ. આવા પ્રસંગે સેવા કરવા ખાતર જે મંડળ ઉત્પન્ન થાય છે તેની અને સરકારી માણુ-સોની કાર્યપદ્ધતિ વિષે તેમણે પોતાનો મત વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું છે કે:—

“જીવતાં મનુષ્યોને ખરી મદદ જીવતાં માણુસોજ કરી શકે છે. પોતાના લુગડાને ડાઘ પડવા ન દેતાં જેઓ કેવળ વાણીનાંજ વડાંથી મદદ કરવા ઇચ્છે છે, તેમનો યત્ન કુકેવડે ડુંગર ઉથલાવવા ઇચ્છનારના જેવોજ હાસ્યાસ્પદ છે. ખેડુ-તોને મદદ કરવાની સરકારી રીત પણ એજ પ્રકારની હોવાથી તેમને કાઠી જેટ-લીએ કીર્તિ પ્રાપ્ત ન થાય તેમાં નવાઈ શી?”

“એજ પ્રમાણે સહાયપાત્રોની વિગતવાર યાદીઓ તૈયાર કરીને તેમને ક્રમવાર મદદ કરવા માગનાર સહાયક મંડળોની પદ્ધતિ પણ નિરૂપયોગી છે. હા, દુષ્કાળના તડાકામાંથી ક્યો ખેડુત બચી જશે, ક્યો શરીરે સુદઢ રહેશે, કયા કુટુંબનાં કેટલાં માણુસો સારી સ્થિતિમાં રહેશે, કોને કેટલું કામ મળી શકે તેમ છે, અને તે મળ્યા પછી વ્યવસ્થિત રહેનાર કેટલા છે; એવી વાતો અગાઉથી જાણી શકનાર કોઈ ભવિષ્યવેત્તા એ કામ હાથમાં લે તો તે વિજયી થાય ખરો. જેઓ શ્રીમંત અને ગરીબોનો પરસ્પર સંબંધ સમજી શકતા નથી, તેઓને લાગે છે કે આવી અડચણોના પ્રસંગે શ્રીમંતો કંઈ રકમ આપે એટલે બસ. પણ એ એક મોટી ભૂલ છે. આપણી વર્તમાન સામાજિક અડચણોનો નીવેડો એટલી સહેલાઈથી આવી શકતો હોત તો તો નિરાંતજ હતી. મને પોતાનેજ પણ એવો ભ્રમ હતો; પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતાં એ ભ્રમ દૂર થઈ ગયો.”

“સાતેક વર્ષ પર મોસ્કોના એક વ્યાપારીએ લિખારીઓમાં વહેંચવા સારૂ દશ હજારની રકમ રાખી મૂકી હતી. તેની એ ઉદારતાનો લાભ લેવા માટે તેના ખારણા આગળ એટલી ભીડ થઈ હતી કે તેનાં બે માણુસો તો ચગદામને મરીજ ગયાં, અને બીજાં જખમી થયાં તે તો જીવ્યાં. એમાંનો ધણોખરો પૈસો હજીપુજોના હાથમાં ગયો અને ધરડાં ખોખરાં તથા દુર્ગંજો હાથ હલાવતાં પાછાં ગયાં!”

“આવા પ્રકારે હમ્મેશાં બન્યા કરે છે. શરીરે મજબુત છતાં ફોકેટનું મળ્યા કરવાથી આળસમાં જીવન ગાળનારા લિખારીઓજ બહુધા આવા લોકોના

દાનના ભોક્તા બને છે; અને ખરી આવશ્યકતાવાળા તો ટળવળતાજ રહી જાય છે.”

“સરકાર અને ખાનગી સંસ્થાઓ જરૂરીઆત ધરાવનારને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે તોપણ તેમાં તેમને સફળતા નથી મળતી કેમકે અમુક જગ્યાએ મફતનું મળે છે એવી વાત સાંભળતાંજ લિખારીઓનાં ટાળેટાળાં તે તરફ ધસી જાય છે; અને ધણાખરા પોતાને તદ્દન અનાથ તરીકે ઓળખાવે છે. એ બધાની સત્ય સ્થિતિ જાણવાનું લગભગ અશક્ય જેવું હોવાથી એ દેશુગીનાં પરિણામ પણ વિપરીતજ આવે છે.” “કેટલાક ધંધાદારી માણસો પણ મફતનો માલ મળવાની વાત સાંભળતાંજ પોતાનો કામ ધંધો છોડી દધને તે મદદ મેળવવા દોડી જાય છે અને તેથી તેઓને પરાવલંબી બનવાની ટેવ પડે છે. તેમના ચહેરાની ધમક કમી થઇ દીનતા છવાઇ જાય છે અને તેઓ સ્વાશ્રયી થવાનો પ્રયત્ન ત્યજ દે છે. આવી મદદોના કાર્યમાં જે મોટો દોષ છે તે આજ!”

આ દુષ્કાળનો જે હિસાબ ટૉલ્સ્ટૉયે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો તેમાં મોટી ઉમ્મરનાં માણસો માટે ૨૪૬ અને છોકરાં માટે ૧૨૪ રસોડાં ખોલવાનું જણાવ્યું હતું. મોટા માણસોનાં રસોડામાં દરરોજ સરાસરી બાર તેર હજારને અન્ન મળતું અને અઢી હજાર બાળકો પોષાતાં હતાં. આ સિવાય ગામડાંમાં તેમના પરિવારે જે મદદ આપી હતી તે જુદી. અન્નદાનના એ પ્રત્યક્ષ કાર્ય સિવાય ખેતીનાં ઓળ્લર, જનવર અને બી વગેરેને માટે જે ખર્ચ થયો હતો તે જુદો. રોગીઓના ઔષધ ખાતે, તેમજ મૃતોની ઉત્તરક્રિયા ખાતે, કેટલાકનાં કરજ ફેડવા ખાતે, તેમજ નવીન શાળાઓ સ્થાપવા ખાતે પણ હજારો રૂપિયા વપરાયા હતા. આ દુષ્કાળ શમી જવા આવ્યો ત્યારે ખેડુતોની કેવી સ્થિતિ હતી તે જણાવતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું છે:—

“ટાઢના દિવસો હતા અને કાલસાની અછતને લીધે ખેડુતોનાં ઝુંપડાં ટુંડાંગાર બની ગયેલાં હતાં. દિવાલો અને ભોંયતળીયાં ખરફ જેવાં લાગતાં. ટાઢનું નિવારણ કરવા માટે કેટલાક ખેડુતોએ દોર વિગેરે બાંધવાનાં તથા પરચુરણ સામાન મૂકવાનાં ઝુંપડાં પણ બાળી મૂક્યાં હતાં; અને છેકજ નિઃસત્ત્વ અનાજના ધૂળ જેવા લોટની ભાખરી પર ખેડુતો જીવન ટકાવી રહ્યા હતા. પેટનો ખાડો પૂરવા સાફ કેટલાકોને શરીરપરનાં વસ્ત્રો પણ વેચવાં પડ્યાં હતાં. એકાદ અન્નહ્યા માણસે એ સ્થિતિ જોઇ હોત તો ખરેખર તે કંપીજ ઉડ્યો હોત; પણ અમે તો એવાં દશ્યોથી ટેવાઈ ગએલા હોવાથી અમારાં હૃદય નિષ્કુર બની ગયાં હતાં.”

આ દુષ્કાળનાં દુઃખો તરફ જનસમાજે મોટે ભાગે જે બેપરવાઈ રાખી હતી, તેને માટે ટૉલ્સ્ટૉયે એક કડક લેખ લખ્યો હતો; પણ તે પ્રસિદ્ધ થયો નહિ; કેમકે અધિકારીઓ અને ધર્મગુરુઓને મન ટૉલ્સ્ટૉય દુશ્મનરૂપ હતા.

એજ અરસામાં લંડનના ડેલી ટેલીગ્રાફનો પ્રતિનિધિ ડૉ. ડીલન ટૉલ્સ્ટૉયને

મળવા આવ્યો હતો. તેણે આ દુષ્કાળની એકંદર હકીકતનો લેખ લખી આપવા વિનવવાથી તેમણે એક રૂશીયન પત્રકાર તરફ મોકલેલા લેખની નકલ આપી હતી. એ લેખ પછી રૂશીયન પત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયો હતો; પરંતુ સરકારી પરીક્ષકે તેમાંની કડકતા દૂર કરી નાખી હતી. પરંતુ તે મૂળ લેખનું શબ્દશઃ ભાષાંતર ડેલી ટેલીગ્રાફમાં પ્રસિદ્ધ થઇ તેના ઉતારા ઇંગ્લાંડનાં બીબી પંચ પુષ્કળ પત્રોમાં છપાયા; ત્યારે રૂશીયામાં પુષ્કળ ખળભળાટ થયો અને ટૉલસ્ટૉયના દુશ્મનોને વેર લેવાની સહજે તક મળી ગઈ. તેઓએ ઇંગ્લાંડનાં પત્રોમાં પ્રકટ થએલા લેખોમાં મીઠું મરચું લભારાવી ભાષાંતર કરી જાહેરમાં મૂક્યાં. મોસ્કોના ગેઝેટે એક વિચિત્ર અને કડક અગ્રલેખ લખી એવા રાજદ્રોહીને મુશ્કેતાટ કરવાની સૂચના સરકારને આપી. આમાં વધારો કરવાને નોકરવર્ગ પણ ઇતેજાર હતો. ટૉલસ્ટૉયને પકડવાની વાતો પણ જ્યાં ત્યાં થવા લાગી.

આ વખતે રૂશીયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેની ટુંક માહિતી આપવી યોગ્ય છે. ટૉલસ્ટૉયનું પોતાનું લક્ષ વિશેષતઃ હવે રાજકીય આખત તરફ નહતું. તેમનો જીવનક્રમ લગભગ અરણ્યવાસી યોગી જેવો બન્યો હતો; તથાપિ અધિકારીઓ એવી સ્થિતિમાં પણ એવા લોકકલ્યાણકારી પુરૂષપર વજ્રવાત થએલો જોવા ઇચ્છતા હતા.

મોસ્કોથી સો માઈલ દૂર સૂઝડાલ નામનું એક ગામ છે. એ ગામનો પ્રાચીન સમયનો એક મોટો કિલ્લો અદ્યાપિ અસ્તિત્વમાં છે. ફ્રાન્સના ઍસ્ટીલ નામક કિલ્લાની પેઠે આ કિલ્લો પણ ગુનેહગારોને પૂરવા માટે રૂશીયામાં પ્રસિદ્ધ હતો. સરકારી અધિકારીઓને અથવા જુના પંથના ધર્માધ્યક્ષોને અપ્રિય લાગતા હોય એવા માણસોને આ સ્થળે મોકલી દેવામાં આવતા હતા. અહીં આવનારા બધાજ માણસો અપરાધી હોય એવું નહતું. કેટલાકની તો રીતસર તપાસ પણ થયેલી હોતી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયમંદિરમાં નિર્દોષ ઠરેલા માણસો પણ કેવળ સરકારી હુકમથી આ કિલ્લાને ભોંયતળીયે પુરાતા; અને એમાંના કેટલાકનાં શમજ બહાર નીકળવા પામતાં. આવાજ પ્રકારના એ અપરાધી પુરૂષો તેવીસ વર્ષથી એ કેદખાનામાં સડતા હતા; તેમને ટૉલસ્ટૉયે પોતાની લાગવગ વાપરીને મુક્ત કરાવ્યા હતા.

રૂશીયાના ધર્માધ્યક્ષો સરકારી અધિકારીઓના બંદા ગુલામ બનેલા હતા. સરકાર લોકોપર ગમે તેવા જીલ્લમ કરતી તોપણ ‘સરકાર કરે છે તે સાંજે કરે છે’ એવાં વ્યાખ્યાનો તેઓ આપતા. સરકારી અધિકારીઓને પણ એવા મદદગારોનું રક્ષણ કરવું એ કર્તવ્યરૂપજ લાગતું. આથી ધર્માધ્યક્ષોની જોનાપર કરડી નજર થતી તેને અધારકોટડીનો આશ્રય મળવામાં વિલંબ ન થતો. આ

રીતે જીલમ ગુજરવામાં ન્યાયદંડ અને ધર્મદંડની એકતા થએલી હતી.

અન્ય દેશોના પત્રકારોની એવી સમજ છે કે સરકારનાં એવાં જૂલમી કૃત્યોપર અંકુશ મૂકવો એ પોતાનું કર્તવ્ય છે; પણ રશીયાનાં પત્રો એને માટે અપવાદરૂપ હતાં. તેમને સરકારની ગદાનો ભય હોવાથી અને કમાણી કરવાને ખાતર તે ચલાવાતાં હોવાથી અધિકારીઓનાં કૃત્યોપર ઢાંકપીછોડો કર્યા કરતાં. વળી ભાષણબંધીનો કાયદો પણ પોતાનું કામ બળવવા બગૃત રહેતો હતો. વિદ્યાર્થીવર્ગપર તો સરકારની એવી સખત નજર હતી કે સાધારણ નિરૂપદ્રવી સભામાં પણ હાજર રહ્યા બદલ સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને શાળાઓમાંથી હાંકી મૂકવામાં આવતા; અને પ્રસંગે સેંકડોને સૈબીરિયા પ્રાંતમાં પણ ધકેલી મૂકવામાં આવતા. કદાચ કોઈ શિક્ષક ઉસ્તાદ નીવડતો અને વિદ્યાર્થીઓને વહાલો થઈ પડતો તો તેને પણ કહાડી મૂકતા. વિશ્વવિદ્યાલયોના વિદ્વાન શિક્ષકવર્ગને ઘેર બેસાડવાનું સાહસ અધિકારીઓમાં નહતું; તોપણ તેમને એટલો ત્રાસ આપવામાં આવતો કે તેઓ પોતેજ ઘેર બેસવાનું માગી લેતા. આવા કેટલાક શિક્ષકો ઇંગ્લાંડ જેવા દેશમાં જઈ ઑક્સફર્ડ સરખા વિશ્વવિદ્યાલયમાં સ્થાન મેળવીને પ્રસિદ્ધિને પાત્ર થયા છે.

સુધરાઈઓ અને સ્થાનિક પંચાયતો જેવી સંસ્થાઓનો શું પણ ન્યાય-મંદિરો સુદ્ધાં સંશયપાત્ર વસ્તુની યાદીમાં આવી જતાં હતાં. એકાદ ન્યાયાધીશના હાથમાં કંઈ વિશેષ સત્તા આવે છે, એવો સંશય માત્ર થતાંજ સરકાર નવા કાયદા ધડી તેના અધિકારપર અંકુશ મૂકી દેતી; અને જો નવીન કાયદો ધડવામાં હરકત જણાતી તો એ કાર્ય કેવળ હુકમ માત્રથી થતું. સુશિક્ષિત યુવકોને કોઈ પણ સ્વતંત્ર કાર્ય સ્વીકારવા દેવામાં આવતું નહતું. આવી સ્થિતિ છતાં અત્યાર સુધી ટૉલસ્ટૉય છૂટા રહ્યા એજ નવાઈ હતી.

સરકારની દમનનીતિથી રમશાનશાંતિ રશીયામાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી હતી. એ શાંતિ એટલી તો ભયંકર હતી કે, રશીયામાં જાણે એકપણ જીવતો માણસજ ન રહેતો હોય તેવોજ ભાસ થતો! આવા ચુપકીદીના કાળમાં કોઈ કોઈવાર માત્ર એકજ જગ્યાએથી પ્રચંડ ઘંટનાદસમો અવાજ સંભળાતો. આ અવાજ ટૉલસ્ટૉયના મુખમાંથી પ્રકટતો. ટૉલસ્ટૉય વાતોદારા, નાટકોદારા અથવા વર્તમાનપત્રોદારા ‘ગરીબોપર જીલમ ન ગુજરો’ એવો ઉપદેશ કર્યા કરતા હતા. શ્રીમંતો, વ્યાપારીઓ, જમીનદારો અને સરકારની આંખમાં ચમચમે તેવું અંજન આંજવાને માટે આખા રશીયામાં માત્ર એ એકજ હાથ ઉંચો થતો હતો.

ટૉલસ્ટૉયના લેખો ઇંગ્લાંડમાં પ્રસિદ્ધ થતાંજ પરદેશ ખાતાના પ્રધાનનાં ભવાં ઉંચાં થયાં. ટૉલસ્ટૉયને શી રીતે સૂઝ પાડવી તે જોળી કહાડવા માટે તે

કાયદા અને સરકારી હુકમોનાં પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. તેની પાસે ટૉલસ્ટૉયની વિરૂદ્ધનાં લખાણો, રિપોર્ટો વગેરેના ઢગલા પડેલા હતા. આટલો ખળભળાટ થયા પછી પ્રધાન પોતે ઇચ્છતો નહોતો તોપણ આદેશાહથી એ હકીકત છુપાવી શકવાને તે સમર્થ ન હતો. આ વખતે ટૉલસ્ટૉયના કુટુંબની એક સ્ત્રી જરીનાની તેનાતમા હતી. ટૉલસ્ટૉય પ્રત્યે તેનો પૂજ્યભાવ હતો. આથી તે પોતાથી બનતું કરવાના હેતુથી તે ખૂદ ઝારને મળી. આ સમયની હકીકત તેણે નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:—

“ લીયો નીકોલિવિચ પર વજ્રઘાતની થતી તૈયારી અટકાવવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને મેં આદેશાહને મુલાકાત આપવા વિનંતિ કરી. મારી વિનંતિ સ્વીકારી તેજ દિવસે મને મુલાકાત આપવા મંજૂરી મળતાં મને અત્યંત આનંદ થયો. આદેશાહની સ્વારી દિવાનખાનામાં પધારતાંજ કંઈપણ ત્રાસદાયક પ્રસંગ બન્યો હોય એવું તેમની મુખમુદ્રાપરથી જણાયું. આથી હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગી. ‘ શું કામ છે ? ’ એવો પ્રશ્ન થતાંજ મેં કહ્યું:— ‘ એક બે દિવસમાં નામદાર સમક્ષ રૂશીયાના એક મહાન સદ્ગુણને એકાદ કિલ્લામાં મોકલી દેવાની ભલામણ કરનારો રીપોર્ટ રજૂ થવાનો છે. ’ આદેશાહની મુદ્રામાં એકદમ ઉચ્ચતા જણાવા લાગી. છતાં હું જોઈ શકી કે તેમાં દુઃખની પણ છાયા ભળેલી છે.

આદેશાહે પૂછ્યું: “ કોણ ટૉલસ્ટૉય ? ”

“ જ હા, આપે બરાબર જાણી લીધું. ”

“ શું તે માફ ખૂન કરવાના કોઈ કાવત્રામાં સામેલ હતો ? ”

“ જવાબમાં મને જે હકીકત મળી હતી તે સર્વ મેં નિવેદન કરી. ધીમે ધીમે આદેશાહના વદનપરની ઉચ્ચતા દૂર થતી ગઈ અને શાંતિ જણાવા લાગી ત્યારે મને પણ કંઈક ઠીક લાગ્યું. પછી આદેશાહ જવા ઉઠ્યા ત્યારે મેં વિનંતિ-પૂર્વક કહ્યું કે, એવું જો બનશે તો રૂશીયા તો શું પણ આખા જગતમાં ખળભળાટ થશે. ”

“ તે પછી બે દિવસે મારા અનુમાન પ્રમાણે પ્રધાનને ખલીતો રજૂ થયો; અને કેટલોક વિચાર કર્યા પછી આદેશાહે નીચે પ્રમાણે હુકમ આપ્યો. ”

“ ટૉલસ્ટૉયને સ્પર્શ પણ ન કરવો એવી મારી ઇચ્છા છે. તેમને તુરંગમાં નાખી ખોટી મોટાઈ આપવા હું માગતો નથી. વળી તેમ કરવાથી આખા જગતમાં મારા નામપર ખૂમાટો થઈ રહે, એ પણ ઇષ્ટ નથી. ટૉલસ્ટૉય ખરેખર દોષિતજ હશે તો તે પોતાના મોતેજ મરશે. ”

ટૉલસ્ટૉયનો જન્મ જૂના રૂશીયન ધર્મપંથમાં થયેલો છતાં તે ખુદ્દલી

રીતે તેનો ત્યાગ કરી બીજાઓને પણ તેનાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપતા હતા; એટલે રૂશીયન ધર્મના કાયદાની દૃષ્ટિએ તે ક્રાઇપણ ન્યાયમંદિરમાં અપરાધી ઠર્યા હોત. વળી મોસ્કોના ગવર્નરને કાયદાએ એટલી બધી સત્તા આપેલી હતી કે તપાસનું કારસ કર્યા વગર પણ તેમને રસ્તે પાડી શકાત; પણ એવું કંઈ ન બનતાં લોકહિતનાં કાર્ય કરવા ટૉલ્સ્ટૉય છુટા રહ્યા, તેનું સર્વ શ્રેય તેમના કુટુંબની સ્ત્રીઓનેજ ઘટે છે.

આ હકીકતપરથી રૂશીયાની રાજવ્યવસ્થા કેવી ચાલતી હતી તેની કલ્પના વાંચનારને ઠીક આવી શકે તેમ છે. કાયદા ગમે તેવા હોય તોપણ તેનો સમાવેશ બાદશાહની મુકીમાંજ થઇ જતો હતો. અપરાધીનો છુટકારો અથવા નિરપરાધીને દંડ એ બંને વાતો બાદશાહની મરજી પડે ત્યારે અને મરજી પ્રમાણે થયે જતી હતી.

આ બાબુ આ બનાવ બન્યો ત્યારે કાઉન્ટેસ મોસ્કોમાં હતી. હજી તેની પાસે લોકોને મદદ કરવા માટે પૈસા આવેજતા હતા; પણ ‘ટૉલ્સ્ટૉયે કંઈ બૂલ કરી છે તેથી સરકાર તે વિષે વિચાર ચલાવી રહી છે.’ એવા સમાચાર ફેલાતાં અનેક શ્રીમંતો અને જમીનદારોએ મદદ કરવી મૂકી દીધી. આથી સરકારની ખજા નજર થઇ છે કે કેમ તે જાણવા સાઝ કાઉન્ટેસે પોતેજ ગવર્નરની મુલાકાત લીધી. ‘ક્રાઇપણ પ્રકારની અરાજક હીલચાલમાં ટૉલ્સ્ટૉય સામેલ નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે રાજકીય બાબતનો વિચાર પણ બહુ કરતા નથી; એમ તેણે ગવર્નરને કહ્યું ત્યારે ગવર્નરે જણાવ્યું કે “તેમ હોય તો ક્રાઇ સારા વર્તમાન પત્રમાં તેવી મતલબનો લેખ ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાની સહીથી પ્રસિદ્ધ કરવો જોઇએ.”

આ સૂચનાથી તેવા અર્થનો એક પત્ર તૈયાર કરી કાઉન્ટેસે ટૉલ્સ્ટૉય તરફ મોકલ્યો. પણ ટૉલ્સ્ટૉય તરફથી તેનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આવ્યો:—

“મેં ક્રાઇ ધોર અપરાધ કરેલો હોઇ તેને માટે મારે માફી માગવી જોઇએ, એવું તમારા પત્રની ભાષાપરથી જણાય છે. એવા પ્રકારની ભાષા મને કદિ પણ પસંદ પડે તેમ નથી.”

“ગયા બાર વર્ષમાં મેં મારી સમજને અનુસરી અનેક લેખ લખ્યા છે અને એ પણ હું જાણું છું કે સરકાર તથા તેના ખુશામતીઆઓને તે પસંદ પડે તેવા નથી. એ લેખો મેં કંઈ વિચાર કર્યા વગર ગમે તેમ લખી માર્યા છે એમ પણ નથી. એવા તો મેં અનેક લેખો લખ્યા છે અને તે સર્વ પૂર્ણ વિચાર પછીજ લખાયા છે. એ લેખો માટે માફી માગવાની મારી લેશ માત્ર ઇચ્છા નથી. તેમાં મેં જે વર્ગ માટે લખ્યું છે, તે વર્ગ મારી પાસે માફી ઇચ્છવાને બદલે લેખમાં દર્શાવેલા દોષ દૂર કરવાનો યત્ન કરશે તો વધારે સાઝ થશે.”

“કાષ્ઠપણુ લેખ પ્રસિદ્ધ થતા પૂર્વે તે સરકારી પરીક્ષક પાસે પસંદ કરાવવાનો કાયદો મૂર્ખામતભરેલો અને અનીતિભર્યો છે. કાષ્ઠપણુ વિચારને અહીં જોવાને તેવા સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થવા દેવામાં નથી આવતો તો તે અધિક વિકૃતરૂપે અન્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ પામે છે, એ વાત સરકારના લક્ષમાં આવતી નથી. એ રીતે તે લેખ પ્રસિદ્ધ થાય છે એટલે સરકારનું માથું ભગી જાય છે અને આ પરિસ્થિતિના મૂળમાં શું કારણ રહેલું છે, તે જોવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તે પરીક્ષકની પાછળ મોં છુપાવીને બેસે છે; અને પોતાના દોષોનો ટોપલો બીજાઓને માથે ફેંકવાનું વહોરે છે.”

“લાલના દુષ્કાળ સંબંધીના લેખોમાં મેં જે મુદ્દા વિષે વિવેચન કર્યું છે, તેજ મુદ્દા ગયાં બાર વર્ષથી અનેકરૂપે લોકો સમક્ષ હું રજુ કરતો આવ્યો છું; અને આ લાથમાં જ્યાંસુધી ચૈતન્ય હશે ત્યાંસુધી એ કાર્ય કરતોજ રહીશ. મારી ખાત્રી થઇ છે કે, મેં જે કંઈ લખ્યું છે તેને આખા જગતના બુદ્ધિશાળી અને પ્રમાણિક માણસોનો ટેકો છે. જેમનાં હૃદય સ્વાર્થથી જડ નહિ બન્યાં હોય તેવા સર્વ માણસોને આ મુદ્દા રૂઝ્યા વગર નહિ રહે. પોતાને ખ્રિસ્તાનુયાયી કહેવડાવવા છતાં જેઓએ લેખ વિરૂદ્ધ ખળભળાટ મચાવે છે, તેઓ ખ્રિસ્તનો મહાન અપરાધ કરે છે; કેમકે એ સર્વ લેખ મેં ખ્રિસ્તના મતને અનુસરીનેજ લખેલા છે.”

“મારા લેખોની લાખો પ્રત અનેક લાખાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઇ છે અને તેમાં મારા મત ખુલ્લી રીતે પ્રકટ થયેલા છે. આમ છતાં તેજ મત વિષેનો એકાદ લેખ અંગ્રેજી પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સરકાર અને તેના ખુશામતખોરો ગભરાઇ જવાનો ઢોંગ કરે છે તે શું હાસ્યાસ્પદ નથી ?”

“મૂર્ખથી પણ મૂર્ખ જે કાષ્ઠ હોય તો તે સરકારી માણસો છે. એવાઓને મારા વિચાર અવળા અને નવીન લાગે તો કંઈ નવાઇ નથી. એ મૂર્ખાઓના મસ્તકમાં તો એવીજ કલ્પના ઉઠવાની કે, મારા વિચારોથી એકજ રાતમાં આખું જગત પલટાઇ જઈ પ્રચંડ ઉથલપાથલ થશે. આ સર્વ પ્રકાર એટલો હાસ્યાસ્પદ અને ઉપેક્ષણીય છે કે, એવા લોકો સાથે વાદ કરવા બેસવું એ પણ પોતાને ઉતારી પાડવા સમાન છે.”

“મને બુદ્ધિનો ગર્વ થયો છે એવો કાષ્ઠ આરોપ મૂકશે; પણ હું નિશ્ચય-પૂર્વક કહું છું કે એ આરોપ અસ્યાને છે. એવા પ્રકારના ખ્રિસ્તદ્વેષી લોકો સન્મુખ હું મસ્તક નમાવવા ઇચ્છતો નથી. એનું કારણ મારો ગર્વ નહિ પણ જે તત્ત્વો માટે હું જીવું છું તે તત્ત્વોજ મને તેમ કરવા દેતાં નથી. હું મારા રક્ષણ માટે કાષ્ઠપણુ પ્રયત્ન કરતો નથી અથવા મને જે કાષ્ઠ ચાર ગાળો દે તો તેનો પણ મને ખેદ નથી થતો; પરંતુ જે તત્ત્વો માટે આ દેહ જીવે છે તે

તત્વોને કાઢ છેડે છે તો મારું લોહી ઉકળી આવે છે; અને એવા લોકોપર તીવ્ર વાણીપ્રહાર કરવામાં હું પાછો નહિ પડું.”

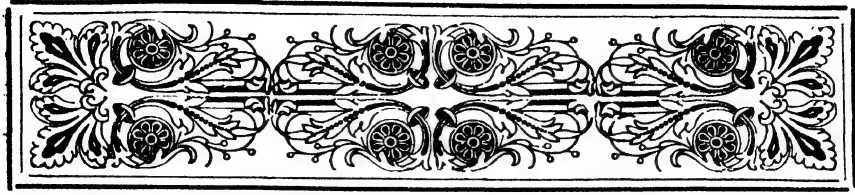
“આ લખાણ હું જાણી જોઈને અને રાજાખુશીથી લખું છું અને તે ઉપર મારી સહી કરું છું. જરૂર પડશે તે વખતે સત્ય બોલવામાં હું આવું પાછું નહિ જોઉં એમ પુનઃ પણ એકવાર આ લખાણદ્વારા જાહેર કરું છું. મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કેટલાકોએ મારા ચિત્રો ફાડી નાખ્યાં છે. ખરી રીતે એમની પાસે એ રહે એજ અયોગ્ય હતું.”

મેસ્કો ગેઝેટના અગ્રલેખો પરથીજ ધણુઓની ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે સરકાર રોષે ભરાશે. સરકાર ટૉલ્સ્ટૉયને રાજકીય અપરાધી માને છે; એમ સાંભળતાંજ ‘એ મનુષ્ય સાથે પોતાનો કંઈ સંબંધ નથી’ એવું બતાવવા માટે ધણુઓએ તેમની છબીઓ ફાડી નાખ્યાની વાત કાઉંટેસે ટૉલ્સ્ટૉયને જાણવી હતી; અને તેને અનુલક્ષીનેજ તેમણે ઉપરના પત્રમાં છેવટનાં વાક્ય લખ્યાં હતાં.

કાઉંટેસે ટૉલ્સ્ટૉયનો આ પત્ર ગવર્નમેંટ મેસેંજર પત્ર તરફ મોકલ્યો; પણ તેના સંપાદકે પ્રસિદ્ધ કરવા ના પાડી. આથી તેની ત્રીસ નકલો કરીને તેણે જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો તરફ મોકલી અને તેમાંના કેટલાકોએ તે પ્રસિદ્ધ કરવા હામ ભીડી.

આ સર્વ વાદળ વીખરાયા પછી તા. ૧૮ જુન ૧૮૯૨ ના રોજ ગે ને તેમણે એક પત્ર લખ્યો. તેમાં તે કહે છે કે:—

“હમણાં તો હું લેખનકાર્યમાં લીન બની ગયો છું. પ્રભુનું રાજ્ય તારા હૃદયમાંજ છે એ પુસ્તકનું આઠમું પ્રકરણ હાલ હું લખું છું. આ પુસ્તક લખવામાં કેટલીક વખત પાંચ પાંચ કલાક સુધી મારી કલમ ચાલ્યા કરે છે. વળી સાંસારિક માણસના કામધંધા પણ મને વળગેલા છે. આ પુસ્તક બનતે પ્રકારે પરિપૂર્ણ નિવડે તેને માટે હું મથી રહ્યો છું. સામાન્ય વાંચકને એમાંની એકાદ વાત વિશેષ મહત્ત્વની ન લાગે; પણ ગ્રંથકારની દૃષ્ટિ જુદી હોય છે. આપણું લખાણ એકાદ વ્યક્તિ માટે નથી પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકૃતિવાળા લાખો માણસો માટે છે એ વાત લેખકે લક્ષમાં રાખવાની છે. આટલી સખત મહેનત કરવા છતાં પણ મારું કામ જોઈએ તેટલું આગળ વધતું નથી. મને આશા છે કે સપ્ટેમ્બર સુધીમાં આ પુસ્તક પૂરું થઈ જશે. તે બંને તેટલું સ્પષ્ટ, મુદાસર અને સ્મરણ બને તે માટેજ આ સર્વ શ્રમ મારે કરવો પડે છે.”

પ્રકરણ ૨૪ મું-સ્વદેશાભિમાન.

લુસ્ટોયની ઉમ્મર ૬૪ વર્ષની થઇ હતી. વૃદ્ધાપકાળનાં દૃશ્ય ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં હતાં. પૂર્વવયમાં લાકડાં ફાડવાં, ખેતી કરવી વગેરે પ્રકારનો જે શારીરિક શ્રમ તેઓ ઉઠાવતા હતા તે પણ વય વધવાની સાથે તેમણે ઓછો કર્યો હતો.

આ વર્ષે માંસત્યાગ વિષે તેમણે એક મોટો નિર્ણય લખ્યો છે. એ લેખનો મૂળ પાંચો દયાનો છે. માંસ ત્યજવાથી શરીરને લાભ થાય છે કે કેમ, એ પ્રશ્નનો એમાં વિશેષ ઉદાપોદ ન કરતાં, ફળાહાર નીતિવર્ધક અને કામળ ભાવનાનો પોષક છે, એવોજ ઉપદેશ કર્યો છે. આ લેખ પ્રથમ હાવડં વિલિયમે ફળાહાર વિષે લખેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના તરીકે લખાયો હતો અને પાછળથી બુદ્ધો પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

આજ વર્ષે તેમણે બીજો એક સંભાષણરૂપે નાનકડો નિર્ણય લખ્યો છે. એક માણસના પૂર્વ વિચાર બદલાઇ જઇને જ્યારે તે નવા સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે તેનો અમલ કરવામાં તેનાં કુટુંબનાં માણસો તરફથી કેમ અને કેવીરીતે અનેક પ્રકારનાં વિધ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેનું વિવેચન કર્યું છે. કુટુંબમાં પતિ અને પત્ની, પિતા અને પુત્ર, વગેરે અનેક પ્રશ્નના સંબંધો ગુંથાએલા હોય છે; અને તેમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિના વર્તનની અસર અન્ય સર્વ વ્યક્તિઓપર અનિવાર્ય-પણે થાય છે. આથી તેમાંનો એકાદ માણસ પોતાના જીવનક્રમમાં ફેરફાર કરે છે તો તેથી સર્વ કુટુંબને થોડીબધી અડચણ થાય છેજ. અડચણ કાઢને પણ ગમતી નહિ હોવાથી નવા માર્ગે જવા ઇચ્છનાર તે વ્યક્તિનો કાન પકડીને તેને જીના માર્ગમાં ધકેલવાનો યત્ન સર્વ માણસો કરવા લાગે છે. એવો લેખનો મુદ્દો છે. ‘ઇશ્વરનું સામ્રાજ્ય તારા અંતઃકરણમાં છે’ એ નામનો મોટો ગ્રંથ લખવાનું પણ આ વર્ષમાંજ ચાલુજ હતું. એ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૮૯૩ ના મે મહિનાના અરસામાં પૂરો થયો હતો. તેના છેવટના પ્રકરણમાં નીચેની એક વિશેષ હકીકત ટાલસ્ટોયે રજુ કરી છે.

“ આ ગ્રંથ પૂરો થવાના અરસામાં દુલા અને રાયાઝાન પ્રાંતોમાં દુષ્કાળ નિમિત્તે મારે જવું પડ્યું હતું. ગત વર્ષના દુષ્કાળમાં સપડાએલો ખેડૂતવર્ગ આ વર્ષે વળી વધારેજ બેહાલ બન્યો હતો. જે ગાડીમાં પ્રવાસ કરતો હતો તે એક સ્ટેશનપર ઉભી હતી તે વખતે લશ્કરથી ભરેલી એક ગાડી બાબુમાંથી પસાર થઇ ગઈ. ટૂંકાના ગવર્નર પોતે એ દુકડીની સરદારી લઇને બૂખે મરતા ખેડૂતોના પેટમાં શીશાની ગોળાઓ ભરવા જતા હતા. ”

“ ત્રીસ વર્ષ પર એવો કાયદો થયો હતો કે, કોઇને પણ શારીરિક શિક્ષા કરવી નહિ; પણ તે કાયદો કેવળ અભરાઇ પરજ ગોડવાયો હતો અને અનેક પ્રકારની શારીરિક યાતનાઓરૂપે સરકારી હુકમનો અમલ કરાવવાનો પ્રકાર રૂઢ થઇ બેઠો હતો. વળી હમણું હમણું તો જાણે કે એવી સજાઓના વારંવાર ઉત્સવજ થવા લાગ્યા હતા. ”

“ નીઝની નોવોગ્રોડના એક ગવર્નરે તો એક સભામાં છડેચોક પોતે ફર શિક્ષાઓ કેવીરીતે અમલમાં મૂકે છે, તેનું રસભરિત વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું. તેના એકંદર હાવભાવપરથી જણાતું હતું કે તે આવા વર્તનમાં ગૌરવ સમજતો હતો. મેં વર્તમાનપત્રોમાં એવી રાક્ષસી શિક્ષાઓનાં વર્ણન અનેકવાર વાંચ્યાં હતાં; પણ તેનો પ્રત્યક્ષ અમલ જોવાનો કુયોગ આવ્યો નહતો. ”

“ આજે મારી ગાડી પાસેજ ઉભેલી ગાડીમાં જતા સૈનિકો ક્યાં જાય છે તેનો વિચાર મનમાં ઉભો થતાં એક મહાભયંકર ચિત્ર દષ્ટિ આગળ તરવા લાગ્યું. આપણો રૂશીયન ખેડૂત સ્વાભાવેથીજ મૃદુ અંતઃકરણનો છે અને આ સૈનિકો પણ તેજ વર્ગના છે; પરંતુ પોતાના બુલુંક્ષિત બાંધવોપર આવો આસુરી પ્રકાર ચલાવવાને તેને જવું પડતું હતું. ખ્રિસ્ત ધર્મની સર્વ શીખામણો તેના હૃદયમાંથી નષ્ટ થએલી હતી. ”

“ એક શ્રીમંત જમીનદારના બીડ પાસે કેટલીક ઝાડી થઇ ગઇ હતી, તે સાફસુફ કરવાનું કામ બાબુબાબુના ખેડૂતો કરી રહ્યા હતા. આ ખેડૂતોનાં બીડ પણ જમીનદારની મિલકતની પાડોશમાં હોઇ તે જમીનદારનો પણ તેમાં કેટલોક ભાગ હતો. ઘણાં વર્ષોથી તેઓ પોતાને જરૂર પડે ત્યારે એ જંગલમાંથી લાકડાં વગેરે લાવ્યા કરતા; તથાપિ તે જંગલને પોતાનું એકલાનુંજ જણાવી જમીનદારે તેને તોડી નાખવા માંડ્યું. આથી ખેડૂતોએ તેના વિરૂદ્ધ તકરાર કરી. કોર્ટ ખેડૂતોની વિરૂદ્ધ નિર્ણય આપ્યો. ખેડૂતોના પુષ્કળ વર્ષોના ભોગવટાનો વિચાર ન કરતાં ઉપરની સર્વ અદાલતોએ પણ નીચલી અદાલતનો નિર્ણય કાયમ રાખ્યો. પોતાના હક્ક પર તરાપ મરાતી બેઠ ખેડૂતો ચીડાયા અને તેમણે જંગલમાંથી લાકડાં કાપનારાઓને હાંકી કાઢ્યા. ખેડૂતોનું કહેવું એવું હતું કે પ્રત્યક્ષ બાદશાહી ફરમાન મળતાં

સુધી એમાંનાં ઝાડોને તેઓ સ્પર્શ નહિ કરવા દે. ”

“ આ સર્વ સમાચાર પિટર્સબર્ગ પહોંચ્યા પછી અદાલતના નિર્ણયનો અમલ કરવાનો ત્યાંના ગવર્નરને હુકમ કરવામાં આવ્યો. ગવર્નરે લશ્કરી ટુકડીની માગણી કરી અને તે પ્રમાણે આ ટુકડી તોપો, સંગીનો અને કારતુસો લઈ ખેડુતોપર એક એવા સરકારી હુકમની બળવણી કરવા જતી હતી, કે જે બળવણીથી અનેક માણસો સદાને માટે લૂલાં લંગડાં બને છે, જીવ ગુમાવે છે અને તેમના કરતાં પણ અનેક ગણાં મનુષ્યો નિરાધાર બને છે. ”

“ જ્યાં પણ સરકાર નામની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં આવું બન્યાજ કરે છે. લશ્કર પહોંચી જતાંજ મુખ્ય અધિકારી પોતાના હુકમનું અક્ષરશઃ પાલન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રથમ તો લોકોને ચેતવણી આપે છે. સરકારી પુસ્તકીયા ભાષામાં તે શો બડબડાટ કરે છે તે સામાન્ય લોકો ભાગ્યેજ સમજી શકે છે અને તેમની ઉચ્છ્વલતા ચાલુજ રહે છે. પછી અધિકારી ગોળીબાર કરવાની ધમકી આપે છે; અને લોકો ચાલ્યા જતા નથી એટલે પહેલો ગોળીબાર લોકોના માથા ઉપરની હવામાં કરવામાં આવે છે. એટલું થતાં પણ કેટલાક માણસોનાં ટોળાં રહી જાય છે તો તરતજ તેમને દુશ્મનો ગણી સીધા તેમનાપર બંદુકના બાર કરવામાં આવે છે અને કેટલાક મરી જાય છે તથા ધાયલ થાય છે. આટલું થતાં ટોળાં વિખરાઈ જાય છે. પછી જે કેટલાક આમ તેમ રહી ગયા હોય છે તેમને તોફાનીઓના આગેવાન ગણી લઈ સૈનિકો તેમને પકડી લે છે. તે આગેવાનોની તપાસ ખાસ લશ્કરી અદાલત આગળ થાય છે અને એ અદાલતના હુકમથી અનેક અસહાય માણસો ફાંસીને લાકડે લટકે છે. જ્યાં લશ્કરી સત્તાપર સમાજરચના ટકાવી રાખવાની પદ્ધતિ છે ત્યાં આવા પ્રકાર વખતો વખત બન્યાજ કરે છે; અને હાલની સમાજરચના કાયમ રાખવી હોય તો તેવા પ્રકાર બન્યાજ કરવાના. ”

“ આવો ગોળીબારનો પ્રકાર ન બનવા દેતાં લોકો જે શાંતિથી વિખરાઈ જાય છે, તો એકાદ ધમકીનું જાહેરનામું સરકાર બહાર પાડે છે અને તે ગામપર લશ્કર અથવા વધારાની પોલીસ ગોઠવવામાં આવે છે. આવી શાંત સ્થિતિમાં પણ આગેવાન તરીકે કાઢીને બેહાલ બનાવવાનો પોતાનો ધર્મ છે એમ અધિકારીઓને લાગતું હોવાથી વિશેષ તપાસની તકલીફમાં ન ઉતરતાં ગામના કેટલાક માણસોને જોલજીત્રાએ પહોંચાડવામાં આવે છે. ”

“ કોઈપણ સ્થળે જરા બળબળાટ થયો કે સરકારી અધિકારીઓ ખૂસ પાડી ઉઠે છે કે, ‘ કાયદેસર હુકમનું ઉલ્લંઘન થાય છે. ’ તેમનો હુકમ અન્યાયભર્યો હોય તોપણ લોકોએ તે માનવોજ જોઈએ. હુકમનો અનાદર એક વખત દેખાયો કે

તરતજ નાનાથી કે મોટા સુધીના સર્વ અમલદારોના મગજમાં તેનો પ્રવેશ થઈ જાય છે; અને પછી પ્રાંતના ગવર્નર સાહેબ યમના અવતાર બની પ્રાણુધાતક શસ્ત્રો સહિત ત્યાં આવી પહોંચે છે. ગવર્નર સાહેબનું મસ્તક અધિકારમદથી એવું મત્ત બનેલું હોય છે કે તેમની સાથે કોઈથી પણ બુદ્ધિવાદ તો કરી શકાયજ નહિ. હવે તે પોતાના મનને યોગ્ય લાગે તેવી શિક્ષાનું સત્ર ખુલ્લું મૂકી તેની બળવણી તાબડતોબ શરૂ કરી દે છે. ”

“ મને યાદ છે કે એકજ સમયે દશબાર માણસને સીત્તર સીત્તર ફટકા મારવામાં આવેલા છે. આવા પ્રસંગે મુલકી તથા લશ્કરી અધિકારીઓ હાજર રહે છે અને લશ્કરી સિપાઇઓના પહેરા નીચે સરકારી હુકમના નામથી એવાં આમુરી કૃત્યો કરવામાં આવે છે. ”

“ એક ગવર્નરને મેં પૂછ્યું હતું હતું કે લોકો શાંત થયા પછી પણ એવી અમાનુષી શિક્ષાઓ શા માટે કરવામાં આવે છે ? આના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે ‘ સરકારનો કોઈપણ હુકમ માનવોજ જોઈએ, એ વાત ખેડુતોને પાકે પાચે શિખવવા સારૂ એવી શિક્ષાની જરૂર હોય છે. ખેડુતવર્ગ એવો અડબંગ છે કે એ તત્ત્વ એ ધોરણે શિખવવામાં નથી આવતું તો તેમને તેનું સ્મરણ પણ નથી રહેતું. ’ ”

“ આવાજ પ્રકારની અમાનુષી શિક્ષા કરવા સારૂ નજીક ઉબેલી ગાડીમાં ગવર્નર બહાદુર બીરાજેલા હતા; અને તે શિક્ષા એટલાજ માટે કરવાની હતી કે કેટલાક ગરીબ ખેડુતોનું બીડ એક શ્રીમંત જમિનદાર બચાવી પડતો હતો, તેનો કબજો પાકો કરી આપવા સરકાર ઇચ્છતી હતી. કોઈ પૂછે કે એ બીડની આવક-માંથી મેળવેલા અન્યાયના પૈસા તે જમિનદાર શામાં ખર્ચશે ? તો હું કહીશ કે તે મોસ્કો, પિટર્સબર્ગ અથવા પારીસ જેવા શહેરમાં માંસ, મદીરા વેશ્યા, અને નાચરગમાં નષ્ટ થશે. ”

“ આ વિષયના વિચાર બે વર્ષથી મારા ચિત્તમાં ઘોળાયા કરતા હતા; પરંતુ જે વાત કેવળ બુદ્ધિવાદથી હું સમજી શક્યો હતો તે વાત પ્રત્યક્ષ બતાવવા માટેજ જાણે કે મારૂં નશીબ મને આ તરફ ખેંચી લાવ્યું હતું. આપણી હાલની સર્વ સમાજરચના ન્યાયના પાયાપર રચાયેલી નહિ હોઇને તે કેવળ કાંડાનાજ બળપર ઉભી થયેલી છે. આ ઇમારતમાંની અધિકારની જગ્યાઓ મૂઠીભર ચાલાક અને અને ભણેલા લોકો બચાવી પડે છે; અને ખૂન અને નિર્દયતાની સહાયતાથી લાખો માણસોપર હમ્મેશને માટે પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરે છે. ”

“ આપણી હાલની સમાજરચના જેતાં જણાય છે કે સબ્ય અને શિક્ષિત ગણતા પ્રત્યેક ગૃહસ્થની પાછળ દશ માણસ ભૂખથી અધમૂઆં બનેલાં,

દ્વેષાગ્નિથી બળી રહેલાં અને હાડપીંજર જેવી દશાએ પહોંચેલાં જણાય છે. શ્રીમં-
તોની સર્વ મોજમજ આવાં પુષ્કળ માણસોની કંગાલીયતપરજ નબ્યા કરે છે;
અને તેમાં વાંધો ન આવે તેટલા સારૂ અનેક પ્રકારના અમલદાર, કાયદા, શિક્ષા,
સૈન્ય, પોલીસ વગેરે વસ્તુઓની રચના થાય છે. ગરીબો પાસેથી બળાત્કારે મેળ-
વેલા હક્ક ટકી રહે, એ એકજ હેતુ માટે એવાં અમાનુષ આયુધોથી સજ બનેલી
સરકારો આધુનિક સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કેવળ બુદ્ધિવાદથી સમજાએલો
આ સિદ્ધાંત આજે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ ખરો ઠર્યો.”

“પ્રભુનું રાજ્ય* તારા અંતઃકરણમાંજ છે” એ પુસ્તક ટોલસ્ટોયના ઉત્તમ
લખાણોમાંનું એક છે. તેમણે રાજસત્તાનાં બીજાં કેટલાંક નાનાં મોટાં કૃત્યોનો
તીવ્ર નિષેધ કર્યો છે; અને કાયદાના નામથી જે સરકારને હરતે એવાં કૃત્ય થાય
તેના સાથે પ્રજાએ કદિપણ સહકાર ન કરવો એવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

આ પુસ્તકનું મુખ્ય પ્રતિપાદન એ છે કે:—જે સંસ્થાનો મૂળ પાયો લોકો
પાસેથી જબરાઈથી કર લઈ તે પૈસાનો ઉપયોગ તેમનાપરજ જીલમ કરવાનો છે,
તે સંસ્થા મૂળથીજ નીતિશ્રષ્ટ છે. ગરીબ અને મહેનતુ લોકોનાં ખીરસાંપર હાથ
નાખી ધનવાનો અને સત્તાધીશોને પોષવાના ઉદ્દેશથીજ જે સંસ્થા સ્થાપન થઈ
છે, તેને કંઈ નીતિનો ટેકો છે? માટે મતાધિકારી તરીકે અથવા કામદાર, ધર્મા-
ધિકારી, પોલીસ અથવા લશ્કરી એમાંના કોઈ પણ રૂપે એવી સંસ્થા સાથે સહ-
કાર ન કરવો એ સર્વથી પહેલું કર્તવ્ય છે.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે, આધુનિક માનસિક અવસ્થામાં મોટે ભાગે માનવ-
સમાજની બુદ્ધિ જે પ્રકારે ટેવાએલી છે, તે જોતાં આવો ઉપદેશ ઘણાકોને વિચિત્રજ
લાગે તેમ છે; તથાપિ આ વિષયનું સમર્થન કાઉન્ટે એટલી સ્પષ્ટતા અને સચોટ-
તાથી કર્યું છે કે, કોઈપણ વાંચનારના ઉપર તેની અસર થઈ કાઉન્ટને માટે તેને
સદ્ભાવ ઉપજ્યા સિવાય નજ રહે. દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં કાઉન્ટના આ
વિચારો પ્રમાણે ચાલનારા તેમના પક્કા ભક્તો અનેક પડેલા છે; અને તેઓ કોઈ
પણ પ્રકારે હાલની સરકારો સાથે સંબંધ રાખતા નથી. પોતાના વિચારોની હિમા-
યત કરતાં સરકારની એક નીચે જણાવેલી કૃતિને કાઉન્ટે દૃષ્ટાંત તરીકે રજુ કરી છે:—

“એક ગામના કેટલાક માણસોએ સૈબીરિયામાં જઈને રહેવાનો વિચાર
કર્યો. તેમણે સરકારની પરવાનગી મેળવવાનો કાયદેસર રસ્તે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો
પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આથી પરવાનગી વિનાજ સૈબીરીયા તરફ ચાલ્યા જવાનો
તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાની પ્રત્યેક વસ્તુ વેચી સાટી નવરા બનીને તેઓ સૈબી-
રિયામાં ગયા; પણ ત્યાંના તેઓ અજાણ્યા હોવાથી વસ્તી કરવા જેટલી જમીન
તેમને જડી નહિ. છેવટે ફરતા ફરતા એ લોકો રૂશીયાની સરહદ ઓળંગી ગયા.

તે પ્રદેશ ચીનની સત્તામાં હતો તોપણ તે વખતે તેઓ તરફ કોઈ અધિકારીનું લક્ષ ગયું નહિ. છેવટે અનુકુળ સ્થાન જોઈને તેમણે ત્યાં મુકામ કર્યો. અહીં વસ્તુતઃ કોઈપણ પ્રકારનો અમલ નહિ હોવાથી કર, ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી, દારૂની દુકાન અથવા કોઈનો વેક વેરો નહિ હોવાથી એ લોકો ત્યાં સુખશાંતિથી રહી શક્યા હતા. આ સ્થિતિમાં પંદર વર્ષ વીતી ગયાં. જમીન ફળદ્રુપ અને લોકો મહેનતુ હોવાથી વસાયત ઉત્તર સ્થિતિમાં આવી. ”

“ એક દિવસે કર્મવશાત્ એક રશીયન કામદાર બૂલો પડીને ભટકતો ભટકતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તરતજ તેણે રીપોર્ટ કરી રશીયાની સરહદમાં વધારો કરાવ્યો. હવે તે વસાયતનો રશીયાની હદમાં સમાવેશ થયો અને થોડાજ વખતમાં અર્વાચીન સંસ્કૃતિનાં સર્વ મંગલમય ચિહ્ન ત્યાં અવતરવા લાગ્યાં. કર આવ્યો, ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી ગરદનપર ચઢી બેઠી અને દારૂની દુકાન ઉઘડી. ઉપદેશ કરવાને ધર્માધિકારીઓનાં ટોળાં ધસી આવ્યાં અને લોકોનાં ખીસ્સાં કાપી ગળ્ગર બનવા લાગ્યાં. સુધારાનો આવો સખત હલ્લો થયા પછી થોડાજ સમયમાં એ વસાયત દરિદ્રતાની જન્મભૂમિ બની ગઈ. આ સર્વ હકીકત કાંઈ કલ્પિત નથી, પણ પ્રત્યક્ષ બનેલી છે. ”

કાઉન્ટની ઉપલી હકીકતથી જણાય છે કે સરકાર નામની જે સંસ્થા હાલમાં લોકશાસનનું કામ કરે છે, તેનામાં લોકોને લાભદાયક એવું એક પણ અંગ ન હોય તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે; તથાપિ એવા પ્રકારની તદ્દન પ્રથમ અવસ્થાની વસાયતનું ધોરણ એક ધુંચવણીયા મોટા રાષ્ટ્રને માટે સુખાવહ થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચાર કરવા જોવો છે. એકાદ નાના ગામડામાં જીંદગીભર રહેલા બેકુત સમાજને કેટલીક બાબતો વંશપરંપરાગત સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, તેથી તેને ઘણાં કામ સુલભ બને છે. તેઓમાં ઘડલાંગવાળી બાબતોનું પ્રમાણ અલ્પ હોય છે અને તે પણ વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી પદ્ધતિએ ઉકલ્યા કરે છે; એટલે એવા સમાજમાં ધુંચવણીયા કાયદાની અથવા અટપટા લોકશાસનની જરૂર પડતી નથી. તોપણ ધુંચવણુ વગરના આટલા સાદા સમાજમાં પણ કાયદાનું એટલે બંધનનું અને સરકારનું અસ્તિત્વ કોઈ પ્રકારે નથીજ હોતું એમ નમ્મ કહેવાય. તેમના ઠરેલા રીતરીવાજ એ તેમના કાયદાજ છે અને ગામના કેટલાક સમજી અને અનુભવી મનુષ્યોની પંચાયત એ તેમની સરકાર છે. આ ઉપરથી કોઈને કોઈ સ્વરૂપની સરકાર સંસ્થા અને કોઈપણ પ્રકારના કાયદાના અસ્તિત્વ વિના પ્રથમ અવસ્થાની સમાજરચના પણ ચાલુ નજ રહી શકે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. હા, એજ પ્રથમાવસ્થાનું ગામ એકાદ મોટા સામ્રાજ્ય કે રાષ્ટ્રનો અંશ બને, એટલે અર્વાચીન પદ્ધતિવાળી સરકારી સંસ્થા તેને માટે અગવડ અને નુકશાનકર્તા

થઈ પડે એ તો દેખીતું જ છે. એક મોટા રાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓ, અનેક ધર્મ-પંથો અને અનેક આચાર વિચારના લોકોનું મિશ્રણ થયેલું હોય છે; અને તેઓ વચ્ચે પરસ્પરમાં અનેક પ્રકારના પ્રસંગો વખતોવખત ઉભા થયા કરે છે. આથી એ સર્વની સંકલના જળવવા સારૂ મધ્યવર્તી સંસ્થા તરીકે સરકારની આવશ્યકતા પણ સ્પષ્ટ જ છે. એજ પ્રમાણે રાષ્ટ્રના અનેક અંશોનું પરસ્પર ધર્ષણ ન થાય તે માટે નિશ્ચિત કાયદાની આવશ્યકતા પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જે નિશ્ચિત કાયદા અને મધ્યવર્તી સરકારનું અસ્તિત્વ બહોળા રાષ્ટ્ર અથવા જન-સમૂહમાં ન હોય તો એ મિશ્ર જાતિમાં વારંવાર રક્તપાત થયા કરે.

ટૉલસ્ટૉય એકાદ પ્રથમાવસ્થાના સમાજ પરથી પ્રચંડ સંમિશ્ર સમાજના નિયમ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે એજ મોટો દોષ છે; તથાપિ એમાં તો કંઈજ શંકા નથી કે સરકાર નામની જે સંસ્થા પ્રત્યેક દેશમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી છે, તેના દોષો સમજવાને ટૉલસ્ટૉયની વિચારસરણી અત્યંત ઉપયોગી છે.

પ્રજ્ઞના જનમાલનું રક્ષણ કરવાનાજ આદ્ય હેતુથી સરકાર સંસ્થાનો જન્મ અને હયાતી હોવાનું એ સંસ્થાના પ્રશંસકો હમ્મેશાં કહ્યા કરે છે; પણ સમગ્ર જગતના ખૂનીઓ મળીને દશ વર્ષમાં પણ જેટલાં ખૂનો નહિ કરતા હોય; અથવા આખા જગતના ચારો અને ધાડપાડુઓ મળીને જેટલી માલમત્તા નહિ લુટી લેતા હોય; તેના કરતાં અનેકગણા જીવો અને મિલકતનો નાશ સરકાર યુદ્ધના એકજ મહિનામાં કરી નાખે છે. છાતીપર હાથ મૂકીને કાણુ કહી શકે તેમ છે કે એ સર્વ યુદ્ધો ધર્મ્ય હોય છે? અને તદ્દન અનીતિભર્યું યુદ્ધ કરતી વખતે પણ તે ધર્મ્ય હોવાનો ભાસ કરાવવાની નિલંબતા સરકાર નથી દર્શાવતી કે? આખા જગતમાં એક દશકા દરમિયાન થતાં ખૂનોના આંકડા લખએ તો એકાદ મહા-યુદ્ધના એક અઠવાડિયામાં થતી પ્રાણહાનિની બરાબર પણ નહિ થાય. સરકાર નામક સંસ્થા તદ્દન અનીતિમૂલક અને કેવળ હાનિકારક હોવાનું તત્ત્વ આપણને માન્ય ન હોય તોપણ આધુનિક સરકાર નામક સંસ્થામાં આવા ભયંકર દોષોનો તોટો નથી એ તો નિર્વિવાદ વાત છે.

આ ગ્રંથમાં કાઉન્ટે યુદ્ધના વિષયપરત્વે અતિ તીવ્ર ભાષા વાપરી છે. યુદ્ધ વિષેની પોતાની વિચારસરણી ટૉલસ્ટૉયે અનેક દૃષ્ટિથી એટલી ઉત્તમ રીતે રજૂ કરી છે કે, ગમે તેવો યુદ્ધપ્રિય માણસ પણ ધડીલર સ્તબ્ધ થયા વિના રહે નહિ. તે કહે છે કે, સર્વ યુદ્ધના મૂળમાં તદ્દન દેખીતું કારણ દેશાભિમાન હોય છે; તેથી એવું દેશાભિમાન* એ ભયંકર પાતક હોઈ તેનાથી તો માણસ અધોગતિએજ

* જીનજોને દબાવી નીચોવીને પોતાના ધરનો અથવા દેશનો સ્વાર્થ સાધવો અને તેનું નામ દેશાભિમાન કહેવું, એ શુદ્ધ દેશાભિમાન નહિ પણ દેશાભિમાનનો દુરુપયોગજ છે.

પહોંચે છે. તેમણે એમ પણ દર્શાવ્યું છે કે, કેવળ સાંપત્તિક દૃષ્ટિએ પણ યુદ્ધ જગતના નાશનું જ કારણ બને છે.

વિજયી પક્ષ યુદ્ધમાં પુષ્કળ લાભ મેળવે છે અને તેથી તેની સાંપત્તિક સ્થિતિમાં વધારો થાય છે એમ યુદ્ધપ્રિય લોકો કહે છે; પણ ટૉલ્સ્ટૉય પૂછે છે કે, એ ફાયદાનો કેટલો અંશ પ્રજાના સામાન્ય જનવર્ગને મળે છે? કોઈપણ રાષ્ટ્રમાં સામાન્ય જનોની જ સંખ્યા વિશેષ રહેવાની; અને એ, બહુસંખ્યાવાળી વસ્તી તો પૂર્વની માફક જ યુદ્ધ પછીએ દારિદ્ર્યમાં જ રહે છે એ આજ સુધીના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી વાત છે. વળી હાલમાં યુદ્ધ સામગ્રી માટે જે રકમ ખર્ચાય છે તે પણ ઘણી વખત રાષ્ટ્રની શક્તિપ્રદારની હોય છે.

આ ઉપરાંત બીજો પણ એક મુદ્દો વિચાર કરવા જેવો છે. પ્રવાસનાં સાધનો સુલભ થવાથી સર્વ રાષ્ટ્રો એક બીજા સાથે સંકેલાયાં છે. તેમાંથી કોઈએ કોઈનાથી ભિન્ન રહી શકે એ બનવાનું નથી. પરસ્પર વ્યાપારી સંબંધ એટલા અભેદ થયા છે કે, સર્વ વ્યાપાર દ્રવ્યથી ન થતાં એક બીજાની પતપર ચાલે છે. આથી કોઈ પણ એ રાષ્ટ્ર વચ્ચે યુદ્ધ પ્રકટે છે કે તેમનો વ્યવહાર બંધ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ સર્વ રાષ્ટ્રોના વ્યવહારને આઘાત થાય છે. પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં નહિ પડેલા રાષ્ટ્રને પણ એની ચીજીગારી લાગ્યા સિવાય રહેતી નથી; અને યુદ્ધના અંતે નફા તોટાનો હિસાબ કરતાં જણાય છે કે જીતનાર અને જીતનાર એકજ માણના મણકા બની ગયા છે. ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે ‘માટે તમે જે તમારી સંસ્કૃતિને ચિરસ્થાયી કરવા ઇચ્છતા હો તો પ્રથમ યુદ્ધ બંધ કરો. એ બંધ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે માનવકૃત સરહદના અભિમાનનો નાશ કરવો. તમારા શરીરમાં એ મિથ્યાભિમાન ભરાઈ રહેલું છે. તેણે તમારી બુદ્ધિને એવી ભ્રામી દીધી છે તથા તમારા પર એવી સત્તા જમાવી છે, કે તે વસ્તુતઃ પાપરૂપ હોવા છતાં પણ એ સફળ છે એમ તમે બકો છો. આપણે સર્વ એકજ પિતાનાં બાળકો છીએ એ વાત એને લીધે તમે ભૂલી જાવ છો અને ખરા ધર્મથી વિમુખ રહો છો. માટે એવી ગાંડી કદપનાને ફેંકી દો.” દેશાભિમાનથી માનવજાતનું હિત થાય છે કે અહિત, તેની ચર્ચા યૂરોપના પ્રત્યેક દેશમાં થોડા કે ઘણા પ્રમાણમાં હવે ચાલવા લાગી છે; અને તેમાં ઉભય પક્ષના માણસો પોતપોતાનું કથન જુસ્સાપૂર્વક પ્રકટ કરે છે.

એક પક્ષ કહે છે કે, દેશાભિમાન અને તન્નજન્ય યુદ્ધ બહારથી ભયંકર દેખાતાં હશે; પણ અંતે તો તે માણસજાતને માટે કલ્યાણકારક છે. જે માણસને કોઈજ પ્રકારનું અભિમાન ન હોય તો તે પોતાની ઉન્નતિનો પ્રયત્નજ

નહિ કરે. આ પક્ષ પૂછે છે કે, એકાદ દેશ પોતાની ઉદ્યોગપ્રિયતા અને ડહાપણથી આગળ ધપી રહ્યો હોય ત્યારે, તેમાં બીજો દેશ અદેખાઈથી વિદ્વંસ ઉત્પન્ન કરે તો તેને સ્વાદ ચખાડી ઠેકાણે લાવવો એમાં ખોટું શું છે? આ વિચાર એકદમ તો સારો જ લાગે છે; પણ તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવાથી દુનિયાનું મૂળ સ્વરૂપ એટલું વિકૃત બને છે કે જેથી એ વિચાર સર્વાંશે ત્યાજ્ય જણાઈ રહે છે. એકાદ ઉદ્યોગપ્રિય દેશ ધનાઢ્ય થવા લાગે છે એટલે તેને તે ઉદ્યોગના આધાર-રૂપ પ્રદેશના તથા પોતાના રક્ષણની જરૂર વધારે ને વધારે દેખાતી ચાલે છે; અને તેને માટે તે યુદ્ધની સામગ્રી એકત્ર કરે જાય છે. તેની ઇચ્છા કેવળ સ્વ-સંરક્ષણની હોય તોપણ પડોશીને તેનો ભરોસો નથી આવતો, એટલે તે પણ સ્વરક્ષણને બહાને યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કર્યા જાય છે. આ રીતે એક બીજા દેશો વચ્ચે દ્વેષભાવ વધતો જાય છે અને ઉદ્યોગની વાત છેવટે દૂર રહી યુદ્ધની તૈયારી તરફજ સંધળું ધ્યાન રોકાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે દેશના દેશ અથવા ખંડના ખંડ એક મહાન લશ્કરી છાવણીરૂપ થઈ પડી અંતે સર્વ તૈયારીનો ઉપયોગ યુદ્ધમાંજ થાય છે. રાષ્ટ્ર માત્રના પ્રત્યેક પ્રાણીને અનુભવ છે કે, યુદ્ધની આ તૈયારીઓ સાફ દેશના લોકોને કરના અને નોકરીના ફરજિયાત બોજથી ગુંગળાવી નાખવામાં આવે છે. લોકોની સર્વ માલમિલકતને યુદ્ધની સદાય ચાલુ રહેતી આ તૈયારીઓ ગળી જાય છે તથા સર્વ રાષ્ટ્રોની પ્રજા એ ભયંકર બોજને અહર્નિશ ઉઠાવે જ જાય છે. આ પ્રમાણે બનવાનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે પ્રત્યેક પાડોશી દેશો એક બીજાથી સદાય ડરતા રહે છે. પ્રત્યેક દેશવાળા એમજ માને છે કે એકમાત્ર પોતાનોજ દેશ જીવવા યોગ્ય છે અને પોતાનો દેશ જે કરે તેજ ન્યાય. જગતના અત્યારના પ્રત્યેક આગળ પડતા દેશમાં આજ પ્રકાર ચાલી રહેલો જણાય છે. તે પરથી દેશાભિમાનજ આ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે એમ જે ટોલસ્ટોય કહે છે તેને પુષ્ટિ મળે છે.

સર્વની ઇચ્છા એવીજ હોય છે કે બને ત્યાંસુધી યુદ્ધથી દૂર રહેવું, પણ ત્યાંસુધી માનવજાતના મનમાં રાગ દ્વેષાદિ આસુરી ભાવનાઓ જીવતી છે ત્યાંસુધી યુદ્ધને કેવી રીતે ટાળી શકાય તેનો કોઈપણ માર્ગ જણાતો નથી; અને બુદ્ધિમાનોના સર્વ બુદ્ધિવાદનો સારાંશ માત્ર ‘યુદ્ધ ન જોઈયે’ એવા નેતિનેતિના નિષેધક વચનમાંજ આવી રહે છે.

યૂરોપના સર્વ દેશો હમણાં લશ્કરી છાવણીરૂપે રહે છે, તેનાં કારણ વધારે પડતું દેશાભિમાન, અને તેમાંથી ઉપજેલો મત્સર તથા અવિશ્વાસ એજ જણાય છે. આ મૂળ કારણને કાયમ રાખી લશ્કર ઓછું કરવાની વાત કરવી એ પણ નકામી છે. જે હાલની લશ્કરી પરિસ્થિતિ નષ્ટ કરવી હોય તો દેશદેશના ગુપ્ત

કરાર: અને ગુપ્ત વિચારણાઓને પ્રથમ અંધ કરવી જોઈએ. અન્ય દેશ સાથેના વ્યવહારમાં પોતાની સરકાર નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અને ન્યાયથી વર્તે છે કે નહિ તેનો પ્રત્યેક દેશની પ્રજાએ વિચાર કરવો જોઈએ; અને જો તે તેવી રીતે ન વર્તેલી હોય તો તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડવી એ પણ પ્રજાનું કામ છે. દરેક સરકારે પરદેશ સાથેના ઢાઢપણ વ્યવહાર ગુપ્તપણે ન ચલાવતાં તેની સર્વ લક્ષીકત પ્રજાને જણાવવી જોઈએ. અન્ય દેશની પ્રજાના ખીસ્સામાંથી ચાર પૈસા આપણા ખીસ્સામાં શી રીતે આવે, એવો વિચાર કરનાર સરકારની જરૂર નથી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના વર્તન વિષે અન્ય દેશને કદિ શંકા પણ ન આવે તેવું વર્તન આપણી સરકારે રાખવું જોઈએ. આવી સરકાર નિર્માણ થતા સુધી શાંતિ સ્થાપવાના અન્ય કોઈ ઉપાય કદિ પણ સફળ નહિ થાય. એવી સરકારની સ્થાપના થશે ત્યારેજ દેશોનું હાલનું લશ્કરી સ્વરૂપ પલટાશે.

હાલના સુધરેલા કહેવાતા દેશોનાં પ્રધાનમંડળોનાં વર્તન કેવાં છે તે માટે ગ્લેડ્સ્ટને એક વખત નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા.

“એકંદ્ર રાષ્ટ્ર અન્ય સાથેના વર્તનમાં બહુધા ન્યાયનું અવલંબન નથી કરતું. ધણાં રાષ્ટ્રો પોતે ન્યાયી હોવાની સાથે ઉદાર હોવાની પણ વાતો કરે છે; પણ તેમાંએ ખરો હેતુ તો જુદોજ હોય છે. પ્રધાનોમાં વિવેકબુદ્ધિ અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિ હોય છે; પણ પોતાની ન્યાયબુદ્ધિને યોગ્ય લાગે તેજ વાત જાહેર પ્રજાને નિર્ભયતાથી જણાવી તેને તેવે માર્ગે દોરવનાર પ્રધાન મળવા મુશ્કેલ છે. એવા પ્રસંગે સર્વ પ્રકારના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપવી પડે છે. કેવળ ન્યાયની ખાતર ધન, કીર્તિ અને પ્રસંગે પ્રધાનવટાને પણ પાણીચું આપનાર પ્રધાન મળવો અત્યંત કઠિન છે. હાલના સુધરેલા દેશોનાં પ્રધાનમંડળો પણ હમ્મેશાં સંશયગ્રસ્ત જ રહે છે. આથી કરીને ભોળો માણસ અંધકારમાં ભૂત જીએ તેમ જેનું નામ નિશાન પણ ન હોય એવી બાબતો તક્ષ્ણ અવગુણો તેમને બીજાઓમાં દેખાય છે.”

એકાદ રાષ્ટ્ર કેવળ બહારથીજ નહિ પણ હૃદયથી પણ પ્રમાણિક છે, એવી અન્ય રાષ્ટ્રોની ખાત્રી થશે તો તેજ વાત તેના સંરક્ષણનું મોટું સાધન બની રહેશે. તેની શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ તેને એટલા મિત્રો મેળવી આપશે કે તેનાપર હમ્મેશાં કરવાની વાતજ અશક્ય બનશે. હાલના સમયમાં મુસાફરીનાં સાધનો વધેલાં હોવાથી ઢાઢપણ રાષ્ટ્ર તદ્દન એકાકી રહી શકે તેમ નથી. વળી બીજા દેશ સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છનાર પ્રધાનમંડળને પણ સ્વદેશના લોકમત ઉપરાંત અન્ય રાષ્ટ્રોનો લોકમત અનુકૂળ કરી લેવો પડે છે; કેમકે યુદ્ધ માટે અનેક પ્રકારની સામગ્રી અન્ય દેશોમાંથી પણ મેળવવાની હોય છે. આથી પુષ્કળ મિત્ર ધરાવનાર રાષ્ટ્રની વિરુદ્ધમાં લશ્ચીયાર ઉંચકવાનું કામ અત્યંત કઠિન થઈ પડે છે.

દેશાભિમાન અને યુદ્ધનો અત્યંત નિકટ સંબંધ કેવી રીતે છે, તેનો ખુલાસો ટોલ્સ્ટોયે આ પુસ્તકમાં અત્યંત માર્મિકતાથી કર્યો છે. પૂર્વે મુસાફરીનાં સાધનો ઓછા હોવાથી દેશોને એકબીજા માટે લય કિંવા શંકા થયા કરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક વાત હતી; પણ હવે એ સમય પલટાઇને પ્રવાસ અત્યંત સુખ-કર થવાથી એકબીજા દેશોનાં હજારો માણસો એકબીજા સાથે હળેમળે છે અને પૃથ્વીના એક છેડાનો વ્યાપાર બીજા છેડા સાથે ચાલે છે; એટલુંજ નહિ પણ એક છેડાનો પૈસા પણ બીજા છેડા સુધી પહોંચી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં પોતે અમુકજ દેશનો છે એવું મિથ્યાભિમાન કાઢપણુ મનુષ્યને માટે શોભા આપનારૂં નથી. માર્ગજ રાષ્ટ્ર જગતમાં શ્રેષ્ઠ છે, એ ભાવના હવે જુની પુરાણી બનીને સડવા લાગી છે. હવે તેને પકડી રાખવાથી લાલ નહિ પણ હાનિજ થવાની છે.

ટોલ્સ્ટોયે દેશાભિમાનના આવા ઘેલાપણુનો ધર્મદષ્ટિએ પણ વિચાર કર્યો છે. ઈશ્વર સર્વનો પિતા છે અને માનવજાતિ તેનાં બાળકો છે, એવો જે ઉપદેશ વિશેષતાથી બાયબલમાં કરેલો છે, તેનાથી આવું દેશાભિમાન કેટલું વિરૂદ્ધ છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

સાંપ્રતમાં જે પ્રકારની સરકારો અસ્તિત્વમાં છે તેમની સાથે કાઢપણુ પ્રકારનો સહકાર નહિ કરવાના સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટીકરણ પણ એજ મુદ્દાને અનુસરીને ટોલ્સ્ટોયે કર્યું છે; અને એ માટે જ લશ્કરમાં અથવા પોલીસમાં તોફારી નહિ કરવાનો તથા કર નહિ આપવાનો તેમજ ઉપદેશ કર્યો છે.

આ વખતે “ઈશ્વરનું રાજ્ય તારા હૃદયમાંજ છે” એ ગ્રંથ પૂર્ણ થયો હતો; પણ તે પ્રસિદ્ધ કરવાને સરકારની પરવાનગી મળી નહિ. આથી હમ્મેશના ધોરણુ મુજબ તેની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતો તૈયાર થઇ અને તે ઘણાના વાંચવામાં આવી. વાંચકોને યાદજ હશે કે એક ગવર્નરે એક પ્રસંગે ખેડુતોને પોતે કેવા પ્રકારની શિક્ષા કરે છે તેનું બડાઇપૂર્વક વર્ણન કર્યું હતું. આ વાતનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકમાં થયો હતો તેથી વડા અધિકારીઓની નજરે એ વાત આવતાં તે ગવર્નરને બરતરફ થવું પડ્યું હતું. ટોલ્સ્ટોયે દુષ્કાળના સમયે લીધેલો અવિશ્રાંત શ્રમ, તેમનું લોકોપકારી ગ્રંથલેખન, તેમની નિઃસ્વાર્થતા અને વિશેષતઃ તેમનું સાત્વિક ધૈર્ય એ ગુણો હવે ધીમેધીમે લોકોપર અસર ફેલાવવા લાગ્યા હતા અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ લોકોની તેમના પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ વધ્યે જતી હતી. સરકારે પણ તેમના લેખો અયોગ્ય ઠરાવીને તેમનું મહત્ત્વ વધાર્યું હતું. આ વખતે રશીયામાં લોકોપર આટલો કાણુ ધરાવનાર અન્ય કોઇ પણ સરકારી કે બીનસરકારી માણસ ન હતો; છતાં રાજ્યપદ્ધતિમાં સુધારો કરા-

વવા મથનાર પક્ષ ટૉલ્સ્ટૉય સાથે સર્વાંશે એકમત નહતો. કેટલીક વખત તો એ પક્ષે તેમના પર હુમલા પણ કર્યા હતા અને તેમના સર્વ લેખ તિરસ્કારને પાત્ર છે એમ પણ કહ્યું હતું.

દુષ્કાળઅસ્ત લોકોને મદદ મળે તેટલા માટે ટૉલ્સ્ટૉયે જે કેટલાક લેખ વર્તમાનપત્રો પર મોકલ્યા હતા, તે પ્રસિદ્ધ નહિ કરવાની સૂચના સરકાર તરફથી પત્રકારોને મળવાને લીધે પ્રસિદ્ધ થયા ન હતા; તેથી તે સર્વ ‘ઍનુશીન’ નામના ગૃહસ્થે પરીક્ષકની પરવાનગી વિનાજ ખાનગી રીતે છપાવીને ફેલાવ્યા હતા. એ લેખોમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉયે અપ્રતિકાર તત્ત્વનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું હતું. હમ્મેશની પેઠે તેમાં પણ એ વિષયની ખાખતમાં વિચારોનો અતિરેક તો આવ્યો હતોજ. એકવાર ઍનુશીને એક વખત તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે એકાદ વરૂં મને ફાડી ખાવા આવે તો મારે તેને મારવો કે નહિ? જવાબમાં ટૉલ્સ્ટૉયે જણાવ્યું કે, “છટ્ છટ્! આજે તમે વરૂંને મારશો તો કાલે ફૂતરાને મારશો અને પરમદિવસે મનુષ્યવધ કરવાને પણ પાછા નહિ પડો. એક વખત લોહીનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી તેનો છેડો જ રહેતો નથી.” ઉપલા ઉત્તરમાં પણ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોનો અતિરેક દેખાઇ રહે છે. જેવાની સામે તેવા બનવાનું ધોરણ વધતું જઇ હાલના માનવસમાજમાં એટલું પ્રબળ બન્યું છે કે, તેને લીધે મત્સર અને દુરાગ્રહનું પ્રમાણ વધતું જઇને સમાજની શાંતિનો નાશ કરે છે. આ પ્રકાર ચાલુજ રહ્યા કરે તો માનવસમાજ છેવટે અત્યંત દુઃખ અને દુર્ગતિમાંજ જઈ પડશે. ટૉલ્સ્ટૉયની વિશાળ બુદ્ધિ તથા દૂર દષ્ટિ આ સર્વ વાતો જણી શકતી હતી અને તેથીજ તેમણે અપ્રતિકારનું તત્ત્વ આગળ આણ્યું હતું; પણ તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઉપર જણાવ્યા જેવો અતિરેક થવાથી એ તત્ત્વને વ્યવહારે બનાવવાનો માર્ગ નક્કી થઈ શક્યો નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયની ખ્યાતિ ફેલાતી ગઇ તેમ તેમ અર્વાચીન કાળની ઉપાધિઓ પણ તેમને કેટલીક વળગવા લાગી. કેટલાક પ્રકાશકો સુપ્રસિદ્ધ પુરૂષોની સહીઓ લખાવી તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ કરે છે અને તેમને એ ધંધામાં લાલ પણ ઠીક થાય છે. એવાજ એક પ્રકાશકે ટૉલ્સ્ટૉયની સહી માગી હતી ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે તેને જણાવ્યું હતું કે:—

“તમારી વિનંતી મારે શા માટે માન્ય કરવી તે હું સમજી શકતો નથી. એવાં કામ ફ્રેંચોની પેઠે અમારાથી બને તેમ નથી. તેમને આવાં કામ કરતાં જરાયે શરમ નથી આવતી; પણ મારે ખુલ્લા દીલે કહેવું જોઇએ કે મને તેમ કરવું પસંદ નથી. હું આપની વિનંતી સ્વીકારી શકતો નથી તે માટે ક્ષમા કરશો.”

આજ સમયે ‘હેનરી ન્યોર્જ’ નામે અંચકારના જમીન મહેસુલ વિષેના

લેખનું ભાષાંતર આખા રૂશીયામાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એની પ્રસ્તાવના ટાલસ્ટૉયે લખી હતી. એ ગ્રંથમાં સંપત્તિની હાલની વિષમ વહેંચણી અને તેથી ઉત્પન્ન થતા પ્રચંડ દરિદ્રીવર્ગ વિષે અત્યંત સહાનુભૂતિપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે. આજ અરસામાં ટાલસ્ટૉયનો મિત્ર ‘સેમીઓનોફ’ તેમને મળવા આવ્યો હતો. એ મુલાકાત વિષે સેમીઓનોફ લખે છે.

“ ટાલસ્ટૉયે કહ્યું:—અહાહા ! જુઓ તો ખરા કે હાલના શ્રીમંતો કેટલા મિતાહારી અને મિતકામી બની ગયા છે ! તેમની માગણી વિશેષ નથી ! સૂવાને માટે માત્ર ઉંચાં સુંવાળાં ગાદલાં, ખાવાને માટે માત્ર આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલાં પકવાન, પીવાને માત્ર ઉંચાં દારૂની થોડીક બાટલી અને ઉત્તમ ઘોડાની થોડીક બેડી ! બસ વધારે કંઈજ ન જોઈએ ! ગરીબ બેડુતોને માટે તેમને કેટલી લાગણી છે તે પણ જુઓ ! ‘ટૂલા’ અને ‘રાયાઝાન’ માં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે કેટલાક બેડુતો ત્રાણ બચાવવા માટે સૈબીરિયામાં જવા નીકળ્યા હતા; પણ જમિનદારોએ પ્રધાનો પાસે એક હુકમ કઢાવી બેડુતોને જતા અટકાવ્યા. જો તેમ ન કરે તો પછી તેમને સોંધા દરના મજૂર ક્યાંથી મળે ? દુષ્કાળના ઉપાય વિષે તેઓ કહે છે કે લોકોને જ્ઞાન આપવા માટે ગામડાંમાં શાળાઓ સ્થાપો; અને ધાન્યોનો કસ કેમ વધારવો તે બેડુતોને શીખવો. આમ થવાથી અનાજ વધારે પાકે અને જમિનદારો તે સર્વ પચાવી પાડી દેશાંતર મોકલે ! અને પછી દુષ્કાળ, દુષ્કાળના પોકાર કરી ઝટ દેતા કે એરણુની ચોરીને સોયના દાનની પેઠે સો બસો રૂપિયા દુષ્કાળના ફંડમાં ભરી દબને તથા દુષ્કાળની સલાઓમાં ભાષણોનાં ટાયલાં ફરીને તથા છાપાંમાં નામ છપાવીને મોટા પરમાર્થીમાં ખપે ! લોકો બિચારાં તેમની આ સેતાનીયત ક્યાંથી સમજે કે તેમાંથી છૂટવાનો વિચાર પણ તેમને આવે ! તેમને તો બધું સ્વાભાવિકજ લાગે છે. આગળ એક વખત મહામારીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે બેડુતો દાકતરોને મારવા લાગ્યા હતા. બેડુતોની મૂર્ખાઈ માટે ધણાઓ ગુસ્સે થઈ ગયા હતા, પણ બેડુતોનાં માથાં ફરી જવાના કારણુને તેમણે વિચાર કર્યો નહતો. શ્રીમંતો ઉપર ઉપજેલો તિરસ્કારજ એવું કારણુ છે. તેમના ક્રોધના સપાટામાં દાકતરો પહેલાં આવી ગયા એટલુંજ. તેમણે મૂર્ખાઈ કરી એ વાત ખરી છે; પણ શ્રીમંતોએજ તે લોકોનું જીવન કાઢીનું કરી નાખ્યું છે એવો પોતાનો મનોભાવજ એ કૃત્યથી તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે એ ભૂલવું ન જોઈએ. એનો ઉપાય માત્ર એજ છે કે શ્રીમંતોએ તેમની ગરદનપર ચઢી બેસવાનો હક્ક ત્યજ દેવો જોઈએ. તેમની ગરદનપરની શ્રીમંતોની જુસરી નીકળી જશે એટલે પોતાની મેળેજ તેઓ પોતાના સુધારાનો માર્ગ મેળવી લેશે. પરાપકારને નામે તેમને સુધારવાનો ઢાંગ ચલવવાનું એ પછી કંઈજ પ્રયોજન રહેશે નહિ. ”

દુષ્કાળના વખતે ટૉલ્સ્ટૉયે તનતોડ મહેનત કરી હતી પણ આબુખાબુના જમિનદારોએ પોતાના હમ્મેશના વર્તન અને મોજશોખમાં જરાપણ ફેરફાર કર્યો નહોતો. મુલાકાતો અને વળતી મુલાકાતો, શિકારની સ્વારીઓ, મીઝ્યાનીઓ, નાયરંગ અને નાટકતમાસામાં તેઓ પૂર્વની માફકજ પ્રવૃત્ત રહ્યા હતા. ખેડુતો માટે એ શ્રીમંતો તરફથી સહાનુભુતિ મળવી તો ક્યાં રહી, પણ ઉલટા કેટલીક વખત તેઓ તિરસ્કાર અને દ્વેષ દર્શાવવાને પણ નહોતા ચુકતા.

દુષ્કાળના કાર્યપ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉય કામ કરતા હતા ત્યારે ખીજી સર્વ આખતો તરફથી તેમણે પોતાનું લક્ષ્ય ખેંચી લીધેલું હતું. ધાર્મિક ચર્ચા સુદ્ધાં એ સમય દરમિયાન તેઓ કરતા નહિ. ખેડુતોની ખરી સ્થિતિ જાણવી અને અને તેટલા પ્રમાણમાં તેમની યાતના ઓછી થાય તેમ કરવું; એજ એક લક્ષ્ય એ સમયે તેમનું અને તેમની સાથે કામ કરનારા સર્વનું ખની રહેલું હતું. આવી સ્થિતિ હોવાથી તેમને માટે સરકારને પણ શંકા લાવવાનું કારણજ હતું; પરંતુ ચાર માણસ એકત્ર થઈને ગમે તેવું બલું કામ કરતા હોય તોપણ રૂશીયન સરકારને વહેમ આવતો. આથી જાહેર અને ગુપ્ત પોલીસ તરફથી તેમને ઘણો ત્રાસ સહન કરવો પડતો. ગુપ્ત પોલીસ તેમને ફસાવવાને ઘણી યુક્તિઓ રચતી; પણ ન્યાં કાઢી જતનો ખરાબ હેતુજ રહેલો નહિ ત્યાં તેમનું શું વળે ?

દિનપ્રતિદિન લોકોની ખરાબ હાલતમાં વધારો થતો જતો હતો, જનવરો મરે જતાં હતાં અને ઝેરી તાવ ફાટી નીકળ્યો હતો; આવી ભયાનક પરિસ્થિતિમાં દુકાળીયા ભાગમાં નહિ રહેવા ટૉલ્સ્ટૉયને કેટલાકે સૂચવ્યું હતું, પણ તેમણે એ સૂચના ધ્યાનમાં લીધી નહતી. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં વરસાદ પાણી સારાં થવાથી દુષ્કાળ બંધ પડ્યો હતો. આ વર્ષમાં તેમણે ‘ઈશ્વરનું રાજ્ય તારા હૃદયમાંજ છે’ એ સિવાય કોઈ મોટું પુસ્તક લખ્યું નહતું. માત્ર દુષ્કાળ પૂરો થયા પછી પ્રસિદ્ધ થયેલા રીપોર્ટના ઉપસંહારરૂપે એક નાનો લેખ તેમણે લખ્યો હતો. એ ઉપસંહારમાં પણ દુષ્કાળવિષય પોતાના નિશ્ચિત થયેલા વિચારો તેમણે હમ્મેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્પષ્ટતાથી જણાવેલા હતા; એટલે તે લેખ પ્રથમ રૂશીયામાં પ્રકટ ન થતાં જીનોવામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

તા. ૯ ઓગસ્ટના રોજ તેમણે ‘જે’ ને લખેલા પત્રમાં લખ્યું છે કે:—

“ સાહિત્યકળાનાં મુખ્ય અંગ ક્યાં, એ વિષે એક પુસ્તક લખવાનો પ્રારંભ મેં કર્યો હતો તે હજી પૂરું થયું નથી; પરંતુ ઝોલા અને હુમાસ વિષે લખી ચૂક્યો છું. સાહિત્યકળાની દૃષ્ટિએ ઝોલાના ઘણા ખરા લેખો મને મૂર્ખતાભર્યા લાગે છે. હુમાસના અંથો કળાની દૃષ્ટિએ અત્યંત સુંદર, કાવ્યમય અને ભાવનાવાહી છે. એ વાંચીને ખરેખર મને અત્યંત આનંદ થયો છે. ”

આ એ નિબંધ રૂશીયામાં પ્રસિદ્ધ થયા અને પછી થોડાજ વખતમાં તેનાં ફ્રેંચ ભાષાંતર પણ છપાયાં. આ ભાષાંતરો પણ અન્ય ભાષાંતરોની માફક નકામાંજ હતાં. પોતાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો વિષે ટોલ્સ્ટોયે બહુધા ઉદાસીન વૃત્તિ સ્વીકારેલી હતી; પણ પ્રસ્તુત નિબંધ ફ્રેંચ ગ્રંથકારો વિષે હોવાથી ફ્રેંચો સમક્ષ પોતાના વિચારો અયોગ્ય રીતે અથવા અવગણાણે રજુ થવા ન જોઈએ, એવો વિચાર કરી તેમણે પોતેજ એ લેખ ફ્રેંચ ભાષામાં પણ લખ્યા હતા. તેમના હાથના લેખોમાં આ લેખો સિવાય અન્ય કોઈપણ લેખ ફ્રેંચ ભાષામાં લખાએલા મળતા નથી.

આ લેખોમાં વિશેષતઃ ગ્રંથકારોને અનુલક્ષીનેજ તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. તેમણે અંતઃકરણપૂર્વક એવો ઇશારો કર્યો છે કે, કેવળ ચાલતા પ્રવાહમાં ખેંચાઇ જઇને સામાન્ય લોકોને રાજી કરનારાં (જમાનાને અનુસરતાં !) પુસ્તકો લખવામાં લેખકોએ પોતાની જુદીનો વ્યય ન કરવો. સમાજના ચાલુ પ્રવાહમાં ગ્રંથકાર પણ તણાવા લાગે, તો પછી જે વિચારો કરવાને અને લખવાને શાંત વૃત્તિની જરૂર હોય છે તે વૃત્તિ તે જાળવી શકતો નથી. માટે તક મળતાંજ એ પ્રવાહમાંથી બહાર નીકળી આવી માનવજીવન સાથે નિકટનો સંબંધ રાખનાર વિષયોનોજ લેખકોએ શાંતિપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ.

ટોલ્સ્ટોયના ખાનગી પત્રો મેળવીને તેમના એક સ્નેહીએ ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એમાં તેણે ભિન્ન ભિન્ન વિષય વિષેના તેમના વિચાર સુબોધક સ્થિતિમાં ગોઠવેલા છે. આ ઉપરાંત તેમાં પુષ્કળ સૂત્રમય વાક્યોનો સંગ્રહ પણ કરેલો છે. તેણે એ પુસ્તકને ‘ ધાન્યનાં પરિપક્વ કણસલાં ’ એ મતલબનું નામ આપ્યું છે. એ પુસ્તક પણ જીનોવામાં છપાયું હતું. ભર-યુવાનીની અવસ્થામાં ટોલ્સ્ટોયની વૃત્તિ અત્યંત ઉગ્ર હતી અને બહુ વખત નજીવા કારણથી પણ તેઓ કંઈપણ પર આવી જતા. સુપ્રસિદ્ધ રૂશીયન લેખક ટૂરજનેફ સાથેના તેમનો સંબંધ વાંચકોને યાદ હશેજ. પણ તેમની એ વૃત્તિ વખત જતાં ધીમે ધીમે એવી શાંત થઇ ગઈ હતી કે હવે પછીની મુલાકાત લેનારાઓએ તેમની શાલીનતા અને વાદવિવાદ વખતની શાંતિ માટે મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. આ પ્રમાણે તેમની વૃત્તિ શાંત થઇ હતી ખરી; તથાપિ કેટલીક ખાખતમાં હજી પણ તેમની વૃત્તિ ઉગ્ર ખની જતી. રાજકર્તા, રાજસેવક, અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્રવિશ્વારદ પંડિત, વ્યાપારી, કારખાનાંવાળાઓ, વગેરે વિષે વાત કરતી વખતે તેઓ હજીપણુ પ્રથમની પેઠેજ ઉગ્ર ખની જતા. એવા પ્રકારના માણસો સામે તેમનો અંગત પરિચય પણ વિશેષ નહતો; અને તેવો પરિચય તેઓ ઇચ્છતા પણ નહતા. એવા લોકોજ માનવજાતનું સત્યાનાશ વાળનારા હોવાનો

તેમનો દઢ નિશ્ચય હોવાથી તેમની વાત નીકળતી ત્યારે તેઓ જુની પ્રકૃતિને વશ થઈ જતા.

આજ વર્ષમાં કેટલાક આર્મીનિયન વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવ્યા હતા. તેમની સાથે આર્મીનિયામાં થતા ટુર્ક જુદમાટ વિષે ઘણી ચર્ચા થઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓ કહેતા હતા કે, ટુર્કસામ્રાજ્યમાં પ્રચંડ ક્રાંતિ થશે ત્યારેજ કંઈક છેડો આવી શકશે. આ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો હતો.

ટાલ્સ્ટોયે તેમના કથનનો જવાબ આપતાં કહ્યું: “ખરેખર ? તમો કહો છો તેટલી ખરાબ સ્થિતિ ત્યાં પ્રવર્તે છે ? એમાં કાગનો વાધ થયા જેવું તમોને નથી લાગતું ? હવે ક્ષણભર માની લઉં કે તમો કહો છો તે સર્વ સત્ય છે; પણ એ કામમાં તમારામાંનાજ કેટલાક ટુર્કોને સહાયક બનેલા છે કે નહિ ? વિદેશી ટુર્કો તમારાપર જીલમ કરીને જેટલું દ્રવ્ય મેળવે છે તેટલુંજ ખૂદ તમારામાંનાજ શ્રીમંતો તમારી પાસેથી મેળવે છે. વસ્તુતઃ આ પ્રશ્ન જાતિભેદનો નથી અથવા ધર્મભેદનો પણ નથી. તમારા નેતાઓ કહે છે કે, આર્મીનિયનો ખંડ કરશે તો સ્થિતિમાં સુધારો થશે; પણ એથી શું તમારી સ્થિતિ સુધરશે ? આ આખતમાં અલ્ગેરીયાનું દૃષ્ટાંત મોજૂદ છે. મારો એક અલ્ગેરીયન સ્નેહી છે. એ કુશાગ્રબુદ્ધિનો છે અને અલ્ગેરીયન પ્રજાનો તેનો અનુભવ પણ પાકો છે. તેનો એવો મત દઢ થયો છે કે, ટુર્કોના પંઝામાંથી અલ્ગેરીયાનો છૂટકારો થયા પછી ત્યાંના સામાન્ય માણસોની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે ઉલટી વધારે બગડી છે. આ ઉચ્ચ-પાચક્ષમાં કેટલાક અલ્ગેરીયનો ભલે શ્રીમંત બન્યા હશે; પણ નીચલો વર્ગ તો વિશેષ લિખારી બન્યો છે; એ આખતનો પણ વિચાર તમારે કરવા જેવો નથી શું ? વળી બીજો પણ એક મુદ્દો લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. જો અલ્ગેરીયાનું ખંડ વિજયી ન બન્યું હોત તો તેમના કેવા બેહાલ થયા હોત તેનો પણ વિચાર કરો. એવા પ્રકારનાં ખંડ મૂળહેતુમાં બહુધા નિષ્ફળ નીવડ્યાંનો અનુભવ ઠેરઠેર મળે છે.”

“પણ ટુર્કોનો અમલ દૂર થયા પછી ગ્રીકોની સ્થિતિ નથી સુધરી કે ?”

“છટ્ છટ્ ! એ તો ભ્રમ છે. ગ્રીસનો સામાન્ય જનસમૂહ પ્રથમનીજ ખરાબ સ્થિતિમાં છે. અરે ઇટાલીની પણ એજ દશા છે. ઇટાલી સ્વતંત્ર થયા પછી તેની સ્થિતિ પણ અધિકજ બગડી છે. જનસમાજની ખરી અવનતિનાં ચિન્હ ઇટાલીમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે, કેવળ રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાથીજ કોઈ દેશ સુખી થઈ શકતો નથી. દેશની મોટી લોકસંખ્યાને પીલી નાખનારાં યંત્રો તો પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલ્યા કરે છે. માત્ર તેને ચલાવનારાજ બદલાય છે. એ યંત્રોને ચલાવનાર આર્મીનિયન હો, રશીયન હો કે ફ્રેંચ હો, તેથી શો ફરક ?”

“ કાઉન્ટ સાહેબ, રાજકીય સ્વતંત્રતાની હીલચાલ ઉપરાંત બીજી પણ એક હીલચાલ હમણાં ચાલે છે. ત્યાં પણ સમાજવાદીઓનો પંથ જોરમાં છે. એ પંથનો ઉદ્દેશ એવો છે કે ગરીબોની ચાતનામાં ઘટાડો કરી તેમના હિતસંબંધનું સંવર્ધન કરવું. ”

ટાલસ્ટોય એકદમ ખૂમ પાડી ઉઠ્યા, “ એવી વાતોનું નામ પણ ન દેશો. મને તો એ બધાં કેવળ ફાંફાં લાગે છે. ”

“ પણ સમાજવાદીઓનો પંથ જે તત્ત્વના પાયાપર સ્થાપ્યો છે તે તત્ત્વ તો તમને માન્ય છેને ? એ સર્વ તત્ત્વોમાં ‘ સર્વ મનુષ્યોમાં સમતા અને બંધુભાવની સ્થાપના ’ એ આદ્યતત્ત્વ છે. ”

“ જરા થોભો ! એ સમતાને તમે વ્યવહારમાં શીરીતે લાવશો ? હમણાં ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોના હાથમાં જે સંપત્તિ રહેલી છે તેની પણ વ્યવસ્થા કરનાર તો જોષ્ઠશેજને ? એ વ્યવસ્થા કરનાર પણ કોઇ એક મનુષ્ય અથવા મનુષ્યોજ હોઇને માણસજાતના ગુણાવગુણ તેમનામાં પણ હોવાનાજ. એ સંપત્તિની વહેંચણી કરવાને તમે દેવને તો નહિજ બોલાવી શકો ? ત્યારે જેના હાથમાં એ વહેંચણીનું કામ જશે તે પણ રાજકર્તા બનવાનો. તે ગમે તેવો મહાન હોય તો પણ અંતે તો મનુષ્યજ હોવાથી રાજકર્તા તરીકે પોતાનો કક્ષો તમારી પાસે ધુંટાવવાનોજ; એટલે તે શ્રેષ્ઠ અને અન્ય કનિષ્ઠ એ ભેદ પુનઃ આવવાનોજ. તોપછી સમાનતા ક્યાં રહે ? માટે આર્મીનિયનો તોફાન કે બળવો કરે, એ કંઈ ખરો ઉપાય નથી. તુર્ક અને આર્મિનીયન એ ઉભયમાં ધર્મનાં ખરાં તત્ત્વોનો પ્રચાર કરવો જોઇએ. જ્યારે ખરો ધર્મ લોકોના સમજવામાં આવશે અને તેઓ તે પ્રમાણે વર્તવા લાગશે ત્યારેજ હાલની સ્થિતિમાં ખરો સુધારો થશે. મેં ‘ ધર્મ ’ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી ગભરાશો નહિ. એનો અર્થ એજ છે કે, મનુષ્ય માત્રમાં બંધુપ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો. તમારા દેશલક્તો સ્વદેશની સ્થિતિ સુધારવા માટે રાજકીય દષ્ટિએ જોટલી ખટપટ કરે છે, તેટલી જો એ માર્ગમાં કરશે તો મને લાગે છે કે તે અધિક સફળ થશે. અરે હાલની સ્થિતિ સુધારવાનો એ એકજ માર્ગ (ધર્મપ્રચાર) છે, એમ પણ હું કહીશ. ”

વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું:—“ પણ એ ઉપાય તો શાંતિના સમયે ચોજવા યોગ્ય છે. વળી જેમને માટે એ ચોજવાનો છે તે લોકો થોડા ધણા પણ સુસંસ્કૃત હોવા જોઇએ એમ પણ ખરૂં ? કુદ્દ અને તેમના જેવા જંગલી લોકો કાંઈ ધર્મનીતિના ઉપદેશથી સુધરે ખરા ?

ટાલસ્ટોયે કહ્યું:—“ કુદ્દ લોકો જંગલી હશે, પરંતુ તેઓ પણ તમારા મારા જેવા માણસ છે કે નહિ ? એમને તમે તદ્દન નિર્જીવ કેમ સમજો છો ?

તેઓ જંગલી છે માટે તેમના પર બળ વાપરવું એ ન્યાય ક્યાંનો ? નીતિનો ઉપદેશ તેમને નહિજ સમજાય એમ નક્કીપણે કહેવાનો તમને શો અધિકાર છે ? હું તો તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે સરકારના અમુક પ્રધાન કરતાં તો એવો એકાદ જંગલી માણસ ધર્મનીતિના ઉપદેશને વધારે સમજી શકશે. આપણા મુખ્ય પોલીસ અધિકારીનીજ વાત જુઓને ! એ સુશિક્ષિત ગણાય છે; પણ હું તમને ખાત્રીથી કહું છું કે એક કુર્દ દયાશીલતાનો ઉપદેશ જોડેલો સમજી શકશે તેટલો તેને નહિ સમજાય. દેશભક્તિનું ગાંડપણ વધે છે એટલે પ્રભુભક્તિ ઓછી થાય છે; અને તેથી મારી દૃષ્ટિએ તે પાપ છે. માટે પ્રત્યેક એવા પાપથી દૂર રહેવું જોઈએ. ”

આ પછી ભાષણનો પ્રવાહ અન્ય વિષય તરફ વળ્યો. વાત કરતાં કરતાં ટાલ્સ્ટોયે પૂછ્યું: તમે શેનો અભ્યાસ કરો છો ? ત્યારે એકે પોતે પાશ્વિમાત્મ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરતો હોવાનું જણાવ્યું. ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: “ ધણું ઉત્તમ. પાશ્વિમાત્મ સાહિત્ય અત્યંત સમૃદ્ધ છે પણ મને ખેદ માત્ર એટલોજ થાય છે કે, તેના વાંચકોની સ્થિતિ એવી થાય છે કે, રાત થોડી અને વેશ ઘણા. વળી કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ અંચકારોનાં નામ સુદ્ધાં આપણે જાણતા નથી તેથી આપણી ઇચ્છા-નુસાર અભ્યાસ થઈ શકતો નથી. એ સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે, વાંચતાં વાંચતાં આખી જીંદગીનો છેડો આવે તોપણ તે પૂરું ન થઈ શકે. ”

આ પછી ટૂંકા પાસેના એક નાના ગામડામાં એક ખેડુત રહેતો હતો તેને મળવાને ટાલ્સ્ટોય એક મિત્ર સાથે ગયા હતા. આ મુલાકાતની મનોરંજક લોકીકત ટાલ્સ્ટોયના મિત્ર ‘ મોરોઝોફ ’ નીચે પ્રમાણે કહી છે.

“ તે ખેડુતના ઝુંપડામાં અમે પ્રવેશ કર્યો તે દિવસે ત્યાં ધણા માણસો એકત્ર થએલા હતા. ટાલ્સ્ટોયે તે વૃદ્ધ ખેડુતને સલામ કરી અને ટેબલ પાસે એક ખાલી જગ્યા પર બેઠા. ત્યાં બેઠેલા મંડંગનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી તે વૃદ્ધ તરફ વળીને તેમણે કહ્યું:—આ સર્વ આપના કુટુંબના છે ? ”

“ જી હા, એમાંના ફક્ત બેજ ગૃહસ્થ બહારના છે. બાકી સર્વ મારાં પુત્ર-પુત્રી અને સગાંવહાલાં છે. ”

“ આપની ઉંમર કેટલી છે ? ”

“ બહુ થઈ છે. આશરે પોણોસો વર્ષની હશે. હવે મારા જેવા વૃદ્ધ ભાવિ-નીજ તૈયારી કરવી ધટે. ”

“ હા, હા ! તમે ખરું કહો છો. પ્રભુની ઇચ્છા એવી હોય છે કે, પ્રત્યેક કાંઈપણ સૂકૃત કરવાં જોઈએ. તેવાં સૂકૃત થયાં હોય છે તોજ શાંત મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ સ્વભાવતઃ માણસનો વેગ પ્રપંચ તરફ હોય છે. એટલે કાલ કાલ કરતાં વખત

વહી જાય છે અને મૃત્યુ તો આવી પહેાંચે છે. કાળ કેવો ઝપાટાખંધ વહી જાય છે ? મને લાગે છે કે જાણે પરમદિવસેજ હું વિદ્યાર્થી દશામાં હતો અને આજે તો મારી પાંસઠ વર્ષની ઉમ્મર થઇ છે. પ્રભુએ જ્યારે મને આ જગતમાં મોકલ્યો ત્યારે હું તદ્દન નિષ્પાપ હતો; પણ પછી ખ્રિસ્તની આજ્ઞાનો ભંગ કરી મનમાન્યું વર્તન ચલાવી જાણી જોઇ પાપમાં પડ્યો. આથી મારી સાથે મેં અન્યને પણ નુકશાન કર્યું. સૉક્રેટીસ, માર્કસ, આરેલીયસ વગેરે પુરુષોનાં દષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી હું ભળતી દિશાએ ચઢ્યો. પરમેશ્વર એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય, અને એજ ચૈતન્યનો અંશ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં હોવાથી સર્વ મનુષ્યો એકજ રૂપજ છે. એ ચૈતન્ય સાથે જે મળી જાય છે તેને કદિ પણ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતું નથી.”

“આ મંડળમાં કાપડીયાની દુકાનનો એક ગુમાસ્તો હતો, તેણે અર્વાચીન સુશિક્ષિતને શોભે તેવો પોશાક પહેર્યો હતો. ટૉલસ્ટૉયની વાત અટકતાંજ તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો:—ખરૂં છે, કાઉન્ટ સાહેબ, આપનું કથન ખરાબર છે. આપણું વર્તન કેવું વિચિત્ર છે ! ધારો કે, મેં મારા શેઠની દુકાનમાંથી ત્રણવાર કાપડ ચોર્યું અને એ ચોરી છે એ વાતની મને ખબર પણ છે. હવે જુઓ કે એ વાત શેઠના લક્ષમાં ન આવે તે સારું હું કેવી કેવી યુક્તિ યોજું છું ! ધરાકને કાપડ આપતી વખતે હું તેને ખેંચીને આપું છું અને એ રીતે ત્રણવારનો મેળ મેળવી દઉં છું. આથી મારા શેઠને નુકશાન થતું નથી અને મને ફાયદો થાય છે એ વાત ખરી; પણ ધરાકને ફસાવવાનું પાપ તો મારા શિરે ચોટે છેજ. પ્રભુ પ્રત્યેનું અમારું વર્તન એવુંજ છે. દેવળમાં જવું, ઉપવાસ કરવા અને અગરબત્તીઓ બાળવી ! બસ, પાપની પતાવટ થઇ ગઇ ! પાતકના પ્રમાણમાં અગરબત્તીઓ વધુ ઝોઢી અથવા તો ટુંકી રાખી એટલે થયું ! બહુધા સમગ્ર જગતની એજ રીત છે.”

“એ યુવકની વાત ટૉલસ્ટૉયને ગમી હોય એમ લાગ્યું. તેમનો અહેરો પ્રકૃષ્ટિત બન્યો. તેના તરફ જોઇને તે બોલ્યા:—ત્યારે આપણા હાથે પાપ થાય છે એ વાતની લાગણી આપણને રહે છે એમજ ને ?”

“અલબત્ત. ગમે તેટલી પ્રાર્થના કરો કે ધૂપદીપ કરો ! એથી કાંઇ તમારા મનનો વિકાર જતો નથી.”

“આ પછી થોડીવાર ટૉલસ્ટૉય સ્તબ્ધ રહ્યા. વળી પાછા વૃદ્ધ તરફ નજર કરી બોલ્યા:—આ જગતનું જીવન ક્ષણભંગુર છે. કઇ પણ અહીંથી જવું પડશે તે નક્કી નથી; અને પાછળ ‘અમુક માણસ હતો’ એવા પોકળ શબ્દો થોડો વખત બોલાવા ઉપરાંત કાંઇ પણ રહેવાનું નથી.”

“તે વૃદ્ધે કહ્યું:—આપનું કહેલું તદ્દન યોગ્ય છે. એ સર્વ પોકળ ડોળ છે એમ જાણવા છતાં પણ સંસારમાં અમારું મન એટલું રત બની ગયું છે કે કેમે કરતાં તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતું નથી. એને માટે મોટા સંત મહાત્માઓ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતા. અમારે પણ તે પ્રમાણે કરીને અમારી અડચણો પ્રભુને નિવેદન કરવી જોઈએ. તમે તેમ કરો છો? હાલના જમાનામાં તમારી પેઠે બીજાઓ પણ પોતાના મત બોલી બતાવે છે ખરા; પરંતુ પ્રાર્થના તો કરતાજ નથી. કોઈનામાંએ ભાવભક્તિ તો રહીજ નથી. એ ઢોંગ પશ્ચિમ યૂરોપમાંથી અહીં પણ આદ્યો આવ્યો છે!”

“તે વૃદ્ધ ખેડૂતે બાયબલ હાથમાં લીધું અને આગળ મૂકી કહ્યું:—કાઉન્ટ સાહેબ, હું પ્રશ્ન પૂછું તો ગુસ્સે નહિ થાવ ને?”

“છટ, ગુસ્સો શાનો? મારાથી અપાય છે તે પ્રશ્નના ઉત્તરો હું સદાએ આનંદપૂર્વક આપું છું.”

“તમે કદિ દેવળમાં જતા નથી અને કદિ પ્રાર્થના પણ કરતા નથી એ ખરું છે ને?”

“હું દેવળમાં જતો નથી એ ખરું છે, પણ હમ્મેશ પ્રભુની પ્રાર્થના તો કરું છું.”

“ખ્રિસ્તના અનુયાયીઓએ સ્થાપેલા ધર્મપર જ્યારે તમોને વિશ્વાસ નથી અને તેમણે સ્થાપેલા દેવળમાં તમે જતા નથી, ત્યારે પ્રાર્થના કરો છો શી રીતે? ‘ચાલો, હવે આપણે પ્રાર્થના કરીએ’ એમ જ્યારે પાદરી કહે છે અને તેની સાથેજ ઘંટના નાદ શરૂ થાય છે, ત્યારે જે રોમાંચ અનુભવાય છે, આલાપના મધુર સ્વર કર્ણપટે અથડાતાજ આપણી સર્વ વૃત્તિ પ્રભુમાં કેવી લીન બની જાય છે, તેનું વર્ણન કયા શબ્દોથી કરવું?”

“ફેટલીક વખત નાટકશાળામાં પણ આપણું મન બાહ્ય જગતથી વિખુટું પડી એકાદ ઉચ્ચાવસ્થામાં લીન થઈ જાય છે; પણ હું મારી પ્રાર્થના મારા અંતઃકરણમાંજ કરું છું. તમે બાયબલને જાણતા હો તો એકાંતમાં પ્રાર્થના કરવાના અર્થનાં તેમાં પુષ્કળ વચનો છે.” થોડીવારે તે ગૃહસ્થે કહ્યું: “હવે મારે એકજ પ્રશ્ન પૂછવાનો છે. મૃત્યુ પછી કંઈ જીવન છે એમ તને લાગે છે?”

“એ વાત નક્કીપણે કહેવાનું સાધન મારી પાસે નથી; પરંતુ નરકાગ્નિની અને ચાતનાઓની વાતો પર મારો વિશ્વાસ નથી. ધારો કે તમારા પુત્ર અથવા સંબંધીએ કાંઈ અપરાધ કર્યો છે, તો શું તમે વેર લેવા માટે તેને ઉકળતા તેલ અથવા શીશાના રસની કઢાઈમાં નાખશો? તમારા બાળકના એવા હાલ તમે કરી શકશો?”

“હથેલીથી આંખો દાખી દઈ વૃદ્ધ બોલ્યો:—કાઉન્ટ સાહેબ, આ તમે શું બોલો છો? એવા શબ્દો મુખમાંથી જ કેમ નીકળી શકે છે? પોતાના પુત્રના એવા બેહાલ પોતાની નજરે જૂએ તેવો નિર્દય કાણુ હોય?”

“ત્યારે પણ પણ આપણા એવા હાલ જોઈ શકે નહિ. આપણા હૃદય કરતાં તે અનંતગણો પ્રેમમય હોવાથી પોતાનાં આળસ ચિરકાળ યાતના ભોગવ્યા કરે એ તેનાથી કદિપણુ જોઈ શકાય નહિ.”

“તે ડોસો એદકમ ઉભો થઈ ગયો. તેના વદનપર આનંદની છટા પ્રસરી રહી હતી. તેણે કહ્યું:—કાઉન્ટ સાહેબ, આપનો કેટલો ઉપકાર માનું? જે પ્રશ્ન હમ્મેશાં મારા ચિત્તને ભય આપ્યા કરતો હતો તેનો આજે આપે સંતોષકારક ઉકેલ આપ્યો છે. મને પણ એમજ લાગ્યા કરતું.”

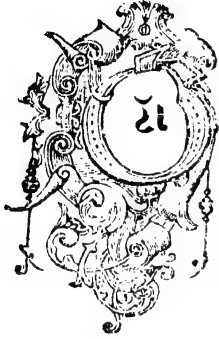
આવી રીતે ખેડુતોમાંજ નહિ પણ વિદ્યાર્થીવર્ગમાં તથા સર્વ પરિચિત મનુષ્યોમાં તે જ્ઞાનપ્રચાર માટે ઉત્સુક રહેતા. જે વિચારો તેમને માન્ય હતા, તે સંબંધી અનેકની સાથે ચર્ચા કરી તેની અન્યના હૃદયમાં છાપ પાડવાનો તે યત્ન કરતા. ટૉલસ્ટૉયે શિક્ષણની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે, ‘જે શિક્ષણથી જ્ઞાન-લાલસા ઉત્પન્ન થાય અને રાગદ્વેષના મિથ્યાભાવ નષ્ટ થઈ સમભાવ ઉત્પન્ન થાય, તેજ ખરૂં શિક્ષણ છે.’ આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો તેમણે આખી જીંદગી સુધી શિક્ષણપ્રચારનુંજ કામ કર્યાં કર્યું છે. ગમે તેની સાથે વાત કરવામાં તેની સામાજિક સ્થિતિ કે વયનો તે વિચાર કરતા નહિ. ખેડુત કે ગમે તે માણસ સાથે તે સમભાવથીજ વાત કરતા, અને જે કંઈ બોલતા તે શ્રોતાના મનપર સચોટ અસર થાય એવી ઇચ્છાથી બોલતા.

‘ડોઝીન’ નામનો એક શિક્ષક વૉરોનેશ ગામના કારાગૃહમાં મરણ પામ્યો હતો. નોકરી કરવાની ના પાડવાથી તેને તુરંગવાસ સ્વીકારવો પડ્યો હતો. તેને પ્રથમ ખારકોફમાં એક વર્ષની એકાંતવાસની શિક્ષા ભોગવવી પડી હતી. પછી તેને વૉરોનેશ મોકલવામાં આવ્યો હતો. અહીં પણ તેને એકાંત કોટડીમાં પુરી રાખ્યો હતો. દિવસોના દિવસો સુધી તેને ખાવાનું મળતું ન હતું અને કડકડતી ટાઢમાં વસ્ત્રો પણ મળતાં ન હતાં. આથી તેને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો ત્યારે તુરંગના અધિકારીએ તે લશ્કરી નોકરી માટે નાલાયક હોવાનો રીપોર્ટ કર્યો હતો; તથાપિ તેને છોડી ન મૂકતાં લશ્કરી હુકમનો અનાદર કરવા માટે નવ વર્ષની સજા કરવામાં આવી હતી. આ સજા થયા પછી ત્રણજ અડવાડીયામાં તેનો અંત આવ્યો. આ હકીકત ટૉલસ્ટૉયના જાણવામાં આવી ત્યારે તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. જે જે દેશમાં ફરજિયાત સૈનિક નોકરીનો કાયદો હતો, તે તે દેશની એવા પ્રકારની હકીકત એકત્ર કરવાનું હવે તેમણે શરૂ કર્યું. પ્રત્યેક દેશમાં અધિકારીઓ લશ્કરી

તોફરીનો અસ્વીકાર કરનારા માણસોના આંકડા જાહેરમાં ન આવે તે માટે અત્યંત સાવચેત રહે છે. પોતાને ખ્રિસ્તિ કહેવડાવનાર સરકારની સ્થિતિ એવા પ્રસંગે અતિ નાબુક બની જાય છે. એવા પ્રસંગે ધર્મ અને દેશાભિમાન પરસ્પર કેટલાં વિરોધી છે તે ખુલ્લું પડી જતું હોવાથી શાહી સત્તાનો દોર ચલાવવા ઇચ્છનાર અધિકારીવર્ગ ડોઝીન જેવાનાં નામ લોકો સમક્ષ આવે નહિ તે માટે પુબ્કળ કાળજી રાખે છે; કેમકે એવા બનાવો વારંવાર જાહેરમાં આવે તો લોકલાગણી ઉશ્કેરાઇને જબરજસ્ત સામ્રાજ્યનો પણ અંત આવી જાય. કેટલાક પ્રસંગોમાં ‘ડોઝીન’ જેવા કેદીના ઉપદેશથી પહેરેગીરોએ પણ શસ્ત્રો નીચાં મૂકી દીધેલાં જણાયાં છે. એટલે ખ્રિસ્તનાં ધર્મતત્ત્વોનો પ્રચાર ન થાય તેને માટે પણ સામ્રાજ્યવાદી સરકાર ખબરદારી રાખતી હોય તો નવાઇ નથી. તેના જાણવામાં હોય છે કે ફરજિયાત લશ્કરી શિક્ષણ અને ધર્મની આજ્ઞાનો યુદ્ધિવાદથી જોતાં કદિપણ મેળ ખાય તેમ નથી. સ્વદેશના કલ્યાણાર્થે સ્વાત્માર્પણ કરવું જોઇએ એ તત્ત્વ ઠીક છે; પણ સ્વાત્માર્પણ એટલે અન્ય લોકોનો પ્રાણ લેવો એવો અર્થ કેવી રીતે કરી શકાય? હાલની સર્વ સામ્રાજ્યવાદી સરકારો દેશાભિમાનનો એવોજ અર્થ કરે છે. પણ જ્યારે ધર્મતત્ત્વો જનતાના હૃદયમાં દબ થઇ જશે ત્યારે સરકારની એ કૃતિથી દેશપ્રેમને બદલે સરકાર પ્રત્યેનો દ્વેષજ અધિક જનગૃત થશે.

પ્રકરણ ૨૫ મું—હુ બોવાર.

લસ્ટોયની ખ્યાતિ દિનપ્રતિદિન વધતી ચાલીને હવે પુષ્કળ ફેલાઈ ચૂકી હતી. ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના જન્યુઆરીમાં મોસ્કોમાં ભાતિક શાસ્ત્રવેત્તાઓની નવમી પરિષદ ભરાઈ હતી; તેમાં રૂશિયાના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવેત્તા 'ઝીંગર' એક વિષયના મુખ્ય વક્તા હતા. એ ઝીંગરના પુત્રે ટોલસ્ટોયને પરિષદમાં હાજરી આપવા વિનંતિ કરી હતી, પણ તેમણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો; પરંતુ પછી તે એકાએક ત્યાં જઈ ચઢ્યા. એ વખત એકે ખૂરશી ખાલી નહિ હોવાથી જગ્યો મેળવવાની પંચાત પડી. અંતે ઝીંગર તેમને વચ્ચે ઉભા કરેલા વ્યાસપીઠપર લઈ ગયો. ટોલસ્ટોયનો અર્વાચીન ભૌતિકશાસ્ત્ર તરફ સદ્ભાવ નહિ હોવાની વાત સુપ્રસિદ્ધ હતી; તથાપિ તે જ્યારે પોતાની જગો તરફ જવા લાગ્યા ત્યારે સર્વ સભાસદોએ તાળીઓનો એવો પ્રચંડ ગડગડાટ કર્યો કે જાણે એકાદ ઇમારત કડકડબૂસ થતી હોય તેમ લાગ્યું. ટોલસ્ટોય તેથી ધણી શરમાયા; અને પોતાની જગ્યાએ બેસવું કે નહિ એનો પણ તેમને ક્ષણભર વિચાર થઈ પડ્યો. પછી સર્વ સભાસદોને નમન કરીને આગળ વધ્યા તો પુનઃ ગડગડાટ થયો. આ પ્રસંગ વિષે પછીથી એક વખત વાત કરતાં ઝીંગરને તેમણે કહ્યું હતું કે:—“ ત્યાં કંઈ વિશેષ ગડબડ નથી એમ તમે મને કેમ કહ્યું હતું? મને તો લાગ્યું કે એ સભા શાસ્ત્રચર્ચાની નથી પણ એકાદ મોટો વસંતોત્સવજ છે.”

આ વખતે ટોલસ્ટોયની ઉંમર લગભગ છાસઠ વર્ષની થઈ હતી; પણ તેમનો ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ યુવકને શરમાવે તેવાં હતાં. રૂશિયામાં આઈસીકલનો આજ વખતે પ્રચાર થવા લાગ્યો હતો. મોટા શહેરોમાં પોલીસની પરવાનગી વિના એ વાહનનો કોઈને ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવતો ન હતો. ટોલસ્ટોયને એ વાહનપર બેસવાની ઇચ્છા થઈ. આથી તેમણે અતિ પરિશ્રમ લઈ બેસતાં શીખી લીધું અને તેની પરીક્ષા આપી પરવાનો મેળવ્યો. એજ અરસામાં શળીએ ચઢેલા ખ્રિસ્તનું ચિત્ર પૂરું કરી ટોલસ્ટોયને ખતાવવા સાડ ‘ જે ’ મોસ્કો આવ્યો. ચિત્ર તરફ ધણીજ વાર જોઈ રહ્યા બાદ ‘ જે ’ ને ભેટી પડી ટોલસ્ટોયે કહ્યું: “ ખરેખર, મને લાગે

છે કે, એ પ્રસંગ આવો બન્યો હોવો જોઈએ. ચિત્રકળાની આવી સુંદરતા તારી કલમમાંથી પૂર્વે કદિ ઉતરી નથી.”

જેએ કહ્યું: “ કેટલાક કહે છે કે એમાં જોઈએ તેવું સૌંદર્ય નથી.”

ટૉલ્સ્ટૉયે જવાબમાં એટલુંજ કહ્યું કે: “ વધ જેવા ભયંકર પ્રસંગના ચિત્રમાં વસંતની પ્રભાની અપેક્ષા રાખનારને શું કહેવું ?”

આ ચિત્ર જ્યારે એલેક્ઝાંડરની નજરે પડ્યું ત્યારે તેણે તેને ભયંકર જણાવી લોક સમક્ષ નહિ મૂકવાની આજ્ઞા કરી. આ વાતની ટૉલ્સ્ટૉયને ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું: “ હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો કે એ ચિત્રને પરવાનગી નહિ મળે. અહીંનાં ઘણાં ચિત્રપ્રદર્શનો મેં જોયાં છે. તેમાં સ્ત્રીઓ અને ક્ષણભંગુર સૃષ્ટિસૌંદર્ય સિવાય બીજું કંઈજ નથી દેખાતું. એવાં ચિત્રોના પ્રદર્શનમાં આ ચિત્ર ન મૂકાય એ પણ એક રીતે ઠીક થયું.”

હજી પણ વચ્ચે વચ્ચે ટૉલ્સ્ટૉય સરકારના પરાણા થશે કે શું ? એ પ્રશ્ન વખતો વખત ડાકીયાં કર્યા કરતો હતો. ટૉલ્સ્ટૉયને તો એ પ્રશ્નથી પોતાનો ઉપદેશ અધિક પ્રખળતાથી કરવાનું પ્રોત્સાહન મળતું હતું. એ વિષે જીન માસમાં શીનરમેનપર લખેલા એક પત્રમાં તે કહે છે કે:—

“ બેલિજન નામનો એક વ્યાપારી હમણાં સરકારનો મહેમાન બન્યો છે. લસ્કરને ઘોડા પુરા પાડવાની તેણે ના પાડી, એજ માત્ર તેનો અપરાધ છે. પરમ દિવસેજ હું તેને મળી આવ્યો. તેને જેલની લેશ માત્ર બીતિ નથી. તે આનંદમાં મસ્ત રહે છે અને કેદીઓને ઉપદેશો છે કે, સરકારના કૂર વ્યવસાયને કોઈએ મદદ ન કરવી. કાલે પાછો તેને મળવા જઇશ. હમણાં આ તરફ પકડાપકડીનો વા વાયો છે. એક જણને તો ક્યાં ઉપાડી ગયા તે પણ સમજતું નથી. આ પ્રમાણે સત્યના સેવકો તુરંગ સેવે અને હું છૂટો છું તેથી મને અત્યંત દુઃખ થાય છે. ”

આ મહિનામાં એકાએક ગેતું અવસાન થયું. ગેતો સ્વભાવ તદ્દન સાદો અને ગર્વહીન હતો. ચિત્રકળા તેને સ્વભાવથીજ પ્રિય હતી. તે એક માર્મિક પુરૂષ હતો. પ્રત્યેક અંગનો ભાવ તે સમજી જતો. તેની સાદામથી ટૉલ્સ્ટૉય તેનાપર આકર્ષીત હતા. એથી તેમને તેની ખોટજણાઈ હોય તો નવાઈ નથી.

ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબીઓમાં પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ તેવીજ સ્થિતિ હતી; તથાપિ તેમનાં બાળકોનું વલણ ન સમજાય તેવી રીતે પિતાના પંથ તરફ થયા કરતું હતું. વિશેષતઃ મૅરી પિતાના વર્તન પ્રમાણે ચાલવાને મથ્યા કરતી હતી. એકાદ ખેડુત સ્ત્રી આગ્નરી થતી તો તે સારી થતાં સુધી તેની સેવાચાકરી જતે કરતી. પ્રસંગે ખેતરોમાં જઈ કાપણી વગેરે કામ પણ કરતી. તેણે ઘર આગળ

એક નાનકડું દવાખાનું રાખ્યું હતું. તે એવી રીતે આખો દિવસ સેવાકાર્યમાં ગાળી સંધ્યાકાળે ઘેર આવતી અને ખેડુતનો સાદો આહાર લઈ સૂઈ જતી. તે પોતાના જીવનની એક પણ પળ વ્યર્થ ગુમાવવા ઇચ્છતી નહિ. સર્વ અગાસીમાં ગપ્પાં હાકતાં ત્યારે પણ તે પોતાનું કામ છોડીને તેમનામાં ભળતી નહિ.

૪. સ. ૧૮૬૫ ના શિયાળામાં ટૉલસ્ટૉયનું કુટુંબ દર વર્ષની માફક મોસ્કો ગયું. ટૉલસ્ટૉય પણ થોડા દિવસ ત્યાં ગયા હતા. તેમનો એક મિત્ર જમિન ખરીદીને સરકારમાં નોંધાવવા આવ્યો હતો તે તેમને મળવા આવ્યો. વાત નીકળતાં તેણે કહ્યું કે:—

“ મેં લગભગ વીસ એકકર જમિન ખરીદી છે.”

હસીને ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું. “ પ્રભુ તમને ક્ષમા કરો.”

“ આપના કથનનો અર્થ ન સમજ્યો. જમિન ખરીદ કરી એમાં શો અપરાધ ? ”

“ અપરાધ એ કે જમિન, હવા, પાણી એ પ્રભુની બક્ષિસો હોવાથી તેના પર હક ઠરાવવો એ પાપ છે. મનુષ્યને પ્રકાશ અને હવાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ જમિનની છે; માટે જમિનનો ઉપભોગ લેવાની સર્વને સમાન છૂટ હોવી જાઈએ.”

“ પણ જમિનની વહેંચણી પ્રથમથીજ થઈ ગયેલી છે. તે પ્રકાશ અને હવાની માફક છૂટી રહેતી નથી. વળી તેના ઉપયોગના બદલામાં અમારે ભારે કર ભરવા પડે છે તેનો શા રસ્તો ? કર ભરતાં ભરતાં નાકે દમ આવી જાય છે.”

“ તું કહે છે તે ખરું છે. પ્રભુ તને એને માટે શિક્ષા નહિ કરે; પણ પ્રથમ જોણે તેને સત્તામાં લીધી છે અને તેની મદદથી લોકોને કચડવાનો આરંભ કર્યો છે, તેને તો તે કદિપણ ક્ષમા નહિ કરે.”

“ પણ એવી રીતે ગાડું ચાલે કેમ ? બધી જમિન છુટી થઈ જાય, તો પછી તેની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી ? ”

“ જમિનપર કાંઈની વંશપરંપરાની માલીકી ન હોવી જોઈએ. માણસ પોતે જેટલી જમિન ખેડી શકે તેટલીજ તેના કબજામાં રહેવા દેવી જોઈએ. જો આમ થાય તો આજસુ બનીને બીજાના શ્રમપર જીવવાનો ક્રમ આપોઆપજ બંધ પડી જાય. જમિનની ઉપજના પ્રમાણમાં કર લેવાય અને એકાદ જમિન મોટા બજારની પાસે હોય, તો તેનો થોડોક વિશેષ કર લેવાને પણ હરકત નથી.”

“આપ કહે છે એ લાગે છે તો ઠીક; પણ એ સુધારો અને શી રીતે ? ”

“ એ કામ બાદશાહેજ કરવું જોઈએ. જેમ બાદશાહી ફરમાનથી સૈની ગુલામીનો નાશ થયો તેમજ ઝારની ઇચ્છાથી એ અને તેમ છે. હાલમાં અન્ય

કાષ્ટ માર્ગ હું જોઈ શકતો નથી. એ વાતમાં વર્તમાન રાજ્યપદ્ધતિનો આધારરૂપ એવો જમિનદારવર્ગ વિરૂદ્ધ પડે એ તો સ્પષ્ટજ છે.”

આ અરસામાં ઇંગ્લાંડમાં જમિનના કર બાબત એક નવો કાયદો પસાર થયો હતો. વાંચન વખતે જમિનદારવર્ગે ભારે વાંધો ઉઠાવ્યો પણ અંતે તે પાસ થયો. આ ઉપરથી સામાન્યતઃ લોકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિમાં ખરા સુધારાને અવકાશ નથી એ મત ખોટો ઠરે છે. હા, એ ખરૂં છે કે ટૉલ્સ્ટૉયની ઇચ્છાનુસાર એવા સુધારા જોટલાં જલદી થવા જોઈએ તેટલા જલદી હાલની કોષ્ટપણ પદ્ધતિથી થઈ શકતા નથી; તથાપિ એકતંત્રી રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિમાં એવા સુધારા ધીમે ધીમે પણ થવાને અવકાશ છે, એ વાતની ના પાડી શકાશે નહિ.

આ વર્ષે નાતાલના તહેવારમાં વેશ કાઢવાનો ખેલ ટૉલ્સ્ટૉયને ત્યાં થયો હતો. એ ખેલ વિશેષ કરીને છોકરાંજ ગમ્મતને માટે કરે છે; પણ આ પ્રસંગે ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાક સ્નેહીઓએ પણ વેશ લીધા હતા. તેમાં કેટલીક જીવંત હયાત વ્યક્તિઓના વેશ પણ આવ્યા હતા. ‘લોપેટીન’ નામના ગૃહસ્થે એમાં ટૉલ્સ્ટૉયનો વેશ લીધો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની ઓરડીમાંથી આવ્યા તે અગાઉ વેશધારી ટૉલ્સ્ટૉયે દિવાનખાનામાં સ્થાન લીધું હતું. આ વેષ એટલી ઉત્તમતાથી સંધાયો હતો કે તેનેજ માલીક સમજીને બહારના ઘણા માણસોએ તેની સાથે હસ્તધૂનન કર્યું. થોડીવારે ટૉલ્સ્ટૉય પોતે ત્યાં આવ્યા ત્યારે પોતાની બીજી પ્રતિમા જોઈને તેમને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું; અને વેશ આબેહુબ પાર પડેલો જોઈ તેમને ગમ્મત પડી.

ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબમાં સંસાર અને પરમાર્થ એ બે વિચિત્ર વસ્તુનો સંગમ થયેલો હતો. ઘરનો માલીક સંસારનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ પરમાર્થપરાયણ બનવાને આતુર હતો, ત્યારે બાળબચ્ચાં તારૂંચના સ્વાભાવિક આનંદમાં ગર્ક હતાં. કેટલીક વખત ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા જનાર ગૃહસ્થ માનવજીવનનાં આ બંને સ્વરૂપ તદ્દન સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતો. ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની ઓરડીમાં વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે બહાર સંગીતના કર્ણમધુર આલાપ ચાલતા હોય !

આ રીતે સંસાર અને પરમાર્થનો ઘરમાં જે મુજો ઝંઘડો ચાલતો, તેથી કાઉન્ટેસની સ્થિતિ અતિ નાબુક થઈ હતી. ટૉલ્સ્ટૉય પોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ અંત સુધી સંસારને વળગી રહ્યા અને તેટલી તેમના માર્ગદર્શકપણામાં ખામી આવી તેનું મુખ્ય કારણ તેમનાં પત્નીજ હતાં. તેમના કેટલાક અનુયાયીઓ કહે છે કે, તેમણે જો લગ્ન ન કર્યું હોત—તેમના ગળામાં પત્નીનું બંધન ન હોત તો તે બીજા ખ્રિસ્ત બન્યા હોત; પરંતુ ટૉલ્સ્ટૉયે લગ્ન કર્યું ન હોત તો કદાચ તે બગડીજ ગયા હોત એવું અનુમાન પણ તેમના પૂર્વચરિત્રપરથી નીકળી શકે છે.

કાઉન્ટેસની સ્થિતિ કફોડી થયેલી હતી. પોતાના પતિને ઘરસંસાર કષ્ટકારક

ન થાય તે માટે તે પોતાથી અને તેટલી તેમના કહેવા પ્રમાણે વર્તતી; પરંતુ જ્યારે બાળકોના ભવિષ્યનો સવાલ આવ્યો ત્યારેજ માત્ર ટૉલસ્ટૉયની વાત તેણે બાબુએ મૂકી હતી.

૪. સ. ૧૮૯૪ માં ટૉલસ્ટૉયે કેટલાક પરચુરણ લેખો લખ્યા છે, તેમાં ‘ખ્રિસ્ત ધર્મ’ અને ‘દેશભિમાન’ નામનો નિબંધ લખ્યો છે. ક્રાન્સ અને રૂશીયા વચ્ચે મૈત્રી બંધાવાની તૈયારી ચાલતી હતી. ફ્રેંચ આરમાર રૂશીયન આરમારને મળવા ‘ક્રાન્સ્ટેડ’ આવ્યું અને રૂશીયન આરમારે તેને ટૂલોનમાં વળતી મુલાકાત આપી. તે વખતે રૂશીયા અને ક્રાન્સની પ્રજામાં દેશભક્તિનાં જે મોજાં ઉછળી રહ્યાં હતાં, તેનો એ નિબંધમાં ઉલ્લેખ કરી ટૉલસ્ટૉયે તેમને ઉધડા લીધા હતા. એજ અરસામાં તેમણે ખ્રિસ્તધર્મ વિષે પણ બે સુંદર નિબંધ લખ્યા હતા. એ પછી ખીજા ત્રણચાર નિબંધ લખીને એ ધર્મમાળા તેમને પૂરી કરી હતી. આ નિબંધો બહુ લાંબા નથી; તથાપિ અનેક વર્ષના વિચારનું તારતમ્ય એમાં ઉતરેલું જણાય છે. એમાંનો પહેલો નિબંધ લખાતો હતો તે વખતે તેમણે શીનરમેનને જણાવ્યું હતું કે:—

“હું જાણું છું કે આવા વિચાર માટે લોકો મને અપવાદ આપશે; પણ પુનઃ પુનઃ કહ્યા સિવાય નથી ચાલતું કે તલસ્પર્શી બુદ્ધિની સહાયવિના સત્યનું દર્શન થવું મુશ્કેલ છે. એ સિવાય અન્ય માર્ગજ એને માટે નથી. આપણા મનનું પોષણ કરવું હોય તો તે બુદ્ધિદારાજ સંભવિત છે. શરીરનું પોષણ જેમ મુખ દ્વારાજ થાય છે, તેમ મનનું પોષણ બુદ્ધિના દ્વારથીજ થાય છે. હમણાંજ એક ઉમરાવજીનો પત્ર આવ્યો હતો. તે ધર્મનો અભ્યાસ કરવાને આતુર બનેલી જણાય છે; પણ તેની બુદ્ધિમાં ઘોટાળો થયો છે. ધર્મના અભ્યાસ માટે બુદ્ધિ પર આધાર રાખવો એ શું જોખમકારક નથી? એવો તેણે પ્રશ્ન કર્યો છે. તેના એ પ્રશ્નનો સમાધાનકારક ઉત્તર શી રીતે આપવો તેનો વિચાર થઈ પડ્યો. હું એ બાબતમાં મારા વિચારની સંગતિ સ્થિર કરવા લાગ્યો. છેવટે સંગતિ સ્થિર થતાં આ નિબંધનો મેં આરંભ કર્યો છે.”

એ નિબંધનો આ રીતે જન્મ થયો તે નવેમ્બરમાં પૂરો થયો. કેટલાક લોકો તેમના પર એવો આરોપ મૂકતા હતા કે, ટૉલસ્ટૉય પોતાને પરમેશ્વરના દૂત માને છે, અને કહે છે કે પોતાને પ્રભુ તરફથી સર્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. આ આક્ષેપનો ઉત્તર આપતાં એ નિબંધમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે:—

“પ્રભુની ઇચ્છા જાણવાનું એકજ સાધન છે અને તેનું નામ બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો અને તે બતાવે તે માર્ગ ચાલ્યા જવું એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે. એ રીતે આચાર અને વિચારનું વધારે એકથ થાય તેમ તેમ આપણે

સત્યની વિશેષ સન્નિધ જઈએ છીએ. માટે પોતાને જે કંઈ સમજાયું હોય તે પ્રત્યક્ષ આચારથી વ્યક્ત કરી બતાવવું એ પ્રત્યેકનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ટૉલ્સ્ટૉય પોતાને અંતરજ્ઞાની કહેવડાવે છે એ આક્ષેપને સ્થાન રહેતું નથી. તેમને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું અને તેમણે જે સ્પષ્ટપૂર્વક જગત સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું, તે તેમની દીર્ઘવિચારપરંપરાનું જ ફળ છે.

આ નિબંધ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમના શિષ્યોમાંજ ઉઠાપોહ થવા લાગ્યો. જેમની માન્યતા હતી કે ટૉલ્સ્ટૉય ઈશ્વરી વિભૂતિ છે તેઓ એ લેખપર ચીડાયા. જુના પંથનો હઠવાદ અદ્યાપિ તેમના ચિત્તમાંથી નષ્ટ થએલો નહિ હોવાથી ટૉલ્સ્ટૉયે બુદ્ધિને આપેલું પ્રધાનપદ તેમને રૂચ્યું નહિ. જો તેમણે પ્રભુ તરફથી પ્રાપ્ત થએલા સંદેશ તરીકે કંઈ કહ્યું હોત તો તે તેમને ગમ્યું હોત. આથી તેમના વેષધારી શિષ્યોમાં ફાટફૂટ પડી. કેટલાક જુના પંથમાં પાછા ચાલ્યા ગયા અને કેટલાક ત્યાગી બની યાત્રા કરવા લાગ્યા. આ બધી વાતો ટૉલ્સ્ટૉયને કાને ગઈ ત્યારે તેમણે કહ્યું કે: “ મારું શિષ્યત્વ કોઈ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે; તો પણ હું તો વારંવાર એજ કહીશ કે, બુદ્ધિએ દર્શાવેલા માર્ગથી બીજો રસ્તો ન ચાલે.”

આ પછી માળાનો બીજો “ ધર્મ અને નીતિ ” નામનો નિબંધ ઇ. સ. ૧૮૯૪ ના અંતે પ્રસિદ્ધ થયો. આ નિબંધ રૂશિયાના નીતિપ્રચારક મંડળના એક સભ્યને તેના પત્રના ઉત્તરમાં લખાયો હતો. તેમાં તેમણે, ધર્મ અને નીતિનો પરસ્પર શો સંબંધ છે તથા ધર્મની સહાય વગર નીતિ જીવી શકે કે કેમ, એ પ્રશ્નનો ઉઠાપોહ કરતાં ધર્મના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે.

૧. શુદ્ધ એકલપેટાપણું, એટલે નાનાં બાળકોનો અથવા પામરોનો ધર્મ. પોતાને જોઈતું હોય તે શુભ કે અશુભ હરકોઈ પ્રકારે મળવું જોઈએ, પછી ભલેને જગતનું ગમે તે થાવ.

૨. દેશાભિમાન, પોતાના કુટુંબ, પોતાની ન્યાત અથવા પોતાના રાષ્ટ્રના કલ્યાણ અર્થેજ ઉદ્યોગ કરવો એ ધર્મનો બીજો પ્રકાર છે.

૩. આ દૃશ્ય વિશ્વથી પર એવું જે વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વ છે, તેનીજ સેવા કરવાની છે એમ સમજવું એ ધર્મનો ત્રીજો પ્રકાર છે.

પ્રત્યેક માણસને એમાંનો કોઈને કોઈ પ્રકારનો ધર્મ હોય છેજ અને તે પોતાના ધર્મની દૃષ્ટિએજ જગતની કોઈ પણ વસ્તુનું સારા નરસાપણું ઠરાવે છે. તેની પ્રત્યેક ક્રિયા તેનો ધર્મ દર્શાવી આપે છે; અને તેનો આખો જીવન-ક્રમ એ ધર્મનેજ અનુસરીને ચાલે છે. કોઈ કોઈવાર તેની કૃતિમાં આ ત્રણે ધર્મનું ઓછુંવતું મિશ્રણ થએલું જણાય છે, પણ તે સ્વરૂપ વધારે નથી ટકતું; તેમજ એ ઉપરથી તેનો ખરો હેતુ પણ સ્પષ્ટ થતો નથી. જે ધર્મ તે

સામાન્યતઃ હરમેશાં પાળતો હોય છે અને ઝીણીઝીણી વાતોમાં પણ જે દેખાઈ રહે છે, તેજ તેનો ખરો ધર્મ હોઈ તે પરથીજ તેની ખરી કક્ષાનું માપ થઈ શકે છે.”

ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં તેમણે છેવટે એમ ઠરાવ્યું છે કે, વ્યક્તિનું સમષ્ટિથી ભિન્ન જે અસ્તિત્વ છે; તે અસ્તિત્વનો સંબંધ જેથી કરીને સમષ્ટિરૂપ અસ્તિત્વ સાથે જોડાઈ જાય તેવા વિચાર, આચાર અને ઉચ્ચારનું નામ ધર્મ; અને એવા જોડાણથી ઉત્પન્ન થતું જે તત્ત્વ મનુષ્યના જીવનક્રમનું માર્ગદર્શક બને છે તેનું નામ નીતિ.

આ નિબંધમાં તેમણે હફસલેના લેખોપર ઉત્તમ ટીકા કરી છે. એ સિવાયના લેખોમાં ‘ મેઝીનીના પત્રો અને કર્મ ’ એ વિષે લખેલો નિબંધ વિશેષ જાણવા જેવો છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૫ ના આરંભમાં બાદશાહ બીજો નિકોલસ તકતનશીન થયો હતો, તેના અભિનંદનાર્થે પિટર્સબર્ગમાં ગામેગામના પ્રતિનિધિ એકત્ર થયા હતા. તેમણે આપેલાં માનપત્રોમાંનાં કેટલાંકમાં પ્રજાજનને રાજ્યકારભાર થોડાઘણા અંશે પણ સોંપવો જોઈએ એવા અર્થની માગણી થયેલી હતી. તેના ઉત્તર તરીકે બાદશાહે જે બાબતો ક્યું હતું તેમાં તે કહે છે કે:—

“હા, હું જાણું છું કે, રાજકારભારમાં લોકોનો થોડો ઘણો હાથ હોવો જોઈએ એમ કહેવા જેટલી કેટલાકની કલ્પનાશક્તિ ભડકી ઉઠે છે; પરંતુ મારી સર્વ પ્રજાને હું એક સામટું કહી નાખું છું કે, મારું સર્વ બળ હું રાષ્ટ્રના કલ્યાણમાટેજ ખર્ચીશ; પણ વડીલોના વખતથી જે એકમુખી સત્તા ચાલતી આવી છે તેનું તો હું દબતાવવાનું સંરક્ષણ કરીશજ.”

આ પ્રમાણે લોકલાગણીને બાદશાહે ધૂતકારી કાઢી; પણ પછી દશજ વર્ષમાં રૂસ જાપાન વચ્ચે લડાઈ જાગી અને તેને જાણીયું કે પોતાની ધારણા હવે વૃથા છે. એ યુદ્ધમાં રૂશિયા પાછું પડ્યું. દેશમાં બળવો ઉઠ્યો અને બાદશાહ સમજી શક્યો કે, લોકમતને ઠોકરે ચઢાવી આટલા મોટા સામ્રાજ્યનો યથેચ્છ કારભાર ચલાવવાનું હવે શક્ય નથી.

બાદશાહના ઉપરોક્ત જવાબથી અસંતોષનું મોજું આખા રૂશિયાપર ફરી વળ્યું. એ સમયે રૂશિયાના ઘણાખરા નેતાઓ મોસ્કોમાં એકત્ર થયા હતા. તેમણે એ બાબતોનો વિચાર કરી ભવિષ્યનો કાર્યક્રમ ચર્ચા એક સભા ભરવાનું નક્કી કર્યું. એ સભામાં ટોલ્સ્ટોયને પણ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમાં અનેક વિષયો પર ચર્ચા થઈ પણ એકે બાબતમાં એકતા ન સંધાઈ. માત્ર સર્વ તરફથી અસંતોષ પૂર્ણરીતે વ્યક્ત થતો હતો. આ સભાની સર્વ હકીકત અન્ય દેશનાં પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠરાવી ટોલ્સ્ટોયને તે કામ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું; સારે ટોલ્સ-

સ્ટૉયે જણાવ્યું કે, “ હું એ લેખ લખીશ તેથી કંઈજ લાભ થવાનો નથી. હું ચાલુ ધર્મપંથનો વિરોધ કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છું તેથી એવીજ સમજ થશે કે, મારો મત તે રૂશીયાનો મત નથી.”

રૂશીયા આમ વમળમાં હતો તેજ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયનો ‘ ઍવોન ’ નામનો સાત વર્ષનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો. બાળક આટલી ઉંમરે પહોંચ્યા પછી મૃત્યુના મુખમાં ગએલું જેવાનો ટૉલ્સ્ટૉયના કુટુંબ માટે આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. તેમાં વિશેષતા એ હતી કે ઍવોનમાં પિતાના સદ્ગુણો ઉતર્યાથી તે સર્વનો લાડકો બન્યો હતો. કાઉન્ટેસને એ પ્રસંગથી એટલું દુઃખ થયું કે કેટલાક દિવસ સુધી તે પથારી-માંથી ઉઠી શકી નહિ; અને કેટલોક વખત તે એમ પણ કહેતી કે, પ્રભુ મને મોત આપે તો સાફ. યાસનાયા પાછા જતાં તેને જીવ જવા જેવું લાગ્યું; આથી હવા-ફેર માટે અન્ય કોઈ સ્થળે જવાનો ટૉલ્સ્ટૉયે વિચાર કર્યો હતો. પણ પિટર્સ-બર્ગથી એક પત્ર આવ્યો તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ‘ તમે દેશ બહાર જશો તો કંઈ હરકત નહિ બતાવવામાં આવે, પણ પાછા દાખલ થવામાં અડચણ આવે એવો પુષ્કળ સંભવ છે. ’ આથી ટૉલ્સ્ટૉયે પરદેશ જવાનો વિચાર છોડી દીધો. ટૉલ્સ્ટૉયની પોતાની પ્રકૃતિ પણ સારી ન હતી, તેથી કેટલાક દિવસ મોસ્કોમાંજ ગાળવાનો વિચાર રાખ્યો. વખતના વહેવા સાથે કાઉન્ટેસનું દુઃખ પણ ધીમે ધીમે ઓછું થતું ગયું.

છેવટે જીનમાં સર્વ કુટુંબસહ તે યાસનાયા આવ્યા. અઘાપિ પણ રનેહીઓ તરફથી દિલાસા પત્રો આવે જતા હતા. એકવાર કેટલાક મિત્રો દિલાસો દેવા આવેલા ત્યારે ઍવોનના મૃત્યુ વિષે વાત નીકળતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું:—“વહાલાનું મૃત્યુ થતાં દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક હોય ગમે તેટલો યત્ન કરવા છતાં આપણે તેને દબાવી શકતા નથી; પરંતુ તે દુઃખ નીચે આપણે કચડાઈ ન જઈએ તેટલો યત્ન તો કરવોજ જોઈએ. મરણ વસ્તુતઃ દુઃખપ્રદ નથી; પણ હેતુશૂન્ય જીવનજ મહાકષ્ટકારક છે. માટે મૃત વિષે શોક કર્યા ન કરતાં પોતાનો જીવનક્રમ વ્યવસ્થિતપણે ચાલે તેવો પ્રયત્નજ અધિક ઇષ્ટ છે. જે જગત એવી રીતે ચાલે તો અર્ધા કરતાં પણ વધારે દુઃખ નષ્ટ થઈ જાય. મૃત માટે આપણે અધિક શોક કર્યા કરીએ તો બીજાઓ પણ આપણા તે દુઃખથી વધારે દુઃખી થાય છે; અને એવી રીતે આપણા માટે અન્યને દુઃખ આપવું તે પણ અયોગ્ય છે. પ્રભુએ આપણને વિવેકબુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ આપેલી છે, તો તેનો ઉપયોગ કરી જીવનને સદ્કાર્યે વહેવડાવવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે.”

ટૉલ્સ્ટૉયે પરદેશ જવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ પાછળ જણાવી ગયા હોય. તેમના એ વિચારપરથી ચોતરફ એવી ચર્ચા ફેલાઈ હતી કે, તે જેલથી બચી

જવાને ખાતર તેઓ પરદેશ જાય છે. આથી એ વાત ખરી છે કે કેમ એમ શીન-રમેને પૂછ્યું હતું તેના જવાબમાં ટોલસ્ટોય જણાવે છે:—

“ મેં પરદેશ જવાની તૈયારી કરેલી એ વાત ખરી; પણ તે સરકારના લયથી નહિ. મારી પાડી સમજ છે કે, હું બહુ પાતકી છું. મારો જીવ થાય તો હું તેને ધચ્છું છું; પણ મને લાગે છે કે એવો જીવ પ્રાપ્ત થવા જેટલી યોગ્યતા મારામાં આવી નથી. મને જે કંઈ યોગ્ય જણાય છે તેને કૃતિમાં ઉતારવા ખાતર ગમે તેવા બેહાલ સહન કરવાનું ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું નથી. સત્યને ખાતર કષ્ટ સહન કરવાનું, મહદ્ભાગ્ય હોય છે તોજ પ્રાપ્ત થાય છે.”

“ જે કોઈ બેહાલીયત ભોગવશે તેને મુક્તિ મળશે, એ ખ્રિસ્ત વચન ધ્યાનમાં રાખો. આ વચન ધ્યાનમાં રહેતાં સત્યને ખાતર સહન કરવા પડતા કષ્ટથી ખચી જવાનો કોઈએ પ્રયત્ન નહિ કરે. મારો નાનો પુત્ર કાળના જડખામાં ગયો ત્યારે મારી પત્નીને અત્યંત દુઃખ થયું હતું. તેની પ્રકૃતિ છેક લથડી ગઈ હતી તેથી તેના આરામ માટેજ થોડા દિવસ પરદેશ રહી આવવાનો વિચાર કર્યો હતો.”

“આ લયંકર આકૃતથી મને જે ધરો મળ્યો છે તે એ કે, પતિ અને પત્ની શરીરે ભિન્ન હોય છે પરંતુ વસ્તુતઃ તે એક રૂપજ છે. મને વારંવાર એમ પણ થાય છે કે, મારામાં જ્ઞાનરવિનું જે એક નાનું સરખું કિરણ છે એમ હું અનુભવી શકું છું; અને જેને લીધે આ લૌકિક દુઃખને થોડા વખત માટે પણ દૂર રાખી તેથી પર એવી સ્થિતિમાં જવાનું સામર્થ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે; તેનો અદ્ય અંશ પણ મારી પત્નીને આપવાની શક્તિ મારામાં હોત તો કેવું સાઈં થાત. પોતે પ્રભુનો અંશ છે, એજ પ્રતિતી માણસને દુઃખથી પર લઈ જવાને સમર્થ છે. એ સિવાય અન્ય કોઈપણ સાધન માણસને દુઃખથી છોડવે તેમ નથી. હું એ પ્રતિતી મારી પત્નીને નથી કરાવી શક્યો પણ પ્રભુ એ કાર્ય કરશે એવી આશા છે. હા, કદાચિત્ એમ બનવાને ધણા દિવસ લાગે એ બનવા બેગ છે. કેમકે સ્ત્રીઓને એ પ્રતિતી કરાવવાનું અતિ વિકટ હોય છે.”

આ વર્ષના આરંભમાં તેમણે એક નાની વાત લખી હતી. તેમાં તેમણે સ્વાર્થનો સંપૂર્ણ લોપ થતાં, મૃત્યુ પર પણ વિજય મેળવી કેવળ આનંદની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે છે તે બતાવ્યું છે. હમ્મેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે એ વાત પણ તદ્દન સાદી અને સહેલી ભાષામાં લખાએલી છે; તથાપિ તેમાંએ તેમની બુદ્ધિની કુશળતા તથા પ્રતિભા પૂર્ણપણે વ્યક્ત થયેલી છે. એક વીશીવાળો અને તેનો નોકર એ બે આ વાતનાં મુખ્ય પાત્ર છે. તે બન્ને બહાર ગામ જતા હતા તે દર-મીયાન ઝંઝાપાત થઈ બરફનો વરસાદ વરસ્યો. તેઓ રસ્તો ભૂલ્યા અને જંગલમાં ઘેરાયા. માલીકના શરીર પર પુરતાં વસ્ત્રો હતાં પણ સેવકની સ્થિતિ તેવી ન

હતી. આથી માલીક નોકરને હૃદય સરસો દાખીને બેઠો. છેવટે ખરફ એટલો વરસ્યો કે તેમાં તે બન્ને દટાઇ ગયા. ખીજે દિવસે સવારે ફેટલાક ખેડુતોએ ખરફ ખસેડી નાખી તેમને બહાર કાઢ્યા. તે વખતે માલીક ઠંડીથી મૃતપ્રાય બની ગએલો જણાયો અને મરતાં મરતાં બોલ્યો કે, માનવહૃદયમાં સહાનુકંપા નામનું જે અમૂલ્ય મોતી છે તે હવે મને ખરાખર મળ્યું છે.

આ સિવાય ખીજ પશુ એક બે વાતો તેમણે આ વર્ષમાં લખી છે. એકાદ છુલ્લક અપરાધને માટે પશુ ખેડુતોને ફટકાની રાક્ષસી શિક્ષા કરવામાં આવતી તેને અનુલક્ષીને તેમણે એક સચોટ કહાણી લખી છે. તે ઉપરાંત ‘કુખોખાર’ લોકો માટે એક લેખમાળાનો તેમણે આરંભ કર્યો હતો. એ માળાના પહેલા લેખનું નામ ‘રૂશીયામાં ખ્રિસ્તાનુયાયીઓનો છળ’ એવું હતું અને તે લંડનના ટાઇમ્સ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

મનુષ્ય માત્ર પરસ્પર બાંધવ છે અને ઈશ્વર આગળ સર્વની સરખી કિંમત છે, એ મૂળતત્ત્વપર ‘કુખોખાર’ પંથ રચાએલો છે. એ પંથની રચનામાં મુખ્ય નિયમ એવો છે કે, દંડનો ઉપયોગ ક્યારેય વિના, કોઇપણ કાયદાના અસ્તિત્વ વગર અથવા રાજશાસન વગર માણસોએ પરસ્પર સલાહસંપત્તી વર્તવું. તેમાં ફેટલાક વૃદ્ધ સંબંધીને પસંદ કરવામાં આવતા અને કોઇપણ હરકત વખતે એ વૃદ્ધોની સલાહનો આદર કરવામાં આવતો. આવા તત્ત્વ પર રચાએલા સમાજનો વિકાસ સત્વરે થવાની આશા રાખી શકાય; પરંતુ એ પંથની વિશેષ વૃદ્ધિ ન થઇ.

એ પંથનો ખરો પ્રવર્તક પીટર વૅરિજન નામનો એક રૂશીયન હતો. જેઓ તેના પ્રથમ શિષ્ય બન્યા હતા, તેઓ તેને દેવનો અવતાર સમજતા. એ શિષ્યોએ કહેવા માંડ્યું કે, તેમનો પંથ સીઝરદ્વારા આવેલા ગુપ્ત જ્ઞાનપર રચાયો છે. આથી આરંભથીજ બાહ્ય સમાજ અને આ પંથ વચ્ચે દિવાલ બંધાવા લાગી. પોતાનું જ્ઞાન બહારના કોઇને પશુ નહિ કહેવાનો તેમનો ફાંકો હતો. એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ એ દિવાલ ઉંચી થતી ગઇ અને કોઈ એ પંથનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતો તે ઉલટો વિશેષ ગોટાળામાં પડતો.

એ પંથ પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં કૅકેશિસ પ્રાંતમાં નિર્માણ થયો હતો. તે વખતના પ્રમુખનું નામ પીટર કૅલમિકૅફ હતું. એના પછી તેનાં સૂત્ર પીટર વૅરિજનના હાથમાં આવ્યાં હતાં. એ પીટરને નેતૃત્વ આપવા માટે એ પંથમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા અને પરસ્પર મારામારીનો આરંભ થઇ ચૂક્યો હતો. પંથના મહત્ત્વ ઉત્પન્ન ભારે હતું એટલે વારસા વિષે કલહ થયો અને તેના નિર્ણયનું કાર્ય સરકારના હાથમાં પહોંચ્યું.

એ તંટાનો નિર્ણય સરકારે વૅરિજનની વિરૂદ્ધમાં આપ્યો, એટલુંજ નહિ

પણુ તેને રૂશીયાની બહાર લાંપલાંડ પ્રાંતમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. રૂશીયાની પોલીસ કાષ્ટપણુ રૂશીયન તેની મુલાકાત ન લઈ શકે તે માટે સાવચેત રહેતી હતી; તથાપિ રૂશીયન ખેડુતો છનાછપના તેની પાસે ગયા સિવાય રહેતા નહતા.

શ્રીમંતામ્બનો ત્યાગ, પવિત્રતા અને અપ્રતિકાર એ તે પંથનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે. તેજ પ્રમાણે યુદ્ધ અને રાજશાસન પ્રત્યે પણુ તેનો અભાવ છે. વસ્તુતઃ રૂશીયામાં એ વિચારો નવા નથી. કેટલીક સદીઓથી ખેડુતો તેનો સ્વીકાર કરતા આવ્યા છે અને તેમનાજ વંશજોમાંથી એ 'કુખોખાર' પંથની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. એવાજ વિચાર ધરાવનાર ખેડુતોની આરંભમાં વિશેષ સંખ્યા નહિ હોવાથી અને હતા તે પણુ છિન્નલિન્નપણે રહેતા હોવાથી, એ વિચારનો તત્કાલમાં પંથ બનેલો ન હતો; પણુ કાળાંતરે એ વિચારનો સ્વતંત્ર પંથ નિર્માણ થયો હતો. પછી ધીમે ધીમે એ પંથના સિદ્ધાંતો કેવળ ઉચ્ચારમાંજ રહ્યા; આચારમાં તેમનું સ્થાન ન રહ્યું. ઘણા કુખોખારો એ તત્ત્વો મુખથી પઢી જતા, પણુ સાથે સાથે ખાનગી મિલકત પ્રાપ્ત કરી સિપાઈગીરી પણુ કરતા. વખતના વહેવા સાથે કેટલાક ખેડુતોએ ટૉલસ્ટૉયનાં પુસ્તકો ગ્રામ રીતે વેરિજનને પહોંચાડ્યાં, ત્યારે તેના લક્ષમાં આવ્યું કે કુખોખારના વિચારો સાથે ટૉલસ્ટૉયના વિચારો પુષ્કળ અંશે મળતા છે. ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી અને રાજશાસન વિષેના ટૉલસ્ટૉયના વિચારો તેને વિશેષ ઉપયોગી લાગ્યા. જે સરકારે તેને હદપાર કર્યો હતો તે સરકાર પર ટૉલસ્ટૉયના હથીયારથી હલ્લો કરવાનો તેણે આરંભ કર્યો. તે જે ખેડુતો મળવા આવતા તેને એજ બાબતનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. સાથે સાથે અપ્રતિકાર, મદ્યપાનનિષેધ વગેરે વિચારોનો ઉપદેશ પણુ તે કરતો. બધાજ તેના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા નહિ; તથાપિ તેના શબ્દો વ્યર્થ પણુ ગયા નહિ. ખેડુતોમાં થોડી ઘણી હીલચાલને તો તેણે જન્મ આપ્યોજ.

સરકારને લાગ્યું કે આ સર્વ હીલચાલનો જનક વેરિજનજ છે અને તેથી તેને લાપલાંડમાંથી ઉંચકીને સૈબીરિયાના એક તદ્દન જંગલી ભાગમાં ગોઠવી દીધો.

સૈબીરિયામાં લઈ જવા સાડ તેને પ્રથમ મોસ્કોમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. અહીં તેને ચારપાંચ ખેડુતો મળવા આવ્યા હતા અને દૈવયોગે તે ખેડુતો અને ટૉલસ્ટૉયનો મેળાપ થયો હતો. પોતે જે તત્ત્વોનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે તત્ત્વોનું પ્રત્યક્ષ આચરણ કરનાર થોડા માણસો પણુ છે, એમ જાણીને ટૉલસ્ટૉયને આનંદ થયો. તેમને લાગ્યું કે, જમિનદાર વર્ગ તરફથી પોતાને વિશેષ પ્રોત્સાહન નહિ મળે તોપણુ ખેડુત વર્ગમાં તેનો પ્રચાર સંભવિત છે. પૂર્વે તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવન ગાળવા કેટલીક વસાયતો સ્થપાઈ હતી; પણુ વિચાર અને આચારનો મેળ નહિ આવવાથી અંતે તે નિષ્ફળ ગઈ હતી; અને આ પંથ

વગર હરકતે પોતાનાં તત્ત્વોને આચારમાં મૂકાવતો. જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. માત્ર એ લોકો જે એક બૂલ કરતા હતા તે તેમના લક્ષમાં ન આવી. ટૉલ્સ્ટૉયના ધર્મવિચારમાં હઠવાદને સ્થાન નહતું; તેજ પ્રમાણે પોતે કહે છે માટે પોતાના વિચાર પ્રમાણે અન્યે ચાલવુંજ જોઈએ, એવી પણ ધૃષ્ટતા તેમને નહતી. તેમનું કહેવું એજ હતું કે જેની બુદ્ધિ આ તત્ત્વો કબૂલ કરે, તેણે તો મન્યની ખાતર તેનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. કુખોખાર પંથની વાત એથી જુદી હતી. તેમનામાં આઘગુરૂને સ્થાન હતું. તેને તે ઈશ્વરનો અવતાર માનતા અને તેણે કરેલા ઉપદેશને ઈશ્વરની આજ્ઞા સમજીને તે વર્તતા હતા. એમાં તેમની પોતાની વિવેકબુદ્ધિને સ્થાન નહતું.

વૅરિજીને રૂશીયન સરકાર વિરૂદ્ધ જે ખળભળાટ મચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે રૂશીયન સરકારને ઘણોજ ખુચતો હતો. સરકારનો સર્વ આધાર લશ્કર પર હતો. લશ્કર એજ રૂશીયન સરકારનો આત્મા હતો. આવી સ્થિતિમાં લશ્કરી નોકરીની મના કરનારો પંથ ઉભો થઈ વૃદ્ધિંગત થાય એ સરકારને કેમજ ગમે ?

ષ. સ. ૧૮૯૫ ના જુનની ૨૯ મી તારીખે સાધુ પીટરની પુણ્યતિથી ઉજવવામાં આવી. એ દિવસે વૅરિજીનની આજ્ઞાથી કુખોખાર પંથની પણ એક પ્રયંત્ર સભા ભરવામાં આવી હતી અને સભાના અંતે શસ્ત્રાસ્ત્રોનો નાશ કરવાનું કામ ચાલ્યું હતું. આ કામ ચાલી રહ્યું હતું તેટલામાંજ કોઝાક સ્વારોની એક ટુકડીએ હલ્લો કરી જે હાથમાં આગ્યો તેને ચાલુકોનો માર મારી સભા વીખેરી નાખી. એ પછી એ પંથનો અંત લાવવા રૂશીયન સરકારે અનેક અમાનુષ કૃત્યો કર્યાં હતાં. કેટલાકોને અન્ન પાણી પણ ન મળે તેવા સ્થળે ફંદનાવી દીધા હતા.

આ છળની હકીકત જાણવામાં આવતાં કહેવાની જરૂર નથી કે, ટૉલ્સ્ટૉયને અત્યંત દુઃખ થયું. આ સુધરેલા કહેવાતા જમાનામાં આવાં કૃત્યો છડેચોક થતાં જોઈને આશ્ચર્ય પણ થયું. તેમણે ચરકોફ અને બીરૂકોફને સાથે લઈ એકંદર માહિતી મેળવવા કાકશસ પ્રાંતમાં જવાનો વિચાર કર્યો; પણ પછીથી તેમણે પોતે જવાનું અંધ રાખી એ કામ બિરૂકોફને સોંપ્યું. માહિતી આવ્યા પછી મોસ્કોમાં તેમણે તે હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી; તથાપિ એ પંથમાં જે ફાંકાં હતાં તેની જોઈએ તેવી માહિતી નહિ મળવાથી એ પંથના ધર્મવિચારોની ખરી સ્થિતિ લોકો સમક્ષ તે બરાબર રીતે બતાવી શક્યા નહિ.

વૅરિજીને કેટલીક બાબતમાં ટૉલ્સ્ટૉયથી પણ આગળ ધપવાનો યત્ન કર્યો હતો. પ્રત્યેક પોતાનો નિર્વાહ પોતેજ કરવો જોઈએ, એટલુંજ કહીને તે નહિ અટકતાં તે કહેતો કે કોઈપણ ધાતુનો ઉપયોગ કરવો એ પાપ છે. એજ પ્રમાણે કોઈ પણ લેખ લખવા એ પણ આગળ જતાં તેની દૃષ્ટિએ પાપ ઠરવા લાગ્યું.

તેનો એવો પણ મત હતો કે ગ્રંથ માત્ર ખરાબ વસ્તુ છે. તેણે પોતાના આ વિચારો ટાલ્સ્ટોયને એક પત્ર લખીને જણાવ્યા હતા. એ પત્રના જવાબ તરીકે ટાલ્સ્ટોયે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“ ખુદ્શા દીલે કહું તો પુસ્તક વિષેના તમારા વિચાર કેવળ હકીલા જણાય છે. જુના પંથે પોતાના વિચિત્ર વિચાર કેવળ હકવાદથી લોકોપર લાદવાનો યત્ન કરેલો છે; અને તેજ માર્ગ તમે સ્વીકારેલો જણાય છે. તમારી બુદ્ધિ વિષે પૂર્વે મેં જે અનુમાન કર્યા હતાં તેને તમારું વર્તન અનુકૂળ હોય એમ જણાતું નથી. મને લાગતું હતું કે કેવળ બુદ્ધિથી યોગ્ય લાગવાથીજ તમે સર્વ કંઈ કહો છો અને એ કહેવામાં કોઈની શરમ કે ભય રાખતા નથી; પણ હવે મને તમારા વિચારો શુદ્ધ બુદ્ધિવાદને અનુસરીને ઉદ્ભવેલા હોવામાં શંકા થવા લાગી છે. ”

“ તમે કહો છો કે લોકોને ખાણના કામે વળગાડવા એ મહાન પાતક છે; પણ કોઈને કેવળ ખેતી કરવાની હોય તો પણ હળ, કરખ, કોદાળી, પાવડો વગેરે હથિયારોની જરૂર પડવાની કે નહિ? શું તે મેળવવા માટે લોદાની ખાણમાં કામ કરવાની જરૂર નથી? હા, એવા પ્રકારના ઉદ્યોગ બળાત્કારે કરાવવાની વાત મને માન્ય નથી. તેજ પ્રમાણે કેવળ નામનો રોજ આપી તેને ગુલામની માફક રીઝાવવો એ પણ મને યોગ્ય નથી જણાતું; પણ જો કોઈ ખુશીથી એ કામ કરે તો તેમાં ખોટું શું છે? ”

ધણાઓ ટાલ્સ્ટોયપર એવો આક્ષેપ કરે છે કે, અર્વાચીન ઉદ્યોગ ધંધા વિષે વાત કરતાં તે અતિશય ગરમ થઈ જાય છે; પણ કહેવું પડે છે કે, ઉદ્યોગ ધંધાની જે પરિસ્થિતિ તેમની સમક્ષ હતી તેને અનુસરીનેજ તેમની કલમ ગરમ થએલી છે. તે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્યોગ ધંધોજ ન જોઈએ એમ કહેનારા વૈરિજન જેવા ગાંડા નહતા. તેમનો કટાક્ષ ઉદ્યોગ તરફ નહિ પણ પદ્ધતિ માટેજ હતો.

વૈરિજન સૈમ્પીરિયામાં રહ્યો રહ્યો શિષ્યોને પત્રો લખી પોતાના મતનો પ્રચાર કરતો હતો; પણ એ ઉદ્યોગનો વખત ગાળવા સિવાય અન્ય કંઈ વિશેષ ઉપયોગ થયો નહિ. જમિન ખેડવી અને ઘોડા કિંવા બળદને પાળીને તેમની પાસે મહેનત કરાવવી, એમાં પણ તેને પાતક જણાતું હતું. તે કહેતો હતો કે જમિન ખેડવા કરતાં જંગલનાં ફળ, મૂળ તથા પાંદડાં ખાઈને માણસે જીવવું જોઈએ. આપણે જ્યારે ખ્રિસ્તાનુયાયી કહેવડાવીએ છીએ ત્યારે ખ્રિસ્તની માફકજ આપણે કોઈપણ શારીરિક કાર્ય કરવું ન જોઈએ. અરે ઉજ્જુ પ્રદેશમાં જઈ વસીને વસ્ત્રોનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વૈરિજનના શિષ્યોમાંથી તેના મતને અનુસરતો એક નાગા બાવાનો પંથ પણ નીકળ્યો. તેના ધણા અનુયાયીઓ કેનેડામાં રહેવા ગયા અને ત્યાં એ મતે

પુષ્કળ ખળભળાટ મચાવ્યો. કેટલાક તો નાગા થઇને ઉદ્ધોગ ધંધો ત્યજી દઇ જંગલમાં જાટકવા લાગ્યા. આમ છતાં એ પંથ કેટલાંક વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. એ મુદતમાં વૅરિજન સૈખીરિયામાંજ હતો. આ તરફ રૂશીયામાં તેના પંથના લોકોને હેરાનગતિ થયાજ કરતી હતી. એ લોકો લશ્કરી ભરતીમાં દાખલ થવાની સાફ ના પાડી દેતા હતા. ટૉલ્સ્ટૉય અને તેમના શિષ્યોનો એમને સારો ટેકો હતો. ટૉલ્સ્ટૉય માનતા હતા કે એ લોક ખ્રિસ્તના ખરા અનુયાયી છે અને તેની આજ્ઞા પાળવા માટેજ ગમે તેટલી હેરાનગતિ સહે છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના ડીસેમ્બરમાં ‘અમારી મદદે ધાવ’ એવા અર્થના મથાળાનો એક લેખ ગ્રિફોર્ડે પ્રસિદ્ધ કર્યાપરથી તેને અને તેના એક સ્નેહીને ખાલ્દિક પ્રાંતમાં હડસેલી મૂકવામાં આવ્યા. ‘ચરકોફ’ ઉપર પણ એવોજ પ્રસંગ આવવાનો હતો; પરંતુ તેનું કુટુંબ શ્રીમંત અને લાગવગવાળું હોવાથી તેને દેશ-ત્યાગ કરવાની પરવાનગી મળી એટલે તે ઈંગ્લાંડમાં જઈ વસ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૮ સુધી તે ત્યાંજ રહ્યો હતો.

ચરકોફ ટૉલ્સ્ટૉયનો જીવજન દોસ્ત હોય તેમના મતનો પ્રચાર કરવા તેણે જેટલો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેટલો અન્ય કોઈએ નહિ ઉઠાવ્યો હોય. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું. આ સિવાય ‘દુખોખાર’ પંથના જે લોકો રૂશીયાનો ત્યાગ કરી જતા હતા તેમને મદદ કરવાનું કામ પણ તેજ કરતો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉય અને ચરકોફના વિચારો પરસ્પર મળતા હતા. કેટલીક ખાખતમાં મતભેદ હતો; પરંતુ તેમના સ્નેહમાં તેથી કંઈ વિશ્લેષ આવ્યો નહતો.

આ વખતે અમેરિકનોના મનમાં ટૉલ્સ્ટૉય વિષે જીદીજ વાત હતી. તેઓ પૂછતા હતા કે, ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના મતાનુસાર કેટલે દરજ્જે વર્તે છે? લેખ લખવા સિવાય તેમણે પોતે આચરણની ખાખતમાં શું કર્યું છે? માણસની કિંમત તેના બોલવા કે ચાલવાપર નથી, પરંતુ તેના વર્તનપર છે. એમ ટૉલ્સ્ટૉય પોતેજ કહે છે; ત્યારે એજ માપથી લોકો તેમની યોગ્યતા આંકે તેમાં તેમને દોષ ન આપી શકાય.

ખાનગી મિલકતપરનો માલકી હક્ક તો ટૉલ્સ્ટૉયે લગભગ છોડ્યા સરખોજ હતો. મિલકતની વ્યવસ્થાનું સર્વ કામકાજ છોડી દઇને કુટુંબીઓ જે રોટલી આપતાં તેજ ખાઇને તેઓ રહેતા હતા.

પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાર્વજનિક કામ તેમણે ચરકોફને સોંપી દીધું હતું; એટલુંજ નહિ પણ અન્યને પણ તે પ્રકટ કરવાની છૂટ આપેલી હતી.

ચરકોફે ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકોના ભાષાંતરની પરવાનગી માગનારાઓને

પરવાનગી આપવામાં પાત્ર અપાત્રનો વિચાર બીલકુલ કર્યો નહોતો. રૂશીયન ભાષાનું તૂટયું ફૂટયું જ્ઞાન પણ નહિ ધરાવનારાઓ કેવળ ટૉલસ્ટૉયના ભક્તપણાના નામથી ચરકોફ પાસેથી પરવાનગી મેળવી ગયા હતા. ચરકોફની આ બૂલથી વિલક્ષણ ઘોટાળા ઉત્પન્ન થયા. રૂશીયન ભાષાનું સાફ જ્ઞાન ધરાવનારો કોઈ ગૃહસ્થ એ કામ હાથમાં લેવા ઇચ્છતો, તો પ્રથમ પરવાનગી જેણે લીધી હોય તે તેમાં વિદ્ન નાખતો; અને એ તકરાર ખૂદ ટૉલસ્ટૉય પાસે જતી ત્યારે તે કહી દેતા કે પોતાના લેખોની માલકી ભોગવવાની તેમણે કોઇનેએ પરવાનગી આપેલી નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ટૉલસ્ટૉયના ‘અંધકારની શક્તિ’ (પાવર ઓફ ડાર્કનેસ) નાટકનો મોસ્કોમાં પ્રથમ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રયોગથી વિદ્યાર્થીવર્ગમાં ખળભળાટ થઇ રહ્યો. પુષ્કળ વિદ્યાર્થીઓએ એકત્ર થઇ ટૉલસ્ટૉયને ત્યાં જઇને અભિનંદન આપ્યું. યુવાન વર્ગમાં આવા વિચારોનું બીજારોપણ થાય એવી ઉત્કટ ઇચ્છા ટૉલસ્ટૉય ધરાવતા હોવાથી તેમને વિદ્યાર્થીઓની મુક્તાકાંક્ષાથી અત્યંત આનંદ થયો.

ટૉલસ્ટૉયના ધણીખરા વિચારો હવે જે કે સ્થિર થએલા હતા; પણ પૂર્ણ નિશ્ચિતતા હજીએ પ્રાપ્ત થએલી નહતી. આ વાત ધણી વખત કેટલાક ચમત્કારિક પ્રકારે લોકોના લક્ષમાં પણ આવતી. તેમને ખાચસીકલ પર એસવાની ધૂન લાગેલી હતી; તેથી તેમના એક ભક્તે તેમને એક ઉત્તમ ખાધસીકલ આપવાનો વિચાર કર્યો અને ટૉલસ્ટૉયે તેનો સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા પણ બતાવી; પરંતુ સાધકલ ઘેર આવવા પૂર્વેજ તેમના વિચાર બદલાયા. તેમણે એવી ભપકાખાજ વસ્તુ પોતાને શોભે નહિ એમ જણાવીને તે ભેટ નહિ મોકલવાનું કહાવી દીધું.

અનેક પ્રકારની પરોપકારી સંસ્થાઓ તરફથી અને કેટલીક વખત વ્યક્તિઓ તરફથી ટૉલસ્ટૉયની પાસે દ્રવ્યની પુષ્કળ માગણી આવતી હતી. અને ત્યાં સુધી પૈસાને સ્પર્શ નહિ કરવાની તે ઇચ્છા રાખતા હતા, પણ આવી માગણીઓ આવતી એટલે તેમનું મન ચલિત થઇ જતું; અને કહેતા કે જે તેમની પાસે કુખરનો ભંડાર હોત તો તે સર્વની તૃપ્તિ અર્થે ખાલી કરી દેત.

એ પોતે ગ્રંથકાર હતા એટલે ધણી વખત બીજો પણ એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ તેમને થયા કરતો. પોતાને કવિ અને લેખક તરીકે જણાવી અનેક માણસો પોતાની ચોપડી લખને તેમની પાસે આવતા અને તેના વિષે તેમનો અભિપ્રાય માગતા. જે લેખમાં કાંઈ રમ્યતા નથી હોતી અથવા તો સામાન્ય વિચારથી પર એવી કાંઈ વિશેષતા નથી હોતી, તેવા લેખનું વાંચન સહૃદયી ગ્રંથકારને ફેટલું કષ્ટ આપે છે તે અનુભવ વિના સમજાય તેમ નથી. એક વખત એવોજ એક કવિ ટૉલસ્ટૉયને ઘેર ગયો હતો. તે ધરનો તદ્દન ગરીબ હોવાથી, તેને મહેનત

મજૂરી કરીને જીવનયાત્રા ચલાવવી પડતી હતી. તેણે ટાલ્સ્ટોયના નોકરદ્વારા એક પત્ર સાથે પોતાની કવિતાઓનો થોડો ટાલ્સ્ટોયને પહોંચાડ્યો. તેણે એ પત્રમાં પોતાની દારિદ્ર્યપૂર્ણ સ્થિતિનું પૂરેપૂરું વર્ણન કર્યું હતું. પત્ર વાંચી ટાલ્સ્ટોયે બહાર આવી તેને કહ્યું:—“ હું મારી પાસે પૈસા રાખતો નથી એટલે તમને કંઈ પણ મદદ કરવાને અશક્ત છું. ” કવિએ કહ્યું: “ સાહેબ, મને તમારા પૈસાની જરૂર નથી. માત્ર મારી કવિતાઓ વાંચીને આપનો અભિપ્રાય આપો. ”

વચ્ચે વચ્ચેનાં કેટલાંક પાનાં જોઈ ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: “ હમણાં કવિઓનો રાફડો ફાટેલો છે. સંકેતો માણસો જેમ કારખાનાંમાંથી વસ્તુઓ બહાર પડે છે તેમ કાવ્યોની પંક્તિઓપર પંક્તિઓ બહાર કાઢે છે; પણ તેમાં એકે નવો વિચાર નથી હોતો. પુષ્કીન અને લર્મોટોફના વખતમાંજ માત્ર ખરાં કાવ્યો નિર્માણ થયાં હતાં. હવે કાવ્યોના દિવસ વહી ગયા છે અને તેનું વાંચન પણ કોઈને પ્રિય લાગતું નથી. તેથી હું પૂછું છું કે કવિતા લખવાની જરૂર શી છે? સાદા ગદ્યમાં વિચારો જેટલી ઉત્તમતાથી વ્યક્ત થઈ શકે છે તેટલી ઉત્તમતાથી કવિતા દ્વારા નથી થઈ શકતા. વળી વાંચવામાં પણ ગદ્ય સહેલું હોય છે અને તેમાંથી કંઈએ અર્થ ઓઘ થાય છે. આપણા જે વચ્ચે વાત ચાલે છે તેનોજ વિચાર કરો. હું જે કંઈ કહેવા ઇચ્છતો હતો તે ગદ્યમાં સ્પષ્ટતાથી કહી શકું છું; પણ મારા એજ શબ્દોનું જે કાવ્ય બનાવવામાં આવે તો અર્થ તદ્દન ઉંધોજતો થઈ જાય. એકાદ વાત નિશ્ચિત ભાષામાં કહેવાની હોય અને તે જે કાવ્યદ્વારા કહેવાનું જણાવવામાં આવે, તો હંદ બેસાડવાની તથા અર્થ પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકે તેવા શબ્દો મેળવવાની મારામારી થઈ પડે; અને એવો પ્રસંગ આવતાં મૂળનો અર્થ વ્યક્ત ન કરી શકતો હોય તેવો શબ્દ પણ જેમ તેમ ગોઠવાયા સિવાય ન રહે. જે મારી સલાહ તમને પસંદ પડતી હોય તો એકાદ ગામડામાં જઈને રહો અને ટુંકી ટુંકી વાતો લખવાનો આરંભ કરો. ”

ટાલ્સ્ટોયની સલાહ કવિને તે વખતે અતિશય કડવી લાગી અને આત્મ-હત્યાનો વિચાર પણ તેના મનમાં આવ્યો; પરંતુ તેનો ડોકો એ પાપથી તેને રોકીને પોતાની સાથે લઈ ગયો. અહીં તેણે ટાલ્સ્ટોયના ઉપદેશ પ્રમાણે ટુંકી ટુંકી વાતો લખવાનો આરંભ કર્યો અને છેવટે તેને તેમાં સારી સફળતા મળી.

ખીજા પણ કેટલાક લેખકો બહાર આવવા ઇચ્છતા હતા. ટાલ્સ્ટોય તેમના લેખા કૌતુકતાથી વાંચતા અને પ્રોત્સાહન આપતા. એવા લેખકોમાંનોજ એક ખેડૂત ટાલ્સ્ટોયનો પરમમિત્ર બન્યો હતો અને કેટલાક વખત સુધી તેમની મિલકતનો તેણે વહીવટ ચલાવ્યો હતો. એ સિવાય ‘ ચૌરોફ ’ નામના એક ખેડૂતે પણ ટાલ્સ્ટોયનો સારો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. તે કેવળ લેખક તરીકેજ નહિ પણ

સાચી દાનતવાળા તરીકે પણ તેમને ઘણો વહાલો બન્યો હતો. તત્ત્વદષ્ટિએ યોરોફના લેખ વિશેષ ઉચ્ચ કક્ષાના નહતા. તેમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન કાચું અને બોખડું હતું; તથાપિ સાહિત્યકળાની દષ્ટિએ તેમાં આકર્ષકતા પુષ્કળ હતી. તેણે કેટલાંક નાટકો પણ લખ્યાં હતાં. તેણે પોતાનાં નાટક ટોલસ્ટૉયને પસંદ છે કે કેમ તે જાણવાના હેતુથી પ્રશ્ન કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે; “ ટોલસ્ટ, તું ઘણો સારો માણસ છે અને તારાપર મારો પ્રેમ છે એ વાત તું જાણે છેજ; પરંતુ શેક્સપીયર તરફ મને દષ્ટિ કરવી ગમતી નથી તોપણ તેનાં નાટકો મને તારા નાટક કરતાં સારાં લાગે છે. ” વહાલસોયા માણસને પણ ખરું કહી નાખવાની ટેવનો આ નમુનોજ છે ને ?

તેમની વૃત્તિ ધીમે ધીમે દેશકાળમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી સર્વવ્યાપી થવા ઇચ્છતી હતી. પોતાની માફકજ દ્રાષ્ટને હૃદયપૂર્વક તત્ત્વશોધનમાં પડેલો જાણતાં તેઓ તેની સાથે ખરા સ્નેહીની પેઠે વર્તતા અને વાતો કરતા. એક વખત એવા એક મિત્ર સાથે વાતો કરતાં કરતાં તેમણે કહ્યું કે:—

“ મારી દષ્ટિએ માણસની બે જાતિ છે. એક સ્વતંત્ર વિચારની અને બીજી પરાવલંબી. સ્વતંત્ર વિચારના નામથી જે એક નવીન રાજકીય પંથ નીકળેલો છે તેને અનુલક્ષીને હું બોલતો નથી. મારો અર્થ ભિન્ન છે. હું સ્વતંત્ર વિચારના તેમને કહું છું કે, જેઓ વગરસમજે પૂર્વપરંપરા પ્રમાણે ચાલ્યા કરવાનું બાળુએ રાખી પોતાની સારાસારવિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરવાને ઉત્સુક હોય છે; અને પોતાની ચાલચલગત, હક્ક અને પૂર્વાનુગત વિચારો તથા વિવેકબુદ્ધિથી ઉપજેલા નવીન મત વચ્ચે વિરોધ જણાતાં, નવા બુદ્ધિયુક્ત મતનો સ્વીકાર કરતાં અચકાતા નથી. આવા પ્રકારની મનઃસ્થિતિ દુર્લભ છે; પરંતુ તે મેળવ્યા વિના વિચારસરણીની દિશા કદિ પણ શુદ્ધ રાખી શકાતી નથી. એક કેથોલિક, એક ફ્રેંચ કે એક બ્યાપારી સ્વતંત્રપણે વિચાર કરી શકે છે ખરો; પરંતુ જુના પંથના વિચાર, પોતે ફ્રેંચ હોવાનું રાષ્ટ્રાભિમાન, અથવા બ્યાપારમાંથી ઉત્પન્ન થએલો લોભ તેની સદસદ્વિવેકબુદ્ધિને એવી તો જકડી રાખે છે કે જેથી સ્વતંત્રપણે વિચારવાનુંજ તેનાથી બની શકતું નથી; તોપણી આચરણની તો વાતજ શી ? આમ હોવાથી તેનું મન સદા વિકારોનુંજ ગુલામ રહે છે. જે દ્રાષ્ટ આવી વિકારોની ગુલામીમાંથી મુક્ત હોય અને પરંપરાગત માન્યતાથી જેનું મન મુક્ત થએલું હોય, તેવાની સાથે ટોલસ્ટૉયને જલદી મૈત્રી બંધાઈ જતી; અને પ્રસંગ-વશાત્ મતભેદ થાય તોપણ તેથી પ્રેમમાં ન્યૂનતા આવતી નહિ. પ્રમાણિક્તાથી પોતાનો મત સ્પષ્ટપણે જણાવવાનો ગુણ જેનામાં હોય તેવા માણસને માટે તેમની મૈત્રી સંપાદન કરવાનું સહજ હતું. કેટલીક વખત તે સરકાર વિરુદ્ધ

ભાષણ કરનારાઓને પોતાના મિત્ર માની લેતા ખરા; પણ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવતું કે સરકાર સાથેનો તેમનો વિરોધ તત્ત્વમૂલક ન હોતાં રાજકીય બાબત પુરતોજ છે, ત્યારે તે તેમને પોતાથી દૂર કરી દેતા.

કાંઈપણ માણસ તેમના આગળ વાત કરવા લાગતો એટલે તે પોતાના વિચારો સત્યતાપૂર્વક રજુ કરે છે કે કેમ તે વિષે તે ખારીક નજર રાખતા. તથાપિ પ્રત્યેકનું ગમે તેવું કથન પણ સાંભળી લઈને તેને અધિક વિચાર કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપતા હતા. તેમની બોલવાની ઢબ એટલી મોહક હતી કે પ્રત્યેકને તે જાણે પોતાના જીના સ્નેહી હોય એમ લાગતું. કાંઈ સ્નેહીને ત્યાં તે જતા તો તેનાં બાળબચ્ચાં સાથે પ્રેમપૂર્વક વાતો કરી તેમની સાથે ભળી જતા, તેમની સાથે રમતો રમતા અને કેટલીક નવીન રમતો શિખવતા.

દાલસ્ટોયના જે લેખો સરકારની પરવાનગીના અભાવે છપાયા વગર પડી રહેતા તે લેખો જનસમાજ સમક્ષ રજુ કરવાના અવકાશ રહેતો નહિ હોવાથી તેમને તથા તેમના મિત્રોને દાલગીરી થતી. પરિણામે તેમના મિત્રોએ હાથના નાના સંચાવડે (ટાઇપરાઇટર) દશદશ-આરખાર પ્રતો તૈયાર કરી પ્રચાર કરવાની યુક્તિ આરંભી. આ રીતે તેમના ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા; તથાપિ માગણી લાખો પ્રતની હોવાથી તેવી પ્રતો પણ દુર્લભ થતી ગઈ. આ રીતે પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોમાં એક સરકારી પશુવૈદ્યની હકીકત તેમણે આપી છે. કેટલાક રોગપ્રતિબંધક ઉપાય સરકારે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા અને તે દરેકને ફરજિયાતપણે અમલ કરવાનું શાહી ફરમાન નીકળેલું હતું. એનો અમલ કરવા સારું એક પશુવૈદ્યની નીમણૂક થએલી હતી. નિયમ એટલો ગેરવ્યાજબી અને કડક હતો કે તેનું પાલન કરી જાનવરોના રોગ બંધ પડવા માટે ખેડુતોને પોતાને પચારીવશ થવું પડતું. આથી એ કામથી કંટાળીને તે પશુવૈદ્ય રાજીનામું આપ્યું. આટલું જાણી દાલસ્ટોય કહે છે કે, “વર્તમાન સ્થિતિમાં કાંઈ પણ સરકારની નોકરી કરવી એ ભૂલ છે; એટલુંજ નહિ પણ સરકારી ગ્રામ્યશાળામાં શિક્ષકની નોકરી પણ કાંઈએ ન કરવી જોઈએ. ઘણા શિક્ષકો આવી સ્પષ્ટ વાત પણ સમજી શકતા નથી. સરકાર ખેડુતોને જે વિવિધ પ્રકારે છળે છે તે જોઈને નાખશિખ પર્યંત જવાળા ભડકી ઉઠે છે; અને આ સર્વ ઉઘાડી આંખે જોવા છતાં જ્યારે લોકો શાંત મનથી સરકારી નોકરી કરે છે, ત્યારે આ વસ્તુસ્થિતિમાં કાંઈ પણ કાળે સુધારો થશે કે કેમ તેની શંકાજ થઈ પડે છે. જાણે પોતે પ્રજાની બહારનાજ હોય, એવે પ્રકારે આ લોકો વર્તીજ શકે છે શી રીતે ?”

તે પોતાનો મત જ્યારે કહી બતાવતા, ત્યારે તેમની મનઃપૂર્વકતા એટલી સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થતી કે તેમના વિચારોને અમાન્ય ગણુનાર શ્રોતા પણ ક્ષણભર

ડાલી ઉઠતો. તેમની ભાષામાં અનિશ્ચિતપણાનો કે માખણનો અંશ પણ જણાતો નહિ. પોતાના મનમાં જે અર્થ હોય તે શ્રોતાના મનપર ઠસાવવાની શક્તિ તેમને પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી પ્રત્યેકના મનપર તેની તત્કાળ છાપ પડી જતી. આ વખતે રાજકીય સ્થિતિમાં સુધારો કરાવવા પ્રયત્ન કરનારાઓની સંખ્યા પુષ્કળ હતી; તથાપિ સરકાર સાથે હળીમળીને કામ સાધવાની તેમની રીત નિષ્ફળ જતી હતી, એટલે લોકોના મનમાં તેમના માટે આદર ન હતો અને એથી પણ ટૉલસ્ટૉયના વિચારો શ્રોતાઓપર સચોટ અસર કરતા.

ટૉલસ્ટૉયને મળવા માટે પરદેશના ઘણા માણસો આવવા લાગ્યા હતા. એમાં ‘જેન ઍડમ્સ’ નામની એક અમેરિકન સ્ત્રી એક વખત આવી હતી. આત્માવસ્થા-થીજ તેનું પરોપકાર તરફ વલણ હતું. તેની પાસે વડીલોપાર્જિત મિલકત વિશેષ નહતી; પરંતુ અધિક સંપત્તિની લાલચ ન રાખતાં અવિવાહિત રહી ગરીબોની સેવામાં જીવન ગાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; અને એ નિશ્ચયને અનુસરીને તે એક ઓરડી ભાડે રાખી શિકાગોના કંગાલપુરામાં રહેવા ગઈ હતી. ચાર માણસને પોતાનાં કરી લઈ તેમની પાસે કામ કરાવવાની કળા તે સારી રીતે જાણતી હતી. તેજ પ્રમાણે મદદ માટે આવનાર માણસની યોગ્યતા શી છે અને તે કયા પ્રકારનું કામ સારી રીતે કરી શકશે; તેની પણ ઠીક પરીક્ષા કરી જાણતી. ધીમે ધીમે તેને ખીજાં પણ પરોપકારી માણસો મળતાં ગયાં અને કામનો પ્રચાર વધવાની સાથે અનેક શાખાઓ સ્થપાઈ. માંદાંની માવજત, નાનાં બાળકોની સંભાળ અને તેમનું શિક્ષણ વગેરે અનેક પ્રકારનાં કામો તેણે શરૂ કર્યા હતાં. એવામાં ‘હવે શું કરવું’ એ નામનો ટૉલસ્ટૉયનો લેખ તેના વાંચવામાં આવ્યો. એ લેખે એના મનપર એટલી અસર કરી કે ટૉલસ્ટૉયને પ્રત્યક્ષ મળવાને તે આતુર બની રૂશીયા આવવા નીકળી.

તેનો ખીજો એક ગુણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો હતો કે, પોતે કેટલું કરી શકે તેમ છે તેનો વિચાર કર્યા પછીજ તે કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં લેતી.

એ બાઈયાસનાયા પહેાંચી તેના આગલાજ દિવસે ટૉલસ્ટૉય ટૂંલા ગયા હતા. અહીંથી એક અમેરિકન ગૃહસ્થ બાલ્ડિટક પ્રાંતમાં જવાનો હતો. એ પ્રાંતમાં ટૉલસ્ટૉયનો સ્નેહી પ્રિન્સ ‘હિલકૉફ’ હદપારની શિક્ષા ભોગવતો હતો. પોલીસ ખાતું તેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર તપાસી જોતું હતું. આથી તેમણે વચ્ચે કોઈના જાણવામાં ન આવે એ હેતુથી તે અમેરિકન ગૃહસ્થની સાથે પોતાનો પત્ર પહેાંચાડવા માટે તે ટૂંલા ગયા હતા. એ અમેરિકન ગૃહસ્થ કેટલાક દિવસ યાસનાયામાં પણ રહેલો હતો.

થોડા દિવસે ટૉલસ્ટૉય યાસનાયા આવ્યા અને ‘હિલકૉફ’ના પત્રની વ્યવસ્થા

વિષે રસભરિત વર્ણન કરવા લાગ્યા. પેલા અમેરિકને હિલકોફને પત્ર પહોંચાડી ઉત્તર લાવવાનું માથે રાખ્યું હતું અને તે માટે ટૉલ્સ્ટૉયને અમુક ગાડીપર હાજર રહેવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે તે ત્યાં હાજર રહ્યા પણ તે ગાડીમાં તે આવ્યો નહિ તેથી પોતાના મુકામે પાછા આવ્યા. થોડીવારે ટપાલ આવી, તો તેમાં હિલકોફ પર લખેલો પત્ર સરકારી શિક્ષકો મેળવી પાછો ફરેલો જણાયો. તે અમેરિકને એ પત્ર હિલકોફને આપવાને બદલે પોતાના વકીલને આપ્યો હતો અને વકીલે તે રૂશીયન અધિકારીને આપ્યો હતો. આથી તે હમ્મેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે ટૉલ્સ્ટૉય તરફ પાછો ફર્યો હતો. જો એકાદ ઉચ્છ્રંખલ વૃત્તિનો માણસ હોત તો પોતાના પત્રની એવી વ્યવસ્થા થએલી જોઈ અમેરિકન ગૃહસ્થપર અવશ્ય ચીડાયો હોત; પણ ટૉલ્સ્ટૉયને મન તો આ બનાવ વિનાદનો વિષય થઈ રહ્યો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉયની ઉંમર આ વખતે ૬૮ વર્ષની થઈ હતી; પરંતુ તેમના મનને કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષીણતા થએલી નહતી. ટૂંકાથી આવ્યા પછી થોડીવારે સર્વ મંડળ નદીપર સ્નાન કરવા ગયું. તેમાં જેન એડમ્સ પણ હતી. સ્નાન કર્યા પછી ઘેર આવતાં જેનને ફેટલીક હકીકત પૂછતાં જેને ‘હલ્લહાઉસ’ નામની સંસ્થાની હકીકત જણાવી અને પોતાના કાર્યની પણ વાત કહી. એ સર્વ સાંભળી લીધા પછી ટૉલ્સ્ટૉયે જેનના ખલાપરના પોલકાના ફૂલેલા ભાગપર હાથ મૂકી કહ્યું: “હવે આવા ફેશનબંધી વસ્ત્રની શી જરૂર છે ?” જેને હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું: “મારા પરોણાઓની (જેમની તે સેવા કરતી તેવાં માણસોની) ઇચ્છા એવી છે કે મારો પોષાક સારો હોવો જોઈએ.”

“પરંતુ જેમની સેવા કરવામાં આવે છે તેમના કરતાં ચડીયાતો પોષાક તમને પસંદ ન પડવો જોઈએ.”

“પણ મારા પરોણાઓમાં આયરીશ, ઇટાલી, ગ્રીક, આર્મીનિયન વગેરે અનેક જાતના લોકો છે, તેમાંથી કોનો પોષાક સ્વીકારે ?”

“મારું કહેવું એવું નથી કે અમુક દેશનોજ પહેરવેશ સ્વીકારવો. મુદ્દો એટલોજ છે કે, પોષાકની પદ્ધતિ એટલી સાદી હોવી જોઈએ કે, તદ્દન ગરીબ માણસને પણ તેવાં વસ્ત્રો મેળવવાને ભારે ન થઈ પડે. જેમનામાં કામ કરવાનું છે તેમની અને આપણી વચ્ચે કેવળ કપડાંનાંજ કારણે ભેદને સ્થાન ન મળે એટલુંજ મારું કહેવું છે.”

આપણે જાણીએ છીએ કે તેમના સર્વ માર્ગો યુદ્ધિપ્રધાન હતા; અને તેમનું લક્ષ્ય વ્યવહાર કરતાં તત્ત્વ તરફજ વિશેષ હતું. જેનનો માર્ગ એથી ભિન્ન હતો. તે પ્રથમ વ્યવહાર અને પછી તત્ત્વ એમ કહેતી. આખા જગતમાં અમેરિકન જેટલા વ્યવહારી અન્ય કોઈ નથી અને રાષ્ટ્રનો એ વિશિષ્ટ ગુણ જેનમાં પણ

રહેલો હતો. અમેરિકા જતી વખતે જેને પોતાના અંગ્રેજ મિત્રને લખ્યું હતું કે:-

“ ટાલસ્ટોયની મુલાકાતથી આનંદ થયો. તે જે તત્ત્વોનું શબ્દોથી પ્રતિપાદન કરે છે તેની મારાપર વિશેષ અસર થઈ નથી; તથાપિ તેમના સૌજન્ય અને ધાર્મિક આચારે માફ મન જીતી લીધું છે. ”

“ ટાલસ્ટોયના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને જે વસાયતોની સ્થાપના થઈ હતી તે નિષ્ફળ ગઈ હતી અને કેટલીકમાં સિદ્ધાંતોનો લોપ થયો હતો; પણ તે માટે એમને દોષ ન આપી શકાય. ”

“ અમે જ્યારે ‘હલહાઉસ’ ની સ્થાપના કરી ત્યારે કામદારસંઘ જેવી કનિષ્ઠ વર્ગની જે સંસ્થાઓ હતી, તેમાં સારો અંશ મેળવી તેનોજ વિકાસ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. એમાં કોઈ પણ નવીન તત્ત્વ દાખલ કરવાનો અમે યત્ન નથી કર્યો અથવા તેને એકાદ નવા માર્ગે લઈ જવાની પંચાતમાં પણ નથી પડ્યાં. અમે તો તેમનાજ માર્ગે તેમને આગળ શી રીતે વધારી શકાય તેનોજ વિચાર કર્યો હતો. ”

“ અપ્રતિકારનું તત્ત્વ પ્રથમથીજ અમને પસંદ હતું. શુભનો વિકાસ કરવો અને અશુભનો પ્રતિકાર ન કરવો; આવી પદ્ધતિ આરંભથીજ અમે રાખી હતી. એ પદ્ધતિને અનુસરીને કોઈ પણ વર્ગ તરફથી વિરોધ ન થાય તેવું ધોરણ અમે રાખ્યું હતું. ઉપદેશના નિમિત્તે અમે કોઈને ગાળો કે શાપ આપ્યાં નથી; તેજ પ્રમાણે શ્રીમંતોને તેમની શ્રીમંતાઈ માટે ઇપ્કો આપ્યો નથી. મારી પણ માન્યતા એવી છે કે, કોઈ પણ પ્રકારની દોષત એકત્ર કરવી એ પાપ છે; પરંતુ એવો ઉપદેશ શ્રીમંતોને કરવા લાગીએ છીએ તો તેઓ ગુસ્સે થઈને તથા આપણા કાર્યમાં નાના પ્રકારનાં વિધ્નો ઉભાં કરીને વધારે પાપમાં પડે છે. માટે આપણે આપણી મિલકત છોડી દેવી હોય તોપણ તે એવી રીતે છોડવી કે કંઈ વિશેષ થયું છે એમ શ્રીમંતોને લાગે નહિ. આવી રીતે જો આપણે આપણું ધ્યેય વ્યવહારમાં મૂકીએ તો લોકોનું કેટલુંએ હિત કરી શકીએ. ”

“ કેવળ ધ્યેયની દૃષ્ટિએ આપણે કંઈ કથન કરીએ છીએ તો તે લોકોને પસંદ પડે છે ખરું; એટલુંજ નહિ પણ તે માટે તેઓ આપણી સ્તુતિ પણ કરે છે; પરંતુ તે પ્રમાણે આચરવાનું કહેતાં તેમની જીની પદ્ધતિ તેમજ લોભલાલચ વગેરે વિકારો અને બીજી ટેવો આડી આવે છે; અને તેઓ એ અંતરાયોને ખરા રૂપમાં સમજી પોતાની નિર્જાળતા સ્વીકારવાને બદલે આપણા વિષે વિવિધ પ્રકારની ગેરસમજમાં ફસાઈ પડે છે અને આપણો દ્વેષ કરવા લાગે છે. અહીં આપણે એટલુંજ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આપણા ધ્યેયનું અપૂર્ણ સ્વરૂપજ માત્ર લોકોની દૃષ્ટિએ પડે છે. તેઓ ધ્યેયના મનોમય પૂર્ણ સ્વરૂપ સાથે એ અપૂર્ણ સ્વરૂપની

તુલના કરે છે; અને તેથી તેમાં તેમને અનેક ખામીઓ જણાય છે તેને માટે આપણને દોષ આપે છે. માટે લોકો સાથે તકરાર કરવામાં નહિ શેકાતાં આપણે તો આપણા ધ્યેયનેજ સાધ્ય કરવાનો યત્ન કરે જવો. ”

“ મારી વર્તમાન કાર્યપદ્ધતિ બહુધા ઉપલાજ મુદ્દાને અનુસરતી છે. જે તેમ ન રાખું તો પ્રત્યેકનું નવું હાપણુ સાંભળીને મારે વારંવાર નવા પ્રારંભ કરવા પડે. ”

“ ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકમાંથી હું જેટલું જ્ઞાન મેળવી શકી હતી તેના કરતાં વિશેષ તેમની સાથેના વાર્તાલાપથી મેળવી શકી છું. તેમણે મને કેટલીક નવી વાતો કહી અને મને તે પૂર્ણપણે રૂચી. તેમનાં વિષે મારા મનમાં એટલો આદર-ભાવ ઉત્પન્ન થયેલો છે કે, તેમની કેટલીક વાતો મને પસંદ પડતી નથી તેને માટે મને દીલગીરી થાય છે. ”

શિકાગો પહોંચ્યા પછી જેને ટૉલ્સ્ટૉયનાં કેટલાંક તત્ત્વો અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો. પ્રત્યેકે શારીરિક શ્રમ કરવો જોઈએ, એ તત્ત્વને અનુસરીને તે પોતાની સંસ્થાના રસોડામાં કંઈ પણ કામે વળગતી; પણ તેનાં તે પૂર્વે ગોઠવાયેલાં કામો એટલાં વિસ્તૃત બન્યાં હતાં કે તે સંભાળવા ઉપરાન્ત આ નવીન વિષય તરફ લક્ષ આપવાનો તેને અવકાશ મળતો નહતો. આથી પૂર્વની માફકજ એ કામ અન્યને સોંપી પોતાનો સર્વ વખત તેને નિર્દિષ્ટ કામોમાંજ આપવો પડ્યો.

આવીજ રીતે લોકકલ્યાણવિષયક ઉદ્યોગ કરવાનો વિચાર ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ટૉલ્સ્ટૉયને થયો હતો. મોસ્કોના ધનવાન લોકોનાં મન વાળી લઈ તેમની મદદ મેળવી ગરીબોની સેવા કરવાનો શ્રમ તેમણે ઉઠાવ્યો હતો; પણ તેમનો એ શ્રમ અનેક કારણોને લીધે નિષ્ફળ ગયો હતો. સરકાર પોતે તો મદદ કરતીજ નહિ; પરંતુ તેના નિયમો પણ કાંટાળી વાડની પેઠે અડચણકારક હતા. આથી તેમને લાગ્યું હતું કે એવાં કામ સંઘશક્તિથી થઈ શકે તેમ નથી; અને તેથીજ તે કહેવા લાગ્યા કે, સરકાર અને લોકમદદની અપેક્ષા ન રાખતાં જેમનાથી બની શકે તેમ હોય તેઓ વ્યક્તિશઃ પ્રયત્ન કરશે તો તેથીજ કંઈ પણ લાભ થઈ શકશે. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં રૂશિયામાં ટૉલ્સ્ટૉયે જે કામનો આરંભ કર્યો હતો તેજ કામ જેને અમેરિકામાં આરંભ્યું હતું અને ઘણા અંશે તેમાં તેને ફતોહ પણ મળી હતી. તેની સંસ્થાએ અત્યાર સુધીમાં જે કાર્ય કર્યું હતું તેની અસર શિકાગોની સુધરાઈપર પણ થઈ હતી અને સુધરાઈના કાર્યમાં ક્રાંતિ કરાવી હતી.

આ પ્રમાણે બંનેનાં કાર્ય એક પ્રકારનાં છતાં પરિણામ બુદ્ધ પ્રકારનાં હોવાનું કારણ એકની સિદ્ધાન્તપ્રિયતા તો બીજાની વ્યવહારપ્રિયતા હતું એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ વખતે ટૉલ્સ્ટૉયને અર્થશાસ્ત્રનો વિશેષ નાદ લાગ્યો હતો. દ્રવ્યની બાબ-

તમાં પોતાનું વર્તન કેવું રહે તો સમાજનું હિત થઇ શકે, તે નક્કી કરવા માટે તે આ બાબતમાં પડ્યા હતા. એ વિષયનાં અનેક પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યાં અને પુષ્કળ લેખો પણ લખ્યા. પોતાની હાજરો અને તેટલી ઓછી કરવાનો નિશ્ચય કરી તે પ્રમાણે વર્તવાનો યત્ન કરવા લાગ્યા. આ અરસામાં તે પ્રિન્સ ‘ઓર્સોફ’ને મળવા ગયા હતા ત્યારે ઓર્સોફ બહાર ગએલા હોવાની ખબર મળવાથી તે પાછા ફરતા હતા; તેટલામાં તે જીલ્લાના મુખ્ય પોલીસ અધિકારીની નજરે તે પડ્યા. એ અધિકારીએ તેમને ઓળખી લીધા. તેમની તેણે સારી રીતે બરદાસ્ત કર્યા પછી તે તેમને સ્ટેશને વળાવવા ગયો. તેણે ટૉલસ્ટૉયને ટિકીટ ન લેવા દેતાં પોતેજ તે વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છે છે એમ જણાવી ક્યા વર્ગની ટિકીટ લઉં એમ પૂછ્યું. ટૉલસ્ટૉય વિચારમાં પડી ગયા. તેમને લાગ્યું કે જો ત્રીજા વર્ગની ટિકીટ લેવા કહીશ તો એને માફું લાગશે. આથી અંતે મહાકવિ બીજો વર્ગ એટલાજ શબ્દ તેમણે ઉચ્ચાર્યા.

આજ વખતની બીજી પણ એક દંતકથા પ્રચલિત છે. એક વખતે ટૉલસ્ટૉય એક સ્ટેશનપર ઉભા હતા તેટલામાં એક ઉમરાવજીએ તેમને બોલાવીને તેમના હાથમાં એક ચીટી આપી; અને ઉપહારગૃહમાં બેઠેલા પોતાના પતિને તે ચીટી પહોંચાડવાનું જણાવ્યું. તેમના પોષાકપરથી તે તેમને બેકુત સમજી હતી. ચીટી આપતી વખતે મજૂરીની બે આની પણ તે તેમના હાથમાં મૂકવાને બૂલી નહતી. ટૉલસ્ટૉય તરતજ તે કામ બજાવી પાછા આવીને તે ડબ્બા પાસે ઉભા. એટલામાંજ તેમનો એક પરિચિત માણસ ત્યાં આવ્યો અને તેમની સાથે નમ્રતાપૂર્વક વાત કરવા લાગ્યો. વાત કરતાં કરતાં તેણે બે ત્રણ વખત કાઉંટ સંબોધન વાપર્યું તે પેલી બાઇના સાંભળવામાં આવ્યું અને તે આશ્ચર્ય પામી. તેણે એ કાણ છે એવી સાથે બેઠેલાઓમાં પૂછ્યા કરી તો જણાવ્યું કે તે કાઉંટ ટૉલસ્ટૉય છે. તરતજ તેને પોતાની બૂલ સમજાઈ અને તેણે બહાર આવીને નમ્રતાપૂર્વક ટૉલસ્ટૉયની મારી માગી અને પોતે આપેલા પૈસા પાછા માગ્યા. ત્યારે બડબડ હસી પડી ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું: “છટ્છટ્ ! બાઇ સાહેબ, એ તો મારા શ્રમનો બદલો છે. હું તે કદિ પાછા નહિ આપું !”

હજી પણ ટૉલસ્ટૉયનો સવારમાં ઉડીને ફરવા જવાનો ક્રમ ચાલુજ હતો. કદિ કદિ તે ટેનીસ પણ રમતા હતા. એ રમત માટે તેમના ઘરનીજ પાસે એક જગ્યા નક્કી થયેલી હતી. ઘડીભર ગમ્મતને ખાતરજ એ રમત તે રમતા હોવાથી તેમાં તે નિપુણ બનેલા નહતા; તથાપિ શારીરિક ચપળતાને લઇને પ્રસંગે એકાદ બેલાડુની સ્પર્ધામાં પણ તે ઉતરી શકતા હતા.

ધરગથુ રમતમાં શેત્રંજની રમત તેમને પ્રિય હતી અને તેમાં તેમણે સારી

પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

રૂશીયાના ધર્મોધિકારીઓ હજુ શાંત થએલા નહતા. પોતાની મહાસભાદ્વારા એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી તેમણે ટૉલ્સ્ટૉયપર પુરોષોત્તમ વરસાવી હતી. કૉન્સ્ટેંટિના કાધર જોને તો જાહેર ક્યું હતું કે ટૉલ્સ્ટૉય એક પાગલ છે. આ પુસ્તકનું નામ ‘ટૉલ્સ્ટૉયના શિક્ષણનું કળ’ એવી મતલબનું હતું. એ નામ રૂશીયન ભાષામાં એવી ખૂબીથી લખાએલું છે કે, એ પુસ્તક ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલું છે એવો પણ ધ્વનિ નીકળી શકે. પોતાના પુસ્તકનો બહોળો ફેલાવો થાય એ હેતુથી તેમણે દ્વિઅર્થી નામ ગોઠવ્યું હતું. પુસ્તક વેચનારાઓએ પણ ટૉલ્સ્ટૉયના નામથીજ તેનું વેચાણ ક્યું અને તેનો બહોળો ફેલાવો થયો. જે ધર્મસભાની ચોપડીઓનું વેચાણ ફક્ત સો પ્રત જેટલુંજ થતું તે ધર્મસભાને આથી હજારો પ્રતો ખપાવવાનો લાભ મળ્યો.

ધર્મગુરુઓએ આવી વિલક્ષણ યુક્તિ યોજેલી જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયના મિત્રો ચીડાયા. તેમણે એ લોકોને શિક્ષા કરાવવા માટે કાયદેસર ઉપાય લેવા ટૉલ્સ્ટૉયને સૂચવ્યું ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉયે હસીને કહ્યું:—“એવી યુક્તિથી જો તેમણે પીયર્સના સાણુની જાહેરાત વહેંચી હોત તો તે કંપનીએ તેમને દશ હજાર પાઉંડ આપ્યા હોત. તેમને એ જાહેરાતની યુક્તિની ખજર નહિ હોય.”

ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં ટૉલ્સ્ટૉયના જે નિબંધો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમાં, રૂશીયાના રાજકીય સુધારક મંડળને લખેલા પત્રો, દેશાભિમાન અને શાંતિ, આયબલ કેમ વાંચવું, વગેરે નિબંધો ખાસ મહત્ત્વના છે. કેટલાક રૂશીયનોએ એ નિબંધોનો પ્રચાર અનેક માર્ગે કરવાનો યત્ન આરંભ્યો હતો. રૂશીયન સરકારથી સ્વાભાવિક રીતે એ સ્થિતિ સહન થતી નહતી. તેણે એ કામ કરનાર અનેક વિદ્યાર્થીઓને જેલમાં મોકલ્યા હતા. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવામાં અનેક વિદ્યાર્થીઓનો ભોગ અપાતો જોઈ ટૉલ્સ્ટૉયને થણું દુઃખ થતું હતું. અંતે તેમણે એ બાબતમાં વડા પ્રધાનને એક પત્ર પણ લખ્યો. તેમણે તેમાં સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું કે ચોરને છોડી મૂકી સંન્યાસીને શૂળીએ ચઢાવવા જેવું કામ સરકાર કરી રહી છે. એવા યુવકોને પીડવા કરતાં મને પોતાનેજ ગમે તેવી શિક્ષા કરો. આજ વર્ષે તેમણે ‘અંત નજીક આવતો જાય છે’ એ નામનો નિબંધ લખ્યો. રૂશીયા અને હોલેંડમાં હવે લશ્કરમાં દાખલ નહિ થવા માટે શિક્ષા ખમનારા અસંખ્ય યુવકો દેખાવા લાગ્યા હતા. તેને અનુલક્ષીને એ નિબંધ લખાયો છે.

‘ખ્રિસ્તી ધર્મનાં તત્ત્વો’ એ નામનું એક નાનકડું પુસ્તક પણ આજ વખતે તેમણે લખ્યું હતું. ઇસુએ કહેલાં ધર્મતત્ત્વોનો ટુંકમાં, મુદ્દાસર અને સ્પષ્ટતાપૂર્વક ઉદાહરણ કરવા ખાતર તેમણે એ પુસ્તક લખ્યું છે. આ બાબતના પોતાના વિચાર તદ્દન ગામડીઆઓ પણ સમજી શકે એ હેતુથી ભાષા અને તેટલી સરળ રાખવાની

ચોજના હતી; પણ વિષય મૂળમાં વિશેષ કઠિન હોવાથી એ ચોજના ધારણા પ્રમાણે સફળ થઇ નહિ. આથી કેટલાક વખત સુધી એનું લેખન કાર્ય અટક્યું હતું. છેવટ કેટલાકોની વિનંતિને વશ થઇ જેમ તેમ એ લેખ પૂરો કરી તેમણે પ્રસિદ્ધ કરવા અનુમોદન આપ્યું. તત્ત્વદષ્ટિએ એ નાનો લેખ અત્યંત મહત્વનો છે; તથાપિ તેની રચના અને ભાષા એટલી કિલ્લેબળ બની છે કે તેના તીવ્ર જિજ્ઞાસુ વિના અન્ય કોઇને એમાં રસ પડે તેમ નથી. એથીજ તેનો પ્રચાર પણ થોડો થયો.

‘પુનરુત્થાન’ નામની નવલકથાનો થોડોક ભાગ આ વર્ષે તેમણે લખ્યો હતો. કેવળ સુશિક્ષિત જનો માટે આવા પ્રકારની નવલકથા લખવામાં સમય ગાળવો યોગ્ય છે કે નહિ, એ વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી તેનાં કેટલાંક પ્રકરણ લખાયા પછી તે જેમને તેમ પડ્યાં રહ્યાં હતાં. તેમને એવાજ વિચાર આવ્યા કરતા કે ગરીબ માણસો અંધારામાં અથડાતા ફરે છે તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર્ય ભોગવે છે તેમને માટે કંઈ થતું નથી; અને આવા પ્રકારની કથાઓ લખવાથી તો કાળનો વૃથાજ વ્યય થાય છે. પ્રભુ વહારે ધાવ ! એવા ગરીબ ખેડુતોના જે પોકારો થયા કરે છે, તેમનાજ સૂરમાં સૂર પૂરવો જોઈએ એમ તેમને લાગવા માંડ્યું.

‘કળા એટલે શું ?’ એ નિબંધ લખવાનું કામ પણ વચ્ચે વચ્ચે ચાલતું હતું. એ નિબંધે લગભગ પંદર વર્ષ લીધાં હતાં. એના માટે તેમણે અનેક સુપ્રસિદ્ધ નાટકકારોનાં નાટકો જોયાં, અનેક લોકપ્રિય કથાઓ વાંચી અને ભિન્નભિન્ન દેશોનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો પણ નીહાળ્યાં. આ પ્રમાણે આ વિષયમાં તેમણે બનતી સર્વ માહિતી મેળવી લીધી. વળી હસ્તલિખિત પ્રતને પણ છાપખાનામાં જતા પૂર્વે ફરી ફરીને તે તપાસી ગયા હતા; અને તેથી આ ગ્રંથ તેમના ગ્રંથોમાં મુખ્ય સ્થાન ભોગવવાને યોગ્ય બન્યો છે.

પુષ્કળ જમિનના માલીક બનીને ખેડુતોને રીખાવવાની વાત તેમને પસંદ ન હતી; તેજ પ્રમાણે વ્યાપારી ધોરણ પણ તેમને નાપસંદ હતું. તે કહેતા કે, વ્યાપારીઓ પણ જમિનદારોની માફક પ્રત્યક્ષ જૂલમ નહિ કરતા હોય; પરંતુ તેઓ પણ આડી અવળી રીતે અનીતિથીજ વર્તીને પોતાની તૂમડી ભરે છે. કારખાનાદારો માટે પણ તેમના એવાજ વિચાર હતા.

ઈંગ્લાંડમાં પણ ટોલસ્ટોયના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી ચાલીને બહુઓની એવી માન્યતા થઇ હતી કે, હાલની સમાજરચના, ધર્મમંડળ, સરકાર અને અન્ય સર્વ બાબતો મૂળ હેતુનો વિપર્યાસજ કરે છે.

ઈંગ્લાંડમાં ટોલસ્ટોયનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા ચરકોફે રૂશીયા છોડવું પડ્યાથી ઈંગ્લાંડમાં આવીને કરી હતી.

વાંચકોને યાદ હશેજ કે ધર્મોપાધ્યાયવર્ગ ટોલસ્ટોય વિરુદ્ધ કુલાંડ રચવાને

આતુરજ રહેતો. તે ધારતા હતા કે પોતાના એ પ્રયાસથી ટૉલ્સ્ટૉય પોતાના કાંમમાં પાછા પડી જશે; પણ ટૉલ્સ્ટૉય એટલા કાચા હૃદયના નહિ હોવાનો અનુભવ તેમને અદ્યક્ષાળમાજ મળ્યો. આથી અંતે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ત્રીજી તારીખે તેમનો વધ કરવામાં આવશે એવા નનામા પત્રો મોકલ્યા. પણ તેનીએ ટૉલ્સ્ટૉય પર કંઈજ અસર ન થઈ. માત્ર કાઉન્ટેસને મોટો ભય લાગ્યો. તેને રાત દિવસ ઉંધ આવતી નહિ. જ્યારે ઈરેલી તારીખ વીતી ગઈ ત્યારેજ તેના જીવને કંઈક ટાઢક વળી.

આ વખતની બે આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે; તે પરથી સામાન્ય જનસમાજ સાથે ટૉલ્સ્ટૉયનું વર્તન કેવું હતું તે સમજી શકાય તેમ છે.

યાસનાયાના તળાવમાંથી તુરતમાં જન્મેલા એક બાળકનું મૃત શરીર મળી આવ્યું હતું. લોકોએ એ કામ અમુક ખેડુતની વિધવા પુત્રીનું હોવું જોઈએ એવી ચર્ચા ચલાવી; પણ તે છોકરી બેઘડક કહેવા લાગી કે એ વિષે તેને કંઈજ ખબર નથી. આ સર્વ હકીકત ટૉલ્સ્ટૉયના કાનપર આવી હતી. એક દિવસે તે હમ્મેશની માફક ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી પાછાં વળતાં સહજ આડા માર્ગે તે ખેડુતને ઘેર ગયા; અને તેની પુત્રીને કહ્યું કે લોકો તારા પર શંકા લાવે છે. તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું કે પોતે નિર્દોષ છે. તેની હકીકત સાંભળી લઈ ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું: “તું નિર્દોષ હોય તો તો ડીકજ છે; પણ તેમ ન હોય તો તારા ચિત્તને કેવી ભયંકર યાતના થતી હશે તેની કલ્પના પણ મારાથી થઈ શકતી નથી. પ્રભુ તને તે સહન કરવાની શક્તિ આપો.” આ શબ્દો નીકળતા હતા તે વખતે ટૉલ્સ્ટૉયના ચિત્તની સહૃદયતા તેમના મુખપર એટલી સ્પષ્ટ તરી આવી હતી કે તે છોકરી અધિક વખત ઘેર રાખી શકી નહિ. તે એકદમ રડવા લાગી. પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરી તેણે ટૉલ્સ્ટૉયને કહ્યું: “મારી યાતનાની ભીષણતા કયા શબ્દોથી કહી બતાવું?”

આજ અરસામાં એક ખેડુતની કુમારી પુત્રીએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. એ ખેડૂત પ્રથમથીજ ધણો દરિદ્રી હતો; તેમાં આવો બનાવ બન્યો એટલે પડોશીઓ વગેરેએ તેની સાથેનો સંબંધ બંધ કરી દીધો. આથી તે ભૂખે દહાડા કાઢવા લાગ્યો. આ વાત ટૉલ્સ્ટૉયના જણવામાં આવી ત્યારે તેમણે તેને ઘેર જઈ આશ્વાસન આપ્યું, થોડીક રોકડ રકમ તેને આપી અને ઘેર આવી ખેતીના કામ માટે એક ઘોડો તથા એક દુઝણી ગાય મોકલી આપી.

પછી બે દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય પુનઃ તેને ઘેર ગયા ત્યારે પેલી છોકરીએ પૂછે પડી કહ્યું: “બાપુ, આપ ખરેખર દેવદૂતજ છો! મારા બાપની સ્થિતિ કંઠાલ છે, મારી માતા મરી ગઈ છે અને તેમાં વળી મારા હાથે ઘેર અપરાધ થયો. આવી દશામાં જગતને મોહું બતાવવા કરતાં આ બાળકને મારી નાખી આત્મહત્યા કર-

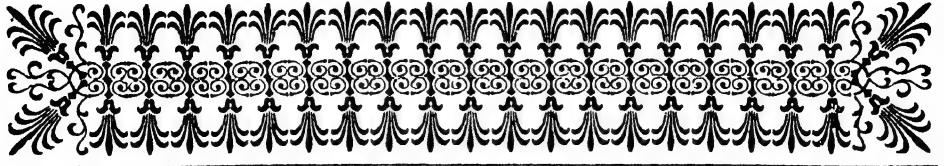
વાનો વિચાર આવતો હતો; પણ આપે આવીને અમને જીવતદાન આપ્યું છે.”

ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: “ભય માણસોનો નહિ પણ પ્રભુનોજ રાખવાની જરૂર છે. આપણે સર્વ મનુષ્ય છીએ અને સર્વજ પાપી છીએ. કમનશીય છોડી! આખાળકનો તે જીવ લીધો હોત તો તારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હોત તેનું હું વર્ણન કરવાને અશક્ત છું.”

એ પછી તેના પિતા તરફ જોઈ તેમણે કહ્યું: “નાહક સંતાપીને છોકરીને હેરાન ન કરશો. એને તો તમારે ધીરજ આપવી જોઈએ.”

ત્યારે ખેડુતે પગે પડી કહ્યું: “કાઉન્ટ સાહેબ, આપના ઉપદેશ પ્રમાણેજ ચાલીશ. આપે મદદ ન કરી હોત તો અમે સર્વ ભૂખેજ મૂચાં હોત. દશ વર્ષથી મારે ઘેર ગાય કે ઘોડાનું નામજ ન હતું. એવી સ્થિતિમાં આપે અમારા પ્રાણ બચાવ્યા છે અને અમારા ભાવી જીવનની વ્યવસ્થા કરી આપી છે તે માટે કેટલો આભાર માનું?” બોલતાં બોલતાં તે ખેડુત ટાલ્સ્ટોયના ચરણમાં લોટી પડ્યો. ત્યારે તેને ઉઠાડીને ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: “એક પ્રભુજ માત્ર સ્તુતિને યોગ્ય છે. તેના આગળ નમ્ર બનીને તથા તેનેજ મન અર્પણ કરીને સંકટોનું પણ તેનેજ નિવેદન કરવું. તે અનાથનો નાથ પોતાનો હાથ લ'ખાવ્યા સિવાય કદિ રહેતો નથી.”

પ્રકરણ ૨૬ મું--બહિષ્કાર.

૬.

સ. ૧૮૯૭માં ‘કળા એટલે શું’ એ પુસ્તક લખવાનું કામ ચાલુ હતું અને તે પૂરું થવા આવ્યા પછી પણ તેમાં સુધારો વધારો કરવાનું ધણાજ મહિના સુધી ચાલ્યું હતું. તેનાં અન્ય ભાષામાં ભાષાંતર કરવાનું કામ પણ ચાલતું હતું. જ્યારે ભાષાંતરકારોને ટાલસ્ટોયનું કથન સમજતું ન હતું ત્યારે પત્રવ્યવહાર પુષ્કળ ચલાવીને તે લોકો ખુલાસો મેળવી લેતા. આ સંબંધનો પત્રવ્યવહાર પુષ્કળ ચાલતો પણ તેને માટે તે કંટાળતા નહતા, અથવા વાદવિવાદથી ચીઝાદને કોષ્ટને તુચ્છકારભર્યો પત્ર પણ લખતા નહિ. પોતાના કથનનો ખુલાસો તે તદ્દન સૌમ્યતાપૂર્વક કરતા અને જ્યાં પોતાને ભૂલ થએલી જણાતી ત્યાં ખુલા દીલે તેનો સ્વીકાર પણ કરી લેતા. કોઈ ભાષાંતરકાર હૃદયપૂર્વક કામ કરતો જણાતો તો તેની સ્તુતિ કરીને તેને પ્રોત્સાહન આપતા. આ સંબંધમાં લખાએલા એક પત્રમાં તે લખે છે કે:—

“ખરેખર, તમારી સૂચનાઓ અતિ ઉત્તમ અને ઉપયુક્ત છે. એમાંની ઘણીખરી મને માન્ય છે અને તે પ્રમાણે મેં મારા મૂળ પુસ્તકમાં ફેરફાર પણ કર્યો છે. એ લેખ જલદીથી પૂરો કરવાની તમારી ઇચ્છા છે; પણ તે સફળ થાય એમ લાગતું નથી. પ્રથમ હું ધારતો હતો કે બાર ભાગમાં એ પૂર્ણ થશે; પણ હવે જણાયું છે કે વીસ ભાગ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.”

“મારું હાલતું કમણુ પણ પૂર્વ પ્રમાણેજ કટકાયક લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે આપણી ચોતરફની દુષ્ટ વસ્તુઓનું રૂપાંતર કરવાનું કામ આપણા હાથમાંજ છે. એમ કરવામાં જે અડચણ આવે છે તે એ છે કે આપણામાં તેને માટે આવશ્યક ધૈર્ય નથી હોતું. કાલેજ હું મોસ્કો આવ્યો છું. અહીંની અસ્ખલિત ધમાલ અને અનીતિનું સામ્રાજ્ય મને કંઈ પણ કરવા દેતું નથી. આ પુસ્તકના પ્રકાશન વિષે તમે તમારી પુષ્કળ અડચણો જણાવી છે, અને એવાજ પ્રકારના બીજાઓના પત્રો પણ આવે છે. હવે આ સંબંધમાં તમને હાથ જોડીને એટલીજ વિનંતિ

કરું છું કે, મને કંઈપણ પૂછશો નહિ. પ્રકાશનો હક છોડી દીધા પછી બીજી નવી નવી ઉપાધિઓ મને વળગવા લાગી છે.”

માર્ચમાં લખેલા એક પત્રમાં તે લખે છે:—

“જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, હવે મહિના એકમાં આ ગ્રંથ પૂરો થશે. એમાં કેટલેક સ્થળે મેં મહત્વના ફેરફાર કર્યા છે; પણ તે હાલ છપાતી રૂશીયન આવૃત્તિમાં નજરે નહિ પડે. એ ગ્રંથ પ્રથમ એક માસિકમાં ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યો છે. હવે તેમાંના કેટલાક ભાગ માટે સરકારી પરીક્ષકે વાંધો લીધો છે. તે કહે છે કે, એમાંના ધણીખરો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવા જોવો નથી. બધી મહેનત પાણીમાં ગઈ છે. એક રીતે જો કે એ વાંધો ખરાબ છે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ પણ ઠીકજ થયું છે; કેમકે એથી કરીને તેમાં કેટલાક મહત્વના ફેરફાર કરવાની તક મળી છે.”

“તમે તમારા પુત્રને ઘરમાંજ શિક્ષણ આપો છો એ વાત મને બહુજ ગમી છે. હાલનું શાળાઓનું શિક્ષણ એ કેવળ શિક્ષણનો ઢાંગ છે. તેના નિયત થએલો ક્રમ અને પદ્ધતિ જોઈને તેનો અંગ્રાહ્ય ભય છે અને તેથી તેના દોષ દૃષ્ટિએ પડતા નથી; પરંતુ એ બાલ્ય ચળકાટની પાછળ ધોર અંધકાર રહેલો હોય છે. તેમાં જે કંઈ શિક્ષણ મળે છે, તેમાં બહારનો દેખાવ કેમ રાખવો એટલુંજ શિખી શકાય છે; ખરા જ્ઞાનની જાણ પણ તેમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી.”

‘કળા એટલે શું?’ એ પુસ્તક રૂશીયામાં પ્રસિદ્ધ કરવું કે નહિ એ માટે ટોલસ્ટૉય ધણી વિચારમાં પડી ગયા હતા. છાપખાનામાંથી પ્રૂફો આવતાં અને પ્રત્યેક વખત તેમાં સરકારી પરીક્ષકે ફેરફાર કરેલા જણાતા. એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું તે માત્ર તેમના અસહ લેખના ધોરણે થએલું જણાય છે. એ સંબંધમાં તે એક પત્રમાં લખે છે:—

“આ અંગ્રેજી ભાષાંતર મારા હેતુને અનુસરતુંજ થએલું છે. રૂશીયન ભાષામાં એ ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે, પણ તે પ્રત્યેકનાપર પરીક્ષકની કાતર એવી રીતે ફરી વળી છે કે પુષ્કળ જગ્યાએ મારા હેતુનો વિપર્યાસ થએલો છે. આ સંબંધમાં મારા ખરા વિચાર જાણવાની જિજ્ઞાસા રાખનારને અંગ્રેજી આવૃત્તિજ વાંચવાની ભલામણ કરું છું.”

“સરકારી પરીક્ષક જાતના ઉપાધ્યાય છે. દેવળની ધાર્મિક ક્વાયતનું મને જેટલું જ્ઞાન છે તેટલુંજ આ વિષયમાં એ ગૃહસ્થને છે; પણ પોતાના ઉપરીને અપ્રિય લાગે તેવા વિચારોનો ઉચ્છેદ કરવા માટેજ તેમને ભારે પગાર મળતો હોવાથી તેમણે મારા વિચારોમાં પુષ્કળ ફેરફાર કરેલો છે. મારા વિચારોની જગ્યાએ પોતાના ઉપરીને પસંદ પડતા વિચારો તેમણે ધુસાડી દીધા છે. આ બાબતમાં

તકરાર કરીએ પણ રૂશીયામાં તેવી સવડ નથી. અહીંનો કોષ્ટપિણુ પત્રકાર એવી તકરારના પત્ર છાપે નહિ. માટે લક્ષમાં રાખવું કે, મારા નામથી પ્રસિદ્ધ થએલા આ પુસ્તકમાં ઘણા વિચાર અન્યના છે. ”

ઉપરોક્ત પુસ્તક ટૉલ્સ્ટૉયના દીર્ઘવિચારનું ફળ છે. એમાં તેમણે સાહિત્ય-સંગીતાદિ કળા અને માનવજીવનનો પરસ્પર શો સંબંધ છે, તેનો વિચાર કરેલો છે. ટૉલ્સ્ટૉય પોતે ઉત્તમ પંકિતના કલાભિજ્ઞ હોવાથી કળા અને કળાના મિથ્યા અનુકરણ વચ્ચેના સૂક્ષ્મ ભેદપર તેમણે હૃદયંગમ ચર્ચા કરેલી છે. પોતાની ભાવના અન્યના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કર્યા વગર જ્યાં માત્ર ક્ષણિક આનંદનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં ખરી કળા નથી હોતી. પણ કળાનું માત્ર ખોટું અનુકરણજ હોય છે.

તેમને જન્મતઃ સ્વભાવ તત્ત્વશોધનનો હોવાથી તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, કલાવંતના પ્રયત્નના મૂળ હેતુ તરફ લક્ષ આપવાની આવશ્યકતા છે. તેની કળામાં જગતને હિતકારક તથા અહિતકારક શું છે અને પોતાની કળાદ્વારા તે જગતને કયા માર્ગે ચઢાવવા ઇચ્છે છે, તેનો વિચાર અવશ્ય થવો જોઈએ. દેશાભિમાન ઉત્પન્ન કરનારી અને વિદેશીઓ પ્રત્યે દ્વેષ શિખવનારી એકાદ કવિતા કોષ્ટ કવિ લખશે તો તે વાંચીને તે દેશના લોકોને આનંદ થશે; પણ તેમાં પ્રદર્શિત થએલા વિચાર જગતના હિતની દૃષ્ટિએ તો સંદોષજ કરે; માટે તે કળાને દોષિત કહેવી જોઈએ. લોકોમાં જે પ્રકારના વિચાર પ્રબળ અને છે તેના પરજ તેમના સમાજની ભાવી રચનાનો આધાર રહે છે. કોષ્ટપણુ દેશના રીતરિવાજ અથવા કાયદાનો વિચાર કરીશું તો એ સર્વ દૃશ્ય બાબતોનું મૂળ ત્યાંના સામાન્ય જન-સમાજની ભાવનામાંજ રહેલું જણાશે. સમાજમાં જેવા પ્રકારની કળાને ઉત્તેજન મળે છે, તેવા પ્રકારેજ તેનો ભાવી જીવનક્રમ ધીમેધીમે નિશ્ચિત થતો જાય છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી વ્યક્તિ અથવા સમાજનું હિત સાધવામાં કળા કેટલી ઉપયોગી થઈ શકે છે, તે પ્રત્યેકના ધ્યાનમાં આવશે. માટેજ કહેવાની જરૂર નથી કે, જે કળાનું રહસ્ય સમજવાને સહેલું અને સ્પષ્ટ હોય, તથા જે કળાનું મહત્ત્વ સમાજના કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ વર્ગ સુધી પહોંચી શકે છે, તે કળાનું મહત્ત્વ અન્ય કળા કરતાં વિશેષ છે. એકાદ માણસ મોટો વક્તા હોય પણ તેનું વક્તૃત્વ ઠેઠ કનિષ્ઠ વર્ગ સુધીના મનુષ્યોને હલાવી મૂકનારું ન હોય, તો તે કળાનો શો ઉપયોગ ?

ટૉલ્સ્ટૉય કહે છે કે, માનવજાતની ખરી સેવા બજાવનારો કલાવંત તેજ છે કે જે મનુષ્યના મનની નિદ્રિત ભાવનાને જાગૃત કરી શકે છે; અને કળાનું રહસ્ય તથા ઉચ્ચ ધ્યેય સામાન્ય જનોનાં હૃદયમાં ઉતારી શકે છે. એમાં કંઈજ શક નથી કે, એ કાર્ય અત્યંત કઠિન છે. કળાના સામાન્ય ભક્તથી જેમ તે સાધ્ય થઈ શકે તેવું નથી, તેમ કેવળ કીર્તિને માટે અથવા

અન્ય ક્ષુદ્ર હેતુથી પ્રેરાઈને કળાનો આશ્રય કરનાર પણ ખરો કલાવંત બની શકતો નથી. આ અંચર્મા ટૉલસ્ટૉય કળાનો ખરો ઉપયોગ શા છે તેનો ઉદ્ધાપોહ કરતાં કહે છે કે:—

“કળાના હેતુ અને ધ્યેયનો સામાન્ય મનુષ્યોને સારો પરિચય થાય તો પછી શાંતિ જળવવા માટે જે કૃત્રિમ આયુધોનો આશ્રય લેવો પડે છે, તેમ કરવું પડે નહિ. અલ્પજ્ઞ, પોલીસ, સૈન્ય અને તેજ પ્રમાણે દ્વાખાનાં જેવી પરાંપકારી સંસ્થાઓ આજે ચલાવવી પડે છે તેનું કારણ એજ છે કે, મનુષ્યોના હૃદયની કામળ ભાવનાઓ હજી નિદ્રાવસ્થામાં છે. તે ભાવનાઓને જાગૃત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારા કલાઉપાસકોનું અસ્તિત્વ આપણામાં વિશેષ નહિ હોવાથીજ આપણને અન્ય કૃત્રિમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કળાનો અંતિમ હેતુ એજ છે કે, એવા કૃત્રિમ અને જૂલમી ઉપાયોને નષ્ટ કરવા.”

અંચર્કાર તરીકે ટૉલસ્ટૉયે માનવસમાજની જે કંઈ સેવા કરી છે, તેમાં પ્રસ્તુત અંચર્થી અત્યુચ્ચ સેવા થએલી છે. એમાં કંઈજ શંકા નથી કે, તેમના આ અંચર્નો જેમજેમ અધિકાધિક પ્રચાર થતો જશે તેમતેમ તેનું રહસ્ય સામાન્ય જનોને પરિચિત થતું જશે.

ઇ. સ. ૧૮૬૭-૬૮ ના અરસામાં ઇંગ્લાંડમાં તેમના વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટેનો ઉભરો આગ્યો હતો. એ મતો આચારમાં લાવવા પ્રયત્ન કરનાર મંડળોની સંખ્યા વધી ગઈ હતી પણ તે સફળ થયાં નહિ.

કાંઈપણ નવીન હીલચાલ શરૂ થતાં લોકો તેના તરફ શંકાની નજરે જોવા લાગે છે. તેના ગુણ કરતાં દોષ તરફજ તેમનું અધિક લક્ષ રહે છે. જુની બાબતોમાંની એક પણ બાબતને આ હીલચાલમાં છેડવામાં આવે છે એટલે પછી લોકો ધાંધલ મચાવવામાં બાકી રાખતા નથી. તેની સાથે એ પણ ખરું છે કે નવી હીલચાલમાં સામેલ થનારા સર્વ માણસો સમતોલ બુદ્ધિના હોવા શક્ય નથી. તેમાં કેટલાક વિચિત્ર માણસો પણ પ્રવેશ કરે છે અને એજ લોકો સારી હીલચાલોને પણ નિષ્ફળ બનાવે છે.

આજ અરસામાં ચરકોફે ટૉલસ્ટૉયનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ઇંગ્લાંડમાં છપાવવાની શરૂઆત કરી. રૂશીયામાં જે પુસ્તકો માટે મનાઈ થએલી હતી તેનાં પણ અંગ્રેજી ભાષાંતરો પ્રસિદ્ધ કરવાની તેણે તૈયારી કરી. ઇંગ્લાંડમાં ટૉલસ્ટૉયના વિચારોનાં ગમે તેવાં ભાષાંતરો તેણે છપાવી નાખવાથી ટૉલસ્ટૉયના નામથી ગમે તેવી વાતોનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. આ બાબતની જવાબદારી ટૉલસ્ટૉયપર નાખી શકાય તેમ નહિ હોવા છતાં ચરકોફે પ્રસિદ્ધ કરેલી જાહેરાતોમાં એવી ભાષા વાપરી હતી કે, એ સર્વ ઉદ્યોગ ટૉલસ્ટૉય પોતેજ ચલાવતા હોય એમજ સમજાય.

એજ અરસામાં 'પુનરુત્થાન' નામની નવલકથા પૂરી થવા આવી હતી. ટાલ્સ્ટોયના કેટલાક મિત્રવર્ગે તેનો અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક્ક વેચી તે નાણાંથી કુખ્યાર લોકોને મદદ કરવાની લલામણુ કરી ટાલ્સ્ટોયે એ વિચારને સંમતિ પણ આપી. પરિણામે અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેનો હક્ક લગભગ પાંત્રીસ હજાર રૂપિયાથી પિટર્સબર્ગના નીવા નામના વર્તમાનપત્રને મળ્યો. રૂશીયામાં તો તેમણે કોઈ જાતનો હક્ક રાખ્યોજ નહતો; તેથી કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં તે ચાલુ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થવા લાગી અને તેના પરથી અમેરિકામાં ભાષાંતરો પણ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં. એટલે નીવાના અધિપતિએ વાંધો ઉઠાવ્યો. આથી ટાલ્સ્ટોયે રૂશીયામાં કોઈએ એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ નહિ કરવી, એવી વિનંતિ સર્વ પત્રકારોને કરી અને તે સર્વેએ માન્ય કરી. 'યુદ્ધ અને શાંતિ' અથવા 'અના કુરેનીના' માં જેવી પ્રતિભા અને કળા દૃષ્ટિએ પડે છે, તેવીજ પ્રતિભા અને કળા આમાં પણ ઝળકે છે. એમાં તેમણે સામાન્ય જીવનક્રમ ઉત્તમ પ્રકારે દોરેલો છે. અનેક પ્રકારના રીતરિવાજ દીર્ઘકાળથી ચાલતા આવેલા હોય છે તેથી તેમાં રહેલી દુષ્ટતાનું ભાન થતું નથી; અને તે કેવી રીતે લખાઈ જાય છે તેની તેમણે સારી કદપના કરાવી છે. અર્થાત્ અંધપરંપરાનુસાર ચાલનારા લોકોમાં નીતિ અને અનીતિનો કેવો ઘાટાળો થાય છે અને શુદ્ધ અનીતિ નીતિ શી રીતે ગણાય છે, તેનું હૃદયગમ ચિત્ર આલેખેલું છે. માણસના મનને વિહ્વળ કરનારી વિષયવાસનાના ખેલ કેવા હોય છે તેનું વર્ણન પણ આમાં એટલું સ્પષ્ટતાથી કર્યું છે કે, કેટલાક પુસ્તક વેચનારાઓએ તેને અનીતિમય જણાવી તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો. પછી એજ કથાનકના આધારે એક લેખક નાટક લખ્યું અને તેનો પ્રયોગ અત્યંત લોકપ્રિય નીવડ્યો. છેવટે મૂળ પુસ્તક અને નાટકની લોકો તરફથી અતિશય માગણી આવવા લાગી ત્યારે તેજ પુસ્તક વેચનારાઓએ એ પુસ્તક વેચવા માંડ્યાં. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં તેનું ભારે વેચાણ થયું. અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થએલી આવૃત્તિના વેચાણથી પ્રકાશકને લગભગ પચાસ હજારનો ફાયદો થયો હતો. એને માટે ટાલ્સ્ટોયે પ્રકાશક પાસેથી કંઈજ રકમ લીધી ન હતી અને અન્ય ભાષાઓવાળા માટે પણ તદ્દન છૂટજ રાખી હતી.

ત્યારે આ મોટી વાર્તા લખવાનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે તે નાના નિબંધો પણ લખતા હતા. એ નિબંધો પૈકી હેગની સુલેહપરિષદ વિષેનો નિબંધ અત્યંત મહત્વનો છે.

યુવાન ઝાર બીજા નિકોલસે ગાદીપર આવ્યા પછી શાંતિનાં સ્તોત્ર ગાવા માંડ્યાં હતાં. તેણે યુદ્ધના પ્રસંગ ઓછા કરવા જોઈએ અને સૈન્ય તથા આરમાર પણ નિયંત્રિત કરવાં જોઈએ, એવા અર્થનો એક ખલીતો સર્વ રાષ્ટ્રો તરફ

મોકલ્યો હતો. તેની આ કૃતિથી શાંતિવાદી લોકોને આનંદ થયો, પણ એ બ્રામ્હ દેખાવથી ટૉલસ્ટૉય ફસાય તેવા ન હતા. તેમણે તરતજ જાહેર કર્યું કે, “એવી સુલેહપરિષદ કેવળ દાંભિકતાની મર્તિ હોઈ લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખવા માટેજ તેને રંગભૂમિ પર લાવવામાં આવે છે. શાંતિનો સાચો માર્ગ લોકો જોઈ ન શકે તે હેતુથીજ એવી પરિષદોના પડદા રાજપ્રકરણી લોકો પ્રજાનાં નેત્રોની આડા બાંધે છે. યુદ્ધસામગ્રી ઘટાડવાની તેમની લેશ માત્ર ઇચ્છા હોતી નથી; તેમજ એવી ઇચ્છા એ લોકો કરવાનાંજ નથી. જ્યારે સામાન્ય જનસમાજની એવી માન્યતા પ્રબળ થશે કે, સૈનિકનો ધંધો એ ધાડપાડુ અને ખૂનીનો ધંધો છે માટે તેમાં જોડાવું જ જોઈએ નહિ; ત્યારેજ એવા અત્યાચારો પર અંકુશ રહેશે.”

ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના એપ્રિલમાં ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ એવી બગડી ગઈ હતી કે તે પચારીમાંથી ઉડશે કે કેમ તે સમજાતું નહતું. આ સમયે રૂશીયાની મહા-ધર્મપરિષદે એક ગ્રંથ ખલીતો પોતાના કાર્યકારી ઉપાધ્યાય તરફ રવાના કરી તેમાં જણાવ્યું કે, ટૉલસ્ટૉય જીનાપંથની વિરૂદ્ધ હોવાથી તથા મહાપરિષદના દેષ્ટા હોવાથી કોઈએ તેમને તીર્થપ્રસાદ આપવો નહિ; અને જો તે મૃત્યુ પામે તો તેના આત્માના તારણ માટે આવશ્યક ધર્મવિધિ પણ કોઈએ કરવી નહિ. આ ખલીતાની ઘણાંઓને ખબર પડી હતી; પણ તે ગુપ્ત હોવાથી તેના વિષે કોઈએ જાહેરરીતે વિશેષ ચર્ચા કરી નહિ.

આ વર્ષમાં અંગ્રેજો અને બોયરો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ થયું હતું. એ વિષે એવી વાત ફેલાઈ હતી કે, ટૉલસ્ટૉયના વિચાર અંગ્રેજોની વિરૂદ્ધમાં છે. એ ઉપરથી એક અંગ્રેજ સ્નેહીએ તેમનો મત પૂછવાથી તેને લખેલા પત્રમાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે કે, “મારા મત તરીકે જે હકીકત પ્રકટ થઈ છે તેવા અર્થના શબ્દો હું બોલ્યો નથી. એક દિવસે એક લેખક પોતાનું પુસ્તક મને ભેટ આપવા આવ્યો હતો. વાત કરતાં કરતાં યુદ્ધ વિષે તેણે મારો મત પૂછ્યો. મેં કહ્યું કે, એમાં ઇંગ્લાંડનો જય થાય કે પરાજય થાય, તેનો મને કંઈજ લર્ષ કે શોક થવાનો નથી. હા, યુદ્ધનાં કારણોનો જે નાશ કરે છે તેને માટે હું મગર થાઉં છું. આ હકીકત મીઠું મરચું બભરાવીને એ લેખકે વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.”

“મારો મત તો એવો છે કે, એવા હમલાઓનો જવાબ આપવા કરતાં તેની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે. પોતાના પત્રોનાં કાલમે અને તેની સાથે સાથેજ ખીસ્સાં પણ—ભરવા માટે પત્રકારો તો એવું તેવું શોધ્યા કરે અને છાપ્યાજ કરે; આજે તમે એક વાતને ખોટી ફરાવશો એટલે કાલે તે ચાર ખોટી વાતો છાપશે.”

“મેં ‘પુનરુત્થાન’ ના પૈસા લેવામાં ખોટી ભૂલજ કરી છે એમ મને લાગે છે. એ માટે હવે મને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. જે લખવું હોય તે લખી નાખવું,

પછી તેનું જે થવાનું હોય તે થવા દેવું, એ પૂર્વની પદ્ધતિજ હવે હમ્મેશને માટે સ્વીકારવાનો છું.”

“કર આપવા વિષેના મારા શા વિચાર છે, એમ તમે પૂછ્યું છે. ખ્રિસ્તના અનુયાયી તરીકેજ નહિ, પણ વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલનાર માણસ પણ કર ન આપી શકે એમ મારું માનવું છે. પ્રત્યેક ધાર્મિક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે કે, સરકાર જે અનેક અપરાધ કરે છે તેમાં તેને કર આપીને ભાગીદાર ન બનવું. ઘણાઓ કહે છે કે એ વાત અવ્યવહાર છે; પણ ખરી હકીકત એ છે કે તેમનામાં એ કાર્ય કરવા જેટલું ધર્મબળ અને શ્રદ્ધા નથી. પોતાની એ અયોગ્યતા તેઓ ખોટી રીતે ધર્મના પવિત્ર સિદ્ધાંતપર લાદે છે. જે તમારે સાચા ધાર્મિક બનવું હોય તો તે હરતે હરતે નહિ બની શકે.”

હવે ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ વિશેષ ચિંતાજનક થઈ હતી. કેટલાક દિવસ સુધી તે પત્ર પણ લખી શક્યા નહતા. તેમની દૃઢતા અને મનઃશક્તિ અજબ હતી; છતાં આ આગરે તેમના લેખનમાં અનેક અંતરાય ક્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના નવેમ્બરમાં તે મોસ્કો જતા હતા, તેમાં વળી એક મુકામે ઇન્ફલ્યૂન્ઝાથી તે પટકાયા. એ તાવથી તે ઘણા મહિના અશક્ત રહ્યા હતા. આ માંદગીના સંખંધમાં તેમના એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે:-

“ઘણા દિવસે આજે મને સહજ રીક લાગતું હોવાથી આ પત્ર જાતે લખું છું. ઘણા દિવસ થવા છતાં હજી જીર્ણોન્નવર ખસતો નથી અને તેથી અતિશય ક્ષીણતા આવી થઈ છે. મારી પાચનક્રિયા તદ્દન બગડી ગઈ છે અને અન્નપરની રૂચિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. પણ શરીરની ક્ષીણતાની અસર મનપર થએલી નહિ હોવાથી આ માંદગી માટે મને સંતાપ થતો નથી. ઉલટું આ દેહપીંજરમાંથી જલદી મુક્ત થવાશે એમ લાગી આનંદ થાય છે. કાંઈ વખત હજી ઘણાં કામ કરવાનાં બાકી છે અને કેટલાક અધૂરાં છે, એ વિચાર ઉદ્ભવી દુઃખ પણ થાય છે.”

ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના આરંભમાં રૂશિયન પ્રજામાં અસંતોષની છાજો ભારે પ્રમાણમાં ઉઠવાની તૈયારી હતી. અત્યાર સુધી દબાઈ રહેલો અસંતોષ મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીવર્ગમાં વધારે દેખાવા લાગ્યો. તેઓમાં નાનાં નાનાં તોફાનો થવા લાગ્યાં. એ તોફાનોને દબાવવા વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની લશ્કરમાં ભરતી કરવાનો સરકારે હુકમ કર્યો. આ હુકમના આધારે કીફ વિશ્વવિદ્યાલયના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરમાં મોકલવામાં આવ્યા. સરકારના એ કૃત્યના નિષેધાર્થે ઠેર ઠેર સભાઓ ભરાવા લાગી. પિટર્સબર્ગમાં એ કામ માટે વિદ્યાર્થીઓની એક પ્રચંડ સભા ભરાઈ હતી. એ સભા તોડી પાડવા સાફ પિટર્સબર્ગના ગવર્નરે કોઝાક સ્વારો પાસે હુમલો કરાવ્યો. આથી ઘણાઓ ધાયલ થયા. સરકારના એ કૃત્યને

મોટા મોટા અમીર ઉમરાવોએ પણ વખોડી કાઢ્યું. એમાં ‘પ્રિન્સ વીઝેનસ્કી’ નામનો એક સરદાર હતો. તેણે એક સભા મેળવીને સરકારના કાર્ય પર સખત ટીકા કરી. આથી આદશાહે એને રૂબરૂમાં બોલાવી તેનું અપમાન કર્યું. આ સંબંધમાં ટોલ્સ્ટોયે પ્રિન્સને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો છે:—

“આદશાહે તમને આ કાર્ય માટે દૂષણ આપ્યું છે પણ એમાં તમારો દોષ નથી. અમે સર્વ જાણીએ છીએ કે આદશાહ પોતાનું થૂંક ઝીલનારાના નાદે લાગ્યો છે. તમે એ સદ્કૃત્યથી સમગ્ર રૂશીયાની પ્રજા પર જે ઉપકાર કર્યો છે તે કદિ પણ અમે ભૂલીશું નહિ. સાંપ્રતની શહેનશાહતમાં તમને અતિ માનનીય સ્થાન મળ્યું છે. આદશાહ વિરૂદ્ધ વર્તવાથી સ્થાનબ્રષ્ટ થવાશે, એ વાત જાણુવા છતાં પણ સરકારના પથ તુલ્ય કૃત્યનો સ્પષ્ટતાથી નિષેધ કર્યો છે, તે પરથી તમારી ન્યાય-બુદ્ધિ અને કોમલ હૃદય વ્યક્ત થયાં છે. આ કૃત્યથી મારા મનમાં તમારે વિશે આદર ઉત્પન્ન થયો છે તે આ પત્રદ્વારા વ્યક્ત કરું છું.”

રૂશીયન લેખકોની મંડળીએ પણ સભા ભરીને સરકારના આ કૃત્યનો નિષેધ વ્યક્ત કર્યો હતો. એ મંડળને ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યાનું ફરમાન વડા પ્રધાને તેના સભાપતિ પર મોકલી આપ્યું હતું.

આ રીતે રૂશીયામાં નવજીવનનો સંચાર થતો હતો. આદશાહની ત્રાસદાયક જૂંસરી ક્યારે ને ક્યારે પણ રૂશીયન પ્રજા ઉતારી નાખશે એવાં ચિહ્ન દેખાવા લાગ્યાં હતાં. રૂશીયાની મહાધર્મસભા તો સરકારને સહાય કરવા એક પગેજ થઇ રહેલી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે સભાએ એક નીચલા આશયનું ફરમાન કાઢીને ટોલ્સ્ટોયનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.

“સાંપ્રતમાં કાઉન્ટ લીયો નામનો એક લુચ્ચો ભવિષ્યવાદી ઉત્પન્ન થયો છે. રૂશીયામાં એ ગ્રંથકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જન્મથી એ રૂશીયન હોઇ શિક્ષણથી તથા ધર્મથી જુના રૂશીયન ધર્મપંથનો છે. એ પોતાની બુદ્ધિના મિથ્યા-ભિમાનથી બ્રષ્ટ થયેલો હોઇ પ્રભુ અને ખ્રિસ્ત વિરૂદ્ધ મસ્તક ઉંચકે છે. તેણે જાહેર રીતે જુના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રભુએ તેને જે બુદ્ધિ આપી છે તેનો ઉપયોગ ધર્મવિરૂદ્ધના મતો લોકોમાં પ્રચારી તેમનાં અંતઃકરણ બ્રષ્ટ કરવામાં કરે છે. જે ધર્મમાં આપણા પૂર્વજો ઉછર્યા હતા, જે ધર્મમાં તેમણે મુક્તિ મેળવી હતી અને જે ધર્મને સમગ્ર રૂશીયા વળગી રહેલું છે, તે ધર્મવિરૂદ્ધના વિચારોનો પ્રચાર કરવાનું તે પાપ કરી રહ્યો છે.”

“માટે જેઓ તેના નાદે લાગી બ્રષ્ટ થયા છે તેમની તથા ટોલ્સ્ટોયની જાણુ સાડ અમે પ્રભુ સમક્ષ જાહેર કરીએ છીએ કે, તે અમારા ધર્મસમાજથી બહાર છે.”

આ ફરમાન પ્રસિદ્ધ થયા પછી ધર્મસભાના અધ્યક્ષને કાઉંટેસે એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે, “આપના ફરમાનથી લીધેાતો કોષ્ટ પશુ બહિષ્કાર કરશે નહિ, એટલુંજ નહિ પણ તેમના વિષે રૂશીયા તેમજ બહારના દેશોમાં અધિકજ સહાનુકંપા ઉત્પન્ન થશે.” આગળ લખતાં તે લખે છે કે:—

“સભાએ કાઉંટ વિરૂદ્ધ એક ગુપ્ત ફરમાન પણ કાઢ્યું છે. એ ગુપ્ત હુકમ જણાવે છે કે, કાઉંટ મૃત્યુ પામે તો કોષ્ટએ તેની ધર્મવિધિ કરવી નહિ; પણ આ હુકમથી હાનિ કેને થવાની છે ? પ્રાણ ઉડી ગયા પછી રહેલા જડ શરીરને એથી શું નુકશાન થવાનું છે ? તમે તેમનાં કુટુંબીઓને પણ ત્રાસ આપવા ઇચ્છો છો કે શું ? શું તમારી એવી ખાત્રી છે કે, મારા પતિના મૃત્યુ પછી, માણસનો ભય નહિ રાખનાર તથા ભૂતના ઉદ્ધારને પ્રભુની સેવા માનનાર કોઈએ ઉપાધ્યાય નહિ મળે ? કદાચિત્ તે પણ નહિ મળે તો મજૂરીની આશાથી કામ કરનાર કોષ્ટ ગરીબ માણસ પણ મળશે કે નહિ ?”

ધર્મસભાના એ ફરમાનથી રૂશીયામાં ખળભળાટ થવા લાગ્યો. એક બાબુએ ટૉલ્સ્ટૉયના લકતો ધર્મસભાપર ચીડાઈ ગયા ત્યારે ખીજ બાબુએ કર્મક માણસો ટૉલ્સ્ટૉયપર ચીડાયા. વળી પાછા ખૂનની ધમકીના પત્રો આવવા લાગ્યા. સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોમાંથી તેમનાં પુસ્તકો કાઢી નખાવવામાં આવ્યાં. લોકો ટૉલ્સ્ટૉયના સન્માનાર્થે સભા વગેરે ભરે તો તેની હકીકત પ્રસિદ્ધ નહિ કરવા વર્તમાનપત્રોને ફરમાન થયાં. તેમના ફેટા પ્રસિદ્ધ કરવાની બંધી થઇ અને મોસ્કોના મઘપાન-નિષેધકમંડળે સભાસદમાંથી તેમનું નામ કાઢી નાખ્યું. અરે એટલુંજ નહિ પણ ટૉલ્સ્ટૉયપર કોષ્ટ તાર કરવા જતું તો તે તાર લેવાને પણ ખાતું ના પાડતું. તેમનો સર્વ પત્રવ્યવહાર પોસ્ટખાતું ફેાડી જોતું અને સહાનુભૂતિના પત્રો કાઢી નાખી ધમકીના તથા ગાળોનાજ પત્રો માત્ર પહોંચાડી દેતું.

ધર્મસભાની આ આજ્ઞાથી સામાન્યજનોનું તો તેમનાં પુસ્તકો તરફ વિશેષજ લક્ષ્ય ખેંચાયું. પ્રથમ કરતાં તેનું વેચાણ વધી ગયું અને સર્વત્ર તેમના વિચારોની ચર્ચા થવા લાગી. સોમયાનોફ કહે છે કે, આગગાડી, હોટેલ વગેરે જ્યાં જુઓ ત્યાં એ સિવાય કંઈજ સાંભળાતું નહિ. એક દિવસે સવારમાં ટૉલ્સ્ટૉયને મોસ્કોના એક રાજમાર્ગપરથી જતા જોઇને કોષ્ટ એક ગૃહસ્થે કહ્યું: ‘જુઓ, આ સેતાનનો અવતાર જાય છે.’ આ શબ્દો સાંભળતાંજ આબુખાબુના લોકોએ ટૉલ્સ્ટૉયનો ત્રણ વાર જયઘોષ ગળાવ્યો. એ અરસામાં પિટર્સબર્ગમાં ચિત્રનું એક મોટું પ્રદર્શન ભરાયું હતું. તેમાં રેપિન નામના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારે ટૉલ્સ્ટૉયની એક છબી ગોઠવી હતી. એ છબીને લોકો હરમેશ પુષ્પ હાર ચઢાવતા હતા. એ પ્રકાર જોઇ રૂશીયન અધિકારીઓનાં મન લડકી ઉઠ્યાં. તેમણે એ ચિત્રને પ્રદર્શનમાંથી દૂર

કરવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારથી ટોલસ્ટોય કોષ્ટપણ જગ્યાએ વિદ્યાર્થીઓની નજરે પડતાં તરતજ તેઓ જયધોષ કરવા લાગતા. તાર અને ટપાલપર અંકુશ હોવા છતાં હમ્મેશાં કોષ્ટને કોષ્ટ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ પ્રત્યક્ષ આવીને ટોલસ્ટોયને અભિનંદન આપી જતા. ટોલસ્ટોયને પોતાને એ અહિંકાર માટે કંઈજ લાગતું નહિ. ઉલટા પોતે એવું શું સદ્કૃત્ય કર્યું છે કે લોકો આટલો આદર સત્કાર કરે છે એમ પૂછતા.

ટોલસ્ટોયે ધર્મસભાના ખલીતાનો જે ઉત્તર આપ્યો છે તે અતિ ઉચ્ચ અને ઉદાર વિચારોથી પૂર્ણ છે. તેમાં તે કહે છે:—

“પુરાણમતાભિમાની નામથી ઝોળખાતા રશીયન ધર્મપંથનો મેં સંબંધ તોડી નાખેલો છે એ વાત સર્વથા ખરી છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, ઇસુની વિરુદ્ધ બળવો જગાવવા માટે મેં તેમ કર્યું નથી. ઉલટું તેની સેવામાં સર્વશક્તિ વાપરવાના હેતુથીજ તેમ કર્યું છે. એ સંબંધ તોડતાં પૂર્વે લોકોને ખરૂં ધર્મજ્ઞાન એ પંથ આપતો નથી એવો મને સંશય આગ્યો. આથી કેટલાંક વર્ષો સુધી એ પંથનાં તત્ત્વો અને તેના આચાર તથા વિધિઓનો મેં ખરા મનથી અભ્યાસ કર્યો. તેનાં તત્ત્વો સારી રીતે લક્ષમાં આવે તે સાડ તેનાં સર્વ પુસ્તકો વાંચ્યાં. તેમાં બતાવેલ ઇશ્વરવિષયક જ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો અને મારી ખુદ્દિ પ્રમાણે તત્ત્વોની પરીક્ષા પણ કરી. તેના આચારનું રહસ્ય સમજવા સાડ તેણે નિયત કરેલા નિયમોનું વર્ષથી વધારે દિવસ સુધી ખરાખર પાલન કર્યું. એ પંથે કહેલા સર્વ ઉપવાસો કરીને પ્રત્યેક પ્રાર્થનાના સમયે હું હાજર રહેતો હતો. આ રીતે સદ્બુદ્ધિ-પૂર્વક એ પંથનો અભ્યાસ કર્યા પછી મને ઓક્સપોણે જણાવ્યું કે, એ પંથ ફસામણીનો, તદ્દન ખોટાં તત્ત્વોપર રચાયેલો અને અત્યંત હાનિકારક છે. તેના આચાર તેમજ વિચારમાં ઢોંગ અને દંભ ભરાયેલો હોઈને ખ્રિસ્તે કહેલું જ્ઞાન છુપાવી રાખવાનું જ કામ માત્ર તે કરે છે.”

“આટલું થયા પછીજ મેં એ પંથનો ત્યાગ કર્યો, તેના આચાર છોડી દીધા અને મૃત્યુપત્રમાં પણ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, મારા શય આગળ એ પંથ સાથે સંબંધ રાખનાર કોષ્ટપણ વ્યક્તિએ પ્રાર્થના કરવી નહિ; અને તરતજ શયને અવલ મળેલે પહોંચાડી દેવું.”

“એ પંથના સર્વ મતો મને અમાન્ય છે. એની ત્રિમૂર્તિની કલ્પના, કુમારીના પેટે પ્રભુનો જન્મ હોવાની ઇશ્વરોહી કલ્પના, વગેરે મને તદ્દન અમાન્ય છે. પણ પ્રભુનું અસ્તિત્વ નથી એમ મેં કદિએ કહ્યું નથી. મારો મત તો એવોજ છે કે, તે શુદ્ધ ચૈતન્યમય, પ્રેમસ્વરૂપ અને સર્વનું મૂળ સ્વરૂપ છે. તેની ઇચ્છાનુસાર વર્તવું એજ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે અને તેજ માનવજીવનનું સાદૃશ્ય હોઈ, એ સફળતા શી રીતે સાધ્ય થઈ શકે એજ ખ્રિસ્તે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે એમ પણ હું માનું છું.”

“આપે આપના ફરમાનમાં કહ્યું છે કે, ‘મૃત્યુ પછી સર્વનો ન્યાય થાય છે એ વાત ટોલ્સ્ટોયને માન્ય નથી.’ હું સ્પષ્ટપણે કહું છું કે, મૃત્યુ પછી પ્રભુનો પુત્ર પુનઃ અવતાર લઈ કોઈને કાયમનો નરકવાસ તો કોઈને કાયમનો સ્વર્ગવાસ આપે છે, એવોજ જો આપનો મત હોય તો મને તે સર્વથા અમાન્ય છે. મારો મત તો એવો છે કે, માનવી આત્મા અમર છે અને તેનાં ભલાં ભૂંડાં કર્મફળ મૃત્યુ પછી તો શું પણ ચાલુ જીવનમાંજે ભોગવવાં પડે છે. પ્રત્યેક સદ્કૃત્ય જે પ્રમાણે કલ્યાણકારી છે, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક દુષ્કૃત્ય નુકશાનકારક છે.”

“આપ કહો છો કે, ‘એને પંથના આચાર વિચાર માન્ય નથી.’ આપનું એ કથન ખરું છે. આપનો સર્વ ક્રિયાકાંડ કેવળ દુસામણીનો અને ખ્રિસ્તે કહેલા જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ છે. એવા આચારથી તો પવિત્ર શાસ્ત્રે આપેલી આજ્ઞાઓનો ભંગજ માત્ર થાય છે.”

“ધર્મસભા જે તત્ત્વોપર વિશ્વાસ હોવાનો ભાસ કરાવે છે તે તત્ત્વો મને પણ માન્ય છે; અને મારી એજ ઇચ્છા છે કે એજ તત્ત્વોપર તેનો ખરેખરો વિશ્વાસ બેસે. લોકોની આંખો આગળ તત્ત્વોનો પડદો લટકાવી તેની પાછળ જે અનુચિત કૃત્યો સભા કરે છે, તે માત્ર મને માન્ય નથી.”

“પ્રભુનું અસ્તિત્વ છે અને તેથીજ માઈ અસ્તિત્વ છે એવો મને વિશ્વાસ છે; તથાપિ ઇસુખ્રિસ્ત મનુષ્ય હોવા છતાં તેને પરમેશ્વર માનવો એ તેનો ભયંકર ઉપમર્દ છે એમ પણ મને લાગે છે. પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર વર્તવામાંજ મનુષ્યનું ખરું કલ્યાણ રહેલું છે; અને મને વિશ્વાસ છે કે, તેની ઇચ્છા એવી છે કે માણસોએ પરસ્પર પ્રેમ રાખવો. માટે આદ્ય કર્તવ્ય એ છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જે પ્રેમ બીજરૂપે વસેલો છે, તેનો વિકાસ કરી વિશ્વવ્યાપી વૃક્ષ બનાવવું. એ રીતે મનુષ્યો વર્તવા લાગશે તો આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ બની જશે અને હાલની મારામારીની, લુચ્ચાઈની અને દંડુકાશાહીની પરિસ્થિતિ બદલાઈ જશે. પ્રેમનો વિકાસ કરવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે, પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી; પણ એ પ્રાર્થના એકાંતમાં થવી જોઈએ. ઇસુની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે, પુષ્કળ લોકોના સમૂહમાં પ્રાર્થના કરવી નહિ. એ પ્રાર્થના શી રીતે કરવી તે ઇસુએ એક દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. ”

“મારા ધર્મવિચારો કેવા છે તે મેં અહીં સ્પષ્ટ કર્યા છે. મારા એ વિચારોથી કોઈને અડચણ થતી હોય, કોઈને ત્રાસ થતો હોય અથવા કોઈ નાખુશ થતો હોય, તોપણ તેમાં મારાથી ફેરફાર થવો શક્ય નથી. જે પ્રમાણે હું માઈ શરીર બદલી શકું તેમ નથી, તેજ પ્રમાણે વિચાર પણ બદલાય તેમ નથી. મારો જીવનક્રમ નિશ્ચિત થયેલી દિશાએજ ચાલવાનો છે. જે ઈશ્વર સમક્ષ ઉભા રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યાવિત થોડાજ વખતમાં આવવાનો છે, ત્યાં મારે એકલા ઉભા રહેવાનું

છે, અને મારાં બધાં બૂંડાં કર્મનાં ફળ મને એકલાનેજ મળવાનાં છે; માટે મારે મારા માર્ગેજ ચાલવું જોઈએ. જે વાતપર વિશ્વાસ ન હોય તેપર વિશ્વાસ છે એમ અન્યને સંતોષવા ખાતર હું નહિ કહી શકું. મારા વિચારો સર્વથા અને સર્વ કાળ ઉપયોગી થશેજ એમ હું કહેતો નથી; તથાપિ મારી વિવેચકશુદ્ધિને અને અંતઃકરણને એથી વિશેષ યોગ્ય તત્ત્વો જણાયાં નથી. જે એવાં તત્ત્વ કોઈ મને ખતાવી આપશે, તો જરૂર હું તેનો સ્વીકાર કરીશ. સત્ય સિવાય અન્ય ધર્મજ નથી અને પ્રભુને પણ તે વિના ખીજું પ્રિય નથી. હું જુના ધર્મવિચારને ગ્રાહ્ય ગણી તે પ્રમાણે વર્તતો હતો ત્યારે મને બહુજાન યાતના સહન કરવી પડી હતી. હવે પુનઃ તેજ યાતનામાં ફસાવાની ઇચ્છા નથી. પક્ષી ઇંડામાંથી બહાર પડીને આકાશમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક ઉડવા લાગે છે એટલે પુનઃ ઇંડાના કવચમાં પ્રવેશ કરવાનું તેને માટે અશક્ય બને છે; તેજ પ્રમાણે જુના ધર્મપંથમાં હવે મારો પ્રવેશ અશક્ય છે. ”

“જે ધર્મપંથમાં મારો જન્મ થયો તે ધર્મપર એક સમયે મારો પ્રેમ હતો; અને મારા મનની શાંતિને દૂર રાખી તે પંથને હું વળગી રહ્યો હતો; પરંતુ પછીથી એ પંથપરથી માફે લક્ષ ખસી જઈને કેવળ સત્યનેજ વળગ્યું છે. સત્ય સિવાયની જગતની કોઈપણ વસ્તુપર મને પ્રેમ નથી. મારો વિશ્વાસ છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સત્યને સ્થાન છે અને તેથીજ હું તેને વળગી રહ્યો છે. આ માફે લક્ષ જોટલા પ્રમાણમાં દૈવ હશે તેટલાજ પ્રમાણમાં શાંતિ અને સુખ હું મેળવી શકવાનો છું; અને તેજ પ્રમાણમાં મને શાંત તથા સુખી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે.”

આ મહિનામાં રૂશિયામાં તોફાનોનું જોર વધી પડ્યું. સરકારના છળથી ત્રાસી ગએલી જનતા ઉચ્છ્રંખલ બની અને તેના દુઃખનો આવેગ અનેક સ્થળે તોફાનોના રૂપે બહાર પડ્યો. આ પરિસ્થિતિ જોઈને ટોલસ્ટૉયે બાદશાહ અને વડા પ્રધાનને નીચલી મતલબનો પત્ર લખ્યો:—

“હમણાં ચોતરફ જે તોફાનો પ્રવર્તે છે તે કદાચિત્ત તરવારની ધારથી દબાવી દેવાનું શક્ય હશે; પરંતુ તેની સાથે જે લશ્કર અને પોલીસપર સરકારને વિશ્વાસ છે, તેઓ એમ સમજીને પોતાનાં હથિયાર મૂકી દે કે ‘સરકાર આપણા ભાઈઓનાં ખૂન આપણા હાથે કરાવે છે’ તો તે પણ શક્યજ છે, ધડીબર માની લઇએ કે, એ તોફાનો દબાઈ જશે; પરંતુ તેથી એમ તો નહિજ કહી શકાય કે આગ હોલવાઈ ગઈ છે. ઉપરથી દબાવી રાખવાથી તે અંદરજ ધૂંધવાયા કરશે અને અંતે એટલા પ્રચંડરૂપે બહાર પડશે કે, તે સમયે થનાર અપરાધ તથા યાતનાનું માપ પણ કોઈ નહિ આંકી શકે.”

“તમને લાગે છે કે, કેટલીક અસંતુષ્ટ વ્યક્તિઓની ઉશ્કેરણીથી આ તોફાનો

ઉદ્ભવ્યાં છે; પરંતુ એ વાત જો ખરી હોત તો પાંચ સાતને તુરંગમાં ધકેલી મૂકવાથી અથવા તેમને વધ કર્યાથી બધું બંધ પડી ગયું હોત; પણ ગયાં ત્રીસથી વધુ વર્ષોથી અસંતુષ્ટ તરીકે હજારો હદપાર થયા છે અથવા માર્યા ગયા છે; તથાપિ એવા લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતીજ નય છે અને અસંતોષની આગ વિશેષજ પસરતી જાય છે. પૂર્વે જે આગ હજારો સુધી પહોંચેલી હતી તે હવે લાખોનો પણ આંકડો ઓળંગીને કોટિની પંક્તિમાં પ્રવેશ કરે છે. રાષ્ટ્રના ધણીખરા ભાગમાં તે વ્યાપી ગઇ છે. આવી સ્થિતિમાં તોફાનીઓપર ગોળીખાર કે પોલીસના હુમલા કરાવ્યાથી તે શાંત થઇ જશે એમ અધિકારીઓ કહે છે, એ તો ભોળપણ કે ગાંડપણની પરાકાષ્ટાજ છે. સરકાર જો પોતાની દૃષ્ટિને શુદ્ધ કરશે તો તે તોફાનનાં મૂળ સારી રીતે જોઇ શકશે. એ મૂળને નષ્ટ કરવાની જો સરકારની ખરી ઇચ્છા હોય તો સરકારે નીચે પ્રમાણે કરવું જોઇએ:—

૧ ખેડુતોને સમાન હક્ક આપવા.

૨ સામાન્ય કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા વિશિષ્ટ સરકારી હુકમોને રદ કરવા.

૩ શિક્ષણમાં સ્વતંત્રતા આપવી.

૪ ધર્મસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવું.

આ માગણીઓ એટલી થોડી અને એટલી સાદી છે કે, સરકાર કોઇપણ જાતનું નુકશાન વેંક્યા વગર તે આપી શકે તેમ છે. જો સરકાર એ માગણીઓનો સ્વીકાર કરશે તો સામાન્યજનોનાં દુઃખ દૂર થઇ તે શાંત બનશે. હાલની સ્થિતિમાં લોકો ગુન્હા કરે છે અને તેનો પ્રતિકાર સરકાર પણ ગુન્હાથીજ કરે છે. આથી એક ગુન્હામાં બીજો ગુન્હો ઉમેરાઇ રક્તપાત વધતો જાય છે. અસંતોષનાં મૂળ કારણ દૂર કર્યા વગરજ સરકાર ગુન્હા નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરશે, ત્યાંસુધી ગુન્હાની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધતીજ જવાની.”

“ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉપાય યોજશે તોજ બાદશાહની ગાદી સુરક્ષિત રહી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરશે.”

“હું લીથો ટૉલ્સ્ટૉય આ પત્ર લખું છું; પણ તેમાં કેવળ મેં મારાજ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યા છે એમ નથી. જેમને લોકકલ્યાણની ખરી ઇચ્છા છે, જેઓ તદ્દન નિઃસ્વાર્થી છે અને જેઓ અત્યંત દયાળુ તથા સમબુદ્ધિવાળા છે, તેવા અનેકોના વિચાર મેં પ્રકટ કર્યા છે. અમો સર્વની એજ ઇચ્છા છે કે, બાદશાહે આ ઉપાય યોજી લોકોનાં દુઃખ દૂર કરી સંરક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું.”

ઉક્ત પત્ર લખાઇ ગયા પછી થોડાંજ વર્ષોએ રૂસો જાપાની યુદ્ધ આરંભાયું. તેનો આરંભ થતાંજ રૂશિયામાં ક્રાંતિનો કેવો પ્રયત્ન થયો હતો તે જગજહેર છે. ટૉલ્સ્ટૉયે જાણે એ પત્રદ્વારા ભાવી સ્થિતિનું કથનજ કર્યું હોય એમ જણાય છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું--છેવટ.

ક વખત અમેરિકન પ્રધાન મંડળમાંનો એક ગૃહસ્થ ટૉલ-સ્ટૉયને મળવા આવ્યો હતો. તેની સાથે ઘણા કલાક વાતો થયા પછી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સાંજના ભોજન સમયે કુટુંબનાં સર્વ માણસો એકત્ર થયાં ત્યારે ટૉલસ્ટૉયે કહ્યું: “અમેરિકાનો રાજકારભાર શી રીતે ચાલે છે તે વિષે કંઈ જાણો છો?” ‘ના’ એવો ઉત્તર મળતાં તેમણે કહ્યું:

“પ્રત્યેક સંસ્થામાં લોકોએ ચૂંટલા સભાસદોની સભા સર્વ રાજકારભાર ચલાવે છે. એ પ્રત્યેક સંસ્થામાંથી જે જે ઉત્તમોત્તમ સભ્યોને ચૂંટી કાઢી વૉશિંગ્ટનના મુખ્ય મંડળમાં મોકલવામાં આવે છે અને આખા રાષ્ટ્રનો કારભાર એ ઉત્તમોત્તમ સભ્યો ચલાવે છે. એમાંના એક સભ્યની સાથે મને મુલાકાત થઈ હતી. તે સર્વ શાસ્ત્રો લાગુલો છે અને સર્વ ભાષાઓ જાણે છે. પુસ્તકો પણ તેણે પુષ્કળ વાંચેલાં છે; પણ દુઃખની વાત એટલી છે કે, અદ્યાપિ તે સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચાર કરતો થયો નથી.”

ખ. સ. ૧૯૦૧ ના આરંભમાં ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ ઘણી બગડી ગઈ હતી. તે પોતાની મોટી પુત્રીને ત્યાં કેટલાક દિવસ માટે ગયા હતા. તેનું ગામ સ્ટેશનથી દશ માઈલ દૂર હતું. ત્યાંથી પાછા ફરવાના પ્રસંગે સ્ટેશન સુધી પગેજ ચાલવાનો વિચાર કરી નીકળી પડ્યા. દિવસ અસ્ત થવાના અરસામાં રસ્તો ચૂક્યા. રસ્તામાં એક ખેડુત મળતાં તેને રસ્તો બતાવવા વિનંતિ કરી, પણ વડના ભયથી તેણે એ તરફ લક્ષ ન આપ્યું. છેવટે મહા દુઃખે જોમ તેમ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. ગાડી આવી પણ ત્રીજે વર્ગ ભરચક ભરેલો હતો. તેમની પ્રકૃતિ સારી નહિ હોવાથી કેટલાકોએ તેમને પહેલા વર્ગની ટિકીટ લેવા સૂચવ્યું; પણ તેમણે તે માટે સાફ ના પાડી. એ ગાડીમાં રહેવો એક મોટો અધિકારી પ્રવાસ કરતો હતો; તેને આ વાતની ખબર પડતાં તેણે આગળના સ્ટેશને એક સ્વતંત્ર ડબ્બો બોડાવી તેમને બળજબરીથી તેમાં બેસાડ્યા. આ રીતે તે યાસનાયા આવી પહોંચ્યા. આ વખતે એક સ્નેહીને લખેલા પત્રમાં તે કહે છે કે:-

“ મારી પ્રકૃતિ અતિશય અગડી ગઈ છે એ વાત ખરી છે. શક્તિ ઉપરાંત લેખનવ્યવસાયથી એમ અન્યું છે. મજબૂરોની સ્થિતિ શી રીતે સુધારી શકાય તે વિષે એક લેખ લખતો હતો અને તેની તૈયારી માટે જરા વિશેષ શ્રમ લેવો પડ્યો. હજી પણ એ કામમાં એટલો વખત વ્યતીત થાય છે કે કોઈને પત્ર લખવાનો અવકાશ મળતો નથી. હજી આ પ્રમાણે લખવા વાંચવાનું કામ થઈ શકે છે એટલે શરીરપ્રકૃતિ વિષે ચિંતા કરવા જેવું નથી. ”

“ ધર્મની ગ્લાનિને પરિણામે સમાજની સ્થિતિ કેટલી વિકટ બનવાની છે, તે વિષે તેમજ વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ વિષે પણ કેટલુંક લખવાની ઇચ્છા છે. પછી તો જે બને તે ખરું. ”

જુન મહિનામાં પ્રકૃતિ વધારે અગડી. હૃદયની ક્રિયા પણ ખરાબ ચાલતી નહતી. કાઉન્ટેસે ટૂલાથી દાકતરને બોલાવવા વિચાર કર્યો, પણ ટૉલ્સ્ટૉય તેમાં સંમત થતા નહતા. કાઉન્ટેસે તેમની ઉપરવટ થઇને પણ દાકતરને બોલાવ્યોજ. તેની ચિકિત્સાથી ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિમાં સુધારો થયો, પણ એએક દિવસ પછી પાછો વધારે અગાડો થયો. એક બે દિવસ રહીને ફરી પાછો ફાયદો જણાવા લાગ્યો. ઘણા દિવસ સુધી આવી ચઢઉતર સ્થિતિ રહી. જ્યારે કંઈ ઠીક લાગતું ત્યારે તે લેખિની હાથમાં લેતા અને પાછા પ્રથમ કરતાંએ વધારે વ્યાધિગ્રસ્ત બની જતા. છેવટે મોરડોના એક સુપ્રસિદ્ધ દાકતરને બોલાવી સલાહ લેતાં તેણે જણાવ્યું કે, ઉપજી હવામાં ગયા સિવાય પ્રકૃતિ સુધરે તેમ નથી.

વૈદ્યકીય સારવાર માટે ટૉલ્સ્ટૉયનો મત જીદોજ હતો. તે કહેતા કે, ગરીબીના કારણે જેઓ દાકતરને બોલાવી શકતા નથી તેઓ શરીરની બાબતમાં વધારે સુખી છે. જુલાઈની ૧૧, ૧૨ તારીખે તેમને કંઈક ઠીક લાગ્યું એટલે પાછી ક્લમ ઉંચકી અને ‘એકજ ઉપાય’ નામનો લેખ પૂરો કર્યો. તે કહેતા કે આ આબરથી પોતાને બહો ફાયદો થયો છે. એ આબરેજ દુઃખને સુપકીથી ગળી જઈ પ્રભુ પાસે શી રીતે જવું તે શિખવ્યું છે; અને નમ્રતા, પ્રેમ તેમજ ભક્તિમાં પણ વધારો થયો છે.

ટૉલ્સ્ટૉયને ઉપજી પ્રદેશમાં લઈ જવાની દાકતરી સલાહ મળ્યાની હકીકત સ્નેહીઓના જણાવવામાં આવતાં એક જમિનદાર બાઇએ કીમિયામાં આવેલો પોતાનો બંગલો તેમને આપવા જણાવ્યું; અને રેલ્વે અધિકારીએ તેમને માટે એક સ્વતંત્ર ડબ્બો બેઝવાનો હુકમ કર્યો. આથી ચઢવા ઉતરવાનો શ્રમ પડ્યા વગર ઠેક સેઓ-સ્ટોપલ સુધી જવાની સગવડ થઈ.

આ રીતે પૂર્વ તૈયારી થયા પછી ઓગસ્ટ મહિનામાં કાઉન્ટેસ પ્રથમ તેમને ટૂલા લઈ ગઈ. સાથે તેમની બે પુત્રીઓ અને અન્ય સ્નેહીઓ પણ હતા. રસ્તામાં

ખાડા ટેકરા હોવાથી તેમને ઘણો ત્રાસ થયો અને એટલી ક્ષીણતા આવી ગઇ કે, પાછા ચાસનાયા જવું કે શું એવો વિચાર સોખતીઓને આવ્યો. પણ એજ રસ્તે પાછા જવા કરતાં આગગાડીનો રસ્તો અધિક સુખકર થશે એવો નિર્ણય થતાં સર્વ આગળ જવા નીકળ્યા.

ખારકોફના સ્ટેશનપર ટોલસ્ટોયનાં દર્શન માટે લોકોની પ્રચંડ મેદિની એકઠી થઇ હતી. આટલો ખર્ચો ખજાણાટ તેમનાથી સહન થાય તેમ નથી એમ જાણીને માત્ર બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓનેજ તેમના ડબ્બામાં આવવા દીધા. ત્યાંથી ગાડી આગળ વધતાં પુનઃ પ્રકૃતિમાં વિશેષ ખગાડો થયો. છેવટે તે સેમોસ્ટોપલ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પણ સ્ટેશનપર અસંખ્ય માણસો એકત્ર થયાં હતાં; પણ પોલીસના સખત બદોબસ્તના કારણે કોઇનોએ અંદર પ્રવેશ ન થઈ શક્યો. સેમોસ્ટોપલમાં એક બે કલાક વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેમને સારી હુશીયારી જણાવવાથી એક બે સ્નેહીસાથે તે ત્યાંનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા. એમાં સેમોસ્ટોપલના પ્રસિદ્ધ ઘેરા વખતની કેટલીક વસ્તુઓ હતી. એ સંગ્રહ જોઇને તે દીલગીર થયા. તેમણે કહ્યું: “ આટલો ખર્ચ કરીને આ મકાન બાંધવાની શી જરૂર હતી ? ખરું જોતાં તો એ યુદ્ધનું વિસ્મરણ થઇ જાય તેવો યત્ન કરવાની જરૂર હતી.”

સેમોસ્ટોપલથી એ મંડળ ચાલ્ટા નામના ગામે ગયું. અહીંની હવા ઉત્સાહ-વર્ધક અને ઉજ્જવળ હોવાથી ટોલસ્ટોયની પ્રકૃતિ અપાટખંધ સુધરવા લાગી. પ્રકૃતિ સુધરવા લાગતાંજ પુનઃ લેખનકાર્ય લઇ ખેડા. આ વખતે ‘ધર્મ’ એટલે શું’ એ લેખ લખવામાં તે રોકાયા હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના સપ્ટેમ્બરના પત્રમાં તે કહે છે:—

“ ધર્મ વિષે નિબંધ લખવાનું કામ ચાલુ છે; પણ એ કામ જોઇએ તેટલું જલદીથી થતું નથી. વર્તમાનકાળમાં એ વિષય અતિ અગત્યનો છે; અને એ વિષેના મારા વિચાર પ્રકટ કરવા એ માફ આપ કર્તવ્ય છે. ”

“ અહીં મને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા છે. હવા ઉત્તમ છે, તેમજ આબુ-આબુની સૃષ્ટિ પણ પૂર્ણ સાંદર્યવાન છે; ઘરમાં પણ સર્વ સગવડ છે; તથાપિ મારી માનસિક શક્તિ અદ્યાપિ સુસ્ત છે. એ સ્થિતિ માંદગીના કારણે હશે કે સુખથી ઉત્પન્ન થતા આનસને લીધે હશે તે કહી શકતો નથી. ”

અહીં તેમને આરામ લાગતો હતો; તથાપિ વચ્ચે વચ્ચે વ્યાધિ ઉથલો ખાતો હતો. કદિ કદિ તાવની સાથે સંધિવાતથી તેમના હાથપગ દુખવા લાગતા ત્યારે દિવસોના દિવસો સુધી તે લખી શકતા નહિ. છેવટે ડીસેમ્બર મહિનામાં પ્રકૃતિમાં સારો સુધારો થયો અને હરતા ફરતા થયા. દાકતરે તેમને વિશેષ નહિ ફરવાની સલાહ આપી હતી; તથાપિ આ વિચારપર તે લક્ષ આપતા નહતા. ઠીક લાગતાં બહાર જંગલમાં કલાકના કલાક સુધી તે ભટક્યા કરતા. વળી પાછી જન્યુઆરીમાં

પ્રકૃતિ બગડી. આ વખતે તો શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવામાં પણ મુશ્કેલી પડતી; તથાપિ દુઃખ સહજ પણ નરમ પડતું કે તરતજ લખવા મંડી પડતા. ઇ. સ. ૧૯૦૨ ના જન્યુઆરીમાં બાદશાહ ઝારને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે:-

“ પ્રિયબંધુ ! આ વખતે આપને બંધુ નામથીજ સંબોધવા એ ઇષ્ટ લાગે છે. આ પત્ર આપનો બાદશાહ તરીકેનો સંબંધ દૂર રાખીને લખ્યું છું. મનુષ્ય માત્ર એકજ પિતા પરમેશ્વરનાં બાળક હોવાથી તેમનામાં બંધુભાવ સ્વભાવતઃ રહેલો છે; અને એજ સંબંધ લક્ષમાં રાખીને આ પત્ર લખ્યું છું. મારું મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે તેનું મને ભાન છે; અને જાણે આ પત્ર પરલોકમાંથી લખી રહ્યો છું એમ પણ કહેવાને હરકત નથી. મારી ઇચ્છા એવી છે કે, પ્રજા પ્રત્યેનું આપનું હાલનું જે વર્તન છે અને ભવિષ્યમાં જે થવાનો સંભવ છે; તે વિષેના મારા વિચાર સ્પષ્ટપણે આપને નિવેદન કર્યા બગાઉ પ્રભુ મને મૃત્યુ ન આપે.”

“ જે વખતે રૂશીયનોને એવો વિશ્વાસ હતો કે, ઝાર એ પરમેશ્વરનો પ્રતિનિધિ છે અને તેના હાથે કદિપણ ભૂલ થતી નથી, તે કાળ કદાચિત્ એકમુખી સત્તાને યોગ્ય હશે. તે જમાનામાં બાદશાહ જાતે સર્વ રાજ્યવ્યવસ્થા જોતા હતા; પણ વર્તમાનકાળમાં એ વ્યવસ્થા અસ્વાભાવિક છે. લોકો હવે સમજી ચુક્યા છે કે, કવચિતજ સારો બાદશાહ મળી આવે છે. ધણી ખરા પ્રસંગોમાં જૈન અને પૌલ જેવા રાક્ષસ અથવા ગાંડાજ ઝાર હોય છે. વળી એકાદ ઝાર ગમે તેટલો ભલો કે ડાહ્યો હોય, તદ્દપિ તેર કરોડની વસ્તીવાળા વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્યપર તે રૂડે પ્રકારે રાજ્ય ચલાવી શકે એ શક્ય નથી. રાજકારભારનું સર્વ કાર્ય તેની છાયામાં વસ્તા કારભારીઓજ કરે છે અને તેઓનું લક્ષ લોકકલ્યાણ કરતાં સ્વકલ્યાણ તરતજ વિશેષ હોય છે. ”

“ આપ કદાચ એમ કહેશો કે ઝાર શાણા અને સદ્ગુણી માણસોનેજ પસંદ કરશે; પણ ઝારથી એમ બને તેવો સંભવ નથી. કેમકે તેની આસપાસના માણસો એવા સ્વાર્થી, ચાલાક અને કુશળ હોય છે કે સારા માણસોના બાદશાહ સાથે મેળાપજ થવા દે નહિ. આથી બાદશાહને કદિપણ ઉચ્ચ કોટીના મનુષ્યનો મેળાપ થતો નથી. ઉચ્ચ કોટીના માણસો કોઇનુંએ ધ્યાન ખેંચવા મથતા નથી. કોઈની આગળ હાથ ધરવાનું કે ખુશામત કરવાનું તેમને પસંદ હોતું નથી. આથીજ અદ્યપણુદ્ધિવાળા અને ખુશામતની ટેવવાળા લોકો ગમે તે મેળવી શકે છે એમ ખોમાઈ કહ્યું છે. ”

“ એકહથ્થુ સત્તા હવે તદ્દન વાસી બની ગઇ છે. તે જગત સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવતો ન હોય તેવા મધ્ય આફ્રિકા જેવા એકાદ પ્રદેશને માટે કદાચિત્ ઉપયોગી હશે; પણ રૂશીયા હવે કાંઇ જગતથી બિન્ન નથી. જગતની સંસ્કૃતિ

સાથે તેની સંસ્કૃતિ પણ વધતી જાય છે અને તેથી અનુભવ પણ વિસ્તૃત બનતો જાય છે. માટે તેના પર જો હવે એ સત્તા ટકાવી રાખવી હોય તો તેનું સાધન એક માત્ર સૈન્યજ છે. રૂશીયાની હાલની સ્થિતિ દુશ્મનથી ઘેરાએલા કિલ્લા જેવી છે. લશ્કરી કાયદા સિવાય અન્ય કોઈનો અહીં અમલ નથી. હદપાર, ફાંસી, સ્વતંત્ર ધર્મમત માટે દુઃખ, પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોનો ખર્ચકાર, વગેરે સર્વ કૃત્ય દંડુકાશાહીનાં જ ઘોતક છે. એ સત્તા કાયમ રાખવા માટે અત્યાચારો અને દુષ્કૃત્યોની જ પરંપરા કાયમ રાખવી પડે છે. ”

“ આપની આજસુધીની કારકીર્દિનો કાર્યભાર આવા જ પ્રકારનો છે. ‘ટવેર’માં લોકોના પ્રતિનિધિઓએ આપની મુલાકાત લઈ પ્રજાની આકાંક્ષાઓ નિવેદન કરી; પરંતુ એ યોગ્ય આકાંક્ષાઓને આપે મૂર્ખકલ્પના ગણી કાઢી. પ્રીનલેન્ડ માટે આપે કરેલા કાયદા, ચીનની મુલુકગીરી વગેરે આપની દમનનીતિ જગજાહેર કરે છે. હેગમાં આપ શાંતિસ્તોત્ર પઢો છો, ત્યારે બીજા બાજુ લશ્કરમાં વધારો કરો છો, લોકોને અર્પાએલા હક્ક છીનવી લઈ નોકરોને વિશેષ સત્તા પ્રાપ્ત થાય તેવાં કૃત્યો આપ કરો છો, દારૂથી પ્રજાને ગરીબ થતી અને પીડાતી જોવા છતાં પણ તેનો વ્યાપાર આપ આપના જ હાથમાં રાખી રહ્યા છો, પ્રજા પોકાર કર્યા કરે છે છતાં અનેક પ્રકારની શિક્ષાઓ કાયમ રાખીને રાષ્ટ્રને ખેંચજાત બનાવો છો; એ સર્વ ઉપરથી શું દંડુકાશાહીનું ધોરણ સ્પષ્ટ થતું નથી ? ”

“ એ નીતિથી લોકોને કદાચ ચુપ કરી શકાશે; પણ રાજતંત્ર સરળતાથી ચાલવાનું નથી. હાલના સમયે તો એ જ યોગ્ય છે કે, લોકોના હાથમાં કારભાર મૂકીને દિશા દર્શાવવા જેટલી જ દેખરેખ માત્ર આપે રાખવી જોઈએ. ”

“ એવું થવાને માટે લોકોને પોતાની આકાંક્ષાઓ અને જરૂરીયાતો સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરવા દેવાની આવશ્યકતા છે. એ જરૂરીયાતોની માહિતી મળ્યા પછી તેને માટે પ્રયત્ન કરવો તે બીજું પગથીયું છે. પ્રજાના એકાદ વિશિષ્ટ વર્ગ માટે અથવા ગણ્યા ગાંઠ્યાઓના હિત માટે જ બ્યાન આપવું એ રાજાનો ધર્મ નથી. ”

“ જેમાં કરોડો માણસનું કલ્યાણ હોય તેવું જ ધોરણ રાજાએ સ્વીકારવું જોઈએ; અને સાંપ્રત રૂશીયામાં જમિનની જે વિષમ વહેંચણી થયેલી છે તે નષ્ટ કરી ખેડુતોને મક્કત જમિન મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ”

“ તે જ પ્રમાણે હાલના રૂશીયામાં લોકોનાં મોંઢાંને તાળાં મારનાર કાયદાઓનું અસ્તિત્વ નષ્ટ કરી લોકોને પોતાની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા ખુલ્લી રીતે જાહેર કરવા પરવાનગી મળવી જોઈએ. લોકમત જાણવાની દરકાર નહિ રાખી લોકોના મોંઢામાં ડૂબા મારવા એ પ્રજાકલ્યાણનો માર્ગ નથી. ”

“ આ પત્રમાં મેં મારા વિચારો મુક્તપણે જણાવ્યા છે. એમ કરતાં હસ્ત-

દોષથી ઓછોવતો શબ્દ લખાયો હોય અને તેથી આપને માધું લાગ્યું હોય અથવા ગુસ્સો આવ્યો હોય તો તે માટે ક્ષમા ચાચું છું. આપનું પોતાનું અને રશીયન પ્રજાનું કલ્યાણ થાય એજ ઇચ્છાથી આ પત્ર આપને લખ્યો છે.”

આ પત્રમાં ટૉલ્સ્ટૉયની માનસિક અવસ્થાનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે. ઝારની કારકીર્દિ વિષેના વિચારો તેમણે એમાં સ્પષ્ટ કર્યા છે; અને હેગ પરિષદ પર પણ ટીકા કરવાને ચૂક્યા નથી.

અઘાપિ પ્રકૃતિની ચઢતી પડતી ચાલ્યા કરતી હતી અને તેમાં કંઈ કંઈ નવાં ચિન્હ જોડવાથી દાકતર પણ નિશ્ચિત નિદાન કરી શકતો નહિ. છેવટે મૉસ્કોના એક સુપ્રસિદ્ધ દાકતરે તપાસ કરી અને ફેફસાંને સોજો આવેલો છે એમ જણાવ્યું.

આ સ્થિતિ પાદરીઓની મહાસભાની જાણમાં આવી અને તેને લાગ્યું કે હવે ટૉલ્સ્ટૉય જીવશે નહિ; તેથી તેણે ખીજે એક ગુપ્ત હુકમ ઉપાધ્યાયો તરફ રવાના કરી જણાવ્યું કે, ટૉલ્સ્ટૉયના મૃત્યુ પ્રસંગે જે ઉપાધ્યાય નજીકમાં હોય તેણે એકદમ તેમની ઝોરડીમાં પેસી જવું અને થોડીવાર બહાર આવી જાહેર કરવું કે, ટૉલ્સ્ટૉયને કૃતકર્મનો પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થયો હતો; અને પુનઃ જીવના પંથનો સ્વીકાર કરી ધર્મોચ્ચ પ્રમાણે તીર્થપ્રસાદ પણ તેમણે લીધો હતો. સ્પષ્ટ છે કે, ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારોનો પાછળથી પણ પ્રચાર ન થાય તે માટે આ સર્વ ખટપટ થઈ હતી. ટૉલ્સ્ટૉયના આ પરિવર્તનના સમાચાર તારથી દુનિયાભરમાં ફેલાવવાની મહાસભાએ યોજના કરી હતી; પણ દુર્ભાગ્યે તે પોતેજ તેમાં ફસાઈ પડી. ફેબ્રુઆરીમાં ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ ધણે ભાગે સુધરી ગઈ અને તે ફરવા હરવા લાગ્યા. હવે યાસનાયા જવાની તૈયારી થવા લાગી, પણ વળી મે મહિનામાં તે તાવથી એવા પટકાયા કે દાકતરે જણાવ્યું કે હવે આશા નથી; પરંતુ એ અનુમાન ખોટું હતું અને જીવનમાં પ્રવાસ કરવા જેટલી શક્તિ આવી. આ વખતે સેઓસ્ટોપલમાં અતિશય ઉકળાટ થવા લાગ્યો હતો. એક રેલ્વે અધિકારીએ એ સ્થિતિનો વિચાર કરી તેમને સ્ટેશન પાસેના પોતાના ઠંડા બગીચામાં રહેવાની પરવાનગી આપી હતી. તે સેઓસ્ટોપલથી નીકળવાના હતા તે દિવસે પણ ઉકળાટ પુષ્કળ હોવાથી તે એવાજ એક સ્ટેશનની નજીકના ખીજા બાગમાં બેઠા હતા. કર્મવશાત્ તે બાગના માલિકની સ્ત્રી ત્યાં આવી પહોંચી તો તેને એક જંગલી બેકુત બેઠેલો જણાયો. આથી તે રાત્રીપીળી બની ગઈ. તારા જેવા જંગલી માટે આ બાગ નથી એમ જણાવી ટૉલ્સ્ટૉયને તેણે હાંકી કાઢ્યા. ત્યાંથી તે સ્ટેશનની વેટીંગરૂમમાં આવીને બેઠા. ટૉલ્સ્ટૉયના પ્રવાસના સમાચાર અગાઉથી પ્રસરેલા હતા તેથી લોકોનાં ટોળેટોળાં સ્ટેશન પર આવે જતાં હતાં. ટૉલ્સ્ટૉય કેવા છે તે

જેવાના વિચારથી પેલી બાગની સ્વામિની પણ સ્ટેશનપર આવી. અતિશય ભીડ હોવાથી તેને અંદર જવાને ભારે અડચણ પડી. છેવટે નોકરો જેમ તેમ કરી ટોલ્સ્ટોયના ડબ્બા પાસે તેને લઇ ગયા તો બાગવાળો જંગલી ખેડુત ખેડેલો જણાયો. તેને અત્યંત ખેદ થયો. તેણે પોતાના હાથમાંના પુષ્પગુચ્છ આગળ ધરી ટોલ્સ્ટોયને કહ્યું: “કાઉંટ સાહેબ, તમારાં વસ્ત્રોપરથી તમે શી રીતે ઓળખાવ? અનુભૂતાં મારાથી અપરાધ થયો છે તે માટે ક્ષમા માગું છું.”

૪. સ. ૧૯૦૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં ‘ધર્મ’ એટલે શું? એ નિબંધ પૂરો થયો. એ નિબંધની સામાન્યરૂપરેખા યાસનાયા છોડતાં પૂર્વેજ અંકાએલી હતી. તેમણે એમાં ધર્મ વિષેના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કર્યા છે. ખરી રીતે આ લેખ સર્વોત્કૃષ્ટ લેખોમાંનોજ એક છે; પણ વિરોધીઓની સંખ્યા વિશેષ હોવાથી તે વખતે તેનો જોઇએ તેટલો પ્રચાર થયો નહિ. ખ્રિસ્ત ધર્મ અને તેના પ્રચલિત સ્વરૂપ વિષે તેમણે એ લેખમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:—

“ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ અન્ય ધર્મોની માફકજ તત્ત્વોના વ્યવહારમાં પરિવર્તન થએલાં જણાય છે; તથાપિ ખ્રિસ્ત ધર્મમાં એ ફેરફાર અન્ય કરતાં વિશેષ અને અધિક સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં થએલો છે. ખ્રિસ્તધર્મનું મૂળભૂત તત્ત્વ એ છે કે, મનુષ્ય માત્ર એકજ પ્રભુનાં બાળક છે અને તેથી સર્વની પાંક્તિ એકજ છે. લાખો માણસોપર સત્તા ચલાવવા ઇચ્છનારને આ તત્ત્વ પ્રમાણે આચરવાનું ગમે નહિ, તેથી તેમણે એ તત્ત્વ છુપાવવાને સારૂ અનેક મૂર્ખાઇભરી વાતો ઉપસ્થિત કરી તે વાતોને ધર્મનું નામ આપ્યું છે. એ વાતો કેવળ કાંડાના બળના આધારે રચાઇ છે. મૂળ તત્ત્વ છુપાવવા માટે આ પ્રમાણે તેમણે જે ખોટી વાતો રચી છે, તે એટલી તો બુદ્ધિના પ્રદેશથી દૂર છે કે કોઇપણ ધર્મમાં તેની જોડી મળી આવતી નથી. સૂર્ય પૂર્વે પ્રકાશની ઉત્પત્તિ, છ હજાર વર્ષથી જગતની ઉત્પત્તિ, પ્રભુની આજ્ઞાથી બાળકો અને સામાન્ય જનોની કતલ, વગેરે જુના કરારની વાતો શું કેવળ મૂર્ખતાભરી નથી? ઈશ્વરના રક્ત અને માંસનું ભક્ષણ કરીને માણસ પવિત્ર બને છે એ કથનથી અધિક ગલીચ કથન કયું હશે? કુમારીના પેટે પ્રભુની ઉત્પત્તિ, ખ્રિસ્તનું આકાશગમન વગેરે કથાઓ પણ એવાજ પ્રકારની છે. આદમ નામના આદિપુરૂષે પાપ કર્યું અને તેની સજા પ્રભુએ સમગ્ર માણસ જાતને કરી; એથી અધિક અયોગ્ય કથા કોઇપણ ધર્મમાં નહિ હોય; અને તે છતાં એવી મૂર્ખતાભરી અને અનીતિમય કથાઓપર જે વિશ્વાસ નહિ રાખે, તે સદા નરકમાંજ પડ્યો રહેશે એમ કહેવું એ તો દુષ્ટતાની અવધિજ છે.”

“રૂશીયાના ધર્મપંથનાં મૂળભૂત તત્ત્વો નીતિ અને સામાન્ય બુદ્ધિથી એટલાં દૂર છે કે, તેનાપર કોઇપણ વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ. માણસ મોંઢેથી

ભલે ગમે તેટલી શ્રદ્ધા બતાવે; પણ જે વાતની સત્યતા તેનું મન સ્વીકારી શકતું નથી, તે પર તેની ખરી શ્રદ્ધા હોતીજ નથી. આવા માણસો ‘અતોબ્રષ્ટસ્તો બ્રષ્ટઃ’ અને છે. હાલના ખ્રિસ્તાનુયાયીઓની એવીજ સ્થિતિ છે. ખરો ધર્મ તેમની પાસે રહેલોજ નથી.”

“શ્રદ્ધા એટલે અંધવિશ્વાસ એવો અર્થ જરાપણ નથી. વળી ખરી શ્રદ્ધા કદિ પણ બુદ્ધિથી વિમુખ ન હોઈ શકે. ધણાઓને લાગે છે કે, શ્રદ્ધા એ બુદ્ધિની કસોટીએ જોવાની વસ્તુ નથી. વળી કેટલાકને એમ પણ લાગે છે કે એકાદ વાત બુદ્ધિગમ્ય નથી માટેજ તેમાં ખરું ધર્મતત્ત્વ છે. સામાન્ય લોકોની વાત તો ઠીક છે; પણ ધર્મશુરૂઓને પણ એવું કથન કરતા મેં સાંભળ્યા છે; પરંતુ ધર્મ અને અનુભવ ભિન્ન રહી શકે નહિ. અનુભવજન્ય જ્ઞાનપરજ શ્રદ્ધા અને ધર્મની રચના થાય છે.”

“એક દષ્ટિએ ધર્મ એ મનુષ્ય જાતિની સામાન્ય સંપત્તિ છે. અમુક ખાસ આચાર વિચારવાળા એકાદ ખાસ સંપ્રદાયનુંજ નામ કાંઈ ધર્મ નથી. જેમાં સામાન્ય માનવોને સમાનપણે લાગુ પડનારાં મૂળતત્ત્વો સમાએલાં હોય તેજ ધર્મ. આપણને જે જે મુખ્ય ધર્મો મ્નાત છે, તે સર્વનાં મૂળતત્ત્વો એકજ છે એ વાત આપણે જાણીએજ છીએ; અને વસ્તુતઃ એજ ધર્મ જગતના નવદશાંશ માણસો આચરે છે; તેથીજ માનવપ્રાણી હજુ પશુકોટિએ પહોંચ્યાં નથી. આખા જગતમાં એકજ ધર્મ પ્રવર્તવો કંઈ અશક્ય નથી; કેમકે સમગ્ર જગત એક સરખાંજ મૂળતત્ત્વોને માને છે. માત્ર વિશિષ્ટ પંથોના ધર્મશુરૂઓએ અને પંડિતોએ નાખેલી ભૂરૂંડીને લીધે જગત ખુદલી રીતે એક ધર્મનો સ્વીકાર જાહેર નથી કરતું એટલુંજ.”

“આ ખરા ધર્મનાં તત્ત્વો માનવસ્વભાવમાં એટલાં સુસંગત અને સ્વયં-સિદ્ધ છે કે, તેનો ઉચ્ચાર થતાંજ શ્રોતાના હૃદયમાં તે ઉતરી જાય છે; અને તેને એમ લાગે છે કે તે પ્રથમથીજ તેનાં છે. એ તત્ત્વોની સિદ્ધિ માટે નથી તો મોટો વાદવિવાદ કરવો પડતો કે નથી તેને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણો આપવાં પડતાં.”

“આપણો મૂળ ખ્રિસ્તીધર્મ પણ એવોજ છે. મૂળ હિંદુધર્મ, ચીની ધર્મ, હીબ્રુધર્મ, બાહ્યધર્મ અથવા મહંમદીધર્મ પૈકી કોઈનોએ ખરા ખ્રિસ્ત-ધર્મ સાથે વિરોધ આવતો નથી. વાદ માત્ર બાહ્ય આચારવિચાર પુરતોજ છે. એ બાહ્ય આચારવિચાર શુદ્ધ હોવાથી તેને બાળુ મૂકવામાં કશીજ મુશ્કેલી નથી. એ સર્વ ધર્મોનાં મૂળભૂત તત્ત્વો એટલાં સારાં, સરળ અને સ્પષ્ટ છે કે તેમાં વાદ-વિવાદનું કારણજ રહેતું નથી.”

“કોઈ કહેશે કે જો એ તત્ત્વો સર્વના ધ્યાનમાં છે, તોપણ તેમનામાં મત-

ભેદ કેમ છે? તો તેને કહી શકાશે કે, ધણાઓ બ્રમને લીધે પોતાનો ધર્મ બાહ્ય આચાર વિચારમાંજ આવી રહેલો માને છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાન એટલે ખરો ધર્મ’ એ વાત તેમના લક્ષમાં આવેલી નથી હોતી. બાહ્ય આચારવિચાર ગમે તેટલા મૂર્ખાંધલયા અને વિવેકહીન હોય છે, તોપણ તેઓ તેનેજ ધર્મ તરીકે માનીને પકડી રાખે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ બાહ્યવિધિ જેટલા અધિક વિવેકશૂન્ય હોય છે તેટલા તે ખરા ધાર્મિક છે એમ પણ તેમને લાગે છે.”

“મનુષ્યનો સંબંધ વિશ્વના મૂળ કારણ (પરમાત્મા) સાથે જે રજ્જુ-દ્વારા જોડાયેલો છે, તે રજ્જુનુંજ નામ ધર્મ છે. એ સંબંધને દૃઢતર બનાવવો એજ માનવજીવનનો મૂળ હેતુ છે; અને એ આદ્ય હેતુ ધારણ કરીને કાળ નિર્ગ-મન કરવો એજ ધર્મનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

“માનવજાતિના લિન્ન લિન્ન સમાજોને ધર્મને નામે નાનાં નાનાં વર્તુ-ળોમાં ઘેરી લેવામાં આવ્યા છે. એ પ્રત્યેક વર્તુળની મોહિની એવી ભારે છે કે, તેની રેષા ઓળંગવાને કોઈ હિંમત કરી શકતું નથી. એ મર્યાદા તોડીને જે બહાર નીકળી શકે છે તેજ ખરો પુરુષાર્થી છે. એવા માણસો ભલેને આંગ-ળીના વેઢાપર ગણાય તેટલા હોય; ભલેને સમાજમાં તેમની પદવી કનિષ્ઠ હોય; ભલેને તે તદ્દન અશિક્ષિત હોય; પણ આખા જગતને હલાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાંજ હોય છે. અંધારામાં અજ્ઞાતા જગતને તેઓજ સાચો પ્રકાશ આપે છે અને તેના જીજ્ઞાસુની તૈયારીમાં આવતા ચૈત-ન્યને ક્ષણે ક્ષણે પ્રજ્વલિત બનાવવાનું કાર્ય કરે છે.”

“અંધ વિશ્વાસ એ કંઈ ધર્મ નથી. ‘પ્રાચીનકાળમાં અમુક બાબત બનેલી છે એવો અમને વિશ્વાસ છે’ એમ કહેવું એનું નામ ધર્મ નથી. નિયત થએલી પ્રાર્થનાનો ગણગણાટ કરી જવો અથવા કૌરવી વિધિ કરી લેવી, એ પણ ધર્મ નથી. તેજ પ્રમાણે ભૌતિક શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે તે પ્રમાણે એ સર્વ ખોટું છે એમ કહેવું, એ પણ ધર્મ નથી. ધર્મ એટલે આત્મા અને પર-માત્માને જોડી દેનારી વસ્તુ. એ વસ્તુ બુદ્ધિ અને અનુભવથી વિસંગત નથી હોતી. એનાજ વડે માનવપ્રાણીની સત્ય ઉન્નતિ થાય છે અને તે પોતાના નિયત ધ્યેય તરફ આગળ વધી શકે છે.”

ટાલ્સ્ટૉયના ઉપલા લેખથી તેમના શત્રુઓમાં વધારો થયો હતો. એ નિબંધનું જર્મનીમાં ભાષાંતર થયું હતું; અને તે બદલ ભાષાંતરકાર ઉપર કામ પણ ચલાવવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ ટાલ્સ્ટૉયના વિચાર ન્યાયાધીશને યોગ્ય લાગવાથી તે નિર્દોષ ઠર્યો હતો.

૪. સ. ૧૯૦૨ ના ઑગસ્ટ સુધી ટાલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ સારી રહી હતી. કલાક

એ કલાક તે બહાર ફરવા પણ જઇ શકતા હતા; તદ્દાપિ જોઇએ તેટલી શક્તિ આવેલી નહતી. ફરી આવ્યા પછી કેટલીક વખત તે આરામ ખુરશીપરજ પડ્યા પડ્યા ઉઘી જતા હતા. દાકતર અને આપઘપર તેમને વિશેષ વિશ્વાસ નહતો. એક વખત એ દાકતર તેમની ખબર જોવા આવ્યા ત્યારે તેમણે હન્મેશની વિનોદી પદ્ધતિથી કહ્યું: “ સદ્ગૃહસ્થો, તમારા માટે મારો સારો અભિપ્રાય નહતો પણ હવે અનુભવમાં જણાયું છે કે, હું માનતો હતો તેટલા તમે ખરાબ નથી. તમારા શાસ્ત્રે તમને જેટલું શીખવ્યું છે, તે સર્વનું તમને સાફ જ્ઞાન છે અને તમે તદ્દનુ-સાર અતઃકરણપૂર્વક વર્તન રાખો છો. માત્ર દુઃખની વાત એટલીજ છે કે, તમારું શાસ્ત્ર અજ્ઞાનમાં ગરક થયેલું છે. ”

ક્રીમિયાથી આવ્યા પછી કાઉન્ટેસે ઉપચારને માટે એક દાકતરને ઘર આજ-ળજ રાખ્યો હતો. એ માટે ટૉલ્સ્ટૉય અનુમોદન આપતા નહતા; પણ આબુ-બાબુના ખેડુતોને પણ દવા આપવાની શરત થતાં તેમણે સંમતિ આપી હતી.

આ વખતે સ્ટૉસૉફ નામનો એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પરોણા તરીકે યાસનાયા આવ્યો હતો. એ લેખક હતો અને ટીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. તે પિટર્સબર્ગના પાદશાહી ગ્રંથસંગ્રહાલયનો વડો અધિકારી હતો. ધણું વર્ષોથી ટૉલ્સ્ટૉય સાથે તેના સંબંધ હતા. એનું વાંચન અતિ વિશાળ હતું. તે એક મહાન પુસ્તકાલયના અધિકારી તરીકે પણ ટૉલ્સ્ટૉયને ધણો ઉપયોગી થતો. કાષ્ઠપણુ વિષયપર પૂર્વે કયા લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે તેની માહિતી જોઈતી હોય ત્યારે સ્ટૉસૉફ તરફથી તે તરતજ તેમને મળી જતી.

ટૉલ્સ્ટૉયના સર્વ મત સ્ટૉસૉફને માન્ય હતા એમ નહતું; પરંતુ તેના મનમાં તેમના વિષે પૂજન્યભાવ હતો. તે કહેતો કે રૂશીયામાં જે પ્રથમ પંક્તિના ગ્રંથકાર થઇ ગયા છે, તે સર્વમાં ટૉલ્સ્ટૉયની ગણતરી પ્રમુખસ્થાને થવી જોઈએ.

સ્ટૉસૉફના જેવો બીજો પણ એક યાદ કરવા જેવો પરોણો આ વખતે યાસનાયામાં હતો. તેનું નામ ‘ ગીજબર્ગ ’ હતું. તે ઉત્તમ શિલ્પકાર હતો. તે ટૉલ્સ્ટૉયનું સંગેમરમરી ખસ્ટ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એની પાસે બીજી એક અલૌકિક વિદ્યા હતી. તે નકલ કરવામાં નિપુણ હતો. આથી સર્વ મંડળને તે ગમ્મત આપતો. તે જ્યારે કાષ્ઠપણુ માણસની કે બનાવની નકલ કરતો ત્યારે ટૉલ્સ્ટૉય પેટ પકડીને હસવા લાગતા. કેટલીક વખત નાટકના કેટલાક પ્રવેશ પણ તે ભજવી બતાવતો. તે પ્રસંગે અનેક પ્રકારના વિકારો તેના ચહેરાપર, અવાજમાં તથા બોલવા ચાલવાની ઢબમાં એટલા સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થતા હતા કે, પ્રેક્ષક આશ્ચર્યચકિત થઇ જતા.

‘ સ્ટેહોવીચ ’ નામનો એક ત્રીજો ગૃહસ્થ પણ ત્યાં આવેલો હતો. ધાર્મિક

બાબતમાં પરમતસહિષ્ણુતા બતાવવી જોઈએ, એવા અર્થનું ભાષણ કરવા બદલ તેને પ્રધાનમંડળ તરફથી ઠપકો મળ્યો હતો. એ સંબંધમાં તેણે તેમને રોક-કુંજ પરબાવી દીધું હતું કે, આવી બાબતમાં ઠપકો આપવાનો પ્રધાનમંડળને અધિકાર નથી. પાછળથી ખૂદ બાદશાહનોજ પત્ર તેનાપર આવ્યો તે પરથી જણાયું કે બાદશાહે પ્રધાનમંડળનેજ ટેકો આપેલો હતો. તે એ પત્રનો ઉત્તર આપવાની બાબતમાં ટાલ્સ્ટૉયની સલાહ મેળવવા સારૂ આવ્યો હતો. તેની સાથે તેના કુટુંબના કેટલાક યુવાનો પણ હતા. એ યુવકવર્ગ સાથે પોતાના વિશિષ્ટ મતો વિષે ચર્ચા કરી તેમના ચિત્તમાં બીજરોપણ કરવાની તક ટાલ્સ્ટૉયે વ્યર્થ જવા ન દીધી. અનેક વિષયપરત્વે ચર્ચા થઈ અને એ યુવકવર્ગે સર્વ હકીકત લક્ષ-પૂર્વક સાંભળી લીધી.

એક દિવસ એક યાહુદી યુવક ટાલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો. પોતાના એક ધર્મવિષયક નિબંધની ચર્ચા કરવા માટે તે આવ્યો હતો. ધર્મની બાબતમાં ચર્ચા કરવા આવનાર પ્રત્યેક માણસ ટાલ્સ્ટૉયને નિકટના સ્નેહી જેવો લાગતો. આ વખતે ચહાની તૈયારી હતી તેથી તે યુવકને ચહા પીવા બેસાડી ટાલ્સ્ટૉયે વાતચિતનો આરંભ કર્યો. પોતાના મતોના પુરાવામાં તેમણે ધણું પુસ્તકો લાવીને ટેબલપર મૂક્યાં હતાં. તે મેથ્યુ, જૉન વગેરે સંતોના ખ્રિસ્તચરિત્રમાંથી વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક ફકરા વાંચી સંભળાવતા હતા. કેટલીક વખત તે જુની દંતકથાઓ વાંચતા અને તેમાં રહેલી વિસંગતતા વ્યક્ત કરતા.

એજ દિવસે સાંજે એક મીલ મજુર ટાલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો હતો. તેણે મીલમાં કંઈ ઈજ્જત થવાથી માલીક પાસેથી નુકશાની શી રીતે મેળવવી તે બાબત સલાહ માગી. તે કામ થઈ રહ્યા પછી તે ચાલ્યો ગયો સાર પછી ટાલ્સ્ટૉયે કહ્યું: “આવી બાબતમાં સલાહ આપતાં મારું મન દ્વિધા બની જાય છે. તે માણસને ઈજ્જત થએલી જોઈ મને દુઃખ થાય છે; પણ એ બાબતનો ખોટો લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન તેને કરતો જોઈ તેના પર ગુસ્સો પણ આવે છે. તે આખી જીંદગી માટે પંગૂ બન્યાની વાત કરે છે; પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. પેટપુરતો ધંધો કરવાની તેની ઇચ્છા હોય તો તે અનેક કામ કરી શકે છે.”

યાસનાયા ગામ એક યાત્રાના સ્થળના માર્ગમાં આવેલું હોવાથી નાના પ્રકારના યાત્રાળુ દીર્ઘકાળથી ટાલ્સ્ટૉયને ત્યાં આવતા હતા. એમાં કેટલાક લુચ્ચા લકંગા અને માત્ર બીજપર જીવનારાઓ પણ આવતા. એવા લોકને ટાલ્સ્ટૉય થોડું ધણું દાન આપતા. તે કહેતા હતા કે કાંઈ કંઈ માગે છે તો ના કહેવાની હિંમત હું કરી શકતો નથી.

તેમને ગાનવિદ્યા પ્રિય હતી તેથી નામાંકિત ગાયકો પણ તેમને ત્યાં આવતા.

એક દિવસે એવા પ્રકારની મીઝલસ થઇ ગયા પછી ગાયનકળાના શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા ચાલતાં તેમણે કહ્યું:—

“ માણસના ચિત્તપર સંગીતની એ પ્રકારે અસર થાય છે. ગાયક પોતાના મનમાં ઉત્પન્ન થએલી લાવના ગાયનદ્વારા શ્રોતાઓના ચિત્તમાં ઉપજીવી આપે એનું નામજ ખરી ગાયનકળા છે; પરંતુ એવા ગાયક ધણુ થોડા હોય છે. બીજો વર્ગ કેવળ શબ્દરચના અને સ્વરસંમેલનથી જ્ઞાનતંતુ પર અસર કરીને શ્રોતાઓનાં હૃદય હલાવી મૂકનારો હોય છે. એ ખરી કળા નથી પણ તે કૃત્રિમ છે. એવી કળા ધણુને સાધ્ય હોય છે. વેગનર જેવા માણસોને એ વર્ગના ગણી શકાય.”

આ વર્ષમાં એટલે ઇ. સં. ૧૯૦૨ માં તેમણે ‘ હાજી મુરા ’ નામની નવલકથા લગભગ પૂરી કરી હતી, તેમજ ‘ જીવંત પ્રેત ’ નામનું નાટક પણ લખ્યું હતું. એ નાટક એક પ્રત્યક્ષ બનેલા બનાવના આધારે રચાયું હતું.

એ નાટક પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા પછી એક દિવસે એક છોકરો ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યો. તેને ‘ તું કાણુ છે ’ એવો પ્રશ્ન કરતાંજ તેણે કહ્યું: ‘ હું પ્રેતનો પુત્ર છું. ’ તે છોકરાને કાને ટૉલ્સ્ટૉયે લખેલા નાટકની વાત પહોંચી હતી અને તેણે પણ સમજી શક્યો હતો કે પોતાના પિતાના સંબંધમાં બનેલા અમુક બનાવ પરથી એ નાટક લખાયું છે. પછી થોડાજ દિવસે તે પ્રેત પણ ટૉલ્સ્ટૉયને મળવા આવ્યું. તેણે કહ્યું કે ‘ મેં દારૂની કેફમાં બડબડાટ કરવાથીજ મારો અપરાધ ખુલ્લો પડ્યો અને મને શિક્ષા થઇ. હવે મેં દારૂનો ત્યાગ કર્યો છે અને કામ-ધંધો બોળું છું. ’ આ વાત સાંભળી ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાના એક ન્યાયાધીશ મિત્રને ભલામણ કરી તેને ચપરાશીની નોકરી અપાવી.

આ વખતે ‘ ફાધર સર્જેસ ’ નામની એક બીજી નવલકથા પણ તેમણે લખી હતી. તે ધણુ વખત સુધી પ્રસિદ્ધ થઇ નહતી અને ટૉલ્સ્ટૉયની એવી ઇચ્છા હતી કે પોતાની હયાતી સુધી તે પ્રસિદ્ધ થાય નહિ. એમનું કોઇ પણ નવું પુસ્તક બહાર પડતું એટલે પ્રકાશકો તથા લાષાંતરકારોમાં મારામારી શરૂ થતી; અને ધણુ પ્રસંગોમાં ટૉલ્સ્ટૉયને તે ત્રાસ આપતા. આ પ્રકારથી કંટાળીને બીજા પણ લેખો તેમણે પ્રસિદ્ધ થવા દીધા ન હતા. બીજું કારણુ એ હતું કે, કોઇપણ લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં પૂર્વે તે બને તેટલા સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ સ્વરૂપમાં તૈયાર થવો જોઇએ એમ તે ઇચ્છતા. આથી પ્રત્યેક લેખ તૈયાર થયા પછી પણ અનેકવાર કાળજીપૂર્વક વાંચતા અને તે છપાઇ જતાં સુધીમાં તો તેમાં અનેક પ્રકારના ફેરફાર કરતા. એમ કરવામાં સમય પુષ્કળ નીકળી જતો હોવાથી આ પ્રસંગે એ રીતે સમય જવા દેવો ઇષ્ટ નથી એમ તેમને લાગ્યું હતું. શરીર-પ્રકૃતિ લથડેલી હોવાથી તેમજ થોડા વખતમાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે એવી સમજથી હવે

તેઓ બીજી મહત્વની બાબતો તરફ લક્ષ આપવા ધારતા હતા; તેમજ લોકો તરફથી એવાં કામો માટે જે સ્તુતિની વૃદ્ધિ થતી, તેથી તેમને લાયક હતા કે રખેને અહંકાર પ્રબળ થઇ પડે. આ બાબતમાં પોતાના એક સ્નેહીને તેમણે કહ્યું હતું કે;—‘એ (અભિમાન) શત્રુનો હાથલો અતિ છૂપી રીતે થાય છે. તેને સાવચેત રહીને પાછો વાળવો પડે છે. એક વખત હું તેમાં ફસાઇ પડ્યો હતો તે અઘાપિ યાદ આવે છે.’

એક વખતે એક પરદેશી પ્રકાશકે તેમનાં સર્વ પુસ્તકોનો હક્ક હસ્તેશને માટે પંદરલાખ રૂપિયા આપીને ખરીદી લેવા જણાવ્યું હતું; પરંતુ એ લાલચને પણ તેઓ વશ થયા નહિ. તેમણે એ પ્રકાશકને સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું કે પુસ્તકો પર વિશિષ્ટ હક્ક રાખવો તે અવ્યર્થાચરણ છે. ‘માર્કસ’ નામના બીજા એક પ્રકાશકે ફક્ત એ વર્ષ માટે તેવો હક્ક માગી મોટી રકમ આપવાની ઇચ્છા જણાવી હતી; પરંતુ તેની ઇચ્છા પણ પૂરી ન થઇ. હકીકત આવી હતી છતાં એકાદ ભાષાંતરકાર પોતાના પ્રકાશનનો હક્ક રાખવા ઇચ્છતો તો તે માટે તે વાંધો લેતા ન હતા. તે કહેતા કે ભાષાંતરકારને એ હક્ક નહિ રાખવા દેવા વિષે અઘાપિ પોતાનો કોઇ નિશ્ચિત મત થયેલો નથી.

આ વખતે તેમનું શરીર વિશેષ દુર્બળ બન્યું હતું; તથાપિ મનની હાલત સાખૂત હતી. હવે તેમણે શેત્રંજની રમત છોડી દીધી હતી. પતાની રમત તેમને પસંદ નહોતી. પણ લખવાના કામથી કંટાળો આવતો ત્યારે ગમ્મતની ખાતર કલાકના કલાક સુધી પેશ-સની રમત રમતા.

ટૉલસ્ટૉયના ચિંતનું વલણુ સ્વભાવથી તત્ત્વચર્યા તરફ વિશેષ રહ્યા કરતું હોવાથી, પોતે નવલકથા કે બીજો કોઇ લેખ લખતા હોય ત્યારે પણ વચમાં વચમાં તેમનું મન તત્ત્વવિચાર તરફ ખેંચાઇ જતું અને ચાલુ લેખન બાબુ પર રહેતું. તેમની તત્ત્વચિંતનની વૃત્તિ એવી દૃઢતર બનેલી હતી કે શારીરિક દુઃખનો ત્રાસ જણાતો નહિ.

કોઇ સ્નેહી મળવા આવતો ત્યારે પણ તે સામાન્ય વાર્તાલાપમાંથી તત્ત્વચર્યા પર આવી પડતા. એક વખત એક સ્નેહી સાથે વાત કરતાં કરતાં પ્રશ્ન થયો કે, ‘પ્રભુનું સ્વરૂપ કેવું છે?’ તેમણે કહ્યું: ‘પ્રભુ એટલે મૂર્તિમંત ગ્રેમ. એ ગ્રેમનો—પ્રભુનો જે અંશ પ્રત્યેકના હૃદયમાં રહેલો છે, તેજ પ્રત્યેકની જીવનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ છે. તેનો અભાવ થાય તો તરતજ જીવનનો અંત આવે છે. એ શક્તિને આપણામાં લાવવી કે વધારવી પડે તેમ નથી; પણ એની આડે આવતાં આવ-રણોનેજ દૂર કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાની શક્તિ પણ આપણામાં રહેલી છે; એ વાત લક્ષમાં રાખીને હસ્તેશ આપણે એ વિધાને દૂર કરવાનું કામ કરતા રહેવું જોઇએ.’

આ વર્ષના નવેમ્બરમાં ‘ ધર્માધિકારીઓને વિનતિ ’ નામનો લેખ ટૉલ્સ્ટૉયે લખ્યો છે. તેમાં અર્વાચીન ધર્માધ્યક્ષોએ ઇસુનાં તત્ત્વોનો ઉચ્છેદ કરીને લોકોને કેવી રીતે કુમાર્ગે ચઢાવ્યા છે, તેનું સપ્રમાણુ વિવેચન તેમણે કરેલું છે. દ્યૂથરના સમયથીજ દૈશિક પંથપર પુષ્કળ હલ્લા થતા આવ્યા છે; પરંતુ આટલો પ્રખળ સપ્રમાણુ, સ્પષ્ટ અને દઢ હલો કોઈએ નહિ કર્યો હોય.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરીમાં ઇન્ડિયન-ગ્રામી તે બહુ પીડાયા. પછી એ તાવ દૂર થયો પણ અશક્તિ પુષ્કળ આવી ગઈ; અને હૃદયની ક્રિયા પણ બગડતી ચાલી.

આ વખતે ‘ ક્રાશીનેક્ ’ પ્રાંતમાં ચાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે ભારે તોફાન થયું અને ઘણા ચાહુદીઓ માર્યા ગયા. એ તોફાનનું મૂળ કારણ ધર્મ-ધેલછા હતી. એનાપર ટીકા કરતાં ટૉલ્સ્ટૉયે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે:—

“ આ તોફાનનું દસ્ય કારણ ભલે ધર્મધેલછા હોય; પણ એનું મૂળ કારણ તો આપણી વર્તમાન સરકાર અને ધર્માધિકારીઓનાં દુષ્ટ વર્તનજ છે. ધર્માધિકારીઓ લોકોના મગજમાં ગમે તેવી કલ્પનાઓ ઘુસાડી દે છે અને પછી તે લોકોને અધિકારીઓ લાંબેરે છે એટલેજ આવાં તોફાનો થાય છે. ”

“ સરકાર સત્તાના મદથી અંધ બનેલી છે, તેથી એકાદ તોફાન થયું કે તેની ફૂરતા ઉછળી આવે છે. તુર્કી લોકો આર્મીનિયનોની રતલ ઉડાવે છે એવું વાંચીને આપણે કહીએ છીએ કે તુર્ક સરકારે માણસાઈ ગૂમાવી છે; પણ એજ કામ જ્યારે રશીયન સરકાર કરે છે ત્યારે આપણને તે માટે કંઈજ લાગતું નથી. ”

એક વખત પ્રખ્યાત જર્મન પંડિત ‘ નીટ્શ્ ’ વિષે વાત નિકળતાં ટૉલ્સ્ટૉયે કહ્યું હતું કે, “ હમણાં હમણાં લોકોને આધિભૌતિકવાદનો જે વિલક્ષણ મોહ લાગ્યો છે તે તેનાજ લેખનું પરિણામ છે. તેની વિલક્ષણ બુદ્ધિની છાપ લોકોપર પડ્યા સિવાય નથી રહેતી. તેની બુદ્ધિની વિશાળતા અવર્ણનીય છે. જ્યારે પ્રથમ મેં તેના લેખ વાંચ્યા ત્યારે હું જાણે જાણે ઘેરાઈ ગયો હોઉં તેમ તદ્દન મુગ્ધ બની ગયો. તેના લેખોમાં એજન્સ અને સૌંદર્યનો એવો સંયોગ થયો છે કે તેનું વર્ણનજ ન થઈ શકે. તેના વિચારોના પ્રચંડ પ્રવાહમાં હું એટલો ખેંચાઈ ગયો હતો કે, મારા સર્વ સિદ્ધાંતોનું મને વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. પછીથી ધીમે ધીમે શુદ્ધિમાં આવીને જ્યારે તેના મતોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો ત્યારેજ તે ધીમે ધીમે ભયપ્રદ જણાવા લાગ્યા. તેણે (શુદ્ધ) ખ્રિસ્તીધર્મને ક્રાંત્યમાં રગદોળી નાખ્યો છે. તેના પાપનો પાર નથી એમજ મને લાગે છે. ”

“ ખ્રિસ્તીધર્મપર આ હલ્લો આજેજ થયો છે એમ કંઈ નથી. પ્રાચીન-કાળમાં પણ તેના પર હમલા થતા અને નીટ્શ્એ તેનુંજ અનુકરણ કરીને ગદા-

પ્રહાર કર્યા છે. ખ્રિસ્તીધર્મ પર હુલ્લા થવા અથવા તે સંબંધી ગમે તેમ બોલવું એ વાતો એટલી સ્વાભાવિક-વાસી બની ગઇ છે કે, લોકોને હવે તે વિષે કાતક થતું નથી. કેટલાકોનો એવો મત થઇ રહ્યો છે કે ખ્રિસ્તીધર્મ મરી ગયો છે અને તેને સજીવ કરવા મથવું તે પ્રેતને જીવતું કરવા મથવા સમાન છે. બીજી તરફ ઉપાધ્યાયવર્ગને અને જુના લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મનો કિલ્લો એટલો અભેદ લાગે છે કે, ટીકાનો ગમે તેવો ભડીમાર ચાલશે તોએ તેનો એકે કાંકરો નહિ ખરે. ઉભય પક્ષની આવી સ્થિતિ હોવાથી ટીકા એ કેવળ મશ્કરીકક્ષાનો વિષય થઇ પડ્યો છે.”

ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં રાજા હેમ્પટનું ખૂન થયું ત્યારે તે વિષે ટાલ્સ્ટૉયે એક નાનો લેખ લખ્યો હતો. રૂશીયામાં એ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રસિધ્ધ થયો ન હતો. પછી ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તેના જર્મન ભાષાંતરકાર પર આદેશાહતું અપમાન કર્યાનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. આ લેખમાં જર્મનીના આદેશાહ બીબ્લ વીલિયમ વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. “ આદેશાહ બીબ્લ વીલિયમના મગજમાં શું ભરેલું છે તે વિષે અટકળ થઈ શકતી નથી. એ ગૃહ-સ્થ અર્ધશિક્ષિત, સંકુચિત દષ્ટિનો અને ઉન્મત્ત હોઇ તેને યુદ્ધ સિવાય બીજું સૂજતુંજ નથી. છતાં નવાઇ જેવું એ છે કે લોકો તેને મસ્તક નમાવે છે અને જગતનાં સર્વ વર્તમાનપત્રો એક અજબ શોધકની માફક તેનાં ભાષણોની ચર્ચા કરે છે. ‘ મારી આજ્ઞા થતાં તમારે તમારાં માતૃપિતાપર પણ ગોળી ચલાવવી જોઇએ ’ એમ તે કહે છે તો તે માટે પણ હા લખુનારા માણસો છે. વજ્રમુષ્ટિના બળથી ખ્રિસ્તધર્મનો પ્રચાર કરવો એમ તે બકે છે તોએ લોકો તેના આગળ મસ્તક નમાવે છે. ચીનાઓ સાથેના યુદ્ધમાં કોઇને કેદ ન કરતાં જે હાથ આવે તેને ઠારજ કરવાનું કહે છે, તો તેમાંએ હા હા કહીને ખભાપર બંદુકો ચઢાવી ચીનમાં જનારા લોકો તેને મળે છે.”

એક દિવસે ટાલ્સ્ટૉય ધોડા પર ફરવા ગયા હતા ત્યારે રસ્તામાં ચઢાવ આવવાથી ધોડાને ત્રાસ ન થાય તે સાફ નીચે ઉતરી પડી ધોડાને તેમણે દોરી લીધો. ચાલતાં ચાલતાં તેમના પગ પર ધોડાનો પગ પડવાથી તે ધણુ પીડાયા હતા અને કેટલાક દિવસ સુધી ધરખહાર નીકળી શક્યા ન હતા.

આ વખતે રૂશીયાની રાજકીય સ્થિતિ અતિશય બગડી ગઇ હતી અને ધૂંધવાતા અગ્નિનો સ્ફોટ થવાનો બળે સમય આવી લાગ્યો હોય તેવો ભાસ થતો; પરંતુ એટલામાંજ રૂસોબાન યુદ્ધનો આરંભ થઇ ગયો. વાસ્તવિકરીતે આ યુદ્ધમાં રાજતૃષ્ણા સિવાય અન્ય કોઇ પણ સખળ કારણ ન હતું. રૂશીયાની શહેનશાહત હજી પણ બને તેટલા વિશેષ પ્રદેશને ગળી જવાને મોં વિકાસી રહી હતી.

ટૉલસ્ટૉયે ૧૯૦૪ ના મેમાં 'વિચાર કરો' એ નામનો લેખ લખી એ યુદ્ધ વિષેના પોતાના વિચારો સ્પષ્ટતાપૂર્વક જાહેર કર્યા હતા.

અત્યાર સુધી તેમણે અનેક પ્રકારના નિબંધો, વાતો, દંતકથાઓ અને મોટી નવલકથાઓના રૂપે પોતાના વિચારો જગતસમક્ષ મૂકવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો; પણ હવે તેમનું મન ખીજી બાજુ વળ્યું. તેમણે સમગ્ર જગતના પ્રસિદ્ધ વિચારકોનાં પુસ્તકોમાંથી મહત્વના ફકરા પસંદ કરી એક માળા ગૂંથવાનું કામ હાથમાં લીધું; અને એ માળાનો પહેલો ભાગ ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં પૂરો કર્યો.

જેમ જેમ રૂસોબાન યુદ્ધ ખીલતું જતું હતું તેમ તેમ રૂશીયામાં ક્રાંતિકારક વિચારો પ્રચળ થયે જતા હતા. લોકોમાં સ્વાર્થત્યાગનું પ્રમાણ વધતું ચાલીને સ્વદેશના કલ્યાણાર્થે પ્રાણ આપનારાઓની સંખ્યામાં વધારો થવા લાગ્યો; પણ એ સાથેજ અત્યાચારના તત્ત્વને પણ ભરતી આવતી ગઇ. રૂશીયામાંની આ હીલચાલે સમગ્ર પશ્ચિમ યૂરોપનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રાજકીય દૃષ્ટિએ રૂશીયા સદી દોઢ સદી જેટલું પાછળ છે; અને હવે તે એકહથ્થુ સત્તાને તોડી પાડી લોકમતે ચાલનારી શાસનસંસ્થા રૂશીયાએ અસ્તિત્વમાં લાવવી જોઇએ; એવા આશયના લેખો યૂરોપનાં આગેવાન વર્તમાનપત્રોમાં ઝળકવા લાગ્યા. પણ આ કામ સરળ નહતું. એમાં મોટું વિઘ્ન બાદશાહની આસપાસ રહેનારા માણસો તરફથી આવે તેમ હતું. એ ટોળાને પોતાની મરજી પ્રમાણે સત્તા ગળવવાની ટેવ પડી ગયેલી હતી. વળી બાદશાહી કૃપાના પડદા પાછળ રહી એ લોકોને લૂંટ ચલાવવાનું પણ ઠીક પડતું. એક બીજો વર્ગ છેક છેલ્લા વિચારવાળાઓનો અંધાએલો હતો. સામાન્ય સુધારાથી એ વર્ગ વશ થાય તેમ નહતું. જેથી યુદ્ધ માટે લશ્કર દેશબહાર જવાની સાથેજ અંધાધુંધી થવાનાં ચિહ્ન જણાવા લાગ્યાં.

ધીમે ધીમે અંધાધુંધી વધતીજ ગઇ. હવે સરળ માર્ગ શોધી કાઢે તેવો ટૉલસ્ટૉય સિવાય એકે પુરૂષ ન હતો. તેમણે અનેક વખત ઝારશાહી વિરૂધ્ધના પોતાના વિચાર સ્પષ્ટતાથી જણાવેલા હતા અને તેજ પ્રમાણે અત્યાચારી ક્રાંતિકારક પક્ષપર પણ કડક ટીકા કરેલી હતી. આથી ધણાઓ ધારતા હતા કે તે કાયદેસર હીલચાલ કરનારાઓના પક્ષમાં પોતાની શક્તિનો વ્યય કરશે; પણ તેવું બન્યું નહિ. એ પક્ષપર પણ તેમણે પુષ્કળ ટીકા કરવાથી એ હીલચાલ કરનારાઓ પણ નારાજ અને નિરાશ થયા. આ માટે પરદેશોમાં પુષ્કળ ગેરસમજ થઈ અને ટૉલસ્ટૉયપર સખત ટીકાઓ થઈ. પરદેશીઓ રૂશીયાની આંતરસ્થિતિ યથાસ્થિતપણે સમજી શકતા નહતા અને મનમાં આવે તેવા ઉપાયો સૂચવે જતા હતા. તેમને સ્વાભાવિક રીતેજ એમજ લાગતું હતું કે, પશ્ચિમ યૂરોપની શાસન સંસ્થાઓ જે પદ્ધતિથી વિકસિત થઈ છે તેજ પદ્ધતિ રૂશીયાને પણ હિતાવહ થશે; અને એ પદ્ધતિનો

અંગીકાર કરનાર પ્રાગતિક પક્ષને ટૉલસ્ટૉયે ઉધડો લીધેલો હોવાથી તેઓ ચીડાય. તેમાં આશ્ચર્ય પણ નથી. ટૉલસ્ટૉયનો નિશ્ચિત મત સમજવા સાડ 'નોર્થ અમેરિકન રિવ્યુ' નામના માસિકના તંત્રીએ તેમને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેને આપેલા જવાબમાં ટૉલસ્ટૉય કહે છે:—

“ સનદશીર માર્ગના નામથી હાલમાં રૂશીયામાં જે હીલચાલ ચાલે છે તેનો અંતિમ હેતુ એકદંથ્ય સત્તાપર અંકુશ મૂકી રાજકારભાર લોકપ્રતિનિધિઓના હાથમાં મૂકવાનો છે; પણ એ માર્ગે ખરો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નહિ હોવાથી તે મને પસંદ નથી. લોકોનાં મન ખળભળાવીને ધણ હેતુ સાધી શકાશે એમ એ લોકો માની શકે છેજ શી રીતે ? મુખ્ય હેતુ તો સમાજનાં દુઃખો નષ્ટ કરવાનો છે. જેમ અત્યારના પંથે એ હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તેમ સનદશીર માર્ગે કેવળ સલાઓ ભરવાથી, લેખ લખવાથી કે ચળવળ કરવાથી પણ તે સિદ્ધ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ એથી તો લોકોનું લક્ષ મુખ્ય મુદ્દા ઉપરથી ખસી અન્ય રસ્તે વળવાથી ખરો હેતુ સાધવાનું બાબુપરજ રહી જાય છે. જો એ હેતુ સિદ્ધ કરવો હોય તો ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો લોકોનાં હૃદયોમાં દૃઢ કરી સામાન્ય જનસમાજનો ધાર્મિક અને નૈતિક દરજ્જો વધારવો જોઈએ. રાજશાસનનાં માત્ર બાહ્ય અંગજ ખદલવાથી લોકોમાં ધર્મ અથવા નીતિની અભિવૃદ્ધિ થતી નથી; અને જ્યાં સુધી તે પ્રમાણે થાય નહિ ત્યાં સુધી સમાજ પાકા પાયાપર મૂકાયજ નહિ. ફ્રાન્સ, ઈંગ્લાંડ, અમેરિકા વગેરે લોકશાસનવાળા દેશોની સામાજિક પરિસ્થિતિ મારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે. રૂશીયાની હીલચાલો જે રાજકીય સુધારણા ધ્યેય છે, તેવી સુધારણા ઉક્ત દેશોમાં હોવા છતાં પણ તેથી શું ત્યાંનો બહુજનસમાજ સુખી થયો છે ? ”

“ પ્રત્યેક વ્યક્તિની ધાર્મિક અને નૈતિક ઉન્નતિ થઈ તેની સામાન્ય કલ્પના અને નિત્યનું જીવન અધિક ઉચ્ચ નહિ અને ત્યાં સુધી કેઈ પણ સમાજના સુખની અભિવૃદ્ધિ થવાની નથી. મધ્યવર્તી સત્તા એક વ્યક્તિના હાથમાં હોય કે સો જણ વચ્ચે વહેંચાયલી હોય; પરંતુ તેથી બહુ જન-સમાજની બાહ્ય સ્થિતિ પણ સુધરી જતી નથી કે તેમનાં અંતઃકરણ પણ ઉન્નત બની જતાં નથી. જનસમાજના ભલા માટે પોતાને માથે પણ અમુક કર્તવ્ય રહેલું છે, એવી લાગણી સમાજમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનમાં ઉત્પન્ન થયા સિવાય રાજ્યશાસનનાં બાહ્ય અંગોમાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરવામાં આવશે તોપણ તે ઉપયોગી નહિ થાય. હાલના રાજકીય ચળવળીયાઓના મસ્તકમાંથી એ મુખ્ય મુદ્દો ખસી ગયેલો છે. તેઓ પોતાની હીલચાલમાં એટલા લીન બની જાય છે કે, સમાજના તળીયા સુધી તેમની દૃષ્ટિ પહોંચી શકતી નથી. એક રીતે રૂશી-

યાની પરિસ્થિતિ અન્ય દેશોની પરિસ્થિતિના જેવીજ છે. રૂશીયાનો બહુ જન-સમાજ અને અન્ય દેશનો જનસમાજ લગલગ સમાન સ્થિતિમાં છે. એવી સ્થિતિમાં જે રાજશાસનસંસ્થા અન્ય સમાજના સામાન્ય જનવર્ગને હિતકારક થઈ નથી, તેની સ્થાપના રૂશીયામાં કરવાથી એથી લિન્ન પરિણામ ક્યાંથી આવવાનું હતું ? ”

એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખકના વિચાર પણ ટૉલ્સ્ટૉયના જેવાજ હોવાથી તેનો કેટલોક ભાગ અહીં ઉતારીશું. એ લેખક કહે છે કે:—

“ જેઓ સમાજમાં સાચો સુધારો કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ રાજકીય સુધારાની ધાંધલમાં પડવા કરતાં ખોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉપયોગ સમાજ સુધારવામાં કરે તો ઘણું સાફ. એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા સાફ હું તેમને વ્યવહારથી વિખૂટા પડી જવા કહેતો નથી, અથવા અતિમ હેતુને પોષનારી કાંઈ એક રાજકીય ચળવળ હોય તો તેમાં ભાગ ન લેવો એમ પણ કહેતો નથી; પરંતુ એવી રાજકીય હિલચાલ સમાજની નીતિમત્તાને વધારનાર છે કે કેમ, તે વિષે તેમણે પ્રથમ ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. એ વિનાની ખીજ બાબતોમાં પણ ભાગ ન લેશો એમ માફ કહેવું નથી; પરંતુ એ બાબતો સમાજના હૃદયને સ્પર્શ કરનારી ન હોઈ કેવળ દેખાવજ કરનારી હોય છે એ પણ ભૂલવાનું નથી. કેમકે અનેક વર્ષો સુધી એવી હિલચાલ કર્યા પછી અતે માનવસમાજ જે ને તેજ જગ્યાએ ઉભેલો જણાય છે. પ્રાચીનકાળે યુરોપમાં નૈષ્ઠિક ધર્મચારીના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા તે સમયે જે અલૌકિક ધૈર્ય અને શૌર્ય ફેલાયું હતું, તેવા પ્રકારનું નવીન ધૈર્ય અને નવીન શૌર્ય ઉત્પન્ન કરી તેની વૃદ્ધિ કરવાની હવે અગત્ય છે. જુની રોમન સંસ્કૃતિનો નાશ થયા પછી એ અતુલ ધૈર્યશાળી નૈષ્ઠિક ધર્મચારીઓએજ નવી સંસ્કૃતિનું ખીજરોપણ કર્યું હતું. એ કાર્ય રાજ કે બાદશાહોએ કર્યું નથી. સત્તાવાન સમ્રાટોએ યુદ્ધ કર્યા હશે, પણ તેમણે કંઈ નવી સંસ્કૃતિ નિર્માણ કરી નથી. મારા કથનનો અર્થ એવો નથી કે, એ જુના મઠોની પુનઃ સ્થાપના કરવી. હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે, જે સાત્ત્વિક ચૈતન્યથી પૂર્વે એ મઠ સ્થાપ્યા હતા તે ચૈતન્ય આજના સમાજમાં પુનઃ પેદા કરવું જોઈએ. એ મઠપતિનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે પ્રથમ ધર્મ અને નીતિ, તે પછીજ ખીજું બધું. તેજ પ્રમાણે ધર્માદા યથાર્થપણે પાળવા સાફ જે ધૈર્ય અને સહનશક્તિ આવશ્યક છે તેની પણ વૃદ્ધિ કરવાની આવશ્યકતા છે. એવા પ્રકારનો આંતરિક સુધારો દેશમાં થતાં સુધી ડાહ્યા માણસો રાજકીય કે તેવીજ ખીજ બાલ વાતો તરફ લક્ષ ન આપે એજ ઉત્તમ છે. ”

રૂશીયામાં રાજકીય હિલચાલ કરનારા અનેક પક્ષો તરફથી તેમની આગેવાની લેવા માટેના પત્રો ટૉલ્સ્ટૉયપર આવ્યા કરતા હતા; અને તેથી તેમને ઘણા

ત્રાસ થતો હતો. પ્રત્યેક પક્ષ ટોલ્સ્ટોયને પોતા તરફ ખેંચવાને મથતો હતો; પરંતુ સ્થિતિ એવી હતી કે એકે પક્ષ તેમના મતો સાથે બરાબર મળતો આવતો નહતો. તેમના મતોનું સાચું જ્ઞાન રૂશીયામાં કોઈનેએ થયું નહતું. તેમનું ખરું અંતરંગ કોઈના પશુ જાણવામાં આવ્યું નહતું. જે તે બાહ્ય દેખાવપરથીજ તેમને પોતાના પક્ષના સમજી પોતામાં મેળવી લેવા ઇચ્છતા.

એટલામાં એક રવિવારે એક ભયંકર બનાવ બન્યો. રવિવારે સવારે ‘ટોપન’ નામનો એક આગેવાન મજૂરોની મોટી સંખ્યા એકત્ર કરી બાદશાહને વિનંતિ કરવા પિટર્સબર્ગ ગયો. આ ટોળી પાસે કાગળ સિવાય બીજાં કંઈ પણ શસ્ત્રો નહતાં; પણ જ્યાં ત્યાં તોફાન જોવા કરતા બાદશાહે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાંજ તેમની કતલ ઉડાવી. આ સમાચાર ટોલ્સ્ટોયના કાને આવતાં તેઓ કેટલાય દિવસો સુધી બહુજ ઉદાસ રહ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં તેમણે જે અનેક લેખો લખ્યા હતા, તેમાં પણ અપ્રતિકાર તત્ત્વનું અતિવિસ્તારપૂર્વક સમર્થન કર્યું છે. વળી કામદારવર્ગ અધિક સ્વાવલંબી શી રીતે બની શકે, જમિનની વહેંચણી કેવી હોવી જોઈએ, નવયુગનો પ્રારંભ, રૂશીયાની ભયંકર સ્થિતિ, વગેરે બાબતો વિષે પણ લેખો લખીને તે કાળના મહત્ત્વના પ્રશ્નોની તેમણે ઠીક ચર્ચા કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના આરંભમાં બીજી ટુંકી ટુંકી વાતો લખવાનો પ્રારંભ તેમણે કર્યો હતો. આ ટુંકી વાતોની એક નવી માળા ગૂંથવાની તેમની ઇચ્છા હતી. એ સિવાય ક્રાંતિકારક ચળવળ વિષે પણ તેમણે લેખો લખ્યા હતા. અન્ય વિદ્વાન ગ્રંથકારોનાં લખાણોમાંથી સુંદર ફકરા ઉતારવાનું કામ પણ ચાલુ હતું. એ ગ્રંથકારોમાં પ્રાચીન-કાબજી તે વર્તમાનકાળ સુધીના સર્વ દેશના ગ્રંથકારોને તેમણે સ્થાન આપ્યું હતું.

આ વખતે તેમની પ્રકૃતિ ધડીમાં બગડતી તો ધડીમાં સુધરતી. કેટલીક વખત લખાતું પણ નહતું; તથાપિ મૃત્યુ સમીપ આવતું જાય છે એમ સમજીને સહજ પણ ઠીક લાગતું કે લખવા બેસી જતા. હજુ માનસિક ઉત્સાહ તેમનામાં ઠીક ટકી રહ્યો હતો. એક પત્રમાં તે કહે છે:—

“ હમણાં મારી શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા વિલક્ષણ ચાલે છે. કેટલીક વખત અશક્તિ એટલી લાગે છે કે, એક લીટી સુધાં લખાતી નથી; અને કેટલીક વખત એવી સ્ફૂર્તિ હોય છે કે જાણે શક્તિનો મહાન ભંડારજ હાથ લાગ્યો હોય તેમ તરતજ સ્વીકૃત કાર્યમાં લક્ષ્ય પરાવાઈ જાય છે. હજુ મારે ઘણું કરવાનું બાકી છે; એટલે સર્વ લક્ષ્ય તે પૂર્ણ કરવા તરફ વળે છે. આથી હું પત્ર લખી શક્યો નથી તે બદલ માફ કરાડશો નહિ. ”

“ પુનરુત્થાનના વેચાણના સાત આઠ હજાર રૂપિયા તમારે ત્યાં જમા છે,

પણ તે હમણાં મોકલશે નહિ. તેનો આજે અહીં સદુપયોગ થઈ શકે એમ લાગતું નથી. તમને જો એકાદ સદ્ગુણ મળી આવતું હોય તો તેમાં એ રકમ ખર્ચી નાખજો. હાલ એવું કંઈ કાર્ય ન હોય તો એકાદ પેઢીપર તે જમા રાખી મૂકશો. એવું કંઈ કાર્ય જણાશે એટલે તેની માગણી કરીશ. ”

આ સમયે કાઉન્ટેસ પથારીવશ થવાથી રોજની રહેણીમાં ઘોટાળો થતો અને તેથી ટૉલ્સ્ટૉયને લખવા વાંચવાનું ફાવતું નહતું. દાકતરે જણાવ્યું કે શસ્ત્રક્રિયા કર્યા વગર પ્રકૃતિ સુધરવાનો સંભવ નથી. કાઉન્ટેસને આ આજ્ઞાથી અસહ્ય વેદના થતી હતી; પરંતુ તેમની ઇચ્છાવિરુદ્ધ શસ્ત્રક્રિયા કરવી કે કેમ, તે ટૉલ્સ્ટૉયને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. દાકતરને તેમણે કહ્યું: “ આજે નહિ તો કાલે કે પાંચ વર્ષે પણ મરવાનું તો છેજ. દાકતર તરીકે વ્યાધિને પીછાનીતેજ તમે સલાહ આપી છે; પરંતુ હું તેને માટે નાએ નથી કહેતો અને હાએ નથી કહેતો. સર્વ પુત્ર પુત્રીઓ અહીંજ છે. તેમના અને રોગીના વિચારથી જે કરવું ઠરે તે કરો. ”

છેવટે સર્વની અનુમતિથી શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી અને તે સફળ થઈ. આરંભના એ ત્રણ દિવસ સુધી તેની સ્થિતિ સંશયાત્મક હતી, પણ પછી તે સુધરતી ચાલી અને એક મહિનામાં તદ્દન સુધરી ગઈ.

ટૉલ્સ્ટૉય સામાન્ય રીતે લોકોને અત્યંત પ્રિય હતા પણ ૧૯૦૬ માં એ સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો જણાયો. રાજકીય વિષય સિવાય અન્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિજ નતી નહતી: અને ટૉલ્સ્ટૉય તો એ ધાંધલમાં નહિ પડવાનોજ ઉપદેશ આપતા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ ના અકટોબરમાં રાજકીય દૃષ્ટિએ રાજકારભારમાં કેટલોક સુધારો કરી લોકોને થોડા ધણા હકક આપવામાં આવ્યા; તેમાં સરકારી પરીક્ષકોને કમી કરવામાં આવ્યા. આથી ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાક અપ્રકાશિત લેખોને બહાર આવવાનો અવકાશ મળ્યો અને તે જેવાને તેવા છપાઈ બહાર પડ્યા.

આજ સમયે રૂમા સભાએ ૧૮૦ સભાસદની સહીનું જાહેરનામું કાઢી લોકોને જણાવ્યું હતું કે, કર આપવો નહિ અને સૈનિક નોકરીમાં દાખલ થવું નહિ. આથી સરકારે રૂમાનેજ બંધ કરી દીધી. આવું જોઈ કોઈએ ટૉલ્સ્ટૉયને કહ્યું કે, સભાનું જાહેરનામું તમારા તત્ત્વને અનુસરતું હતું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “એ જાહેરનામા સાથે મારા તત્ત્વનો કંઈજ સંબંધ નથી. હું લોકોને એવાજ ઉપદેશ કરું છું એ વાત ખરી છે; પણ બનતેના ઉદ્દેશ એક બીજાથી જુદો છે. એ જાહેરનામાનો આશય એવો છે કે, વર્તમાન સરકારને કર નહિ આપીને રૂઆવી દો અને સરકારની જગ્યાએ અમે આવીએ ત્યારે તે કર અમેનેજ આપો. મારો ઉપદેશ તો એવો છે કે, સરકારની કોઈ પણ પ્રકારની નોકરી ન કરો. ”

‘જેને ધર્મ પાળવો હોય તેણે ધર્મવિરુદ્ધની કાષ્ઠ પણ આખત કરવી જોઈએ નહિ; અને તેથીજ લશ્કરી નોકરી પણ કાષ્ઠએ કરવી જોઈએ નહિ;’ એવા અર્થનો એક નિબંધ કાષ્ઠ લેખકે પ્રકટ કર્યો હતો, પણ તે પ્રકટ થતાંજ સરકારે છાપખાનાની ઝડતી લખને તેની પ્રતો જપ્ત કરી લીધી હતી; પરંતુ ટૉલસ્ટૉયનાં પુસ્તકો તો ધડધડાટ વેચાયે જતાં હતાં.

ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ હવે વળી સારી થઇ ગઇ હતી. સાંજે તે શેત્રંજ રમવા બેસતા હતા. કેટલાક રમતારા પ્રસંગવશાત્ ચીડાઇ જાય છે, પણ ટૉલસ્ટૉયની પ્રકૃતિ તેવી નહતી. રમત દરમિયાન કાષ્ઠ કંઈ પ્રશ્ન કરતો તો તેને શાંતિપૂર્વક જવાબ આપી રમે જતા અને સાથે સાથે નિર્દોષ વાર્તાવિનોદ પણ કરે જતા. આ અરસામાં એક વખતે તેમનો એક રનેહી આવતાં ચાલુ રાજકાંતિ વિષે પ્રશ્ન નીકળતાં તેમણે કહ્યું:—

“રાજકાંતિ માટે ચાલતી આ ચળવળને મારી જરા પણ સહાનુભૂતિ નથી. અન્ય દેશોમાં અનેકવાર એવા પ્રકારની ક્રાંતિઓ થઈ ગઇ છે; પણ તેનાં પરિણામ સારાં નથી આવ્યાં. આપણે પ્રત્યેકને એક દિવસે મરવાનું છે, એ વાત લક્ષમાં રાખીને એવી આખતોમાં પ્રાણહાનિ કરવી એ માણસને માટે ઉચિત નથી. સરકાર નામની સંસ્થાનો ઉચ્છેદ થઇ જતો હોય તોજ ખરી ક્રાંતિ થઇ કહેવાય. તેવું ન બનતું હોય તો નવી સરકાર પહેલીનીજ નકલ કરવાની અને કદાચ તે બુની કરતાં પણ ખરાબ નીવડે. એકાદ ‘પેટ્રોકોવિચ અથવા ‘રોડિકોફ’ ને રાજશૂત્ર અર્પણ કરવા માટે રક્તપાત કરી ક્રાંતિ કરવામાં શું ડહાપણ છે ? આવા પ્રકારના વંદોળીયા કેમ વાય છે તેનું બાન આ સરકારને થતું નથી તે નવાઈ જેવું છે. જાણે કે લોકોએ પ્રત્યેક કાર્ય તેના હુકમ પ્રમાણેજ કરવું જોઈએ એવા ભ્રમને વશ આખા જગતની સરકારો થએલી છે. જે ચળવળ અથવા ક્રાંતિ ધૈય અને નીતિના પાયા વગરની હશે તે કદિપણ સુખદાયક થવાની નથી; અને આપણે સર્વ જાણીએજ છીએ કે, હાલની રાજકીય હીલચાલમાં એ મૂળ પાયો નથી હોતો. પ્રભુની આજ્ઞા પાળવી એજ માનવી જીવનનો અંતિમ હેતુ છે, એવું હાલના ચળવળીયા મોંઢેથી બોલે છે પણ એ કેવળ ચાલાકીજ છે. રાજને કાઢી મૂકો અને તેની જગ્યાએ અમોને ગોઠવો, એ સિવાય તેઓ અન્ય કંઈ ઇચ્છતા નથી.”

ટૉલસ્ટૉયનું કહેવું એવું છે કે, સરકાર નામની સંસ્થા નષ્ટ થશે એટલે કાયદા, અદાલતો, લશ્કરાદિ આપોઆપજ દૂર થશે. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ જમિનપર રહેનાર પ્રાણી હોવાથી તેની જીવિકા જમિનના આધારેજ ચાલી શકશે. તે કહે છે કે “આ સિદ્ધાંતને એકવાર જો તમે સ્વીકારો તો પછી જમિનની વિષમ વહેંચણીને સંમતિ શી રીતે આપો ? એવી વહેંચણીને ન્યાયી શી રીતે કહી શકો ? જમિન

ખેડીને અન્ન પ્રાપ્ત કરવાની સંધિ સર્વને સમાનપણે મળવી જોઈએ. જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે ન બને ત્યાં સુધી એમજ કહેવું જોઈએ કે, કાયદા બાંધીને તમે જે હકક નિર્માણ કરો છો તે ન્યાયી નહિ પણ બળાવાનના બે ભાગ જેવાજ છે. હાલની વિષમતા સ્વભાવજન્ય નથી પણ એ તમારા કૃત્રિમપણાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; અને જ્યાં સુધી એ વિષમતા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સમાજ સ્થિર થાય અને ધાર્મિક કે નૈતિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે એવી આશા ફેાકટ છે. જો હાલની ધમાચકડી અંત-કાળ સુધી ચલાવવા ઇચ્છતા ન હો તો વિશિષ્ટ હકકથી ચણાયેલી અને દંડકાશા-હીથી મજબૂત થયેલી વિશિષ્ટ હકકની દિવાલો પ્રથમ તોડી પાડવી જોઈએ. હવે એ પ્રશ્ન મુલતવી રાખવા જેવો નથી. ”

જુના અંગ્રેજી અંકકારોમાં રિવફ્ટ અને ગોલ્ડસ્મિથ ટૉલસ્ટૉયના પ્રિય લેખક હતા. હાલના લેખકોને તે વિશેષ મહત્ત્વ આપતા નહતા. તે કહેતા કે હાલના લેખો વાંચ્યા પછી મારો એ જુના લેખકોપરનો પ્રેમ બેવડો થયો છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના નવેમ્બરમાં તેમની પુત્રી પ્રિન્સેસ એબોલેનસ્કી યાસના-યામાં થોડા દિવસ આજ્ઞરી રહી મરણ પામી. એ પુત્રી દયાળુ અને પરોપકારી સ્વભાવની હોવાથી તેના પરિચિતોને ઘણો શોક થયો. ટૉલસ્ટૉયને પણ ઘણું દુઃખ થયું હતું. એ દુઃખથી તેમની પ્રકૃતિ લથડી ગઈ હતી. ૧૯૦૭ ના મેમાં તે બે વખત તો બેશુદ્ધ બની ગયા હતા અને એ વખતથી તેમની સ્મરણશક્તિમાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો હતો. પોતાના જીવનની કેટલીક વાતો તે તદ્દન વિસરી ગયા. આ વખતની સ્થિતિ વિષે તેમની પુત્રી ટાશીયાનાએ એક પત્ર લખ્યો છે તેમાં તે કહે છે:—

“ પિતાજીના સ્મરણમાંથી કેટલીક બાબતો તદ્દન લુપ્ત થઈ ગઈ છે; તેથી તેમને એક પ્રકારે આનંદજ થાય છે. તે કહે છે કે, ‘ અનુપયોગી વાતો ભૂલી ગયો એ ઠીક થયું છે. હું હજી ઉપયોગી બાબતો ભૂલ્યો નથી.’ તેમની આ વાત ખરી છે. તે રોગ દૂર કરવા ઔષધ લેવાં ન જોઈએ એવો મત ધરાવે છે, પણ અમારા સંતોષ માટે અમે આપીએ છીએ તે ઔષધ લે છે. તેમને આ વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તે કહેવા લાગ્યા કે ‘તમને દુઃખ થાય તેવું કરવું ઠીક લાગતું નથી; તેથી કેટલીક વખત મારા વિચારો બાળુએ મૂકી તમે કહો છો તે પ્રમાણે કરું છું.’ ”

વાંચકને યાદ હશેજ કે, ટૉલસ્ટૉયે મિલકતપરનો સર્વ હક્ક લજી દીધો હતો; તથાપિ કેટલાક ચાચકોને તે મદદ કરતા હતા એ કાર્ય કંઈ છુપી રીતે થતું ન હતું. એટલે તેમની એ રીતિ સર્વત્ર પ્રસરતી અને વર્તમાન પત્રો તેના લાભ લઈ પુષ્કળ ટીકા કરતાં. આ વખતે એવા પ્રકારની ચર્ચા ઘણાં પત્રોમાં થઈ હતી તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૭ના સપ્ટેમ્બરમાં તેમણે ઉત્તર તરીકે નીચે પ્રમાણે પત્ર પ્રકટ કર્યો હતો:—

“ ખાનગી મિલકતપરનો હકક છોડે વીશ કરતાં અધિક વર્ષ થઇ ગયાં છે. એ કાર્ય મારા વ્યક્તિગત લાલ માટે મેં કર્યું છે. મારા નામે ચાલતો જમિન જુમલો મારા આપ્તજનોને સ્વાધીન કરીને મેં કહ્યું હતું કે, હું મરી ગયો છું એમજ સમજજો. તેજ પ્રમાણે મારા લેખોપરના હકક ત્યજ દઇ જનસમાજને સુપ્રત કર્યા છે. હવે મારા હાથમાં જે થોડો બચ્ચો પૈસો આવે છે તે દુઃખીઓને મદદ કરવા માટે વિશેષતઃ પરદેશ ખાતેથી આવે છે. કેટલાક લોકો કદિ કદિ મને યોગ્ય લાગે તેવા કામમાં વાપરવા સારૂ મારા હાથમાં પૈસો મૂકે છે. એ પૈસાનો ઉપયોગ હું મારા ગામની આજુબાજુના ગરીબોને મદદ કરવામાં કરું છું. આગથી તારાજ થઇ જનારાં અથવા વડીલના મૃત્યુથી અનાથ બનતાં કુટુંબોને એ પૈસાથી હું મદદ આપું છું. ”

“આ રીતે એ પૈસાનો વિનિયોગ થવા છતાં મારા વિષે વર્તમાનપત્રોમાં કુત્સિત હકીકતો પ્રસિદ્ધ થાય છે. એવી પાયા વિનાની હકીકતોથી લોકોમાં પુષ્કળ ગેરસમજ ફેલાય છે અને મારા તરફ અનેક પ્રકારના માણસો માગણીઓનો વરસાદ વરસાવે છે. એ ચાચકોમાં કેટલાક ખરા હોય છે ત્યારે કેટલાક લુચ્ચા પણ હોય છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવવા મારી મદદ માગે, અને તેમનું એ શિક્ષણ એટલે શું ? વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવવી ! ”

“ સર્વની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા જેટલું સાધન મારી પાસે નહિ હોવાથી મારાથી મદદ થઈ શકે તેમ નથી એવા અર્થના હું જવાબ આપું છું; પણ તેથી એવી માગણીઓ અટકવાને બદલે તે માગનારા ફરીફરીને પત્રો લખે છે અને તેવા બચ્ચા પત્રો ગાળોથીજ ભરેલા હોય છે. એવા પત્રોનો ઉત્તરજ નહિ આપવાનો ઉપાય અજમાવી જોયો તો વળી તેઓ વિશેષજ ચીડાતા જણાયા. ”

“ માટે એવા પ્રકારની કોઇએ મારી પાસે માગણી કરવી નહિ; કેમકે ખાત્રી-પૂર્વક આપી શકું તેટલી કે તેવી કંઇજ રકમ મારી પાસે હોતી નથી. સર્વેએ કૃપા કરીને લક્ષમાં રાખવું કે એ બાબતમાં સામાન્ય માણસ કરતાં પણ હું વિશેષ નિર્ધન છું. મારા હાથમાં કંઈ મિલકત નથી એટલે કંઈ મદદ થઇ શકે નહિ; અને મારા હાથમાં પૈસો હોવા છતાં પણ નહિ હોવાનો દંભ હું કરતો હોવાની માન્યતા જેમની થતી હોય, તેમણે પણ સમજવું જોઇએ કે એવા માણસ પાસેથી પણ મદદ નજ મળી શકે. ”

અન્ય ગ્રંથોના ઉતારા કરવાનું અને કરેલા ઉતારાની દુરસ્તી-સુધારણાનું કામ હજુ ચાલુજ હતું. તે પોતાના લેખમાં જેટલી કાળજી રાખતા હતા તેટલીજ આ ઉતારા વિષે રાખતા હતા. સાથે સાથે ટુંકી ટુંકી વાતો અને સૂત્રમય સિદ્ધાંત લખવાનું કામ પણ કરતા હતા.

વાંચકને યાદજ હશે કે, પૂર્વે ટોલ્સ્ટોયે યાસનાયામાં શાળા કાઢી હતી. અત્યારે પણ તેવોજ ઉદ્યોગ પાછો તેમણે શરૂ કર્યો હતો. એ ઉદ્યોગને જોડે પ્રત્યક્ષ શાળાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું નહોતું; તથાપિ ગામના તથા આજીવનના ગામોના છોકરાઓને એકત્ર કરી વાતોના રૂપમાં અનેક વિષયનું જ્ઞાન આપવાનું ચાલું કર્યું હતું. એ કાર્યમાં તે જરી પુરાણી દંતકથાઓનો સમાવેશ કરીને માનવજીવનનું કર્તાવ્ય શું છે તે છોકરાઓના મનમાં ડસાવતા હતા. આવી રીતે કહેવાતી વાતોમાંથી ‘ઇસુનો ઉપદેશ’ નામનું પુસ્તક તેમણે તૈયાર કર્યું હતું.

ક્રાંતિકારક હીલચાલને દાખી દેવા માટે સરકારે જે રાક્ષસી નીતિ ધારણ કરી હતી, તે એ હીલચાલ બંધ થયા પછી પણ સરકારે ચાલુ રાખવાથી ટોલ્સ્ટોયનું ચિત્ત ખળભળી ઉઠ્યું. હવે તેમણે ‘હું ચુપ નહિ બેસું’ એ મથાળાનો લેખ લખી રશીયન સરકારનાં સર્વ દુષ્ટ કૃત્યો જગજાહેર કર્યાં. અન્યાયી અને અધાર કૃત્યો માટે વાંચકોનાં ચિત્તને હલાવી નાખે તેવા એ લેખનાં અનેક ભાષાંતર થઈ તેનો સમગ્ર જગતમાં પ્રચાર થયો.

તેમણે એમાં સરકારના અત્યાચાર કષ્ટ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે અને એકજ સમયે દશ દશ પંદર પંદર માણસને કેવીરીતે ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવે છે, તેનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કર્યું છે. એ લેખના છેવટના ભાગમાં તે કહે છે કે:—

“આ વર્ગનાં સર્વ દુષ્ટ કૃત્યો મેં જાહેરમાં મૂક્યાં છે તેથી દેશમાંનો ઉમરાવ-વર્ગ મારાપર રોષે ભરાશે અને કહેશે કે ટોલ્સ્ટોય અમારા વર્ગમાંનો નથી; પરંતુ હું ખુદ્દા દીલે કહું છું કે મને તેઓ પોતાના વર્ગમાંથી ખાતલ કરે એવો હેતુ પણ આ લેખ લખવામાં રહેલો છે. હું એ વર્ગમાંનો એક હોવાથી એમનાં ભયંકર પાતકનો અંશતઃ પણ ભાગીદાર બનું છું, એ વિચાર મનમાં આવે છે ત્યારે મારું મન મને અત્યંત ડંખવા લાગે છે, અને એમાંથી ક્યારે છુટું એમ થઈ રહે છે.”

“પ્રજાકલ્યાણના ભવ્ય નામ નીચે રશીયામાં કાળાં કૃત્યો હજી બનેજી જાય છે. રશીયન પ્રજાના કલ્યાણ અથવા શાંતિ માટેજ જે સરકાર એ કૃત્યો કરતી હોય, તો એ કૃત્યો મારું પણ રક્ષણ કરે છે એવોજ અર્થ થાય, કેમકે હું પણ એક રશીયન છું. મારા માટે પાંચ પાંચ લાખ માણસ ભૂમિમાતાનો ખોળા ત્યજીને એક ખીખનો જીવ લેવા સારૂ સજ્જ કરવામાં આવે છે. ભૂમિમાતા ઉદાર હસ્તે જે અન્ન આપે તે ખાઈને શાંત જીવન જીવવાનો જે પ્રત્યેક મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે; તે તેમનો ઈશ્વરદત્ત હક્ક મારા રક્ષણ માટેજ નષ્ટ થયેલો છે. મારા સંરક્ષણ ખાતર લાખો લોકો અન્નને માટે ખારણે ખારણે લટકે છે! મારાજ સંરક્ષણ સારૂ દાંભિક ધર્મચાર્યોની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને મારાજ સંરક્ષણ

માટે ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને અંધારી ગુહામાં ધકકેલી મૂકી એ આચાર્યો જૂઠો ઉપદેશ કરે છે ! એ વર્ગની જાણે એવીજ સમજ હોયને કે સામાન્ય જનોને સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરવા એજ તેમનું કર્તવ્ય કર્મ છે ! મારા સંરક્ષણ માટે હજારોને કાળા-પાણીએ મોકલવામાં આવે છે, મારાજ માટે લાખો ભિખારી, મજૂરો રોટલીના ટૂંકડા માટે તરફડે છે ! મારા માટેજ લાખો માણસો કિલ્લા અને જેલોમાં અનેક પ્રકારના રોગોમાં ખદખદે છે. એવી મોટી સંખ્યાને પૂરી રાખવાને માટે કારાગારની તંગી મારે લીધેજ સરકારને ફીકર કરાવી રહી છે. હજારો માતપિતા અને હજારો સ્ત્રીઓ પોતાનાં આપ્તોના મરણ માટે શોક કરે છે તે પણ મારાજ કલ્યાણ માટે. મારા માટેજ હજારો બાળકો અનાથ બને છે. મારાજ માટે સેંકડો માણસો ગોળીનાં નિશાન બને છે. ફાંસી આપનારા ચાંડાળો મારાજ માટે હાથ લાંબા ટુંકા કરે છે. મારા કલ્યાણ માટેજ હજારો વધસ્તંભો ઠેર ઠેર ઉભા કરેલા છે. મારા બલા માટેજ ફાંસી દેવાનાં દોરડાં ત્યાં ત્યાં લટકાવવામાં આવે છે. જન્મીને મેં શું કયું ? પરસ્પર શિરચ્છેદ કરાવવો એજ કે ? હાય હાય ! મારા સંરક્ષણ માટે અને મારા કલ્યાણ માટે આટલાં અને આવાં ભયંકર કૃત્યો થાય છે એમ જણાવતાં મારો હાથ ચર-ચર કંપી જાય છે ! માફ આ વિધાન કોષ્ટને વિશ્વક્ષણ લાગશે; પણ હું સાચુંજ કહું છું કે એ રક્તનો ડાઘ મારાજ હાથપર પડેલો છે ! એ કાળાં કૃત્યોમાં હું પણ ભાગીદાર છું. મારી ચોતરફનાં સુંદર અને પ્રશસ્ત દિવાનખાનાં, માફ સ્વાદિષ્ટ ભોજન અને મારા શરીરપરનાં મૃદ્યવાન વસ્ત્રો, આ ભયંકર કૃત્યો કરાવવામાં ખુલ્લે ખુલ્લાં ભાગીદાર છે. એ કૃત્યો સાથે એ વસ્તુઓનો પૂરેપૂરો સંબંધ છે. એ બંને વસ્તુઓને એક બીજાની બાથમાં રહેલી હું ખુલ્લી રીતે જોઈ શકું છું. એ વસ્તુઓ મારી પાસેથી કોઈ છીનવી ન લે તે માટેજ આ ખાટકોનો બજાર મેં ઉઘાડેલો છે ! જે કોષ્ટ મારી વસ્તુને સ્પર્શ કરવાની હિંમત કરે છે તેનું માથું તરતજ હું ધડથી ફૂર કરું છું. હું સારી રીતે જાણું છું કે ધરખાર વગરના ગરીબ માણસો જો એ સૈન્ય ન હોય તો મારા ધરખારને ખંડેર બનાવી દે; તથાપિ એ રક્ષક સરકારને લીધેજ એ વર્ગની ઉત્પત્તિ થએલી છે એ વાત પણ હું શી રીતે ભૂલું ? અમો ધનવાનોએ અને સરકારે પોતાને હાથેજ તેમનું મનુષ્યત્વ હરી લઈને તેમને વાઘ અને વરૂ જેવા અજ્ઞાન અને ક્રૂર બનાવ્યા છે એ વાત ભૂલાય તેવી નથી.”

“ આ સર્વ વિચાર મનમાં આવતાં મારા મનની પીડા અસહ્ય બને છે. એ ઘોર ચાતનામાંથી શી રીતે મુક્ત થવાય એ એકજ ચિંતા મને બાળે છે. એ રીતે જીવવું અશક્ય છે. છટ્ છટ્ ! હવે આ પાપમય જીવન ન જોઈએ ! ”

“ મારામાં જેટલી શક્તિ હશે તે સર્વ ખરચીને, એ સર્વ કાળાં કૃત્યો

રૂશીયામાંજ નહિ પણ સમગ્ર જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેવાં પ્રયત્નં દુનિનાદથી પ્રકટ કરીશ. એથી બેમાંથી એક વાત તો અવશ્ય સિદ્ધ થશે. કાં તો આ કાળાં કૃત્યો અંધ થશે અથવા તો આ રાજકર્તાઓ મને પોતાના દેશમાંથી કહાડી મૂકશે—હદપાર કરશે. કદાચિત્ તેઓ મને એકાદ કારાગારમાં હમ્મેશને માટે પૂરી દેશે તો તે પણ ઠીકજ છે. કેમકે ત્યાં પછી એ કૃત્યો મારા કલ્યાણ માટે અને મારા નામથી થાય છે એમ માફ મન નહિ કરે; અને એ રીતે વિવેકબુદ્ધિના ડાંખની આ અસહ્ય વેદનાથી તો જરૂર હું છૂટીશ. કદાચિત્ એ લોકો કાળી ટોપી પહેરાવી ફ્રાંસીને લાકડે લટકાવી દેશે તોપણ સોનાથી પીળું શુ ? પણ એવું ભાગ્ય આ દુર્ભાગીના નશીબમાં ક્યાંથી હોય.”

આ ઉદ્ગાર ટૉલ્સ્ટૉયની મનોવ્યથાનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દર્શાવે છે. તેમની ઉદાર મનોવૃત્તિ, અડગ વૈર્ય અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમત્તા એ સર્વની ઉત્કટતા આ એક નાનકડા નિષાંધમાં એકત્ર થએલી છે. લગભગ દરેક વિદ્વાનની એવી સ્થિતિ હતી. સમજી લોકો સરકારની દમનનીતિથી કંટાળી જઇ ભાવી સ્થિતિ માટે ચિંતામગ્ન બની ગયા હતા. સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે પડેલી ફાટ પૂરી શકાય તેવું એકે ચિહ્ન જણાતું ન હતું; એટલુંજ નહિ પણ તે અધિક વિસ્તૃત થતી જતી હતી.

ટૉલ્સ્ટૉયનો આ લેખ બહાર પડતાં પુષ્કળ પત્રોએ પોતા તરફની ટીકા સાથે તેનાં અવતરણ કર્યાં હતાં. સરકારને એ કૃત્ય પ્રિય થઇ શકે તેવું ન હોવાથી કેટલાક પત્રકારોને મોટી મોટી રકમોના દંડ ભોગવવા પડ્યા તથા એકનું તો છાપખાનું પણ જપ્ત થયું.

હવે ટૉલ્સ્ટૉયની ૮૦ મી વર્ષગાંઠ નજીક આવતી હતી. એ આનંદનો પ્રસંગ કઇ રીતે ઉજવવો તે વિષે તેમના શિષ્યો અને મિત્રોમાં ચર્ચા શરૂ થઇ હતી. ટૉલ્સ્ટૉયની ઇચ્છા એવી હતી કે કોઇપણ પ્રકારનો સમારંભ કરવો નહ. એજ સમયે તેમનાં પુસ્તકોની પ્રતો લોકોમાં વહેંચવા તેમના એક રનેહીને છ મહિનાની સજા થઇ હતી. આથી કોઇએ એવી સૂચના કરી હતી કે જે લેખ પ્રસિદ્ધ થવા માટે બીજાઓને શિક્ષા થાય છે, તેના મૂળ લેખકનેજ તુરંગમાંજ નાખીને એ જન્મગાંઠ ઉજવવી જોઇએ. ટૉલ્સ્ટૉયે એ સૂચનાને સંમતિ આપતાં જણાવ્યું કે:—

“ મને કારાગારમાં મોકલવામાં આવે તો તેનાથી અધિક કંઇએ મને પ્રિય નથી; અને એ કારાગાર પણ તદ્દન ગલીચમાં ગલીચ, બરફ જેવો શીતળ, અંધ-કારમય અને ખાવાપીવાનું પણ ન મળે તેવો જોઇએ. હાલમાં મારા મનની શાંતિ નષ્ટ થઇ છે; પરંતુ મને એકે વસ્તુની જૂખ નથી. મને જગતની સર્વ વસ્તુઓ મળેલી છે. કોઇ નવી વસ્તુ માગવા કહે તો કઇ વસ્તુ માગવી એજ મને સૂઝે તેમ નહતું;

પણ હવે માગવા જેવી એ નવી વસ્તુ જડી છે. મને તુરંગમાં નાખવાની સૂચના મશ્કરીમાં કરવામાં આવી છે; પણ તે મશ્કરી ન રહેતાં ખરેખર મને તુરંગમાં મોકલવામાં આવશે તો તેથી સૌથી વધારે લાભ થશે. મારા લેખથી જેઓ ભડકી જાય છે તેમને પણ એથી આનંદ થશે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં મને પણ સુખ મળશે. મારી સર્વ આશાઓ તૃપ્ત થશે અને હું સુખપૂર્વક મરીશ. વળી મારી આવતી વર્ષગાંઠને દિવસે મારાપર વખાણ, મુખારકબાદી અને સમારંભનો ખોળો પડવાનો છે, તેનાથી પણ બચી જવાશે એ કાયદો વધારાનો.”

લોકોને એક હાથે નવા હક્ક આપ્યા છે એમ બતાવવું અને બીજા હાથે તેમનાપર સોટાખાણ ચલાવવી એ એકહથ્થુ સત્તાનો પરંપરાગત કાર્યક્રમ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫-૦૬ માં રૂશીયન સરકારે મુદ્રણસ્વાતંત્ર્યનો સુધારો પણ જાહેર કર્યો અને વર્તમાનપત્રોપર ખટલા ચલાવવાનો પણ આરંભ કર્યો. છાપખાનાં ઝપાટાખંધ જપ્ત થવા લાગ્યાં; દંડની થેલીઓપર થેલીઓ સરકારી ખખનામાં આવવા લાગી; અને સેંકડો પ્રકાશકો તુરંગ ભેગા થવા લાગ્યા ! સરકારી ધોરણ કે સૈનિક નોકરીની વિરૂદ્ધની ટોલ્સ્ટોયના લેખની એકાદ લીટી પણ કાપ પ્રસિધ્ધ કરવા માગે તો તેનાં સોએ વર્ષ પૂરાં સમજવાં ! આથી પ્રધાનમંડળના પ્રત્યેક સભાસદ, ન્યાયાધીશ અને સરકારી વકીલ એ સર્વપર પત્ર લખીને ટોલ્સ્ટોયે, ‘હું મુખ્ય ગુન્હેગાર છું માટે પ્રથમ મનેજ કાયદાનુસાર રસ્તે પાડો’ એમ જણાવ્યું હતું. પણ સરકાર તેમનાપર હાથ નાખતાં અચકાતી હતી. સરકાર તેમને હમ્મેશને માટે એકાદ અંધાર કાટડીમાં પૂરી રાખવા ઇચ્છતી હતી, પણ તેનામાં તેટલી હિંમત ન હોવાથી ટોલ્સ્ટોયના અનુચરોપરજ તેણે પોતાનો સોટો ચલાવવાનું રાખી ટોલ્સ્ટોયને છુટાજ રહેવા દીધા. સરકારની આ નીતિનું પ્રદર્શન ટોલ્સ્ટોયની જન્મગાંઠના દિવસે સારી રીતે કરવામાં આવ્યું. ધર્મસભાએ કામપણુ ધર્માધિકારીએ ટોલ્સ્ટોયનું સન્માન નહિ કરવાનું ફરમાન બહાર પાડ્યું; અને જણાવ્યું કે તે દિવસે સર્વ દેવળોમાં ઉપાધ્યાયોએ વ્યાસપીઠપર ખડા થઇ તેમના લેખોનો વિરોધજ કરવો. મુલકી અધિકારીએ પણ બાકી ન રાખી. તેણે પણ એક હુકમ પ્રકટ કરી શાળાઓ, પુસ્તકાલયો અને અન્ય સાર્વજનિક સંસ્થાઓને ઉત્સવ નહિ કરવા જણાવ્યું હતું. ક્રાન્સ્ટેડના એક ધર્માચાર્યે તો પ્રભુને એવી પણ પ્રાર્થના કરી કે ટોલ્સ્ટોયને જલદીથી મોત આપ ! બીજા એકે મોસ્કોમાં જાહેર સભા મેળવીને ટોલ્સ્ટોયના જન્મદિવસનો સમારંભ કરશે તેની ખબર લઈ નાખવાની ધમકી આપી. પ્રાંતિક ધર્માધ્યક્ષોએ ગામડાંના ઉપાધ્યાયોને બને તેટલું કરી એવા સમારંભને તોડી પાડવા સૂચવ્યું. કેટલાકોએ એ સમારંભની વિરૂદ્ધનાં સરખસ કાઢવાના પણ નિશ્ચય જાહેર કર્યા.

આટલી વિરૂદ્ધ તૈયારીઓ થઇ હતી તેટલામાં તે દિવસ આવી પહોંચ્યો.

સરકારે એ માટે નિશ્ચય કર્યો હતો તે ટોલી ઉઠ્યો. સમગ્ર દેશમાં એ દિવસ ઉજવાયો પણ સરકાર આગળ આવવાની છાતી ન ચલાવી શકી. ઘણા ખરા પત્રોએ ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રશંસા કરનારા લેખો લખ્યા. કેટલાકોએ એ સિવાય અન્ય વિષયને સ્થાનજ ન આપ્યું અને ટૉલ્સ્ટૉયપર બેહુનરથી અધિક તાર આવ્યા !

આ વખતે અમેરિકામાં પ્રમુખની ચુંટણીની તૈયારી જોસબેર થઇ રહી હતી. ઉમેદવારોમાં ‘ આયન ’ નામના એક ગૃહસ્થનું નામ હતું. પૂર્વે એક વખત આયને યાસનાયામાં ટૉલ્સ્ટૉયની મુલાકાત લીધી હતી. તેના વિષે ટૉલ્સ્ટૉય નીચે પ્રમાણે મત જણાવે છે.

“ હું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું કે, આ ચુંટણીમાં આયન વિજયી થાવ. કોઈ પણ દંડુકાશાહી રાજશાસનને મારી સંમતિ નહિ હોવાથી લોકસત્તાક સંસ્થાનના અધ્યક્ષની પદવી પણ મને ઝેર જેવી લાગે છે; પણ ન્યારે એવા અધ્યક્ષપદવાળી સંસ્થા અસ્તિત્વમાંજ છે ત્યારે એવી જગ્યાએ જેમ વધારે સારા માણસની પસંદગી થાય તેમજ વધારે સારું.”

“ આયન માટે મને ઘણું માન છે. હું જાણું છું કે તે મજૂરવર્ગ માટે ચિંતા રાખનારો છે. તેજ પ્રમાણે ફરજિયાત લસકરી નોકરી પણ તે નાપસંદ કરે છે. વળી આધુનિક વણીકશાહી યુગમાં મુડીવાળાઓએ જે ધાંધલ મચાવી છે, તે પણ તેને માન્ય નથી. વિષમ પરિસ્થિતિ તથા આમક સિદ્ધાંતોની ઉત્પત્તિ એજ વર્ગે કરી છે, એ વાત પણ તેના ધ્યાનમાં આવેલી છે.”

આ અરસામાં જુના ધર્મ મતની એક વૃધ્ધ સ્ત્રી તરફથી ટૉલ્સ્ટૉયપર એવી મતલબનો એક પત્ર આવ્યો હતો કે:—“ આવા ધર્મદ્રોહી વિચારોનો લોકોમાં પ્રચાર કરી તમે જે ઇશ્વરદ્રોહ કર્યો છે, તેને માટે જો મારા હાથમાં શસ્ત્ર હોત તો તમારા પર મેં ગોળીજ ચલાવી હોત; અને તમારા પ્રત્યેક અનુયાયીને પણ મેં એજ શિક્ષા કરી હોત.” ટૉલ્સ્ટૉયે તેનો નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો હતો:—

“ પ્રિય ભગિની ! તમારો પત્ર મળ્યો અને તે વાંચીને અત્યાનંદ થયો. એવો આનંદદાયી પત્ર લખ્યો તે માટે તમારો ધણો આભારી છું. પ્રભુના કાયદાને અનુસરીને વર્તવા વિષેની તમારી સદેખાથી કેાને આનંદ ન થાય ? પ્રત્યેકે એ રીતેજ વર્તવું જોઇએ એમ તમે કહો છો તે હું પૂર્ણપણે સ્વીકારું છું. આ બાબતમાં તમે અને હું એકમત છીએ. મુખ્ય તત્ત્વ વિષે એ પ્રમાણે આપણે એકજ છીએ; અને મતભેદ તો બીજીજ બાબતોમાં છે. મારો મત એવો છે કે, એકવાર પૌતામાં રહેલી દુષ્ટતા દૂર કરી પૌતાને પવિત્ર બનાવ્યા પછીજ બીજીઓ પાસે ઇશ્વરી કાયદાઓ પળાવવાને માણસ લાયક બને છે. આ મુખ્ય કર્તવ્ય છાડી દઇને ઇશ્વરને રાજી કરવા માટે બીજાં હજારો

કામ કરવામાં આવે તોપણ તે સર્વ ભ્રમભૂલક છે. તે પ્રભુની ખોટી સેવા છે અને માણસને ખરા માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે; એવી સ્વસુધારણા કરવા માટે વિલક્ષણ દક્ષતા રાખવી પડે છે અને અત્યંત શ્રમ તથા સંયમ કરવો પડે છે. એ સન્માર્ગે આપણે સતત આગળ વધવું જોઈએ અને તેટલા માટે અનેક બાબતો તરફ મન ન લગાડતાં સર્વ શક્તિ સ્વસુધારણામાંજ વાપરવી જોઈએ. પ્રભુએ આપણને સદ્સદ્વિવેક બુદ્ધિ આપી છે; અને કોઈપણ દુષ્ટત્વ આપણા હાથે બનતું હોય છે તો તેની ચેતવણી તેના તરફથી આપણને મળે છેજ. એ વિવેકબુદ્ધિ અને એ પ્રેરણારૂપી સાધનો હમ્મેશાં સન્માર્ગગામી રહેવા માટેજ પ્રભુએ આપણને આપેલાં છે. ”

“ ખ્રિસ્ત કહે છે કે, પ્રભુનું રાજ્ય યત્નથી સાધ્ય થાય છે; અને એ રાજ્ય બહાર નથી પણ આપણા અંતરમાંજ છે. ”

“ તમારા પત્રમાંની બીજી પણ એક વાત મને ગમી. તે એ કે, પોતા વિષે વાત કરવામાં નમ્રતા દર્શાવવી; પરંતુ તમે તમારા ધર્મ વિષે જ્યારે વાત કરો છો ત્યારે એ નમ્રતા ક્યાંએ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તમને એમ લાગતું જણાય છે કે, તમને જેણે ધર્મજ્ઞાન આપ્યું છે તે તમારા ગુરૂને તથા તમનેજ માત્ર સત્ય સમજાયું છે; અને બીજું તમામ જગત તમારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે પાપમાં ગારત છે. મારી સમજ એવી નથી કે, સત્ય હુંજ સમજ્યો છું અને અન્ય સર્વ અજ્ઞાનાંધકારમાં ડૂબેલા છે. મારી એંશી વર્ષની ઉમ્મર થઈ તોપણ સત્યશોધન હજી ચાલુજ છે. તમારા ગુરૂએ તમને બળતા માર્ગે ચલાવ્યાં છે તેથીજ પોતાની જાત વિષે વ્યર્થ ધમંડ અને લોકો પ્રત્યેના વિલક્ષણ તુચ્છકાર એ બે પાતક તમને વળગી રહેલાં છે. એવી એક વસ્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમાં રહેલી છે કે જેનું રહસ્ય તેજ સમજી શકે છે. એ વસ્તુ તે પ્રત્યેકને પરમાત્મા સાથે રહેલો સંબંધ છે. પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલી એ વસ્તુ અત્યંત પવિત્ર છે. એના ઉપર કોઈએ પણ હલો ન કરવો ધટે. તેજ પ્રમાણે માણસના અંતરમાં રહેલાં સર્વ રહસ્ય પોતાને સમજાયાં છે, એવા ભ્રમમાં પણ કોઈએ ન પડવું ધટે. ”

“ તમારા પોતાના જીવનક્રમ માટે તમે જે લખ્યું છે તે માટે મને કૌતુક થાય છે. પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાની શક્તિ તમને આપવા હું તેને પ્રાર્થના કરું છું. એ શક્તિ તમને પ્રાપ્ત થશે એટલે પ્રભુનું સાન્નિધ્ય પણ તમને મળશે, અને તેના સાન્નિધ્યમાં સદાસર્વદા શુભજ હોય છે. ”

“ મારા ઘણા લેખો તમારા જોવામાં આવ્યા નથી એમ તમે જણાવો છો. જો તે વાંચવાની તમને ખરી જિજ્ઞાસા હશે તો હું તે ઘણી ખુશીથી તમોને મોકલી આપીશ. વખતો વખત પત્ર લખતાં રહેશો. તમારા પત્ર મને અતિપ્રિય

છે, એટલુંજ નહિ પણ મારી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે તે આવશ્યક પણ છે. તમારી ક્ષમા યાત્રી રજા લઈ છું.”

આ બે વ્યક્તિ વચ્ચે આવેા પત્રવ્યવહાર ધણા વખત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો; અને છેવટે તે બાદએ જુના પંથનો ત્યાગ કરી ટૉલ્સ્ટૉયના ધણા ખરા મતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૯૦૮ ના આરંભમાં ચરકોફ રૂશીયામાં પાછો આવ્યો અને યાસનાયા પાસેના એક ગામમાં રહેવા લાગ્યો; પરંતુ થોડાજ કાળમાં સરકારે તેને દૂલા પ્રાંત છોડી અન્ય કોઇપણ પ્રાંતમાં રહેવા ફરમાવ્યું. આ ઉપરથી જણાય છે કે, તેને ટૉલ્સ્ટૉયથી દૂર રાખવાનોજ સરકારનો હેતુ હતો. એ પછી ચરકોફ મોસ્કોમાં રહેવા ગયો અને થોડા દિવસે ટૉલ્સ્ટૉય તેને મળવા મોસ્કો ગયા.

આ પ્રવાસનો શ્રમ, સ્ટેશનો પર આદર સત્કાર નિમિત્તે જનસમાજ તરફથી થએલા ત્રાસ અને મોસ્કોની રહેણી, એથી ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ બગડ્યા સિવાય ન રહી. યાસનાયા પાછા ફર્યા પછી બે વખત તે ચકરી ખાઇ બેશુદ્ધ બન્યા. હવે પાછું તેમને લાગ્યું કે મૃત્યુ સમીપમાં છે; તથાપિ તેમના મનની સ્થિતિ ઠીક હતી. તેમની શરીરપ્રકૃતિ વિષે એક મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, ‘સર્વ ગાત્ર શિથિલ થયાં છે, સ્મરણશક્તિ ઓછી થતી જાય છે; પરંતુ તેનો મને બય નથી. કેમકે શરીર દુર્બળ થતું જાય છે તેમ તેમ માનસિક શક્તિ વધતી દેખાય છે. મને જો કોઇ આજથી સાઠ વર્ષ પૂર્વની અવસ્થા આપવા માગે તોપણ હું તો તેનો અસ્વીકારજ કરું. મારી હાલની માનસિક અવસ્થા બદલાય એમ હું ઇચ્છતો નથી.’”

ટૉલ્સ્ટૉય ધણાઓનાં નામો પણ વિસરી ગયા હતા. પત્ર લખતાં લખતાં કેટલીક વખત એકને એક હકીકતની બે ત્રણ આવૃત્તિ થઈ જતી. પૂર્વે શું લખ્યું છે તે તેમને યાદ રહેતું નહતું; તથાપિ વાતચિતમાં એમ બનતું નહતું. વાત તો તે પ્રથમની માફકજ મુદ્દાસર, સ્પષ્ટ અને જોરદાર કરી શકતા. આ વખતે તે ઈંગ્લાંડના પ્રસિદ્ધ લેખક બર્નાર્ડ શૉનાં નાટકો વાંચતા હતા. તે કહેતા હતા કે ‘શૉ’ માં કલ્પનાસ્વાતંત્ર્યની સારી પ્રતીતિ થાય છે. તેનાં નાટકોનાં વાક્યો કહેવતરૂપ છે તે તે કહેવતની માફકજ ભાષામાં રૂઢ થવા યોગ્ય છે. આ સમયે શૉએ એક નવું નાટક લખ્યું હતું અને તેના કેટલાક પ્રયોગો થયા હતા; પણ તે છપાયું નહતું. ટૉલ્સ્ટૉયને તે વાંચવાનું મન થયું. આ વાત શૉના જણવામાં આવતાં તેણે એક પ્રત ટૉલ્સ્ટૉય તરફ મોકલી અને તેની સાથે નીચેનો પત્ર લખ્યો:—

“ પ્રિય કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉય, મારા નવીન નાટકની એક પ્રત આજે આપના

તરફ રવાના કરે છે. પ્રસ્તુત નાટકની ભાષા જોખએ તેટલી સુસંસ્કૃત નથી. ભાષાની યોગ્યતા સામાન્ય પ્રકારના જનસમૂહ અને મનુરવર્ગ સમક્ષ પ્રયોગ કરવા જેવી છે.”

“વાસ્તવિક રીતે આવા પ્રકારનું નાટક આપ જોવાના હસ્તે બહાર પડવું જોઈતું હતું. આપે લખેલા નાટકનું એક પાત્ર એટલું તો મારા સ્મરણમાં રહ્યું છે કે તેની જોડી સમગ્ર નાટ્યસાહિત્યમાં ક્યાંએ મારી નજરે પડી નથી. તેનો કેટલોક ભાગ મારા સ્મરણપટ પર હજી સુધી કાતરાઈ રહ્યો છે. તેનાં કાવ્ય ઉમદા પંક્તિનાં છે. આપના નાટકનાં પુષ્કળ બીજો લખતે મેં મારી શક્તિ પ્રમાણે તેને વૃક્ષ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અર્વાચીનકાળના નાટકકારોને આપે જે એ એક નવી દિશા દર્શાવી છે, તેજ દિશાએ જવાનો મારો આ એક પ્રયત્ન છે.”

“કેવળ નાટ્યદષ્ટિએ મેં એ પ્રયોગ લખ્યો નથી. એ રંગભૂમિ ઉપર ઉત્તમ રીતે સ્થાપિત થાય એવો ઉદ્દેશ આરંભથીજ મેં રાખેલો નથી. પ્રેક્ષકોના ચિત્તમાં કેટલાક વિશિષ્ટ ગુણો પ્રત્યે માન ઉત્પન્ન કરાવવાનો મારો હેતુ છે. હાલમાં લોકોને જે માર્ગે નીતિશિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેથી મૂળ સિદ્ધાન્તો તરફ લોકોના મનમાં અનાદર ઉત્પન્ન થાય છે; અને ઉદાર વૃત્તિ નષ્ટ થઈ તેનાં સર્વ અંગોને દૂર રાખવાની ઉચ્છ્રંખલતા ઉત્પન્ન થાય છે. આખાલવૃદ્ધ સર્વ તરફ દષ્ટિ કરતાં આવીજ સ્થિતિ દષ્ટિએ પડે છે. સભ્ય વર્તન બાળકોને જીવ જવા જેવું લાગે છે. હવે પ્રૌઢાવસ્થામાં નમ્રતાથી વર્તવાનું કોમને નથી ગમતું. હાલના યુવાનો અભિમાન અને મગફરીનું પ્રદર્શન કરવાની તક જવા દેતા નથી. સારા વર્તન માટેનું સદ્ભિમાન આપણામાં રહ્યું નથી. સ્વદોષ જોવાની તો આપણી ઇચ્છાજ નથી. એ સર્વ અનર્થનું મૂળ હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં છે. પોતાનું વર્તન ઉમદા ન બનાવતાં જેઓ મોઢેથી આપણને ઉમદા વર્તનનો ઉપદેશ કરે છે, તેમને માટે આપણને પૂજ્યભાવ રહેતો નથી. આથી તત્ત્વચર્યાનું ગાંભીર્ય નષ્ટ થાય છે અને તે ચર્યાની મસ્કરી કરવાનું પણ મન થાય છે. શિક્ષકોનું વર્તન અનુકરણીય નથી હોતું એજ આમ થવાનું કારણ છે; અને તેમને અનુસરવાની ઇચ્છા આપણને થતી નથી એ યોગ્યજ છે. કુદરતનો એજ હેતુ છે કે, પ્રત્યેકે અન્ય કોઈના પણ જેવા નહિ, પરંતુ પ્રભુ જેવાજ બનવું.”

થોડાજ દિવસ પછી એક પ્રસંગે સાહિત્યવિષયક ચર્ચા ચાલતાં ટાલસ્ટોયે કહ્યું હતું કે, “વર્તમાન યુગમાં ઉત્તમ લેખકો અતિ દુર્લભ છે. એક માત્ર ‘શા’ ને બાદ કરીએ તો બાકીના સર્વ બહુધા અધિકારમાંજ ગાથાં બાતા હોવા જોઈએ.”

રૂશીયામાં વારંવાર દુષ્કાળ પડતા તે વિષે તપાસ કરવા માટે રૂશીયન સર-

કારે નીમેલા કમીશનનું નિવેદન તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. સરકારી નોકરોથી કદિ પણ હિંદ્યપૂર્વક કામ થતું નથી એવો ટૉલ્સ્ટૉયનો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત હતો. તે કહેતા કે, કાંઈપણ કરવું જોઈએ તેટલા માટેજ સરકાર આ સર્વ ઢોંગ કરે છે. સામાન્ય લોકોને એવાં કમીશનો અને તેમનાં નિવેદન મહત્વનાં લાગે છે; પણ વસ્તુતઃ એ કેવળ શબ્દછળ હોય છે. પ્રત્યક્ષ વહિવટપર તેની કંઈજ અસર થતી નથી. એવી આફતો સરકારના કમીશનથી, નિવેદનથી કે કાયદાથી દૂર થઈ શકતી નથી. એનો ખરો ઉપાય તો એ છે કે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સ્વસુધારણામાં મંડ્યા રહેવું. શરીરમાંના ટ્રાટયાવધિ પરમાણુઓની તેમના કાર્યાનુસાર વહેંચણી થએલી હોય છે. તેમાંનું પ્રત્યેક પરમાણુ જો પોતાનું કામ યરાયર કર્યા કરે તોજ શરીર સુરક્ષિત રહે. એજ ન્યાય અહીં પણ લાગુ પડે છે. બીજાઓ આમ કરે છે ને તેમ કરે છે, અથવા તેમણે આમ કરવું જોઈએ ને તેમ કરવું જોઈએ; એવી વાતોમાં નહિ પડ્યા રહેતાં પ્રત્યેકે પોતપોતાનું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે કરવું જોઈએ.”

અંગ્રેજ લેખકોમાં ટૉલ્સ્ટૉય ‘ડિકન્સ’ ને ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે. તે કહેતા કે, તેના કેટલાક ગુણો બીજા લેખકોમાં પણ છે; પરંતુ ડિકન્સમાં માણુ-સાઈ અને સામાન્ય જનતા વિષે જે સહાનુકંપા દેખાય છે તે અન્યમાં નથી. ‘રસ્કિન’ અને ‘ઇમર્સન’ પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં ઘણા સારા છે. રૂશીયામાં ‘પુષ્કીન’ ની યરાયરી કરે તેવો એકે નથી. તે શ્રીમંત કુટુંબનો હતો. આદ્યાવસ્થામાં તેની ચોતરફ સરદારી તથા લશ્કરી જાળ પ્રસરેલી હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ તેની બુદ્ધિ વિસ્તૃત બનીને સામાન્ય જનસમૂહ પર્યંત પહોંચી, અને પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાની શક્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ, તેથી ટૉલ્સ્ટૉયને નવાઈ લાગતી.

જગતના લિંગ લિંગ પંથના લોકોમાં મતભેદ ચાલે છે તેનું કારણ એજ છે કે, તેઓને એક બીજાના મૂળ ધર્મનો પરિચય નથી. સારા વિદ્વાન ગણાતા માણુસો પણ બીજાઓના ધર્મ વિષે વિલક્ષણ અજ્ઞાન અથવા વિપરીત જ્ઞાન ધરાવતા હોય છે એ નવાઈ જેવું છે. કેટલાક પ્રચુર પંડિત તરીકે ઓળખાતા માણુસોની પણ એજ દશા જોવામાં આવે છે. ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે અનેક ધર્મોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ વખતે રૂશીયામાં એક પ્રકાશકે સર્વ ધર્મનાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો છાપવાનું શરૂ કર્યું હતું, એમાં તેને ટૉલ્સ્ટૉયની ઘણી મદદ મળતી હતી. તેમાંનાં એક એ પુસ્તકોની તો ટૉલ્સ્ટૉયે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના પણ લખેલી છે.

આ વખતે તેમના મનમાં જમિનની વહેંચણી વિષે આદેશાહતે એક પત્ર લખવાનો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો. જેઓ પોતાની જમિન પ્રત્યક્ષ દષ્ટિએ જોતા

પણ નથી તેમની પાસે એકરોના એકરો જમિન હોય છે અને જેમને તેની ખરી જરૂર હોય છે તેમની પાસે પગ મૂકવા જેટલી પણ માલકીની જમિન નથી હોતી, એ સ્થિતિથી તેમને અત્યંત ખેદ થતો હતો. તે કહેતા કે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને માટે એ સ્થિતિ લજ્જાસ્પદ છે. તે એ પણ સમજી શકતા હતા કે બાદશાહને પત્ર લખવાથી કંઈએ લાભ થવાનો નથી. તથાપિ તે કહેતા કે, જો બાદશાહ એ એકજ પ્રશ્નનો ન્યાય કરે તો તેને પોતાના રક્ષણ માટે ખાસ લશ્કર ન રાખવું પડે. પ્રાચીનકાળના ઝાર માટે લોકોના મનમાં ઉપલક પૂજ્યશુદ્ધિ પણ હતી; પરંતુ હાલના ઝારને તો પોતાનો કાષ્ટ ધાત ન કરે તે માટે સૈનિકોની ત્રણ ત્રણ હારનો કોટ રચવો પડે છે.

હવે તેમના શરીરપર વૃદ્ધાવસ્થાનાં સર્વ ચિન્હ પૂર્ણત્વને પામ્યાં હતાં; તથાપિ માનવજાતના કલ્યાણ માટેની તેમની ધગશમાં ઉણપ નહોતી આવી. વળી હજી પણ તે સવારમાં ઘોડાપર બેસી ફરી આવતા હતા.

ટૉલસ્ટૉયના મતોની જગતના લોકમતપર અસર થએલી જણાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ તેમની સરલતા અને સદાચરણ છે. જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર પુષ્કળ થઈ ગયા છે અને આજે પણ પુષ્કળ હશે; પરંતુ પોતાની હયાતીમાંજ જેના લેખોનાં ભાષાંતરો જગતની ઘણી ખરી ભાષામાં થયાં હોય અને તેની સમાજપર છાપ પણ પડી હોય, તેવા તો કાંઈકજ હોય છે. એનું કારણ એજ છે કે, બોલવા પ્રમાણે ચાલવા માટે ટૉલસ્ટૉયે જેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેટલો કાંઈકજ કરે છે. ટૉલસ્ટૉય સ્પષ્ટવક્તા હતા. સ્પષ્ટવક્તાને શત્રુ ઘણા હોય છે. ટૉલસ્ટૉયને માટે પણ તેમજ હતું; તથાપિ કેટલાક શત્રુ પણ તેમના પ્રત્યે માન ધરાવતા હતા.

તેમની શુદ્ધિ અત્યંત નિઃસ્વાર્થી હતી. ઉચ્ચ વર્ગના પ્રતિપક્ષીને નીચો પાડવામાં તે જેવું શૌર્ય દર્શાવતા તેવુંજ શૌર્ય હલકા વર્ગમાંના યોગ્ય માણસને ઉચ્ચ દરજ્જે આપવામાં પણ તે દર્શાવતા હતા. કેટલાક પ્રસંગોમાં તેમના હાથે અતિરેક થયો છે; તેમજ પ્રતિપક્ષીનો હેતુ સારો નથીજ એવી પાકી સમજના કારણે જરૂર કરતાં અધિક કડકાઈથી તે તૂટી પડતા એ પણ ખરું છે; તથાપિ એમ કરવામાં પણ લોકકલ્યાણ સિવાય બીજો કાંઈપણ સ્વાર્થી હેતુ તેમના મનમાં પણ આવતો નહિ. પોતાનું વર્તન નત્ર તથા કાંઈને પણ દુઃખ ન થાય તેવું રાખવાને તે તત્પર હતા, તોપણ પ્રતિપક્ષી માટે કડક ભાષા તે કેમ વાપરે છે, એવી શંકાના ઉત્તરમાં એટલુંજ કહી શકાશે કે, લોકકલ્યાણની તીવ્ર ઇચ્છાને લીધે પ્રતિપક્ષી માટે એ બાબતમાં તે જોઈએ તેટલો આદરભાવ રાખી શકતા નહતા. વિશાળ શુદ્ધિમત્તા, મનઃપૂર્વકતા, દીર્ઘ ઉદ્યોગ, ધૈર્ય, સહનશીલતા અને દૃઢતાના ગુણ લોકોને તેમનામાં એટલા સ્પષ્ટ જણાતા કે તેમના નાના નાના દોષ તેઓ ભૂલી જતા.

વર્તમાન યુગમાં મનુષ્યની વિચારસરણીને નવા માર્ગે ચઢાવવાનું કામ કરનારાઓમાં ટૉલ્સ્ટૉય ઉપલા ખાસ ગુણોને લીધેજ શ્રેષ્ઠતા મેળવી શક્યા છે. અનુભવ એવો છે કે, ખ્રિસ્તિવાદની બાહ્યશીલાના વિદ્વાનો બહુધા કર્તૃત્વ-શૂન્ય હોય છે. તેમની વાચા એક પ્રકારની ત્યારે વર્તણૂક બીજા પ્રકારની હોય છે. ટૉલ્સ્ટૉયથી પણ આવો પ્રમાદ નથીજ થયો એમ કંઈ નથી; પણ તેવા પ્રસંગે તેમની વિવેકવૃત્તિ જગૃત રહેતી અને પોતાની કૃતિ તત્ત્વથી દૂર છે એમ તેમને સમજાવી દેતી. અન્ય વાણીપડિતોની માફક પોતાની તેવી તુટીઓનો ખ્યાલ કરવાને બદલે તે ખુલ્લા દીલે કહેતા કે, મનની નિર્બળતાને લીધે પોતાથી એવી ભૂલો થાય છેજ. તેમનું શ્રેષ્ઠત્વ એથીજ અખાધિત રહે છે. તે ઉપદેશતા કે, આત્મકલ્યાણ માટે બીજા પર આધાર રાખ્યા વગર તેમજ કોઈની શરમ કે ભીતિ રાખ્યા વગર તથા સ્તુતિનિંદાની દરકાર કર્યા વગરજ દરેકે સારી પેઠે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને તે પોતે પણ એજ ઉપદેશાનુસાર અંતકાળ પર્યંત પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા. તેમના સહવાસમાં આવનારાઓ ઉપર તેમના કથન કરતાં વર્તનનીજ અસર વિશેષ થતી હતી. આવી અસરો એકદમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી નથી તથાપિ એમાં તો કંઈજ શંકા નથી કે, સામાની માનસિક અવસ્થામાં તે ફેરફાર કર્યા વિના નથીજ રહેતી. આ બાબતમાં તેમના એક મિત્રે તેમના પર લખેલો પત્ર મનનીય છે:—

“કેટલાંક કારણસર આપના તરફથી આવેલા સર્વ પત્રો પરમ દિવસે હું ફરીથી વાંચી ગયો. મારા પર આપે કેવા પ્રકારના અને કેટલા ઉપકાર કર્યા છે અને હું આપનો કેટલો બધો ઋણી બન્યો છું, તેની સ્પષ્ટ કલ્પના મને એ વખતેજ આવી શકી. એ ઋણ અદા કરવાનો મેં જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન કર્યો નથી તેથી મને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થાય છે.”

“આ કંઈ નાહક સ્તુતિ કરવા ખાતર લખતો નથી. આપે મારા માટે તથા સામાન્ય જનતા માટે આજ સુધીમાં જે કંઈ કર્યું છે તેનો જેમ જેમ અધિક વિચાર કરું છું તેમ તેમ હૃદય કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ આવે છે; અને સ્તુતિના શબ્દો આપોઆપજ બહાર પડવા લાગીને મનમાં એમજ થાય છે કે, ગમે તેટલી સ્તુતિ કરું તોપણ તે અધૂરીજ રહેવાની.”

“અમે પશ્ચિમ યુરોપવાસીઓને મળેલા શિક્ષણને લીધે અમારાં મન જુદીજ વિચારસરણીએ વહે એ સ્વાભાવિક છે. આપ રાજપ્રકરણ તરફ લક્ષ આપતા નથી તેમ પ્રસિદ્ધ રાજપ્રકરણી પુરૂષો માટે આપને સદ્ભાવ પણ નથી; ત્યારે અમે પશ્ચિમવાસીઓને એમ લાગે છે કે, પિંમ, હુમ્મન, વૉશિંગ્ટન, ગાર્સીલ્ડ,

લિંકન, વગેરેએ જે કામ કર્યો છે તે અધૂરાં હશે તોપણ મનુષ્યજાતિનું તેથી કાંઈપણ કલ્યાણ થયું છે અને તેથી માનવસમાજનું પગલું આગળ વધ્યું છે. તેમનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો નથી અને પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થા કરતાં અધિક કલ્યાણ-પ્રદ શાસનપદ્ધતિ તેમણે અમલમાં આણી છે.”

“આપણુ બન્નેની વિચારસરણીમાં તીવ્ર ભેદ હશે પણ ઉભયનાં સામાન્ય મૂળભૂતતત્ત્વો તો એકજ છે; અને એ તત્ત્વોનો માર્ગ બતાવવામાં મને આપની જે સહાય મળી છે તેની કિંમત આંકી શકાય તેમ નથી. આ શુદ્ધ તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ગમે તેવો તીવ્ર મતભેદ પણ મને મહત્ત્વનો નથી લાગતો. હાલની સમાજરચનામાં કેટલીક મહત્ત્વની ભૂલો છે અને સામાન્ય જનસમાજ પર તેનું ભયંકર પરિણામ થાય છે, એ વિષે આપણુ બન્નેમાં મતભેદ નથી. આપણુ બન્નેને કબૂલજ છે કે, સામાજિક પરિસ્થિતિ તદ્દન વિચિત્ર થતી જાય છે અને થોડાજ વખતમાં તેના આઘાત અસહ્ય થશે. શુદ્ધ બુદ્ધિ દર્શાવે તેજ માર્ગે પ્રવાસ કરવાનો મનુષ્યજાતિ જે નિશ્ચય કરે, તો વર્તમાન કાળનું લિન્ન લિન્ન વર્ગ વચ્ચેનું વૈષમ્ય નષ્ટ થાય અને સહાનુકંપા તથા શાંતિ વધે એમ આપ કહો છો તેને માટે કાંઈ કંઈપણ બોલી શકે તેમ નથી. ફરક માત્ર એટલોજ છે કે આપણુ બન્નેના માર્ગે લિન્ન છે. આપનો માર્ગ અત્યંત વિસ્તૃત અને જગદ-વ્યાપક છે ત્યારે મારા જેવાનો માર્ગ સંકુચિત અને નાના વર્તુળ જેટલો છે.”

“આપણુ બન્નેમાં આવો વિલક્ષણ તફાવત હોવા છતાં આપણે બન્ને એકત્રજ કેમ થઈ શક્યા તે માટે કેટલીક વખત મને આશ્ચર્ય થાય છે. ઉભયની પરિસ્થિતિ તદ્દન લિન્ન, સામાજિક દરજ્જો તદ્દન લિન્ન અને શિક્ષણ પણ તદ્દન લિન્ન ! ધંધામાં બુદ્ધ અને પરિસ્થિતિમાંએ બુદ્ધ ! આમ છતાં આપ જેવા સર્વત્રેષ્ઠ પદવીના માણસ મને મિત્રસમ માને અને પોતાની મેળેજ મદદે ધસી આવે એ ઓછું ન કહેવાય. આપણા વચ્ચેનો મતભેદ તીવ્ર હોવા છતાં આપણી દીર્ઘકાળની મૈત્રીમાં કંઈએ અંતરાય આવ્યો નથી. આપના માર્ગમાં હું કાંઈપણ પ્રકારની મદદ કરી શક્યો નથી તેથી ખેદ થાય છે.”

“સદ્ગુણુ અને નીતિ વિષે અમો પશ્ચિમવાસીઓની જે કંઈ કદંપના હતી તેને આપની લેખિનીએ તદ્દન બુદ્ધ વલણુ આપીને, મારાપરજ નહિ પણ સમગ્ર યુરોપીય સંસ્કૃતિપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. આપની લેખિનીથી ધર્મશા-અને પણ બુદ્ધ વલણુ મળ્યું છે. આપનું ખ્રિસ્તાના વિષેનું ભાવ્ય એની સાક્ષી પૂરે છે. એનાથી અમો પશ્ચિમવાસીઓનો દૃષ્ટિકાણુ ધણુ અંશે બદલાઈ ગયો છે.”

“કેટલીક બાબતમાં અમારા મતોને આપે સમૂળા ઉખાડી નાખ્યા છે તેથી કેટલાકનો બુદ્ધિભેદ થયો છે. ‘બુનું બોયું’ અને ‘નવું મળ્યું’ નહિ’ એવી વિલ-

ક્ષણ સ્થિતિમાં તેઓ સપડાયા છે; તથાપિ ગમે તેવા મતને કેવળ મૂર્ખતાથી. અધશ્રદ્ધાથી વળગી રહેવું તેના કરતાં તો એવી ત્રિશંકુ જેવી સ્થિતિ પણ મને તો વિશેષ સારી લાગે છે. દિશાભૂલ સમજ્યા છતાં સારા માર્ગે ન વળવું અથવા કેવળ જીના ખાતરજ જીનાને વળગી રહેવું, એ તો તામસયુક્તિનું જ લક્ષણ છે. એવી સ્થિતિ કેટલોક સમય ચાલ્યા પછી બુદ્ધિનાશ તથા સર્વનાશ આપોઆપજ તેની પાછળ પાછળ આવી પહોંચે છે. આથી મને તો એમજ લાગે છે કે ખરાબ જીનું જીવ્ય અને નવું સાફ ન મળે, તોપણ હરકત નહિ. ”

“ આપના ઉપશરતું ઋણ મારા મસ્તકપર એટલું વધી ગયેલું છે કે, આપનો એકાદ મત મને રૂચતો નથી તો તેથી પણ મને અત્યંત દુઃખ થાય છે; અને કદાચ એમાં મારીજ કંઈ બૂલ હશે એમ લાગ્યા સિવાય રહેવું નથી. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, એમ છે તો પછી હું આપના મતને ગ્રાહ્ય કેમ ગણતો નથી ? આનો જવાબ એટલોજ છે કે, જો મારી બુદ્ધિ વિરૂદ્ધ તેવું કરું, તો પછી કેવળ ટૉલ્સ્ટૉયના વિચાર હોવાથીજ તેને માન્ય કરી સત્યનો તુચ્છકાર કરવા જેવું થાય; અને એવું વર્તન ટૉલ્સ્ટૉયને પણ નજ ગમે. ”

“ મારા હૃદયમાં રહેલા સદ્ભાવનો અર્ધો ભાગ પણ આ પત્રમાં વ્યક્ત થઈ શક્યો નથી, અને તેને પૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય પણ મારી કલમમાં નથી; પરંતુ મારું હૃદય આપ સારી રીતે જાણે છે એટલે શબ્દથી કૃતજ્ઞતા ન દર્શાવી શકાય તોએ શું ? વસ્તુતઃ આપની સાથે નહિ કોઈ જાતનો સંબંધ કે નહિ હું આપના દેશનો; છતાં મારા હસ્ત કેવળ માનવપ્રેમને લીધેજ આપે પકડ્યા છે એથીજ આપની ખરી મહત્તા વ્યક્ત થાય છે. ”

“ પ્રભુ આપને પૂર્ણ આશીર્વાદ આપે ! ભાવી સંતાતના કલ્યાણ માટે આપે જે બીજ સમગ્ર જગતમાં વાળ્યાં છે, તેને ભરપૂર ફળ આવી માનવજાતની ક્ષુધા શાંત થાય એટલીજ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે ! ”

કેવળ શુદ્ધ હેતુથી વર્તવાથી માણસ જાતપર કેટલો બધો ઉપકાર થઈ શકે છે, તે ટૉલ્સ્ટૉયના ચરિત્રથી પ્રત્યેક સમજી લેવું જોઈએ. તેમને દૈવ શ્રદ્ધા હતી કે, જીવનનો અંતિમ હેતુ સર્વત્ર બંધુભાવ-સમભાવ ઉપજાવવાનો છે; માટે તે હેતુને સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ પણ અસ્તિત્વમાં હોવોજ જોઈએ. વાંચકને યાદજ હશે કે છેક બાળપણમાં તેમના ભાઈએ તેમને કહ્યું હતું કે, સુખની ચાવી એક ઝાડ નીચે દાટી રાખેલી છે અને પ્રયત્ન કરવાથી તે જડશેજ. એક દિવસે આ સંબંધે વાત કરતાં તેમણે કહ્યું હતું કે;—“ મારા ભાઈએ પોણોસો વર્ષપર એ વાતનું મારા હૃદયમાં બીજરોપણ કર્યું હતું. માનવજાતના કલ્યાણનો માર્ગ શોધી કાઢવો એ મારા જીવનનો આશય છે, એવી કલ્પના મને

પ્રથમ તેજોજી આપી હતી. એ પછી એ બીજાનો વિકાસ થયો અને અનેક પ્રકારનાં વાવાઝોડાંની પરવા કર્યા વગર અનેક વિદ્યોતોમાંથી માર્ગ કાપી હવે તેનું એવું મોડું વૃક્ષ બન્યું છે કે, યાસનાયામાંથી ફૂટી આખા જગતને ફરીવળીને તેનો બીજો છોડો પુનઃ યાસનાયામાં આવી મળ્યો છે. માનવજન્મનું જો કંઈપણ સાર્થક જેવું હોય તો તે એજ છે, કે સર્વત્ર બંધુભાવ જોવો. જે જે કૃત્યથી એ હેતુ નિષ્ફળ થાય છે તે તે પ્રત્યેક કૃત્ય પાપમય છે. કેવળ એજ હેતુ લક્ષમાં રાખીને હું આજ સુધી વર્તતો આવ્યો છું. મેં જે કંઈ લેખ લખ્યા છે તે એજ હેતુથી લખાયા છે. માણસે દેહથી પર જન્મને અખિલ માનવજાતિ સાથે ઐક્ય સાધી એ ઐક્યમાંથી ઉદ્ભવતા અવર્ણનીય આનંદનો આસ્વાદ લેવો જોઈએ. એ ઐક્યતા કેવળ જીવંત માણસો સાથેજ થઈ શકે છે એમ નથી. મૃત અને લવિષ્યની સંતતિ સાથે પણ એકરૂપતા થઈ શકે છે.”

ટોલ્સ્ટોયનો અંતકાળ જેમ જેમ સમીપ આવતો જતો હતો, તેમ તેમ તેમનો પત્ની સાથેનો મતભેદ અધિકાધિક સ્પષ્ટ થતો જતો હતો. આ કલહના આરંભને ઘણાં વર્ષો વહી ગયાં હતાં, પણ તે અત્યાર સુધી તીવ્ર બન્યો નહતો. હવે તેનું તીવ્ર સ્વરૂપ દષ્ટિએ પડવા લાગ્યું. ખાનગી મિલકતના સંબંધમાં ટોલ્સ્ટોયના વિચાર નવેસરથી કહેવાની જરૂર નથી. એ મત હવે તેમના મનપર સખત દાખ મૂકતો હતો. તેમને લાગ્યું કે એથી વિરૂદ્ધ વર્તવું એ તો મહાન પાતક છે. તેમનું મન આ બાબતમાં દૃઢતર બનતું જોઈ કાઉન્ટેસ વગેરેને ચિંતા થવા લાગી અને કલહ ધરમાંથી નીકળીને ચાટાપર આવવા લાગ્યો. તેમને લાગતું કે કાઉન્ટેસ જુના રાજવર્ગની હોઈ સરકારની દંડુકાશાહીથી ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. પુસ્તકોનું ઉત્પન્ન પણ એ મિલકતમાં દાખલ કરવાનો તેનો હેતુ છે; અને સરકાર તથા પોલીસની સહાય માટે તે ઉત્સુક છે. પત્નીથી ગુપ્ત રીતે કાઈપણ પ્રકારનો વ્યવહાર અઘાપિ સુધી તેમણે કર્યો નહતો; પણ ચરકોફની સલાહથી તેની જાણ બહાર તેમણે નીચલા ભાવનું એક મૃત્યુપત્ર તૈયાર કરી ચરકોફને સ્વાધીન કર્યું.

“હું નીચે સહી કરનાર મનની શુદ્ધિમાં અને પાકી સ્મરણશક્તિથી નીચેનો લેખ તા. ૨૨ જુલાઈ ૧૯૦૮ ના રોજ કરું છું. આ લેખ મારા એકંદર લેખોની ભાવી વ્યવસ્થા માટે છે. મારા સઘળા લેખ જે આજ સુધીમાં લખાએલા હોય તેમજ હવે પછી લખાય, તે પૂર્ણ હો કે અપૂર્ણ હો, તે નાટક, નવલકથા, નિબંધ, વાર્તા અથવા અન્ય કોઈ પણ રૂપે હો, તે ભાષાંતર રૂપે હો કે સ્વરચિત હો, તે ખાનગી પત્રરૂપે હો અથવા નિત્યનોંધરૂપે હો, તે કાચા ખરડા હો કે પાકા લેખ હો, તે સંકીર્ણ વિચારના સ્વરૂપમાં હો કે નિબંધ રૂપે

હો, ટુંકામાં એટલું જ કે, મારા મૃત્યુ સુધીમાં જે જે કંઈ લખાએલું હોય તે સર્વ, કાંઈપણ અપવાદ સિવાય મેં મારી પુત્રી એલેક્ઝાંડ્રા ટાલ્સ્ટોયને આપ્યું છે. તે લેખો ગમે તેના તાબામાં હોય તેમજ હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં અથવા મુદ્રિત સ્વરૂપમાં હોય તદ્દપિ તે પર મારી પુત્રી એલેક્ઝાંડ્રાનો જ પૂર્ણ વારસો છે. તેજ પ્રમાણે મારો ખાનગી પત્રવ્યવહાર અને મૃત્યુની તારીખ સુધીના લખાએલા સર્વ કાગળપત્ર પણ હું તેને જ સ્વાધીન કરું છું.”

લિયો નિકોલિવીચ ટાલ્સ્ટોય.

ઉપજ્ઞા વિલની હકીકત ટાલ્સ્ટોયની હયાતીમાં જ ધીમે ધીમે કાઉન્ટેસને કાને ગઇ. આ કાર્ય ચરકોફનું જ હશે એમ તેને લાગવાથી તેણે ટાલ્સ્ટોયનું મન મેળવી પોતે ચરકોફને ત્યાં જશે નહિ તેમજ તેને પોતાને ત્યાં પણ નહિ આવવાદે એવી ટાલ્સ્ટોયની કબુલત મેળવી.

કાંઈપણ ચીજની માલીકીની વિરુદ્ધમાં વિચાર ધરાવનાર ટાલ્સ્ટોય જેવો માણસ ઉપર પ્રમાણે પુસ્તકોના માલીકી હક્ક ખાખતનું વીલ કરે એ નવાઇ જેવું તો છેજ; પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ પોતાના મરણ પછી કાઉન્ટેસ અથવા પોતાના પુત્ર તેનો માલીકી હક્ક ભોગવી તેમાંથી પૈસા મેળવે, એવી ખીકને લીધે, તેમજ પુત્રી એલેક્ઝાંડ્રા પોતાના જેવી વિરકત હોઇ તેનો તેવો ઉપયોગ નહિ કરે એવી શ્રદ્ધા હોવાથી ટાલ્સ્ટોયે એ વીલ કરેલું હોવું જોઇએ. ભાષાંતરકારો તેમજ પ્રકાશકોએ પોતાના લેખો એકને બદલે બીજાના ભાવવાળા છાપી મારેલા; તેવું ફરી ન અને એવો હેતુ પણ એમાં હોય તો નવાઇ નથી.

ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના જુનની તેરમી તારીખે તેમણે કાઉન્ટેસને પોતે ગૃહનો ત્યાગ કરી જતા હોવાની મતલબનો જે પત્ર લખ્યો હતો, તે ઉપરથી તે સમયે ટાલ્સ્ટોયની વૃત્તિ કેટલી વૈરાગ્યશીલ બની હતી તેનું અનુમાન થઇ શકશે.

“ મારા સિદ્ધાંત અને મારા વર્તન વચ્ચે રહેલું વિલક્ષણ વૈષમ્ય જોઇ ઘણા દિવસથી માફ મન તદ્દન ગભરાઇ ગયું છે. એ વર્તન મારા હૃદયને વારંવાર ડંસે છે. બળાત્કારે તમે સર્વને મારા મત પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ હું ન પાડી શકું; કેમકે આજ સુધીમાં તમને જે કંઈ ટેવો પડી છે તે મેંજ પાડી છે. ગૃહ-ત્યાગ એ પણ એક હાલની સ્થિતિમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે; પરંતુ તેમ કરવાથી તમને અત્યંત દુઃખ થાય અને જાળકાને યોગ્ય શાસ્ત્ર મળે નહિ. એથીજ અત્યાર સુધી હું એ વિચારને મુક્તવી રાખતો આવ્યો છું; પરંતુ હવે મને હાલની પદ્ધતિથી સંસારમાં રહેવું અહુજ પાપમય લાગે છે એ પણ ખરું છે. ગયાં સોળ વર્ષ મેં જે સ્થિતિમાં પસાર કર્યા છે તે સ્થિતિ તમને કે મને સુખ-કર નથી નીવડી. તમને હમ્મેશ ઉદ્વિગ્ન કરવાનો તેમજ મોહક વસ્તુઓની લતમાં

પુનઃ પુનઃ પડ્યા કરવાનો ક્રમ આજે સોળ વર્ષથી હું ચલાવતો આવ્યો છું. હું કબૂલ કરું છું કે જે મોહક વસ્તુઓની જાળ મારી ચોતરફ પથરાયેલી રહે છે, તેની સંગતિમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલિપ્ત રહેવા જેટલું મનોજાળ મારામાં નથી. એ સ્થિતિમાં તો સર્વથા ત્યાગ કરવો એજ એક માર્ગ રહે છે; અને તેથી હવે એ માર્ગનો આશ્રય લઇને ગૃહત્યાગ કરવાનો મારી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કર્યો છે. માફ મન એકાંતવાસને માટે બહુજ તલસે છે. છોકરા પણ હવે મોટા થએલા હોવાથી તેમને મારી બહુ જરૂર પડે તેમ નથી. વળી ભરપૂર ઘર સંસારમાં અને તેને લગતી અનેક બાબતોમાં તમારું ચિત્ત સહજે પરોવાઇ જશે; જેથી મારી ગેર-હાજરી તમારા લક્ષમાં વિશેષતઃ નહિ આવે. ”

“ હિંદુશાસ્ત્ર કહે છે કે સાઠ વર્ષની ઉમ્મર થાય એટલે અરણ્યવાસ સ્વીકારવો; અને એ કથન સર્વથા સત્ય છે. હવે મારી સીત્તેર વર્ષની ઉમ્મર થઇ છે. એ જીવનનો સાયંકાળ છે. હવે તો ઇદ્દામશ્કરીની વાતમાં, ગામની કુચલીઓમાં, ટેનીસમાં અને પત્તાં વગેરેમાં કાળનો અપવ્યય કરવાને બદલે આ છેવટનાં વર્ષો સાત્ત્વિક શાંતિમાં, એકાંતમાં અને ઈશ્વરની ઉપાસનામાં વ્યતીત કરવાં એજ મારે માટે યોગ્ય છે. એ મહાન કાર્ય કદાચ સાધ્ય ન થયું તોપણ હાલની વિષમતા તો એથી અવશ્ય નષ્ટ થશે; અને એ લાભ પણ કંઈ જેવો તેવો ન કહેવાય. ”

“ તમે સર્વને પ્રત્યક્ષ કહી કહાવીને, તમારી રજા લઇને, મેં ઘર છોડ્યું હોત; પણ તમારી વિનવણી, તમારાં દુઃખી વદન, તમારો બુદ્ધિવાદ અને કદાચિત્ત તમારા કલહ મારા ચિત્તને મોહગ્રસ્ત બનાવ્યું હોત અને મારો હેતુ પાર પાડવાનું મનોજાળ મારામાં ન રહ્યું હોત; પણ હવે એ વિચાર પૂરો કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. મારી આ કૃતિથી તમને દુઃખ થતું હોય તો ક્ષમા કરજો. મને ઘર છોડવાને સાચા દિલથી રજા આપો. મારા માટે જૂરશો નહિ કિંવા મને શાપ પણ ન આપશો. ”

“ મેં ઘર ત્યજ્યું તે ઉપરથી એમ ન સમજશો કે હું તમે સર્વ પર ચીડાયો છું. હું જાણું છું કે મારા મતો તમારાથી ગ્રહણ નથી થઇ શકતા અને તમારા માટે તે અશક્ય છે. મારી દૃષ્ટિ તે કંઈ તમારી દૃષ્ટિ નથી અને મારી ભાવનાઓ પણ તમારી નથી. જે ભાવનાનો પરિચય મનને ન હોય તેને અનુસરવા માટે તમારો આખો જીવનક્રમ બદલવાનું કે ગમે તેવો સ્વાર્થત્યાગ કરવાનું તમારાથી શી રીતે બની શકે ? એટલે એ માટે હું લેશ માત્ર દોષ તમને નથી આપતો. ઉલટું તમારી સંગતિમાં જે પાંત્રીસ વર્ષ જેટલો દીર્ઘકાળ સુખ સમાધાનમાં અને આનંદમાં કાઢ્યો, તે બદલ કૃતજ્ઞતાથી માફ હૃદય ભરાઇ આવે છે. એ દીર્ઘકાળમાં અને વિશેષતઃ આરંભનાં ૧૫-૧૭ વર્ષમાં તમે તમારું

સર્વસ્વ મને અર્પણ કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે બાળકોને પણ જે ખરા માતૃપ્રેમનો લાભ અઘાપિ પર્યંત મળેલો છે, તે પ્રેમ અને ભક્તિની કિંમત મારાથી થઈ શકે તેમ નથી; પરંતુ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી આપણા વિચારોમાં લિનનતા ઉત્પન્ન થઈ છે. આપણુ બન્નેના જીવનનો પ્રવાહ લિનન લિનન દિશાએ વહેવા લાગ્યો છે. એમાં મને મારો કંઈ દોષ હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે મારે કંઈ સ્વાર્થ સાધવાનો નહોતો. લોકો મને સારો કહે તેને ખાતર મેં કંઈ એવું વર્તન રાખેલું નથી. અન્ય કોઈ પણ માર્ગ મારે માટે અશક્ય બન્યો ત્યારેજ મેં આ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે. મારા માર્ગે તમે આવ્યાં નહિ તેનો તમને હું દોષ આપતો નથી. આજ સુધી તમે મારા માટે જે કંઈ કર્યું છે તેનું સ્મરણ મને સદૈવ રહેશે. પ્રિય સોફ્યા, હવે છેવટનું વંદન કરું છું.

લીયો ટૉલ્સ્ટૉય.”

આ પત્ર પરથી તેર વર્ષપર ટૉલ્સ્ટૉય ઘર ત્યજવાને ફેટલા ઉત્સુક થયા હતા અને તેમ કરવાને શું કારણો હતાં તે સમજી શકાય છે. આ પત્ર લખવા છતાં ઘર નહિ ત્યજવાનું કારણ એ છે કે, પોતાની બે પુત્રી પર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હતો અને તે પુત્રીઓ પણ ધર્મમતની બાબતમાં પિતાના મતનું અનુકરણ કરી રહી હતી; એટલે એ પ્રેમ પ્રબળ બન્યો હતો. પોતાને સાથ આપનાર બે પ્રાણી પણ ઘરમાં છે, એ વિચારથી તેમને ફેટલુંક સમાધાન મળતું હતું. આથી તે સમયે તેમનો ગૃહત્યાગ અટક્યો ખરો; પરંતુ તે પછીનાં તેર વર્ષમાં એ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. ટાશીયાના લગ્ન થતાં સાસરે ગઈ અને મૅરી મરણ પામી. આથી સંસારમાં અટકાવી રાખનાર બંધન તૂટી ગયું, અને ત્રીસ વર્ષથી જે વિચાર ઘોળાતો હતો તેને પ્રત્યક્ષ આચારમાં સૂકવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો.

આજ અરસામાં તેમનાં પુસ્તકોના સ્વામિત્વ માટે એક પ્રકાશકે ભારે રકમ આપવાનું કહ્યું હતું તેમણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. કાઉન્ટેસ એથી બહુજ ચીડાઈ અને બે ઓછાવત્તા શબ્દો બોલી ગઈ. ટૉલ્સ્ટૉયે તેનો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ એ શબ્દોથી તેમનું હૃદય ભેદાયું. આવો બનાવ પહેલેાજ હતો એમ પણ નહતું. પુષ્કળ વખત તેમનામાં એવો કલહ થયો હતો; પણ આ વખતનો પ્રસંગ ઘર છોડવામાં નિમિત્ત બન્યો.

ઈ. સ. ૧૮૧૦ ના અક્ટોબરની ૧૦ મી તારીખે તેમણે ઘર છોડ્યું. એજ દિવસે એ પ્રમાણે બનવામાં બીજી એક કુલ્લક વાત પણ કારણભૂત બની હતી. ટૉલ્સ્ટૉય રાત્રે પોતાની ઓરડીમાં સુવા જતા હતા, તે વખતે તેમને પોતાની લખવાની ઓરડીમાં કાઉન્ટેસ કંઈ કાગળપત્રો ઉથામતી હોય એવું જણાયું. પોતાથી છુપી રીતે ખાનગી કાગળપત્રોની ચતી ઉથલામણુ ટૉલ્સ્ટૉયને ન ગમી;

અને તરતજ તેમનું મગજ ઘૂમ ખતી ગયું. તેમને એમ લાગ્યું કે કાઉન્ટેસ પોતે લખેલું મત્યુપત્ર શોધે છે. સત્ય શું હતું તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી.

સવારના પાંચ વાગતાનો સમય હતો. આજી બાજી કોઈ છે કે કેમ તે જોઈને ટૉલસ્ટૉય ઉભા થયા. કંઈક કાગળપત્ર અને કપડાં એકઠાં કરી એક પોટલી બાંધી. નજીકની બીજી ઓરડીમાં તેમનો એક શિષ્ય ડૉ. 'મૅકોવેટ્સ્કી' સતો હતો. એ ગૃહસ્થ ટૉલસ્ટૉયનો ભક્ત હતો અને કેટલાંક વર્ષોથી તેમને ત્યાંજ રહેવા આવ્યો હતો. તેને ટૉલસ્ટૉયે ઉડાડ્યો અને તત્કાળ ઘર ત્યજવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

તે એકદમ તબેલા તરફ ગયા. રાત અંધારી હોવાથી તબેલાનો રસ્તો ખરાખર જણાતો ન હતો. રસ્તામાં તે ડોકર ખાંધને પડ્યા. રસ્તામાં ખાંચાખુંચી વિશેષ છે એ તેમના ધ્યાનમાં આવતાં તે પાછા ફર્યા અને એક ફાનસ લઈ તબેલામાં ગયા. ગાડીવાનને ગાડી તૈયાર કરવા કહ્યું. ડૉ. મૅકોવેટ્સ્કી પોટલું લઈને આવ્યો અને બંને ગાડીમાં બેઠા.

સમીપના સ્ટેશને ન જતાં તેમણે બીજાજ એક ગામે જઈ ત્યાંથી ગાડીને રજા આપી દીધી. ગાડીવાને “ધેર કંઈ કહેવું છે?” એવો પ્રશ્ન કરતાં “કંઈ નથી કહેવું” એમ જણાવી તેને ઘેર જવા કહ્યું.

તે ગામમાંથી નીકળી આ બે પ્રવાસી એક રેલ્વે સ્ટેશનપર ગયા. ગાડી આવવાનો સમય નહિ હોવાથી ધણીવાર સુધી એક ખુલ્લી જગ્યામાં તેમને ઉભા રહેવું પડ્યું. એ વખતે હવા બહુજ ઠંડી હોઈ વરસાદ પણ પડતો હતો. છેવટે સાંજના પહોરે નીકળતી ગાડીમાં તે આગળ વધ્યા. એમાં ત્રીજા વર્ગનો એકજ ડબ્બો હતો અને ગરદી અતિસય હતી.

સંધ્યાકાળે ગાડી એક સ્ટેશનપર આવી પહોંચી. ત્યાંથી ‘ઓપ્ટીન’ મઠ ત્રણ માઇલ દૂર હતો અને ‘શાર્મેડીન’ ખાર માઇલ દૂર હતો. તેમણે ઓપ્ટીનનો રસ્તો પકડ્યો. આખી રાત તે મઠમાં પસાર કરી સવારે તેમણે પોતાની વૃદ્ધ ભગિનીની મુલાકાત લીધી. વાચકોને યાદ હશે કે તે ઘણાં વર્ષોથી અહીં રહેતી હતી. ઉભયના ધર્મવિચાર અત્યંત ભિન્ન છતાં પરસ્પરના પ્રેમમાં ઉણુપ ન હતી. ટૉલસ્ટૉયને જોતાંજ ઘેર શું બન્યું હશે તેની તેને કલ્પના થઈ. ઉભયને ઘણું લાગી આવ્યું અને કેટલીકવાર સુધી બંનેએ અશ્રુ સાર્યાં. મઠની નિઃસીમ શાંતતા જોઈ ત્યાંજ રહેવાનો તેમને વિચાર આવ્યો; પણ ત્યાં રહેનારાઓને અમુક ધર્મવિધિનું પાલન કરવું પડતું હોવાથી ત્યાં તેમનાથી રહેવાય તેમ નહોતું.

ગામની હોટેલમાં ચાલચલાઉ એક ઓરડી ભાડે રાખી તે ત્યાં રહ્યા. અગાઉથી નિશ્ચિત થયા પ્રમાણે પુત્રી એલેક્ઝાંડ્રા પણ અહીં આવીને તેમને મળી.

એકાદ ગામડામાં ઝુંપડું બાડે મેળવી કાયમનો મુકામ ત્યાં નાખવા તેમણે ધાર્યું; પણ કાઉંટેસ અહીં શોધતી શોધતી આવી લાગશે એમ જણાવી એલેક્ઝાંડ્રાએ આગળ જવાનો વિચાર કરાવ્યો. તેજ રાતે ટૉલ્સ્ટૉયને એકાએક શરીર પ્રકૃતિ ઠીક લાગી નહિ; તથાપિ સવારે વહેલા ઉઠીને રૉસ્ટૉફ નામના ગામડે જવા તૈયારી કરી. અહીંથી પરદેશ જવાનો પરવાનો મેળવી, આગળ વધવાનો તેમનો વિચાર હતો.

સવારે નીકળતી ગાડીમાં એ સર્વ મંડળી રૉસ્ટૉફ જવા નીકળી. ગાડીમાં બેસતી વખતેજ ટૉલ્સ્ટૉયને અસ્વસ્થતા જણાઇ હતી. છેવટે બપોરે તે પ્રકૃતિ એટલી બગડી ગઇ કે, વધુ પ્રવાસમાં નુકશાનકારક સમજી મૅકોવેટ્સ્કીએ આગળના સ્ટેશને ઉતરી પડવાનું ઠરાવ્યું. આ સ્ટેશનનું નામ ઍસ્ટોપોવો હતું.

ટૉલ્સ્ટૉયમાં ગાડીમાંથી ઉતરવા જેટલી પણ શક્તિ રહી ન હતી. મૅકોવેટ્સ્કી અને એલેક્ઝાંડ્રાએ જેમ તેમ કરી તેમને નીચે ઉતાર્યા. તાવ ૧૦૪ ડીગ્રી જેટલો ચઢેલો હતો. ખાંસી પણ લાગુ થઇ અને ઠંડીથી માથું ઝકડાવા લાગ્યું. નાડી પણ અસ્થિર થવા લાગી. આ રોગી પ્રવાસી કાઉંટ ટૉલ્સ્ટૉય હોવાની વાત સમજતાં સ્ટેશન માસ્તરે પોતાનું મકાન તેમને સ્વાધીન કર્યું.

ખીજા દિવસે સવારેજ એ સર્વ હકીકતનો તાર ચરકોફને કરવામાં આવ્યો. તારમાં નિકોલેફ એવી સૌક્રીતિક સહી કરવામાં આવી હતી. તે દિવસે પ્રકૃતિ બેતાલ હોવા છતાં નિત્યનોંધમાં યાસનાયાથી શી રીતે નીકળી આવ્યા તે પણ તેમણે લખી રાખ્યું. પુત્રી પાસે એક પુસ્તકનો થોડો ભાગ વંચાવી તેના વિષે પોતાના વિચાર પણ તેમણે જણાવ્યા. તેમની નિત્યનોંધમાં આ તારીખના પૃથ્વર નીચેનું વાક્ય પણ દૃષ્ટિએ પડે છે:—

“ પરમેશ્વર એટલે પ્રેમ નહિ, પણ માણસનો પ્રેમ જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતો જાય છે તેમ તેમ તેમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ અધિકાધિક વ્યક્ત થતું જાય છે; અને જીવન વિશેષ સાર્થક બનતું જાય છે. ”

ટૉલ્સ્ટૉયની સમજ એવી હતી કે પોતાના નિવાસસ્થાનની માહિતી ચરકોફ સિવાય કોઇને નથી; પણ એક વર્તમાનપત્રનો ખબરપત્રી એ સ્થળે પહોંચ્યો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ વિશેષને વિશેષ બગડતી જોઇ એલેક્ઝાંડ્રાએ પોતાના ભાઇને દા. નિકિટીનને મોકલવા મોસ્કો તાર કર્યો.

ટૉલ્સ્ટૉય ઍસ્ટોપોવોમાં હોવાની ખબર મળતાંજ કાઉંટેસ પુત્ર પરિવાર સહિત ત્યાં જવા નીકળી. મોટો પુત્ર સર્જેસ આગળથી આવી પહોંચ્યો હતો. ચરકોફ પણ તે દિવસે સાંજે આવી પહોંચ્યો.

દા. નિકિટીને આવીને તપાસ કરી તેમાં તેને ડાખા ફેફસાને સોજો આવેલો જણાયો. વળી પોતાના તસ્વાનુસાર ચાલવા ખાતર ટોલસ્ટોયે દેહ તરફ દુર્લક્ષ કરેલું હતું; તેથી પણ શરીરમાં બહુજ શિથિલતા અને અશક્તિ આવી હતી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એ અશક્તિ ટળવી મુશ્કેલ હોઈ શરીરની સ્થિતિજ એવી બની ગઈ હતી કે, મૃત્યુને કેવળ નિમિત્ત ખાતર કોષપણ નાનો આજર બસ હતો.

ખીજે દિવસે તેમને સારી ઉંઘ ન આવી. તેમણે કંઈ ખાધું પણ નહિ. છતાં હજી તેમનું મન અસ્વસ્થ બન્યું ન હતું. વચ્ચે વચ્ચે એકાદ સુંદર વિચાર આ સમયે પણ તેમના મુખમાંથી પ્રકટ થતો. છેવટે મનની અસ્થિરતા પણ જણાવા લાગી. સંખ્યાકાળે કંઈક તાવ ઉતર્યો.

એ પછી ટોલસ્ટોયે ચરકોફને કહ્યું કે, કાઉંટેસને આ આજરની ખબર પડી છે કે શું? સર્વ હકીકત પુત્રને તારથી જણાવજો પણ કાઉંટેસને અહીં ન લાવવાનું સૂચવવા બૂલશો નહિ.

તેમની અશક્તિ ક્ષણે ક્ષણે વધતી જતી હતી. પયારીમાં એ માણસની મદદ વગર તે બેઠા પણ થઈ શકતા ન હતા. એક વખત તેમને એ રીતે બેઠા કર્યા પછી થોડીવારે તે આડા થયા ત્યારે તેમને એટલી અશક્તિ જણાઈ કે તેમનાથી પગ પણ ઉંચકીને સીધો કરી શકાયો નહિ. આ સ્થિતિ જોઈ તેમણે કહ્યું, “અરેરે! ગરીબ બેડુતો કેવી સ્થિતિમાં મરતા હશે?” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો તેમનાં નેત્રામાંથી આંસૂની ધારા વહેવા લાગી. આ પ્રમાણે જગતની સામાજિક વિષમતા અંતઃસુધી તેમની દૃષ્ટિસમક્ષ તરી રહી હતી. તેમણે થોડીવારે કહ્યું: “શ્રીમંતાઈનાં સર્વ પાપ છેડે હોવા છતાં શાંતમૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે? હું શ્રીમંત છું તેથીજ આટલા બધા મારી ચોતરફ એકત્ર થએલા છે ને?” ચરકોફે તેમનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું કે, “છટ્ છટ્, એવી શંકા પણ ન લાવતા. આ સર્વ આપની સાધુતાને લીધે પ્રેમવશ થઈ આપનાં દર્શન માટે આવ્યા છે. બાકી આપ તો શ્રીમંતાઈનું પાપ ધોવાઈ જાય તે માટે બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કરી મુક્ત બનેલા છો.”

એ પછી એકાદ વર્તમાનપત્ર વાંચી સંભળાવવા કહેતાં ચરકોફે અહીંતહીંના કેટલાક સમાચાર વાંચી સંભળાવ્યા. તેમાં તેમના ગૃહત્યાગ વિષે નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય હતો:—

“ટોલસ્ટોય ગૃહત્યાગ કરીને જે ગામમાં ગયા છે ત્યાં તેમને ચિરશાંતિનો લાભ મળે એવી પ્રાર્થના છે. તેમના ચિત્તમાં બેડુતો વિષે અસાધારણ પ્રેમ વસેલો છે અને તેમનાજ સહવાસમાં રહેવા માટે તે ત્યાં ગયા છે. દીર્ઘકાળ પર્યંત એ દરિદ્ર વર્ગની ઉન્નતિ માટે કાયા, વાચા અને મનથી તેમણે અસ્ખલિત શ્રમ લીધો છે. તેમને ગુલામીમાંથી છોડાવવા સારૂ જે જે આવશ્યક જણાયું તે તે સર્વ નિર્ભ-

યપણે તેમણે કહ્યું છે. હવે સ્વાભાવિક રીતેજ બાકીનું જીવન શાંતિમાં વ્યતીત કરવાને તે હક્કદાર થયા છે; અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દીર્ઘકાળ પર્યંત તેઓ તેના ઉપભોગ મેળવે.”

આ વિગત ટાલ્સ્ટોયને ગમી. એ સિવાય બીજા કેટલાક સમાચાર વાંચી સંભળાવ્યા પછી કંઈ કાગળપત્રો આવ્યા છે કે શું એમ પૂછતાં ચરકોફે એક મોટું પોટલું ખતાવ્યું. તેમાંના કેટલાક હમ્મેશની માફક મદદની યાચનાના હતા અને કેટલાક રનેહીઓના હતા. એમાંના વીકોફે નામના એક ખેડૂતનો પત્ર તેમણે વંચાવ્યો. તેમાં નીચેની હકીકત હતી:—

“ તમારા જેવીજ જેમની મનોવૃત્તિ બની છે તેવા તમારા અનેક રનેહી-ઓને તમે પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય બન્યા છો. સર્વની ઇચ્છા એજ છે કે, તમને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય. અમે સર્વનો મત એવો છે કે, બ્યાશી વર્ષ તમે જે પરિસ્થિતિમાં કાઢ્યાં છે તેમાં એકાએક ફેરફાર કરવો ઇષ્ટ નથી. એકાદ અઠવાડિયું કે મહિના માટે હવાફેર કરવાની ઇચ્છા હોય તો માફ જૂપડું સગવડભર્યું છે. મારા કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્ય અત્યંત પ્રેમ અને પૂજ્યભાવથી આપની સેવા ઉઠાવશે.”

એ પછી એ ત્રણ પત્ર વાંચતાં તેમને ગ્લાનિ થઇ આવેલી જોષ્ટ ચરકોફે વાંચન બંધ કર્યું. એ રાત્રે પણ તેમને યરાયર ઉંઘ ન આવી. વચ્ચે વચ્ચે તે ઉંકારા કરતા અને કદિ કદિ કાંઈ બડબડાટ કરતા. તેમની હૃદયક્રિયા મંદ પડવા લાગી, નાડી ઉતાવળી બની અને સવાર થતાં વદન ફિક્કું જણાવા લાગ્યું. હોઠ લૂખખા બની ગયા અને લાગ્યું કે તેમને અત્યંત કષ્ટ થતું હોવું જોઈએ. પોતાને થતી વેદના કામના લક્ષમાં ના આવે તે માટે તે વિલક્ષણ નિગ્રહ કરતા જણાયા. ચરકોફેને કહ્યું કે કંઈક વાંચી સંભળાવ.

એ ગુરૂવારે પણ તેમને બીલકુલ નિદ્રા ન આવી અને વાયુના આવેગ વારં-વાર આવવા લાગ્યા. અઘીના સુમારમાં ઍલેક્ઝાંડ્રાએ ચરકોફ પાસે જઈ કહ્યું કે, સ્થિતિ ગંભીર જણાય છે. તરતજ ચરકોફ ઉઠીને બિછાના પાસે ગયો. તેને જોષ્ટ ટાલ્સ્ટોયે કહ્યું: ‘મેં હમણાં કહ્યો તે મચકુર ફરી વાંચી સંભળાવ.’ તેમણે માની લીધું હતું કે પોતે કંઈ કહ્યું છે. છેવટે એક પુસ્તકમાંથી એક ફકરો વાંચી સંભળાવ્યો ત્યારેજ તે શાંત થયા.

તેમની ચોંતરફ આ વખતે એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ દાકતર પણ બેઠા હતા. તે ઉપાયની અવધિ કરી રહ્યા હતા.

તેમનો પુત્ર સર્જેસ અને ટાશીયાના અહોરાત્ર તેમની સેવામાં રહેતા હતા. ટાલ્સ્ટોય કદિ કદિ ટાશીયાના સાથે ધરગથૂ વાતો પણ કરતા. તે સમજતા હતા કે કાઉંટેસ યાસનાયામાં પથારીવશ છે; તેથી વારંવાર તેના આજર વિષે લાગણી

પૂર્વક ખબર પૂછતા. આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો ત્યારે ટાશીયાનાને પંચાત થઇ પડતી માતા અહીંજ છે એમ તેનાથી કહેવાતું નહતું કેમકે તેને ધાસ્તી હતી કે એ વાત પ્રકટ કરતાં પ્રકૃતિ કદાચ વધારે બગડે અને વિપરીત પરિણામ આવે. બીજી બાજુએ અસલ બોલવું એ પણ ઠીક ન હતું. આથી તેણે એટલુંજ કહ્યું કે ‘હમણાં કંઈજ ન બોલશો. તમને આરામ થયા પછી સર્વ હકીકત કહીશ.’

આ પ્રસંગે પણ પિટર્સબર્ગની મહાસભા તેમને ભૂલી નહતી. ટૉલ્સ્ટૉયની અંત્યાવસ્થા જાણીને એક બિશપે તેમને તારકારા જણાવ્યું કે ‘હજી પણ પશ્ચાત્તાપ કરીને જીના ધર્મમાં દાખલ થાવ.’ આ તારની ખબર ટૉલ્સ્ટૉયના કાને ન જાય તે સારૂ સર્વેએ તે દયાવી રાખ્યો. પૂર્વે ક્રીમિયામાં તે હતા ત્યારે પણ એ બિશપે એવોજ તાર કર્યો હતો. તે વખતે તેમણે પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, ‘એ ગૃહસ્થને જણાવ કે, માણસ ભલેને મરણના દારમાં હોય પણ તે બે અને બે મળી ચાર થાય એ વાત કેમ ભૂલશે?’

એજ દિવસે સાંજે આપ્તીન મઠમાંથી એક મઠવાસી તેમને મળવા આવ્યો હતો. તેણે જણાવ્યું કે પોતે પરમપવિત્ર મહાસભાની આજ્ઞા થવાથી ટૉલ્સ્ટૉયને મળી બે વાતો કરવા આવ્યો છે. એને પણ આજીવનના માણસોએ મળવા દીધો નહિ.

હવે હૃદયની ક્રિયા અધિકાધિક મંદ થતી જતી હતી, તેથી મોસ્કોથી બે બીજા દાકતરોને બોલાવવામાં આવ્યા. એ રાતે તેમને નિદ્રા સહજ ઠીક આવેલી જણાઇ; પરંતુ પાછલી રાત્રે તે વિશેષ પીડાવા લાગ્યા. શનિવારે બપોરે બે વાગ્યા સુધી આવી સ્થિતિ રહી હતી. બે વાગે તે એકાએક બેઠા થઇ ગયા અને બોલ્યા: ‘આજ અંત ! હવે તમોને બે શબ્દ કહું છું. લીયો ટૉલ્સ્ટૉય સિવાય જગતમાં કેટલાએ અન્ય બેઠો પથારીવશ હશે, તેમની સેવા કરો. એકલા લીયોનીજ ચોતરફ આટલા બધા એકલા થયા છે તે માટે શું કહું ?’ આ શબ્દો પૂરા થયા ન થયા તેટલામાંજ તેમણે શરીર નાખી દીધું. હૃદયક્રિયા લગભગ બંધ થએલી જણાઇ. નાડીના ધબકારા જણાય નહિ અને હાથપગ શીતળ થતા ગયા. દાકતરોએ કૃત્રિમતાથી ફેફસાંમાં તાજી હવા ભરી અને ઉત્તેજક દ્રવ્યોની પીચકારીઓ મારી. પરિણામે સાંજના સુમારે કંઈક સુધારો થતો જણાયો અને તેમણે થોડું દૂધ તથા કાંજ લીધાં.

પોતાનું મરણ કેવી સ્થિતિમાં થાય તો ઠીક, એનું વર્ણન ટૉલ્સ્ટૉયે પોતે ઘર છોડતાં અગાઉ દશ દિવસ પર ચરકોફને લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે.

“કદિ કદિ મને ચકરી આવે છે અને બેશુદ્ધ બની જઉં છું. કાલસુધીએ વિષે મને કંઈ લાગતું નહતું; પરંતુ કાલે ચકરી આવી ગયા પછી મને લાગ્યું કે,

એવીજ રીતે કદાચ મારું મૃત્યુ થશે ? એવી અવસ્થામાં જે મરણ થાય તો તે યાતના સમજ્યા વગર થતું હોવાથી જગતની દૃષ્ટિએ મારું ગણાય. પણ એ સ્થિતિમાં માનસિક ક્રિયા મુગ્ધ રહેતી હોવાથી મૃત્યુનો વિલક્ષણ આનંદ હું આખી શકું નહિ. ”

હવે એ સમય નજીક આવવા લાગ્યો. શનિવારની મધ્યરાત્રિએ પ્રકૃતિ વિશેષ ખગડી. હવે અંતરનો સમય જાણી દાક્તરોએ કાઉંટેસને અંદર આવવા પરવાનગી આપી. અત્યાર સુધી તે બિચારી બહાર ઉભી રહી હતી. પગનો અવાજ ન થવા દેતાં તે અંદર આવી અને ટૉલ્સ્ટૉયના ચરણ આગળ ઘૂંટણ ટેકવીને બેઠી. ટૉલ્સ્ટૉય તેને ઓળખી શક્યા નહિ.

કૃત્રિમ રીતે પુનઃ તાજી હવા તેમનાં ફેફસામાં ભરવામાં આવી. સવારે પાંચના સુમારે તેમણે ઉઠવાનો યત્ન કરી નેયો, પણ અશક્તિને કારણે ઉઠી શકાયું નહિ. પછી એક કલાક સુધી સ્વસ્થ પડી રહ્યા. પુનઃ શ્વાસ મંદ થતો ગયો અને છતાં સુમારે તે બંધ થયો. ચોતરફ કુટુંબીઓ અને સ્નેહીઓ એકત્ર થએલાં હતાં. ઉશીકા પાસે ઉભેલા દાક્તરે કહ્યું : ‘ આ છેવટનો શ્વાસ છે. ’ પછી ટૉલ્સ્ટૉયનું શરીર પ્રાણરહિત થયું. એ દિવસ તા. ૭ નવેમ્બર રવિવારનો હતો.

ટૉલ્સ્ટૉયની પ્રકૃતિ ચિંતાજનક હોવાના સમાચાર રૂશિયામાં પ્રસર્યા ત્યારથી આસ્ટોપોવા એક શહેર જેવું બની ગયું હતું. રૂશિયન સરકારના અનેક દૂત ત્યાં આવ્યા હતા પ્રાંતના ગવર્નરની સ્વારી પણ પધારી હતી. રેલ્વે કંપનીના મોટા અધિકારીઓ, પોલીસ અધિકારીઓ, લશ્કરી અધિકારીઓ, પ્રધાનમંડળના પ્રતિનિધિ, વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિ, ફોટોગ્રાફરો, સિનેમાવાળાઓ અને એ સિવાય રૂશિયાના પ્રત્યેક પ્રાંતના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ત્યાં એકત્ર થયા હતા. જન્મભૂમિ છોડી એક ગામડામાં રહી જીવનના અંતિમ દિવસો દરિદ્ર બેઠુતની માફક ગાળવાનો ટૉલ્સ્ટૉયનો હેતુ હતો. પોતાની વિશેષતાનો કોઈને ભાસ ન થવા દેવો અને પોતાને માટે કોઈને લેશ માત્ર શ્રમ ન પહોંચાડવો, એવી તેમની ધારણા હતી; પણ તે સફળ ન થઈ. તે જ્યાં ગયા ત્યાં આત્મ અને સ્નેહી જતો આવી પહોંચ્યાં. તેમની સારવાર માટે પાંચ સુપ્રસિદ્ધ દાક્તરો હાજર થયા હતા. આવનારાઓને પડી રહેવા જેટલી જગ્યા પણ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી. મોટા અધિકારીઓની સગવડની ખાતર સ્ટેશન માસ્તરને વૃક્ષનો આશ્રય લેવો પડ્યો. સેંકડો માણસો ડબ્બામાંજ પડી રહ્યાં. તાર ઑફિસમાં કામ માટે બહારથી વધારે માણસો બોલાવવામાં આવ્યા છતાં પણ કામને તે પહોંચી ન શક્યા. સમગ્ર જગતમાંથી હજારો તાર આવે જતા હતા અને તેમની પ્રકૃતિના સમાચાર શહેરોમાં વારંવાર પ્રસિદ્ધ થતા હતા. તેમના મૃત્યુ પછી તો એ ગામ એક મેળા કિંવા છાવણી જેવું બની

ગયું હતું. તે અઝાત અવસ્થામાં મરણ પામવા માગતા હતા, પણ કુદરતની ધ્રુષ્ટિ તેથી ઉલટીજ નીકળી. તેમના મૃત્યુના સમાચાર બહાર આવતાં સમગ્ર રૂશીયામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. કેવળ સામાન્ય જનતાનોજ નહિ, પણ વરિષ્ઠથી કનિષ્ઠ વર્ગ સુધીના સર્વ વર્ગનો પ્રેમ આ વખતે ઉભરી આવ્યો હતો.

તથાપિ આ વખતે પણ કેટલાક શત્રુ તેમને વિસરી શક્યા નહતા. અંતિમ પ્રાર્થના માટે દેવળમાં કોઈ એ પણ નહિ આવવું એમ મહાસભાએ જણાવ્યું હતું. રૂમામાં પણ તેમનો તિરસ્કાર કરનાર એક બે ભાષણ થયાં હતાં અને કેટલાક સરકારી વર્તમાનપત્રોમાં તેમની અવગણના કરનારા લેખો પ્રકટ થયા હતા; પણ એ સર્વનો ધ્વનિ એટલો મંદ હતો કે સમગ્ર રૂશીયાના પ્રચંડ દુઃકુલિનાદ આગળ તે કોઈને પણ ન સંભળાયો. એટલુંજ નહિ પણ બાદશાહ ઝારે પોતે એક ખલિતાદ્રારા શોક પ્રદર્શિત કર્યો. પ્રધાન મંડળની બેઠકમાં અને રૂમા સભામાં પણ શોકનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. ઘણાંખરાં વર્તમાનપત્રો મોટી જાડી કાળી લીટીઓથી છપાયાં, ઘણાંખરાં નાટક બંધ રહ્યાં અને અનેક રમત ગમતો અટકી. શરીરની દફનક્રિયાના દિવસે પિટર્સબર્ગનું વિશ્વવિદ્યાલય પણ બંધ રહ્યું હતું.

રૂશીયાની સામાન્ય જનતાજ નહિ પણ યુરોપની સર્વ પ્રજાએ એજ રીતે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો. ફ્રેંચ પાર્લામેન્ટમાં પુષ્કળ ભાષણોથી ટોલ્સ્ટૉયની સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી; અને દૂર દૂરના દેશોમાં તેમના મરણ માટે ખેદ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

સત્યપરાયણતા અને સ્વાર્થત્યાગની શક્તિથી એક મનુષ્ય પોતાના જીવનને કેટલું બધું ઉન્નત તથા લોકહિતાવહ બનાવી શકે છે, એ વાત ટોલ્સ્ટૉયે પોતાના ઘણાંતથી જગતને સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

× × × × × × ×

બીજે દિવસે ટોલ્સ્ટૉયનો મૃતદેહ યાસનાયા લઈ જવામાં આવ્યો. રસ્તામાં પ્રત્યેક સ્ટેશને અંતિમ દર્શન માટે અસંખ્ય લોકો આવ્યા હતા. તેમની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા વખતે હાજર રહેવા મોસ્કો તેમજ બીજાં મોટાં મોટાં શહેરો તરફથી હજારોનાં ટોળાં આવ્યાં હતાં. એમાં મોટો ભાગ ખેડુતોનો હતો. પ્રેતયાત્રા નીકળી ત્યારે તેમાં સૌથી મોખરે યાસનાયાના ખેડુત એક નિશાન લઈને ચાલતા હતા. એ નિશાનપર લખ્યું હતું કે, ‘અનાથ ખેડુતવર્ગ કદિયણ તારૂં સાધુત્વ નહિ વિસરે.’ આ પ્રેતયાત્રા લગભગ એક માઇલ લાંબી હતી. ખેડુતોની પેઠે એમાં વિદ્યાર્થીવર્ગ પણ અધિક સંખ્યામાં હતો. ટોલ્સ્ટૉય ન્યાં લખવા બેસતા હતા તે ઝોરડીમાંજ તેમનો મૃતદેહ રાખવામાં આવ્યો હતો. હજારો માણસોએ તેમનું

દર્શન કર્યું. ત્યાંથી શખ બહાર કાઢવામાં આવતાં સર્વ લોકો એકદમ ઘૂંટણીએ પડ્યા. એ પછી અંત્યવિધિ માટે પૂર્વે ઠરેલા સ્થળે પ્રેતને લઇ જવામાં આવ્યું. અહીં ખેડુતોએ પોતે ખોદેલા ખાડામાં શખને દફનાવવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે કોઇએ લાંબાં લયક લાષણુ ન કર્યાં. સર્વનાં નેત્રમાંથી અશ્રુપાતજ થઇ રહ્યો હતો. સર્વ પાછા ફરવા લાગ્યા ત્યારે એક ખેડુતે મોટા અવાજે પોકાર કર્યો કે, ‘ અમારો મહાત્મા લીધો ગયો. તેના આત્માની છાયા અહર્નિશ અમારા પર રહો. તેણે શિખવેલો ધર્મ અમર રહો. ’ તુરતજ પુનઃ સર્વ ઘૂંટણીએ પડ્યા અને ટૉલ્સ્ટૉયની કબરને વંદન કરી છૂટા પડ્યા.

પોણોસો વર્ષ પર ટૉલ્સ્ટૉય અને નિકોલસ જે જગ્યાએ રમતા હતા અને જે સ્થળે સુખની ચાવી દાટી રાખ્યાનું નિકોલસ કહેતો હતો; તેજ જગ્યાએ ટૉલ્સ્ટૉયને છેવટની શાંતિ મળી. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

ખાદીનું લજન.

(સોષરામ સમરો, મારી આતમના આધાર, બ્રમણા ભાગો-એ દહેમાં.)

એથી ઉદય હિંદનો થાય, પહેરો ખાદી,
વળિ લક્ષ્મીયે ન હુંટાય, મળે આખાદી.....એથી ઉદય૦ એ ટેક
ટકાઉને જલદી નવ ત્રૂટે, ત્રૂટે ગોદડાં થાય,
ઉનાળે લૂ અડે ન અંગે, શિયાળે ટાઢ ન વાય....મજબુત સાદી....એથી૦
ચોમાસે ઝટપટ નવ પલળે, જેથી ન શરદી થાય,
છએ રૂતુમાં છે સુખદાયક, જુજ ખરચે થઈ જાય....નલે ઘણા દી....એથી૦
બુંગણુ જનજમ બને રૂપાળાં, મોટા તંબુ તણાય,
તરફાળો ચોક્કાળ ગાદલાં, જેનાં જુઓ કરાય.....તકિયા ગાદી....એથી૦
મલમલ તલતલ અંગ બતાવે, ફાટયેથી ન સંધાય,
જવું પડે જો ગામગમતરે, બોજ ન જરી બંધાય....તજ તકલાદી....એથી૦
વિદેશી સંચા તણી મદદ વિણ, હાથે વણી શીવાય,
ગમે તેમ પણ લક્ષ્મી માતા, દેશમાંહી રહીજાય....જાય ખુરા દી....એથી૦
વિદેશમાં જાતો અમ પૈસો, જેથી અટકી જાય,
હજાર ભૂખ્યા હિંદતણા જન, એહ થકી પોષાય....અહે અખાદી....એથી૦
ભૂખ્યા ભારત બંધવનો મુજ, એજ ઉદય આધાર,
ખરી ખંતથી અંગે ધરશું, ગણી સરસ શણગાર.....ખંતે ખાદી....એથી૦
ખાદી સાદી કહેણી સાદી, કરણી સાદી થાય,
અધરી ફેશન ઉંધું વાળે, ફસી ખૂવાર થવાય....તજ લપ જ્યાદી....એથી૦
ભારત આરત દૂર થવાનો સરદ સરસ સુખદાય,
માર્ગ બતાવ્યો મોહન ગાંધી, મૂલદાસ ગુણુ ગાય....શી ઉસ્તાદી....એથી૦

લુહાણામિત્ર પ્રેસનાં સર્વોપયોગી ઉત્તમ પુસ્તકો.

મહાત્મા ગાંધીજીનું જીવન

ગાંધીજી સંબંધી બાળપણથી તે યરોડામાં જન્મવાસી થયા ત્યાં સુધીની સંપૂર્ણ હકીકત ધરાવતું ઉપયોગી. સચિત્ર પુસ્તક. કદ ડેમી ૮ પેજ પૃષ્ઠ ૩૪૫ મૂલ્ય રૂ. ૪)

કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ

હિંદને માટે દેશના આગેવાનોએ મહાસભામાં રહી શું કર્યું તે દરેકે દરેક ઠરાવ તેમજ ઉપયોગી હેતુલ તથા દરેક કોંગ્રેસના પ્રમુખના ફોટાઓ સાથે—એ ભાગમાં. ભા-૧ લો રોયલ આઈ પેજ-પૃષ્ઠ ૩૪૬, મૂલ્ય રૂ. ૫), ભા-૨ જો. ડેમી ૮ પેજ પૃષ્ઠ ૨૪૮ મૂ. ૩)

હિંદુસ્તાનના દેવો

૭૪ જૂદા જૂદા દેવદેવીઓનાં ચિત્રો તથા તેમની ઉત્પત્તિ અને પૂજન વિગેરેની ઋગ્વેદની રૂઢિઓ સાથે દરેક હિંદુએ ખાસ જાણવા તથા અભ્યાસ કરવા લાયક ધર્મગ્રંથ. કદ ડીમી ૮ પેજ પૃષ્ઠ ૪૩૪ મૂલ્ય રૂ. ૪)

વિશ્વભારતી

કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની એક કૃતિનો અનુવાદ. પૃષ્ઠ ૬૨ મૂલ્ય રૂ. ૧)

કુંતી પ્રસન્નાખ્યાન

પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો ગ્રંથ. બી. એ. માં ટેકસબૂક તરિકે ખાસ ચલાવવામાં આવતો ગ્રંથ. પૃષ્ઠ ૧૪૪ મૂલ્ય રૂ. ૧૥

તપત્યાખ્યાન

કવિવર પ્રેમાનંદનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સૂર્યની પુત્રી તપતી વિષે સંપૂર્ણ હકીકત ધરાવનાર. પુસ્તક મૂલ્ય રૂ. ૧૥

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાન

પ્રાચીન કાવ્યમાળાનો અંક પહેલો. મૂલ્ય રૂ. ૨૥
પ્રાચીન કાવ્યમાળાના બીજા અંકો છપાય છે. તેને માટે સુચિપત્ર મંગાવો.
લુહાણામિત્ર પ્રેસ, ડૉ. શીયાપુરા-વડોદરા.

આદિ અને સભા પર્વ.

મહાભારતના પહેલા ભાગરૂપ મોટાં ૬૦૦ પૃષ્ઠનો
દળદાર ગ્રંથ. ઉત્તમ નવીન ભાષાંતર,
જાડા કાગળ તથા પાકા પૂંડા સાથે
માત્ર રૂ. ૨૫૫, પોસ્ટેજ ગા=

આ ગ્રંથમાંના કેટલાક વિષયોનાં નામ:—

અમૃતને માટે ગરૂડ અને દેવોનું યુદ્ધ. શેષનું ચરિત્ર. પરિ-
ક્ષિત રાજનું ઉપાખ્યાન. વાસુકિને જરતકારૂ ઋષિનો સમાગમ. દુષ્યં-
તની મૃગયા. શંકુતલાની જન્મકથા. દુષ્યંત તથા શંકુતલાનો સંવાદ
અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક. યયાતિ રાજનું આખ્યાન. શુકાચાર્ય અને
દેવયાનીનો સંવાદ. પુનર્જન્માદિ વિચાર. આશ્રમ ધર્મો. શાંતનુ રાજનું
ઉપાખ્યાન. ભીષ્મની ઉત્પત્તિ. વસુઓને થયેલા શાપનું વર્ણન. ભીષ્મની
પ્રતિજ્ઞા. વંશવૃદ્ધિને માટે સત્યવતી તથા ભીષ્મનો સંવાદ. દીર્ઘતમાની
કથા. દુપહનો પરાજય અથવા અર્જુને આપેલા ગુરૂ દક્ષિણા. લાક્ષા-
ગૃહનો દાહ અને પાંડવોનું નાશી છૂટવું. હિડિંબ રાક્ષસ સાથે ભીમ-
સેનનું યુદ્ધ. ક્ષત્રિયબલથી બ્રહ્મબલની શ્રેષ્ઠતા જોઈ વિશ્વામિત્રનું બ્રાહ્મણ
થવું. પરાશરનો રાક્ષસ યજ્ઞ. અર્જુનનો મત્સ્યવેધ. પાંચ ઈંદ્રનું ઉપા-
ખ્યાન અથવા પાંડવો તથા દ્રૌપદીની પૂર્વકથા. સુંદ અને ઉપસુંદનું
આખ્યાન. સુભદ્રાહરણ. ઈંદ્રાદિ દેવોની સાથે શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું
યુદ્ધ. શ્રીકૃષ્ણ તથા જરાસંઘનો સંવાદ. જરાસંઘનો વધ. રાજસૂયયજ્ઞની
દીક્ષા. શ્રીકૃષ્ણનું અર્ધ્યપૂજન. શિશુપાળનો વધ. યુધિષ્ઠિર અને શકુ-
નીનો સંવાદ. કૌરવ અને પાંડવોનું ઘૂત. દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણ. પાંડવોની
પ્રતિજ્ઞા અને વનગમન. ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ.

વિલાયતી, ફ્રેંચ અને અમેરીકન તીજેરી તથા ગોદરેજની ગામડી તીજેરી

ફાયરબ્રુક કરવા માટે જે જે વસ્તુઓ ગોદરેજ વાપરે
છે તેવી બીજાઓ વાપરતા નથી.

મુળજી જેઠા મારકીટની આગમાં એ દુકાનમાં એ એ તીજેરી જોડાજોડ
હતી, અંકક ગોદરેજની અને અંકક જાણીતા વિલાયતી મેકરોની હતી. બંને ટેકાણે
ગોદરેજની તીજેરીમાં સર્વ સલામત હતું અને વિલાયતીમાં બળી ગયું હતું.

ચોર અને ઘરફાડુથી બચાવનારી સ્ટીલની પેટી.

પોતાનો જોખમ સાચવવા માટે જેઓ તીજેરી ખરીદી શકે નહી તેમો
માટે ગોદરેજ એક નવી જાતની બહુ મજબુત સ્ટીલની પેટી બનાવવા માંડી છે.
એ પેટીઓ મેજ અથવા કબાટની સાથે જડી શકાતી હોવાથી ચોર ઉપાડી જઈ
શકતો નથી. વકરો રાખવા દુકાનદારો એ પેટીઓ બહુ ખરીદે છે.

ગોદરેજનું કારખાનું—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ, મુંબઈ.

ગોદરેજનો કપડાં ધોવાનો સાબુ.

બહુ લાંબા અનુભવ પછી ગોદરેજે આ સાબુ બનાવવા માંડ્યો છે. કિંમતમાં સસ્તો હોવા સાથે સારા વિલાયતી સાબુના જેવો છે કે નહિ તેની સમજ
વાપરવાથી પડશે. દરેક જાણીતા દુકાનદારોને ત્યાં મળશે.

ગોદરેજનું ઘર રંગવાનું બેલ તેલ.

આમાં ઘાસતેલ યા બીજું કશું પણ ભેળવવામાં આવતું નથી. એ તેલ દ.ક
બાબતમાં ઉંચામાં ઉંચા વિલાયતી તેલની બરાબર ઉતરે છે. છતાં કિંમતમાં વિલા-
યતીથી ૨૦ ટકા કમી હોય છે. મોટા કંદ્રાકટરો અને ઇજનેરો બહુ ખરીદે છે.

ગોદરેજ ઓઇલ એન્ડ રેફાઇન કું સુરતી મોહોલ્લા, ડાંકન રોડ, મુંબઈ.

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયનાં થોડાંક વચનામૃત.

સુખનું સત્ય સ્વરૂપ દેહસુખ નહિ, પણ આધ્યાત્મિક સુખજ એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી અથવા આપણને તે વા વિસ્મરણ થયેલું હોય છે. આથી કરીને વ્યાધિ એક પ્રકારનો ઉપાય આપણે ખીજા પ્રકારનો કરીએ છીએ. બાહ્યજડ પદાર્થ ગમે તેટલો અવ્યાસ અને શોધ આપણે કરીશું, તોપણ મા જીવનના અંતિમ આશયનો પત્તો એમાંથી કદિપણ મળી શકવ નથી. આપણી ઐહિક સુખની ઇચ્છા આધ્યાત્મિક સુખેન્દ્રજનાતાખ સોંપ્યા સિવાય આપણને કદિપણ સાચો સંતોષ મળવાનો નહીં. આપણા દેહને સુખી રાખવા માટે ભૌતિકશાસ્ત્રો કરોડો સાધન પૂર પાડશે તોપણ તેમાંથી આપણા મનને શાંતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી જગતના સર્વ મહાન ધર્મોએ એજ સંદેશ મુક્તકંઠે આપેલો છે ઉચ્ચ મનોવૃત્તિનો વિકાસ કરી પશુવૃત્તિનો નાશ કરવો એજ માનવ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ; અને એ ધ્યેય જેટલા પ્રમાણમાં સાધ્ય થશે તેટલાજ પ્રમાણમાં તમને શાંતિનો લાભ મળશે. બાહ્ય લાગોને શોધવા અને લોગવવા કરતાં પ્રભુપરાયણતા તથા ભૂતસેવાને ખાતર તેમજ ત્યાગ કરવામાં જે આનંદ રહેલો છે, તે અનુભવ વિના સમજાય તેમ નથી. આ સિદ્ધાંતની ઘરાળર ખાત્રી થવી એ અંતિમ સાધ્યનું પ્રથમ પગથિયું ચઢવા ઘરાળર છે. આવી સમજણપૂર્વક એ સમજણમાં અગ્નિ વધવાને ખાતરજ જે આ સંસારમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે, તે દેહથી નષ્ટ થવા છતાં પણ નષ્ટ થયો ગણાતો નથી. દેહાધિસાન પછી પણ તે પરોપકારના પ્રેરકરૂપે જીવતાં મનુષ્યોમાં વિચરતો રહે છે. આ સર્વ વાતો સામાન્ય અશિક્ષિત જનસમૂહ સંહેલાઈથી સમજી શકે છે. એમાં તેમને કાંઈપણ ખોટું જણાતું નથી; પણ સુશિક્ષિતોના લક્ષમાં આ વાત નથી આવતી. વર્ગીય શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ એવાં છે કે તેને પરિણામે જુનિના સાત્વિક ચક્ષુ બંધ પડે છે.

‘આ અથર્વથી.’

